श्रीसयाजीगौरवग्रंथ

संपादक व प्रकाशक,

वाढदिवस--मंडळ,

बडोदें व मुंबई.

१९३३

किंमत तीन रुपये

मुद्रकः—
(भाग १,२ व ४) एस्. व्ही. परुळेकर, मुंबई वैभव प्रेस, गिरगांव, मुंबई.
(भाग ३, ५ व चित्रें) अनंत आत्माराम मोरमकर, लक्ष्मी नारायण प्रेस, ३६४, ठाकुद्वार, मुंबई.
(भाग ३ व ६) नरहरी माधवराव यंदे, इंदुप्रकाश प्रेस, मुंबई.

प्रकाशकः—वाढदिवस मंडळ, बडोदें. यांचेतर्फे दा. सां. यंदे.

निवेदन

सत्यसंकल्पाचा दाता भगवान
सर्व करी पूर्ण मनोरथ ॥ तुकाराम.

श्री एकनाथ षष्ठीचे सुमूहूर्तावर म्हणजे बडोद्याचे विद्याप्रिय महाराज श्री. सयाजीराव गायकवाड ह्यांच्या जन्मदिवशीं संकल्पाप्रमाणें हा ग्रंथ वाचकांचे हातीं देण्यास आम्हांस संतोष वाटत आहे.

या ग्रंथाची योजना ता. ८ डिसेंबर १९३२ रोजीं निश्चित करण्यांत आली, व ता. ६ फेब्रुवारी १९३३ रोजीं ग्रंथाचें तयार झालेलें हस्तलिखित आम्हीं छापण्यासाठीं छापखान्याचे हवालीं केलें. म्हणजे सुमारें अवघ्या दोन महिन्यांच्या आंत माहितीची जुळवाजुळव करणें, निरनिराळया लोकांशीं पत्रव्यवहार करून त्यांना लेख, आठवणी, कविता पाठविण्यास विनंति करणें इत्यादि गोष्टीं करण्यांत आल्याचें वाचकांस दिसून येईल.

या ग्रंथाची साधनें आमच्या अपेक्षेप्रमाणें आम्हांस एके ठिकाणीं मिळालीं नाहींत. तीं सर्वत्र विखुरलेलीं आढळलीं, व त्यामुळें त्यांची जुळवाजुळव करण्याचे कामीं आम्हांस त्रासाशिवाय फार विलंब झाला. श्री. महाराजसाहेबांनीं आपल्या ५८ वर्षांच्या कारकीर्दीत अनेक उपयुक्त सुधारणा केल्या, पण त्या करतेवेळीं त्यांना किती त्रास झाला, लोकमतावर त्यांचा कसा परिणाम झाला इत्यादि गोष्टी कळण्यासाठीं बडोद्यांतील व बडोद्याबाहेरील वर्तमानपत्रांच्या फाइली व चिकटबुकें मिळविण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला, पण दुर्दैवानें त्यांत आम्हांस यश आलें नाहीं. अधिक वेळ मिळतां तर आमच्या प्रयत्नास थोडेसें यश येतें.

एका दृष्टीनें महत्वाचीं अशीं वरील साधनें आम्हांस न मिळाल्यानें श्री. महाराजसाहेबांची प्रसिद्ध चरित्रें, भाषणें व सरकारी रिपोर्ट यांवरच आम्हांस आमची भूक भागवावी लागली. त्यांचा अल्पावधींत जो उपयोग करतां आला तो उपयोग आम्हीं केला आहे.

गेल्या पन्नास वर्षांत श्री. महाराज साहेबांचा हिंदुस्थानांतील व हिंदुस्थानाबाहेरील अनेक लोकांशीं अनेक गोष्टींत संबंध आला. त्यापैकीं बरीच मंडळी

आज दुर्दैवानें हयात नाहींत. जी थोडी मंडळी आज विद्यमान आहेत त्यांचीं नांवें मिळवून त्यांचे हल्लींचे पत्ते हुडकून काढण्यांत आमचा बराच वेळ गेला. त्यानंतर लेख किंवा आठवणी पाठविण्यास त्यांना विनंतिपत्रें धाडण्यांत आली. यांपैकीं ज्यांचेकडून वेळेवर म्हणजे ता. ८ मार्च १९३३ पर्यंत लेख किंवा आठवणी आल्या त्यांचा या ग्रंथांत समावेश केला आहे. गोलमेज परिषद्, सर्वपक्षीय परिषद् अशा महत्वाच्या कार्यांत बरीच मंडळी सध्यां गुंतली असल्यानें त्यांचेकडून लेख किंवा आठवणी वेळेवर येऊं शकल्या नाहींत.

अशा परिस्थितींत हा ग्रंथ तयार झाला असल्यानें त्यांत बऱ्याच उणीवा राहिल्या आहेत. आणि तो घाईनें छापला असल्यानें त्यांत **अनेक मुद्रणदोष** राहिले आहेत. त्याबद्दल श्री. महाराज साहेब व वाचकवर्ग क्षमा करतील अशी आशा आहे. दुसऱ्या आवृत्तीचा योग आल्यास ह्या व इतर चुका दुरुस्त करण्यांत येतील हें सांगणें नकोच.

आतां राहतां राहिलें एक काम, आणि तें म्हणजे आभार प्रदर्शनाचें. पण तें करण्यापूर्वी ग्रंथाच्या मांडणीविषयीं दोन शब्द लिहिल्यास ते अप्रासंगिक ठरणार नाहींत असें वाटतें.

ग्रंथाचे प्रारंभीं पहिल्या भागांत श्रीमंत महाराजांचें चरित्र दिलें आहे. श्रीमंत महाराजसाहेबांच्या आयुष्यांतील वेंचक प्रसंग घेऊन त्यांचें वर्णन रा. दाते यांनीं आपल्या या चरित्रलेखांत दिलें असल्यानें चरित्राची कसोटी त्यांस लावून उपयोगी नाहीं. दुसऱ्या भागांत श्रीमंत महाराजसाहेबांच्या गुणवर्णनपर पण त्यांच्या कार्यविस्ताराची व महनीय कामगिरीची कल्पना आणून देणाऱ्या लेखांचा संग्रह केला आहे. हे सर्व लेख आम्हीं प्रारंभीं जाहीर केलेल्या विषयानुक्रमानें दिले आहेत. श्री. महाराज साहेबांनी आपल्या कारकीर्दीत ज्ञानप्रसारार्थ जे अविरत परिश्रम केले ते सर्व हिंदुस्थानच्या दृष्टीनें अपूर्व व अनुकरणीय असल्यानें तद्विषयक लेखांस साहजिकपणेंच आम्हीं अग्रस्थान दिलें आहे. त्यानंतर श्रीमंतांनी कोणकोणत्या सामाजिक सुधारणा केल्या याची माहिती दिली असून तीवरून समाजसुधारणेच्या बाबतींतहि श्रीमंतांनीं सर्व हिंदुस्थानच्या पुढें कशी अघाडी मारली आहे हें दिसून येईल. हा भाग वाचून इतर समाज सुधारकाप्रमाणें श्रीमंत केवळ बोलके सुधारक नाहींत, त्यांची या

बाबतींतील कामगिरी " आधीं केलें, मग सांगितलें " या कोटींतील आहे, असेंच प्रत्येकजण म्हणेल. उद्योगधंदे, रेल्वे व रस्ते, सहकारी पतपेढ्या, स्थानिक स्वराज्य, आरोग्यरक्षण, इत्यादि लोकोपयोगी बाबींसाठीं श्रीमंतांनी आजवर तनुमनधनें करून काय काय प्रयत्न केले हें यापुढें सांगून त्यांनी राज्यकारभारांत केलेल्या सुधारणांची यापुढें माहिती दिली आहे. व्यापारमंदीमुळें आज सर्वत्र हलाखी आहे, ब्रिटिश हिंदुस्थानची व कांहीं देशी संस्थानांची सांपत्तिक स्थिति समाधानकारक नाहीं. अशा स्थितींत बडोदें संस्थानाची सांपत्तिक स्थिति समाधानकारक आहे, हें वाचून प्रत्येकजण श्री. महाराजसाहेबांस त्यांच्या दूरदर्शी व मितव्ययी कारभाराबद्दल धन्यवाद देईल, याबद्दल आम्हांस मुळींच संशय वाटत नाहीं. महाराजांची राज्यकारभारांतील काटकसरीची स्पृहणीय वृत्ति दानधर्माच्या बाबतींत कशी उदार व ' दरिद्रां भर कौंतेय, मा प्रयच्छेश्वरे धनम् " या भगवदुक्तीनुसार आहे, आणि दानधर्माच्या पद्धतींत त्यांनीं काय सुधारणा केल्या, हें यापुढें सांगितलें आहे. यानंतर श्रीमंतांची प्रवासाची आवड व व्यायामप्रियता याची माहिती देऊन दुसराभाग येथें संपविला आहे.

तिसऱ्या भागांत आशीर्वचनांचा व महाराजविषयक संकीर्ण लेखांचा संग्रह केला आहे. दुसऱ्या भागासाठीं योजिलेल्या पण उशीरा हातीं आलेल्या लेखांचा या भागांतच समावेश केला आहे. चवथ्या भागांत श्रीमंतांच्या गुणवर्णनपर, कविता देऊन पांचव्या भागांत त्यांच्या इंग्रजी, मराठी, व गुजराथी भाषणांतील व प्रसिद्ध हुकमांतील कांहीं सूक्ति, व सहाव्या भागांत त्यांच्या संबंधीच्या कांहीं आठवणी दिल्या आहेत. हा भाग आम्हांस जास्त सजवितां आला असता, पण वेळेच्या अभावीं तसें करणें शक्य झालें नाहीं.

वरील सर्व लेख मराठी, गुजराती व इंग्रजी अशा तीन निरनिराळ्या भाषांत लिहिले असल्यामुळें त्यांची मिसळ न करितां त्यांचे भाषावार स्वतंत्र भाग पाडणें जरूर होतें असा सकृद्दर्शनीं कोणी आक्षेप घेईल. पण ग्रंथाची विषयवार मांडणी केली असल्यानें असें करणें अपरिहार्य असल्याचें विचाराअंतीं वाचकांस आढळून येईल.

वाचकांस ग्रंथ योजनेची स्थूल कल्पना आणून देण्यास वरील हकीगत पुरेशी आहे. या विशिष्ट मांडणीमुळें ग्रंथांत बरीच पुनरुक्ति झाली आहे, हें

आम्हीं जाणतों. पण ती अपरिहार्य असल्याचें पुस्तक चाळतांच वाचकांचें ध्यानीं येईल.

गौरवग्रंथाची कल्पना निघाल्यापासून ती यशस्वी करण्याच्या कामीं आम्हांस अनेक मित्रांनी बहुमोल साहाय्य केलें आहे. त्यांत या पुस्तकासाठीं लेख, कविता व आठवणी पाठविणाऱ्या आमच्या लेखकमित्रांचा प्रथम साभार उल्लेख केला पाहिजे. या मित्रांनीं जर अल्पावधींत लेख वगैरे पाठविले नसते तर आमची योजना इतक्या लवकर पार पडली नसती, हें उघड आहे.

ग्रंथासाठीं आलेला मजकूर तपासणें, शुद्ध करणें व संपादणें, इत्यादि कामें आमचे मित्र महाभारताचार्य श्रीयुत चिंतामण विनायक वैद्य, प्रो. चिंतामण विनायक जोशी, प्रोफेसर रोमन्स व सोयरेस वगैरेनीं केलें, त्याबद्दल आम्हीं त्यांचे ऋणी आहोंत. तसेंच आमचे परममित्र रा. विष्णु पांडुरंग नेने यांनीं अनेक अडचणी उपस्थित झाल्या असतांनाहि अहर्निश मेहनत करून या ग्रंथनिर्मितीच्या कामीं आम्हांस बहुमोल मदत केली आहे त्याबद्दल आम्हीं त्यांचे आभारी आहोंत.

महाराज साहेबांविषयीं प्रेम व आदर बाळगणारे लोक अनेक आहेत. त्यांपैकीं वाढदिवस मंडळाचे सदस्य व इंदुप्रकाश छापखान्याचे उत्साही मालक रा. दामोदर सांवळाराम यंदे, गुजराती सयाजीविजय पत्राचे चालक व संपादक श्रीयुत राजरत्न माणेकलाल अंबाराम डॉक्टर, महाराष्ट्र शब्दकोशाचे संपादकद्वय–रा. दाते व कर्वे–या मंडळींनीहि आम्हांस सुरवातीपासून अखेर-पर्यंत साहाय्य केलें आहे. तसेंच ग्रंथाची प्रेस कॉपी तयार करणें, प्रुफें तपा-सणें वगैरे कामीं रा. रामचंद्र चिंतामण भावे, रा. दि. ना. पुरंदरे, रा. पट्टण-कर, प्राविण्याचे संपादक रा. ताम्हणकर रा. पां. वा. नेने वगैरे मंडळींच्या परिश्रमांचा ऋणनिर्देश येथें करावासा वाटतो.

केसरी, कप्तान, जागृति, सकाळ, नवाकाळ, श्रीसयाजीविजय, विविधवृत्त, ज्ञानप्रकाश व नवगुजरात इत्यादि नियतकालिकांनीं आमची विनंतिपत्रें व योजना मोफत छापल्याबद्दल वाढदिवस मंडळ त्यांचे आभारी आहे.

वरील मंडळींच्या मदतीस छापखानेवाल्यांचें जर साहाय्य नसतें तर हा ग्रंथ एवढ्या थोड्या अवधींत छापून प्रसिद्ध करतां आला नसता. या ग्रंथाचा मोठा भाग मुंबई वैभव प्रेसमध्यें छापला आहे. केवढेंहि मोठें काम असलें तरी

हा प्रेस तें अल्प मुदतींत सुबक रीतीनें छापून देतो असें आम्हीं ऐकलें होतें. त्याची प्रचीती आम्हास या प्रेसचे मॅनेजर रा. सिद्धये व त्यांच्या हाताखालील इतर कामगार मंडळी यांनीं आणून दिली, ही गोष्ट आम्हीं येथें आनंदानें नमूद करतों. लक्ष्मीनारायण प्रेसचे मालक रा. अनंतराव मोरमकर व इंदुप्रकाश छापखान्यांतील रा. नरहरपंत, रघुनाथराव, वसंतराव यंदे व शिवाजीराव घोरपडे यांनीं आपआपलीं कामें वेळेवर उत्तम रीतीनें करून मुंबई वैभव प्रेसप्रमाणेंच आपला लौकिकहि कायम राखला, हें नमूद करण्यास आम्हांस आनंद वाटतो. मनोरंजन प्रेसचे रा. दा. र. मित्र यांनींहि कांहीं चित्रें छापून आम्हांस उपकृत केलें आहे.

या पुस्तकांत छापलेल्या बऱ्याचशा चित्रांचे ठसे खानगी कचेरीनें दिलेल्या फोटोवरून रा. विद्वांस, नेरॉय व दवणे यांनीं अल्पावधींत करून दिले त्याबद्दल त्यांचे व श्रीसयाजीविजय प्रेसचे मालक श्री. राजरत्न माणेकलाल डॉक्टर यांनीं आपल्याजवळचे कांहीं ठसे दिल्याबद्दल त्यांचे आम्हीं आभारी आहोंत.

सरतेशेवटीं श्रीमंत महाराजसाहेबांनीं हा ग्रंथ स्वतःस अर्पण करण्यास उदारमनानें आम्हांस परवानगी दिली त्याबद्दल त्यांचे आभार मानून व या मंगल प्रसंगीं त्यांना उदंड आयुरारोग्य लाभो असें इच्छून हें निवेदन पुरें करतों.

मुंबई,
ता. ८ मार्च १९३३.

रामचंद्रराव शामराव माने पाटील.
कार्याध्यक्ष, वाढदिवस मंडळ.

श्री महाराज सयाजीराव गायकवाड
वाङ्मयदिवस मंडळ
मुंबई व बडोदें.

* रामचंद्रराव शामराव मानेपाटील बी. ए., एल्एल् बी.—कार्याध्यक्ष.
दामोदर सांवळाराम यंदे, मुंबई,
* प्रो. चिंतामण विनायक जोशी एम्. ए.
यशवंत रामकृष्ण दाते बी. ए., एल्एल्. बी. पुणें.
गोकुळदास मथुरादास शहा बी. ए., एल्एल्. बी.
* विष्णु पांडुरंग नेने बी. ए.,—चिटणीस.

श्रीमंत सयाजीराव महाराज गायकवाड.

श्री

पतितपावन श्रीमंत सरकार

सर सयाजीराव महाराज

गायकवाड, सं. बडोदें,

सेना खासखेल, समशेर बहादुर,

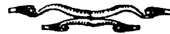
जी. सी. एस्. आय्., जी. सी. आय्. ई., एल्एल्. डी.

यांस

त्यांचे एकाहत्तरावे वाढदिवसानिमित्त

श्रीसयाजीगौरवग्रंथ

सादर समर्पण

वाढदिवस मंडळ,

बडोदें व मुंबई.

अनुक्रमणिका

भाग पहिला

चरित्र–लेख

भाग दुसरा

महाराजांचा कार्यगौरव

भाग तिसरा

संकीर्ण लेख

भाग चवथा

कवितासंग्रह

भाग पांचवा

भाग सहावा

आठवणी

चित्रें

शुद्धिपत्र.

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१८	८	२७-५-१७८५	२७-५-१८७५
२५	१९-२०	तंजावरच्या राजकन्येशीं	तंजावर येथील श्री. मोहिते यांच्या कन्येशीं
७८	४-५	पण लवकरच प्रकृति नादुरुस्त...अभ्यास अर्धवट सोडून हिंदुस्थानास परत यावे लागले.	तेथे बी. ए. चा अभ्यास यशस्वी रीतीने पुरा करून, त्या विद्यापीठाची उच्च पदवी संपादून ते स्वदेशीं परत आले.
201	12	Slowly	slowly
203	21	lilrary	library
208	8	G. S. Audalkar	J. S. Kudalkar
212	13	Parids	Faris
225	11	Perspecun	Perspective
225	12	Pednelive Lozic	Deductive logic
२२८	२	दीघनिकत्य	दीघनिकाय
229	12	Dictioinary	Dictionary
२३१	१९	महारजानां	महाराजांना
२१७	१४	(श्री. सौ. महाराणी साहेबांचे मातापिते)	(श्री. सौ. महाराणीसाहेबांचे वडील)
५०६		परिशिष्ट २	परिशिष्ट १
५०६		परिशिष्ट ३	परिशिष्ट २

श्री

श्रीसयाजीगौरवग्रंथ

भाग पहिला

श्रीमंत सयाजीराव महाराज यांचें चरित्र

(लेखकः—श्रीयुत यशवंत रामकृष्ण दाते, बी. ए., एल्‌एल्. बी.
मुख्य संपादक, महाराष्ट्र शब्दकोश, पुणें).

१. पूर्ववृत्त

समाजसंस्थेच्या इतिहासाकडे नजर फेंकल्यास असें दिसून येईल कीं, समाजाची अखंड प्रगति होत राहण्यासाठीं समाजांतील व्यक्तींनीं आपल्यांतील शक्तीचा एक एक बिंदू एकत्र करून जी एकमुखी व प्रातिनिधिक अशी सत्ता निर्माण केली तिचेंच नांव राजसत्ता होय. सर्व जगांत इतर कोणत्याहि संस्थेपेक्षां राजसंस्थेचा समाजाची राजकीय, धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक उन्नति करण्याचे कामीं फार मोठा उपयोग झालेला आहे. इंग्लंड, जपानसारख्या देशांनीं राजसंस्था नाममात्र कां होईना राहूं दिली यांतलें इंगित हेंच होय. राजसत्ता यदृच्छेनें एकदां एकाकडे व दुसऱ्यांदा दुसऱ्याकडे अशी फिरती न ठेवतां ती एकाच कुलाकडे ठेवल्यामुळें तिच्यांत परंपरेचा अभिमान उत्पन्न होऊन त्यांतून श्रेष्ठ, श्रेष्ठत्तर अशा व्यक्ति—राजे निर्माण झाले. सारांश, कोणत्याहि राष्ट्राचा किंवा त्यांतील विशिष्ट समाजाचा किंवा एखाद्या घराण्याचा इतिहास पाहिला तरी हीच गोष्ट सत्य असल्याचें आढळून येईल. हिंदुस्थानच्या इतिहासांत गायकवाड घराण्यानें अशा कांहीं श्रेष्ठ व्यक्तीस जन्म

देऊन राष्ट्रोन्नति व समाजोन्नतीच्या कार्यास पुष्कळच हातभार लाविलेला आहे. त्या सर्व व्यक्तींमध्यें श्रीमंत सयाजीराव महाराज (तिसरे) हे अग्रगण्य होत. त्यांच्या घराण्याच्या पूर्ववृत्ताकडे थोडेंसें लक्ष देऊं या.

पुणें जिल्ह्यांतील खेड तालुक्यांत दावडी म्हणून एक गांव आहे, तें गायकवाडांचें मूळ गांव होय. या घराण्याचें नांव 'गायकवाड' पडण्याबद्दल अशी एक आख्यायिका प्रसिद्ध आहे कीं, नंदाजी नांवाचा एक इसम भोर संस्थानांत एका किल्ल्याचा अंमलदार होता. एके दिवशीं एक मुसलमान खाटिक किल्ल्याजवळून कांहीं गाई घेऊन चालला असतां नंदाजीस त्यांची दया येऊन त्यानें किल्ल्याचें कवाड (दार) उघडून कांहीं गाई आंत घेऊन त्यांचा जीव वांचवला. म्हणून त्याचें गायकवाड हें नांव पडलें. हा नंदाजी म्हणजे गायकवाड घराण्याचा संस्थापक दमाजी याचा आजा होय.

दमाजी गायकवाड हा सेनापति खंडेराव दाभाड्याच्या सैन्यांतला एक सरदार होता. इ. स. १७२० सालीं बाळापूर मुक्कामीं निजामाशीं झालेल्या लढाईत दमाजीनें विशेष पराक्रम केल्यामुळें शाहूनें खंडेरावाच्या शिफारसीवरून दमाजीस 'समशेर बहाद्दर' हा किताब दिला. तो अजूनहि बडोद्याचे राजे आपल्या नांवापुढें लावतात. दमाजी इ. स. १७२० च्या अखेरीस मरण पावला. त्यानंतर त्याचा पुतण्या (झिंगोजीचा पुत्र) पिलाजी याची सेनापतीच्या मुतालिकाच्या जागीं नेमणूक झाली. पिलाजी प्रथम खानदेशांत वस्ती करून राहिला होता, परंतु पुढें गुजराथेंत 'सोनगड' येथें एक किल्ला बांधून तें त्यानें आपलें कायमचें वसतिस्थान बनविलें. तेथें राहून आसपास स्वारी करून पिलाजीनें बरीच लूट व मुलूख संपादन केला. तसेंच इ. स. १७२४ मध्यें मोंगल सुभेदार हमीदखान यास त्याच्या शत्रूविरुद्ध मदत करून महीनदीच्या पलीकडील भागांवर चौथ बसविण्याचा हक्क मिळविला. हमीदच्या पक्षास कंठाजी कदम बांडे याचीहि मदत असल्यामुळें गुजराथच्या चौथाईबद्दल बांडे व गायकवाड यांत तंटा माजला; परंतु अर्धा चौथ घेण्याच्या करारावर दोघांचा सलोखा झाला. छत्रपति शाहूस यापैकीं कोणाचेंच करणें पसंत पडलें नाहीं. याच सुमारास बाजीराव पेशवा व त्रिंबकराव दाभाडे यांच्यांत वांकडें येऊन भिलापूरच्या लढाईत त्रिंबकराव दाभाडे मारला गेला व पिलाजी जखमी झाला. परंतु पुढें त्रिंबकरावाचा मुलगा यशवंतराव दाभाडे यास सेनापतीपदाचीं वस्त्रें शाहूकडून मिळालीं व पिलाजी गायकवाडास पूर्वी-

प्रमाणें त्याचा मुतालिक नेमण्यांत आलें; आणि शिवाय त्यास 'सेनाखासखेल' हा नवीन किताबहि मिळाला.

मराठ्यांच्या प्रगतीस मोंगल सुभेदार सरबुलंदखान यानें कांहींच अडथळा केला नाहीं. सबब दिल्लीच्या बादशहानें त्यास परत बोलावून जोधपूरचा राजा अभयसिंग याची गुजराथच्या सुभ्यावर नेमणूक केली. अभयसिंगानें बडोदें शहर काबीज केलें व तह करण्याचें आमिष दाखवून विश्वासघातानें पिलाजीचा खून केला. परंतु याचा तादृश फायदा त्यास बिलकूल झाला नाहीं. आसपासच्या भिल्ल व कोळी लोकांनीं बंड केलें तें मोडण्यांत अभयसिंगाचें शक्तिसर्वस्व खर्ची पडलें. इकडे पिलाजीचा भाऊ महादजी यानें बडोदें शहर काबीज केलें (इ. स. १७३२). तेव्हांपासून बडोदें शहर गायकवाडांची राजधानी झाली.

पिलाजीचा वडील मुलगा दमाजी यानें याच सुमारास सोनगडाहून गुजराथेंत चाल करून बराच मुलूख जिंकिला. इ. स. १७३७ सालीं त्यानें गुजराथच्या नवीन सुभेदारास मदत करून अहमदाबाद शहराची अर्धी सत्ता व वसूलीचा हक्क संपादन केला. तसेंच बाजीराव पेशवा उत्तरेकडे गेला आहे असें पाहून सबंध गुजराथचा अर्धा वसूल, विरमगांव जिल्ह्यांतील वसुलाचा कांहीं भाग मिळवून त्यानें माळव्यांत प्रवेश केला. सन १७४८ मध्यें रघूजी भोंसले व बाळाजी बाजीराव पेशवा यांच्यांत जी तडजोड झाली त्यांत दमाजीनें माळव्यांतून जी खंडणी घेतली तिचा हिशेब त्यानें पेशव्यांस द्यावा असेंहि शाहूनें गायकवाड व पेशवे यामध्यें वितुष्ट येऊं नये म्हणून ठरविलें.

दमाजीस गुजराथेंत स्वैरसंचार करण्यास पुष्कळ वाव मिळाला व त्यानें बादशाहाची गुजराथेंतील सत्ता जवळजवळ नामशेष केली, ही त्याची प्रशंसनीय कामगिरी होय. शाहूच्या मृत्यूनंतर दमाजी ताराबाईच्या पक्षास मिळाला. फौजेसह साताऱ्यास येत असतां पेशव्यानें त्याजवर हल्ला करून त्यास पकडून कैदेंत ठेविलें. परंतु दमाजीचा भाऊ केदारजी यानें या आणिबाणीच्या वेळीं गुजराथ प्रांत सांभाळला. सर्व व्यवस्था नीट राखून सुरत जिल्ह्याच्या वसुलाचा कांहीं भाग मिळविला. दमाजीस कैदेंत ठेवूनहि गुजराथपासून कांहीं लभ्यांश प्राप्त होईल असें चिन्ह पेशव्यास दिसेना. तेव्हां दमाजीशीं तह करणेंच श्रेयस्कर वाटलें. यावेळीं १५ लक्ष रुपये

देऊन दमाजीनें मागील बाकी निकालांत काढावी; गायकवाडाकडे जो मुलूख होता व ते पुढें जिंकतील त्याचा अर्धा वांटा पेशव्यास द्यावा; पेशव्यास सैन्याची मदत करावी आणि पेशव्यानीं अहमदाबाद शहर जिंकून गायकवाडांच्या हवालीं करावें असें ठरलें.

याप्रमाणें सन १७५५ सालीं राघोबादादा व दमाजी या दोघांचें लष्कर अहमदाबादेवर चालून जाऊन, तोफांच्या भडिमारानें त्यांनीं तें शहर काबीज केलें, आणि त्याचा अर्धा वसूल पेशवे व गायकवाड यांनीं वांटून घ्यावा असें निश्चित करण्यांत आलें. सालअखेरीस खंबायतच्या नबाबानें अहमदाबाद जिंकून घेतलें, पण लागलीच दमाजीनें त्यास हुसकून लाविलें.

इ. स. १७६१ सालीं पानपतचें घनघोर युद्ध झालें; त्यांतून जी मंडळी जीव बचावून परत येऊं शकली त्यांत दमाजी हा होता. त्यानंतर दमाजीनें काठेवाडांतील बराच मुलूख हस्तगत केला. लाठी संस्थानच्या राजाच्या मुलीशीं लग्न केल्यामुळें त्यास आसपासचा बराच मुलूख आंदण म्हणून मिळाला.

माधवराव पेशव्याविरुद्ध दमाजीनें आपला मुलगा गोविंदराव यास राघोबाच्या मदतीस पाठविलें. परंतु धोडप येथें सर्वांचा पराभव झाल्यामुळें माधवरावानें दरसाल १५ लाख जादा खंडणी, २३ लाख रुपये दंड, पुण्यास नेहमीं ३ हजार फौज व युद्धप्रसंगीं जास्त ४ हजार सैन्य इतक्या गोष्टी गोविंदरावापासून कबूल करवून त्याची सुटका केली (१७६८). याच सालीं दमाजी मरण पावला.

पिलाजी व दमाजी या दोन पुरुषांनीं गायकवाड घराणें उदयास आणिलें, आणि गुजराथेंत गायकवाडांची सत्ता अबाधित स्थापन केली. दमाजीनें मोठ्या मुत्सद्दीपणानें वागून पेशव्यांस गुजराथ आपल्या हाताखालीं घालण्यास संधि दिली नाहीं, व इतर भानगडीमुळें गुजराथकडे पेशव्यांस फारसें लक्ष पुरवितां आलें नाहीं हेंहि खरें. त्यावेळीं प्रत्येक माणूस आपल्यापुरतें पाहात होता. अशा धामधुमीच्या काळांत वेळ पडेल तसें वागणें आणि वारा वाहील तशी पाठ फिरविणें हेंच मुत्सद्दीपणाचें राजकारण असे. दमाजीनें या संधीचा चांगल्या रीतीनें उपयोग केला, व त्याच्या मृत्यूनंतर जो गृहकलह माजला तो उत्पन्न झाला नसता तर गायकवाडांची सत्ता गुजराथ, खानदेश, माळवा, काठेवाड, राजपुताना ह्या प्रदेशांत निष्कंटक पसरली असती.

दमाजी मरण पावला त्यावेळेस त्यास चार मुलगे होते. सर्वांत वडील सयाजी हा दुसऱ्या बायकोचा, पहिल्या बायकोचा मुलगा गोविंदराव हा दुसरा मुलगा आणि तिसऱ्या बायकोचे मानाजी व फत्तेसिंग. दमाजीच्या मरणसमयीं गोविंदराव हा पेशव्यांचे अटकेंत होता, हें मागें सांगितलेंच आहे. त्यानें पेशव्याच्या सर्व अटी कबूल करून आपल्या बापाची जागा व सेनाखासखेल हें पद मिळविलें. परंतु फत्तेसिंग यानें सयाजी हा वडील मुलगा असल्यानें त्याचा हक्क रुजू व्हावा याविषयीं खटपट चालविली. पेशवाईंतील सुप्रसिद्ध न्यायाधीश रामशास्त्री यांनीं दिलेल्या निकालावरून इ. स. १७७१ सालीं सयाजीस सेनाखासखेल ही पदवी मिळाली व फत्तेसिंग त्याचा मुतालीक बनला. यामुळें गोविंदराव व फत्तेसिंग यांत वैर जुंपलें. इतक्यांत राघोबास पेशवाई पद प्राप्त झाल्यामुळें त्यानें गोविंदरावास पुन्हा सेनाखासखेल हें पद दिलें व गोविंदरावानें आपला अंमल बसविण्यासाठीं बडोद्यास वेढा घातला. याचवेळीं पुण्यांत बारभाईचें कारस्थान होऊन राघोबा पदच्युत झाला. मदतीसाठीं दादा गोविंदरावाकडे आले, परंतु त्यांच्या पाठोपाठ पेशव्यांची फौज घेऊन सेनापति हरिपंत फडके हेहि चाल करून आल्याकारणानें गोविंदरावास बडोद्याचा वेढा उठविणें भाग पडलें. इकडे फत्तेसिंग व हरिपंत यांची सैन्यें एकत्र होऊन त्यांनीं महीतिरीं दादासाहेब व गोविंदराव यांचा पराजय केला. तेव्हां गोविंदराव पालनपूराकडे पळून गेला व राघोबादादा इंग्रजांचे आश्रयास गेला.

राघोबासह इंग्रजी फौज कर्नल कीटिंगच्या हाताखालीं गुजराथेंत उतरली व गोविंदरावाच्या विनंतीवरून त्यांनीं बडोदें घेण्याचें ठरविलें. तेव्हां कठिण प्रसंग जाणून फत्तेसिंगानें त्यांच्याशीं समेट केला व राघोबास पैसा व लष्कर यांची मदत करण्याचें अभिवचन दिलें. राघोबादादानें गोविंदरावास दक्षिणेंत जहागीर द्यावी व इंग्रज सरकारास या तहनाम्याच्या जामिनकीबद्दल भडोच व इतर परगण्यांचा वसूल द्यावा या अटी ठरल्या. या तहानें इंग्रजांचा पुष्कळच फायदा झाला.

पुरंदरच्या तहानें इंग्रज मराठे यामधील युद्ध थांबलें. त्या तहांत असें एक कलम होतें कीं, फत्तेसिंगास पेशव्यांच्या हुकुमावांचून कांहींहि देण्याघेण्याचा अधिकार नाहीं असें शाबीत झाल्यास फत्तेसिंगानें इंग्रजांस दिलेले मुलूख परत घ्यावे. फत्तेसिंगास पेशव्यांचें श्रेष्ठत्व अमान्य नव्हतें, परंतु

त्यांच्या संमतीवांचून कोणासही मुलूख तोडून देतां येणार नाहीं ही गोष्ट त्यास कबूल नव्हती. इंग्रजास भडोच वगैरे मुलूख मिळाला याबद्दल पुरंदरच्या तहाच्या आधारें फत्तेसिंगानें पुष्कळ तक्रार केली, परंतु त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. इ. स. १७७८ मध्यें त्यानें ५ लक्ष रुपये नजराणा पेशव्यास देऊन सेनाखासखेलीची वस्त्रें मिळविलीं.

याच सालीं इंग्रज व मराठे यांच्यांत पुनः युद्ध सुरू झालें. इंग्रज सेनापति जनरल गॉडर्ड हा बहुतेक गुजराथ व्यापणार असें ओळखून फत्तेसिंगानें इंग्रजांशीं दोस्तीचा तह केला. (२६ जानेवारी १७८०). या तहानें फत्ते-सिंगानें तापीच्या दक्षिणेकडील मुलूख, भडोचचें उत्पन्न, नर्मदाकाठांवरील सिनोर हीं इंग्रजांचे हवालीं करावींत आणि त्यांस ३,००० स्वारांची मदत करावी असें ठरलें. इंग्रजांनीं फत्तेसिंगास मही नदीच्या उत्तरेकडील प्रदेश देण्याची, व त्याच्या राज्याचे संरक्षणाची हमी घेतली. अशाप्रकारें हा तह चढावाच्या व बचावाच्या स्वरूपाचा करण्यांत आला.

यावेळीं फत्तेसिंग अत्यंत सावधपणानें व मोठ्या कौशल्यानें राजकारणी डाव खेळत होता. इंग्रजांची फौज वरचढ आहे असें पाहून त्यानें इंग्रजांशीं दोस्ती केली. नाहीं तर इंग्रजांनीं हां हां म्हणतां बडोदें राज्य आक्रमण केलें असतें. पुढें सालबाईच्या तहांत फत्तेसिंगाजवळ असलेला सर्व मुलूख तसाच रहावा मात्र त्यानें पेशव्यास नियमित खंडणी द्यावी असें ठरलें. यानंतर मरेपर्यंत फत्ते-सिंगानें राज्य सुरळीत चालविलें (१७८९).

फत्तेसिंगाच्या मृत्यूनंतर गोविंदरावानें आपणास बडोद्याचा कारभार मिळावा अशी पुणें दरबारास विनंति केली. परंतु ती विफल होऊन त्याचा भाऊ मानाजी यासच अधिकार मिळाला. पुढें महादजी शिंद्यानें मध्यस्ती करून पेशव्यांकडून मानाजीची नेमणूक रद्द करविली. त्यानें इंग्रजांकडे मदत मागितली. परंतु सालबाईच्या तहान्वयें इंग्रजांनीं या प्रकरणांत हात घाल-ण्याचें नाकारलें व पेशव्यांनीहि तसें करूं नये म्हणून खलिता पाठविला. इ. स १७९३ सालीं मानाजी वारल्यामुळें गोविंदराव एकटाच वारस होता तरी त्यास कांहीं करतां आलें नाहीं. नंतर गोविंदराव बडोद्यास गेला व थोडीशी चकमक होऊन सयाजीचा मुतालिक म्हणून सर्व राज्यकारभार त्याच्या हातांत आला.

	1778-1789	1801-1820	
	FATEHSINGRAO	ANANDRAO	FATEHSINGRAO
		GAEKWAR	REGENT

महाराजांचे पूर्वज.

1820-1848 | 1848-1857 | 1857-1871 | 1871-1875

V | VI | VII | VIII

SAYAJIRAO GAEKWAR | GANPATRAO GAEKWAR | KHANDERAO GAEKWAR | MALHARRAO GAEKWAR

महाराजांचे पूर्वज

आबा शेलूकर नांवाचा इसम पेशव्यातर्फें गुजराथेंत सुभेदार होता. त्यानें गायकवाडी मुलुखांत वसुलीसंबंधीं तंटा आरंभिला, परंतु गोविंद्रावानें कोणाच्याहि विरोधास न जुमानतां त्यास कैद् केलें. याच सुमारास पेशव्यानीं गुजराथच्या वसुलाचा भाग पांच वर्षाच्या करारानें गायकवाडास दिला. इ. स. १८०० मध्यें गोविंद्राव मरण पावला.

भावाभावांच्या भांडणांत तिऱ्हाइतांचें चांगलेंच फावतें ही गोष्ट सत्य आहे. इंग्रज व पेशवे यांनीं गायकवाडांतील गृहकलहामुळें बराचसा मुलूख व खंडणी उकळली. भाऊभाऊ जर समजुतीनें वागते तर गायकवाडांची सत्ता अबाधित टिकली असती.

गोविंद्रावाच्या मृत्यूमुळें राज्यांत बरीच दुही माजली. गोविंद्रावाचा मुलगा आनंद्राव नाकर्ता असल्यामुळें अनौरस पुत्र कान्होजी यानें गादी बळकावली. परंतु आनंद्रावाचा दिवाण रावजी अप्पाजी यानें इंग्रजांची मदत घेऊन कान्होजी व आनंद्रावाचा चुलता मल्हारराव यास हुसकून लाविलें. इंग्रजांनीं दोघांसहि कैदेंत ठेविलें.

इ. स. १८०२ सालीं रावजी अप्पाजीशीं इंग्रजांनीं एक खासगी गुप्त करारनामा करून, त्याच्या वंशजाच्या रक्षणाची हमी घेतली व गायकवाडावर तैनाती फौज लादली. प्रजा या प्रकाराबद्दल रावजीस घरभेद्या, स्वामिद्रोही म्हणूं लागली. परंतु इंग्रज म्हणतात कीं, त्यानें राज्याच्या हिताचा मार्ग स्वीकारला. इंग्रजांनीं अरब सैन्याचें वर्चस्व पगाराची बाकी मिटती करून नाहींसें केलें.

याच सुमारास पेशव्यानीं ब्रिटिशांशीं वसईचा तह करून त्यांत पेशवे व गायकवाड यांच्यांतील तंटे ब्रिटिशामार्फत तोडावे ही गोष्ट कबूल केली. वसईच्या तहानें तीन महत्वाच्या गोष्टींचा निकाल लागला. (१) गायकवाड हे बडोद्याचे राज्यकर्ते ठरले. (२) पेशव्यांची सत्ता चोहींकडून संपुष्टांत आली. (३) हिंदुस्थानच्या राजकारणांत इंग्रजांचें पूर्ण वर्चस्व प्रस्थापित झालें आणि ते ' म्हणतील तें धोरण व बांधतील तें तोरण ' ही गोष्ट सर्वांस सूर्यप्रकाशाइतकी उघड झाली. गायकवाडांच्या संरक्षणाची हमी घेऊन त्यांनीं मेजर वॉकर याची रेसिडेंट म्हणून बडोद्यास नेमणूक केली.

दिवाणपदाच्या बाबतींत रावजी नंतर त्याचा भाऊ बाबाजी व पुत्र सीताराम यांच्यांत तंटा लागला. आनंद्राव मतिमंद असल्यानें रेसिडेंट वॉकर यानें सर्वत्र

आपली छाप बसविली. 'रेसिडेंटचें सर्वांनीं ऐकावें' असें आनंदरावांनीं हुकूम काढून जाहीर केलें. आनंदरावास हाताशीं धरून रेसिडेंटनें काठेवाडांतील मांडलीक संस्थानिकांकडून यावयाच्या खंडणीची कायमची व्यवस्था लाविली. नवानगर, पोरबंदर, ओखामंडळ या भागांत माजलेली बंडाळी मोडली व चोहींकडे शांतता व सुव्यवस्था अंमलांत आणली. राज्याची व्यवस्था लागल्यामुळें इंग्रजांचे गायकवाडाकडे जें कर्ज होतें तें बहुतेक फिटलें होतें, तरी पण इंग्रजांनीं रेसिडेंट तसाच ठेवून दिला होता. वॉकरनें गायकवाडाच्या खासगी गोष्टींतहि ढवळाढवळ केली होती. गोविंदरावाचा दासीपुत्र मुकुंदराव व औरसपुत्र मुरारराव यास नेमणुका ठरवून दिल्या. सीताराम याचा दिवाणगिरी मिळविण्याबाबतचा अर्ज नामंजूर करून बाबाजीस दिवाणगिरी देवविली. इ. स. १८११ मध्यें कोडिनार गायकवाडास मोबदल्यांत मिळालें, परंतु तें फारसें महत्त्वाचें नाहीं.

सन १८१४ मध्यें काठेवाडची खंडणी व अहमदाबादच्या इजाऱ्याचा पट्टा जेव्हां पुरा झाला तेव्हां पेशव्यानें नवा करार करून देण्याचें नाकारलें इतकेंच नव्हे तर गायकवाडांना खंडणी देऊं नये असें काठेवाडांतील संस्थानिकांस अप्रत्यक्षपणें चिथविलें. या गोष्टींचा निकाल करण्याकरतां गायकवाडांनीं आपला दिवाण गंगाधरशास्त्री यास पुण्यास पाठविलें. त्याच्या संरक्षणाचा जिम्मा जरी इंग्रजांनीं घेतला होता तरी त्याचा पंढरपूर येथें खून झाला. इंग्रजांनीं या प्रकाराबद्दल पेशव्यास गायकवाडावरील सर्व हक्क सोडण्यास भाग पाडिलें. पुढें १८१८ त पेशव्यांचें राज्यच लयास गेल्यामुळें त्यांच्या सर्व देण्याघेण्यापासून गायकवाड मुक्त झाले.

गंगाधरशास्त्र्यांच्या खुनांत रावजीचा मुलगा सीताराम यांचें अंग असल्याचें उघडकीस आल्यावरून इंग्रजांनीं त्यास कैद केलें. इ. स. १८०६ मध्यें रीजंट म्हणून नेमलेला फत्तेसिंग आतां स्वतंत्रपणें वागूं लागला. इंग्रजांची सत्ता त्यास खपेना. त्यावेळचा रेसिडेंट कार्नाक यानें आपल्या पसंतीचा दिवाण नेमण्याबद्दल आग्रह धरला व लागलीच ही गोष्ट स्वतः अमलांत आणली. ओखामंडळांत याच वेळीं बंड झालें. तेव्हां अव्यवस्थेच्या सबबीवर इंग्रजांनीं सर्व ओखामंडळ (द्वारकेशिवाय) खालसा केलें व संस्थानिकांच्या खंडणीवसुलीचा अधिकारहि त्यांनीं बजाविण्यास सुरवात केली. पेशवाई अस्तंगत झाल्यावर

फिरून गायकवाडाशीं तह करून तैनाती फौजेच्या वाढीबद्दल बराच मुलूख इंग्रजांनीं हस्तगत केला.

या सर्व प्रकारावरून बडोद्याच्या राजकारणी लोकांत इंग्रजाविषयीं आदर नाहींसा झाला याच सुमारास आनंदराव (१८१८) व फत्तेसिंग (१८१९) दोघेहि मरण पावले व सयाजीराव दुसरे गादीवर आले. फत्तेसिंगाची बायको राधाबाई व तख्ताबाई यांनीं रीजंट होण्याचा प्रयत्न केला, परंतु सयाजीरावांनीं स्वतःच रीजंटचे अधिकार घेण्याचें ठरविलें. सयाजीराव हे अत्यंत हुषार व पाणीदार निघाले.

प्रजेला अत्यंत आवडते, अतिशय धूर्त, चाणाक्ष, दृढनिश्चयी, बाणेदार उद्योगी, स्वतःचे अधिकार बजावण्याविषयीं तत्पर, काटकसरी, न्यायी व नीतिमान् अशा प्रकारचे थोरले सयाजीराव असून त्यांनीं मोठ्या चातुर्यानें व मोठ्या चिकाटीनें आपले गेलेले हक्क ब्रिटिशांकडून पुनः मिळविले. आपलें सैन्य इंग्रजांनीं वापरल्याबद्दल कांहीं तरी रक्कम आपणास मिळावी अशी मागणी केली व संस्थानच्या अंतर्गत कारभारांत अतःपर ब्रिटिशांनीं हात घालूं नये असें मुंबईचे गव्हर्नर एलफिन्स्टन यास कळविलें.

इ. स. १८२०-२१ सालीं सयाजीराव व एलफिन्स्टन यांची जी भेट झाली तींत (१) कर्ज फेड करणें, (२) इंग्रजाशीं खुला व्यापार व व्यवहार ठेवणें, (३) परराष्ट्राशीं इंग्रजांच्या संमतीशिवाय व्यवहार न करणें या तीन अटी एलफिन्स्टनसाहेबांनीं पुढें केल्या व या पाळल्यास आपण गायकवाडींतील अंतर्गत कारभारांत हात घालणार नाहीं असें सांगितलें. सयाजीरावांनीं हें सर्व कबूल केलें. यावेळीं दौलतीस जवळजवळ एक कोटीचें कर्ज होतें. त्याबद्दल रेसिडेंट व सयाजीराव यांमध्यें बराच वादविवाद झाला. अखेरीस अर्ध्या रकमेबद्दल इंग्रज जिम्मेदार राहिले व अर्धी रक्कम सयाजीरावांनीं आपल्या खासगींतून द्यावी अगर सावकारांना राज्यांतील महाल लावून द्यावे असें इंग्रजांचें म्हणणें होतें. सयाजीरावांनीं शेवटपर्यंत लढा लढविला, परंतु त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्सच्या खलित्यावरून एलफिन्स्टननें पुनरपि २० लाखांचें कर्ज गायकवाडावर उकरून काढिलें व इंग्रजांच्या सांगण्याप्रमाणें व्यवस्था अंमलांत न आणल्यास सर्व राज्याचा वसूल करण्याचें काम आपणास करावें लागेल अशी निकड लाविली. सयाजीरावांचा कारभारी वेणीराम यांस इंग्रजांनीं राज्यकारभारांतून काढून

टाकून विठ्ठल देवजीस दिवाण नेमिलें, ही गोष्ट सयाजीरावास आवडली नाहीं. कर्जाबद्दल नऊ महाल पांच वर्षांपुरतें इंग्रजांनीं आपल्या ताब्यांत घेऊन कर्ज वारलें. तसेंच तैनाती फौजेकरितां पुनः कांहीं महाल आपल्या अधिकारांत घेतले.

याच सुमारास सर जॉन मालकम ह्यांच्या जागीं लॉर्ड क्लेअर हे मुंबईचे गव्हर्नर झाले. त्यांनीं सयाजीरावांशीं सलोख्याचें धोरण ठेवलें. त्यावर सयाजीरावांनीं आपल्या खासगींतून २५ लाखांची भरती करून दौलतीच्या कर्जदारांची फेड केली. त्यामुळें तारण घेतलेले नऊ परगणे क्लेअर यांनीं सयाजीरावास परत दिले. तरी पण बडोद्याच्या अंतर्गत व्यवहारांत मधून मधून हात घालण्याचें धोरण इंग्रजांनीं चालूंच ठेविलें होतें. इ. स. १८४७ सालीं सयाजीराव मृत्यू पावले. त्यांनीं सतीची चाल व गुलाम विकण्याची पद्धत बंद केली. एकंदरींत त्यांच्या कारकीर्दींत इंग्रजांनीं निरनिराळ्या सबबीवर जप्त केलेला मुलूख त्यांच्या प्रयत्नानें व जबर चिकाटीनें सोडविण्यांत आला व गायकवाडास आपला कारभार करण्याचें स्वातंत्र्य मिळालें.

सयाजीरावांच्या नंतर त्याचे तिघे मुलगे गणपतराव (१८४७–१८५६), खंडेराव (१८५६–१८७०), व मल्हारराव (१८७०–७५) अनुक्रमें गादी-वर बसले. त्यांत खंडेरावांची कारकीर्द बरीच यशस्वी झाली. गणपतराव महाराजांच्या कारकीर्दींत सुप्रसिद्ध बी. बी. सी. आय्. रेलवे बांधली गेली. खंडेराव महाराज यांच्या कारकीर्दींत मर्दानी व मैदानी खेळास विशेष उत्तेजन मिळालें. यांनींच मकरपुरा राजवाडा बांधला; मौल्यवान् हिरे, जड-जवाहीर यांचा नमुनेदार संग्रह केला; चांदीच्या तोफा ओतल्या; त्याच-प्रमाणें शिकारीसाठीं एक राखीव जंगल ठेविलें. सध्यां साठमारीचे खेळ होतात तो अगडहि यांनींच बांधला. इ. स. १८५७ सालीं शिपायांच्या बंडांत महाराजांनीं ब्रिटिशाशीं राजनिष्ठ राहून बहुमोल मदत केली व तिची परतफेड म्हणून त्यांना दत्तक घेण्याचा हक्क व थोरल्या सयाजीरावांचे कारकीर्दींत बस-विलेली जादा ३ लाखांची खंडणी माफ करण्यांत आली. ता. २८ नोव्हेंबर १८७० सालीं खंडेराव महाराज मरण पावले व त्यांचे बंधु मल्हारराव हे गादीवर आले.

खंडेरावांच्या पश्चात् त्यांच्या पत्नी महाराणी जमनाबाईसाहेब या गरोदर होत्या. त्या प्रसूत होईपर्यंत मल्हारराव यांना रीजंट नेमण्यांत आलें. खंडेराव

महाराज व मल्हारराव यांचीं मनें एकमेकांबद्दल शुद्ध नसल्यामुळें जमनाबाई साहेबांच्या जिवास अपाय होण्याचा संभव होता. मल्हाररावांनीं तर त्यांच्यावर अनेक कुभांडें रचलीं. शेवटीं राजवाड्यांत राहणें सुरक्षित नाहीं असें समजून इ. स. १८७१ च्या मार्च महिन्यांत त्या रेसिडेंट कर्नल बारसाहेब यांच्या आश्रयास जाऊन राहिल्या. ता. ५ जुलै १८७१ रोजीं त्या प्रसूत होऊन कन्यारत्न झालें. त्या प्रिन्सेस ताराराजे होत. पुत्र झाला असतां तर खंडेराव महाराजांच्या मागून त्यांसच बडोद्याची गादी मिळाली असती; पण तशा प्रकारचा योगायोग नसल्याकारणानें मल्हाररावास आतां राज्याचा पुरा अधिकार मिळाला. परंतु ते भोळे भाबडे व उतावळ्या स्वभावाचे असल्याकारणानें स्वार्थसाधु व खुशामती लोकांस ही अनायासें एक संधिच प्राप्त झाली. खंडेरावांच्या पक्षाच्या लोकांचा पुरा नायनाट करण्याचा त्यांनीं जणूं काय विडाच उचलिला ! खंडेरावांचा दिवाण भाऊ शिंदे यांस ताबडतोब कारागृह दाखविण्यांत आलें आणि तुरुंगांतच त्यांचा अंत झाला. ज्यांनीं मल्हाररावांचा हुकूम जुमानला नाहीं त्यांना भर चवाठ्यावर फटक्यांच्या शिक्षा देण्यांत आल्या. याबद्दल इंग्रजाकडे पुष्कळ बोभाटे गेले. खुशामती लोक दूर करून चांगला हुशार मनुष्य दिवाण नेमावा म्हणून सूचना झाल्या. इ. स. १८७३ च्या मार्च महिन्यांत कर्नल बारच्या जागीं कर्नल रॉबर्ट फेअर हा रेसिडेंट म्हणून बडोद्यास आला. त्यानें राज्यांतील अव्यवस्थेबद्दल मल्हाररावांची सडकून कानउघाडणी केली व हिंदुस्थानसरकारासहि बडोद्याच्या राज्यकारभारांत हात घालावा अशी सूचना केली. तेव्हां हिंदुस्थानसरकारनें कर्नल रिचर्ड मीड (अध्यक्ष), मि. रेवेन्स्क्राफ्ट, नबाब फैझअल्लीखान व कर्नल एथरिज यांचें कमिशन नेमिलें. कमिशननें बडोद्यांतील अंदाधुंदी, जुलूमजबरी व बेजबाबदारीचें रसभरीत वर्णन करून वरिष्ठ सरकारकडे रिपोर्ट सादर केला. त्यावरून व्हाईसरॉय लॉर्ड नार्थब्रूक यांनीं मल्हाररावास एक खरमरीत पत्र लिहून राज्याची सुधारणा करण्याविषयीं फर्माविलें व यांत कसूर झाल्यास ब्रिटिश सरकारास कारभारांत हात घालणें भाग पडेल अशी धमकी दिली; आणि ब्रिटिश सरकारच्या पसंतीचा दिवाण नेमण्यास सुचविलें, व सुधारणा घडवून आणण्यासाठीं १८ महिन्यांची मुदत दिली. आतां बाजू अंगावर येते असें पाहून मल्हाररावांनीं सुधारणा करण्याचा प्रयत्न चालविला. पूर्वीचे दिवाण

नाना खानवेलकर यांना कमी केलें व सुप्रसिद्ध दादाभाई नौरोजी या पारशी गृहस्थांना दिवाण नेमलें (४ ऑगस्ट १८७४). परंतु आपल्या सल्लयानें त्यांना नेमण्यांत आलें नाहीं याचा रेसिडेंटास राग आला. ' नवीन दिवाणांना बडोदें संस्थानची सुधारणा करतां येणें अशक्य आहे ' असें आपलें मत रेसिडेंटनें वरिष्ठ सरकारास कळविलें. याच-सुमारास मूल नाहीं या सबबीवर मल्हाररावांनीं लक्ष्मीबाई नांवाच्या अकुलीन स्त्रीशीं दुसरें लग्न केलें. परंतु रेसिडेंटनें लग्नास येण्याचें नाकारलें. म्हणून ता. २ नोव्हेंबर १८७४ रोजीं मल्हाररावांनीं हिंदुस्थान सरकारकडे रेसिडेंटास परत बोलावण्याबद्दल लिहिलें. फेअर यास बदलून त्याचे जागीं सर ल्युइ पेली के. सी. एस्. आय. याची स्पेशल कमिशनर व हिंदुस्थानसरकारचे एजंट म्हणून नेमणूक करण्याचें आधींच ठरलें होतें व त्याप्रमाणें ते बडोद्यास येऊन दाख-लहि झाले होते. ता. ९ रोजीं फेअरसाहेब यांनीं प्यालेल्या सरबतांत अर्सेनिक व हिरकणी यांचा थर प्याल्याच्या तळाशीं बसलेला रेसिडेन्सी डॉक्टरचे नजरेस आला. परंतु रेसिडेंटास अपाय मात्र झाला नाहीं. आजारांतून बरा झाल्यावर कर्नल फेअर आपल्या कामाचा चार्ज सर ल्युइ पेली यास देऊन निघून गेला. यानंतर ब्रिटिशांच्या गुप्त पोलिसांनीं रेसिडेन्सींतल्या दोघां नोक-रांकडून रेसिडेंटास विष घालण्याबद्दल मल्हाररावांकडून मोठा लांच घेतल्याचा कबुलीजबाब लिहून घेतला व सर्व प्रकरण हिंदुस्थानसरकारकडे पाठविलें.

ता. १४ जानेवारी १८७५ रोजीं हिंदुस्थानसरकारनें मल्हाररावांस कैद केल्याचें जाहीर केलें व त्यांना ब्रिटिश सैन्याच्या पाहाऱ्यांत ठेवण्यांत आलें. संस्थानी सैन्याच्या बेशिस्त वर्तनाबद्दल सैन्याधिकारी जनरल डेवीन यास जबाबदार धरण्यांत येईल अशी त्यास सक्त ताकीद देण्यांत आली. सैन्याची मागील सर्व बाकी मात्र चुकती करण्यांत आली. नाना खानवेलकर व दामोदर-पंत यांनाहि अटक करण्यांत आली.

रेसिडेंटास विषप्रयोग केल्याच्या आरोपाची चौकशी करण्यासाठीं ब्रिटिश सरकारनें सर रिचर्ड कूच (चीफ जस्टिस बंगाल) यांच्या अध्यक्षतेखालीं एक चौकशी कमिशन नेमिलें. त्यांत सर रिचर्ड मीड, मि. पी. एस. मेलविल, ग्वालेरचे महाराज जयाजीराव शिंदे, जयपूरचे महाराज व राजा सर दिनकर-राव राजवाडे वगैरे सभासद होते. मल्हाररावांच्यातर्फे सार्जंट बॅलेंटाइन, सॉलिसिटर यांना वकीलपत्र घेण्यास ब्रिटिश सरकारनें परवानगी दिली व

त्याकरतां ७,५०० पौंड खर्चहि मंजूर केला. कमिशनपुढें जो पुरावा आला तो अत्यंत असमाधानकारक व परस्परविरोधी होता. साक्षीदारांच्या जबानींत धरसोड व परस्पर ताळमेळ नाहीं असें दिसून आलें. ब्रिटिश कमिशनर्सनीं मल्हाररावाचा रेसिडेंटास विषप्रयोग करण्याचा हेतु होता असें मत दिलें, तर हिंदी कमिशनर्सनीं तसा आरोप शाबीत धरतां येत नाहीं असें जाहीर केलें. याचवेळीं महाराणी जमनाबाईसाहेब यांनीं हिंदुस्थान सरकारास अर्जद्वारें विनंति केली कीं, महाराणी व्हिक्टोरिया यांच्या जाहीरनाम्यान्वयें खंडेराव महाराजांस (आपल्या पतीस) दत्तक घेण्याचा हक्क मिळाला होता, परंतु त्याचा उपयोग त्यांना करून घेतां आला नाहीं; तरी या बाबतींत दत्तक घेण्याचा अधिकार स्वतःला (म्हणजे जमनाबाईसाहेब यांना) मिळावा. हिंदुस्थानसरकारनें यावर स्टेट सेक्रेटरी लॉर्ड साल्सबरी यांस बडोदें राज्यांत गोंधळ व बखेडा माजविल्याबद्दल मल्हाररावांना गादीवरून काढून खंडेराव महाराजांच्या पत्नी महाराणी जमनाबाईसाहेब यांच्या मांडीवर कोणी तरी दत्तक देण्यांत यावा अशा प्रकारची शिफारस केली. स्टेट सेक्रेटरीकडून तशा प्रकारची मंजुरी मिळाल्यावरून ता. १९ एप्रिल १८७५ रोजीं सरकारनें जाहिरनामा काढून मल्हाररावास राज्यावरून दूर केल्याचें व त्यांच्या वंशाचा हक्क नष्ट केल्याचें सर्व लोकांस कळविलें आणि लागलीच तीन दिवसांनीं त्यांना मद्रासेकडे नेण्यांत आलें. रेसिडेंट सर ल्युइ पेली यानें बडोद्यांतील प्रमुख सरदार, मानकरी, मुत्सद्दी, व्यापारी यांस एकत्र जमवून इंग्लिश सरकारचा हुकूम व जाहीरनामा वाचून दाखविला आणि संस्थान खालसा करण्याबद्दलच्या सर्व अफवा निराधार असल्याचें सर्वत्रांस कळविलें. तरी पण ता २८ एप्रिल रोजीं बडोद्यांत दंगेधोपे झालेच. असिस्टंट रेसिडेंट कॅप्टन जॅकसन व सेनापति जनरल डेवीन याजवर हल्ले झाले. ब्रिटिश शिपाई आणून सर रीचर्ड मीडनें सर्व स्थिरस्थावर केली व मल्हाररावाच्या दोन्ही राण्यांस मुंबईस पाठविलें. ता. २ मे १८७५ रोजीं महाराणी जमनाबाईसाहेब यांना बडोद्यास आणण्यांत आलें आणि सर टी. माधवराव यांस दिवाण नेमून राज्याची कुलमुखत्यारी दिली. त्यानंतर महाराणी जमनाबाईसाहेब यांच्या मांडीवर एखादा मुलगा दत्तक घेण्याचें काम ब्रिटिशसरकारकडून सर टी. माधवराव व खुद्द महाराणीसाहेब यांच्या पसंतीवरच सोंपविण्यांत आलें व नवीन राजवट सुरू झाली.

२. बालपण

मल्हारराव महाराजांच्या कारकीर्दींत राज्यांत बराच गोंधळ माजला होता. परंतु ‘ धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ’ अशी ग्वाही देणारा भगवान् जणूं द्रवला आणि त्यानें वटोदरस्थ समाजाची विस्कळीत झालेली घडी पुनरपि नीट बसविण्यासाठीं एका तेजस्वी, दैदीप्यमान् व पराक्रमी बालकाची या कामीं योजना केली. हें बालक दुसरें तिसरें कोणी नसून हल्लींचे बडोद्याचे महाराज श्रीमंत सयाजीराव हे होत. आजमितीस त्यांचें नांव उत्तम राज्यकर्ते, सुधारणांचे निस्सीम भोक्ते, शिक्षणाचे अध्वर्यु, स्वातंत्र्यदेवतेचे उपासक म्हणून आसेतुहिमाचल दुमदुमत आहे. त्यांच्या आयुष्यांत रोमांचकारक प्रसंग आहेत, सुवर्ण महोत्सवा (Jubilee) सारखे आनंदातिशयाचे प्रसंग आहेत, मनोधैर्य कसोटीस लावणारे प्रसंग आहेत, राजकारणांत उद्भवणाऱ्या अडचणीचे प्रसंग आहेत. कौटुंबिक आपत्ति व मानसिक व्यग्रतेचे प्रसंग आहेत, सर्व कांहीं आहे. परंतु लोकोत्तर, आदर्शवत् व भरतभूला ललामभूत नृपति म्हणून त्यांच्या चरित्राचें प्रत्येकानें किती मनन करण्यासारखें आहे व मनोन्नति व समाजोन्नति करणारांस त्यांचें चरित्र कितपत मार्गदर्शक आहे, हें दाखविण्याचा प्रस्तुत चरित्रपर लेखाचा उद्देश आहे.

श्रीमंत सयाजीराव महाराजांचा जन्म १७ मार्च १८६३ रोजीं नाशिक जिल्ह्यांत मनमाडपासून सुमारें १८ मैलांवर असलेल्या कवळाणें नांवाच्या गांवीं झाला. बहुधा महापुरुषाचा जन्म असाच खेडेगांवांतील झोपडींत अगर रानावनांत झालेला असतो. सयाजीराव हे गायकवाड घराण्यांतील सुप्रसिद्ध दमाजी गायकवाड यांच्या प्रतापराव नांवाच्या भावापासून पांचव्या पिढींतील काशीराव गायकवाड यांचे द्वितीय चिरंजीव होत. दमाजीनें आपला भाऊ प्रतापराव यास खानदेशांतील एका स्वारींत मिळविलेली ४७ गांवें देऊन त्यांची व्यवस्था करण्यासाठीं ठेविलें होतें. परंतु हीं गांवें पेशव्यांनीं आपल्या ताब्यांत घेऊन त्या ऐवजी नवसारी प्रांताचा कांहीं भाग गायकवाडास दिला. या कारणानें प्रतापरावाचे वंशजांस यापुढें निव्वळ शेतीवर उपजीविका करून रहावें लागलें व बडोद्याच्या गायकवाडांस त्यांची आठवणहि राहिली नाहीं. सयाजीराव महाराज यांचे वडील काशीराव यांची स्थिति श्रीमंतींची नव्हती; परंतु तें कुटुंब कवळाणें गांवीं कुलीन,

अब्रूदार, खाऊनपिऊन सुखी म्हणून मानलें जात असे. काशीराव यांचा स्वभाव अतिशय मायाळू व दिलदार; 'अंतरीं निर्मळ, वाचेचा रसाळ'; आणि बोली गोड व वागणूक सौजन्याची. उत्तम व नामांकित पेहेलवान म्हणून त्यांची सर्वत्र ख्याति पसरलेली होती, परंतु खेडेगांवांतील परिस्थितीमुळें त्यांस शिक्षण मिळालेलें नव्हतें.

काशीरावांचे दोघे बंधु उखाजी व सखारामराव यांनीं गरिबीस कंटाळून व बडोद्याच्या गायकवाडाशीं असलेलें आपलें नातें लक्षांत घेऊन, बडोद्यास जाऊन महाराजांची भेट घेण्याचा निश्चय केला. त्यावेळीं खंडेराव महाराज गादीवर होते. उखाजीनें त्यांची भेट घेतली व महाराजांनींहि त्यांचा चांगल्या तऱ्हेनें मानमतराब ठेविला. परंतु दुर्दैवानें उखाजीस प्रत्यक्ष कांहीं मदत मिळण्यापूर्वींच खंडेराव महाराज निवर्तले. मल्हारराव गादीवर आल्यावर पुनरपि उखाजीनें त्यांची भेट घेतली व त्यांनींहि त्यास पोषाख देऊन भरदरबारांत उखाजीचा बहुमान करण्याचा विचार ठरविला; परंतु उखाजीनें हा मान आपला वडीलभाऊ काशीराव यास मिळावा अशी इच्छा दर्शविल्यावरून मल्हारराव यांनीं काशीराव यास आणवून पोषाख व थोडे पेन्शन देऊन त्याची बोळवण केली.

काशीरावास आनंदराव, गोपाळराव व संपतराव असे तीन पुत्र होते. त्यापैकीं आनंदराव हे गोपाळरावाहून पांच वर्षांनीं वडील व संपतराव हे २ वर्षांनीं लहान. गोपाळराव म्हणजे प्रस्तुत लेखाचे चरित्र नायक श्रीमंत सर सयाजीराव गायकवाड, बडोद्याचे महाराज होत. त्यांच्या लहानपणाची हकिकत आजमितीस फारशी उपलब्ध नाहीं, व त्यांनाहि आपलें बालपण फारसें स्मरत नाहीं. इ. स. १९२६ सालीं जेव्हां महाराज बडोद्याहून प्रथम आपल्या मूळगांवीं आले त्यावेळीं त्यांस पूर्वीं बालपणांत ज्या गोष्टी फार मोठ्या व भव्य होत्या असें वाटत होतें त्या अगदीं लहान दिसूं लागल्या. जेथें पूर्वीं मोकळें मैदान होतें तेथें गायकवाड घराण्यांतील निरनिराळ्या लोकांनीं बांधलेलीं घरें दिसून आलीं. लहानपणापासून सयाजीराव महाराज अत्यंत चलाख, पाणीदार, तेजस्वी असल्यामुळें हे पुढें मोठे भाग्यशाली निपजतील असें सर्वत्रांस वाटत असे. भाग्यवान् पुरुषाचे गुण त्याच्या बाल्यावस्थेंतच दृग्गोचर होतात. तीच गोष्ट सयाजीरावांची. अर्थात् त्यांच्या बालपणाचें मातापितरांस विशेष कौतुक वाटत असल्यास नवल काय ?

इ. स. १८७५ सालीं महाराणी जमनाबाईसाहेब यांच्या मांडीवर दत्तक देऊन त्या मुलास राज्याधिकार देण्याचें इंग्रजसरकारनें विलायत सरकारच्या सल्याबरहुकूम ठरविलें आणि दत्तकाची निवड करण्याचें नाजूक व महत्त्वाचें काम महाराणीसाहेबावर सोपविण्यांत आलें हें मागें सांगितलेंच आहे. खुद्द बडोद्यास गायकवाड घराण्यापैकीं सदाशिवराव, मुरारराव, गणपतराव, खंडेराव असे चौघेजण परंतु सुमारें २३–२४ वयाचे कुमार होते. इंग्रज सरकारची इच्छा[1] अशी होती कीं, फार मोठा मुलगा राज्यावर न बसवतां एखादा लहानसा मुलगा निवडल्यास कांहीं वर्षें त्याच्या अज्ञानपणांत मुखत्यारीचीं जाऊन राज्यांत सुव्यवस्था स्थापन करण्यास ठीक पडेल व त्या मुलासहि चांगलें शिक्षण देऊन राज्यकारभारास योग्य करतां येईल. त्यामुळें हे कुमार नापसंत करण्यांत आले. याशिवाय कांहीं कुमार नाशिक व खानदेश जिल्ह्यांतहि होते. अर्थात् दूरवर दृष्टी पोंचवून मुलाची निवड करण्याचें काम किती अवघड होतें हें यावरून दिसून येईल.

'न रत्नं हि अन्विष्यति मृग्यते हि तत्' असें एका विख्यात कवीचें अर्थपूर्ण वचन आहे. त्यास अनुलक्षूनच कीं काय गायकवाड घराण्यांतील कुमाररत्नांची चौकशी करण्यासाठीं याच वेळीं एक पोलीस पार्टी अकस्मात् कवळाणें गांवीं आली व त्यांनीं गायकवाड आडनांवाच्या सर्व पुरुषमंडळींची चौकशी करून काशीराव व त्याचीं तीन मुलें यांस नाशिक येथें आपल्याबरोबर नेलें. तेथें कर्नल एथरिज यानें त्यास बडोद्याचे मल्हारराव महाराज यास पदच्युत केलें असून गायकवाड घराण्यांतील एखादा योग्य मुलगा दत्तक घ्यावयाचा आहे व त्याकरतां ही चौकशी चालू असल्याचें कळविलें.

कवळाणें येथील गायकवाडांचा बडोद्याच्या गायकवाडाशीं कांहीं संबंध आहे किंवा काय या संबंधी बरीच चौकशी करण्यांत आली. नाशिक येथें 'प्रेसकॉट' नांवाच्या पोलिस अंमलदारानें तेथील उपाध्यायांच्या चोपड्यांतून यासंबंधानें कांहीं माहिती मिळविली व काशीराव आणि त्याचे तीन मुलगे, यांचा तसा निकट व जवळचा संबंध असल्याचें निदर्शनास आल्यावरून त्या सर्वांस बडोद्यास नेण्यांत आलें. याच वेळीं उखाजी व त्याचा मुलगा दादासाहेब हे बडोद्यासच होते. यावेळीं काशीरावाचे तीन मुलगे व उखाजीचा मुलगा अशा चार

१ राईस, प्रथम खंड पृ. ३१.

मुलांतून निवड व्हावयाची होती. बडोद्यास असलेले इतर गायकवाड घराण्यांतील कुमार नापसंत करण्यांत आलें. अखेरीस काशीरावांच्या तीन मुलांपैकीं मधले गोपाळराव यांस ता. २७ मे १८७५ रोजीं पसंत करून 'सयाजीराव' या नांवानें दत्तक घेण्याचें ठरलें. यावेळीं गोपाळरावांचें वय १३ वर्षांचें होतें.

यासंबंधानें अशी एक आख्यायिका प्रसिद्ध आहे कीं, महाराणी जमनाबाई साहेब यांनीं काशीरावांच्या तिघां मुलांस 'तुम्हांस येथें कां आणण्यांत आलें हें ठाऊक आहे काय ?' असा प्रश्न विचारला असतां सर्वांत वडील आनंदराव यांनीं कांहींच उत्तर दिलें नाहीं; कनिष्ठ संपतराव यांनी 'मला माहीत नाहीं असें सांगितलें, परंतु गोपाळराव यांनीं चटकन् 'मी राजा होण्यासाठीं आलों' असें चुणचुणीत उत्तर दिलें. दुसरी एक गोष्ट अशी सांगतात कीं, तिन्ही मुलांना खिरीच्या वाट्या देण्यांत आल्या त्यावेळीं गोपाळरावांनीं नेमकी सुवर्णाची वाटीच आपल्या वाट्यास घेतली. भोजनाचे वेळीं महाराणी जमनाबाईसाहेब ज्या पद्धतीनें जेवतात, त्याकडे लक्ष ठेवून गोपाळरावांनींहि तीच रीत उचलली. या सर्व गोष्टींवरून हीं राजचिन्हें आहेत असें महाराणीसाहेबांनीं जाणून गोपाळरावानांच दत्तक घेण्याचें निश्चित केलें असें म्हणतात.

मल्हारराव महाराजांस धरून नेल्यानंतर ता. २ मे १८७५ रोजीं महाराणी जमनाबाई साहेब यानीं मोतीबाग राजवाड्यांत प्रवेश केला. यावेळीं ब्रिटिश सरकारनें बडोदें संस्थानचा राज्यकारभार सुरळीतपणें हाकण्यासाठीं अत्यंत लायक व कर्तबगार दिवाणाची योजना केली होती. हे दिवाण दुसरे तिसरे कोणी नसून प्रसिद्ध राजकारणी मुत्सद्दी सर टी. माधवराव हे होत. अव्वल ब्रिटिश अमदानींत सर सालरजंग, राजा सर दिनकरराव राजवाडे, सर जंगबहादूर व सर टी. माधवराव हे त्यावेळीं साडेतीन शहाणे म्हणून गाजत होते.

सर टी. माधवराव यांचा जन्म इ. स. १८२८ सालीं मद्रास इलाख्यांत तंजावर येथें झाला. मद्रास येथील कॉलेजांत त्यांचें शिक्षण होऊन ते कांहीं दिवस युनिव्हर्सिटी प्रोफेसर होते. नंतर त्यांची त्रावणकोर संस्थानचे दिवाण म्हणून नेमणूक झाली. तेथें त्यांनीं एकंदर १४ वर्षें प्रधानपदाच्या अधिकाराचा उपभोग घेतला. त्या राज्यांतहि त्यांनीं पुष्कळ सुधारणा केल्या. त्या नंतर दोन वर्षें इंदूर संस्थानचे दिवाण म्हणून त्यांनीं काम केलें व आतां खुद्द ब्रिटिश

सरकारनें आपल्या खास विश्वासांतील लायक इसम म्हणून इंदूर सरकार-कडून मागून घेऊन त्यांची बडोद्याच्या दिवाणगिरीवर नेमणूक केली.

सर टी. माधवरावांच्याच सल्ल्यानें महाराणी जमनाबाईसाहेब यांनीं काशीरावाच्या तिघां मुलांना बडोद्यास आणविलें. त्यापैकीं, हुषारी, पाणीदार-पणा, बुद्धिमत्ता, समयसूचकता वगैरे बाबतींत मधले पुत्र गोपाळराव यांच्या भाषणाची व वागणुकीची महाराणी जमनाबाईसाहेबावर उत्तमप्रकारें छाप बसली, व ताबडतोब त्यांनीं गोपाळरावासच दत्तक घेण्याचें ठरविलें, आणि ह्या गोष्टीची खबर एजंटसाहेबास दिली. ता २७-५-१८७५ रोजीं सुमुहूर्तानें गोपाळरावास विधिपूर्वक दत्तक घेऊन मोठा दरबार भरवला. त्यावेळीं सर्व सरदार, दरखदार, असामदार, सरकारी ऑफिसर्स, शेटसावकार, वगैरे हजर असून ब्रिटिश सरकारचे एजंट सर रीचर्ड मीड हेहि उपस्थित होते. एजंट साहेबांनीं आपल्या भाषणांत गोपाळरावांचें अभिनंदन करून ब्रिटिश सरकारनें त्यांस तिसरे सयाजीराव, बडोद्याचे महाराज म्हणून गादीवर बसविल्याचें जाहीर केलें. याप्रमाणें गोपाल हा खरोखरच ‘ गोपाल ’ म्हणजे ‘ पृथ्वीपाल ’ झाला. नंतर तोफांची सलामी, नजराणे होऊन दरबार बरखास्त झाला. रेसिडेंटनें महाराणी जमनाबाईसाहेब यांची गांठ घेऊन सयाजीरावांच्या शिक्षणाची व एकंदर राज्याची व्यवस्था सर टी. माधवराव यांचे सल्ल्यानें करावी असें सुचविलें. ता २९ रोजीं बडोद्यांतील प्रमुख देवालयांत जाऊन महाराजांनीं देवतांचें दर्शन घेतलें व रेसिडेंट साहेबांची सरकारी व सार्वजनिक रीत्या भेट घेतली. अशा रीतीनें महाराजांच्या १२ व्या वर्षींच त्यांस राजपद प्राप्त झालें व त्यांच्या आयुष्यांत विलक्षण स्थित्यंतर घडून आलें.

---

३. विद्यार्थी दशा

सयाजीरावांच्या शिक्षणाला ता. ७ जून १८७५ रोजीं प्रारंभ झाला. त्या दिवशीं सरस्वतीचें पूजन करून त्यांस केशवराव पंडित व भाऊ मास्तर यांच्या स्वाधीन करण्यांत आलें. सरकार वाड्याच्या वरच्या मजल्यावर त्यांची शाळा करण्यांत आली. आणि तेथें दोघेहि शिक्षक आळीपाळीनें त्यांस सुमारें ५ तास शिक्षण देत असत. यावेळीं त्यांच्याबरोबर त्यांचे धाकटे बंधु संपतराव व चुलतभाऊ दादासाहेब यांचें शिक्षण चालू होतें.

श्री. महाराज, श्री. महाराणी जमनाबाई व श्री. ताराराजे.

राज्यारोहणानंतरचे श्री. महाराजसाहेब.

आरंभीं फक्त मराठी भाषाच शिकविण्यांत येत असे. नंतर कांहीं दिवसांनीं गुजराती व ऊर्दू भाषांचाहि अभ्यास सुरू करण्यांत आला.

रेसिडेंट सर रिचर्ड मीड यांचेंहि महाराजांच्या शिक्षणाकडे लक्ष्य होतेंच. सरकार वाड्यांतील जागा व तेथील भोंवतालचें वातावरण हीं महाराजांच्या शिक्षणास अनुकूल नव्हती. यामुळें सरदार व इतर मोठे कामगार यांचीं महाराजांच्याच वयाचीं मुलें एकत्र करून त्यांस शिक्षण देणारी राजपुत्रांची एक शाळा असावी व तिचा प्रिन्सिपॉल एखादा अनुभवशीर व तज्ज्ञ युरोपियन असावा असें रेसिडेंटसाहेबांनीं मुंबई सरकारास कळविलें. ही सूचना मान्य होऊन ती अंमलांत आणावयाचें काम नंतरचे रेसिडेंट मेलविलसाहेब यांनीं पार पाडलें.

उत्तम, कार्यक्षम, व कर्तबगार विद्यार्थी निपजावयास ज्या अनुकूल साधनांची जरूर असते त्यामध्यें विद्यादान करणाऱ्या गुरूची भूमिका अत्यंत जबाबदारीची व महत्त्वाची असते. श्रीशिवछत्रपतींचा उदय होण्यास राजमाता जिजाबाई व गुरु दादोजी कोंडदेव यांचें शिक्षणच कारणीभूत झालें. तद्वतच श्रीमंत सयाजीराव यांचे पहिले गुरु व नंतरचे गुरु मि. इलियटसाहेब यांनीं सयाजीरावांच्या शिक्षणासंबंधी अत्यंत प्रशंसनीय, कळकळीची व आस्थापूर्वक मेहनत किती घेतली हें पुढें समजेलच.

महाराजांच्या शिक्षणास सुरवात झाल्यावर, नोव्हेंबर महिन्यांत प्रिन्स ऑफ-वेल्स (सातवे एडवर्ड) यांचें हिंदुस्थानांत आगमन झालें व तन्निमित्त एक दोन महिने महाराजांचें शिक्षण बंदच होतें. रेसिडेंट सर रिचर्ड मीड, महाराणी जमनाबाईसाहेब, व महाराज दिवाणसाहेबासमवेत आक्टोबर २५ रोजीं मुंबईस येऊन दाखल झाले. युवराजांच्या स्वागतासाठीं व्हाइसरॉय लॉर्ड नॉर्थब्रूक हेहि मुंबईस आले होते. त्यांच्या आणि महाराणी जमनाबाईसाहेब व महाराज यांच्या मुलाखतीहि झाल्या. ता. ९ नोव्हेंबर रोजीं जेव्हां युवराज मुंबई मुक्कामीं येऊन दाखल झाले तेव्हांहि श्रीमंत सयाजीराव यांच्या व त्यांच्या शिरस्त्याप्रमाणें भेटी व परतभेटी झाल्या. युवराजांनीं महाराजांस एक तरवार, चाबूक, रत्नजडित तपकिरीची डबी व एक आंगठी इतक्या वस्तु भेटीदाखल दिल्या आणि बडोद्याच्या सैन्याचीहि पहाणी केली.

यानंतर एकाएकी युवराजांचा बडोद्यास भेट देण्याचा विचार ठरला. त्यामुळें त्यांचें स्वागत करण्यासाठीं महाराजांची स्वारी मोठ्या तांतडीनें

बडोद्यास आली व स्वागतसमारंभाची जंगी तयारी सुरू झाली. ता. १९ रोजीं युवराज बडोद्यास उपस्थित झाले त्यावेळीं महाराज, सर टी. माधवराव, नवीन रेसिडेंट पी. एस्. मेलविलसाहेब यांनीं त्यांचें स्टेशनवर चांगलें स्वागत केलें. नंतर प्रिन्स साहेबांची सोन्याच्या अंबारींतून खास सरकारी हत्तीवरून मिरवणूक काढण्यांत आली. रेसिडेन्सींत पानसुपारी, हारतुरे वगैरे समारंभ होऊन महाराजांनीं युवराजांची रजा घेतली. दुपारीं युवराजांनीं सरकारी रीत्या महाराणी जमनाबाईसाहेब व सयाजीराव महाराज यांची मोतीबाग राजवाड्यांत भेट घेतली. या प्रसंगीं साठमारी, कुस्त्या, बैलांच्या टकरा वगैरे खेळ त्यांच्या स्वागतासाठीं मुद्दाम करण्यांत आले होते ते युवराजांनीं पाहिले. ता. २० नोव्हेंबर रोजीं युवराजांनीं चित्त्याची शिकार केल्यानंतर मोतीबाग राजवाड्यांत त्यांस मोठ्या थाटाची मेजवानी देण्यांत आली. त्यावेळीं उत्तरादाखल भाषण करतांना युवराजांनीं आपलें चांगलें स्वागत केल्याबद्दल महाराजांचे आभार मानले व महाराजांनीं शिक्षणांत उत्तरोत्तर प्रगति करून आपल्या संस्थानाची सर्वांगीण सुधारणा पुढें घडवून आणावी अशी आशा प्रदर्शित केली. युवराज साहेबांचें भविष्य आजमितीस तंतोतंत खरें ठरलें, हें महाराजांच्या आतांपर्यंतच्या उज्वल कारकीर्दीवरून आपणास स्पष्ट दिसत आहे.

जमनाबाईसाहेबांनीं युवराजांच्या पत्नीस आपल्या जवाहीरखान्यांतील एक रत्नजडित मोत्यांचा हार व एक जडावाचा कंठा असे दोन जुने मौल्यवान् अलंकार नजर केले.

याप्रमाणें मेजवान्या, दरबार, भाषणें, शिकार, नजराणे वगैरे आगतस्वागताचे सर्व शिष्टसंमत प्रकार व पाहुणचार घेऊन युवराजांची स्वारी ता. २३ नोव्हेंबर रोजीं रात्रीच्या गाडीनें मुंबईकडे रवाना झाली.

राज्यकर्त्याला आवश्यक असें शिक्षण देण्यासाठीं एखादा युरोपियन शिक्षक महाराजासाठीं नेमण्याची योजना मुक्रर झाली. रेसिडेंट मेलविलसाहेब यांनीं त्यांचे एक मित्र रत्नागिरीचे डिस्ट्रिक्ट जज्ज मि. एच्. एम्. बर्डवुड यांची या बाबतींत सल्लामसलत घेतली. बर्डवुडसाहेबांनीं मद्रासच्या पूर्वीच्या ॲक्टिंग गव्हर्नरचे चिरंजीव एफ्. ए. एच् इलियटसाहेब I. C. S. यांचें नांव सुचविलें. इलियटसाहेबांनीं कांहीं दिवस रत्नागिरीस ॲसिस्टंट कलेक्टरचें व वऱ्हाडच्या शाळाखात्याच्या डायरेक्टरचें काम केलें होतें. मेलविलसाहेबांना ही सूचना

मान्य झाली व इलियट साहेबांस महाराजांचे शिक्षक नेमण्यांत आलें. ता.१२ डिसेंबर १८७५ रोजीं ते बडोद्यास येऊन दाखल झाले.

इलियटसाहेब आल्यानंतर महाराज, त्यांचे बंधु, चुलतबंधु व इतर कांहीं सरदारांची मुलें यांच्या शिक्षणक्रमास नियमितपणें सुरुवात झाली. परंतु १८७६ च्या अखेरपर्यंत शिक्षण प्राथमिकच होतें. इलियटसाहेब लिहितात, 'शिक्षणाचा प्रारंभ मी अत्यंत सावकाशपणेंच केला; कारण पुष्कळ गोष्टी महाराजांच्या मनावर बिंबविण्याच्या होत्या.' सर टी. माधवराव लिहितात, 'महाराजांच्या शिक्षणासंबंधानें मातुश्री महाराणी जमनाबाईसाहेब अत्यंत काळजी घेतात. महाराजावर जरी त्यांची ममता असली तरी त्यांच्या शिक्षण-क्रमाच्या आड त्या येत नाहींत. त्यांच्या शिक्षणाच्या ज्या सोयी त्यांनीं करून दिल्या आहेत त्याहून जास्त चांगल्या सोई, कोणत्याहि देशी संस्थानांत आढळावयाच्या नाहींत. त्यांच्या शारीरिक व नैतिक शिक्षणावर महाराणी-साहेबांची चांगली देखरेख आहे."[1]

जानेवारी १८७७ मध्यें भरणाऱ्या दिल्ली दरबारास जावें लागल्यामुळें महाराजांच्या अभ्यासांत कांहीं काळ खंड पडला. ता. ७ डिसेंबर रोजीं महा-राज, मातुश्री जमनाबाई साहेब, रेसिडेंट, दिवाण यांच्यासमवेत बडोद्याहून निघून ता. १४ रोजीं दिल्लीस पोंचले. ता. २९ डिसेंबर रोजीं कलकत्त्याच्या लाटसाहेबांनीं सयाजीराव व जमनाबाई साहेब यांच्या छावणींत जाऊन त्यांस परत भेट दिली. ता. १ जानेवारी रोजीं दिल्लीस टोलेजंग दरबार झाला. सर्व राजेरजवाड्यांसमक्ष व्हाइसरॉय लॉर्ड लिटन यांनीं सयाजीरावांना इंग्लं-डच्या व्हिक्टोरिया महाराणीसाहेबानीं 'फर्जंद–इ–खास–इ–दौलत–इंग्लि-शिया' (इंग्लिश साम्राज्याचे खासे पुत्र) हा किताब दिला असल्याचें जाहीर केलें. दिल्लीस यावेळीं निजाम, शिंदे होळकर व म्हैसूरचे महाराज यांच्याशीं सयाजीरावांच्या भेटी झाल्या. दिल्लीहून निघाल्यानंतर लखनौ, आग्रा, काशी, प्रयाग, गोकुळ, वृंदावन वगैरे इतिहासप्रसिद्ध, पुराणप्रसिद्ध क्षेत्रें व शहरें पाहून व बऱ्याच ठिकाणीं यथायोग्य दानधर्म करून महारा-जांची स्वारी ५ फेब्रुवारी १८७७ रोजीं बडोद्यास येऊन पोंचली. बडोद्यास आल्यावर नवीन किताब देऊन ब्रिटिश सरकारनें महाराजांचा बहुमान केला

---

[1] Ruler of Baroda p. 33.

याबद्दल ठिकठिकाणीं निरनिराळ्या संस्थांतर्फे महाराजांचें अभिनंदन करण्यांत आलें. यानंतर त्यांच्या शिक्षणास पुनरपि जारीनें सुरुवात झाली.

ता. २६ जुलै १८७७ रोजीं महाराजांचे वडील काशीराव मृत्यु पावले. त्यामुळें महाराजांस बरेंच दुःख झालें; परंतु शिक्षणांत फारसा व्यत्यय आला नाहीं. मेलविलसाहेब लिहितात कीं, महाराजाकरतां अर्थशास्त्र, रसायनशास्त्र, इंग्रजी, गुजराती या भाषा, इंग्लंड व हिंदुस्थान देशांचा इतिहास आणि संभाषणात्मक इंग्रजी या विषयांचा अभ्यासक्रम आखला. इंग्रजीसुधारण्यासाठीं मधूनमधून इंग्रजी निबंध लिहवून घेण्यांत येत असत. त्यांचें गणित मात्र अतिशय कच्चें. विद्यार्थीदशेंतली त्यांची एक ठोकळ मानाची दिनचर्या मि. फिलिफ सार्जंट यांच्या पुस्तकांत दिली आहे. ती अशीः—

सकाळीं ६ वाजतां निजून उठणें
,, ८ वाजेपर्यंत घोड्यावरून फेरफटका, नंतर १ तास अभ्यास.
,, ९ वाजतां महराणीसाहेबांच्या बरोबर छोटी हजिरी.
,, १०॥ राजवाड्यांतून घोडेस्वारांच्या सरंजामाबरोबर शाळेंत जाणें.
१०॥ ते ५ वाजेपर्यंत शाळा; मध्यंतरी १ तासाची फराळासाठीं सुट्टी.
५ ते ७॥ शाळेच्या मैदानावर हिंदी खेळ, कवायत, पोहणें इ० व्यायाम घेणें.
७॥ ते ८॥ दुसरे दिवशींचा अभ्यास करणें.
९ ते १० पर्यंत भोजन
१० वाजतां निद्रा.

महाराजांनीं बिलियर्डस् खेळण्याचाहि परिपाठ ठेविला होता व पंधरवड्यांतून एकदां शिकारीस जाण्याचा क्रम सुरू केला होता. *

अशा प्रकारचा साधा कार्यक्रम जरी होता तरी आपण महाराजे आहोंत ही गोष्ट लक्षांत वागवण्याविषयीं त्यांना नेहमीं उपदेश केला जाई. यामुळें अर्थात् त्यांना कोणी जिवाभावाचा मित्र नव्हता. ठराविक अभ्यास पुरा करण्यासाठीं त्यांना कांहीं जादा वेळ अभ्यासाकडे द्यावा लागे आणि आरंभीं अक्षर फारसें चांगलें नसल्यामुळें तें घटविण्याकडे वेळ जास्त जात असे.

---

* Ruler of Baroda p. 36

राजा सर टी. माधवराव व त्यांचे सहकारी अधिकारी.

तरुण गायकवाड सरकारांच्या शिरावर पुढें जी जबाबदारी पडणार आहे ती पत्करण्यायोग्य असेंच शिक्षण त्यांना मिळालें पाहिजे असें सर टी. माधवरावांचें मत होतें व त्याप्रमाणें त्यांनीं अभ्यासनीय विषयांची एक याद मि. इलियट यांच्याकडे पाठविली. व महाराजाबरोबर त्यांच्या बुद्धिमत्तेच्या तोडीस येईल असा एखादा हुषार मुलगा असावा असेंहि सुचविलें. तदनुसार माधवराव गोडबोले नांवाचा एक ब्राह्मण विद्यार्थी आरंभीं महाराजाबरोबर अभ्यास करीत असे. परंतु पुढें त्यासहि सरकारी हायस्कूलांत पाठविण्यांत आलें.

यानंतर महाराजांना राज्यकारभाराचें ज्ञान लवकर मिळावें म्हणून निरनिराळ्या विषयांवर व्याख्यानें देण्याची पद्धत निघाली. त्यापैकीं २३ व्याख्यानें राज्यकारभार, राजपुत्रांची वागणूक या संबंधाची सर टी. माधवराव यांनीं दिलीं. २७ व्याख्यानें काजी शहाबुद्दीन (रेवेन्यू कमीशनर) यांनीं जमीनमहसूल या विषयावर दिलीं.

व्याख्यानें	विषय	व्याख्याते
१८	जमिनीचा कायदा	करसेटजी रस्तुमजी.
७	हिंदु लॉ.	जे. एस्. गाडगीळ, हायकोर्ट जज्ज.
६	पोलिस व्यवस्था	व्ही. जे. कीर्तने, नायब दिवाण.
९	मिलिटरी व सेटलमेंट खातें	पेस्तनजी जहांगीर

याशिवाय हिशेब व इतर कायदेकानू यासंबंधाचे कांहीं पाठ मि. ए. एच् ताम्हने व सी. आर. ठाणावाला यांनीं दिले असें सांगतात.

सर टी. माधवरावांचीं सुयंत्रित राज्यकारभारासंबंधीं महाराजांस दिलेलीं व्याख्यानें निःसंशय बहुमोल आहेत. ‘ मायनॉर हिंट्स् ’ म्हणून त्यांचें एक खासगी मुद्रित गायकवाडी दप्तरांत ठेवलेलें आहे. “ ब्रिटिश रेसिडेंटाशीं कसें वागावें, आपल्या हक्कास कसें जपावें, दिवाणगिरी कोणास द्यावी, अधिकारी नेमतांना कोणतें धोरण डोळ्यापुढें ठेवावें, नोकरांचाकरांशीं, हुजऱ्याशीं, स्वतःच्या कुटुंबीयाशीं व आप्तस्वकीयाशीं कसें

वागावें व त्यांच्याकडून आपलीं कामें कशी करून घ्यावीत, भेटीस येणाऱ्या मंडळींपैकीं कोणास जवळ करावें व कोणास दूर करावें, सार्वजनिक पैशाचा व्यय कसा करावा, शिल्लक कशी व कोठें गुंतवावी, सार्वजनिक कार्यास किती व कशी मदत करावी, वर्तमानपत्रें कोणती व केव्हां वाचावींत, इतर संस्थानांचे व ब्रिटिश रियासतीचे वार्षिक अहवाल वाचल्यानें कोणते फायदे होण्यासारखे आहेत व (त्यांच्यापासून) आपणास काय शिकावयाचें " * इत्यादि महत्वाची माहिती सर टी. माधवरावांनीं आपल्या शिष्यास या व्याख्यानद्वारां करून दिली.

इ. स. १८८१ च्या डिसेंबर महिन्यांत महाराजांचा शिक्षणक्रम संपला. महाराज आपल्या एका पत्रांत लिहितात, 'अजून मला दोन तीन वर्षे अभ्यास करतां आला असता, तर फार बरें झालें असतें. कारण बारीक सारीक गोष्टी अजून पुष्कळ शिकण्यासारख्या व लक्षांत ठेवतां येण्यासारख्या होत्या;' व ही गोष्ट उतार वयांत नेहमीं त्यांच्या मनांत येते. अल्प वयांत राज्यकारभाराची पडलेली जबाबदारी जर त्यांस दोनतीन वर्षे पुढें ढकलतां आली असती व तेवढा वेळ तयारी करण्यांत घालवतां आला असता, तर त्यांच्या पुढील आयुष्यावर व विशेषतः मानसिक व शारीरिक स्वास्थ्यावर फार मोठा परिणाम झाला असता. याबद्दलची त्यांना वरचेवर जाणीव होते.

एकंदरीनें पाहतां इलियट साहेबांच्या शिक्षणाचा महाराजांच्या मनावर योग्य सुपरिणाम झाला. कांहींच्या मतें आंग्लविद्येनें भारल्यामुळें महाराज नास्तिक बनले. पण महाराजांस सर्वांगीण शिक्षण मिळालें, ही गोष्ट कोणासहि नाकबूल करतां येणार नाहीं. महाराजांची बुद्धि जसी चौरस तशी त्यांची दृष्टीहि अत्यंत व्यापक परंतु सूक्ष्म होती. इंग्रजी शिक्षणानें व इतिहासाच्या परिशीलनानें त्यांच्या बुद्धीचा विकास झाला. स्वतंत्र विचार करण्याची शक्ति त्यांस प्राप्त झाली. बुद्धिरूपी तराजूंत प्रत्येक बाब तोलून जिकडे तिचा (बुद्धीचा) कांटा झुकेल तीच गोष्ट करण्याची त्यांस संवय झाली. दृढनिश्चय, उद्यमशीलता, बाणेदारपणा, कडक शिस्त, दुसऱ्यास हुकुमांत ठेवण्याची कला या गोष्टी ते आपल्या युरोपियन शिक्षकापासून शिकले. राजकीय परिस्थितीचें यथायोग्य आकलन व निरीक्षण करून

* सहविचार, आक्टोबर १९३०

श्री. महाराजांच्या बाल व तरुणपणांतील छायाचित्रें.

श्री. सयाजीराव महाराज गायकवाड. (सन १८८१)

त्यांतील व्यंगें काढून टाकून सुयंत्रित कारभार चालविणें हें त्यांचें ध्येय ठरलें. केवळ रूढी, अंधश्रद्धा, किंवा परंपरागत समजूत म्हणून एखादी गोष्ट मान्य करावयाची नाहीं, तर सुराज्यास परिपोषक असें असेल व बुद्धीस पटेल तेवढेंच ठेवावयाचें, निरुपयोगी भाग नाहींसा करावयाचा हें धोरण महाराजांनीं आखलें. आजकालच्या बडोद्यांतील सुधारणा म्हणजे महाराजांस मिळालेल्या सुशिक्षणाचें दृश्य फल होय हें कोणीहि कबूल करील.

---

४. गृहस्थाश्रमांत प्रवेश

यानंतर महाराजांच्या आयुष्यांतील विशेष महत्वाची गोष्ट म्हणजे त्यांचा विवाह ही होय. मातुश्री जमनाबाईसाहेब यांच्या कन्या—श्रीमंत ताराराजे यांचाहि विवाह याच सुमारास करण्याचें निश्चित झालें. त्यांची वर योजना सांवतवाडीचे राजे बहादूर रघुनाथराव बाबासाहेब सरदेसाई यांच्याशीं झाली. तारीख २१ माहे डिसेंबर सन १८७९ रोजीं हें लग्न नजरबागेंत झाल्यानंतर १७ दिवसांनीं सयाजीराव महाराजांचें लग्न झालें. डिसेंबर महिन्याच्या सुरवातीपासूनच मुली पाहण्याचें काम चालूं होतें. त्याकरतां दिवाण साहेब स्वतः एकदां पुण्यास गेले होते व त्यावेळीं “आपाततः” बऱ्याच थोर कुलांतील उपवर मुलीहि आल्या होत्या त्या त्यांनीं पाहिल्या. परंतु बहुतेक नापसंत झाल्या. अखेरीस तंजावर राजघराण्याशीं संबंध असलेल्या मोहिते कुळांतील प्रिन्सेस लक्ष्मीबाई यांना वधू नेमस्त करण्यांत आलें.

ता. ६ जानेवारी १८८० या दिवशीं सयाजीराव यांचा तजांवरच्या राजकन्येशीं नजरबागेंत मोठ्या थाटानें विवाह झाला आणि त्यांचें नांव चिमणाबाई असें ठेवण्यांत आलें. वयानें त्या सयाजीरावापेक्षां १॥ वर्षानें लहान होत्या. सर टी. माधवरावांनीं मोठ्या चटकदार भाषेंत या लग्नाचें वर्णन दिलें आहे. त्याचा थोडक्यांत सारांश असा कीं, ‘लग्न मंडपांत कुलदेवतांच्या पूजाअर्चा होत होत्या. वधु व वर होमापुढें हात जोडून लग्नविधींत गुंतले होते. लग्नाची घटका भरल्याबरोबर वधूस बुरखा घालून शृंगारून आणण्यांत आलें. दिव्यांचा चकचकाट, हंड्याझुंबरांची आरास, निरनिराळ्या अलंकारभूषणांनीं सजलेल्या स्त्रिया, फुलांचा अत्तरांचा घमघमाट, मिलिटरीचें बँडवादन अशा समारंभांत उपाध्ये, जोशी वगैरेनीं मंगलाष्टकें म्हणून वधूवरांच्या मस्तकावर

मंत्राक्षता टाकल्या.' लग्नसमारंभास पोलिटिकल एजंटसाहेब, इतर युरोपियन अधिकारी, सरदार, मानकरी इतर मांडलीक संस्थानिक, तंजावरचे राजे, कोल्हापूरच्या राणीसाहेब वगैरे मंडळी हजर होती. 'धर्मेच अर्थेच कामेच नातिचरामि' असें म्हणून सयाजीरावांनीं आपल्या भावी गृहीणीचा स्वीकार केला.

अगडांतल्या साठमाऱ्या, तमाशे, खेळ, मिलिटरीच्या कवायती, बँडवादन, आतशबाज्या, नाचरंग, मेजवान्या, मिरवणुकी यांमुळें शहरवासी लोकांना व इतर पाहुण्यांना हा सबंध महिना अतिशय आनंदाचा व मौजेचा गेला.

लक्ष्मीविलासः—ता. १० जानेवारी १८८० रोजीं लक्ष्मीविलास राजवाड्याच्या पायाची कोनशीला बसविण्याचा समारंभ एजंट साहेब मि. मेलविल यांचे हस्तें करण्यांत आला. यावेळीं सर रिचर्ड टेंपल मुंबईचे गव्हर्नर व हिंदुस्थानचे कमांडर-इन-चीफ जनरल बार हेहि बडोद्यास आले होते. एजंट साहेब व सर रिचर्ड टेंपल यांनीं श्रीमंत सौ. महाराणी चिमणाबाईसाहेबांचे व सयाजीराव महाराजांचे आयुरारोग्य चिंतिलें. त्यादिवशीं मोतीबागेंत युरोपियन पाहुण्यांना बडा खाना देण्यांत आला. त्या प्रसंगींहि मि० मेलविल व महाराज यांची यथोचित भाषणें झालीं. नंतर हा समारंभ आटोपला.

लक्ष्मीविलास राजवाड्याचें काम इ. स. १८९० सालीं पूर्ण झालें. परंतु दुर्दैवानें महाराणी चिमणाबाईसाहेब त्यावेळीं हयात नव्हत्या. या वाड्याकडे अजमासें ५० लक्ष रुपयांवर खर्च झालेला आहे व त्यांत राजकुटुंबाला लागणाऱ्या सर्व आधुनिक सुखसोयी आहेत. राजवाड्याच्या आसमंतांतला भाग रम्य लताकुंजांनीं व बागबगीचांनीं सजलेला आहे. वाड्याची बांधणी इंडो-सॅरसेनिक धर्तीवर आहे. अशाप्रकारचा राजवाडा हिंदुस्थानांतल्या राजवाड्यांमध्यें उत्तम आहे एवढेंच नव्हे तर पॅरिस वगैरे ठिकाणाहून उत्तम तज्ज्ञ, नामांकित शिल्पशास्त्रज्ञ आणून त्याचें बांधकाम करण्यांत आलें असल्यानें तो युरोपांतील कोणत्याहि देशाच्या राजवाड्याच्या तोडीचा येईल. रविवर्म्यासारखे देशी चित्रकार व विदेशी चित्रकार यांची अमोलिक व दुर्मिळ चित्रें तेथें काढलेलीं आहेत.

कै. श्री. सौ. मा. महाराणी चिमणाबाई (पहिल्या) गायकवाड

मनोरंजन प्रेस, मुंबई नं. ४.

५. राज्यसूत्रें हातीं आलीं

न खलु वयस्तेजसो हेतुः ॥ *

सयाजीराव महाराज व प्रिन्सेस ताराबाई यांचीं लग्नें झाल्यावर महाराजांना आतां राज्याधिकार मिळावा असें सर्वांच्या मनानें घेतलें. सर टी. माधवराव व महाराणी जमनाबाईसाहेब यांनीं एजंटसाहेबांच्या कानावर ही गोष्ट घातली. त्यांची संमति मिळून प्रकरण हिंदुस्थानसरकारकडे गेलें. हिंदुस्थान सरकारनें विलायतेहून मंजुरी आणवून ता. २८ डिसेंबर १८८१ रोजीं सयाजीराव महाराजांना राज्याधिकार देण्याचें ठरविलें. व्हाइसरॉय लॉर्ड रिपन यांना बडोद्यास येतां न आल्यामुळें मुंबईचे गव्हर्नर सर जेम्स फर्ग्युसन यांचे हस्तें महाराजांना अधिकाराचीं वस्त्रें देण्याचा समारंभ बडोद्यास मोठ्या थाटाचा दरबार भरवून करण्यांत आला. दरबारप्रसंगीं भाषण करतांना महाराजांनीं असें जाहीर केलें कीं, आजमितीपासून बडोदें **राज्याचा अधिकार आम्हीं आपल्या हातांत घेत आहोंत. आमची प्रजा संतुष्ट रहावी आणि उत्तरोत्तर तिच्या सुखाची वाढ होत जावी अशी आमची अंतःकरणापासून इच्छा आहे.** आमचा हा हेतु सिद्धीस नेण्याचे कामीं आमचे सर्व अधिकारी, मानकरी, दरकदार व अखिल प्रजा अत्यंत राजनिष्ठेनें आमच्याशीं वर्ततील व सहकार्य करतील असा आम्हास भरंवसा वाटतों. हें आरंभिलेलें कार्य सुफल होवो (ता. २८-१२-१८८१).

महाराज वयाच्या तेराव्या वर्षीं गादीचे मालक झाले व १९ व्या वर्षीं त्यांनीं राज्यकारभार हातीं घेतला. लागलीच एक जाहीरनामा प्रसिद्ध करून प्रजेला त्यांनीं सुराज्याचें आश्वासन दिलें. याबाबतींत महाराजांचें सादृश्य अकबराशीं जुळतें. अकबर बादशाहाहि वयाचे तेराव्या वर्षीं राज्यांत गोंधळ, अव्यवस्था असतांना गादीचे मालक झाले व वयाच्या १९ व्या वर्षीं त्यांनीं स्वतंत्रपणें राज्यकारभार हातांत घेतला. अकबराचे शिक्षक बहिरामखान यांच्याप्रमाणेंच महाराजांना सर टी. माधवरावांनीं शिक्षण दिलें; आणि अकबराप्रमाणेंच महाराजांनीं प्रजेची सुस्थिति राहील अशी काळजी घेतली आणि आवश्यक अशा सामाजिक, धार्मिक, राजकीय सुधारणा घडवून आणल्या आहेत.

ता. २९ आक्टोबर १८८२ रोजीं दिवाण सर टी. माधवराव यांनीं आपले

---

* तेजस्वी जे वृत्ति ऐशी तयांची । तेथें कांहीं चाड नाहीं वयाची ॥

जागेचा राजीनामा दिला. राज्यकारभार हातीं आल्यावर महाराज एकदां बरोबर ऑफीसच्या कामाचे वेळीं दिवाणांचे कचेरींत गेले. त्यावेळीं दिवाण तेथें नव्हते. महाराज तेथून लवकरच निघून गेले. नंतर दिवाणांना ही हकीकत समजली. महाराजांना मुखत्यारी मिळेपर्यंत सर टी. माधवराव त्यांना वेळेची किंमत पढवीत होते. परंतु उतार वयाच्या कारणानें राज्यकारभाराचीं कामें वेळच्या वेळीं न उठलीं तर उलट आपल्यालाच वेळेची किंमत आपल्या शिष्याकडून पढवून घेण्याचा अनावस्था प्रसंग येईल असा दूरवर विचार करून ते लवकरच दिवाणगिरी सोडून आपल्या देशीं चालते झाले. महाराज लिहितात, ' वास्तविक सर टी. माधवरावांना राज्य स्वतंत्रतेनें चालविण्याचा अभ्यास झालेला, ते कमी दर्जाची ताबेदारी कशी पत्करणार ? ' त्यांच्या मागून काजी शहाबुद्दीन यांची महाराजांनीं दिवाणपदाचे जागीं नेमणूक केली.

सर टी. माधवरावांची बडोदें संस्थानांतील कामगिरी बहुमोल व भरीव आहे. प्रगतिपर धोरणाचा पाया त्यांनीं घातलेला आहे. त्यांनीं राज्याच्या उत्पन्नाची सुव्यवस्था लावून सरकारी खजिन्यांत १॥ कोटींची बचत केली. पूर्वीची अनियमित सारापद्धति बदलून चोहोंकडे रयतवारी पद्धति अंमलांत आणली. शेतसारा कमी केला; कांहीं जकाती उतरविल्या; नवीन खातीं उत्पन्न करून त्यामार्फत नवीन व्यवस्था अंमलांत आणिली; अनाठायीं चाललेल्या दानधर्माच्या खर्चास काट दिली; आरोग्यखातें काढून त्यावर चीफ मेडिकल ऑफिसरची नेमणूक केली; तरमबंदी (Settlement) खातें, सार्वजनिक बांधकामखातें (P. W. D.), शिक्षणखातें हीं खातीं नवीन उत्पन्न करून त्यावर नवीन अधिकाऱ्यांची नेमणूक केली; सार्वजनिक बागा, सार्वजनिक वाचनालयें, संस्थानी वाचनालयें, काढण्यास प्रोत्साहन दिलें. त्याचप्रमाणें उत्तम रस्ते, छोट्या छोट्या रेल्वे लाइन्स सुरू करण्यासंबंधी त्यांनीं खटपट केली. इ. स. १८७७ सालीं भरलेल्या दरबारांत सर. टी. माधवरावांना इंग्रज सरकारनें ' राजा ' हा किताब देऊन त्यांचा गौरव केला तो किती यथायोग्य होता हें दिसून येईल.

महाराजांना अधिकारप्राप्ती झाल्यानंतर आपल्या कार्यांत आपल्या धर्मपत्नीनें भागीदार व्हावें यासाठीं तिला जरूर तें शिक्षण देण्याचें ठरविलें. आणि त्याबरहुकूम श्री. सौ. महाराणी साहेबांना इंग्रजी शिकविण्यासाठीं

श्री. सयाजीराव महाराज
व
श्री. सौ. महाराणी चिमणाबाईसाहेब.

सुखी राजदंपती.

श्रीमती **नन्दबाई** नामक विदुषीची मासिक २०० रु. वेतनावर अध्यापिका म्हणून नेमणूक करण्यांत आली व महाराणी साहेबांचा शिक्षणक्रम सुरूं झाला. यानंतर अत्यंत आनंदाची गोष्ट म्हणजे ता ३ ऑगस्ट १८८३ रोजीं महाराणी साहेबांना पुत्ररत्न झालें ही होय. त्यांचें नांव फत्तेसिंहराव असें ठेवण्यांत आलें. युवराज जन्माचा हा अपूर्व योग तीन पिढ्यांत घडून आला नसल्यानें हा पुत्रोत्सव समारंभ विशेषच झाला. यानंतर पुढल्या वर्षी त्यांना एक कन्या-रत्न झालें. पुढें लवकरच ता. ७ मे १८८५ सालीं महाराणी चिमणाबाई साहेब यांना क्षयाचा विकार होऊन त्यांतच त्यांचा अंत झाला. 'त्या अत्यंत प्रेमळ, पतिनिष्ठ व सुस्वभावी होत्या' असे महाराजांनीं त्यांच्या संबंधी उद्गार काढले आहेत. महाराणी साहेबांच्या स्मरणार्थ 'चिमणाबाई क्लॉक टावर' नांवाचा एक मनोरा व 'चिमणाबाई न्यायमंदीर' नांवाची न्यायकचेरी बांधण्यांत आली. यानंतर ता. २८ डिसेंबर १८८५ रोजीं देवासच्या घराण्यांतील श्रीमंत बाजीराव घाटगे यांची कन्या गजराबाई यांच्याशीं महाराजांचा विवाह झाला. ह्याच हल्लींच्या सुशिक्षित व सुविद्य महाराणी चिमणाबाईसाहेब होत. इ. स. १८९३-९४ सालीं यांना महाराणी व्हिक्टोरिया यांनीं 'क्रौन ऑफ इंडिया' हा किताब व एक रत्नखचित पदक बक्षीस दिलें आहे. महाराजांची इतर कौटुंबिक हकीकत पुढें निराळी दिली आहे.

---

६. स्वभूमीचें संपूर्ण निरीक्षण

'राजा प्रकृतिरंजनात्.'

कोणतीहि सुधारणा करूं पाहणारांस तिची खरी तळमळ, सांगोपांग माहिती, व्यापक अवलोकन व सूक्ष्म निरीक्षण पाहिजे. राज्यकारभारांत सुधारणा करणारांस ह्या गोष्टी अत्यंत आवश्यक होत. याच हेतूनें राज्यसूत्रें हातीं घेतल्यानंतर आपल्या प्रजेची स्थिति कशा प्रकारची आहे, तिच्या अडचणी, तक्रारी कोणत्या स्वरूपाच्या आहेत, राज्यांत कोणत्या रीतीच्या सुधारणा अवश्यमेव आहेत हें समजण्याकरतां श्री. सयाजीराव महाराजांनीं दरसाल राज्यांतील एका भागांत स्वतः जाऊन तेथील स्थितीचें प्रत्यक्ष अवलोकन करण्याचा क्रम चालू केला. नोव्हेंबर १८८२ कडी प्रांत, १८८३-४ नवसारी, १८८४-५ बडोदें प्रांत, १८८६-७ अमरेळी व काठेवाड वगैरे प्रांतांत जाऊन महाराजांनीं तेथील परिस्थितीचें बारकाईनें निरीक्षण केलें.

यानंतरच्या काळांतहि महाराजांनीं आपल्या राज्यांत अनेकवार दौरे काढले असून हा क्रम अद्याप चालू आहे. या दौऱ्यामुळें महाराजांना आपल्या राज्यांतील सर्व गांवांची व तेथें राहणाऱ्या आपल्या प्रजाजनांची बिनचूक माहिती मिळाली असून तिच्या जोरावर त्यांना आपल्या अधिकाऱ्यांसहि फाजित करतां येतें. या दौऱ्याचे वेळीं सर्व लोकांना आपली गाऱ्हाणीं महाराजांच्या कानीं घालण्याची संधि देण्यांत येते, हें लक्ष्यांत ठेवण्यासारखें आहे.

महाराजांचा पहिल्या फिरतीचा प्रवास बहुतेक बैलगाड्यांतून झालेला आहे. त्या फिरतीचे वेळीं प्रत्येक गांवांत जाऊन गांवचे प्रमुख लोक, सरकारी अमलदार यांना बोलावून त्यांच्या अडचणी, तक्रारी, आवश्यक व जरूर त्या सुधारणासंबंधी त्यांची मतें समजून घेणें ह्या गोष्टी महाराजांनीं जातीनें केल्या. आपला राजा आपुलकीच्या, ममतेच्या भावनेनें आपल्या सुखदुःखांची पित्याप्रमाणें चौकशी करीत असलेला पाहून कोणत्या राजनिष्ठ नागरिकाचें अंतःकरण कृतज्ञतेनें उचंबळून येणार नाहीं? महाराजांस आतुरतेनें पाहावयास लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी लोटत असत व ठिकठिकाणीं त्यांचें थाटाचें स्वागत व आदरसत्कार केला जाई. पहिल्या फिरतीचे वेळीं महाराजांच्या बरोबर बराच लवाजमा होता. परंतु प्रजेस इतक्या लोकांचा इतमाम ठेवणें कठीण जातें व अनाठायी खर्च होतो हें ओळखून महाराजांनीं पुढें खास नोकर कमी केले. हल्लीं तर पांचपंचविसापेक्षांहि कमी लोक त्यांचे बरोबर असतात. फिरतीच्या वेळीं ज्या गांवास महाराज जाण्याचें ठरतें तेथें हे लोक अगोदर जाऊन तंबू वगैरे ठोकून इतर सर्व कडेकोट तयारी करतात. मग महाराजांची स्वारी त्या ठिकाणीं जाते. नंतर शाळा, कचेऱ्या, सरकारी इमारती, पोलिस व इतर अधिकारी, गांवांतील पाटिल तलाटी, लोकपक्षीय पुढारी, प्रमुख संस्थांचे चालक वगैरे मंडळीच्या गांठी-भेटी होऊन संभाषण, तपासणी, मुलाखती आटोपल्यानंतर महाराज दुसऱ्या गांवीं जातात. इनामदार, पुढारी वगैरे लोकांना महाराजहि पोषाख वगैरे देऊन त्यांचा गौरव करतात. कांहीं प्रसंगीं जातीनें व कांहीं प्रसंगीं तपासणी अधिकाऱ्याकडून प्रजेच्या अर्ज्या घेऊन त्यांचा निकाल महाराज स्वतः करतात. विशेष महत्त्वाची बाब असल्यास ती आपल्या स्मृतिपत्रकांत महाराज नमूद करून ठेवितात व त्याबद्दल हुजूर हुकूम लवकरच निघतो.

अशा पाहणीच्या योगानें नवीन सुधारणांच्यापुढें येणाऱ्या अडचणींचें

यथार्थ ज्ञान, प्रजेच्या स्थितीची कल्पना वगैरे गोष्टींचें चित्र महाराजांच्या विवेचक शक्तीवर किंवा बुद्धिपटलावर कोरलें गेलें. यामुळेंच महाराजांना नवीन नवीन सुधारणांचा उपक्रम करणें सुकर झालें. त्याचप्रमाणें या पाहणी-मुळें स्थानिक अधिकाऱ्यांवर वचक बसून अव्यवस्था, लांचलुचपत, वसुलाचा गोंधळ, पैशाची अफरातफर वगैरे प्रकारांना आळा बसला. प्रत्येकास आपलें गाऱ्हाणें महाराजांना विदित करण्याची मुभा आपल्याला मिळते व खरा न्याय मिळतो ही प्रजेची भावना दृढ झाली.

वास्तविक पाहतां स्वतः विशेष मेहनत न करतां सर टी. माधवरावासारख्या कुशल, राज्यकार्यधुरंधर मंत्र्यावर राज्यकारभार टाकून महाराजांस खुशाल स्वस्थ आराम घेत बसतां आलें, असतें. परंतु त्यांनीं तसें न करतां आरंभापासूनच सर्व विषयांत मन घालून स्वतः उद्योग करून राज्यकारभारावर आपली छाप पूर्णपणें बसविली. दुसऱ्याच्या ओंजळीनें पाणी पिणें केव्हांहि वाईटच. तसेंच पुस्तकी विद्येबरोबर अनुभवाचें शिक्षण अत्यंत आवश्यक किंबहुना फार महत्वाचें आहे ही गोष्ट महाराजांस पुरेपूर पटली आहे.

७. राज्यव्यवस्थेंतील मन्वंतर

सयाजीराव महाराजांना राज्याधिकार मिळाल्यापासून आतांपर्यंतच्या त्यांच्या सर्व कृत्यांचें सार कोणतें असें कोणी विचारल्यास त्यास 'सुधारणा'– सर्वांगीण सुधारणा या समर्पक शब्दांत उत्तर मिळेल. राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, औद्योगिक, कौटुंबिक बाबतींत सुधारणा–नवीन नवीन सुधारणा हेंच त्यांचें ध्येय असल्याचें आढळून येईल. हीच गोष्ट महाराजांनीं एका व्याख्यानाचें प्रसंगीं बोलून दाखविली होती. ते म्हणतात, 'कित्येकांना माझें काम व प्रयत्न असमंजसपणाचे वाटत असतील, परंतु त्या सर्वांच्या मुळाशीं माझा एकच उद्देश आहे आणि तो म्हणजे माझ्या प्रजाजनाचें हित करणें हा होय. **प्रजेचें कल्याण करणें हेंच माझें कर्तव्य आणि हाच माझा मोक्ष.**' लोकांनीं शिक्षण संपादन करून सुधारणेच्या मार्गास लागावें आणि उन्नतीचें शिखर गांठण्याचा प्रयत्न करावा ही महाराजांची मनीषा. आरंभापासून त्यांनीं राज्यव्यवहारासंबंधाचें शिक्षण आस्थेनें घेतलेलें. परंतु सुयंत्रित राज्यकारभार चालविण्यास त्यावेळीं त्यांना सल्लागार मंडळाची जरूरी भासत होती. यास्तव इ. स. १८८३ सालीं न्याय, जमाबंदी, अंमल-

बजावणी व खानगी अशा चार खात्यांचे मुख्याधिकारी, व वरिष्ठ कोर्टाचा न्यायाधीश आणि दिवाण यांचे एक 'कन्सल्टेटिव्ह कौन्सिल किंवा सल्लागार मंडळ' महाराजांनीं आपल्यास वेळोवेळीं सल्लामसलत देण्यासाठीं नेमलें. इ. स. १९०४ सालीं मुंबईच्या लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलच्या धर्तीवर संस्थानांतील प्रत्येक जिल्ह्यांतून निवडून दिलेल्या सभासदांचें एक कायदे-मंडळ बनवावें अशा प्रकारची एक योजना आंखली आणि १९०७ सालीं या सभेची घटना तयार झाली. आरंभीं ह्या कौन्सिलांत फक्त १७ सभासद होते, परंतु १९१२ सालीं लोकनियुक्त सभासदांची संख्या वाढविण्यांत आली. त्याचप्रमाणें सरदार व व्यापारीवर्गाचें मिळून दोन प्रतिनिधि घेण्यांत आले. १९१३ सालीं अस्पृश्य वर्गाच्या एका प्रतिनिधीची सरकारतर्फे नेमणूक करण्यांत आली. सांप्रत लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलांतील (धारासभा) सभासदांची संख्या २७ असून त्यांचें वर्गीकरण खालीं दिल्याप्रमाणें आहे.*

६ सभासद—	दिवाण आणि पांच इतर सरकारी अधिकारी (अधिकारतः) [न्याय, जमाबंदी खात्याचें प्रमुख, न्यायमंत्री, वरिष्ठ कोर्टाचा सरकारी वकील व सरसुभे मिळून ५.]
११ "	सरकारनें नेमिलेले सभासदः—यांत ७ अधिकारी व ४ निमसरकारी (तीन राजघराण्यापैकीं, व्यापारी व अस्पृश्य वर्गाचें प्रतिनिधी असतात.)
१० "	लोकनियुक्त सभासद (बडोदा ३, कडी ३, नवसारी २, अमरेळी २.)
२७	

सभासदांस सरकारला प्रश्न विचारून लोकांच्या अडचणी सरकारपुढें मांडण्याचा हक्क आहे. तसेंच लोकोपयोगी ठराव आणून त्यासंबंधानें कोणत्या सुधारणा जनतेच्या हिताच्या दृष्टीनें आवश्यक आहेत, हें शिफारसीच्या द्वारें सरकारास कळविण्याचा हक्क आहे.

सध्यां बहुतेक सत्ता महाराजांच्या मंत्रीमंडळास (कार्यकारी कौन्सिलास) असून राज्याचीं सूत्रें दिवाणाकडून हालविलीं जातात व तो महाराजांना जबाबदार असतो. अंमलबजावणी खात्याची सर्व रचना इंग्रजीपद्धतीवर केलेली आहे.

---

* Baroda Administration Report 1930-31.

बडोदा नरेशांनीं दुसरी महत्त्वाची सुधारणा अंमलांत आणली ती म्हणजे न्याय व अंमलबजावणी खात्याची विभागणी ही होय. महाराजांनीं ही सुधारणा फार हहुहळू व सावधगिरीनें अमलांत आणली. सर टी. माधवरावांनीं तालुक्याच्या वहिवाटदारांचा दिवाणी खटले चालविण्याचा अधिकार काढून तो मुन्सफास दिला. परंतु त्या वेळीं मुलकी अंमलदाराकडे फौजदारी खटले चालविण्याचा अधिकार तसाच कायम होता. महाराजांच्या लक्षांत ही गोष्ट पहाणीच्या वेळीं चटकन येऊन त्यासंबंधानें त्यांनीं असें ठरविलें कीं, प्रथम फौजदारी खटल्यापैकीं तीन चतुर्थांश खटले स्वतंत्र न्यायाधीशांनीं म्हणजे मुन्सफांनीं चालवावेत आणि बाकीचे एक चतुर्थांश वहिवाटदाराकडे सोपावेत. हा क्रम १९०३ सालापर्यंत होता. परंतु १९०४–५ सालीं ह्या कामाची पूर्ण विभागणी करण्यांत येऊन वहिवाटदारांना न्याय देण्याच्या कामांतून पूर्णपणें वगळण्यांत आलें.* मात्र अशा लोकांचा फौजदारी खटल्यासंबंधीचा अनुभव न्यायखात्यास मिळावा म्हणून त्यांतील कांहीं हुषार लोक न्याय खात्याकडे बदलून घेतले. सन १९०९ सालीं लॉर्ड मिंटो-साहेबांनीं महाराजांची या सुधारणेबद्दल स्तुति केली आहे. ब्रिटिश मुलखांत अमलांत नसलेल्या ज्या सुधारणा महाराजांनीं केल्या त्यापैकीं ही एक प्रमुख होय.

इ. स. १८८२ सालीं जुन्या कायदेकानूंचें स्पष्टीकरण करून त्यांची नवीन धर्तीवर रचना करण्यासाठीं महाराजांनीं एक लॉ कमिटी नेमिली. परंतु तिचें काम समाधानकारक न झाल्यामुळें सन १८९२ सालीं जे. आर. नेलर व जे. एस्. गाडगीळ या कायदेपंडीतांच्या मदतीनें नवीन पद्धतीवर दिवाणी व फौजदारी कायदे रचण्यांत आले. याच सुमारास इंग्लंडांतील प्रिव्ही कौन्सिलप्रमाणें एक न्यायसभा स्थापण्यांत येऊन तिजकडे महाराजाकडे येणाऱ्या सर्व अर्जांचा निकाल देण्याचें काम सोंपविण्यांत आलें. मि. नेलर यांना लीगल रिमेंम्ब्रन्सर म्हणून कायम करण्यांत आलें. बडोदा न्यायसभेनें दिलेल्या निकालांचा आधार ब्रिटिश हिंदुस्थानांतहि घेतला जातो इतकें सांगितल्यानें त्या कोर्टाची कार्यक्षमता कोणाच्याहि लक्षांत येईल.

महाराजांची तिसरी सुधारणा म्हणजे लोकांना स्थानिक स्वराज्य देणें ही

* गॅझेटीयर २–२६५.

होय. महाराजांनीं ग्रामसंस्थांचा पूर्वापार इतिहास लक्षांत घेऊन गांवकामगिऱ्या तशाच चालू ठेवण्याविषयीं हुकूम दिला. गांवकामगारांत शाळा मास्तरचाहि समावेश करण्यांत आला. सन १९०२ सालीं महाराजांनीं ग्रामपंचायतीसंबंधीं नवीन नियम केले. एक हजार लोकसंख्येच्या गांवीं निम्मे लोकांनीं निवडून दिलेले सभासद असावेत व निम्मे तालुक्याच्या मुख्याधिकाऱ्यानें नेमावेत असें ठरलें. पंचायतींतील सभासदांची संख्या ५ हून कमी व ९ हून जास्त नसावी; गांवचा पाटील हा त्या सभेचा अध्यक्ष व शाळामास्तर सभासद म्हणून घ्यावेत असें ठरलें. अशा प्रकारें निवडणुकीचें तत्त्व पंचायतींत सुरू करून गांवच्या अंतर्व्यवस्थेचे सर्व हक्क पंचायतीस दिले. गांवांतील विहीरी, तलाव, शाळा, धर्मशाळा, देवस्थानें, सरकारी मिळकती, व शेतें यांवर पंचायतीची देखरेख असावी असें ठरविण्यांत आलें. तसेंच दुष्काळ प्रसंगीं लोकांस मदत करणें, औषधोपचार करणें वगैरे बाबीहि पंचायतीकडे सोपविण्यांत आल्या. त्याचप्रमाणें पंचायतींना किरकोळ स्वरूपाच्या दिवाणी व फौजदारी खटल्यांचा निकाल देण्याचा अधिकार दिला. पंचायतीच्या सभा दर महिन्यास भरवून बऱ्याच गांवांच्या गटानें आपला एक प्रतिनिधी तालुका पंचायतींत पाठवावा असा नियम करण्यांत आला. अशा प्रकारची रचना तालुका पंचायतीची करण्यांत आली. तालुका पंचायतीचा अध्यक्ष नायबसुभा असून तीस आपला प्रतिनिधि प्रांत पंचायतींत पाठविण्याचा अधिकार असे. सुभा किंवा कलेक्टर हा प्रांत पंचायतीचा अध्यक्ष नेमला जाई. या पंचायतींनीं दुष्काळाच्या वेळीं उत्कृष्ट काम केलेलें आहे. त्या प्रकारची उपयुक्त मदत खुद्द सरकारासहि देतां आली नसती. १९०६ सालीं मोठ्या शहरांतील म्युनिसिपालिट्यांना स्थानिक स्वराज्याचे हक्क देण्यांत आले. ब्रिटिश मुलुखांत ग्रामपंचायतीची सुधारणा अजून अमलांत नाहीं, ती महाराजांनीं अत्यंत पद्धतशीर व यशस्वी रीतीनें आपल्या राज्यांत सुरू केली याबद्दल प्रत्येक जण त्यांना धन्यवादच देत राहील. महाराजांनीं इलियटसाहेबांना एका पत्रांत असें लिहिलें आहे कीं, ‘ निदान शंभर गांवांत पंचायत निवडणुकीची पद्धति अमलांत आणावी. कारण खेडेंगांवाची सुधारणा हा माझ्या सर्व सुधारणांचा मूळ पाया होय. ’ ब्रिटिश हिंदुस्थानांत सध्यां ‘ ग्रामोद्धार ’, ‘ ग्रामोद्धार ’ म्हणून जी चळवळ चालू आहे तिची कल्पना महाराजांस १९०० सालींच येऊन त्यांनीं या बाबतींत पुष्कळ पुढें पाऊल टाकलेलें

आपणास दिसून येईल व या बाबतींत जुन्या संस्था मोडून नव्या स्थापन करण्याऐवजीं जुन्याच संस्थांस सुधारून नवें स्वरूप देणें हें अधिक फायदेशीर आहे हेंहि दाखविलें आहे.

बडोदें संस्थानांत आजमितीस लोकोपयोगी सार्वजनिक गोष्टी पुष्कळ करण्यांत आल्या आहेत. राज्यांतील गरीब लोकांकरतां लहानमोठे दवाखाने असून मोफत औषध देण्याची सोय करण्यांत आली आहे. असे दवाखाने संस्थानांत एकंदर ९३ असून 'लेडी डफरीन हॉस्पिटल किंवा स्टेट जनरल हॉस्पिटल' हें मुख्य सरकारी हॉस्पिटल आहे. यामध्यें तज्ज्ञ डॉक्टरांच्या देखरेखीखालीं निरनिराळ्या रोग्यांकरतां वेगवेगळाले वार्डस् ठेविले असून रोग्यांसाठीं एक लहानशी लायब्ररीहि आहे.

सन १८९१ सालीं आरोग्यखातें (सॅनिटेशन डिपार्टमेंट) काढण्यांत आलें आणि त्याकडे ग्रामपंचायतींच्या कचेऱ्या, देवी टोचणें, जन्ममृत्यूसंबंधी नोंद, मॅजिक लँटर्नच्या साहाय्यानें व्याख्यानें देणें, सिनेमा, प्रदर्शन यांच्या द्वारें शिशुसंगोपनाचें व आरोग्यसंवर्धनाचें प्रचारकार्य या बाबी सोंपविण्यांत आल्या.

लोकांच्या जीविताचें, मालमत्तेचें सरंक्षण करणें हें राजाचें प्रमुख कर्तव्य समजण्यांत येतें, त्यास अनुसरून पोलिस खात्याची घटना बनविलेली आहे. सन १८७८ सालीं पोलिस लोकांची पलटण तयार करण्यांत आली व १८८१ सालच्या पोलिस ॲक्टान्वयें मिलिटरी खात्यापासून हें खातें वेगळें करण्यांत आलें. पगारी पोलीस व गांवपोलिस असे दोन भेद पोलिसांत असून एक पोलिस खात्याच्या अधिकाराखालीं असून दुसरे रेवेन्यू खात्याकडे दिलेले आहेत.

हुजूर हुकुमांची अंमलबजावणी व राज्यकारभाराची पद्धति लोकास समजावी या हेतूनें ब्रिटिश सरकारच्या 'गव्हर्नमेंट गॅझेट' प्रमाणें 'आज्ञापत्रिका' सुरू करण्यांत आली. तिच्यामुळें लोकांस राज्यकारभार कशाप्रकारें चालतो, हें समजण्याचें एक सुलभ साधन झालें.

बडोद्यासारख्या राजधानीस पाणी पुरवठा आवश्यक जाणून तेथून १३ मैलांवर सूर्यानदीला बंधारा बांधून एक तलाव बांधण्याची योजना ता. ८ जानेवारी १८८५ सालीं आंखली. हा तलाव 'सयाजी सरोवर' या नांवानें

प्रसिद्ध असून तत्प्रीत्यर्थ ३४ लक्ष रुपये खर्च झालेला आहे. अनेक युरोपियन तज्ज्ञांनीं केलेल्या योजना गैरसोयीच्या ठरून अखेर बडोदें येथीलच जगन्नाथ सदाशिव नांवाच्या एंजिनियरनीं केलेल्या या योजनेचें बांधणीचें काम चांगलें झालें आहे. या सरोवरापासून बडोदेंशहर व कँप यांना पाण्याचा मुबलक पुरवठा होतो व सरकारलाहि ७० हजार रुपये उत्पन्न मिळतें. या तलावाला पुरवणी म्हणून प्रतापपुरा नांवाचा एक नवीन तलाव १९३० सालीं महाराजांनीं बांधला आहे. याशिवाय राज्यांतील प्रमुख स्थळीं व खेड्यांपाड्यांतून महाराजांनी असेच तलाव बांधून व विहिरी खणून आपल्या रयतेस पाण्याची सोय करून दिली आहे.

लोकांच्या देवघेवींचे व्यवहार सुरळीत चालावे यासाठीं १८८९ त स्टँप ॲक्ट करण्यांत आला. परंतु त्यावेळीं त्याविरुद्ध एकच गिल्ला झाला. तेव्हां महाराजांनीं त्याची उपयुक्तता लोकपक्षीय पुढाऱ्यास बोलावून आणून पटवून दिली. हें महाराजांच्या समयज्ञतेचें उदाहरण म्हणून दाखवितां येईल.

सरकारोपयोगी व लोकोपयोगी इमारती लक्षावधि रुपये खर्च करून बांधण्यांत आल्या आहेत. अशा प्रकारच्या नवीन धर्तीवर तज्ज्ञ एंजिनीयरांकडून बांधविलेल्या इमारती दुसऱ्या कोणत्याहि संस्थानांत पहावयास मिळणार नाहींत. त्याचप्रमाणें वाहतुकीच्या सोयीसाठीं उत्तम रस्ते व सडका तयार करण्यांत आल्या असून पुष्कळ ठिकाणीं पूलहि बांधलेले आहेत. यामुळें दळणवळण बरेंच सुकर होऊन प्रजेच्या आणि सरकारी नोकरांच्या सुखांत भर पडली आहे.

---

८. महाराज आणि बादशाही सत्ता

ब्रिटिशांनीं हिंदुस्थानांत क्रमाक्रमानें व हळुहळू आपल्या सत्तेची स्थिरस्थावर केली, हें हिंदुस्थानचा इतिहास वाचणारास सहज अवगत होण्यासारखें आहे. त्या क्रमांत जसजशी सोय किंवा व्यवस्था त्यावेळच्या कंपनीच्या अधिकाऱ्यांस व मुत्सद्यांस योग्य दिसली त्याप्रकारचे तहनामे किंवा निर्बंध संस्थानांवर घालण्यांत आले. नेपाळसारखीं राज्यें अगदीं स्वतंत्र आहेत. ग्वाल्हेर संस्थानाशीं युद्धप्रसंग होऊन मांडलिक स्वरूपाचे तहनामे झाले आहेत. कित्येक रजपूत संस्थानांनीं आपण होऊन ब्रिटिश सत्तेचा अवलंब

केला आहे. अशा प्रकारांनीं निरनिराळ्या संस्थानांचे ब्रिटिश सरकारशीं वेगवेगळ्या स्वरूपाचे संबंध आहेत. प्रत्येकाचे तह वेगळे आहेत. बडोद्याच्या गायकवाडांशीं ब्रिटिशांचा दोस्तीचा संबंध जडलेला आहे. पेशव्यांशीं इंग्लिशांचें युद्ध सुरू असतां फत्तेसिंग गायकवाडानें सन १७७९ सालीं मोठ्या धोरणानें वागून ब्रिटिश जनरल गाडर्ड यांशीं बचावाच्या व चढाईच्या स्वरूपाचा दोस्तीचा तह केला. म्हणून गायकवाड हे ब्रिटिशांचे दोस्त होत. परंतु तहांचा मतलब कसाहि असला तरी प्रत्यक्ष राजनीतीच्या व्यवहारांत मनुष्यस्वभाव व परिस्थिति या संबंधानें बरेच फेरबदल व स्थित्यंतरें होतात. आजकाल सर्व संस्थानांची स्थिति सर्वत्र एकसारखीच दिसून येईल. अंतर्गत कारभारांत पूर्ण मुखत्यारी, परंतु परराष्ट्रीय व्यवहार मात्र ब्रिटिश सत्तेच्या मार्फत चालावयाचा. परचक्राचें व परस्पर कलहांचें निवारण व निराकरण ब्रिटिश सरकारकडून व्हावयाचें. सकृद्दर्शनीं असें वाटतें कीं, संस्थानिक म्हणजे अत्यंत भाग्यवान् व सत्ताधीश. प्रजा काडीची तक्रार न करतां निमूटपणें सारा देते व यंत्राप्रमाणें राजाचे सेवक तो बिनबोभाट वसूल करतात. अर्थात् त्याची शक्तीहि कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुम् या स्वरूपाची असणार. परंतु हा निवळ आभास आहे. वस्तुस्थिति अगदीं निराळी असते. संस्थानिकांचा गळा रेसिडेन्सीच्या तांतीनें बांधलेला असतो. रेसिडेन्सी डोळयांत तेल घालून संस्थानिकाचें कोठें चुकेल व 'चंचुप्रवेशे मुसलप्रवेशः' या नात्यानें त्यांच्या संस्थानांत ढवळाढवळ करून संस्थानिकांच्या हक्कांची पायमल्ली कशी करतां येईल व त्यांच्या कारभारावर ठपका आणण्यास कसें व केव्हां मिळेल याची वाट पाहात असते. एखादाच रेसिडेंट सुस्वभावी, सरळ व सौजन्यानें वागणारा आणि संस्थानी कारभाराकडे सलोख्याच्या वृत्तीनें पाहणारा. तात्पर्य, संस्थानिकांची स्थिति म्हणजे तोंड दाबून बुक्क्यांचा मार अशा प्रकारची. लोकमत, अधिकारी किंवा ब्रिटिश सरकार यांपैकीं कोणीच त्यांचा वाली नाहीं. त्यांच्या अडचणी लोकचर्चेंत येऊं न शकल्या कारणानें लोकांना त्यांच्या स्थितीची कल्पनाहि करतां येत नाहीं किंवा त्यांच्याबद्दल सहानुभूतीहि उत्पन्न होऊं शकत नाहीं. संस्थानिक जर खासगी संकटांत सांपडला किंवा सार्वभौम सरकारशीं त्याची तेढ पडली तर प्रजेपैकीं किंवा नोकररूपीं भाडोत्री यांच्यापैकीं कोणीहि त्याच्या साहाय्यास येऊं शकत नाहीं. उलट अशा संकटसमयीं दुर्बलतेनें किंवा अज्ञानानें किंवा मूर्खपणानें

त्याच्याविरुद्ध कोणी गेलें नाहीं म्हणजे मिळविली. सारांश, संस्थानिकांचें संस्थानिकत्व सार्वभौम सरकारच्या कृपादृष्टीवर अवलंबून राहातें व त्याकरितां रेसिडेंटरूपी देवास वरचेवर आळवावें लागतें.

सन १८९५ सालीं सयाजीराव जेव्हां युरोपाहून परत आले त्यावेळीं बडोदें संस्थानांत अत्यंत चमत्कारिक व कठिण परिस्थिति निर्माण झाली होती. महाराजांचा स्वतंत्र बाणा, स्वाभिमान, उद्योगप्रियता, सर्वसंग्रहात्मक बुद्धि, निर्भीडपणा, परदेशांतील नूतन सुधारणा आत्मसात् करण्याची विलक्षण हातोटी, बहुश्रुतपणा इत्यादि गोष्टींमुळें डोईजडपणाची धास्ती ब्रिटिश रेसिडेंटास वाटणें स्वाभाविक होतें. त्यांतल्या त्यांत महाराजांचे पूर्वीचे शिक्षक व यावेळीं सेटलमेंट कमिशनर म्हणून असलेले इलियटसाहेब महाराजांच्या स्वाभिमानाचें व हुषारीचें नेहमीं कौतुक करीत. ह्या गोष्टी पुष्कळांस सहन होत नसत. रा. वासुदेव सदाशिव बापट या नांवाचे गृहस्थ इलियट साहेबांचे असिस्टंट होते. यांच्यावर साहेबांची बहाल मर्जी होती. महाराजांनीं सेटलमेंट खात्यांत सुधारणा करण्याचें ठरविल्यावर त्या खात्याच्या चौकशीला इनाम कमिशनचें स्वरूप आलें. इनामावर आणेवारीचा आकार बसणें, सनद नसल्यामुळें इनाम जप्त होणें वगैरे गोष्टी घडून आल्या. त्यामुळें इनामदारवर्ग असंतुष्ट झाला व या सर्वाला कारण बापट अशी साहाजिक सार्वत्रिक समजूत झाली. महाराजांस खासगी सल्लामसलतींत—मग रेसिडेंट विरुद्ध कां असेना—इलियट साहेबांचा उपयोग होई. या सर्व गोष्टीमुळें महाराज, इलियट व बापट यांच्याविरुद्ध असंतुष्ट व लांचखाऊ लोकांची जूट झाली. आपल्याकडे वर्तमानपत्रांतून आलेल्या तक्रारींची चौकशी करण्यास रेसिडेंटनें दरबारास सुचविलें. वास्तविक पाहतां रेसिडेंटास दरबारांतल्या अंतर्व्यवस्थेंत हात घालण्याचा कांहींच हक्क नव्हता. परंतु इंग्रजांच्या सोईप्रमाणें ब्रिटिश सरकारची देखरेख याचा अर्थ हवा तितका विस्तृत व संकुचित होऊं शकतो! इलियटसाहेबांच्या मागून नेमलेले सेटलमेंट कमिशनर मि. मेकॉनकी यांनीं बापटांवर तरवार धरली. रेसिडेंट व दिवाण मणीभाई जसभाई यांची त्यांना मदत होतीच. मणीभाईंना महाराज व रेसिडेंट या दोघांचीहि भीति. महाराज युरोपांत असल्यामुळें रेसिडेंटाविरुद्ध जाण्याची दिवाण मणिभाईची छाती होईना. यामुळें बापटांच्या खटल्याला निष्कारण मोठें स्वरूप आलें. मेकॉनकी साहेबांना दरबार कौन्सिलकडून स्पेशल मॅजिस्ट्रेटचे अधिकार देण्यांत आले.

ता. १३ आगस्ट १८९४ सालीं बापट कमिशन नेमलें गेलें. फिर्यादीपक्षातर्फे बॅरिस्टर ब्रॅन्सन व फेरोजशहा मेथा काम चालवीत होते आणि बापटातर्फे दाजी आबाजी खरे व महादेव चिमणाजी आपटे काम चालवीत असून बापटांचे स्नेही बाळ गंगाधर टिळक त्यांना मदत करीत होते. कमिशननें आपल्याकडे न्याय कोर्टाचा अधिकार आहे अशा समजुतीनें वर्तन करून बापटांना ६ महिने साधी कैद व १० हजार रुपये दंड अशी शिक्षा देण्याची शिफारस केली. वस्तुतः ती नुसती चौकशी होती. महाराज १९ जानेवारी १८९५ सालीं विलायतेहून परत आल्यावर त्यांनीं बापट प्रकरण हातीं घेऊन दोघां कायदेपंडितांकडे सर्व कागदपत्र सोंपविले आणि त्याशिवाय दिवाण (S. K. Iyengar) व एक पारशी जज्ज यांचा अभिप्राय घेऊन बापटांना निर्दोषी ठरविलें. मात्र त्यांना नोकरीवर रुजूं करून घेतलें नाहीं. महाराजांच्या मतें अथपासून इतिपर्यंत बापट प्रकरण अत्यंत त्रासदायक होतें. त्यांना तर या प्रकरणाची आरंभापासून कांहींच माहिती कळविण्यांत आली नाहीं. या सर्व प्रकाराबद्दल रेसिडेंटचा महाराजावर फार मोठा घुस्सा झाला. रेसिडेंटचें म्हणणें कीं, महाराजांनीं परदेशास जातांना कौन्सिलला सर्वाधिकार देऊन जावें, व दिवाणांनीं महत्त्वाच्या बाबतींत रेसिडेंटचा सल्ला घ्यावा. रेसिडेंटास भेटून महाराजांनीं स्वच्छ सांगितलें कीं, रेसिडेंटास संस्थानच्या अंतर्गत व्यवस्थेंत हात घालण्याचा बिलकूल अधिकार नाहीं. परंतु रेसिडेंटनें आपला दुराग्रह सोडला नाहीं, इतकेंच नव्हे तर संस्थानांतील बऱ्या वाईट गोष्टींची माहिती आपणांस कळविली पाहिजे असेंहि महाराजांस सांगण्याचें धाष्ट्‌र्य केलें. अखिल हिंदुस्थानांत शांतता व सुव्यवस्था नांदावी याबद्दल ब्रिटिश सरकार जबाबदार आहे, त्याअर्थी त्यांना सर्व हकिकती कळविल्याच पाहिजेत हा रेसिडेंटचा युक्तिवाद. परंतु महाराजांनीं निक्षून सांगितलें कीं, संस्थानांत शांतता आहे किंवा नाहीं ह्यावर देखरेख ठेवणें एवढेंच रेसिडेंटचें काम, अंतस्थ कारभारांत मन घालण्याचें त्यांस कारण काय? महाराजांनीं राज्यकारभारासंबंधीं कोणत्याहि प्रकारची माहिती रेसिडेंटास पुरविण्याचें स्पष्टपणें नाकारलें (?). यावर रेसिडेन्सीचें व हिंदुस्थान सरकारच्या अधिराज्याचें जूं झुगारून देण्याचा हा महाराजांचा प्रयत्न आहे असेंहि रेसिडेंटनें भासविण्यास कमी केलें नाहीं. या वेळीं दोन्हीं बाजू हट्टास पेटल्या होत्या. महाराजांची प्रकृति कामाच्या दगदगीनें बिघडली होती.

निलगिरी, महाबळेश्वर वगैरे ठिकाणीं जाऊनहि त्यांना मनःस्वास्थ्य वाटेना. अखेर दिवाणावर राज्यकारभार सोंपवून महाराज विलायतेस गेले. इकडे रेसिडेंटनें हिंदुस्थान सरकारचे सल्ल्यानें महाराजांना आपले अधिकार कौन्सिलला देण्यास भाग पाडिलें व दिवाणांनीं बहुतेक बाबतींत रेसिडेंटचा सल्ला घ्यावा असें ठरविण्यांत आलें. या प्रकाराबद्दल महाराजांनीं तीव्र नापसंति आपल्या युरोपियन स्नेह्यांस दर्शविली आहे. मार्च १८९५ सालीं इलियट साहेबांना पाठविलेल्या एका पत्रांत महाराज लिहितात, 'एका रेसिडेंटच्या उपद्व्यापामुळें माझ्या इभ्रतीस धक्का पोंचून मानखंडना झाली आहे आणि नमुनेदार राज्यपद्धति अमलांत आणणें मुष्कील नसलें तरी दुष्कर होऊन बसलें आहे. या प्रकारामुळें माझें मन अत्यंत व्यग्र व उदास झालें आहे!'*

इ. स. १८९३ सालीं लॉर्ड लॅन्सडाऊन यांना महाराजांनीं एक पत्र पाठवून केलेल्या तक्रारीचें लॉर्ड साहेबांनीं जें उत्तर दिलें आहे त्यांत महाराजांच्या इभ्रतीस धक्का न बसेल अशाबद्दल खबरदारी घेण्यांत येईल असें महाराजांना आश्वासन दिलें आणि महाराजांची प्रकृति बिघडलेली आहे या सबबीवर महाराजांनीं प्रकरण मिटतें घ्यावें असेंहि सुचविलें. त्याप्रमाणें नाइलाजास्तव महाराजांनीं व्हाइसरायांना पत्र लिहून दिवाण, २ नायब दिवाण, सैन्य व जमीनमहसूलखात्याचे अधिकारी यांच्या कौन्सिलास आपले हक्क देण्याबद्दल संमति दर्शविली. कौन्सिलला व दिवाणाला जादा अधिकार देण्यासंबंधानें महाराज नाखूष केव्हांच नव्हते. परंतु बडोद्याच्या राज्यकारभाराचीं सूत्रें सिमल्याहून हाललीं जावींत ही गोष्ट त्यांना पटत नव्हती.

या प्रकारानंतर वरिष्ट सरकारशीं वाद माजण्याला दुसरें एक कारण झालें. १८९५ पासून १९०० पर्यंत महाराज कांहीं दिवस संस्थानांत, कांहीं महिने निलगिरी, काश्मीर, उटकमंड वगैरे थंड हवेच्या ठिकाणीं राहूं लागले. इ. स. १८९९ सालीं त्यांनीं नवीन व्हाइसरॉय लॉर्ड कर्झन यांची भेट घेतली. कर्झन साहेब 'मोठे हुषार व व्यवहारदक्ष इसम आहेत' असे महाराजांनीं नंतर त्यांच्यासंबंधीं उद्गार काढले. परंतु या काटेकोर व्यवहारपटुत्वाचा प्रत्यय कर्झनसाहेबांनीं महाराजांना लवकरच आणून दिला. सन १९०० सालीं महाराणी चिमणाबाईसाहेब यांच्या ऑपरेशनसाठीं महाराजांना

* राइस, प्रथम खंड, पृ. १६४.

युरोपास जाणें भाग पडलें. ऑपरेशनमुळें महाराजांना महाराणी व्हिक्टोरिया यांनीं राजवाड्यांत दिलेल्या गार्डन पार्टीससुद्धां हजर राहतां आलें नाहीं. त्याच सालीं व्हाइसराय लॉर्ड कर्झन हे बडोद्याहून ग्वाल्हेरीस गेले. बडोद्यास महाराज नसल्यामुळें त्यांनीं स्वागत समारंभ करून घेण्याचें नाकारलें व त्याच सुमारास संस्थानिकांच्या वागणुकीसंबंधीं 'कर्झन सर्क्युलर' बाहेर पडलें. त्या सर्क्युलरचा आशय असा होता कीं, नेटिव्ह संस्थानिक हा ब्रिटिश साम्राज्याचा एक घटकावयव आहे आणि या दृष्टीनें मी त्यांना माझे सहकारी व भागीदार समजतों. त्यानें बेजबाबदारपणें वागून भागणार नाहीं. युरोपियन हॉटेल, रेसकोर्स, किंवा पोलोग्राऊंड वर त्यांचें आगमन लोकांच्या हिताच्या दृष्टीनें ठीक नाहीं. त्यांचें खरें कर्तव्य म्हणजे त्यांनीं प्रजेच्या हिताकडे लक्ष देणें हें होय, शिवाय सर्क्युलरमध्यें मुख्य खरी खोंच अशी होती कीं, संस्थानिकांनीं व्हाईसरॉयांच्या परवानगीशिवाय हिंदुस्थान सोडून जाऊं नये आणि अशा प्रकारची परवानगी देणें सर्वस्वीं व्हाईसरॉय साहेबांच्या मर्जीवर अवलंबून राहील. पुनः वादाचा प्रश्न उभा राहिला. महाराजांचा स्वभाव तर इतका दृढनिश्चयी आणि बाणेदार कीं, स्वतःच्या अधिकारावर अतिक्रमण त्यांस बिलकूल खपणें शक्य नव्हतें महाराज मोठ्या उद्वेगानें म्हणतात, 'आम्हांला संस्थानिक म्हणण्यांत येतें, परंतु पगारी नोकरापेक्षांहि तुच्छतेनें वागविण्यांत येतें !' याच सुमारास दादाभाई नौरोजी व सुप्रसिद्ध समाजसुधारक बी. एम्. मलबारी यांनीं महाराजांना खासगी पत्र लिहून ब्रिटिश सत्तेशीं विरोध करून हात दाखवून अवलक्षण करून घेऊं नये म्हणून सुचविलें. परंतु राणीसाहेब अजारी असल्यामुळें महाराजांना परत येतां येणें शक्य नव्हतें. महाराज ता. ८ आगस्ट १९०० रोजीं दिवाण आयंगार यांना लिहितात, 'या सर्क्युलरमध्यें आमची शरीरप्रकृति व हितसंबंध यांची किंमत कस्पटासमान लेखिली आहे. आम्हांला या गोष्टी अगोदर कळत्या तर आम्हीं आमच्या राणीसाहेबांना आजारी पडूं नका म्हणून सांगितलें असतें.' त्यावेळचे प्रिन्स ऑफ वेल्स एडवर्ड यांचेंहि असेंच मत होतें कीं, 'सर्क्युलरची भाषा जरा सभ्य व सौजन्याची असती तर बरें दिसलें असतें, आणि त्यापेक्षां मित्रत्वाच्या सूचनेनें पुष्कळ कार्य झालें असतें.' महाराजांना १९०१ साल उजाडेपर्यंत हिंदुस्थानांत परत येतां आलें नाहीं. महाराजांनीं परत आल्यावर दिवाणामार्फत 'सर्क्युलर'बद्दल आपली उघड नापसंति व्हाइसरायास व्यक्त केली,

परंतु यामुळें कर्झन साहेबांच्या तळव्याची आग मस्तकास गेली. व्हाइसराय झाल्यावर हिंदी लोकांवर सत्ता मिरविण्याची त्यांनीं कांहीं बाकी ठेवली नव्हती. हे बादशहांचे प्रतिनिधि, तेव्हां प्रतिनिधिपणाचा हक्क गाजवतांना उद्दामपणाच्या मनोधैर्याचा कळस व नानाप्रकारच्या प्रयत्नांनीं प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष अपमान करण्यांत त्यांनीं कोणताहि मोठा मनुष्य शिल्लक ठेवला नव्हता. सन १९०३ सालीं असाच मजेदार प्रसंग घडून आला. त्यांत कर्झन साहेबांच्या कुटिल राजनीतीची व अरेरावीची मजल कोठपर्यंत गेली आहे हें सर्वांस कळून चुकलें. या सालीं सातवे एडवर्ड यांच्या राज्यारोहणानिमित्त दिल्लीस दरबार भरविण्याचें ठरलें. बडे लाट कर्झनसाहेब यांनीं सदर प्रसंगीं सर्व संस्थानिकांनीं हजर राहावें म्हणून फर्माविलें आणि प्रत्येक संस्थानिकांकडून दरबारासंबंधीं सूचना मागविल्या. हा दरबार म्हणजे ब्रिटिश सार्वभौम सत्तेचें एक बडें प्रदर्शनच. त्यांतून कर्झन साहेबासारखे कट्टे साम्राज्यवादी गृहस्थ व्हाईसरॉय. मग काय विचारतां? 'संस्थानिकांनीं अफगाणिस्तानचे अमीर किंवा इराणचे शहा यांच्याप्रमाणें नुसते खुर्चीवर बसून न राहतां दरबारप्रसंगीं व हत्तीच्या मिरवणुकीचे वेळीं मनःपूर्वक आपल्या राज्यनिष्ठतेचें प्रदर्शन करून समारंभांत भाग घ्यावा,' अशा अर्थाचे कर्झनशाही हुकूम सुटले. महाराजांनीं ही गोष्ट आपल्यास साफ नापसंत असल्याचें रेसिडेंटास कळविलें. तरी पण सार्वभौम बादशहाविषयीं आपला यत्किंचितहि अनादर दाखविण्याची मात्र आपली इच्छा नाहीं असें महाराजांनीं बोलून दाखविलें. मिरवणुकींत भाग न घेतल्यानें संस्थानिक अराजनिष्ठ ठरतो, तर मग संस्थानिकांशीं याबाबतींत विचारविनिमय करण्याची तसदी लाटसाहेबांनीं निष्कारण कां बरें घेतली? 'संस्थानिकांनीं मिरवणुकींत भाग घेतलाच पाहिजे. बुद्धिपुरःसर त्यांनीं तसें न केल्यास त्यांचा अपमान केला जाईल' अशा प्रकारची सक्ती सार्वभौमसत्तेनें केल्यास महाराज समारंभांत भाग घेतील, परंतु ही गोष्ट त्यांना अंतःकरणापासून पसंत आहे म्हणून नव्हे, अशाप्रकारचे महारांजानीं आपले विचार अगोदर कळविले. दुसरा वादाचा मुद्दा असा कीं, महाराजांच्या खास नोकराचे पोषाख निळ्या रंगाचे होते. निळा रंग सार्वभौमसत्तेचा निदर्शक. साम्राज्यमदाची धुंदी चढलेल्या कर्झनसाहेबांस ही गोष्ट कशी खपणार? त्यांनीं लगोलग हुकूम काढून अशा प्रकारचे बरोबरीच्या नात्याचे सम्राट प्रतिनिधीस उपमर्दकारक वाटणारे दरबारी पोषाख संस्थानिकांच्या नोकरांस वापरण्यास मनाई केली.

ता. १ जानेवारी १९०४ रोजीं दरबार भरविण्यांत आला. महाराज त्याचे आदले दिवशीं, दिवाणसाहेब, राजघराण्यांतील इतर मंडळी यांच्या समवेत दिल्लीस पोंचले. समारंभास बादशाहाचे बंधु ड्यूक ऑफ कॅनॉट व त्यांच्या पत्नी उपस्थित होत्या. समारंभाचे वेळीं बादशहाच्या बंधूस खालची खुर्ची देऊन कर्झनसाहेबांनीं वरची घेतली. व्हाइसरायांचें भाषण झाल्यानंतर बादशहांचें भाषण वाचून दाखविण्यांत आलें. यानंतर प्रत्येक संस्थानिकानें बादशहाचे प्रतिनिधि व बंधु यांना प्रणाम करून आपली राजनिष्ठा व्यक्त करावयाची होती. निजामसाहेब शिरस्त्याप्रमाणें कुर्निसात करून परत आपले जागेवर येऊन बसले. यानंतर महाराजांची पाळी होती. महाराजांनीं शांतपणानें व्हाइसराय यांना उद्देशून 'राज्यारोहण व नूतन वर्षाबद्दल माझा अभिनंदनपर संदेश बादशहांना कळविण्याची तसदी व्हाइसरायसाहेबांनीं घ्यावी' असे सूचक उद्गार काढून ते आपले जागेवर येऊन बसले. महाराजांचा बाणेदारपणा व स्वाभिमान वरील गोष्टींत प्रतीत होत नाहीं काय ? अखेर शेवटीं कर्झनसाहेबांनीं आपल्या हृद्यांत दुमदुमणारा साम्राज्यवादाचा नगाराच नुसता वाजविला. १९०५ सालींहि प्रिंस ऑफ वेल्स (हल्लींचे बादशहा) हिंदुस्थानांत आले त्यावेळींहि अशीच गोष्ट घडली. महाराज त्यावेळीं बडोद्यांत नव्हते. व्हाइसराय साहेबांनीं याबद्दल महाराजास संस्थान सोडून कोठेंहि बाहेर जाण्याची कायमची बंदी करण्याचें ठरविलें. परंतु खुद्द बादशहांनीं त्यावेळीं कर्झन साहेबांचे अंतस्थ कान पिळून तसें करण्यास मनाई केली असें म्हणतात.

एकंदरीनें कर्झनशाहीची झळ महाराजांसहि लागली, परंतु महाराजहि तोडीस तोड होते.

यानंतर महाराजांनीं काश्मीरची सफर केली. १९०५ सालीं वंगभंगाची चळवळ सुरू झाल्यावर अरविंद घोष यांनीं बडोद्यांतील आपल्या नोकरीचा राजीनामा दिला. यावेळीं स्वदेशी चळवळीची लाट चोहोंकडे उसळली होती. त्याचें पर्यवसान बंगालमध्यें अत्याचार होण्यांत झालें. ऑगस्ट १९०९ सालीं व्हाइसराय लॉर्ड मिंटो यांच्याकडून महाराजास कळविण्यांत आलें कीं, 'देशांत अशांतता व अराजकता माजली असल्याकारणानें तिचीं पाळेंमुळें खणून टाकण्यास संस्थानांनीं मदत करावी.' परंतु बडोद्यांत राजद्रोह होता कोठें ? प्रजेचे राजे महाराज आणि ते तर प्रजेचे अत्यंत आव-

डते. मात्र ब्रिटिश मुलखांत राजद्रोहाचें बीज रुजून त्याचा वृक्ष फोंफावण्यास सुरुवात झाली होती.

नोव्हेंबर महिन्यांत व्हाइसराय लॉर्ड मिंटो यांनीं बडोद्यास भेट दिली. महाराजांनीं लक्ष्मीविलास राजवाड्यांत त्यांचें थाटाचें स्वागत केलें. भोजन-प्रसंगीं महाराजांनीं गायकवाड सरकारचें धोरण नेहमीं सार्वभौम सत्तेशीं राजनिष्ठ राहील अशी ग्वाही दिली. आपल्या भाषणांत महाराजांनीं राजनिष्ठा ही नेहमीं राजा व प्रजा यांच्या परस्पर प्रेमावर अवलंबून राहील; प्रजेला राज-सत्तेची अंशभाक् करणें हें राजाचें कर्तव्य होय असें सांगितलें. व्हाइसरा-यांनींहि आभारप्रदर्शनार्थ उत्तर देतांना महाराजांनीं आपल्या राज्यांत केलेल्या सुधारणांबद्दल त्यांचीं स्तुतिस्तोत्रें गाइलीं व यानंतर समारंभ खलास होऊन व्हाइसराय परत गेले. सन १९१० सालीं टाइम्सनें असें प्रसिद्ध केलें कीं, ' एकट्या गायकवाड सरकारखेरीज करून इतर सर्व संस्थानांनीं आपापल्या राज्यांतून राजद्रोहाचें समूळ उच्चाटण करण्यास संमति दिली आहे. ' बंगा-ल्यांतील ' अमृतबझार पत्रिका ' नांवाच्या जहाल वृत्तपत्रानें एक लेख लिहून महाराजांनीं वरिष्ठ सरकारला पाठविलेल्या उत्तराबद्दल त्यांची पाठ थोपटली. या गोष्टींचा विपरीत अर्थ करण्यांत येऊन महाराज अराज-कतेला उत्तेजन देतात अशाप्रकारचा वरिष्ठ सरकारचा ग्रह झाला. वंगभंगाच्या चळवळींत प्रसिद्धीस आलेले अरविंद घोष व कृष्णवर्मा ह्यांची महाराजापाशीं पूर्वीं नोकरी झाली, यामुळें महाराजावरचा संशय दृढ झाला. १९२६ सालीं महाराजांनीं त्यावेळची आठवण सांगतांना असें प्रतिपादन केलें कीं, ' त्यावेळीं मीं संस्थानांत केलेल्या सुधारणामुळें लोक मजला अतिशय चाहात असत. याचा विपरीत अर्थ अँग्लो इंडियन वृत्तपत्रें व ऑफिसर्स यांनीं केला. ' संस्थानिकानें प्रजेचें आवडतें होऊं नये ही ब्रिटिश राज्यांतील तेव्हांची न्यायनीति खरोखर औरच म्हणावयाची ! कांहीं दिवसांनीं महाराज युरोपच्या प्रवासास निघून गेले. २२ जून १९११ रोजीं विलायतेस झालेल्या राज्यारोहण प्रसंगीं महाराज व महाराणीसाहेब जातीनें हजर होत्या. दिल्लीस दरबार भरवून हिंदुस्थानचें बादशाहीपद जॉर्ज बादशहा व महा-राणी मेरी यांनीं धारण करावें असें यानंतर व्हाइसरायांनीं ठरविलें. त्याकरितां सयाजीराव महाराज नोव्हेंबर महिन्यांत बडोद्यास आले. डिसेंबर ५ रोजीं ादशहांची स्वारी दिल्लीस आली. मोठा दरबार भरून राजेसाहेबांचें भाषण

झाल्यावर व्हाइसराय व एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलर यांनीं शिरस्त्याप्रमाणें कुर्निसात करून ते आपापल्या जागांवर जाऊन बसले. नंतर हैद्राबादचे निजाम, गायकवाड, म्हैसूरचे राजेसाहेब, काश्मीरचे राजेसाहेब वगैरेंचा क्रम ठरविला होता.

या समारंभाच्या पूर्वी झालेल्या तालमीस महाराज प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळें स्वतः हजर राहूं शकले नाहींत. त्यांनीं श्री. संपतरावांस पाठविलें होतें व त्या दिवशीं त्यांच्या मनाची कांहीं खाजगी गोष्टीमुळें चलबिचल झाली होती. त्यादिवशीं ते बादशहांनीं नजर केलेलें स्वस्तिक व पट्टा घालण्याचे विसरले. दरबारास जातेवेळीं गाडींत रेसिडेंट साहेबांनींहि त्यांना या गोष्टीची आठवण करून दिली नाहीं. दरबारांत निजामसाहेबांनीं कुर्निसात केल्यानंतर, महाराजांनीं पुढें होऊन प्रणाम केला; परंतु गोंधळून जाऊन ते लगेच पाठ फिरवून परत फिरले.

आपल्या हातून एखादी चूक झाली आहे किंवा काय हें ता. १२ पर्यंत महाराजांस माहीत नव्हतें. दरबारानंतर महाराज गव्हर्मेंट हौसमध्यें गेले. परंतु तेथें लॉर्ड सिडेनहॅम नाहींत, असें त्यांना सांगण्यांत आलें. दुसरे दिवशीं नामदार गोखले यांनीं महाराजांना त्यांच्यासंबंधीं दरबारांत उठलेल्या काहुराची बातमी दिली आणि महाराजापासून माफी लिहून घेण्याचाहि सरकारचा विचार असल्याचें त्यांनीं कळविलें. त्यानंतर महाराजांनीं व्हाइसराय लॉर्ड हार्डिंज यांना पत्र लिहून झालेल्या प्रकाराबद्दल दिलगिरी प्रदर्शित केली ती:—‘ प्रिय लॉर्ड हार्डिंज, मी ज्या पद्धतीनें सार्वभौम बादशहा व महाराणी यांना प्रणाम केला त्यावर सर्वांचें बरेंच प्रतिकूल मत झालें असें मीं ऐकिलें. सार्वभौमांचा कोणत्याहि प्रकारें भरदरबारांत अपमान न होईल असें वर्तन करण्याची शक्यतोंवर मी खबरदारी घेतली होती व सार्वभौमांनीं अगर इतर कोणीहि माझ्या राजनिष्ठतेबद्दल साशंक होईल असें कांहीं न घडावें असेंच मजला वाटत होतें. ब्रिटिश सरकारशीं मी व माझें संस्थान अत्यंत ऋणी व राजनिष्ठ राहिलें आहे. उच्चासनापासून परत फिरतांना मजकडून दरबारी शिष्टाचाराचा भंग झाला असें सांगण्यांत येतें. खरोखरी त्यावेळीं मी त्या भव्य दरबारांत गोंधळून गेल्यामुळें मी काय करीत आहे याचें मला भान देखील राहिलें नाहीं. माझे अगोदर एकट्या निजाम सरकारची स्वारीच कुर्निसात करून गेली होती व त्यावेळेस त्यांच्या बारीक सारीक गोष्टींकडे मला लक्ष देतां आलें नाहीं. त्यानंतर लाग-

लीच माझी पाळी असल्यामुळें मी प्रणाम करून बाहेरची वाट पाहण्यासाठीं गोंधळून इकडे तिकडे पाहूं लागलों व मी योग्य वाटेनें मार्गस्थ झालों अशी माझी कल्पना होती. माझ्या या चुकीबद्दल मी अत्यंत दिलगीर आहें. '

महाराजाविरुद्ध यावेळीं टीकेची बरीच मोठी झोड उठली. निरभ्र आकाशांत ढग येऊन एकदम वीज कडकडावी त्याप्रमाणें दरबारप्रकरणानें मोठीच खळबळ उडवून दिली. लंडन टाइम्सनें महाराजांचा कृष्णवर्मा, घोष इत्यादि क्रांतिकारकांशीं संबंध जोडला व त्यांच्या कृत्यास महाराजांची फूस आहे, सबब सरकारनें महाराजांची बिलकूल गय न करतां त्यांना आठवण राहाण्याजोगें शासन करावें असें सुचविलें. पॅरिसच्या ' ताँ ' पत्रानें ब्रिटिश राज्याविरुद्ध हिंदुस्थानांत किती असंतोष व अप्रीति आहे हें गायकवाडांच्या दरबारांतील वागणुकीवरून स्पष्ट होण्यासारखें आहे अशी टीका केली.

इंग्लंडांतील मजूरपक्षाचे पुढारी कीरहार्डी यांनीं ' पायोनियर ' पत्रांत लेख लिहून महाराजांच्या कोणापुढेंहि मान न वांकविण्याच्या स्वाभिमानाची स्तुति केली, परंतु ' दी वर्ल्ड ' पत्रांत महाराजांविरुद्ध आग पाखडण्यांत आली.

ता. ३१ डिसेंबर रोजीं महाराजांनीं लंडन टाइम्सला पत्र लिहून क्रांतिकारकांशीं आपला संबंध असल्याबद्दल त्या पत्रांत आलेली टीका अवास्तव, विपर्यस्त, खोडसाळ व भ्रममूलक आहे, हें सोदाहरण दर्शविलें.

यानंतर सात आठ महिन्यांनीं व्हाइसरायांचे बंधु व्हायकौंट हार्डिंज यांनीं एका व्याख्यानाचे प्रसंगीं दरबार प्रकरणाबद्दल उल्लेख केला. त्यांत सयाजीराव महाराजासारखा अनुभवी, सुशिक्षित, व जगभर प्रवास केलेल्या माणसाकडून अशा प्रकारची गोष्ट बुद्धिपुरःसर होणें शक्य नाहीं; त्यावेळीं ते गोंधळून गेले असले पाहिजेत हीच गोष्ट जास्त संभवनीय आहे, असे उद्गार काढले. त्यावर ' पॉलमाल गॅझेट ' मध्यें एक कडक टीका आली होती. महाराजांनीं २६ जून १९१२ रोजीं मि. एम्. एच. स्पिलमन यांना पाठविलेल्या पत्रांत ते लिहितात, ' रेसिडेंटसाहेबांनीं मला एकदांच प्रणाम करण्यास सांगितलें होतें. महाराज्ञींनांहि प्रणाम करण्याइतकें स्त्रीदाक्षिण्य माझ्यांत नव्हतें असें नाहीं. रेसिडेंटनें एकच प्रणाम करण्यास सांगितलें तेव्हां मला जरा चमत्कारिकच वाटलें, पण या बाबतींत प्रश्न करणें हें गैरसोयीचें होतें.'

यानंतर ही भडकलेली आग आपोआप थंड झाली व विरोधाचें आभाळ

निवळलें. परंतु संस्थानांत अराजकतेची बीजें पेरलीं गेलीं आहेत हा ब्रिटिश सरकारचा वहीम अजून शिल्लक होताच.

अमरेळी प्रांताचे सुभे बॅ. के. ग. देशपांडे हे गृहस्थ ब्रिटिशांविरुद्ध प्रचारकार्य करतात, म्हणून त्यांना संस्थानी नोकरींतून काढून टाकण्यांत यावें अशी मागणी हिंदुस्थान सरकारनें केली. परंतु देशपांड्याच्या विरुद्ध तशाप्रकारचा पुरावा मात्र ब्रिटिशसरकारास देतां आला नाहीं. महाराजांनीं देशपांडे यांना नुकसानीबद्दल १० हजार रुपये देऊन नोकरींतून रजा दिली. दुसरें उदाहरण म्हणजे बडोदा कॉलेजचे प्रोफेसर डी. एल्. पुरोहित. हे निरनिराळ्या समाजांचा अभ्यास करण्यास्तव हिंदुस्थानांत हिंडत असतां पांडिचेरीस जाऊन त्यांनीं बाबू अरविंद घोष यांची गांठ घेतली. अरविंद घोष हे पूर्वी बडोद्यास नोकरींत होतेच. परंतु हे सरकारच्या मतानें बडे क्रांतिकारक. अर्थात् पुरोहितांचा हा भयंकर गुन्हा ठरविण्यांत आला व त्यांनाहि बडोद्याच्या नोकरींतून कमी करण्यांत यावें अशी मागणी करण्यांत आली. परंतु पुरोहितांनीं पुढील प्रसंग जाणून १९१२ सालीं आपल्या जागेचा राजिनामा दिला व महाराजांनीं तो स्वीकारला.

या सर्व छळवादाच्या मुळाशीं दरबारप्रकरण आहे असें त्यावेळीं सर्वांच्या मनानें घेतलें. वस्तुतः स्वातंत्र्याच्या ध्येयाचा जनतेंत प्रसार करणें हा इंग्रजी न्यायशास्त्रान्वयें बिलकूल गुन्हा होत नाहीं. परंतु स्वदेशाभिमान म्हणजे अराजकता असा कांहीं विपरीत अर्थ त्यावेळच्या राजकारणांत गणला गेला व महाराजांसारख्या स्वाभिमानी व स्वदेशाभिमानी संस्थानिकाविरुद्ध निष्कारण गिल्ला करण्यांत आला, हें आजमितीस कोणासहि सहज कळून येण्यासारखें आहे. महायुद्धांत बडोदें सरकार राजनिष्ठ कीं अराजनिष्ठ याची प्रचीति सार्वभौम सरकारास आलीच आणि महाराजांच्या हेतूविषयीं अकारण गैरसमज पसरविला याबद्दल सार्वभौम सरकारास त्यावेळीं काय वाटलें असेल तें असो. महायुद्धांत ब्रिटिश सरकारास मदती दाखल महाराजांनीं ५० लाख रुपये दिले व १ कोटी रुपयांचे वार बॉंडस् खरेदी केले. युद्धांत ब्रिटिश सरकारला मदत केल्याबद्दल १९१७ सालीं महाराजांना जी. सी. आय्. ई. ही पदवी बादशाहाकडून देण्यांत आली.

महायुद्धानंतर व्हाइसराय लॉर्ड चेम्सफर्ड यांचे भेटीकरितां महाराज सिमल्यास गेले. यावेळीं विचारविनिमय करतां यावा म्हणून सर्व संस्थानिकांचें

एक ‘ नरेंद्रमंडळ ’ काढण्यांत आलें. आणि व्हाइसराय साहेबांना त्याचे अध्यक्ष नेमण्यांत आलें. इ. स. १९२१ सालीं प्रिन्स ऑफ वेल्स जेव्हां बडोद्यास आले त्यावेळीं त्यांचें थाटाचें स्वागत करून सर्व जडजवाहीर, प्रेक्षणीय वस्तु महाराजांनीं दाखविल्या. युवराज साहेबांचा मुक्काम बडोद्यांत फार थोडा असल्याकारणानें समारंभ लवकरच उरकण्यांत आला.

यानंतर २१ जानेवारी १९२६ रोजीं व्हाइसराय लॉर्ड रीडींग व लेडी रीडींग यांनीं बडोद्यास भेट दिली. स्वागत समारंभ झाल्यानंतर महाराजांनीं त्यांना एक थाटाची मेजवानी दिली. त्याप्रसंगीं खालसा मुलखांतील स्वराज्याच्या चळवळीचा उल्लेख करून महाराज म्हणाले कीं, हिंदी संस्थानांचें हक्कसंरक्षण साम्राज्यसरकारनें अवश्य केलें पाहिजे. त्यांचे पूर्वापार चालत आलेले मानमरातब व अधिकार यांस नवीन राज्यघटनेंत धक्का बसतां कामा नये. आपल्या संस्थानासंबंधीं बोलतांना ते म्हणाले कीं, शंभर वर्षांपूर्वी ब्रिटिशांनीं गायकवाड सरकार व त्यांचे मांडलीक यांच्या परस्पर संबंधाच्या बाबी आपल्या हातांत घेतल्या होत्या. आजतागायत तीच व्यवस्था अमलांत आहे. सध्यांच्या लोकशाहीच्या नवीन मनूंत मांडलिक संस्थानांचा ताबा गायकवाड सरकारास परत देणें हें साम्राज्य सरकारच्या हिताचें आहे. कारण त्यामुळें साम्राज्य सरकारावरील एक जबाबदारी कमी होणार आहे. उत्तरादाखल व्हाइसरायांनीं असें आश्वासन दिलें कीं, हिंदुस्थानच्या नवीन राज्यघटनेंत संस्थानिकांचे हितसंबंध अबाधित राहतील. महाराजांच्या इतर मागण्यांचा सहानुभूतिपूर्वक विचार केला जाईल असें त्यांनीं अभिवचन दिलें. त्यानंतर बडोदा कॉलेजचे सायन्स इन्स्टिट्यूशनच्या पायाचा दगड बसविण्याचा समारंभ उरकल्यानंतर व्हाइसरायांची स्वारी परत दिल्लीस गेली. लॉर्ड रीडींग यांच्यानंतर व्हाइसराय लार्ड आयर्विन व लॉर्ड विलिंग्डन यांनींहि बडोद्यास भेटी दिल्या.

संस्थानिकांच्या प्रश्नासंबंधानें साम्राज्य सरकारनें नेमलेल्या बटलर कमिटीपुढील साक्षींत बडोदें संस्थानची जी कैफियत होती त्यांत संस्थानिकांचा संबंध बादशहाशीं आहे व नवीन राज्यघटनेंत संस्थानिकांचे हक्कसंबंध व तहनामे योग्य रीतीनें पाळण्यांत यावेत वगैरे मुद्दे होते. यासंबंधीं सांगोपांग विवेचन करण्याचें हें स्थळ नव्हे. आतां पर्यंतच्या हकीकतीवरून महाराजांचे राजकीय बाबतींत वरिष्ठ सरकारशीं संबंध कोणकोणत्या स्वरूपाचे होते, हें कळण्यासारखें आहे. संस्थानिकांचे मध्यवर्ती

सत्तेशीं संबंध कशा स्वरूपांत असावेत याबद्दल निश्चित योजना हिंदुस्थान सरकार जवळ नाहीं. तहनामे व करार यांचे अर्थ ब्रिटिश सरकार म्हणेल तसे व्हावयाचे. संस्थानिकांच्या सूचना बिलकूल विचारांत घेतल्या जात नाहींत. ही स्थिति राजकीय प्रश्नासंबंधानेंच आहे असें नाहीं. इतर प्रश्नासंबंधानेंहि हीच तऱ्हा आहे. १९०४ सालीं कर्झन साहेबांनीं इंपीरियल सर्व्हिस सिस्टिमसंबंधानें जो खलिता सर्व संस्थानिकांकडे पाठविला होता, त्यांत हिंदुस्थानचें परचक्रापासून संरक्षण करण्याची जबाबदारी ब्रिटिशांवर आहे व ती तें सरकार उत्तम रीतीनें पार पाडतें; यास्तव संस्थानिकांनीं ब्रिटिश सरकारला सैन्य व पैसा यांची मदत करणें अवश्य आहे असें म्हटलें होतें. महाराजांनीं प्रत्युत्तरांत असें प्रतिपादन केलें कीं, साम्राज्य संरक्षणाचा भार जर अंशतः संस्थानिकांनींहि उचलावयाचा असेल तर त्यांना साम्राज्य सरकारच्या कौन्सिलांत प्रतिनिधित्व देणें क्रमप्राप्तच होय. कर्झनसाहेबांच्या खलित्यास महाराजांनीं नकारार्थी उत्तर पाठविलें हें सांगणें नकोच. परंतु यानंतर हा प्रश्न पार मागें पडला.

आर्थिक बाबतींत वरिष्ठ सरकारशीं बडोदें संस्थानचा संबंध अफू, मीठ, जकाती या बाबींसंबंधानें आलेला आहे. अफूची निर्यात हिंदुस्थानसरकारनें कायद्यानें बंद केली व संस्थानांनाहि तसें करण्यास भाग पाडलें. त्यामुळें बडोदें संस्थानचें अफूचें उत्पन्न बुडालें. त्याप्रमाणें मिठावर हिंदुस्थान सरकारनें जकात वाढविली व खाजगी मीठ तयार करण्यास कायद्यानें मनाई केली. आणि गायकवाड सरकारासहि आपल्या राज्यांत मिठागरें बांधण्यास विरोध केला. दरबारनें याबद्दल निषेध प्रदर्शित केला. परंतु वरिष्ठ सरकारनें आपला हट्ट शेवटास नेला. इ. स. १९०६ सालीं महाराजांनीं एक मेमोरँडम व्हाइसरायाकडे पाठवून संस्थानांत मीठ तयार करून तें ब्रिटिश जकात देऊन पाठविण्यास हरकत नसावी म्हणून कळविलें. परंतु त्यास नकारार्थी उत्तर पाठविण्यांत आलें. सध्यां ओखाबंदरांतून मीठ तयार करून बंगालमध्यें पाठविण्याचा हक्क संस्थानास मिळाला आहे असें समजतें.

तिसरी गोष्ट जकातींची. सन १८९४ सालीं हिंदुस्थान सरकारनें सरसकट परदेशी मालावर जकाती बसविल्या व संस्थानांनीं आपल्या मुलखांत तशा प्रकारची व्यवस्था अमलांत आणावी, म्हणून त्यांना कळविण्यांत आलें. तसें न झाल्यास संस्थानी मुलखाभोंवतीं हिंदुस्थानसरकार जकातींचीं

नाकीं बसवील अशी भीति घालण्यांत आली. सन १९०३ सालीं काठेवाडी बंदरांतून येणाऱ्या मालावर जकात घेण्यासाठीं विरमगांव येथें आयात जकातीचे मोठमोठे तट उभारण्यांत आले. यामुळें व्यापारी लोकांस दुप्पट जकातीचा भूर्दंड भरावा लागला. संस्थानांनीं या बाबतींत वरिष्ठ सरकारकडे कागाळ्या केल्या व बडोदें संस्थानानें जोराची तक्रार केली, तेव्हां विरमगांवचें ठाणें उठविण्यांत आलें. परंतु १९२७ सालीं पोरबंदर, भावनगर, बेंडी, ओखा वगैरे बंदरांचा व्यापार वाढल्यामुळें पुनः विरमगांव नाकें बसविण्यांत आलें. महाराजांनीं पुनः याबाबतींत पुष्कळ उचल घेतली, कांहीं अटी सुचविल्या, परंतु हिंदुस्थान सरकारनें त्या सर्व नाकबूल केल्या. सध्यां हा प्रश्न तसाच अनिर्णित आहे.

सन १९३०–३३ सालीं लंडनला झालेल्या तिन्ही गोलमेज परिषदांचे श्री. महाराजसाहेब सभासद होते. परंतु प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळें त्यांना या परिषदांत जातीनें विशेष भाग घेतां आला नाहीं. सन १९२९ सालचा अर्धाअधिक भाग महाराजांनी जगांतील निरनिराळ्या राज्यघटनांचा खोल अभ्यास करण्यांत घालवून आपलीं स्वतंत्र टिपणें तयार केलीं. तीं खासगी उपयोगाकरितां त्यांनी छापविलीं आहेत. सन १९३० सालच्या नवेंबर महिन्यांत पहिल्या गोलमेज परिषदेस सुरुवात झाली. त्याप्रसंगीं सुरुवातीस केलेल्या आपल्या भाषणांत त्या प्रसंगाचें महत्व किती आहे हें सांगून हिंदी संस्थानिक व हिंदी लोक यांच्या सर्व न्याय्य आकांक्षा पूर्ण करून सन १८५८ सालच्या राणीसरकारच्या जाहीरनाम्यांतील " हिंदवासियांचें ऐश्वर्य म्हणजे आमचें बळ, त्यांचा संतोष हीच आमची सुरक्षितता, व त्यांची कृतज्ञता हेंच आमचें पारितोषक " हे शब्द सार्थ करावे असे अर्थपूर्ण उद्गार महाराजांनी काढले होते. नंतर हिंदी संस्थानिकांच्या खासगी चर्चेंत व परिषदेंत महाराजांनी संयुक्त राज्यघटनेचा (Federation) पुरस्कार करून इतर संस्थानिकांचीहि या राज्यघटनेंत सामील होण्यासाठीं मनें वळविलीं. दुसऱ्या परिषदेचे सुरुवातीसहि महाराजांनी फेडरेशनचा जोराचा पुरस्कार केला होता. संयुक्त विषय (Federal subjects) सोडून इतर बाबतींत संस्थानिकास पूर्ण स्वातंत्र्य असावें असें महाराजांचें मत असून गेल्या डिसेंबरांत सध्यांचे व्हाइसराय लॉर्ड विलिंग्डन हे बडोद्यास आले असतांना त्यांनी आपल्या भाषणांत या गोष्टीवर विशेष भर दिला होता. महाराजांची ही विचारसरणी व्हाइसरायांना पटल्याचें त्यांच्या भाषणावरून दिसून आलें.

९. महाराजांचे प्रवास

केल्यानें देशाटण पंडित मैत्री, सभेंत संचार ।
शास्त्रग्रंथ विलोकन, मनुजा चातूर्य येतसे फार ॥

" युरोप, अमेरिका येथील लोकांची राहणी, त्यांची सामाजिक स्थिति, त्यांची उन्नति व आपली हीनता इत्यादि नानाप्रकारचे विचार माझ्या मनांत घोळत असत. देशपर्यटन करणें हें ज्ञानाचें मुख्य साधन आहे, या विचारांनेंच मीं जगभर प्रवास करण्याचें ठरविलें. " हें महाराजांच्या शब्दांतच सांगावयाचें म्हणजे त्यांच्या प्रवासाच्या आवडीचें एक कारण होय. ' कांहीं प्रसंगामुळें व विशेषतः माझ्या प्रकृतीमुळें, वेळोवेळीं हिंदुस्थानीय लोक प्रवास करतात त्याप्रमाणें मला मोठा प्रवासी बनावें लागलें, ' हें दुसरें कारण. पुढं पुढें तर महाराजांस गुडघी रोगाची व्यथा जडली व थारेपालट करणें आवश्यक झालें.

महाराजांच्याच शब्दांत दिलेल्या कारणावरून त्यांनी इतर कोणत्याहि संस्थानिकापेक्षां जास्त प्रवास कां करावा याचा उलगडा होण्यासारखा आहे. महाराजांच्या पहिल्या महाराणी चिमणाबाई साहेब यांच्या मृत्यूनंतर महाराजांची मनःस्थिति अस्वस्थ होती. कोणतीहि गोष्ट करण्यास त्यांस हुरूप किंवा उत्साह वाटेना, आणि दुसरा विवाह झाल्यानंतरहि प्रकृतींत फेरबदल होण्याचें फारसें चिन्ह दिसेना. डॉक्टरांनीं हवाफेर करण्याचा सल्ला दिल्यावरून महाराजांनीं इ.स.१८८२ च्या नोव्हेंबरांत सिलोनला जाण्याचें ठरविलें. दोन तीन आठवडे तेथें काढून ते परत महाबळेश्वरीं आले. परंतु थंड हवेच्या ठिकाणींहि त्यांना चैन पडेना. त्यांचें वजन बरेंच घटलें व झोंपहि चांगली लागेनाशी झाली. अखेरीस मुंबई सरकारचे त्यावेळेचे सर्जन सर विल्यम मूर यांच्या सल्ल्यावरून त्यांनीं युरोपास जाण्याचें ठरविलें. राज्याचीं सर्व सूत्रें दिवाण लक्ष्मण जगन्नाथ यांच्या हवालीं करून ता. ३१ मे १८८७ रोजीं महाराज, महाराणी चिमणाबाईसाहेब, एक खासगी डॉक्टर व नोकर चाकर इत्यादि ५० मंडळी यांच्यासमवेत युरोपच्या पहिल्या सफरीस निघाले. त्यावेळीं परदेशी प्रवास करणें म्हणजे अधर्माचरण अशी लोकांची समजूत होती. अशा माणसास जातींतून बहिष्कृत व्हावें लागे. युरोपचा प्रवास पुष्कळ लांबीचा, बऱ्याच मुदतीचा, त्रासदायक व शिवाय धर्मशास्त्राविरुद्ध असल्यानें महाराजांचे सर्व

आप्त, इष्टमित्र, नोकरचाकर, प्रजाजन वगैरे सर्व एकसमयावच्छेदेंकरून या सफरीच्या विरुद्ध होते. महाराजांच्या मातुश्री महाराणी जमनाबाईसाहेब ह्याहि प्रतिकूल होत्या. परंतु महाराजांनीं सर्व अडचणी व विरोध बाजूस सारून युरोपास जाण्याचें ठरविलें. अज्ञानानें निष्कारण कांहीं भ्रामक समजुती उराशीं बाळगून धर्मशास्त्राचें व्यर्थ स्तोम माजविणें महाराजांस बिलकूल पसंत नव्हतें. या बाबतींत महाराजांचा करारीपणा, मानसिक धैर्य, दृढनिश्चय हे गुण वाखाणण्याजोगे आहेत. सुधारणाप्रिय मनुष्यानें भ्रामक रूढींचे पाश तोडून अज्ञानांधकारांतून मार्ग आक्रमून स्वतः सुधारणेच्या प्रकाशांत आलें पाहिजे, तरच दुसऱ्यास सुधारतां येतें.

बोटीवर महाराजांना पुष्कळ बाबतींत स्वतंत्र व्यवस्था करावी लागली. पडदानशीन स्त्रियांकरितां ‘ खास व खासगी ’ खोल्या भाड्यानें घ्याव्या लागल्या; सोंवळ्या ओवळया संबंधानेंहि कांहीं विचित्र प्रकार नजरेस आले; कांहीं कांहीं ठिकाणीं खाणावळीच्या व्यवस्थापकांनीं जादा भाडें आकारलें; नोकरचाकरांच्या शिष्टाचाराविरुद्ध विशिष्ट वागणुकीबद्दल अपमान व अवहेलना करण्यांत आली; अशा एक ना दोन हजार अडचणी या प्रवासांत आल्या. अनुभवानें मनुष्य शहाणा होतो, हें त्रिकालाबाधित सत्य महाराजांस यावेळीं पूर्णपणें पटलें.

व्हेनीस येथें प्रथम कांहीं दिवस काढून नंतर महाराज ए-ला-बेन येथें गेले. सप्टेंबर महिन्यांत त्यांनीं आपले बंधु श्रीमंत संपतराव गायकवाड ऑक्सफोर्ड येथें शिकत होते यांच्याकडेच राहण्याचें ठरविलें. नोव्हेंबर महिन्याच्या शेवटीं त्यांनीं लंडन येथें राहण्यासाठीं व्हिक्टोरिया स्ट्रीटवर एक बंगला भाड्यानें घेतला. त्यावेळचे हिंदुस्थानचे स्टेट सेक्रेटरी व्हायकाउंट क्रॉस यांनीं महाराज व महाराणी यांना विंडसर राजवाड्यांत नेऊन महाराज्ञी व्हिक्टोरिया यांची भेट करविली. श्री सौ. महाराणी चिमणाबाईसाहेब त्यावेळीं एक बंद गाडींतून अगोदर तेथें गेल्या होत्या. मेजवानीनंतर महाराज कांहीं दिवस ब्रायटन येथें राहून फेब्रुवारी १८८८ मध्यें बडोद्यास परत आले.

महाराजांनीं निरनिराळ्या देशांत मिळून आतांपर्यंत एकंदर २१ पर्यटनें केलीं आहेत. त्यांची जंत्री खालीं दिली आहे:—

	निघाल्याची तारीख	देश	परत आल्याची तारीख
(१)	मे १८८७	इंग्लंड ...	... फेब्रूवारी १८८८

(२)	जून	१८८८	स्वित्झर्लंद्	सप्टेंबर १८८८
(३)	मे	१८९२	इंग्लंड, नॉर्वे, व जर्मनी	जानेवारी १८९३
(४)	मे	१८९३	कार्ल्सबाद्	आक्टोबर १८९३
(५)	नोव्हेंबर	१८९३	इंग्लंड, स्कॉटलंड, फ्रान्स, ऑस्ट्रिया, जर्मनी, स्वित्झर्लंड इटली (जिनीवा, फ्लॉरेन्स) तुर्कस्तान (कान्स्टाँटिनोपल)	जानेवारी १८९५
(६)	मे	१९००	फ्रान्स	जानेवारी १९०१
(७)	फेब्रुवारी	१९०१	इंग्लंड	आगष्ट १९०२
(८)	मे	१९०५	इंग्लंड, फ्रान्स, स्वित्झर्लंड, अमेरिका	नोव्हेंबर १९०७
(९)	मार्च	१९१०	चीन, जपान, सॅन्फ्रान्सिस्को, कानडा, लंडन	डिसेंबर १९१०
(१०)	एप्रिल	१९११	इंग्लंड	नोव्हेंबर १९११
(११)	मे	१९१३	स्वित्झर्लंड (सेंट मॉरीटझ्)	नोव्हेंबर १९१३
(१२)	एप्रिल	१९१४	इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी	डिसेंबर १९१४
	जून	१९१५	सर्व हिंदुस्थान	
(१३)	सप्टेंबर	१९१९	इंग्लंड	फेब्रुवारी १९२१
(१४)	मार्च	१९२१	युरोप	नोव्हेंबर १९२१
(१५)	एप्रिल	१९२२	युरोप	नोव्हेंबर १९२३
(१६)	एप्रिल	१९२४	इंग्लंड, फ्रान्स, स्वित्झर्लंड	नोव्हेंबर १९२५
(१७)	मार्च	१९२६	स्वित्झर्लंड	नोव्हेंबर १९२७
(१८)	एप्रिल	१९२७	फ्रान्स, स्वित्झर्लंड, स्वीडन, डेन्मार्क, जर्मनी	जानेवारी १९२८
(१९)	एप्रिल	१९२९	युरोप	डिसेंबर १९३०
(२०)	मार्च	१९३०	युरोप	फेब्रुवारी १९३१
(२१)	मे	१९३१	फ्रान्स, स्वित्झरलंड, इंग्लंड, जर्मनी, इटली, स्कॉटलंड.	डिसेंबर १९३२

निरनिराळ्या देशांत प्रवास केल्यानें महाराजांना त्या त्या देशांच्या संस्कृतींचा तौलनिक अभ्यास करण्यास पुष्कळ मदत झाली. इटलींतील रोमन लोकांची संस्कृती ही लढाऊ लोकांची संस्कृति होती. युद्धशास्त्र हा त्यांचा आवडीचा व्यवसाय व विषय, आणि समरांगण हाच त्यांचा रंगमहाल. रोम मधील जुन्या इमारती, देवालयें इत्यादि अवशेष आणि इटालियन लोकांचे आचारविचार, धार्मिक विधि हे सर्व याच गोष्टीची पूर्णपणें साक्ष देत आहेत असें महाराजांना दिसून आलें. फ्रान्स हा केवळ विलासी, सुखोपभोगांत दंग असलेल्या लोकांचा देश म्हणून विशेष प्रसिद्ध आहे, आणि सौंदर्यशास्त्रामध्यें जपानची विशेष आघाडी आहे याचें प्रत्यंतर त्या त्या देशांत प्रवास करतांना महाराजांस आढळून आलें. 'त्याच-प्रमाणें तर्कशुद्ध विचारसरणी व उद्यमशीलता ह्यांत जर्मनी विशेष प्रमुख, परंतु कलाकुसरीच्या बाबतींत अत्यंत मागासलेला आणि आस्ट्रियांत तर सारेच गानप्रिय लोक,' असें महाराजांचें मत झालें. राजकारणपटु, केवळ उपयुक्त-तेवर तेवढी दृष्टी देणारे, सर्वसंग्रह करून जगाला उपदेशामृताचे घुटके पाजणारे अशा इंग्रज लोकांच्या संस्कृतींची, त्यांच्या देशांतील अजस्र कारखाने, रम्य उद्यानें यांवरून महाराजांना पूर्णपणें कल्पना आली. इजिप्त देशांतील प्रवासांत शिल्पशास्त्रज्ञांनांत अचंबा वाटावयास लावणारे पिरामिड पाहून, त्या संस्कृतीच्या प्राचीनतेची व अव्वल प्रतीच्या बुद्धिमत्तेची साक्ष पटली.

'प्रवास हा तरुण जनांच्या शिक्षणाची परिपूर्ती होण्यास व प्रौढ जनांच्या अनुभवज्ञानाची परिपक्वता होण्यास फार आवश्यक आहे' असें म्हणतात. महाराजांच्या मताप्रमाणें 'परदेशगमन हें शिक्षण आहे व प्राचीन हिंदु ग्रंथकारांच्या मताप्रमाणें ज्ञानार्जनाचें एक साधन होय.' इतर देशांशीं दळणवळण ठेवण्याच्या उपयुक्ततेसंबंधानें—विशेषतः युरोपियन लोकांशीं दळण-वळण ठेवण्यासंबंधानें महाराज म्हणतात कीं, तें हिंदुस्थानच्या प्रगतीस फार महत्वाचें होय. कारण स्वदेशांतील संस्थांची युक्तायुक्तता ठरविण्यास अशा दळणवळणाचा फार उपयोग होतो. यास्तव महाराजांनीं दर वर्षी निरनिराळ्या देशांत कृषि, कला, शास्त्रें, उद्योगधंदे, व्यापार वगैरेंचें शिक्षण घेण्यासाठीं विद्यार्थी पाठविण्याचा उपक्रम सुरु केला आहे.

सुधारलेल्या राष्ट्रांत प्रवास करण्यापासून फायदे दर्शवितांना ते म्हणतात, 'त्या लोकांची सद्यःस्थिति, त्यांचे आचारविचार व निरनिराळ्या संस्था,

प्रत्यक्ष पाहण्यांत आल्यानें त्यांच्या उन्नतीची कारणें समजण्यास सुगम होतें व त्यामुळें आपली स्थिति सुधारण्यास कोणत्या उपायांची योजना केली पाहिजे हें कळतें. साधारण लोकांना जर प्रवासापासून वरप्रमाणें फायदा होतो तर ज्यांच्या हातीं ईश्वरानें लक्षावधि लोकांच्या बरेंवाईटाची सत्ता दिली आहे, त्यांना अशा प्रकारच्या प्रवासानें किती फायदा होईल हें सांगणें नको.' संस्थानिकांवर परदेशी प्रवास करण्यासंबंधीं हिंदुस्थानसरकारनें कांहीं निर्बंध घालण्याचें योजिलें आहे असें समजून ते म्हणतात कीं, "अशा लोकांच्या प्रवासास प्रतिबंध करण्याचा प्रयत्न करण्यांत येतो ही फार दिल-गिरीची गोष्ट आहे."

प्रवासापासून आणखी एक फायदा म्हटला म्हणजे निरनिराळ्या माणसांच्या होणाऱ्या ओळखी. 'उदंड ओळखी होतां, उदंड भाग्य येतसे.' परंतु महाराज तर भाग्यवान् होतेच, अर्थात् त्यांनीं ओळखी बरोबरहि इतर अनेक गोष्टींचें ज्ञान करून घेतलें व त्याचा फायदा आपल्या प्रजाजनांना सढळ हातानें करून दिला, हें त्यांनीं आपल्या राज्यांत अनेक सुधारणा केल्या त्यावरून उघड होत आहे.

इंग्लंडाच्या सहाव्या फेरींत ड्यूक ऑफ कॅनॉट, लॉर्ड हॅरिस, लॉर्ड व लेडी रे, लॉर्ड नार्थब्रूक, लेडी ट्वीडेल, लॉर्ड जॉर्ज हॅमिल्टन, सर जॉन वॅटसन, सर जॉन पुलेस्टन, सर एडवर्ड लॉसन, सर जेम्स ब्लीथ वगैरे मोठमोठ्या बड्या लोकांशीं महाराजांचा परिचय झाला. महाराज्ञी व्हिक्टोरिया यांचें महाराजांवर मुलाप्रमाणें प्रेम होतें. व्हिक्टोरिया मेमोरियल फंडाला महाराजांनीं एक लक्ष रुपये देणगीदाखल दिले, यावरून महाराजांची त्यांचेसंबंधीं निष्ठा व्यक्त होते.

१९०१ मध्यें पॅरिस येथें झालेलें जागतिक प्रदर्शन पाहण्यांत महाराजांनीं कित्येक महिने घालविले. त्याचप्रमाणें वेम्ब्ले प्रदर्शनासहि त्यांनीं १०।१२ वेळां भेटी देऊन त्याचें सूक्ष्म निरीक्षण केलें. यावेळीं पाहिलेल्या गोष्टींचा आपल्या संस्थानास व देशास फायदा कसा करून देतां येईल याकडे त्यांची सारखी दृष्टि असे, व सुधारणेच्या अनेक गोष्टी त्यांनीं यूरोपमधून तारेनेंहि सुच-विल्या आहेत.

प्रवासापासून आणखी एक महत्त्वाचा फायदा म्हटला म्हणजे आपल्या देशांतील व इतर देशांतील राजकीय परिस्थितीचें यथायोग्य आकलन होऊं शकतें हा होय.

सारांश, महाराजांनीं देशपर्यटनापासून मिळविलेलें ज्ञान व माहिती राज्यकारभार सुधारण्याकडे व नवीन कायदे करून प्रजोन्नति करण्याचे कामीं अनेक प्रकारें खर्च केलेली आहे.

प्रवासांत असतांनाहि आपल्या संस्थानच्या कारभाराकडे त्यांचें सारखें लक्ष असतें व येथील परिस्थिति ओळखून नवीन नवीन गोष्टी कोणत्या करतां येतील याकडे त्यांची एकसारखी दृष्टि लागलेली असून त्यासंबंधीं अनेक विचार त्यांच्या मनांत घोळत असतात.

१०. शिक्षणविषयक प्रगति.

" Education is absolutely necessary for the realisation of my ambition and wishes and for the success of my policy."

" Education is the basis of all reforms and is the only way of solution from our present condition."*

आजकाल बडोदें संस्थानचा यशोदुंदुभी अखिल हिंदुस्थानांतच काय पण आशिया, अमेरिका खंडांतून वाजत आहे. याचें कारण बडोद्यांतील शिक्षणप्रसार होय. मोफत व सक्तीच्या सार्वत्रिक शिक्षणामुळें आणि मोफत वाचनालयांमुळें श्रीमंत सयाजीराव महाराजांचे व बडोदें संस्थानचें नांव हिंदुस्थानच्या शिक्षणाविषयक इतिहासांत अजरामर होऊन राहिलें आहे यांत शंका नाहीं. राजपुत्रांना उत्तमोत्तम शिक्षण मिळण्याची आवश्यकता प्रतिपादन करतांना महाराज लिहितात, " जबाबदारीची व महत्त्वाचीं कामें पार पाडतां यावित आणि राज्यकारभार उत्तम रीतीनें चालवितां यावा म्हणून राजपुत्रांस देशकालमानाप्रमाणें उच्च प्रकारचें शिक्षण मिळणें अगत्याचें आहे. युरोपांतील राजपुत्रांमध्यें अशा शिक्षणाची फार आवड असते." खरोखर पाहतां ज्या देशावर राज्य करावयाचें त्यांतील प्रजाजनांची उन्नति करण्यासाठीं भावी राजा या दृष्टीनें राजपुत्रानें जरुर तें शिक्षण घेणें अवश्य आहे. आणि महाराजांच्या मतें "कायद्याची साधारण मूलतत्त्वें, अर्थशास्त्र, राजनीतिशास्त्र व इतर राज्यकारभारविषयक बाबी यांचें शिक्षण राजपुत्रांना दिलें असतां फार चांगला उपयोग होईल. " बडोद्यास राजपुत्र व इतर सरदारांची मुलें यांच्या शिक्षणासाठीं ' प्रिन्सेस स्कूल ' ही शाळा यांच्याच शिक्षणाच्या वेळीं प्रथम स्थापन

* महाराजांचीं भाषणें, प्रथमखंड.

करण्यांत आली. तसेंच राष्ट्राच्या नागरिकांची मनें उन्नत व सुसंस्कृत करणें हीच राष्ट्राची उत्तमोत्तम सेवा, आणि महाराजांच्या मताप्रमाणें, सार्वत्रिक शिक्षणाची सोय करणें हें प्रत्येक सरकारचें आद्य कर्तव्य. विसाव्या शतकांतल्या लोकशाहीच्या युगामध्यें लोकांस आपल्या नवीन कर्तव्यास व जबाबदारीस तोंड देण्यास सार्वात्रिक शिक्षण मिळणें अत्यंत जरूरीचें व महत्त्वाचें आहे. महाराजांच्या शिक्षणविषयक ध्येयाची यावरून सहज कल्पना करतां येईल.

इ. स. १८७१ सालापर्यंत बडोदें संस्थानांत शिक्षणाचें स्वतंत्र खातें नव्हतें. त्यासालीं सरकारनें २ गुजराथी व २ मराठी अशा चार प्राथमिक शाळा बडोद्यांत सुरू केल्या. अशा शाळांची संख्या राज्यांत वाढतां वाढतां इ. स. १८७८ सालीं एकंदर १४५ झाली. श्रीमंत सयाजीराव यांना अधिकार प्राप्त झाले त्यावेळीं एकंदर १८० शाळा होत्या. पुढें महाराजांनीं १८९३ सालीं अमरेली प्रांतांत प्रयोगादाखल सक्तीच्या शिक्षणाची योजना अमलांत आणली व १९०६ सालीं सर्व राज्यांत शिक्षण सार्वात्रिक व सक्तीचें करण्यांत आलें.

प्राथमिक शिक्षणः—महाराजांनीं शिक्षणप्रसार सार्वत्रिक होण्यास काय काय अडचणी येतील यासंबंधींचा पूर्ण व सांगोपांग विचार करून तशा प्रकारची व्यवस्था अमलांत आणली. प्रथम प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचें करण्यांत आलें. शाळांतून ७ ते १२ वर्षांच्या मुलांस व ७ ते १० वर्षांच्या मुलीस शिकण्यास पाठविण्याचा पालकावर निर्बंध घालण्यांत आला व त्यांनीं तसें करण्याचें नाकारल्यास त्यांना थोडा फार दंड करण्यांत यावा असेंहि ठरविण्यांत आलें. खेडेगांवीं शेतीच्या कामांत शेतकऱ्यांना आपल्या मुलांच्या मदतीची वाण पडूं नये अशा सोइस्कर वेळा शाळांसाठीं ठरविल्या. अंत्यज वर्गाच्या मुलांमुलींसाठीं स्वतंत्र शाळांची योजना करून त्यांना पुष्कळ सवलती, (मुलास मोफत पाट्या, पेन्सिली पुरविणें) देण्यांत आल्या. १८८५ सालीं काढलेल्या सरकारी हुकुमांत खालील सहा गोष्टींकडे शाळाखात्यानें विशेष लक्ष पुरवावें असें म्हटलें होतें: (१) नव्या वाचनपाठमाला तयार करणें, (२) मुलांना शारीरिक शिक्षण देणें, (३) मुलींच्या शाळांना स्त्रीशिक्षक पुरविणें, (४) मध्यम व कनिष्ठ वर्गांत शिक्षणाचा प्रसार करणें, (५) शाळांतून पदार्थसंग्रहालयें स्थापणें व (६) देशी वाङ्मय वाढविणें. याशिवाय ५० ते ६० हजार रुपये शाळांच्या इमारतीसाठीं खर्च करण्यासहि मंजुरी मिळाली होती.

हल्लींच्या सरकारी रिपोर्टावरून* प्राथमिक शिक्षण घेणाऱ्या मुलांची संख्या २,२१,६०२ असून अशा प्रकारच्या शिक्षण देणाऱ्या सरकारी संस्था २,५३९ आहेत असें दिसतें. खेडेगांवांतील शाळांवर एक शिक्षक असणें हा शिक्षण-पद्धतींत दोष आहे असें अनुभवांतीं सरकारास दिसून आल्यावरून कांहीं जवळजवळ असणाऱ्या शाळांचें एकीकरण करण्यांत येऊन कांहीं ठिकाणीं एकापेक्षां अधिक शिक्षक नेमण्यांत आले.

प्राथमिक शिक्षण देण्यासाठीं उत्तम व अनुभविक शिक्षक व शिक्षकिणी तयार करणारी २ वेगवेगळालीं ट्रेनिंग कॉलेजें काढण्यांत आलीं, व शिक्षकांना खेडेगांवीं उपयोगाचे असे शेती सुधारणा, आरोग्य, परस्पर सहकार्य वगैरे विषय अभ्यासासाठीं ठेवण्यांत आले आहेत.

किंडर गार्डन पद्धतीनें शिक्षण देणाऱ्या शाळा १९ असून त्यांत १,५२९ मुलें हल्लीं शिक्षण घेत आहेत. सन १९३०–३१ सालीं अंत्यजाकरितां २०१ स्वतंत्र शाळा होत्या व त्यांत एकंदर शिक्षण घेणाऱ्या मुलांची संख्या १८,३८८ होती. सन १९३१–३२ सालीं या स्वतंत्र शाळांपैकीं ११० शाळा इतर शाळांस जोडण्यांत आल्या. अंत्यजांकरतां स्वतंत्र शिष्यवृत्त्या ठेवल्या असून कांहीं मुलांची राहण्याची व जेवणाखाणाची सोय सरकार-कडून केली जाते. अशा प्रकारच्या सोयी बडोदें, पाटण, नवसरी व अमरेली या शहरीं मुद्दाम करण्यांत आल्या आहेत. अस्पृश्यांचे सध्यांचे पुढारी डॉ. भीमराव अंबेडकर यांचें शिक्षण महाराजांनींच केलें आहे.

मुसलमानांच्या शिक्षणासाठीं निरनिराळ्या ठिकाणीं सरकारी ८३ व खासगी १३ उर्दू शाळा आहेत व एकंदर १०,९०० मुलें शिकत आहेत.

महाराजांनीं ‘ कालिपरज ’ व ‘ वाघेर ’ या अत्यंत मागासलेल्या अडाणी, जंगली, डोंगराळ मुलुखांत राहणाऱ्या जातींनाहि शिक्षण देण्याची योजना अंमलांत आणली आहे. कांहींना वसतिगृहांत मोफत ठेवून घेऊन त्यांच्या शिक्षणाची सोय करण्यांत आली आहे; आपल्या मुलूखांत परत गेल्यावर त्यांनीं इतरांनाहि फावल्यावेळीं शिक्षण द्यावें हा सरकारचा हेतु आहे. अशा रीतीनें सक्तीचें शिक्षण करण्यांत लोकांना लेखन, वाचन, व जुजबी अंक-गणित इत्यादींची ओळख करून देऊन साक्षर बनविणें हा प्रमुख हेतु आहे.

---

*Administration Report 1930-31. page 237.

दुय्यम शिक्षण— संस्थानांत एकंदर १५ सरकारी हायस्कूल्स असून शिवाय सरकारी मदत असणारी ८ आहेत. त्यापैकीं बडोद्यांत ३ आहेत व बाकीची नवसारी, गणदेवी वगैरे ठिकाणीं आहेत. त्याचप्रमाणें दुय्यम शिक्षण संस्था एकंदर ३५ आहेत.

उच्च शिक्षण—खुद्द राजधानीचें शहर बडोदें येथें उच्च (शास्त्रीय व वाङ्मयात्मक) शिक्षण देणारे 'कॉलेज' असून त्यांत एकंदर ९११ विद्यार्थी व विद्यार्थिनी शिक्षण घेत आहेत. इ. स. १८८२ सालीं डिसेंबर महिन्यांत हें कॉलेज सुरूं होऊन मुंबई विश्वविद्यालयास जोडण्यांत आलें. आतांपर्यंत या कॉलेजमधून २,२०० पदवीधर बाहेर पडलेले आहेत. त्यापैकीं १०० च्यावर एम्. ए. व एम्. एस्सी झालेले आहेत. टेट, लिटलडेल, क्लार्क, मसाणी यांसारखे विद्वान व नाणावलेले गृहस्थ या कॉलेजचे प्रिन्सिपाल होऊन गेले. त्याचप्रमाणें सर मनुभाई मेहता, टी. के. गज्जर, अरविंद घोष, मिडलटन, आर्ते, विजेरी यांसारखे हिंदुस्थानांतच काय पण जागतिक प्रसिद्धि मिळविलेले गृहस्थ या कॉलेजमध्यें प्रोफेसर होते. सध्यांचे प्रिन्सिपाल मि. बरो हेहि सुस्वभावी, समतोल बुद्धीचे गृहस्थ आहेत. नुकतीच ता. २६ डिसेंबर १९३२ रोजीं या कॉलेजची सुवर्णज्युबिली झाली. त्यावेळीं महाराज, महाराणीसाहेब, इतर अधिकारी शहरांतील प्रमुख नागरिक व कॉलेजचे माजी विद्यार्थी उपस्थित होते. आपल्या भाषणांत प्रिन्सिपाल बरोबर यांनीं महाराजांच्या शिक्षणविषयक धोरणाचा गौरव करून सांगितलें कीं, " It is rare in history for a ruler to attend the 50th anniversary of an institution he has formed."

या कॉलेजचें गुजराथ युनिव्हर्सिटींत रूपांतर व्हावें अशी पुष्कळांची इच्छा आहे. ती सफळ होईल तो दिवस सुदीन म्हणावयाचा.

शिष्यवृत्त्याः—१९३०-३१ च्या सरकारी रिपोर्टांत २ शिष्यवृत्त्या सिडेनहॅम कॉलेजमध्यें शिक्षण घेण्यासाठीं, ' सेवाकदर ' शिष्यवृत्ती सरकारी नोकरांच्या मुलांकरतां, सेकंडरी एज्युकेशन कोडमध्यें दिलेल्या शिष्यवृत्त्या, मराठा मुलींसाठीं कांहीं शिष्यवृत्त्या मिळून रु. २३,६०७ रुपये खर्च करण्यांत आले असें नमूद करण्यांत आलें आहे. त्याचप्रमाणें मराठा जातीच्या विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणासाठीं ४० 'सयाजीराव शिष्यवृत्त्या' म्हणून आणि मराठा एज्युकेशन फंडाच्या व्याजांतून कांहीं शिष्यवृत्त्या देण्यांत येतात.

तसेंच नेमणूकदार वर्गाच्या मुलांकरतांहि कांहीं शिष्यवृत्त्या राखून ठेवण्यांत आल्या आहेत. याशिवाय दरवर्षी विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणासाठीं, इंग्लंड, अमेरिका, जपान इत्यादि देशांत निरनिराळ्या विषयांचा अभ्यास करण्यासाठीं पाठविण्यांत येते. महाराजांनीं आजपर्यंत शेतकी, बागाईत, सूपशास्त्र, गायनशास्त्र, घड्याळकाम, विद्युत्‌शास्त्र, यंत्रशास्त्र, मुद्रणकला, शिक्षण, कायदा, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, तत्त्वज्ञान, वेदांत, पुस्तकालयें, शिल्प इ० शास्त्रांच्या अध्ययनासाठीं व त्या त्या विषयांत प्राविण्य मिळविण्यासाठीं अनेक विद्यार्थी परदेशी पाठविले आहेत. व असे लोक तेथून शिकून आल्यानंतर आपल्या ज्ञानाचा फायदा हिंदुस्थानास देत आहेत. बनारस हिंदु युनिव्हर्सिटी सारख्या संस्थेला महाराजांचा उदार आश्रय आहेच. नुकतीच महाराजांनीं त्या युनिव्हर्सिटीस दोन लक्ष रुपयांची देणगी दिली आहे. महाराज त्या विश्वविद्यालयाचे प्रो—चॅन्सेलरहि आहेत. औद्योगिक शिक्षणाचीहि सोय महाराजांनीं आपल्या संस्थानांत केली आहे.

औद्योगिक शिक्षण:—आधुनिक शिक्षणक्रमांत औद्योगिक व शास्त्रीय शिक्षणक्रमाचा अंतर्भाव होणें ही अत्यंत आवश्यक गोष्ट गणली जाते. औद्योगिक शिक्षण देणारी संस्था आपल्या संस्थानांत काढण्याचा महाराजांचा १८८६ सालापासून विचार चालू होता. सुप्रसिद्ध प्रो. टी. के. गज्जर हे त्यावेळीं बडोदा कॉलेजांत प्रोफेसर होते. यांच्या साहाय्यानें महाराजांनीं 'कलाभवन' ही संस्था १८९० सालीं स्थापन केली. प्रो. गज्जर यांच्याकडे सर्व शिक्षणक्रम ठरविण्याचें काम सोंपविण्यांत आलें. प्रथम चित्रकला, कपडे शुभ्र करणें व रंगविणें, कपड्यावर छपाईचें काम करणें, सुतारकाम एवढेच विषय शिकवीत असत. कांहीं महिन्यांनीं पूर्वीचें ट्रेनिंगस्कूल व शेतकीचा वर्ग हेहि त्यास जोडण्यांत आले. कलाभवनांतील सर्व शिक्षण देशी भाषेच्या द्वारें देण्यांत येतें. प्रथम उत्पादक व प्रिन्सिपाल टी. के. गज्जर ह्यांनीं ह्या संस्थेस बरेंच नांवारूपास आणिलें. त्यांच्यानंतरहि संस्था अतिशय कार्यक्षमतेनें व शिस्तीनें चालविण्यांत आली आहे. सध्याचें प्रिन्सिपाल सी. एच्. व्होरा बी. ए., ए. एम्. आय्. बी. ई. यांच्या देखरेखीखालीं ही संस्था अतिशय उत्तम रीतीनें प्रगति करीत आहे. यांच्याशिवाय परदेशांत शिक्षण घेतलेले पांच प्रोफेसर शिकविण्याचें काम करीत आहेत. हल्लीं मेक्यानिकल, इलेक्ट्रिकल व सिव्हिल एंजिनियरिंग; केमिकल टेक्नालॉजी (डाईंग, ब्लीचींग

कॅलिको प्रिंटिंग, सोप टेक्नॉलॉजी), टेक्सटाईल मॅन्युफॅक्चर, आर्किटेक्चर, कॉमर्स वगैरे विषय शिकविण्यांत येतात. हिंदुस्थानांतल्या निरनिराळ्या भागांतले विद्यार्थी या ठिकाणीं औद्योगिक शिक्षण घेण्यासाठीं येतात. सध्यां त्यांची संख्या ५३७ आहे. इ. स. १९३०–३१ सालीं कलाभुवन व त्यास जोडून असलेलीं वर्कशॉपस् यांवर १ लक्ष ३४ हजार रु. खर्च व त्यापासून उत्पन्न २८ हजार ६०० रुपये झालें आहे. या शाळेंतून कांहीं नाणावलेले रंगकलावेत्ते बाहेर पडले असून मोठमोठ्या गिरण्यांमध्यें काम करीत आहेत. कलाभुवनास जोडलेली प्रयोगशाळा व्यापारी तत्त्वावर चालविण्यांत येते. म्हणजे राज्यांतील निरनिराळ्या खात्यांना लागणारें लोखंडी व इतर धातूचें सामान, लाकडीसामान वगैरे येथून पुरविण्यांत येतें. याच संस्थेच्या अंगभूत अशा तीन शाळा अमरेळी, पाटण व पेटलाद या ठिकाणीं चालू आहेत. नवसरीस जे. एन्. टाटा हुन्नर शाळेस सरकारी ग्रँट देण्यांत येते. १९२१ सालीं बंगलोर इंस्टिटयूटचे प्रो. आल्फ्रेड हाये यांच्या रिपोर्टावरून कलाभवन बंद करण्याचा महाराजांचा विचार होता, परंतु पुष्कळ लोकांच्या अर्जविनंत्यावरून तो विचार त्यांनीं रहित केला, एवढेंच नव्हे तर उलट त्याची वाढ केली. ही गोष्ट मोठ्या आनंदाची आहे.

शास्त्री, पुराणिक, पुरोहित यांच्यासाठीं एक संस्कृत पाठशाळा काढण्यांत आली असून त्यांत क्षत्रियादि चातुर्वर्णीय हिंदु लोकांची संस्कृत शिक्षणाची सोय करण्यांत आली आहे. देशी भाषेच्या द्वारें शिक्षण देणारें एक व्हर्न्याक्युलर कॉलेज होतें, पण तें विद्यार्थ्यांच्या अभावीं बंद करावें लागलें. पाटण येथें एका आयुर्वेद पाठशाळेंत आयुर्वेदाचें शिक्षण देण्यांत येतें. त्याचप्रमाणें अनाथगृहें, गायनशाळा, मूकविद्यालय, रेफर्मेटरी वगैरे कित्येक लोकोपयोगी संस्था सरकारकडून चालविण्यांत येत आहेत. यावरून महाराजांना सर्व प्रकारच्या शिक्षणाची सोय आपल्या संस्थानांत असावी याबद्दल किती कळकळ व आस्था वाटते हें कोणासहि दिसून येईल.

स्त्रीशिक्षण:—राष्ट्रांतील स्त्री पुरुषांच्या साक्षरतेचें प्रमाण हें त्या राष्ट्राच्या प्रगतीचें गमक आहे. फार प्राचीनकाळ सोडला तरी एकोणिसाव्या शतकांतील हिंदी स्त्रिया म्हणजे धर्मभोळेपणा, अज्ञान, हटवादीपणा गुलामगिरी यांच्या मूर्तिमंत पुतळ्याच असें एखाद्यानें विधान केलें तर तें फारसें बेजबाबदार ठरेल असें वाटत नाहीं. खरोखरी पाहतां हिंदुस्थानांतील स्त्रियांचा आयुष्यक्रम

म्हणजे गृहकृत्यें व उत्तमोत्तम वस्त्रालंकारासंबंधाचें ज्ञान या व्यतिरिक्त सार्वजनिक कार्य म्हणून एखादी चीज असेल ही कल्पना ध्यानींमनींहि नसते. अशा प्रकारच्या विचारसरणीमुळें स्त्रीशिक्षणाचा प्रश्न अत्यंत घोटाळ्याचा होऊन बसला होता. अशा वेळीं महाराजांनीं स्त्रीशिक्षणाचा जोरानें पुरस्कार करून या प्रश्नास यथायोग्य चालना दिली. सामाजिक सुधारणेचें पाऊल पुढें पडण्यास स्त्री शिक्षणासारखें दुसरें प्रबल शस्त्र नाहीं अशी महाराजांची ठाम समजूत होती. " जर घरांत सुशिक्षित स्त्री असेल तर ती ज्ञानाचा व गृहसौख्याचा उज्ज्वल प्रकाश घरांत पाडण्यास समर्थ होईल; व आपल्या आजूबाजूच्या लोकांच्या निर्दय व आपमतलबी कपट युक्त्यांत अशिक्षित स्त्री जशी फसते तशी फसणार नाहीं."* एके वेळीं त्यांनीं असे उद्गार काढलेले आहेत कीं, " स्त्रियांना शिक्षणाचा लाभ न दिल्यानें आपण आपल्या राष्ट्राची अर्धी शक्ति गमावीत आहोंत. आपल्या मुलांना सुशिक्षित मातांचा लाभ देण्याचें नाकारीत आहोंत, आणि मातांच्या मानसिक शक्तीची वाढ खची करून भावी पिढ्यांचें भयंकर नुकसान करीत आहोंत. इतकेंच नव्हे तर यामुळें आपल्या घरांत दुही माजविण्यास मदत करीत असून जुनें तेवढें उराशीं बाळगून बसणारा असा एक अजीबात निराळा वर्ग तयार करीत आहोंत." अशाप्रकारचें जरी महाराजांचें मत असलें तरी पण विवाहितावस्था व गृहकृत्यें हीं स्त्रियांचीं प्रधान कर्तव्यें असल्यानें त्यांना हीं कर्तव्यें पार पाडण्यायोग्य शिक्षण मिळणें अगत्याचें आहे, ह्या गोष्टीस त्यांचा बिलकूल विरोध नव्हता. हें मत त्यांनीं एका व्याख्यानाचे प्रसंगीं उघड करून सांगितलें आहे. " स्त्रीशिक्षण म्हणजे त्यांनीं नुसत्या परीक्षा पास होणें नव्हे. बायकांना संसारविषयक शिक्षण मिळालें पाहिजे. त्यांना आपलीं मुलें कशीं वाढवावयाचीं, आपल्या पतीस वाईट गोष्टीपासून कसें परावृत्त करावयाचें हेंहि त्यांना शिकविलें पाहिजे. त्यांना रसायनशास्त्र वगैरे शास्त्रांचें शिक्षण देणेंहि अगत्याचें आहे." तसेंच संसार सुखाचा होण्यास स्त्री पुरुष उभयतां सुदृढ असणें आवश्यक आहेत. या दृष्टीनें त्यांना शारीरिक कसरतीची फार आवश्यकता आहे, असें महाराजांचें मत असून त्यांनीं फिमेल ट्रेनिंग कॉलेजच्या लेडी सुपरिंटेंडंट यांना तशी व्यवस्था अम

* महाराजांचीं भाषणें पृ. ३२

ळांत आणण्यास वेळोवेळीं सूचना केल्या आहेत. हल्लीं बडोद्यास शारिरीक शिक्षण घेण्यासाठीं स्त्रियांकरतां जिमखाना असून पुष्कळ स्त्रिया त्याचा फायदा घेतात. श्रीमंत राणीसाहेब याहि सुशिक्षित असून स्त्रीशिक्षणाच्या कट्टया पुरस्कर्त्या आहेत. अखिल भारतीय महिला परिषदेच्या त्या १९२८ सालीं अध्यक्षाहि होत्या. बडोद्यांत स्त्री शिक्षणासाठीं "श्रीमहाराणी चिमणा बाई स्त्री उद्योगालय" नांवाचें उद्योग मंदिर महाराणी साहेबांच्या नांवें स्थापन करण्यांत आलें आहे. त्यांत शिवणकाम, वीणकाम, पाकशास्त्र, रोग्याची शुश्रूषा वगैरे विषय शिकविण्यांत येतात. अनाथ विधवांना व गरीब स्त्रियांना येथें शिष्यवृत्त्या देण्यांत येतात. याशिवाय मुंबई इलाख्यांत उच्च शिक्षण घेण्यासाठीं विद्यार्थीनींना शिष्यवृत्त्या देण्याकरितां महाराणीसाहेबांनीं एक लक्ष रुपयाची देणगी दिली आहे.

वाचनालयें:—अशाप्रकारें राज्यांत सक्तीचें शिक्षण केल्यावर सुशिक्षितांची संख्या साहजिकच वाढणार व अशा लोकांची ज्ञानपिपासा शमविणें हें सरकारचें महत्त्वाचें कर्तव्य होय, हें ओळखूनच कीं काय, महाराजांनीं सार्वजनिक वाचनालयें आपल्या राज्यांत सुरू केलीं. १९०५ सालीं महाराजांनीं अमेरिकेच्या प्रवासांत गांवोगांवीं व शहरोशहरीं प्रचंड सार्वजनिक वाचनालयें व त्यामुळें होणारा शिक्षणप्रसार हें प्रत्यक्ष अवलोकिलें; त्यावेळीं आपल्या राज्यांतहि अशाप्रकारचा उपक्रम सुरू करावा असें तत्काळ ठरविलें. आणि लोकांनीं वाचनालयें काढल्यास त्यास सरकार योग्य मदत करील असें आश्वासन दिलें.

१९०६–७ सालीं कांहीं वाचनालयें उघडलीं, पण १९१०–११ पासून या शिक्षणशाखेला अगदीं वेगळेंच स्वरूप आलें. यावर्षी महाराजांनीं अमेरिकेहून डॉ. बॉर्डन नांवाच्या लायब्ररीच्या कामांत निष्णात अशा एक अमेरिकन विद्वानास येथें आणून त्याची डायरेक्टर ऑफ स्टेट लायब्ररीज या नवीन जागीं नेमणूक केली. वाचनालयाचें खातें स्वतंत्र करण्यांत येऊन त्यास नवीन सुधारलेलें स्वरूप देण्यांत आलें. तसेंच नियमांतहि फेरबदल करण्यांत आला. एखाद्या गांवीं लोकांनीं वाचनालयाकरितां जी रक्कम गोळा केली असेल त्याच्या दुप्पट रक्कम सरकारनें देण्याचें ठरविलें. यामुळें पुस्तकालयांची संख्या झपाट्यानें वाढूं लागली. बडोद्यांतील पूर्वीच्या लायब्ररीचें मध्यवर्ती लायब्ररींत रूपांतर करण्यांत येऊन नगरवाचनालयें, प्रांतवाचनालयें, ग्रामवाचनालयें यांच्या कारभारावरची देखरेख ठेवण्याचा डायरेक्टरास अधिकार

देण्यांत आला. खुद्द महाराजांनीं आपला २० हजार पुस्तकांचा दुर्मिळ संग्रह मध्यवर्ती संस्थेस दिला. सध्यां वाचनालयांत निरनिराळ्या विषयांवरची लाखावर पुस्तकें असून त्यांतली ८३ हजार पुस्तकें लहान थोर वाचकांना वाचावयासाठीं मोफत देण्यांत येतात. संदर्भखात्यांतलीं कांहीं पुस्तकें तेथेंच बसून वाचावीं लागतात.

मध्यवर्ती लायब्ररीसाठीं पूर्वीच्या सरकार वाड्यास जोडूनच नवीन इमारत बांधण्यांत आली आहे. वृत्तपत्रीयशाखा, स्त्रीवाचकशाखा, संदर्भ-शाखा वगैरे भाग येथें आहेत. लायब्ररीचे संचालक मि. एन्. एम्. दत्त यांनीं बडोदा लायब्ररी हँडबूक नांवाचे पुस्तकांत लायब्ऱ्यांची सर्व माहिती दिली आहे. संस्कृत लायब्ररी डॉ. विनयतोष भट्टाचार्य यांच्या नेतृत्वाखालीं उत्तमप्रकारें चालविण्यांत येत आहे. सध्यां या लायब्ररीचें रूपांतर प्राच्यविद्या संस्थेंत करण्यांत आलें आहे.

शिक्षण खात्यावर कमिशनर ऑफ एज्युकेशन किंवा विद्याधिकारी असून त्याच्या हातांत वाचनालयें, प्राच्यविद्यामंदिर, पदार्थसंग्रहालयें, कलाभवन, गायनकला, स्काउट संस्था, कॉलेजें व शाळा इत्यादि संस्थांचा कारभार दिलेला असतो. हल्लीं रा. भास्कर काशिनाथ भाटे एम्. ए. (केंब्रिज) हे विद्याधिकारी असून डॉ. भा. चिं. लेले पी. एच. डी. हे त्यांचे मदतनीस आहेत.

विद्याप्रसार:—देशी भाषेंत वाङ्मय तयार करण्याच्या बाबतींत बडोदें संस्थाननें किती प्रशंसनीय बहुमोल कामगिरी केली आहे हें महाराजांनीं तत्प्रीत्यर्थ लक्षावधि रुपये खर्च करून अनेक उपयुक्त ग्रंथांची भाषांतरें निरनिराळ्या सुशिक्षितांकडून करवून साहित्याच्या अभिवृद्धींत भर घातली यावरून दिसून येईल. खानगी खातें व विद्याखातें या दोन खात्यांकडून अनेक प्रकारच्या ग्रंथांस योग्य पारितोषिकें किंवा इतर प्रकारांनीं उत्तेजन देऊन ग्रंथ छापून प्रसिद्ध करण्यांत येतात. अशा रीतीनें महाराजांच्या आज्ञेनें इ. स. १८८६ पासून आतांपर्यंत "राष्ट्रकथा माला, महाराष्ट्र ग्रंथमाला, विविधविषयक ग्रंथमाला, क्रीडामाला, श्रीसयाजी साहित्य माला, श्रीसयाजी ज्ञानमंजूषा, प्राचीन काव्यमाला, बालसंगीत माला, वगैरे ग्रंथमालेंत ३०० वर ग्रंथ गुजराथी, मराठी, हिंदी, संस्कृत, इंग्लिश इत्यादि भाषांत छापून प्रसिद्ध करण्यांत आले आहेत. ग्रंथकारांनीं एखादा नवीन ग्रंथ आश्रयार्थ पाठविल्यास त्याच्या कांहीं प्रती विकत घेण्यांत येतात.

भाषाभिवृध्यर्थ प्रयत्न—देशी भाषांना परकीय भाषांचें जें ग्रहण लागलें आहे तें सुटण्यासाठीं महाराजांनीं विशेष प्रयत्न केले आहेत. 'श्रीसयाजीशासन शब्दकल्पतरु' नें परकीय भाषेंतील पारिभाषिक शब्दांचे देशी भाषेवरील आलेलें दडपण कमी होऊन आपले सर्व व्यवहार आपल्या भाषेंत करणें सुकर झालें आहे. या पारिभाषिक कोशासंबधीं महाराजांस एवढी उत्कंठा आहे कीं, कांहीं शब्द त्यांनीं स्वतः पॅरिसमधून सुचविले आहेत. कायद्यांतील पारिभाषिक शब्दांचा हा कोश तयार करण्यासाठीं महाराजांनीं एक मंडळ नेमिलें होतें, व हिंदुस्थानची एक राष्ट्रीय भाषा असावी या ध्येयास अनुसरून या कोशाचें स्वरूप अष्टभाषात्मक असून त्यांतल्यात्यांत सर्व भरतखंडांत सुलभतेनें रूढ होण्यासारखे शब्द अखेरीस सुचविले आहेत. महाराजांनीं पुण्याच्या शब्दकोश मंडळास उदार आश्रय देऊन मराठी भाषेचा बृहत्कोश काढण्यास त्या प्रयत्नाच्या बाल्यावस्थेंतच प्रोत्साहन दिलें आहे, व त्याचें दृश्य स्वरूप पहिल्या भागाच्या रूपानें नुकतेंच प्रकट झालें आहे. महाराजांच्या या प्रचंड साहित्यविषयक कामगिरीबद्दल कोणा-चेंहि अंतःकरण कृतज्ञतेनें भरून येईल. तसेंच त्यांनीं सयाजीपदक व वर्षासन देऊन कांटावाला, चिंतामणराव वैद्य, विठ्ठल रामजी शिंदे वगैरेंचा गौरव केला आहे व कवि चंद्रशेखर यांची राजकवि म्हणून नेमणूक करून त्यांस मासिक बिदागी दिली आहे.

सारांश, महाराजांचा जीवनहेतु आपल्या प्रजेस सर्वांगीण शिक्षण देणें व उच्च साहित्योपार्जन करणें हा होय. खऱ्या शिक्षणाचा हेतु अवलोकन-शक्तीचा विकास करणें, उत्तम शील बनविणें, व मानसिक उन्नति करणें हा समजण्यांत येतो. 'विद्या म्हणजे नुसतें लिहितां वाचतां येणें नव्हे, तर जिच्यामुळें कार्यकारणांचा योग्य संबंध कळतो, इतरांच्या सामाजिक, धार्मिक, औद्योगिक स्थितीची व आपली दुरवस्था कळून तिचीं कारणें शोधून काढतां येतात आणि सर्व विषयांचा न्यायानें व सम-तेनें विचार करतां येतो ती विद्या.' ती मात्र विशिष्ट वर्गालाच न मिळतां सार्वत्रिक असली पाहिजे याविषयीं महाराजांचा कटाक्ष असतो. टेनिसनच्या मतानें ज्ञान ही एक शक्ति आहे खरी, पण तें शहाणपणापेक्षां कमी दर्जाचें आहे; म्हणून शहाणपणाची वाढ करणें हें खऱ्या शिक्षणाचें ध्येय असलें पाहिजे. अशा प्रकारचें खरें शिक्षण देण्याचा महाराजांचा

प्रचंड उद्योग पाहिला म्हणजे कोणालाहि आश्चर्य वाटेल. जें ब्रिटिश सरकार आम्ही हिंदीप्रजेस शिक्षण दिलें म्हणून सर्व जगभर टिमकी वाजवतें त्याच्यापेक्षां शेंकडोंपटींनीं जास्त महाराजांची साहित्यविषयक कामगिरी आहे व त्यांनीं स्वकृतींनीं आपलें नांव हिंदुस्थानच्या इतिहासांत अजरामर करून ठेविलें आहे यांत तिळमात्र शंका नाहीं. गायकवाड घराण्यांत त्यांच्याइतका विचक्षण, व्यापक बुद्धीचा व बहुश्रुत साहित्यप्रेमी राजा झाला नाहीं व पुढेंहि होणार नाहीं. आज समशेरबहाद्दरीचा काळ असता, तर महाराजांनीं त्यांतहि नांव मिळविलें असतें इतका पराक्रम, अलोट बुद्धिमत्ता, अतुल स्वार्थत्याग त्यांचे अंगीं वसत आहे. 'वीरपुरुष हा सर्वच ठिकाणीं वीर असतो' ही शेक्सपीयरची उक्ति महाराजांस लागू पडते. असा आधुनिक विद्वानांचा, कविजनांचा, लेखक व कादंबरीकारांचा पोशिंदा आहे हें जाणून, 'आधुनिक भोजराज' श्रीमन्महाराज सयाजीराव यांच्या आजवरच्या कामगिरीवरचा कळस म्हणूनच कीं काय, त्यांच्या वयाच्या ७० व्या वर्षी अखिल महाराष्ट्र जनतेनें त्यांना साहित्य परिषदेचें अध्यक्षस्थान दिलें होतें. महाराजांनीं एकमेका साह्य करूं । अवघें धरूं सुपंथ या भरतवाक्यानें परिषदेचा यथार्थ समारोप करून 'संहतिः कार्य साधिका' हा धडा सर्वत्रांस गिरवावयास सांगितला आहे.

---

११. शेतकी व औद्योगिक सुधारणा.

शेतकीः—बडोदें राज्यांत शेंकडा ६४ लोक शेतीवर उदरनिर्वाह करणारे आहेत. इ. स. १८९९ सालीं संस्थानांत मोठा दुष्काळ पडला त्यावेळीं दुष्काळी कामें सुरू करून सरकारनें पुष्कळ लोकांचे जीव वाचविले. महाराजांनीं त्याच वेळीं एक कमिशन नेमून संस्थानांतील शेतकऱ्यांच्या स्थितीबद्दल चौकशी करण्याचें ठरविलें. शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा, त्यांची सांपत्तिक हलाखी व त्यामुळें शेतकीकडे होणारें दुर्लक्ष वगैरे गोष्टींसंबंधानें कमिशननें एक लांबलचक रिपोर्ट लिहिला. इ. स. १९०९ सालापर्यंत स्वतंत्र असें शेतकी खातें बडोदें संस्थानांत नव्हतें. रेव्हेन्यू खात्याकडे शेतकीविषयक कारभार सोंपविला होता. त्यासालीं स्वतंत्र खातें निर्माण करण्यांत येऊन सन १९१२ सालीं दि. ब. व्ही. एम्. समर्थ ह्यांना अमात्य नेमण्यांत आलें.

शेतकऱ्यांना हलक्या दरानें कर्जाऊ रकमा देऊन सावकारांच्या तावडींतून सोडविणें, त्यांना बींबीयाणें पुरविणें, व शेतकींत कशा सुधारणा कराव्या हें प्रयोग, प्रदर्शनें, भाषणें इत्यादि रूपानें शेतकऱ्यांना समजावून देणें वगैरे उद्योग त्याखात्यानें हातीं घेतले. उत्तम नमुनेदार शेतें कशीं करावी यासाठीं सरकारनें जगुदन, नवसारी व बडोदें या ठिकाणीं नमुनेदार शेती करून एका तालुक्यांत जें धान्य होत नाहीं त्याची दुसऱ्या तालुक्यांत कशाप्रकारें निपज करतां येईल, हें सप्रयोग दाखविण्याची व्यवस्था केली. १९३०-३१ सालीं अशा सरकारी शेतांवर रु. ५,५८७ खर्च करण्यांत आले. शिवाय सुधारलेली औतें, वाफेनें चालणारा नांगर, धान्यविध्वंसक जंतूचा नाश यासंबंधानें शेतकऱ्यांना माहिती पुरविण्यांत आली. हा उपक्रम १९०९-१० सालींच करण्यांत आला. त्यावेळीं नवसारी वगैरे प्रांतांत मोठी प्रदर्शनें भरविण्यांत येत असत. ह्याशिवाय शेतकऱ्यांच्या मुलांसाठीं शेतकी शिक्षणाचे वर्ग उघडण्यांत आले आणि शेतीचे तुकडे पाडण्यास कायद्यानें बंदी करण्यांत आली. शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा नाहींसा करण्यासाठीं शेतकी पतपेढ्या, शेतकी मंडळें, परस्पर सहाय्यक संस्था स्थापन करण्यांत आल्या. १९०५ सालीं काश्मिरांतील रेशिमाच्या पैदासीच्या पद्धतीचें शिक्षण घेण्यासाठीं रावजीभाई पटेल यांना पाठविलें होतें. तसेंच बंगालच्या शेतकीखात्याचे असिस्टंट डायरेक्टर व सिल्क एक्सपर्ट मि. एन्. जी. मुकर्जी यांना बडोद्यांत कांहीं महिन्यापुरतें बोलावून नवसारी व बडोदें येथें रेशिमाची पैदास उत्तम रीतीनें कशी करतां येईल याबद्दल महाराजांनीं विचारविनिमय केला. सध्यां शेतकीखातें फिरते तपासनीस नेमून शेती सुधारणेसंबंधीं प्रयोग, व्याख्यानद्वारा प्रचारकार्य उत्तम तऱ्हेनें करीत आहे. त्याचप्रमाणें बींबीयाणें, जनावरांची व कोंबड्यांची उत्तम पैदास, डेअरी वगैरे संबंधाची माहिती व हस्तपत्रकें यांचा शेतकऱ्यांमध्यें प्रसार करण्यांत येतो. शेतीच्या जनावरांसाठीं निरनिराळ्या ठिकाणीं एकंदर २१ पशुरोग चिकित्सालयें स्थापिली असून डॉक्टरलोकहि ठिकठिकाणीं दौरा काढून मदत करतात. विहीरी खोदण्याचे कामासहि सरकारकडून उत्तेजन देण्यांत येतें.

उद्योगधंदे व व्यापार—या बाबतींत मात्र बडोद्याची स्थिति म्हणण्यासारखी पुढारलेली नाहीं. याचें कारण म्हणजे अहमदाबादेसारखें भरभराटीचें व्यापारी शहर बडोद्याच्या अगदीं नजीक असल्यामुळें व्यापाराचा ओघ साहजिक तेथें

वळतो. तरीसुद्धां महाराजांच्या प्रगतिपर धोरणामुळें उद्योगधंद्याच्या बाबतींत बडोदें संस्थान महत्त्वाचें गणलें जातें. महाराजांनीं व्यापारास उत्तेजन देण्यासाठीं बऱ्याच कारखान्यांना सरकारी मदत दिली. आयात निर्गत मालावर जकात कमी केली, पाणी पुरवठा वगैरे इतर सवलती दिल्या, आणि नवीन धंद्याच्या उपक्रमासंबंधानें तद्विषयक तज्ज्ञ इसमांना बोलावून वस्तुस्थितींत काय सुधारणा करतां येतील यासंबंधानें चर्चा करून रिपोर्ट मागविले. मोत्यें शोधून काढण्यासाठीं डॉ. हॉर्नेल, सीमेंटसाठीं अँडर्सन, खनिजपदार्थासाठीं ब्रसफूट, शंभुशिव ऐयर, उद्योगधंद्यासाठीं व्हीटनॅक, अमेरिकेंत शिक्षण घेतलेले रा.दातार व मि.नानावटी वगैरे इसमांस नोकरींत घेऊन त्यांचेकरवीं उद्योगधंद्याची स्थिति सुधारण्याचे प्रयत्न केले. येथील रंगविण्याच्या कारखान्यांचा हिंदुस्थानांत दुसरा नंबर लागतो. त्याशिवाय राज्यांत कापडाच्या गिरण्या असून मंगलोरी कौलें, रासायनिक द्रव्यें, चामडें, साखर वगैरे अनेक जिन्नस तयार करण्याचे कारखाने आहेत. बिलीमोरा हें बंदर व रेल्वे स्टेशन असल्यानें विटा, साबू, तेलें यांचे तेथें मोठमोठे कारखाने आहेत. आसपास जंगल बरेंच असल्यानें जहाजें बांधण्याचा धंदा चालतो. पण तो खूप वाढविला पाहिजे. कारखान्यांना भांडवल पुरविण्यासाठीं सरकारी बँक १९०८ सालीं स्थापण्यांत आली असून तिचें भांडवल ६० लाखांचें होतें. ह्या बँकेच्या शाखा मुंबई, अहमदाबाद, सुरत वगैरे ठिकाणीं असून संस्थानांत १०।१५ ठिकाणीं उपशाखाहि आहेत. पूर्वीचें गायकवाडी नाणें व ब्रिटिश रुपया यांच्या हुंडणावळींत बाजारांत तफावत पडल्यामुळें महाराजांनीं गायकवाडी रौप्यनाणें बंद केलें.

महाराजांनीं १९०६ सालीं अखिल भारतीय औद्योगिक परिषदेच्या अध्यक्षपदावरून भाषण करतांना स्वदेशीचा जोरानें पुरस्कार केला आहे. ‘Swadeshi is our last chance.’ हिंदुस्थाननें पाश्चात्य लोकांना तत्त्वज्ञानामृत पाजून त्याच्या मोबदला शास्त्रीयज्ञान पैदा केलें पाहिजे असें सांगून, राजकारणाचें धोरण आर्थिक पद्धतीवर उभारणें किती जरूर आहे, हें पूर्वींच्या रोम, ग्रीस इत्यादि राष्ट्रांच्या इतिहासांवरून स्पष्ट केलें होतें. ‘अनाठायीं होणाऱ्या पैशाचा विनियोग जर उद्योगधंदे उभारण्याकडे होईल तर राष्ट्राचें बलसंवर्धन होईल.’ तेव्हां त्यादृष्टीनें धनिकांनीं प्रयत्न करावेत अशी कळकळीची विनंति करून महाराजांनीं आपलें भाषण संपविलें होतें.

यावरून महाराजांचें औद्योगिक बाबतींतील धोरण स्पष्ट होईल. याचकरतां रेल्वे बांधणीच्या प्रचंड कामास महाराजांनीं सुरुवात केली.

रेल्वे—श्रीमंत गणपतराव महाराजांनीं बी. बी. सी. आय्. रेल्वे कंपनीस १८५६ सालीं संस्थानांत रेल्वे लाईन बांधण्यास परवानगी दिली व त्या भागावरचे दिवाणी व फौजदारी हक्क ब्रिटिशांस दिले. त्याप्रमाणें १८६० सालीं पहिली आगगाडी बडोद्याहून गेली. खंडेराव महाराजांनीं कर्जणपासून डभई पर्यंत पहिली संस्थानी रेल्वे ५० हजार रुपये खर्च करून १८६९ सालीं बांधविली व तीवरील दळणवळण १८७३ सालीं सुरूं झालें. सर टी. माधवराव दिवाणपदावर आल्यानंतर त्यांनीं संखेडा–डभई–चांदोद फाटा १८७९ सालीं सुरू केला व त्यास गोयागेट–विश्वामित्री हा दोन मैल लांबीचा भाग जोडला. श्रीमंत सयाजीराव महाराज ज्यावेळीं राज्यारूढ झाले त्यावेळीं राज्यांत एकंदर रेल्वे लाईन ५९ मैल लांबीची होती. त्यानंतर ब्रिटिश सरकारकडून कडी प्रांतांत रेल्वे गायकवाड सरकारनें सुरू करावी अशी सूचना आल्यावरून १८८७ सालीं मेहसाणा व वडनगर हा फाटा सुरूं करण्यांत आला. १८९१ सालीं मेहसाणा ब्रिटिश हद्दींतील विरमगांव स्टेशनास रेल्वेनें जोडण्यांत आलें. अशा प्रकारें महाराजांचे हातीं राज्यसूत्रें येऊन दहा वर्षें पुरीं होतात न होतात तोंच कडी प्रांतांत ९० मैल लांबीची रेल्वे सुरू झाली. मेहसाणा हें मोठें जंक्शन बनलें.

यानंतर महाराजांनीं सर्व राज्यांत रेल्वे सुरूं करण्याचा प्रश्न हातीं घेतला. आपल्या राज्यांत दौरा काढण्यासाठीं रेल्वेची सोय असल्यास बरें या हेतूनें एकंदर ६४४ मैलांची रेल्वे बांधण्यांत आली. अमरेळी व ओखामंडळ प्रांतांत १९२१ सालीं मीटरगेजची लाईन बी. बी. सी. आय्. रेल्वेकडून बांधविण्यांत आली. रेल्वेमुळें दुष्काळग्रस्तांस दुष्काळाच्या दिवसांत मदत पोंचविण्याच्या कामीं व एकंदर व्यापार व उद्योगधंद्याच्या कामीं केवढा उपयोग होतो ह्याचा महाराजांनीं लिहिलेल्या ‘ फॅमिन नोट्स ’ मध्यें स्पष्ट उल्लेख केलेला आहे. सध्यां बोडेली–छोटा उदेपूर रेल्वे, आनंद-पेटलाद रेल्वे, मेहसाणारेल्वे, खिजडिया–धारी रेल्वे व ओखा रेल्वे इतके फाटे सुरू असून एकंदर भांडवल ५ कोटीपर्यंत घातलें आहे व वार्षिक उत्पन्न रु. ५२ लक्ष असून खर्च रु. ४० लक्ष पर्यंत आहे. गोयागेट स्टेशनवर मोठें

वर्कशॉप बांधण्यांत आलें आहे. रेल्वे नोकरांना प्रॉव्हिडंट फंड, परस्पर सहाय्यक संस्था, पेन्शन फंड वगैरे सर्व सवलती देण्यांत येत आहेत. महाराजांइतकीं रेल्वेबांधणी आपल्या देशांत दुसऱ्या कोणत्याहि संस्थाननें केली नाहीं. महाराजांस जरी यांत पुष्कळ आर्थिक नुकसान सोसावें लागलें तरी Not failure but low aim is crime' हें त्यांचें ध्येय आहे.

---

१२. सामाजिक सुधारणा

कोणत्याहि सुधारणेचें लक्षण म्हणजे दरेक व्यक्तीचा उत्कर्ष व समाजाच्या अवास्तव बंधनांतून तिची सुटका हें होय. देशाची प्रगति होण्यास ज्या अनेक साधनांची जरुरी आहे त्यांत सामाजिक सुधारणा अत्यंत आवश्यक होत. स्वतःचें घर सुधारल्याखेरीज देशाची स्थिति सुधारण्याच्या प्रश्नास हात घालणें म्हणजे 'आधीं कळस मग पाया रे' अशी स्थिति होणार! पायावांचून रचलेली इमारत जशी टिकूं शकत नाहीं तद्वतच समाज सुधारणेच्या अगोदर देशोद्धारांच्या बाबतींची चर्चा करणें फुकट होय.

आधीं राजकारण का समाजसुधारणा हा वाद बराच जुना असून त्यावर पुष्कळ भवति न भवति झालेली आहे, व या प्रश्नांत शिरण्याचें आपणास कारण नाहीं. कोणतीहि सुधारणा लेखणीच्या फटकाऱ्यासरशी किंवा दंडुकेशाहीच्या जोरावर होऊं शकत नाहीं; त्यांतूनहि धार्मिक अंधश्रद्धा, सामाजिक बंधनें, हटवादीपणा, जातीजातींतील परस्पर द्वेष, कोते विचार यांचा पगडा समाजावर बसला असेल तर विचारण्याची सोय नाहीं, आणि या सर्वांच्या जोडीला निरक्षरता व अज्ञान असलें म्हणजे साराच कारभार आटोपला. तशांत एखाद्यानें प्रचलित रुढीविरुद्ध सुधारणा करूं म्हटलें तर उपहास, मानहानि, तिरस्कार यांशिवाय अन्य कांहीं त्याच्या वांट्यास यावयाचें नाहीं.

परंतु अशा या बिकट परिस्थितीसहि न जुमानतां सुधारणावादी गृहस्थ 'बुद्धिबलाच्या प्रभावानें सर्व लोकांस आपलेसे करून स्वतःचे विचार समाजांत प्रसृत करील तर त्यास खात्रीनें यश मिळेल.' अशाची थोरवी काय वर्णावी ? हळूहळू लोकहि त्याचा कित्ता गिरवूं लागतील, व लागतातहि.

श्री. सयाजीराव महाराजांनाहि अशाच प्रकारचा जनापवाद सोसावा लागला आहे. युरोपच्या पहिल्या सफरीचे वेळीं त्यांच्या सहकाऱ्यांचीं व नोकराचाकरांचीं मतें या प्रवासास अत्यंत प्रतिकूल होती. अशा लोकांच्या विरोधाचा पारा उतरावयास व त्यांना सर्वस्वी अनुकूल करून घेण्यास, भीड, बढती, बक्षिसें, मानसन्मान इ. गोष्टींचा महाराजांनीं मोठ्या चातुर्यानें उपयोग करून आपलें प्रवासकार्य शेवटास नेलें. कालांतरानें परदेश गमनाबद्दलचा लोकांचा विरोध व तन्निमित्त जातिबहिष्कृत करण्यासंबंधीं समाजाचा दुराग्रह व जुलूम या गोष्टी हळुहळू नाहींशा होऊं लागल्या. विद्याभ्यासाकरितां विद्यार्थ्यांना परदेशीं पाठविण्याचा महाराजांनीं जणूं काय पायंडाच घातला. अशा रीतीनें एका काळीं परदेशगमन गैरसोयीचेंच नव्हे तर धोक्याचें वाटत होतें व समाजबंधन, रूढी यांच्या नांवाखालीं लोक 'साप, साप,' म्हणून ओरडत तीं केवळ दोरीच आहे. असें महाराजांनीं आपल्या उदाहरणानें सर्वांस दाखवून दिलें.

वस्तुतः समाजाचा पाया म्हणजे कुटुंबव्यवस्था. हिंदी लोकांत बालविवाहाच्या अनिष्ट पद्धतीमुळें कुटुंबव्यवस्थेची निकृष्टावस्था झालेली आहे. 'बालकांच्या शरीरांची व मानसिक शक्तीची वाढ होण्यापूर्वीं जीं लग्नें होतात त्यापासून भावी प्रजा अशक्त निपजून राष्ट्राचें भयंकर नुकसान होतें. बालविवाहामुळें सांसारिक जीवन सुखाचें होत नाहीं.' याचे दुष्परिणाम टाळण्यासाठीं महाराजांनीं 'बालविवाह प्रतिबंधक' कायदा पास केला. या कायद्यान्वयें विवाहप्रसंगीं वधुवरांचीं निदान वयें १४ व १८ असलींच पाहिजेत असें ठरविण्यांत आलें. हा कायदा मोडणारांस थोडीशी दंडाची शिक्षा ठेवण्यांत आली. परंतु महाराजांनीं याची अम्मलबजावणी फारशी कडक रीतीनें केली नाहीं, इतकेंच नव्हे तर कांहीं जातींना प्रथम प्रथम सवलतीहि देण्यांत आल्या. दुसरी सुधारणा म्हणजे विधवांचे विवाह कायदेशीर समजण्यांत आले.

सुधारणा एकदम अमलांत आणण्यांत किंवा फार घाई केल्यास कार्याचा नाश होतो; म्हणून कायदे करूनहि त्यांचा चातुर्यानेंच अम्मल करण्यांत राज्यकर्त्यांची खरी कर्तबगारी दिसून येते. ही गोष्ट सयाजीरावांच्या कारकीर्दीवरून उत्तम समजण्यासारखी आहे.

सर्व हिंदुस्थानभर प्रसिद्धीस आलेल्या 'बसुबिला' च्यापूर्वीं सहासात वर्षें बडोदें कौन्सिलांत सर्वतोपरी खल होऊन 'सिव्हिल मॅरेज ॲक्ट' (ऐहिक

लग्ननिबंध) पास करण्यांत आला. या कायद्यान्वयें असगोत्रत्वाची व सवर्णत्वाचीं बंधनें काढून टाकण्यांत आलीं. विजातीय विवाह करणारास पूर्वी स्वधर्मास सोडचिठ्ठी द्यावी लागे. महाराजांनीं जातिबंधनें व रूढ आचार कोणी पाळूं नयेत अशाप्रकारचे व्यक्तिस्वातंत्र्यास विघातक नियम मात्र कधींच करण्याचें मनांत आणलें नाहीं, ही लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे. कोणतीहि सुधारणा म्हणजे समाजोन्नतिकारक नियमांची उभारणी व अयोग्य, समाजघातक नियमांची संहारणी; हातीं सत्ता आहे म्हणून न जुमानतां आपलें म्हणणें जुलूम जबरदस्तीनें दुसऱ्यावर लादणें योग्य नाहीं असें महाराजांचें मत. सारांश परिस्थितीप्रमाणें सर्व धोरण आंखलें पाहिजे ही त्यांची समाज नियमननीति होय. ‘ जुनें तें सोनें ’ म्हणून व्यर्थ उराशीं बाळगून बसण्यांत अर्थ नाहीं. महाराज म्हणतात कीं ‘ लहान मुलास दुरुस्त करणें असेल तर त्याचे योग्यतेनुरूप इलाज योजिले पाहिजेत. वयोवृद्ध व समंजस मनुष्य दुरुस्त करणें असेल तर त्याचे समजुतीनुरूप निराळे इलाज घेतले पाहिजेत. हेंच धोरण योग्य फेरफारानें समाजासहि लावावयाचें आहे.’ नंतर एके ठिकाणीं ते म्हणतात कीं, सुधारणेंत अनीतीचा कोणताहि भाग असूं नये एवढ्याबद्दल कार्यकर्त्यानें खबरदारी घेतली म्हणजे झालें. याप्रमाणें ‘ राजाची अनुमति व लोकांची सहिष्णुता (Tolerance) असली म्हणजे कोणतीहि सुधारणा यशस्वी होण्यास विलंब लागत नाहीं. ’ अशारीतीचें त्यांचें धोरण आहे. अनेक देशांतील रीतीरिवाज व इतिहासपरंपरा वगैरेंचें सूक्ष्म निरीक्षण करून जें अमूल्य ज्ञान त्यांनीं संपादिलें त्याचाच हा परिणाम होय. अशा रीतीनें स्वसंपादित ज्ञानाच्या व अधिकाराच्या जोरावर त्यांच्या मुखांतून जे उपदेशपर शब्द निघत ते केवळ पोकळ नसून त्याप्रमाणें ते स्वतः लोकांस धडा घालून देत असत. उदा० त्यांची प्रियकन्या श्री. इंदिराराजा यांच्या कुचबिहारच्या राजपुत्राबरोबरील लग्नास केवळ विजातीय विवाहास उत्तेजन म्हणून त्यांनीं संमति दिली.

दुसरें उदाहरण म्हणजे महाराजांनीं स्त्रियांची पडदापद्धति नाहींशी केली, व याचा उपक्रम खुद्द महाराणीसाहेबांपासून झालेला आहे. न्यायमंदिरांत झालेल्या बक्षीससमारंभाचेवेळीं महाराणीसाहेब गोषा न वापरतां प्रथम सभेंत आल्या. ‘ आधीं केलें, मग सांगितलें ’ किंवा ‘ जैसा

बोले तैसा चाले, त्याची वंदावी पाउलें ' या सदुक्तीप्रमाणें त्यांचा उपदेश सक्रिय होत असे हें यावरून उघड होत आहे.

महाराजांची सहावी सुधारणा ' अस्पृश्यतेचें उच्चाटण ' ही होय. हिंदुधर्म व हिंदुसमाज यांतील तत्त्वांचें व प्रचलित चालीरींतींचें निःपक्षपातानें जो कोणी निरीक्षण करील त्याला या समाजांतील व धर्मातील एका गर्हणीय प्रकाराविषयीं संताप व तिटकारा आल्यावांचून रहाणार नाहीं. आणि तो लाजिरवाणा प्रकार म्हणजे ज्यांना आपण ' हीन ' किंवा ' अतिशूद्र ' म्हणून समजतों त्यांच्याशीं आपले वर्तन हा होय. 'अस्पृश्यता' हा हिंदुधर्माचा व हिंदी-राष्ट्राच्या जिवंतपणाचा प्रश्न आहे. अस्पृश्यता हा हिंदुधर्मावर कलंक आहे. राज्यकर्त्यांकडे न्याय, समता व समान हक्कांची मागणी करण्यांत येते, परंतु एका बहुसंख्यांक वर्गाशीं वागतांना या गोष्टी अजिबात विसरल्या जातात हें आश्चर्य नव्हे काय ? महाराज म्हणतात ' वरचे लोक खालच्या लोकांस वाईट रीतीनें वागवितांना पाहून मला फार दुःख होतें. कुलशील माणसाच्या वर्तनावरूनच ठरतें, त्याशीं जन्माचा कांहीं संबंध नाहीं.' नंतर अस्पृश्यता काढून टाकण्यासंबंधीं ते म्हणतात, ' आपली भरभराट होण्यास व आपलें वैभव वाढण्यास हा जातीजातींचा आकुंचितपणा नाहींसा होऊन आपलें ऐक्य झालें पाहिजे. ' जातिभेद देवकृत नाहींत, मनुष्यकृत आहेत असें त्यांनीं मत दिलें आहे. मागासलेल्या जातींना शिक्षण देण्यासंबंधीं ते म्हणतात, ' या कामीं हिंदु लोकांची अनुकूलता मिळेना, म्हणून मला मुसलमान व ख्रिस्ती शिक्षकांची मदत घ्यावी लागली. याबद्दल त्यांचे आभार मानणें गैरशिस्त होणार नाहीं. ' महाराजांनीं अंत्यजांच्या उन्नतीसाठीं, शिक्षणाच्या काय काय सवलती दिल्या आहेत याचें विवेचन मागें आलेंच आहे.

सन १९०४ सालीं भरलेल्या राष्ट्रीय सामाजिक परिषदेचे अध्यक्ष म्हणून महाराजांची निवडणूक करण्यांत आली होती व महाराजांनीं आपल्या भाषणांत वरील तत्त्वें सांगितलीं आहेत. यावरून महाराजांचे सामाजिक बाबतींत किती प्रगतिपर विचार होते यांची कल्पना येईल. नुकतेच कन्याविक्रयासंबंधानें, नवराबायकोच्या घटस्फोटासंबंधानें व स्त्रियांच्या हक्कासंबंधानें बडोदा असेंब्लीमध्यें कायदे पसार झालेले आहेत. हेंहि तेथील सामाजिक प्रगतीचें द्योतक आहे.

---

१३ महाराजांचीं धार्मिक मतें.

संस्थानिकांना अंतर्गत स्वातंत्र्य असल्यामुळें त्यांना ब्रिटिश सरकारापेक्षां धार्मिक व सामाजिक सुधारणा एकदम कायद्यानें करणें शक्य असतें. खरें पाहिलें तर ब्रिटिश सरकार हे विदेशीय असल्यानें हिंदी लोकांच्या धार्मिक बाबतींत सहसा हात घालूं इच्छित नाहीं. ब्रिटिश सरकाराप्रमाणेंच महाराजांनीं आपल्या प्रजेस धार्मिक स्वातंत्र्य दिलें आहे. स्वतः हिंदु तेव्हां हिंदु-धर्मीयांनाच काय तें उत्तेजन द्यावयाचें व परधर्मीयांचा छळ करावयाचा अथवा त्यांच्या धार्मिक स्वातंत्र्यावर व तदनुषंगिक न्याय्य हक्कांवर गदा आणावयाची असलें संकुचित ध्येय त्यांनीं डोळयांपुढें ठेविलें नाहीं. त्यांनीं प्रत्येक धर्मांतील धर्मपुस्तकांचीं मराठींत भाषांतरें करविलीं आहेत. इ. स. १८८५ सालीं जैनधर्माच्या इतिहासाचें वाङ्मय मराठींत आणण्यांत आलें. १९०४ सालीं धर्माचा तुलनात्मक अभ्यास करून त्यावर ग्रंथ लिहिण्यासाठीं ५०० रु. मंजूर केले. सन १९११ सालीं खिश्चन, जैन, झोरास्ट्रियन, इस्लाम, बौद्ध, हिंदु वगैरे धर्मांतील तत्त्वें शिकविणारा एक क्लास काढावयाचें त्यांनीं ठरविलें होतें. या बाबतींत त्यांचें अकबराशीं फार जुळतें. अकबरबादशाहासहि अशा प्रकारच्या निरनिराळ्या धर्माच्या तौलनिक अभ्यासाची फार आवड होती व प्रत्येक धर्मांतील उत्तमोत्तम तत्त्वें घेऊन त्यानें ‘ दिने–इलाही ’ नांवाचा नवीन धर्म स्थापन केला होता हें इतिहासप्रसिद्ध आहे. महाराज जरी तितक्या पायरीपर्यंत गेले नसले तरी सर्व धर्मीयांबद्दल त्यांना आदर आहे हें निर्विवाद आहे. मात्र त्यांना व्यर्थ शब्दावडंबर करून धार्मिक स्तोम माजविणें बिलकूल पटत नाहीं. तसेंच रूढीच्या पांघरुणाखालीं जीं कित्येक थोतांडें किंवा फसवाफसवीचे प्रकार करण्यांत येतात अगर समाजाकडून त्याजकडे कानाडोळा करण्यांत येतो, तो त्यांना नको आहे. धर्माच्या बाबतींत कोणी मध्यस्थ नको. कुलाचार पाळूं नयेत असें त्यांचें मत नाहीं, पण अमूक माणसानांच किंवा जातीलाच वेदोक्ताचा अधिकार आहे, इतरांना नाहीं, हें मत त्यांच्या बुद्धीस पटत नाहीं. सर्वच ईश्वराचीं लेकरें, तेव्हां ईश्वराची प्रार्थना करण्याला सर्वांना सारखाच अधिकार पोंचतो. ब्राह्मणांस तेवढा वेदोक्ताचा अधिकार, परंतु क्षत्रियास मात्र पुराणोक्त पद्धति, ही विषमता त्यांना दु:सह वाटते. महाराजांस हिंदु-

धर्माचा पूर्ण अभिमान, परंतु देशकालानुरूप त्यांत फरक होणें इष्ट आहे असें त्यांचें मत आहे.

महाराजांनीं आपल्या कुटुंबांतील सर्व मंडळींचे संस्कार वेदोक्त पद्धतीनें केलेले आहेत. त्याचप्रमाणें भोजनादिप्रसंगीं सोंवळें–ओवळें, पंक्तिप्रपंच इत्यादि गोष्टींना अजिबात फाटा दिला जातो. महाराजांचें भोजन तर युरोपियन पद्धतीचेंच असतें, परंतु सार्वजनिक कार्यक्रमांतहि या समजुतींना थारा देण्यांत येत नाहीं.

लहानपणीं साधू अगर संन्यासी होणें हीहि गोष्ट महाराजांना मान्य नाहीं. महाराज लिहितात, 'विचार प्रौढ व प्रगल्भ झाल्यावर साधु किंवा संन्यासी होणें ही गोष्ट वेगळी; परंतु विरक्ति म्हणजे काय याची पुरी कल्पनाहि नसते अशा अल्पवयांत साधु होण्यानें ऐदी लोकांची संख्या वाढून समाजाचें अनहित होतें.' अशा लोकांस दान केल्यानें भिक्षेकऱ्यांना एकप्रकारें उत्तेजन मिळून ते निरुद्योगी बनतात व त्यांना नानाप्रकारचीं व्यसनें जडतात, ही गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं. महाराजांनीं राजवाड्यांतील अशाप्रकारचा दानधर्म सक्तीनें बंद करविला. कारण ते म्हणतात, 'अविचारी दानामुळें अतिशय अनर्थ होतो. धंदेवाईक भिकारी वाढतात व लोक कंगाल होतात.'

हल्लींच्या शिक्षणांत धर्मशिक्षणाचा प्रवेश होणें फार अगत्याचें आहे. धर्मशिक्षणाची रचना नीतिमत्तेच्या पायावर करून शिक्षणामुळें मनुष्याचें विचारक्षेत्र थोर व विशाल होईल अशी तजवीज होणें अगत्याचें आहे, असें सांगून धार्मिक शिक्षणानें आपलपोटेपणास थारा मिळणार नाहीं असें महाराजांनीं मत प्रतिपादन केलें आहे. या मतास अनुसरून महाराजांनीं नियमहि केले आहेत. (१) पुजारी नियम–या नियमान्वयें देवालयांतील पुजाऱ्यांना संस्कृत शिकवून त्यांची परीक्षा घेण्यांत येते. देवळाचे पुजारीहि सुशिक्षित असले पाहिजेत असें महाराजांचें मत आहे. (२) पुरोहित नियम—सन १९१४ सालीं हिंदु पुरोहितांच्या लायकीविषयीं एक कायदा करण्यांत आला. या कायद्यान्वयें वाटेल त्या जातीच्या इसमास इतर धंद्याप्रमाणें पुरोहिताचा धंदा करण्याची सवड ठेवण्यांत आली. मात्र पौरोहित्य करूं इच्छिणाऱ्यानें पुरोहितांची परीक्षा पास होऊन प्रशस्तिपत्र मिळविलें पाहिजे. या नियमाचा मुख्य कटाक्ष पुरोहित

वर्गाला आवश्यक शिक्षण देण्याकडे व ज्यांना ब्राह्मणेतर पुरोहित हवा असेल त्यांना तशी सवलत कायद्यानें मिळवून देण्याकडे विशेष आहे. अर्थात या नियमांनीं पुरोहितांच्या वंशपरंपरागत हक्काचें स्तोम कमी केलें असून पुरोहितानें गुणकर्माप्रमाणें आपलें समाजांतील स्थान मिळवावें, हें स्पष्ट करण्यांत आलें आहे. (३) गोप्रदानें–प्रायश्चित्तें, दक्षिणा यावर जो अनाठायीं खर्च होतो तो बंद करून त्या पैशाचा विनियोग संस्कृत वाङ्मयास उत्तेजन देण्याकडे करण्यांत आला आहे.

अशा प्रकारचीं महाराजांचीं धार्मिक मतें असून तीं समाजास एकंदर हितकारक आहेत असेंच कोणीहि म्हणेल.

---

१४. जगीं सर्व सूखी असा कोण आहे ?

जे राजे प्रजेचें कल्याण तेंच आपलें कल्याण असें समजतात, प्रजेच्या हितासाठीं अहर्निश झटत असतात, त्यांच्या वाट्यास कौटुंबिक सुख फार थोडें येतें असें म्हणतात. रामराज्य स्थापणारे प्रभु रामचंद्र यांना तरी कौटुंबिक सुख कितीसें मिळालें ? प्रथम चौदा वर्षें वनवास भोगला, रावणासारख्या बलाढ्य शत्रूशीं टक्कर दिली व अखेर राज्य मिळालें तरी लोकरंजनार्थ सीतेचा त्याग करावा लागला. तात्पर्य राजाला कौटुंबिक सुख फार थोडें मिळूं शकतें. तीच गोष्ट सयाजीरावांची. त्यांचें कौटुंबिक जीवन थोडेंसें विस्तृत सांगणें इष्ट आहे.

श्रीमंत सयाजीरावांना दोघे बंधु. ज्येष्ठ आनंदराव व धाकटे संपतराव. कनिष्ठ बंधु श्रीमंत संपतराव गायकवाड ह्यांनीं बॅरिस्टरीची परीक्षा दिली आहे. त्यानंतर महाराजांनीं खासगी कारभारी, सरसुभे, एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलचे सभासद वगैरे महत्त्वाच्या जागांवर त्यांची नेमणूक केली. श्रीमंत संपतराव यांनीं सर्व लोकांशीं मिळून मिसळून वागून बरीच लोकप्रियता संपादन केली आहे. महाराजांचे वडील बंधु श्रीमंत आनंदराव यांची बहुतेक सर्व नोकरी फौज खात्यांत झालेली होती. ते सध्यां हयात नाहींत.

श्रीमंत सयाजीराव महाराजांच्या द्वितीय पत्नि श्री. सौ. महाराणी चिमणाबाईसाहेब यांनीं मराठी, गुजराती, हिंदी इंग्लीश व फ्रेंच भाषांचें शिक्षण घेतलें असून स्त्रीशिक्षणाच्या त्या मोठ्या पुरस्कर्त्या आहेत. “ भारतीय महिलांची स्थिति ” या नांवाचा त्यांनीं इंग्लीश भाषेंत एक सुंदर ग्रंथ

श्री. महाराज, श्री. सौ. मा. महाराणीसाहेब व त्यांचीं मुलें.

उटकमंड येथील टेनिस पार्टी.

लिहिला असून त्यांत पाश्चात्य व पौर्वात्य पद्धतींचा मेळ बसेल असें शिक्षण स्त्रियांना दिलें पाहिजे, स्त्रीभावनांचा परिपोष करणारे विषय स्त्रियांना शिकविले पाहिजेत, युरोपियन स्त्रियांप्रमाणें हिंदी स्त्रियांनी सार्वजनिक कामांत भाग घेतला पाहिजे, असे सुंदर विचार प्रदर्शित केले आहेत. श्री. सौ. महाराणीसाहेबांना एकंदर चार अपत्यें झालीं. प्रिन्स जयसिंहराव, प्रिन्स शिवाजीराव, श्रीमंत राजकुमारी इंदिरा राजे व प्रिन्स धैर्यशीलराव.

महाराजांच्या प्रथम पत्नि श्री. सौ. महाराणी (पहिल्या) चिमणाबाईसाहेब यांचे पुत्र श्री. युवराज फत्तेसिंहराव यांनीं आपला प्राथमिक अभ्यास बडोद्यास 'प्रिन्सेस स्कूल" मध्यें संपविल्यानंतर ते मुंबई विद्यापीठाची प्रवेशपरीक्षा (मॅट्रिक) उत्तीर्ण झाले. त्यानंतर त्यांना पुढील शिक्षणासाठीं इंग्लंडास पाठविण्यांत आलें. त्यांचे बरोबरच त्यांचे धाकटे सापत्नबंधु प्रिन्स जयसिंहराव व प्रिन्स शिवाजीराव यांना शिक्षणासाठीं धाडण्यांत आलें. इंग्लंडला गेल्यावर श्री. युवराज फत्तेसिंहरावांनी बॅलियल कॉलेजांत प्रवेश मिळविला, पण आपला अभ्यासक्रम पुरा करण्यापूर्वींच ते सन १९०२ सालीं हिंदुस्थानास परत आले. महाराजांना याबद्दल अत्यंत वाईट वाटलें. आपल्या पुत्रांनीं सुशिक्षण घेऊन त्याचा फायदा इतरेजनांना द्यावा अशी कोणत्या पित्याची इच्छा नसणार ? त्यांतून महाराजांची तर होतीच होती. पण दुर्दैव आडवें आल्यावर ते काय करणार ?

सन १९०८ सालीं युवराज फत्तेसिंहराव मज्जातंतूच्या विकारानें अकालीं कालवश झालें. त्यामुळें महाराजास अतिशय वाईट वाटलें. महाराजांवर आलेली ही द्वितीय कौटुंबिक आपत्ति होय. श्री. युवराज फत्तेसिंहरावांना मृत्यूसमयीं दोन कन्या व एक चिरंजीव अशी तीन अपत्यें होतीं. या मुलींपैकीं श्री. राजपौत्री इंदुमतीदेवींचें श्री. छत्रपति राजाराम महाराज यांचेबरोबर लग्न झालें आहे. श्री. राजपौत्री लक्ष्मीदेवींना सावंतवाडीचे हल्लींचे राजेसाहेब यांस दिलें असून त्यांना तीन अपत्यें झालीं आहेत. श्री. युवराज फत्तेसिंहराव यांचे चिरंजीव श्री. युवराज प्रतापसिंह यांनीं पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजांतील इंटरमीजिएट पर्यंतचा अभ्यास पुरा करून राज्यकारभाराचा अनुभव मिळण्यासाठीं मुलकीखात्यांतील वहिवाटदार, नायसुभे, सुभे व सरसुभे अशा विविध हुद्यांचें काम केलें व सध्यां ते कर्मसचिव या हुद्याचें जबाबदारीचें काम करीत आहेत. राज्यांतील मंत्रीमंडळाचेहि ते सभासद आहेत.

प्रिन्स जयसिंहराव, शिवाजीराव व धैर्यशीलराव यांच्या शिक्षणाच्या बाबतींतहि ईश्वरी नेमानेम प्रतिकुळ ठरला. जयसिंहराव हे प्रथम हॅरो येथील ग्रामर स्कुलमध्यें शिकत होते. सन १९१० सालीं त्यांना अमेरिकेंतील हारवर्ड विद्यापीठांत शिक्षणार्थ पाठविण्यांत आलें. पण लवकरच प्रकृति नादुरुस्त झाल्यानें त्यांना आपला अभ्यास अर्धवट सोडून हिंदुस्थानास परत यावें लागलें. हिंदुस्थानास आल्यावर त्यांचें लग्न झालें व राज्यांत विविध हुद्यांचीं कामें करण्यास त्यांनीं सुरुवात केली.

महाराजांचे तिसरे पुत्र प्रिन्स शिवाजीराव हे निकोप प्रकृतीचे, सुदृढ बांध्याचे व उमद्या स्वभावाचे होते. हिंदुस्थानांत आपला प्राथमिक शिक्षणक्रम संपवून ते पुढील अभ्यासासाठीं ऑक्सफर्डला गेले. थोड्याच दिवसांत त्यांनीं क्रिकेट खेळण्यांत तेथें बराच वरचा नंबर पटकाविला व सर्वांकडून वाहवा मिळविली. पुढें ते हिंदुस्थानास परत आल्यावर त्यांचा विवाह करण्यांत आला व महाराजांनीं त्यांना राज्यकारभारांत घातलें. सन १९१९ सालीं त्यांना न्यूमोनियाचा ताप आला व त्यांतच त्यांचा दुर्दैवेंकरून अंत झाला. त्यांच्या पाठीमागें त्यांच्या पत्नि श्री. राजस्नुषा कमलादेवी, व तीन मुलें—प्रिन्स उदयसिंह, खंडेराव व प्रिन्सेस निर्मलराजे—आहेत. मुलांपैकीं प्रिन्स उदयसिंह सध्यां बडोद्यांतील कॉलेजांत शिकत असून दुसरी दोघें अनुक्रमें बडोदें व पुणें येथील शाळांतून शिक्षण घेत आहेत.

श्री. राजकन्या इंदिराराजे यांचे शिक्षण खाजगी रीतीनें होऊन नंतर त्यांनीं बडोदा कॉलेजमध्यें शिक्षण घेण्याचें ठरविलें; याबद्दल बरीच टीका झाली. महाराजांच्या मनांत ग्वाल्हेरचे महाराज माधवराव शिंदे यांच्याशीं इंदिराराजे यांचा विवाह करावा असें होतें; परंतु इंदिराराजे यांनीं कुचबिहारचे महाराज जितेंद्रनारायण यांच्याबरोबर विवाह करण्याचें निश्चित केलें. हा विवाह-समारंभ इंग्लंडमध्यें ब्राह्मोपद्धतीनें झाला. पुढें कांहीं वर्षांनीं महाराज जितेंद्रनारायण मृत्यू पावले.

सन १९१९ सालीं प्रिन्स जयसिंगराव यांची प्रकृति बिघडली. तेव्हां हवापालट व औषधोपचारासाठीं त्यांना युरोपांत पाठविण्यांत आलें. परंतु त्याचा कांहीं एक उपयोग न होतां ता. २७ ऑगस्ट १९२३ रोजीं बर्लिनहून हॉलंडास येत असतां त्यांना वाटेंत आगगाडींत मृत्यूनें गांठलें. या वेळीं महाराज सेंट मॉरिट्झ येथें होते, परंतु रूटरनें बडोद्याच्या गायकवाडांस देवाज्ञा झाली अशी मोघम तार

राजकुटुंब (सन १९२६)

पाठविली. 'गायकवाड' म्हणजे सयाजीराव अशी चोहोंकडे प्रसिद्धी असल्यामुळें इंग्लंडांत व हिंदुस्थानांत निरनिराळ्या वृत्तपत्रांनीं महाराजांचे मृत्युलेख प्रसिद्ध केले. 'आपुलें मरण पाहिलें म्यां डोळां' या उक्तीप्रमाणें महाराजांस जिवंतपणींच आपल्याविषयीं लोक काय बोलतात हें वाचावयास सांपडलें. लंडन टाइम्सनें महाराजांनीं महायुद्धांत इंग्रज सरकारास केलेल्या मदतीचा गौरवपूर्वक उल्लेख करून 'महाराजांची वृत्ति अतिशय चंचल व भांडखोर होती, आणि सार्वभौम सत्तेशीं त्यांचे वरचेवर खटके उडत असत' अशी टीका केली. मॉर्निंग पोस्टनें 'महाराज प्रजाहितदक्ष होते' असें म्हटलें. डेलि हेरल्ड पत्रानें बडोदें संस्थान पंजाबमध्यें असल्याचें सांगून हिंदुस्थानाविषयीं आपलें गाढ अज्ञान प्रगट केलें; तर बडोदें हिंदुस्थानांत मोठे सुधारलेले व भरभराटीस आलेलें संस्थान आहे असें सांगून महायुद्धांत महाराज राजनिष्ठ राहिल्याबद्दल डेली टेलिग्राफ पत्रानें त्यांना धन्यवाद दिले. मुंबईच्या टाइम्सनें 'राजकीय वातावरणांत महाराज ही एक डोईजड व्यक्ति होती' अशा अर्थाची निंदागर्भित स्तुति केली. तें कसेंहि असलें तरी बहुतेकांनी महाराजांच्या कार्याची स्तुतीच केली. हिंदुस्थानांतील—विशेषत: मुंबई इलाख्यांतील प्रजेला महाराज सुखरूप आहेत हें वृत्त ऐकून किती आनंद वाटला असेल हें सांगणें नलगे.

महाराजांचे सर्वांत धाकटे चिरंजीव श्रीमंत धैर्यशीलराव यांचें शिक्षण इंग्लंडांतील एका पब्लीक स्कुलमध्यें झालें आहे. आपलें शिक्षणक्रम पुरें झाल्यावर त्यांनीं लष्करी शिक्षण घेतलें. तें संपवून ते बडोद्यास आल्यावर त्यांचें लग्न झालें. सध्यां त्यांना पांच अपत्यें असून त्यांपैकीं चार युरोपांत विद्यार्जन करीत आहेत. राज्यांतील निरनिराळ्या खात्यांतील कामकाजाची त्यांनीं माहिती घेतली असून सध्यां ते बडोद्यासच राहतात. सन १९२७ सालीं बडोद्यास मोठा जलप्रलय झाला, त्यावेळीं त्यांनीं जलप्रलय निवारणाचें काम चांगल्या रीतीनें करून सर्वांकडून वाहवा मिळविली.

या सर्व हकीकतीवरून असें दिसून येईल कीं, महाराजांच्या देखत त्यांच्या मातुश्री महाराणी जमनाबाईसाहेब, भगिनी श्रीमंत ताराराजे, प्रथम पत्नी महाराणी चिमणाबाईसाहेब, तीन वयांत आलेले मुलगे, एक सून, एक जांवई श्री. महाराज जितेंद्रनारायण, बंधु आनंदराव, ही सर्व मृत्यु पावली. अर्थात् त्यांना कौटुंबिक सुखाचा लवलेशहि नाहीं असेंच कोणी म्हणेल व स्वत: महाराजहि असेंच मत प्रगट करतात: "I have no domestic life."

१५. दोन महोत्सव

सन १९०७ च्या मार्च महिन्यांत श्री. महाराजसाहेबांचा रौप्य महोत्सव त्यांच्या प्रजेनें मोठ्या थाटानें साजरा केला. महाराजांनीं आपल्या पंचवीस वर्षांच्या कारकीर्दींत केलेल्या लोकोपयोगी सुधारणांमुळें ते आपल्या प्रजेचे तेव्हां किती आवडे झाले होते हें निदर्शनास आलें. याप्रसंगीं बडोदा कॉलेजांतील समारंभ आटोपून राजवाड्यांत परत जातेवेळीं त्यांच्या गाडीचे घोडे सोडून विद्यार्थ्यांनीं त्यांची गाडी स्वतः ओढत नेली. या आनंदोत्सवाप्रीत्यर्थ महाराजांनी पांच लक्ष रुपयांची साराबाकी मांडून वाळली, बडोदें येथें ज्युबिलीबाग उघडून बडोदा सुधराईस मार्केटसाठीं एक भव्य इमारत बक्षिस दिली, अंत्यज विद्यार्थ्यांसाठीं पाटण व अमरेली येथें दोन वसतिगृहें उघडलीं, राज्यांत चार मोठे दवाखाने काढले, व खेडोपाडीं विहिरी खणण्यासाठीं पांचलक्षांची जादा रकम मंजुर केली.

महाराजांच्या राज्यारोहण समारंभास सन १९२५ सालीं ५० वर्षे पुरी झालीं. तन्निमित्त त्यांच्या प्रजाजनांनीं बडोद्यास व राज्यांतील खेड्यापाड्यांतून थाटाचा सुवर्ण महोत्सव करण्याचें ठरविलें. त्याच्यासाठीं एक एक समिती नेमण्यांत आली व तिनें या महोत्सवाची अल्पावधींत जंगी तयारी केली. महाराजांचा मुक्काम तेव्हां युरोपांत असल्यामुळें ते परत आल्यानंतर हा समारंभ करण्याचें ठरविण्यांत आलें.

ता. २० नवेंबर १९२५ रोजीं महाराजांची स्वारी स्वदेशीं परत आली व ता. ११ जानेवारी १९२६ पासून सुवर्ण महोत्सवास सुरुवात झाली. या दिवशीं सकाळीं ९—३० च्या सुमारास वारशा परेड ग्राउंडवर मोठा दरबार भरविण्यांत आला. लक्ष्मीविलास राजवाड्यापासून घोडदळ, पायदळ, सोन्याचांदीच्या तोफांसह जंगी तोफखाना या भव्य लवाजम्यासह महाराजांची स्वारी हत्तीवर सोन्याच्या अंबारींत बसून परेड ग्राउंडवर येऊन दाखल झाली. मिरवणुकीच्या अग्रभागीं घोड्यावरचा इंग्रजी पद्धतीचा स्फूर्तिदायक बँड वाजत होता. ठिकठिकाणचे रस्ते स्त्रीपुरुष प्रेक्षकांनीं अगदीं फुलून गेले होते. मैदानावर मुख्य दरवाजाशीं महाराजांची स्वारी अंबारींतून उतरल्यानंतर, दिवाणसाहेब व इतर अधिकारी यांच्याशीं हस्तांदोलन करून ते खास उच्चासनावर जाऊन बसले. त्यांच्या शेजारीं श्री. सौ. मा. महाराणीसाहेब व बाजूला

श्री. कुचबिहारच्या राणीसाहेब, श्री. प्रतापसिंह व राजघराण्यांतील इतर मंडळीं यांच्याकरितां सोनेरी, रुपेरी खुर्च्या ठेवण्यांत आल्या होत्या.

त्यावेळीं जमलेल्या सर्व लोकांनीं दरबारी पोशाख केलेला होता. मिलिटरीचे अधिकारी आपल्या मिलिटरी युनिफॉर्ममध्यें इकडून तिकडे वावरतांना दिसत होते. महाराजांची स्वारी मंडपांत आल्यावर सर्वांनीं त्यांना उत्थापन देऊन अभिवादन केलें. महाराजांची स्वारी उच्चासनावर विराजमान झाली व त्यांच्या दोन्हीं बाजूंस हातांत नंग्या समशेरी घेऊन त्यांचे शरीरसंरक्षक उभे राहिले. त्यावेळचा एकंदर देखावा मोठा भव्य व गंभीर दिसत होता.

दिवाणसाहेबांनीं आपल्या प्रास्ताविक भाषणांत प्रजेच्या वतीनें महाराजांचें आयुरारोग्य चिंतिल्यानंतर निरनिराळया संस्थांतर्फे मानपत्रें अर्पण करण्याच्या कामास सुरवात झाली. (१) मिल ओनर्स असोसिएशन, (२) पुण्याची शिक्षण प्रसारक मंडळी, (३) अखिल भारतीय हिंदु महासभा, (४) सुरत म्युनिसिपॅलिटी, (५) मराठा समाज, (६) सुनी अंजुमान, बडोदें, (७) बडोदें अंत्यज संस्था, (८) नवसारी जिल्ह्यांतील नागरिक, (९) बडोद्यांतील मुसलमान, (१०) पारशी, (११) रोमन कॅथॉलिक इ. समाजांतर्फे महाराजांना मानपत्रें देण्यांत आलीं. हीं मानपत्रें मराठी, गुजराथी, हिंदुस्थानी, फारसी, अरबी, इंग्रजी या भाषांतून होतीं. मानपत्रांस उत्तर देतांना महाराजांनीं इंग्रजींत विचारपरिलुप्त भाषण करून सांगितलें कीं, बडोदा संस्थानांत सर्व जातींचे व सर्व धर्मांचे लोक एकोप्यानें व मित्रत्वाच्या नात्यानें राहात आहेत ही फारच आनंदाची गोष्ट आहे. सर्वांनीं एकराष्ट्रीयत्वाची भावना ठेवून कोणत्याहि सार्वजनिक प्रश्नाचा विचार करणें फायद्याचें आहे. यामुळें मतभेदास व जातिभेदास फारशी जागा राहाणार नाहीं. स्वतःच्या धोरणासंबंधानें महाराजांनीं असा खुलासा केला कीं, सर्व साधकबाधक प्रमाणांचा पूर्णपणें विचार करून कोणतेंहि धोरण सरकारतर्फे निश्चितपणें अमलांत येतें. जे राजकीय हक्क प्रजेस देण्यांत आले आहेत त्यांचा तिनें योग्यप्रकारें व शहाणपणानें उपयोग करून घेतला पाहिजे. गतकालासंबंधानें ते म्हणाले कीं, ‘ जुनें तें सोनें ’ न मानतां जुन्यांतील चांगला अंश ग्रहण करून नवीन सुधारणा घडवून आणली पाहिजे. तरच हिंदवी संस्कृतीचें आपण रक्षण केल्यासारखें होईल.

महाराजांच्या भाषणानंतर तोफांची सलामी, व बँडवर बडोदें संस्थानचें राष्ट्रगीत म्हणण्यांत येऊन कार्यक्रम आटोपला.

दुपारीं लक्ष्मीविलास राजवाड्यांत दुसरा दरबार भरविण्यांत आला, व तदनंतर महाराजांनी न्यायमंदिरांत शाळेंतील मुलांच्या मेळ्यास उद्देशून छोटेसें उपदेशपर भाषण केलें. रात्रौ शहरांत विजेची झगझगीत, नेत्रांस दिपविणारी, परंतु प्रेक्षणीय अशी रोषणाई केली होती. बडोद्यांतील सार्वजनिक इमारती, न्यायमंदिर, सयाजीविहार क्लब, शाळा इ. ठिकाणची रंगीबेरंगी नयनमनोहर रोषणाई अपूर्व दिसत होती. सुरसागर तलावाभोंवतीं दारुकाम उडविण्यांत आलें. लाल, हिरव्या, जांभळ्या तारकांची जणूं काय वृष्टीच अशा तऱ्हेचें तें कुशलतेचें दारुकाम, तलावाभोंवतीं पाजळलेली लांबलचक दीपपंक्ती, तिचें जलाशयांत पडलेलें सुंदर प्रतिबिंब, यामुळें पाहाणारास हिऱ्यांच्या दोनचारसरी हारांचा भास होत होता !

ता. १२ रोजीं सार्वजनिक बागेंत नाच, गाणें इ. कार्यक्रम करण्यांत आला. ता. १३ रोजीं सकाळीं ८-३० वाजतां मकरपुरा रस्त्यावरील मैदानावर लष्करी शिपायांची महाराजांसमोर कवाईत झाली. त्याचप्रमाणें महाराजांनीं बालचमूंच्या सैन्याचीहि पाहणी केली. दुपारीं गोरगरीबांना अन्नदान करण्यांत आलें, व संध्याकाळीं युरोपियन स्त्रीपुरुष व शहरांतील प्रमुख लोकांना महाराजांनीं थाटाची मेजवानी दिली. त्यानंतर भिल्ल लोकांचा नाच करण्यांत आला व रात्रौ १२ वाजतां सर्व कार्यक्रम संपला.

ता. १४ रोजीं सकाळीं जादा सरकारी गॅझेट काढण्यांत येऊन सुवर्ण महोत्सवानिमित्त प्रजाजनांना खालीलप्रमाणें सवलती दिल्याचें जाहीर करण्यांत आलें:—(१) ३ लक्ष रु. जमीन महसुलाची रयतेस सूट. (२) कापसावरील कराची तहकुबी. (३) मोठमोठ्या शहरीं टेलिफोनची सोय. (४) कैद्यांची मुक्तता.

ता. १५ रोजीं विश्वामित्री नदीच्या काठीं केदारेश्वर देवालयानजीक महाराजांनीं ‘ कीर्तीमंदिरा ’ च्या पायाचा दगड बसविला. रोमच्या ‘ पँथिऑन ’ किंवा इंग्लंडांतील ‘ वेस्ट मिन्स्टर ॲबे ’ प्रमाणें या इमारतींत गायकवाड घराण्यांतील सर्व राजांचे व नामांकित मुत्सद्यांचे पुतळे किंवा तैलचित्रें ठेवण्यांत येतील असें महाराजांनीं समारंभप्रसंगीं सांगितलें. संध्याकाळीं ‘ सयाजी

श्री. युवराज प्रतापसिंह.

श्री. युवराज्ञी शान्तादेवी गायकवाड.

विहार क्लब ' नें महाराजांना एक जंगी मेजवानी दिली व त्याचबरोबर हा समारंभ समाप्त झाला.

षष्ठ्यब्दि हा हिंदुधर्मांत एक धार्मिक विधि मानला असून इतर संस्कारा-प्रमाणें व्यक्तीच्या ६१ व्या वाढदिवशीं होमहवन, अन्नसंतर्पण वगैरे धर्माचार पाळावे असें शास्त्रांत सांगितलें आहे. युरोपमध्यें व्यक्ति व संस्था यांचेहि महोत्सव करण्यांत येतात. अशा समारंभांत व्यक्तीचा आनंद तर असतोच पण इतर इष्टमित्रांच्या सहानुभूतीनें तो द्विगुणित होतो. असो. सध्यां महारा-जांना ७० वें वर्ष चालू आहे. आणखी दोन वर्षांनी त्यांचा रत्नमहोत्सवहि अशाच किंबहुना द्विगुणित उत्साहानें साजरा करण्यांत येईल.

---

१६. युवराजांचा विवाह व नंतर

यानंतरचा बडोद्यांतला मोठा उत्सव म्हणजे युवराज प्रतापसिंहराजे यांचा विवाह होय. कोल्हापूरचे सरदार मानसिंगराव घोरपडे यांची कन्या श्री. कु. शांतादेवी यांना श्री.महाराजसाहेब व श्री. राजपौत्र प्रतापसिंह यांच्या अनुमतीनें वधू नेमस्त करण्यांत आलें हा विवाहसमारंभ ४ जानेवारी १९२९ रोजीं मोठ्या थाटानें करण्यांत आला. त्यावेळीं गुजराथेंतील व काठेवाडांतील मोठमोठे राजेरजवाडे, मांडलिक संस्थानिक, रेसिडेंट वगैरे हजर होते. युवराज प्रतापसिंह यांचें शिक्षण डेक्कन कॉलेजमध्यें झालें असून ते क्रिकेट खेळण्यांत निपुण आहेत. त्यांचा स्वभाव मनमिळाऊ असून सर्वांशीं ते मोठ्या प्रेमानें वागतात. मागें सांगितल्या-प्रमाणें आपलें राज्यकारभाराचें शिक्षण संपवून हल्लीं ते कर्मसचिव या नात्यानें दिवाण अधिकाराची कामें पाहातात. सन १९३० सालीं प्रतापपुरा तलावाच्या उद्घाटणप्रसंगीं महाराजांनी जाहीर रीतीनें प्रथमच त्यांना युवराज या नांवानें संबोधिलें.

युवराजांच्या पत्नी श्रीमंत सौ. शांतादेवी या २ एप्रिल १९३० रोजीं प्रसूत होऊन त्यांना पुत्ररत्न झालें. हें आनंददायक वृत्त ऐकून महाराजांना संतोष वाटला. अशा प्रकारें महाराजांनीं पंतवड पाहिलें व हिंदुधर्माच्या समजुतीप्रमाणें त्यांना काशीयात्रा घडली ! हें भाग्य कांहीं लहानसहान नाहीं.

सन १९३१ सालीं महाराजांनीं आपल्या पतवंडास फत्तेसिंह असें नांव ठेवलें. यानंतर कांहीं दिवसांनीं श्री. सौ. युवराज्ञींना एक कन्यारत्न झालें.

---

१७. उपसंहार

व्यक्तिविषयक—महाराजांचे फोटो, रंगित चित्रें किंवा साधीं छापील चित्रें हीं सर्व हिंदुस्थानभर इतकीं पसरलेलीं आहेत कीं, हें 'सयाजीराव महाराज' असें एकादें लहान मूलहि सांगू शकेल. 'मी राजा होण्याकरितां आलों आहें,' हें महाराजांनीं दत्तकाची निवड होण्याप्रसंगीं दिलेलें उत्तर महदाख्यायिकेच्या मालिकेंत अढळ स्थान मिळवून बसलें आहे, आणि लहान मुलांना ही गोष्ट नेहमीं सांगण्यांत येते. तात्पर्य, महाराजांचें नांव आज आबालवृद्धांच्या तोंडीं आहे. महाराजांना ओळखण्याची खूण म्हणजे मुख्यतः साधा पोषाख, त्यांची गायकवाडी पगडी, पांढरा पायघोळ अंगरखा, व सरदारी थाटाची विजार. त्यांच्या एकाकाळच्या आंकडेबाज पिळदार मिशा, रुंद व भव्य कपाळपट्टी, हृदयभेदक, खोंचक अशी सूक्ष्म दृष्टी, विचारमग्न व मूर्तिमंत मुत्सद्दीपणाची मुद्रा, किंचित् ठेंगणी व पुष्ट शरीरयष्टि, राजपदास शोभेशी उभें राहण्याची लकब, अगर बसण्याची ढब, रोमरोमीं विलसणारें व खेळणारें राजतेज, व हातांत राजदंड (सोन्याची मूठ बसविलेली काठी) घेतलेली ती श्री.सयाजीराव महाराजांची मूर्ति पाहिली कीं, आपण एका साध्या पण नीतिमान् नृपशिरोमणीच्या सान्निध्यांत राहण्याचा अलभ्य लाभ घेत आहोंत याबद्दल स्वतःला धन्यता वाटूं लागते. दुसऱ्यांच्या ज्ञानाबद्दल आदर, अनेक विषयांबद्दलची रसिकता, स्वतःची तीव्र ज्ञानलालसा, विचारांची सचोटी, बारीक चिकित्सेची आवड, दांडगी स्मरणशक्ति, नवें जोडावें पण जुनें सोडूं नये हा बाणा, उज्ज्वल देशभक्ति, असामान्य कर्तव्यनिष्ठा, प्रबोधशक्ति व स्वार्थत्यागबुद्धि, 'अनुभवें आलें अंगा, तेंचि देतसे या जगा' अशी वृत्ति, यांमुळें त्यांच्याशीं सहवास घडणाऱ्या इसमावर त्यांची विलक्षण छाप बसते. कायदा व शिस्त हीं प्रत्येक गोष्टींत असलीच पाहिजेत हा आग्रह. जेथें व्यवस्था नाहीं तेथें प्रगति नाहीं व पराक्रम नाहीं, हें ठाम मत. किंबहुना यावरून महाराजांस शिस्त, व्यावहारिक ज्ञान, सारासार विचार व नियम यांचें बाळकडूं पाजलें होतें कीं काय असें वाटूं लागतें. बोलण्यांत शब्द मोजके, रेखीव आणि तोलीव असे असावयाचे. त्यांत सावधानता दिसावयाची. तरी पण प्रत्येक वाक्यागणिक उद्दिष्टाचें पाऊल पुढें पडत असावयाचें; व दुसऱ्यास त्याचा थांगपत्ताहि लागावयाचा नाहीं! 'राजकारण बहुत करावें, परंतु कळोंच नेद्यावें' ही खूणगांठ सदैव मनांत

ठेवून प्रत्येकाशीं बोलावयाचें. ऐकणाराला शब्द खोंचदार व मार्मिक वाटून त्यानें महाराजांच्या समयज्ञतेचें, मुद्देसूदपणाचें व आत्मविश्वासाचें कौतुकच करावें. जें स्वतःस पटलें नाहीं, तें कोणासहि सांगावयाचें नाहीं. याचेंच नांव जबाबदारीची जाणीव. निरनिराळ्या सार्वजनिक प्रसंगीं भाषण करतांना कांहीं तरी नवीन मार्ग व विचार सुचविल्याखेरीज खुर्ची सोडावयाची नाहीं. दुसऱ्याची चूक दाखवितांनाहि भाषासरणी मधुर, मुद्देसूद व चित्ताकर्षक वापरावयाची. हेतु हा कीं, ज्याची चूक झाली असेल त्याचें पूर्ण समाधान व्हावें. परंतु कोणाचा बुद्धिपुरस्सर अपमान किंवा अपशब्द यांचा गंधहि नाहीं. विषय मांडणींत नेहमीं नाविन्य, कळकळ, विचारपरिप्लुतता, चटकदारपणा, मोहकता ह्यांचा मालमसाला भरपूर सांपडावयाचा. आपल्यास पसंत आहेत त्या गोष्टी सर्वसंमत व सर्वसंमानित रूढीविरुद्ध असल्या तरी तसें प्रांजलपणें, निर्भीडपणें, व स्पष्ट बोलून तदनुसार आचरण करावयास लागावयाचें. अगदीं भोजनासारख्या साध्या बाबीपासून तों थेट धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक व राजकीय बाबीपर्यंत, विरोधाच्या, प्रच्छन्न वैरभावाच्या वावटळीवर वावटळी उठल्या तरी शांत, स्थितप्रज्ञ राहून विरोधकास आपल्या बुद्धिबलाच्या प्रभावावर आत्मसात् करावयाचें. तडजोड ही नेहमींची वृत्ति खरी, परंतु कोणी स्वत्वावर किंवा पिढीजाद हक्कावर घाला घालूं पाहील, अथवा विनाकारण डवचूं लागेल तर अशा प्रतिपक्षाशीं कोटिक्रमानें, युक्तिवादानें, पुराव्यानें, विशिष्ट पद्धतीच्या उपहासानें, प्रसंगविशेषीं सत्तेचा, अधिकाराचा उपयोग करून प्रतिपक्षास नामोहरम करावयाचें. त्यांत सहसा माघार घ्यावयाची नाहीं. आपल्या हक्काबद्दल रेसिडेंटशीं झालेल्या तंट्यांत महाराज किती जागरूक होते हें मागें दाखविलेंच आहे. 'कोणीहि मोठेपणाच्या पायरीस पोंचावयास लागला कीं, त्याजविरुद्ध आकांडतांडव सुरूं झालेंच म्हणून समजावें. मग नानातऱ्हेचे आरोप त्याजवर व्हावयाचे,' असें एका कवीचें श्रेष्ठपदवीबद्दल मत आहे. महाराजांना जात्याच युद्धप्रसंग नकोत, पण पेशा पडला राजाचा, सोडून काय भागणार ? टाळावयाचें असलें तरी तोंड देणें भाग पडतें.

महाराजांचीं व्याख्यानें म्हणजे अनेक दलांचें कमल. अनेक विषयांवरील महाराजांचे वेळोवेळीं प्रकट झालेले विचार या कमलाच्या प्रत्येक पाकळी गणिक सांठविलेले आहेत. एकएक पाकळी जरी घेतली तरी सुंदर व पूर्ण सुगंधयुक्त. मग सबंध कमळाचें रूप व गंध काय वर्णावा !

महाराजांच्या व्याख्यानांचें सार (१) विद्येची महती फार थोर आहे, (२) उद्योगाचें श्रेष्ठत्व सर्वमान्य असावें, (३) उच्चनीच भावनांचा त्याग करावा, (४) प्रत्येकानें सुखदुःखाविषयीं उदासीन होऊन कर्तव्यदक्ष असावें, (५) स्वार्थनिरपेक्षपणें कोणतेंहि कार्य करावें, या पांच तत्त्वांत समाविष्टें आहे. त्यांचें विशाल वाचन, सर्वसंग्राहकता, बुद्धीची अनुभवजन्य परिपक्वता, निरनिराळ्या संस्कृतींचा तौलनिक अभ्यास व जबर व्यासंग वगैरे गोष्टींचें प्रतिबिंबच अशीं हीं व्याख्यानें व भाषणें आहेत.

महाराजांचे उद्योग बहुशाखी, व अनंत व्यापाचें चक्र नेहमीं चालूंच. युरोपमध्यें असले काय किंवा हिंदुस्थानांत असले काय, राज्यकारभारासंबंधीं महत्वाचे कागदपत्र मागवून स्वतः महत्त्वाच्या प्रश्नांचा निकाल करावयाचा. कांहीं कांहीं प्रश्नांचें बाबतींतील निकालांमध्यें त्यांचा कठोरपणा दिसतो असा कांहींचा आक्षेप आहे. इनामदारांचीं उत्पन्नें त्यांच्या सनदा असूनहि कमीं केलीं, हें उदाहरण म्हणून देण्यांत येतें. परंतु महाराजांना कोणीहि स्वस्थ बसून चैनींत खावें प्यावें, ही गोष्ट सर्वांत नापसंत आहे, हें हे टीकाकार विसरतात. श्रम करावे व खावें ह्याबद्दल तर महाराजांचा विशेष कटाक्ष. इनामदार वर्गांतले लोक आळशी, निरुद्योगी, व विलासी. त्यांना महाराजांची प्रगतिपर नाविन्यपूर्ण राजवट पसंत पडली नाहीं. त्यांनीं एकवटून गिल्ला केला. परंतु महाराजांनीं अशा लोकांनीं सरकारी कामें केलीं तरच त्यांचें उत्पन्न चालविण्यांत येईल असा कायदा करून टाकला. या कृत्याबद्दल त्यांना दोष देणारे देवोत, परंतु केवळ पूर्वजांच्या नांवावर, थोर घराण्यांतील म्हणून एकाद्यानें वाटेल तशी चैन करावी किंवा काय, व समाजानें किंवा मुख्य सत्तेनें तशी गोष्ट वंशपरंपरा चालूं द्यावी किंवा काय, हा राजनीतिशास्त्रांतला एक तत्त्वाचा प्रश्न आहे. विषारी प्रतिकूल टीका सहन करूनहि महाराजांनीं तो प्रश्न मोठ्या धाडसानें व दृढनिश्चयानें सोडविला, यावरून त्यांची तत्त्वनिष्ठा प्रतीत होत नाहीं काय ?

इतर राज्यकारभाराचीं कामें घड्याळाच्या कांट्यांप्रमाणें ठराविक वेळीं व अत्यंत नियमितपणें चालावींत यावर त्यांची विशेष नजर. स्वतः महाराजांना कामाचा उरक विलक्षण. पांचपांच सहासहा अंमलदार निरनिराळ्या कामासाठीं बोलावून त्यांच्या प्रश्नांचा निकाल करावयाचा, पण त्यांत गोंधळ शपथेला नाहीं. राज्यकारभारासंबंधीं अनेक बाबतींचे विचार नेहमीं त्यांच्या

डोक्यांत घोळत असतात. त्यांनीं प्रथम जेव्हां राज्यसूत्रें हातांत घेतलीं तेव्हां तर या विचारांनीं त्यांना सारी रात्र झोंप येत नसे. ही गोष्ट जेव्हां त्यांनीं स्वकीयांजवळ सांगितली तेव्हां त्यांनीं महाराजांस विश्रांतीची अवश्यकता पटवून देण्याऐवजीं त्यांच्या निद्राभावाचीच उलट तारीफ करून राजानें जागरूकच असलें पाहिजे असें त्यांस सांगितलें ! यामुळें त्यांच्या प्रकृतीवर मात्र अनिष्ट परिणाम झाला. महाराजांचें सुधारणा हें ब्रीदवाक्य, आणि सर्व प्रकारच्या दोषांवर, न्यूनतेवर शिक्षण हा त्यांचा जबरदस्त तोडगा. कोठें कांहीं नवीन पाहिलें कीं, त्याचा उपक्रम आपल्या राज्यांत सुरू करावयाचा हा फार हव्यास. सुधारणांचें रहस्य लोकांस कळावें म्हणून शिक्षण सार्वजनिक, सक्तीचें व मोफत केलेलें. प्रजेच्या हिताविषयीं नेहमीं तळमळ व त्याप्रीत्यर्थ दौरा काढून त्यांचीं सुखदुःखें समजावून घ्यावयाचीं. सन १९२७ सालीं झालेल्या बडोद्यांतील जलप्रलयामध्यें हजारों लोक घरें पडल्यामुळें निराश्रित व निराधार झाले असतां त्यांनीं खासगींतून लाख रुपयांची देणगी देऊन व दिवाणाकडून फंड वगैरे उभारून आपद्ग्रस्तांना मदत करण्याची सोय करण्यांत तत्परता दर्शविली. या व इतर कित्येक प्रकारांवरून त्यांचें प्रजावात्सल्य व कळकळ हीं स्पष्टपणें दृग्गोचर होत आहेत.

विद्वान, साहित्यभक्त यांचा अयाचित सत्कार करून उच्च साहित्योपार्जन करणें हें नेहमींच डोळ्यांपुढें ध्येय. या ध्येयास अनुसरून त्यांनीं सर रविंद्रनाथ टागोर, जगदीशचंद्र बोस, सर राधाकृष्णन्, कांटावाला, चिंतामणराव वैद्य, गंगनाथ झा, जयस्वाल, राधाकमल मुकर्जीसारख्या थोर विद्वानांचा सत्कार केला, व त्यांची व्याख्यानें करवून आपल्या प्रजाजनास त्यांच्या ज्ञानाचा लाभ करून दिला. हजारों पुस्तककर्त्यांनाहि आजपर्यंत त्यांनीं उत्तेजन दिलें आहे.

प्रजेला राजकीय हक्क देण्यासंबंधानेंहि उदासीनता नाहीं; पण दिलेल्या हक्काचा कितपत सदुपयोग होतो हें पाहण्याकडे जास्त भर. कोणत्याहि गोष्टींत घाई उपयोगी नाहीं, साधकबाधक विचार व पूर्ण खल झाल्याशिवाय पुढें पाऊल टाकावयाचें नाहीं, ही कार्यपद्धति.

कोणी म्हणतात ते फार लवकर विकारवश होतात. सर्वव्यापी उद्योगामुळें मनासारखें झालें नाहीं म्हणजे निराशेची भावना तोंडावरून प्रतिबिंबित व्हावी हें साहजिक. परंतु एखादी वाईट बातमी कानीं आली, कौटुंबिक आघात झाला तरी चेहऱ्यावर यत्किंचितहि खेदाची छटा नाहीं.

शांतपणानें सर्व दुःख गिळावयाचें. तसेंच वर्तमानपत्रांतून अवास्तव टीका आल्याचें कोणी सांगितल्यास 'बिचाऱ्याला काय कल्पना' अशा तऱ्हेचे उद्गार काढून स्वस्थ बसायचें. एकाद्या कामाला एक मनुष्य लायक आहे असें समजलें तरी त्याला दुसरेंच काम देऊन त्याचा बहुश्रुतपणा, ग्रहणशक्ति यांचा अजमास करावयाचा. हीच गोष्ट सुधारणांची. एक सुधारणा बरी आहेना, ठीक; परंतु दुसरी चांगली पाहिजेच ही वृत्ति. विषयाची किंवा कामाची सांगोपांग माहिती असणाराच त्यांच्याजवळ टिकेल, 'येरा गबाळाचें काम नोहे.' मोठमोठ्या अंमलदारांचीहि बऱ्याच वेळां त्यांच्यापुढें तिरपिट उडते असें म्हणतात.

प्लेटोच्या मतानें आदर्श राज्यपद्धति (ideal government) स्थापन करण्यास गुणसंपन्न व समर्थ माणसाच्या हातांत राज्यसूत्रें असलीं पाहिजेत. राज्यकारभार चालविण्यास समर्थ म्हणजे तत्त्ववेत्ता, बाकीचे असून नसून सारखेच व निरुपयोगी. तो म्हणतो कीं, 'खरा तत्त्ववेत्ता ज्ञानार्थी असतो; त्यास सर्व प्रकारचें ज्ञान संपादन करण्याची उत्कट इच्छा असते; त्याचें सामान्य लोकांप्रमाणें इंद्रियगम्य बाह्य वस्तूंच्या ज्ञानानें समाधान होत नाहीं; त्याचें तत्त्वाकडे लक्ष असतें. सत्य-असत्य, न्याय्य-अन्याय्य, बरेंवाईट, इत्यादिकांचें रहस्य ओळखून घेण्याकडे त्याची प्रवृत्ति असते; साधुत्वाचें मर्म (idea of the good) जाणण्याची त्यास मनस्वीं इच्छा असते. तो प्रशांत, उदारमनस्क, थोर मनाचा असून त्याची स्मरणशक्ति दांडगी असते. अशा माणसाचे हातांत राजसत्ता दिल्यास तो एकटाच उत्तम व कार्यक्षम राज्यपद्धति स्थापन करूं शकेल.' श्रीमंत सयाजीराव महाराजांच्या अंगीं प्लेटोच्या 'तत्त्ववेत्त्या' चे सर्व गुण तंतोतंत उतरले आहेत किंवा नाहींत, हें आजतागायतच्या त्यांच्या कारकीर्दीचें सिंहावलोकनावरून दिसून येईल. राज्यसूत्रें हातांत दिल्यावर प्लेटोच्या तत्त्ववेत्त्याप्रमाणें आश्चर्यकारक व मतिगुंग होण्यासारखी कार्यक्षमता राज्यशकट हांकतांना त्यांनीं प्रकट केली, हें कोणीहि कबूल करील. राज्यकर्त्यानें मंत्री, सेनाध्यक्ष, अमात्य, वगैरे अधिकारी नेमतांना व निवडतांना भिन्नभिन्न परिस्थितींत भिन्नभिन्न प्रकारांनीं त्यांना कसोटीस लावून, कडक परीक्षेंत ज्यांचे देशाभिमान, निश्चय, धैर्य, स्वामिभक्ति इत्यादि सद्गुण अचल राहतील अशांनांच निरनिराळ्या अधिकारांच्या जागांवर नेमावें असें कौटिल्याचें मत आहे. सयाजीरावांचा काल तर विद्वान्, अनुभवी, मुत्सद्दी, राजकार्यधुरंधर, अत्यंत

नाणावलेल्या व पुढारी म्हणून गाजलेल्या लोकांच्या सहवासांत गेलेला. त्यांच्या राज्यांतील मुख्य मुख्य अधिकाऱ्यांचीं नुसतीं नांवें पाहिलीं तरी त्यावरून महाराजांच्या चतुर राजनीतीची साक्ष पटण्याजोगी आहे. सर टी. माधवराव, श्रीनिवास राघव आयंगार, रमेशचंद्र दत्त, बिहारीलाल गुप्त, मि. सेडन, व्ही. पी. माधवराव इत्यादि हिंदुस्थानांतील नामांकित व राजधुरीण अशा पुरुषांच्या कर्तबगारीचा ठसा बडोद्याच्या कारभारावर उमटलेला आहे. सर टी. माधवराव व मि. इलियट हे तर आरंभीं महाराजांचे अध्यापक होते. मि. इलियट तर कैक वर्षे महाराजांचे विश्वासू सल्लागार होते. सर टी. माधवरावांनीं बडोद्याच्या राजवटींत त्यावेळचीं प्रसिद्ध, विद्वान्, नामांकित माणसें मुद्दाम बाहेरून आणविलीं. काजी शहाबुद्दीन, विनायक जनार्दन कीर्तने, डॉ. भालचंद्र कृष्ण भाटवडेकर, जनार्दन सखाराम गाडगीळ, पेस्तनजी जहांगीर वगैरे मंडळी त्यावेळीं बडोद्याच्या नोकरींत चमकत होती. महाराजांना राज्यकारभार मिळाल्यावर त्यांनीं हळुहळू स्वतःचीं माणसें तयार करण्याचा क्रम सुरू केला. वासुदेव महादेव समर्थ, यशवंत वासुदेव आठल्ये, जयसिंगराव आंगरे, केरशास्पजी रस्तुमजी, अंबालाल साकरलाल, वासुदेव गोपाळ भांडारकर, विनायक महादेव पंडित, गुणाजीराव राजबा निंबाळकर, मनुभाई नंदशंकर मेहता वगैरे मंडळींनीं महाराजांच्या हाताखालीं काम करून फार मोठा नांवलौकिक संपादन केला. अशा प्रकारची योग्य मंडळी राज्यकारभारांत आणणें यांतच राज्यकर्त्याचें खरें कौशल्य आहे, व सध्यांहि अनेक होतकरू मंडळींस विलायतेस पाठवून शिक्षण व संधि देऊन त्यांनीं जबाबदारीच्या जागीं काम करण्यास तयार केलें आहे. हा उपक्रम अखंड चालू आहे. वरील लहान थोर मंडळींशीं नानाप्रकारच्या प्रश्नांचे खल करून राज्यकारभार करण्यांत महाराजांचा पुष्कळसा काळ गेल्यामुळें आणि त्यांतच स्वतःच्या वाचनाची, दीर्घ व्यासंगाची, व जगभर प्रवास करून मिळविलेल्या ज्ञानाची भर पडल्यामुळें महाराजांची योग्यता इतकी वाढली आहे कीं, त्यांच्याइतका अष्टपैलु, सर्वसंग्रही मुत्सद्दी, साहित्यदेवतेचा मुकुटमणि हिंदुस्थानांत तर अगदींच विरळा; फार काय मोठमोठे युरोपियन मुत्सद्दीहि त्यांच्या पासंगाला देखील पुरणार नाहींत. निसर्गतःच भिन्न असलेल्या श्री आणि सरस्वति या दोहोंचा अनुपमेय संगम त्यांचे ठिकाणीं झाला असल्यानें त्यांची सर्वत्र पूजा होत असल्यास नवल काय ?

महाराजांची दिनचर्या देणें अगत्याचें आहे.ती साधारणतः खालीलप्रमाणें:—

सकाळीं	६	निजून उठणें.
,,	७	पर्यंत प्रातर्विधि, स्नान, पूजा, गोप्रदान, नंतर ब्रेडस, केळीं व कॉफी पान.
,,	७–८॥	घोड्यावर अगर गाडींतून फिरणें. कांहीं कामांची पाहणी.
,,	८॥-१०॥	वर्तमानपत्रें वाचणें, विशिष्ट ऑफिसरांच्या भेटी.
,,	११–१२	टपाल, जेवण, विश्रांति.
,,	१–४	राज्यकारभाराचें काम.*
,,	४–५	चहा व मासिकें चाळणें.
,,	५–७	टेनिस, मोटरींतून फिरणें.
,,	७॥–८	भोजन.
,,	८–९	बिलियर्ड, ब्रिज.
,,	९–११	उपयुक्त विषयावरील वाचन.
,,	११	च्या पुढें झोंप.

'सदेवपणाचें लक्षण, रिकामा जाऊं नेदी क्षण' या तत्त्वानुसार राहणी, उच्च व तात्विक विचारसरणी, पाश्चात्य व पौर्वात्य ग्रंथांचें परिशीलन व राज्यकारभार हाच महाराजांचा नित्यक्रम होय.

तत्त्वज्ञान व नीतिशास्त्र हे महाराजांचे दोन आवडीचे विषय आहेत. यांवरील नवे नवे ग्रंथ ते नेहमीं वाचीत असतात. इतिहास हा त्यांचा आरंभापासूनचा अत्यंत प्रिय विषय व गिबन हा आवडता ग्रंथकार. 'रोमचा उत्कर्ष व नाश' या ग्रंथाची महाराजांनीं स्वतः टिपणें काढून त्यांचें भाषांतरहि राजारामशास्त्री भागवत यांच्याकडून करविलें आहे. तुकाराम हा त्यांचा आवडता कवि असून त्यांनीं त्याच्या गाथ्याचें अनेकवार पारायण केलें आहे. काव्यनाटकाचा महाराजांना दृढ परिचय असून त्यांनीं अनेक ग्रंथांचें मार्मिक परिशीलन केलें आहे. 'पाश्चात्य देशांतील तुलनात्मक (Comparative) व गुणदोषविवेचकबुद्धि (Critical faculty) स्वीकारून' भाषेचें व निरनिराळ्या विषयांचें अध्ययन कर-

* हल्लीं श्री. महाराजसाहेब सकाळीं १० ते १ पर्यंत राज्यकारभाराचें काम पाहातात व भोजनोत्तर विश्रांति घेतात.

ण्यानें महाराजांच्या आचारांविचारांमध्यें पाश्चात्य व पौर्वात्य संस्कृतींचा गोड व सुंदर मिलाफ झालेला कोणासहि आढळून येईल.

ध्येयवाद—महाराजांच्या कोणत्याहि सुधारणेकडे सूक्ष्म दृष्टीनें पाहिलें असतां त्यामध्यें कोणतें ना कोणतें तरी ध्येय असल्याचें आढळून येईल. मग तें सामाजिक, धार्मिक, राजकीय किंवा कोणत्याहि स्वरूपाचें असो. महाराजांनीं आपल्या मनश्चक्षूपुढें संकुचित ध्येय केव्हांहि ठेविलें नाहीं. स्वतः पुरतें किंवा आपल्या संस्थानापुरतेंच पाहाण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन नसून अखिल हिंदुस्थानचें किंबहुना आपल्या सर्व देशबांधवांचें कल्याण जेणेंकरून होईल त्यासाठीं अहर्निश झटत असावयाचें, हेंच महाराजांचें सर्वव्यापी उदात्त अंतिम ध्येय आहे. एकाच व्यक्तीनें, एकाच जातीनें, एकाच राष्ट्रानें हें कार्य करावयाचें नसून, सर्वांनीं प्रयत्न केल्यास सर्वांचीच उन्नति होणें सुसाध्य आहे. स्वातंत्र्याचा व सत्तेचा उपयोग मानवी जातीच्या कल्याणार्थ केला पाहिजे. उन्नतीची मदार नशीब किंवा दैवयोग यावर नसून ती खास पुरुषार्थावर आहे. ‘पुष्कळांचें पुष्कळ हित’ करणें एकाद्या राजास—व्यक्तीस शक्य असलें (आणि महाराजांनीं आपल्या उदाहरणानें हें सिद्ध केलें आहे) तरी ‘सर्वभूतहितरतत्त्व’ हेंच सर्वांचें अंतिम ध्येय असलें पाहिजे, ही महाराजांची तात्त्विक शिकवण आहे. महाराजांचीं निरनिराळ्या प्रसंगींचीं भाषणें म्हणजे भिन्नभिन्न संस्कृतींचा तुलनात्मक अभ्यास करून व त्यांतील तत्त्वज्ञानाचें मंथन करून काढलेलें नवनीतच होय. महाराजांचीं इंग्रजी, मराठी गुजराथी या भाषांत विविध विषयांवर झालेलीं भाषणें प्रसिद्ध झालेलीं आहेत. याखेरीज त्यांनीं वेळोवेळीं काढलेले हुकूम (हुजूर आर्डर्स) हे अनेक विषयांतील त्यांची सूक्ष्म दृष्टि, मार्मिकता, व विवेचक बुद्धि यांची चांगली साक्ष पटवितात, व ते जर प्रसिद्ध होतील तर जनतेस फारच उद्बोधक होतील. तसेंच त्यांनीं आपल्या मित्रांस, विशेषतः मोठमोठ्या इंग्रज अधिकाऱ्यांस लिहिलेलीं पत्रेंहि अत्यंत महत्त्वाचीं असून त्यांची तीक्ष्ण बुद्धि, अनेक विषयांचा खोल अभ्यास, व विचक्षणता यांची द्योतक आहेत. हींहि पुढें मागें प्रसिद्ध झाल्यास वाचकांस एक अत्यंत महत्त्वाचें वाङ्मय पहावयास मिळेल अशी खात्री आहे.

उच्च—नीच, स्पृश्य—अस्पृश्य, गरीबश्रीमंत, काळागोरा असा कोणताहि भेद महाराजाजवळ नाहीं. आपल्या देशबांधवांच्या उन्नतीसाठीं तळमळणारा महाराजांचा आत्मा जनता जनार्दनाशीं जणों एकरूपच होऊन अखिल मानव-

जातीच्या आध्यात्मिक व आधिभौतिक उन्नतीसाठीं आपलें अंतस्तेज प्रकट करीत असलेला सर्वांस दिसत आहे. आपापसांतील द्वेषभाव नष्ट व्हावा, सर्वांच्या हृदयांत ज्ञानाची ज्योत प्रज्वलित व्हावी, वसुधातलावर एका कुटुंबाप्रमाणें एकोपा नांदावा, व्यक्तिस्वातंत्र्यास वाव मिळून ‘ एकमेकां साह्य करूं, अवघे तरूं ’ अशी वृत्ति निर्माण व्हावी, थोडक्यांत म्हणजे ideal of human unity or humanism हेंच ध्येय महाराजांच्या मनांवर पूर्णपणें ठसलें असून ते जनतेसहि याच मार्गाची ओळख करून देत आहेत. ते म्हणतात, ‘ आपली नीति व अंतःकरण चांगलें ठेवा. बाह्य वर्तनावर तसेंच डामडौलावर विश्वास ठेवूं नका. यांतच खरा ज्ञानाचा उपयोग आहे. सर्वांनीं आपल्या देशबांधवांच्या कल्याणाकरितां प्रयत्न करावेत. ते सर्व आपलेच बंधू आहेत, असें मानावें व सर्वांवर दया करावी. मनुष्यमात्र एक आहे अशाप्रकारची भावना सगळ्यांची व्हावी. हें अंतिम साध्य होय. ’ महाराजांची शिकवण बुद्धीस पटणारी व विचारशक्तीस किती चालना देणारी आहे याची वरील उतारा उत्तम रीतीनें साक्ष पटवितो.

महाराजांना हिंदवी संस्कृतीबद्दल अतिशय अभिमान असून कोणतीहि गोष्ट तीस नाशक न होतां पोषकच व्हावी अशी त्यांची उत्कट इच्छा आहे. हिंदुस्थानचा उदय औद्योगिक व आर्थिक भरभराटीवर अवलंबून असल्याकारणानें शास्त्रीय (Scientific) ज्ञानाच्या प्रसाराची अत्यंत अवश्यकता त्यांनीं प्रतिपादन केली आहे. हिंदुस्थानचा उद्धार होणार तो औद्योगिक व शास्त्रीय उन्नतीनेंच होणार.

सारांश, ईश्वराचें ज्ञान जगभर पसरावें व त्याचें प्रत्यक्ष दर्शन आपल्या देशबांधवांनीं आधीं स्वतः करून घ्यावें, हें जनतेस पटवून देण्यासाठींच महाराजांचा अवतार होय. हें काम त्यांनीं कितपत पार पाडलें आहे हें पाहण्याचें काम वाचकांवर सोंपवून व महाराजांस चिरायुरारोग्य चिंतून येथें तूर्त थांबणें बरें.

तेनार्थवान् लोभपराङ्मुखेन ।
तेन घ्नता विघ्नभयं क्रियावान् ॥
तेनासलोकः पितृमान् विनेत्रा ।
तेनेव शोकापनुदेन पुत्री * ॥ १ ॥

* रघुवंश १३–२३.

संदर्भ ग्रंथ

1 Ruler of Baroda — Philip Seargent.

2 Life of Sayajirao III Vols. 2. — Stanley Rice.

3 Speeches and Addresses of H. H. The Maharaja Gaekwar of Baroda Vol. 2 — Prof. Widgery.

४ सयाजी चरितामृत — श्रीरामशर्मा.

५ श्रीमंत सयाजीराव महाराज यांचें चरित्र. — का. ना. गोत्री.

६ श्रीमंत महाराज सयाजीराव गायकवाड यांचीं भाषणें (मराठी व गुजराती)

7 Administration Report 1930-31

8 Gazeteer of Baroda. Vols. 2

श्रीमंत सौभाग्यवती मा. महाराणी चिमणाबाई गायकवाड

(लेखक:—प्रो. सदाशिव विनायक देशपांडे एम्. ए., बडोदें)

बालविवाहप्रतिबंधक कायदा, हिंदु विधवांच्या वारसाहक्काचा कायदा, विषमवयोविवाहप्रतिबंधक कायदा इत्यादि अनेक सुधारणांमुळें बडोदें संस्थानचें नांव आज सर्वतोमुखीं झालें आहे. त्याचें श्रेय संस्थानच्या लोकांना, संस्थानच्या कायदेमंडळाला, श्रीमंत सरकार महाराज साहेबांना जितकें आहे तितकेंच तें श्रीमंत सौ. महाराणीसाहेबांनाहि आहे. स्त्रियांचें सामाजिक जीवन सुधरावें, त्या सुसंस्कृत व्हाव्यात, त्यांना उत्तम शिक्षण मिळावें, त्यांची कुटुंबांत व समाजांत प्रतिष्ठा वाढावी, आणि त्यायोगें हिंदुसमाजाचें चित्र रमणीय व्हावें ही त्यांची अंत:करणाची उत्कट इच्छा. आपल्या प्रजेबद्दल स्वप्रजेइतकेंच त्यांना प्रेम आहे, व त्यामुळेंच प्रजेच्या कोणच्याहि सुधारणेच्या त्या नेहमींच प्रेरक असतात.

श्रीमंत सौ. मा. महाराणीसाहेब ह्या श्रीमंत महाराजांचें द्वितीय कुटुंब. श्रीमंतांचें प्रथम कुटुंब विवाहानंतर लवकरच अल्पवयांत निवर्तले व श्रीमंतांचा हल्लींच्या राणीसाहेबांशीं विवाह झाला (ता. २८-१२-१८८५). राणी-साहेबांचें माहेरचें नांव गजराबाई. त्यांच्या वडिलांचें नांव बाजीराव अमृतराव (मामासाहेब) घाटगे सर्जेराव व आईचें नांव काशीबाई. मामासाहेब हे घोडनदी तालुक्यांतील सुखवस्तु इनामदार. त्यांचें घराणें शिवाजीमहाराजांचे वेळेपासून मराठे मंडळींत प्रमुख होतें. बाजीराव मामासाहेब यांच्या बहिणीचें लग्न देवास धाकटीपातीचे राजे बापूसाहेब महाराज पवार यांजबरोबर झालें. त्या निमित्तानें बाजीराव दक्षिणेंतून देवासला आले. बाजीरावांचें कुटुंब काशीबाई या वाटार-नजीक नांदळज येथील पवार घराण्यांतील होत्या. त्या हुशार, कर्तृत्ववान् व संसार-दक्ष होत्या. बाजीरावांचा व यांचा संसार पुष्कळ वर्षे सुखाचा झाला. त्यांना एकंदर तेरा अपत्यें झालीं. चार पांच मुलगे व बाकीच्या मुली. मुलगे बहुतेक अल्पायुषी वारले. मुली मात्र चांगल्या ठिकाणीं पडून लौकिकवान झाल्या. हीं सर्वच मुलें देखणीं, गोरी व तरतरीत असून बोलण्याचालण्यांत रुआ-बदार आहेत.

विवाहानंतर श्रीमंत सौ. मा. महाराणीसाहेबांच्या नवीन व जबाबदारीच्या आयुष्यास सुरवात झाली. नव्या आयुष्याला साजेल, व राजाच्या राणीला शोभेल असा अभ्यासक्रम व चरित्रक्रम त्यांनीं सुरू केला. विशेषत: इंग्रेजी शिकण्याकडे त्यांनीं अवधान दिलें. तसेंच आजूबाजूच्या चालत्या व्यवहारा-

श्री. सौ. मा. महाराणी **चिमणाबाई गायकवाड,** सी. आय.

वरून व श्रीमंत महाराजसरकार यांचेबरोबर अनेक ठिकाणीं प्रवास करून चौकस बुद्धीनें व सूक्ष्म दृष्टीनें त्यांनीं अनेक प्रकारचें ज्ञान मिळविणेंस सुरवात केली व त्याचा प्रत्यक्ष उपयोग त्या आचरणांत करूं लागल्या. ह्याच काळांत त्यांना अपत्येंहि झालीं. त्यांच्या संगोपनाचीहि जबाबदारी त्यांचेवर पडली. शिवाय श्रीमंत महाराजाकडेहि त्यांना पाहणें असेंच. इतकें सर्व त्या आस्थेनें व प्रेमानें करीत. सर्व गोष्टींवर स्वतः देखरेख ठेवीत. महाराजांची स्वतः निगा राखीत. मुलांच्या संवर्धनाकडे स्वतः पाहत. स्वाभाविकच त्याचा गोड परिणाम झाला. श्री. सौ. मा. महाराणींना एकंदर तीन मुलें व एक मुलगी अशीं चार अपत्यें झालीं. मुलगी श्री. इंदिराराजा म्हणजे कुचबिहारच्या महाराणीसाहेब. मुलांपैकीं फक्त श्रीमंत धैर्यशीलराव हेच एकटे हयात आहेत.

श्रीमंत सौ. महाराणीसाहेब यांचा वर्ण गोरा, चेहरा रुंद व वाटोळा, कपाळपट्टी, विस्तृत व रुआबदार, नाक बांधेसूद अशी असल्यामुळें त्यांचा चेहरा सुंदर व हुकमत गाजविणारा दिसतो. त्या मराठी, गुजराती, हिंदी व इंग्रेजी सफाईनें बोलतात. अलीकडे त्या फ्रेंच भाषाहि शिकल्या आहेत. त्यांच्या बोलण्यांत तेज आहे व ऐकणारांवर त्याची चटकन छाप पडते.

शिक्षणाच्या व विशेषतः स्त्रीशिक्षणाच्या त्या फार प्रेमी आहेत. हिंदी समाजाची सद्यःस्थिति सुधारण्यास शिक्षणप्रसार हा एक रामबाण उपाय आहे असें त्यांचें मत असून शिक्षणप्रसारार्थ झटणाऱ्या अनेक संस्थांस त्यांनीं आजवर सढळ हातानें मदत केली आहे. लोकोपयोगी कोठलेंहि कार्य असो, त्यास श्री. सौ. मा. महाराणीसाहेबांची सक्रिय सहानुभूति मिळाली नाहीं असा आजवर तरी प्रकार घडलेला नाहीं. आज कित्येक वर्षांपासून आपल्या हातखर्चांतून त्या दरमहा दोनशें रुपये शिष्यवृत्त्यांसाठीं खर्च करीत असून कॉलेजांत शिकणाऱ्या विद्यार्थीनींना शिष्यवृत्त्या देणासाठीं त्यांनीं एक लक्ष रुपयांचा एक स्वतंत्र निधि स्थापिला आहे. त्यांच्या नांवाशीं संलग्न असलेल्या अशा बडोद्यांत अनेक संस्था आहेत. त्यापैकीं चार संस्था प्रमुख होत. (१) महाराणी चिमणाबाई महिला पाठशाळा, (२) महाराणी चिमणाबाई हायस्कूल, (३) महाराणी चिमणाबाई स्त्री–उद्योगालय व (४) महाराणी चिमणाबाई मॅटर्निटी व चाइल्ड वेल्फेअर लीग. पहिली संस्था पुण्याच्या अखिल भारतीय महिला विद्यापीठास जोडलेलें स्त्रियांचें कॉलेज असून त्याची इतरत्र माहिती दिली आहे. दुसरें मुलांचें हायस्कुल आहे. श्री. महाराणी चिमणाबाई स्त्रीउद्योगालयांत स्त्रियांना शिवणकाम, भरतकाम व दुसरीं कलाकुसरीचीं आणि स्त्रियांना झेंपतील अशीं कामें शिकविण्यांत येतात. या उद्योगा-

लयांत शिकून तयार झालेल्या कित्येक स्त्रिया आज स्वतःच्या चरितार्थ स्वतंत्र रीतीनें चालवीत आहेत. चवथ्या संस्थेची उपयुक्तता तिच्या नांवावरूनच पटण्यासारखी आहे. या सर्व संस्था दिवसेंदिवस भरभराटत आहेत ही आनंदाची गोष्ट होय.

स्त्रियांचें स्वतंत्र कॉलेज काढणेंची श्री. सौ. मा. महाराणींना प्रथमपासूनच हौस होती. स्त्रियांचा अभ्यासक्रम पुरुषी वळणावर न जातां, किंवा तो पुरुषांच्या बरोबरच केवळ न ठेवतां स्त्रियांना उपयुक्त व भूषणावह असावा, त्यांची स्वतंत्ररीत्या शारीरिक व मानसिक वाढ करण्यास सुलभ व सोयीचा असावा, ही त्यांची नेहमींची इच्छा. सन १९२७ सालीं पुणें येथें भरलेल्या अखिल भारतीय महिला परिषदेच्या अध्यक्ष या नात्यानें केलेल्या आपल्या अनेक विचारपरिप्लुत अशा भाषणांत त्या म्हणतात, "स्त्रीजातीच्या मोहकत्वास कारण होणाऱ्या उत्कृष्ट मनोवृत्ति, देहविकास व बुद्धिविकास यांचा उत्कर्ष व्हावा म्हणूनहि स्त्रियांचें शिक्षण निरनिराळेंच झालें पाहिजे. शिक्षणानें स्त्रियांच्या विशिष्ट गुणधर्मांचा विकासहि केला पाहिजे व त्याबरोबरच सामान्य संस्कृति ग्रहण करण्याची पात्रताहि त्यांच्या अंगीं आणली पाहिजे. यासाठीं मुली व स्त्रिया यांच्यासाठीं खास निराळया शाळा व कॉलेजें पाहिजेत हें उघड आहे. मुलींना आरोग्यशास्त्र, प्रपंचशास्त्र, बालसंगोपन, सौंदर्याभिज्ञानशास्त्र, गायनवादन व चित्रकला यांचें शिक्षण दिलें पाहिजे." अशा पद्धतीचें शिक्षण स्वतंत्र रीतीनें देण्याचा अवसर भारवर्षीय महिला विद्यापीठांतच आहे, हें जाणून तत्पूर्वींच इ. स. १९२३ मध्यें त्या विद्यापीठाशीं संलग्न असें एक स्त्रियांचें कॉलेज काढण्यास श्री. सौ. मा. महाराणींनीं येथील कांहीं प्रतिष्ठित लोकांना प्रोत्साहन दिलें व त्याप्रमाणें त्यांनीं कॉलेज काढून आज दहा वर्षे झालीं. सदर संस्थेंत दिवसानुदिवस अधिकाधिक विद्यार्थिनी शिक्षण घेत आहेत.

शिक्षणाइतकीच सामाजिक सुधारणांची श्री. सौ. मा. महाराणींना आवड आहे व त्याचाच परिणाम म्हणजे आरंभीं निर्देशिलेले बालविवाहप्रतिबंधक, विषमवयोविवाहप्रतिबंधक इ. कायदे. सार्वजनिक कार्यक्रमांत भाग घेणेंची श्रीमंत सौ. महाराणींची नेहमीं तयारी असते. कोणत्याहि समारंभाला त्या मोठ्या अगत्यानें येतात. सारांश, त्यांचे ठिकाणीं राज्ञीचें तेज आहे, तसेंच कुलीन प्रेमळपणाहि आहे.

श्रीमंत महाराजावर त्यांचें अकृत्रिम प्रेम आहे, व श्रीमंतांचीहि त्यांचेवर निरतिशय निष्ठा आहे. अशा या अन्योन्य प्रेमळ राजदंपतीस ईश्वर आयुरारोग्य देवो.

श्रीसयाजीगौरवग्रंथ

भाग दुसरा

महाराजांचा गुणगौरव.

श्री. महाराजसाहेबांची विद्याभिरुचि.

(लेखकः—श्रीयुत **चिंतामण विनायक वैद्य**, एम्. ए., एल्एल्. बी.
कुलगुरु, टिळक विद्यापीठ, पुणें, व अध्यक्ष, भारत इतिहास
संशोधक मंडळ, पुणें.)

श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड यांच्या अनेक सद्गुणांमध्यें त्यांची विद्याभिरुचि हा सद्गुण त्यांच्या यशोमंदिराच्या कळसाप्रमाणें शोभतो. तो सुवर्णमय तेजस्वी असून दुरूनहि दिसतो. सयाजीराव स्वतः विद्यासंपन्न आहेत, इतकेंच नव्हे तर आपली सर्व प्रजा विद्यासंपन्न व्हावी अशी त्यांची कळकळीची इच्छा आहे. सर्व महाराष्ट्रांतील व गुजराथेंतील जनतेस विद्यासंपन्न करणेंसाठीं त्यांनीं अनेक महत्वाच्या विषयांवर मराठींत व गुजराथींत ग्रंथ प्रसिद्ध करण्याची व्यवस्था केली आहे. ह्याप्रमाणें ते स्वतः विद्यासंपन्न असून विद्याव्यासंगी आहेत व या उत्तरवयांतहि ते अविश्रांत विद्यार्जन करितात. विद्वान लोकांचीहि ओळख करून घेऊन त्यांस द्रव्यसाहाय्य करतात; ग्रंथसंपादनास प्रोत्साहन देतात; आणि अनेक रीतींनें प्रजेस साक्षर करण्याची खटपट करितात. अशा त्यांच्या उज्वल चरित्राकडे पाहिलें म्हणजे मध्ययुगीन कालांतील धारच्या परमारवंशी **मुंज** व **भोज**, त्याचप्रमाणें कनोजच्या प्रतिहारवंशी **भोज** व **महेंद्रपाल**, अशा विद्वान व विद्याप्रेमी कीर्तिमान् राजांची आठवण झाल्यावांचून रहात नाहीं. भोजाच्या दरबारांत अनेक विद्वानांची संभावना होत असे. त्या दरबाराची आठवण बडोदें येथें केवळ विद्वानांच्या

संभावनेसाठीं भरलेल्या दरबारांत झाल्याशिवाय रहात नाहीं. " विद्वानेव हि जानाति विद्वज्जनपरिश्रमम् । न हि...वंध्या विजानीते गुर्वीं प्रसववेदनाम् " या उक्तीप्रमाणें श्रीमंत सयाजीराव महाराज स्वत: विद्वान आहेत व विद्यार्जनाचा परिश्रम करणारे आहेत, म्हणूनच त्यांस विद्वानांची चहा आहे.

श्रीमंत सयाजीराव स्वत: विद्वान असून शिवाय आयुष्यभर विद्यार्जनाचा व्यासंग करणारे आहेत. हा त्यांचा सद्गुण केवळ ईश्वरदत्त आहे, हें सांगितलें पाहिजे. ज्या कुळांत त्यांचा जन्म झाला त्या कुळांत विद्येची परंपरा नव्हती हें प्रसिद्धच आहे. तसेंच लहान वयांत बडोद्याच्या गादीवर आल्यावर एकंदर परिस्थिति विशेष अनुकूल होती असेंहि म्हणतां येत नाहीं. राजकुलांमध्यें शिक्षण देणारे उत्तम गुरुजी अनेक ठिकाणीं मिळतात आणि राजपुत्रांस विद्यासंपन्न करण्याचा प्रयत्न सर्वच ठिकाणीं होतो; परंतु राजेलोकांत सयाजी महाराजांच्या विद्वत्तेप्रमाणें व विद्याप्रियतेप्रमाणें विद्वत्ता किंवा विद्याप्रियता सांपडणें फारच कठीण आहे. श्रीमंत सयाजीराव महाराजांस लहानपणीं चांगले गुरु लाभले ही गोष्ट निर्विवाद आहे. राजकारणांत सर टी. माधवरावासारखे व इंग्रजी विद्याशिक्षणांत इलियटसारखे त्यांस नामांकित शिक्षक मिळाले हें खरें, पण गुरु कितीहि चांगला असला तरी शिष्याचे निसर्गदत्त बुद्धिवैभव हेंच त्याच्या विद्वत्तेचें साधन असतें. " वितरति गुरु: प्राज्ञे विद्याम् " इत्यादि श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें विद्यार्थ्याची नैसर्गिक बुद्धिसंपत्ति हीच मुख्य आहे. व आरशांत जसें तेजाचें प्रतिबिंब पडतें, त्याचप्रमाणें बुद्धिवान् विद्यार्थ्यांतच गुरूची विद्या प्रतिबिंबित होऊन उज्वल दिसतें. पण याहीपेक्षां महत्त्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे, कॉलेजांतील शिक्षण संपल्यावर बहुतेक विद्यार्थी अधिगत विद्या विसरतात, मग विद्येच्या वाढीची गोष्टच नको. शिक्षणकाल संपल्यानंतर आजन्म विद्याव्यासंग चालविणें हें केवळ ईश्वरदत्त स्वभावावर अवलंबून आहे. विद्याभिरुचि खरी कळकळीची, नैसर्गिक असल्याशिवाय विद्याव्यांसग रहात नाहीं, हें आपण सर्व प्रकारच्या लोकांत पहातों. आणि त्यांतच राज्याधिकार आणि राज्यलक्ष्मी प्राप्त झाल्यावर विद्याव्यासंग चालविणें हें अत्यंत दुरापास्त आहे. असें उदाहरण हल्लींच्या काळांत केवळ श्रीमंत सयाजीराव महाराजांचेंच आहे, असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाहीं.

राज्यलक्ष्मी व विद्याव्यासंग ह्यांचा अनेक ठिकाणीं विरोध दिसतो. ह्यावरून लक्ष्मी आणि सरस्वती यांचें भांडण आहे अशी कवींनीं

कल्पना केलेली आहे. पण सूक्ष्म विचार केला असतां असें भांडण असण्याचें कारण नाहीं. लक्ष्मी विष्णूची पत्नी, आणि सरस्वती गणपतीची पत्नी, तेव्हां त्यांनीं कां भांडावें तें समजत नाहीं. शिवाय त्या दोघींचें क्षेत्रहि एक नाहीं. तसेंच गणपती हा विष्णूचाच अवतार असून लक्ष्मी आणि सरस्वती एकच मानावयास हरकत नाहीं. प्रत्यक्ष व्यवहाराचा विचार केला तरी लक्ष्मीच्या मदतीशिवाय सरस्वतीची भरभराट होत नाहीं. त्याचप्रमाणें सरस्वतीच्या मदतीशिवाय लक्ष्मीचेंहि ऐश्वर्य वाढणार नाहीं. ज्ञानाच्या साहाय्यानें पाश्चात्यदेश भरभराटीस आले आहेत, हें आपण प्रत्यक्ष पहातों. तेव्हां लक्ष्मी आणि सरस्वती यांचा विरोध नसून त्यांचें एकमेकांस अत्यंत साहाय्य आहे, असेंच सिद्ध होतें.

लक्ष्मी आणि सरस्वती यांचा खरोखर विरोध नाहीं ही गोष्ट व्यवहाराच्या दृष्टीशिवाय इतिहासावरूनहि सिद्ध करतां येईल. अलौकिक बुद्धिमत्तेचे व विद्याव्यासंगाचे पुरुष गरिबांतहि उत्पन्न होतात व श्रीमंतांतहि उत्पन्न होतात. असे पुरुष ज्यास "जीनियस" अशी इंग्रजींत संज्ञा देतां येईल, केवळ ईश्वराच्या इच्छेनें सर्व परिस्थितींत व लोकांत उत्पन्न होतात. राजघराण्यांत व गरिब घराण्यांतहि उत्पन्न होतात. पण त्यांचे प्रमाण सर्वत्र सारखें दिसणार नाहीं, आणि गरीब स्थितींत अधिक उत्पन्न होतात असेंहि म्हणतां येणार नाहीं. गरीब स्थितींत जसे अनेक प्रतिभावान ग्रंथकर्ते उत्पन्न झाले आहेत तसें राजघराण्यांतहि उत्पन्न झालेले आहेत. मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासांत कित्येक प्रसिद्ध राजे विद्वान व ग्रंथकर्ते झाले आहेत. उदाहरणार्थ कल्याणचे चालुक्य घराण्यांत **विक्रमादित्य** व त्याचा पुत्र **सोमेश्वर** हे विद्वान असून सोमेश्वराचा मानसोल्हास ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. त्याचप्रमाणें ठाण्याचे शिलाहार राजांचेपैकीं **अपरादित्य** यानें लिहिलेला अपराक नांवाचा हिंदुधर्मावरील ग्रंथ काश्मीरांतहि हल्लीं चालतो. तेव्हां मध्ययुगीन कालांत राजवंशांतहि कित्येक विद्वान राजे झाल्याची साक्ष इतिहास देतो. अर्थात लक्ष्मीचे व सरस्वतीचें वैर आहे ही कल्पना निर्मूल होय. हिंदुस्थानच्या पडत्या काळांत लक्ष्मीचा आणि सरस्वतीचा विरोध दिसला तरी हल्लींच्या प्रगतिपर कालांत हा विरोध नाहींसा होऊन जे कित्येक विद्वान राजे आपल्यास दिसत आहेत त्यांत श्रीमंत सयाजीराव महाराज ईश्वरदत्त बुद्धिमत्तेनें व विद्याव्यासंगाच्या चिकाटीनें अग्रणी आहेत ह्यांत संशय नाहीं.

अशा दृष्टीनें विचार करतां श्रीसयाजीमहाराजांच्या नैसर्गिक बुद्धिमत्तेस आणि विद्याव्यासंगाच्या इच्छेस राज्यलक्ष्मीची जोड मिळाली हें सुदैव होय. ह्या लक्ष्मीच्या साहाय्यानें त्यांच्यांतील अलौकिक सद्गुणास उत्तम वाव मिळाला. तसा न मिळता तर हे सद्गुण अज्ञातवासांत राहून कदाचित् कोमेजून गेले असते. महाराष्ट्राच्या व बडोदें राज्याच्या सद्भाग्यानें श्रीमंत सयाजीरावमहाराज हे राज्यारूढ होऊन त्यांनीं लक्ष्मीच्या साहाय्यानें आपली विद्वत्ता वाढविली व विद्याव्यासंग चालू ठेवला, इतकेंच नव्हे तर महाराष्ट्राच्या व गुजराथच्या लोकांत ज्ञानाचा प्रसार होणेंसाठीं आपल्या राज्यलक्ष्मीचा मनःपूर्वक हौसेनें चांगला उपयोग केला. याबद्दल महाराष्ट्र व बडोदें राज्य श्रीसयाजीराव महाराजांची प्रेमानें व कृतज्ञतेनें नेहमीं आठवण ठेवील.

महाराजांची विद्याभिरुचि व ज्ञानप्रसारलालसा तृप्त होण्यास त्यांनीं या दोन्हीं बाबतींत आजपर्यंत काय काय केलें याचें वर्णन या लेखांत करावयाचें आहे. हें काम थोडक्यांत त्यांनीं नुकत्याच झालेल्या साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्ष पदावरून जें मननीय विद्वत्तापूर्ण भाषण केलें त्यांत सांगितलें असून त्यांतील उतारे येथें प्रथम देण्यासारखे आहेत.

" बाल्यावस्थेपासून आम्हीं शक्य तितक्या प्रकारांनीं पुस्तकांना व त्यांच्या कर्त्यांना उत्तेजन देऊन मराठी व गुजराती वाङ्मयांची जी अल्प सेवा केली आहे तिच्या योगानें हा मान आम्हांस मिळत आहे. (२) ज्या वाक्यांत सत्य, सौंदर्य आणि हित यांचें अधिष्ठान आहे, त्यांचाच संग्रह समाज आपल्या स्मृतींत करीत असतो. (३) भावनात्मक, सौंदर्यप्रधान अशा ललितवाङ्मयास आपण साहित्य हा शब्द लावतों, परंतु वाङ्मयाच्या अललित व ललित या दोन्ही शाखांचें आम्हांस सारखेंच अगत्य वाटतें. (४) मराठी, गुजराती व हिंदी वाङ्मयांच्या सर्व प्रकारच्या वाढीकडे गेलीं पन्नास वर्षे आम्हीं हितैषी निरीक्षक या नात्यानें पहातच नव्हे तर शक्य ती मदतहि करित आलों आहों. (५) आम्हीं आपल्यापुढें वाङ्मयाचे अभ्यासक व हितचिंतक म्हणून आलों आहों. (६) सक्तीचें प्राथमिक शिक्षण, व दिलेलें शिक्षण विसरून जाऊं नये म्हणून ग्रामपुस्तकालयांची स्थापना हे प्रथम यत्न झाले. (७) राष्ट्रकथामाला, ज्ञानमजूंषा, महाराष्ट्रग्रंथमाला वगैरे पुस्तकमाला काढण्यांत सुमारें अडीच लक्ष रुपये खर्च झाला, व १९१२ सालीं दोन लाखांचा निधि वेगळा

ठेवून त्याच्या व्याजांत ग्रंथप्रकाशनाची व्यवस्था झाली. (८) प्राचीन जनसमाजाचें खरें चित्र प्राकृत ग्रंथांच्या अभ्यासानेंच अधिक स्पष्ट करून येण्यासारखें असल्यानें जुन्या उपयुक्त प्राकृत पुस्तकांचीं कांहीं भाषांतरें आम्हीं करविलीं आहेत. (९) वाङ्मय समाजाचें चित्र असतें. (१०) कायमचें देशकल्याण प्रजेंतील बहुसंख्यांक वर्गाच्या प्रगतीवर अवलंबून आहे. चांगलें वाङ्मय समाजाची प्रवृत्ति बदलूं शकतें. (११) इटली देशाच्या स्वातंत्र्याची प्रभात माझिनीच्या चौघड्यानें गाजली, व महाराष्ट्रांतल्या वेड्यावांकड्या रूढींच्या विनाशकालाची सूचना केशवसुतानें आपल्या तुतारीनें दिली. (१२) वाङ्मयलेखकांनीं लोकाराधनेकडे लक्ष न देतां राष्ट्रांत जोम, उत्साह उत्पन्न करून आत्मोन्नतीची प्रेरणा करणारेच लेख होतां होईल तितके लिहावे. (१३) भाषा व लिपी एक असणें राष्ट्रीय ऐक्यास पोषक आहे, असें आमचें मत असल्यानें आमच्या राज्यांतील प्राथमिक शाळांतून हिंदीचा अभ्यास गेल्या वीस वर्षांपासून आम्हीं आवश्यक केला आहे. (१४) महाराष्ट्र विद्यापीठ हें केवळ परीक्षा घेणारी कचेरी न होतां, सद्विचार व सद्‌भावनांच्या संस्कारासह कार्यक्षम व देशाभिमानी तरुण तयार करणारी जिवंत संस्था असावी."

वरील वक्तृत्वपूर्ण आणि अत्यंत खोल विचारग्रथित केलेले उतारे श्री. सयाजीराव महाराज यांची सुविद्यता आणि प्रजेस सुविद्य करण्याची कळकळ उत्तम रीतीनें व्यक्त करतात, ही गोष्ट वाचकांच्या ध्यानांत आल्याशिवाय रहाणार नाहीं.

श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड हे १८७५ सालीं दत्तक घेतले गेले. त्यावेळेपासून त्यांच्या शिक्षणास सुरवात झाली. ज्याप्रमाणें सयाजी महाराज हे सुदैवानें उत्तम बुद्धीवान आहेत, त्याचप्रमाणें सुदैवानें त्यांस उत्तम शिक्षक लाभले. बरोबरच्या समवयस्क मंडळीसह त्यांचा क्लास सुरु झाला त्यावेळेस इलियट साहेबासारखे अध्यापक सामान्यशिक्षण व इंग्रजी शिक्षण देऊं लागले. मध्यम शिक्षणाचे विषय अशा क्लासांत त्यांना शिकविले गेले. यानंतर कांहीं वर्षांनीं सर टी. माधवराव दिवाण यांनीं त्यास राज्यव्यवस्थेच्या व राज्य चालविण्याच्या अनेक बाबींत लहान लहान व्याख्यानें दिलीं. हीं व्याख्यानें लेखी असून त्यांचा संग्रहहि केला गेला आहे. याप्रमाणें निरनिराळ्या विषयांची माहिती झाल्यानंतर सयाजी महाराजास १८८१ सालीं राज्याधिकार मिळाला. तरी-

पण महाराजांचें स्वतःचें शिक्षण त्यांच्या विद्याप्रियतेमुळें चालूच राहिलें. तें अद्याप पर्यंत चालू आहे. पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें अनेक कॉलेजांतून बाहेर पडलेल्या सुशिक्षितांचा विद्याव्यासंग मुळींच रहात नाहीं. संसारांतील कामें किंवा सरकारी नौकरीची, किंवा धंद्याची कामें करून राहिलेला वेळ असे लोक गप्पागोष्टी किंवा बिझीक, ब्रिज वगैरे पत्त्यांच्या खेळांत घालवितात, हें प्रसिद्धच आहे. त्याचप्रमाणें कित्येकांचा वेळ ऐषआरामांत, नाटकें-तमाशांत जातो. या दृष्टीनें विचार करतां राज्याचीं अनेक कामें, निरनिराळे प्रसंग, ऐषआरामाचीं निरनिराळी साधनें इत्यादि अडथळे नेहमीं सज्ज असतां श्रीमंत सयाजी महाराजांनीं आपला फुरसतीचा वेळ विद्याव्यासंगांत घालविला. किंबहुना रात्रीचाहि वेळ ते वाचनांत अद्याप घालवितात. सर्व प्रकारचे व्यवहार व उद्योग करूनहि श्रीमंत सयाजी महाराज विद्वान कसें झालें याचें उत्तर लोकमान्य टिळकांच्या उदाहरणाप्रमाणें "रात्रौ भुंक्ते" या न्यायानें रात्रीं वाचनानें ते विद्वान झाले, असेंच द्यावें लागतें. अलीकडे अलीकडे त्यांस वाचण्याची शक्ति राहिली नसल्यानें त्यांनीं रीडर्स म्हणजे पाठक ठेवले आहेत, परंतु ज्या ठिकाणीं विषय गहन असेल त्या ठिकाणीं रीडर्सकडून ऐकवून न घेतां ते स्वतः तेवढा भाग वाचतात. यामुळें एका कानांतून दुसऱ्या कानावर गेलें अशी स्थिति होत नाहीं. जें वाचलें जातें किंवा जें ऐकलें जातें तें त्यांच्या पोटांत उतरतें व पचनीं पडून त्यांचा त्यावर विचार चालू होतो.

श्रीमंत सयाजीमहाराजांची विचारशक्ति व ग्रहणशक्ति दोन्ही दांडगी असल्यानें त्यांस कोणत्याहि विषयाचा अभ्यास करण्यास अडचण पडत नाहीं. त्याचप्रमाणें जें वाचलें जातें तें नीट समजून घेण्याचा ते नेहमीं प्रयत्न करितात. एखादा अपरिचित कठीण शब्द मध्यें आल्यास ते त्यावरून तसेंच पुढें जात नाहींत, तर तो शब्द कोशांत काढून त्याचा अर्थ समजून घेतात. किंबहुना मराठींत सुटसुटीत योग्य प्रतिशब्द देण्याची खटपटहि करितात. यामुळेंच त्यांस पुढें सांगितल्याप्रमाणें निरनिराळ्या विषयांतील योग्य पारिभाषिक मराठी शब्द ठरविण्याची आवश्यकता वाटून त्यांनीं प्रयत्न केला आहे.

श्रीमंत सयाजीराव महाराजांचा आवडीचा विषय इतिहास आहे. त्यांनीं प्रथम गिबनचा इतिहास वाचून काढला, इतकेंच नव्हें तर ह्या इतिहासोत्तमाच्या संक्षेपरूपानें नोट्स काढून फ्रॉम सीझर टू सुलतान या नांवाचें एक पुस्तकहि

तयार केलें. हें नांव किती व्यापक व योग्य आहे ह्याची कल्पना गिबनचा इतिहासाचा विषय अवलपासून अखेरपर्यंत आपल्या डोळ्यासमोर आणला म्हणजे होईल. हा इतिहास 'Decline and Fall of the Roman Empire' अशा नांवाचा असून त्यांत रोमन साम्राज्याच्या उत्कर्षबिंदूपासून म्हणजे मार्कस् ऑरिलियस ह्या बादशहा (सीझर) पासून तो थेट कॉन्स्टॅन्टीनोपल येथें स्थापन झालेल्या पूर्व रोमन साम्राज्याचा अंत, कॉन्स्टॅन्टीनोपल शहर घेऊन तेथें तुर्की सुलतानांनीं आपली गादी १४५४ त स्थापन केली तेथपर्यंतचा युरोप व एशिया यांतील मुख्य मुख्य राष्ट्रांचा इतिहास आहे. " फ्रॉम सीझर टू सुलतान " या इंग्रजी पुस्तकाचें भाषांतर रा. भागवतांनीं केलेले आहे. श्रीमंत सयाजीराव महाराज हे एक ग्रंथलेखक असून मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष होण्यास ते कसें योग्य होते हें वरील माहीतीवरून वाचकांच्या लक्षांत येईल. वरील संमेलनाच्या प्रसंगीं केलेल्या आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत श्रीमंत महाराजांनीं पाश्चात्य भाषेंतील उत्तम इतिहासकारांचीं नांवें सांगितलीं. त्यांत गिबनचें नांव प्रथम त्यांनीं दिलें आहे. निरनिराळ्या इतिहासावरून राष्ट्राचा उदय, उत्कर्ष, आणि उच्छेद कसा होतो ह्याविषयीं त्यांचे विचार खोल व परिणत झाले असून ते त्यांच्या भिन्न भिन्न भाषणांतून प्रदर्शित होतात. महाराजांचा दुसरा आवडता विषय म्हणजे फिलॉसफी आणि एथिक्स, अर्थात् तत्वज्ञान व नीतिशास्त्र हा आहे. पाश्चात्य देशांत ह्या विषयावरचे लेखक नामांकित असून त्यांचे ग्रंथ मननीय आणि शीलवर्धन करणारे आहेत. ह्या ग्रंथांचाहि अभ्यास त्यांनीं चांगला केलेला आहे व अनेक पुस्तकांवर त्यांनीं नोट्स अर्थात् आपल्या टिप्पणी टांचून ठेवल्या आहेत. मराठी व संस्कृत भाषेंत तत्त्वज्ञान व नीतिशास्त्र ह्यांजवर निराळे ग्रंथ नाहींत. धर्माचाच हा एक भाग आहे असा प्राचीनकाळापासून समज असल्यानें धर्मविरहित या गोष्टींचा विचार आपल्या इकडे केलेला नाहीं. त्यामुळें इकडील प्राचीन विद्येंत निष्णात असलेल्या लोकांची छाप श्री. सयाजीमहाराजांवर पडत नाहीं. " बाबा वाक्यं प्रमाणं " अशीच समजूत असलेले व अशाच रीतीनें प्रत्येक विषयाचें समर्थन करणारे इकडचे संस्कृत विद्वान असतात. त्या रीतीचें पुढील विद्वान होऊं नयेत असाच इषारा त्यांनीं आपल्या वरील अध्यक्षीय भाषणांत दिला आहे. बुद्धिवान मनुष्यास ही पद्धति नेहमींच नापसंत असते त्याप्रमाणेंच ती महाराजांस नापसंत

आहे हें योग्यच आहे. तत्त्वज्ञानांत काय किंवा नीतिशास्त्रांत काय मनुष्याच्या बुद्धीस पटेल असेंच समर्थन करून सिद्धांत मांडले पाहिजेत, हें सांगावयास नकोच.

या रीतीनें विचार करतांना धर्माचाहि विचार मनुष्याच्या नजरेपुढें येतो. तेव्हां निरनिराळ्या धर्माचाहि अभ्यास श्रीमंत सयाजीराव महाराज यांनीं केला आहे हें सांगावयास नको.

Comparative study of religions (निरनिराळ्या धर्मांचा तुलनात्मक अभ्यास) या विषयांची लोकांना माहिती देण्यासाठीं सयाजीराव महाराजांनीं प्रो. विजेरी या तज्ज्ञ गृहस्थाची मदत घेतली व त्यासंबंधाचें एक पुस्तकहि बनविलें.

याप्रमाणें इतिहास, तत्त्वज्ञान, नीतिशास्त्र व धर्म या केवळ विचारांवर अधिष्ठित असलेल्या विषयांची माहिती श्रीमंत सयाजीराव महाराजांनीं करून घेतली व त्यामधील त्यांचा दर्जा फार मोठा आहे हें नमूद केल्यावर त्यांनीं भौक्तिकशास्त्राकडेहि आपलें लक्ष पुरविलें आहे असें सांगितल्यास आश्चर्य वाटेल. बहुधा जो विद्वान मनुष्य बुद्धिशास्त्रांत म्हणजे बुद्धिगम्य शास्त्रांत अभ्यास करून रममाण होतो तो प्रत्यक्ष प्रमाणांवर (experiments) बसलेल्या भौतिक शास्त्राकडे वळत नाहा. त्यांत त्याची बुद्धी चालत नाहीं. ते विषय त्यांस आवडत नाहींत. The man of letters is never a man of science. " अक्षरांचा विद्वान वस्तूचा विद्वान् होत नाहीं " असें म्हटलें असतां चालेल. पण सयाजीमहाराजांची विलक्षण बुद्धिमत्ता इतकी व्यापक आहे कीं, ती भौतिकशास्त्राकडेहि वळली आहे. त्यांस भौतिक शास्त्राची माहिती करून घेण्याची नेहमीं इच्छा असते. दीक्षितांचें भारतीय ज्योतिषशास्त्र हें त्यांनीं पूर्वींच पाहिलें असून त्या पुस्तकांस त्यांनीं चांगलीच मदत केली आहे. निरनिराळ्या भौतिक शास्त्रांचे विषय त्यांनीं आपल्या नजरेखालीं घातले आहेत. अगदीं अलीकडे वनस्पति शास्त्राची माहिती करून घेण्यासाठीं त्यांनीं मि. टिस्डाल या तज्ज्ञाची मदत घेतली. प्रो० गज्जर यांस योग्य आश्रय देऊन त्यांच्या भौतिक शास्त्रज्ञानाचा उपयोग प्रजेस व्हावा ह्यासाठीं मोठी संस्था काढून टेक्नीकल एज्यूकेशन (कलाशिक्षण) देण्याचा मोठा उपक्रम महाराजांनीं केला आहे. हें कलाभुवन बडोदा शहराचें

एक महनीय भूषण असून त्याचा फायदा बडोदें राज्यासच नव्हे तर एकंदर हिंदुस्थानांतील लोकांस कसा होत आहे ह्याचें विस्तृत वर्णन अन्य लेखांत याव-याचें आहे. ह्याप्रमाणें श्रीमंत सयाजीराव महाराजांना भौतिक शास्त्रें व त्यांचा कलांकडे उपयोग ह्याविषयीं चांगली अभिरुचि असून त्यांनीं कलाशिक्षणास फारच मोठें उत्तेजन दिलें आहे. ह्यामुळें त्यांस कलकत्ता येथें भरलेल्या " Industrial Conference " च्या अध्यक्षपदाचा जो मान मिळाला तो यथायोग्य होता. शास्त्रांचा अभ्यास व कलांचा अभ्यास वाढावा म्हणून त्यांनीं " ज्ञानमंजूषा " या नांवाची एक निराळी ग्रंथमाला काढिली होती.

अशा ग्रंथास एक मोठी अडचण म्हणजे सुटसुटीत आणि योग्य असे पारिभाषिक शब्द सर्वत्र एकच उपयोगांत येणें ही होय. ही अडचण दूर करण्यासाठीं असे पारिभाषिक शब्द तयार करण्याचीहि व्यवस्था श्रीमंत सयाजी महाराजांनीं केली व एक शब्दकोश तयार करविला. योग्य शब्द प्रत्येक शास्त्रांत व निरनिराळ्या भारतीय भाषांत तयार होण्याची आवश्यकता श्रीमंत सयाजीमहाराजास इतकी वाटते कीं, त्यांनीं व्यवहारांत व कायद्यांत उपयोगांत येणारे पारिभाषिक शब्द संस्कृत, मराठी, गुजराथी, हिंदी व ऊर्दू या भाषांत बनविण्यासाठीं निरनिराळ्या भाषांतील तज्ज्ञांची एक कमिटी नेमली व मोठा खर्च करून ह्या कमिटीनें तयार केलेला एक व्यवहारकोश नुकताच प्रसिद्ध केला आहे. हें अतिशय परिश्रमाचें व खर्चाचें काम अद्याप पूर्ण व्हावयाचें आहे.

श्रीमंत सयाजी महाराजांच्या अभ्यासविषयांमध्यें Political अर्थात राज-कीय विषयहि येतात. राष्ट्रांच्या संबंधाचे विचार त्यांनीं खोल केले असून राष्ट्रघटना, कायदे बनविणें, न्यायदानपद्धति, प्रजेचे व राजाचे अधिकार व कर्तव्यें इत्यादि विषयासंबंधाची पुस्तकें त्यांनीं वाचली आहेत. निरनिराळ्या देशांतल्या Constitution (राज्यघटना) संबंधी त्यांची माहिती चांगली असून त्यासंबंधानें विचारहि प्रगल्भ व उदारपणानें ते करतात. प्रथम " Round Table Conference " च्या प्रसंगीं हिंदुस्थानांतील देशी संस्था-नातर्फे ते प्रतिनिधी म्हणून हजर होते व एकंदर संस्थानिकांत राजकीय ज्ञानासंबंधी त्यास अग्रभागी होण्याचा मान मिळाला होता. ह्याप्रसंगीं त्यांनीं आपल्या ज्ञानाचा पुष्कळ फायदा Round Table Conference ला

दिला. हिंदुस्थानच्या प्रजेस जर अधिक हक्क मिळत असतील तर संस्थानांचे अधिपति आपले अधिकार संकुचित करण्यासहि तयार आहेत असें त्यांनीं उदार उद्गार काढले हें वाचकांस स्मरतच असेल.

श्रीमंत सयाजीराव महाराज यांस ग्रामिण शिक्षणाची अवश्यकता किती वाटते हें त्यांनीं एका महत्वाच्या भाषणप्रसंगीं एका उदार वाक्यांत व्यक्त करून दाखविलें:—"No ultimate solution of our problem will be reached until schools have been provided in every village, and education is taken to the very threshold of the people." (आपल्या समोर असलेल्या राष्ट्रोद्धाराच्या प्रश्नाचा अंतिम निर्गम तोंपर्यंत होणार नाहीं, जोंपर्यंत प्रत्येक खेड्यांत शाळा स्थापिली गेली नाहीं आणि लोकांच्या घरांच्या उंबरठ्यापावेतों शिक्षण नेलें जाणार नाहीं.) निरनिराळ्या राष्ट्रांच्या इतिहासाचें खोल अध्ययन महाराजानीं केलें आहे, आणि हल्लींच्या पाश्चात्य देशांच्या परिस्थितीचें सूक्ष्म निरीक्षणहि त्यांनीं केलें आहे. त्यावरून काढलेला वरील सिद्धांत किती खरा आहे हें विस्तारानें सांगण्याची आवश्यकता नाहीं. जोंपर्यंत प्रत्येक खेड्यांतील प्रत्येक घरंदाज मनुष्य, तरुण व वृद्ध, शिक्षण पावला नाहीं, त्याला लिहितां वाचतां येऊन जगांत काय चाललें आहे, हें तो वाचूं शकणार नाहीं तोंपर्यंत राष्ट्राच्या उद्धारास व प्रगतीस त्याची मदत मिळणें शक्य नाहीं. प्राचीन काळांत भारतीय आर्यांस सर्वांच्या शिक्षणाची आवश्यकता किती भासत होती हें त्यांनीं द्विजांच्या उपनयनसंस्कारांत व्यक्त केलें. प्रत्येक आर्यानें गुरूजवळ जाऊन शिक्षण घेतलेंच पाहिजे असा त्यांनीं धार्मिक नियमच केला. असो. हल्लींच्या काळांत अमेरिकेंतील संयुक्त राष्ट्र सर्व जगतांत अधिक संपन्न व सुव्यवस्थित आहे, याचें कारण हेंच आहे कीं, खेडेगांवांतील प्रत्येक शेतकरी सुशिक्षित आणि वाचणारा आहे. याचा विचार करून श्रीमंत सयाजीमहाराजांनीं ग्रामिण शिक्षणाचा प्रयत्न केला, व आपल्या राज्य-व्यवस्थेचें प्रगति हें चिरस्थायी लक्षण केलें. त्यांनीं एका अन्यप्रसंगीं आपलें अस मत नमूद केलें आहे कीं, 'I think that ultimately if any country is to progress and the administration is to leave a permanent mark of its beneficial work it can only be so by raising the general level of intelligence of the masses.'

(मला वाटतें कीं, जर कोणत्याहि राष्ट्राची प्रगति होणें असेल आणि तेथील राज्यव्यवस्था जे कांहीं प्रगतीसाठीं प्रयत्न करतें त्याचा ठसा कायमचा रहावयाचा असेल तर देशांतील लक्षावधी सामान्य जनतेच्या बुद्धिमत्तेचें मान अधिक वाढविलें पाहिजे.)

अमेरिकेंतील फिरत्या वाचनालयांच्या पद्धतीवरून बडोदें राज्यांत त्यांनीं ग्रामीण फिरतीं वाचनालयें चालू केलीं. त्यांतहि शेतकऱ्यांस उपयोगी पडतील व धंद्याच्या दृष्टीनें त्यांची प्रगति होईल अशीं पुस्तकें इतर सामान्य विषयांवरील पुस्तकांबरोबर ठेविलीं जातात. पण दुर्दैवानें मराठी किंवा गुजराथी भाषेंत सुबोध व सोप्या रीतीनें लिहिलेलीं धंदेशिक्षणाचीं पुस्तकें फार थोडीं आहेत. याची जाणीव महराजांना तीव्र असल्यानें त्यांनीं कोल्हापूर येथील आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत लेखकांस याबद्दल महत्त्वाच्या सूचना केल्या आहेत. सर्वच ग्रंथ गंभीर जड भाषेंत न लिहितां खेडेगांवांतील लोकांकरितां, सरळ सोप्या भाषेंत ग्रंथ लिहिण्याकडे भावी लेखकांनीं लक्ष दिलें पाहिजे. सर्वच विषयांवर अशी पुस्तकें पाहिजेत, पण विशेषत: शेतकी, व्यापार इत्यादि विषयांवर तर जरूरच पाहिजेत. याकरितां साहित्य संमेलनांनीं विशेष लक्ष पुरविलें पाहिजे. महाराजांच्या ह्या प्रयत्नानें व सूचनेनें ग्रामीण फिरत्या वाचनालयांत अशी धंदेशिक्षण देणारीं पुस्तकें जास्त ठेवतां येतील आणि प्रजेस सुशिक्षित करण्याचा महाराजांचा प्रयत्न ज्यास्त सफल होईल अशी आशा करण्यास हरकत नाहीं.

येथपर्यंत सांगितलेल्या हकिकतीवरून श्रीमंत सयाजीरावमहाराज यांची विद्याभिरुचि किती उज्ज्वल, प्रखर व सर्वगामी आहे हें कळण्याजोगें आहे. जगांतील वस्तुमात्राचें ज्ञान आपणाला शक्यतर असावें अशी महाराजांची वृत्ति दिसते. त्यांनीं स्थापन केलेल्या शाळा, कॉलेज, कलाभुवन, सेंट्रल लायब्ररी सारख्या संस्था, त्यांनीं उत्तेजन देऊन प्रसिद्ध करविलेले अनक विषयांवरील ग्रंथ, आणि ठिकठिकाणच्या विद्वान व कार्यकर्त्या पुरुषांच्या सन्मानार्थ श्रीसयाजी पदक, राजरत्न पदक वगैरे सारखीं त्यांनीं ठेवलेलीं पदकें, हीं सर्व श्रीमंत महाराजसाहेबांच्या विद्याभिरुचीचीं जीवंत स्मारकेंच होत.

याप्रमाणें श्रीमंत सयाजीराव महाराज गायकवाड यांची ज्ञानलालसा अत्यंत तीव्र असून त्यांनीं ह्या वयांतहि सरस्वतीची सेवा चालविली आहे.

ज्या सरस्वतीची उपासना ब्रह्मा, विष्णु, आणि शंकरहि करतात—कारण जगताच्या (द्रव्याच्या) उत्पादनास, संरक्षणास आणि दुष्टलोकांच्या संहारास ज्ञानाचीच मदत लागते—त्या सरस्वतीची उपासना करणें प्रत्येक हितेच्छु मनुष्याचें विशेषत: राज्यावर अधिष्ठित झालेल्याचें कर्तव्य आहे. कारण त्यांस प्रजेस द्रव्योत्पादनानें समृद्ध करावयाचें असतें, तिचें रक्षण करावयाचें असतें, आणि दुष्टांचें दण्डन करावयाचें असतें. आपल्या राज्याच्या जोपासनेच्या कर्तव्यास या सरस्वतीच्या सेवेनें महाराज किती योग्य झाले आहेत याचें ज्यास्त वर्णन करण्याची आवश्यकता नाहीं. सतत वाचन ठेवून व त्याचें मनन करून विचाराची चालना ते नेहमीं करीत असतात. त्याचबरोबर प्रजेंत ज्ञानाची वाढ कशी होईल याचीहि ते काळजी करीत असतात व त्याचें फळ म्हणजे आज बडोदेंराज्यांत सर्व प्रकारच्या शिक्षणाची—बौद्धिक, शास्त्रीय, कलात्मक वगैरे शिक्षणाची जी अद्वितीय प्रगति झाली आहे ती होय. याबाबतींत बडोदें इतर संस्थानांच्या, किंबहुना सर्व ब्रिटिश प्रांताच्याहि पुढें आहे. सामान्य पांढरपेशांच्या शिक्षणाचीच काळजी महाराज वाहात नसून अशिक्षित खेडवळ प्रजेच्या शिक्षणाची काळजी घेत आहेत आणि प्राथमिक सक्तीचें शिक्षण व फिरतीं वाचनालयें यांच्या द्वारें त्यांच्यांत ज्ञानाचा प्रसार करीत आहेत. सरस्वतीस जाड्यापहा म्हटलें आहे. कारण ज्ञानप्रसारानेंच वेडगळ समजुती व अज्ञानमूलक कल्पना व चाली नष्ट होतात, हें ध्यानांत आणून महाराजांनीं (शिक्षण) खेड्यांतील लोकांच्या "उंबरठ्यापर्यंत" पोंचविलें आहे. साहजिक बडोदें राज्यांतील सर्वच प्रजा महाराजांस दुवा देत आहे. याबरोबरच सर्व भारतवर्षांतील विद्वानांना व अविद्वानांना ते विसरले नाहींत. बडोदें राज्यांत पूर्वीपासून विद्वानांस दक्षिणा देण्याचा प्रघात आहेच. त्याची वाढ करून अखिल भरतखंडांतील विद्वानांचा महाराज आशीर्वाद घेत आहेत. श्रीमंत सयाजीराव महाराज गायकवाड अशा प्रजेच्या व विद्वानांच्या आशीर्वादानें चिरायु होवो असें मी या गौरवग्रंथाच्या सुप्रसंगानें आनंदानें आशीर्वचन देतों.

बडोदें राज्यांतील प्राथमिक शिक्षण

(**लेखकः**—श्रीयुत **भालचंद्र चिंतामण लेले**, एम्. ए., पी. एच्. डी.)

बडोदें संस्थानांत नवीन पद्धतीनें शिक्षण आणि त्याबद्दलची योजना १८७१ सालीं अस्तित्वांत आली असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. कारण यावर्षीं सरकारी खर्चानें लोकांस शिक्षण देण्याचें तत्व अमलांत आलें. यापूर्वी जुन्या पद्धतीच्या पाठशाळांतून शिक्षण देण्यांत येत असे. परंतु १८७१ सालीं एक सरकारी हायस्कूल व चार प्राथमिक शाळा उघडण्यांत आल्या. या शाळांतून शिक्षण घेणाऱ्या मुलांची संख्या ६६६ असून एकंदर खर्च १३,००० रुपये गायकवाडी (अथवा ८४,१६० कलदार) इतका होत असे. १८७५ सालीं शाळाखातें स्वतंत्र करण्यांत आलें व पुढील वर्षी एक शाळा-तपासनीस अथवा इन्स्पेक्टरची जागाहि नवीन काढण्यांत आली. १८८० सालीं शाळांची संख्या १८० असून विद्यार्थ्यांची संख्या १७,४६५ होती. १८८१ सालीं हल्लींचे श्रीमंत सयाजीराव महाराज गायकवाड यांनीं संपूर्ण अधिकारासह राज्यकारभाराची सूत्रें आपल्या हातांत घेतलीं. यावेळेस त्यांचें वय फक्त १८ वर्षांचें होतें. परंतु यावेळेपासूनच आपल्या प्रजेस सार्वत्रिक शिक्षण देण्याचें उच्च ध्येय त्यांनीं निश्चित केलें होतें व या ध्येयानुसार शिक्षणाची प्रगति पुढील वर्षांत सपाट्यानें होत गेली. सन १८८९–९० मध्यें शाळांची संख्या ४४४ असून त्यापैकीं ३५ शाळा खास मुलींकरितां होत्या. या शाळांत ४०,६१९ मुलगे व ३,१४५ मुली शिक्षण घेत होतीं व शाळाखात्याचा एकंदर खर्च ४,३१,६१३ रुपये होता.

१८९१ सालीं महाराजांच्या हुकुमावरून ग्राम्य शाळा उघडण्यांत आल्या. या शाळा ग्रामव्यवस्थेंतील एक मुख्य अंग समजल्या जात असत व मेहेताजी अथवा या शाळेंतील शिक्षक हा खेडेगांवांतील सरकारी नोकरांपैकीं एक कायमचा घटक मानला जात असे. खेडेगांवांतील लोकांत शिक्षणाची आवड उत्पन्न करणें व अत्यंत गरीब अशा लोकांमध्यें देखील शिक्षणाचा प्रसार करणें हीं शिक्षकाचीं कर्तव्यें समजलीं जात असत. शाळेंत शिकणाऱ्या मुलांच्या संख्येच्या प्रमाणांत शिक्षकास दरमहा रु. ३ पासून रु. ५ पर्यंत पगार मुलकीखात्याकडून मिळत असे. त्याचप्रमाण मुलांच्या पालकांकडून फी किंवा अन्य रीतीनें मोबदला स्वीकारण्याची त्याला मुभा असे. याशिवाय परीक्षेंत पास होणाऱ्या संख्येनुसार शिक्षणखात्याकडून मदत दिली जात असे.

जुन्या पद्धतीच्या खाजगी शाळा पुष्कळ खेडेगांवांतून असून चालू होत्या. शिक्षणपद्धति व अभ्यासक्रम सर्व शाळांतून सारखीं असणें इष्ट होत व म्हणून खाजगी शाळा शिक्षणखात्याच्या देखरेखीखालीं येणें अवश्य होतें. याकरितां खाजगी शाळांतील शिक्षकांस नवीन ग्राम्य शाळांतील शिक्षकांच्या जागा देण्यांत आल्या. अशा तऱ्हेनें बहुतेक जुन्या खाजगी शाळांचें नवीन ग्राम्य शाळेंत रूपांतर झालें. एक वर्षांत शाळांची संख्या २२८ पर्यंत वाढली व त्यांवरील देखरेख नीट रहावी या हेतूनें या शाळा १८९२ सालीं देशी शाळाखात्याच्या ताब्यांत देण्यांत आल्या. या धोरणानुसार शाळा व शिक्षक यांची संख्या वाढत गेली. ज्याठिकाणीं निदान १६ मुलें जमणें शक्य असेल त्या ठिकाणीं शाळा काढण्याची महाराजांनी इच्छा दर्शविली. व १८९२ च्या अखेरीस शाळांची संख्या ५७२, व १८९३ सालीं ६४१ वर जाऊन मुलांची संख्या वीस हजार पर्यंत वाढली.

याच सुमारास शिक्षकांच्या पगारांत थोडीशी सुधारणा करण्यांत आली. पंचवीस विद्यार्थी हाताखालीं असलेल्या शिक्षकास रु. ६ दरमहा पगार देण्यांत येऊं लागला व यापेक्षां जास्त मुलांची संख्या असल्यास रु. ७ दिले जात असत. शाळेच्या सर्वसाधारण स्थितीप्रमाणें शाळेस रु. १२ ते २० पर्यंत वार्षिक मदत दिली जात असे. मुलांच्याकडून फी घेण्यास शिक्षकास मोकळीक असे. पन्नासच्या वर मुलांची संख्या गेल्यास एक उपशिक्षक दिला जात असे.

ता. १६ मार्च १८९३ रोजीं प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचें करण्याबद्दलचा कायदा महाराजांच्या हुकुमानें अमलांत आला. हा कायदा प्रथम अमरेली प्रांतांत फक्त अमरेली शहर व अमरेली तालुक्यांतील ९ गांवांसच लागू करण्यांत आला व त्याकरितां रु. ३१,७९० रुपये जास्त मंजूर करण्यांत आले. कायद्याचा अंमल कसा होतो हें पाहून नंतर अमरेली तालुक्याच्या राहिलेल्या गांवांसहि हा कायदा लागू झाला. सर्व हिंदुस्थानांत शिक्षणाबद्दल इतका महत्वाचा प्रश्न हातीं घेण्यांत बडोदें संस्थानाचा पहिला नंबर होता व हा प्रयत्न कितपत यशस्वी होतो हें पाहण्याकरितां सर्व हिंदुस्थानचे डोळे बडोद्याकडे लागले होते. कायद्याचा अंमल कसा होतो, लोकांची सहकारिता किती मिळते वगैरे गोष्टींकडे श्रीमंत महाराजसाहेबांचेंहि लक्ष सारखें लागलें होते. शिक्षणासंबंधीं एके ठिकाणीं महाराजांनीं

खालील विचार प्रदर्शित केले आहेत. "कोणत्याहि राज्यपद्धतीचा चांगलेपणा अगर यशस्वीपणा राज्यकारभारातील निरनिराळ्या बारीक-सारीक गोष्टींवर अवलंबून नसतो, परंतु त्या राज्यपद्धतीमुळें लोकांची सर्व दृष्टीनें प्रगति होण्याला अवसर मिळतो किंवा नाहीं व अशा प्रगतीस अवसर मिळाल्यानंतर प्रगतीनुसार मिळविलेल्या ज्ञानाचा उपयोग करण्यासाठीं पूर्ण संधि लोकांस मिळते किंवा नाहीं या गोष्टींवर तो यशस्वीपणा अवलंबून असतो. यामुळें सार्वत्रिक शिक्षणाची व्यवस्था करणें हें कोणत्याहि राज्यपद्धती-मध्यें पहिलें कर्तव्य समजलें जाणें स्वाभाविक आहे. जुन्या काळीं ज्यावेळेस लोकांनीं फक्त शेती करणें व कायदे पाळणें इतकीच गोष्ट करावयाची असे त्यावेळेस शिक्षणाची विशेष जरूर वाटत नसे. परंतु आधुनिक काळीं सामान्य लोकमताला अधिकाधिक जबाबदारी पडत आहे. यामुळें स्वतःचीं कर्तव्यें व जबाबदारी पार पाडण्याकरितां लोकमत तर्कनिष्ठ व समतोल होणें अवश्य आहे व याकरितां शिक्षणाशिवाय दुसरा उपाय नाहीं. अज्ञानावर अधिष्ठित असलेलें लोकमत कधींहि स्थिर असणें शक्य नाहीं. भावनेचा अथवा विकाराचा थोडासा वास लागल्याबरोबर तें हेलकावे खाऊं लागून एखादें वेळेस समाजाच्या अधःपातास कारण होईल. राष्ट्राची सर्वांगीण प्रगति होण्यास समाज योग्य रीतीनें नियंत्रित असला पाहिजे, व ही गोष्ट समाजां-तील प्रत्येक घटकास शिक्षणाचा लाभ मिळाल्याशिवाय शक्य नाहीं. शिक्ष-णाची सोय लोकांस करून देणें व त्यावर देखरेख ठेवणें हीं राज्यव्यवस्था ज्यांच्या हातीं आहे त्यांचीं मुख्य कर्तव्यें होत. कारण त्याशिवाय शिक्षण-पद्धतीस एकसूत्रीपणा व सुसंघटितपणा यावयाचा नाहीं.

"हल्लींच्या यांत्रिक युगांत व चढाओढीच्या काळांत तर शिक्षणाचें महत्व अधिकच वाढतें. जें राष्ट्र आपल्या सर्व नागरिकांना कोणचाहि भेद अथवा निर्बंध न ठेवतां शिक्षणाचा फायदा मिळविण्याची संधि देतें तें राष्ट्र दुसऱ्या राष्ट्रांना मागें टाकून खात्रीनें पुढें जाणार. प्रत्येक व्यक्तीला ज्ञानाच्या उच्च कोटीला पोहोचणें शक्य होणार नाहीं, परंतु सर्व-साधारण ज्ञानाची मर्यादा जितकी अधिक तितकें तें राष्ट्र अधिक समर्थ ठरेल. यामुळें उच्च किंवा नीच अशा जातीचा अगर वर्णाचा भेद न ठेवतां सर्वांसच ज्ञान मिळविण्याची संधि दिली पाहिजे."

अमरेली तालुक्यांत फक्त कांहीं ठिकाणीं प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा प्रथम लागू करण्यांत आला, परंतु कांहीं दिवसांनीं सर्व तालुक्यास तो लागू केला गेला. त्याचप्रमाणें राज्यांतील दुसऱ्या प्रांतांतहि कांहीं ठिकाणीं या कायद्याचा अंमल करण्यांत आला व अशा रीतीनें हळुहळू सुरुवात होऊन योग्य अनुभवानें १९०७ च्या मे महिन्यामध्यें मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा सर्व राज्यास लागू करण्यांत आला. तेव्हांपासून आतांपर्यंतची प्रगति पाहतां मोफत व सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा प्रयोग यशस्वी झाला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. अर्थातच सर्व हिंदुस्थानमध्यें बडोदें संस्थानांत हा उपक्रम प्रथमच झाल्यामुळें या प्रयोगांत प्रथम किती प्रकारच्या अडचणी येतात याचा अनुभवहि चांगला आला, व या अनुभवाचा फायदा इतर संस्थानांस व प्रांतांस फारच उपयोगी होईल. अजूनहि कित्येक अडचणी नाहींशा झालेल्या नाहींत. परंतु नेहमीं एक अडचण दूर झाल्यावर दुसरी यावयाचीच व यांतच प्रगतीचें बीज आहे.

प्राथमिक अथवा खरें पाहिलें असतां इतर कोणत्याहि प्रकारच्या शिक्षणाच्या बाबतींत सर्वांत अत्यंत महत्वाचा प्रश्न म्हणजे शिक्षकांचा. शाळा कितीहि उघडल्या व मुलांवर सक्ती करून शाळेंत जाणाऱ्या मुलांची संख्या कितीहि वाढली तरी या शाळांमध्यें शिक्षण देणारे शिक्षक उत्साही, निरलस, प्रामाणिक व विशेषतः शिक्षणशास्त्रांत तरबेज झालेले नसले तर शिक्षणसंबंधीं बराचसा खर्च फुकट गेल्यासारखाच होईल. यामुळें शिक्षणाच्या वाढीबरोबरच शिक्षकांस शिक्षण देणाऱ्या खास संस्था असाव्या लागतात. बडोद्यांत १८७२ सालीं अशा प्रकारचा शिक्षणवर्ग प्रथम उघडण्यांत आला. परंतु या वर्गाला शिक्षणानुभवशाळा जोडण्यांत आली नव्हती. १८७६ सालीं हा वर्ग बंद करण्यांत आला. परंतु मुलींच्या शाळेंत स्त्रीशिक्षकांचा प्रश्न सोडविण्याकरितां १८८२ सालीं हल्लींची स्त्रीशिक्षणपद्धति पाठशाळा, Training College for Women स्थापन करण्यांत आली. त्याचप्रमाणें १८८५ सालीं पुरुषशिक्षणपद्धतिपाठशाळा अस्तित्वांत आली. १८९१ सालीं या पाठशाळेंत ७४ शिक्षक शिक्षण घेत होते. आठ वर्षेंपर्यंत बरेचसे शिक्षक तयार झाल्यानंतर ही पाठशाळा बंद करण्यांत आली. १९०५ सालीं हे शिक्षणवर्ग पुन्हा उघडण्यांत आले. व प्राथमिक शिक्षण सक्तीचें झाल्यानंतर या संस्थेंत अधिकाधिक शिक्षक दाखल करण्याची जरूरी भासूं लागली.

१९०८ सालीं दोन वर्षांचा शिक्षणक्रम वाढवून तीन वर्षांचा करण्यांत आला व १९१०–११ सालीं या संस्थेंत ३५७ शिक्षक शिक्षण घेत होते. १९३०–३१ सालीं एकंदर ६,२३९ प्राथमिक शाळांतील शिक्षकांपैकीं ४,२२७ शिक्षकांनी या दोन शिक्षणपद्धतिपाठशाळांत शिक्षण घेतलेलें होतें. १९३०–३१ सालीं प्राथमिक शाळांतील मुलांची संख्या पाहिल्यास शिक्षणाचा प्रसार किती होत आहे हें दिसून येईल. यासालीं ही संख्या २,२९,७६४ असून त्यांपैकीं १,४०,१२० मुलगे व ८९,२४४ मुली होत्या. परंतु शिक्षणाची प्रगति नुसत्या संख्येवरच अवलंबून नसून शाळेंत दाखल झालेल्या मुलांपैकीं साक्षर (literate) किती होतात यावर अवलंबून असते. साक्षरता येण्यास प्राथमिक शाळेंतील निदान चार वर्षांचा अभ्यासक्रम पुरा झाला पाहिजे. या दृष्टीनें पाहिल्यास चवथ्या इयत्तेपर्यंत जाणाऱ्या मुलांचें प्रमाण कसें वाढत आहे, हें खालीं दिलेल्या चार वर्षांच्या आंकड्यांच्या कोष्टकावरून दिसून येईल.

अनुक्रम नंबर.	साल	बालवर्ग	इयत्ता १	इयत्ता २	इयत्ता ३	इयत्ता ४	४ इयत्तेंतील मुलांचें बाळ वर्गांतील मुलांच्या संख्येशीं शेंकडा प्रमाण.
१	२	३	४	५	६	७	८
१	१९३०–३१	७२८४०	५०६४९	३८२०४	३००१४	२१४८०	२९·४
२	१९२९–३०	६९८३४	४६९२३	३६४५२	२५९०५	१९१०४	२८·०
३	१९२८–२९	६९३८१	४६९५५	३१७९३	२३६८९	१७५७८	२५·३
४	१९२७–२८	७७८५९	४२७३४	२९१६९	२२२९९	१७१०३	२३·१

त्याचप्रमाणें बडोदें राज्यांत साक्षरतेची वाढ काय प्रमाणांत होत आहे ह पाहिल्यास शिक्षणाची प्रगति स्पष्ट दिसून येईल. १९२१च्या खानेसुमारीप्रमाणें ५ वर्षांवरील वयाच्या लोकसंख्येंत साक्षरतेचें प्रमाण दर हजारी १४३ इतकें होतें.

१९३१ सालच्या खानेसुमारीप्रमाणें तेंच प्रमाण दर हजारी २०९ इतकें वाढलें आहे.

सक्तीच्या शिक्षणाच्या कायद्याप्रमाणें सात वर्षे वयाच्या मुलांस शाळेंत दाखल करणें व वयाच्या चौदा वर्षांपर्यंत अथवा चवथी इयत्ता पास होई-पर्यंत शाळेंत ठेवणें या गोष्टीं अवघड नाहींत. परंतु शिक्षण मिळवूनहि लिहि-ण्यावाचण्याचें ज्ञान कायम राखणें ही गोष्ट फार महत्वाची आहे. शेतीच्या व त्याचप्रकारच्या धंद्यांत पडल्यावर विशेषतः खेडेगांवांत शिकलेलें ज्ञान कायम राखण्याचीं साधनें फारच थोडीं असतात. त्याचप्रमाणें मुलींच्या बाबतींतहि लग्न झाल्यानंतर नियमित लिहिणें वाचणें जवळजवळ होतच नाहीं. यामुळें शाळेंतून बाहेर पडल्यानंतर चार पांच वर्षांतच शिकलेलें सर्व विसरून गेल्याचीं अनेक उदाहरणें घडतात. अशा लोकांच्या शिक्षणाकरितां झालेला खर्च बहुतेक व्यर्थच गेल्यासारखा होतो. याकरितां अत्यंत दूरदृष्टीनें श्रीमंत महाराजसाहेबांनीं प्रथमपासून खेडेगांवांत पुस्तकालयें व वाचनालयें उघड-ण्याचा उपक्रम केला. सक्तीच्या शिक्षणाच्या योजनेंत वाचनालयांना अत्यंत महत्वाचें स्थान आहे. लोकांत वाचनाची अभिरुचि उत्पन्न केल्यावर वाच-नाची साधनेंहि त्यांस उपलब्ध करून दिलीं पाहिजेत. १९३०–३१ सालीं राज्याच्या एकंदर लोकसंख्येपैकीं शेंकडा ६३·४९ लोकांस वाचनालयाचा लाभ मिळाला आहे. त्याचप्रमाणें ज्या ज्या ठिकाणीं शाळा त्या त्या ठिकाणीं वाचनालय असावें असा श्रीमंत सरकारचा नुकताच हुकुम झालेला आहे व त्याप्रमाणें येत्या सहा सात वर्षांत दरवषा १०० नवीन पुस्तकालयें उघडून सर्व ठिकाणीं हा लाभ लोकांस देण्याची योजनाहि सरकारकडून मंजूर झाली आहे.

THE MAHARAJA SAHEB AND HIGHER EDUCATION.

(*By Prof. J. M. Mehta M. A., Ph. D.*)

Of no ruler of an Indian State can it be more truly said that he subordinated his own interests to the welfare and prosperity of his State than of H. H. the Maharaja Saheb of Baroda. Ever since his accession to power he has been the soul of the administration. There has been a succession of great ministers who have advised His Highness on important problems of policy, but almost all important measures in the State have been largely initiated by His Highness and finally shaped by him. The whole administration bears the impress of his personality. Like Frederick the Great it can be said of him that he is the first servant of the State.

Very early in his reign he realised the importance of education as a remedy to lift his people from the morass of ignorance and superstition in which they were sunk. The people of the State were custom-ridden and full of superstitious beliefs. His Highness believed that mass education alone can wake them up from lethargy and the sleep of ignorance. In one of his speeches he therefore said, "I have no hesitation in saying that we cannot do better than educate all our subjects. This is absolutely necessary for the realisation of my ambitions and wishes for the future of my people." Again in his speech at the Aligarh College in 1901, he said, "Education is the basis of all reforms and is the only way of salvation from our present condition." It was his firm belief in the value of education which prompted him to introduce free and compulsory education in his State long before it was introduced in British India. It was not only primary education that engrossed His

Highness' interest. He had grasped quite clearly as early as 1879 the role and significance of higher education.

On the 8th of January 1879 when laying the foundation stone of the Baroda College His Highness remarked, " Education is all important to India. It is the lever–the only lever–by which this vast country can be extricated from that stationary condition in which it has remained through incalculable ages. It is therefore the duty of every one earnestly to promote education. The education of the masses is certainly very important, but my profound conviction is that the higher education though necessarily of a smaller number is still more important in the present condition and circumstances of India. I feel convinced that one Indian to whom higher education has been imparted at the expense of Rs. 1,000 contributes infinitely more to the general progress of the community than 333 Indians only slightly or superficially educated at the expense of Rs. 3 per head. I put it purposely in the dry arithmetical form. The truth is, a certain force is required to break the iron chains of intellectual bondage, and merely elementary education fails to generate the required force.

" I have availed myself of the opportunity to give expression to my conviction in this respect all the more readily, because there seems to be latterly a disposition in certain parts of India to advocate breadth of education at the expense of its elevation. This is neither the time nor the place to enter into any argument or controversy on the subjcet. I have simply expressed my personal conviction, and will only assure you that it is the result of careful observation and reflection and of some native insight into the conditions of the problem. While then we exert ourselves commensurately with our resources to give lateral expansion to education, we recognise even more fully the

बडोदा कॉलेज

कलाभवन

मकरपुरा राजवाडा.

superior importance of a vertical development of the same. Hence it is that we are this day to lay the foundation of a building which will, indeed, at first accomodate our High School, but which has been really designed to answer the more extensive requirements of a College which is fairly in prospect under the able and zealous direction of our Principal Mr. Tait."

His Highness must have also probably realised that the success of his administration would to a large extent depend upon intelligent and loyal co-operation of his officers. His administration therefore must have a steady supply of really capable and trained men which the College in course of time would be able to provide. Higher education must be imparted to his subjects to fit them to take a larger and lager share in the administration of the State. This idea was given expression to by the Dewan Sir T. Madhavrao at the close of the proceedings of the ceremony of laying the foundation stone of the College in 1879. The Dewan Sir T. Madhavrao said that they hoped that long before a single hair of his head assumed a silver hue, His Highness would enjoy the proud satisfaction of seeing himself surrounded by numbers of his countrymen of high intellectual training, of unsurpassed probity and principle, and of abundant practical ability to assist him in the good government of his Kingdom, all gratefully owning themselves to be the graduates of the Baroda College. It was then a pious wish, but the prophecy has been amply fulfilled.

The College was affiliated in 1881 to the University of Bombay for in that year it received recognition from the University for the purpose of accepting students and preparing them for what was then called the previous examination. The College actually commenced work at the beginning of the year 1882 with a previous class of 30

students. Twenty-two of these students were sent up for the previous examination and 8 of them passed. This was quite a good beginning. It was as a matter of fact somewhat better than the average for the University as a whole. During the first year of its existence the College did not sit in this splendid building. It did not become ready for occupation till September 1883, and when the building was then occupied the students had to work with the noise of the workmen and the building operations dinning in their years.

In 1887 the College embarked on the teaching of science. The first B. Sc. class was opened on 1st January 1887. It was then thought that it would be much more desirable to make Baroda College more of a Science College than an Arts College. There was a sufficient number of Arts Colleges in the presidency and a Science College was more desirable. There was also the feeling that to try and increase the number of science graduates of the University was a step which might result in much good to the country. In 1890 the College however was recognised for full arts and science courses leading up to the B. A. and B. Sc. degrees. In 1890 the College was also recognised in the full course of Agriculture. Mr. Middleton (now Sir Thomas Middleton) was the first Professor of Agriculture. The starting of the agricultural class was a very desirable feature. In a country where 80 per cent of the population depend upon agriculture for its subsistence and where agriculture is by far the most important industry, Agricultural College is a prime necessity. It is much to be regretted that the people of Gujarat did not take very kindly to higher education in agriculture. The numbers coming for admission soon became so small that Government had to consider whether it was worth while to continue the class. Eventually it was

discontinued and a promising experiment came to an end. His Highness, however, deserves great credit for the vision and foresight which he showed in this pioneering effort.

For some time the College was also recognised for the 1st LL. B. examination, but in 1908 the law class was closed. To-day the College is training students for the full arts and science courses leading to the B. A. and B.Sc. degrees, and also for the post graduate work leading to M.A. and M.Sc. degrees.

It would not be out of place to review the growth of the College here. The College started with 30 students in 1882. In 1895 there were 164 students, in 1905 the number went upto 225, in 1915 to 605, in 1925 to 814 and in 1930-31 to 911. In 1905 there were no lady students in the College. In 1915 there were 8 lady students, in 1925 there were 13 lady students and in 1931 the number went up to 35.

The college staff naturally had to be augmented with increase in the number of boys. In 1905 the staff consisted of the Principal, the vice-principal and seven professors, two fellows, one Shastri, one lecturer in French, two laboratory assistants and one librarian. There were thus 16 members of the college staff. In 1915 there was the Principal, (the post of the vice-principal had been abolished), 14 professors, 2 lecturers, one Shastri and one Persian Munshi, two fellows, one demonstrator and a librarain. The total strength of the staff was 23. Besides there were four student demonstrators. In 1925 besides the Principal there were 17 professors, three lecturers, two demonstrators, two fellows and a librarian. In 1931 the permanent staff had gone upto 26. There were 11 men on temporary teaching staff, two fellows and one librarian.

This increase in the staff would naturally mean a considerable increase in the college expenditure. Owing however to a gradual increase in the college fees which were at one time very low and which even now are much lower compared to the Government and some of the private colleges in the Presidency, the net expenditure has not gone up very much. In 1931 the total cost of the College to the Government was Rs. 1,86,422 while the net cost only Rs. 84,514. The average cost per student was Rs. 86. In 1925 the total cost was Rs. 1,52,402, while the net cost was Rs. 51,311, and the average cost per student was Rs. 60-14 As.. In 1915 the total cost was Rs. 92,488 and net cost Rs. 65,366, and the average cost was Rs. 123-14 As.. In 1905 the total expenditure on the College was Rs. 58,575 while net expenditure was Rs. 46,816 and the average cost per student was Rs. 205.

I have quoted these figures in detail which may perhaps cause weariness to the readers, but I have a motive in doing so. It has been insistantly remarked that the college expenses are going up. If however one looks at the net expenditure and the average cost of educating the college students, the statistics will clearly show that the average cost of educating the pupil has considerably gone down. It was Rs. 205 in 1905 while in 1931 it was only Rs. 86.

It would be interesting at this stage to compare the cost of educating a student in the Bombay Government Arts Colleges with that in Baroda College. In 1931 the cost of educating a student in the Bombay Government Colleges went up from Rs. 342 to Rs. 502, and the cost to Government from Rs. 190 to Rs. 335 as compared with the preceding year. In the Royal Institute of Science, the average annual cost per student increased from Rs. 690 to

Rs 701, and the cost to Government from Rs. 247 to Rs. 266. These figures will give one the idea of the cheapness of Baroda education.

I have not referred yet to the rapid growth of science classes in the College. From the starting of the science class in 1887 upto 1907, 16 students from the College passed the Inter Science examination, and 19 had passed the B.Sc. examination. The total successes now are 586 for the Inter Science, and 408 for the B. Sc. In the year 1931 alone the Baroda College sent up 108 students for Inter Science of whom 55 passed, and in B. Sc. 57 of whom 45 passed.

This growing popularity of science induced His Highness' Government to construct a new Science Institute, and when it would be completed the College will be able to take up more boys for the science courses.

As far as the results of the Baroda College are concerned they are fairly satisfactory. As Principal Burrow remarked in his speech at the time of the Golden Jubilee of the College, " We are not usually at the top of the list in order of percentage of success. Neither are we at the bottom or any where near it. We are well up among the best colleges. "

In the year 1915 His Highness established a chair of comparative religion, and Professor Widgery was appointed to it. The department of comparative religion and the Seminar continued till 1922 when it was closed. His Highness has a very wide and tolerant religious outlook. He thought that the study of comparative religion may widen the religious outlook of his people, and may bring about a more scientific study of Hindu religion. In 1931 the chair of the comparative religion was again revived, and Prof. Buch was put in charge of that department.

In his religious outlook there is a close resemblance between his Highness and Akbar. His Highness has a speculative bent of mind. His training in philosophy and his fondness for that subject have accentuated the reflective mood in his temperament.

The solitary musings of Akbar in Fatehpur Sikri led him to the establishment of his "Din Illahi" faith. He invited religious discussions in his Ibadat Khana with a view to a better understanding of moral and ethical principles which every great religious system embodies. He also thought that the proper understanding by men of one faith of religious professions of those belonging to another faith would clear men's mind of bigotry, narrowness of religious outlook and introduce a spirit of toleration. Akbar hated cant and hypocracy of the Ulemas and their pretentions to monopoly of truth. "He had in fact reasoned himself out of belief in all dogmas and in all accepted creeds."

Like Akbar His Highness has no belief in the arrogance of the priesthood and its pretensions to be the sole custodian of divine truth. There is good in every religion and everyone must try and understand sympathetically the religious professions of a man of different faith. It is only the correct knowledge of different forms of religion that would destroy religious fanaticism and bigotry and nowhere is it more necessary than in India where religious fanaticism is as rampant even to-day as in Europe of the 16th and 17th century.

Besides a better understanding of other forms of religion His Highness wanted a more scientific study of Hindu religion. Superstitious beliefs had crept in the body of the Hindu religion. Outward forms and ceremonies had become more important while the real spirit and essence of Hindu religion was being forgotten. People confounded these out-

ward forms with religion itself, and the husk became more important than the kernel itself. Customs which are harmful to the Hindu Society like early marriages, untouchability, minute caste divisions are adhered to under the false sanction of religion.

It is against this tyrrany of customs and superstitions masquerading under the garb of religion that His Highness throughout his life has protested. He has been misunderstood, and people have thought that he is an atheist.

On the whole he is a profoundly religious man, but he refuses his religious beliefs to be circumscribed by any one form or system of religion.

" Obedience is not in prostration on the earth, practice sincerity, for righteousness is not borne upon the brow."

The College has been lucky in getting a succession of able principals assisted by capable members of the staff. Mr. Tait, Mr. Littledale, Mr. Clarke, Mr. Masani and Mr. Burrow have brought the College to its present efficient condition.

Before I take up the growth and development of the high schools in the State, I would like to say a few words about the much discussed idea of the Baroda University. The idea of a separate Baroda University had as early as 1909 engaged the attention of His Highness. Looking up at the old files of the College I found the following Memorandum written by Principal Clarke:

" Some time back His Highness the Maharaja Saheb was pleased to direct me to enquire into the possibility of the foundation of an University of Gujarat and Kathiawad to which the colleges of Baroda, Ahmedabad, Bhavnagar and Junagadh would be affiliated. I have accordingly made enquiries, and now have the honour to submit the following minute for His Highness' information. Mr. Robertson the

newly appointed Principal of the Gujarat College having talked over the matter with the gentlemen of Ahmedabad and with the Educational inspector N. D. writes that he regrets to find that there is but little prospect of success for such an university, either in the near or more remote future ....I have carefully thought over the matter and am myself forced to the conclusion that it would be unwise for the State to determine on much increased expenditure on higher education for many years to come.................. Considering the many calls on the State purse in this and in other directions, I fear that we must for the present relinquish the very attractive idea of having either an university of our own or one in combination with Ahmedabad and Kathiawad."

This "very attractive idea" however had captured the imagination of His Highness and again a little later Mr. Sheshadri, then Professor at the Benares University, was asked to submit a scheme for Baroda University. In 1925-26 a regular Commission was appointed under Mr. Widgery. The Commission published a report embodying a scheme for Baroda University but somehow the idea of starting an university was dropped.

At the time of the Golden Jubilee of the College on the 25th December 1932 His Highness remarked that he had not quite abandoned the idea of an university for Baroda but he thought that the time was not yet ripe for its immediate establishment.

His Highness is not sure whether multiplication of universities which merely impart the students an exclusively literary and theoretical knowledge is necessary. There is a plethora of graduates but what India wants today are men of practical training and abilities. India is a country with vast potential resources but in the race for

industrial leadership of the world she has still remained considerably behind the leading countries of Europe and Japan. It is entirely due to the absence of men with practical training and lack of technical and scientific education in India. His Highness has a great faith therefore in technical training and it is that which led him to the establishment of Kalabhavan in 1890 for which Baroda is famous through out India and which draws students from all parts of India to-day. It is this firm conviction in the value of scientific education that has prompted him to build the Institute of Science.

Before the accession of His Highness to the Gadi in 1875 there was only one High School in Baroda established in 1871. His Highness realised the necessity of providing more schools for the imparting of English education. For official purposes the knowledge of English was getting every day more and more necessary, and he therefore saw the urgency of high schools in the district towns. Till 1890 there were only two Government high schools one at Baroda and one at Pattan and two aided high schools in Navsari and Gandevi. In 1895 the number of high schools in the State remained at the same figure. In 1905 there was an addition of one Government high school at Amreli. In 1915 the number of Government high schools had gone up to 5, and the number of State aided schools had also increased to five, two of which were established in Baroda. In 1924, the number of Government high schools had gone up to 15, and there were five State aided high schools. In 1931 the number of Government high schools continued to be 15 while the number of State aided high schools increased to 9. There are to-day Government high schools in each of the districts of the Baroda State, and the number of Government high schools in

Baroda district is 7 while that in Mehsana is four and Navsari 2. There is one Government high school in Amreli and Dwarka. The Baroda High School was established in 1871, and Mr. Pope was one of its earliest European Principal. In 1876 Mr. Pope left and he was succeeded by Mr. Tait, and in 1879 Mr. Littledale was brought as a vice-principal.

The school for a long time sat in the college building. It was only in 1916 that the present building in which the high school is located was built. Till 1904 the English and Anglo-Vernacular education was under the charge of the Principal of the College who was also called the Director of Anglo-Vernacular Education. The total expenditure on Baroda High School in 1877 was Rs. 22,847, and in 1878 it was Rs. 25,000. The High School then included classes lower than the fourth standard also. The number of boys in the upper school was 56 in 1876, and 230 in 1886. The average cost of a high school student in 1886 was Rs. 86-0-0. In 1886 thirtythree students went up at the Matriculation examination and 25 of these were successful. In 1901 however the Baroda High School stood at the top and beat all other schools in the percentage of its successful candidates at the Matriculation examination of the year. " 82 candidates were sent up for the examination and of these no less than 53 passed. This, the best result ever achieved here, has placed Baroda at the head of the list of schools in the Bombay Presidency as regards the Matriculation examination."

In 1931 there were 1,048 students in Baroda High School. The High School sent up 195 students of whom 119 passed. The total expenses in 1931 came up to Rs. 88,248 and the net expenditure to Rs. 60,870, and the average cost of educating a student in the High School came to Rs. 59. The district high schools are steadily

expanding and the number of boys in Pattan High School was 566 in 1931 and 482 in Sojitra High School. The total expenditure on high schools including the aid to the private schools in 1931 came to Rs. 5,06,200 while the net expenditure was Rs. 3,76,286.

The success of the secondary education however largely depends upon the existance of trained and qualified teachers Though there is a Male Training College for primary teachers there is no Secondary Teachers' Training College in the State. From 1916 to 1920 an experiment was made in maintaining a training college for secondary teachers. Arrangements were made to train 15 graduate and 15 undergraduate teachers every year. That institution, having turned out a sufficient large number of trained teachers for the secondary schools, was closed in 1920: Government having decided to meet its future requirements by sending small batches of stipendiary teachers to Madras, Bombay and Benares.

As far as the work of inspecting the secondary schools is concerned there is no adequate machinery at present. The Commissioner of Education is burdened with heavy office work, and has no time to inspect carefully all the secondary schools. The district inspectors are meant chiefly for the vernacular schools.

I have not said anything about the higher education for women yet. His Highness has always taken a keen interest in the spread of education among women. In 1885 His Highness published a memorandum on the subject of female education in which he said, "I would particularly emphasise the importance of the education of girls. It is the unremitting watchfulness and conciliatory supervision of intelligent and educated mothers which form powerful factors in giving right tone to infant minds, and

which are the best agents for the eradication of crooked ways. Women regulate the social life of a people and men and women rise or fall together. To fit the girls for their function in our social life, I would give my special attention to the opening of girls' schools."

In 1905 for the first time English classes for the girls were opened in the Female Training College. In 1910 there were 171 girls learning English in these classess; 23 of these belonged to the High School proper, and 148 were in the lower standards. Miss Wilshire was the Principal of the Girls' English School. One girl was sent up for the Matriculation examination and she passed. In 1917 the school got a separate building of its own, and now the school is in charge of Miss Needham, an extremely conscientious and zealous worker. In 1931 there were 652 girls in the school. 13 candidates were sent up for the Matriculation examination in 1931 of which 10 passed. The school is also affiliated to the Karve Womens' University. The school sent up 21 candidates for its entrance examination out of which 8 passed. The total expenditure on the school in 1931 was Rs. 44,000, and net expenditure Rs. 40,237.

For the last seven years the Government has been aiding the Mahila Pathashala, a college affiliated to the Indian Womens' University. The college was started in 1923 owing to a generous donation from Her Highness who has always evinced considerable interest in the cause of female education. This donation however was not continued next year, but the college received a substantial grant from the Government. It started with three students in 1923, and it has to-day on its rolls over 25 students. It is to be hoped the Baroda Government will extend its help to this deserving institution as it is unique in the State.

કલાભવન અને હુન્નરઉદ્યોગનું શિક્ષણ.

(લેખકઃ-શ્રીયુત ગોકળદાસ મથુરાદાસ શાહ, બી. એ. એલ્‌એલ. બી.)

સમગ્ર હીંદનું ભાવી ઉજ્જવળ કરવા સારૂ અર્વાચીન યુગમાં જે અનેક હાકલો પડી રહી છે તેમાંની અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અથવા દલિતવર્ગોદ્ધારની અને ગ્રામોદ્ધારની હાકલો વિશિષ્ટ મહત્ત્વની ગણાય છે. સ્વદેશાભિમાની દેશનેતાઓને હમણાં હમણાં જ સમજાવા લાગ્યું છે કે દલિતોને અપનાવ્યા સિવાય સમાજ છિન્નભિન્ન થઈ જશે અને ખરૂં હીંદ શહેરો કે કસ્બાઓમાં નથી પરંતુ તે હીંદનાં સાત લાખ ગામડામાં છે, તેથી તેમનો ઉદ્ધાર કર્યા વિના હીંદ જેવા વિશાળ વિરાટ સ્વરૂપ રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર અશક્ય છે. આ મહાન્ સત્યો અનેક અનુભવને અંતે સંપાદન થયાં છે છતાં ઇતિહાસમાં ચિરસ્મરણીય બનાવ તરીકે નોંધવા લાયક એક આવશ્યક વાત એ પણ છે કે આજથી લગભગ પચાસ વર્ષ ઉપર આ જ સત્યો, પ્રખર પુણ્ય અને ઉગ્ર તપશ્ચર્યાના પ્રતાપે, બાર વર્ષની ઉમ્મરે, કેવળ અજ્ઞાત સ્થિતિમાંથી શોભાઇ વીરક્ષેત્ર કે વડોદરા જેવા આઠ હજાર ચોરસ માઇલના વિસ્તારવાળા અને પચીસ લાખની વસ્તીવાળા રાજ્યની ગાદી ઉપર બેસનાર, અઢાર વર્ષની ઉમરે એ મહાન્ રાજ્યની ધુરા આનંદથી પોતાની ડોકમાં મૂકનાર, રાજાની સ્થિતિ અને જવાબદારી સમજનાર, યોગ્ય ગુરુઓની પાસેથી અનુપમ તાલીમ લઇ તૈયાર થનાર, વિદ્યાની અભિરુચિ સેવનાર, પોતાની જ નૈસર્ગિક શક્તિનો ઉપયોગ કરી આંખ ને કાન ખુલ્લાં રાખી પ્રજાની વાસ્તવિક સ્થિતિ સમજનાર, તે સ્થિતિમાં ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા સમજનાર, ગેરસમજ કે રૂઢિથી બધાયેલા ખોટા લોકમતને કુનેહથી ફેરવનાર, અથવા જરૂર પડે તો તેને અવગણનાર, એક મહાન્ અદ્ભુત વ્યક્તિ, અથવા વધારે ખરા શબ્દોમાં બોલીએ તો, વિભૂતિને–શ્રીમંત સરકાર મહારાજા સાહેબને સંપૂર્ણ રીતે પ્રતીત થયાં હતાં એ જ એમની દીર્ઘ દૃષ્ટિનું જ્વલંત દૃષ્ટાંત છે. શિક્ષણ, વાચન, અવલોકન, પર્યટન, સમાગમ, વગેરે અનેક સાધનોને પ્રતાપે તેમને પ્રજાની સ્થિતિનું વાસ્તવિક નિદાન કરતાં ફાવ્યું અને તે નિદાનમાં જણાયેલા મહાન્ વ્યાધિઓનું નિવારણ કરવા તેઓ પોતે જ ચિકિત્સક બની કટિબદ્ધ થયા. આર્થિક દરિદ્રતા, સામાજિક અધોગતિ, રાજકીય પારતંત્ર્ય, ધાર્મિક રૂઢિની શૃંખલા અને એવા એવા અનેક અનર્થોની પરંપરાનો જનક પિતા અજ્ઞાન છે માટે તેના ઉપર જ मूले कुठारः। લગાવવાનો તેમનો નિશ્ચય તેમના ૨૦–૨૨ મા વર્ષમાં થયેલો જણાય છે. લૉર્ડ ડફરીનની સ્વારી વડોદરામાં પધારેલી તે વખતે શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે પોતાના ભાષણમાં આ અજ્ઞાનને રાક્ષસની ઉપમા આપી હતી. તેનો ઉચ્છેદ કરવાની

ધગશ તેમને તે વખતથી જ થઇ હતી, તે ખરેખર આ રાજ્યની વસ્તીનું પરમ ભાગ્ય હતું. કારણ કે વિદ્યા, શિક્ષણ, કેળવણી, જ્ઞાનદાન, એ વિષય તરફ સને ૧૮૭૩ સુધી રાજ્ય તરફથી લક્ષ અપાયેલું નહીં હોવાથી પ્રજા અંધકારમાં જ હતી અને પાસેના બ્રિટીશ મુલકની પ્રજા કરતાં લગભગ ૫૦ વર્ષ પછાત હતી. પચાસ વર્ષમાં શા શા ભગીરથ પ્રયત્નો આદરવામાં આવ્યા છે અને વિદ્યાપ્રસાર પાછળ રૂ. ૩૫૦૦૦ પાંત્રીસ હજારથી વધી રૂ. ૩૫,૦૦,૦૦૦ પાંત્રીસ લાખ સુધી ખર્ચ કરવાની શ્રીમંતની તત્પરતા છે એ વાત એટલી બધી સુવિદિત થઇ ગઇ છે કે એનું બારીક વર્ણન કરવાની અપેક્ષા જ નથી.

સને ૧૮૮૫ થી શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે પ્રજાના શિક્ષણ તરફ ખાસ લક્ષ આપ્યું હોય એમ દેખાય છે. જો કે, એમની પ્રવૃત્તિ તો અનેક વિધ હતી પરંતુ આ વિષયનો મોહ અને મમતા એમને વિશેષ હતાં. કોઈ તો એમ પણ કહે કે પ્રજાની કેળવણી એ એમની ઘેલછા હતી. એમને એનો અપૂર્વ શોખ હતો કહો, કે એમને એ વિષય તરફ અનિવાર્ય ઉત્કટતા હતી એમ કહો, ગમે તેમ કહો પણ વાત એ હતી કે, અહોરાત્ર પ્રજાની કેળવણી એ જ એમના જીવનનું ધ્યેય બની રહ્યું હતું અને અદ્યાપિ પણ તે જ ધ્યેય તેટલું જ અથવા વધારે બળવત્તર બની રહ્યું છે. પ્રજાની એકેએક વ્યક્તિને શિક્ષણ મળવું જોઇએ અને તે લેવા કોઈ આનાકાની કે વિરોધ કરે તો સખતાઇથી તે તેને આપવું જોઇએ, અર્થાત, અભણ પ્રજા ઉપર પાશવ સત્તાથી રાજ્ય કરવા કરતાં ભણેલી પ્રજા ઉપર પ્રજાની સંમતિથી રાજ્ય કરવામાં જ ખરો પુરુષાર્થ છે એ મહાન્ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરનાર શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે સને ૧૮૮૫ થી પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણને સુવ્યવસ્થિત પાયા પર ગોઠવી તેની અભિવૃદ્ધિ ક્રમશઃ થાય અને છેવટે તેની ભવ્ય, મોહક, આકર્ષક, રોમાંચક ઇમારત ઉભી થાય એવી તજવીજ કરી જણાય છે. તે જમાનામાં શિક્ષણ લેનાર માત્ર ભદ્ર લોકો જ હતા. શ્રમજીવીઓના શ્રમ ઉપર મુડીથી કે મુત્સદ્દીગીરીથી જીવનારા લોકો જ શિક્ષણ લેતા. આમ વર્ગને એ દિશા તરફ જોવાની ઇચ્છા કે સવગડ પણ ન હતી. માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ લેનારા તેમ જ પ્રાથમિક શિક્ષણ લેનારામાંનો મોટો ભાગ પણ તેમની કેળવણી વિદ્યાપીઠના અભ્યાસક્રમને આધારે ઘડાયેલી હોવાથી પોતાના જ સ્વાર્થમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવી, અને સરકારી કે ખાનગી, નાની કે મોટી નોકરી મળી શકે એવી કેળવણીથી જ સંતુષ્ટ થતો. તેથી શિક્ષણ લેવું એ પ્રજાની મુનસરી ઉપર જ રાખવામાં આવશે તો લોક જાગૃત નહીં થાય અને અજ્ઞાનમાં સપડાયેલા લોકો શાણા લોકોનો ખોરાક બનશે, સમાજમાં વિષમતા પ્રવર્તશે અને વધશે, પ્રજાના અનેક વર્ગોનાં હિત પરસ્પર વિરુદ્ધ હશે ત્યાં અજ્ઞ પ્રજા વધારે કચડાશે અને તેમની અને ભદ્ર લોકોની વચ્ચેનુ અંતર વધ્યાં કરશે, તો તેથી ખરાબી થશે, તેથી ગામડાંઓમાં

પણ પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવાનો પ્રબંધ તુર્ત વગર વિલંબે ચાલુ થયો, અને છેવટે તે સને ૧૮૯૨ માં ફરજીયાત શિક્ષણ આપવાના અસાધારણ હિંમતભર્યા નિબંધમાં પરિણમ્યો. સમગ્ર પ્રજા ભણશે તો પોતાને અગવડ થશે એ ભીતિથી મુત્સદ્દીઓએ, સત્તાથી નિરંકુશ બની રાજ્ય ચલાવનારા રાજાઓએ, પરદેશીઓએ એમ અનેક પુરુષોએ આ પ્રબંધને વગોવ્યો. તે વગોણું કેવળ સ્વાર્થપ્રેરિત, અનુચિત, અને પાયાવિનાનું હતું પરંતુ જે દૃઢતાથી શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે પોતાન નિશ્ચયને વળગી રેહવાનું યોગ્ય ધાર્યું અને પોતે લીધેલા પગલાં તદ્દન વ્યાજબી અને આવશ્યક છે એમ જ્યારે જગતે જોયું અને તેનાં ફળ દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યાં, સંક્ષેપમાં, જ્યારે બીજાઓએ શ્રીમંત મહારાજા સાહેબની નીતિને વખાણી તેનું અનુકરણ કરવાની યોગ્યતા અને આવશ્યકતા સ્વીકારી ત્યારે પચાસ વર્ષ ઉપર અખત્યાર કરેલી રાજ્યનીતિનાં મુક્તકંઠે વખાણ કરતાં કાંઈ સંકોચ પામે એવો કૃતઘ્ની માણસ પ્રજામાં કોઈપણ હોય જ નહીં.

પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજીયાત કરતાં પહેલાં એક બીજા મહાન્ સત્યની શોધ શ્રીમંતે કરી હતી. સમગ્ર હીંદની માફક વડોદરા રાજ્યની વસ્તી પણ કૃષિને પ્રાધાન્ય આપનારી છે. તે ઉપરાંત હુન્નર, ઉદ્યોગ અને કારીગીરીથી જીવનકલહ શમાવનાર ભાગ પણ પ્રજામાં કાંઈક મોટો છે. માધ્યામિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણનો લાભ ફક્ત ઉજળીયાત વર્ગ લે, અને બીજા વર્ગો એક અથવા બીજા કારણથી તેનાથી વંચિત રહે, અને કદાચ તેઓ પ્રાથમિક શિક્ષણ લે તો પણ તેમની સ્થિતિ સુધરે તો નહીં જ. કૃષિ એ ઈશ્વિરાધીન વસ્તુ હોવાથી તેના ઉપર જ અવલંબન કરનારાઓને બીજાં દ્રવ્યોપાર્જનનાં, અથવા કૃષિ વધારે લાભકારક બનાવવાનાં સાધનો ન હોય તો તેઓ નિરાધાર થાય, તેમ જ કારીગરી, હુન્નર, ઉદ્યોગ વગેરે કરનારા લોકોને જો તેમની સ્થિતિનું ભાન ન થાય તો તેઓ પણ કારીગર મટી મજૂર બને તે પરિસ્થિતિ ટાળવા સારૂ તેમને માટે નવીન શિક્ષણ આપવાની યોજના કરવાની આવશ્યકતા શ્રીમંત મહારાજા સાહેબને લાંબા વખત પહેલાં જણાઈ હતી. હીંદના ઇતિહાસનો તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી અભ્યાસ કરનાર વિભૂતિને તો હીંદના કીર્તિકાળનાં વર્ણનો વાંચી હૃદયમાં ખેદ થતો જ હશે કે જે દેશ એક વખત ભૂમંડળમાં સૌથી ઉચ્ચતમ કક્ષામાં હતો, જેનાં હુન્નર, ઉદ્યોગ, કારીગરી, કળા, ઔષધિઓ, વ્યાપાર, સાહસ, તત્ત્વજ્ઞાન, શૂરાતન, જિજ્ઞાસા, શાસ્ત્ર, તથા વિદ્યાપરિશીલનનાં વખાણ પરદેશીઓ કરતા હતા તે દેશમાં કર્મવાદનો કર્દમ જામ્યો છે, પ્રજા નિશ્ચેષ્ટ બની છે, પરદેશી હરીફાઇથી તેના હુન્નર-ઉદ્યોગ નષ્ટપ્રાય સ્થિતિમાં છે અને તેના ઉપર તેમ જ કૃષિ ઉપર અવલંબન રાખનારા લોક દુર્બળ અવસ્થામાં ભૂખમરાની ધાર ઉપર રહેનારા બની રહ્યા છે તેથી તેનો જો પુનરુદ્ધાર ન થાય તો એકલા મુત્સદ્દી વર્ગની કેળવણીથી લાભ

થવાને બદલે વખતે હાનિ પણ થાય એમ તેમને સમજાયેલું હતું. રાજ્યવ્યવસ્થા કરવામાં, વિશેષે કરીને શિક્ષણની બાબતમાં શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ એક વાત ધ્યાનમાં રાખતા કે પ્રજાના કલ્યાણ માટે જે વાસ્તવિક લાગે તે એક વાર કરી જોવું તો ખરૂં જ. તે એમ માનતા કે પ્રયોગ સફળ થશે તો તેનો સંપર્ક આખા હીંદને લાગશે. તેમની વિશાળ સ્વદેશાભિમાનની ભાવના આવી હતી. પ્રયોગ નિષ્ફળ થશે તો પોતાને ખર્ચે બીજાને તે માર્ગદર્શક થશે તો પણ સમગ્ર હીંદને પરોક્ષ રીતે લાભ છે એવો તેમનો આશય હતો. પોતે પહેલા હીંદી છે, પછી ગુજરાતી છે અને પછી મરાઠા છે એમ તેમનો નિશ્ચય હતો, અને અનેક પ્રયત્નો કરી, શારીરિક સૌખ્યની પરવા પણ ન કરી, લોકાપવાદને ઠોકરે મારી, સમક્ષ હીંદનું ભાવી ઝળકતું ને બીજા દેશોને આંજી નાંખે એવું બનાવવાની તેમની મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

અર્થશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે કાચો માલ (Raw Material) પેદા કરનાર કૃષિપ્રધાન દેશને પોતાની ઇતર હાજતો પૂરી પાડવા સારૂ સિદ્ધ પદાર્થો (Manufactured Goods) ઉદ્યોગપ્રધાન દેશો પાસેથી લેવા પડે છે. પરિણામ એ આવે છે કે એ વિનિમયમાં કૃષિપ્રધાન દેશોના દ્રવ્યનું કાંઈક અંશે વિનિમય ઉપરાંત શોષણ પણ થાય છે. હુન્નરઉદ્યોગપ્રધાન દેશો પોતાના સિદ્ધ પદાર્થો ભારે કિંમતે વેચે છે. એટલું જ નહીં પણ દિનપ્રતિદિન વૈભવની નવીન અને ચાકચકયવાળી વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરી કૃષિપ્રધાન દેશની વસ્તીને તેની લાલસા ઉત્પન્ન કરે છે અને પોતાનો માલ એવા દેશમાં ખપાવવા પ્રયત્ન કરતાં તે દેશની કૃત્રિમ હાજતો વધારે છે. આનું છેવટે એવું પરિણામ આવે છે કે કૃષિપ્રધાન દેશોને વધારે ને વધારે કાચો માલ વિનિમયમાં આપવો પડે છે તેથી તે દેશની આર્થિક ઉન્નતિ જલદી થતી નથી. માત્ર કાચો માલ તૈયાર કરનારા કૃષિપ્રધાન દેશની વસ્તી બુદ્ધિ, વિચક્ષણતા, અવલોકન, આવડત, વ્યાપારની ગુંચવણી, બજાર, બજારના સોદા, દેશપરદેશના આંતરવ્યવહારની સમજ—આ બધી બાબતોમાં હુન્નરઉદ્યોગપ્રધાન દેશોની વસ્તી કરતાં પણ સ્વાભાવિક રીતે ઉતરતી પંકિતની જ રહે છે. અર્થશાસ્ત્રનું આ ગહન સત્ય શ્રીમંત મહારાજા સાહેબને વખતસર સમજાયેલું હોવું જોઈએ. અને તે ઉપરાંત કેવળ કૃષિ કુદરતનાં તત્ત્વો ઉપર મોટે ભાગે અવલંબતી હોવાથી તેમાં નિશ્ચિતતાનો અંશ ઓછો હોવાથી શ્રીમંત મહારાજ સાહેબને એમ લાગેલું કે વસ્તીના કેટલાક ભાગે હીંદના અને વડોદરાના જુના હુન્નર ઉદ્યોગને પુનરજીવન આપવું, તે ન જ બની શકે એમ હોય તો બીજા નવીન હુન્નર ઉદ્યોગ એ પ્રજાને બતાવવા, આખા જગતમાં ચાલી રહેલી ઉદ્યોગની ધમાલ તરફ લોકોનું લક્ષ ખેંચવું, બીજા દેશોમાં જે સારૂં હોય તેનું તેમની પાસે ગ્રહણ કરાવવું, આપણામાં જે સારૂં હોય તેને ટકાવી રાખવા પ્રયત્ન કરવો,

આપણી કૃષિ અને હુન્નરઉદ્યોગોમાં પણ જે સુધારા વધારા થઈ શકતા હોય તે વસ્તીના લોકો કરી શકે તેટલા સારુ સરકાર ખર્ચે પ્રયોગ કરી બતાવવા. ટૂંકામાં, નવા આદર્શો પ્રજા સમક્ષ મૂકી શકાય એવી તજવીજ કરવાની એમને સ્વાભાવિક રીતે પ્રેરણા થઈ આવી. આ ઉચ્ચ ધ્યેય એકદમ પાર પડે નહીં તેથી ધીમે ધીમે પગલાં ભરવાં ને સૌથી પહેલો આરંભ એક હુન્નરઉદ્યોગની શાળા અર્થાત્ કલાભવન કાઢવું એવો તેમનો નિશ્ચય થયો હોય એમ જણાય છે. મુત્સદ્દી વર્ગના લોકોનાં જે બાળકોમાં પણ કુદરતી વલણ હુન્નરઉદ્યોગ તરફ હોય તે બાળકો પણ નોકરીમાં ભીડ ન કરે અને ખરે માર્ગે દોરાય એવો ગૌણ ઉદ્દેશ પણ આ વિચારસૃષ્ટિમાં ખરો.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે નિશ્ચય થયા બાદ સૌથી અગત્યનો પ્રશ્ન ઉકેલવાનો બાકી હતો. તે પ્રશ્ન નાણાં સંબંધીનો હશે એમ સ્વાભાવિક રીતે બધાને લાગે. પરંતુ પ્રજાના શિક્ષણ પાછળ દ્રવ્ય ખરચવામાં સંકોચ નહીં કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરનાર પુરુષને એ મુસ્કેલી નડવાની ન હતી. પ્રશ્ન એ હતો કે, ઉદ્યોગહુન્નરનું શિક્ષણ કઈ ભાષામાં આપવું પ્રાથમિક શિક્ષણ માતૃભાષામાં અપાયા બાદ ઉચ્ચ અને માધ્યમિક શિક્ષણમાં શિક્ષણના વાહન તરીકે અંગ્રેજી ભાષા જ વાપરવાનો સૌને મોહ હતો. એ ભાષાથી દેશનો ઉત્કર્ષ થશે એમ કેળવાયેલા વર્ગના મોટા ભાગની માન્યતા હતી પણ આ દેશાભિમાની રાજવી આ વિષયમાં દીર્ઘ દૃષ્ટિથી જોઈ શકેલા કે હીંદની તમામ પ્રજા અંગ્રેજી બોલતી લખતી થઈ જાય એ સમય આવવાની આશા રાખવી તે મરીચિકાના જળ જેવી વૃથા છે. અલબત અંગ્રેજી ભાષાની સમૃદ્ધિ અને તેમાં હરહમેશ થતો વધારો, હુન્નરઉદ્યોગના શિક્ષણ માટે ઉપલબ્ધ પારિભાષિક શબ્દોની અંગ્રેજીમાં વિપુલતા હોવા છતાં બીજી બાજુએ વિચાર કરતાં શ્રી. મહારાજા સાહેબને એમ સમજાયેલું હતું કે આમ વર્ગ અંગ્રેજી ભાષાના જ શિક્ષણ પાછળ જીંદગીનાં પાંચ છ વર્ષ વેડફી નાંખે તેના કરતાં તે મુદતનો સદુપયોગ કરવો અને દેશી ભાષાના શબ્દભંડારમાં ન્યૂનતા હોય તો નવીન શબ્દો બનાવીને તે ભાષાને સુસમૃદ્ધ કરી બીજી ભાષાઓની પંક્તિમાં લાવી મૂકવી એ જ શ્રેયસ્કર માર્ગ છે. એટલે તે વખતે એ નિશ્ચય જ થયો કે આ સંસ્થામાં શિક્ષણ આપવાના સાધન તરીકે દેશી ભાષાનો જ ઉપયોગ કરવો અને પોતાની માતૃભાષા મરાઠી હોવા છતાં જે ગુજરાતી પ્રજાના કલ્યાણ માટે પ્રભુએ એમને અમૂલ્ય મોકો આપ્યો હતો તે પ્રજાની જ માતૃભાષા અર્થાત્ ગુજરાતી ભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવું. પોતાની જ માતૃભાષા મરાઠી તરફ એમણે આ વખતે લેશમાત્ર પક્ષપાત બતાવ્યો નથી એ એક અસાધારણ વાત છે. આજે કેટલાંક વર્ષોથી દેશના આગેવાનોને ખાત્રી થતી જાય છે કે બાળકોનાં શિક્ષણનાં સાત વર્ષ માત્ર એક પરદેશી ભાષાનો સાધારણ કાબુ મેળવવામાં જ વ્યતીત થાય છે, માટે શિક્ષણ તો માતૃભાષા દ્વારા જ અપાવું

જોઇએ અને તેને માટે વિદ્યાપીઠમાં પણ થોડે ઘણે અંશે કેટલાક વિષયનું શિક્ષણ દેશી ભાષામાં આપવાની સ્વતંત્રતા અપાઇ છે. એ ઉપરથી જણાશે કે ભાવી પ્રજાના આયુષ્યની બરબાદી અટકાવવાની જે હીમાયત હાલ કેટલાંક વર્ષોથી કરવામાં આવે છે તે જ વાત શ્રીમંત મહારાજા સાહેબને આજથી ચાળીસ વર્ષ ઉપર બરાબર સમજાઈ હતી. પણ જગતના નાયક થઇ શકે એવા પ્રભાવશાલી મહાપુરુષોના ભાગ્યમાં એવું સરજાયેલું હોય છે કે તેમના વિચાર સર્વાંશે ઝીલનારી પ્રજા તે વખતે તૈયાર હોતી નથી, અગર જો મોડા વહેલાં એ પ્રજાને એ જ વિચારનો સ્વીકાર કર્યા વિના છુટકો થતો નથી.

કલાભવન કાઢવાનો નિશ્ચય થયો તો ખરો પણ તેને માટે સંપૂર્ણ યોજના કરવી અને તેને અમલમાં મૂકવી એ વાત કાંઈ નાનીસૂની ન હતી. એને માટે સમર્થ પુરુષની આવશ્યકતા હતી. જે પુરુષ જાતે જ દેશાભિમાની હોય, કર્તવ્યપરાયણ હોય, પોતાના સ્વાર્થને ગૌણ રાખી દેશના હિતને પ્રાધાન્ય આપે એવો હોય, સારૂં ભણેલો ને વિદ્વાન હોય, શ્રીમંતનાં આદર્શ, ધ્યેય અને વિચારપ્રવાહને ગભરાયા વિના ઝીલી શકે એવો હોય તે જ ઇસમથી આ મહાભારત કામ થઇ શકે એમ હતું. કલાભવનની યોજના શરૂઆતથી જ એવા સારા સંજોગોમાં શરુ થવાની જરૂર હતી કે, જેને છેવટે યશ જ મળે કારણ કે આવી સંસ્થા જો માણસોની પસંદગીમાં ચુક પડવાથી યશસ્વી ન નીકળે તો તેની માઠી અસર આખા દેશ ઉપર થાય અને પ્રગતિરૂપી ઘડીયાળનો કાંટો કેટલાં વર્ષ પાછો ખસી જાય. પ્રજાકલ્યાણ માટે કામ કરવા કોઈ રાજા તૈયાર થાય તો તેને મદદ આપવા સારૂ યોગ્ય માણસો તે વખતે મળી આવ્યા વિના રહેતાં નથી. જે પ્રભુએ વડોદરાને માટે શ્રીમંત સરકાર મહારાજા સાહેબને જન્મ આપ્યો હતો તે જ પરમાત્માએ કલાભવનને માટે પણ એક મહાપુરુષ તૈયાર જ રાખ્યો હતો. તે આપણા ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજ્જર હતા. સુરતના વતની હોઈ તે મુંબઈ વિશ્વવિદ્યાલયની એમ. એ., બી. એસ. સી. ની પરીક્ષામાં માન સાથે ઉત્તીર્ણ થઈ વડોદરા કાલેજમાં જ રસાયણ શાસ્ત્રના અધ્યાપકનું કામ કરતા હતા. તેમને આ કલાભવનનું કામ આરંભવા સારૂ યોજવામાં આવ્યા અને આ મહત્ત્વની સંસ્થાની શરૂઆત સને ૧૮૯૦ માં થઇ. પ્રો. ગજ્જરનો સંબંધ કલાભવન સાથે સને ૧૮૯૭ સુધી રહ્યો. તેથી પેહલાં સાત વર્ષમાં શું શું કામ થયું તે તરફ આપણે ઉપરિ ઉપરિ દૃષ્ટિપાત કરીશું. આજે આટલે વર્ષે પણ એમ થાય છે કે પ્રો. ગજ્જર યુરોપના દેશો જોવા કે તેમાં શિક્ષણ લેવા ગયા ન હતા છતાં પોતાની નૈસર્ગિક પ્રતિભા બતાવી શકયા હતા, તો તેઓ ખરેખર યુરોપ જઇ આવ્યા હોત તો વડોદરાને તો શું પણ સમગ્ર હીંદને કાંઇક અસાધારણ લાભની પ્રાપ્તિ થાત એટલું જ નહીં પણ જે અસાધારણ સંજોગોને લીધે એમને

વડોદરાનો સંબંધ છોડવો પડ્યો તે સંજોગો ઉભા ન થયા હોત અને તેઓ અહીં વધારે લાંબો વખત રહ્યા હોત તોપણ એ કાંઇ એવું અવનવું પરાક્રમ કરી બતાવત કે તે ચિરસ્મરણીય થયા વિના ન રહેત.

સને ૧૮૯૦ માં પ્રથમ રંગશાળા શરૂ કરવામાં આવી. તે વખતે સિદ્ધાંતોમાં શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ ઉંડા ઉતરી શિક્ષણ આપવા કરતાં પ્રેકટીકલ એટલે તરત વ્યવહારમાં અને બજારમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવું શિક્ષણ આપવા તરફ વલણ વધારે હતું. રંગ એ રસાયણનો જ વિષય હોવાથી પ્રો. ગજ્જર તેમાં માર્ગદર્શક અને પ્રમાણભૂત હતા છતાં જર્મનીથી બે ઉસ્તાદ અથવા નિષ્ણાતોને-ડોકટર શુમાખર અને ડોકટર એરહાર્ટને આ કામ માટે ખાસ રોકવામાં આવ્યા હતા વખતે એવો પણ ઉદ્દેશ હોય કે રસાયણના અનેક પ્રયોગો કરતાં કરતાં કાંઈક નવીનશોધ (Research) થઈ જાય અને તેને અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ હીંદને લાભકારક બનાવી શકાય અથવા કોઇ વ્યાપારની કુંચી (Trade Secret) આ જર્મન લોકો બતાવે તો તેથી પણ દેશને આર્થિક દૃષ્ટિથી સંગીન લાભ થાય. શરૂઆતનાં ૭ સાત વર્ષોમાં સવડ થતાં ચિત્રશાળા, શિલ્પશાળા, યંત્રશાળા અને છેવટે વણાટ શાળા કાઢવામાં આવી હતી. તે વખતમાં ચાલતી પુરુષશિક્ષણપદ્ધતિપાઠશાળા તેમ જ કૃષિશાળા પણ કલાભવન સાથે જ જોડી દેવામાં આવી હતી. આ બન્ને શાળામાં ભણનાર વિદ્યાર્થીઓને વિજ્ઞાનના શિક્ષણ માટે ઉત્તમ સાધન કલાભવનની પ્રયોગ-શાળામાં સહેલાઇથી મળી શકે, એટલું જ નહીં પણ એ બન્ને શાળામાં શિક્ષણ આપનારા અધ્યાપકો કલાભવનની બીજી અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં તરત કામમાં લઇ શકાય એ ઉદ્દેશથી આ બધી શાળાઓ પ્રો. ગજ્જરના હાથ નીચે સોંપવામાં આવી હતી. તે વખતે પ્રિન્સીપલ તરીકે પણ તેમનો પગાર મોટો ન હતો. વિદ્વાન અધ્યાપકો પાસેથી મોટાં મોટાં કામ કરાવી લેવાની તેમની ઇચ્છા હતી. પ્રો. ગજ્જરને જરૂર પૂરતા સંપૂર્ણ અધિકાર આપવામાં આવ્યા હતા, જેથી આ ઉગતી અલૌકિક સંસ્થાને અંગે થનારા ખર્ચ માટે વારંવાર હુજૂરશ્રીને તકલીફ આપવી ન પડે. પ્રો. ગજ્જર પ્રથમ જણાવ્યા પ્રમાણે એક નૈસર્ગિક પ્રતિભાવાન પુરુષ હતા. તેની પ્રતીતિ તેઓ આ રાજ્યમાંથી ગયા પછી પણ તેમણે કરેલી અનેક શાસ્ત્રીય પ્રવૃત્તિઓથી સાબીત થયેલી આખું હીંદ જાણે છે. તેમણે વિદ્વાનો પાસે શ્રીસયાજીજ્ઞાનમંજુષા નામની પુસ્તકમાળા તયાર કરાવી છપાવી, અને તેના જેવી બીજી લઘુજ્ઞાનમંજુષા પણ તૈયાર કરાવેલી જેમાં-ની બધી ચોપડીઓ છાપવામાં આવી નથી. એમનો આશય એવો હતો કે કલાભવનને અંગે જે જે ગ્રંથો જોઇએ તે તે તમામ ગ્રંથો વડોદરામાં જ ગુજરાતી ભાષામાં છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબે લખાવી પ્રસિદ્ધ કરવા, કે જેથી બીજી ભાષામાં લખાયેલા ગ્રંથો ઉપર અવલંબન કરવું ન પડે. આ પ્રવૃત્તિને માથે

કળશરૂપ ગ્રંથ તૈયાર કરાવવા સારૂ વળી એક અદ્‌ભુત પ્રવૃત્તિ આદરવામાં આવી હતી. અંગ્રેજી ભાષામાં સંપૂર્ણ ગણાતો કોશ તે વખતે વેબ્સ્ટરની ડીક્ષનેરી નામનો હતો. તે ગ્રંથ મોટો હતો. તેમાં આવતા તમામ શબ્દોનાં હીંદની અનેક ભાષામાં ભાષાંતરો કરાવી તેનો જાણે એક મોટો વિશ્વકોશ તૈયાર કરવો હોય તે જાતની આ પ્રવૃત્તિ હતી અને તે કામનો આરંભ પણ વિદ્‌વાન લોકો પાસે કરાવી દેવામાં આવ્યો હતો. એ ગ્રંથ તૈયાર થયો હોત તો જગતમાં તે એક અદ્‌ભુત વસ્તુ ગણાત. અને હાલમાં શ્રીસયાજીશાસનશબ્દકલ્પતરુ તૈયાર કરાવવામાં જે શ્રમ અને દ્રવ્યનો વ્યય કરવો પડયો છે અને પડે છે તે ન કરવો પડત. એટલું જ નહીં પણ તમામ વિષયોના શબ્દોનું ભાષાંતર તેમાં થવાનું હોવાથી જ્ઞાન માત્રની એવી એક પણ શાખા બાકી ન રહી જાત કે જેને માટે દેશી ભાષામાં શબ્દો ન મળી શકત. જેમ શ્રીસયાજીશાસનશબ્દકલ્પતરુ રાજ્યકારભારને માટે એક આશીર્વાદ સમાન ગ્રંથ નીવડયો છે તે પ્રમાણે જ આ વિશ્વકોશ અખિલ હીંદને ઉપયોગમાં આવત.

શ્રીમંત મહારાજા સાહેબની પ્રેરણાત્મક શકિતને પ્રતાપે પ્રો. ગજ્જરની નૈસર્ગિક શક્તિને અજબ ચેતન મળ્યું હોય એમ દેખાતું. પ્રો. ગજ્જરે એક વિદ્યાપીઠની યોજના પણ કરી હતી. આપણા રાજ્યમાં હાલમાં પાંચ સાત વર્ષથી ગુજરાતને માટે અથવા વડોદરાને માટે સ્વતંત્ર યુનીવર્સીટી એટલે વિદ્યાપીઠ કાઢવાની યોજનાનો ઉહાપોહ ચાલી રહ્યો છે ને સમર્થ અનુભવી વિદ્‌વાનોએ પોતાના વિચારનો મહત્ત્વનો હિસ્સો તેમાં આપ્યો છે, પરંતુ તે સાથે એટલું પણ યાદ રાખવાનું છે કે આજથી ૪૦ વર્ષ ઉપર પ્રો. ગજ્જરે વિદ્યાપીઠની યોજના તૈયાર કરીને આપી હતી અને તેમાં હુન્નરઉદ્યોગને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું હતું. અલબત, તે વખતે તે યોજના કેટલાકને અશકય અથવા નકામી લાગી હશે પણ એટલું તો કહેવાની હીંમત કદાચ રાખી શકાય કે તે યોજના અમલમાં મૂકાઈ હોત તો હાલ જે ભણેલાઓની બેકારી ચિંતાનો વિષય થઈ પડી છે તેટલે અંશે તે ચિંતાનો વિષય કદાચ ન પણ થઇ પડત.

આ ઉપરાંત રાજ્યમાં જ્યાં જ્યાં જૂના હુન્નર, ઉદ્યોગ ખીલવવાનો સંભવ હતો ત્યાં ત્યાં નાની નાની ઉદ્યોગશાળાઓ કાઢવામાં આવી હતી, પરંતુ લોકલાગણી સરકારી નોકરી તરફ જ વધુ દોરાયેલી હોવાથી અને એવાં જ બીજાં કારણોથી તે શાળાઓ ઇચ્છેલી મર્યાદા સુધી વિકાસ પામી ન શકી અને તેમનો સ્થળાંતર વખતો વખત કરવો પડ્યો.

સારાં કામોમાં હમેશાં વિઘ્નો આવે છે. તે વિઘ્નો કુદરત મનુષ્યની કસોટી કરવા મોકલે છે. સંસ્થા અથવા મનુષ્ય મજબુત હોય તો તે વિઘ્નો દૂર

ફરી સહીસલામત બહાર આવી વધારે દીપે છે અને પછી વધારે ખીલે છે. સને ૧૮૯૬ માં પ્રોફેસર ગજ્જરના સંબંધમાં કઢંગા સંજોગો ઉત્પન્ન થયા. તેમના કામની ખરી કિંમત હુન્નરઉદ્યોગના વિષયો બરાબર નહીં સમજનારાથી સ્વાભાવિક રીતે થઇ શકી નહીં અને એ વધારે વખત પોતાને મળેલા અધિકાર નિરંકુશ રીતે વાપરશે તો રાજ્યનાં નાણાં એમના ભાવી કાર્યક્રમ માટે પુરતાં નહીં થાય એવો અંદેશો ઉત્પન્ન કરનારા સંજોગો ઉભા થયા. પ્રો. ગજ્જરને એ સ્થિતિ અસહ્ય થઇ. એમને એમ જ ભાન થયું કે હવે વડોદરામાં વધારે વખત રહેવાથી પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા પાર નહીં પડે અને ગેરસમજ વધશે એમ વિચારી સને ૧૮૯૬ માં કલાભવન સાથેનો સંબંધ હમેશ માટે છોડી તેઓ મુંબઇ ગયા.

પ્રો. ગજ્જરના ગયા પછી કલાભવનનું નાવ કેમ ચાલ્યું તે વિષય ઉપર આવતાં પહેલાં એક બીજી બાબત તરફ આપણે નજર કરવી પડશે. ઉત્તમ શિક્ષણ યુરોપના દેશોમાં મળી શકે છે, તેથી ત્યાંથી પરદેશી લોકોને મોટા પગારથી લાવવા કરતાં આ દેશના લોકોને તે દેશોમાં મોકલી ખાસ તાલીમ આપવામાં આવી હોય તો તેઓ પોતાના દેશને માટે થોડે ખર્ચે જ્યારે જોઇએ ત્યારે ઉપયોગમાં આવી શકે એવો નિશ્ચય શ્રીમંત મહારાજા સાહેબનો હતો. જેમ જેમ શ્રીમંત મહારાજા સાહેબની યુરોપાદિ દેશોની યાત્રાઓ વધતી ગઇ તેમ તેમ તેમની ખાત્રી આ બાબતમાં એટલી મજબુત થતી ચાલી કે રાજ્યના કોઈ પણ ખાતામાં પાશ્ચાત્ય દેશોની સંસ્કૃતિના શિક્ષણ વિનાનો માણસ મોટી જવાબદારીની જગા ઉપર ન હોવો જોઇએ અને આજ તો વિલાયત જઇ આવેલા નોકરોની સંખ્યા ગણવા બેસીએ તો હીંદમાં ભાગ્યે જ એવું એક પણ રાજ્ય નીકળશે કે જેમાં પાશ્ચાત્ય શિક્ષણથી વિશેષ સંસ્કારી થયેલા અમલદારો અહીંના જેટલા હશે. અસ્તુ ! રાજ્યકારભારનાં બીજાં ખાતાંની વાત સાથે હાલ આપણે સંબંધ ન હોવાથી કલાભવનને ખાતર કલાભવનને કામમાં આવી શકે એવા કલાભવનના કે બહારના કયા કયા નોકરોને સરકાર તરફથી પૂરા ખર્ચથી કે મદદ આપી વિશેષ સંસ્કારી બનાવવામાં આવ્યા હતા તેમનાં નામ નીચે આપીશું.

૧. રા. મગનલાલ છોટાલાલ દેસાઇને પારિસનું પ્રદર્શન જોવા મોકલવામાં આવ્યા હતા.

૨. રા. મોતીભાઈ ભીખાભાઈ પટેલ ઈજીનીયરીંગ કામ માટે યુરોપ ગયા હતા.

૩. રા. રાવજીભાઈ મોતીભાઇ પટેલ ઈજીનીયરીંગ કામ માટે યુરોપ ગયા હતા.

૪. રા. આર. કે. લુહારને ઘડીયાળની બનાવટ માટે.

૫. રા. એલ. એચ. ખરાદીને ફરનીચર, લાકડીસામાન માટે.
૬. રા. આર. જે. બુધવારકરને ચિત્રકામ માટે.
૭. રા. સી. એમ. સ્ટૉફને રંગનાં તત્ત્વો સમજવા માટે.
૮. ડૉ. સી. એસ. પટેલને તેલ, સાબુની બનાવટ માટે.
૯. રા. વી. વી. વડનેરકરને શિલ્પ અને સ્થપત્ય માટે.

ઉપર જણાવેલા ગૃહસ્થો યુરોપ જઈ આવી તેમના જ્ઞાનનો લાભ કલાભવનને આપવામાં ઉપયોગી થયા હતા અને થાય છે. તે ઉપરાંત એટલું યાદ રાખવાની જરૂર છે કે અનેક બીજા નિષ્ણાતો પોતાને ખર્ચે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં વિશિષ્ટ શિક્ષણ લઈ આવી કલાભવનમાં નોકરી કરી ગયા છે અને હજી પણ કામ કરી રહ્યા છે. આજે આપણે જોઇશું તો કલાભવનની લગભગ તમામ શાખાઓમાં યુરોપ, અમેરિકા, વગેરે દેશોમાં ખાસ તાલીમ લીધેલા નિષ્ણાતો કામ કરે છે. મુખ્ય અધ્યાપક રા. વોરા પણ પાશ્ચાત્ય તાલીમવાળા જ છે.

પ્રો. ગજ્જર ગયા પછી સને ૧૮૯૬ થી સને ૧૯૦૮ સુધી કલાભવનની સંસ્થા ઉપરના પરિચ્છેદમાં જણાવેલા રા. રાવજીભાઈ મોતીભાઈ પટેલના તાબામાં રહી. માત્ર વચમાં થોડો વખત રા. લલ્લુભાઈ દલપતરામ કવીશ્વર મુખ્ય અધ્યાપક તરીકે રહ્યા હતા. રા. રાવજીભાઇનો વખતમાં કલાભવનની વ્યવસ્થામાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો. ખર્ચમાં પણ લગભગ રૂ. ૧૭૦૦૦ જેટલી બચત કરવામાં આવી, કલાભવનને અંગે નીકળતાં પત્રો પણ બંધ કરવામાં આવ્યાં અને એકંદરે કરકસરથી કામ લેવાવા લાગ્યું. તેમના વખતમાં યંત્રશાળા, રંગશાળા, ચિત્રશાળા, શિલ્પશાળા, એટલી જ શાળાઓ ચાલુ હતી, અને વણાટ શાળાનું હંગામી ખાતું ચાલુ રાખવામાં આવ્યું હતું. એટલું જ નહીં પણ સને ૧૯૦૫ માં આખા રાજ્યમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજીયાત કરવામાં આવ્યું તેથી સુશિક્ષિત શિક્ષકોને માટે પડેલી સામટી ખોટને પહોંચી વળવા સારૂ પુરુષશિક્ષણ-પદ્ધતિપાઠશાળા ફરીથી (એટલે સને ૧૮૯૮ પછી બંધ થયેલી તે) કાઢવામાં આવી હતી તે પણ કલાભવનની એક શાખા જ ગણવામાં આવતી હતી.

સને ૧૯૦૮ માં શ્રીમંત મહારાજા સાહેબની આજ્ઞાનુસાર વડોદરા કૉલેજના પ્રિન્સીપલ ડૉ. જેકસને કલાભવનની તપાસણી કરી પોતાના નિવેદનમાં જણાવ્યું કે કેટલીક શાખામાં સારા પગાર આપી વધારે બાહોશ માણસો રાખવા જોઇએ, પદાર્થ વિજ્ઞાન, રસાયણ અને ઉચ્ચ ગણિતનું વિશેષ જ્ઞાન, જરૂર પડે તો અંગ્રેજીમાં આપવું જોઇએ, યંત્રશાળામાં ભણનારની યોગ્યતા વધે એવાં પગલાં લેવાવાં જોઇએ, કારખાનું મોટું ને વિશાળ કરવું જોઇએ અને અનેક શાખાઓનો પરસ્પર આંતરિક સંબંધ એકમેકને ઉપકારક થાય એવો થવો જોઇએ. ડૉ.

જેકુસનની ભલામણો પૈકી જે તરત સહેલાઇથી અમલમાં આવી શકે એવી હતી તેનો અમલ કરવામાં આવ્યો.

સને ૧૯૦૮ થી આજ સુધી કલાભવન રા. વોરાના તાબામાં છે. તેમણે માહે નવ્હેમ્બરમાં સંસ્થાનો હવાલો લીધો. તે તાજેતરમાં યુરોપના દેશોમાં ઘરને ખર્ચે અભ્યાસ કરી આવેલા હતા. તેમને સંસ્થામાં ઘણી ખામીઓ દેખાઈ. શિક્ષણપદ્ધતિપાઠશાળાને કલાભવનથી જૂદી પાડવામાં આવી. તેમને તરત સમજાયું કે, પ્રાથમિક તૈયારી જેટલી જોઇએ તેટલી કર્યા વિના છોકરાઓ ભણવા આવે, તેમને નાના પગારના બીન અનુભવી અને પાશ્ચાત્ય પ્રગતિમાન દેશોના નિષ્ણાત જેટલું જ્ઞાન ન હોય એવા શિક્ષકો ભણાવે તેથી ઔદ્યોગિક શિક્ષણ જે ધ્યેય સાધવા મથે તે ધ્યેય સિદ્ધ થઈ શકે જ નહીં. તેમણે સુધારા કરવા અને સંસ્થામાં નવીન ચેતન લાવવા, તેને ખરેખરી ઉપયોગી બનાવવા અનેક દરખાસ્તો રજુ કરી. જો કે તેનું તાત્કાળિક ફળ જોઇએ તેવું ને તેટલું નહીં આવ્યું હોય તોપણ સત્તાધીશોને એટલી તો ખાત્રી થઈ જ કે કલાભવનમાં સુધારાનો અવકાશ ઘણો હતો અને તે બહારથી જેવું રૂડું દેખાય છે તેવું તેનું ખરેખરૂં સ્વરૂપ નથી.

આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી કાંઇક મોટું પગલું ભરતાં પહેલાં શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે સને ૧૯૧૧ માં એક તપાસણી સમિતિ નીમી. જેમાં પ્રિન્સીપલ ક્લાર્ક, રાવબહાદુર હરગોવિંદદાસ દ્વારકાંદાસ કાંટાવાળા અને રા. સિતારામ વાસુદેવ પેઠસે સભ્યો હતા. તેઓએ તમામ શાખાઓનું ચાલતું કામ બારીકાઇથી તપાસ્યું તેમ જ કલાભવન સંસ્થાની બીજી બાબતોનો પણ સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો ને છેવટે પોતાનું નિવેદન તૈયાર કર્યું જેમાં મહત્ત્વની એક સૂચના એવી હતી કે સંસ્થા માટે પ્રસંગોપાત્ત ભેટ લેનારાઓની સમિતિ નીમવી. ઈજીનીયરીંગ શાખા અને યંત્ર શાળામાં તેમ જ વિજ્ઞાનના શિક્ષણમાં ને કારખાનામાં તેમણે સુધારા સૂચવ્યા. વ્યાપારી શાળાને વડોદરા કાલેજમાં લઇ જવાની, ચિત્રશાળાને ઇલાહીદી સ્વતંત્ર શાળા કરવાની ઇત્યાદિ ભલામણો તેમણે કરી. આ સમિતિની બધી ભલામણો સર્વાનુમતે નહીં થઇ શકેલી હોવાથી છેવટનો હુકમ આપતા પહેલાં શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે એક સલાહકાર મંડળ નીમી આપી એવું ફરમાન કર્યું કે તેમણે આ નિવેદન ધ્યાનમાં લઇ પોતે થઇને ચોક્કસ ભલામણો રજુ કરવી. સલાહકાર મંડળે કેટલીક બેઠકો કરી, અને છેવટે સને ૧૯૧૭ માં તેણે પોતાની ભલામણો પેશ કરી. કેટલાક નવા વિષયો દાખલ કરવા, પ્રવેશ પરીક્ષાનું ધોરણ ઉંચું કરવા, અંગ્રેજી તેમ જ ગુજરાતી બન્ને ભાષામાં શિક્ષણ આપવા, કારખાના માટે તેમ જ પ્રયોગ માટે વધારે ખર્ચ મંજુર કરવા અને કેટલુંક મહેકમ વધારવા આ મંડળની ભલામણો હતી. પણ એ ભલામણો પણ એટલી ખર્ચાળ

દેખાઈ કે સને ૧૯૧૮ માં નામદાર મંત્રીમંડળે એવી આજ્ઞા કરી કે એ ભલામણોનો ફરી વિચાર કરી અંકુશમાં રહી શકે એવા ખર્ચવાળી ભલામણો તે મંડળે ફરીથી કરવી. સલાહકાર મંડળના સભ્યોની સંખ્યા ભારે હોવાથી સને ૧૯૧૮ માં તેમાં માત્ર પાંચ જ સભ્યો રાખવામાં આવ્યા અને તેમણે સને ૧૯૧૯ માં નવીન ભલામણો કરી પરંતુ તે વખતે મોંઘવારી આખા દેશમાં વ્યાપી રહેલી હોવાથી, રાજ્યનાં નાણાં રાજ્યના નોકરોના પગાર ને પાયરીઓ સુધારવામાં વપરાવાનાં હોવાથી એ ભલામણો ઉપર બીજો કશો હુકમ આપી ન શકાયો અને આ સંસ્થાના કામકાજ માટે અહીંના નિષ્ણાતો અભિપ્રાય આપી સૂચનાઓ અને ભલામણો કરે તેના કરતાં બહારનો કોઇ તટસ્થ નિષ્ણાત સલાહ આપે તો ઠીક એમ ધારવામાં આવ્યું.

પરિણામે સને ૧૯૨૦ ના માહે ડીસેમ્બર માસમાં બેંગલોરના ડૉ. હે કલાભવનની તપાસણી માટે આવ્યા. તેમણે બારીક અવલોકન અને ઉંડો અભ્યાસ કરી પોતાનું અમૂલ્ય નિવેદન સને ૧૯૨૧ માં રજુ કર્યું. સને ૧૯૨૩ ના મે માસમાં શ્રી. મહારાજા સાહેબે તે નિવેદનની ભલામણો મંજૂર કરી, મહેકમ નવીન રાખવામાં આવ્યું, નવાં સાધનો ખરીદાયાં, પ્રવેશનું ધોરણ વધારે સખત કરવામાં આવ્યું, ડીપ્લોમાના અભ્યાસ માટે અંગ્રેજીમાં શિક્ષણ આપવાનું ઠર્યું અને ફી બેવડી થઈ.

સને ૧૯૨૪ માં શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ હીંદુ યુનીવર્સીટીના ચાન્સેલર તરીકે બનારસ પધાર્યા અને ત્યાં ઇંજીનીયરીંગ શાખા જોઈ વિસ્મયચકિત થયા. ત્યાં જ એવો નિશ્ચય થયો કે, ડૉ હેની તપાસણીમાં જે કાંઇ અધૂરૂં રહ્યું હોય તેની તપાસ કરાવવી અને કલાભવન ખરેખરી ઉપયોગી સંસ્થા બની રહે તેથી સામાન્ય માણસો કરતાં ખાસ માહીતી ધરાવનારા નિષ્ણાતો પાસે જ તેની પૂરેપુરી તપાસણી કરાવવી. તેથી મિ. કીંગને સને ૧૯૨૫ ના માર્ચ માસમાં અત્રે આમંત્રવામાં આવ્યા અને તપાસને અંતે તેમણે પોતાનું નિવેદન રજુ કર્યું જેમાં મહત્ત્વની સૂચનાઓ એ હતી કે,

૧. કારખાનાનું નવીન મકાન બાંધવું.

૨. કારખાનામાં શિક્ષણને જ પ્રાધાન્ય આપવું અને નફાતોટાનો વ્યાપારી ખ્યાલ કાઢી નાંખવો.

૩. વિદ્યાર્થીઓ માટે વસતિગૃહ બાંધવું.

૪. ઇજીનીયરીંગ શાખા માટે પ્રયોગશાળા તૈયાર કરવી.

વગેરે. આ ભલામણો થયાંને સાત વર્ષ થયાં છે. પરંતુ હજી તેનો છેવટનો નિકાલ અનેક કારણોથી થઈ શકયો નથી.

ઉપર સલાહકાર મંડળની વાત આવી છે. નેક નામદાર દીવાન સાહેબે આ મંડળ સાથે લાંબા વખત સુધી સને ૧૯૨૭ ના નવેમ્બર માસમાં વાટાઘાટ કરી હતી. તે વાટાઘાટને પરિણામે નેક નામદાર દીવાન સાહેબે તે મંડળને પોતાની સ્પષ્ટ ભલામણો કરવા જણાવ્યું હતું અને તે પ્રમાણે સને ૧૯૨૮ માં તે રજુ કરવામાં આવી હતી. ડીપ્લોમા અને કારીગરો માટે ફાયદા અભ્યાસક્રમ રાખવાની, નવીન કારખાનું અને રંગશાળા બાંધવાની, કારખાના સિવાય બહારની સંસ્થાઓમાં વ્યવહારૂ શિક્ષણ લેવાની, કારીગર વર્ગના છોકરાઓને વિદ્યાવેતન આપવાની અને ફીનું ધોરણ વધારવાની યોગ્યતા આ મંડળે કરી હતી જેમાંની કારખાનું ને રંગશાળા બાંધવાની ભલામણ સિવાય બીજી બધી ભલામણોનો સ્વીકાર થયો.

કલાભવનમાં હુન્નર ઉદ્યોગ સિવાય બીજી શાખાઓ રાખવામાં આવી હતી તેનો ઈશારો ઉપર જે તે સ્થળે કરવામાં આવ્યો છે, છતાં બીજા કેટલાક નાના હુન્નરઉદ્યોગો શીખવવા પ્રયત્ન થયેલા તેની વાત ટુંકામાં અત્રે લખવાની જરૂર છે. મુખ્ય અધ્યાપક રા. શિવજીભાઈના સમયમાં સને ૧૯૦૨ થી સને ૧૯૦૮ સુધી ભવનમાં ઘડીયાળોની બનાવટનો વર્ગ કાઢવામાં આવ્યો હતો અને તેમાં રા. લુહાર શિક્ષણ આપતા હતા. રા. મગનલાલ દેસાઈ પારિસ પ્રદર્શન જોઈ પરત આવ્યા પછી અત્રે સને ૧૯૦૦ માં સ્ટીલપેન, બટન, બ્રશ બનાવવાનું, લાકડા ઉપર તાપ અને દબાણના યોગથી ચિત્ર કાઢવાનું, ઈનેમેલ લગાડવાનું અને રીપુસ (Repousse) કામ કરવાનું,–આવા નાના નાના ઉદ્યોગો શરૂ કરવામાં આવેલા, પરંતુ થોડા સમય પછી એ બધા જ બંધ કરવા પડેલા હતા. માત્ર સને ૧૯૦૬ માં શરૂ થએલો વ્યાપારી વર્ગ આજ સુધી ચાલુ રહ્યો છે.

હાલ ઔદ્યોગિક શિક્ષણ આપનારી સંસ્થાઓ રાજ્યમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. કલાભવન.

૨. પેટલાદ કસ્બાની પ્રાથમિક શાળાને જોડેલી ત્રણ વર્ષના અભ્યાસવાળી ઉદ્યોગશાળા.

૩. પાટણ કસ્બાની પ્રાથમિક શાળાને જોડેલી ત્રણ વર્ષના અભ્યાસવાળી ઉદ્યોગશાળા.

૪. અમરેલી કસ્બાની પ્રાથમિક શાળાને જોડેલી ત્રણ વર્ષના અભ્યાસવાળી ઉદ્યોગશાળા.

૫. મદદ લેનારી નવસારી કસ્બાની ટાટા હુન્નર શાળા, અને

૬. વડોદરા શહેરનું બાળસંરક્ષકાલય અર્થાત્ રેફરમેટરી જે હવે કલાભવનના તાબામાંથી લઈ લેવામાં આવ્યું છે.

તે પૈકી કલાભવનમાં મુખ્ય ચાર શાખાઓ છે.

૧. ઈજીનીયરીંગ શાખા જેમાં યંત્રની, શિલ્પની, વિદ્યુત્ શાસ્ત્રની એવી ત્રણ પેટા શાખાઓ છે.

૨. રસાયણિક એટલે રંગકળાની અને સુતરની શાખા જેમાં રંગવાનું, નીખારવાનું, છાપવાનું, કાંતવાનું અને વણવાનું શીખવવામાં આવે છે.

૩. સ્થાપત્ય તથા ચિત્રની શાખા જેમાં ચિત્ર, લાકડાં ઉપરનું કામ, ફોટોગ્રાફી વગૈરે ઔદ્યોગિક કળાઓનો સમાવેશ થાય છે અને

૪. વ્યાપારી શિક્ષણની શાખા.

આ આઠ પેટા શાખાઓમાં મોટે ભાગે બે જાતના અભ્યાસક્રમ રાખવામાં આવ્યા છે.

૧. ડીપ્લોમા જેમાં અંગ્રેજીમાં શિક્ષણ અપાય છે અને મેટ્રીકયુલેશન સુધી અભ્યાસ કરેલા લોકો જ પ્રવેશ કરી શકે છે અને

૨. કારીગરનો અભ્યાસક્રમ જેમાં માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ અપાય છે.

બહારની ઉદ્યોગશાળાઓમાં રંગ, સુતારી અને વણાટ કામ શીખવાય છે અને તેનો વધારે વિકાસ કરી ત્યાં ભણીને લાયક થએલા વિદ્યાર્થીઓ અહીંના ડીપ્લોમા અભ્યાસમાં દાખલ થઈ શકે એવી રીતે તૈયારી કરવાની યોજના ઘડાઈ છે. ટાટા હુન્નર શાળામાં કેબીનેટ બનાવવા તરફ જ મુખ્ય ધ્યાન અપાય છે ને તે મદદ લેનારી શાળા હોવાથી તેનું ધ્યેય તે કાઢનારા જ નિર્ણીત કરે છે. બધી જ શાખામાં ઉત્તમ પરદેશી શિક્ષણ લીધેલા નિષ્ણાતો રોકવામાં આવ્યા છે એ વાત ઉપર આવી ગઈ છે.

કલાભવન શરૂ થયું ત્યારથી એમાં ભણનારાઓની સંખ્યા સામાન્ય રીતે સારી જ રહે છે. ઘણાં વર્ષો સુધી તેમાં શિક્ષણફી લેવાતી ન હતી, પરંતુ જ્યારે ઉજળીયાત લોકો પણ તેનો લાભ લેતા થયા અને ખર્ચનું ભારણ વધ્યું ત્યારે જુજ ફી લેવાની શરુઆત કરવામાં આવી અને હમણાં પણ ફીના દર પ્રમાણમાં ઓછા અને હલકા છે. સંસ્થાનું વાર્ષિક ખર્ચ આશરે એક લાખ રૂપીયાની નજદીકમાં થતું જાય છે.

આટલા વર્ણન ઉપરથી જણાશે કે કલાભવન લંડનની એકાદ પોલીટેક્નીક અર્થાત્ અનેક હુન્નર ઉદ્યોગ શીખવનારી સંસ્થા જેવી સંસ્થા છે. દેશની ઉછરતી પ્રજાની હાજતોને સંતોષવા ઉપરાંત સીટી અને ગીલ્ડઝ ઓફ લંડન ઈન્સ્ટીટ્યુટની પરીક્ષાઓ આપવા સારૂ કલાભવન કેન્દ્ર તરીકે સ્વીકારાયું છે. યંત્રશાળાના વિદ્યાર્થીઓ બૉમ્બે બૉઈલર એક્ટની રૂએ બહારની પરીક્ષા આપી શકે છે. લંડન

ચેમ્બર ઓફ કૉમર્સની પરીક્ષા માટે વ્યાપારી શાળાના વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર થાય છે, તેમ જ ચિત્ર, રંગ અને શિલ્પને માટે મુંબઇ ઇલાકાની સરકારની શાળામાં પરીક્ષા આપી શકાય એ પ્રમાણેની તૈયારી અહીં થાય છે. યંત્ર અને વિદ્યુત્ શાખામાં પહેલાં બે વર્ષનો અભ્યાસ સામાન્ય હોઇ પછી ત્રીજા વર્ષથી તેના વિભાગ પડી જાય છે. બન્નેનો અભ્યાસ ચાર ચાર વર્ષનો છે. ચિત્રનો અભ્યાસ ત્રણ વર્ષનો છે. રંગશાળાની બે શાખાઓમાં ત્રણ ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસ છે. એકમાં રંગવાનું, છાપવાનું અને નીખારવાનું, અને બીજામાં તેલ અને સાબુનો વિષય છે. વણાટના કામને ત્રણ વર્ષ લગે છે. સ્થાપત્યનો અભ્યાસક્રમ ચાર વર્ષનો છે. ફોટોગ્રાફીનો અભ્યાસક્રમ ચાર વર્ષનો છે અને તેમાં ફોટો પાડવાનું, ફોટો મોટા કરવાનું, મેજીક લેન્ટર્નની સ્લાઇડો તયાર કરવાનું, પીંછી ને શાહીથી ચિતરવાનું વગેરે શીખવાય છે. ચિત્રશાળામાં ચાર વર્ષનો અભ્યાસ છે. તેમાં ચિત્રના તમામ વિષયો ઉપરાંત વૉટર અને ઑઇલ કલર્સનું કામ શીખવાડાય છે. કારીગર વર્ગની લગભગ તમામ શાખામાં ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસ ગુજરાતીમાં શિક્ષણ આપવા માટેનો રાખ્યો છે. તેમને જે તે વિષયના સિદ્ધાંતો શીખવવામાં આવે છે અને તે ઉપરાંત વિશેષમાં પ્રેકટીકલ એટલે પ્રત્યક્ષ કામ શીખવવા તરફ વિશેષ લક્ષ અપાય છે. તમામ વર્ગોમાં સંગીન પાયા ઉપર જ કામ કરવા સારૂ ખાસ કાળજી રાખવામાં આવે છે.

કલાભવનને અંગે શરુઆતથી જ વર્કશૉપ એટલે કારખાનું રાખવામાં આવ્યું છે. હવે તો તેમાં વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી થોડી ફી લેઈ વરાળ, યાંત્રિક બળ, અને સાધનો પૂરાં પાડવામાં આવે છે જેથી તેનો અપવ્યય થતો અટકે. તે ઉપરાંત શાળાઓ તથા કચેરીઓ માટે લાકડી સામાન પણ અહીં તૈયાર થાય છે. તેમ જ બીબાં કરવાનું અને એવું જ બીજું પરચુરણ કામ કરવામાં આવે છે. સને ૧૯૩૨ માં આવું કામ લગભગ રૂ ૩૮,૦૦૦ નું થયું હતું જેમાંથી રુ. ૭,૩૦૦ જેટલો નફો થયો હતો.

કલાભવન એ એક એવી સંસ્થા છે કે જેમાં હીંદના કોઈ પણ ભાગમાંથી વિદ્યાર્થી ભણવા આવ્યો નહીં હોય એવું નહીં બન્યું હોય. પેશાવરથી કન્યાકુમારી સુધી અને કરાંચીથી કલકત્તા સુધીના પ્રદેશમાંથી વિદ્યાર્થીઓ અહીં આવી ભણે છે. આ સંસ્થાનો લાભ રાજ્યના વતની લોકો કરતાં બીજા ઇલાકાના લોકોએ વધારે લીધો હશે. હીંદના કોઇ ઇલાકા કે દેશી રાજ્યની કુદરતી સ્થિતિ જ એવી હોય કે ત્યાંના લોકો કેવળ કૃષિ કરતાં હુન્નરઉદ્યોગ તરફ વડોદરા રાજ્યની પ્રજા કરતાં વધારે વળેલા હોય તો તેઓ આ સંસ્થામાં વધારે પ્રમાણમાં આવે એમાં આશ્ચર્ય નથી. આપણે ત્યાં પણ ઔદ્યોગિક પરિવર્ત્તન થાય, લોકોને મુડી વધારે મળે અને નવાં નવાં કારખાનાં નીકળે તો વખતે એવો પણ સમય આવે કે કલા-

ભવન આપણા રાજ્યના બાળકોથી જ ભરાઈ જાય. પણ સમગ્ર હીંદને લાભ છે એટલે વડોદરાને પણ લાભ છે એવો નિશ્ચય રાખનાર રાજાને આવા સંકોચવાળા વિચાર આવવાનો સંભવ નથી. હાલ તેમાં ૫૭૫ છોકરાઓ છે જેમાંના ૪૬ ટકા વડોદરા રાજ્યના વતની છે, ૩૮ ટકા મુંબઇ ઇલાકાના વતની છે ને ૧૬ ટકા હીંદના બીજા અનેક ભાગમાંથી આવેલા છે. પંજાબ, મદ્રાસ, બંગાળા સુધીના અને અનેક દેશી રાજ્યોના વિદ્યાર્થીઓ આ સંસ્થામાં ભણે છે. આ ૫૭૫ છોકરાઓમાંથી ૩૭૫ ડીપ્લોમાનો ઉચ્ચ અભ્યાસ કરે છે અને ૨૦૦ કારીગર વર્ગના અભ્યાસમાં ભણે છે.

આ સંસ્થાને અંગે વિદ્યાવેતન એટલે શિષ્યવૃત્તિઓનું આકર્ષણ પણ ઠીક છે. તેની વિગત નીચે આપવામાં આવી છે.

૧. હોશીઆરીનું વિદ્યાવેતન, જે સૌથી ઉંચે નંબરે ઉત્તીર્ણ થાય તેવાઓને માટે માસિક રૂ. ૧૦૦ સરકાર જ આપે છે.

૨. શ્રી પિલાજીરાવ શિષ્યવૃત્તિની રકમ નવસારી પ્રાંતના વિદ્યાર્થીઓને જ અપાય છે.

૩. નવસારી અને મહેસાણાની પ્રાંત પંચાયતો કેટલીક શિષ્યવૃત્તિઓ આપે છે.

૪. પેટલાદના શેઠ રાજરત્ન નારણભાઇએ સ્થાપેલી માસિક રૂા. ૨૫ પચીસની શિષ્યવૃત્તિ પ્રો. ગજ્જરના સ્મારક તરીકે રંગશાળામાં અપાય છે.

૫. રાની પરજના વિદ્યાર્થીઓ માટે માસિક રૂા. ૧૨ બારની એક એવી ૭ શિષ્યવૃત્તિઓ સરકાર આપે છે.

૬. તેવી જ રીતે દલિત વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ માટે દરેક રૂા. ૧૦ દસની ૭ શિષ્યવૃત્તિઓ સરકાર આપે છે.

૭. વાઘેર કોમ માટે રૂા. ૨૦ વીસની એક એવી બે શિષ્યવૃત્તિઓ ખાસ સરકાર તરફથી આપવામાં આવે છે.

૮. કારીગર વર્ગના છોકરાઓ માટે રૂા. ૧૦ દસની એક એ પ્રમાણે ૨૦ શિષ્યવૃત્તિઓનો પ્રબંધ સરકાર તરફથી જ ખાસ કરવામાં આવ્યો છે.

૯. ભાવસારના છોકરાઓ માટે રૂા. ૧૫ પંદરની એક એવી ૬ શિષ્યવૃત્તિઓ વ્યાપારઉદ્યોગકામગાર ખાતું આપે છે.

૧૦. આ ઉપરાંત કેટલાંક ઇનામો અને ચાંદ પણ આપવાની વ્યવસ્થા છે.

૧૧. પેટલાદ, પાટણ, અને અમરેલી ઉદ્યોગ શાળાઓમાં પણ શિષ્યવૃત્તિ માટે દર સાલે દરેક શાળામાં રૂા. ૧૫૦ અપાય છે, અને રૂા. ૧૮૦ શ્રી. પિલાજીરાવ શિષ્યવૃત્તિ તરીકે કારીગર વર્ગ માટે રખાય છે અને મહેસાણા ને અમરેલી પ્રાંત પંચાયતો પણ આ દિશામાં યોગ્ય મદદ કરે છે.

ઉપર પ્રમાણે અભ્યાસ અને હોશીયારીને ઉત્તેજન આપવા સારૂ તથા કારીગર વર્ગના લોકોને આ સંસ્થામાં પોતાના બાળકોને શિક્ષણ અપાવવાને આકર્ષણ થાય તે માટે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.

ડીપ્લોમાનો અભ્યાસક્રમ દાખલ થયા પછી કલાભવનમાંથી ઉચ્ચ પ્રકારનું શિક્ષણ લઈ જૂદી જૂદી શાખામાં કેટકેટલા વિદ્યાર્થીઓ આજ સુધીમાં બહાર પડ્યા તેનો ખ્યાલ નીચેની સંખ્યા ઉપરથી આવશે.

સને ૧૯૩૨ સુધીમાં બહાર પડનારની સંખ્યા.

મીકેનીકલ ઇંજીનીયરીંગમાં	૩૭૬
ઇલેકટ્રીકલ ઇંજીનીયરીંગમાં	૭૨
સિવીલ ઇંજીનીયરીંગમાં, ...	૪૧૦
રસાયણ, રંગ ખાતામાં	૧૭૩
વણતર શાળામાં	૧૭૨
ચિત્ર શાળામાં	૧૨૧
સ્થાપત્ય શાળામાં	૧૫
કુલ એકંદર......	૧,૩૩૯

આ તો ડીપ્લોમાનો અભ્યાસક્રમ દાખલ થયા પછીના આંકડા છે. તે પહેલાં જે લોકો આ સંસ્થામાં અભ્યાસ કરી હુન્નરઉદ્યોગનું શિક્ષણ મેળવી બહાર પડ્યા હશે અને જેઓ અપ્રેન્ટીસ વર્ગ, કારીગર અભ્યાસ વર્ગના અભ્યાસક્રમમાં ઉત્તીર્ણ થયા હશે તે બધા જ એકઠા કરવામાં આવે તો તેની સંખ્યા ઘણી મોટી થાય એ ઉઘાડી વાત છે. આરંભમાં જ્યારે રંગશાળામાં લોકો ભણી વ્યવહારૂ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી બહાર પડતા ત્યારે મુંબઈ, કાનપુર, કરાંચી એવાં એવાં સ્થળોમાં મોટાં કારખાનાંઓમાં રોકાઈ જતાં તેમને વાર લાગતી નહીં, અને તેઓ સારી કમાઈ કરી શકતા. હીંદનાં રંગનાં કારખાનાંમાં કલાભવનના વિદ્યાર્થીઓ જ જણાઇ આવતા. કલાભવનમાંથી પાસ થઇ નીકળેલા વિદ્યાર્થીઓ મુંબઈ, વડોદરા, અમદાવાદમાં છે એટલું જ નહીં પણ પૂર્વ આફ્રિકા, ડચ ઇસ્ટ ઈંડીયા, વગેરે સ્થળોમાં, સુધરાઇઓમાં, છાપખાનાંમાં, વિદ્યુત્‌ના કારખાનાંઓમાં, ઈજીનીયરીંગ ખાતાંઓમાં રોકાયા છે. માલ વેચનારા તથા એજંટો તરીકે પણ કેટલાક કામ કરે છે. તે ઉપરાંત રંગનાં કારખાનાં, છાપખાનાં, સાબુનાં કારખાનાં, ફોટોનાં કારખાનાં તેમણે પોતે પણ કાઢયાં છે. બી. એ. અથવા બી. એસ. સી. થયેલા ગ્રેજ્યુએટો કરતાં કલાભવનનો ડીપ્લોમા આ સખત હરીફાઈના જમાનામાં વધારે ઉપયોગી નીવડ્યો છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

હીંદની આર્થિક સ્થિતિ બરાબર નહીં સમજનાર, હુન્નરઉદ્યોગના વિકાસની હીંદને કેટલી આવશ્યકતા છે તે નહીં સમજનાર, સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની જ કેળવણીને સારૂં શિક્ષણ સમજનાર, આમ વર્ગને ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવવાની લેશ માત્ર પરવા કે ઇચ્છા નહીં ધરાવનારા, આરામ ખુરશીમાં બેસી રહી ટીકા કરવામાં જ પોતાની હુશીયારી અને પુરુષાર્થ માનનાર, આવી સંસ્થા સફળ કાર્ય કરી રહી છે તે ઈર્ષાની લાગણીને પ્રભાવે સહન નહીં કરી શકનાર, જેમના સ્વાર્થને આ સંસ્થાને લીધે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ અહિત થતું હશે એવા સંકુચિત માનસ ધરાવનાર અનેક લોકોએ આ સંસ્થાની વખતે નિંદા કરી હશે, શ્રીમંત સરકાર મહારાજા સાહેબને એવું સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હશે કે આ સંસ્થા ઉપયોગી નથી અને તેની પાછળ થનાર ખર્ચ નકામો જાય છે. તેવોઓને એટલું જ ઉત્તરમાં કહેવાનું છે કે તેમની ભ્રાન્તિ દૂર કરવા તેમણે દેશની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવો જોઇએ. આ સંસ્થાની ખરી કિંમત સારે નસીબે શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે પૂરી આંકી છે અને विघ्नैः पुनर्पुनरपि प्रतिहन्यमानाः प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति એ ઉક્તિ અનુસાર સંજોગોને અનુસરી, વખતો વખત અને સપાટાબંધ પલટાતી દેશની સ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખી હજી આ સંસ્થા વધારે કેમ વિકાસ પામે તેને માટે એમની સંપૂર્ણ કાળજી છે. એમનો તો નિશ્ચય છે જ કે ઔદ્યોગિક પરિવર્તન વિના હવે દેશનો ઉદ્ધાર નથી ને તે પરિવર્તન કરાવવામાં આ સંસ્થા એક મહત્ત્વનો ફાળો આપી રહી છે. જે રાજા વડોદરામાં નાણાંની સગવડ અને બીજા સમૃદ્ધિશાળી લોકો તથા રાજ્યોના સહકાર વડે વિદ્યાપીઠ કાઢવાનાં સ્વપ્ન સેવે છે તે રાજાની અમીદૃષ્ટિ આ સંસ્થા તરફ હોય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. બહારના લોકોને અથવા ઓછું સમજનાર માણસને આ રાજાના ઉચ્ચ આદર્શો સમજતાં હજી ઘણી વાર લાગે એમ છે. આજે તો એક અતિ ભવ્ય મકાનમાં કલાભવન એ સંસ્થા ન્યાત જાતનો, ઇલાકાનો, દેશી રાજ્યોનો, ઉજળીયાત, પછાત કે દલિત કોમનો ભેદ ભૂલી જઈ સમગ્ર હીંદનાં બાળકોને મહત્ત્વનું, દેશોદ્ધાર કરી શકે એવું, જીવનકલહ ઓછો કરે તેવું, બેકારી શમાવે એવું શિક્ષણ આપી રહી છે એ પ્રતાપ શ્રીમંત સરકાર મહારાજા સાહેબની દેશદાઝ, સ્વદેશાભિમાન, પ્રજાકલ્યાણતત્પરતા, સહાનુભૂતિ, દ્રવ્યવ્યય કરવાની તૈયારી, દીર્ઘ દૃષ્ટિ અને દૂરઅંદેશીપણાનો છે એમ સ્પષ્ટ જણાયા વિના નહીં રહે. નાણાંની સવડ થયે હજી કારખાનું, વિદ્યાર્થીઓ માટેનું વસતિગૃહ વગેરે ઇમારતો બાંધવાની છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં અને માધ્યમિક શાળાઓમાં સ્લૉઇડ અને મેન્યુઅલ ટ્રેનીંગના પ્રયોગો થઈ ચૂકયા છે ને ભાવી પ્રજાના શિક્ષણનો માર્ગ બદલી શકાય ને પ્રજા ખરૂં શિક્ષણ લે એ મહત્ત્વની વાત તેમના મગજમાંથી એક ક્ષણ પણ ખસતી નથી.

વડોદરા શહેરમાં પબ્લીક પાર્કમાં મોટું સંગ્રહસ્થાન છે તથા તેને લગતી પિકચર ગેલેરી છે. તેની ભેટ લઈ તેમાં રાખેલી હુન્નરઉદ્યોગ અને કળાની વસ્તુઓનો બારીકાઈથી અભ્યાસ કરનારને તરત જણાઇ આવશે કે શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ દેશના હુન્નરઉદ્યોગને તથા કળાને ઉત્તેજન આપવા તથા સુધરેલા ગણાતા દેશોમાંથી જે લેવા જેવું હોય તે લેવાનું લોકોને સુલભ થઈ પડે તે માટે તેમની સમક્ષ તે દેશની વસ્તુઓ મૂકવા કેવા આતુર છે. અજ્ઞાનથી, ઈર્ષાથી અને એવાં જ બીજાં ક્ષુદ્ર કારણોથી પ્રેરાઈ નિરંકુશ ટીકાકારો ગમે તેમ બોલે તો જગતને મ્હોંએ ગરણું નથી એમ કહેવત છે તે પ્રમાણે દરેકની ખરી-ખોટી દલીલોના રદીઆ આપવાનું સરકારથી બની શકે નહીં, તેમ ઝીણી ઝીણી બાબતો ઉપર નિષ્ણાત લોકો જેવી ઉંડી નજર નાંખી શકે તેવી નજર રાજાને નાંખવાનો અવકાશ પણ ન હોય. રાજ્યના મહાન્ ગંભીર પ્રશ્નોના ઉકેલમાં જેનો સમય જતો હોય તે રાજાથી ઝીણી બાબતો ઉપર નજર નાંખી શકાય નહીં. તેમ કરવા જતાં ખાળે ડુચા અને દરવાજા મોકળા જેવી ગતિ થાય. એટલે કલાભવનમાં ત્રુટિઓ હશે તેને માટે શ્રીમંત મહારાજા સાહેબને કાંઇ જ કહી શકાય નહીં. એઓશ્રી તો પોતાના વિચારો આપે, પોતાનું ધ્યેય જણાવે, પોતાના આદર્શોનું વિવેચન ને વિવરણ કરે, નાણાંની જોગવાઇ કરી આપે, પછી તે કામને સાંગોપાંગ પૂરૂં પાડવું, ઉદ્દેશો તથા આદર્શોને સફળ કરવા, એ કામ તો પ્રજાનું, પ્રજાના આગેવાનોનું અને નોકર વર્ગનુંજ હોય. જે વિશાળ, ગંભીર, અને ઉચ્ચ દૃષ્ટિ શ્રીમંત મહારાજા સાહેબની હોય તે બીજાનામાં ન હોય તેટલે જ અંશે તે કામમાં ખામીઓ રહેવાની ધાસ્તી રહે. પરદેશી સરકારની વિદ્યાવિષયક નીતિ ઉપર આક્ષેપો મૂકી શકાય કારણ કે તેનું દૃષ્ટિબિંદુ એતદ્દેશીય દૃષ્ટિબિંદુ સાથે મળતું ન આવે. હજી પણ હીંદમાં એવાં અનેક રાજ્યો છે જ્યાં વિદ્યાનો પ્રસાર વડોદરા જેટલો થયો નથી. હજી કેટલાક રાજાઓ એમ જ માનતા હશે કે શિક્ષણના ફેલાવાથી લોકો ચળવળીયા બને છે અને રાજ્યકારભારમાં અડથલો નાંખી પ્રજાને ઉશ્કેરે છે માટે વિદ્યારૂપી નેત્રની જરૂર પ્રજાને નથી. શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ આરંભથી જ એથી વિપરીત ભાવનાથી પ્રેરાયેલા છે અને એમનો દૃઢ નિશ્ચય છે કે જેમ પ્રજાને સારી કેળવણી મળશે તેમ તે સ્વાશ્રયી બની પોતાનો કારભાર પોતાના હાથમાં લેતાં શીખશે અને ઉત્તમ નાગરિક તરીકે પ્રજા પોતાની જવાબદારી સમજતી થશે તો જ સુવર્ણનો યુગ આવશે. પોતાના દેશનું જ કલ્યાણ શેમાં સમાયેલું છે તેની ખરી સમજ લોકોને થાય, અંદર અંદર કજીયાકંકાસ તથા ભેદ રાખવાનું લોકો ભૂલી જાય, બધા જ હીંદ માતાના બાળકો છે એવી દૃઢ ભાવના તેમની થાય, પોતાના જ દેશના બીજા લોકોને હલકા ગણી તેમને પછાત અથવા દલિત રાખી તેમને શોષવાનું કામ બંધ થાય, શહેર કસ્બાઓમાં રહેનારી

ઉજળીયાત વસ્તી ગામડામાં રહેનારી ભોળી, ભલી, શ્રમજીવી, પ્રજાનાં ઐહિક સુખ વધારવાનો પ્રયત્ન કરે અને શહેર કસ્બાઓમાં જ બધી સુખ વૈભવની સામગ્રીનો જમાવટ ન કરતાં સુખની વહેંચણી વધારે સહાનુભૂતિના ધોરણે રચે–ટુંકામાં ગામડાંનો ઉદ્ધાર થાય, દલિત વર્ગ અને પછાત વર્ગને મનુષ્યના સામાન્ય હક્કો મળે, તેમની જીવનચર્યા સારી થાય, એમનો જીવનકલહ ઓછો ત્રાસદાયક થાય, તો પછી એનાથી વધારે સારૂં સ્વરાજ્ય કયું હોઈ શકે ? પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા શ્રીમંત મહારાજા સાહેબને દીર્ઘાયુ આપે અને ઉત્તમ આરોગ્ય આપે એવી ઇચ્છા સૌને જ સ્વાભાવિક રીતે થાય તે છતાં નોંધવા જેવી વાત એ છે કે એવી પ્રાર્થના દરરોજ વડોદરા રાજ્યમાં દિવસ ઉગતાં લગભગ બે લાખ નિર્દોષ બાળકોના મ્હોંમાંથી થાય છે તો એ પંખીડાંનો કલરવ પ્રભુના કર્ણમાં પહોંચે જ એમાં આશ્ચર્ય નથી. એ પ્રાર્થના સ્વાર્થપ્રેરિત નથી. જે બાળકોએ એમનું મુખ સરખું પણ જોયું નથી તેવાં બાળકો એ સ્તુતિ કરી રહ્યાં છે. હજી શ્રીમંત મહારાજા સાહેબના વિદ્યાવિષયના કોડ કેવા છે તે તો જેઓ એમની સાથે ગાઢ પરિચયમાં આવવાને ભાગ્યશાળી થયા હશે તે જ જાણી શકે છે, પણ છેલ્લાં ૫૦ વર્ષમાં તો એમણે જે કાંઈ કર્યું છે અને હજી કર્યા જાય છે, એ જ પુરાવા ઉપરથી એ શું કરવાના છે તેનો ખ્યાલ કાંઈક અંશે કરી શકનાર વિરલ મનુષ્યો જ શ્રીમંતનો ભાવી કાર્યક્રમ સમજશે. પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજીયાત અને મફત થયું ત્યારે બહારના તેમ જ અહીંના લોકો ઉપહાસ પણ કરતા હતા. પરમેશ્વરે એવો સમય આણ્યો કે વડોદરાનું દૃષ્ટાંત બ્રિટીશ સરકારમાં રજુ થયું અને ત્યાં પણ આ બાબતનો કાયદો થયો. હજી તો વિદ્યાપીઠ કાઢવાના અને હિંદી ભાષાને સર્વની સામાન્ય ભાષા બનાવવાના, બાળબોધ લિપિને સર્વની સામાન્ય લિપિ કરવાના પ્રયત્નો જરા પણ શિથિલ થયા નથી. પોતાની રાજ્યનીતિનાં એવાં અનેક દૃષ્ટાંતો આજે આપી શકાય એમ છે કે જેમાં એમણે અપૂર્વ ધૈર્ય બતાવી છીછરા લોકમતની સારી રીતે અવગણના કરી છે, અને તેને જ પ્રતાપે જે વાતો પચાસ વર્ષ ઉપર વિચિત્ર લાગતી હતી તે આજે ઘેર ઘેર આવશ્યક ગણાતાં તેની હાકલો ચારે દિશામાં પડી રહી છે. સંસ્કારહીન સ્વાર્થપટુઓ ચળવળીયા થઈ પોતાને માટે સહેલાઇથી પ્રસિદ્ધિ મેળવવા ગમે તેમ બોલતા હશે, પરંતુ શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે તો ક્ષમા, ખામોશ રાખી તે બધા ઘુંટડા ગળ્યા છે ને ગળે છે અને પોતાની રાજ્યનીતિ ધપાવ્યાં જ રાખે છે એ એ વિભૂતિનું એક અનુપમ અને સુંદર દૃશ્ય છે.

स्त्रीशिक्षणाचा बडोद्यांतील पुरस्कार

(लेखक—प्रो. सदाशिव विनायक देशपांडे, एम. ए.)

विषयप्रवेश—आज बडोदें संस्थानांत स्त्रीशिक्षण म्हणजे सर्व परिचित झालें आहे. सुविद्यतेचा प्रसार झपाट्यानें चालू आहे. साक्षरतेचें प्रमाण द्रुत गतीनें वाढत आहे. शिक्षणाची उपयुक्तता मागेंच पटली; आज तें शिक्षण आत्मगत करणेंची अहमहमिका सुरूं आहे. शिक्षण संस्थांची वाढ झपाट्यानें होत असून शिक्षणेच्छु विद्यार्थिनींची संख्या वाढल्यानें प्रथमारंभींचीं शिक्षणोपयोगीं स्थलें आज अपुरीं पडूं लागलीं आहेत. शिक्षणविषयांत पुरुषांच्या बरोबरीनें स्त्रिया आज येथें स्पर्धा करूं लागल्या असून शिक्षणसंस्थांतून त्यांच्याशीं सहकार्यानें आज त्या काम करीत आहेत. नवीन विद्येनें, नवीन कल्पनांनीं, नवीन तेजानें आज त्या सामाजिक जीवनक्रमांत भाग घेत आहेत. बडोद्यांतील आजचा हा देखावा मनोवेधक, उत्साहदायक तितकाच समाधानकारक आहे.

थोडा पूर्वेतिहास—सुमारें पन्नास वर्षांपूर्वीचा थोडा काल आपण नजरेसमोर आणूं. त्यावेळीं शिक्षणसंस्थांचा उगमहि नव्हता. स्त्रीशिक्षण हा आपल्या लोकांच्या रिकाम्या चर्चेचा व बराचसा तिरस्काराचाच विषय होता. स्त्रियांचें व्यवहारक्षेत्र म्हणजे घर व त्या क्षेत्रांतील त्यांच्या कर्तबगारीला उपयुक्त व आवश्यक ज्ञान तेवढेंच शिक्षण, या व्यतिरिक्त शिक्षणाची त्यांना गरजहि नाहीं, असल्या आकुंचित व घातुक विचारांचा पगडा जनसमूहाचे मनावर पूर्ण बसलेला. अशा संकुचित वृत्तींच्या लोकांची दृष्टि निवळवून ती शिक्षणासारख्या थोर व उपयुक्त विषयाकडे वळविणें मोठें दुर्घट होतें. पण या कार्याची अपरिहार्यता श्रीमंत महाराजांना पटली. विद्या व संस्कृति या करितां एकेकाळीं जगाला आदर्श असणाऱ्या या भारतवर्षांत अज्ञानानें कसा अनर्थ मांडला आहे, हें महाराजांच्या ध्यानीं आलें. भारताला व विशेषतः आपल्या प्रजेला पूर्वकालीन उज्ज्वलता प्राप्त करून देण्याला शिक्षणासारखें अन्य साधन नाहीं, हें त्यांच्या कुशाग्रबुद्धीनें जाणलें,व एतदर्थ प्रयत्नास लोकमताची अननुकूलता न जुमानतां सुरवात करणेंचा महाराजांनीं निश्चय केला. स्त्रीशिक्षणाविषयीं महाराजांचे विचार कसे थोर आहेत हें त्यांच्याच पुढील उद्गारांवरून लक्ष्यांत येईल.

इ. स. १८८५ सालच्या ऑगष्ट २० च्या आपल्या एका हुकुमांत महाराज म्हणतातः—

"Touching on the moral education of youths, I would particularly emphasize the importance of the education of girls. It is the unremitting watchfulness and conciliatory supervision of intelligent and educated mothers which form powerful factors in giving right tone to infant minds, and which are the best agents for the eradication of crooked ways. Women regulate the social life of a people, and in this sense men and women rise or fall together. The first thing that strikes a careful observer is the barrenness of our homes; that pure delight, which intelligent companionship and freedom of social intercourse alone can secure, is almost unknown in the domestic circle. To fit the girls for the higher functions in social life, I would give my best atttenion to the opening of girls' schools."

भावी पिढीच्या सर्वतोपरी संवर्धनाची जबाबदारी स्त्रियांवर किती आहे, त्या सुविद्य असल्या तर उत्तम नागरिक निर्माण करणेंचें कार्य त्या कशा करूं शकतात, निर्बुद्ध स्त्रियांमुळें संसार नीरस होणेंचा कसा संभव असतो, गृहिणी सुविद्य व सुसंस्कृत असली तर पुरुषाशीं सहकाय करणें तिला कसें जमतें, पुरुषाशीं सहकार्य करून त्याच्याशीं असलेलें आपलें सहचरीचें नातें यथार्थ करून दाखविणें हाच विवाहाचा श्रेष्ठ हेतु कसा, आणि हें सर्व साधण्यास शिक्षण हेंच एकमेव साधन कसें, इत्यादि गोष्टी श्रीमंतांच्या वरील उद्गारांत निःसंदिग्ध रीतीनें प्रतिपादिलेल्या आहेत. स्त्रीशिक्षणाचा पुरस्कार करणेंचें श्रीमंतांनीं जाहीर केलें. त्याचा परिणाम असा झाला कीं, इ. स. १८७५ सालीं म्हणजे या उद्गारांच्या दहा वर्षांपूर्वीं जरी दोन कन्याशाळा (एक बडोदें येथें व दुसरी पेटलाद येथें) स्थापन झाल्या होत्या तरी या प्रयत्नाला या वेळेपासूनच जोराची चालना मिळाली व तेव्हांपासून अद्याप ती तशीच कायम आहे.

कन्याशाळांची स्थापना व वृद्धि–इ. स. १८७५ सालीं दोन कन्याशाळा स्थापन झाल्या व अशा रीतीनें शिक्षणाची मुहुर्तमेढ रोविली गेली. स्त्री-

शिक्षण हा सामान्य लोकांच्या रुचीचा विषय नव्हता, परंतु आत्यंतिक स्वास्थ्याकरितां एकाद्या कुशल व निष्णात चिकित्सकाप्रमाणें हें प्रथमतः अरुचकर परंतु परिणामीं पथ्यकर औषध देण्याचें श्रीमंतांनीं ठरविलें. इ. स. १८७५ सालीं कन्याशाळा दोन होत्या तर १८८९–९० सालीं त्या ३५ झाल्या. सन १८९९–१९०० मध्यें त्यांची संख्या ९७ झाली. सन १९१०-११ त ती ३४७ पावेतों गेली. सन १९२६-२७ सालीं ती ३७२ झाली, व आजहि कन्याशाळांची संख्या तसलीच आहे. शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थिनींची संख्या प्रथमारंभीं अगदींच अल्प होती. परंतु सन १८८९–९० सालीं ती ३,४१५ झाली. सन १९१०–११ त ती ५४,४७९ वर गेली. सन १९२६–२७ सालीं ती ६९,६४१ होती व आज जवळजवळ ९०,००० विद्यार्थिनी शाळांतून प्राथमिक शिक्षण घेत आहेत. प्राथमिक शाळांची संख्या वाढत चालली तशा त्यांच्या जातीहि वाढत चालल्या. मराठी, गुजराती, उर्दु, पारशी, अंत्यज असें त्यांचें निरनिराळें वर्गीकरण झालें. वरच्या वर्गांतूनहि विद्यार्थिनी शिक्षण घेऊं लागल्या व संपूर्ण अभ्यासक्रम आटोपून त्या शाळेंतून बाहेर पडूं लागल्या. पहिल्या एकदोन वर्गांतूनच अभ्यास आटोपून ज्ञानाची तोंडओळख होण्यापूर्वी त्यांनीं अभ्यास सोडूं नयेत म्हणून अभ्यासक्रमहि गमतीचा, चित्तवेधक व उपयुक्त असा आखण्यांत आला. ठिकठिकाणच्या शाळांतून शिष्यवृत्त्या सुरू करण्यांत आल्या. त्यामुळें साहजिकच विद्यार्थिनींचें लक्ष्य अभ्यासक्रमांत गुंतून राहिलें.

अभ्यासक्रम—अभ्यासक्रमांत वाचन, लेखन, इतिहासभूगोल, गणित, स्वयंपाक, शिवणकाम, गायन, चित्रकला व सामान्यज्ञान इत्यादींचा अंतर्भाव होतो. सामान्यज्ञानांत खेळ, वस्तुपाठ, गोष्टी इत्यादि येतात. विषयांच्या दर्शनानेंच आपाततः हें शिक्षण सर्वजातीय व सर्वकालीन उपयोगाचें कसें आहे, हें चटकन ध्यानीं येईल. स्वाभाविकच विद्येची गोडी विद्यार्थिनींत उत्पन्न होऊं लागली व आज ती अविरत कायम आहे.

सक्तीचें प्राथमिक शिक्षण—शिक्षणाच्या इतिहासांत सन १९०६–०७ हें साल अत्यंत महत्वाचें व क्रांतिकारक आहे. या सालीं श्रीमंतांनीं सर्व राज्यांत प्राथमिक शिक्षण ३ इयत्तेपावेतों सक्तीचें व मोफत केलें. त्याप्रसंगीं श्रीमंत आपल्या एका भाषणांत (५ मार्च १९०७) म्हणतात, "सक्तीच्या शिक्षणाचें धोरण मी दाखल केलें आहे, तें यशस्वी होण्यासाठीं व त्याप्रीत्यर्थ

जो खर्च करण्याचें मी धारिलें आहे त्याचा मोबदला मला दुसऱ्या कोणत्याहि कामांत मिळाला नाहीं तरी चालेल. परंतु या खर्चाचा मोबदला मला पूर्णपणें मिळण्यासाठीं प्रजेनें मदत केली पाहिजे. ती मदत अशी कीं, दरेक आईबापांनीं आपल्या मुलांना फरज पाडल्याप्रमाणें फक्त तिसऱ्या इयत्तेपर्यंतच न शिकवितां निदान पांचव्या इयत्तेपर्यंत त्यांचा अभ्यास करवावा. जर याप्रमाणें होईल तर माझ्या मेहनतीचें फळ मिळेल. नाहीं तर ती व्यर्थ जाण्याचा संभव आहे. तरी माझ्या हयातींत तसेंच पश्चात हें महान् कार्य सुधारून घेण्याचें प्रजेचेंच स्वाधीन आहे." तसेंच त्याचप्रसंगीं मुलींना उद्देशून श्रीमंत म्हणतात, "मुलींनीं देखील तितकाच अभ्यास करणें जरूर आहे. सांसारिक रीतिरिवाजामुळें वाटेल त्या अडचणी येत असल्या तरी त्या दूर करून दरेक मुलीकडून निदान पांचव्या इयत्तेपर्यंत अभ्यास पुरा करविण्याची तुम्ही जाहीर हिंमत दाखवावी."

सक्तीच्या शिक्षणाची वयोमर्यादा हिंदुमुलींच्या बाबतींत वर्षें १२ धरली, पारशी मुलींचे बाबतींत वर्षें १५ धरली. या पथ्यकर सक्तीचा स्वाभाविक परिणाम असा झाला कीं, जीं रूपांतरें स्वयंप्रेरणेनें शंभर वर्षांत होणें शक्य नाहीं तीं पांच पंचवीस वषात सहज दिसूं लागलीं. श्रीमंतांच्या इच्छेला गोड फळें आलीं, व त्यांचा मधुर आस्वाद घेण्याइतकी तत्परता व क्षमता शिक्षणेच्छु विद्यार्थिनींनींहि मोठ्या अगत्यानें दर्शविली. अशा रीतीनें साक्षरतेचा प्रसार करण्याचे श्रीमंतांचे प्रयत्न फलद्रूप होऊं लागले.

इंग्रजीशाळा—विद्यार्थिनींची संख्या वाढूं लागली तसतशी प्राथमिक शाळांचीहि संख्या वाढली. नंतर साहजिकच इंग्रजी शाळेची गरज भासूं लागली. इ. स. १९०७ सालीं पेटलाद, पाटण, विसनगर येथें इंग्रजी वर्ग उघडण्यांत आले. अनुभवी शिक्षकवर्ग या कामीं नेमला. तथापि सामान्यतः लोकांनीं जेवढी आस्था व कळकळ या कार्यांत दाखविणें इष्ट व जरूर होतें तेवढी प्रथम त्यांनीं दाखविली नाहीं. इंग्रजीविषयीं प्रेम अद्याप निर्माण झालें नव्हतें. पालकांना आपल्या मुलीं इंग्रजीशिक्षण घेण्यास पाठविणेंची उपयुक्तता लवकर पटेना. इंग्रजीशिकून नोकऱ्या तर मिळवावयाच्या नाहींत असे त्यांचे विचार. साहजिकच शिक्षणेच्छू मुलींची संख्या प्रारंभीं अगदींच अल्प होती. सन १९०८ सालीं पेटलादच्या शाळेंत २१ मुली होत्या, पट्टणला ४१ तर विसनगरला अवघ्या २३ होत्या.

सन १९०५ सालीं प्रथम बडोद्यांत फीमेल ट्रेनिंग कॉलेजमध्यें इंग्रजीचा

प्रारंभ झाला. मराठी शाळांतून बाहेर पडलेल्या कांहीं दक्षिणी व गुजराती विद्यार्थिनी त्या वर्गांत दाखल झाल्या. लवकरच त्यावर्गाचें एका हायस्कूलमध्यें रूपांतर झालें. सन १९१०-११ सालीं सदर शाळेला मुंबई विश्वविद्यालयानें आपली मान्यताहि दिली. त्या सालीं शाळेंत विद्यार्थिनींची संख्या १७१ होती, व त्यापैकीं एक विद्यापीठाच्या प्रवेशपरीक्षेला बसून उत्तीर्णहि झाली !

गेल्या वीस वर्षांत या परिस्थितींत केवढें स्थित्यंतर झालें आहे ! सन १९३०-३१ च्या शाळाखात्याच्या सरकारी रिपोर्टांत इंग्रजी शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थिनींची संख्या ७१७ दिली आहे. ज्या हायस्कूलांत शेंदोनशें विद्यार्थिनी असण्याची पंचाईत तेथें सन १९३०-३१ सालीं ५६७ विद्यार्थिनी होत्या व आज तर ती संख्या याहूनहि अधिक आहे. जी शाळा पुरेशा संख्येचे अभावीं फार मोठी वाटे तीच आज अत्यंत अपुरी पडत असून एवढे मोठमोठे व इतके वर्ग बसवावे कसे अशी अडचण पडूं लागली आहे. विश्वविद्यालयाच्या परीक्षेला बसणाऱ्या विद्यार्थिनींची संख्या वाढत आहे. शिक्षण घेणारांची हौस येथेंच विराम न पावतां, उच्च शिक्षणाचा प्रांत न्याहाळावा, तेथील रमणीयता अनुभवावी असें तिला वाटत आहे. साहजिकच कॉलेजांत उच्च शिक्षण घेणारांची संख्या बोटांच्या संख्येची मर्यादा ओलांडून आतां गेली आहे.

अभ्यासक्रम—शाळेच्या अभ्यासक्रमांत इंग्रजी, गणित, भाषा, सायन्स इत्यादि मुलांच्या शाळांतील विषय तर येतातच; त्याशिवाय शिवणकाम, विणकाम, चित्रकला, गायन, स्वयंपाक इत्यादि गृहोपयोगी व स्त्रीजीवनोपयोगी विषयांचाहि अंतर्भाव होतो. अर्थात कांहीं विषय फक्त खालच्या वर्गांनाच घ्यावे लागतात. प्रवेशपरीक्षेला मुंबई विश्वविद्यालयानें मान्य केलेले विषय व मान्य केलेली अभ्यासपद्धति अवलंबावी लागते.

उच्च शिक्षण—मुंबई विश्वविद्यालयाच्या परीक्षेंतून उत्तीर्ण झालेल्या विद्यार्थिनी पुढें कॉलेजचें उच्च शिक्षण घेऊं लागल्या. सन १९२४-२५ सालीं त्यांची संख्या १३ होती. ती वाढत वाढत सन १९३१-३२ सालीं ३३ झाली. या क्रमवार वाढीवरून निष्कर्ष असा निघतो कीं, शिक्षणेच्छु विद्यार्थिनींचा उत्साह अखंड असून त्यांची ज्ञानक्षुधा अद्याप अतृप्तच आहे.

महाराणी चिमणाबाई महिला पाठशाळा—ह्याच स्थलीं एका संस्थेचा विशेष उल्लेख केला पाहिजे, ती म्हणजे महिला पाठशाळा. मुंबई विद्यापीठाचा

अभ्यासक्रम मुलांच्या गरजा व मनोभूमिका लक्ष्यांत घेऊन आंखलेला आहे. स्त्रियांच्या गरजा, त्यांची मनोभूमिका, त्यांचा स्वाभाविक कल, ह्यांचा त्यांत विचार नाहीं. मुलींच्या स्वतंत्र शाळा झाल्या पण अभ्यासक्रम बहुतांशीं मुलांचाच राहिला. त्यांच्या अभ्यासांत एक प्रकारची अस्वाभाविकता होती ती दूर झाली नाहीं. शिवाय अभ्यासक्रमांत मातृभाषेला जें महत्व प्राप्त होणें जरूर आहे तें तिला त्या अभ्यासक्रमांत नव्हतें, व तिचा दर्जाहि अगदीं निकृष्ट होता. ही अस्वाभाविकता दूर व्हावी, स्त्रियांचा कल लक्ष्यांत घेऊन अभ्यासक्रम आंखलेला असावा, त्यांच्या शिक्षणांत ललित विषयांनाहि योग्य स्थान मिळावें, व विशेषतः मातृभाषेला प्रधानपद प्राप्त व्हावें म्हणून पुण्याला भारतवर्षीय महिला विद्यापीठ स्थापन झालें. ह्या शिक्षणक्रमाची उपयुक्तता पटून सदर विद्यापीठाचे प्रवेशपरीक्षेचे वर्ग मुलींच्या हायस्कूलांत सुरू झालें. त्यांतून विद्यार्थिनी उत्तीर्ण होऊं लागल्या. परंतु त्यांच्या उच्च शिक्षणाची सोय नव्हती. तेवढ्यासाठीं इतरत्र सांगितल्याप्रमाणें श्रीमंत सौभाग्यवती मा. महाराणीसाहेब यांच्या प्रोत्साहनानें व आर्थिक साहाय्यानें 'महाराणी चिमणाबाई महिला पाठशाला' या नांवाची भारतवर्षीय महिला विद्यापीठाचें उच्च शिक्षण देणारी एक संस्था गांवच्या राजमान्य व लोकमान्य मंडळींनीं स्थापन केली. संस्था खाजगी पण तिला श्रीमंताचा आश्रय व आशीर्वाद. सन १९२३ सालीं सुरवातीस या सस्थेंत फक्त ३ विद्यार्थिनी होत्या. परंतु ही संख्या वाढत जाऊन सन १९३०–३१ सालीं ती २५ वर गेली. आज संस्थेंत ३६ विद्यार्थिनी सांस्कृतिक उच्च शिक्षण घेत आहेत. ही वाढ संस्थेची उपयुक्तता व इष्टता पटविते. मुंबई विद्यापीठाचे अभ्यासाकडे विद्यार्थिनींचा जितका ओढा आहे तितकाच या भारतवर्षीय विद्यापीठाचे अभ्यासक्रमाकडे आहे. इतकेंच नव्हे तर मुंबई वियपीठाचे प्रवेशपरीक्षेंत उत्तीर्ण होणाऱ्या विद्यार्थिनीहि उच्च शिक्षणाकरितां महिला पाठशालेंत दाखल होत आहेत. ही गोष्ट या शिक्षणक्रमाला व संस्थेला भूषणावह आहे. प्रजेच्या गरजेनुसार व तिच्या कल्याणासाठीं शिक्षणाची अशी विविध रीतीनें सोय करण्यांत श्रीमंतांच्या दृष्टीची व्यापकताच दिसते, व अशा संस्थेची जोपासना व वृद्धि करण्याचें औदार्य श्रीमंत प्रकट करीत आहेत, हें त्यांस भूषणावह आहे.

महिला पाठशालेचा अभ्यासक्रम—भारतीय विद्यापीठाचें वैशिष्टय हें कीं, त्यांत मातृभाषेला प्रधान पदवी असून गृहजीवनशास्त्र, मानसशास्त्र,

शिशुमानसशास्त्र, समाजशास्त्र इत्यादि घराला व समाजाला उपयोगी विषय आवश्यक आहेत. इंग्रजी भाषेचें अध्ययन तर आहेच; शिवाय चित्रकला, गायन, शिवणकाम इत्यादि ललितकला हे विषय वैकल्पिक आहेत. संस्कृतादि भाषांचा अभ्यासहि इच्छेनुसार करतां येतो.

फीमेल ट्रेनिंग कॉलेज—विद्यार्थिनींच्या प्राथमिक शिक्षणाची सोय झाली, पण तेवढ्यानें शिक्षण सुंदर व परिपूर्ण होऊं शकत नाहीं. तें देण्यासाठीं स्त्रीशिक्षकांचीहि जरुरी असते. विद्यार्थिनी स्त्रीशिक्षकांकडून जितक्या निःसंकोचपणें व सहज ज्ञान घेऊं शकतात तितकें त्यांना पुरुषशिक्षकांकडून घेणें जमत नाहीं. एतदर्थ स्त्रीशिक्षक तयार करणेंसाठीं फीमेल ट्रेनिंग कॉलेज स्थापन करण्यांत आलें. या संस्थेची अन्यत्र सविस्तर माहिती दिली असल्यानें येथें तिचा ओझरताच उल्लेख केला आहे.

झनानावर्ग—स्त्रियांचा असा एक वर्ग आहे कीं, जो पडदानशीन आहे. त्याला शिक्षणाची हौस आहे, पण उघड्यावर येऊन शिक्षण घेणेंची सोय नाहीं. अशा पडद्याआड असलेल्या स्त्रियांपावेतोंहि शिक्षणाचा प्रकाश जाऊन पोहोंचावा, त्यांना मानसिक व बौद्धिक आरोग्य प्राप्त व्हावें म्हणून ठिकठिकाणीं झनानावर्ग काढण्यांत आले. हे वर्ग दुपारीं तीन तास भरतात, व लिहिण्यावाचण्याशिवाय त्यांत गृहोपयोगी शिक्षण देण्यांत येतें. हिशेब ठेवणें, शिवणकाम, भरतकाम यांकडे विशेष लक्ष्य असतें. सन १८९५–९६ सालीं असे वर्ग ८ होते व त्यांत शिकणारांची संख्या २७८ होती. सन १९१०–११ सालीं २१० स्त्रिया झनानावर्गांत शिकत होत्या. सन १९२९–३० सालीं बडोद्याला ५५ स्त्रियांचा एक सरकारी, आणि कठोर व पेटलाद येथें ५२ व ४८ अशा संख्यांचे खाजगी दोन वर्ग होते. पडदानशीनत्वाचा अद्यापहि अवशेष आहे, हें लक्ष्यांत घेतां अशा वर्गांची अजूनहि उपयुक्तता वाटते.

मागासलेल्या जातींच्या व अस्पृश्यांच्या शिक्षणाचा प्रयत्न—शिक्षण संस्थांचा उगम व विकास सांगतांना श्रीमंतांनीं मागसलेल्या जातींच्या व विशेषतः अस्पृश्यांच्या शिक्षणाची आस्थेनें जी तजवीज केली तिचा विशेष उल्लेख करावासा वाटतो. त्यांनीं मागसलेल्या जातींच्या विद्यार्थिनींना शिष्यवृत्त्या देऊन शिक्षणोन्मुख केलें. अस्पृश्यांकरितां सोयीच्या शाळा घातल्या.

त्यांना विद्यादेवीचें मंदिर उघडून दिलें. तिचें सौंदर्य त्यांना दिसेल, त्यांना तें जवळ जाऊन पहावेसें वाटेल अशी सिद्धता केली. साहजिकच मागसलेल्या वर्णाच्या व अस्पृश्य म्हणून आजवर दूर लोटलेल्या जातींच्या मुलीहि मुलां-बरोबर त्यांच्या इतक्याच भराभर साक्षर होऊं लागल्या. त्यांचेवरचा अवि-द्येचा कलंक पुसून टाकणेंस सुरवात झाली. आज अस्पृश्यतेच्या मुळाशींच कुऱ्हाड घालून त्यांच्या जीवनावरचाच कलंक श्रीमंतांनीं धुवून टाकणेंचें आरंभिलें आहे. श्रीमंतांनीं त्यांना देवमंदिरेंहि उघडलीं व विद्यामंदिरेंहि स्पृश्यांच्या बरोबरीनें उघडीं केलीं.

चिमणाबाई स्त्री उद्योगालय—घरगुती स्त्रियांना रिकाम्या वेळांत कांहीं तरी उपयुक्त कला यावी, विशेषतः शिवणकाम, भरतकाम यावें म्हणून चिम-णाबाई स्त्री विद्यालयानें उपक्रम केला व तो अद्याप चालू असून त्याचा फायदा अनेक स्त्रिया घेत असतात.

शारीरिक शिक्षण—बौद्धिक शिक्षणा इतकीच स्त्रियांना शारीरिक शिक्ष-णाचीहि अवश्यकता आहे. सुंदर मनाला धड शरीराचा आश्रय असावा लागतो. स्त्रियांच्या शारीरिक शिक्षणक्रमाविषयीं श्रीमंत म्हणतात, "स्त्रियांस शारीरिक कसरतीची फार जरूर आहे. संसारांत स्त्री व पुरुष उभयतां सुदृढ असलीं तरच तो सुखावह होतो.......मुलींच्या मनाची व शरीराची शक्ति पाहून त्यांस जरूरीचें शारीरिक शिक्षण देण्याचा प्रयत्न करावा." श्रीमंतांच्या इच्छेनुसार शाळेच्या अभ्यासक्रमांत अनेकप्रकारचे देशीपरदेशी वैयक्तिक व सांघिक खेळ दाखल करण्यांत आले. साहजिकच खेळांची हौस वाढली. आज बडोद्याच्या हिंदविजय जिमखान्यातर्फे स्त्रियांचें क्रीडासंमेलन होतें, सरकार त्याचा पुरस्कार करतें, स्त्रिया त्यांत शेंकड्यांनीं भाग घेतात, व सहजच स्त्रियांच्या शारीरिक विकासाला मदत होते.

महिला पुस्तकालयें—प्रत्यक्ष शिक्षणाबरोबरच अप्रत्यक्ष शिक्षणाचाहि उल्लेख अवश्य आहे. श्रवणज्ञानाइतकेंच वाचनापासून होणारें ज्ञानहि महत्वाचें आहे. स्त्रियांचेसाठीं वाचनालयांत एक स्वतंत्र राखीव विभाग असून त्यांत स्त्रियांना योग्य अशा पुस्तकांचा विपुल सांठा आहे. आपापल्या अभिरुची-प्रमाणें स्त्रिया त्याचा उपयोग करतात. शिवाय घर बैठ्या स्त्रियांच्या अगदीं

द्वाराशीं हें ज्ञान जाऊन पोहोंचावें म्हणून फिरतीं वाचनालयेंहि ठिकठिकाणीं हिंडत असतात.

श्रीमंत सौभाग्यवती महाराणी साहेब यांची इच्छा व प्रयत्न—श्रीमंत सरकार महाराजसाहेबांप्रमाणेंच श्री. सौभाग्यवती मातुश्री महाराणीसाहेब याहि स्त्रीशिक्षणाच्या कैवारी आहेत. स्त्रियांत शिक्षणाचा प्रसार आस्थेनें व तात्काल-व्हावा म्हणून त्यांनीं एक स्वतंत्र कायमनिधि ठेविला असून त्यांतून शिक्षणेच्छु, होतकरू पण निर्धन अशा विद्यार्थिनीस महाराणी चिमणाबाई शिष्यवृत्त्या देण्यांत येतात.

उपसंहार—"प्रजेचें कल्याण हेंच माझें कर्तव्य आणि तोच माझा मोक्ष" ही श्रीमंत महाराजांची प्रतिज्ञा. प्रजेचें कल्याण शिक्षणाशिवाय व विशेषतः स्त्रीशिक्षणाशिवाय होणें नाहीं, हें त्यांना निःसंदिग्ध पटलें. त्याच्या अनुरोधानें एकनिष्ठेनें त्यांनीं प्रयत्न सुरू केले. महाराजांच्या प्रयत्नाला गोड फळें आलीं. स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार व्हावा, साक्षरता वाढावी, इतकेंच नव्हे तर इंग्रजीशिक्षण देणाऱ्या संस्थांची संख्या वाढावी, स्त्रियांच्या स्वतंत्र संस्था काढण्याचा सुयोगहि यावा इत्यादि श्रीमंतांचीं सुखस्वप्नें आज प्रत्यक्ष व्यव-हारांत अवतीर्ण झालेलीं दिसत आहेत. साक्षरतेचें प्रमाण वाढत आहे; विद्या-र्थिनी शेकड्यांनीं इंग्रजी शिक्षण घेत आहेत; फीमेल ट्रेनिंग कॉलेज स्त्रीशिक्ष-कांची उणीव दूर करित आहे; बडोदा कॉलेज, महाराणी चिमणाबाई महिला पाठशाळा या संस्थांतून अनेकविध विषयांचा उच्च दर्जाचा अभ्यास प्रौढ विद्यार्थिनी करित आहेत वगैरे सुंदर देखावा पाहून आज श्रीमंत महाराजांना सानंद अभिमान वाटला तरी तो योग्यच ठरेल. काळाच्या उदरांत काय आहे कुणी सांगावें ? उद्यां कदाचित बडोदा विद्यापीठ स्थापन होईल आणि त्याच विद्यापीठाच्या ह्या वर्धिष्णु संस्था होतील. आज मात्र प्रत्येक जण स्त्रीशिक्षणाच्या ह्या महनीय कामगिरीबद्दल श्रीमंत महाराजांना दुवा देईल व श्रीमंतांना व राज्याला भूषण असणाऱ्या ह्या सर्व संस्थांचा अधिकाधिक उत्कर्ष होवो असेंच इच्छील. शुभं भवतु ।

बडोद्यांतील महिला अध्यापनशाळा

(लेखिकाः—श्रीमंत सौ. इंदिराबाई आंबेगांवकर, बडोदें.)

श्रीमंत सरकार महाराजसाहेब यांची विद्याप्रियतेबद्दल सर्वत्र ख्याति असून आपल्या प्रजाजनांना सुविद्य करण्यासाठीं त्यांनीं तनु-मन धनें करून आजवर अविश्रांत परिश्रम केले आहेत. ' Through-out my reign, education has been the object of my constant care and attention ' असें त्यांनी एका व्याख्यानप्रसंगीं सांगितलें व तें किती खरें आहे हें कोणीहि सुशिक्षित मनुष्य सांगू शकेल.

शिक्षणप्रसाराच्या कामीं महाराजसाहेबांना किती विरोध सहन करावा लागला, हें कोणास नव्यानें सांगावयास पाहिजे असें नाहीं. विरोधाची ही कमान स्त्रीशिक्षणप्रसाराच्या बाबतींत विशेष आढळून आली. पण तिनें निरुत्साही न होतां, अनेक अडचणीस तोंड देऊन, अविश्रांत परिश्रम करून, अंतःकरणाच्या खऱ्या तळमळीनें त्यांनी या कार्यास हात घातला व तें यशस्वी रीतीनें पार पाडलें, हें त्यांना खरोखर भूषण होय. महाराजांच्या या प्रयत्नांस कशीं गोड फळें आलीं आहेत, हें मागील लेखावरून कळून येईल. या लेखांत महिला अध्यापनशाळा (फीमेल ट्रेनिंग कॉलेज) या महाराजांनींच स्थापिलेल्या संस्थेनें या कार्यास कितपत मदत केली हेंच पहावयाचें आहे.

शिक्षणाची राज्यांत जसजशी वाढ होऊं लागली तसतशी शिक्षकांची उणीव जास्त भासूं लागली. ही उणीव दूर करण्याकरितां महाराजांनीं बडोद्यांत दोन अध्यापनशाळा (ट्रेनिंग कॉलेजें) काढल्या. यांपैकीं महिला अध्यापनशाळा स्थापन होण्यापूर्वी ९ विद्यार्थिनींना शिक्षणशास्त्राचें शिक्षण देण्यांत आलें. परंतु स्त्रीशिक्षणप्रसाराच्या दृष्टीनें ही संख्या फारच अपुरी होती. स्त्रीशिक्षणाचा झपाट्यानें प्रसार होण्यास व तो कायम टिकून मोठ्या मुलींना आपली विद्यासंपादनाची भूक भागवितां यावी म्हणून ज्यास्त स्त्रीशिक्षक तयार करणें जरूर होतें. ते तयार करण्यासाठीं सन १८९३ मध्यें महिला अध्यापन शाळा सुरू करण्यांत आली. दोन वर्षांनंतर या शाळेसाठीं रु. ९२,०३० खर्च करून एक स्वतंत्र इमारत बांधण्यांत आली. प्रारंभीं आपलें शिक्षण संपल्यावर नाकरी मिळून आपल्या चरितार्थाचा प्रश्न सुटेल. या आशेनें या शाळेंत फक्त प्रौढ विधवा स्त्रियाच दाखल होत; पण अलीकडे सर्व जातीच्या व अनेक धंद्याच्या स्त्रिया (सुवासिनी व कुमारिका) या

संस्थेचा लाभ घेत आहेत. न्हावी, कुंभार, अंत्यज, या सारख्या मागासलेल्या जातींतील स्त्रियाहि या संस्थेंत शिक्षण घेत आहेत, हें लक्ष्यांत ठेवण्यासारखें आहे. महाराजांनीं चारपांच महिन्यापूर्वीच्या एका हुकुमांत म्हटल्याप्रमाणें या स्त्रिया शिकून तयार झाल्या म्हणजे आपआपल्या जातींत शिक्षणाचा प्रसार करण्यास मदतरूप होतील.

खालील कोष्टकावरून या शाळेची प्रगति कसकशी होत गेली, हें कळून येईल.

साल	विद्यार्थिनींची संख्या
१८८२–८३	९
१९००–०१	२७
१९१०–११	६९
१९२९–३०	१७५
१९३०–३१	१७९
१९३१–३२	२३४

दूरच्या प्रांतांतून फीमेल ट्रेनिंग कॉलेजचा लाभ घेऊं इच्छिणाऱ्या विद्यार्थिनींसाठीं इ. स. १९०९ च्या सप्टेंबर महिन्यांत एक वसतिगृह स्थापन करण्यांत आलें. प्रथमतः कॉलेजची मुख्य अध्यापिका या वसतिगृहांतील मुलींवर देखरेख करीत असे; परंतु अलीकडे वसतिगृहासाठीं स्वतंत्र लेडी सुपरिंटेंडट नेमण्यांत येऊं लागली आहे.

फीमेल ट्रेनिंग कॉलेजचा अधिक विद्यार्थिनींनी लाभ घेऊन, तेथील शिक्षण संपूर्ण करून, शिक्षकिणी म्हणून बाहेर पडावें, व अशा रीतीनें, स्त्रीशिक्षणाला व पर्यायानें स्त्रियोन्नतीला मदत करावी, या हेतूनें, इ. स. १९०४-०५ सालीं दरमहा रु. २०० च्या शिष्यवृत्त्या महाराजांनीं मंजूर केल्या. हल्लीं शिष्यवृत्त्यांसाठीं दरमहा रु. २,०५० खर्च कण्यांत येत असतात.

वसतिगृहांतून जरी रहाण्याची व जेवणाची उत्तम सोय करण्यांत आली होती, तरी सुद्धां बाहेरगांवच्या मुलींची संख्या अपेक्षेप्रमाणें वाढेना. अमरेलीसारख्या लांबच्या प्रांतांतील मुली बडोद्यास येऊन राहूं इच्छीनात. याकरितां सरकारांतून इ. स. १९१४-१५ सालीं अमरेली प्रांतांत या कॉलेजाची एक शाखा उघडण्यांत आली. इ. स. १९२२-२३ सालीं ती शाखा मेहसाणा प्रांतांत नेण्यांत आली. हल्लीं ही शाखा बंद करण्यांत आली आहे.

खेड्यांतील लोकांची व विशेषतः शेतकरीवर्गाची प्रगति होण्यास शाळांचीच मदत होणार आहे हें लक्षांत घेऊन वेळोवेळीं शिक्षकवर्ग सुधारणें, वाढविणें, अभ्यासक्रम बदलणें, वेळापत्रकांत फेरबदल करणें इत्यादि सुधारणा करून विद्यार्थिनींची शारीरिक व मानसिक उन्नति करण्याचा व त्यांची कर्तृत्वशक्ति वाढविण्याचा नेहमीं प्रयत्न करण्यांत येत असतो. सन १९१७-१८ सालीं अध्यापनशाळेच्या अभ्यासक्रमांत स्लॉइड (Sloyed) चा समावेश करण्यांत आला. सन १९२०-२१ मध्यें किंडरगार्टन मेथड-बालशिक्षण पद्धति सुरू करण्यांत आली व शारीरिक शिक्षणहि याचसालीं सुरू करण्यांत आलें. इ. स. १९२१ मध्यें गर्ल गाईड व गृहजविनशास्त्र (Domestic Science) हे विषय सुरू करण्यांत आले. विद्यार्थिनींना संसाराची गोडी लागावी याकरितां त्यांना भरतकाम, चित्रकला, विणकाम, शिवणकाम, गायनवादन, व स्वयंपाक इ. भिन्नभिन्न रुचीस पटणारे विषय शिकविण्याची सोय करण्यांत आली. विद्यार्थिनींच्या अंगीं सार्वत्रिक ज्ञान यावें व त्यांना माहिती मिळावी यासाठीं त्यांना ऐतिहासिक स्थळें व क्षेत्रें दाखविण्याची सोय करण्यांत आली, व देशांतील इतर स्त्रियांच्या स्थितीबद्दल व उन्नतीबद्दल माहिती करून देण्याची व्यवस्था करण्यांत आली. सभा, प्रदर्शनें, खेळ, चढाओढी, इत्यादिकांत विद्यार्थिनी भाग घेऊं लागल्या. हल्लीं त्यांना खेड्यांची सुधारणा, आरोग्यरक्षण, रोगनिवारण यांसारखे विषय शिकविण्यांत येत असून विद्वान् वक्त्यांना निमंत्रण करून वरील सारख्या विषयांवर भाषणें करविण्यांत येत असतात.

शालागृहें हींच कर्तृत्वाचीं मुख्य केंद्रें व्हावीं यासाठीं वरीलप्रमाणें प्रयत्न मुख्यतः करण्यांत आले.

विद्यार्थिनींना शिक्षकिणींच्या कामाचा सराव व्हावा यासाठीं ट्रेनिंग कॉलेजाला एक गुजराथी व एक मराठी याप्रमाणें दोन प्रॅक्टिसिंग स्कूल्स जोडण्यांत आलीं. या ठिकाणीं शिक्षकिणींच्या देखरेखीखालीं, विद्यार्थिनींकडून काम करवून घेतलें जातें. शिवाय येथें गायन, वादन, चित्रकला, शिवण, भरतकाम व विणकाम यांसारखे उपयुक्त विषय शिकविण्यांत येतात. या ठिकाणची विद्यार्थिनींच्या संख्येची झपाट्यानें होत असलेली वाढ पाहिली म्हणजे या जोड-शाळांची लोकप्रियता व उपयुक्तता लक्षांत येते.

मुलींच्या शाळांवर सर्वच स्त्रीशिक्षक असणें अवश्य आहे, व हेंच धारण राखून सरकारकडून व खात्याकडून हरतऱ्हेची खटपट व अविश्रांत

श्रम करण्यांत येत आहेत. तरीसुद्धां राज्यांतील सर्व शाळांमधून स्त्रीशिक्षकिणी पुरविण्याचें काम संपूर्णत्वानें अजूनपर्यंत पुरें झालें नाहीं. स्त्रीशिक्षणाची वाढ दिवसेंदिवस अधिकाधिक व्हावयास हवी असेल तर त्याकरितां सर्व शाळांना स्त्रीशिक्षकिणी पुरविणें अत्यावश्यक आहे, व त्या तशा पुरविल्या जातील अशी आम्हांस सबळ आशा आहे.

राज्यांतील स्त्रीवर्गांत साक्षरतेची वाढ होण्यास ही शाळा कशी उपकारक झाली आहे हें इतरत्र दिलेल्या आंकड्यांवरून कळून येईल. पुरुषवर्गाप्रमाणेंच देशांतील स्त्रीवर्ग साक्षर व्हावा व त्यावरील कृत्रिम व सद्यःस्थितींत अनावश्यक असलेली सामाजिक बंधनें दूर व्हावींत असें श्री. महाराजसाहेबांचें मत असून आपल्या गेल्या ५८ वर्षांच्या कारकीर्दींत त्यांनीं स्त्रियांची स्थिति सुधरण्यासाठीं अनेक कायदे पास केले आहेत. या कामीं श्री. सौ. मा. महाराणीसाहेब यांची त्यांना पूर्ण मदत असून स्त्रियोन्नतीच्या प्रत्येक कार्यास त्यांची सहानुभूति असते.

अलेक्झांडर यानें हिंदुस्थानावर स्वारी केल्याचा काळ फार प्राचीन व ती स्वारी तात्पुरती म्हणून तो काळ लक्षांत घेतला नाहीं, तरी गेलीं हजार आठशें वर्षें तरी हा हिंदुस्थान स्वातंत्र्यविन्मुख झालेला आहे. स्मृतिपुराणादि ग्रंथांतून विदुषी स्त्रियांचीं कांहीं नांवें येतात; परंतु त्यानंतर स्त्रीशिक्षणालाच काय, पण बहुजनसमाजांतील पुरुषांनां सुद्धां शिक्षण मिळालें नसावें असें छत्रपति शिवाजीमहाराज निरक्षर होते (?) यावरून सहज सिद्ध होतें. सारांश, आमचें स्वातंत्र्य गमविल्यावर ज्या अनेक आपत्ति हिंदुस्थानावर कोसळल्या, त्यांतील शिक्षणबंदी ही आपत्ती फारच भयंकर व सर्व नाशकारी अशी झालेली आहे. या दृष्टीनें विचार केला म्हणजे लक्षांत येतें कीं, श्रीमंत महाराज साहेबांनीं स्त्रीपुरुषांना समानशिक्षण देण्याचा उपक्रम आपल्या राज्यांत पन्नास वर्षांपूर्वी सुरू केला, हें खरोखरी त्यांचें महत्कृत्य होय. किंवा खरें सांगावयाचें म्हणजे निदान गेल्या हजार आठशें वर्षांत तरी श्रीमंत महाराजसाहेबांची बरोबरी करूं शकेल असा एकहि राजा हिंदुस्थानांत झाला नाहीं असेंच म्हणावें लागतें. शिवाजी महाराजांचें कर्तृत्व असामान्य असल्यानें त्यांची गणना रामकृष्णांप्रमाणें अतिमानुष कोटींतच करावयाची आहे, हें सतत लक्षांत ठेविलें पाहिजे. सारांश, श्रीमंत महाराजसाहेबांच्या अशा अनेक कर्तृत्वामुळें आम्हां प्रजाजनांना, आम्हीं रामराज्यच अनुभवित आहोंत असें वाटतें, व हें रामराज्य आम्हांस सतत लाभावें अशी आम्हीं परमेश्वराजवळ प्रार्थना करतों.

મહારાજા ગાયકવાડ અને સ્ત્રી કેળવણી.

(લેખિકાઃ—શ્રી. સૌ. સરલા મહેતા.)

સને ૧૯૦૪ ની સંસારસુધારાપરિષદ્‌ના પ્રમુખપદેથી શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજાએ ઉચ્ચારેલા નીચેના શબ્દો ગુજરાતના સામાજિક ઇતિહાસમાં માર્ગ-દર્શક તરીકે લેખાશે. શ્રીમંતની નજર આજ ને કાલ ઉપર નહિં પણ જમાના ઉપર રહે છે. તેમના હૈયામાં અજ્ઞાન ને દારિદ્ર્યમાં સબડતા હિન્દુ સમાજ માટે ઉંડી ઉંડી લાગણી છે અને તેના ઉદ્ધાર માટે શું પગલાં લેવાં તે નિરંતર વિચાર્યા કરે છે. તેમણે કહ્યું હતું કે “ આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓને કેલવણી વિહીન રાખીને આપણે પ્રજાનું અડધું બળ ગુમાવીએ છીએ અને આપણાં બાળકોને સંસ્કારી માતાના અનેક ફાયદા મળી શકે તેનાથી વિમુખ રાખીએ છીએ. ભવિષ્યની માતાઓની બુદ્ધિની યોગ્ય ખીલવણી નહિ કરવાથી આપણી પ્રજાની ઉન્નતિમાં આડખીલીરૂપ બનીએ છીએ. ગૃહમાં પણ સ્ત્રી અને પુરુષની માનસિક શકિતમાં આસમાન-જમીનનો ફેર પડી જાય છે. સ્ત્રી રૂઢિપૂજક હોવાથી હરેક જુનાપુરાણા અવિચારી મતોને વળગી રહે છે અને તેથી સર્વે પ્રગતિની આડે આવે છે.”

શ્રીમંતે રાજ્યનું સુકાન હાથમાં લીધું ત્યારથી જ સંસારસુધારક તરીકે ઘણા પ્રખ્યાત થયા છે. એમની દીર્ઘ દૃષ્ટિ અને વિચારોની ઉદારતા માટે તેમને અનેકાનેક ધન્યવાદ ઘટે છે. અડધા સૈકા ઉપર આપણા સમાજમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ દયાજનક હતી. રૂઢિ અને અજ્ઞાનનું રાજ્ય પ્રવર્તેલું હતું. સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવાની વાત કોઇને ગળે ઉતરતી ન્હોતી. તે જમાનામાં પણ સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવાનો શ્રીમંતે નિશ્ચય કર્યો હતો. જે કન્યાઓ ભવિષ્યમાં માતા થવાની તેજ અજ્ઞાન હોય તો પ્રજાના ભાવિમાં અજ્ઞાન શિવાય બીજું શું રહેવાનું ? પુરુષો ગમે તેટલા સુધા-રક થવાની ઇચ્છા ધરાવતા હોય પણ સ્ત્રીઓના સહકાર વિના શું કરી શકવાના હતા ! એ પ્રશ્નો શ્રીમંતને પ્હેલેથી જ ગુંચવતા હતા. આપણા સમાજમાં સ્ત્રીઓ અજ્ઞાન હોવાથી જ વ્હેમો અને રૂઢિઓ હાનિકારક હોવા છતાં નાબુદ નથી થઈ શકતાં. બાળમરણો, અનારોગ્ય, ગંદકી અને ગરીબાઇ એ સઘળાં એનાં જ ફળ છે. આવા વિચારોને લીધે શ્રીમંતે કન્યાકેળવણીને ખાસ મહત્ત્વ આપ્યું છે. રાજ્યના કન્યાકેળવણીના ઇતિહાસ ઉપર નજર નાખતાં જોઈ શકીશું કે તેની કેવી રીતે ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ થઈ છે.

સને ૧૮૭૫ માં શ્રી. સયાજીરાવ ગાદી ઉપર આવ્યા ત્યાંસુધી શાળાઓની સંખ્યા નજીવી જેવી હતી. રાજ્ય તરફથી કેળવણીની સંસ્થા ઉપર કંઈ ખર્ચ થતો ન્હોતો. સને ૧૮૭૫ માં કન્યાકેળવણીનાં પ્રથમ મંડાણ બે શાળા—એક ગુજરાતી અને એક મરાઠી—એ રૂપે થયાં. આ કાર્યનો માર્ગ સહેલો ન્હોતો. પ્રજામત કન્યા-

કેળવણીની તરફેણમાં ન્હોતો થયો. બાળલગ્નની પ્રથા પણ હયાતીમાં હતી. કોઈ કોઈ સંસ્કારી ઘરોમાં ખાનગી રીતે કન્યાઓને શિક્ષણ અપાતું પણ શાળામાં તેમને મોકલનાર થોડા જ નીકળતા.

સને ૧૮૮૨ માં આખા રાજ્યમાં ૧૨ કન્યાશાળાઓ હતી. તેમાં ૧,૦૭૦ કન્યાઓ અભ્યાસ કરતી હતી.

કન્યાશાળા શરૂ થયા પછી અનુભવ ઉપરથી જણાયું કે આપણા રૂઢિઓથી દબાયેલાં અને લાજ મ્હલાજાના વિચારવાળાં કન્યાનાં માબાપ તેમને શાળામાં મોકલતાં ખંચકાય છે તેનું એક મોટું કારણ સ્ત્રીશિક્ષિકાઓનો અભાવ એ છે. પણ સ્ત્રીશિક્ષિકા લાવવી ક્યાંથી ? હિન્દુ સંસારમાં સ્ત્રીને ધંધો કરવાનો નથી હોતો. જેટલી સ્ત્રી જન્મે તે ઘર સંસાર માંડવા. " ડોસી કોઈ દિવસ કુંવારી ના હોય " એ કહેવત સાચી જ હોય છે. વિધવા હોય તેનાથી તો વળી ઘરના ખુણામાંથી બ્હાર પણ ના પડાય. આવી વસ્તુસ્થિતિમાં ૧૮૮૨ માં સ્ત્રીઓને માટે શ્રીમંત સરકારે ટ્રેનિંગ કૉલેજની સ્થાપના કરી. આ પગલું શ્રીમંતનું ધૈર્ય અને આશાવાદીપણું સ્પષ્ટ કરે છે. સ્ત્રીશિક્ષિકાઓ તૈયાર કરીને કન્યા કેળવણીનો માર્ગ સરલ બનાવવા ઉપરાન્ત હતાશ વિધવા અને સંસાર સુખથી વંચિત અનેક બ્હેનોને પોતાની શક્તિ અને સમયનો ઉપયોગ કરવાનું પવિત્ર સાધન હાથમાં આવ્યું.

સને ૧૮૮૫ માં શ્રીમંત મહારાજાએ સ્ત્રીકેળવણીના વિષય ઉપર એક નોંધ પ્રકટ કરી હતી. વડોદરા રાજ્ય સ્ત્રીઓ પ્રત્યેની ઉદાર નીતિને માટે મશહૂર છે તેના પાયારૂપે આ નોંધ ગણી શકાય. તેમણે લખ્યું હતું કે " શિક્ષણના વિષયમાં કન્યા કેળવણીને લીધે જે સારાં પરિણામ આવી શકે તે અત્યંત મહત્ત્વની વસ્તુ છે. બાલકનાં માનસની યોગ્ય ખીલવણીમાં જે અચૂક સંભાળભરી દેખરેખ અને સમાધાનીથી કામ લેવાની શક્તિ ખાસ જરૂરનાં છે તે શિક્ષિત અને ચાલાક માતા ઘણી કુશળતાથી કરી શકે છે. અને તે ગુણોની મદદથી અનેક ત્રૂટિઓ દૂર કરી શકે છે. દરેક પ્રજાનું સામાજિક જીવન ઘડનાર સ્ત્રી જ છે અને તેથી જ પુરૂષ અને સ્ત્રીની ચઢતી અને પડતી સાથે જ થાય છે. તેથી જ આપણા સામાજિક જીવનમાં સ્ત્રીના યોગ્ય સ્થાનને લાયક બનાવવા માટે હું કન્યાશાળાઓની સ્થાપના ઉપર ખાસ ધ્યાન આપું છું. " આવી રીતે કન્યાકેળવણીની પ્રગતિનો યુગ શરૂ થયો.

શ્રીમંત સરકારે ફરજીયાત અને મફત પ્રાથમિક કેળવણીની સ્થાપના કરી ત્યારે કન્યાઓને વિસારી ન્હોતી. ૧૮૯૨ માં અમરેલી પ્રાન્તમાં એક અખતરા રૂપે આ પ્રયોગ શરૂ થયો. તેમાં ૭ થી ૧૦ વર્ષની દરેક કન્યાને શાળામાં જવાનું ફરજીયાત ગણાયું. આ મહાન પ્રયોગ શ્રીમંતની દીર્ઘ દૃષ્ટિનો ઘણો જ પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. અનુભવથી તે સફળ અને આવશ્યક જણાયો અને તેથી ૧૯૦૬ માં ફરજીયાત

શિક્ષણનો કાયદો આખા રાજ્ય માટે થયો. શરૂઆતમાં આ કાયદાનો અમલ ઘણી સાવચેતીથી કરવામાં આવતો. પડદાના રિવાજવાળા વગેરે ચુસ્ત વિચારવાળાને માટે તેમાં જબરજસ્તી ન્હોતી. કન્યાઓને શાળામાં મોકલવાનો જેમને વિરોધ હોય તેઓ ખાનગી વ્યવસ્થા કરીને શિક્ષણ આપે તો ચલાવી લેવામાં આવતું. આવી રીતે વિરોધીઓનાં મન સાચવીને જે કુનેહથી કામ લેવામાં આવ્યું તે પ્રશંસાને પાત્ર છે. તેથી સુધારકો ધારે તેવી જલદીથી પ્રગતિ થઈ શકી નહિ, છતાં પણ ધીમે પ્રગતિ થતી હતી એ વાત નિઃશંક છે.

સને ૧૯૦૫ માં ૯૪ કન્યાશાળાઓ હતી ને કુલ અભ્યાસ કરતી કન્યાઓની સંખ્યા ૧૨,૭૩૧ હતી. શરૂઆતથી જ જે જે સ્થળોમાં કન્યાઓની સંખ્યા શાળા પુરતી ના હોય ત્યાં ૧૨ વર્ષની અંદરની કન્યાઓ છોકરાઓની શાળામાં દાખલ થતી. એકંદરે જોતાં શાળામાં ભણી શકે એ ઉમ્મરની ૧૦ ટકા કન્યાઓ અભ્યાસ કરતી હતી. મુખ્ય શહેરોમાં જ્યાં જોગવાઈ થઇ શકતી ત્યાં કન્યાશાળામાં ભરતકામ, ચિત્રકામ, રાંધણકલા, તથા સંગીત એ ઉપયોગી વિષયો દાખલ કર્યા હતા. ૧૪ વિદ્યાર્થીનીઓથી શરૂ થએલી ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં સંખ્યા વધીને ૨૬ થઈ હતી. વળી મોટી ઉમ્મરની સ્ત્રીઓને માટે ઝનાનાવર્ગ શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો. બાળપણમાં જેમને ભણવાનો યોગ ના મળ્યો હોય છતાં પણ ઉત્સાહથી શીખવા માગતાં હોય એવાં બ્હેનોને બપોરના ફુરસદના સમયે વાંચન, લેખન અને હિસાબ તથા શિવણ-ભરત એવા વિષયો શીખવવામાં આવતા. આવા ૬ વર્ગો રાજ્યમાં હતા. અને ૧૪૦ સ્ત્રીઓ તેનો લાભ લેતી હતી. "પાકી કોઠીએ કાના ચઢે નહિં" એ કલ્પનાને આવા વર્ગ ખોટી પાડે છે. કારણ કે ઘણી વાર પાકી બુદ્ધિવાળી અને અનુભવવાળી બ્હેનો ઘણા થોડા સમયમાં અક્ષરજ્ઞાન મેળવી લે છે એવું જણાયું છે.

વળી દસ વર્ષ કુદાવીને આપણે ૧૯૧૪–૧૫ ના હેવાલમાં જોઇશું તો જણાશે કે કન્યાઓની પ્રાથમિક શાળાઓની સંખ્યા ૩૯૪ વધીને થઈ હતી ને કન્યાઓની સંખ્યા ૯૪, ૪૦૨ સુધી પ્હોંચી હતી. બીજી અન્ય સંસ્થામાં ૮૭૧ કન્યાઓ અભ્યાસ કરતી હતી. ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં ૧૩૭ વિદ્યાર્થીની હતી. અને કુલ સંખ્યા ૯૫, ૫૪૪ થઈ હતી. આ આશ્ચર્યકારક સંખ્યા જોઇને આપણી ખાત્રી થાય છે કે કન્યાકેળવણી માટેની ઝુંબેશે તીવ્ર સ્વરૂપ પકડયું છે. સંખ્યા એકદમ વધવાના થોડાંક કારણ પણ હતાં. ફરજીયાત અભ્યાસ કરવા માટેની કન્યાની ઉમ્મર ૧૧ ને બદલે વધારીને ૧૨ વર્ષની કરવામાં આવી હતી. અને ચોથાને બદલે ૫ માં ધોરણ સુધી અભ્યાસ કરવાનું નક્કી થયું હતું. મુખ્ય તો કારણ કાયદાને અંગે થતી નોંધણી કાળજીભરી થતી હતી એ જ હશે. ઝનાના વર્ગમાં આ વખતે ૧૬૭ સ્ત્રીઓ હતી.

આ પ્રમાણે પ્રગતિનો વેગ વધ્યા જ કર્યો હોત તો અત્યારે જે સ્થિતિ છે તેના કરતાં ઘણી વધારે સારી સ્થિતિ થઈ શકત. પણ છેલ્લા બતાવેલા આંકડા

લેવાયા તે પછી તરત ઈન્ફ્લુએન્ઝાનો ભયંકર ઉપદ્રવ ફાટી નીકળ્યો અને તેમાં ખુબ ખુવારી થઈ ગઈ. તેથી જ પછી સંખ્યા વધવાને બદલે એકદમ ઘટી ગઈ. આટલાથી પણ પુરૂં ના થયું અને ૧૯૧૮-૧૯ માં દુકાળ પડ્યો. તે સંકટના પરિણામે કેટલીક શાળાઓ કમી કરવી પડી એટલું જ નહિ પણ ફરજીયાત કેળવણીનો કાયદો થોડા વખત માટે મોકુફ રાખવો પડયો. આવી રીતે પ્રગતિમાં ભંગ પડયો. તે બધું જોતાં ૧૯૨૩-૨૪ના આંકડા ખરાબ ના કહેવાય. તે અરસામાં સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે હતી. કન્યાશાળાની સંખ્યા ૩૬૮ હતી. તેમાં અભ્યાસ કરતી કન્યાઓની સંખ્યા ૬૩,૨૦૩ હતી. બીજી સંસ્થામાં ૧,૧૭૯ કન્યાઓની સંખ્યા હતી. કુલ તેમની સંખ્યા ૬૪,૭૪૮ હતી. સ્ત્રીઓની ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં ૭૬ અને ઝનાનાવર્ગમાં ૮૦ સ્ત્રીઓ અભ્યાસ કરતી હતી.

છેવટે ૧૯૩૦-૩૧ ના છેલ્લા આંકડા મળી શકે છે તે જોતાં કન્યાશાળાની સંખ્યા ૩૧૧ છે. તેમાં અભ્યાસ કરતી સંખ્યા ૩૮,૯૮૬ છે. મિશ્રશાળામાં અભ્યાસ કરતી કન્યાઓની સંખ્યા વધીને ૫૧,૭૯૫ સુધી ગઇ છે અને કુલ ૯૦,૭૮૧ અભ્યાસ કરે છે. ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં ૧૭૯ વિદ્યાર્થીનીઓ છે ને ઝનાના કલાસમાં ૬૫.

આ ઉપલા આંકડા જોતાં જણાય છે કે છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં કન્યાશાળાની સંખ્યા ઘટી છે પણ તેથી ગભરાવા જેવું નથી. અભ્યાસ કરતી કન્યાઓની સંખ્યા વધી છે. આમ થવાનું કારણ એ છે કે જ્યાં એક શિક્ષકવાળી શાળા હોય ને તેમાં કન્યાઓની સંખ્યા થોડી હોય તેવીને કમી કરવામાં આવી છે. કેટલીકને બીજી સાથે જોડી દેવામાં આવી છે. આ ઉપરાન્ત અંત્યજ શાળાઓ જુદી હતી તે બંધ કરી દીધી છે. સારી વ્યવસ્થાને માટે આવા કેટલાક ફેરફારો થયા છે. તેથી શાળાની સંખ્યા ઓછી થઈ છે. એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે કન્યાઓની સંખ્યાનો આંકડો વધતો જાય છે. કુલ પુરૂષોની વસ્તીમાંથી ૧૫ ટકા શાળામાં જઈ શકે એવી ઉમ્મરના છોકરાઓ છે એમ ગણતાં ૮૧ ટકા શાળામાં અભ્યાસ કરે છે. જ્યારે કન્યાઓ માટે ૧૨ ટકા સ્ત્રીઓની વસ્તીમાંથી શાળામાં ભણતી ઉમરની ગણતાં ૭૦.૩ કન્યાઓ અભ્યાસ કરે છે. આ આંકડા છેક ખરાબ ના કહેવાય અને આશા આપનારા છે. કેમકે જો આવી રીતે ચાલુ સુધારો કાયમ રહેશે તો બીજા થોડાંજ વર્ષોમાં આપણે બીજા દેશોની સરખાઇ કરી શકીશું. હજી પણ લોકમત કન્યાકેળવણી માટે કંઇક અંશે બેદરકાર તો છે જ. આટલું પરિણામ આવ્યું છે તે ફરજીયાત કાયદાને આભારી છે. હજી પણ કન્યાઓની નોંધણી જોઇએ તેટલી ચોક્કસ રીતે કરવામાં લોકોનો સહકાર નથી મળતો. શાળામાં નામ દાખલ કરાવ્યા છતાં ઘણી અનિયમિત હાજરી પુરાવે છે. મોટું કારણતો આ જ છે કે આપણે ત્યાં ભાવનાશાળી ઉત્સાહી સ્ત્રી શિક્ષિકાઓની મોટી ખોટ પડે છે. હજી તો આપણે કન્યાઓની સંખ્યા જોઇને સંતોષ માનીએ છીએ. પણ આવી સ્ત્રીશિક્ષિકાઓ

મળશે ત્યારેજ શિક્ષણની સંગીનતા ઉપર ધ્યાન ખેંચાશે. અને ત્યારે જ પ્રાથમિક ફરજીયાત કેળવણીની સફળતાની છાપ સમાજ ઉપર પડશે.

અત્યાર સુધી બધી વાત પ્રાથમિક ફરજીયાત કેળવણીની થઈ. માધ્યમિક સ્ત્રીકેળવણી ધીમે ધીમે વધતી જાય છે. ફીમેલ ટ્રેનીંગ કૉલેજને અંગે સને ૧૯૦૫ માં ઈંગ્લીશ વર્ગ ખોલવામાં આવ્યા ત્યારથી તેની શરૂઆત થઈ અને સંપૂર્ણ હાઇસ્કુલ થોડા સમય પછી બની. દસ વર્ષ પછી ૧૯૧૫ માં ૧૨૨ વિદ્યાર્થીનીઓ તેમાં અભ્યાસ કરતી હતી. ઉપલા વર્ગમાં તો સંખ્યા છેક ઓછી રહેતી. મેટ્રિકની પરીક્ષામાં કન્યાઓએ બેસવા માંડયું અને પરિણામ સારૂં આવતું. ૧૯૧૭ માં ટ્રેનીંગ કોલેજથી છુટી પાડીને મહારાણી ગર્લ્સ હાઇસ્કુલની નવી સંસ્થા ખાસ બંધાયેલા મકાનમાં સ્થપાઈ. ૧૯૨૩-૨૪ માં તેમાં કન્યાઓની સંખ્યા ર૭૯ સુધી પ્હોંચી હતી. આજે છેવટના ૧૯૩૨ ના આંકડા જોતાં ૭૨૪ જેવી આવકારદાયક સંખ્યા થઇ છે. શરૂઆતમાં જે મકાન બંધાયું હતું તે હવે તો ઘણું નાનું પડે છે. શાળાના ખુણે ખુણા કન્યાઓથી ભરાઈ જાય છે અને છતાં વર્ગો કયાં રાખવા તે સવાલ થઈ પડે છે. સંસ્થાનાં ઉપરી ઘણાં વર્ષથી મીસ નીડહામ છે. તેમની કાર્યદક્ષતા અને ઉત્સાહ તથા કન્યાઓની અંગત કાળજીને લીધે આખા રાજ્યમાં આ સંસ્થા ઘણી લોકપ્રિય બની છે. તેમના હાથ નીચે બાર ગ્રેજ્યુએટ અને સોળ અંડર ગ્રેજ્યુએટ શિક્ષકો છે. જેમાંથી ઘણાં સ્ત્રીશિક્ષકો પણ છે. આ શાળામાં મુંબાઇની યુનિવર્સિટીની મેટ્રિકની પરીક્ષા માટે અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે. તે ઉપરાન્ત કન્યાઓને ઉપયોગી અનેક વિષયો જેવા કે ચિત્રકામ, સંગીત, શિવણકામ, ભરત, ગૃહશાસ્ત્ર વિગેરે શીખવવામાં આવે છે. આ શાળાની બીજી એક વિશિષ્ટતા છે કે ૧૯૨૨ થી તેમાં પુનાવાળી શ્રી. નાથીબાઈ દામોદર ઠાકરસી હિન્દુ સ્ત્રીઓની યુનિવર્સિટીની શાલાન્ત પરીક્ષા માટે પણ શીખવવાની ગોઠવણ રાખવામાં આવે છે. આમાં ખાસ સ્ત્રીઓને યોગ્ય વિષયોમાંથી પસંદગી મળી શકે છે તેથી, અને મુખ્ય તો માતૃભાષામાં અભ્યાસ થઇ શકે છે તેથી સંખ્યાબંધ કન્યાઓ આ પરીક્ષા માટે અભ્યાસ કરે છે. અને તે દિવસે દિવસે માનીતો ક્રમ થતો જાય છે. છેલ્લા આંકડાઓ જોઈશું તો મુંબાઇ યુનિવર્સિટીની મેટ્રિકના છઠ્ઠા ને સાતમાં ધોરણમાં અનુક્રમે ૩૧ અને ૩૧ કન્યાઓની સંખ્યા છે જ્યારે વીમેન્સ યુનિવર્સિટીના તેજ ધોરણમાં ૨૦ અને ૨૮ સંખ્યા છે. આ કન્યાઓની સંસ્થા પાછળ શ્રીમંતની સરકારને છેલ્લા વર્ષમાં રૂ. ૪૪,૦૦૦ જેટલો ખર્ચ થયો હતો.

આખા રાજ્યમાં કન્યાઓ માટે જુદી માધ્યમિક કેળવણીની આ એકલી જ સંસ્થા હોવાને લીધે રાજ્યના બીજા ભાગમાંથી અને બ્હારથી પણ ઘણી વિદ્યાર્થીનીઓ અભ્યાસ કરવા અહિં આવે છે. તેમને આશ્રય આપવા માટે શ્રીમંત મહારાજાએ કૃપાવંત થઇને એક વિદ્યાર્થીનીગૃહ સ્થાપ્યું છે. શરૂઆતમાં બે ચાર

કન્યાઓ માટે કામચલાઉ સગવડ રહેવાની કરી આપી હતી. તેમાંથી આજે ૭૦-૭૫ ની સંખ્યાવાળી વિશાળ હોસ્ટેલ કાયમને માટે સ્થપાઈ ગઈ છે. અને તેમાં એક લેડી સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટની સંભાળ ભરી દેખરેખ નીચે કન્યાઓ અભ્યાસને ખાતર રહે છે.

ઉચ્ચ કેળવણી માટે મેટ્રિક થયા પછી કેટલીક કન્યાઓ બરોડા કૉલેજમાં અભ્યાસ કરે છે. ૧૯૦૫ સુધી એક પણ કન્યા કૉલેજમાં ન્હોતી. ૧૯૧૫ માં સંખ્યા ૮ થઈ હતી. ૧૯૨૫ માં ૧૩ હતી અને ૧૯૩૧ માં ૩૫ હતી. આ પ્રમાણે ઉચ્ચ કેળવણી પણ વધતી જાય છે.

હવે છેવટે ઉચ્ચ કેળવણી માટે એક સંસ્થા વિષે ટુંકાણમાં કહેવાનું છે. અને તે શ્રી. મહારાણી ચિમણાબાઈ મહિલા પાઠશાળા. આ સંસ્થાની શરૂઆત શ્રીમંત મહારાણી સાહેબના ઉત્સાહને આભારી છે. તેમને સ્ત્રીકેળવણીનો વિષય ઘણો પ્રિય છે, તેથી ૧૯૨૩ માં આ સંસ્થાની સ્થાપના કરી તેની વ્યવસ્થા એક નાની સમિતિને તેમણે સોંપી. પ્રથમ તો વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસની જોગવાઈ બરોડા કૉલેજના અધ્યાપકો અને એક ખાસ નીમેલા અધ્યાપકની મદદથી કરવામાં આવી હતી. પ્રીન્સીપલ કલાર્કે દરેક રીતે સહાનુભૂતી દર્શાવી એક વર્ગ જુદો આપ્યો હતો. અભ્યાસક્રમ પુનાની વીમેન્સ યુનિવર્સિટીવાળો રાખવામાં આવ્યો હતો. અનેક કારણોને લીધે શ્રીમંત મહારાણી સાહેબે આર્થિક મદદ થોડા સમય પછી આપવી બંધ કરી. તેવા સંજોગોમાં શ્રીમંત સરકાર પાસેથી મદદ મેળવીને પાઠશાળા ચાલુ રાખી શકાઇ. કૉલેજમાં સ્થળ સંકોચને લીધે લાંબો વખત રહી ના શકાયું. તેથી સવારનો સમય પાઠશાળાનો રાખીને મહારાણી ગર્લ્સ હાઈસ્કુલમાં સ્થાન ફેર કર્યું. ૧૯૩૦ માં કન્યાકેળવણીમાં રસ લેતા શહેરીઓએ વડોદરા સ્ત્રીકેળવણી મંડળ સ્થાપ્યું અને પાઠશાળાનો વહિવટ હાથમાં લીધો છતાં પણ શ્રીમંતની વાર્ષિક રૂ. ૪૦૦૦ ની સંગીન મદદ તો કાયમ રાખવી પડી. આજે તેમાં બે નીમેલા અધ્યાપકો અને બીજા માનદ કામ કરનાર દસ ગૃહસ્થો કામ ચલાવે છે. પ્રીન્સીપાલનું કામ હાઇસ્કુલના બોજા ઉપરાન્ત મીસ નીડહામ અનન્ય ઉત્સાહ ને ખંતથી કરે છે એ ખાસ નોંધવા લાયક બીના છે. પાઠશાળા ત્રણ વિદ્યાર્થીનીઓથી શરૂ થએલી તેમાં આજે ૩૫ કન્યાઓની સંખ્યા છે. તે દિવસે દિવસે વધતી જાય છે.

આ પ્રમાણે વડોદરા રાજ્યમાં સ્ત્રીકેળવણીનો ઇતિહાસ શ્રીમંત મહારાજા સાહેબના ઉચ્ચ આદર્શો ને પ્રયત્નો કેટલે અંશે સફળ થયા છે તે બતાવી આપે છે.

श्री. महाराज व मागसलेल्या वर्गाचें शिक्षण.

(लेखक–प्रिन्सिपॉल **सीताराम रामजी तावडे**, एम्.ए., ट्रेनिंग कॉलेज फॉर मेन, पुणें.)

" प्रजेचें कल्याण हेंच माझें कर्तव्य व तोच माझा मोक्ष "

—श्री. महाराजसाहेब यांचें भाषण, रौप्य महोत्सव, ५ मार्च १९०७.

" विद्या ही एकाच व्यक्तीला किंवा वर्गाला, फार तर काय एकाच समाजालाहि मिळून फायदा नाहीं. ती सार्वत्रिक असली पाहिजे, तरच आपलें पाऊल पुढें पडणार आहे हें लक्षांत ठेवा. सर्व राष्ट्राचा उत्कर्ष पाहिजे आहे, तो एका समाजानें साधणार नाहीं. लहानापासून थोरापर्यंत सर्वच विद्या शिकलेले होतील असें करण्यास तुम्हीं झटलें पाहिजे; तरच राष्ट्र पुढें जाईल. ....जन्मानें कोणी मोठें नाहीं, हें तुमच्या मनांत वागलें पाहिजे. खेड्यांपाड्यांतूनसुद्धां हें विद्याप्रसाराचें काम अव्याहत व सुयंत्र चाललें पाहिजे. आपल्या देशांत महारापोरांपासून तो अगदीं वरच्या पायरीपर्यंतच्या सर्व लोकांना कार्यकारण भाव समजूं लागेल तर आपला ऊर्जितकाल जवळ आला आहे असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. " श्री. महाराजांचें न्यू इंग्लिशस्कूल, पुणें येथें झालेलें भाषण, ११ जून १९०४.

श्री. सयाजीराव महाराजांना सत्तर वर्षें पुरीं होऊन ७१ वें वर्ष लागलें आहे, याबद्दल सर्वांना अतिशय आनंद होत आहे. श्री. महाराज हे एक लोकोत्तर राजपुरुष आहेत. त्यांच्या आयुष्यांत वाढ होणें हा त्यांच्या प्रजाजनांचा आनंदोत्सवच आहे. महाराजांसारखे पुरुष लोकांना जितके दिवस लाभतील तितके दिवस त्यांना हवे असतात. यासाठींच त्यांचे प्रजाजन असल्या वाढदिवसानिमित्त आनंदोत्सव साजरे करीत असतात.

या लेखाच्या आरंभीं उध्दृत केलेला भाग जवळ जवळ दोन तपांपूर्वी महाराजांनीं निरनिराळ्या प्रसंगीं केलेल्या भाषणांतून घेतलेला आहे. त्यावरून महाराजांची प्रजेच्या हिताची कळकळ व बहुजनसमाजाच्या कल्याणाविषयींची दक्षता सहज लक्षांत येण्यासारखी आहे. महाराज विद्याप्रिय आहेत हें नव्यानें सांगावयास नको. ते दांडगे विद्वान् असून त्यांचा विद्याव्यासंग अव्याहत चालू आहे. त्यांनीं मोठमोठी विद्वान् मंडळी पदरीं ठेऊन आपल्या प्रजेच्या हिताचीं व राज्याच्या व्यवस्थेचीं कामें करून घेतलेलीं आहेत. महाराज विद्वानांचे चहाते आहेत, व त्यांनीं आश्रय दिला नाहीं असा विद्वान्

महाराष्ट्रांत क्वचित् आढळेल. प्रकृतीच्या स्वास्थ्यासाठीं महाराजांना देशाबाहेर रहावें लागत असून सुद्धां त्यांनीं आपला संबंध मराठी साहित्याशीं कसा अव्याहत ठेविला आहे, हें त्यांच्या गेल्या साहित्य संमेलनांतील अध्यक्षीय भाषणावरून सहज समजून येणार आहे. त्यावेळचें त्यांचें तें भाषण म्हणजे मराठी साहित्याचा इतिहास व वाढ या विषयावरचा एक संशोधनात्मक निबंधच आहे असें म्हटलें असतां चालेल.

विद्याप्रसाराच्या बाबतींत महाराजांनीं आपल्या राज्यांत पुष्कळ प्रयत्न केले आहेत. विद्येची वाढ व साक्षरता या बाबतींत बडोदें राज्याचा नंबर कोणत्याहि संस्थानापेक्षां व खालसांतील राज्यापेक्षां पुष्कळ वर लागेल. आज कित्येक वर्षें संस्थानामध्यें सक्तीचें प्राथमिक शिक्षण सुरू आहे. या सक्तीच्या शिक्षणामुळें बहुजनसमाजांत विद्येची वाढ होऊन तो समाज पुढारलेल्या समाजाबरोबर कार्य करण्यास तयार होत आहे. महाराजांनीं १९०४ मध्यें पुणें न्यू इंग्लिश स्कूलमध्यें झालेल्या भाषणांत म्हटल्याप्रमाणें देशांतील कोणत्याहि एका समाजाचें शिक्षण होऊन देशाचा उत्कर्ष होणार नाहीं; देशांतील सर्व घटकांना सारखी संधि मिळाली तरच सर्व राष्ट्राचा उत्कर्ष होईल. महाराजांना ही गोष्ट पटल्यामुळें त्यांनीं बहुजनसमाजाच्या शिक्षणाचा प्रश्न पहिल्या प्रथम हातीं घेतला व सक्तीच्या शिक्षणासारखे कायदे पास करून बहुजनसमाजाला शिक्षण घेणें भाग पाडलें. कोणत्याहि राजाचें पहिलें आणि महत्त्वाचें कोणतें कर्तव्य असेल तर तें आपल्या प्रजाजनांना विद्यादान देणें हें होय. प्रजाजनांपैकीं ज्या लोकांना विद्येची अभिरुचि लागलेली असते ते विद्यादानासाठीं उत्पन्न केलेल्या संधीचा फायदा घेतात; परंतु जे अज्ञानांधकारांत पडलेले असतात त्यांना स्वतः ओढून काढल्याशिवाय जगांत काय चाललें आहे हें दिसत नाहीं. आपल्या हिंदुस्थानांतल्याप्रमाणें बडोदें राज्यांतहि विद्येंत मागासलेल्या लोकांची संख्या फार आहे. राज्य चालवावयाचें म्हणजे शिकलेल्या थोड्या लोकांना संतुष्ट ठेवून चालवितां येत नाहीं. राज्य चिरस्थायी व सुकर होण्यास बहुजन समाजाचा पाठिंबा पाहिजे. प्रजेपैकीं फार मोठा भाग अज्ञानी राहिल्यास राज्यांत होणाऱ्या सुधारणांचा लोकांना फायदा घेतां येणार नाहीं. तेव्हां अज्ञानांधकारांत खितपत पडलेल्या लोकांना हातभार लावून वर आणणें हें फार मोठें व कठीण काम आहे, व तें श्री. महाराजांनीं केलें त्यासाठीं ते अभिनंदनास पात्र आहेत.

बहुजनसमाज किंवा मागासलेला वर्ग हा अतिशय हीन व गरीब स्थितींत असतो. त्याला शिक्षण घ्यावयास लावावयाचें म्हणजे त्याच्याकरितां नुसत्या शाळा उघडून चालणार नाहीं. त्याला मोफत शिक्षण दिलें पाहिजे, एवढेंच नव्हे तर पुस्तकें, कपडेलत्ते व इतर मदत यांची सोय करावयास पाहिजे. प्राथमिक शाळांतील १ ते ६ यत्तेंतील मागासलेल्या वर्गाच्या विद्यार्थि–विद्यार्थिनींसाठीं ५ हजार रुपयांची तरतूद सरकारी बजेटमध्यें करून ठेविली आहे. त्याशिवाय अंत्यजांच्या मुलांमुलींकरितां १,७२८ रुपये विद्यावेतनासाठीं राखून ठेवलेले आहेत. त्यांना शिक्षण तर मोफत मिळतें, पण त्याशिवाय त्यांना पुस्तकें, पाट्या व इतर साहित्यहि मोफत दिलें जातें. बडोदें राज्याच्या नवसारी प्रांतामध्यें मागासलेल्या वर्गाचा भरणा फार आहे. त्याठिकाणीं सरकारनें स्वखर्चानें मुलांमुलींकरितां वसतिगृहें चालविलीं आहेत. उदाहरणार्थ, सोनगड, व्यारा, महुवा, वांकळ, अनावळ, अमरेली आणि द्वारका या ठिकाणीं धाणका व वाघेर लोकांकरितां चालविलेलीं वसतिगृहें. याशिवाय अस्पृश्यांकरितां बडोदें, नवसारी, पाटण व अमरेली याठिकाणीं चालविलेलीं वसतिगृहें आहेत. या वसतिगृहांमुळें मागासलेल्या वर्गांतील लोकांना उत्तम शिक्षण मिळून शिवाय चांगल्या परिस्थितींत वाढण्याची संधि मिळते. अस्पृश्य व रानटी लोक यांच्या घरची स्थिति कोणत्याहि रीतीनें शिक्षणाला पोषक नसते. उलट आईबाप व शेजारी यांच्यामुळें वाईट संवयी लागून मुलें सुधारण्याचा संभव नसतो. अशा मुलांना नुसतें मोफत शिक्षण व विद्यावेतनें देऊन भागणार नाहीं, तर त्यांना लहानपणापासूनच त्यांच्या मूळ परिस्थितींतून काढून स्वच्छ व स्वतंत्र वातावरणांत वाढविणें जरूर आहे. ही गोष्ट, या लोकांकरितां स्वतंत्र वसतिगृहें काढणें, यामुळेंच शक्य होईल.

हायस्कुलांतील शिक्षणासाठीं मागासलेल्या वर्गांतील विद्यार्थ्यांकरितां सरकारी बजेटामध्यें १६ विद्यावेतनासाठीं रु. १,२६८ राखून ठेविले आहेत. याशिवाय अपृश्य मुलांकरितां २१ विद्यावेतनासाठीं रु. १,१८८ राखून ठेविलेले आहेत. यांना मोफत शिक्षण मिळतें तें निराळेंच. दुय्यम शिक्षणाकरितां मागासलेल्या वर्गांतील विद्यार्थ्यांकरितां स्वतंत्र वसतिगृहें नाहींत. पण जरूर पडल्यास असलेल्या वसतिगृहामध्यें त्यांना प्रथम संधि देण्यांत येते. गरीब विद्यार्थ्यांना पुस्तकें वगैरे शिक्षणसाहित्य मोफत देण्याची सोय केलेली आहे.

कॉलेजमध्यें सुद्धां मागासलेल्या वर्गाच्या शिक्षणाची सोय केलेली आहे.

स्कालर्शिपा व वसतिगृह यांची सोय मागासलेल्या वर्गाकरितां निराळी केली नसली तरी अशा वर्गातील मुलांस जरूर पडल्यास प्रथम संधि देण्यांत येते. तसेंच अंत्यजांकरितां ९ व ठाकरडा जातीकरितां २५ अशा स्पेशल स्कॉल-र्शिपा महराजांनीं नुकत्याच मंजूर केल्या आहेत. ट्रेनिंग कॉलेजांत शिक्षण घेणाऱ्या सर्वच लोकांना विद्यावेतनें मिळतात.

कलाभुवनमध्यें मागासलेल्या वर्गातील लोकांना शिक्षण देण्या-करितां रु. १,३६८ राखून ठेविलेले आहेत. तसेंच अस्पृश्य वर्गातील विद्यार्थ्यांकरितां रु. ७२० राखून ठेविलेले आहेत. नवसारी, व्यारा, सोनगड व महुवा या भागांतून जे मागासलेल्या जातींचे विद्यार्थी येतात, त्यांना कलाभुवनमध्यें मोफत शिक्षण दिलें जातें. कोणत्याहि प्रांतांतल्या अस्पृश्य विद्यार्थ्यांकडून कलाभुवनध्यें फी घेतली जात नाहीं. वसतिगृहाच्या बाबतींत कलाभुवनमध्यें स्वतंत्र सोय नसली तरी मागासलेल्या वर्गाच्या विद्यार्थ्यांस प्रथम संधि दिली जाते. पुस्तकें वगैरे शिक्षणसाहित्य मोफत देण्याची व्यवस्था झालेली आहे. सारांश, बडोदें संस्थानांतील सर्व शिक्षण-संस्थांमध्यें मागासलेल्या व अस्पृश्य वर्गाकरितां सवलती ठेविल्या आहेत. याशिवाय इतर विद्यार्थ्यांना ज्या सवलती मिळतात त्याहि मिळविण्याचा अशा विद्यार्थ्यांना हक्क पोंचतोच.

परदेशांत जाऊन उच्च शिक्षण घेण्याकरितां मागासलेल्या वर्गासाठीं जरी स्वतंत्र अशी कांहीं सोय नसली तरी, संस्थानामध्यें चालू असलेल्या ‘ फॉरिन स्टडी लोन अँड स्कॉलर्शिप रूल्सचा ’ त्यांना फायदा घेतां येतो. अशा रीतीनें मागासलेल्या वर्गातील बऱ्याच विद्यार्थ्यांना परदेशीं पाठवून शिकवून आणिलेलें सर्वांना माहीत आहे.

वरील सर्व विवेचनावरून मागासलेल्या वर्गाच्या शिक्षणाकरितां महाराजांनीं कसकसे प्रयत्न केले हें लक्षांत येण्यासारखें आहे. संस्थानांत काय किंवा संस्थानाबाहेर काय मागासलेल्या वर्गाची लोकसंख्या फार आहे. त्याच्या शिक्षणाकरितां कोणतेहि प्रयत्न अपुरेच पडणार आहेत. संस्थानामध्यें मागास-लेल्या वर्गाच्या शिक्षणाकरितां केलेले महाराजांचे प्रयत्न जरी पुष्कळ असले तरी ते महाराजांना व प्रजाजनांनाहि अपुरेच आहेत. अजूनहि कित्येक वर्षे या लोकांना महाराजांची वाढत्या प्रमाणांत मदत लागेल व ती त्यांना मिळेल अशी आम्हांला खात्री वाटते.

लोकांना दिलेलें ज्ञानदान चालू ठेवण्यासाठीं महाराजांनीं फिरत्या वाचनालयांची व्यवस्था केलेली आहे. हीहि एक अभिमानाची गोष्ट आहे. फिरतीं वाचनालयें हा बडोदें संस्थानाचा विशेष आहे. अशी व्यवस्था इतरत्र क्वचितच सांपडेल. मागासलेल्या वर्गामध्यें नुसती शैक्षणिक प्रगति करूनच महाराज थांबले नाहींत, तर त्यांनीं लोकांच्या विचारांत नवीन भर घालण्याकरितां पाश्चिमात्य भाषेंतील पुस्तकांचीं भाषांतरें करून घेऊन तीं आपल्या प्रजेंतील सुशिक्षित वर्गाला उपलब्ध होतील अशीं करून ठेविलीं आहेत. देशाचा उत्कर्ष होण्याकरितां समाज नुसता साक्षर होऊन चालत नाहीं, तर त्याच्या ज्ञानांत भर पडत गेली पाहिजे. ज्ञान पाश्चात्य असो अगर पौर्वात्य असो, तें सर्व जगाच्या मालकीचें आहे. ज्ञानावर सर्वांचा हक्क सारखा आहे. अर्थात् ज्ञान जर सर्वांना उपलब्ध करून द्यावयाचें असेल तर तें देशभाषेंत आणलें पाहिजे. ही सोय महाराज सरकारांनीं केली याबद्दल प्रजाजन व इतर लोक त्यांचे सदैव ऋणी राहातील.

अज्ञानामुळें बहुजन समाजाचें अनेकप्रकारें नुकसान झालें आहे. पूर्वींच्या चांगल्या आचारविचारांचा लोप होऊन त्यांच्या ठिकाणीं विपरित आचारविचार धर्माच्या नांवाखालीं रूढ झाले व ते बहुजन–समाजास अधोगतीस नेऊं लागले. यासाठीं विद्यादानाबरोबरच समाजसुधारणेकडेसुद्धां महाराजांना लक्ष द्यावें लागलें. अस्पृश्यांवर होणारा अन्याय, अनाठायीं होणाऱ्या दानधर्माला आळा, धार्मिक स्वातंत्र्य, विवाहव्यवस्थेंत सुधारणा इत्यादि बाबतींत महाराजांनीं कायदे पास करून घेतले आहेत.

आपल्या प्रजेंतील प्रत्येक व्यक्तीनें करावयाची गोष्ट कार्यकारणभाव लक्षांत घेऊन करावी असें महाराजांना वाटतें. केवळ पूर्वपरंपरा चालत आली आहे म्हणून अंधश्रद्धेनें सर्व गोष्टी करीत राहाव्या हें महाराजांना इष्ट वाटत नाहीं. म्हणून महाराजांनीं आपल्या संस्थानांत नवीन नवीन गोष्टी आणून लोकांमध्यें अद्भुत जागृति उत्पन्न केली. कोठेंहि त्यांना नवीन विचार किंवा नवीन विचाराचा मनुष्य सांपडला कीं, ते तावडतोब जवळ करतात व त्याचा फायदा आपल्या संस्थानामध्यें प्रथम देतात. महाराजांनीं चांगल्या माणसांचा एक संचच करून ठेविला आहे व त्याच्या मदतीनें ते आपला राज्यकारभार चालवितात. ते स्वतः फार मेहनत करतात व मेहनत करणारा मनुष्य त्यांना फार आव-

डतो. खरोखरच प्रजेचें कल्याण हा त्यांना मोक्ष वाटतो व त्या दिशेनें ते अव्याहत कार्य करीत असतात असेंच आढळून येईल.

श्री. महाराजांनीं आपल्या संस्थानामधीलच मागासलेल्या वर्गाचें कल्याण केलें आहे असें नसून बाहेरील मागासलेल्या वर्गाकडेसुद्धां त्यांनीं आपलें लक्ष पोंचविलेलें आहे. पुण्यांतील डेक्कन मराठा एज्यु० ॲसोसिएशनला त्यांचेकडून फार मोठी मदत आज कित्येक वर्षे मिळत आहे. मराठा समाजामध्यें आज जीं चार शिकलेलीं माणसें दिसत आहेत त्याचें सर्व श्रेय श्री० महाराजांकडेच आहे. मराठा समाज जसा फार मोठा तसा तो विद्येंत फार मागासलेला आहे. या समाजामध्यें राज्यकारभाराला आवश्यक असे कांहीं नैसर्गिक गुण आहेत. या लोकांस योग्य प्रकारचें शिक्षण देऊन या गुणांचा विकास केल्यास त्यांचा सर्व लोकांस फार उपयोग होईल असें वाटून महाराजांनीं त्या दृष्टीनें संस्थानांत व संस्थानाबाहेर प्रयत्न केले आहेत. डेक्कन मराठा एज्यु० ॲसो० शिवाय इतर जिल्ह्यांच्या ठिकाणीं वसतिगृहासारख्या मराठ्यांच्या ज्या कांहीं थोड्या शैक्षणिक संस्था आहेत त्यांनाहि महाराजांची थोडीफार मदत झालेली आहे. याचप्रमाणें संस्थानाबाहेरील मागासलेल्या वर्गाच्या इतर संस्थांना सुद्धां महाराजांची मदत झालेली आहे. यासाठीं अखिल मागासलेला समाज महाराजांच्या या कार्या-बद्दल सदैव ऋणी राहील याबद्दल शंका नाहीं. मागासलेल्या वर्गाची सध्यांचीं शैक्षणिक प्रगति जरी सर्वतोपरि समाधानकारक नसली तरी जी कांहीं थोडी फार दिसत आहे त्याचें श्रेय महाराजांना आहे ही गोष्ट येथें नमूद करणें अवश्य आहे. या वर्गाच्या उन्नतीकरितां अद्यापि पुष्कळ प्रयत्न होणें जरूर आहे. असे प्रयत्न महाराजांकडून होतीलच, पण अशा प्रयत्नांना महाराजां-कडून मदत झाल्याशिवाय राहणार नाहीं असें आम्हाला वाटतें.

शेवटीं प्रजेच्या कल्याणाकरितां सदैव झटणाऱ्या या राजाला उदंड आयुष्य व अखंड सौख्य मिळो अशी त्या दयाघन प्रभूच्या चरणीं प्रार्थना करून हा लांबलेला लेख पुरा करितो. श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड महाराजांचा सदैव जयजयकार असो. इत्यलम्।

મહારાજા અને પરદેશી શિક્ષણ

(લેખક—પ્રોફેસર ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ, એમ. એ.)

હઝારો વર્ષ ઉપર હિન્દુસ્તાનમાં વિદ્યાર્થીઓ દરરોજ પ્રાર્થના કરતા કે **तमसो मा ज्योतिर्गमय.** પ્રાચીન સમયની આ ભાવના એટલી બધી ઉદાત્ત છે કે વર્તમાનકાળમાં તેને પરિણામે ઘણાં સુંદર કાર્યો થઇ શકયાં છે; અને ભવિષ્યકાળમાં પણ આ ભાવનાનું બળ વધશે જ એમ કહેવામાં જરા પણ સંકોચ કરવાનું કારણ નથી. જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય દર્શાવનારી આ પ્રાર્થનાનું રહસ્ય શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે બરોબર સમજી તેને કાર્યમાં મૂકવાનો અદ્વિતીય પ્રયાસ કર્યો છે, અને તેને લીધે આજનું વડોદરા રાજ્ય સાઠ વર્ષના વડોદરા–રાજ્ય કરતાં બધી રીતે તદ્દન જુદું પડી જાય છે. શ્રીમંતને જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ મળ્યો છે ત્યારે ત્યારે તેઓશ્રીએ પોતાના વિચારો પ્રજા આગળ ભારપૂર્વક ઘણી સ્પષ્ટતાથી દર્શાવ્યા છે અને જ્ઞાન તરફ પ્રજાનું લક્ષ દોર્યું છે. જગતના કોઇ પણ વિષયમાં જો શ્રીમંતને અપૂર્વ આસક્તિ હોય તો તે શિક્ષણ છે અને તેના પૂરાવા તરીકે એટલું જ કહેવું બસ છે કે વડોદરા રાજ્ય શિક્ષણ પાછળ સૌથી વધારેમાં વધારે રકમ ખરચે છે.

જ્ઞાન જેમ જેમ વધે તેમ તેમ પ્રકાશ અને તેની સાથે લાભો પણ વધે એ સત્ય વિષે બે મત વર્તમાન યુગમાં સંભવતા નથી. જેની દૃષ્ટિ સંકુચિત, જે એક જ સ્થળમાં રહી પોતાની બાબતોનો જ વિચાર કર્યા કરે અને વ્યવહારમાં શૂન્ય હોય, તેવા પુરુષને આપણે કૂવાના દેડકાની ઉપમા યોગ્ય રીતે આપીએ છીએ. પ્રાચીન કાળમાં મુસાફરી કરવાનાં સાધનો ઘણા ઓછાં હતાં છતાં પણ ઘણા ધર્મનેતાઓએ આખા હિન્દુસ્તાનનો પ્રવાસ કરી પોતાનો ધર્મની ધ્વજા અનેક સ્થળે ફરકાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓ ચીન, જાપાન, વગેરે દેશોમાં જઈને પણ ત્યાંના લોકોની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી ધર્મનો પ્રચાર કરવા ચૂકયા નથી. શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય વગેરે આચાર્યોએ હિન્દુસ્તાનની યાત્રા કરી દિગ્વિજય મેળવ્યા છે એમ ઈતિહાસ ઉપરથી માલમ પડી આવે છે. જુના કાળમાં ધર્મનું પ્રાધાન્ય હોવાથી તેને અંગે જ પર્યટન કરવામાં આવ્યું

હતું એ વાત ખરી, પણ તેમાં એક સત્ય તો રહેલું જ છે કે પર્યટનથી અનેક લાભો થાય છે. ભૂતકાળમાં હિન્દુસ્તાનના વ્હેપારીઓ પણ પોતાના વ્હેપારને અંગે જુદા જુદા દેશોમાં મુસાફરી કરતા હતા અને યૂરપ જેવા દૂર દેશમાં પણ તેમની વ્હેપારી તરીકેની ખ્યાતિ પ્રસરી હતી. અત્યારનો સમય પહેલાંના સમય કરતાં ઘણી બાબતોમાં વિલક્ષણ છે જગતની પ્રજાઓની સાથે આપણી પ્રજાને મને કે કમને હરીફાઈમાં ઉતર્યા વિના ચાલે એમ નથી. હિન્દુસ્તાનની પ્રજા જગતની પ્રજારૂપી એક મહાયંત્રમાંનું એક ચક્ર છે, અને જો હિન્દુસ્તાનને એ મહાયંત્રમાં પોતાનું યોગ્ય સ્થળ મેળવવું હોય તો તેને પ્રગતિ કરવાની જરૂર છે. આ પ્રગતિનું સાધન પરદેશી શિક્ષણ છે ઇંગ્લેંડ, જર્મની, અમેરિકા વગેરે પ્રગતિવાળા દેશોમાં જઈ, ત્યાં કેટલોક સમય રહી, ત્યાંના રાજ્યબંધારણ, સમાજવ્યવસ્થા, ધાર્મિક પરિસ્થિતિ, વિશ્વવિદ્યાલયો, વૈજ્ઞાનિક શોધો કરવાનાં કાર્યાલયો વગેરે જુદા જુદા વિષયોનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરવાની જરૂર રહે છે.

પરદેશી શિક્ષણના કેટલા લાભ છે એ જોવાને માટે જાપાનનો દાખલો આપણા આગળ મોજૂદ છે. એક વખત એવો હતો કે જાપાન જગતની દૃષ્ટિએ લઘ્વી માત્રા હતું. આવી દયાજનક પરિસ્થિતિ જોઇને કેટલાક બુદ્ધિમાન્ જાપાનીઓ વિચાર કરવા લાગ્યા અને તે વિચારણાને અંતે તેમને જણાયું કે ઇંગ્લેંડ, અમેરિકા વગેરે દેશો જે રીતે આગળ આવ્યા છે તે જ રીતે જાપાન પણ આગળ કેમ ન આવે. આ નિશ્ચય થયા પછી તેમણે પ્રથમ કેટલાક જુવાન જાપાની વિદ્યાર્થીઓને પરદેશ શિક્ષણ લેવાને મોકલ્યા; અને જ્યારે તે વિદ્યાર્થીઓ જુદા જુદા વિષયોનો અભ્યાસ કરીને જાપાન પાછા આવ્યા ત્યારે તેમને જાપાનના રાજ્ય વહીવટમાં ભાગ લેતા કર્યા. તે બધાને રાજ્યનાં જૂદાં જૂદાં ખાતાંઓ સોંપવામાં આવ્યાં અને પરદેશની કળાઓનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. આટલેથી જ જાપાનીઓ અટકયા નહિ; તેમણે પરદેશના હોંશીઆર માણસોને બોલાવી તેમને રાજ્યનો અધિકાર આપી, તેમના હાથ તળે જાપાનીઓને તાલીમ આપવા માંડી. આના પરિણામે જે જાપાન ‘ બીચારૂં ’ કહેવાતું હતું તે જ જાપાન અત્યારે

સિંહની કોટિમાં આવી ગયું છે. વ્હેપારમાં તેણે જગતના બધા દેશોને હંફાવ્યા છે અને પોતાની સમૃદ્ધિ અને બળનો ખ્યાલ જગતને આપી રહ્યું છે.

પરદેશ જઈ ત્યાંના શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિના અભ્યાસથી આપણી દૃષ્ટિ વિશાળ અને તુલનાત્મક બને છે, અને તે દેશને તેની સંસ્કૃતિને માટે આપણે અન્યાય કરતા અટકીએ છીએ. એક પ્રજા બીજી પ્રજાના સંબંધમાં આવે ત્યારે તે તેને બરોબર સમજી શકે છે અને તેની સાથે પોતાના વિચારોની અને સંસ્કૃતિની આપ લે કરે છે, અને તેથી જગતની પ્રજાઓ વચ્ચે પ્રેમ ઉત્પન્ન થઈ વિશ્વમાં શાન્તિ પ્રસરે છે હિન્દુસ્થાન જ્યારે એક તરફથી પશ્ચિમના દેશો પાસેથી રાજ્યતંત્રના જુદા જુદા પ્રકારો નિયમિતતા, વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો, વ્હેપારી ઉસ્તાદી, પ્રજાકીય એકતા અને માનવ સમાનતા શીખે છે, તો બીજી તરફથી હિન્દુસ્તાન પોતે તે દેશોને ઉચ્ચ પ્રકારનું તત્ત્વજ્ઞાન, સરળતા અને સ્પષ્ટતાનો પાઠ શીખવે છે. આ રીતે જ જગતની પ્રજાઓ એક બીજાને ઉપકાર થઈ પડે છે.

પણ અહીં એક અગત્યની વાત ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. પરદેશી શિક્ષણ લીધા પછી ત્યાંની સંસ્કૃતિથી મુગ્ધ બની તે સંસ્કૃતિનું આંધળું અનુકરણ કરવાનું નથી; પણ ત્યાંની પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરી, તે પરિસ્થિતિને આપણી પરિસ્થિતિ સાથે સરખાવવાની જરૂર છે. રાજ્યતંત્ર, વ્હેપાર, ધર્મ, વિજ્ઞાન વગેરે બાબતોના જ્ઞાનનો ઉપયોગ આપણો સમાજ કેવી રીતે કરી શકે, ત્યાનાં તત્ત્વોને કેવું રૂપ આપવાથી આપણા સમાજને અનુકુળતા થાય—આ અને આવા બીજા વિચારો કરવાની આવશ્યકતા પણ છે. હંસની માફક સદસદ્વિવેકબુદ્ધિ રાખવાની ખાસ જરૂર છે; અને એ હશે તોજ પરદેશી શિક્ષણનો પૂરેપૂરો લાભ આપણે મેળવી શકીશું.

ઉપર જણાવેલા બધા વિચારો શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે જુદે જુદે પ્રસંગે વ્યાખ્યાનો દ્વારા દર્શાવ્યા છે. પરદેશી શિક્ષણ મેળવીને આવેલા માણુસો રાજ્યનો વહીવટ કરવામાં ઘણા ઉપયોગી થાય છે અને પ્રજાને પરદેશના લાભો ઘેર બેઠાં મળે છે એમ શ્રીમંતનું મંતવ્ય

છે. આ ઉદાત્ત હેતુથી શ્રીમંત પરદેશી શિક્ષણવાળા માણસોને રાજ્યના જુદા જુદા અધિકારો આપે છે અને વડોદરા રાજ્યનો વહીવટ કેવી રીતે સુંદર અને આદર્શભૂત થાય અને પ્રજા કેમ સુખી થાય એ જોવા ઇચ્છા રાખે છે. શ્રીમંતની આ પવિત્ર ભાવનાને લીધે વિદ્વાન્ પુરૂષો આ રાજ્યને રામ રાજ્યની ઉપમા આપે છે.

પ્રજા અને રાજ્યને પરદેશી શિક્ષણનો લાભ મળે એ હેતુથી શ્રીમંતે ઉદાર નિયમો ઘડ્યા છે. તેઓશ્રીની એક સુંદર યોજનાને લીધે દર વર્ષે રાજ્યના નોકરોમાંથી જુદા જુદા માણસોને જુદા જુદા વિષયો શીખવાને માટે પરદેશ મોકલવામાં આવે છે. આ રીતે જનારા માણસોને રાજ્ય તરફથી શિષ્યવૃત્તિ આપવામાં આવે છે. બીજી યોજનાને અનુસરીને પરદેશ જનાર માણસોને ઉધાર રકમ આપે છે અને ત્રીજી યોજનાને અંગે રાજ્યના નોકરોને અભ્યાસાર્થિક રજા આપવામાં આવે છે, જેમાં લગભગ એક વર્ષનો આખો પગાર મળે છે.

અત્યાર સુધીમા પહેલી—શિષ્યવૃત્તિની યોજનાનો લાભ પચ્ચાસ માણસોએ લીધો છે. તેમની પાછળ શ્રીમંતે ૫,૭૪,૯૭૦ રૂપીઆ ખર્ચ્યા છે. આ પચ્ચાસ માણસોએ પરદેશમાં જઈને નીચેના વિષયોનું જ્ઞાન મેળવ્યું છે. સેનિટરી એન્જિનિઅરિંગ, ઈલેક્ટ્રિકલ એન્જિનિઅરિંગ, ધાતુશાસ્ત્ર અને ખાણો, શિલ્પશાસ્ત્ર, શિક્ષણશાસ્ત્ર, શોધખોળ, કેળવણી, દવા, વ્હેપાર, બાગ, અર્થશાસ્ત્ર, આર્થિક અને રાજકીય તંત્ર, નાણું અને સમાજશાસ્ત્ર, છાપકામ અને સ્ટેશનરી, પુસ્તકાલય, ખેતીવાડી, સહકારી મંડળ, કિન્ડરગાર્ટન, હૉટેલવ્યવસ્થા, પોલીસ કવાયત, કાયદો, સંસ્કૃત અને શિક્ષણશાસ્ત્ર વિગેરે.

બીજી—ઉધાર રકમ આપવાની—યોજનાનો લાભ અત્યાર સુધીમાં ઓગણીસ માણસોએ લીધો છે. તેમાં ૧,૩૯,૫૫૩ રૂપીઆની રકમ રોકાઇ છે. આ યોજનાને અંગે નીચેના વિષયોનું જ્ઞાન મેળવવામાં આવ્યું છે. ડેરી ફાર્મિંગ, તેલો અને ચરબી વિષેની માહીતી, સ્કાઉટ શિક્ષણ, શિક્ષણશાસ્ત્ર, મીડવાઇફરી, દવા, કેળવણી, ઈલેક્ટ્રિકલ એન્જિનિઅરિંગ, શહેર રચના, સિવિલ સર્વિસ વિગેરે.

ત્રીજી યોજનાને અમલમાં આવે ઘણો વખત થયો નથી તેથી તેનો લાભ લેનારા માણસોની સંખ્યા ઘણી થોડી છે. તેમાં ખાસ કરીને અર્થશાસ્ત્ર અને દવા એ બે વિષયોને માટે પરદેશ જવામાં આવ્યું છે.

ઉપરની હકીકત ઉપરથી જણાશે કે આ ત્રણેય યોજનાઓનો લાભ ઘણા માણસો લઈ શકે એમ છે. તેના નિયમો પણ સારા ઘડવામાં આવ્યા છે.

પ્રથમ યોજના (શિષ્યવૃત્તિ)—

૧ આ યોજનાનો લાભ વડોદરા રાજ્યની પ્રજાને મળશે. લાભ લેનાર માણસે બી. એ. જેવી પદવી મેળવેલી હોવી જોઈએ.

૨ ઉમેદવારે રાજ્ય વિદ્યાધિકારી ઉપર અરજી કરવી. તેની ચુંટણી કમિટિ કરશે, અને હુઝુરને રિપોર્ટ સાદર કરવામાં આવશે.

૩ ચુંટાએલા ઉમેદવારે રાજ્ય વિદ્યાધિકારી સાથે એક કબુલાતનામું કરવું પડશે. તેમાં જેટલી રકમ મળવાની હશે તેનાથી દોઢ ઘણી કિમ્મતની મિલ્કત ધરાવનાર માણસની જામીનગીરી આપવી પડશે. મિલ્કતનો વીમો પણ ઉતરાવવો પડશે.

૪ ત્રણ વર્ષથી વધારે પરદેશમાં રહી શકાશે નહિ.

૫ પરદેશમાં જઈને પોતાના અભ્યાસની બધી હકીકત છ મહિને મોકલવી પડે છે.

૬ પરદેશમાંથી આવ્યા પછી વધારે પગાર આપવો કે નહિ એ હુઝુરની ઈચ્છા ઉપર આધાર રાખે છે. રાજ્યમાં પાછા આવ્યા પછી અમુક વર્ષ સુધી રાજ્યની નોકરી કરવી પડે છે; અને જો એમ ન કરવામાં આવે તો બધી રકમ એક જ વખતે રાજ્ય પાછી લઈ શકે છે.

૭ રૂ. ૬૦૦ તૈયારીના આપવામાં આવે છે. પાઉન્ડ ૨૫) દર મહીને.

પૌં. ૪) સ્ટિમરમાં ખર્ચ કરવા–જતાં આવતાં.

રૂ. ૭૫) કુટુંબ પોષણને માટે દર મહીને.

ઉપર પ્રમાણે રકમ આપવાતાંમાં આવે છે.

બીજી યોજના (ઉધાર રકમ આપવાની—લોન)

૧–૫ ઉપર પ્રમાણે (થોડા ઘણા નજીવા ફેરફાર સાથે).

૬ પરદેશમાંથી આવ્યા પછી રાજ્ય તે ઉમેદવારને લાયક નોકરી આપે તો તે તેણે લેવી જોઈશે, અને પોતાના પગારમાંથી દર મહિને અમુક રકમ આપી દેવું પૂરૂં કરવું પડશે.

૭ જે રકમ આપવામાં આવશે તેના ઉપર ૫½ ટકાનું સાદું વ્યાજ ગણવામાં આવશે.

ત્રીજી યોજના (અભ્યાસાર્થક રજા)

૧ રાજ્યની નોકરીમાં ઓછામાં ઓછી પાંચ વર્ષની કાયમની નોકરી કરી હશે તેને આ યોજનાનો લાભ મળશે.

૨ અભ્યાસ કરીને આવ્યા પછી ઓછામાં ઓછા પાંચ વર્ષ સુધી રાજ્યની નોકરી કરવી પડશે. આઠ માસના પગારનો જામીન આપવો પડશે.

૩ આઠ મહિના પૂરા પગારે રજા અને તે ઉપરાંત હક્ક રજા તથા ખાનગી કામની રજા પણ મળશે. એકંદરે બે વર્ષથી વધારે રજા નહિ મળે.

૪ આ રજાને લીધે પુરસ્કાર અને નિવૃત્તિવેતનમાં કોઈ જાતનો વાંધો આવશે નહિ,

૫ અભ્યાસ કરીને આવ્યા પછી વિશેષ લાભ આપવો કે નહિ તે હુઝુરની મરજી ઉપર છે.

પરદેશ જઈને કરેલા વિશેષ અભ્યાસનો લાભ રાજ્યને મળે એવો હોય તો સાત વર્ષ સુધી પગાર ઉપરાંત અમુક રકમ આપવી કે જેથી ઉમેદવારનો અડધો ખર્ચ તે રકમમાંથી પાછો મળે.

આ નિયમોને અનુસરીને જે માણસો પરદેશ ગયા હતા તેમાંના ઘણા ખરા અત્યારે રાજ્યના જુદા જુદા ખાતાઓના અધિકારીઓ છે અને દરેક જણ રાજ્યના વહીવટમાં પોત પોતાનો ફાળો આપે છે. ખેદની વાત એ છે કે પરદેશ જઈ આવેલા માણસોમાંથી ડૉ. ઠાકોરલાલ પંડ્યા અને મનમોહનરાય દેસાઈ જેવા માણસો મરી ગયા અને તેથી રાજ્ય અને પ્રજાને ઘણું નુકશાન થયું છે.

શિષ્યવૃત્તિનો લાભ લેનારા માણસોની સંખ્યા ઘણી છે એમ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે. તે બધા માણસોનો ઇતિહાસ પણ જાણવા જેવો છે. પ્રથમ ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં રા. નંદનાથ દીક્ષિત અને પિનાકીપ્રસાદ દેસાઈ શિષ્યવૃત્તિ લઇને શિક્ષણશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા પરદેશ ગયા હતા. ત્યાંથી આવ્યા પછી બન્ને ગૃહસ્થોએ રાજ્યના કેળવણી ખાતામાં નોકરી કરી રાજ્ય અને પ્રજાની સેવા બજાવી છે. રા. દીક્ષિત રાજ્ય-વિદ્યાધિકારી તરીકે આઠ નવ વર્ષ કામ કરીને હવે નિવૃત્ત થયા છે, અને રા. દેસાઈએ પણ પુરુષ શિક્ષણપદ્ધતિ પાઠશાળાના મુખ્ય અધ્યાપક અને પ્રાંત વિદ્યાધિકારી તરીકે કામ કર્યું છે, રા. જે. જે. સાવંત અને રા. ઠાકોરલાલ પંડ્યાને અનુક્રમે વિદ્યુદ્વિદ્યા અને કેળ-વણી એ બે વિષયો શીખવવા મોકલવામાં આવ્યા હતા પણ અત્યારે તેઓ વિદ્યમાન નથી. પછી રા. તલવલકર, રા. મણિલાલ નાણાવટી અને રા. પવારને અનુક્રમે શિલ્પશાસ્ત્ર, વ્હેપાર, અને અર્થશાસ્ત્ર અને રાજતંત્ર એ વિષયોના અભ્યાસ માટે મોકલ્યા હતા. અત્યારે રા. તલવલકર રાજ્યના મુખ્ય શિલ્પશાસ્ત્રી છે, રા. નાણાવટી સરસુબા છે અને ડૉ. પવાર પ્રગતિના ખાતાના મુખ્ય અધિકારી છે. તેજ અર-સામાં ડૉ. પુરુષોત્તમદાસ પટેલને અને રા. કેતકરને દવા અને શિક્ષ-ણશાસ્ત્રને માટે મોકલ્યા હતા. આ બે સદ્‌ગૃહસ્થો રાજ્યની નોકરીમાં અત્યારે નથી, પણ રાજ્યની બહાર પોતપોતાના વિષયમાં અદ્વિતીય થઈ ગયા છે અને તેનો બધો યશ શ્રીમંતને ઘટે છે. કેટલાક સમય રા. મગનભાઈ દેસાઈ, રા. આંબેડકર, (સ્વ.) પેંડસે અને કુડાલકર, રા. પુણેકર અને રા. કૃષ્ણરાવ ગાયકવાડ, રા. ચિંતામણ સાને, રા. રામચંદ્ર પવાર અને શ્રીમતી સ્નેહલતા પવારને બાગ–કામ, નાણું અને સમાજશાસ્ત્ર, કેળવણી અને પુસ્તકાલય, સામાન્ય કેળવણી, ખેતીવાડી, સહકાર, અને કિન્ડરગાર્ડન એ વિષ-યોને માટે મોકલવામાં આવ્યા હતા. તેમાંથી પેંડસે અને કુડાલકર ગુજરી ગયા છે. ડૉ. આમ્બેડકરે વિલાયતથી પાછા આવીને રાજ્યની નોકરી થોડા વખત કરી અને અત્યારે તે મુંબઇમાં વકીલાત કરે છે અને દલિત વર્ગના એક મુખ્ય નેતા છે. દલિતોદ્ધારનું જે કામ ડૉ. આમ્બેડકર કરી રહ્યા છે તે પરદેશી શિક્ષણના પ્રતાપે જ, અને તેથી

તે કાર્યનું જે પુણ્ય પ્રાપ્ત થતું હોય તે અલબત શ્રીમંતને જ પ્રાપ્ત થવું જોઈએ. બાકીના માણુસોમાંથી અત્યારે રા. મગનભાઈ દેસાઈ બાગ-ખાતાના અધિકારી છે. રા. ગાયકવાડ લશ્કરી અમલદાર છે, રા. સાને અને રા. પવાર ખેતીવાડી અને સહકારી ખાતાના અધિકારીઓ છે અને અ. સૌ. સ્નેહલતા પવાર સ્ત્રીશિક્ષણપદ્ધતિ પાઠશાળાનાં પ્રિન્સિપાલ છે.

કેટલાક વર્ષો પછી રા. રામચંદ્રરાવ માને પાટીલ, અને (સ્વ.) એમ્. એચ દેસાઈ, રા. ભાસ્કર કાળે અને રા. મોતીરામ ભટ્ટ, રા. ચીકો, રા. ફતેસિંહ કાળે, રા. ચીમનલાલ શ્રૉફ અને રા. કૈખુશરૂ દોટીવાળાને અર્થશાસ્ત્ર, છાપકામ અને સ્ટેશનરી, બાગકામ, હૉટેલ વ્યવસ્થા, કેમિકલ ટેકનોલૉજી અને અર્થશાસ્ત્ર એ વિષયોના વધુ અભ્યાસને માટે પરદેશ મોકલવામાં આવ્યા હતા. આમાંથી સ્વ. દેસાઈ સિવાયના બીજા બધા ગૃહસ્થો રાજ્યના અધિકારીઓ થયા છે. રા. માને પાટીલ અત્યારે હુઝુર કામદાર અને રાજ્યની કારોબારી સભાના સભાસદ છે. રા. કાળે છાપખાનાના અધિકારી છે, રા. ભટ્ટ વિજળી ખાતામાં છે, રા. ચીકો બાગ ખાતામાં છે, રા. એફ્. કાળે ખાનગી ખાતામાં છે અને અત્યારે મહારાજા સાહેબના એ. ડી. સી. છે, રા. શ્રૉફ કલાભુવનમાં કેમિકલ ટેકનોલૉજી અને રંગ ખાતાના પ્રોફેસર છે અને રા. દોટીવાળા ઓખા બંદરના મુખ્ય અધિકારી છે.

ઉપરના માણુસો પરદેશથી આવ્યા પછી બીજા કેટલાક ગૃહ-સ્થોને પાછા પરદેશ મોકલવામાં આવ્યા છે. રા. મોરેશ્વર રાણે, પ્રો. લેલે, રા. બી. મોરે, (સ્વ.) ડી ઘાડગે, રા. હકીમ, ડૉ. બાટલીવાળા, (સ્વ.) રાણે, વિગેરે અનુક્રમે પોલીસ કવાયત, સંસ્કૃત અને શિક્ષણશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર, પોલીસ કવાયત, વગેરે વિષયો શીખ-વાને માટે જુદા જુદા દેશોમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. આમાંના લેફ્. રાણે લશ્કરી ખાતામાં છે ડૉ. લેલે પ્રથમ વડોદરા કૉલેજમાં સંસ્કૃતના પ્રોફેસર હતા અને હાલમાં રાજ્યના નાયબ વિદ્યાધિકારી તરીકે કામ કરે છે; લેફ્. મોરે મહેસાણા પ્રાંતના આસી. પોલીસ નાયબ સુબા છે; ડૉકટરો દવાખાતામાં જુદી જુદી જગ્યાએ કામ કરે છે. આ છેલ્લા

બે ચાર વર્ષોમાં પણ રા. ભીમભાઇ દેસાઇ, ડૉ. નિંબાળકર, રા. અંજારીઆ અને ડૉ. દીવાનજીને અર્થશાસ્ત્ર અને સહકાર, દવા, હિન્દુસ્તાનનું જગતની પ્રજાઓમાં સ્થાન અને દવા એ વિષયોને માટે મોકલવામાં આવ્યા હતા. રા. દેસાઈ સહકાર ખાતામાં કામ કરે છે. ડૉ. નિંબાળકર અને દીવાનજી દવાખાતામાં છે, અને રા. અંજારીઆ હુઝુર મધ્યવર્તી કચેરીમાં મંત્રી મદદનીસનું કામ કરે છે. હમણાં પણ રા. જી. કે. પાટીલ અને રા. એસ. તાવડે ને એન્જિનિઅરીંગ અને કાયદાના અભ્યાસને માટે રાજ્ય તરફથી મોકલવામાં આવ્યા છે.

આ પ્રમાણે શિષ્યવૃત્તિની યોજનાને અંગે થએલા કાર્યનો ઇતિહાસ છે. લોનની યોજનાનો ઈતિહાસ પણ પરદેશી શિક્ષણ ઉપર સારો પ્રકાશ નાખે છે. ઈ. સ. ૧૯૩૧ માં રા. બી. એસ. પટેલ છ હજાર રૂપીઆની લોન લઈને ડેરીનો અભ્યાસ કરવા પરદેશ ગયા હતા. અભ્યાસ પૂરો કરીને પાછા આવ્યા પછી તે રાજ્યની નોકરીમાં ન રહેતાં અંગ્રેજી રાજ્યના ખેતીવાડી ખાતામાં દાખલ થયા અને અત્યારે તે ઉત્તર વિભાગના ખેતીવાડી ખાતાના મુખ્ય અધિકારી છે. શ્રીમંત લાલસિંહરાવ ગાયકવાડ અને શ્રીમંત ભદ્રસિંહરાવ ગાયકવાડ પણ ખાસ અભ્યાસને માટે પરદેશ ગયા હતા અને અત્યારે તેઓ અનુક્રમે આસી. રેલ્વે ટ્રાફિક સુપ્રિ. અને નવસારી પ્રાંત સુબા છે. ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૯૧૯ માં પ્રો. કુંવરજી નાયક સાત હઝાર રૂપીઆની લોન લઈને લંડન યુનિવર્સિટિમાં રસાયનના વધુ અભ્યાસ માટે ગયા અને ત્યાંથી ડી. એસ. સી. ની માનવંતી પદવી મેળવીને વડોદરા આવ્યા પછી કોલેજમાં રસાયન ખાતાના મુખ્ય પ્રોફેસર તરીકે કામ કરવા લાગ્યા. અત્યારે તેમની પ્રેરણાથી તેમના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પરદેશ જઇ આવ્યા છે. બે ત્રણ વર્ષ પછી રા. ટી. એમ્. દેસાઇ, ડા. એન્. વી. પંડિત, મીસ કુપર, મીસ શારદા પંડિત, રા. ડબલ્યુ. કોર્ડ અને શ્રીમંત એ. બી. પાંઢરે રાજ્યની લોન લઈને અનુક્રમે શિક્ષણશાસ્ત્ર, મિડવાઇફરી, કેળવણી, દવા, ચરબી અને તેલ વિષેની માહીતી અને કેળવણીને માટે ગયા હતાં. આમાંથી અત્યારે રા. દેસાઈ નવસારી પ્રાંતમા નાયબ સુબા છે; રા. પંડિત આરોગ્ય ખાતાના મુંખ્ય અધિકારી છે અને મીસ કુપર ગર્લ્સ હાઈ-

સ્કુલમાં કામ કરે છે. આ છેલ્લા વર્ષોમાં પણ રા. સાઠે એન્જિનિઅરિંગને માટે, રા. વડનેરકર શહેરરચનાને માટે, રા. દીધે સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષાને માટે અને ડા. દાસ દવાના અભ્યાસને માટે લોન લઈને ગએલા છે. રા. વડનેરકર કલાભુવનના ચિત્રકામ ખાતાના મુખ્ય પ્રોફેસર છે.

અભ્યાસાર્થક રજાની યોજનાને અંગે વડોદરા કૉલેજના ઈતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રના પ્રોફેસર જ્યોતીન્દ્ર મહેતા અર્થશાસ્ત્રના વધુ અભ્યાસ માટે, રા. ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી, શિક્ષણશાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે અને ડા. ક્ષત્રિય નેત્રરોગના અભ્યાસ માટે પરદેશ જઈ આવ્યા છે અને પોતાના જ્ઞાનનો લાભ પ્રજાને આપે છે. ડા. ક્ષત્રિયને સાત વર્ષ સુધી દર મહિને પોણાસો રૂપીઆ જાતપગાર તરીકે વધારે આપવામાં આવ્યા છે.

ઉપરની હકીકત ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે કે શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે પરદેશી શિક્ષણ મેળવવાના માર્ગ ખુલ્લા કરી આપ્યા છે અને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેઓશ્રીએ ધર્મ અને જાતિનો ભેદ રાખ્યા વિના પરદેશી શિક્ષણની યોજનાઓનો લાભ અનેક માણસોને આપ્યો છે અને તેમને રાજ્યમાં જવાબદારી ભરેલી જગ્યાઓ ઉપર નીમી પ્રજાને સુખ આપવા સ્તુત્ય પ્રયાસ કર્યો છે. અધિકારીઓએ પણ રાજ્યની અને પ્રજાની સેવા કરવામાં યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો છે, જો કે શ્રીમંતને પોતાના ઉત્સાહ અને ખર્ચનાં પ્રમાણમાં જેટલો સંતોષ મળવો જોઇએ તેટલો મળ્યો નથી × આશા છે કે ભૂતકાળમાં શ્રીમંતે જે ઉદારતા દર્શાવી અનેક માણસોને પરદેશી શિક્ષણનો જે લાભ આપ્યો છે તે લાભ ભવિષ્યમાં પણ તેટલી જ ઉદારતાથી રાજ્યના અધિકારીઓને અને પ્રજાને આપશે અને અધિકારીઓ અને પ્રજા શ્રીમંતને પૂર્ણ સંતોષ આપી ઋણમુક્ત થશે.

× ૧ જુઓ શ્રીમંત મહારાજ સાહેબનું વ્યાખ્યાન દ્વિતીય વડોદરા મરાઠી સાહિત્ય સમ્મેલન સયાજી વિજય તા. ૨૨-૧૨-૩૨

बडोदा विद्यापीठाची योजना

(लेखक-प्रोफेसर **दत्तो वामन पोतदार**, बी. ए. सर परशुराम भाऊ कॉलेज, पुणें.)

श्रीमंत सयाजीराव महाराज गायकवाड यांची विद्याप्रीति सर्वत्र महशूर आहे. नुकताच बडोदा कॉलेज या संस्थेच्या पन्नाशीचा महोत्सव मोठ्या समारंभानें साजरा करण्यांत आला. तिचा आरंभ झाला त्यावेळीं मुलांची संख्या अगदीं थोडी होती; वाढत वाढत ती विद्यार्थ्यांची संख्या सांप्रत शेकड्यांनीं मोजावी लागत आहे. शास्त्रविभाग व वाङ्मयविभाग हे दोन्ही विभाग या कॉलेजांत चालू असून त्यांची चांगल्या प्रकारें भरभराट होत आहे. त्याचप्रमाणें सेंट्रल लायब्ररी व एकंदर ग्रंथप्रसाराची चळवळ व योजना, सक्तीचें प्राथमिक शिक्षण, दुय्यमशिक्षणाला होणारी मदत, संस्थानांत जागजागीं असलेल्या दुय्यम शिक्षणाच्या शाळा, त्याचप्रमाणें कलाभवनासारखी उत्कृष्ट धंदेशिक्षणाची शाळा, खाजगी मल्लविद्यामंदिरें, संस्कृत पाठशाळा, ओरिएंटल इन्स्टिट्यूट, गायकवाड ओरिएंटल सेरीज, अनेक प्रकारच्या ग्रंथमाला, निरनिराळया प्रकारचीं संपन्न अशीं संग्रहालयें, संस्थानची रेल्वे व तिचें यंत्रालय (गोवा गेट), संगीत विद्यालय, मुलींच्या शाळा, ट्रेनिंग कॉलेजें, इत्यादि विद्याविषयक व उद्योगविषयक संस्थांचा जो प्रसार गेल्या पन्नास वर्षांत श्रीमंत सयाजीराव यांचे राजवटींत त्यांच्या उदार प्रोत्साहनानें आणि चतुर योजनेमुळें व सतत दक्षतेमुळें झाला आहे तो पाहिला असतां श्रीमंत सयाजीराव यांना कोणीहि धन्यवादच देईल. इतका विद्याप्रसार झाल्यावर साहजीकच कोणाच्याहि मनांत कल्पना येईल कीं, अशा प्रगतिप्रिय संस्थानिकाच्या राज्यांत त्याच्या मगदुराप्रमाणें एक स्वतंत्र विद्यापीठ असावें आणि अशी कल्पना बऱ्याच वेळीं पुढें आली होती. येथें तिच्याबद्दलच पुढील लेखांत कांहीं माहिती देऊन विवेचन करण्याचें योजिलें आहे.

देशी भाषांचें म्हणजे देशी भाषेंतून सर्व शिक्षण देणारें असें एक महाविद्यालय बडोद्यास स्थापण्याविषयीं कांहीं खटपट कै. राजा सर टी. माधवराव यांच्या कारकीर्दींत झाली होती. परंतु ती पुढें नेटास लागून रंगारूपास आली नाहीं; जिरूनच गेली. योग्य पाठबळ मिळून जर त्याच कल्पनेचा विस्तार दृढनिश्चयानें झाला असता तर कदाचित् बडोद्यांत, हिंदुस्तानांत कोठेंहि झालें नाहीं अशाप्रकारचें, अपूर्व कार्य झालें असतें. अखेर तो

मान निजाम सरकारनें पटकावला असून उस्मानिया विद्यापीठ सांप्रत चालू असलेलें सर्वांस माहीत आहे. आणि बडोद्यास विद्यापीठाची कल्पना आधीं निघूनहि त्यास अद्याप मूर्त स्वरूप आलेलें नाहीं. मुंबई विद्यापीठाशीं बडोदा कॉलेज सांप्रत जोडलेलें आहे; मग निराळ्या विद्यापीठाची जरूरी काय? असा प्रश्न या प्रकरणीं प्रथम आपल्या डोळ्यापुढें उभा राहतो. मुंबई विद्यापीठाची व्याप्ति मुंबई इलाख्यापुरती आहे, आणि मुंबई इलाख्यांत सिंधी, गुजराती, मराठी व कानडी अशा चार भाषा बोलणारे लोक समावेशलेले आहेत. अर्थात् या चारी भाषा बोलणारांपैकीं उच्च शिक्षणापर्यंत जे पोंचतात त्यांचें अध्ययन व अध्यापन हीं दोन्ही राजमान्य जी इंग्रजी भाषा तिच्या द्वारें चाललेलें असतें. ही पद्धत अत्यंत अन्याय्य, उफराटी व घातुक आहे, असें कोणासहि कबूल करावें लागेल. मुंबई इलाख्यांत या पद्धतीचा दोष या पद्धतींतून शिकलेल्यांच्या ध्यानांत जितक्या तीव्रतेनें यावयास पाहिजे तितका आलेला दिसत नाहीं. याचें कारण ती पद्धत अंगवळणी पडलेल्या लोकांच्या हातींच येथील अध्ययन-अध्यापन आहे. परीक्षा घेणें व पदवी देणें हाच आपला व्यवसाय असें मुंबई विद्यापीठानें कल्पिलें असल्यामुळें व परीक्षा इलाख्यांतील मागें सांगितलेल्या चार भाषांत एकदम घेणें अडचणीचें व त्रासाचें असल्यामुळें येथें इंग्रजीहि अनिवार्य होऊन बसली आहे. देशी भाषांची होणारी दुर्दशा या परिस्थितीमुळें फारच जाचक झालेली आहे. तींतून सुटून शास्त्रशुद्ध अशा मार्गानें चालणारी चोख व्यवस्था करावयाचें म्हटलें तर मराठी, गुजराती, कानडी व सिंधी असे भाषावार भाग पाडून त्यांत भाषावार विद्यापीठांची स्थापना करून सुरवात व्हावयास पाहिजे. कानडी, गुजराती, मराठी व सिंधी अशीं चार विद्यापीठें निर्माण केल्याशिवाय त्या त्या भाषा बोलणाऱ्या लोकांच्या उच्च शिक्षणाची खरी व योग्य सोय होणार नाहीं. आगेंमागें हीं विद्यापीठें अस्तित्वांत आल्याशिवाय राहणार नाहींत अशी आमची खातरी आहे.

गुजराथ प्रांतासाठीं स्वतंत्र असें गुर्जर विद्यापीठ स्थापन होणें वर सांगितल्याप्रमाणें क्रमप्राप्तच आहे; तथापि खुद्द गुर्जर मंडळीकडून या बाबतींत पाहिजे आहेत तसे नेटाचे प्रयत्न होत नाहींत. गुजराथेंतील अलीकडील विलक्षण जागृति ही महात्मा गांधींच्या श्रमाचें व तपश्चर्येचें फल होय. गुजरात विद्यापीठ या नांवाचा स्वतंत्र उपक्रम गांधींच्या प्रोत्साहनानें

कित्येक वर्षांपूर्वी सुरू झाला. परंतु राजकारणाच्या आहाळेपासून तो सुरक्षित राखतां आला नाहीं. यामुळें त्याचें कार्य अप्रतिहत व अखंडित चालत नाहीं. परंतु गुजराथ विद्यापीठ, नवजीवन, गांधी वगैरे जे गुजराथेंतील नवजागृतीचे पोशिंदे असें म्हणतां येतील त्यांनीं एकंदरींत गुजराथच्या जीवनामध्यें जी क्रांति घडवून आणिली आहे तिचें स्वरूप बरेंच व्यापक व खोल आहे. त्याचा परिणाम गुजराती जीवनाच्या सर्व अंगांवर झाला आहे. गुजरात खरोखरच नवजीवन धारण करीत आहे. अर्थात सर्व-संग्राहक अशा प्रकारचें विद्यापीठ स्थापन करण्यासाठीं खटपट करण्याला प्रस्तुतचा समय गुजरातेंत पुष्कळ अनुकूल आहे; मात्र केवळ गांधींच्या चाकोरीनें जावयाचा आग्रह धरण्यांत तादृश लाभ नाहीं. गुजरात प्रांताची संस्कृति विशिष्ट आहे. गुजराती समाज, त्याचे व्यवसाय, आर्थिक स्थिति, पूर्वेतिहास, लोकस्वभाव वगैरेंतहि विशिष्टपणा आहे. हा विशिष्टपणा अर्थातच गुणदोष-मिश्रित आहे. गुजराती जीवनांतील गुणांचें संरक्षण व संवर्धन करणें हें सर्व गुजराथ्यांचें प्रधान कर्तव्य आहे आणि या कर्तव्याची दिशा समाजास निरंतर दाखविण्याचें काम साक्षात् नसलें तरी परंपरेनें विद्यापीठाच्या द्वारेंच उत्तमोत्तम होईल. गुर्जर भाषा, गुर्जर संस्कृति व गुर्जर भूमि यांच्या अभिवृद्धीशीं गुर्जर विद्यापीठाचा अत्यंत निकट संबंध पोंचतो आणि म्हणूनच गुजरातेच्या विशेषांतील उत्तमत्त्वाचें संरक्षण व संवर्धन घडून येण्यासाठीं विद्यापीठ स्थापण्याचा उद्योग गुर्जर बंधुभगिनींनीं सत्वर हातीं घेतला पाहिजे. व्यापार हा गुर्जरीयांचा प्राण आहे. व्यापार व देशहित यांचा चालू युगांत अत्यंत निकट संबंध आहे. या व्यापारी युगांत व्यापाराची गहन व गूढ अशी विद्या बनविण्यांत आली आहे. त्या विद्येची जोपासना करणें हें भावी गुर्जर विद्यापीठाचें एक ध्येय असावयास पाहिजे.

मुंबई विद्यापीठाच्या पुनर्घटना कमेटीची स्थापना झाल्यावर कांहीं दिवस गुजरात विद्यापीठाच्या प्रश्नानें उचल केली होती. सर चिमणलाल सेटलवाडप्रभृति मंडळीची एक कमेटीहि यासाठीं नेमण्यांत आली होती. परंतु गायकवाड सरकारांच्या खुंटीला गुजरात विद्यापीठाचें गाठोडें बांधण्याची कल्पना पुढें आल्यावर ही कमेटी आपोआपच अंतर्धान पावली. गायकवाड सरकारासमोर संस्थानच्या हिताच्या दृष्टीनें विद्यापीठाच्या स्थापनेचा प्रश्न कैक वर्षे विचारार्थ होता. बडोद्यास विद्यापीठ स्थापन केलें तर तें

संपूर्ण गुजरात देशाची गरज भागवील किंवा नाहीं हाही एक प्रश्न सोडविणें या प्रकरणीं अवश्य होतें. गुजरातेमध्यें काठेवाडी संस्थानांचाहि प्रश्न साहजीकच येतो. म्हणजे काठेवाडी संस्थानें, बडोदें संस्थान आणि ब्रिटिश गुजरात या सर्वांच्या उपयोगीं पडणारें असें विद्यापीठ कसें स्थापन करावें ही अडचण सुटल्याखेरीज विद्यापीठाचा हा प्रश्न सुटण्यासारखा नाहीं. बडोदें सरकारपुढें अर्थात् संस्थानचा प्रश्न हा मुख्य व अवांतर गुजरातचा प्रश्न गौण अशी परिस्थिति होती.

श्रीमंत महाराजांच्या प्रागतिक राजवटींत सन १९०५ सालीं एक शिक्षण-पंचायत भरली होती. आपला अमेरिकेचा प्रवास संपवून महाराजसाहेब १९०७ मध्यें देशीं परत आले होते व त्यांच्या रौप्य ज्युबिलीचा सुयोग जुळून आलेला होता. सक्तीच्या शिक्षणाचा प्रयोग अमरेळी तालुक्यापुरता इ. स. १८९२ मध्येंच सुरू झाला होता. तेव्हां आतां पुन्हा एकदां शिक्षणाची पंचायत भरविणें व मागील काम पाहून पुढें पाऊल टाकणें आवश्यक होतें. ही पंचायत १९०९ सालीं भरली. त्यापूर्वी एक वर्षभर म्हणजे १९०८ सालीं बडोदा कॉलेजचे प्रिन्सिपाल डॉ. जॅकसन यांनीं कॉलेजला जोडून एक स्वतंत्र शास्त्रीय शाखा काढावी व ती मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या नियंत्रणांत न ठेवतां स्वतंत्र ठेवावी अशी सूचना केली होती. १९०५ च्या पंचायतीनें देखील एक तुलनात्मक धर्मशास्त्र व तत्त्वज्ञान यांचें उपपीठ बडोदा कॉलेजास जोडावें अशाप्रकारची सूचना केली होती व तिचा स्वीकार होऊन तत्त्वज्ञानासाठीं प्रो. विजेरी व गृहकृत्यशास्त्र शिकवण्यासाठीं श्रीमती स्ट्रॅागबाई यांच्या नेमणुका पण झाल्या होत्या. म्हणजे एका दृष्टीनें मुंबईच्या नियंत्रणातून सुटण्याची तयारी तेव्हांच सुरू झाली होती. विजेरी यांचें १९१७ मध्यें निघालेलें धर्मविद्या उपपीठ बरेंच लोकप्रिय झालें होतें. १९१९ मध्यें एक नगरविद्यापीठ अथवा नागर (सिव्हिक्) विद्यापीठ बडोद्यास स्थापण्याविषयीं योजना तयार करण्याकरितां प्रि. क्लार्क, प्रो. विजेरी व श्री. नंदनाथ दीक्षित या त्रिवर्गांची पंचायत नेमली होती. त्यांनीं बरीच विस्तृत योजनाहि तयार केली होती. तदनंतर सुप्रसिद्ध विद्वान् प्रो. शेषाद्रि यांनींही एक योजना सादर केली होती. प्रो. कर्वे यांची महिला विद्यापीठाची योजना आणि ठाकरसी यांची कुबेरी देणगी याच वेळीं दुमदुमून राहिली होती. असा हा समय बडोद्यास

विद्यापीठाच्या स्थापनेनें श्रीमंत महाराजांचा रौप्य महोत्सव चिरस्मरणीय करण्याला अत्यंत अनुकूल होता. तथापि त्यावेळीं तें घडून आलें नाहीं आणि श्री. मातोश्री सौ. महाराणी साहेबांनीं बडोद्यासहि महिला विद्यापीठ स्थापन करण्यासाठीं देऊं केलेली देणगी अभुक्तच राहिली.

पुढें १० वर्षांनीं म्हणजे १९२६ सालीं महाराजांच्या सुवर्ण महोत्सवाचा मंगल प्रसंग प्राप्त झाला. त्याप्रसंगीं पुनरपि लोकांचा आशासमुद्र विद्यापीठाच्या कल्पनेनें हेलावून गेला आणि ता. २४ सप्टेंबर १९२६ रोजीं एक हुजूर हुकूम प्रसिद्ध होऊन प्रो. विजेरी (अध्यक्ष), प्रि. ध्रुव, श्री. कन्हय्यालाल मुनशी, डॉ. नायक व श्री. सत्यव्रत मुकर्जी यांची पंचायत नेमून तिच्याकडे बडोद्यास विद्यापीठ स्थापण्याचा प्रश्न विचारार्थ सोपविण्यांत आला. वरील हुजूर हुकूम निघण्यापूर्वीं गुजरात युनिव्हर्सिटी कमेटी या नांवाची एक समिति १९२६ सालीं स्थापन झाली होती. तिनें ता. १० मार्च १९२६ रोजीं श्री. महाराज यांची भेट घेतली व गुजरात विद्यापीठाचा प्रश्न त्याजपुढें मांडला केवळ मुंबई युनिव्हर्सिटीची प्रतिमा करावयाची असेल तर त्यास आपली संमती नाहीं, परंतु त्याहून निराळ्या पद्धतीचें व सुधारलेल्या पद्धतीचें विद्यापीठ स्थापन करावयाचें असल्यास आपणास एक किंवा अनेक योजना सुचवाव्या असें श्री. महाराजांनीं भेट घेणाऱ्या शिष्टमंडळास सुचविलें. याकामीं बडोद्याचे त्यावेळचे दिवाण सर मनुभाई मेहता व मुंबईचे प्रख्यात वकील व विख्यात गुर्जर साहित्यसेवक श्री. कन्हय्यालाल मुनशी यांची खटपट विशेष प्रोत्साहक झाली. सन १९१६ सालीं संस्थानतर्फे जी शिक्षणपाहणी झाली त्या निरीक्षणमंडळाचे एक सदस्य श्री. सत्यव्रत मुकर्जी यांनीं आपल्या शिफारशींत बडोद्यांत विद्यापीठ स्थापन करण्याविषयीं स्पष्ट शब्दांनीं आपलें मत जाहीर केलें होतें. याप्रमाणें सुमारें दहा वीस वर्षें कमी अधिक मानानें आधून मधून उचल करणारा हा विद्यापीठाचा प्रश्न हुजूर हुकुमान्वयें मागें उल्लेखलेल्या स्वतंत्र विद्यापीठ—योजना—समितीकडे विचारार्थ सोपवण्यांत आला. वरील योजना—समितीनें आपल्या कामास ता. ११ आक्टोबर १९२६ रोजीं समारंभानें सुरवात केली. प्रास्ताविक भाषण ने. ना सर मनुभाई मेहता यांनीं केलें. त्या भाषणांत सर मनुभाई यांनीं अत्यंत उत्साहानें वरील समितीस आपलें काम करण्याविषयीं सुचवून विद्यापीठाच्या भावी योजनेचें ध्येय शक्य तितकें उच्च ठेवण्याविषयीं स्फूर्तिदायक संदेश दिला

आहे. आणि लॉर्ड मोर्ले यांच्या संस्मरणीय वचनांची आठवण देऊन ‘आकाश–अंत न कळला’ तरी स्वशक्त्यनुसार आकाश आक्रमण्यासाठीं आणि ध्रुवमंडळ गाठीपर्यंत धडपडण्यासाठीं उत्साहित केलें आहे.

योजना–समितीनें भावी बडोदा विद्यापीठाची घटना, कारभार आणि सर्व संसार कसा चालावा याविषयीं तपशीलवार योजना करून तदनुसार एक शासनाचा (चार्टरचा) नमुना हुजूर संमतीसाठीं सुचवावा; गुजराथ व काठेवाड यांतील ज्या संस्था सहकार करण्यास तयार असतील त्यांचाहि विचार करून अवश्य ती तरतूद सुचवावी आणि प्रमुख शिक्षण तज्ज्ञ व बहुश्रुत विद्वान् गृहस्थ यांचीं मतें आणि सल्ला हाहि संपादन करावा असें तिचें कार्यक्षेत्र आंखून ठरविलें.

११ आक्टोबर पासून ३ नोवेंबर पर्यंत समितीच्या बैठकी होऊन एक प्रश्नपत्रिका तयार करण्यांत आली. प्रश्नपत्रिकेचे मुख्यतः तीन भाग होते. अध्यापकांची निवड, संशोधनाची सोय, पदव्यांचें प्रामाण्य इत्यादि विषयां-संबंधानें पहिला भाग असून तो विद्यापीठांच्या कुलपतींसारख्या तज्ज्ञांसाठींच विशेषेंकरून होता. व्यावसायिक शिक्षण, सामान्य ज्ञानप्रसार, माध्यम वगैरे प्रश्न दुसऱ्या भागांत असून तिसऱ्या भागांत गुजरात प्रांताच्या विशिष्ट गरजा आणि विद्यापीठ–केंद्र म्हणून बडोद्याची युक्तायुक्तता इ. विषयीं प्रश्न होते. पहिल्या भागांत पांच, दुसऱ्या भागांत पांच व तिसऱ्या भागांत सात मिळून सतरा ढोबळ प्रश्नांची ही मालिका आवश्य-कतेप्रमाणें कांहीं जणांकडे पाठविण्यांत आली. समितीनें खुद्द बडोद्यास १४ लोकांच्या साक्षी घेतल्या त्यांत आंध्र युनिव्हर्सिटीचे उपकुलपती रामलिंग रेड्डी, मुंबईचे न्यायमूर्ति शहा, सहविचारणी सभेतर्फे रा. सुधाळकर, डाक्का विद्यापीठाचे उपकुलपती मि. लँगले, मुंबईचे डॉ. जीवराज मेहेता वगैरे मंडळी होती. समितीचे अध्यक्ष मि. विजेरी यांनीं मि. शहा, डॉ. नाडगीर, डॉ. मेलड्रम, मुंबई सरकारचे डायरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन मि. लोरी, डॉ. मॅन व न्या. मू. काजीजी यांच्या साक्षी घेतल्या. शिवाय डॉ. झियाउद्दीन अहमद, उपकुलपती अलीगड विद्यापीठ, प्रि. गाडगीळ सुरत कॉलेज, अंबालाल साराभाई, अहमदाबाद व श्री. वकील, ए. इन्स्पेक्टर अहमदाबाद इ. १६ लोकांकडून लेखी सूचना व मतें आलीं होतीं. या सर्व पुराव्यांचा समितीनें काळजीपूर्वक विचार केला. निरनिराळ्या कामासाठीं निरनिराळ्या उपसमित्या नेमल्या. डिसेंबर

१९२६ मध्यें श्री. विजेरी व डॉ. नाईक यांनीं म्हैसूर व उस्मानिया विद्यापीठांची समक्ष भेट घेऊन माहिती मिळविली. उस्मानियामध्यें उर्दूतून शिक्षण कसें दिलें जातें व भाषांतर कसें केलें जातें यांची चौकशी विशेषेंकरून करण्यांत आली. मि. विजेरी हे डाक्क्यास जाऊन तेथील विद्यापीठांत आधुनिक पाश्चात्य पद्धतीची गुरुकुल व्यवस्था कशी चालू आहे याचें त्यानीं निरीक्षण केलें. नोव्हेंबर १९२६ मध्येंच समितीनें कांहीं मुद्दे तूर्तातूर्त निश्चित केले होते. त्याला अनुसरून समितीचे अध्यक्ष मि. विजेरी यांनीं एक योजना तयार केली, परंतु १९ मार्च १९२७ रोजीं मि. विजेरी यांना हिंदुस्थान सोडून जावें लागलें. पुढें त्यांनीं तयार केलेली वरील योजना छापून सभासदांस वाटली व ता. १० मे १९२७ च्या मेहरबान दिवाणसाहेबांच्या हुकमाप्रमाणें डॉ. नाईक यांस समितीचे निमंत्रक नेमून काम पुढें चालविलें. मुंबईस २६ मे ते ९ जून पावेतों हिंदुस्थानांतील सभासदांच्या बैठकी भरून सूचनासंग्रह तयार करण्यांत आला आणि १ जुलै ते ४ जुलै १९२७ रोजीं समितीच्या अखेरच्या सभा भरून वरील संग्रहान्वयें अखेरचा अहवाल तयार करण्यांत आला व तो टाइम्स प्रेस मुंबईमध्यें स्वतंत्रपणें छापण्यांतहि आला. या अहवालाचे दोन भाग असून एकांत भावी विद्यापीठाच्या निरनिराळ्या अंगांची व समितीच्या योजनेच्या निरनिराळ्या प्रकरणांची सुबोध चर्चा केली आहे. चार पुरवण्या मिळून १५२ पानांचा मजकूर पहिल्या भागांत आहे. दुसऱ्या भागांत भावी विद्यापीठाच्या कायद्याचा मसुदा देऊन चार पुरवण्यांतून निरनिराळे अधिकारी, जिनगी, घटना वगैरे विषयीं तपशील असे जोडलेले आहेत. हा भाग पृ. १५३ पासून २३६ यांत पूर्ण झाला आहे.

अद्यापपावेतों बडोद्याची वाढ विद्यापीठकेंद्र बनण्याइतकी झाली नाहीं असें कांहीं साक्षीदारांचें मत जरी पडलें तरी एकंदरींत आजच बडोदें विद्यापीठ स्थापनेस लायक असें केंद्र झालें आहे असें म्हणणारांची संख्या साक्षीदारांतच मोठी होती. बडोदें संस्थानांत एक सुमारें ८०० विद्यार्थ्यांचें प्रमुख महाविद्यालय असून सुमारें २० पेक्षां अधिक हायस्कूल्स आहेत व सुमारें ४७ मध्यम शाळा (Middle Schools) आहेत. इंग्लिश शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या सुमारें १५,३०० च्या वर असून इ. स. १९२५ सालीं ६७८ विद्यार्थी मॅट्रिकला, १४४ बी. ए. ला व १३४ बी. एस् सी. ला बसविण्यांत आले. शाळा

व महाशाळा यांच्या जोडीला बडोद्यांत असलेली भव्य व नमुनेदार अशी जी सेंट्रल लायब्ररी, जिच्यामध्यें शेंकडों विषयांवरील एक लक्षावर पुस्तकें जमा करून ठेवलीं आहेत आणि जिची आतां नवीन इमारतींत फारच प्रशस्त मांडणी करण्यांत आली आहे व जिच्या मार्फत संस्थानभर ग्रंथालयांचा प्रसार करण्यांत आला आहे आणि जी लहानापासून थोरापर्यंत विद्योपासनेला अत्यंत पोषक आणि आवश्यक असें अधिष्ठान होण्यास पात्र आहे, ती वरील अपूर्व संस्था एक प्रकारें विद्यापीठाचें पूर्वरूपच आहे असें म्हणावयास हरकत नाहीं. ज्ञानाचें संवर्धन आणि प्रसार करण्यास वरील ग्रंथालय हें एक प्रमुख साधन होईल. त्याचप्रमाणें बडोद्यास एक उत्तम प्रकारचें पदार्थ संग्रहालय असून एक रमणीय चित्रालयहि आहे. कमिटीबाग या नांवानें प्रसिद्ध असलेली फार विस्तीर्ण बाग बडोद्यांत आहे. अशा विविध संस्थांची विद्यापीठाला पोषक अशी परिणती थोड्या खर्चानें सहज होऊं शकेल. बडोद्यांतील कलाभवन हें आजच हिंदुस्थानांतील प्रसिद्ध उद्योगशाळांत मोडतें. संस्थानाकडून एक नमुनेदार कृषिक्षेत्र चालविण्यांत येत आहे, त्याचीच वाढ केली तर एक कृषिशाळा सहज काढतां येईल. तसेंच सुमारें ३०० आतुरशय्यांची सोय असलेलें रुग्णालय संस्थानतर्फे सांप्रत चालू आहे, त्याची योग्य दिशेनें वाढ केली असतां एक वैद्यक महाशाळा सहज चालवितां येईल. त्याचप्रमाणें गायन–वादन वगैरे विविध साहित्यसंगीतकलांच्या शिक्षणाची सोय आहे ती वाढवितां येईल. आगगाडी व विद्युत् एतद्‌संबंधीचे कारखानेहि संस्थानांत आहेत त्यांचा उपयोग शिक्षणदृष्टीनें केला असतां एतद्विषयक शिक्षणाची सोय बडोद्यास करणें अवघड होणार नाहीं. बडोद्यास राजकीय पाठशाळा नांवाचें संस्कृत विद्यालयहि आहे, आणि ओरिएंटल इन्स्टिटयूट स्वतंत्र असून त्यांत पुष्कळ संस्कृत, प्राकृत, फारसी व आरबी अशा सुमारें तेरा चौदा हजार हस्तलिखितांचा संग्रह असून 'दि गायकवाड ओरिएंटल सीरीज' या नावाची अत्यंत महत्त्वाची ग्रंथमाला इन्स्टिटयूटतर्फे प्रसिद्ध होत असते व त्यांत आतांपर्यंत सुमारें ४३ पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं असून पुढील १०।१५ पुस्तकांचें काम सुरू आहे. डॉ. भट्टाचार्य, श्री. श्रीगोंदेकर वगैरे विद्वान् या शाखेंत फार चांगल्या प्रकारचें संशोधनकार्य करीत असतात. जैन भांडारांचें संशोधनहि या शाखेमार्फत बरेंच झालें असून पुढेंहि पुष्कळ करण्याला वाव आहे. सेंट्रल लायब्ररी आणि ओरिएंटल इन्स्टिटयूट यांच्याप्रीत्यर्थ सुमारें सवा लक्षांचा खर्च

हल्लीं होत असतो. केवळ सेंट्रल लायब्ररीप्रीत्यर्थ जवळ जवळ अर्ध्या लक्षाचा खर्च होत असतो.

संस्थानतर्फे शिक्षण खात्यावर होणारा खर्चहि लक्षावधि रुपयांचा आहे, आणि श्री. महाराज हे अत्यंत विद्याप्रिय असून कितीहि खर्च पडला तरी विविध प्रकारचें शिक्षण प्रजेस मिळावें अशी त्यांची इच्छा आहे अज्ञान व अजागळ प्रजेपेक्षां सज्ञान व समंजस प्रजा हीच एकंदरींत अधिक उपकारक असून प्रथम जरी तशी सुसंपन्न प्रजा करण्यास खर्च पुष्कळ आला तरी एकंदरींत सरासरी पाहतां पैसे खर्चूनहि प्रजा सुविद्य करणें हें श्रीमन्महाराज आपलें आद्य कर्तव्य समजतात, व सुदैवानें श्रीमन्महाराजांचें संस्थान त्यांच्या चोख व्यवस्थेमुळें आर्थिक दृष्ट्या सुखी आहे यांवरून बडोद्यास विद्यापीठ स्थापन होणें केवळ खर्चाकरतां अडून राहील अशी शंका घेण्याचें कारण नाहीं; मात्र आज मिळतो यापेक्षां अधिक फायदा पदरीं न पडतां केवळ पोकळ नांवाकरतांच पैसा खर्च होणें असेल तर तें श्रीमन्महाराजांस किंवा कोणाहि समंजस माणसास पटणारें नाहीं हें कोणासहि सांगावयास नकोच.

योजनासमितीपुढें वरील माहिती सादर झाल्यावर बडोदें हें स्वतंत्र विद्यापीठाचें केंद्र होण्यास आजच लायक समजण्यास हरकत नाहीं असा कमिटीचा या मुद्यावर सहजच निकाल पडला. भावी बडोदा विद्यापीठ संस्थानच्या गरजा भागवन सगळा गुजरात व काठेवाड यांच्या गरजा भागविण्यासहि समर्थ व्हावें असा एक हेतु समितीस विचारांत घेणें अवश्य होतें. अर्थात् बडोद्याशिवाय इतर गुजराती व काठेवाडी संस्थानें आणि खालसांतील गुजराती प्रजा यांच्या दृष्टीनेंहि बडोद्याच्या स्थलनिश्चयाचा विचार करणें समितीस भाग होतें. बडोद्याशिवाय गुजरात प्रांताच्या दृष्टीनें गुजरात विद्यापीठ स्थापन करण्यास व वाढीस लावण्यास अहमदाबाद शहर अनेक प्रकारें योग्य आहे असें कित्येक लोकांचें मत पडल्यावरून कमिटीनें त्याहि प्रश्नाचा विचार केला. अहमदाबाद येथील गुजरात कॉलेज भावी बडोदा विद्यापीठास जोडण्यास मुंबई सरकार एकंदरींत प्रतिकूलच राहणार असें कमिटीस दिसून आलें. संस्थानाबाहेरचा विचार महाराजांचे स्वाधीनचा नव्हता, पण आपल्या हातांत जेवढें आहे तेवढेंच आपण संस्थानाकरितां व गुजरातकरतां करणें आपलें कर्तव्य आहे अशा बुद्धीनेंच वरील प्रश्नाकडे श्रीमंतांचें व समितीचें लक्ष होतें. अर्थात् अहमदाबादच्या केंद्राधिकाराविषयीं कमेटीनें अधिक

विचार केला नाहीं; पुढेंमागें शिक्षणाची बरीच वाढ झाल्यावर सबंध गुजरातेची भूक भागविण्यास एकच विद्यापीठ अपुरें पडेल, तेव्हां अर्थातच अहमदाबाद येथें स्वतंत्र विद्यापीठ जरूर तर उभें करावें लागेल असें विवेचन प्रो. विजेरी यांनीं करून अहमदाबाद कीं बडोदें हा प्रश्न समीतीपुरता निकालांत काढला म्हणावयास हरकत नाहीं.

बडोदें हें केंद्राची जागा ठरल्यावर व विद्यापीठाची कल्पना विशाल व उच्च अशी समोर ठेवून समीतीनें विद्यापीठासाठीं एक जागा मुक्रर करून नकाशा तयार केला. सदर जागेंत विद्यापीठाची कॉलेजें राहून शिवाय विद्यार्थ्यांचीं गृहें, अध्यापकांचीं गृहें, प्रयोग शाळा आणि सेंट्रल लायब्ररींतील विद्यापीठाचे दृष्टीनें उपयोगी असणारा भाग या सर्व गोष्टींची सोय ठरविली असून विद्यार्थ्यांस खेळण्याकरितां मैदानें, तालीमखानें, स्नानगृहें, कचेरी वगैरे सर्वांचा समावेश होईल अशी जागा कमेटीनें पसंत करून तिच्या व्हावयाच्या इमारतींच्या जागा निश्चित करून आपल्या योजना मुक्रर केल्या. जागेनंतर अभ्यासक्रम, अध्यापक, शासनसभा, तिचें नियमन वगैरे सर्व आनुषंगिक प्रश्नांचा विचार कमेटीनें सविस्तर केला असून खर्चाचाहि अंदाज दिला आहे. नांवासंबंधानें ज्या उदार व दूरदृष्टि भूपतीनें बडोदा प्रजेच्या कल्याणार्थ इतकी वर्षे प्रेमळ पित्याप्रमाणें विचार केला आणि द्रव्य खर्चिलें त्या श्रीमन्महाराज सयाजीराव यांचेंच नांव विद्यापीठास द्यावें म्हणजे 'सयाजीराव बडोदें विद्यापीठ' हें त्यांचें एक मोठें संस्मरणीय स्मारक होईल. सबब तशी संमती महाराजांनीं द्यावी अशी कमेटीनें त्यांस विनंति केली आहे.

समीतीनें विद्यापीठ यशस्वी व मान्य होण्यास विद्यापीठाचें स्वातंत्र्य अबाधित राखणें, तेथील अध्यापकांचें एक मंडळ बनविणें, विद्यार्थ्यांस निवासशाळांतूनच राहण्यास लावणें, एकाच ठिकाणीं विद्यापीठाच्या निरनिराळ्या शाखांच्या इमारती असणें, एकंदर युनिव्हर्सिटीचे वर्ग व शाखा यांत कांहींशी एकरूपता असणें व पूर्व शिक्षणाचा पाया इतका दृढ असणें कीं तेणें करून मुलांस योग्य अशाच वर्तनाची प्रीति राहून विविध प्रकारच्या विषयांचा अभ्यास करण्याकरितां कष्टण्याची संवय व्हावी असें सुचविलें आहे. वरील तत्त्वानुरूप योजलेलें विद्यापीठ अवतीर्ण होण्यास उत्कृष्ट प्रकारच्या अध्यापकाची जोड विद्यापीठास लाभली पाहिजे. यास्तव सुमारें हजार हजार रुपये पगार देऊन निरनिराळे अकरा विषयांत अकरा प्रवीण अशा विद्यापी-

ठीय अध्यापकांची योजना समीतीनें सुचविली आहे. (१) इंग्रजी, (२) भारतीय इतिहास व भारतीय संस्कृति, (३) संस्कृत, (४) गुजराती, (५) गणीत, (६–९) भौतिकशास्त्रें, (१०) कृषि, व (११) समाजशास्त्र व अर्थशास्त्र हे ते अकरा विषय होत. अध्यापकांचें स्वातंत्र्य कायम राहावें यावर समीतीचा विशेष कटाक्ष असून प्रोफेसर दरमहा ७५० रुपये ते १०००; रीडर रु. ३०० ते ६००; लेक्चरर रु. १५० ते २५०; मदतनीस शिक्षक रु. ६० ते १५०; विद्यार्थी–शिक्षक रु. ४० ते ५० अशा पगाराच्या इयत्ता होत्या व त्याखेरीज उपकुलपतींना १५०० ते २००० असा पगारहि सुचविला होता.

विद्यापीठाचें काम निर्बाध चालावें म्हणून (१) योगक्षेमाची निर्धास्ती, (२) आपल्या जिनगीवर सत्ता, (३) जमाखर्चावर योग्य सत्ता, (४) आपला जमाखर्च, नोकर चाकर व कारभार या प्रकरणीं योग्य ती सत्ता आणि बाहेरच्या जगांतील विविध प्रकारच्या विचारप्रवाहाशीं सातत्य संबंध इतक्या गोष्टींची आवश्यकता समीतीनें प्रतिपादली आहे. विद्यापीठाचें स्वातंत्र्य अबाधित राहण्यास विद्यापीठाला नियत असें उत्पन्न संस्थाननें करून दिलें पाहिजे, म्हणजे सालिना नेमणूकच करून दिली पाहिजे. विद्यापीठ बव्हंशीं आध्यापनिक व वासाहतीक स्वरूपाचें असावें; संस्थानाबाहेरच्या गुजरातची जोड आजच होईल असें समजूं नये; स्वतंत्र भर पगारी उपकुलपती नेमण्यांत यावा; मुख्य कुलपति श्रीमन्महाराज हे असावे; त्यांच्या हाताखालीं कुलपति प्रतिनिधी (Pro–Vice Chancellor); त्याच्या हाताखालीं एक अधिपती (Rector) तदनंतर एक नियंता (Provast) शाखाध्यक्ष, पाठशाळा प्रमुख त्यानंतर कार्यवाह, त्यानंतर अध्यापक, त्यानंतर ग्रंथालय नियामक व ग्रंथ गणक असे प्रमुख पदाधिकारी समीतीनें सुचविले आहेत. (१) प्रशासक मंडळ, (२) विद्यापीठाची महासभा, (३) प्रधान मंडळ, विद्वन्मंडळ, विद्याशाखा वगैरे अनेक मंडळें स्थापण्याविषयीं समीतीनें सूचना केल्या आहेत. गुजरात विद्यापीठाचा भर आधिभौतिक शास्त्रें, विद्या व कला, भारतीय विद्या यांवर असून शास्त्रीय व औद्योगिक शिक्षणावर गुजरातनें अवश्य लक्ष द्यावें अशा सूचना समीतीनें केल्या आहेत. शास्त्रांत दोन व कलांत दोन अशा दोन अभ्यास शाखा कमीटीनें पाडल्या असून ओरिएंटल इन्स्टिट्यूट आणि पौर्वात्य विद्याप्रवीण (बी. ओ. एम.) पदवीची आणि शास्त्रीयपदवीच्या

परीक्षांची सोय, केवळ गुजराथीच्या अभ्यासार्थ प्रेमानंद संस्था या नांवाची नवीन स्मारक संस्था, भाषांतर व प्रकाशनखातें यांचीं स्थापना सुचविण्याचा समितीचा हेतु हा कीं, जेणें करून पुढें देशी भाषांत पुस्तकें होऊन त्यांचा माध्यम म्हणून उपयोग करून घेतां येईल. तूर्त वैद्यक शाळा काढणें योग्य दिसत नाहीं. कायद्यांची शाखा सुरू करण्यास कांहीं अटींवर मंजुरी देणें, गृहव्यवस्था, रुग्ण-शुश्रूषा व कला यांच्या शिक्षणार्थ स्वतंत्र शाळा काढणें, मुलांची वैद्यकीय तपासणी करणें वगैरे अनेक सूचना समीतीनें केल्या असून संस्कृतचें ज्ञान असल्याशिवाय मराठी अगर गुजराथी घेऊन पदवीची परीक्षा देण्यास समीतीनें आपलें मत प्रतिकूल दिलें आहे. बोध भाषेविषयीं समीतीचे अध्यक्ष प्रो. विजेरी यांनीं भलत्या देशाभिमानाला बळी न पडण्याबद्दल इषारा देऊन इंग्रजी माध्यमाची स्तुति गाइली आहे, तर कमेटीनें पुढें मागें देशी भाषांना देखील बोध-भाषा होण्याची संधी मिळेल या आशेवर संतुष्ट राहण्यास सांगितलें असून देशी भाषेंतील निबंध-रचना महाशाळेंतील अभ्यासक्रमांत दाखल केली असून प्रेमानंद संस्थेची स्थापना मुद्दाम गुजराथीच्या अभ्यासाकरितां करावी असें सुचविलें आहे.

यानंतर खर्चाच्या प्रश्नाविषयीं समीतीचा विचार पाहतां सुमारें दहा लाख रुपये सालिना जमा व्हावे असें कमेटीनें अंदाजलें आहे. पैकीं नऊ लक्ष रुपये दरसाल सरकारांतून मदतीदाखल आणि विद्यार्थ्यांच्याकडून मिळणाऱ्या फीचें उत्पन्न एक लाख रुपये अशी दहा लाखांची जमा दाखविली असून सात ते साडेनऊ लक्ष रुपयांचा खर्च दाखविला आहे. यांत सुमारें दोन लाख रुपये हे शालोपयोगी सामानाकरितां आहेत. कायम खर्चाचा अंदाज बावीस लक्ष दहा हजार रुपयांचा असून पैकीं बारा लक्ष रुपयांची मंजुरी इमारतीसाठीं पूर्वींच झाल्याचें कमीटीनें सांगितलें आहे. उरलेले दहा लक्ष रुपये जी सालिना नऊ लक्षांची मदत सरकारांतून मिळेल त्याच्या बचतींतून फेड करण्यांत येईल. सालिना नऊ लक्षांचे मदतीपैकीं सुमारें चार लक्ष रुपये संस्थानचे खर्च होतच होते; जादा मागणी फक्त सालिना पांच लक्षांची आहे.

देशी भाषेंत ग्रंथ करविण्याकरितां श्रीमन्महाराज सरकार यांनीं दोन लक्षांचा निराळा निधी ठेवला आहे. सांप्रत विद्याधिकारी यांच्या देखरेखीखालीं हें काम चालू असतें. या पुढें तो भाग व तें कार्य विद्यापीठामार्फत करविणें.

विद्यापीठासाठीं एकंदर १२० एकरांची जागा मिळावी अशी योजना करण्यांत आली आहे. प्रस्तुतचें कॉलेज, त्याच्या सर्व शाखा, वसतिगृहें, हायस्कूलची इमारत, शिक्षकांची अध्यापन शाला, सरकारी कृषिक्षेत्र, सेंट्रल लायब्ररींतून तोडून काढलेला निराळा असा स्वतंत्र विद्यापीठाचा भाग, राजकीय पाठशाला, भाषांतरखातें व संगीत महाविद्यालय, इतक्या संस्था एकीकृत करून विद्यापीठाच्या ताब्यांत द्याव्या अशी समीतीची योजना आहे. ओरिएंटल इन्स्टिट्यूट, नवीन काढावयाची प्रेमानंद इन्स्टिटट्यूट, ओरिएंटल लायब्ररी, संस्कृत पाठशाला, या एका नवीन इमारतींत बसवून कॉलेजजवळील जागेंत नेणें, विद्यापीठ ग्रंथालयाकरितां व कचेरीकरितां स्वतंत्र इमारत बांधणें, अध्यापनाकरितां नवीन इमारती बांधणें, कलाभवनाचें कलामहामंदिरांत रूपांतर करणें, पूर्वींच मंजूर झाल्याप्रमाणें भौतिक शास्त्रांची महाशाला (Institute of Science) काढणें वगैरे पुष्कळ तपशील कमेटीनें आपल्या योजनेंत दिला आहे. सर्वच गोष्टी एकदम होतील किंवा कराव्या असें समितीचें म्हणणें नसून क्रमाक्रमानें त्यांची जोड व्हावयाची आहे. सेंट्रल लायब्ररीचे वाढीकरितां ३ लाख, कॉलेज ऑफ सायन्स करितां ६॥ लाख व कलाभवनाकरितां २॥ लाख मिळून १२ लाखांचा संकल्प संस्थाननें पूर्वींच सोडलेला आहे. आणखी १० लाखांच्या इमारती समीतीनें सुचविल्या आहेत, पण त्या क्रमाक्रमानें जोडून चालू खर्चाच्या शिलकींतून त्यांची व्यवस्था करण्याचें सुचविलें आहे ओरिएंटल व प्रेमानंद इन्स्टिटट्यूट यांचा अधिपति अथवा संचालक एक संस्कृताध्यापक असून त्याचे हाताखालीं सुमारें लहान मोठे २५ शिक्षक देण्याची योजना केलेली आहे. यांत सुमारें १० संस्कृत शास्त्रीपंडित व विद्वान् यांची योजना असून गुजरातीकरितां ७, मराठी करितां ४, अरबी फारशी १, फारशी १ व इतर २ अशी योजना आहे. गुजराती किंवा मराठी या विषयांकरितां कोठेंहि स्वतंत्र प्रोफेसराचे रांगेचा इसम समीतीनें सुचविलेला नाहीं. सर्व असिस्टंट किंवा रीडर या दर्जाचे असून या वर्गांतील सर्वांत मोठ्या अध्यापकाचा पगार रु. ३०० ते ६०० असा धरला आहे. संस्कृत, इंग्रजी, गणित, अर्थशास्त्र, विद्युत्, शिल्प अशा कांहीं थोड्या विषयांसाठीं हजारों रुपये दरमहाच्या अध्यापकांची योजना सुचविण्यांत आलेली आहे. गुजराती व मराठी घेणाराकरितां संस्कृत आवश्यक करण्यांत आलेलें आहे. इंटरमीजिएट

कॉलेजचे धर्तीवर प्रिपरेटरी कॉलेजची योजना कमेटीनें सुचविली असून प्रिपरेटरी कॉलेज व पुढील विद्याक्रम दोहींवरहि विद्यापीठाची संपूर्ण देखरेख राहावी अशी समीतीची योजना आहे. विद्यापीठांत जीं चार वर्षे विद्यार्थी घालवील त्यांतील २ प्रेपरेटींत जातील व दोन पुढील अभ्यासांत जातील. पहिल्या २ वर्षांपेक्षां पुढील दोन वर्षांत विद्यार्थ्यास अधिक स्वातंत्र्य राहील. चार वर्षांत त्याची पदवी परीक्षा होईल. माध्यमाविषयीं शालान्त परीक्षेपर्यंत देशी भाषा व पुढें इंग्रजी असा कमेटीचा अभिप्राय आहे; मात्र कॉलेजांतील पूर्वकालांत शक्यतेप्रमाणें देशभाषाचा उपक्रम करण्यास अध्यापकांस मुभा राहील. भाषांतर शाखेचें काम जसें जोरावेल तसें देशी भाषेत ग्रंथ निर्माण होऊन देशी भाषांचा विद्याबोधासाठीं अधिक उपयोग करण्यांत येईल. विद्यापीठांतील द्विवर्षांत पूर्वपरीक्षेस इंग्रजी, देशीभाषा, निबंध लेखन यांच्या जोडीला सर्व जगाचे इतिहासाचा आराखडा, नागरीक शास्त्र आणि भारतीय राजशासन हे विषय आवश्यक करण्यांत आले असून याशिवाय विद्यार्थ्यांस पांच प्रश्नपत्रिकांचा एक वैकल्पिक गट घ्यावा लागेल. कला विभागांत असे एकंदर आठ गट असून शास्त्रविभागाकडे सहा आहेत. संस्कृत, देशी भाषा, आधुनिक युरोपीयन भाषा, इस्लामी विद्या, राजकारण, इतिहास, नीतिशास्त्र व मानसशास्त्र, अर्थ व समाजशास्त्र, असे कलाविभागाकडील आठ वैकल्पिक गट आहेत. या गटांत पांच प्रश्नपत्रिका प्रत्येकीं असून त्यांत तीन प्रमुख विषयांच्या व एकेक गौण विषयाची प्रत्येकीं एक प्रमाणें दोन मिळून पांच अशी व्यवस्था योजली आहे. साधी पदवीपरीक्षा व सन्मान पदवी परीक्षा असे दोन भेद समीतीनें मान्य केले असून ते भेद विशिष्ट व सामान्य ज्ञान या तत्त्वावर करण्यांत आले नसून वरिष्ठ व कनिष्ठ अशा ज्ञानाच्या पायरीप्रमाणें करण्यांत आले आहेत. भौतिक शास्त्रांचा अभ्यास करतांना भोंवतालच्या भौतिक परिस्थितीकडे कटाक्ष ठेवण्याकडे कमीटीची सूचना आहे. संशोधनाला उत्तेजन देण्यासाठीं प्रबंधद्वारा उच्च प्रकारच्या शिक्षणाची योजना कमेटीनें मान्य केली आहे. बडोदा विद्यापीठाच्या परीक्षांस बाहेर मान्यता मिळण्यास अडचण पडूं नये यास्तव समीतीनें बाहेरील विद्वानांस नियमानें परीक्षक म्हणून बोलावण्याविषयीं मुद्दाम सूचना केली आहे. बाहेरील विद्वानांस बोलावून व त्यांचीं व्याख्यानें करवून समाजशिक्षणाचें काम करणें आहे असें समीतीनें मानलें आहे. ग्रंथालय प्रसार करण्याचें जें काम सांप्रत बडो-

द्यास चालू आहे तें विद्यापीठाच्याच कार्याचें एक अंग आहे, यास्तव तें कार्य यापुढें विद्यापीठाकडे देण्यांत यावें अशी कमेटीची सूचना आहे व त्यासाठीं एका स्वतंत्र समीतीची योजना कमेटीनें सुचविली आहे. प्रत्येक विद्यार्थ्याची शारीरिक वैद्यकीय, तपासणी व्हावी व त्यानें व्यायाम घेण्याविषयीं विद्यापीठानें सक्त देखरेख ठेवावी व विद्यार्थ्यानें विद्यापीठाचे देखरेखीखालींच आपला अभ्यासक्रम चालविण्यासाठीं वासाहतीक जीवनाची आवश्यकता समीतीनें प्रतिपादली आहे.

विद्यापीठ अस्तित्वांत आलें तर त्यासाठीं जो कायदा लागेल त्याचा मसुदा कमेटीनें तयार केला आहे. विद्यापीठाचे उद्देशांत येणाऱ्या कार्यांची व्याप्ती व त्याची फोड कायद्यांत पुष्कळच विस्तारानें केलेली आहे. विद्यापीठ, बडोदें संस्थान व बाहेरील संस्था यांचे संबंध शक्य तितके निकट येऊन एकमेकांचा एकमेकांवर दाब राहूनहि विद्यापीठ स्वतंत्र राहून आपलें कार्य करील अशा प्रकारची योजना कायद्यांत आहे. इतकेंच नव्हे तर समीतीनें तपशिलवार नियमावली करून दिली आहे. तात्पर्य, समीतीनें आपलें काम बरेंच कसोशीनें केलें असून त्याबाबतींत विचाराचें पाऊल बरेंच पुढें पडलें यांत शंका नाहीं. तथापि ज्या विविध विद्याशाखांचीं जोड विद्यापीठ हें नांव सार्थ करण्यासाठीं देणें अवश्य आहे, त्यांपैकीं बऱ्याच अजून बाल्यावस्थेंतच आहेत. कृषिक्षेत्र अथवा अध्यापन शाला अथवा कलाभवन यांची आजची कुवत युनिव्हर्सिटीच्या पदरच्या संस्था म्हणून शोभण्याइतकी झाली आहे कीं काय, या प्रश्नाचा आवश्यक विचार व्हावयास पाहिजे. थोड्या फार फरकानें व थोड्याशा खर्चांत या प्रचलित संस्थांचें रूपांतर विद्यापीठीय संस्थांत करतां येईल असा समीतीनें आग्रह धरला आहे. तथापि कित्येकांचे मतें समीतीनें सुचविल्याप्रमाणें हें काम १०।१२ लाखांत होणारें नसून याला सुमारें ३०।४० लाख रुपये लागतील. समीतीची विद्यापीठ योजना कौन्सिलपुढें विचारार्थ गेल्यावर १९३० सालीं कौन्सिलचा अभिप्राय या खर्चाचे मुद्यावर विरुद्धच पडला. एकवेळ संस्थानानें लक्षावधी रुपये खर्चण्याचें मनांत आणलें व संस्थानाबाहेरील संस्थांचा सहकार मिळण्याचा जितका असंभव प्रि. क्लार्क यांना १९०९ सालीं आढळला तितकाच आजहि कायम असल्याचें दिसून आल्यास केवळ बडोदें संस्थानानें विद्यापीठाचा बोजा शिरीं घेण्यास कसें व कितपत सिद्ध

व्हावें याचा विचार केला पाहिजे. चालू खर्चाचा विचार करतांना फीचें उत्पन्न दरसाल एक लाख रुपये येईल असा समीतीनें अंदाज केला आहे आणि नऊ लक्षांची सालिना मदत पुरेल असें म्हटलें आहे. बडोदा कॉलेजचे प्रिन्सिपल बरो यांनीं असें भय प्रदर्शित केलें आहे कीं, विद्यापीठाचें कार्य चांगलें चालूं लागल्यास हा नऊ लाखांचा आंकडा वाढवावा लागेल. कौन्सिलच्या मतें पुढें मागें तो सुमारें १५ लाखपर्यंतहि जाईल व एवढा भार सोसण्याची संस्थानास ताकद आहे असें आजच्या उत्पन्नाच्या स्थितीवरून वाटत नाहीं. खुद्द बडोदा कॉलेजांतील प्रोफेसरांचे मतें विद्यापीठ स्थापणें इतपत बडोद्याची तयारी झालेली नाहीं. यास्तव अद्याप वाट पहावी हें बरें असें त्यांचें मत दिसतें. शिवाय आपली सर्व प्रजा सुविद्य करण्यासाठीं प्राथमिक शिक्षणाचा भरपूर व आवश्यक असा विस्तृत पाया आधीं घालणें अवश्य असल्यानें श्री. महाराजांनीं दूरदर्शीपणानें सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा उपक्रम संस्थानांत केला आहे. पुष्कळ शाळांसाठीं इमारती होणें आहेत. दुय्यम किंवा माध्यमिक शाळांचा जितका फायदा घेतला पाहिजे तितका घेतला जात नाहीं; अधिक हायस्कुलांची गरज व मागणी आहे, मुलींची हायस्कूलें या दृष्टीनें पाहतां प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणाचें काम हल्लींपेक्षां अधिक जोरानें व्हावयास पाहिजे, इतक्यांतच विद्यापीठाचे कामास हात घालणें घाईचें होईल याहि गोष्टीचा व अडचणीचा विचार करून संस्थाननें आपलें धोरण ठरविलें पाहिजे हें उघड आहे; किंबहुना अशा अडचणी लक्षांत घेऊनच श्री. महाराज या प्रकरणीं उतावेळपणा करीत नाहींत व धिमेपणानें विचार चालवीत आहेत. प्रजेची विद्यापीठासंबंधींची भूक कडकडण्याची ते वाट पहात आहेत आणि तशी परिस्थिति निर्माण झाल्यास आपल्या आजवरच्या धोरणास अनुसरून खर्चाचा मोठा बोजा उचलण्यास ते कचरणार नाहींत असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नाहीं.

असें आहे तथापि आम्हांस असें वाटतें कीं, गुजराती संस्कृति, इतिहास व वाङ्मय यांच्या पोषणाचें कार्य प्रस्तुतच्या मुंबईच्या विद्यापीठाकडून होत नाहीं व होईल अशी अपेक्षा करणें वेडेपणाचें होईल. हें काम गुजरातनेंच केलें पाहिजे. आणि संस्थानानें या कामीं अवश्य तो पुढाकारहि घेतला पाहिजे. धिमेपणें वाट पहात बसणें एवढेंच संस्थानाचें काम नसून आजवर जसा या प्रश्नाचा संस्थानानें खल चालविला आहे तसाच तो पुढें

चालवून योग्य दिशेनें विद्यापीठाच्या मुक्कामाकडे त्वरेनें चाल केली पाहिजे, यांत मात्र संशय नाहीं. स्वतंत्र विद्यापीठनिधी आतांपासूनच निराळा ठेवण्यास लागून समय येईल त्यावेळेस अडचण न पडेल अशा तयारींत संस्थानानें राहिलें पाहिजे. प्रेमानंद इन्स्टिट्यूटसारख्या स्वतंत्र संस्था आतांच स्थापून देशी वाङ्मयास अधिक उत्तेजन दिलें पाहिजे. पुढें मागें मुंबई हेंच गुर्जर विद्यापीठ कां होणार नाहीं ? असें कित्येक दूरदृष्टी लोकांचें म्हणणें आहे. मुंबई व अहमदाबाद हींच आपलीं अधिक सोइस्कर केंद्रें आहेत असें गुर्जर धुरीणांचेंच मत असल्यास बडोद्यानें मुख्य संस्थानच्या गरजांकडेच अधिक लक्ष देणें रास्त होईल. प्रस्तुत हिंदुस्तानची एकंदर शासनपद्धति, घटना वगैरेंत बरीच क्रांति होऊं घातलेली आहे. संस्थानांचा दर्जा, अधिकार, प्रांतांची अधिकारमर्यादा वगैरे सर्वांत मोठी उलटापलट होईल असा अंदाज आहे. अशावेळीं थोडी वाट पाहून विद्यापीठाची कल्पना टाकून न देतां आणि फाजील उतावळेपणा न करितां गुजराती लोकांकरितां, गुजराती विद्येकरितां व संस्कृतिकरितां खटपट करणारें विद्यापीठ लौकर कसें सिद्ध होईल व त्या कार्यासाठीं संस्थानांत व संस्थानाबाहेर एकमत कसें बनेल, आणि आजवर संस्थानानें गुजरातची सेवा जशी निरलसपणें केली तशीच यापुढेंहि करण्यास तें कचरत नाहीं, असें सर्व जण म्हणतील या रोखानें संस्थानानें आपलें पाऊल पुढें टाकलें पाहिजे. गुजरातेंतील, विशेषतः संस्थानांतील गुर्जरबंधूंनीं पण या बाबतींत शक्य ती खटपट केली पाहिजे. एक विद्यापीठस्थापना मंडळ स्थापून त्याच्या द्वारें त्यांना या विद्यापीठासाठीं एक कायमनिधी जमवितां येईल व आज विद्यापीठस्थापनेच्या मार्गांत ज्या अडचणी आहेत त्यांचा परिहार करून विद्यापीठाचा जन्मदिवस जवळ आणतां येईल. श्री. महाराज-साहेबांच्या एकाहत्तराव्या जन्मगांठीच्या शुभ प्रसंगीं असा कांहीं उपक्रम अवश्य होईल अशी आम्हांस आशा आहे. श्रीमन्महाराज सरकार हे अनुभवी, दूरदर्शी, सुविद्य व माहितगार आहेत, प्रगतिप्रिय आहेत, करून बोलणारे आहेत, आणि म्हणूनच ही आशा सफल होईल असा आम्हांस विश्वास वाटत आहे.

THE LIBRARY SYSTEM OF BARODA.

(*By Mr. Amir Khusru.*)

Knowledge cannot be attained without self-sacrifice. India is poor, and its wants are many; but this is a condition to be resolutely faced, as other nations have faced it in the past and as many others must face it in the future. The people must rise superior to their circumstances and realise that more knowledge is their greatest need. They must be brought up to love books. They must be taught to regard books as a part and parcel of their lives. Libraries will not then be regarded as a mere luxury, but a necessity of existence.—*Speech of H. H. the Maharaja Gaekwad to the Baroda Central Library Club.*

A library must be built up as men are built, Slowly and carefully, and with the due consideration of the work to be performed. This is an institution that should never die, an institution the work of which in the future may help or mar the man by whose hands that future will be formed, and we must look well to our handiwork that the generations to come may be benefited, so that we may be honoured in the thoughts of our children.—*Speech of His Highness at the opening ceremony of the Marathi Grantha Sangrahalaya, Bombay.*

To those that are denied the gift of beauty, knowledge is the highest adornment; it is a secret treasure ; it is loved by all good men ; it is the great purifier and the preceptor of all preceptors ; it destroys all the ills of man ; it is the greatest God ; it is the source of the greatest pleasure and of the highest fame ; and it elevates the family. Man without knowledge is only a brute.—*Nitisataka.*

I choose free libraries as the best agencies for improving the masses of the people, because they give nothing for nothing. They only help those who help themselves. They never pauperize. They reach the aspiring, and open

to them the chief treasures of the world...those stored in books. A taste for reading drives out lower tastes.—*Andrew Carnege*.

His Highness the Maharaja Gaekwad of Baroda stands pre-eminent amongst the makers of modern India; his name is intimately associated with every side of social, economic administrative and educational reform.

The Baroda of today is indeed almost entirely the work of its enlightened ruler ; nearly all the numerous agencies for social uplift, economic improvement and general culture and education in the Raj, owe their origin or inspiration to His Highness.

The citizens of Baroda take much pride in the fact that this Raj claims high rank in India in respect of literacy. Of the total population of 2,443,007 no less than 234,734 are literate, including 32,022 who know English. This is the result of a generation of free and compulsory education, aided by the operation of a rural library system which has been in force for 21 years.

The Maharaja is the pioneer of free education in India, and to the direct question put to him some seven years ago, which did he consider was the greatest success among the reforms introduced by him in Baroda, he replied without any hesitation "Free and compulsory education." Nevertheless His Highness was at the outset not wholly satisfied at the rate of increase in literacy year by year after the introduction of compulsory education. So large a proportion of the children of the villages tended to relapse into illiteracy after leaving school.

The solution to this serious problem was eventually found in the establishment of the free country library system. "The school and the library," says an American educationist, "are the two legs upon which the body politic stands; one exists to start education; the other to continue

it, and it is as important to teach children what to read as it is to teach them how to read."

It will thus be seen that the foundation of the Baroda library system was by no means a sudden whim, nor an isolated act of generosity on the part of the ruler of this State; it formed a part of a carefully designed scheme of popular education and culture which His Highness had been evolving ever since he assumed control of the administration. As far back as 1907, during His Highness' first visit to America, the Maharaja commenced the campaign. Under his instructions liberal provision was made for the establishment of circulating libraries "in the Talukas and Peta Mahals of the State, so that people in towns and villages might have opportunities to read books, periodicals and newspapers."

During the Maharaja's second visit to the United States, he took a further step by engaging the services of Mr. William Alanson Borden as organiser and director of a State Library Department.

Mr. Borden was well qualified for his work, being a lilrary expert of some years' standing. He had, in fact, been an instructor in the first library school—the famous school organised by Dr. Melvil Dewey in Columbia University in 1887. During his three years' tenure of office, Mr. Borden conducted a library training class, established the Central Library in the capital city, and planned a net-work of free public libraries throughout the State He was succeeded by the late Mr J. S. Kudalkar, M. A., LL. B., on whose premature death in 1921 the present incumbent, Mr. Newton M. Dutt, F. L. A., was appointed.

The Library Department comprises two sections, the Central Library and the Country Section. The former includes a free and open access lending library, and a reference library, with a newspaper reading room, as well as a ladies'

library and reading room, and a children's play-room. This play-room is one of the most interesting and original features of the Library; it is a large and airy hall, well furnished and decorated, and provided with English and Vernacular books and papers, together with a variety of indoor games, amusements and occupations, such as draughts, jigsaw puzzles, word-making and word-taking, mosaic-work designing, meccano, etc. It has recently been adorned by a series of mural decorations executed by art students at the Kalabhawan Technical Institute. The Central Library circulates more books than any other library in India, and is perhaps the third largest one in the country; it has nearly 124,000 books; and last year circulated about 132,500 volumes. (These figures are inclusive of the Travelling Library Section). The Travelling Library Branch circulates books by means of travelling libraries. These libraries consist of boxes, each holding from 15 to 30 books, and are made strong enough to withstand hard wear. They are dispatched free of charge to any library, school or other institution in the State, even the freight both ways being borne by the Department. About 22,000 volumes were circulated in this manner last year.

The most important function of the Country Section is the subsidizing and control of the town and village libraries. As far back as 1906 His Highness commenced giving subsidies to the rural libraries. Four years later, on Mr. Borden's recommendation, rules were laid down under which the department has been running ever since. When a community has succeeded in collecting Rs. 100, Rs. 300 or Rs. 700—the sum depending on whether it is a village, an ordinary town or the chief town of the district—a similar sum is granted by the Library Department and another similar sum by the District Board. In some cases the Municipal Board also gives contributions. If a library building is required, the people have only to find one-third of the cost, the remainder

मांडवी मध्यवर्ति वाचनालय.

बालवाचनालय व लेंडींग लायब्ररी.

being contributed in equal quotas by the Government and the District Board. Finally, to provide a nucleus for a new village library, the local committee can purchase, for Rs. 25 only, a collection of good Gujarati books worth Rs. 100, the rest of the money being found by the State.

The people have not been slow in taking advantage of these liberal facilities for self-culture. Up to now all the 45 towns and 818 of the villages have been provided with free libraries, which can boast an aggregate stock of 612,406 volumes, and a gross circulation of 475,811 volumes amongst 79,406 readers. There are also 119 newspaper reading rooms. This is an encouraging record for 20 year's work. Moreover, no less than 119 libraries now possess buildings of their own. Rules are laid down for the proper management of these libraries. The libraries are visited by the assistant curator, who also gathers groups of town and village librarians at convenient centres to give courses of study in library management, and to discuss with them various practical problems. Directions and hints and lists of good books are published by the Department in the *Pustakalaya*, a Gujarati monthly magazine devoted to library interests. During the rainy weather, library classes are held in Baroda. Although not left without guidance, yet the libraries are given a large amount of autonomy, and the people thus learn to take a genuine interest in the local library, which often becomes the centre of social and cultural activity for the village or town. A good example of a small but successfully run library is the library of Chalala, a village of some 3,000 souls, the Honorary Secretary of which is a school teacher. The circulation of books is pretty large, and although the ladies do not visit the building, yet their needs are not forgotten, for books are sent to their houses through the head mistress of the girls' school. On the walls of the library are found displayed all the interesting information and statistics about

the village : number and extent of farms, number of ploughs and bullocks, and the like. There has of late years sprung up a demand for separate ladies' and children's libraries; 8 of the former and 4 of the latter have already been instituted, besides 3 ladies' reading rooms and 5 children's reading rooms.

During the 20 years in which the Library Department has been functioning a total sum of Rr. 2,053,485 has been collected for the erection and upkeep of the State-aided town and village libraries, Rs. 707,066 having been contributed by Government, while the contributions of the local boards and the people themselves have been Rs. 653,533 and Rs. 692,866 respectively. This dces not include cost of upkeep of the Central Library, Baroda, which averages at R. 50,000 per annum, and is borne entirely by Government. 65,64% of the whole area of the State has now been provided with libraries and reading rooms. His Highness' Government are so convinced of the cultural and educational value of these institutions that they have enjoined the library authorities to establish a free library in each of the 418 villages which have schools but no libraries. A programme to this end has been drawn up, and will it is hoped be completed within four years.

The associated libraries have established a State Library Association, which has held very successful conferences at various centres. The organisers of the conferences seek to do propaganda work by inviting educationists, officials and social workers from outside Baroda to these meetings.

An interesting feature of these conferences is an exhibition of books, pictures, charts, posters, etc., wherewith the value and importance of public libraries are emphasised. Publishers and other firms are invited fo send samples of their books and material to these exhibitions.

A novel method in propaganda is the institution of a Library Day throughout the State, on which special efforts

are made to demonstrate the value of libraries and to collect funds from the public. This is conducted on the same lines as Hospital Sunday in England.

The Baroda Library Association has also established a Co-operative Society for the wholesale purchase of books, periodicals and supplies. It is receiving year by year increasing patronage from the 982 libraries and reading rooms of the State, as well as from outside institutions. Publishing work is also undertaken by this Society, the latest works being a classified and priced catalogue of 8,000 good books in the Gujarati language, a directory of the libraries of Gujarat, and a revised scheme of classification for Gujarati books with author alphabetical tables. A supplement to the catalogue is in hand.

Of the 41 talukas or counties into which the State is divided, 26 have organised local committees in order to develop the libraries in the taluka by collecting funds and making inspections of the institutions in the area.

The country work of the Library Department of the Baroda State has ever since its inception been in the capable hands of Mr. M. N. Amin B. A., assistant curator.

Baroda has also tried to do some missionary work outside the State. When starting his library training classes in 1910, Mr. Borden issued invitations to outsiders to take advantage of these classes, but the call fell on deaf ears. It never occurred to anybody that librarians needed any training for their work; a librarian was assumed to be born, not made. Again, the staff of the Baroda Library for some nine years published the *Library Miscellany*, a magazine in three languages, devoted to the spread of the "library gospel." Many earnest workers in the library cause in India gladly acknowledge the debt they owe to this pioneering magazine. The Library Department also holds library exhibitions and arranges for library stalls when exhibitions are held, e. g. in Calcutta,

Madras, Gwalior, Ahmedabad, Chandernagore and other towns. The Baroda Library Department was represented by a collection of exhibits in the British Empire Exhibition held in Wembley in 1924. A small selection of books, photographs and coloured charts was forwarded to the library exhibition held in connection with the World Conference of Librarians convened in Rome in June 1929.

Mr. J. S. Audalkar, when Curator of Baroda Libraries presided over the First All India Library Conference held in Madras in 1919, and the present Curator, Mr. Dutt was elected Sectional President of the Library Service Section of the First All-Asia Educational Conference in Benares in 1930. The following year he presided over the Fifth meeting of the Bengal Library Association in Calcutta, and was invited to deliver a lecture on the library movement to the University of Calcutta by the Vice Chancellor, Sir H. Suhrawardy, who presided on that occasion.

The Library has also endeavoured to further the library cause by giving professional training to librarians sent by other States and libraries.

Not the least of its services to scholarship in India was the launching of the *Gaekwad's Oriental Series* in 1915. The success of the series was so remarkable that five years ago a new department, the Oriental Institute of Baroda, was established to develop the work and take charge of the valuable collection of Sanskrit books and manuscripts which had been acquired by the Central Library. The Director of the Institute is Dr. B. Bhattacharya, Ph. D., a celebrated Sanskrit scholar.

The Library has for many years past been building up a reference collection of Gujarati books. H. H. the Maharaja Saheb, who takes such a keen interest in the progress of learning, has now directed the library authorities to make a Marathi collection wherein shall be found every Marathi book, old and new, for the benefit of the

students of that language. It is reckoned that it will take six years to complete the scheme. Bibliography is very backward in this country, and little systematic attempts have hitherto been made to preserve and record Vernacular literatures, whereas in all the countries of Europe and America complete bibliographies of the literatures of each country are being printed. It is hoped that the example of His Highness will incite Indian scholars to make complete collections of Bengali, Hindi, Urdu, Tamil, Telugu and the other literatures of this country.

A real living library must necessarily be a growing organism, but the Central Library has lately found it difficult to provide space wherein to develop its various activities, and accomodate its rapidly increasing stock of books. The problem has been engaging the attention of His Highness for some years, and a solution has been found by the erection of handsome building which has a frontage of some 150 feet. Most of the books are being accomodated in it. fire-proof building 37-87 which adjoins the main structure, and which has four tiers of steel shelving and three glass floors. It will accomodate more than 120,000 volumes. The installation is by Messrs. Snead & Co. of Jersey City, U. S. the same firm which erected the shelving in the Library of Congress, Washington, one of the finest libraries in the world.

The Central Library in its new home has now become one of the most attractive sights of the City, and no visitor to Baroda considers his visit complete without inspecting its various departments, guided by a courteous and intelligent staff. The Curator himself, time permitting, generally takes charge of the more important visitors, by no means grudging the tax on his time, realising as he does the opportunity afforded thereby for the furtherance of the library cause in India, an object which he has very much at heart. To such dignitaries as rajas, nawabs, dewans or

other administrators, who express their regret that they cannot afford to emulate the great work of the Maharaja Saheb, he often suggests their beginning in a modest way by providing one or more travelling library boxes for the benefit of the schools or villages in their territories, pointing out that the cost of such sets would be only nominal.

The Library has been honoured by visits from five successive Viceroys. H. E. the Countess of Willingdon on the 13th December last recorded her impressions of her visit in the following gracious terms; "I so much enjoyed my second visit to this wonderful library, which is doing such great work in the State," while the Viceroy himself in his Banquet speech addressing H. H. the Maharaja Saheb said,

"Your Picture Gallery and your Central Library, with its remarkable system of travelling rural libraries, are famous far beyond the boundaries of Baroda, and I was glad to learn that this great scheme of educational study to even the most remote village is progressing extremely well."

His Excellency's predcessor, Lord Irwin, who visited the library two years ago, expressed himself in similar terms of laudation. He said in his Banquet Speech, "Yesterday afternoon I had the opportunity of paying a visit to the Central Library, which I believe is one of the largest institutions of its kind in India. The scheme whereby it supports a system of tavelling libraries and spreads a network of subsidiary libraries over the villages of the state is I understood peculiar to Baroda, and must be a valuable asset to the educational system of the state."

The visitors' Book contains many similar appreciations of the work of the Library written by visitors from all parts of the world' including Dr. F. W. Thomas, C. I. E., Boden professor of Sanskrit, Oxford University and formerly Librarian of the the India Office, Dr. Maurice

Winternitz, of the German University Prague, Prince Eugene de Ligny (of Belgium), Sir Thos. Middleton, K. B. E., LL. D., Prof. Franklin Edgerton Professor of Sanskrit Yale University, and the Right Rev. T. R. Dyke A cland, Bishop of Bombay. A recent visitor, Sir S. Radhakrishnan indited the following appreciation, " It was a real pleasure to go round the Central Library, and see what work is being done here. I do hope that the state will continue to have rulers who believe in libraries. Mr. Dutt is an enthusiast. May his tribe increase."

Anothen celebrity, Sir Govind Madgaokar, offered a similar testimony.

" I have spent a delightful hour with Mr. Newton Dutt an cicerone. In my varied capacities as a student, a President of the Royal Society Bombay and an old admirer of His Highness, the Library fills me with pleasure and with pride. If not this generation, its successors will do justice to the work of His Highness Sir Sayaji Rao to which they will find they owe so much."

In 1928 Mr. N. M. Dutt Curator of Libraries, issued a book which dealt in great detail with the aim and work of the library system. *Baroda and its Libraries*,of which he was in charge. The book received high commendation at the hands of the press, and was particularly commended by the various library journals of the world. *The Library Assistant*, London, remarked " H. H. the Maharaja Gaekwad must be one of the most remarkable men of his time, and the library system which exists today as the permanent and incontestable record of his benevolent enthusiasm for literary culture and wise Government would put to shame that of many European countries."

Similarly the *Publishers' Circular*, London says, " The system which His Highnesss has done much to foster is one of the best organised in the world."

Writing to Library authorities, Dr. E. A. Baker, D. Litt., Director of the School of Librarianship, University of London, remarks "The Baroda library system is a most admirable organisation, as we in England are well aware. We envy your numerous fine buildings, which are so admirable adapted to Indian conditions, and which are evidently doing first rate work."

Similar compliments to Baroda are found in an annual edited by Mr. Esdaile, Secretary of the British museum, and entitled the *Year's work in Librarianship.*

More significant is a thirteen page article entitled *Les Bibliotheques de l'etat de Baroda* in *La. Revuedes Bibliotheques,* Parids, written by M. Pierre Lelivere, a French librarian of note. It is in the main a review and digest of Mr. Dutt's book, *Baroda and its Libraries,* setting up His Highness' library scheme as worthy of imitation by officials in the French Colonies. It aroused such attention that it was reprinted as a pamphlet and distributed to members of the French Chamber of Deputies and to many colonial administrators and educationists. Four similar articles by another writer appeared in *La. Quinzaine Coloniale,* the organ of La. Unidn Coloniale Francaise. These articles came to the notice of the Government of French Indo-China who were moved to write to the Baroda Library Department for further information about its work.

Now the French people are a high-minded and proud nation, who claim to be the leaders of European art and culture, and that to them Baroda should be held up by one of their own publicists as a state whose education and cultural work were worthy of imitation is a significant proof of the high regard in which His Highness is held abroad as a longsighted and progressive statesman and educationist.

The Maharaja's success in launching his great library scheme is being watched with much interest all over India and attempts have been made in various quarters to imitate

one or other of its outstanding features. The Government of the Punjab, e. g. have introduced as an experimental measure a system of free libraries attached to schools but available to all the inhabitants of the villages. Similarly the Government of Burmah and of the United Provinces have introduced travelling libraries with great success. Library associations have grown up in the Punjab, Bengal, Andhradesa, Madras and the Kerala country (Travancore, Cochin and British Malabar), and during this summer it is proposed to found a Gujarat Library Association.

The success of the library scheme which we have briefly outlined is wholly due to the public spirit and enlightened policy of H. H. the Maharaja Sir Sayaji Rao Gaekwad, who conceived the idea, founded the organization, liberally supplied it with funds, assisted and guided the staff with kindly criticism and wise advice, and who continues to watch over its destinities with all the solicitude of a loving parent.

बडोदें संस्थानांत ग्रंथालयांचा प्रसार

[लेखकः—श्री. **रघुनाथ शतानंद पारखी**, लायब्रेरियन, फर्ग्युसन कॉलेज, पुणें.]

बडोदें संस्थान म्हणजे ग्रंथालयांचें आगर होय. हिंदुस्थानांत ग्रंथालयांच्या चळवळीचा पाया बडोद्याचे दानशूर विद्याप्रेमी अधिपति श्रीमंत सरकार सयाजीरावमहाराज यांनीं घातला. श्रीमंत सरकारांची विद्वत्ता, सतत वाचनाचा व्यासंग, अनेक वेळां सुधारलेल्या राष्ट्रांतून केलेला प्रवास व समाजसुधारणेविषयीं अत्यंत कळकळ यामुळें सरकारांनीं बडोदें राज्याचीं सूत्रें हातीं घेतल्यापासून आजपर्यंत पाश्चात्य देशांना लाजविण्याजोगी आपल्या राज्यांत अनेकविध सुधारणा करून दाखविली आहे. इ. स. १९१० सालीं श्रीमंत सरकार विलायतेचा प्रवास

करीत असतांना युरोप व अमेरिका येथील सार्वजनिक मोफत ग्रंथालयांनीं केलेलें महत्कार्य पाहून, आपल्या प्रजाजनांना सुसंस्कृत व सुविद्य करण्याकरितां मोफत ग्रंथालयांची स्थापना करावी व सर्व संस्थानभर अशा ग्रंथालयांचा प्रसार करावा ही कल्पना सरकारांचे मनांत आली. या गोष्टीला विलंब लागूं नये म्हणून सरकारांनीं अमेरिकेंतील बॉर्डन नांवाच्या एका प्रख्यात ग्रंथाध्यक्षाची बडोदें संस्थानांतील ग्रंथालयाचे डायरेक्टर म्हणून नेमणूक केली; व लगेच त्यांना हिंदुस्थानांत पाठवून दिलें.

डॉ. बॉर्डनसाहेब हे ग्रंथालयशास्त्रांत अत्यंत निपुण असून अमेरिकेंत ग्रंथालयांचे चळवळींत त्यांनीं पुढाकार घेऊन बरेंच कार्य केलेलें होतें. अमेरिकेंतील ग्रंथालयांच्या चळवळीचे उत्पादक जगविख्यात डॉ. मेलविल ड्यूई यांनीं प्रथम ग्रंथालयशास्त्राच्या शिक्षणाकरितां जे वर्ग काढले होते त्या वर्गांत शिक्षक म्हणून बॉर्डनसाहेब बरीच वर्षे काम करीत होते. बॉर्डनसाहेबांनीं बडोद्यास आल्याबरोबर पाश्चात्य ग्रंथालयांतील कामाच्या धर्तीवर बडोद्याच्या सेंट्रल लायब्ररीचे कामाला वळण लाविलें. त्यांनीं बडोदें संस्थानांतील ग्रंथालयांच्या पुस्तकांचें वर्गीकरण करण्याकरितां तेथील वाङ्मयाला युक्त अशी नवीन वर्गीकरणपद्धति तयार करून त्या पद्धतीनें पुस्तकांची रचना केली. बॉर्डन साहेबांनीं या संस्थानांत सरकारच्या मदतीनें चालणारीं सार्वजनिक मोफत ग्रंथालयें व वाचनालयें संस्थानच्या निरनिराळ्या भागांत उघडलीं. ज्या खेडेंगांवांतून अशातऱ्हेचीं ग्रंथालयें उघडतां आलीं नाहींत त्या ठिकाणीं त्यांनीं फिरत्या ग्रंथालयांची योजना केली. अशिक्षित लोकांना ज्ञानसंपादनाची गोडी लागावी म्हणून त्यांनीं उत्तम चित्रपट तयार करवून लॅन्टर्न स्लाइड्सच्या द्वारें ते चित्रपट गावोंगावीं दाखविण्याची व्यवस्था केली. लहान मुलांकरितां सेंट्रल लायब्ररींत एक ग्रंथालय स्थापून तेथें मुलांची खेळण्याची व मधून मधून सचित्र व मनोरंजक पुस्तकें वाचण्याची व्यवस्था केली. मुलांना मनोरंजक गोष्टी सांगून त्यांच्यामध्यें पुस्तकें वाचण्याची आवड निर्माण करावी व त्यांच्या चौकस बुद्धीला चांगलें वळण लावावें म्हणून त्यांना आठवड्यांतून दोन दिवस गोष्टी सांगण्याचा उपक्रम त्यांनीं सुरू केला. अशा रीतीनें बॉर्डनसाहेबांनीं इ. स. १९१०–१३ पर्यंत ग्रंथालयांचे बाबतींत बडोदें संस्थानांत सर्वांगीण सुधारणा करून ते अमेरिकेला इ. स. १९१३ सालीं परत गेले.

बॉर्डन साहेबांचे मागून श्रीयुत जनार्दन सखाराम कुडाळकर, एम्. ए. एलएल्. बी. यांची बडोदें संस्थानांतील ग्रंथालयांचे क्युरेटर म्हणून नेमणूक झाली. श्रीयुत कुडाळकर हे बहुश्रुत व अत्यंत उत्साही गृहस्थ होते. पाश्चिमात्य देशांतील ग्रंथालयांप्रमाणें संस्थानांतील ग्रंथालयांची सुधारणा करण्याची त्यांची फार इच्छा होती. पाश्चिमात्य देशांतील ग्रंथालयांच्या कामाची प्रत्यक्ष माहिती मिळावी म्हणून त्यांना लगेच विलायतेच्या प्रवासास पाठविण्यांत आलें, व त्यांचे जागीं श्रीयुत अमीन यांना ॲक्टिंग क्युरेटर नेमण्यांत आलें. श्रीयुत कुडाळकर यांचा युरोप व अमेरिका येथें चांगला सन्मान होऊन त्यांनीं पाश्चिमात्य ग्रंथालयांच्या चळवळीचा सर्वांगीण अभ्यास केला व तेथील ग्रंथालयशास्त्राची संपूर्ण माहिती मिळवून ते बडोदें येथें इ. स. १९१५ सालीं परत आले. त्यांच्या प्रवासामुळें पाश्चात्य ग्रंथालयांच्या चळवळींत प्रामुख्यानें भाग घेणाऱ्या पुढाऱ्यांना हिंदुस्थानांतील ग्रंथालयांच्या चळवळीविषयीं आपलेपणा वाटूं लागला. इ. स. १९१५ ते १९२१ पर्यंत श्रीयुत कुडाळकरांनीं बडोदें संस्थानांतील ग्रंथालयांची सुधारणा प्रशंसनीय रीतीनें तर केलीच व शिवाय त्या चळवळीचा प्रसार हिंदुस्थानाच्या इतर भागांतसुद्धां व्हावा म्हणून पुष्कळ खटपट केली. त्यांनीं "लायब्ररी मिसलेनी" नांवाचें मासिक सतत आठ वर्षे उत्तम रीतीनें चालवून त्याचे द्वारां लोकांमध्यें ग्रंथालयांची आवड व आस्था निर्माण करून ग्रंथालयशास्त्राचें महत्व बडोदें संस्थानासच काय पण सर्व हिंदुस्थानास पटवून दिलें; व जनतेमध्यें या चळवळीविषयीं परिणामकारक जागृति केली. श्रीयुत कुडाळकर यांचें ग्रंथालयशास्त्रांतील प्राविण्य व त्यांचा असाधारण उत्साह पाहून त्यांना इ. स. १९१९ सालीं मद्रास येथें भरलेल्या अखिल भारतीय ग्रंथालय संमेलनाचे अध्यक्ष नेमण्यांत आलें होतें. त्यावेळीं सध्याचे सुधारणाप्रेमी हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय लॉर्ड वुइलिंग्डनसाहेब मद्रास इलाख्याचे गव्हर्नर होते; व त्यांनीं या कार्यास पुष्कळच सहानुभूति दाखविली होती.

इ. स. १९२१ सालीं श्रीयुत कुडाळकर यांच्या दुःखदायक निधनानंतर श्रीयुत न्यूटन मोहन दत्त, एफ्. एल्. ए. यांची क्युरेटरचे जागीं नेमणूक झाली. श्रीयुत दत्त यांनीं स्टेट लायब्रेरियन म्हणून इ. स. १९१५ सालापासून वाखाणण्याजोगें काम केलें होतें; व संस्थानांतील ग्रंथालयांचे सुधारणेविषयीं त्यांनीं पुष्कळच खटपट केलेली होती. श्रीयुत

दत्तांनीं आज तागायत बडोदें संस्थानांतील ग्रंथालयांची सुधारणा प्रशंसनीय रीतीनें करून बडोदें संस्थानचें नांव हिंदुस्थानांतील ग्रंथालयांच्या चळवळींत अगदीं पहिल्या प्रतीचें ठेवलें आहे. प्रेमळ स्वभाव, कामाची कळकळ, व हिंदुस्थानांतील ग्रंथालयांच्या सुधारणेविषयीं सहानुभूति याबद्दल श्रीयुत दत्त यांची फार ख्याती आहे. त्यांनीं "बडोदें संस्थान व तेथील ग्रंथालयें" या नांवाचें इंग्रजींत जें पुस्तक प्रसिद्ध केलें आहे तें हिंदुस्थानांतील प्रत्येक ग्रंथालयांत संग्रह करण्याजोगें असून त्याच्या साहाय्यानें प्रत्येक ग्रंथालयाची चांगली सुधारणा करितां येण्यासारखी आहे. श्रीयुत दत्त हे हिंदुस्थानांतील अत्यंत प्रवीण ग्रंथाध्यक्ष म्हणून नांवाजलेले आहेत. इ. स. १९२० सालीं काशी येथें अखिल आशिया शिक्षण परिषद् झाली, तेव्हां ग्रंथालयाचे भागावर श्रीयुत दत्त यांना अध्यक्ष नेमण्यांत आलें होतें; व त्यावेळीं त्यांनीं आपल्या अत्यंत मौल्यवान ज्ञानाचा लाभ हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या प्रांतांतील तेथें जमलेल्या ग्रंथाध्यक्षांना करून देऊन त्यांचे मनांत ग्रंथालयांचे चळवळीविषयीं आस्था निर्माण केली. इ. स. १९३१ सालीं कलकत्त्यास बंगालमधील ग्रंथालयांचें सम्मेलन भरलें होतें तेव्हां श्री. दत्तांना त्या सम्मेलनाचें अध्यक्ष म्हणून निवडण्यांत आलें होते. बंगालमधील ग्रंथालयांच्या प्रसारास श्री. दत्त हे मोठ्या उत्साहानें मदत करीत आहेत.

बडोदें येथील ग्रंथालयांचे चळवळींत प्रामुख्यानें भाग घेतलेले आणखी एक गृहस्थ आहेत. ते म्हणजे श्रीयुत अमीन होत. श्रीयुत अमीन हे इ. स. १९१२ सालापासून कांहीं दिवस ॲक्टिंग क्युरेटर व आतां असिस्टंट क्युरेटर म्हणून काम करीत आहेत. त्यांनीं गावोंगावीं ग्रंथालयें वाढविण्याचे कामीं व त्यांची सुव्यस्था राखण्याच्या कामीं फार खटपट केली आहे. श्री. अमीन यांची कार्यतत्परता, कौशल्य व उत्साह हीं वाखाणण्याजोगीं आहेत.

इ. स. १९२५ सालीं अखिल बडोदें–संस्थान–ग्रंथालय–संघ व त्याच्या शाखा स्थापन करण्यांत आल्या. या वर्षापासून ग्रंथालयांच्या चळवळीला बडोदें संस्थानांत एक नवीन वळण लागलें आहे. या संघातर्फे प्रतिवर्षी प्रमुख गांवीं सम्मेलनें भरतात; व त्या सम्मेलनांत पुष्कळ विद्वान लोक, सरकारी अम्मलदार व इतर प्रमुख मंडळी भाग घेतात. लोकांच्या मनांत सार्वजनिक ग्रंथालयांचें महत्व पटविण्याकरितां पुस्तकें, मनो-

वेधक व उद्बोधक चित्रें, नानातऱ्हेच्या माहितीनें युक्त असे नकाशे, व अशाच प्रकारच्या इतर वस्तूंचें प्रदर्शन भरविलें जातें. मॅक्मिलन, केम्ब्रीज युनिव्हर्सिटी प्रेस, सी, ब्लॅक, मुडजि लायब्ररी, जे. बूट्स्, लायब्ररी, दि टाइम् बुक क्लब, दि डेमोक्रॅट प्रिंटिंग कंपनी, न्यूयॉर्कची एच्. डब्ल्यू. विल्सन कंपनी, गेलॉर्ड ब्रदर्स आणि इतर पुष्कळ प्रकाशक व दुकानदार यांचेकडून पुस्तकें, मासिकें व ग्रंथालयांना उपयुक्त अशा पुष्कळ वस्तू प्रदर्शनांत ठेवण्यासाठीं पाठविण्यांत येतात. या प्रदर्शनांचा परिणाम लोकांचे मनावर उत्तम रीतीनें होत आहे.

या संस्थेची स्थापना इ. स. १९२५ सालीं झाली. ही संस्था बडोदें संस्थानांतील ९८२ ग्रंथालयांना लागणारें सर्व सामान, पुस्तकें, व मासिकें किफायतशीर रीतीनें पुरवूं शकते; व त्यामुळें निरनिराळ्या ग्रंथालयांचा चांगला फायदा होतो. या संस्थेनें आजपर्यंत पुढील व इतर बरीच उपयुक्त पुस्तकें छापून प्रसिद्ध केलीं आहेतः–(१) गुजराथी भाषेमध्यें प्रसिद्ध झालेल्या वाचनीय ८००० पुस्तकांची वर्गवारीनें किमतीसुद्धां तयार केलेली यादी; (२) गुजराथेंतील ग्रंथालयांची डायरेक्टरी; व (३) गुजराथी पुस्तकांच्या वर्गीकरण पद्धतीची सुधारून तयार केलेली आवृत्ती. या संस्थेमुळें ग्रंथालयांचा चांगला फायदा तर होतोच, शिवाय मासिकें व पुस्तकें यांच्या प्रकाशकांचा व सर्वसाधारण जनतेचा सुद्धा चांगला फायदा होत आहे. लोकांमध्यें ग्रंथालयांची जागृति करण्याकरितां या संस्थेनें "पुस्तकालय" नांवाचें गुजराथी सचित्र मासिक उत्तमरीतीनें चालविलें आहे.

संस्थानांतील एकंदर ४१ तालुक्यांपैकीं २६ तालुक्यांनीं आपल्या तालुक्यांत ग्रंथालयांची वाढ होण्याकरितां स्थानिक कमिट्या नेमल्या आहेत. या कमिट्या वर्गणी गोळाकरून नवीन ग्रंथालयें स्थापन करण्याचें काम करितात; व आपापल्या तालुक्यांतील ग्रंथालयांची पाहाणी करितात. गेल्या वीस वर्षांत सरकारकडून मदत घेणाऱ्या नगर व ग्राम–ग्रंथालयांच्या स्थापनेकरितां एकंदर २,०५३,४८५ रुपये खर्च झाले आहेत. त्या पैकीं सरकारी मदत ७०७,०६६ रुपयांची झाली आहे, लोकल बोर्डांनीं केलेली मदत ६५३, ५५३ रुपये आहे; व लोकांनीं जमवून खर्च केलेली रक्कम ६९२, ८६६ रुपये होय. वरील आंकड्यांत सेंट्रल लायब्ररीच्या खर्चाचा समावेश केलेला नाहीं. सेंट्रल लायब्ररींत प्रतिवर्षी ५०,००० रुपये खर्च होतात.

एकंदरींत पाहिलें असतां बडोदें संस्थानांत ग्रंथालयांची चळवळ प्रशंसनीय रीतीनें फैलावत आहे. लोकांमध्यें नवीन ग्रंथालयें स्थापण्याची उत्कट इच्छा निर्माण झाली आहे; व ती ग्रंथालयें चांगली चालविण्याकरितां ग्रंथालयशास्त्रांत पारंगत अशा ग्रंथाध्यक्षांची नेमणूक केली पाहिजे हें सुद्धां लोकांना पटलें आहे. इ. स. १९१० सालापासून आजपर्यंत बडोदें संस्थानांत सार्वजनिक मोफत ग्रंथालयांची वाढ फार झपाट्यानें चालू आहे व सध्यां प्रांत-ग्रंथालयें, नगर-ग्रंथालयें, खेडेगावांतील ग्रंथालयें व फिरतीं ग्रंथालयें यांचा लाभ संस्थानांतील शेंकडा ७० जनतेला मिळू शकत आहे.

या सर्व चळवळीचें केन्द्रस्थान बडोदें येथील सेंट्रल लायब्ररी ही होय. ही लायब्ररी हिंदुस्थानांतील एक नमुनेदार संस्था आहे. श्रीमंत सरकार महाराजसाहेब यांनीं इ. स. १९११ सालीं विविध विषयांवरील निवडक २०,००० पुस्तकांची सरकारांची खाजगी लायब्ररी बक्षीस दिली. तेव्हांपासून या ग्रंथालयाची इतकी सुधारणा झाली आहे कीं, तें आतां हिंदुस्थानांतील सर्वांत मोठ्या ग्रंथालयामध्यें पहिल्या प्रतीचें ग्रंथालय झालें आहे. सध्यां या ग्रंथालयांत जवळ जवळ १२५००० पुस्तकें आहेत. गतवर्षी या ग्रंथालयांतून अजमासें १३२५०० पुस्तकें लोकांना घरोघर वाचावयास देण्यांत आलीं. (या आकड्यांत फिरत्या ग्रंथालयांच्या विभागांतून बाहेरगांवीं वाचावयास पाठविलेल्या पुस्तकांचा समावेश होतो.) या ग्रंथालयाचा एक विशेष म्हणजे येथें वाचकांना कपाटाजवळ जाऊन स्वतःला लागणारीं पुस्तकें निवडतां येतात व त्यामुळें कित्येक वेळीं त्यांना माहीत नसलेलीं परंतु त्यांना उपयुक्त अशीं कित्येक पुस्तकें त्यांचे नजरेस सहज येऊन ग्रंथालयाचा फायदा घेण्याची त्यांची उत्सुकता वाढते.

श्रीमंत सरकारसाहेब यांचे इच्छेवरून इ. स. १९१५ सालीं ओरिएन्टल् लायब्ररीची स्थापना झाली. या लायब्ररीमध्यें प्रथमतः बडोदें येथील विठ्ठल मंदिरांतील संस्कृत ग्रंथांचा संग्रह ठेवून संस्कृत ग्रंथालयाची स्थापना करण्यांत आली. नंतर श्रीमंत सरकारांचे बंधु श्रीमंत संपतराव गायकवाड यांनीं उदार होऊन आपल्या संग्रहांतील ६३० संस्कृत ग्रंथ या लायब्ररीस बक्षिस दिले. त्यानंतर या ग्रंथालयांत प्रतिवर्षी पुष्कळ हस्तलिखित व छापलेले संस्कृत आणि प्राकृत ग्रंथ यांचा भरणा होत आला आहे. या संस्थेला ऊर्जितावस्थेस आणण्याचे प्रयत्न विख्यात पंडित कै. सी. डी. दलाल यांनीं बरेच केले. त्यांचेनंतर जैन पंडित एल्. बी. गांधी यांनीं हें कार्य मोठ्या जोमानें चालू ठेवलें. इ. स.

१९२७ सालीं लायब्ररीला सेन्ट्रल लायब्ररीपासून स्वतंत्र करून दुर्मिळ ग्रंथांच्या प्रसिद्धीकरणाचें काम जोमानें चालावें म्हणून ओरिएन्टल् इन्स्टिट्यूटची स्थापना करण्यांत आली. त्या वेळीं या ग्रंथालयांत १३००० संस्कृत हस्तलिखित ग्रंथ व ६००० छापील ग्रंथ होते. या इन्स्टिट्यूटवर डॉ. भट्टाचार्य यांना डायरेक्टर म्हणून नेमण्यांत आले. डॉ. भट्टाचार्य यांचे नियंत्रणाखालीं ह्या संस्थेनें बरेंच महत्वाचें कार्य केलें आहे. आजपर्यंत या संस्थेनें ६३ ग्रंथ छापून प्रसिद्ध केले आहेत; व २७ ग्रंथ छापण्याचें कार्य हातीं घेतलें आहे.

इ. स. १९१३ सालीं लहान मुलांकरितां शिशुग्रंथालयाची योजना होऊन तेथें लहान मुलांना आवडतील अशा तऱ्हेच्या सचित्र व मनोरंजक पुस्तकांचा भरणा करण्यांत आला. येथें लहान मुलांच्या चौकस बुद्धीला चांगलें वळण लावावें म्हणून नानातऱ्हेच्या खेळांची योजना केलेली आहे; व त्यांना खेळतां खेळतां पुस्तकें वाचण्याची गोडी लावण्याचा उपक्रम केला जातो. या ग्रंथालयावर एका सुशिक्षित बाईची योजना केलेली आहे. या बाई या ग्रंथालयाच्या सुरवातीपासून येथें काम करीत असल्यामुळें त्यांना लहान मुलांना लागणाऱ्या पुस्तकांची निवड चांगली करितां येते; व मुलांचें रंजन सुद्धां त्या चांगलें करितात. त्या प्रत्येक आठवड्यांत मुलांना नवीन नवीन गोष्टी सांगून त्यांचे मनांत वाचनाची अभिरुचि निर्माण करितात; व त्यांचे खेळांत वारंवार भाग घेऊन खेळांमध्यें सुद्धां मुलांचें प्राविण्य वाढविण्यास त्या मदत करितात. या ग्रंथालयांत अजमासें ३००० पुस्तकें आहेत; व रोज जवळजवळ ७० लहान मुलें या ग्रंथालयाचा फायदा घेतात.

बडोद्यास इ. स. १९०७ सालीं स्त्रियांकरितां ग्रंथालयाची स्थापना महिला ट्रेनिंग कॉलेजमध्यें करण्यांत आली, व नंतर १९१४ सालीं हें ग्रंथालय सेन्ट्रल लायब्ररींत नेण्यांत आलें. तेव्हांपासून या ग्रंथालयांत बरीच सुधारणा होत आली आहे. या ग्रंथालयावर एका गुजराथी सुशिक्षित बाईची नेमणूक झाली आहे. येथें केवळ स्त्रियांना उपयुक्त अशा पुस्तकांचा व मासिकांचा भरणा करण्यांत येतो. गेल्या वर्षी या ग्रंथालयांत १,०८५ स्त्रियांना २२,३५६ पुस्तकें घरोघर वाचावयास देण्यांत आलीं.

इ. स. १९१२ सालीं दृश्य-पाठ-शिक्षण-शाखा (Visual Instruction Section) उघडण्यांत आली. चित्रपटांच्या सहाय्यानें लोकांचें मनरंजन करून त्यांना परप्रांतांतील व परदेशांतील नवीन नवीन माहिती देण्याचें कार्य या शाखेकडून केलें जातें. या शाखेचा मुख्य उद्देश निरक्षर

लोकांना बाह्य जगाची माहिती चित्रपटांचे व व्याख्यानाचे सहाय्यानें देऊन त्यांची ज्ञानलालसा वाढविणें व त्यांना साक्षर लोकांबरोबर व्यवहार करण्यास पात्र करणें हा होय. आजपर्यंत या शाखेनें आपलें कार्य उत्तम रीतीनें करून दाखविलें आहे. खेडोपाडीं जेथें जेथें या शाखेकडून चित्रपट दाखविले जातात तेथें तेथें स्त्री-पुरुषांच्या व लहान मुलांच्या झुंडीच्याझुंडी जमतात. एकंदरीनें या उपक्रमाचा जनतेवर चांगला परिणाम होत आहे.

बडोदें संस्थानांत ग्रंथालयशास्त्राचें शिक्षण देण्याचा वर्ग बॉर्डन साहेब यांनीं १९१० सालीं उघडला व तेव्हांपासून आजपर्यंत संस्थानांतील पुष्कळ ग्रंथाध्यक्षांना, तसेंच म्हैसूर, इंदूर, देवास व हिंदुस्थानांतील इतर प्रांतांतील कांहीं ग्रंथाध्यक्षांना या शिक्षणाचा लाभ घेतां आला आहे. सध्यां संस्थानांतील गांवोगांवच्या ग्रंथाध्यक्षांना वेळोवेळीं हें शिक्षण देण्याचें काम सध्याचे ॲसिस्टंट क्युरेटर श्रीयुत अमीन हे करितात.

इ. स. १९०६ सालापासून श्रीमंत सरकारांनीं देणग्या देऊन गांवोंगांवीं ग्रंथालयें उघडण्याचा उपक्रम सुरु केला. त्यानंतर चार वर्षांनीं बॉर्डन साहेबांची ग्रंथालय खात्यावर मुख्य अधिकारी म्हणून जेव्हां नेमणूक झाली त्यावेळीं त्यांनीं अशीं ग्रंथालयें उघडण्याकरितां व तीं उत्तम रीतीनें चालविण्याकरितां नियम घालून दिले. या नियमाअन्वयें कोणत्याहि गांवांतील नागरिकांनीं एखादें ग्रंथालय उघडण्याकरितां १००,३०० अथवा ७०० रुपये वर्गणी करून जमा केले असल्यास त्यांना सरकारकडून तितकीच रक्कम व म्युनिसिपल बोर्डाकडून तितकीच रक्कम दिली जाते. जर ग्रंथालयाकरितां इमारत बांधावयाची असेल तर त्या ग्रंथालयाच्या चालकांना फक्त $\frac{1}{3}$ रक्कम जमवावी लागते व बाकीची रक्कम सरकार व डिस्ट्रिक्ट बोर्ड यांजकडून मिळते. एखाद्या अगदीं लहान खेडेगावांत बारिकसें ग्रंथालय स्थापावयाचें असल्यास तेथील लोकांना १०० रुपयांची गुजराथी पुस्तकें २५ रुपयांना विकत देण्याची व्यवस्था सरकारांनीं केली आहे. बाकीचे ७५ रुपये सरकारकडून दिले जातात. जनतेच्या शैक्षणिक सुधारणेकरितां केलेल्या या सुधारणेचा फायदा लोकांनीं आजपर्यंत उत्तम रीतीनें करून घेतला आहे. आतांपर्यंत एकंदर ४५ शहरें व ८१८ खेडेगावें यांना मोफत ग्रंथालयांची व्यवस्था करण्यांत आली आहे. या सर्व ग्रंथालयांचा एकंदर ग्रंथसंग्रह ६१२, ४०६ आहे व त्यांचा फायदा एकंदर ७९,४०६ वाचक घेतात. प्रतिवर्षीं वाचावयास दिलेल्या पुस्तकांची संख्या ४२५,८११

होऊं शकेल. या शिवाय गांवोंगांवीं असलेल्या वर्तमानपत्रांच्या वाचनालयांची संख्या २१९ आहे.

काांहीं खेडेगांवांतून ग्रंथालयांची व्यवस्था नसल्यामुळें तेथें फिरतीं ग्रंथालयें पाठविण्याची व्यवस्था केली आहे. या फिरत्या ग्रंथालय-विभागांत प्रत्येक पेटींत १५ पासून ३० पर्यंत पुस्तकें मावतील अशा एकंदर ५०० पेट्या आहेत व त्यांतून जवळ जवळ १५००० पुस्तकें १२५ ठिकाणीं पाठविण्याची व्यवस्था केलेली आहे. या पेट्या कोणत्याहि ग्रंथालयाकडे, शाळेकडे, अथवा संस्थेकडे मोफत पाठविण्यांत येतात. त्या पाठविण्याकरितां व परत आणण्याकरितां लागणारा सर्व खर्च सरकारकडून केला जातो. गेल्या वर्षी याप्रमाणें २२००० पुस्तकें गांवोंगांवीं वाचावयास पाठविण्यांत आली.

श्रीमंत सरकार सयाजीराव महाराज यांनीं ग्रंथालयांचे बाबतींत आपल्या संस्थानला पाश्चिमात्य देशांचे बरोबरीस ठेवून हिंदुस्थानापुढें एक नमुनेदार उदाहरण घालून दिलें आहे. त्यांनीं लोकांमध्यें ज्ञानलालसा वाढवून बहुजन समाजाला सुशिक्षित व सुसंस्कृत केल्यामुळें आज बडोदें संस्थानाची ख्याती सर्व जगभर पसरली आहे. श्रीमंतसरकारांनीं केलेल्या ग्रंथालयांचे प्रसारामुळें लोकांमध्यें पुस्तकें वाचण्याची आवड निर्माण झाली आहे; इतकेंच नव्हे तर वाचनाचा व्यासंग कायम ठेवणें व वृद्धिंगत करणें हें अत्यावश्यक आहे अशी जनतेची खात्री झाली आहे. संस्थानांत ज्या शिक्षणसंस्था आहेत. त्यांच्या शिक्षणामध्यें भर घालण्यास व त्या संस्थांची भरभराट करण्यास ग्रंथालयांच्या प्रसारानें फार उपयोग झाला आहे. निरनिराळ्या खेडेगावांतील व शहरांतील लोकांचे पुढारी व संस्थानचे अधिकारी या लोकांनीं ग्रंथालयांच्या भरभराटीकरितां पुष्कळ मदत केली आहे. शाळांतील शिक्षकांनीं निरनिराळ्या ग्रंथालयांच्या चिटणिसाचें काम मोफत करून लोकांना पुस्तकें वाचण्याची गोडी लावण्याचें कार्य फार प्रशंसनीय रीतीनें केलें आहे.

या लेखांत लेखकानें बडोदें संस्थानांतील ग्रंथालयांच्या प्रसाराचा इतिहास देण्याचा अल्प प्रयत्न केला आहे. त्यावरून गेल्या २५ वर्षांत या संस्थाननें केलेल्या कल्पनातीत सुधारणांची कल्पना वाचकांना सहज येण्याजोगी आहे. बडोदें सस्थानचें अनुकरण हिंदुस्थानांतील इतर प्रांत करतील तर हिंदुस्थानांतील बहुजन समाज सुशिक्षित व सुसंस्कृत करणें सुकर होईल, व हिंदुस्थानला इतर देशांच्या बरोबरीनें या बाबतींत सुधारणा करतां येईल.

महाराज व मराठी ग्रंथोत्तेजन

[ले. **चिंतामण गणेश कर्वे**, संपादक महाराष्ट्र शब्दकोश]

" निरनिराळ्या उपयुक्त विषयांवर पुस्तकें तयार झाल्याशिवाय शिक्षणाचें कार्य सिद्धीस जाणार नाहीं. भाषेंत जर चांगले ग्रंथ निपजले नाहींत, तर लोकशिक्षणाचे सर्व प्रयत्न लंगडे पडतात; इतकेंच नव्हे तर चांगलीं पुस्तकें समाजास न मिळाल्यानें लोकांची प्रवृत्ति सदोष पुस्तकें वाचण्याकडे होते. मनुष्यामध्यें तृषा उत्पन्न करावी आणि ती भागविण्याचें साधन देऊं नये, तशांतला हा प्रकार आहे. अर्थात् उपयुक्त ग्रंथ उत्पन्न करण्याची निकड केवढी आहे, हें आपल्या निदर्शनास येईल. देशी भाषांत चांगले ग्रंथ तयार करण्यासंबंधानें माझे प्रयत्न फार वर्षांपासून चालू आहेत, हें आपणांस महशूर आहेच. अनेक प्रकारें उत्तेजन देऊन व पुष्कळ खर्च करून मी या दिशेनें होईल तितका प्रयत्न करीत आलों आहें. "

—दहाव्या साहित्यसंमेलनप्रसंगीं महाराजांनीं केलेलें भाषण (२६ नोव्हेंबर १९२१).

प्रास्ताविक—श्रीमंत सयाजीराव महाराजांची विद्याभिरुचि सर्वश्रुत असून, त्यांनीं विद्याप्रसाराच्या सत्कार्यांत जेवढें तनमनधन खर्च केलें आहे तेवढें किंवा त्याच्या निम्म्यानें तरी खर्च करणारा राजपुरुष किंवा धनिक अखिल भारतांत सांपडणार नाहीं. महाराजांचा विद्याव्यासंग केवढा दांडगा आहे याची बरोबर जाणीव त्यांच्याजवळ नेहमीं असणाऱ्या माणसांखेरीज दुसऱ्या कोणाला येणार नाहीं. जगांतील उत्कृष्ट वाङ्मय आपल्या पूर्ण परिचयाचें करून घेऊन, त्याचा लाभ आपल्या देशबांधवांसहि करून देण्यासाठीं ते अक्षय झटत असतात. आपले लोक नुसते साक्षरच नव्हे तर सुविद्य व्हावेत यासाठीं त्यांची तळमळ चालली असते. ती तळमळ पाहून 'केवढा थोर महात्मा !' असे धन्योद्गार तोंडांतून सहज बाहेर पडल्याखेरीज कसे राहातील ?

वाङ्मयोत्तेजनाची जुनी परंपरा—देशी भाषांतून निरनिराळ्या विषयांवर चांगले सुबोध ग्रंथ तयार होऊन देशी वाङ्मयाभिवृद्धि तर व्हावीच पण तीबरोबर जनतेला आपलें जीवित उच्च व सुखावह करण्यास मोठी मदत व्हावी, हा हेतु महाराज सदोदित बागवीत असून, तत्सिद्ध्यर्थ त्यांनीं ग्रंथो-

There is nothing like "Rubbing
shoulders" with ones' fellow creatures,
especially of different castes, for
the broadening of ones' views
on the various aspects of life —
a very desirable process in a
country where the existence of
most is confined to a narrow
rut burrowed deep by the
lethargic wheels of intolerant
traditions.

श्री. महाराजसाहेबांचें हस्ताक्षर. (सन १९३३)

भाषेंत जर चांगले ग्रंथ निपजले नाहींत तर लोकशिक्षणाचे सर्व प्रयत्न लंगडे पडतात आणि लोकांची वाचनाभिरुची बिघडते. म्हणून ज्ञानवर्धक व सद्भावनापोषक वाङ्मय निर्माण करण्याकडे लक्ष ठेवावें.

માણસની કિંમત, તેની ઊંચ નીચતા, એ તેના સદ્ગુણ ઉપર તથા તેની કૃતિ ઉપર અવલંબેલી રહે છે, અને નહિ કે માત્ર અમુક જાતિમાં ઉત્પત્તિ ઉપર.

श्री. महाराजसाहेबांचें हस्ताक्षर (पृ. २२२)

त्तेजनाचे अनेक उपाय आतांपर्यंत योजिले आहेत. प्रजेचें ज्याप्रमाणें लालन-पालन-पोषण करणें हें राज्यकर्त्यांचें कर्तव्य आहे, त्याचप्रमाणें प्रजेला ज्ञानी करण्याचेंहि कर्तव्य आहे असें महाराज जें मानतात तें त्यांच्या थोर संस्कृतीचें द्योतक आहे. त्यांच्या घराण्यांत जी विद्योत्तेजनाची परंपरा अखंड चालत आली तीच महाराजांनीं विशेष विस्तारली. श्रीमंत गणपतराव गायकवाड यांनीं १८४९ सालीं मुंबईंतील 'दक्षिण भाषेंत पुस्तकें प्रसिद्ध करणारी मंडळी' या संस्थेस पांच हजार रुपये बक्षीस दिल्याचा उल्लेख सांपडतो (विविध ज्ञानविस्तार, मार्च १८७८) अनंतफंदी, होनाजीबाळा सगनभाऊ इत्यादि सुप्रसिद्ध लावणीकारांस गायकवाडांचा मोठा आसरा असे. 'धर्मराज्य गायकवाडी असें नाहीं दुसरें स्थल। छपनदेशिचे गुणिजन येती। या जागीं अमळ॥' अशी गुणीजनांचा सन्मान करणाऱ्या गायकवाडांची स्तुति होनाजी बाळ जी करतो ती यथार्थ आहे. खंडेराव महाराजांनीं आपल्या राज्यव्यवस्थेस उपयोगी पडतील असे कित्येक ग्रंथ तयार करवून घेतले होते. महाराणी जमनाबाईसाहेब याहि विद्वानांचा परामर्ष चांगला घेत. श्रीमंत सयाजीरावांनीं तर गादीवर बसल्यापासून अध्ययन आणि अध्यापन या ऋषितुल्य जीवनक्रमाचा आपण होऊन अंगीकार केला व त्यांचें आजपर्यंतचें चारित्र्य या दोन तत्त्वांमुळें सुरम्य आणि सुप्रतिष्ठित बनलें आहे.

पाकशास्त्रीय वाङ्मय—महाराज प्रथम १८८२ सालीं विलायतेस गेले व त्यावेळेपासून तिकडील ज्या ज्या चांगल्या समाजोपयोगी गोष्टी त्यांना आढळल्या त्या आपल्याडे रुजाव्यात म्हणून त्यांनीं कितीतरी प्रयत्न केले. त्या प्रयत्नांचा इतिहास म्हणजे एक महाभारतच होईल. उदाहरणादाखल, पाश्चात्त्य सूपशास्त्राची माहिती इकडे करून देण्यासाठीं त्यांनीं दोन होतकरू विद्यार्थी सरकारी शिष्यवृत्ती देऊन पाठविले ते परत आल्यावर खाशा मुदपाकाची व्यवस्था त्याजकडे सोंपविली; व पुढें पाकशास्त्र ग्रंथमाला काढून पाश्चिमात्य पाकशास्त्र (भाग ३) व सूपशास्त्र (मद्रासी, मुसलमानी, इंग्रजी, तंजावरी इ. पद्धतींचें, अंक ४) हे मोठे ग्रंथ, व 'भोजनदर्पण' (१८९७), 'भोजन दर्पणकला' (१९०९) 'पाकशिक्षण' क्रमिक पुस्तकें १–३ (१९०८), 'सयाजीपाकरत्नाकर' (१९१७), 'महाराष्ट्रीय स्वयंपाक' इत्यादि बरीच पुस्तकें, तसेंच जेवणाच्या आनुषंगिक गोष्टींवर 'टेबल सर्व्हीस अथवा आंग्ल परिवेषण पद्धती' (१९१६), 'पदार्थवार लागणाऱ्या जिन्नसांचे

प्रमाणाचें पुस्तक ' (भाग ३,१९२८), 'पदार्थवार आकाराचें पुस्तक (१९१४) इ. अनेक पाकशास्त्रीय ग्रंथ लिहून घेतले. त्यामुळें भारतीय आणि पाश्चात्त्य पाकक्रियेवरचें सविस्तर आणि सर्व वाङ्मय मराठींत प्रसिद्ध झालें. ही अपूर्व भर एरवीं कशानें पडली असती? असो.

ऐने राजमेहेल

ग्रंथलेखनाच्या कामीं महाराजांना अतिशय उपयोगी पडलेले पहिले विद्वान् म्हणजे प्रसिद्ध नाटककार शंकर मोरो रानडे होत. यांच्या कडून महाराजांनीं 'ऐने राजमेहेल' अथवा 'राजवाडादर्पण' हा मोठा ग्रंथ १८८८ सालीं तयार करविला. यांत राजघराण्यांत होत असलेलीं वार्षिक कृत्यें व तत्संबंधीं निरनिराळ्या खात्यांकडून काय काय तजवीज होते याची सांगोपांग माहिती दिली आहे व प्रस्तावनेंत प्रत्येक खात्याचा इतिहास सांगितला आहे. याला त्यानंतर आतांपर्यंत ५० वर पुरविण्या जोडल्या गेल्या. या पुस्तकांवरून राजघराण्यांतील धार्मिक आचारविधींसंबंधीं समग्र माहिती मिळते. महाराजांच्या नोकरवर्गाला याचा प्रत्यहीं उपयोग होत असणारच, पण तिऱ्हाइताला सुद्धां त्यांचा व्यवस्थित माहिती म्हणून उपयोग वाटेल. रानडे यांचें दुसरें महत्त्वाचें पुस्तक म्हणजे 'वधूवरपरीक्षा' हेंहि महाराजांच्या आज्ञेवरून १९०२ सालीं त्यांनीं संपादिलें.

दक्षिणाफंडाचा सुविनियोग—पुण्याप्रमाणें बडोद्यांतहि श्रावणमासाची दक्षिणा विद्वान्, गोरगरीब व इतर यांना अनियमितपणें वांटण्याची वहिवाट असे या कामीं बराच पैसा खर्च होऊनहि त्याचा उपयोग होत नसे. तेव्हां सयाजीरावांनीं अधिकारसूत्रें धारण केल्यावर लवकरच या खात्यांत लक्ष घालून परीक्षापद्धति सुरू केली व प्रथम दक्षिणाफंडांतून २५०० रुपये दरसाल नवीन पुस्तकें व निबंध तयार करण्याच्या कामीं लावून दिले; नंतर त्याच फंडांतून दरसाल १०००० रुपये धर्मशास्त्रावरील पुस्तकांचें भाषांतर करविण्यासाठीं खर्च व्हावेत असा हुकूम दिला (१९०३). दानचंद्रिका (भाषांतरकार शं. मो. रानडे), आचारमयूख (भिकाचार्य), नारायण-भट्टी प्रयोग (बद्रीनाथ), प्रायश्चित्तमयूख (ऐनापुरेशास्त्री), शंकरब्रह्मसूत्र (प्रो. चांदोरकर व अभ्यंकरशास्त्री) इत्यादि उत्कृष्ट पुस्तकें भाषांतर होऊन देशीवाङ्मयांत जी भर पडली ती महाराजांच्या दाननियमनाच्या या विशिष्ट धोरणामुळेंच होय.

ग्रंथमालांचा उदय—शंकर मोरो रानडे यांच्याप्रमाणें महाराजांना वाङ्मयोत्तेजनाच्या कामीं ज्यांचा पहिल्या अमदानींत विशेष उपयोग झाला त्यांपैकीं श्री. गोविंद सखाराम सरदेसाई (प्रसिद्ध रियासतकार) व प्रो. त्रिभुवनदास कल्याणदास गज्जर (प्रख्यात शास्त्रज्ञ) यांचा प्रामुख्यानें उल्लेख केला पाहिजे. 'राष्ट्रकथामाला' व 'महाराष्ट्र ग्रंथमाला' यासंबंधीं १८९४ पर्यंत सर्व व्यवस्था श्री. सरदेसाई यांच्याकडे असे. त्यांच्या कामगिरीबद्दल गौरव म्हणून २००० रु. बक्षीसी दिली आहे. पुढें ग्रंथप्रकाशनाची व्यवस्था विद्याखात्याकडे आली. प्रो. गज्जर यांनीं देशी भाषांत शास्त्रीय ग्रंथ तयार करविण्याची योजना महाराजांना सुचवून कलाभुवनाबरोबर 'श्रीसयाजी ज्ञानमंजूषा व 'श्रीसयाजी लघु ज्ञानमंजूषा' या शास्त्रीय ग्रंथमाला सुरू केल्या. 'रेखात्मक यथार्थ दर्शन' (Linear Perspectur)-लेखक ग. भा. वैद्य १८९५ 'न्याय-शास्त्र' (Pednclive Lozic)—लेखक मो. के. दामले १८९६, 'व्यापारी भूगोल–लेखक धनुर्धारी १८९७ यासारखीं थोडीं पुस्तकें या मालांतून बाहेर पडली. ज्ञानमंजूषेच्या कामांतील अनुभव सांगतांना प्रो. गज्जर 'या इलाख्यांत विशेषेंकरून शास्त्रीय विषयांवर लिहितील अशा विद्वान लोकांची मोठी वाण आहे. मी ज्यावेळीं हें काम हातीं घेतलें त्यावेळीं विद्वान् लोकांची मदत मला मिळेल अशी मोठी आशा होती पण ती आतां निष्फळ झाली आहे' असे जे खिन्नतेचे उद्गार काढतात तेच किंवा तसेच उद्गार आतांपावेतों काढावे लागत होते. पण सुदैवानें सध्यां कांहीं शास्त्रीय लेखक निर्माण झाले असून देशी भाषांतून बरेच शास्त्रीय ग्रंथहि तयार होऊं लागले आहेत. पण महाराजांनीं शास्त्रीय वाङ्मयोत्तेजनाला आरंभ चाळीस वर्षांपूर्वींच केलेला आहे व अप्रत्यक्षत: त्याचीच गोड फळें आज समाजाला मिळत आहेत असें म्हटल्यास सत्यालाप होणार नाहीं खचीत. शास्त्रीय पारिभाषिक शब्दांची अडचण दूर करण्यासाठीं प्रो. गज्जर हे एक बहुभाषाकोश रचीत होते. हा कोश प्रस्तुत लेखकानें पाहिला असून यांत प्रत्येक इंग्रजी शब्दाला निरनिराळया देशी भाषांतील प्रतिशब्द देण्यांत आले आहेत. पण हा कोश पुरा झाला नाहीं. तथापि या ज्ञान-मंजूषा, कोश, ग्रंथखरेदी, छपाई इ. शास्त्रीय वाङ्मय प्रकाशनासाठीं महा-राजांचे सुमारें साठ हजार रुपये खर्च झाले.

संस्कृत ग्रंथांचे तर्जुमे—राष्ट्रकथामाला, महाराष्ट्रग्रंथमाला यांतील प्रत्येक पुस्तकाच्या शेवटीं 'श्रीमंत गायकवाड सरकारांतून ग्रंथप्रसिद्धीचे कामीं होत असलेले प्रयत्न' या सदराखालीं जी माहिती देण्यांत आलेली आहे तीवरून भाषाभिवृद्धीसाठीं महाराजांनीं त्याकाळीं सुद्धां किती लक्ष दिलें होतें हें कळून येतें. कडी प्रांतांतील पट्टण येथें स्वारी गेली असतांना जैन संस्कृत ग्रंथभांडार त्यांच्या पाहाण्यांत येऊन, त्यांतील उपयुक्त पुस्तकांचे तर्जुमे करविण्याचा सद्धेतु बाळगून (१) इतिहास, (२) शास्त्र, (३) नाटक व (४) धर्म या चार विषयांवर त्यांतील उपयुक्त पुस्तकें मराठींत लिहिण्याविषयीं त्यांनीं हुकूम दिला व मागें सांगितल्याप्रमाणें श्रावणमास दक्षिणा फंडातून कांहीं रकम त्यासाठीं काढून ठेविली, या भाषांतराच्या कामावर ३०० रु. दरमहाचा एक अधिकारी नेमून २१ ग्रंथ तयार केले, व कांहीं प्रसिद्ध केले. 'नीतिवाक्यामृत' (मराठी व गुजराथी), 'काव्यकल्पलता' हीं सुंदर पुस्तकें त्यांतलींच होत. साहित्यशास्त्रावरचा 'काव्यकल्पलता' हा जैनग्रंथ अलंकारशास्त्राच्या अभ्यासांत नवीन भर घालणारा आहे, ही गोष्ट फार थोड्या आधुनिक पंडितांस अवगत असेल.

नोकरांसाठीं पुस्तकें—संस्थानच्या निरनिराळ्या खात्यांच्या उपयोगी पडणारीं पुस्तकें नवीन किंवा परभाषांतून तर्जुमे करून छापण्यांत आलीं. या नियमबद्ध पुस्तकांमुळें नोकरांना शिस्तीनें काम करण्याची संवय लागावी हा प्रधान हेतु असला तरी त्यांच्या प्रकाशनामुळें वाङ्मयाच्या विविध शाखांत नवीन नवीन भर पडत गेली. उदाहरणार्थ, अहेर बहुमान पोषाखाचा नियम, खासगी खात्याच्या सामानासंबंधी नियम, आर्डर्ली रूमसंबंधी नियम, स्वारीनियम खात्याच्या अंतर्व्यवस्थेसंबंधीं नियम, सिंहाचे व वाघाचे शिकारीसंबंधीं नियम, चित्त्यासंबंधीं नियम, छायाचित्रासंबंधीं नियम, मरळ माशांच्या पैदाशीसंबंधीं नियम, इ. पुस्तकें बाहेरचा सामान्य लेखक कोणी लिहिणार नाहीं व एखाद्यानें लिहिलीं तर तीं खपणारहि नाहींत. तेव्हां संस्थानी मदतीनेंच असें असामान्य वाङ्मय निघूं शकतें.

क्रीडाग्रंथमाला—

पाकशास्त्राप्रमाणें राष्ट्रीय खेळासंबंधींहि पुस्तकें असावींत व जुने खेळ नामशेष न होतां नव्या पाश्चात्त्य खेळांची त्यांत भर पडावी या महनीय

दृष्टीनें महाराजांनीं ' क्रीडामाला ' या नांवानें एक माला सुरू केली. तींत श्री. रा. स. आठवले व गो स. सरदेसाई यांनीं नऊ दहा पुस्तकें प्रसिद्ध केलीं आहेत. ' मराठी खेळांचें पुस्तक ' हें अत्यंत महत्त्वाचें पण आज दुर्मिळ असणारें मोठें पुस्तक श्री. कालेलकरांनीं लिहिलें व देवधरांनीं दुरुस्त करून प्रसिद्ध केलें. या पुस्तकाला महाराजांनीं ४००० रु. मदत दिली आहे.

कैसरकडून सुलतानाकडे—मालांतून न निघालेल्या स्वतंत्र पुस्तकांपैकीं 'कैसर'कडून सुलतानाकडे, अभिनवदर्पण, प्राटेस्टंट, परिवर्तन, मराठी उपनिषदें, बडोद्याचे राज्यकर्ते यांसारखीं शिक्षणखात्यानें हल्लींच्या सयाजी साहित्यमालेपूर्वीं प्रसिद्ध केलेलीं पुस्तकें निःसंशय मोठ्या योग्यतेचीं आहेत. पण दुर्दैवानें तीं आज लेखकांच्या दृष्टीआड झालेलीं आहेत. पहिला ग्रंथ गिबनच्या ' रोमी कैसरकीचा उदय व पूर्ण अस्त ' (The Rise and Fall of the Roman Empire) या इंग्रजी ग्रंथाचा महाराजांनीं स्वत: इंग्रजींत काढलेला जो सारांशग्रंथ त्याचें मराठी रूपांतर आहे. हें रूपांतर सुप्रसिद्ध पंडित कै. राजाराम रामकृष्ण भागवत यांच्याच तिखट लेखणींतून उतरलें असून, भागवतांनीं 'मराठी दृष्टीनें जगाच्या इतिहासाची पहाणी' व 'वाचणारास इशारत' ही ४० पानांची जी विद्वत्ताप्रचुर मर्मभेदी प्रस्तावना लिहिली आहे ती वाङ्मयेतिहासभक्तांनीं मुद्दाम वाचावी. हा ग्रंथ सुमारें ६०० पानांचा आहे. अनेक परिशिष्टें व सूची यांनीं तो परिपूर्ण झाला आहे. ' अभिनयदर्पण ' हे अभिनयावरील सचित्र पुस्तक आजहि मराठींत अद्वितीय म्हणतां येईल.

सयाजी साहित्य-बालज्ञान-माला—सन १९०९ मध्यें बडोद्यास जें महाराष्ट्रसाहित्य संमेलन भरलें व त्या नंतर लवकरच जें गुजराथी साहित्यसंमेलन भरलें त्याप्रसंगीं महाराजांनीं वाङ्मयाभिवृद्धीसंबंधीं मननीय विचार प्रदर्शित केले, एवढेंच नव्हे तर मराठी, गुजराथी आणि हिंदी या भाषांतून स्वतंत्र, रूपांतरित किंवा भाषांतरित ग्रंथ निघावेत म्हणून दोन लाख रुपये निराळे काढून ठेविले. या मोठ्या रकमेच्या व्याजांतून चांगले ग्रंथ तयार करविण्याची योजना विद्याखात्यानें करून विद्यमान ' सयाजी साहित्य माला ' व 'सयाजी बालज्ञान माला ' अस्तित्वांत आणल्या. पहिल्या मालेंतून आतांपर्यंत २०७ पुस्तकें व दुसरींतून ९५ पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं आहेत. त्यांतील मराठी अनुक्रमें ४२ व ६ आहेत. १ इतिहास, २ शिक्षण, ३ चरित्र, ४ विज्ञान,

५ वार्ता व ६ प्रकीर्ण असे सहा गुच्छ उर्फ वर्ग या ग्रंथांचे केलेले आहेत, 'संस्कृत वाङ्मयाचा इतिहास' 'सुधारणा आणि प्रगति' 'दीघनिकत्य' 'हिंदुस्थानचा लष्करी इतिहास' सरदेसाई यांच्या रियासतीचे कांहीं भाग, 'मराठ्यांच्या प्रसिद्ध लढाया' 'मुंबई इलाख्यांतील जाती,' 'राजनीतिशास्त्राचीं मूळतत्त्वें' 'जातकांतील निवडक गोष्टी' यासारखी बरींच पुस्तकें उपयुक्त आहेत. 'तरी या प्रयत्नास चांगलें यश येत नाहीं हें पाहून मनास अत्यंत उद्वेग होतो.' असें महाराजांनींच १९२१च्या संमेलनांत जे उद्गार काढले तेच कमीअधिक प्रमाणांत निर्विकार मनाला प्रांजळपणें काढणें भाग पडतें. 'हा प्रयत्न सिद्धीस न जाण्याचीं कारणें कांहींहि असोत, परंतु लोकांनीं थोडाबहुत तरी स्वार्थत्याग करून या कामांत भाग घेतल्याशिवाय नुसत्या एकांगी सरकारी प्रयत्नानें हें कार्य सिद्धीस जाईल असें मला वाटत नाहीं.' हें महाराजांचें यावर निदान अगदीं बरोबर आहे. तेव्हां ज्या क्षेत्रांत स्वार्थत्यागाचें बीं रुजून त्याचीं सुंदर फळझाडें फोंफावलीं आहेत अशाच क्षेत्रांत या ग्रंथनिर्मितीची योजना सुरू करणें यशस्वी होणार आहे असें आमच्या अल्पमतीला वाटतें. १९१७ सालापासून या मालांवर दरसाल सुमारें ६००० रुपये खर्च होतात. पण त्याप्रमाणें उत्कृष्ट ग्रंथ निर्माण होत नाहींत असें मोठ्या खेदानें म्हणावें लागतें. तथापि त्यामुळें महाराजांच्या साहित्याभिवृद्धिच्या प्रयत्नांकडे मुळींच दोष येत नाहीं. आपल्या हेतूप्रमाणें कार्य घडून येण्याच्या मार्गांत अनेक अडचणी उभ्या असतात व इतरांकडून कार्य करून घ्यावयाचें असल्यानें आपल्या इतकी कर्तृत्वशक्ति व कर्तव्यजागृति त्यांच्यांत उत्पन्न करणें अशक्य होतें.

ग्रंथोत्तेजनार्थ बक्षीसें—कोणत्याहि चांगल्या ग्रंथाला गौरवपर मदत करणें हें महाराज आपलें कर्तव्य समजतात व हा मदतीचा खर्च वेगवेगळ्या खात्यांतून होत असतो. खुद्द आपल्या खाजगी खात्यांतून पुष्कळदां ते देणग्या देत असतात. जमनाबाई चरित्र (५०० रु.) थोरले सयाजीराव चरित्र (५०० रु.) लेखनकला (३०० रु.) बृहत्कथा-सागर, धंदेशिक्षक इ. ग्रंथांस मोठी मदत झालेली आहे. वाडांच्या पेशवे रोजनिशा प्रसिद्ध करण्याच्या कामीं दर पुस्तकास ३०० रुपये याप्रमाणें त्यांची मदत झालेली आहे. विद्याखातें प्रत्येक चांगल्या पुस्तकाच्या कांहीं प्रती उत्तेजनादाखल विकत घेतेंच पण कोणी खुद्द महाराजांस

जेव्हां ग्रंथ नजर करतात तेव्हां आपल्या खाजगी तिजोरींतून त्यांना बक्षीस रकमा महाराज देत असतात. १९१७ पासून अशा बक्षिसादाखल सुमारें २००० रु. त्यांनीं वांटले आहेत.

महाराष्ट्र शब्दकोशाचा पुरस्कार—यांखेरीज ग्रंथोत्तेजनार्थ विशेष मोठ्या देणग्या देऊन शतकार्धशतकांतून एखादेवेळींच तयार होणाऱ्या प्रचंड ग्रंथाच्या प्रकाशनाला ते आगाऊच मोठ्या आस्थाबुद्धीनें व कर्तव्यतत्परतेनें आश्रय देत असतात. याला महाराष्ट्रशब्दकोशाचें एकच उदाहरण पुरें होईल. महाराजांना जात्याच कोशासारख्या संदर्भग्रंथांची फार आवड असून, ते ग्रंथ जितके अधिक निघतील तितके राष्ट्राला उपयुक्त असें त्यांचें जें ठाम मत आहे तें अगदीं वाजवी आहे. कोशांमुळें भाषाभाषामध्यें अधिकाधिक देवघेव होऊन प्रत्येक भाषा समृद्ध बनते. प्रो. गज्जर हे महाराजांच्या सांगण्यावरून बहुभाषाकोश (Polyglot Dictioinary) तयार करीत होते. पण तो त्यांचा प्रयत्न बराच खर्च होऊनहि अपुरा राहिला आहे. राजव्यवहाराच्या कामीं सुटसुटीत व सर्वभाषामान्य असे पारिभाषिक शब्द संस्कृत आणि हिंदी यांच्या साहाय्यानें तयार करण्यासाठीं त्यांनीं विद्वानांच्या आणि वरिष्ठ अधिकारांच्या कमिट्या नेमल्या होत्या. व या कमिट्यांनीं निश्चित केलेली शब्द योजना राजकारभारांतून वापरली जात आहे. नुकताच 'श्रीसयाजीशासनशब्दकल्पतरु' नांवाचा अष्टभाषी राजव्यवहारकोश महाराजांनीं जो तयार करवून प्रसिद्ध केला त्यावरूनहि त्यांची या विषयाची विशेष आवड व्यक्त होते. एक भाषा झाल्याखेरीज राष्ट्राची सामुदायिक उन्नति होणार नाहीं या सिद्धांतानुसार हिंदी भाषेशीं इतर देशी भाषांचा निकट परिचय करून देण्याची त्यांची एकसारखी खटपट असते. असो. महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशाच्या संपादकवर्गानें ज्ञानकोश पुरा झाल्यावर 'महाराष्ट्र शब्दकोश' नांवाचा एक बृहत्कोश आधुनिक शास्त्रीय पद्धतीवर काढण्यासाठीं एक योजना केली असून, कोशरचनार्थ सामुग्री जमविण्याची संपादक खटपट करीत आहेत व सरकारच्या किंवा कोणा मोठ्या धनिकाच्या मदतीवर परावलंबी न राहातां स्वावलंबनानें सामान्य लोकांत फिरून ते ग्राहक मिळवीत आहेत असें जेव्हां महाराजांच्या सहजासहजीं कानांवर गेलें तेव्हां त्यांनीं संपादकांना भेटण्याची इच्छा दर्शविली. त्याप्रमाणें प्रस्तुत लेखकानें महाराजांची राजवाड्यांत गांठ घेऊन कोशाचें

स्वरूप व त्याच्या सिद्ध्यर्थ चालविलेली प्रयत्न त्यांना निवेदन केलें. तेव्हां फार दिवसांच्या आपल्या इच्छेप्रमाणें मराठी कोश तयार होऊं घातला आहे हें पाहून त्यांना अत्यंत समाधान वाटलें, व प्राथमिक अडचणी नाहींशा होण्यासाठीं त्यांनीं आपण होऊन ५००० रुपयांची मोठी देणगी दिली व कोशाच्या १०० प्रती आपल्या संस्थानासाठीं घेण्याचा हुकूम दिला. यानंतर कोशाच्या प्रगतीकडे त्यांचें नेहेमीं लक्ष असे. कोशाचा पहिला भाग जेव्हां त्यांनीं पाहिला तेव्हां त्यांना फार आनंद वाटला व हा कोश लवकर पुरा करून दुसरें असेंच संदर्भग्रंथाचें काम हातीं घेण्याबद्दल त्यांनीं संपादकांना समक्ष सांगितलें. हिंदी शब्दसागरालाहि त्यांनीं अशीच कांहीं मदत केली आहे. डॉ. केतकर तयार करीत असलेल्या गुजराथी ज्ञानकोशाला आगाऊ ५००० रुपये विद्याखात्याकडून देण्यांत आले, महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशाच्या २००० रु. च्या प्रती घेण्यांत आल्या होत्या. श्री. गो. स. सरदेसाई मुंबई सरकारतर्फें प्रसिद्ध करीत असलेल्या पेशवे दप्तरांतील कागदछपाईसाठीं गायकवाड सरकारनें ३००० रु. ची मदत केली आहे.

ग्रंथोत्तेजनाचे विविध प्रकार—अशा अनेक उपायांनीं महाराजांनीं गेलीं ५० वर्षें मराठी ग्रंथोत्तेजन वाढत्या उमेदीनें चालविलेलें दिसून येईल. त्यांनीं आतांपर्यंत योजिलेल्या उपायांचे प्रकार सांगावयाचे झाल्यास असे:—

१. पारितोषिक देऊन ग्रंथ तयार करावयाचा व मग सरकारी खर्चानें तो छापावयाचा.

२. राज्यांतील नोकरवर्गाकडून स्वतःचें काम म्हणून ग्रंथ तयार करवावयाचा व मग तो सरकारी खर्चानें छापावयाचा. मागें नायब विद्याधिकारी खानगींतील अधिकारी (शं. मो. रानडे, सरदेसाई, इ.) पोलीस इ. खात्यांतील नोकर (गोविंदभाई देसाई सारखे), यांनीं याच पद्धतीनें ग्रंथ तयार केले आहेत.

३. पगारी ग्रंथकार ठेऊन खास देखरेखीखालीं ग्रंथ तयार करवावयाचा. उदा० श्रीसयाजीज्ञानमंजूषेंतील ग्रंथ; संस्कृत संशोधकखातें स्थापून कांहीं ग्रंथांचीं भाषांतरें करविलीं.

४. ग्रंथकाराला पारितोषिक देऊन ग्रंथ तयार करवावयाचे व त्याच्याकडूनच तो छापवून घेऊन त्याच्या कांहीं (५०) प्रती सरकारनें घ्याव-

याच्या. ज्ञानमंजूषा बंद पडल्यावर, पदार्थविज्ञान, कृषिकर्म इ. ग्रंथ असे छापविले.

५. ग्रंथकाराकडून ग्रंथ तयार करवून छापावयाचा, व त्याच्या ½ प्रती पारितोषिक म्हणून त्या ग्रंथकारास द्यावयाच्या. उदा० अबलोन्नतिलेखमाला, संसारमार्गोपदेशिका, इ.

६. ग्रंथकाराकडून ग्रंथ तयार करवून त्याच्याकडूनच तो छापवावयाचा व छपाईचा जेवढा खर्च झाला असेल तितक्या किंमतीच्या प्रती सरकारनें विकत घ्यावयाच्या. स्त्रीभूषण, कन्याभूषण, उपनयनविधिसार इ. ग्रंथ असे तयार झाले.

७. ग्रंथ तयार करून छापण्यासाठीं उचलून रक्कम द्यावयाची व तीबद्दल कांहीं ठराविक प्रती सरकारनें घ्यावयाच्या. गुजराथी काव्यमालाग्रंथ (३५) अशा रीतीनें तयार झाले; त्यासाठीं १६००० रुपये मंजूर झाले होते.

८. विशिष्ट विषयावरचीं पुस्तकें सरकारी खर्चानें छापून, त्यांच्या कांहीं प्रती ठेवून बाकीच्या ग्रंथकारास द्यावयाच्या. प्रो. मौलाबक्ष, मूर्तुजाखां, मनोहर यांचीं गायनावरील पुस्तकें संगीतपारिजात व संगीत रत्नाकर यांचीं भाषांतरें या प्रकारानें निघालीं.

९. ग्रंथांना उत्तेजनासाठीं देणग्या द्यावयाच्या. महाराष्ट्र शब्दकोश, पेशवे दप्तर, वाडांच्या रोजनिशा, इ.

१०. महारजांना नजर केलेल्या ग्रंथांना बक्षीसें द्यावयाचीं.

हे व आणखी कित्येक प्रकार बारकाईनें पाहूं गेल्यास आढळून येतील.

ग्रंथोत्तेजनाचा जंगी खर्च—या सर्व पाहणीवरून महाराजांनीं आजपर्यंत ग्रंथोत्तेजनासाठीं लाखों रुपये खर्च केले असले पाहिजेत, असें दिसून येतें. संस्कृत, मराठी, गुजराथी, हिंदी, ऊर्दू व इंग्रजी या भाषांतून अनेक ग्रंथ महाराजांच्या प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष मदतीनें निर्माण झाले आहेत. १९१७ पासून नोव्हेंबर १९३२ अखेर सयाजीसाहित्यमालेंत सर्व भाषांचीं मिळून २०७ पुस्तकें व सयाजीबालज्ञानमालेंत ९५ पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं. त्यांपूर्वींच्या माला, खानगींतील पुस्तकें, विद्याखात्याकडून व इतर प्रकारच्या मदतीनें झालेलीं पुस्तकें हीं सर्व धरल्यास सुमारें ५०० ग्रंथ तरी महाराजांच्या उत्तेजनानें झाले असले पाहिजेत. गेल्या पंधरा वर्षांतच सुमारें सव्वालाख रुपये ग्रंथोत्तेजनासाठीं खर्च झाले; त्यांतील मराठीच्या वांट्यास निदान ५००००

रुपये तरी आलेच आहेत. साहित्यमाला निघण्यापूर्वीचा असा खर्च जवळ जवळ अडीच लाखापर्यंत जातो. म्हणजे आपल्या पन्नास वर्षांच्या कारकीर्दीत सुमारें चार पांच लाख रुपये ग्रंथनिर्मितीसाठीं सढळ हातानें खर्च करणारे श्रीमंत सयाजीरावांखेरीज दुसरे कोण सांपडणार! सांपडते तर देशी भाषांची उन्नति यापेक्षां केवढी तरी मोठी होती. पण महाराजांप्रमाणें विद्याप्रेमी पुरुष सामान्य जनांत जर बोटावर मोजण्याजोगे नाहींत तर ते संस्थानिकांत कोठून आढळणार!

बडोदें—महाराष्ट्र वाङ्मयाचें एक केंद्र—मराठी वाङ्मयाचें एक पीठ असा जो आज बडोद्यास मोठा मान आहे त्याचें बहुतेक श्रेय महाराजांना द्यावें लागेल. कारण महाराजांची अभिरुचि जर भिन्न असती व त्यांनीं साहित्याभिवृद्धीला जर आजच्याप्रमाणें अनंत हस्तांनीं मदत केली नसती तर ग्वाल्हेर, किंवा धार प्रमाणें बडोदें केवळ एक मराठी राज्य म्हणून लोकांना माहीत असतें. मराठीचें एक प्रमुख केंद्र म्हणून त्याच्याबद्दल साहित्यसेवकांना अभिमान वाटला नसता. बडोद्यास १९०९ व १९२१ या दोन सालीं साहित्य संमलनें भरलीं ही एकच गोष्ट मराठी साहित्याकडे महाराजांचें किती लक्ष आहे हें स्पष्ट दाखवितें. १८९० सालीं शंकर मोरो रानडे, दि. ब. समर्थ व खासेराव जाधव यांच्या खटपटीनें स्थापन झालेली 'सहविचारिणी' सभा ही आज महत्वाच्या वाङ्मयसंस्थांत गणली जाते या संस्थेनें हिंदुस्थानांतील सर्प, समाजसुधारणेच्या कित्येक बाजू, यासारखीं पांच सहा पुस्तकें मागें प्रसिद्ध केलीं आहेत. 'सहविचार' नांवाचें हिचें एक द्वैमासिक मुखपत्र निघतें शेट. दामोदर सांवळाराम यंदे यांची 'ग्रंथसंपादक आणि प्रसारक मंडळी' १८९७ सालीं बडोद्यासच निघाली, नंतर १९०१ सालीं ती मुंबईस गेली. या मंडळीसहि महाराजांचें बरेंच सहाय्य झालें आहे. प्रख्यात रियासतकार श्री. गोविंदराव सरदेसाई यांना साहित्यसेवेचा धडा प्रथम महाराजांनींच बडोद्यास दिला. बडोद्यास आज जेवढे म्हणून साहित्यसेवक चमकतात तेवढ्यांना महाराजांचा केव्हांना केव्हां तरी थोडाफार आश्रय मिळालेला आहेच. तेव्हां मराठीला आज कोठें थोर राजाश्रय असेल तर तो बडोद्यांतच आहे. यासाठीं इतर महाराष्ट्राला बडोद्याचा प्रेमळ हेवा वाटावा हें साहाजिक आहे.

वाङ्मयाचें 'सयाजीयुग'—याप्रमाणें श्रीमंत महाराजसाहेब यांनीं मराठी ग्रंथोत्तेजनासाठीं काय काय गोष्टी केल्या याचा थोडक्यांत आढावा

या लहान लेखांत घेण्याचा प्रयत्न केला. पण हा प्रयत्न परिपूर्ण झाला असें केव्हांहि म्हणतां येणार नाहीं. कारण नेहमीं महाराजांचा दानव्यवहार आणि ग्रंथाश्रय कोणालाच संपूर्ण ज्ञात नसणार. अज्ञात ज्ञानप्रसारयोजना आणि ग्रंथोत्तेजन किती तरी झालेलें असणार. तेव्हां या ठिकाणीं त्यांच्या ग्रंथोत्तेजनासंबंधीं जेवढी माहिती मिळण्यासारखी होती तेवढी जमवून प्रस्तुत लेखांत अंतर्भूत करतां आली. तथापि त्यावरून महाराजांच्या थोर राष्ट्रोन्नतिकार्याची पूर्ण कल्पना सहज येणार आहे. ‘ विनाश्रया न शोभन्ते पंडिता वनिता लता । ’ या सुभाषिताप्रमाणें मराठीला हा मोठा राजाश्रय न मिळता तर तिची वाढ कितपत झाली असती याची शंका आहे. खुद्द मराठ्यांच्या साम्राज्यकालीं मराठीचें व्हावें तसें पोषण झालें नाहीं याबद्दल वाईट वाटत असतां, ब्रिटिश अमदानींत एका संस्थानिकानें, राज्यांतील इतर भाषांना मागें न ठेवितां, मराठीला सर्व बाजूंनीं उत्तेजन देण्याचा निरपेक्ष प्रयत्न केलेला पाहून आनंद होतो व मागील अशाच थोर राज्यकर्त्यांची साभिमान स्मृति जागृत होते. माळव्यांतील नवरत्नांनीं परिवेष्टित भोज–विक्रमादित्य स्वतः ग्रंथरचना करणारा कनोजचा हर्षवर्धन, सायणमाधवांच्या मदतीनें वेदवाङ्मयावर अनेक भाष्यें तयार करविणारे विजयानगरचे हरिहर–बुक्कराय, पाश्चात्त्य देशांतील इंग्लंडची साम्राज्ञी एलिझाबेथ इ. च्या मालिकेंत श्रीमंत सयाजीराव चमकून राहातील, एवढेंच नव्हे तर ‘ एलिझाबेथन युगा ’ प्रमाणें मराठी वाङ्मयाचें ‘ सयाजीराव युग ’ महाराष्ट्रसारस्वताच्या इतिहासांत गाजून राहील, असा साहित्यभक्तांना महाराजांच्या मागील पुढील विद्याभिवृद्धीच्या प्रयत्नांकडे पाहून विश्वास वाटूं लागतो.

शेवटीं, अशा राष्ट्रहिततत्पर राजपुरुषश्रेष्ठाला परमेश्वरानें दीर्घायुरारोग्य देऊन, त्यांच्या हातून देशभाषांची सर्वांगीण अभिवृद्धि चिरकाल घडवीत राहावी, अशी त्या परमज्ञानी प्रभूजवळ प्रार्थना आहे.

श्रीमंत सयाजीराव महाराज गायकवाड यांच्या कारकीर्दींत झालेली संस्कृत साहित्याची प्रगति.

[**लेखक**—डॉ० **श्रीपाद कृष्ण बेलवलकर**, एम्. ए., पी. एच्. डी., संस्कृत प्रोफेसर, डेक्कन कॉलेज, आणि सेक्रेटरी, भांडारकर ओरिएंटल् रिसर्च् इन्स्टिट्यूट, पुणें.]

दोनशें वर्षांपूर्वी ज्या सर्वतोपरी दंगलीच्या व उलाढालीच्या काळांत बडोदा संस्थानचा उदय झाला व त्यानंतरच्या शेंदीडशें वर्षांत ज्या अनेक संकटांतून व स्थित्यन्तरांतून संस्थानास निभावून जावें लागलें त्यांचा विचार करितां, जुन्या संस्कृत शास्त्रांच्या व साहित्याच्या अभिवृद्ध्यर्थ बडोदासंस्थानांत कांहीं विशेष प्रकारचे प्रयत्न केले जात असतील अशी साधारणतः कल्पना होणार नाहीं. तसें पाहूं गेलें असतां—एकदोन अपवाद वगळल्यास—संस्थानच्या हद्दींत शतकानुशतकें प्राचीन संस्कृतीचें वा विद्येचें माहेरघर होऊन बसलेल्या देवळें, विहार, इत्यादिक धार्मिक संस्था म्हणण्यासारख्या नाहींतच; आणि राजाश्रयाभावीं, असल्या प्राचीन संस्थांमधूनच, जें कांहीं संस्कृत साहित्य हिंदुस्थानांत आजवर तग धरून राहिलेलें आहे, तें बऱ्यावाईट स्थितींत जोपासिलेलें आढळतें. शिवाय तसल्या विद्यांच्या अभिवृद्धीला ज्याप्रकारचें निर्वेध शांततामय वातावरण लागतें तसलें वातावरण श्रीमंत सयाजीराव महाराजांच्या कारकीर्दीपूर्वी संस्थानाच्या वांट्याला फारसें लाभलेलेंहि नव्हतें. आणि प्राचीन शास्त्रें व साहित्य ही कांहीं अशी गोष्ट नाहीं कीं मनांत येतांक्षणींच, थोडें अधिकउणें द्रव्य वेंचून, एखाद्या राजवाड्यासारखी ती अस्तित्वांत आणितां येईल. अशा सर्वस्वीं प्रतिकूल परिस्थितींत सुद्धां बडोदा संस्थानामध्यें या बाबतींत ज्या संस्थांचा व कार्यांचा उपक्रम केला गेला आहे त्याबद्दल योजकांचें निःसंशय कौतुक केलें पाहिजे.

प्राचीन शास्त्रांचें आणि वाङ्मयाचें चिकित्सकदृष्ट्या संशोधन करण्याच्या पद्धतीचा अभ्यास अमेरिकेतील हारवर्ड युनिव्हर्सिटींत पूर्ण करून स्वदेशीं आल्यानंतर थोड्याच दिवसांनीं पुणें येथें, गुरुवर्य डॉक्टर सर रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांच्या नांवानें व त्यांच्या ८० व्या वाढदिवसाचे प्रसंगीं, एक “ प्राच्यविद्यासंशोधनमंदिर ” स्थापण्याचा मी आणि माझ्या सहकारी मित्रांनीं इ. स. १९१५ च्या मे महिन्यांत उपक्रम केला. त्या निमित्तानें १९१६ सालीं आम्हीं श्रीमंत सरकारांस पत्र पाठवून मुलाखतीची याचना

केली होती. त्या पत्रास आलेल्या उत्तरांत " आपण अवश्य यावें. श्री. सरकारांना आपल्या भेटीनें आनंद होईल. पण महाराजांना आपल्या संस्थानांतच आपण वर्णन केल्यासारखीच एक संशोधनसंस्था स्थापावयाची असल्यानें आपण इकडून द्रव्यदृष्ट्या मदतीची अपेक्षा करूं नये " असें लिहिलें होतें. आपल्या संस्थानांत नवीन धर्तीच्या निरनिराळ्या संस्था उभारण्याबद्दल श्री. सयाजीराव महाराजांची कीर्ति आम्हीं पूर्वींच ऐकलेली असल्यानें निदान आम्ही योजिलेल्या संस्थेपेक्षां बडोद्यांत होऊं घातलेल्या संस्थेंत विशेष कोणकोणत्या योजना असतील त्यांची तरी माहिती करून घ्यावी या उद्देशानें माझे सहकारी मित्र परलोकवासी डॉ. गुणे व मी महाराजसरकारांच्या निमंत्रणाप्रमाणें बडोद्यास गेलों, व तेथें सुमारें अर्धा तास सरकारी मुलाखत झाल्यानंतर त्यांच्याच सांगण्यावरून विद्याधिकारी व इतर तज्ज्ञ विद्वानांशीं विचारविनिमय केला. मुलाखतीवरून रिसर्च इन्स्टिटट्यूट अथवा संशोधनसंस्था म्हणजे काय, तिनें काय काय कार्य केलें पाहिजे, व त्यास कोणकोणतीं साधनें लागतील त्याची महाराजास बरीच परिपूर्ण कल्पना होती याबद्दल आमची खात्री झाली. तसेंच निदान कांहीं बाबतींत पुण्यांत स्थापन होणाऱ्या संस्थेस, बडोद्यांत निर्माण करावयाच्या संस्थेपेक्षां, आनुकूल्य लाभलें आहे हीहि गोष्ट त्यांच्या नजरेस आल्यावांचून राहिली नसावी. कारण त्या त्या बाबतींत बडोद्यांतील संस्थेच्या उणीवा दूर करण्याचा संस्थानांकडून पद्धतशीर उपक्रम करण्यांत आला, व त्यानंतर—निःसंशय महाराज सरकारांच्या प्रेरणेवरूनच असलें पाहिजे—बडोद्याच्या स्टेट लायब्ररीचे क्यूरेटर प. वा. जनार्दन सखाराम कुडाळकर हे—लायब्ररींतील प्राचीन संस्कृत पोथ्या कपाटांतून व्यवस्थित ठेवण्याची पद्धत, त्या विद्वानांस अभ्यासाकरितां द्यावयाच्या असल्यास त्याच्या अटी, निवडक ग्रंथ प्रकाशित करावयाचे असल्यास ग्रंथकर्त्यांना द्यावयाच्या पारितोषिकाचें प्रमाण, वगैरे हरएक लहान मोठ्या बाबतींत भांडारकर ओरिएंटल रिसर्च इन्स्टिटट्यूटमधील अधिकाऱ्यांशीं विचार विनिमय करीत असत. असो.

ओरिएंटल इन्स्टिटट्यूट निर्माण करावयास लागणारें पहिलें साहित्य म्हणजे जुन्या हस्तलिखित पोथ्या. अशा अठरा हजारावर पोथ्या भांडारकर इन्स्टिटट्यूटला आरंभापासूनच मिळाल्या होत्या. बडोद्याच्या संस्थेचा प्रारंभ तेथील विठ्ठल मंदिरांत संग्रहीं असलेले शेंदोनशें हस्तलिखित व तितकेच मुद्रित संस्कृत ग्रंथ

यांपासून झाला. महाराजांचे बंधु श्री. संपतराव गायकवाड यांच्या ५।६ शें ग्रंथांची त्यामध्यें नंतर भर पडली. पण त्यापेक्षां महत्त्वाची भर वे० शा० सं० यज्ञेश्वरशास्त्री सुरतकर, "दत्तकचंद्रिका" व "आर्यविद्यासुधाकर" या प्रसिद्ध संस्कृत ग्रंथांचे कर्ते, यांच्या संग्रहींच्या निवडक ४५० हस्तलिखित पोथ्या व ५० वर मुद्रित ग्रंथ यांची पडली. सदरहु शास्त्री हे व्याकरण, धर्म, आणि साहित्य शास्त्रांत पारंगत असून प्रतिष्ठित विद्वान् होते. बडोदा राज्यांत न्यायखात्यांत न्यायाधीशास हिंदुधर्मशास्त्रासंबंधीं सल्ला देणारे 'पंडित' म्हणून यांची नेमणुक केली असून ते श्री० मल्हारराव महाराजांनीं स्थापन केलेल्या संस्कृत पाठशाळेंत प्रधानाध्यापकाचें काम करीत असत. अशा विद्वानाचा ग्रंथसंग्रह अर्थात् महत्त्वाचा असला पाहिजे. यानंतर कांहीं किरकोळ ग्रंथांची संग्रहांत भर पडत गेली, आणि मुख्यतः श्रीमंत महाराणी सरकारांच्या देवघरांत संग्रहीं असलेल्या सचित्र व सूक्ष्माक्षरांनीं लिहिलेल्या महाभारत (लांबी २२८ फूट), भागवत (लांबी ८४ फूट), हरिवंश (लांबी ४४ फूट), आणि गीता (लांबी १०॥ फूट) या कलेच्या दृष्टीनें बहुमोल विंडोळी-ग्रंथांचा लाभ झाला. तथापि संशोधनाचें कार्य एवढ्यानेंच भागणारें नव्हतें, म्हणून मद्रासेकडील सुप्रसिद्ध अनंत कृष्ण शास्त्री यांस बडोदा सरकारनें हिंदुस्थानांत सर्वत्र प्रचार करून, जुने व दुष्प्राप्य हस्तलिखित ग्रंथ शोधून काढून, संस्थानाकरितां पैदा करण्याच्या कामावर नेमिलें. सदरहू शास्त्री आपल्या सुविद्य पत्नीसह गांवोंगांवीं हिंडत, निरनिराळ्या ठिकाणीं पडेल त्या प्रसंगास तोंड देत, पण ग्रंथांचा सुगावा लागला म्हणजे कांहीं तरी हिकमत करून तो पैदा केल्याशिवाय सोडत नसत. सहासात वर्षांमध्यें सदरहु शास्त्र्यांनीं सहासात हजारांहून अधिक हस्तलिखित ग्रंथ संस्थानाकरितां मिळविले.

या शिवाय, बडोदें संस्थानांतलि दुसरें महत्त्वाचें शहर, इतिहासप्रसिद्ध पाटण, येथें जैनधर्माचे अनेक महत्त्वाचे व ताडपत्रावर लिहिलेले ग्रंथ जुन्या जैन भांडारांमधून संग्रहित असल्याबद्दल ख्याति होती. सदरहू भांडारें ज्या जैन साधूंच्या ताब्यांत होतीं. ते त्या ग्रंथांचा स्वतः उपयोग करण्यास असमर्थ असून दुसऱ्यासहि ते ग्रंथ सहसा दाखवित नसत. व ग्रंथ जीर्ण असल्यामुळें व त्यांची तितकीशी काळजी घेतली जात नसल्यामुळें, ते सर्वभक्षक काळाच्या आहारीं जाण्याची भीति होती. असलें ग्रंथभांडार सत्तेच्या जोरा-

वर हस्तगत होणें बरेंच कठीण असतें, व प्रसंगविशेषीं ते नापत्ता अथवा नष्ट होण्याचा संभव असतो. म्हणूनच, स्वतः जैनधर्मीय व अभ्यासू विद्यार्थी असून ग्रंथसंशोधनाची जाण व आवड असलेल्या, श्रीयुत सी. डी. दलाल यांचीं महाराजांनीं संस्कृत लायब्ररीचे पहिले लायब्रेरियन म्हणून नेमणूक केली व त्यांचें मुख्य काम, पाटण व जेसलमीर येथील भांडारें तपासून त्यांतील ग्रंथांची वर्णनात्मक सूची तयार करणें व नंतर त्यांतील विशेष महत्त्वाच्या ग्रंथांची प्रकाशनाकरितां संशोधित प्रत, टिप्पणी वगैरे देऊन व ऐतिहासिक प्रस्तावना जोडून, तयार करणें हें होतें. प्रारंभीं प्रारंभीं श्री. दलालांनाहि जैन भांडाराचा संपूर्ण उपयोग करूं दिला जात नसे. जे २।४ ग्रंथ प्रकाशनाकरितां पाहिजे असतील तेवढेच त्यांना मोठ्या मिनत-वारीनें भांडाराबाहेर नेण्याची परवानगी मिळे. याचें प्रत्यंतर म्हणून आतां उघडपणें सांगावयास हरकत नाहीं कीं इ. स. १९१६ च्या सुमारास मी "काव्यादर्श" या ग्रंथाचें संशोधन करीत असतांना, सदरहू ग्रंथाची एक ताडपत्रावरील संवत् ११९० च्या सुमारास लिहिलेली प्रत पाटणभंडारांत असून, त्यापूर्वी ४० वर्षे लिहिलेली दुसरी एक प्रत जेसलमीर येथील भंडारांत आहे असा तपास लागला. पाटण भांडारांतील प्रत मला पहावयास मिळेल काय अशी पृच्छा केली तेव्हां "तुम्ही स्वतः पाटणास १।२ दिवस याल तरच ती प्रत थोडा वेळ तुम्हांस पहावयास मिळवून देईन" असें श्री. दलाल यांनीं मला लिहून कळविलें. मी त्यांचे बरोबरच पाटणास गेलों व तेथील नागरवाड्यांत एका मित्राचे घरीं मुक्काम केला. श्री. दलाल स्वतःच्या अभ्यासा-करितां भांडारांतून जे २।३ ग्रंथ घरीं आणित त्यांबरोबर ते काव्यादर्शाचें पुस्तक आणित आणि मला सकाळीं पहावयास देऊन संध्याकाळीं परत भांडारांत नेऊन ठेवित. भांडाराधिपतींना कोणतें पुस्तक बाहेर नेलें याची दाद नसे. ते नगास नग मोजून घेत. सारांश अशा परिस्थितींत श्री. दला-लांना ग्रंथसूचीचें काम करावें लागलें. श्री. दलालांच्या आकस्मिक व शोचनीय निधनानंतर त्यांना मिळालेल्या सवलतीहि दुसऱ्या कोणांस मिळत नसाव्यात असें दिसतें; कारण इ. स. १९२३ मध्यें छापून प्रसिद्ध झालेल्या जेसलमीर भांडाराची वर्णनात्मक सूची, व सध्यां छापत असलेली पाटणा ग्रंथभांडा-राची वर्णनात्मक सूची यांतील वर्णनांची माहिती त्यांनीं तयार केलेल्या टांचणांच्या आधारावरच उभारलेली आहे. पुनः स्वतंत्र रीतीनें ग्रंथ पाहा-

ण्याची इतरांस जरूरी तरी भासत नसावी अथवा बहुधा परवानगी मिळत नसावी असें दिसतें. श्री. दलाल यांच्या सारख्या सालस, निरलस, अभ्यासकाची त्यांना सर्व प्रकारें उचित अशा कामाकरितां निवड करण्यामध्यें महाराजांनीं दाखविलेली गुणग्राहकता श्री. दलाल अकालीं कालवश न होते तर विशेष फलद्रूप झाली असती यांत शंका नाहीं. श्री. दलालांच्या पूर्वी महाराजांच्याच आज्ञेनें श्री. मणिलाल नभूभाई द्विवेदी यांनीं पाटण भांडारांतील ग्रंथाची सूचि करावयाचा प्रयत्न केला होता, पण त्यांना पाटण मधील कांहीं भंडारांतील कांहीं ग्रंथच पहावयास मिळाले. संपूर्ण १३ भांडारें श्री. दलाल यांसच पहावयास व अभ्यासावयास मिळालीं. त्याच्यानंतर दुसऱ्या कोणाला तेवढा अधिकार प्राप्त होणार नकळे.

सध्यां " ओरिएंटल् इन्स्टिटयूट " मध्यें हस्तलिखितांची संख्या १३००० वर आहे. एखाद्या गोष्टीची पिच्छा पुरविली म्हणजे आरंभीं जेथें मुळींच कांहीं नसतें तेथें केवढें संशोधनाचें अपूर्व साधन निर्माण करतां येणें शक्य आहे हें या उदाहरणावरून दिसून येईल. पण नुसता ग्रंथसंग्रह असून उपयोगी नाहीं. त्यांत कोणकोणते ग्रंथ आहेत त्यांची समग्र माहिती बाहेरच्या अभ्यासकांस होण्याकरितां त्यांची एक विस्तृत वर्णनात्मक सूची प्रसिद्ध करणें जरूर असतें. अशा बारा भागाच्या एका बृहत्सूचीची योजना तयार असून तिचा पहिला भाग १९२५ सालीं प्रसिद्ध झाला आहे. अशा सूच्यांचें काम मोठें उरस्फोडीचें असल्यामुळें सूचीचे पुढील भाग आजवर प्रसिद्ध झाले नाहींत याबद्दल आश्चर्य वाटावयास नको.

दुर्मिळ ग्रंथांचा संग्रहकरण्याच्या योजनेबरोबरच त्यांच्या प्रसिद्धीकरणाचीही योजना हातीं घ्यावी लागते. श्री० दलाल यांनीं इ. स.१९१५च्या एप्रिल मध्यें याबाबतींत केलेल्या रिपोर्टाच्या आधारेंच त्याच सालीं डिसेंबर महिन्यांत योग्य त्या रकमेची तरतूज करून "Gaikwar's Oriental Series" या ग्रंथश्रेणीचा उपक्रम करण्यांत आला. दुर्मिळ आणि अप्रसिद्ध ग्रंथच मात्र प्रसिद्ध करण्याकडे वरील श्रेणीचा पहिल्यापासून कल आहे, आणि तें एका अर्थी योग्यच आहे. ग्रंथसंशोधनाचें काम आरंभीं श्री० दलाल आणि उपरिनिर्दिष्ट अनंत कृष्ण शास्त्री यांजकडे सोंपविलें होतें. सध्यां त्या कामाची देखरेख डॉ. भट्टाचार्य यांजकडे सोंपविली आहे. आजवर या श्रेणींतून ६३ ग्रंथ प्रसिद्ध झाले असून २७ ग्रंथ छापत आहेत. प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथांपैकीं

कांहीं—उदाहरणार्थ, काव्यमीमांसा (अनुक्रमांक १), समरांगण (अनु० २५ व ३२), मानसोल्लास (अनु० २८), तत्त्वसंग्रह (अनु० ३० व ३१) नाट्यवेद विवृति (अनु० ३६), न्यायप्रवेश (अनु० ३८ व ३९), भावप्रकाश (अनु० ४५), इत्यादि ग्रंथांनीं संस्कृत साहित्याच्या इतिहासामध्यें फारच महत्त्वाची भर टाकली आहे. छापत असलेल्या ग्रंथांपैकीं इष्टसिद्धि, सूक्तिमुक्तावली, व शाबर भाष्याचें समग्र इंग्रजी भाषान्तर यांच्या प्रसिद्धीकडे विद्वानांचे नेत्र उत्सुकतेनें लागून राहिले आहेत. गेल्या पांच वर्षांमध्यें मिळून वरील श्रेणींतील ग्रंथ तयार करण्याकडे व प्रकाशन करण्याकडे मिळून ६९ हजार रुपये खर्ची पडले आहेत.

दुर्मिळ व विद्वत्तापूर्ण ग्रंथ प्रसिद्ध झाले तरी त्यांचें खरें चीज करणारे जे सरस्वतीचे भक्त त्यांचेवर श्रीचा पुरेसा कृपाकटाक्ष वांट्यास येत नसल्यामुळें प्रकाशित ग्रंथांची किंमत अगदीं माफक म्हणजे जवळजवळ लागणाऱ्या खर्चा इतकीच ठेविली पाहिजे. तसा प्रकार प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथासंबंधानें झाला असेलच असें म्हणवत नाहीं. कदाचित् ग्रंथांच्या पुरेशा प्रती छापिल्या जात नसल्यामुळें प्रत्येक प्रतीची किंमत जास्त ठेवावी लागत असेल. तसें असेल तर ती योजनेची चूक असून प्रस्तुत ग्रंथप्रकाशनश्रेणी काढण्याच्या अंतिम उद्देशास तें, विघातक होईल असें नमूद करणें भाग आहे. तीनशें किंवा पांचशें प्रती छापण्याच्या मानानें हजार प्रती छापण्यास विशेष अधिक खर्च लागत नाहीं, तसें करण्यानें एकंदर खर्च जास्त प्रतींवर विभागून जाऊन दरप्रतीची किंमत कमी करितां येते, व हल्लीं छापून प्रसिद्ध झालेल्या प्रती कांहीं संस्थांना अथवा व्यक्तींना भेट म्हणून देण्याच्या बाबतींत काटेतोलपणा सुरू असल्याचा जो प्रवाद क्वचित् ऐकूं येतो तो थांबविणें, थोड्या अधिक प्रती काढल्या म्हणजे, सुकर होईल. असो.

बडोद्यांतील या संशोधनसंस्थेचें नांव ओरिएंटल इन्स्टिट्यूट एवढेंच ठेवण्यामध्यें, व तिला ओरिएंटल् रिसर्च इन्स्टिट्यूशन म्हणण्यामध्यें, रिसर्चच्या एका अंगाचें, म्हणजे, विद्यार्थ्यांना संशोधनाच्या मूलतत्त्वांचें पद्धतशीर ज्ञान करून देऊन त्यांच्या करवीं संशोधन करवून घेण्याच्या कामाकडे कमी लक्ष देण्याचा हेतु असेल असें म्हणवत नाहीं. या कामाकरितां हस्तलिखित ग्रंथसंग्रहा इतकेंच महत्त्वाचें दुसरें साधन म्हणजे त्या त्या

विषयांवरील विविध मुद्रित ग्रंथांचा संग्रह हें होय. बडोदा सेंट्रल लायब्ररीमध्यें सर्वच शास्त्रांचीं पुस्तकें आहेत. तथापि प्राच्यविद्यासंशोधनास उपयोगी पडणारीं पुस्तकें, विशेषतः बडोदा कॉलेजांतील ग्रंथांचा विचार केला असतां, वरील कामास अगदींच अपुरीं पडण्याजोगीं असतील असें म्हणवत नाहीं. शिवाय राजधानीच्या ठिकाणींच आर्ट्स कॉलेज व इतर शिक्षणाच्या संस्था असल्यामुळें, पुरेसा अधिकारी विद्यार्थीवर्ग व शिक्षक हेहि तयार आहेत. तेव्हां या संशोधनकार्याकरितांच म्हणून शिष्यवृत्त्या वगैरे ठेऊन या प्राच्यसंशोधनाच्या महत्त्वाच्या अंगाचा उपक्रम ओरिएंटल इन्स्टिटयूटद्वारां केल्यास उचित होईल असें वाटतें. असा तरुण व उत्साही विद्यार्थीवर्ग तयार झाला म्हणजेच, अभ्यासकांच्या उपयोगाकरितां निरनिराळ्या विषयांवरील ग्रंथांतून अथवा नियतकालिकांतून येणाऱ्या माहितीची संदर्भटांचणें तयार करणें वगैरे, पाश्चात्य देशांतून अत्यावश्यक अशीं मानिलेलीं "रिसर्च' इन्स्टिट्यूटचीं अंगोपांगें, सज्ज करून ठेवणें शक्य होईल.—जातां जातां हा उल्लेख करणें जरूर आहे कीं, संस्कृत व हिंदु साहित्याबरोबरच प्राकृत, जैन, बौद्ध, पर्शियन इत्यादि साहित्यांचाहि परामर्ष संस्थेकडून घेतला जातो. गुजराथी व हिंदींतून ग्रंथांचीं भाषांतरेंहि ज्ञानाचा सार्वत्रिक प्रसार व्हावा म्हणून करवून प्रसिद्ध केलीं जात आहेत. पण हा विषय प्रस्तुत निबंधाच्या कक्षेबाहेर जात असल्यानें येथें त्याचा केवळ उल्लेख करूनच सोडून द्यावा लागत आहे.

आतांपावेतों बडोदानराधिपाच्या प्रेरणेनें केल्या जात असलेल्या ज्या कामगिरीचा उल्लेख आलेला आहे ती पाश्चात्यांच्या चिकित्सक पद्धतीची झाली व तिला लागणारीं विविध साधनें किती आस्थेनें आणि तत्परतेनें संग्रहीत केलीं गेलीं आहेत व जात आहेत त्याचा निर्देश केला. हा प्रस्तुत निबंधाचा महत्त्वाचा पूर्वभागच झाला असें म्हटलें पाहिजे. कारण परंपरागत शास्त्रीय ज्ञान अशा रीतीनें ग्रंथनिविष्ट करून ठेवण्याइतकेंच महत्त्वाचें काम म्हणजे या परंपरागत ज्ञानाची अध्ययन अध्यापनद्वारा जोपासना करणें हें होय. आजकालच्या धकाधकीच्या मामल्यांत हें परंपरागत शास्त्रीय ज्ञान वर्षानुवर्षें अभ्यास करून कंठस्थ करून ठेवणाऱ्यांचा निभाव लागत नाहीं हें तसल्या पहिल्या प्रतींच्या विद्वानांच्या प्रत्यहि घटत जाणाऱ्या संख्येवरून सर्वांच्या निदर्शनास येत आहेच व हे "भारवाह स्थाणू" आयते विलयास

जात आहेत तर जाऊं द्यात असें म्हणून त्यांच्या रक्षणार्थ सामर्थ्यवानाला सुद्धां आपल्या एखाद्या लहानशा करांगुलीचा सुद्धां टेकू देण्याची आवश्यकता वाटत नाहीं. अशा परिस्थितींत देखील श्री० सयाजीराव महाराज यांनीं संस्कृत साहित्याच्या याही अंगाची जोपासना व तीहि केवळ मेदोवृद्धीकरितां नव्हे तर त्याला खरें कार्यक्षम बनविण्याच्या हेतूनें—चालविली आहे ही अत्यंत समाधानाची गोष्ट आहे. विद्वानांचा सत्कार करणें व त्यांना देकार देणें हा राजेलोकांचा अधिकारच आहे. दक्षिणेंत पेशव्यांनीं जसा श्रावणमासीं दक्षिणा देण्याचा उपक्रम, आपल्या कारकीर्दीच्या अव्वल-पासून अखेरीपर्यंत, अव्याहत चालू ठेविला होता, तसा तो पेशव्यांच्या हाता-खालील राजेरजवाड्यांनींहि सुरू केला होता, व कांहीं ठिकाणीं तो क्रम आजवरहि चालूच आहे. बडोद्यांतहि पूर्वीपासून “श्रावणमास दक्षिणा” सुरू होत्या. आलेल्या विद्वानांची लायखी पाहून, परीक्षा घेऊन, मगच देकार द्यावयाचा ही रीतच होती; पण कालमानानें या देकाराला पारितोषिकाचें रूप जाऊन भिक्षेचें रूप प्राप्त होऊं लागलें. शिवाय एकदा परिक्षा होऊन दक्षिणेची रक्कम ठरली म्हणजे तें वर्षासनच होऊन बसे. मग प्राप्त झालेल्या विद्येचें अध्ययनअध्यापनद्वारा संगोपन व वाढ केली जात असो वा नसो. या सर्व परिस्थितीचा विचार करून महाराजांनीं श्रावणमास दक्षिणापरीक्षेचे नियम व अभ्यासक्रम पूर्ण विचाराअंतीं योग्य तें परिवर्तन करून निश्चित केले आहेत व तेणेंकरून या दक्षिणादानाचे मूळ हेतू यथावत् साध्य होण्यास फार मोठी मदत होईल असें मला वाटतें. या विषयाचें याहून विस्तृत विवेचन करण्याचें हें स्थळ नव्हे. असो.

प्राचीन तऱ्हेच्या विद्वानांना यथोचित आश्रय देण्याच्या संकल्पाची नुस-तीच घोषणा करून भागत नाहीं, तर अशा तऱ्हेचे विद्वान् निर्माण कर-णाऱ्या संस्था, म्हणजे अथ पासून इति पर्यंत सर्व शास्त्रांचें शिक्षण देणाऱ्या संस्कृत पाठशाला, ठिकठिकाणीं स्थापन केल्या पाहिजेत, याचीहि जाणीव श्रीमंत महाराजसरकारांस आहे हें नमूद केलें पाहिजे. जुन्या पाठशाला हिंदुस्थानांत चोहोंकडेच आहेत. पण त्या केवळ चालचलाऊ, पोटभरू, मोडकळीस आलेल्या अशाच सर्वत्र आढळण्यांत येतात. बडोदें येथील राजकीय संस्कृत महाविद्यालय ही संस्था या सर्वसाधारण विधानास अपवादात्मक आहे हें भूषणावह आहे. या पाठशालेच्या नियमांचें २।३ दां सूक्ष्म अवलोकन करून

विचारपूर्वक परिवर्तन करण्यांत आलेलें आहे. बहुतेक ज्योतिष आयुर्वेद सुद्धां सर्व शास्त्रांच्या अध्ययनाची तेथें सोय आहेच. शिवाय प्राकृत व पाली आणि जैन व बौद्ध तत्त्वज्ञान यांच्या शाखांचाहि महाविद्यालयांत अंतर्भाव केलेला आहे. ज्यांना संपूर्ण शाखांचा अभ्यास झेंपणार नाहीं अशांना मध्यम प्रतीचा अभ्यासक्रम ठेवला आहे, त्याचप्रमाणें पाश्चात्य पद्धतीनें संस्कृत शिकणारांनाहि जरूरीप्रमाणें विविक्षित शास्त्रांचें अध्ययन करण्याची सोय केली आहे, आणि त्याहूनहि विशेष म्हणजे, केवळ पुजारी अथवा पुराणीक, तसेंच भिक्षुकी किंवा याज्ञिकी करणारांनाहि, जें कार्य स्वतः करावयाचें किंवा करवावयाचें तें समजून करावें वा करवून घ्यावें, नुसतीच पोपटपंची नसावी, या करितां जी संस्कृत भाषाज्ञानाची व प्रयोगविज्ञानाची आवश्यकता आहे ती त्यांना सुगम रीतीनें प्राप्त करून देण्याची योजनाहि महाविद्यालयाच्या कार्यक्रमांत अंतर्भूत झालेली आहे. शिवाय अशा रीतीनें तयार होऊन उत्तीर्णपत्रिका मिळवितील अशांनाच राजदरबारीं व इतरत्र आश्रय मिळावा अशी प्रथा पाडलेली असल्यामुळें पुरवठ्याबरोबरच मागणीचीहि तरतूद सहजासहजीं करून ठेविली गेली आहे. राजकीय महाविद्यालयांत हल्लीं बारा शास्त्री अध्यापक असून अभ्यासक्रम तीन ते बारा वर्षांचा आहे. शिक्षण मोफत असून विद्यार्थ्यांना लायखीप्रमाणें शिष्यवृत्त्यां, बक्षिसें, पदव्या वगैरे देण्यांत येतात. एकंदर शिष्यवृत्त्यांची संख्या ५० असून त्या दरमहा रु. ८ ते रु. १२ च्या आहेत. यावरून सर्व विद्यार्थ्यांची संख्या सरासरी ७५ ते १०० असावी.

राजकीय संस्कृत महाविद्यालयांतून उत्तीर्ण होऊन पदव्या मिळविलेले पंडीत कांहीं संस्थानचेच रहिवाशी असल्यामुळें संस्थानांतच राहतात, व त्यांना राजकीय अथवा खासगी आश्रय मिळतो अथवा स्वतंत्र धंदा चालवितां येतो. कांहीं संस्थानाबाहेर नोकरीवर आहेत. त्याचप्रमाणें संस्थानाबाहेर विद्या संपादून निरनिराळ्या शास्त्रांत प्रवीण असलेले कांहीं विद्वान् पंडितहि संस्थानांत आहेत. अशा विद्वद्रत्नांपैकीं वे. शा. सं. यज्ञेश्वरशास्त्री यांचा उल्लेख वर (पॅरा ३) आलाच आहे. त्यांचेच सहाध्यायी वे. शा. सं. आबाशास्त्री हे न्यायशास्त्रांत पारंगत होते व त्यांनीं सुप्रसिद्ध मथुरानाथ भट्टाचार्यांच्या साक्षात् शिष्यापाशीं अध्ययन केलें. यज्ञेश्वरशास्त्र्यांचे चिरंजीव कृष्णशास्त्री हेहि वडीलाप्रमाणेंच जाडे विद्वान् असून त्यांनीं “ संगीत-

पारिजात " या ग्रंथाचें भाषान्तर केलें आहे. वरील पितापुत्रांप्रमाणेंच वे. शा. सं. त्र्यंबकनाथ दयानाथ शास्त्री व त्यांचे पुत्र बदरीनाथ यांची न्याय व वेदांत शास्त्रांतील योग्यता मोठी होती. पंडित बदरीनाथ यांस श्री. महाराजसरकार यांनीं "तर्कवाचस्पति" ही बहुमानाची पदवी अर्पण केली होती, व त्यांना ब्रिटिश सरकारांकडून "महामहोपाध्याय" हा किताबहि प्राप्त झाला होता. या शिवाय इतरहि विद्वान् पंडित महाराजांच्या कारकीर्दींत होऊन गेले व सध्यां विद्यमानहि आहेत. अत्युत्कृष्ट गुणाचें चीज महाराजांच्या हातून झालें नाहीं असें विरळाच घडे. स्वकीय विद्वानांहूनहि अधिक पुरस्कार परप्रांतीय विद्वानांचा महाराजांकडून केला जातो असा प्रवाद आहे, व तो दूषण नसून भूषणच आहे.

हिंदुस्थानांत अथवा हिंदुस्थानाबाहेर कोणतेंहि स्थळ, संस्था, किंवा व्यक्ति महाराजांच्या दृष्टीस पडली म्हणजे याचा बडोदा संस्थानाकरतां कोणत्यारीतीनें उपयोग करून घेतां येईल ह्याचा विचार त्यांचे मनांत प्रथम उत्पन्न होतो हें जरी खरें असलें तरी एखादें कार्य महत्त्वाचें व देशाच्या उत्कर्षास कारणीभूत होणारें असल्यास तें केवळ आपल्या संस्थानांत होत नाहीं–होणें शक्य नाहीं-एवढ्याच करितां त्याला महाराजांनीं सक्रिय सहानुभूति दाखविली नाहीं असें सहसा झालें नाहीं. प्रस्तुत निबंधांतील विषयाला धरून वरील प्रवृत्तीचें उदाहरण द्यावयाचें असल्यास तें पुणें येथें भांडारकर इन्स्टिट्यूटमार्फत सुरू असलेल्या महाभारताच्या चिकित्सक आवृत्तीचें देतां येईल. निबंधाच्या प्रारंभीं निर्दिष्ट केलेल्या कारणाकरितां भांडारकर प्राच्यविद्यासंशोधनमंदिराला जरी महाराजांनीं केवळ एक हजार रुपयांचीच देणगी दिली असली तरी वरील कार्याला संस्थानांतून दरसाल रुपये ५०० ची मदत आजतागाईत होत आहे. त्याचप्रमाणें दुसरें उदाहरण म्हणजे हिंदुस्थानांत दर दोन वर्षांनीं भरणारी " ऑल–इन्डिया ओरिएंटल कॉन्फरन्स् " चीं अधिवेशनें हीं होत. संस्थानांतून अधिवेशनास नियमित देणगी देण्यांत येते, व पुढलें म्हणजे सातवें अधिवेशन तर खुद्द बडोद्यांतच भरवावयाचें आहे. सारांश, सध्याच्या शास्त्रीय युगांत ज्या विद्येची चांगली निगा कोठेंहि फारशी होत नाहीं व हेटाळणी मात्र प्रत्यहीं होत आहे अशा या गीर्वाण विद्येच्या उत्कर्षाकरितां, तिच्या मधील कालक्रमानुसार दोष काढून टाकून, तिची बळकट पायावर पुनश्च प्रतिष्ठापना व्हावी म्हणून,

वर दर्शविलेल्या अनेक मार्गांनीं, श्रीमंत सयाजीराव महाराज गायकवाड यांच्या कारकीर्दींत यशस्वी प्रयत्न होत असलेले पाहून, सध्याच्या निबिड निराशामय युगांत सुद्धां मनास क्षणभर भावी कालाबद्दल आशेचा ओलावा वाटतो हें येथें कृतज्ञतापूर्वक नमूद करणें प्रस्तुत निबंधकारास आपलें कर्तव्य वाटतें, व तें तो येथें नम्रतापूर्वक बजाविण्याची परवानगी घेत आहे. इति शम् ।

શ્રીમંત સરકાર મહારાજા સાહેબ સયાજીરાવ ગાયકવાડ એઓશ્રીની સાહિત્યોપાસના.

(લેખકઃ—શ્રીયુત જયસુખલાલ પુરૂષોત્તમરાય જોષી પુરા, એમ. એ.)

આમુખ.

વડોદરા રાજ્યની વિદ્યાવાડીને આટલા બધા પ્રમાણમાં વિવિધ વૃક્ષવલ્લરીઓથી વિભૂષિત કરી વિલસાવનાર વિભૂતિ કોણ છે એવો પ્રશ્ન ભવિષ્યમાં જ્યારે કોઈ તલસ્પર્શી બુદ્ધિવાળો સાહિત્ય ઈતિહાસકાર ઉપસ્થિત કરશે ત્યારે તેને એકજ સચોટ ઉત્તર મળી જશે કે એ વિભૂતિ તે શ્રીમંત સરકાર મહારાજા સાહેબ શ્રીસયાજીરાવ ગાયકવાડ જ છે. ત્યારે આ શ્રીમંત મહારાજાસાહેબ એવી વિભૂતિરૂપે કેવી અને શી રીતે પ્રકાશી ઉઠ્યા છે તે જાણી લેવું એ આપણો ધર્મ થઈ પડે તેમ છે. ભુતકાળની વાત બાજુ ઉપર રાખીને બોલીએ, તો આપણા વર્તમાનકાળ વિષે ગુજરાત–કાઠિયાવાડમાં થતા રહેલ આપણા વાઙ્મયના પ્રકર્ષને લગતા પ્રયાસો અને એવા પ્રયાસોના પરિણામમાં તેની કાયાનાં વિવિધ અંગોમાં થઈ આવેલ પરિવર્તનની બાબતમાં આપણે શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ–એઓશ્રીને અર્વાચીન "ભોજ" ગણી શકીએ તેમ છીએ. ભોજ રાજાના દરબારમાં જેમ અનેકવિધ કોટીના વિદ્વાનો સન્માન પામતા હતા તેમ, તેટલા પ્રમાણમાં નહિ તો કાળભેદથી થઇ આવે તેટલા પ્રમાણમાં આપણા આ શ્રીમંત મહારાજાસાહેબના દરબારમાં આપણા પિતૃદેશ ભરતખંડના

વિવિધ ભાગોમાં પ્રકાશી ઉઠતા વિદ્વાનોનું સન્માન યથા પ્રસંગ સંતત થતું રહેલું છે એમ આપણે એઓશ્રીનું જીવનવૃત્ત વિચારીને સહજ સમજી શકીએ તેમ છીએ. યુરોપીય સંસ્કૃતિના સંસર્ગથી આપણા દેશચિત્તમાં જે ભાવવિકાર થવા પામ્યો છે તે વિષે આપણે જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે આપણા આ શ્રીમંત મહારાજા સાહેબની અસાધારણ પ્રતિભાએ, અન્ય સાધનોથી નહિ તો સાહિત્યની મદદથી જે કેટલાંક પરિણામો ઉપજાવેલાં છે તે એવાં છે કે તેઓ આપણને ભવિષ્યકાળના ગર્ભમાં રહેલ બાબતનું દર્શન કરાવ્યા વિના રહે તેમ નથી. શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ એક તરફથી–બાહ્ય દૃષ્ટિએ–જેમ અર્વાચીન વિદ્યાઓ અને સંસ્કૃતિના ઉપાસક દેખાય છે તેમ બીજી તરફથી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોનારને તેઓશ્રી આપણી પ્રાચીન વિદ્યાઓ અને સંસ્કૃતિના એક ખરા ઉદ્ધારક પૂજક દેખાયા વિના રહે તેમ પણ નથી. સંસ્કૃતિમાત્રનું ઘડતર સાહિત્યદ્વારા થાય છે, અને બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સાહિત્યદર્પણમાં જ સંસ્કૃતિમાત્ર પ્રતિબિંબિત થઇ રહે છે. આ વાત આપણા શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ સારી પેઠે સમજી શકેલા હોઇને તેઓશ્રીએ એક વિશાળ સાહિત્યમંદિર બંધાવી લોકમાત્રને અર્પણ કરી દેવાને માટે મોટો પરિશ્રમ ઊઠાવેલો છે. વસ્તુતઃ તેવો શ્રી પોતે પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન જ્ઞાનસરિતાઓના સંગમરૂપ બનીને પોતાના રાજ્યમાં અને પછી રાજ્ય બહારના પ્રદેશોમાં ત્રિવેણી રૂપે વિહરતા થયલા છે એ એક અબાધ્ય સત્ય છે. ભાગ્યદેવીના કૃપાપાત્ર થઇને તેઓશ્રીએ જેમ એક તરફથી રાજ્યશ્રી પ્રાપ્ત કરેલ છે તેમ બીજી તરફથી કોઈ અદ્‌ભુત યોગને પરિણામે તેઓશ્રીને સરસ્વતીદેવીના અંકમાં રમવાનો અધિકાર પણ મળી ચૂકેલો છે; અને એવા એ વિરલ સુયોગ–સંયોગને લીધે એઓશ્રીને દીર્ઘ ગણાય તેવો રાજકાળ આપણા દેશના આધુનિક ઈતિહાસમાં અનેકધા નોંધાઈ રહેવા જેટલી વિલક્ષણ ઉત્કૃષ્ટતાને પામી રહેલો પણ છે. આમ હોઇને એઓશ્રીના માંગલિક જય–સ્મારક રૂપે, એઓશ્રીએ આદરેલ સાહિત્યયજ્ઞને લગતી હકીકતને આ લઘુલેખ દ્વારા અક્ષરાંકિત કરી દેવી એ સર્વથા યોગ્ય જ જણાશે એમ મારૂં માનવું થાય છે પણ ખરૂં.

શતમુખી સાહિત્યગંગા.

શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ પોતે એક જન્મસિદ્ધ સ્વતંત્ર વિચારક અને લેખક હોઈ પોતાના મનથી પોતાની કોટીના વિચારકો તથા લેખકોને દેશભરમાંથી ગોતી કાઢવાની અને તેમનો ન્યૂનાધિક અંશે ઉપયોગ કરી લેવાની અદ્ભુત શક્તિ ધરાવે છે, અને તેથી તેઓશ્રીએ પોતાના રાજકાળમાં આપણા હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગના સાહિત્ય ભક્તોને યથા પ્રસંગ પોતાના દરબારથી જુદી જુદી રીતે સન્માનવાની પ્રથાનું અવલંબન કરી રાખેલું છે, એમ જે કોઈ જાણકાર છે તે સહજ કહી શકે તેમ છે જ. પોતાના રાજ્યમાં વહેતી પરંતુ ક્ષીણજળ થઇ ગયલી સાહિત્યગંગાને એઓશ્રીએ છલકાતી કરી શતમુખી બનાવી દીધી છે, એ વાત કોણ નથી જાણતું ? એ સાહિત્યગંગાનાં મધુર જળનું પાન કરી જવાનું સદ્ભાગ્ય, અખિલ હિંદુસ્થાનના કેટલા બધા સાહિત્યભક્તોને પ્રાપ્ત થયલું છે ? સાહિત્ય દૃષ્ટિએ જોશું તો શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ સયાજીરાવ ગાયકવાડ અકેલા વડોદરા રાજ્યના રાજા નથી. પરંતુ ભરતખંડ ભરની સાહિત્યસૃષ્ટિના મહારાજા પણ છે. તેઓશ્રીની સાહિત્યકાયામાંથી જે શ્વાસો નીકળેલા છે તેમનાં આંદોલનો દેશમાત્રમાં વ્યાપક થયેલા છે અને તેમણે જે પરિણામો ઊપજાવેલાં છે તે એવાં છે કે તે ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર માપી શકશે, બડોદરા રાજ્યને આપણા આ શ્રીમંત મહારાજા સાહેબનું શરીર ગણીએ અને એઓશ્રીને એ શરીરમાં રહેલ જીવાત્મા ગણીએ, તો અમારે અહીં કહેવું જોઇએ કે, એ જીવાત્માથી પ્રેરાયલા શરીરનું દરેક દરેક અંગ—દરેક દરેક રાજ્યનું ખાતું—શ્રીમંત મહારાજા સાહેબની સાહિત્યલીલાને અનુરૂપ ચેષ્ટા કરી રહેલું છે, અર્થાત્, વડોદરા રાજ્યનાં બધાંય ખાતાં અને તેમા પણ ખાનગીખાતું, ન્યાયખાતું, મુલ્કીખાતું વ્યાપાર—ઉદ્યોગખાતું, વગેરે શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ—એઓશ્રીની પ્રેરણાથી એઓશ્રીનું વિદ્યાખાતું સાહિત્યરસની જે છોળ ઉડાવી રહેલ છે તેમાં પોતાનો હિસ્સો આપી રહેલ છે, અને એ જ આ શ્રીમંત મહારાજા સાહેબનો સાહિત્યવિજય ગણાશે.

સાહિત્યોપાસના આરંભ.

શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે સાહિત્યની ઉપાસના કરવાનો આરંભ પોતાના યૌવનમાંથીજ કરેલો છે, અને આ વાતની પ્રતીતિ આપણને એઓશ્રીએ ઉઠાવેલ જ્ઞાનવર્ધક પરિશ્રમથી તેમજ તેઓશ્રીએ પોતે વર્ષો પૂર્વે લખેલ રોમની ચઢતી પડતીના ઇતિહાસ નામક ગ્રંથ વગેરે કૃતિઓનાં દર્શનથી થઇ આવે તેમ છે. એ પછી એઓશ્રીએ એ પ્રવૃત્તિ છોડી દીધેલી નથી, પરંતું રાજ્યવિષયક કામોનો ભાર વધતો ગયો છે તેમ તેમ તેઓશ્રીએ પોતે વાંચવા વિચારવાનું ચાલુ રાખી જાતે લખવાનું ઓછું કરી નાંખી પોતાના સાહિત્ય વિષયક ભાવો સુચવવાની અને તેવા ભાવોને અનુરૂપ ગ્રંથો તૈયાર કરાવી પ્રકટ કરાવવાની નીતિ અખ્ત્યાર કરી દીધેલી છે. શરૂઆતમાં આ ગ્રંથોત્પાદક કામ એઓશ્રી પોતાના ખાનગી ખાતા મારફત અને બહુધા રા. રા. ગોવિંદરાવ સખારામ સરદેસાઈ કે જેઓ હાલ એક પ્રખર મરાઠી ઇતિહાસ કાર તરીકે જાણીતા થયેલા છે તેમની મારફત કરાવતા હતા. પરંતુ દિવસો જતા ગયા તેમ તેમ શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ—એઓશ્રીના ચિત્તપ્રદેશમાં વહેતી સાહિત્યસરિતા અધિકાધિક વેગવતી એટલી તો થતી ગઈ કે તેઓશ્રીને પોતાની કાર્યપ્રણાલી બદલવાની આવશ્યકતા જણાઈ, અને તેના પરિણામે ઇ. સ. ૧૮૯૫ માં એ સાહિત્યવૃદ્ધિ કરવાનું કામ એઓશ્રીએ પોતાના રાજ્યના કેળવણી ખાતાને બહુભાગે સોંપી દીધું. અહીં અમે 'બહુભાગે' શબ્દ વાપરેલ છે તેમાં રહસ્ય સમાયલું છે, અને તે એ કે કેળવણી ખાતું જોકે એ સાહિત્ય વિષયક પ્રવૃત્તિ કરી રહેલ છે તોપણ શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ—એઓશ્રી ખુદની તે પ્રવૃત્તિ ઉપર હંમેશાં નજર રહે છે એટલું તો નહિ, પરંતુ એ પોતાની પ્રિય પ્રવૃત્તિમાં પ્રાણ પૂરતાં રહેવાના હેતુથી તેઓશ્રી વારંવાર વિવિધ આજ્ઞાઓ આપે છે, નવાં નવાં સાધનો પૂરાં પાડે છે અને ઘણીવાર જાતે શ્રમ ઉઠાવી તેની નિરીક્ષા પણ કરે છે. 'કેળવણીખાતું હવે એ કામ કરશે' એવી ભાવના એઓશ્રીના ચિત્તમાં કદિ પણ પૂર્ણવિરામ પામતી નથી, અને તેથી તેઓશ્રી પોતે પરભાષાના શિષ્ટ ગ્રંથો વાંચી વિચારી તેમના અનુવાદ દેશીભાષામાં કરાવી પ્રસિદ્ધ કરવાની પ્રેરણા પણ આપ્યાં કરે છે. ઘણીવાર પોતાના

રાજ્યબહારના વિદ્વાનોને ગોતી કાઢી, આમંત્રણ કરી પોતાના દરબારમાં બોલાવે છે અને તેમનો ઉપયોગ વિવિધ રીતે કરી તેમને સન્માને પણ છે. પ્રસંગે પ્રસંગે, પ્રાચીન અર્વાચીન જ્ઞાનવિજ્ઞાનમાં કુશળ ગણાતા પંડિતોને તેઓશ્રી પોતાની રાજસભામાં બોલાવી તેમની પાસેથી વ્યાખ્યાનો સાંભળે સંભળાવે છે, અને કોઇ કોઇ વાદ તો વિવાદાત્મક વ્યાખ્યાનો રચાવીને તેઓશ્રી બુદ્ધિસાગરનું મંથન કરાવી તેમાંથી જ્ઞાનનવનીત મેળવવાની તજવીજો પણ કરે છે. આ બધા પ્રકારની સાહિત્યોત્તેજક પ્રવૃત્તિઓ વડોદરા રાજ્યના લોકજીવનને હંમેશાં પ્રગતિને પંથે વિચરતું રાખે છે અને શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ જે પ્રકારનો સાહિત્યયજ્ઞ કરી રહેલા છે તેનાં ફળ કેવાં આવશે તેની ઝાંખી કરવાનું સદ્ભાગ્ય તેઓશ્રીને પ્રાપ્ત થતું ગયું છે.

શ્રીમંતની બહુભાષા ભક્તિ.

તથાપિ શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ દેશી ભાષાની ભક્તિ કરે છે તે ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે તેઓ માત્ર ગુજરાતી ભાષાની સેવા કરી રહેલા છે. શ્રીમંત મહારાજાસાહેબે ગુજરાતી ભાષાને રાજ્યભાષા તરીકે ઠરાવી છે અને તેનો પ્રચાર વધાર્યો છે એ વાત જોકે ખરી છે; તથાપિ એઓશ્રીનું માનવું એવું છે કે, અખિલ હિંદુસ્તાન દેશને એકશરીરરૂપે ગણવાનું સર્વથા જરૂરનું કોઇ તેના એક જ અંગને ખીલવવાથી આખાય શરીરનો વિકાસ સધાશે નહિ, અને તેથી કરીને બને તેટલા પ્રમાણમાં બધાંય અંગોને હૃષ્ટપુષ્ટ બનાવવાં એ સર્વાંગસિદ્ધિ મેળવવાને અર્થે જરૂરનું છે. આવા પ્રકારની ઉદાત્ત ભાવના શ્રીમંત મહારાજા સાહેબની હોઇને તેઓશ્રીએ ગુજરાતી સાહિત્યની ખીલવણી કરવાની જે અનેક યોજનાઓ કરેલી છે તેમની સાથે સાથે બીજી કેટલીક ભાષાઓનો વિકાસ થઈ શકે તેવી અનુકુળતા કરી આપેલી પણ છે. ખાસ કરીને મહારાષ્ટ્રીય અને હિન્દી તેમ જ અંશતઃ ઉર્દુ ભાષામાં પ્રગટ થતા વાઙ્મયને તેઓશ્રીતરફથી સારૂં ઉત્તેજન અપાય છે, અને એ ભાષાત્રયમાં ગ્રંથો લખાવી પ્રકટ કરવાની યોજના ઘડાવીને તેઓશ્રીએ પોતાના કેળવણીખાતા મારફત અમલમાં પણ મુકાવી છે. વળી અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થતા વાઙ્મયની ઉપકારકર્તા તેઓ ઓછી સમજતા

નથી. ભરતખંડના જુદા જુદા ભાગોમાં પ્રખર વિદ્વાનોના હાથે લખાતા દેશહિતસાધક અનેક અંગ્રેજી ગ્રંથોને પ્રકટ કરાવવામાં તેઓશ્રીએ સારી આર્થીક મદદ આપી છે અને આપતાં રહેવાનું ચાલુ પણ રાખ્યું છે. તોપણ ખાસ કરીને મુખ્યતઃ ગુજરાતી અને તેનાથી કાંઇક ઉતરતા પ્રમાણમાં મરાઠી અને તે પછી હિન્દી અને ઉર્દુ સાહિત્યને તેઓશ્રીના રાજ્ય તરફથી જેટલી મદદ મળે છે તેટલી મદદ ઇતર ભાષાના સાહિત્યને અપાતી નથી એ પણ સત્ય છે. તેઓશ્રી જન્મથી મરાઠા ક્ષત્રિય છે અને તેથી તેઓશ્રી મરાઠી સાહિત્યને ઉત્તેજન આપી રહેલા છે એમ નથી. મહારાષ્ટ્રની અસર ગુજરાત ઉપર અને ગુજરાતની અસર મહારાષ્ટ્ર ઉપર પૂર્વકાળમાં થયાં કરતી હતી તેમ હવે પછીના કાળમાં પણ થયાંજ કરશે એવાત આપણા આ શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ પોતાની જ્ઞાનદૃષ્ટીથી સમજી શકેલા છે, અને એવી એ સમજનું કારણ એ છે કે, ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર એ બે દેશો એક બીજાની સાથે ભૌગોલિક બંધુતાના સંબંધથી સંકળાયલા છે. આ પ્રકારે શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે એક દ્રષ્ટાનું પદ મેળવેલું છે, અને તે એવું છે કે, તેનું ભાન આપણી પ્રજાને કોઇ ઉત્તરકાલીન ઇતિહાસકાર કરાવી શકશે. વળી હિન્દી ભાષાની ઉપયોગિતા એઓશ્રીના હૈયા ઉપર એવી તો ભૂલી રહેલી છે કે તેની કલ્પના આપણાથી સહજ થઇ શકે તેમ નથી. હિન્દીભાષારૂપી રૂધીરના પરિસરણથી જ હિન્દુસ્તાન દેશની કાયા સચેતન રહી શકશે એવી રહસ્યપૂર્ણ ભાવના જો શ્રીમંત મહારાજા સાહેબના ચિત્તને ડોલાવી રહેલી હોય તો તે વાત તેઓશ્રીના જેવા દેશભક્ત અને સાહિત્યભક્ત મહારાજાના સંબંધમાં નવાઇ પમાડનારી ગણાશે નહિ. અર્થાત્ આપણા શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ એક સાચા બહુભાષાભક્ત અને સાહિત્યસેવક છે એ વાત પરત્વે મતભેદને અવકાશ મળી શકે તેમ નથી જ.

સાહિત્યસેવાનાં મુખ.

હવે આપણે તેઓશ્રીએ વિવિધ મુખોદ્વારા કરેલ સાહિત્યવર્ધક યોજનાઓ, હયાતીમાં આણેલ સંસ્થાઓ, તેમજ પરિપુષ્ટ કરેલ પ્રવૃત્તિઓ વગેરે બાબતોનું સંક્ષિપ્ત અવલોકન કરી લેશું.

આપણે અગાઉ વાંચી ગયા છીએ તેમ

તેઓશ્રીએ શરૂઆતમાં છૂટક છૂટક પ્રેરણા તથા ઉત્તેજન આપીને ગ્રંથભંડોળ વધારવવાને પ્રયાસ કરેલો હતો. પરંતુ પાછળથી એ સાહિત્યવર્ધક પ્રયાસને વધારે વ્યવસ્થિત કરવાની આવશ્યકતા જણાતાં એઓશ્રીએ એ કામ કરવા કમાવવાની સોંપણી સ્વાભાવિક ક્રમે પોતાના રાજ્યના કેળવણી ખાતાને કરી દીધી, અને એ કામ વધારે મોટા પાયા ઉપર ચાલતું રહે તેટલા માટે નીચે જણાવેલ યોજનાઓને તેઓશ્રીએ હયાતીમાં આણેલી પણ છે—

પારિતોષિક આપી પુસ્તકો લખાવવાં.

(૧) સારા સારા લેખકોને પારિતોષિક આપીને તેમની પાસે વિવિધ વિષયોને લગતાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાં અને તેમને રાજ્યને ખર્ચે છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાં અને બને તેટલા પ્રમાણમાં સસ્તી કીંમતે તેમને વેંચવાં અગર તો સાર્વજનિક સંસ્થાઓને યથાપ્રસંગ તેમને ભેટ રૂપે આપવાં. આ બધું કામ કેળવણીખાતું કરી રહેલું છે. પરંતુ આ કામ કેળવણીખાતું પોતાના બીજા કામ સાથે કરતું હતું તેથી આ પદ્ધતિથી કામ જો કે ઘણું થયલું છે, તથાપિ તેમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર પાછળથી જણાતાં એ કામને અલગ પાડી, એ ખાતાની એક શાખામારફત સાહિત્ય-વૃદ્ધિ કરતાં રહેવાની યોજના અમલમાં આણી છે.

જુદા જુદા ખાતાનું સાહિત્ય.

(૨) પુસ્તકો રચાવવાનું કામ મુખ્યતઃ જો કે કેળવણીખાતાનું છે, તથાપિ રાજ્યનાં બીજાં ખાતાંઓ પણ વિશિષ્ટ વિષયોને લગતાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવ્યા કરે છે, અને એ રીતે ન્યાયખાતાએ, પોલીસખાતાએ ખેતીવાડી ખાતાએ, વેપાર ઉદ્યોગ ખાતાએ અને બીજાં કેટલાંક ખાતાંએ પોતપોતાના કામને વધારે લોકોપકાર બનાવવાના હેતુથી દેશીભાષામાં અનેક ગ્રંથો તૈયાર કરાવી પ્રકટ પણ કરેલા છે, અને હજુસુધી એવા એવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ ચાલુ પણ રહેલી છે.

પાઠ્યપુસ્તકો

(૩) રાજ્યની નિશાળોમાં વાપરી શકાય તેવાં **અનેક પુસ્તકો** તૈયાર કરાવવામાં આવેલ છે, જેમાં છોકરાંછોક-રીઓને ઉપયોગી થઈ પડે તેવી વાચનમાળાઓ, ઇતિહાસ તથા ભૂગોલને લગતાં નાનાં મોટાં પુસ્તકો, વ્યાકરેણ અને અંકગણિતના ગ્રંથો તેમજ ધર્મ અને નીતિ-વિષયક ગ્રંથોનો સથાવેશ થાય છે. આ પુસ્તકોપૈકી કેવળ અભ્યા-સનાં પુસ્તકો રચવા રચાવવાના કામમાં સ્વ. રા. બ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા કે જેઓ રાજ્યના વિદ્યાધિકારી હતા તેમનો હિસ્સો મોટો હતો, અને ધર્મનીતિના ગ્રંથો ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ રા. રા. આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રવની કને રચાવવામાં આવેલા છે.

જ્ઞાનમંજુષા અને પરિભાષાકોશનો આરંભ

(૪) વડોદરામાં '**કલાભવન**' નામક સંસ્થાની સ્થાપના થતાં, તેમાં શીખવાતા વૈજ્ઞાનિક વિષયોને દેશી-ભાષામારફત શીખવવાનાં સાધનો ન હોવાથી, તા. ૨૩–૧૧–૮૮ ના રોજ શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે રૂા. ૫૦૦૦૦ (પચાસ હજાર)ની રકમ ઉદાર ભાવથી મંજુર કરી તે કામની વ્યવસ્થા આપણા સુપ્રસિધ્ધ રસાયનશાસ્ત્રી સ્વ. ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજ્જર કે જેઓ તે વખતે કલાભવનના મુખ્ય અધ્યાપક હતા તેમને સોંપી દીધેલી અને તેના પરિણામમાં "**જ્ઞાનમંજુષા**" નામક ગ્રંથમાળાની ઉત્પત્તિ થઇ આવેલી છે. આ માળામાં વિવિધ વિજ્ઞાનોને લગતાં ઘણાં પુસ્તકો શુદ્ધ દેશીભાષામાં ગુંથવામાં આવેલ છે. આ "જ્ઞાનમંજુષા" ગ્રંથમાળાને અંગે એક બહુભાષા 'પારિભાષિક કોશ ' તૈયાર કરવાની યોજના પણ થયલી. આ કામ ઘણુ અટપટું તેમજ મુશ્કેલ હતું, તથાપિ શ્રીયુત ત્રિભુવનદાસ ગજ્જરના પ્રખર ઉત્સાહને લીધે એ કામ કેટલાક પ્રમાણમાં થયું ન થયુ ત્યાં તો જો કામ બંધ કરવાનો પ્રસંગ આવી પડ્યો, અને જ્ઞાનમંજુષાનું તથા પરિભાષાકોશનું કામ અલ્પ-કાળ પર્યન્ત બંધ પડી ગયું. આ જ્ઞાનમંજુષા તેમજ બહુભાષા કોશની પાછળ આશરે રૂા. ૬૧૦૦૦ એકસઠહજારનુ ખર્ચ થયલું છે.

ભાષાંતર ખાતાની સ્થાપના.

(૫) ઉપર પ્રમાણે '**જ્ઞાનમંજુષા**' નામક ગ્રંથમાળાને લગતું કામ બંધ પડ્યા પછી કોઈ એક સારા વિદ્વાનને નોકરીમાં રાખી, કેળવણીખાતાની દેખરેખ નીચે ગ્રંથો તૈયાર કરાવવાની યોજનાને જન્મ આપવામાં આવેલો. આ યોજના પ્રમાણે તા. ૧-૧૨-૯૩ થી તા. ૨૬-૬-૯૫ સુધી આપણા ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞ અને લેખક મણિલાલ નથુભાઇ દ્વિવેદીને નોકરીમાં રાખેલા, અને એક સંશોધક ખાતું ખોલીને પાટણના જૈનભંડાર વગેરેમાંનાં સંસ્કૃત પુસ્તકોનાં તેમજ કેટલાક પ્રાકૃત ગ્રંથોનાં ભાષાંતર કરાવવામાં આવેલાં કુમારપાળચરિત્ર, અનેકાન્તવાદપ્રવેશ વગેરે ગ્રંથો આ યોજના પૈકીના છે. આ વિદ્વાનની નોકરીની મુદત દરમ્યાન કુલ ૨૧ ગ્રંથો સંશોધાઇ તૈયાર થતા હતા, પૈકી કેટલાક સ્વ. શાસ્ત્રી અમૃતરામજી જ્યોતિર્માર્તંડની દેખરેખ નીચે પ્રકટ કરાવવામાં આવેલ પણ છે, અને બાકીનાને વિદ્યાધિકારી કચેરી મારફત અમુદ્રિત અવસ્થામાં સાચવી રાખવામાં આવ્યા છે.

પ્રાચીન કાવ્યમાળા

સ્વ. રા. બ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા તથા સ્વ. શાસ્ત્રી નાથાશંકર ઇ. સ. ૧૮૮૫ ની સાલથી એક ત્રિમાસિક ચોપાનિયાદ્વારા પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યોને પ્રકટ કરતા હતા. આ વાત શ્રીમંત મહારાજા સાહેબને શ્રુત થતાં તેમનો સાહિત્ય પ્રેમ એટલે તો ઉભરાઈ આવ્યો કે તેઓ શ્રીએ પોતાના તે સમયના દીવાન સાહેબ મહુંમ મણિભાઇ જશભાઈ હસ્તક રૂા ૧૨૦૦૦ (બારાહજારની) રકમ પ્રાચીન કાવ્યોનો ઉદ્ધાર કરવાને અર્થે મંજુર કરી મુકી દીધી અને એક સમિતિ નીમી. તેની મારફત તે કામ કરાવવાની આજ્ઞા આપી. આ સમિતિએ તા. ૧-૮-૮૯ થી '**પ્રાચીન કાવ્યમાળા**' ગ્રથવા તથા પ્રગટ કરવાનો આરંભ કરેલો. એ વખતના વિદ્યાધિકારી સ્વ રા. બ. હરગોવિંદદાસભાઈની દેખરેખ નીચે એ માળાને લગતું કામ થતું હતું, અને એ માળાને સટીક કરી અધિક ઉપયોગી બનાવવામાં વડોદરાના પ્રખ્યાત વિદ્વાન્ શિક્ષક છોટાલાલ નરભેરામ ભટે ઘણો પરિશ્રમ ઉઠા-

વેલો પણ છે. આ માળામાં કુલ ૩૫ (પાંત્રીશ) પુસ્તકો ગ્રથાયાં છે, અને તેમની પાછળ એકંદર રૂા, ૧૬૦૦૦ (સોળ હજાર) ખર્ચાયા છે. આ માળા ગુજરાતમાં ઘણી જાણીતી છે, અને તેમાંનાં પુસ્તકોની માગણી આજે પણ થતી રહેતી હોવાથી તેમની યથા પ્રસંગ નવીનવી આવૃત્તિઓ પ્રકટ કરવાનું કામ પાછળથી એટલે ઈ. સ. ૧૯૧૦ માં શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે કૃપાવંત થઈને મર્હુમ હરગોવિંદદાસભાઈને સોંપી આપેલું છે પણ ખરૂં.

સંસ્કૃત વાઙ્મયને ઉત્તેજન અને તેનો પ્રચાર.

સંસ્કૃત વાઙ્મયનું પોષણ થતું રહે તેટલા માટે વડોદરા રાજ્ય તરફથી પ્રતિવર્ષ શ્રાવણમાસમાં દક્ષિણાપરીક્ષા લેવાય છે, અને અખિલ ભરતખંડમાંથી આવતાં વિદ્વાનો સંસ્કૃત વાઙ્મયની શાખાપ્રશાખાને લગતી પરીક્ષા યથારૂચિ આપે છે. આ પરીક્ષા ઉત્તીર્ણ થનારને પદવી આપી વાર્ષિક વેતન (દક્ષિણા) અપાતી પણ રહે છે. આ જૂની પ્રથા શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે કાંઇક વધારે વ્યવસ્થિત કરીને ચાલુ રાખી છે. પરંતુ એ એક સંસ્થાથી સંકૃત વિદ્યાનો સર્વથા ઉદ્ધાર થઈ શકે નહિ એમ સમજીને તેઓશ્રીએ, હિંદુધર્મશાસ્ત્રોને દેશી ભાષામાં ઉતારી લોકગમ્ય કરવાના હેતુથી એક '**કાયદાસમિતિ (લૉ-કમિટી)**' નીમેલી. પરંતુ તા. ૩-૨-૯૯ ના રોજ હુઝુર હુકમ કરીને શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે એ કામની સોંપણી પણ કેળવણીખાતાને કરી દીધેલ છે. આ કાયદા-સમિતિએ સાત ગ્રંથો તૈયાર કરાવેલા, જે પૈકી દત્તકચંદ્રિકા, નિર્ણય-સિંધુના પરિચ્છેદ ૧-૩, વિવાદતાંડવ અને સંસ્કાર કૌસ્તુભ છપાઇને બહાર પડેલા છે, અને દત્તકમીમાંસા, વીરમિત્રોદય વગેરે ગ્રંથો અદ્યાપિ અપ્રસિદ્ધ અવસ્થામાં રહેલ છે. આ ઉપરાંત શ્રીમંત મહા-રાજા સાહેબની આજ્ઞાથી દાનચંદ્રિકા, આચારમયુખ, નારાયણ ભટ્ટી પ્રયોગ વગેરે ગ્રંથો પણ તૈયાર કરાવવામાં આવેલ છે. વળી તેઓશ્રીએ વાયુપુરાણનું તેમજ શ્રીયુત સાક્ષર આનંદકર બાપુભાઈ ધ્રુવની કનેથી "શ્રી રામાનુજ ભાષ્યસહિત વેદાંતસુત્રો" નું ભાષાંતર પણ કરાવેલ છે, તેમ જ પાછળતી હયાતીમાં અણુચલ ભાષાંતર કચેરી મારફત શ્રીયુત

મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડા પાસે 'ઋગ્વેદ સંહિતા'ને તથા 'શ્રીશંકરાનન્દી ટીકાવાવાળી ભગવદ્ગીતા'ને અને તે પછી તેજ કચેરી મારફત આ લેખકને હાથે કૌટિલ્યકૃત 'અર્થશાસ્ત્ર'ને તેમજ શ્રીયુત છોટાલાલ નરભેરામ ભટ પાસે 'સિદ્ધાંત દર્શન વગેરેને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતરાવી, સંસ્કૃત ભાંષાના શિષ્ટ ગ્રંથોનું આસ્વાદન ગુજરાતને કરાવી દીધું છે.

આ બધું શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે પોતાના સાહિત્યરસને વહેતો કરી કરાવેલું છે ખરૂં. તથાપિ તેઓશ્રીની પ્રવૃત્તિ તેટલીથી જ અટકી પડેલી નથી. સંસ્કૃત ભાષાનો ધનાગાર નષ્ટ થઈ ન જાય એવા હેતુથી તેઓશ્રીએ એક મોટું 'સંસ્કૃત પુસ્તકાલય' સ્થાપી તેમાં પ્રકટઅપ્રકટ સંસ્કૃત ગ્રંથોને આખાય દેશમાંથી ખોળાવી ખોળાવીને એકત્ર કરેલા છે, અને તેમને છપાવીને પ્રકાશમાં લાવવાને અર્થે "**ગાયકવાડ ઓરીએનટલ સીરીઝ**" એ નામની એક ગ્રંથમાળા પ્રકટ કરાતી રહે તેવી યોજના કરી આપેલી છે, અને તે યોજના સારી પેઠે સફળ પણ થયલી છે.

ગ્રંથોત્તેજન.

આ સિવાય શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે ગુજરાતી, મરાઠી, ઉર્દૂ, અંગ્રેજી વગેરે વિવિધ ભાષામાં લખાતા રહેતા ગ્રંથોને ન્યુનાધિક પ્રમાણમાં ઉત્તેજન આપી લેખકસૃષ્ટિને પોષવાની યોજના પણ ઘડેલી છે. દરસાલ લગભગ રૂપીઆ બે હજાર જેટલી રકમ ગ્રંથોત્તેજનના કામમાં વાપરવાની જોગવાઇ રાખવામાં આવે છે, અને તે રકમમાંથી ગ્રંથકારોપાસેથી જેમની તેમની કૃતિઓની નકલો ખરીદવામાં આવે છે. દેશના જુદા જુદાં ભાગમાંથી લેખકો પોતપોતાની પ્રસિદ્ધ કૃતિઓની બે બે નકલો વિદ્યાખાતાતરફ મોકલી દે એટલે પછી એ પ્રમાણે આવેલ પુસ્તકોને એક "ગ્રંથ પરીક્ષક સમિતિ" તરફ મોકલી આપવામાં આવે છે અને તે સમિતિ તેવાં પુસ્તકોને ઠરાવેલ ધોરણની દૃષ્ટિએ તપાસી તે પરત્વે પોતાનો અભિપ્રાય આપે છે. એ પછી એ અભિપ્રાયને નજરમાં રાખી વિદ્યાધિકારી નાણાંની

અનુકૂળતાના પ્રમાણમાં તેવા પસંદ કરાયલ પુસ્તકની નકલો ગ્રંથકાર પાસેથી ખરીદે છે, અને તે પ્રમાણે ખરીદાયલ પુસ્તકની નકલોની વહેંચણી નિશાળોમાં તથા પુસ્તકાલયોમાં કરી દેછે. વળી એપ્રમાણે ઉત્તેજાયલા પુસ્તકો નિશાળોમાં ઈનામ તરીકે વહેંચાવાને તેમજ પુસ્તકાલયોમાં રખાઈ શકાવાને માટે અગર તે એમાંથી એક પ્રકારે સ્વીકારાવાને પાત્ર ગણાય છે અને તેથી કરીને પણ લેખકોને એક રીતે સંતત ઉત્તેજન મળતાં રહેવાનો યોગ મળી આવે છે પણ ખરો.

ભાષાંતર ખાતાની પુનઃસ્થાપના.

શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ–એઓશ્રીના ચિત્તમાં એક એવો ભાવ સ્ફુરી રહેલો છે કે રાજ્યમાં જેમ જુદા જુદા કામ માટે જુદું જુદું ખાતું છે તેમ સાહિત્યની વૃદ્ધિ થતી રહે તેટલા માટે એક સ્વતંત્ર ખાતું પણ હોવું જ જોઈએ; અને એ ભાવ એઓશ્રીએ સ્વ. શ્રીયુત મણિલાલ નથુભાઈ દ્વિવેદીને પોતાની નોકરીમાં લઇને પ્રકટ કરેલો, એવું પણ આપણે પૂર્વે વાંચી ગયા છીએ. પરંતુ એ એઓશ્રીની ભાવસરિતા સરસ્વતી નદીની પેઠે રાજ્યનાં અન્ય કાર્યોના રણપ્રદેશને લીધે કોઈ કોઇ વાર અદૃષ્ટ વહેતી રહે એવું થઈ આવતું હતું. અંતે ઇ. સ. ૧૯૦૮ ઑક્ટોબર માસમાં એઓશ્રીએ વિદ્યાધિકારી કચેરીમાં ભાષાંતરકારની એક જગ્યા કાઢી ઇ. સ. ૧૯૦૯ ના જાનેવારીથી આ લેખકને તે ઉપર નીમી દીધો. આ યોજનાના પરિણામે આ લેખકના હાથે ‘મૉન્તેનના નિબંધો’, ‘અંગ્રેજી સાહિત્ય અને પુરાણ કથા’, ‘વાણિજ્યશાસ્ત્ર’ વગેરે ભાષાંતરરૂપે પુસ્તકો લખાયાં, અને વળી શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ એઓશ્રીની પોતાની આજ્ઞાથી “હિન્દુસ્તાન તથા યુરોપની પુરાણ કથાઓની તુલનાત્મક સમીક્ષા” નામક સ્વતંત્ર શોધખોળવાળું પુસ્તક પણ રચાયું છે. એ ઉપરાંત ગુજરાતની વિવિધ જ્ઞાતિઓના રીતિરીવાજોના સંગ્રહ રૂપે તૈયાર કરાયલ એકીકરણો પણ સંશોધાઇને પ્રકટ થવા પામેલાં, અને એ વખતનાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાં પણ આવશ્યક સુધારણા કરવામાં આવી હતી.

ભાષાંતર ખાતા-નો બીજો અવતાર.

આમ શ્રીમંત મહારાજા સાહેબની પ્રેરણાથી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ વડોદરામાં થયાં કરતી હતી તો ખરી; પરંતુ એ બધી પ્રવૃત્તિઓ તૂટક તૂટક હોઇને તેમને લગતું સ્થૌલ્ય સ્પષ્ટ દેખાતું ન હતું. શ્રીમંત મહારાજા સાહેબનો હેતુ તો એ બધી પ્રવૃત્તિઓનો સંગત રચીને તેમાંથી સાહિત્યસિન્ધુ વહેવડાવવાનો હતો, અને એ હેતુ અંતે ઈ. સ. ૧૯૧૨ માં બર આવી શકયો. આ સાલમાં શ્રીમંત મહારાજા સાહેબની સાહિત્યવિલાસી મનોદશાને અનુસરીને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ચોથું અધિવેશન વડોદરામાં જ શ્રીમંત મહારાજા સાહેબના ઉદાર આશ્રયથી નિયોજવામાં આવ્યું, અને ગુજરાતના સુવિખ્યાત સાક્ષર સ્વ૦ દી. બ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ એ પરિષદના પ્રમુખ થયા. આ પ્રમાણે વિદ્વાનોનો મેળો વડોદરાના ઈન્દુમતી મહાલમાં ભરાતાં શ્રીમંત મહારાજા સાહેબનો સાહિત્યરસ એટલો તો ઉભરાઇ આવ્યો કે, તેઓશ્રીએ કૃપાવંત થઈને સાહિત્યવિષયક ભાષણો આપ્યાં એટલું તો નહિ, પરંતુ બે લાખ રૂપીઆની રકમ પોતાના ખાનગી ખાતામાંથી અલગ કાઢી તેના વ્યાજમાંથી વિવિધ વિષયોને લગતાં પુસ્તકો લખાવવા તથા પ્રકટ કરાવવાની આજ્ઞા આપી પણ દીધી. શ્રીમંત મહારાજા સાહેબના મંગલ જીવનનો આ દિવસ અને એ દિવસે રોપાયલ પૂર્વોક્ત પ્રકારનો કીર્તિ-સ્થંભ કોઈથી કદિપણ વીસરી શકાય તેમ નથી. તથાપિ રાજ્યરથનાં ચક્રો ઘણેભાગે ધીમાં ધીમાં ગતિ કરનારાં હોય છે તે પ્રમાણે આ શ્રીમંત મહારાજા સાહેબની યોજનાને ફળવાનો યોગ બીજાં પાંચ વર્ષ સુધી આવી શકયો નહિ. અખરે ઇ. સ. ૧૯૧૭ ના મે માસમાં એક સાહિત્યવર્ધક યોજના સાંગોપાંગ ઘડી રજુ કરવાની આજ્ઞા આ લેખકને અપાઈ, અને તે આજ્ઞાનુસાર એક યોજના ઘડી તે સમયના દીવાન સર મનુભાઈ નંદશંકર મહેતા સમક્ષ મુકતાં તેમણે શ્રીમંત મહારાજા સાહેબની ઇચ્છાનુસાર તે મંજુર કરી તેનો અમલ કરવાનું કામ પણ આ લેખકને સોંપી દીધું. આ પ્રમાણે ભાષાંતર કચેરીનું કામ ત્રીજા અવતારને પામ્યું. આ વખતે સ્વ. એ. બી. કલાર્ક નામના અંગ્રેજ ગૃહસ્થ વિદ્યાધિકારીના પદે હતા, અને આ લેખકે તેમના

હાથ નીચે " ભાષાંતર મદદનીસ " તરીકે રહીને ભાષાંતર કચેરી તરફથી થતા રહેલ કામનો મંગલારંભ કરેલો હતો. ભાષાંતરખાતામાં થનાર કામને માટે આવશ્યક નિયમો ઘડી કાઢી તેમને મંજુર કરાવી લેવાનું પહેલું કામ થયું અને ત્યારબાદ તુર્ત " **શ્રીસયાજી સાહિત્યમાળા** " અને " **શ્રીસયાજી બાળજ્ઞાનમાળા** "—એમ બે પ્રકારની ગ્રંથાવલિને જન્મ આપવામાં આવ્યો. આ ઉભય ગ્રંથમાળાની વિશિષ્ટતા એ છે કે એમાં જ્ઞાનવિજ્ઞાનના લગભગ બધા વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે અને કેવળ ભાષાંતરરૂપે ગ્રંથોનુ સ્વરૂપ ન રખાતાં આપણા દેશની પરિસ્થિતિને અનુરૂપ તેમાં ફેરફાર પણ કરવામાં આવે છે. વળી એ માળામાં વિવિધ વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો ઘણાં હોઈ એ સર્વ પુસ્તકોમાંથી પરભાષાના પારિભાષિક શબ્દોને દૂર રાખવામાં આવ્યા છે, અને ખાસ તૈયાર કરેલ પારિભાષિક શબ્દોનો ઉપયોગ તેમાં કરાયલો છે. શુદ્ધ દેશી ભાષાદ્વારા વૈજ્ઞાનિક વિષયોનું જ્ઞાન ન મળી શકે એવું માનનારાઓએ આ પુસ્તકો જોવાં પડે તેમ છે. એ પુસ્તકો પૈકી ઘણાં તો શિષ્ટ ગ્રંથોનાં ભાષાંતર છે. તથાપિ તેમાં સ્વતંત્ર પુસ્તકો નથી તેમ નથી. એવાં પુસ્તકોની સંખ્યા પણ સારી છે. આ ગ્રંથમાળામાં કેવળ ગુજરાતી ગ્રંથો ગુંથાયલા નથી તેમાં મરાઠી, હિંદી તેમજ ઉર્દુ ભાષામાં લખાયલ ગ્રંથોની ગુંથણી પણ થયલી છે. ઈ. સ. ૧૯૨૪ માં આ બે માળા માટે આશરે ૩૫૦ ત્રણસો પચાશ પુસ્તકો તૈયાર થયલ હતાં અને તે પછી દર વર્ષે થોડો થોડો પણ વધારો થતો રહેલ છે. ઈ. સ ૧૯૩૨ ના નવેંબર માસ આખર સુધીમાં, શ્રીસયાજી સાહિત્યમાળામાં ૨૦૭ (બસો સાત) પુસ્તકો અને શ્રીસયાજી બાળજ્ઞાનમાળામાં ૯૫ (પંચાણું) પુસ્તકો છપાઈને પ્રકટ થવા પામેલાં છે. આ ઉભય ગ્રંથાવલિઓએ ગુજરાતી તેમજ મરાઠી તથા હિંદી સાહિત્યના ભંડોળમાં સંગીન અને મહત્ત્વનો વધારો કરેલો છે, અને કાળના વહેવાની સાથે, વડોદરા રાજ્ય તરફથી ઉત્પન્ન કરાયલ આ સાહિત્ય આપણા આ દેશને સ્વભાષાદ્વારા જ્ઞાનવૃદ્ધ થવામાં ખરેખર મદદગાર થઈ પડશે એમ પણ કહી શકાય. આ સ્થળે નોંધવું જોઈએ કે, શ્રીમંત મહારાજા સાહેબનો સાહિત્યપ્રેમ એટલો છે કે, છપાતા દરેક પુસ્તકની બે નકલો શ્રીમંત મહારાજાસાહેબ

તરફ સાદર કરાય છે, અને તેઓશ્રી તે પ્રમાણે પોતાની કને આવતાં પુસ્તકો, અવકાશ પ્રમાણે, જુવે તપાસે પણ છે, અને તે ઉપરથી વારંવાર ઉપયોગી આજ્ઞાઓ અને સૂચનાઓ પણ આપે છે.

પરિભાષાની પ્રયોજના.

પરંતુ આવા નુતન કોટીના સાહિત્યને દેશની રગેરગનાં ઉતારવાને શ્રીમંત મહારાજાસાહેબે જે કેટલાંક પગલાં લીધેલાં છે તે એવાં છે કે તેમનો પરિચય અલ્પાંશે પણ આપણે અહીં કરી લેવો જોઇએ. શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ—એઓશ્રીને દેશીભાષા પ્રત્યે જેટલો પ્રેમ છે અને પક્ષપાત છે તેટલો અન્ય કોઈને હોય એમ મારૂં માનવું નથી. શિક્ષણમાત્ર દેશીભાષા મારફત અપાય, વિચારવિનિમય દેશીભાષાદ્વારા થતો રહે અને વ્યવહારમાત્રમાં દેશી શબ્દો વપરાય તે જોવાને તેઓશ્રી ઘણીજ ઉત્કંઠા ધરાવે છે, અને તેથી તેઓશ્રીએ દરેક ખાતામાં દરેક વાત દેશીભાષામાંજ લખવાને માટે આજ્ઞાઓ કરેલી છે. આ તેઓશ્રીની ઉત્કટ ભાવનાને અનુસરીને શ્રીસયાજી સાહિત્યમાળા તથા શ્રીસયાજી બાળજ્ઞાનમાળામાં એક પણ શબ્દ પરભાષાનો વાપરવામાં આવેલ નથી, અને પરભાષાનો શબ્દ શબ્દ વાપરવો ન પડે તેટલા માટે આ લેખકે ખાસ ખર્ચ કર્યાવિના "**શ્રીસયાજી વૈજ્ઞાનિક શબ્દસંગ્રહ**" નામનો એક નવો શબ્દકોશ ઉપજાવી પ્રસિદ્ધ પણ કરેલો છે. શ્રીમંત મહારાજાસાહેબનાં આગ્રહ તથા હુંફ ન હોત તો આ કામ પાર પડી શકત જ નહિ એમ સહજ કહી શકાય પણ ખરૂં. શ્રીમંત મહારાજાસાહેબને આ પ્રકારે દેશીભાષાનો ઉદ્ધાર કરવાની વાત પ્રિય છે તેનું બીજું ઉદાહરણ એ છે કે વડોદરા રાજ્યના ન્યાયમંત્રી શ્રીયુત ધુરંધર સાહેબના હાથ નીચે એક સમિતિ નીમીને તેઓશ્રીએ ન્યાયખાતામાં વપરાતા તમામ અંગ્રેજી કાયદાના શબ્દો પર્યાયરૂપ દેશી શબ્દોનો પણ એક કોશ હાલ રચાવી બહાર પડાવેલ છે, અને તે બધા શબ્દો ન્યાયાધીશીના કામમાં વપરાતા રહે તે માટે આજ્ઞા પણ કરેલ છે. વળી મરાઠી તેમજ ગુજરાતીભાષામાં આવતા એક સરખા સ્વરૂપના શબ્દો ગોતાવી તેમના અર્થભેદની ખોજ પણ તેઓશ્રીએ કરાવી છે. અર્થાત્ દેશીભાષાનો શબ્દભંડોળ વધારવાને માટે તેઓશ્રીએ પોતાના મનને જેટલો શ્રમ આપેલો

છે તેટલો શ્રમ અન્ય કોઈ સાહિત્યકારે આપ્યો હશે કે કેમ એ એક પ્રશ્નરૂપે થઈ રહે તેમ છે. દેશીભાષાને માટે શ્રીમંત મહારાજા સાહેબને જેટલું અભિમાન છે અને તેનો પ્રચાર કરવા કરાવવાને માટે તેઓશ્રી જે અડગ પ્રયાસ કરી રહેલ છે તેટલું અભિમાન અને તેટલો પ્રયાસ કદાપિ કોઈએ અજ્ઞેય ભૂતકાળમાં દર્શાવેલ હોય તો ભલે, પરંતુ સાંપ્રત સમયમાં તો આ શ્રીમંત મહારાજા એ વિષયમાં અજોડ છે. હિંદી ભાષામાં રચાયલ કોશને તેઓશ્રી તરફથી સારૂં ઉત્તજન અપાયું છે તેનું કારણ પણ આ તેમનો દેશીભાષાનુરાગ જ છે.

મરાઠી. હિન્દી, ઉર્દુ વગેરે ભાષાઓને ઉત્તેજન.

શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ—એઓશ્રીએ જોકે પોતાના રાજ્યમાં ગુજરાતી ભાષાને અગ્રસ્થાન આપી તેનો ઉત્કર્ષ કરવાને અનેક માર્ગો લીધેલા છે, તથાપિ તેઓ મરાઠી ભાષાનો ઉદ્ધાર કરવામાં પાછળ પડી ગયલા નથી. હર કોઈ દેશી ભાષાનો ઉદ્ધાર થાય એ જોવાની તેમની પ્રબળ ઇચ્છા હોય છે જ, અને તેથી તેઓશ્રીના ઉદાર આશ્રયનીચે ઈ. સ. ૧૯૦૯ માં વડોદરામાં "મરાઠી સાહિત્ય પરિષદ" ભરવામાં આવેલ. શ્રીમંત મહારાજા સાહેબના રાજકાળમાં કાંઇ નહિ તોપણ ૧૫૦ (દોઢસો) ઉપરાંત મરાઠી પુસ્તકો કેવળ રાજ્યના ખર્ચે તૈયાર કરાવાઈ છપાવાયલાં છે. આ સિવાય મરાઠી ज्ञानकोश વગેરે સુપ્રસિદ્ધ મરાઠી ગ્રંથોને તથા કોશોને તેમજ અનેક ગ્રંથકારોને સીધીયા તો આડકતરી રીતે આર્થિક મદદ તથા ઉત્તેજન પણ અપાયલ છે. પુનાની અનેક સંસ્થાઓને શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે આર્થિક મદદ આપી છે; અને અનેક મહારાષ્ટ્રીય ગ્રંથકારો, વ્યાખ્યાનકારો તથા અન્ય નિષ્ણાત વિદ્વાનોને વડોદરામાં બોલાવી તેમનું સન્માન કરવાની પ્રથા પણ રાખેલી છે. વળી એ જ રીતે પણ ઓછા પ્રમાણમાં એઓશ્રીએ હિન્દી તથા ઉર્દુ સાહિત્યને પણ પોષણ આપેલું છે. પોતાના રાજ્યમાં હિન્દી ભાષાને મુખ્ય સ્થાન આપવાના પ્રયાસો તેઓશ્રી કરી રહેલા છે, અને હિન્દી ભાષામાં ગ્રંથો લખાવીને પણ તેઓશ્રીએ તે ભાષાનો ઉદ્ધાર કરવાનું ચાલુ રખાવ્યું છે. આ સર્વ વાત ઉપરથી સમજાશે કે શ્રીમંત મહારાજા

સાહેબ કેવળ સાહિત્યભક્ત છે—પછી સાહિત્ય કયી ભાષામાં છે તે વાત તેઓશ્રીના મન આગળ ગૌણ છે.

આ પ્રકારની એઓશ્રીની સાહિત્યસેવાના સંબંધમાં એક વાત અત્રે નોંધવા જેવી છે. તેઓશ્રી રાજ્ય કાર્યમાં જેમ પોતાની પ્રજાને સ્વાશ્રયના પાઠ ભણાવી રહેલ છે તેમ સાહિત્યક્ષેત્રમાં પણ તેમનો ઉપદેશ તેવાજ પ્રકારનો છે વડોદરા રાજ્ય તરફથી લખાવાતાં પુસ્તકોને છપાવવાનું તથા તેમનો પ્રચાર લોકોમાં કરવાનું કામ તથા ખર્ચ રાજ્યને કરવું પડતું હતું તે વાત શ્રીમંત મહારાજા સાહેબથી હંમેશને માટે સહન થઈ શકે તેમ ન હતી; એટલે ઈ. સ. ૧૯૧૭ માં જે યોજના ઘડાઇ તે યોજનાથી રાજ્યે પોતાના ખર્ચે પુસ્તકો છપાવવાનો તથા તેમને વેચવાનો ભાર પોતાના માથાં ઉપરથી કાઢી નાખ્યો. પરંતુ સાહિત્ય તો વિવિધ પ્રકારનું ભાષાંતર કચેરી રચાવે અને તે પ્રમાણે તયાર કરાવાતાં પુસ્તકો સાધારણ જનસમાજને શુષ્ક પણ લાગે એ સ્વાભાવિક હતું, અને તેથી કોઇ ખાનગી પુસ્તકપ્રકાશક વ્યક્તિ ભાષાંતર કચેરીનાં તમામ પુસ્તકો પોતાના ખર્ચે છાપવા તથા પોતાના જોખમે વેચવા આગળ ન પડે એ પણ કુદરતી હતું. છતાં શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ—એઓશ્રીનો સાહિત્યવર્ધક સંકલ્પ ફલીભૂત થતાં વડોદરાના જ વતની મેશર્સ એમ. સી. કોઠારીની ગ્રંથપ્રકાશક પેઢીએ ભાષાંતર ખાતાનાં તમામ પુસ્તકો પોતાના જોખમે છાપવા વેચવાનું બીડું ઝડપ્યું, અને હવે તો એવા અનેક ગ્રંથપ્રકાશકો એ ખાતાનાં પુસ્તકો પોતાના ખર્ચે પ્રકટ કરવાને કટિબદ્ધ થયલા છે. શ્રીમંત મહારાજા સાહેબનો ઉત્સાહ કોને પ્રોત્સાહિત નથી કરતો ?

સ્વતંત્ર ગ્રંથપ્રકાશક સંસ્થાને જન્મ.

પ્રત્યેક વિષયનો તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવાની વાત શ્રીમંત મહારાજા સાહેબને બહુજ ગમે છે, અને તેથી તેઓશ્રી જ્યારે ને ત્યારે દરેક બાબતની તુલના કરી તે ઉપરથી ઉપજતા વિચારો દર્શાવવાની પ્રેરણા આગ્રહપૂર્વક કર્યાં કરે છે પણ ખરા. શ્રીમંત મહારાજા સાહેબમાં આ

તુલનાત્મક ધર્મ-નીતિ-ગ્રંથ-માળા.

પ્રકારની બુદ્ધિ નૈસર્ગિક હોઇને તેઓશ્રી હંમેશાં તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી વિચાર કરનારાઓની ખોજમાં રહે છે અને તેમને ઉત્તેજે છે પણ ખરા. આ એઓશ્રીની ભાવનાને સંતુષ્ટ કરવાને અર્થે તેઓશ્રીએ વડોદરામાં અંગ્રેજી મહાવિદ્યાલયના અધ્યાપક મી. વીજેરીની અધ્યક્ષતા નીચે ' તુલનાત્મક અભ્યાસ કરાવનારી સંસ્થા ' ઉઘડાવેલી, અને તે સંસ્થા ' તુલનાત્મક ધર્મનીતિ–ગ્રંથમાળા ' પ્રકટ કરે તેવી અનુકૂળતા તેને કરી આપેલી હતી. આ રીતે આ સંસ્થાએ લગભગ દશેક ગ્રંથો એ માળામાં પ્રકટ કરેલા છે, પણ તે બધા અંગ્રેજી ભાષામાં હોઇને તેમને દેશી ભાષામાં ઉતરાવવાની જરૂર રહે છે.

પ્રકીર્ણ સાહિત્ય-સેવા.

આ બધા પ્રકારની સાહિત્યોપાસના ઉપરાંત શ્રીમંત મહારાજા-સાહેબે અનેક પ્રકારનાં કાયદાઓનાં, વ્યાવહારિક બાબતોનાં તેમ જ દેશસ્થિતિ દર્શાવવામાં એકીકરણો તથા સર્વસંગ્રહ નામક ગ્રંથો તૈયાર કરાવી પ્રકટ કરાવેલ પણ છે. આ ઉપરાંત સંગીત તેમ જ નૃત્યકળાને લગતા, રમત ગમતને લગતા તેમજ માનવજીવનને લગતી બીજી અનેકાનેક બાબતોને લગતા નાના મોટા અનેક ગ્રંથો લખાવી તેઓશ્રીએ દેશી સાહિત્ય તેમ જ દેશજીવનની ઉપર જો અપ્રમેય ઉપકાર કરેલ છે તે વિષે અહીં વિસ્તારભયથી લખી શકાય તેમ નથી જ.

સ્પર્ધાત્મક સાહિત્યજીવનને સન્માન.

પૂર્વોક્ત પ્રકારની સાહિત્યપોષક યોજનાઓ કરીને શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે પોતાનું નામ અમર કરેલું છે ખરૂં. તથાપિ હાલ છેવટ તેઓશ્રીએ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં સ્પર્ધાને સ્થાન આપી વરણીથી શિષ્ટ સાહિત્યકાર ગણાતા વિદ્વાનને પારિતોષિક દર વર્ષે આવી શકાય તેવી યોજનાને જન્મ આપેલો છે આ પારિતોષક રૂા. ૧૦૦૦ થી માંડીને રૂપીઆ ૫૦૦૦) સુધીનું છે, અને તે અખિલ હિન્દુસ્તાનમાંથી પસંદ કરાતા સાહિત્યકાર, શોધખોળ કરનાર વગેરે નૈસર્ગિક બુદ્ધિવાળી વ્યક્તિને વડોદરામાં આમંત્રીને, તેનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળીને નિર્ણય કર્યા બાદ આપવામાં આવે છે. આ સિવાય લખકોને સ્પર્ધામાં ઉતારી તેમની પાસે વિવિધ વિષયો ઉપર લેખો લખાવવાની પ્રવૃત્તિ પણ તેઓશ્રી અવાર નવાર

કરતા રહેલા છે. શ્રીમંતમહારાજા સાહેબે દર્શાવેલ આ દીર્ઘ દૃષ્ટિથી સાહિત્યક્ષેત્ર કેટલું રમણીય બનશે તે તો ભવિષ્યને ઇતિહાસ કહી શકશે.

સાહિત્યના સંગ્રહસ્થાન પુસ્તકાલયો

ઉપર વર્ણવાયલ સર્વ હકીકતથી આપણે જોકે શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ—તેઓશ્રીની સાહિત્ય લીલાનું કાંઇક દર્શન કરી શકશું ખરા તથાપિ આપણે એ એમની લીલાનું પૂર્ણ દર્શન કરી શકીએ નહિ ત્યાં સુધી આપણે તેઓશ્રીના માનસની યથાર્થ મૂર્તિ કલ્પી શકીએ તેમ નથી. શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે પોતાના ચિત્તસ્થાનમાંથી સાહિત્યનદ વહેવરાવવાનો આરંભ કરીને તેમાંજ પોતાના કર્તવ્યની પૂર્ણતા માનેલી નથી. તેઓશ્રી સંપૂર્ણાંશે પ્રથમથીજ સમજેલા કે પોતે જે પ્રયાસો કરીને સાહિત્યનદને વહેવડાવ્યો છે તે નદનું જળ જયાંસુધી લોકજીવનના અખિલ પ્રદેશ ઉપર ફરી વળે નહિ ત્યાંસુધી લોકબુદ્ધિ ઉત્કૃષ્ટ થવાની નથી; અને તેથી કરીને તેઓશ્રીએ એ સાહિત્યનદના જળને વિવિધ પ્રણાલીઓ—નહેરો—ની જાળ રચાવી રચાવીને ઘેરઘેર પહોંચતું કરી દીધેલું છે. અર્થાત્ એઓશ્રીએ સાહિત્યનાં સંગ્રહસ્થાનોરૂપી પુસ્તકાલયો પોતાના રાજ્યમાં ગામેગામ ઉઘડાવવાની તજવીજ કરેલી છે, અને તેના પરિણામે આજે ૬૦૦ (છસો) ઉપરાંત પુસ્તકાલયો અસ્તિત્વ ધરાવે છે પણ ખરાં. વિદ્યાખાતું વાંચતાં શીખવે છે, ભાષાંતર ખાતું વાંચી જ્ઞાન મેળવાય તેવાં પુસ્તકો રચેરચાવે છે, અને પુસ્તકાલયો વાંચવાલાયક ગ્રંથો પૂરા પાડે છે; અને એ સાધનત્રયના સંયુક્ત બળને પરિણામે શ્રીમંત મહારાજા સાહેબની પ્રજા ઉત્કર્ષને પામતી થઇ રહેલી છે. કહો, કેવળ જ્ઞાનબળનો ઉપાસક આથી અધિક શું કરી શકે ?

અંતમાં પરમકૃપાળુ પરમાત્મા પાસે એટલીજ યાચના કરવાની કે જેશ્રીમંત મહારાજા સાહેબે આત્મશક્તિ, અર્થશક્તિની આહુતિ આપીને સાહિત્યયજ્ઞ કરવાનું ચાલુ રાખેલું છે તે યજ્ઞમાં પ્રજ્વલિત થઇ રહેતો જ્ઞાનાગ્નિ તેઓશ્રીનું પરમ કલ્યાણ કરો, અને તેઓશ્રીની પ્રજા તે જ્ઞાનાગ્નિથી શુદ્ધબની તિમિરાવૃત્ત દશામાંથી મુક્ત થઇ પ્રતિદિન પ્રકર્ષને પંથે પરવરતી પણ રહો ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

The Maharaja as a Social Reformer.

(*By Mr. Chimanlal M. Doctor,* M. A. LL. B..
Editor, Navgujerat)

H. H. Sayajirao Gaekwar of Baroda received high praise for his beneficent activities in the field of education, social reform and general administration from no less a person than the Viceroy of India Lord Willingdon, who characterised his rule as the *Golden Age* in the history of Baroda, at the State Banquet on 12th December 1932. That this praise was well deserved cannot be gainsaid even by his ablest critics.

Such a Maharaja could not be expected to sit with folded hands when he became conscious of the grave defects that were undermining the solidarity and happiness of Hindu Society. Brought up in the same atmosphere of social customs, and subject to the same influences, the ruler of an Indian State is able to sympathise with the people's susceptibilities, and to understand the motives for, and the strength of resistance to, proposed measures of social reforms, although he has to feel his way cautiously, coaxing here, suggesting there, now boldly coercing, now gradually leading towards the object in view.

His Highness believes in reform by propoganda and legislation; he does not believe in any root–and–branch radical methods. He believes in evolution rather than in revolution. To him education is the panacea for all the ills that India is suffering from since she came under foreign dominion. He is a much travelled man, has imbibed a modern rationalistic outlook in all spheres of life, and has given the benefit of his experience to his people for more than half a century. He is a man with a broad vision and has a passion for doing everything in his power to purify and consolidate Hindu, nay Indian society, and build up a strong and vigourous Indian nation, able to hold its own against the predatory and exploiting nations of the west.

II.

The Maharaja is a rationalist in religion; he does not believe in any cut and dried creed, but seems to have his own notions of the religion of humanity whose chief principles are social service, equality, liberty, fraternity, and the perfect solidarity and harmony of the human race. His God is not one who requires to be flattered by prayers, but one who is pleased with those who consecrete themselves to the service of humanity in all spheres of life. He is a hater of cant, and is very conscious priest-craft in all ages.

To him it matters very little whether a particular religious ceremony is performed with vedic ritual or puranik ritual; but as it affects the social status of those who get tne ceremony performed, he insisted on vedokta ritual being performed for the Royal House of Baroda, as a sign of the recognition of the Marathas as Kshatriyas by the priestly Brahmins. He had his own way. The Brahmins could be found who were prepared to perform the religious ceremonies of the Palace in vedokta fashion, and thus tacitly acknowledge the Kshatriyahood of the Royal House of Baroda. As the Brahmins did not understand what was the meaning of the rituals and ceremonies that were performed, His Highness got the late Shankar Moro Ranade to prepare an exhaustive account of all the religious ceremonies performed in the Royal family, with the help of learned Shastris.

To cross the Kala-pani was a heinous offence, and woe beside the man who attempted it, even in the last decade of the 19 th century ! But the Maharaja was determined to see the world; disregarded the entreaties of close relatives set at naught the adjurations of the priesthood; and went to Europe. He repeated his visits to Europe and America, and visited Japan as well. To-day very few object to foreign travel, and even among those who are orthodox a nominal penance ends the matter.

The Maharaja does not believe in cant. He expects every priest to know what he is about, and explain the ceremonies in Vernacular to the parties concerned. He has established Sanskrit Mahavidyalaya for training priests, and thrown open the doors of the Vidyalaya to all Hindus, whether Brahmins or non-Brahmins. He considers the profession of a priest as one of the numerous professions, which can be followed by any body with the necessary qualifications. There are some Marathas who have been trained for the priestly profession, and are called to the Palace to dinner as Brahmins at the celebration of the annual Shradhas of deceased members of the Ruling Family.

The Purohit Act, which aims at having qualified priests, and deprives unqualified hereditary priests of their remedy in the Civil court if the ceremony is performed by another qualified priest, was passed in 1915. Another enactment requires the Purohit to explain the Sanskrit ritual in the Vernacular at a marriage ceremony to the bride and the bridegroom, and if he fails to do so he is liable to be fined at the instance of the complainant. The Maharaja has caused to publish an authorised translation of the Sanskrit ritual of marriage in the State Gazette.

The Religious Freedom Act, which was passed in 1902, gives liberty of conscience allowing one to change one's religion without losing any rights to property or any other lawful rights. Excommunication from caste also does not affect these rights. The passing of this measure shows the cosmopolitan nature of the Maharaja and its enactment stands in contrast to the policy of some States where apostacy from Islam to Hinduism is penalised and involves loss of property rights.

Among the Jains, the craze for making *Chelas* from among the householders raised a storm of protest from the reformers among them, and in response to their appeal the *Sanyas Deeksha Committee* was appointed to hear evidence

and make its report. The Committee has recommended that no *Deeksha* be given in the State to a person below 16, and that where a person above 16 is married, the wife's consent, and provision for the maintenance of the wife and children, be laid down as conditions precedent to taking any *Deeksha*.

Although the proposed legislation will apply to all communities, it is specially directed against improper Deeksha of minors among Jains, whether male or female. What the final outcome of the recommendations of the said Committee will be remains to be seen.

III

The Maharaja considers our present caste system a monstrosity. At the 18th Indian National Social Conference held in 1904, His Highness delivered an inaugural address in which he vividly described the evils of caste. He said :-

"The evils of caste cover the whole range of social life. It hampers the life of the individual with a vast number of petty rules and observances which have no meaning. It cripples him in his relations with his family in his marriage, and in the education of his children. It weakens his economic position by attempting to confine him to a particular trade, by cutting him from the learning and culture of the West; and by giving him an exaggerated view of his knowledge and importance. It cripples his professional life by increasing distrust, treachery, and jealousy, thus preventing a free use of his abilities; and ruins his social life by increasing exclusiveness, restricting the opportunities of social intercourse, and preventing that intellectual development on which the prosperity of any class chiefly depends. In the wider spheres of life, in municipal or local affairs, it destroys all hope of local patriotism, of work for the common good, by thrusting forward the interests of the caste as opposed to those of

the community, and by making combined efforts for the common good exceedingly difficult."

" But its most serious offence is its effect on national life and national unity. It intensifies local dissensions and diverse interests, and obscures great national ideals and interests which should be those of every caste and people, and renders the country disunited and incapable of overcoming its defects or of availing itself of the advantages which it should gain from contact with the civilisation of the west. It robs us of our humanity by insisting on the degradation of some of our fellowmen, who are separated than from us by no more than accident of birth. It prevents the noble and charitable impulses wnich have done so much for the improvement and mutual benefit of European Society. It prevents our making the most of all the various abilities of our diverse communities; and it diminishes all our emotional activities and intellectual resources. Again, it is the most conservative element in our society, and the steady enemy of all reform. Every reformer who has endeavoured to secure the advance of our society has been driven out of it by the operation of caste. By its rigidity, it preserves ignorant superstitions, and clings to the past, while it does nothing to make more easy and more possible those inevitable changes which nature is ever pressing upon us."

No more eloquent indictment of the caste system can be found in the literature of social reform than that which I have quoted above.

The Maharaja has laboured cautiously to remove some of the evils following from caste system, but as he is in advance of his times by nearly half a century he has found it difficult to fight this hydra-headed monster. However, he passed the Baroda Special (Civil) Marriage Act in order to promote inter-caste marriages, whether Anuloma or Pratiloma. Nay, the Act enables persons

belonging to different religions to marry, without requiring the parties to make a declaration to the effect that they do not belong to any religion, as is done elsewhere. Very few marriages have been registered under this act, but as the Act is an enabling Act, its protection is much valued by ardent reformers.

His Highness thought of reforming the caste system by means of The Caste Panchayat Bill, but as its provisions were more likely to crystalise caste customs, and strengthen the hold of the system, it was abandoned, and a provision was added to the existing law which declared that all caste customs (1) That were against public policy, or (2) immoral, or (3) interfered with material progress or advancement of the caste such as

(a) prohibiting inter-marriage between different sub-castes or different geographical groups,

(b) ordaining ruinous expense,

(c) putting unnecessary restraint on the liberty of foreign travel.

should not be binding on the Civil Courts of the State.

The public does not seem to have availed itself of this provision, since the power of the caste or sub-caste, Gol or Ekada to excommunicate, stop all relations with the breaker of any such caste custom, or fine or inflict any other caste punishment still remains, and very few can have the courage to brave all consequences and break the ukase of the caste.

It is my firm belief that unless the power of the caste to punish an individual for break of such customs is taken away and unless the exercise of such power is made a criminal offence, the individual reformer, owing to want of protection, will rarely venture to break any caste-custom, however heinous or harmful.

The Maharaja has recently appointed a committee to ascertain whether there is any demand for remedial legislation in order to promote inter-marriage between different Gols or Ekadas. The recommendations of the Committee are awaited with interest by the Baroda public, and the future will show which way the wind blows. The Maharaja is not anxious to interfere of his own accord in such matters, but there is sufficient public opinion requesting him to protect individuals against caste-tyranny by way of legislation, I believe he will not turn a deaf-ear to it. It is his settled policy to help forward liberal social movements, and to put a stop to caste tyranny as far as possible.

While His Highness respects the honest scruples of the orthodox against inter-dinning at his palace, he was really glad to see Brahmins and non-Brahmins, Hindus and non-Hindus, touchable and untouchable sitting side by side at a cosmopolitan dinner party given in his honour by the Sayaji Vihar Club some years ago.

The march of events since His Highness spoke on caste in 1904 at The Indian National Social Conference, has brought a welcome change in the attitude of Hindu Society in many matters. Thanks to Mahatma Ghandhi, social reform has received a great impetus, and the movement for equality and social justice is gathering irresistible momentum, so that the caste system as it exists at present is bound to tumble down. The campain against untouchability for removal of civic, social and religious disabilities and the wave of enthusiasm for throwing open public temples to the Harijans (untouchables) have shaken Hindu society to its foundations; and with the practical removel of untouchability the caste system must come down like a house of cards. Inter-dinning with the untouchables has not brought about the excommunication of anybody among many caste. Most people do not take a purification bath after touching an untouchable. The

Hotel and the restoraunt are exercising a levelling influence, since persons of all castes take refreshments together at the same table. The caste authorities wink at these breaches of their caste-customs. There are now Brahmin tailors and sellers of boots and shoes and what not, and other castes do not mind what profession or occupation any member of the caste follows, provided it is not too low in the social scale, or one involving the sale of meat, eggs, fish or any other non-vegitarian or filthy products. Our mills and factories have abolished many of the caste distinctions by bringing the touchable and untouchable together and the railway, motor-bus, tramways and othe public vehicles have had their share in bringing about many changes in the social outlook of the people. The school and college have brought students of all castes and creeds together, and the number of inter-caste and subcaste marriages is increasing.

Caste is now entrenched behind its last stronghold, viz. endogmas, and all our castes Gols and Ekadas have becoming so many co-operative societies for the purpose of marrying boys and girls in the same group, and prohibiting their marriage outside the group. With the fall of this last citadel of caste, it will lose all its terrors and be converted into a system of elastic classes instead of a rigid hierarchy of birth.

IV

The Maharaja has recieved the title of पतितपावन (sanctifier of the fallen) from the Arya Samaj for his unflinching devotion to the uplift of the depressed classes. He is unquestionably the first among Indians to take up the question of the untouchables continuously on such a wide scale, and all honour is due to him for it. While speaking at the All India Conference on the abolition of untouchability at Bombay in 1918 he said :—

" It is a commonplace that the Depressed Classes in every part of India have produced saints of nation-wide reputation, respected even by Brahmins for example Nanada in South India, Savidas in Oudh, Chokhamela in Maharashtra and Haridas Thakur in Bengal.

The Indian caste people have doomed untouchables to a condition of servility and humiliation which is even more subtly cruel than the physical tortures practised by the slave-hunters in Africa, and the poignancy of which will increase with education.

In southern India the outcastes are not even allowed to use the common streets or come near the houses for begging. It is said thst they have to bawl out at a distance lest their shadow fall upon a Brahmin, and that they are made to carry earthen bowls suspended trom their neck as spittoons, lest their impurities defile the road to be trodden by Brahmins."

When millions of people are condemned to such humiliation, and denial of human rights, it is no wonder that whole villages of untouchables have embraced Christianity or Islam.

The Maharaja did not mind their conversion but warned the Hindus against the consequences of their spirit of self-satisfaction and *laissez faire* in the face of social theories and institutions which degrade a sixth of the population and render alien faiths and practices agreeable to them. He wanted the Hindu to set in motion those ideas of brotherhood, charity and social service, and uplift of the Depressed Classes that are animating the missionaries, within our society which will make the religion superfluous.

The Maharajs ia a great believer in education for the uplift of the untuchables, and he has given practical effect to his convictions by making special provisions for

their education. In days when it was not possible to educate ehildren of the untouchables with those of the touchables in the ordinary state primary schools, separate Antyaja Schools were started and Antyaja hostels were established, scholarships were given, free secondary and college education was provided, and Arya Samajist teachers werc engaged to impart instruction. All public offices and courts we thrown open to the untouchables, and the officers were ordered to give them the same treatment that was given to others. Mr. Ambedkar, who afterwards went to America for higher studies and took a ph. D. was the first untouchable member to be nominated to the State Legislative Council, and it was provided that only those who did not object to sit and mix with the untouchables could stand for election.

Owing to a welcome change in public opinion during recent years, the time was thought propicious for taking another forward step in the right direction, and now Antyaja boys and Girls are admitted into all public primary schools and treated on the same level as the caste pupils. The segregation of these children in separate Antyaja schools is gone, and most of these separate schools have been abolished.

The Maharaja believes that wide-spread education, coupled with freedom of access to the trades and profession would raise the standard of economic efficiency of the whole poeple aud enable a portion of them to achiave outstanding positions.

The latest order of the Maharaja to throw open all State Temples to the Harijans has been appreciated by Mahatma Gandhi, who is of opinion that all princes who act in this manner are acquiring spiritual merit. The Harijans of Baroda were led by high-caste leaders in procession to the Vithal Mandir in the heat of the

religious fervour glowing in the hearts of all-touchables as well as the untouchables-, and there they spent a whole day in bhajans in a chorus. It was an epoch-making day in the history of Hinduism.

In spite of this open visit of the untouchables there is not much fall in the number of persons who go to the temple, a fact that shows to what extent the propoganda against untouchability has succeeded in the city.

There are many clerks belonging to the untouchable class employed in the public offices; there are some who are in the higher grade, some have been nominated to local self-governing bodies like the District Boards and Municipalities, and there are now two Antyaja members in the *State Dharasabha*, sitting side by side with the other members, and shaking hands with the Dewan-President. The Maharaja has been always kind to the Antyaja children who have been often treated with sweetmeats in the Palace grounds, and the Harijans consider him as their great saviour.

V.

The Maharaja and Her Highness the Maharani Sahiba have taken great interest in uplifting the status of women. Her Highness' book on the status of Indian Women is a monument of her industry, sympathy and intelligence in the cause of women.

Primary education for girls is compulsory; a High School for girls is maintained at Baroda; the Maharani Chimanabai Mahila Pathashala, otherwise known as Karve College for women is maintained with a liberal Government grant; there are many girls studying in the different high schools of the state, and the Baroda college shows a dozen or two lady students on its roll every year. Some ladies of Baroda have gone to Europe and taken degrees at English and other foreign Universities. There is a training

college for women; and there are maternity hospitals, maternity funds, Baby-week exhibitions, and Lady-doctors for the benefit of women.

The practice of infant marriage, however, came in the way of female education, as well as the health of baby-mothers. The Maharaja thinks that no girl below sixteen should be married, but as he wanted to meet public opinion, he proposed 14 as the minimum age for girls. But in 1904 the people said that we shall have to go to perdition if girls are not married before puberty. Public opinion was too strong for the Maharaja in those days, and he met the people half way by fixing the minimum marriageable age at twelve for girls and sixteen for boys.

The object of the legislation was to prevent the evils of child-marriage, and remove the impropriety of marrying children who could not understand what was the meaning of marriage. Another object was to secure conditions favourable to education of women. A third object was the prevention of premature consummation and consequent motherhood, child-mortality, and untimely deaths of baby-mothers. Although the object was laudable, the punishment, being merely a fine, was quite inadequate, and the law had to be recently amended to provide a sentence of imprisonment under certain circumstances. The amendment also provided that all marriages of boys and girls below eight would be void after a particular date, but it is a question whether it goes too far since the children of such marriages will be punished not for sins of their parents but for the action of their grand parents, the courts regarding such children as illegitimate. The latest amendment brings the Baroda Law in line with Sarada Act, raising the minimum age for marriage to 14 for girls and 18 for boys. The Act had an educative value and the scourges of plague, cholera and influenza have convinced even the orthodox that it is better to court

hell and marry their girls as late as possible, than to incur the chance of early widowhood. They think that the best method of solving the widow re-marriage question is to get the chance of widowhood minimised as much as possible. The sentiment against widow re-marriage among higher castes is still strong, and women themselves are the greatest opponents of it. Still there is a Hindu Widow Re-marriage Act in Baroda, which gives protection to increasing numbers of widow-marriages.

As Hindu marriage is a sacrament it was indissoluble, but the educated women of Baroda clamoured for a *Divorce Act* in the interest of those unfortunate women who were so extremely unhappy as to require the breaking of bonds of marriage. Hindu men are at liberty to marry again in the life time of the first wife, owing to the lawfulness of polygamy; but women are not at liberty to marry another husband in the life time of the first even if they are unhappy. Owing to these unequal circumstances the Hindu male was not in need of any divorce law, but the Hindu women had no remedy, and hence divorce under certain circumstances was necessary. The Hindu Divorce Act was passed by the Maharaja in response to educated public opinion, and now Hindu marriages are no longer indissoluble. Hindu marriage has now practically became a civil contract in Baroda, although all the religious ceremonies are gone through.

Another reform that is under contemplation is the making Sagotra Marriages lawful among Hindus, provided the parties to the marriage are not very near agnates or cognates. Public opinion has been invited on this question and as educated public opinion is in favour of substantial reform in this direction, the bill is likely to become a law, with certain modifications which may be suggested. The Gotra and Pravara go back to antiquity, and it is rather unreasonable that after a lapse of hundreds of generations members of the same Gotra should be prohibited from

inter-marrying. I hope the Maharaja will pass the measure, with necessary modifications, and remove a grave restriction in the field for marriage.

The Hindu woman has limited property rights, and her rights of succession and inheritance are restricted. As economic independence is a *sine qua non* in raising the status of women, a committee was appointed by His Highness to investigate the question. The report of the Committee is now before the Government, and it is to be hoped, that a bill will be prepared to bring the Hindu law in line with the latest law in the enlightened West, and give equal rights to women as wives, mothers, widows, and daughters such as their more fortunate sisters in England and America enjoy.

VI.

Her Highness the Maharani Sahib has not observed a Purdha many years; but it has not been wholly discarded by the ladies of the Royal Family. Princess Indira Raje, the only daughter of the Maharaja, wedded the late Maharaja of Cooch-Bihar, who was non-Maratha, exemplifying inter-caste marriages in her person. The marriage was celebrated in London as a civil marriage. Another peculiarity of the marriage was that it was she who chose her husband, and the Maharaja allowed his adult daughter to have her own way, without any objection on his part.

I cannot do better than end this article with the following remarks of Mr. Stanley Rice, the learned author of the Biography of His Highness :—

> "In these ways the Maharaja has endeavoured to bring his people into line with modern thought, and the ultimate goal throughout has been the progress of the State and the onward march of the people. It has been shown elsewhere how he has set

his face against caste and the purdha system, for the chief reason that in his judgment they are clogs upon the wheel of progress. He views society as a whole, one caste to him is as good as another, for each caste has its allotted work to do in the economy of the State. Not the Ruler alone, nor his officers, not only the lawyers, and the priests, and the merchants, but the artists and writers have their own place in the culture and the scavengers and sweepers in the material welfare of the community. It is in this spirit of humanity that he has laboured in the cause of the lowest and humblest of the people, and it is in the same spirit of equality of opportunity, tending towards the social progress of the State, that he has been the champion of women, and has tried to remove their disabilities. He is none the less Hindu in thought and feeling; he has travelled too much in Europe and America not to have realised the weakness of Western Civilisation or not to have seen that some of our boasted progress is no progress at all, or at least only progress in a circle. What he has tried to do is to adopt his European experience to his own country, and to place the Indian social system upon a more rational basis."

I hope God will spare His Highness for many more years, and give him sufficient energy, health and vigour to carry out many more measures of social and religious reform that he may enhance his reputation as a great reformer.

SOCIAL LEGISLATION IN BARODA.

(*By Mr N. B. Padate, M. A., LL. M.*)

The achievements of His Highness the Maharaja Sayajirao in the field of social legislation are remarkable. No legislator in India, since the days of Chanakya and Manu, has done so much to improve and regulate the social welfare of the people as His Highness the Maharaja Saheb. Before I begin to analyse the result of this great experiment in social welfare, I think it necessary to give a short history of legislation in general.

In the primitive stage of human society, law was only a rule of conduct, regulating the various activities of man in his every day life. The annals of ancient India and early Europe reveal the fact that law was supposed to be a creation of divine origin. The religious heads were supposed to get inspiration from God, and they laid down laws, for the guidance of man, including the rulers. In early Sanskrit texts, we find an elaborate code of rules for the guidance of rulers, called "Rajdharma". The Pope in Europe from his ecclesiastical edifices and the sages in India from their remote abodes in the forest used to issue commands or edicts to the most powerful rulers of their times.

There was a keen struggle all over the world, between the religious orders and the sovereign authority, for the supremacy of power, and ultimately the power which wields the sceptre was recognised as the most appropriate authority to issue all commands. Chanakya, the most sagacious legislator, was the first to recognize that the sovereign head was the real source of all laws in the kingdom.

In all civilised countries, the Government is constituted of three powers:—(1) the military power or the power to protect the lives and properties of people and enforce the commands of the State, (2) the legislative power to make rules and regulations, and (3) the financial power to collect moneys for maintenance of the machinery of the State. Modern jurisprudence recognises four sources of law:—

(1) legislation by enactments, (2) decisions of courts or case law, (3) custom or usage, and (4) conventions or moral agreements by consensus of opinion. The system of legislation by enactments is regarded as the most efficient and accurate method. The progress of every civilised country depends upon the responsive nature of the legislature to the progressive demands and requirements of the advancing social life of the people.

The term "Social Legislation" is nowhere defined in any eminent book of Jurisprudence. But when we use these terms, we mean thereby that sort of legislation which is meant to advance the cause of social reform and social welfare in the State. The British Government which is credited to be the most efficient Government, has on several occasions tried to help the cause of social reform in India. But that Government had obviously to face certain difficulties. The Government was presided over by some of the ablest legislators and thinkers of the world, but the bulk of population professed religions different from the religion of the rulers. So, even with the best ideals and objects, the British Government had to follow a policy of non-interference with the social and religious habits, customs and sentiments of the people. This policy was declared by Warren Hastings in 1772 and has been studiously followed since then. During a range of legislative activity extending over a period of more than one hundred and fifty years, there were, in my humble opinion four important enactments which can be said to have effectively helped the cause of social reform in India. These enactments are as follows :—

(1) Caste Disabilities Removal Act (Act XXI of 1850),

(2) Hindus Widows' Remarriage Act (Act XV of 1856),

(3) Special Marriage Act (Act III of 1872),

(4) Child Marriage Restraint Act (Act XIX of 1929).

The first act was intended to give free scope to the liberty of conscience. The other three acts were the results of keen agitation carried on by Hindu Reformers all over the country.

Social legislation is generally of a two-fold nature :—(1) Permissive and (2) prohibitive. Permissive legislation is intended to permit the exercise of liberty of conscience for those people who honestly and boldly differ from the orthodox society. The first three enactments are of a permissive nature. The object of prohibitive legislation is to eradicate social evils. The last enactment has that object in view.

A benevolent Indian ruler has several advantages in matters of social legislation as compared with the British Government. He is the custodian of all the rights of the people. Chanakya has proclaimed the sovereign authority as the fountain head of laws and rules for the benefit of society including the order of priests. Manu has covered him with the halo of divinity. The acts of God are for the benefit of mankind, so the activities of a benevolent Indian ruler are always to be taken as having been for the good and welfare of his subjects. I don't wish to deal here with the several enactments of the Baroda State which are modelled after the patterns of similar legislation in British India. I know it as a matter of fact that, whatever is wholesome in the legislation of British India is adopted and assimilated by the Baroda State without necessary delay. One of the standing orders of His Highness the Maharaja has been, that the Legal Remembrancer of the Baroda State should always keep himself in touch with the progress of legislation in British India and legislation in important countries in the world and submit a report to the Government of His Highness at the close of every official year. I propose to deal in the short article, with some special features, which form land-marks in the history of social legislation of the Baroda State.

The Indian Social Conference came into existence along with the Congress in about 1886 A.D. The Indian Social Conference used to pass resolutions disapproving infant marriages and advising people to encourage the marriages of grown-up persons. These resolutions awakened the minds of people to certain social evils and necessities. But it was the Government of His Highness the Maharaja which took

the bold lead and passed the Infant Marriage Prevention Act in the year 1904. This legislation did not come into existence like a mushroom plant in a single night. The matter was before the Government of His Highness and the people for several years, and it was after mature deliberation and thoughtful consultation with the leaders of the people, that this legislation was passed. In the year 1927 A.D., His Highness appointed a Committee of eminent persons to consider the actual working of the act and suggest modifications. The report of the committee was advertised for the information of the people and the suggestions of the committee were considered and some amendments were made subsequently. The important principles of the act may be stated as follows :—

(1) This act penalises the marriages of minors. A minor is defined to be a person who, if a male, is under eighteen years of age and if a female, is under fourteen years of age.

(2) This act declares void the marriage of minors under eight years of age.

(3) As regards penalty, a clear distinction is made as regards marriages of minors under eight years of age ; such marriages are punishable with a penalty extending to one month's simple imprisonment, or fine upto five hundred rupees or with both. The marriages of other minors are punishable only with fine.

An analytical survey of this legislation and the Child Marriage Restraint Act of British India will show that Baroda legislation is far in advance of similar legislation in British India. In British India, the machinery for instituting complaints and the procedure of preliminary are complicated. In the Baroda State, all marriages are compulsorily registrable. The machinery for carrying on prosecution is quite simple. The Patel of the village or the Municipal Inspector in towns is the prosecutor. The Infant Marriage Prevention Act and important modifications in the enactments are the outcome of

the intense desire of His Highness to uplift his people from their present physical deterioration. The preamble of the Act runs as follows :—

> "WHEREAS, it is expedient to prevent Infant Marriages with a view to concentrate public opinion on physical culture which would increase the vitality and longevity of future generations."

This preamble embodies the intense feelings and sentiments which His Highness has always entertained on this subject.

A careful scrutiny of the Baroda Civil Procedure Code will show that the Civil Courts of the Baroda State are empowered to entertain suits pertaining even to caste questions. His Highness the Maharaja Saheb felt about the year 1911, that the Caste-Panchayats were not exercising their powers in the right direction. They used to ex-communicate people for holding progressive ideas on social reforms and for putting them into action. The Panchayats were often the strongholds of orthodoxy and perpetuate some evil customs in a rigid way. The elements of adaptibility and elasticity which should be the features of customary law, were often sacrificed by the Panchayats. Some new rules were framed to regulate the Panchayats and bring them under the control of the Government of His Highness. But as there was bitter opposition from certain quarters, the proposal to pass such rules was abandoned. But certain amendments were carried in the Local Civil Procedure Code. The law as it stands in the Bombay Presidency does not allow the Civil Court to take cognizance of caste-questions. The courts are prohibited by Bombay Regulation No. 3 of 1827 from entertaining suits where caste questions are involved. An explanation is added to section 9 of the Civil Procedure Code to enable courts to entertain suits relating to caste-questions, where a right to property or an office is involved. Sir Dinshaw Mulla summarises the law on this point in the following words :— "In the Bombay Presidency, a suit will not lie for restoration to caste, for the cognizance of such a suit is barred. A caste may pass a resolution depriving a member of man-pan invita-

tion, or invitation to dinner or to *munj* or other ceremonies for an alleged breach of a caste rule. The excluded member in a caste has no remedy in law, for all that he has lost is a social privilege, and not a legal right, and the caste is the only tribunal to which a casteman, deprived of that privilege could resort. A civil court has no power by its decree to compel the members of a caste to invite a casteman to dinner or any ceremony." This condition of law is unsatisfactory. The Civil Procedure Code of Baroda was so amended as to enable courts to entertain suits where caste questions were involved. It was moreover, provided that those customs, which are immoral, opposed to public policy, detrimental to the economic or material prosperity of the community, should not be regarded as of a binding nature. This piece of legislation is intended to allow liberty of conscience to those social reformers who have the moral courage to differ from the orthodox people on questions of social reforms. The courts are instructed not to recognize those customs which are a drag on progress or the moral and material prosperity of the community.

The Hindu Divorce Act of the Baroda State is a wonder to the people in British India. A similar legislation is on the anvil in British Inida. Dr. Gour has introduced a Bill in the Legislative Assembly and it is referred to a Select Committee by the marjority of one vote. This piece of legislation is intended to enable a Hindu wife to obtain divorce on three grounds:—(1) impotency of the husband, (2) his imbecility, (3) the fact that the husband has been suffering from sanious or ulcerous leprosy. The Baroda Divorce Act is a comprehensive measure. There has been a tendency in the civilised countries of the world to regard marriage as a social contract based on mutual consent. If marriage is a contract by mutual consent, it can be dissolved by the consent of either party. But in several countries, marriage is still regarded as a sacrament and the relationship brought about by marriage is considered to be indissoluble. According to Hindu Law, marriage is regarded as a union of two kindred souls which is

not dissolved even by death. This high sounding theory is hardly realised in everyday life. There are some people who think it more expedient to cut the marriage knot than to lead years of miserable and unhappy life. We must be prepared to acknowledge, that there has been a great change in social ideas and sentiments. We cannot afford to mystify ourselves or lull ourselves with imaginary things. Laws like the Widow Remarriage Act and the Divorce Act are of a permissive nature. They allow opportunities for people holding particular views to carry out their views without incurring legal disabilities. The Widow Remarriage Act does not force any widow to marry nor does the Divorce Act compel any happy married couple to seek separation. The idea of having a law on this subject originated with His Highness in the year 1920. Some of the legal advisers of His Highness were opposed to this legislation, as it was likely to introduce disintegrating forces in the Hindu family life. They advised caution and advance by slow stages. His Highness is always firm in his ideals for the ultimate welfare of the people. His Highness ordered his officers to prepare a summary of the principles of the Laws of Divorce prevailing in the important and advanced countries of the world, as also a summary of the views propagated by the ancient text-writers. This important piece of legislation occupied the mind of His Highness for more than a decade of years. I don't wish to give here all the details contained in the Act, but I shall mention the main grounds on which divorce is permitted to a Hindu wife or husband. The grounds common for husband and wife are the following :—

(1) Disappearance for seven years,

(2) becoming a recluse,

(3) conversion to another religion,

(4) proof of cruelty,

(5) desertion of either party by the other without reasonable cause for more than three years after co-habitation,

(6) addiction to the use of intoxicants for a period of more than three years and consequent inability for fulfilling marital obligations, and

(7) adultery.

The wife is given the privilege of two more grounds .—(1) Impotency of the husband, (2) the habit of committing unnatural offence on the part of the husband. The husband can exercise the right of divorce on two more occasions :—(1) If the wife be pregnant at the time of marriage and the pregnancy is due to a person other than the husband, and the fact was not known at the time of marriage, (2) if the wife marries a second time during the life-time of her husband. This Act also sets forth grounds, for declaring the nullity of marriage, for judicial separation, separate residence, and for alimony. There is one salutory provision in the Act which is of a very remarkable nature. It enables a wife to claim separate residence without presenting a suit for judicial separation. This section, while it gives relief and protection to the wife, enables the parties to settle personal differences and resume marital relations. This legislation is a remarkable monument of progress by direct legislation.

The Baroda Civil Marriage Act was passed in the year 1908. It was mainly based on the principles contained in the Special Marriage Act of 1872 (of British India). The Act of 1872 was passed to give relief to the Brahmos in Bengal and elsewhere. The Brahmos had celebrated several marriages irrespective of the considerations of caste and without observing the orthodox Hindu ceremonies. The Brahmos consulted the Advocate-General for Bengal, who in his turn referred the matter to the old Shastris for their opinions. The Advocate-General gave it as his opinion that the Brahmo marriages were not legal according to the prevailing custom. The Brahmo society got bewildered and led by Keshavchandra Sen and others, petitioned the Government of India for relief. One of the clauses in the Act which was most repugnant to the Brahmo was the necessity for declaration that the parties to the marriage professed no well-

known religion of the world. It is just likely that parties to the marriage may profess to follow particular religions and still be prepared to marry each other according to the civil rites. The Brahmo thought that it was drag on their conscience to make such a declaration. But as there was no other course, the Brahmos submitted to the force of circumstances. The late Hon'ble Mr. Basu tried to amend this Act in the year 1911, but this attempt was defeated by orthodox Hindus and Mahomedans. The Baroda law of 1908 did not contain this clause. So what the Hon'ble Mr. Basu intended to carry out in 1911 was anticipated by His Highness in 1908. The Special Marriage Act was remodelled in 1932 in order to incorporate several provisions of the British Act of 1923. The present Baroda Act differs from the Act of 1923 on two important points :—(1) When the parties to the marriage are Hindus of the same Vatan, or both of them are followers of the Jain, Sikh or Buddhist religion, the law of succession which is applicable to the father is made applicable to the children of such marriage, (2) parties under similar conditions do not lose the right of adoption.

His Highness has passed several other Acts to advance the cause of social reform. In order to improve the moral and intellectual calibre of priests, who officiate at different ceremonies in the Hindu society, the Hindu Purohit Act was passed in 1915. In order to stop the high rate of mortality among women in confinement and infants and to prevent the use of untrained midwives, the Dais Act was passed in 1920. The Legislative department of His Highness has got at present several proposals of legislation in the form of bills. One piece contemplates to remove the obstacle in the way of marriage on the ground of the sameness of Gotra or disparity of Gotra. Another piece is proposed to minimise the present degrees of prohibition on account of nearness of relationship. A bill to discourage marriage between persons having disparity of age is already discussed by the Legislative Council. Several amendments in Hindu Law are under consideration to improve the lot of Hindu widows and enlarge the

rights of Hindu women. But as they relate to rights of property, I don't wish to deal with the details of every bill, but make a passing reference only to the steps that are being taken for the emnacipation of womanhood. There has been a tendency among certain classes to encourage minors to renounce all worldly rights and concerns, and join the order of recluses (संन्यासदिक्षा) for religious purposes. If persons of mature understanding voluntarily join such an order, they are welcome to do so. But small boys and tender girls who have no sense of their responsibilities in life and who would have only vague and immature notions about God, future life, soul etc, are sometimes persuaded by deceitful means and false pretexts to join this order. The consequences are very harmful to the persons themselves, their relatives and to the society in general. In order to put a stop to this evil, a committee was appointed to consider all the aspects of this question and make a report. On the basis of the recommendations of this committee a bill is prepared to put restrictions on this great social evil. The bill contains the following important provisions :—

(1) No person below the age of sixteen can join the order of Sanyashi;

(2) a married man cannot join this order without the consent of his wife, and without making provision of maintenance for his wife and children;

(3) every person intending to join the order must make a declaration in the settled form, and such declaration should be registered;

(4) it is declared penal for Sadhus and others to consecrate people to this order in contravention of the provisions of this law;

(5) it is also penal for a man to join the order against the principles of this law;

(6) the rights of minors induced to join this order and the rights of wives and children when their husbands or fathers join the order against the provisions of this law are protected;

(7) deterrent punishments are prescribed for offences committed under the provision of this law.

His Highness the Maharaja has also appointed a committee to consider the evils arising from the formation of narrow social circles for marriage purposes, and the existence of numerous sub-sects in the different castes and communities. The evils are of a very serious nature in some parts of Gujerat. People outside Gujerat can hardly realise the great difficulties felt by people on the occasion of the choice of a suitable bride or bridegroom for a contemplated marriage. As the report of the committee is not still out, it is not appropriate to make any observations.

I have tried to give a short history of the social legislation inaugurated by His Highness the Maharaja Saheb. Among the Indian rulers, I regard him as the greatest social and religious reformer of his times. The sum total of all the legislative activities of His Highness is sufficient to mark him out as one of the greatest legislators of India. The two great problems before modern India are the removal of untouchability and the abolition of the present caste-system. I regard these two evils as great stumbling blocks in the further advance of the Hindus as a united nation in the modern world, and their removal would in no way affect the ancient civilization and the transcendental philosophy of the Hindus. They are black spots or weak points in the structure of the Hindu society, regarded as a compact social organism, and to retain them, in the name of Religion, would be to perpetuate an injustice, disgraceful to the high tradition of that civilization and that philosophy of which every Hindu is duly proud. May His Highness live long to give a fine lead to India in the mighty struggle for uprooting these two evils.

श्रीमंत सयाजीराव महाराज व सामाजिक सुधारणा.

(**लेखक**--प्रि. **गोविंद चिमणाजी भाटे**, एम. ए., पुणें)

सत्ता आणि शहाणपण यांचें साहचर्य क्वचित् दृष्टीस पडतें. ‘ सत्तेवांचून शहाणपण नाहीं ’ या मराठी म्हणीचा अर्थ असा कीं, सत्तेशिवाय शहाणपण असलें तरी त्याचा कांहीं एक उपयोग नाहीं. तसेंच शहाणपणावांचून सत्ता असली तरी तिचाहि चांगला उपयोग नाहीं; झाला तर दुरुपयोगच होण्याचा पुष्कळ संभव असतो. म्हणजे सत्ता व शहाणपण यांची एकाकी स्थिति **इसाप-नीतींतील** आंधळा व पांगळा या मनुष्यांसारखी व्हावयाची. आंधळ्याचे हातपाय धड असून त्याला डोळ्यावांचून वाट दिसत नाहीं व म्हणून चालतां येत नाहीं; तर पांगळ्यास वाट दिसत असून पंगूपणामुळें चालतां येत नाहीं; पण पांगळा व आंधळा यांनीं सहकार्य करून जर पांगळा आंधळ्याच्या खांद्यावर बसला तर दोघांमिळून त्यांना वाट दिसून सहज व जलद प्रवास करून इष्ट स्थानीं जातां येतें. अशीच स्थिति सत्ता व शहाणपण यांची आहे. त्यांचें साहचर्य घडून आल्यास किती तरी मोठें कार्य होऊं शकतें. असो.

सत्ता व शहाणपण यांच्या मधुर मीलनाचा उत्तम मासला श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड बडोद्याचे महाराज हे होत. या मधुर मीलनाचा योगायोग तरी किती अकल्पित तऱ्हेनें घडून आला. बडोद्यासारख्या मोठ्या संस्थानाचे अधिपति मल्हारराव गायकवाड यांच्या हातून राज्यकारभारांत नानाविध अन्याय घडून येतात काय, त्यांचें व रेसिडेंट साहेबाचें वितुष्ट येतें काय; रेसिडेंटच्या जेवणानंतर प्यावयाच्या फळरसांत विष मिसळलेलें सांपडतें काय; त्याचा वहिम महाराज मल्हारराव गायकवाडसाहेब यांजवर येतो काय; त्यांची चौकशी होते काय; तिच्या निकालावरून व त्यांच्या कारकीर्दींतील एकंदर दुर्राज्यावरून मल्हाररावांना १९ एप्रिल सन १८७५ मध्यें पदच्युत करण्यांत येतें काय; त्यांच्या अयोग्य विवाहापासून होणाऱ्या भावी संततीचा राज्यावरील हक्क रद्द करण्यांत येतो काय व हिंदुस्थानसरकार मल्हाररावाच्या पूर्वींचे महाराज खंडेराव यांच्या राणीसाहेब जमनाबाईसाहेब यांच्या मांडीवर गायकवाड घराण्यांतील अल्पवयी मुलगा घेऊन त्याला राज्याचा मालक करण्याचें ठरवितात काय; व शेवटीं खानदेशांतील कवळाणें

गांवीं गरीब स्थितींत वाढलेल्या गायकवाड घराण्यांतील बारा वर्षांच्या अक्षरशः निरक्षर गोपाळराव नांवाच्या बारा वर्षांच्या मुलाला राणीसाहेब जमनाबाई, सर टी. माधवराव दिवाण व गव्हरनर जनरलचे एजंटसाहेब कर्नल मीड दत्तक म्हणून पसंत करतात काय व शेवटीं २७ मे सन १८७५ या दिवशींच्या शुभ मुहूर्तावर मोठ्या समारंभानें दत्तविधान होऊन गोपाळराव हे सयाजीराव बालराजे या नामाभिधानानें बडोदाराज्याचे अधिपति होतात काय; किती कल्पनातीत हा योगायोग! पण असा योगायोग घडून आला व सन १८७५ पासून त्यावेळचे बालराजे सयाजीराव यांच्या शिक्षणास सुरवात झाली. राणी जमनाबाई साहेब, सर टी. माधवराव व बालराजांचे शिक्षक इलीयट साहेब यांच्या देखरेखीखालीं सयाजीरावांचें सर्वांगीण शिक्षण सुरू झालें. त्यांना एकदम चार भाषा शिकाव्या लागल्या; शिवाय भावी राज्यकारभाराला उपयोगी अशा प्रकारचें सर्व ज्ञान त्यांना देण्यांत आलें. सयाजीराव महाराज यांचेमध्यें लहानपणापासून ज्ञानलालसा होती व ती लालसा पूर्ण करण्याकरितां लागणारी चिकाटीहि होती. तसेंच राणी जमनाबाईसाहेब व सर टी. माधवराव व इलियट यांच्या सदुपदेशानें व उदाहरणानें महाराजांचें शीलसंवर्धन उत्तम होत होतें. यामुळेंच अवघ्या सहा वर्षांमध्यें सयाजीराव महाराज यांच्या अंगीं शहाणपण आलें, व सन १८८१ च्या अखेरीस त्यांना राज्यकारभाराची सत्ताहि मिळाली. याप्रमाणें सन १८८१ सालापासून सयाजीरावांमध्यें सत्ता व शहाणपण यांचें मधुर मीलन घडून आलें. या मीलनाचें गोड फळ म्हणजे बडोदें संस्थानची व बडोद्याच्या प्रजेची या गेल्या पन्नास वर्षांमध्यें झालेली सर्वांगीण प्रगति होय. या प्रगतीच्या सर्व अंगांचा आढावा काढून तो ग्रंथरूपानें महाराज सयाजीराव यांच्या एकाहत्तराव्या वाढदिवसाच्या समारंभ प्रसंगीं त्यांना अर्पण करण्याचें जन्मोत्सव कमेटीनें ठरविलें; या विविध अंगांपैकीं महाराजांच्या सामाजिक सुधारणेसंबंधींच्या कार्याबद्दलचा संक्षिप्त आढावा या लेखांत काढण्याचा विचार आहे. असो.

इंग्रजी भाषेचें ज्ञान झाल्यापासून महाराजांना वाचनाचा नाद—नव्हे व्यसनच लागलें. पण प्रथमपासून त्यांचा स्वाभाविक कल करमणुकीच्या काव्य-कादंबरी वाचनापेक्षां ज्ञान देणाऱ्या इतिहास-तत्वज्ञानविषयक पुस्तकवाचनाकडे होता. या गंभीर वाचनामुळें महाराजांचें लक्ष हिंदुस्थानच्या पूर्ववैभवाकडे

व सध्यांच्या अवनत स्थितीकडे वळलें, व हिंदुस्थानाला पूर्ववैभव पुन्हां प्राप्त होण्यास काय उपाय केले पाहिजेत यासंबंधीं महाराजांचे विचार सुरू झाले. इजिप्त, ग्रीस, रोम इत्यादि जुन्या राष्ट्रांच्या उत्कर्षापकर्षांच्या इतिहासवाचनानें महाराजांनीं आपल्या समाजाचें रोगनिदान व त्यावर उपाययोजना मनाशीं ठरवून ठेविली. महाराजांचें ठाम मत झालें कीं, सामाजिक सुधारणेवांचून समाजाची सर्वाङ्गीण प्रगती होणार नाहीं. अर्थात् सामाजिक सुधारणेची सर्वसंमत जीं तीन अंगें-व्यक्तिसुधारणा, कुटुंबसुधारणा व एकंदर समाजरचना-सुधारणा या तीन्ही अंगांसंबंधीं कायावाचामनेंकरून किंवा अर्वाचीन भाषेंत विचार, उच्चार, आचार अशा त्रिविध प्रकारें महाराजांनीं आपल्या पन्नास वर्षांच्या कारकीर्दींत सामाजिक सुधारणा घडवून आणली. आपण स्वतः आपल्या मनाप्रमाणें वागून लोकांना सुधारणेचा धडा घालून दिला, लोकांना वारंवार उपदेश केला, व आपल्या हातच्या राजसत्तेच्या जोरावर सामाजिक कायदे करून पण समाजाच्या प्रगतीला व उत्कर्षाला अवश्यक अशी इष्ट सामाजिक परिस्थिति घडवून आणली. त्याची कालक्रमानुरूप हकीकत देणें आतां क्रमप्राप्त आहे.

हिंदुसमाजाला लागलेल्या सर्व रोगांचें मूळबीज सर्व आकाशभर पसरलेल्या काळ्याकुट्ट ढगाप्रमाणें सर्व समाजभर पसरलेलें अज्ञानतिमिर होय असा महाराजांनीं कयास काढला. या अज्ञानतिमिरानें समाजांतील स्त्रीपुरुषांमध्यें वेडगळ समजूति, भोळसटपणा, जुन्याबद्दल दुरभिमान, व प्रगतिपराङ्मुखता इत्यादि अनिष्ट वृत्तींची अतोनात वाढ झाली आहे असें महाराजाच्या ध्यानांत आलें, व म्हणून त्यांनीं राज्यसूत्रें हातीं घेतल्यापासून आपल्या संस्थानांत शिक्षणाचा व विशेषतः स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार करण्यास सुरवात केली. प्रथमतः सन १८८२ मध्यें महाराजानीं स्त्रीशिक्षक तयार करण्याकरितां बायकांचें ट्रेनिंग कॉलेज काढलें; पुढें चार वर्षांनीं पुरुष शिक्षक तयार करण्याकरितां पुरुषांचें ट्रेनिंग कॉलेज काढलें; नंतर भराभर कन्याशाळा काढण्यास सुरवात केली; व शिक्षणाचा झपाट्यानें प्रसार होत गेला. इतका कीं, कारकीर्दीच्या प्रारंभीं शाळेंत जाणाऱ्या मुलींची संख्या दशकड्यांनीं मोजण्याइतकी लहान होती ती पन्नास वर्षांत लाखानीं मोजण्याइतकी मोठी झाली. लोकांच्या अंगवळणीं पडेपर्यंत शिक्षणाचा प्रसार खुषीच्या तत्वावर सुरू ठेवण्यांत आला; पण सन १८९३ सुमारास प्रथमतः अमरेळी तालुक्यांत सक्तीचें मोफत शिक्षण सुरू करण्यांत आलें; प्रत्येक मुलाला ७ ते १२ वर्षेपर्यंत व

प्रत्येक मुलीला ७ ते १० वर्षेंपर्यंत पालकानें शाळेंत पाठविलें पाहिजे असा कायदा करण्यांत आला व गांवोगांव शाळा काढण्यांत आल्या. या कायद्यानें त्या तालुक्यांत शिक्षणाचा प्रसार होत आहे व लोकांनाहि शिक्षणाची गोडी लागत आहे असें दृष्टोत्पत्तीस आल्यावर सन १९०७ मध्यें हा सक्तीचा कायदा सर्व राज्यभर लागू करण्यांत आला. पुढें महाराजांना असें दिसून आलें कीं, चारपांच वर्षांत झालेलें शिक्षण पुढें वाचनाभावें नामशेष होतें. म्हणून महाराजांनीं सर्व राज्यभर वाचनालयांना उत्तेजन देण्याकरितां व खेडोखेडीं फिरत्या वाचनालयाची तरतूद करण्याकरितां स्वतंत्र वाचनालय खातें काढून सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाच्या कायद्याची पूर्ती केली. याप्रमाणें सर्व सुधारणेचें मूळ जें शिक्षण व ज्ञानप्रसार यासंबंधीं महाराजांची कामगिरी अपूर्व आहे यांत शंका नाहीं. याबाबतींत त्यांनीं ब्रिटिश सरकारास आदर्शभूत उदाहरण घालून दिलें आहे. त्या सरकारनें तो धडा गिरविला नाहीं हा भाग निराळा!

पण सामाजिक सुधारणेच्या बाबींपैकीं शिक्षणाची बाब मूळ बीजरूप असली तरी शिक्षणाच्या सुधारणा घडवून आणण्याच्या बाबतींत पैशाखेरीज विशेष अडचण नव्हती. परंतु सामाजिक सुधारणेच्या दुसऱ्या बाबी—समाजांत रूढ असलेल्या दुष्ट चालीरीती मोडून इष्ट चालीरीती पाडणें—जास्त बिकट व नाजूक होत्या. येथें महाराजांना कुशल माळ्याचें काम करावयाचें होतें. कारण पूर्वकाळच्या हिंदुसमाजरूपी सुंदर बागेला सध्यां जीर्णारण्याचें स्वरूप आलें होतें; या जुन्या बागेंतील कांहीं झाडें वठलीं होतीं; पूर्वींची बागेची रचना बिघडून व्यवस्थेनें लावलेले ताटवे, जाण्यायेण्यास राखलेल्या वाटा, सर्व बागेला लागणारें पाणी पुरविण्याकरितां तयार केलेले कालवे वगैरे पार बुजून गेले होते; सर्व बागभर भुरटा कंटकमय झाडझाडोरा व कुरुळाचें गवत वाढलें होतें; चांगल्या झाडांची निगा न ठेवल्यामुळें त्यावर बांडगुळें वाढलीं होतीं; व त्यांना फळें फुलें येईनाशीं झाली होतीं; कित्येक उपयुक्त वृक्ष तर पार वठले होते; नवीन लागवड बंद पडली होती; सारांश, समाजरूपी सुंदर बागेचें रूप पार पालटून ती बाग म्हणजे एक जीर्णारण्य बनलें होतें. अशा जीर्णारण्याला पुनरपि नयनमनोहर बागेचें रूप आणण्याचें काम किती कठीण आहे! एकपरी नव्या जमीनीवर नवी बाग बनविण्याचें काम सोपें आहे. तें कोणताहि माळी करूं शकेल; पण जुन्याला नव्याचें रूप आणण्याला खरोखरींच फार कुशल माळी पाहिजे.

त्याला जुन्या झाडांवरील बांडगुळें काढून टाकून त्यांच्या मुळांशीं नवी माती व नवें खत घालून चांगला पाणीपुरवठा करून त्या झाडांना पुनः उत्तम फुलें व फळें येतील अशी योजना करावयाची असते; त्याला काटेरी झाडझाडोरा व कुसळी गवत अजीबात काढून टाकून सुवासिक व सुखस्पर्श अशा फुलझाडांचें ताटवे तयार करावयाचे असतात, व हिरव्यागार हरळीचें गवत जिकडेतिकडे लावावयाचें असतें; त्याला जुन्या झाडांवर नवीन कलमें बांधावयाचीं असतात; त्याला नवीन उपयुक्त व आरोग्यपोषक झाडांची लागवड करावयाची असते; फाजील वाढलेल्या झाडांची छाटाछाट करून तीं सरळ व सुबक वाढतील अशा तऱ्हेनें त्यांची खच्ची करावयाची असते, कारण म्हटलेंच आहे ‘ कीं तोडीला तरू फुटे आणखी भरानें. ’ इतकें बिकट व नाजूक हें काम आहे. सामाजिक सुधारणेच्या कामांत महाराजांचें काम अशाच प्रकारचें होतें व तें मोठ्या कुशलतेनें त्यांनीं आपल्या पन्नास वर्षांच्या कारकीर्दींत यशस्वी रीतीनें पार पाडलें.

हिंदुसमाजांतील बहुतेक चालीरीतींचा धर्माशीं निकट संबंध असल्यामुळें व सर्वांमध्यें धर्मभावना दृढमूल असल्यामुळें या बाबतींत महाराजांनीं फार सावकाश पण कृतनिश्चयानें पुढें पाऊल टाकलें. समुद्रपर्यटन करून परदेशीं जाणें हें धर्मबाह्यकृत्य समजलें जात असे. पण महाराजांनीं बऱ्याच मोठ्या लव्याजम्यानिशीं प्रथमतः सन १८८७ सालीं युरोपचा प्रवास केला. या प्रवासांत होतां होईल तेथपर्यंत त्यांनीं जातीनिर्बंध पाळले; स्वतःच्या आचाऱ्याकडून स्वयंपाकपाणी करविलें; पडद्याची पद्धत सोडली नाहीं; पण अशा धर्मपालनानें महाराजांना प्रवासांत फार त्रास झाला. आपल्या जवळपासच्या माणसांच्या व बायकामंडळींच्या धर्मभावना दुखवूं नयेत म्हणून त्यांनीं हे निर्बंध पाळले. अर्थात् त्यांचा त्यांच्यावर भरंवसा होता असें नाहीं. पण सामाजिक सुधारणा लोकांचे गळीं उतरावयाची असेल तर ती हळूहळू अमलांत आणली पाहिजे असें महाराजाचें मत होतें. पण या धिम्मेपणामुळें महाराजांना बिन हरकत इष्ट मतपरिवर्तन घडवून आणतां आलें. कारण पुढें महाराज जवळजवळ दरवर्षी जलप्रवास व परदेशप्रवास करूं लागले व सर्व तऱ्हेचे धर्मनिर्बंध शिथिल केले गेले. एका पिढीमध्यें ही सुधारणा सर्व समाजांत सर्वसंमत होऊन गेली. एका पिढीपूर्वी परदेशीं प्रवास करून आलेला माणूस बडोदेंशहरांत दुर्मिळ होता, तर हल्लीं असा प्रवास न केलेला सुशिक्षित माणूस दुर्मिळ अशी बडोद्यांत स्थिति आहे.

परदेशगमनाच्या बाबतींत ज्याप्रमाणें महाराजांनीं स्वतःच्या उदाहरणानें व उपदेशानें इष्ट सुधारणा घडवून आणली त्याचप्रमाणें इतर धार्मिक गणलेल्या बाबतींतहि त्यांनीं सावकाश पण दृढनिश्चयानें सुधारणा घडवून आणली. उदाहरणार्थ सरकारवाड्यांत सर्व धार्मिकविधि व आचारविचार त्यांनीं चालू ठेवले; पण जातीजातीमध्यें भेदभाव दुणावणारी व उच्चनीचपणा वाढविणारी 'पुराणोक्त' धर्मविधि चालविण्याची चाल महाराजांनीं बंद केली. त्यांनीं सर्व धार्मिक मंत्रतंत्रांची मराठीमध्यें भाषांतरें करविलीं; वाड्यांत वेदोक्त रीतीनें व सर्व विधींचा अर्थ सांगून धर्मविधि केले पाहिजेत असा निर्बंध केला व जे ब्राह्मण या सुधारणेला कबूल नव्हते त्यांचीं वेतनें काढून दुसऱ्यास दिलीं. तसेंच धर्मगुरु म्हणविणाऱ्या उपाध्यायांचें अज्ञान घालविण्याकरितां व ते निवळ धर्मशास्त्राचा अर्थ न जाणणारे भारवाहक न राहतां धर्मतत्व शिकवणारे समाजाचे खरेखुरे धर्मगुरु व्हावे म्हणून उपाध्यायपरीक्षा अस्तित्वांत आणली, व उपाध्यायगिरीचा परवाना देण्याचा कायदा केला. मात्र परवानावाले उपाध्यायच सररहा सर्व समाजानें धर्मसंबंधीं कार्यांत योजिले पाहिजेत अशी सक्ती केली नाहीं. तरी पण प्रत्येक उपाध्यायानें लग्नाचे वेळीं विवाहमंत्रांचा व विवाहविधीचा अर्थ मातृभाषेंत वधुवरास समजून सांगितलाच पाहिजे असें कायद्यांत कलम घातलें. उपाध्यायासंबंधींच्या कायद्यानें महाराजांनीं जातीनिर्बंध पुष्कळच सैल करण्याचा उपक्रम केला यांत शंका नाहीं. कारण उपाध्यायाच्या परीक्षेस बसण्याचा हक्क सर्व जातींतील लोकांना दिला, व त्यायोगें जातींमधील उच्चनीचत्वाच्या कल्पना पुष्कळ अंशानें कमजोर झाल्या. हा कायदा अनुज्ञापक स्वरूपाचा असल्यामुळें त्याचा फारसा फायदा अजून घेतला जात नाहीं हें खरें. पण कालेंकरून त्या योगें जनमनामध्यें मतपरिवर्तन झाल्याखेरीज राहणार नाहीं.

जो अस्पृश्यांचा प्रश्न सध्यां अगदीं धसास लागलेला आहे व ज्याचा कायमचा व सर्वांना समाधानकारक असा निकाल लागावा म्हणून महात्मा गांधी भगीरथ प्रयत्न करीत आहेत त्या प्रश्नाबद्दल महाराजांना प्रथमपासून फार कळकळ वाटत असे. अस्पृश्य किंवा गुजराथेंत ज्यांना अंत्यज म्हणतात त्यांची स्थिति सुधारून त्यांना समाजानें जवळ करून समानतेनें वागवावें याकरितां महाराजांनीं त्यांच्याकरितां शाळा व वसतिगृहें काढलीं, व स्पृश्य लोकांच्या शाळेंतच त्यांना एकत्र शिक्षण दिलें पाहिजे असें कलम प्राथमिक

शिक्षणाच्या कायद्यांत घातलें. चारपांच वर्षांच्या सहशिक्षणानें अस्पृश्य वर्गा-मधली मुलें इतर जातींच्या मुलाबरोबरचीं बनतात व त्यांच्यामधील अस्वच्छतेच्या राहणींत ताबडतोब फरक पडतो असा महाराजांना अनुभव आला. अस्पृश्यवर्गांतील हुशार मुलांना उच्चशिक्षण मिळण्याकरितां शिष्यवृत्त्या देण्याचा क्रम महाराजांनीं सुरू केला. डॉक्टर आंबेडकरांसारखीं माणसें महाराजांच्या आश्रयानें इतकी पुढें आलीं व त्यांना समाजनायकत्व प्राप्त झालें. म्युनिसिपालिट्यांत व कौन्सिलामध्यें अपृश्यांना नेमण्याचा उपक्रम महाराजांनीं केला. सारांश, या अत्यंत नाजुक व बिकट प्रश्नाच्या बाबतींत महाराजानीं कायावाचामनेंकरून आपल्या सर्व कारकीर्दभर खटपट केली व निदान आपल्या संस्थानांत तरी अस्पृश्य समाजावरील अस्पृश्यतेचा डाग बराच धुवून काढला ही निःसंशय गोष्ट होय. पन्नास वर्षांतील ही कामगिरी कांहीं कमी नाहीं.

समाजांतील स्त्रियांचा दर्जा, त्यांचें हिंदू कायद्यानें ठरविलेले संकुचित हक्क, त्यांच्या बाबतींतील विवाहविषयक जाचक निर्बंध याबद्दल प्रथमपासून महाराजांना कळकळ वाटत असे. स्त्रीसमाजाच्या सर्वाङ्गीण उन्नतीचा पाया म्हणजे स्त्रीशिक्षण होय ही गोष्ट ध्यानीं आणून महाराजांनीं मुलांच्या शिक्षणाबरोबर, नव्हें कांहींसा आधींच स्त्रीशिक्षणाचा उपक्रम केला होता, व पुढें तर सक्तीनें मोफत शिक्षण देण्याबद्दल कायदा व त्याची सर्व राज्यभर अंमलबजावणी करून महाराजांनीं स्त्रीशिक्षणाच्या बाबतींत फार मोठा पल्ला गाठला, हें मागें सांगितलेंच आहे. पण महाराज येवढ्यावरच थांबले नाहींत. स्त्रियांच्या शिक्षणाला आड येणारा, त्यांच्या आरोग्याची धुळधाण करणारा, त्यांना अकालीं वैधव्य व शेवटीं मृत्यु आणणारा बालविवाहाचा प्रचार बंद झाल्याखेरीज स्त्रियांची खरोखरीची उन्नति होणार नाहीं असें जाणून महाराजांनीं आपल्या संस्थानांत बालविवाह–प्रतिबंधक कायदा केला. मात्र लोकांना कायदा फार जाचक होऊं नये, तसेंच तो लोकमताचे फार पुढें जाऊन लोकविरोधास पात्र होऊं नये व प्रौढविवाहाला अनुकूल लोकमतवर्धक व्हावा अशी त्या कायद्याची योजना व रचना महाराजांनीं घडवून आणली. अर्थात् प्रथमतः कायद्यानें प्रतिबंध केलेली वयोमर्यादा प्रत्यक्ष रूढीपेक्षां किंचित जास्त ठेवण्यांत आली व जसजसें लोकमत बालविवाहाविरुद्ध व प्रौढविवाहास अनुकूल होऊं लागलें तसतशी ही वयोमर्यादा वाढविण्यांत

आली व सध्यां ती १४ व १८ करण्यांत आली आहे. या बालविवाह-प्रतिबंधक कायद्यानें एका पिढीमध्यें लोकमतामध्यें जमीन अस्मानाचें अंतर पडलें आहे. कालेंकरून लोकमत इतकें जोरदार होईल कीं, कायद्याच्या बंधनाखेरीज आपखुशीनें बालविवाहाचा प्रघात अजिबात बंद होईल. असो.

बालविवाहाचा प्रत्यक्ष परिणाम म्हणजे हिंदुसमाजांत फार मोठ्या प्रमाणांत दिसून येणाऱ्या बालविधवा होत. विधवाविवाह समाजामध्यें रूढीबाह्य गणला गेल्यामुळें अशा बालविधवांना आजन्म वैधव्यदु:खांत आयुष्य कंठावें लागतें. बालविधवांना सुखाचा व सन्मार्गाचा आयुष्यक्रम साध्य व्हावा म्हणून विधवाविवाह कायदेशीर करण्याकरितां महाराजांनीं ब्रिटिश सरकारनें केलेल्या कायद्याच्या अनुरोधानें एक अनुज्ञापक कायदा आपल्या संस्थानाकरितां केला, व विधवाविवाहाच्या प्रसाराच्या मार्गांतील कायद्याची असलेली आडकाठी 'विधवाविवाह कायद्यानें' दूर केली. बालविवाहप्रतिबंधक कायद्याच्या बाबतींत हिंदुस्थानसरकारला महाराजांनीं उदाहरण घालून दिलें तर विधवाविवाहाच्या बाबतींत महाराजांनीं हिंदुस्थान सरकारचें उदाहरण पुढें ठेवून वर्तन केलें. पण विधवाविवाहाचा प्रचार निवळ कायद्यानें होणारा नव्हे; त्याला लोकांमध्यें व विशेषत: स्त्रीसमाजामध्यें जागृति उत्पन्न झाली पाहिजे. त्याकरितां महाराजांनीं लोकमत बनविण्याकरितां भाषणें केली. विधवाविवाह झाल्यास अशा समारंभास जातीनें हजर राहून महाराजांनीं या सुधारणेबद्दल आपली सहानुभूती लोकांच्या निदर्शनास आणून दिली. अशा आपल्या सहानुभूतीच्या वर्तनानें व अनुकूल मतप्रकाशनानें त्यांनीं लोकजागृति केली यांत संशय नाहीं.

बालविवाहप्रचार व विधवाविवाहप्रतिबंध या परस्परसंबद्ध चालीविरुद्ध कायदे करूनच महाराज थांबले नाहींत. कन्या, पत्नी व माता या तिन्ही नात्यासंबंधीं पंगुत्व, परावलंबित्व व अनधिकारत्व हें त्रिविध वैगुण्य स्त्रियांच्या माथीं मनुस्मृतीनें मारलें होतें. परंतु स्त्री ही पुरुषाची खरोखर सहधर्मचारिणी व्हावयाची असेल व स्त्रीपुरुषांचा समाजांतील दर्जा समानत्वाचा व सहकारित्वाचा व्हावयाचा असेल (व सर्व सुसंस्कृत व सुधारलेल्या समाजांत अशा प्रकारचा दर्जा स्त्रियांना लाभला आहे) तर हिंदुकायद्यांत पुष्कळ बाबतींत सुधारणा घडवून आणिलीच पाहिजे असें महाराजांचें ठाम मत होतें व म्हणून त्यांनीं आपल्या संस्थानांतील कायदेपंडितांची एक

कमेटी बसविली व एकंदर हिंदु कायद्यामध्यें इष्ट दुरुस्त्या सुचविण्यास सांगि-तलें, व त्या कमिटीच्या सूचनांप्रमाणें कायद्यामध्यें फेरफार घडवून आणण्याचें काम अद्याप चालू आहे. हिंदु कायद्याप्रमाणें काडी मोडण्याची चाल कांहीं जातींत चालू असली तरी विवाह हा संस्कार गणला गेल्यामुळें कायद्यानें काडीमोड किंवा विवाहनिराकरण करून घेतां येत नसे. परंतु महाराजांनीं स्वतंत्र कायदा करून कांहीं अटीवर पतिपत्नींना काडीमोड करून घेतां येण्याची मुभा दिली आहे. कन्येला बापाच्या मिळकतींत व विधवा स्त्रीला पतीच्या मिळकतींत थोडा तरी हिस्सा मिळण्याचा हक्क आहे अशाबद्दल कायदा करण्याचें घाटत आहे. याप्रमाणें समाजांतील अर्धाअधिक भाग ज्या स्त्रिया त्यांच्या विवाहविषयक व वारसविषयक वैगुण्यांचें निराकरण करून त्यांना पुरुषांच्या बरोबरीचा सामाजिक दर्जा देण्याकरितां महाराजानीं कितीतरी कायदे व कायद्यांतील फेरफार घडवून आणिले व अजूनहि हें कार्य लोक-प्रतिनिधींच्या साहाय्यानें व सल्ल्यानें चालू आहे.

स्त्रियांच्या दर्जांतील वैगुण्यनिराकरणाप्रमाणें महाराजांनीं हिंदुसंयुक्त कुटुं-बाच्या पद्धतींतील वैगुण्यें काढून टाकण्याकरितां कायदे केले व तेंहि काम चालू आहे. उदाहरणार्थ हिंदु अविभक्त कुटुंब कायदा, हिंदु दत्तकाचा कायदा, हिंदु वारसाचा कायदा, हिंदु कुटुंब कर्जफेडीचा कायदा इत्यादि कायदे बडोदें संस्थानांत करण्यांत आलेले आहेत. संयुक्त कुटुंबांतील माल-मिळकतीच्या वारसासंबंधीं जो संदिग्धपणा व असमपणा होता तो काढून टाकण्यांत आला. संयुक्त कुटुंबांतील माणसानें स्वतःच्या केवळ विद्येच्या जोरावर मिळविलेली मिळकत त्याची त्यास व त्याच्या मुलाबाळास मिळण्याचा हक्क आहे असें 'विद्यार्जितधनाचा कायदा' करून ठरविण्यांत आलें. दत्तकाच्या बाबतींत जाचक व अस्वाभाविक निर्बंध काढून टाकण्यांत आलें. अशा कितीतरी इष्ट सुधारणा नव्या कायद्यानें व जुन्या कायद्यांतील कलमें बदलून करण्यांत आल्या. या सर्वांची सविस्तर हकीकत देणें म्हणजे याबाबतींत केलेल्या दहावीस कायद्यांतील कलमवार माहिती द्यावी लागेल. पण असें करणें या आढाव्यासारख्या छोट्या लेखांत शक्य नाहीं. महा-राजांची सामाजिकबाबतींतील कळकळ व त्यांची आपल्या प्रजेची उन्नति घडवून आणण्याची उत्सुकता यांचें प्रत्यंतर हे सर्व कायदे वाचण्यानें येणार आहे इतकें सांगून पुढें जाणें प्राप्त आहे.

सामाजिक सुधारणेचा सर्वांत बिकट व कठीण प्रश्न म्हणजे हिंदुसमाजांतील जातिभेद व त्याच्या योगानें समाजामध्यें उत्पन्न झालेली दुफळी, नव्हे अनेकफळी, मनुष्यामनुष्यांतील विषमता इत्यादि दोष होत. हिंदुसमाजाची पूर्वींची गुणकर्मावर बसविलेली चातुर्वर्ण्याची व्यवस्था जाऊन त्याचें जागीं जन्मावर बसविलेली हजारो जातींची व्यवस्था कालेंकरून हिंदुसमाजांत रूढ झाली. ही व्यवस्था कशी अस्तित्वांत आली हें शोधून काढण्याचें हें स्थान नव्हे. पण अर्वाचीन काळाला अशी विस्कळित समाजव्यवस्था देशाभिमानाच्या वृद्धीस व प्रजासत्ताक राज्यस्थापनेस एक मोठीच अडचण आहे हें महाराजांच्या प्रथमपासून ध्यानांत आलें.

पण समाजांतील जातिभेद हा केवळ कायद्यानें नाहींसा होणारा नाहीं. त्याला एकंदर समाजामध्यें विचारजागृति व विचारक्रांति घडून आली पाहिजे व त्याला उपाय म्हणजे उदाहरण व उपदेश होत. कायद्यानें या बाबतींत जें कांहीं करावयाचें तें महाराजांनीं करून टाकलें. जातींजातीमधील धर्मानें व रूढीनें प्रचलित असलेला विलगपणा—बेटीव्यवहारबंदी—हा ‘ विशेषविवाह कायदा ’ करून महाराजांनीं काढून टाकला. म्हणजे हिंदुत्व न सोडतां हिंदुधर्मांत राहून भिन्नजातीमधील विवाह करतां येण्याची प्रत्येक जातींतील हिंदुस या कायद्यानें परवानगी दिली. महाराजांनीं स्वतःच्या वर्तनानें व उपदेशानें जातिभेद अनिष्ट असल्याबद्दल जगास ग्वाही दिली. महाराज कित्येक वेळां जातीभेदविनाशक परिषदांचें अध्यक्ष झाले; त्यांनीं जातिभेदविनाशक जाहीरनाम्यावर सही केली; त्यांनीं सर्व जातींच्या सहभोजनांत भाग घेतला; त्यांनीं नित्यव्यवहारांत जातिभेद मुळींच मानला नाहीं; जातिभेद न मानणाऱ्या व ब्रह्मसमाजी धर्म स्वीकारलेल्या राजघराण्याशीं आपल्या राजकन्येच्या शरीरसंबंधास अनुमति दिली. सारांश, जातिभेदाची दुष्ट चाल नाहींशी करण्याकरितां कायावाचामनें करून व सत्तेच्या जोरावर अनुज्ञापक कायदा करून जितकी खटपट करणें शक्य होतें तितकी खटपट महाराजांनीं केली. जपाननें जातीभेद मोडून व इतर सामाजिक सुधारणा घडवून आणून आपल्या राष्ट्राला दोन पिढ्यांच्या काळांत वैभवशिखराला पोहोंचविलें, हें महाराजांनीं प्रत्यक्ष अवलोकन करून आपल्या प्रजेस व एकंदर हिंदूसमाजास उच्चैःस्वरानें निवेदन केलें, व जपाननें जो सुधारणामार्ग

स्वीकारला तो स्वीकारल्याखेरीज हिंदुसमाजाला पूर्ववैभव प्राप्त होणार नाहीं असें मोठ्या कळकळीनें व परोपरीनें समाजाला सांगितलें.

सयाजीराव महाराजांची सामाजिक सुधारणेसंबंधींची कामगिरी अपूर्व आहे असें वरील संक्षिप्त हकीकतीवरून कळून येईल. याचें प्रत्यंतर बडोदें-शहर, बडोदेंसंस्थान व तेथील लोकस्थिति प्रत्यक्ष पाहिल्यावर पदोपदीं येते असा या लेखकाचा अनुभव आहे. बडोदें संस्थानांतील लोकांमध्यें शिक्षणाचा प्रसार पुष्कळच झाला आहे; खेडोंपाडींसुद्धां लोकांना वाचनालयाचा मोठा अभिमान वाटतो. बहुजन समाजामध्यें बालविवाहाविरुद्ध मत होऊं लागलें आहे; त्यांच्या पुष्कळ वेडगळ समजूती जात चालल्या आहेत; त्यांचा भोळसरपणा व देवभोळेपणा कमी झाला आहे; सार्वजनिक आरोग्याबद्दल लोकांमध्यें आवड उत्पन्न झाली आहे. सारांश, जनमनाची पूर्वीची प्रगतिपराङ्मुखता पार नाहींशी होऊन जनमन सुधारणोन्मुख झालें आहे असें बडोद्यांतील खेड्यापाड्यांत प्रवास करणाऱ्या माणसाच्या पदोपदीं दृष्टोत्पत्तीस येतें यांत शंका नाहीं. जनमनामध्यें अवघ्या पन्नास वर्षांमध्यें इतका फरक घडवून आणण्याची कामगिरी महाराजांनीं केली आहे. महाराजांना पूर्वीच्या आर्यकाळाप्रमाणें खरोखरींच शतायु करून पन्नास वर्षे सुरू असलेलें सामाजिक सुधारणेचें कार्य आणखी एक पिढी-पर्यंत चालू ठेवण्यास परमेश्वर महाराजांना शक्ती व सामर्थ्य देवो अशी त्या जगन्नियंत्याची प्रार्थना करून हा लेख पुरा करतों.

स्त्रीजातीविषयीं सदयता व कायद्यांत सुधारणा.

(लेखिका—सौ. वत्सला आम्बेगांवकर.)

श्रीमंत महाराज साहेबांचें स्त्रियांच्या उन्नतीकडे फार लक्ष आहे हें खरोखर अभिमानास्पद आहे. लहानपणीं लग्नें झाल्यामुळें सर्व आयुष्याची नासाडी होते हें लक्षांत घेऊन मुलांमुलींच्या लग्नाची वयोमर्यादा त्यांनीं वाढवली. त्याचप्रमाणें कायद्यांत सुधारणा करून स्त्रियांना एकप्रकारची सूट देण्यास घटस्फोटाचा कायदा पास करून सुवासिनी स्त्रियांना होत असलेल्या छळा-पासून बचाव करण्याचा कायदेशीर हक्क दिला.

उच्चवर्णीयांत घटस्फोट अथवा काडीमोड अद्याप कोठेंच चालत नसे. ह्या कायद्याची मुहूर्तमेढ प्रथम बडोद्यांत रोंवली गेली. रजिस्टर मॅरेज झालें तर इंग्रजी कायद्यांप्रमाणें त्या दंपत्यास ही सवलत मिळत असे, परंतु हिंदूलॉप्रमाणें ही सवलत मिळत नसे; नव्हें, बडोदें राज्याव्यतिरिक्त अद्याप कोठेंहि मिळत नाहीं. आज हिंदुस्थानांत भगिनींची स्थिति खरोखर करुणास्पद आहे. नवरा कितीहि वाईट असला, बायकोचा अमानुषपणें छळ करीत असला तरी तिला तो छळ निमुटपणें सहन करण्यापलीकडे तरणोपायच नसतो; कारण ती त्याची बायको, ती त्याच्यावांचून कशी राहणार ? नवरा वाईट, बदफैली, वाईट वर्तनाचा, व्यसनी कसाहि असला तरी त्याच्याविरुद्ध ती बिचारी काय इलाज करणार ? अशा छळांतून सुटका करून घेण्यासाठीं वेगळें राहूं म्हटलें तरी तिला बापडीला शक्य नाहीं ! ! अशा निराधार बायकांची सुटका करण्यास घटस्फोटाचा कायदा पास केला हें श्रीमंत महाराजसाहेबांनीं स्तुत्यच केलें असें कोणीहि म्हणेल. कोणत्याहि गोष्टीला दोन बाजू असावयाच्याच त्याप्रमाणें ह्यावर पुष्कळांचे आक्षेपहि आले आहेत. येथें त्याचा विचार केल्यास अप्रस्तुत होणार नाहीं. आक्षेप १ ला. "कांहींचें असें म्हणणें असतें कीं, ह्यामुळें पुरुषांना ही सवलत मिळून, ज्यांना वाईट व्यसनें आहेत, ते बायकांची नसती ब्याद् दूर करण्यास घटस्फोट करतील." ह्याचें उत्तर हेंच कीं, मनास वाटेल तेव्हां घटस्फोट करतां येणें शक्य नाहीं. त्यांत कलमेंहि व्यवस्थितच आहेत. शिवाय बायकोस आजहि असे पुरुष टाकून देऊं शकतातच ना ? तेव्हां घटस्फोटानें स्त्रियांची स्थिति जास्त हालाखीची होईल ही भीति व्यर्थ आहे.

आक्षेप २ रा. "हिंदू स्त्रियांना अशा कायद्याची जरूरी नाहीं, कारण हिंदू स्त्री विनयशील पतिव्रता आहे. अशा कायद्यानें त्या नीतिभ्रष्ट होतील ! ! तिच्या शीलाला एक प्रकारचा धक्का लागेल."

हिंदू स्त्री खरोखरच विनयशील आहे, नाहीं तर तिनें हा अन्याय कधींच सहन केला नसता. भारतभूमीच्या स्त्रिया इतर कोणत्याहि राष्ट्रांतील स्त्रियांपेक्षां नीतिमान व आदर्श स्त्रिया आहेत यांत शंका नाहीं. स्नेह जसा कारणावांचून कोणी कधींहि तोडीत नाहीं त्याचप्रमाणें विवाहसंबंध कारणावांचून तुटणें शक्य नाहीं अर्थात भारतभूमीच्या स्त्रियांना कायद्यानें सवलत दिली तरी त्या कारणावांचून पतीशीं कधींहि प्रतारणा करणार नाहींत. हिंदू स्त्री जरी अशा

सवलती मिळाल्या तरी ती युरोपांतल्या स्त्रियांप्रमाणें " रात्रीं नवरा खोकतो, व त्यामुळें माझी झोंपमोड होते " म्हणून कधींहि काडीमोड करणार नाहीं. मागें ह्या कारणानें एक घटस्फोट लंडन येथील कोर्टांत आला होता, ही गोष्ट निर्विवाद. परन्तु अशा सहनशील व नीतिमान हिंदू स्त्रियांचा अमानुषपणें छळ होतो व असा कायदा असला तर तिला बापडीला वेगळें राहून आपला चरितार्थ निदान सुखानें तरी चालवितां येईल. हा कायदा पास झाला म्हणून हिंदू स्त्रिया उठल्या सुटल्या घटस्फोट करण्यास त्या कांहीं युरोपांतील स्त्रिया नाहींत ! आणि म्हणून आतां हिंदू स्त्रियांना ही सवलत दिली कीं, त्या घटस्फोट करून बेमुर्वतखोर बनतील, शीलभ्रष्ट होतील अशी भिति बाळगण्याचें मुळींच कारण नाहीं. हिंदू स्त्री, नैतिक अधःपात कधींहि होऊं देणार नाहीं. बायकांच्या दृष्टीनें ह्याची जरूरी कां जास्त ? कारण पुरुषानें एक सोडून दोन, तीन लग्नें केलीं तरी त्याला पूर्ण मुभा आहे. एक बायको आवडत नाहीं म्हणून दुसरें लग्न पुरुषानें खुशाल करावें, पण त्या बायकोनें वेगळें राहूं म्हटलें तर तिला सत्ता नाहीं. गरीब असहाय्य स्त्रियांना सूट मिळावी, नवऱ्याकडून होत असलेल्या छळांतून त्यांची मुक्तता व्हावी ह्या हेतूनें आपल्या श्रीमंत महाराजसाहेबांनीं हा कायदा पास केला. असा कायदा अद्याप दुसरीकडे कोठेंहि झाला नाहीं व जें नवीन व प्रजेच्या हितासंबंधी असेल तें प्रथम करावयाचें हेंच आमच्या गुर्जराधिपतीचें धोरण असतें.

तसेंच स्त्रियांच्या आर्थिक हक्कांची सुधारणा श्रीमंत महाराजसाहेब करीत आहेत. ह्याविषयीं तज्ज्ञांची एक कमिटी बसवून स्त्रियांना पित्याच्या, पतीच्या व पुत्रांच्या मिळकतींत कांहीं प्रमाणावर भाग मिळावा ह्याविषयीं विचार चालविला आहे.

खरोखर हिंदू कायद्यानें स्त्रियांची फार दुर्दशा केलेली आहे. युरोपियन, पारशी अगर मुसलमान ह्यांच्यांत मुलीला पित्याच्या मिळकतींत कांहीं प्रमाणावर भाग मिळतो. हिंदू स्त्री मात्र सर्वस्वी अबलाच राहते, नव्हे तिला आमचा कायदा तसें राहावयास भाग पाडतो. ' न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति ' अशी पुरातन वाक्यें दाखवून स्त्रियांना स्वातंत्र्य देणें योग्य नव्हे, त्यांना अधिकारच नाहीं, असें कांहींजण समर्थन करितात; परंतु अशा प्रकारचीं वाक्यें लिहिणारे पुरुषच आहेत हें विसरून चालणार नाहीं. हिंदू स्त्रीला मिळकतींत कांहीं भाग मिळत नाहीं. एकादा लक्षाधीश मृत्यू पावला

तर त्याच्या विधवेला मुलगा नसेल किंवा त्यानें मृत्युपत्र केलें नसेल तर कांहीं मिळूं शकणार नाहीं. कांहीं न मिळतां तिला घरांत मजुरी करीत बसावें लागतें. तिनें कधींहि न पाहिलेला नातेवाईक अफाट संपत्तीचा मालक होऊन प्रत्यक्ष बायको, खरी मालकीण, परकी बनते ! तिला काबाडकष्ट करण्यापलीकडे दुसरा इलाज नसतो. ह्याविषयीं मागें एक गोष्ट मुंबईस घडली. ती येथें दिल्यास अप्रस्तुत होणार नाहीं. मुंबईस एक पांचसहा लाखाचा मालक शेट होता. तो एकाएकीं मरण पावला. ह्यावेळीं त्याला अपत्य नव्हतें, परन्तु त्याची पत्नी सात महिन्यांची गरोदर होती. कायद्यानें असें ठरलेलें कीं, ह्या स्त्रीला मुलगा झाला तर सर्व इष्टेट तिच्या मुलाच्या नांवें होणार व मुलगी झाली तर सर्व इष्टेटीस एक तिचा दीर–कीं ज्याशीं ह्या बाईच्या नवऱ्याचें हाडवैर होतें–तो वारस होणार. हें ऐकल्यावर त्या बाईनें अशी व्यवस्था करून ठेविली कीं, आपणांस मुलगी झाली तर त्याच सुमारास जन्म झालेला एक परका मुलगा आणवून अदलाबदल करावयाची. दुर्दैवानें तिला मुलगी झाली व तिनें ठरविल्याप्रमाणें अदलाबदल केली. परन्तु हें तिचें कृत्य उघडकीस येऊन पुढें बरीच भानगड झाली. तात्पर्य इतकेंच कीं, स्त्रीजात कोमल अंतःकरणाची, त्यांत मातेचें हृदय तर जास्त ममताळू, परन्तु त्या प्रत्यक्ष आईनें कठोर होऊन आपल्या अपत्याशीं प्रतारणा केली ! ह्याचें कारण म्हणजे आमचा कठोर हिंदू कायदा ! ! मुलगी झाली कीं, आपणांस कांहीं मिळणार नाहीं ह्या जुलमी कायद्यानें तिला कठोर केलें. अशीच दुसरी उत्तर हिंदुस्थानांतील गोष्ट आहे. दोघे भाऊबहीण होतीं. बापाची जवळ जवळ ८० हजारांची इष्टेट होती. मुलगा सज्ञान झाल्यावर त्यानें स्वतः M. A. होऊन बहिणीस B. A. पर्यंत शिकविलें. नंतर भावाला चांगली मोठी नोकरी लागली व बहिण कन्याशाळेंत कांहीं न घेतां हौसेनें निर्वेतन काम करीत असे. कांहीं दिवसांनंतर भाऊ बहिणीस म्हणाला, "तुझी इच्छा असल्यास मी तुझें लग्न करून देईन, तुला शिक्षण दिलेंच आहे तेव्हां आतां नेहमींच मी तुझा खर्च करणार नाहीं." झालें. बहिणीनें निमुटपणें नोकरी धरली व ती वेगळी राहूं लागली. हाच जर मुलगा असता तर त्यानें वांटणी घेतली असती. पण ती पडली मुलगी ! तशांत कायद्याच्या बंधनांत गुरफटलेली ! ती काय करणार ? हिंदू कायद्याप्रमाणें पित्याच्या मिळकतींत

मुलीला, तिच्या लग्नखर्चाव्यतिरिक्त कांहीं भाग मिळत नाहीं. अशी एक ना दोन हजारों उदाहरणें हिंदुस्थानांत सांपडतील !

आक्षेप. आतां ह्यावर आक्षेपहि आहेत. स्त्रियांना वारसाहक्क मिळूं नये ह्या बाजूचेहि पुष्कळ लोक आहेत. मुलीला नवऱ्याकडील व भावाकडील असे दोनदां हक्क मिळतील ! तसेंच एकाद्याला एकच मुलगा व पांच मुली असल्या तर त्या मुलाला काय मिळणार ? ज्यांच्या घरची सुस्थिति आहे त्यांना वाटतें कीं, काय करावयाचा आहे हा कायदा ? परंतु आज हिंदुस्थानांत गरीब विधवांची अत्यंत शोचनीय स्थिति झाली आहे. एकदां तिला वैधव्यदशा प्राप्त झाली कीं, तिचा जन्म फक्त दुसऱ्यांचीं कामें करण्यांतच जावयाचा. ज्यांना घरचें कांहीं नसतें त्यांची तर फारच करुणास्पद स्थिति, परंतु जिचें घरचें चांगलें होतें अशा स्त्रीलाहि मुलगा नसेल व मुलगी असली तरी मालक भाऊबंद, व ती बिचारी कामाची धनीण ! ! जेथें कायद्याचें बंधनच असे तेथें कोण काय करणार ? हिंदू कायद्यानें हिंदू स्त्रीला कसलीहि सवलत न देतां हातपाय जखडून टाकले आहेत आणि त्यामुळेंच हिंदू स्त्री अबला राहिली. आज हिंदु स्त्रिया उच्च शिक्षण संपादन करून सुशिक्षित होत आहेत तरी देखील हें कायद्याचें बंधन त्यांना जाचकच आहे. मुख्य म्हणजे हिंदु विधवांची स्थिति अत्यंत शोचनीय आहे. अशा तऱ्हेच्या स्त्रियांच्या करुणास्पद स्थितीचें नीटपणें अवलोकन करून श्री. महाराजसाहेबांनीं कायद्यांत सुधारणा करून तो स्त्रियांच्या उन्नतीला पोषक असावयासाठीं स्त्रियांना थोडाबहुत भाग मिळावा अशी खटपट केली, हा त्यांचा प्रजेवर-विशेषतः स्त्रियांवर-फारच उपकार आहे.

श्री. महाराजसाहेबांची स्त्रियांविषयीं कळकळ व स्त्रीशिक्षणाची आवड सुप्रसिद्धच आहे. स्त्रीशिक्षणाविषयीं त्यांनीं दीर्घ प्रयत्न करून व पुष्कळ पैसा खर्च करून स्त्रीप्रजेला सुशिक्षित करावयाची उत्तम व्यवस्था केली आहे. पुणें म्हणजे विद्येचें आगर समजलें जातें. पुण्यास १॥ लाख वस्ती असून ६०० मुली दुय्यम शिक्षण घेत आहेत. बडोद्यांत १ लाख वस्ती असून ७५० मुली दुय्यम शिक्षण घेत आहेत. बडोद्यासारख्या गुजराथेंत जेथें अगदीं अशिक्षित-वर्ग जास्त, चौदा वर्षांची मुलगी झाली कीं तिचें लग्न करावयाचें मग शिक्षणाचें तर नांवच नको, अशा ठिकाणीं आज ७५० मुली शिक्षण घेत आहेत हें श्री. महाराजसाहेबांच्या स्त्रीदाक्षिण्याचेंच द्योतक होय. प्रस्तुत विषय स्त्रीशिक्षण नसल्यामुळें व त्यावर तज्ज्ञांचे लेख आलेले असल्यामुळें मी अधिक लिहीत नाहीं.

एकंदरींत श्रीमंत महाराजसाहेब यांनीं स्त्रियांच्या उन्नतीबद्दल व हक्कविस्ताराबद्दल जे प्रयत्न गेल्या पन्नास पंचावन वर्षे केले आहेत. त्या उपकारामुळें सर्व प्रजाजनाप्रमाणें स्त्रीसमाज निरंतर ऋणी राहील यांत शंका नाहीं. बडोदें राज्यानें स्त्रियांच्या दास्यविमोचनाच्या सत्कार्यांत इतर संस्थानें व अफाट खालसा मुलूख या सर्वांच्याहून अघाडी मारली आहे, ही बडोदेंकरांना अभिमान धरण्यासारखी गोष्ट आहे. आणि या सर्वांचें श्रेय श्रीमंत महाराजसाहेब यांच्या उदारधोरणी राज्यकारभारास द्यावें लागेल.

DEVELOPMENT OF COMMERCE IN BARODA STATE.

(*By Mr. Matubhai H. Kantavala, M.A.*)

Before I trace the history of the growth and development of commerce in the State of Baroda, I should like to mention why I have undertaken to contribute this chapter in the Birth-day Memorial Volume in honour of a very illustrious ruler. About thirty years ago I was a student. The Great Indian National Congress was then meeting in Ahmedabad and the National Industrial Exhibition was added as a necessary adjunct. His Highness the Maharaja Saheb was requested to open this exhibition and the speech he then made was a distinct landmark in the industrial progress of India. Hitherto India was more or less an agricultural country. But the advice His Highness gave us then turned a new chapter in industrial expansion. Among others, I was much struck by his appeal in favour of industry and partly his speech was responsible for making me think that if I wanted to be of some service to my country I should not go to the Bar as I intended doing, but I should go to the factory. I decided my choice. Today with the growth of communism on the one hand and of Gandhism on the other, the industrialists are at discount and are perhaps objects of pity if not of contempt. But then, it was a matter of great

pride and patriotism, if any one took to industry. His Highness thus had a share and a big share in the development of industry and commerce of the whole country India; and he also awakened in me a keen desire to join the ranks of the industrialists. With the guidance and assistance of my revered father and my friend and well-wisher the late R. B. Lalshanker, I was able to fulfil my heart's desire and as Providence would have it I migrated from Ahmedabad to Baroda.

There is another reason why I refer to this matter. While in Baroda I have been called upon by His Highness's Government to serve on many committees which had a direct bearing on commerce. I shall not refer to the various exhibitions, nor to the Kala-bhuvan advisary committee. But I must refer to the three important committees on which I served, and which posted me up with facts and figures about commerce in Baroda and with information as regards conditions obtaining before His Highness came to the throne. The Economic Development Inquiry, The Land-mortgage Bank and the Banking Inquiry committees were then three important stages not only in the advancement of the people but also in the growth of my knowledge in this directions. And finally my long connection with the Bank of Baroda has equipped me to a certain extent with the material necessary to trace the growth of commerce. Besides all this, I owe a debt of gratitude to my friend Mr. Ambalal Pandya who has supplied me with all relevant statistics and has aided me in chalking out the salient features of our commercial advance.

It is no easy task to appraise the industrial and commercial development of Baroda State during the last half century of His Highness' rule. In a recent estimate it has been shown that the general economic condition of the people of Baroda is so far advanced as to make its population twice as prosperous as that in British India. In arriving at this estimate the various indications of increasing industrial expansion, railways, movement of traffic, literacy, schools,

water-works, municipalities, have been taken into account. I cannot enter into any consideration of all these facts. I will rather content myself with showing the advances made in the State in commerce and industries, under its present ruler, and the reasons why this advance has not been greater than what it would have other-wise been.

Anyone who looks at a map of the State will discover for himself how utterly dependent it is on the neighbouring territory with its inordinately long frontier and how no comprehensive scheme of economic welfare could be applied without being immediately marred by neighbouring influences and contact with a region where there has been so far very little attempt at increasing the prosperity of the people. In the face of this enormous handicap, it is no small achievment on the part of His Highness to have brought Baroda to the forefront despite its complete lack of important mineral resources or large forest produce.

The earliest record of a conscious and constructive economic policy will be found in 1875, when land customs which so hindered traffic, were reduced at an annual loss in revenue of Rs. 8 lakhs which then was no small amount. These were further modified in 1904, and abolished completely in 1909, and trade was free to move along its natural high-ways and through large distributing centres. The commercial advantages of this freedom and the benefits it might have brought to the development of large commercial centres are being now counterbalanced, and set back is being received by the ruinous policy followed by several municipalities in re-imposing restrictions on the movement of traffic by the levy of octroi. The benefits of the old policy are being forgotten with the result that trade is being developed at other centres, and the growth of large commercial centres in the State which make modern industrial expansion possible, has been retarded. This brings out very vividly the difference between the comprehensive policy inaugurated by His Highness the Maharaja and the absence of any foresight amongst local bodies.

Having indicated the first land mark in a well laid down policy I shall divide the economic progress of the State under His Highness's regime into (1) Commerce including transport, (2) Banking and Currency, (3) Industrial and Technical education and (4) Industries for; the growth of commerce depends as much on transport and banks as on industries and education.

COMMERCE (INCLUDING TRANSPORT.)

We have seen how commerce was freed from the trammels of land nakas and customs and was left to follow its own course. This freedom of movement of comodities has been further accelerated by the provision of railways within the State. In the period between 1906 and 1931 the total mileage of State-owned railways has increased from 250 miles to 685 miles whereas the total investment has increased from 83 lakhs to about 5 crores. The State is also served by about 300 miles of railways belonging to outside agencies. Thus there is one mile of railway to every ten square miles of the total area of the State-an intensive railway development rarely to be found elsewhere. This has been directly due to the policy pursued by Highness.

Side by side with this, there has been an expansion of good roads but the roads had not come into their own until the advent of the motor car. The road policy would have been as bold as the policy about railways but for the competition between the two systems and its injurious effect on the railways with their vast capital of Rs. 5 crores. This competition is now being felt in England even.

Water-ways. The State is not suitably situated in regard to water-ways but no attempt has been made so far to develop the small resources that we have. I believe this has been due not to any lack of foresight but to political and other reasons beyond the control of His Highness. The little that was possible has been done and we have now a fine modern port at Okha. If His Highness's Government had found itself free to develop any of its ports in Gujarat, it would have certainly provided these facilities, and the whole face of Gujarat would have been changed.

However I append some interesting figures of our Port Okha :—

ITEM.	1926-27. Rs.	1927-28. Rs.	1928-29. Rs.	1929-30. Rs.	1930-31. Rs.	1931-32. Rs.	Total Expenditure. Rs.
Capital expenditure ...	24,87,000	4,33,000	4,64,000	4,01,000	1,02,000	1,29,000	40,23,000
Total tons imported ...	14,1[illegible]0	37,843	60,586	54,588	50,750	68,222	
Total tons exported ...	2,035	13,69[illegible]	19,041	18,502	21 381	7,11,168	
Ocean-going Steamers called at Port Okha	17	48	58	59	76	107	
Steamers (coasting) called at Port Okha	102	169	245	266	241	250	

It will be seen that though Okha is in far off Kathiawad and has to face local and some-times unfair competition from neighbouring ports, the work done has shown a consistent and all round increase of which the officials concerned may well be proud.

II. Banking and Currency.

Formerly the management of State funds was being carried out through four prominent sowcars. In 1876 State Treasuries were organised and State funds were withdrawn from the Shroffs. The need of a banking institution was felt, and in 1884 the Baroda Pedhi was organised with a share capital of Rs. 3,00,000 which were deposited at 3 per cent. interest, and the free use of Government building was also given. In 1908 a new Bank was started and the old Pedhi was sent into voluntary liquidation, and it was sound enough to return to the share-holders their original capital and a premium of 30 per cent. A similar Pedhi was started in Visnagar, but this was closed in 1904 without any loss to shareholders.

Agricultural banks were first started in 1899-1900 in Songadh and Vyara, followed by Harij Bank in 1901 subsequently closed, owing to incompetent management. The work of co-operative finance has been done through some of these banks.

The success of the Bank of Baroda organised in 1908 with which I have been associated for a long time is no doubt striking and it is one of the five prominent banks in Bombay. I give hereunder figures which will show how phenomenal have been the results achieved by the Bank of Baroda Ltd.

No.	Year.	Capital.	Working Capital.	Staff.
		Rs.	Rs.	
1.	1909	6,92,700	25,84,500	11 including peons.
2.	1910	10,00,000	60,46,000	16
3.	1911	10,00,000	86,18,600	
4.	1912	10,00,000	1,05,09,600	
5.	1913	10,00,000	1,09,84,400	
6.	1914	10,00,000	1,08,95,600	
7.	1915	10,00,000	1,21,52,400	
8.	1916	10,00,000	1,61,01,600	
9.	1917	10,00,000	1,98,02,800	
10.	1918	20,28,700	2,41,19,900	
11.	1919	20,41,300	4,39,28,000	
12.	1920	24,11,500	5,64,76,000	
13.	1921	29,90,400	5,29,25,300	
14.	1922	29,98,600	5,31,79,000	
15.	1923	29,99,900	5,77,23,500	
16.	1924	30,00,000	5,39,96,200	
17.	1925	30,00,000	5,91,55,500	
18.	1926	30,00,000	6,24,97,300	
19.	1927	30,00,000	6,10,03,000	
20.	1928	30,00,000	6,19,86,000	
21.	1929	30,00,000	6,34,24,000	
22.	1930	30,00,000	6,57,71,000	
23.	1931	30,00,000	7,30,04,600	
24.	1932	30,00,000	7,91,46,700	336

No. of Branches.	Profit.	Loans granted.
	Rs.	Rs.
..	51,000	23 86,100
...	1,19,400	53,86,800
3	1,72,800	72,41,600
4	1,92,200	77,17,600
4	2,30,600	84,59,000
4	1,81,600	86,00,500
4	1,72,500	93,56,000
4	2,29,600	1,35,21,700
4	2,65,700	1,44,61,800
4	3,49,600	1,64,67,700
5	3,83,800	2,58,06,200
9	5,82,600	3,48,71,100
10	6,51,000	2,98,53,900
10	6,26,700	2,68,59,500
10	6,15,700	2,68,99,000
11	5,31,800	2,29,60,100
12	4,85,500	2,38,82,300
15	5,01,400	2,55,93,200
15	4,89,100	2,16,66,600
15	4,21,100	2.46,73,000
15	3,94,700	2,68,05,000
16	3,61,300	2,71,08,400
16	3,96,700	2,39,00,000
16	4,65,100	1,99,25,800

While credit is due to the directors, the General Manager and the staff for such results, we can never forget the vision and foresight which led His Highness to launch this Bank.

I must also mention here a similar institution though only indirectly connected with commercial activities. I mean the Central Co-operative Bank of Baroda. My revered father started it, and in the beginning it was worked by his son-in-law as Honorary Manager. From this humble beginning, it has grown to day into a very potent factor in agricultural operation. Here are the latest figures:—

Paid up capital	Reserves	Working capital	Loans	Profit
1,70,390	67,465	8,65,202	5,88,644	25,693

This is a record of twenty years' working of which any directorate can be proud, but in this matter also His Highness's Government deserve their share of credit.

We had a special currency of the State which was displaced by the British India Currency. Although the loss of currency profits and seignorage to the State is to be deplored as they would have gone Some way to lighten taxation or to provide for expenditure on development, the uncertainty in which an unstable currency would have thrown the commerce of the State has been avoided. Even if a special currency were continued it would have been at the mercy of outside influences. Apart from the merits of this reform there is no doubt whatever that an obvious source of income was sacrificed to the interest of the public. Here is another proof if proofs were needed to show that public welfare has been the guiding principle of His Highness's life.

III. Industrial And Technical Education.

Were all the talent produced by the Kalabhavan confined within the limits of the State, there would have been an industrialisation in the State without a parallel in India. His Highness' dream of industrial regeneration and of emulating Japan in that direction would have come true. By the very nature of things, such talent was however distributed all over India, and it is not a mattor of surprise to find old Kalabhavan students engaged in industries in the far corners of India. Its direct influence on industries within the State was felt in the large organisation of the dyeing industry in Petlad and of the Alembic Chemical Works.

It was in 1888 that a committee was appointed to

consider the question of technical education, which resulted in the establishment of the Kalabhavan in 1890. This was subsequently augmented by two small industrial schools. In the matter of general education on modern lines with an industrial or agricultural bias much could not be accomplished as it was almost impossible to escape the consequences of a different system in the Bombay Presidency.

In addition to this local training His Highness felt more clearly than any one else did at the time the necessity and importance of foreign training in industries; and with that end in view awarded very liberal scholarships and spent a large amount in the training of suitable men in foreign countries. About 25 persons were so trained, but their influence on industries in the State has not been great for reasons which are indicated above. Besides, several students were trained in institutions in India at Government expense. Where the State could not benefit the rest of India has benefitted; and it has reason to be grateful to H. H. for sowing the first seeds of industrial development in India at Indian hands. The records of the Kalabhavan will bear ample testimony to this claim. In my opinion this advantage to the whole of India has not so far been properly appraised at its true significance, and I would put it even higher than the publicly acknowledged work of His Highness as a social reformer, and the pioneer of compulsory education.

IV. INDUSTRIAL DEVELOPMENT.

No less important than the imparting of technical education was the pioneering of industries. It was H. H.'s policy not merely to teach but to set an example how that teaching can be turned to useful ends. I understand that there was at first an effort to subsidise the hand-loom industries but the financial help rendered did not succeed. The first important step however was the construction of a modern textile mill in 1892. With so many examples following this pioneer attempt one is likely to miss the true import of such a venture at that time by a State. The idea of State aid to industries as one of the functions of Government is of a much more recent growth and has been generally acknowledged to to be a legitimate function of the State, only since the world war. In the India of 40 years ago, it was an extra-ordinary departure for which H.H.'s subjects cannot be too grateful. It laid the foundation of the textile industry within the Sate.

This mill was worked by the State until 1905 when it was sold to private management, and has been in a flourishing condition since then. Within two years of the sale three mills were established in the Baroda State, two at Baroda and one at Sidhpur. As I have stated at the outset I have been associated with one of the mills in Baroda and I have acknowledged the direct inspiration I received from His Highness.

Although the construction of the State textile mill serves as an important landmark, there were several earlier attempts at State aid. In 1884, almost half a century back H. H. gave financial help to the sugar industry by taking over half the share capital. This industry did not succeed for reasons which were beyond the control of Government, and has dragged on a precarious existence, having changed many hands. The recent protection granted by the Government of India has resulted in a revival of this industry, and we may yet see its establishment on a firm footing to the lasting advantage of agriculture. A brick factory was put up in 1890, and subsequently sold to private management. The experience gained in this factory was responsible for the setting up of similar works at Bilimora, but its most important result has been the development of a large earthenware industry outside this State. Machinery for a State chrome leather tannery was actually ordered out, but on arrival was transferred to a private company at its own request. The State also put up a modern furniture workshop, but it has not developed into a factory for the benefit of the people.

In judging of an industrial policy due allowance must be made for several personal factors which make or mar new industries and if due allowance is given, there is to the credit of His Highness a very glorious record, justifying a bolder policy of State aid which I shall discuss later on.

Investigations were carried out by the State at Government expense in the possibility of the manufacture of glass, cement, oil, calico printing, hand-loom weaving etc. Their immense value in the industrial development of the State has been proved by the establishment of a cement works which is now successfully working, and of a glass factory which failed for other reasons. We are seeing the revival of hand printing of calico in Baroda, and of the oil pressing industry. Many miscellaneous industries are springing up everywhere, due to the policy of granting concessions to industries.

The following table will give some idea of the progress made in industries within the State during the last 30 years:—

ITEM.	1911	1921	1931
1. Population ...	2032798	2126522	2443007
2. Persons engaged in industrial occupations ...	116560	104636	111331
4. Textile ...	1156	2804	8789
(*a*) Labourers	...	...	...
(*b*) Factory workers...	...	10199	19271
5. Textile Mills ...	3	6	14
Capital employed ...	1962373	2249520	17070970
6. Looms ...	200	1473	3532
Spindles ...	35167	57464	231160
7. Paid up capital in Joint Stock Companies ...	3903611	22276574	32604397
8. Joint Stocks concerns ...	26	93	76
9. Factories under inspection under Factory Act ...	63	122	133
10. Railway Milage ...	464·72	641·31	684·92

I also append a statement showing the various industries in existence at three stages of the last three censuses 1911, 1921 and 1931 and also a statement showing the number of persons employed.

Comparative Statement of Factories (1).

Serial No.	INDUSTRY.	1931.	1921.	1911.
1.	Cotton Ginning Pressing etc. Factories.	146	100	48+7=55
2.	Cotton Wvg & Spg. Mills	8	3	} 2+2=4
3.	Cotton Spg Mills	6	2	
4.	Wollen Mill	1	...	...
5.	Cotton & Silk Wvg. factories ...	3	5	1
6.	Dyeing Factories	3	7	4
7.	Iron Foundery	1	1	...
8	Brick & Tiles factories	6	7	3
9.	Kalabhavan Workshop	1	...	...
10.	Railway Workshop	1	...	...
11.	Stone Quary Works	1	...	...
12.	Match Factory	1	...	...
13.	Chemical Drug Works	3	2	2
14.	Oil Mills	14	1	3
15.	Soap & Candle Works	2	1	...
16.	Chocolate Factory	1	1	...
17.	Rice Flour Mills	19	3	1
18.	Distilleries	2	2	...
19.	Water Works	3	2	1
20.	Sugar Factory	1	...	1
21.	Sugar candy Mfg. Factory... ...	1	...	...
22.	Salt Works	1	...	...
23.	Cement Works	1	1	...
24.	Electric works	5	1	1
25.	Ice Factory	3	1	...
26.	Printing factories–Presses... ...	41	9	4
27.	Brush Factory	...	1	1
28.	Brass works	...	1	...
29.	Furniture Factory	...	3	1
30.	Couch Bldg. Factory	...	3	...
31.	Cinema Company	...	1	...
32.	Opium Factory	...	1	1
33.	Weaving Dye Work	...	1	...
34.	State Pen factory	...	1	...
35.	Leather Factory	...	...	1
36.	Saw Mill	...	...	1
37.	Tramway	...	...	1
38.	Railway Bridgework	...	...	1
	Total ...	275	161	86

2 Cotton & 1 Match factory under construction.

Comparative statement of persons employed.

Serial No	Industry.	1931.	1921.	1911
1	Cotton Ginning Pressing factories ...	8088	7047	5492
2	Cotton Spg and Wvg. Mills ...	5883	18 6	273-1084
3	Cotton Spg Mills	3158	392	1357
4	Woollen Mill	359	...	...
5	Cotton and Silk Wvg. factory ...	36	72	44
6	Dyeing factories	1028	696	361
7	Iron foundery	29	42	...
8	Bricks and Tile factories... ...	366	609	514
9	Kala Bhavan Workshop	38	...	...
10	Railway " ...	357	...	...
11	Stone quarry works	370	...	...
12	Match factory	466	...	...
13	Chemical Drug works	170	137	285
14	Oil Mills	104	42	102
15	Soap and Candle Works	30	71	...
16	Chocolate factory	8	15	...
17	Rice and Flour Mills	71	41	66
18	Distilleries	8[illegible]	101	...
19	Water works	14	143	57
20	Sugar factory	101	...	124
21	Sugar Candy Manufacturing factory ...	7	...	...
22	Salt works	568	...	...
23	Cement works	271	179	...
24	Electric works...	204	64	58
25	Ice factory	19	27	...
26	Printing presses	493	315	270
27	Brush factory	...	15	26
28	Brass Works	...	12	...
29	Furniture factory	...	192	62
30	Coach Building factory	...	34	...
31	Cinema Company	...	19	...
32	Opium factory	...	61	26
33	Weaving & Dyeing works... ...	...	...	12
34	State pen factory	...	...	12
35	Leather factory	...	72	...
36	Saw mill	...	54	...
37	Tramway	...	199	...
38	Railway bridge work	...	20	...
	Total ...	22,323	12,123	9,421

Such in brief is the history in Baroda of trade, industry, banking and transport, which all together go to make the sum total of commerce. The advance, as I have said has been very satisfactory. Circumscribed as we are, an islet in the great ocean of the British Empire, we have our limitations. For instance, we cannot fix our railway rates, we cannot locate our ports and we cannot give adequate protection to our agriculture and industries by a judicious system of tariffs. But apart from these questions I believe that there is still room for greater efficiency and greater progress. I shall close this chapter by indicating the few directions in which the pace of the progress can be acclerated.

Free trading is now a canon recognised by all economists, and consequently I should like all municipalities and local boards to abolish the very troublesome octroi duties they levy. If need be, they can supplement their resources by other means or Government can assist them. But while I suggest the lifting of these duties, I must also request Government not to impose any such duties on any part of the State dominions for the benefit of the railway or the port.

The question of transport is also equally delicate and complicated. When I sympathise with the railway extension ideal, to me it is intolerable that an important commercial town like Dabhoi be unapproachable by a decent road from the metropolis. But far more important than roads is the question of a port in Gujerat. In my opinion, Gujerat in which Baroda is situated, is industrially so advanced, that there is necessity for half a dozen ports. It is time that Baroda State had a port some where nearer Baroda City. It will be a paying proposition if it were possible to build even a ship canal to Baroda City, thus attracting all the maritime commerce of Gujarat and inducing more important factories to grow on the canal banks. A vision though this is, I suggest that the building of a port on the sea coast of Gujarat at any rate is a fairly feasible proposition.

The question of a port is related to the growth of industries. The Baroda Government have, as we have seen above,

done its level best by offering various facilities to industry, and has even taken the risk of pioneering some industries like those of Textile, Sugar, Bricks and Cabinet making. But much more could have been attempted. With all its advantages, Baroda has also some disadvantages when compared with Ahmedabad or Bombay. In order to induce people to start various factories here it is necessary to offer more attractive terms. Very few companies in Gujarat take debenture loans from the Bank or the State. In my opinion, if the policy is revised and the State takes up shares to the extent of one third of the capital subscribed or raised by the managing agent of an approved industrial company there will be no risk. Government lost nothing in the State Pedhi. The magic effect of this new policy will be felt in less than a generation. Coupled with this I may also suggest the investing of the surplus funds of the State as fixed deposits, if not already done, (and not as loans) in some of the best concerns of Baroda like the Central Co-operative Bank or housing societies or enterprises rather than in guilt edged securities outside.

I have made these few suggestions in order that our commercial progress may be accelerated and because I love Baroda. I see before me a vision of greater Baroda, greater not because of its Army, not because of its Parliament, but greater because of its having attained the position of a recognised seat of learning, greater because of its having become the centre of industries and commerce in Western India, and thereby bringing untold but evenly distributed wealth and resulting happiness to all its people, agriculturists not excluded. When this vision for which His Highness has been labouring for all his life is fulfilled, when such a day dawns, the future historian of Baroda will give the foremost place to His Highness Sayaji Rao III in the annals he will chronicle and remember him as the Maker of Modern Baroda.

RAILWAYS AND ROADS IN THE BARODA STATE.

(*By Mr. R. K. Ranadive, M. A.*)

In any account of the glorious work done by H. H. Maharaja Sayajirao III for improving the condition of his people prominent mention must be made of his splendid achievement in providing the State with a network of railways and roads. The State is divided into five distinct territorial blocks cut off from each other by large tracts of British territory or of territory of other Indian States. These form the districts from South to North of Navsari, Baroda, Mehsana, Amreli and Okhamandal. Except in two of these blocks there is an almost complete absence of stone suitable for road-making. These geographical and physical peculiarities have been responsible for the shaping of the policy adopted by His Highness. Where His Highness found that good metalled roads would be expensive to construct and maintain he has preferred to carry out a bold and comprehensive programme of railway construction; and owing to the interlaced condition of his territories these networks of railways are found scattered over the five blocks of territories mentioned above.

The railways in the Navsari and Baroda districts branch off from convenient points on the broad gauge section of the B. B. and C. I. railway and those in the Mehsana district from stations on the metre gauge section of the same railway. Both these sections were constructed by the B. B. and C. I. Railway Company, but that Company is greatly indebted to the Baroda State for the assistance and co-operation afforded by it by permitting the passage of the railway through its limits and by giving the necessary land required for it free of charge. The line in the Amreli district starts from Khijadia, a station on the main line built by the Bhavnagar, Gondal, Junagadh and Porbandar States through the heart of Kathiawar. The railway in Okhamandal is a continuation

of the Jamnagar Dwarka railway for the construction of which the Baroda Government has lent the necessary capital to a joint stock company formed in Bombay.

The state railways in the southern or the Navsari division branch off eastwards from Billimora and Kosamba. They are both narrow gauge lines and terminate respectively at Waghai and Umarpada. Their total length is 77.80 miles.

In the Baroda division the railway from Anand to Tarapur is on the broad gauge and is about 22 miles in length. The other lines are on the narrow gauge and their total mileage is 277. 35. The sections are :—

Miyagam to Bodeli.
Jambusar to Chandod (via Vishwamitri).
Dabhoi to Timba Road.
Miyagam to Malsar.
Tanakhala to Chhuchhapura.
Moti Koral to Miyagam, and
Pihij to Bhadran.

The railways in the Mehsana division start from Kalol Ambaliyasan and Mehsana stations respectively. They are on the metre gauge and their total mileage is 257. The sections are :—

i. Mehsana-Viramgam.
ii. Ambaliyasan-Vijapur and Kalol.
iii. Kalol-Bechraji.
iv. Mehsana-Kakoshi.
v. Mehsana-Taranga Hill and
vi. Manund Road-Bechraji.

In Kathiawar there are, as stated before, the two metre gauge lines one from Khijadia to Dhari and the other from Kuranga to Port Okha. Their total length is 74·43 miles.

Upto 1908, the construction of railways in the State used to be entrusted to the Bombay Baroda and Central India Railway. In that year in order to accelerate his programme of railway construction the Maharaja organised a Railway

department of his own. This department has constructed all the railways in the State since then.

In 1920 His Highness provided an up-to-date railway workshop for the repair and construction of rolling stock. With effect from October 1921 the State took over the management of its narrow gauge lines in the Baroda and Navsari division from the B. B. and C. I. railway. His Highness proposes similarly to take over the management of the metre gauge lines in the Mehsana division from that railway from the 1st April 1933. On the narrow gauge lines His Highness with his usual pioneering zeal has recently introduced the diesel electric railcar, the first of its kind in India. This is designed to provide a more comfortable and a speedier mode of travelling on the State lines to the public at minimum of working cost. His Highness' good example is sure to be copied by railway administrations in India, and experts predict a great future for this car not only on the State railways but on railways everywhere in India.

The Khijadia Dhari railway is managed by the Gondal railway and the Okhamandal railway by a Board of Management on which the Baroda and Nawanagar States and the Jamnagar Dwarka Railway Co. are represented.

The total mileage of the railways of the broad, metre and narrow gauges built by the State is 707·67 and their total cost comes to Rs. 5,28,16,836. Their net earnings in 1931–32 were Rs. 15,43,176. The figure is low because some of the railways have been built with the view of opening out backward tracts. These pay very small dividends and two or three of them are worked at a loss.

In addition to these railways the State is, as already mentioned, served by the B. B. & C. I. railway which passes in a straight line from south to north through its limits. (This is now owned by the Government of India though worked by the B. B. & C. I. Railway Co.). There are also railways like the Tapti Valley, the Ahmedabad Prantij and the

Champaner Shivrajpur lines built by private companies. The total mileage of all these is 219.

The State is thus served by about 925 miles of railways. The total area of the whole of India is 17,73,168 sq. miles and the total mileage of railways in the country is 42,280·59 miles. This gives an average of ·022 miles of rail road per 1 sq. mile, the correspoding figure for Baroda (with its area of 8,164 sq miles) is 1·13 or 5½ times the average for India. The figure shows how well served by railways the Baroda State to-day is owing to the life-long efforts of its great and illustrious Ruler !

This result has not been achieved without difficulties in the path. The present policy of the Government of India requires that under certain circumstances Indian States should cede the civil and criminal jurisdiction on railways passing through their limits. This policy has proved a handicap to the construction of railways in Baroda territory. Writing on this subject in his book "Bombay in 1890" Sir W. W. Hunter observes as follows :—

> "The jurisdiction question stands in the way of other schemes of His Highness the Maharaja Gaekwar. The Baroda State is so intermixed with British territory that it is often impossible to get from one part of it to another without passing through our districts. There can be no doubt that divided responsibility is a great mistake. But where the lines are merely short branches serving isolated districts, there seems to be no vital reason for demanding the same absolute jurisdiction which must be exercised by the paramount power over the great trunk lines. It is hoped that a compromise may be arrived at, giving Baroda State jurisdiction over branch line passing mainly through its territories while the British Government retains its authority over the trunk lines."

The suggested compromise has not fully materialised and there are still several branch lines passing through the

State on which jurisdiction is exercised by the British authorities. The improvement of the States railway communications is also hampered in another way. The alignment of every new line has to be approved by the Government of India and in the exercise of this power they have vetoed the construction of some lines on the construction of which the Maharaja is very keen. His Highness, for instance, is keen on building a line on the shortest route to Kathiawad. He wanted also to build a line from Gujerat to the Nasik district by extending his Billimora Kalamba (Waghai) line to Manmad or Malegaon. These lines are on the ancient traffic routes and there is no doubt that their construction would be in the best interests of the development of the country. A policy which delays or hinders the construction of such lines can hardly be considered to be a sound one. Among the lines on old traffic routes which His Highness is keen on constructing, mention should also be made of the extension which is proposed of the Dabhoi railway to Barwaha in Central India along the Narbada Valley. This project depends for its fulfilment on the co-operation of several States.

It has been stated above that railways have been in many cases constructed in preference to roads; but roads, metal and kunker, have not been altogether neglected. By the activity of His Highness' P. W. Department more than 900 miles of such roads have been built. Their total cost comes to about Rs. 75 lakhs. Owing to the advent of the age of motor transport His Highness is thinking of adding considerably to this mileage and a definite programme for this has been laid down. Recently he built the Amaliyara Asoj road which if extended by about two miles in British limits will link up Baroda with the trunk roads in Central and Upper India. The State is also co-operating in the construction of the trunk road from Bombay to Ahmedabad about 26 miles of which pass through Baroda territory. The road mileage mentioned above takes no account of the metal roads in urban areas and the fair weather and other roads constructed and maintained by the Local Boards. It also takes no account of several thousand

miles of cart tracks which are maintained by the State Revenue department in rural areas. These in the fair season help the cultivator to bring his produce to the market and serve as waterways in the monsoon.

The above details will enable the reader to picture to himself how well served the Baroda State is in the matter of road and rail communications and to realise how grateful the Maharaja's subjects should feel for the boons he has conferred on them in this direction.

સહકાર અને શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજા સાહેબ

(લેખક—રાજરત્ન **સેવકલાલ દલસુખભાઈ પરીખ,**
બી. એ., એફ. સી. આઈ.)

શ્રીમંત સયાજીરાવમહારાજાસાહેબે પ્રજાના ઉન્નતિ માટે કરેલી યોજનાઓ.

પોતાની પ્રજાની અને ખાસ કરીને ખેતિકારવર્ગની ઉન્નતિ માટે શ્રીમંત સરકાર સયાજીરાવ મહારાજા સાહેબે વડોદરા રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લીધા પછી અનેક ઉપાયોની યોજના કરેલી છે. ખેડુત ખાતેદારોને પોતાની જમીનો ઉપર સંપૂર્ણ હક્કો આપ્યા ઉપરાંત ખેતીની જમીનના સુધારા માટે તથા તેમના નિભાવ માટે તગાવી આપવાનો પ્રબંધ થએલો છે. વહેપારની અભિવૃદ્ધી માટે શ્રીમંત સરકારે જકાતની પદ્ધતી બંધ કરેલી છે. તેમજ વહેપાર તથા હુન્નર ઉદ્યોગના કારખાનાને વિધવિધ પ્રકારની સવલતો તથા સગવડો આપેલી છે. તેમજ તેમને નાણાની સહાય મળી શકે તે હેતુથી મોટા પાયા ઉપર રાજધાનીના શહેરમાં એક બેંક (શરાફી પેઢી) સ્થાપવામાં આવેલી છે. તેવીજ રીતે ખેડુતોને ખેતીના કામ માટે જોઇતુ પૈસાનું સાધન મળે તે હેતુથી રાજ્યમાં ખેતિવાડી પેઢીઓ કાઢવામાં આવેલી છે. લોકોના અક્ષરજ્ઞાન માટે કેળવણીખાતું સ્થાપી ફરજીઆત પ્રાથમિક શિક્ષણદ્વારા જનસમાજની બુદ્ધિ કેળવાય એવી યોજના આખા રાજ્યમાં ઘણો મોટો ખર્ચ કરી અતિ ઉદારતાથી ચાલુ રાખી છે. લોકોના આરોગ્ય માટે તથા જનસુખાકારી માટે દવાખાના તથા આરોગ્યરક્ષણ ખાતું

વિશાળ ખર્ચ કરી ચલાવવામાં આવે છે. ખેતીવાડીની પ્રગતિમાટે અનેક દિશાઓમાં કામ કરતું ખેતીવાડીખાતું ઘણાં સમયથી ખોલવામાં આવ્યું છે. રૈયતની સામાજિક અને સંસારિક સ્થિતિ સુધરે તે હેતુથી બાળલગ્નપ્રતિબંધક આદિ અનેક પ્રકારના કાયદાઓ રચીને અમલમાં મુકવામાં આવ્યા છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્યના શિક્ષણ માટે ગામેગામ ગામપંચાયતો, પ્રાંતોમાટે પ્રાંત પંચાયતો, તથા ધારાસભાની સંસ્થાઓ સ્થાપી તે દ્વારા પ્રજાને રાજકીય તાલીમ મળે એવી વ્યવસ્થા થએલી છે. કિંબહુના ટુંકામાં પ્રજાની બુદ્ધિની અને શરીરની ખીલવણી થાય તેવી તથા ખેતી અને વ્યાપારની અભિવૃદ્ધિ થાય તેવી તેમજ જનસમાજની સંસારિક અને સામાજિક ઉન્નતિ થઈ રાજકીય દિશામાં પણ તેને તાલીમ મળે તેવી અનેકવિધ યોજનાઓ વ્યવહારમાં મુકાયલી છે.

સહકારી સંસ્થાઓનો ઉદ્દભવ.

૨. સંપ, સ્વાશ્રય, પરસ્પર સહાય અને કરકસર આદિ અવશયક તત્વોને વ્યવહારમાં અમલમાં મુકનારી તથા જનસમાજની આર્થિક, નૈતિક, સામાજિક અને રાજકીય વિગેરે વિધવિધ પ્રકારની પ્રગતિ સાધનારી સહકારી સંસ્થાઓ અન્ય દેશોના અનુભવના પરિણામે આ રાજ્યમાં સ્થાપવામાં આવી. આપણા દેશમાં પ્રજાનો ઘણો મોટો ભાગ ખેડુત ખાતેદારોનો બનેલો છે, તેમને ખેતીના કામો માટે તથા ઇતર ખરચ માટે નાણાનું સાધન જોઈએ. આ નાણા બહુધા શાહુકારો તરફથી ખેડુતોને પુરા પાડવામાં આવે છે. શાહુકારોનું ભારે વ્યાજ આપવા ઉપરાંત ખેડુત એક વખત કરજગ્રસ્ત બન્યો એટલે હમેશને માટે તે કરજગ્રસ્ત રહેવાનો એવી શાહુકારોની ધિરધાર કરવાની સ્વાર્થી પદ્ધતી હોય છે. શાહુકારના પંજાની જાળમાં ફસાયલો ખેડુત ભાગ્યેજ આવી જાળમાંથી બહાર નિકળી શકવા પામે છે. વ્યાજખોર શાહુકાર અને દેવાદાર ખેડુત એ બન્નેના હિત પરસ્પરવિરુદ્ધ હોવાને લીધે ખેડુતની ઉન્નતિ તેના શાહુકારથી કદાપિ સાધી શકાય નહીં. ખેડુત મુળમાંજ ગરીબ, અભણ, અને પ્રસંગોએ ઉડાવું હોવાથી અને તેની ખેતિની જમીન છુટી છુટી વેરાએલી હોવાથી અને ખેતીની પદ્ધતી અવ્યવસ્થિત હોઈ શાહુકાર ઉપર આધાર રાખનારો તથા કંકાસ અને કજીયામાં તે સંડોવાયલો હોવાથી તે કોઇપિણ વખતે તરી શકતો નથી. તેથી નાણાની બાબતમાં ખેડુતને શાહુકારના પ્રપંચમાંથી બચાવી તેને સ્વાશ્રયી,સંપીલો અને કરકસરીઓ બનાવવા માટે પ્રથમ નાણાની ધીરધાર કરનારી સહકારી મંડળી સ્થાપવાનું સ્તુત્ય કાર્ય શ્રીમંત મહારાજા સાહેબના શુભ પ્રયાસથી સને ૧૯૦૪-૦૫ની સાલમાં હાથ ઉપર લેવામાં આવ્યું. ખેડુત પોતેજ પોતાનો શાહુકાર બનવાથી ખેડુત અને શાહુકારના પરસ્પર હિતનો વિરોધ હતો તે શમી ગયો. ખેડુતને શાહુકારની આશા ઉપર અવલંબીને પરાશ્રયી થઈ રહેવું પડતું તે મટી જઈ પોતે સ્વાવલંબી અને સ્વાશ્રયી થયો. કુસંપ

અને કજીયામાં રચ્યો પચ્યો રહેતો હતો તે સંપીલો અને પરસ્પર સહાયક બન્યો. શાહુકારી પદ્ધતીમાં તેના ઉડાઉપણાને ઉત્તેજન મળતું તે બંદ થઈ સહકારી પદ્ધતીમાં તે કરકસર કરી નિયમીત અને આવશ્યક ખર્ચ કરનારો થયો. સહકારી મંડળીનું બંધારણજ એવું છે કે, તે બંધારણ અનુસાર વર્તન કરવાથી મંડળીનો સભાસદ સંપીલો, સ્વાશ્રયી, કરકસરીઓ અને સત્ય, પ્રમાણિકતા, નિયમિતતા, વ્યવસ્થિતપણું, ભ્રાતૃભાવ આદી અનેક નૈતિક ગુણોવાળો બને છે. સહકારી મંડળીનો ઉદ્દેશ સભાસદો પાસેથી બને તેટલું વધારે વ્યાજ લેઈ મંડળને પૈસાદાર બનાવવાનો ન હોવાથી બને તેટલું ઓછું વ્યાજ લેઈ મંડળી પોતાના સભાસદોને નાણાં ધીરે છે, જેથી સભાસદોને વ્યાજનો બોજો વધુ પડતો નથી તેમજ સહકારી મંડળી એ કાંઇ ધર્માદાખાતું કે સદાવ્રત ન હોવાથી સભાસદોને અયોગ્ય રીતે ઓછા દરથી નાણા મળી શકતા નથી. સારાંશ, તેને યોગ્ય વ્યાજના દરથી નાણાં મળી શકે એવી સવડ મંડળીથી પ્રાપ્ત થાય છે. આવી રીતે સ્વાર્થ અને પરાર્થના યોગ્ય સંમિશ્રણ ઉપર સહકારી મંડળીનો સુંદર પાયો રચાએલો છે. આવી સહકારી મંડળીની જબાબદારી અનિયમીત હોવાથી સભાસદોને નાણાં ધીરવાના કામમાં મંડળીને બહુ સાવધ રહેવું પડે છે. તેથી જરૂર તેટલા નાણાં આવશ્યક ખર્ચ માટે જ સભાસદની યોગ્યતા જોઈ ધીરવામાં આવે છે. બહારના શાહુકારથી ખેડુત છુટો થએલો હોવાથી અને મંડળીમાં સભાસદ થવાથી એક રીતે તે પોતે પોતાનોજ શાહુકાર બની સ્વાશ્રયી થાય છે. “ પારકી આશ અને સદા નિરાશ ” એ કહેવતઅનુસાર હવે તેને પારકી આશા ઉપર રહી નિરાશ થવાનો પ્રસંગ આવતો નથી. “ આપસમાન બળ નહી અને મેઘસમાન જળ નહી ” એ સિદ્ધાંત અનુસાર હવે તે પોતે પોતાના બળ ઉપર ઝઝુમે છે. ઉન્નતિનું સ્વાશ્રયરૂપી પ્રથમ સંગીન પગથીયું તેને પ્રાપ્ત થવાથી હવે તે ઇષ્ટ માર્ગે વહન કરી શકે છે. પોતાની અયોગ્ય ઇચ્છા પ્રમાણે મબલખ નાણાં તેને મળી શકતા ન હોવાથી તેને કરકસરનું સેવન સ્વાભાવીક રીતે કરવું પડે છે. મંડળીના અનેક સભાસદોની સાથે સાથે રહીને તેને કામ કરવાનું હોવાથી તેનામાં સંપ, પરસ્પર સહાય તથા પ્રેમ અને ભ્રાતૃભાવ વિગેરે અનેક સદ્‌ગુણો ઉદ્‌ભવે છે. મંડળીને વાયદાસર નાણાં પરત આપવાના હોવાથી તેનામાં નિયમિતતા આવી પોતાના વચનને પાળવાની ટેવ તેનામાં પ્રકટે છે. પોતાની સાચી સાચી હકીકત મંડળીને જણાવી દેવાની હોવાથી તેનામાં સત્ય અને પ્રમાણિકતાના સદ્‌ગુણો આરૂઢ થાય છે. મંડળી બંધારણ અને નિયમ અનુસાર કામ કરતી હોવાથી તેના સભાસદોમાં વ્યવસ્થિતપણે કામ કરવાની શક્તી ખીલે છે. આ પ્રકારે સહકારી રીતે મંડળી વ્યાપારી પદ્ધતી ઉપર કામ કરતી હોઈ સભાસદોમાં બીજા અનેક નૈતિક સદ્‌ગુણોનું સિંચન થાય છે. તેથી સહકારમાં અર્થ અને નીતિનો મનોહર

સંગમ પ્રકટેલો જોવામાં આવે છે, અને આવા અપ્રતિમ સંગમને લીધે જ જનસમાજની ઉન્નતિ સાધવાના કામે સહકારની ઉચ્ચ અને અપૂર્વ ગણના કરવામાં આવે છે.

યુગધર્મ.

૩. સાંપ્રત યુગને સહકાર યુગ કહેવામાં આવે છે. 'સંઘશક્તિઃ કલૌ યુગે' એ કથન અનુસાર આ યુગમાં સંઘશક્તિ એટલે સભાસદોની મંડળીના સ્વરૂપમાં સંઘટ થએલી શક્તિ પ્રબળ નિવડે છે. જે કાર્ય એકલ દોકડા થઈ શકતું નથી તે કાર્ય અનેક પુરૂષોના સમુદાયથી અને સામુદાઇક બળથી સહેલું થઇ જાય છે. 'એકથી બે ભલા' એ કહેવત અનુસાર એક માણસથી ન બને તે કામ અનેક માણસથી સાહજીક સિદ્ધ થઈ જાય છે. 'સહતિઃ કાર્યસાધિકા' એટલે અનેક વસ્તુના સમુદાયથી કાર્ય સંધાય છે. સુતરના એક તાતણને સહેલાઇથી તોડી શકાય છે. તેજ સુતરના અનેક તાંતણાઓનું એક દોરડું બને તો તે તાતણાઓથી મદોન્મત્ત હાથી સરખા મસ્ત જાનવરને પણ બાંધી શકાય છે. આ સિદ્ધાંત અનુસાર એકલો બિચારો ખેડુત જે કાંઈ ન કરી શકે તેવા અનેક ખેડુતો એક મંડળીના રૂપમાં વ્યવસ્થાપૂર્વક સંકલિત થાય તો તે અનેક દુર્ઘટ કાર્યોને સાધી શકવા સમર્થ બને છે. ગણિત શાસ્ત્રનો એક સાધો સિદ્ધાંત તપાસીએ તો જણાય છે કે એક એકડાની જોડે બીજો એકડો મુકવાથી તેની કિંમત બે ગણી થતી નથી, પરંતુ અગીયાર ગણી થઇ જાય છે, એવા જો અગીયાર એકડા સાથે મુકાયે તો તેની કિંમત એકડાથી અગીયાર ગણી નહીં પરંતુ અગીયાર અબજ ગણી થઈ જાય છે. આ તત્વાનુસાર સામુદાયિક બળથી અપૂર્વ શક્તિ ઉત્પન્ન થઇ તે અન્યથા અશક્ય જણાતાં અનેક કાર્યોને સિદ્ધ કરી દે છે.

આ દેશની મુખ્ય ત્રણ વિપત્તીઓ.

૪. અજ્ઞાન, અકંચનતા અને અનારોગ્ય એ રીતે મુખ્ય ત્રણ વિટંબનાઓથી આ દેશ પીડાય છે. લોકોમાં કેળવણીનો પુરતો પ્રસાર ન હોઈ તેઓ અભણ તથા અતિશય ગરીબ અવસ્થા ભોગવે છે તેમજ સેહેલાઇથી રોગના ભોગ બની મરણને શરણ થાય છે. અભણ, ગરીબ અને રોગી લોકો આ સંસારમાં શું સુખ ભોગાવી શકે? ત્રિવિધ દુઃખોથી મુકત થવામાં સહકાર એક અમોઘ સાધન ગણાય છે. નાણાની લેવડ દેવડ કરવામાંજ સહકારી મડળીનું કાર્ય સમાપ્ત થાય છે, એવી પ્રચલિત ભાવના સામાન્ય જનોની થઈ છે. તે કેવળ ખોટી છે. સમાજની અનેક વિધ પ્રગતિની દિશાઓમાં સહકારનો ઉપયોગ કરી, કાર્ય સિદ્ધી કરી શકાય છે. શ્રીમંત મહારાજા સાહેબની વિશાળ દૃષ્ટિમાં સ્પષ્ટ રીતે દેખાયું છે કે, સહકારથી ખેતી વગેરેની સારી પેદાશ, ખેડુતો વગેરેના માલનો ક્રય વિક્રયનો વધારે સારો વ્યવહાર, તથા વધારે સારૂ ઉચ્યતર જીવન સાધી શકાય છે. સહકારી પધ્ધ-

તીથી શિક્ષણનું કામ સારી રીતે આગળ ધપાવવાથી સમાજની નિરક્ષરતાનો નાશ થઇ જ્ઞાનનો સારો પ્રસાર થઇ શકે છે. સહકારથી દેશની પેદાશ વધારી તેને સંપત્તિમાન બનાવી ગરીબાઇને ટાળી શકાય છે. સહકારથી દેશમાંની ગંદકી દૂર કરી સ્વચ્છતા, આરોગ્ય અને બળ સંપ્રાપ્ત કરી શકાય છે. શ્રીમંત મહારાજા સાહેબને પોતાના બુધ્ધીબળથી અને વિશાળ અનુભવથી સ્પષ્ટ થયું છે કે તેઓ પોતેશ્રી એકલા હાથે રાજા તરીકે ગમે તેટલા પ્રયાસો ગમે તેટલા સમય સુધી કર્યા કરે તો પણ જ્યાંસુધી પ્રજા તેઓશ્રીના અપૂર્વ ઉત્સાહ અને પ્રશંસનીય પ્રયાસોને ઉમંગપૂર્વક ઝીલી લેઇ અંતકરણપૂર્વક સાથ આપી તેઓશ્રીની સાથે રસપૂર્વક સહકાર કરે નહી ત્યાંસુધી દેશની યથાર્થ અને સાર્વત્રિક આબાદી થવી એ અકાશ-કુસુમવત છે. સમાજનો પ્રત્યેક મનુષ્ય સમાજને માટે અને સમાજ પ્રત્યેકનેમાટે (Each for all and all for each) જ્યાંસુધી સહકારી સિધ્ધાંતોને નજર આગળ રાખી કામ કરે નહી ત્યાંસુધી દેશની ઉન્નતદશાની આશા સસલાના શિંગડા જેવી છે. શ્રીમંતે પ્રજાની અભિવૃધ્ધી માટે અનેક ઉપાયો અમલમાં મુકી જોયા પરંતુ તેમાં યથેષ્ટ સફળતા મળી નથી તેથી સહકારરૂપી આ છેલ્લા અમોઘ બ્રહ્માસ્ત્રનો તેઓશ્રીએ ઉપયોગ કરવાનો આરંભ કર્યો છે. તેનો વિનિયોગ વિધિસર પ્રજાતરફથી કરવામાં આવે તોજ આ દિવ્યાસ્ત્ર ઇચ્છિત ફળને પ્રકટાવે. દરેક કાર્ય કરવાની વિધિ હોય છે અને તે વિધિઅનુસાર કાર્ય કરવામાં આવે તોજ તે સફળ થાય છે. ' યથા વિધિ તથા સિદ્ધિ ' જેવી વિધિ તેવી સિદ્ધી થાય છે. સમાજના, ઉપર જણાવેલા ત્રિવિધ દુઃખોનો નાશ પણ આ સહકારને તેની યોગ્ય વિધિ અનુસાર સેવવામાં આવે તોજ થઇ શકે. કાર્યની સિદ્ધી માટે વિધી અને વ્યવસ્થા એ બેની ખાસ આવશ્યકતા રહે છે. જેવી વ્યવસ્થા તેવી અવસ્થા થાય છે.

સહકાર એટલે શું ?

૫. સહકારનો મૂળ અર્થ પરસ્પર સહાયતાપૂર્વક સંપીને અન્યોન્ય આશ્રયથી એકરૂપ થઇ કામ કરવાની પદ્ધતી એવો થાય છે. સહકારને હાથે હાથ તથા હૃદય હૃદય મેળાવી કામ કરવાની નિતી, રિતી કહી શકાય. આખું શરીર અને તેના જુદા જુદા અવયવો જે રીતે એક ઘટનાપૂર્વક કામ કરે છે તેવું કામ સહકારી પદ્ધતીમાં કરવાનું હોય છે. જ્યાં સંપ કે ભ્રાતૃભાવ ન હોય. જ્યાં પ્રેમ કે પરસ્પર સહાય ન હોય જ્યાં સત્ય કે પ્રામાણિકતા ન હોય. જ્યાં સ્વાશ્રય કે સમાનતા ન હોય. જ્યાં કરકસર કે યોગ્ય વ્યય ન હોય, જ્યાં વિધિ કે વ્યવસ્થા ન હોય, અને જ્યાં રસ કે ઉત્સાહ ન હોય, ત્યાં સહકાર પણ ન હોય. પ્રથમ કહ્યું છે તેમ સહકાર એ એક સદાવ્રત કે ધર્માદા ખાતું નથી પરંતુ સહકાર એ એક એવી વ્યાપારી પદ્ધતી છે કે જેમાં ચારિત્ર્યવાળા મનુષ્યો સમાનતાના તત્વોથી પોતાની ઐહિક ઉન્નતિ સાધવા માટે સ્વેચ્છાથી જોડાય છે. સહકારમાં જુલમ કે દબાણ હોઇ શકે નહીં.

સહકાર એ એક શાસ્ત્ર છે એટલુંજ નહીં પરંતુ એક કળા પણ છે. સહકારી મનુષ્ય માત્ર કલ્પના સેવતો નથી પરંતુ વાસ્તવિક વ્યવહારના કાર્યક્ષેત્રમાં વિચરનારો વીર પુરૂષ છે. સહકારી મનુષ્યે સહકારના આરંભમાંજ સ્વાત્મસમર્પણ કરવાનું હોય છે. આ સ્વાર્થત્યાગ એક સંન્યાસીના સમર્પણ જેવો નથી પરંતુ એકવ્યક્તી મંડળને માટે અને મંડળ વ્યક્તિને માટે સ્વાર્થત્યાગ કરે તેવા પ્રકારનો છે. સહકારના આવા સ્વાર્થત્યાગની ભાવનાથી કેટલાંક બીકૂ લોકો ડરે છે અને સહકારથી દુર રહે છે અને તેથીજ સહકારના મિષ્ટ ફળોથી તેઓ વંચિત રહે છે. પ્રેમ અને પ્રભુનો માર્ગ વીરપુરુષોનો છે. તેઓ સહકારનો માર્ગ પણ એક રીતે નીડર અને શૂરવીર પુરુષોનો છે. ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ જ્ઞાની કવી પ્રીતમદાસે ગાયું છે કે

હરિનો મારગ છે શૂરાનો નહી કાયરનું કામ જોને,
પ્રથમ પહેલાં મસ્તક મૂકી, વળતી લેવું નામજોને;
સાગરમધ્યે મોતિ લેવા માંહી પડ્યા મરજીવા જોને,
તીરે ઉભા જુવે તમાસા, તે કોડી નવ પામેજોને.

આ કવીએ કહ્યું છે તેમ હરીના માર્ગ જેવો આ સહકારનો રસ્તો છે. તેમાં શૂર પુરૂષે પ્રથમ મસ્તક મુકી તે પછીથી તે રસ્તે પ્રવાસ કરવાનો છે. તેમાં પ્રવાસ કરનારને તેના મિષ્ટ ફળો મળે છે અને બાજુ ઉપર રહી તમાસો જોનાર કાયર પુરૂષો હાથઘસ્તા ભીકારીઓ જેવા રહે છે. જ્યાં સહકાર સિદ્ધી પ્રકટાવતો નથી ત્યાં ખરો સહકાર મૂળમાં પ્રકટ્યોજ નથી એમ સમજવું જોઇએ. આવા યથાર્થ, સશાસ્ત્ર સહકારનું જનસમાજમાં બીજ આરોપણ કરવા, તેને યોગ્ય જળ-સિંચન કરી તેને પોષવા તથા સમૃદ્ધ કરવા, અને સહકારવૃક્ષ (આમ્રવૃક્ષ) ના મિષ્ટફળોની માફક આ સહકારના મિષ્ટફળો પણ પ્રજાને ચખાડવા તેમજ સહકારની દિનપ્રતિદીન ઉત્તરોત્તર અભિવૃદ્ધી કરવા અને તેની અનેક સંવૃદ્ધ શાખાઓની શિતળ સુખપ્રદ છાયા સમાજપર પ્રસરાવી સમાજને સુખાસ્વાદ લેતો કરવા શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજા સાહેબે સહકારી ખાતું સ્થાપીને પોતાની પ્રજા ઉપર કદી ન ભૂલાય એવો એક મહાન ઉપકાર કર્યો છે. શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે દોરી આપેલી યોગ્ય દીશાએ જેટલા અંશે સહકારી ખાતું અને સહકારી સજ્જનો ગમન કરે તેટલા અંશે સહકારી હીલચાલ ફળીભૂત થઇ શકે. જેમ એક સારો વૈદ્ય દરદીના વ્યાધીનું નિદાન કરીને તેની દવા અનુપાનસહ આપે, તે પછી તે અનુપાનસહ વિધીસહ દવા લેવાનું કામ દરદીનું છે તેમ સમાજના રોગનું શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે નિદાન કરી સહકારરુપી ઔષધ તેની યથાર્થ વિધીસહ આપ્યું છે, તેનું યથાવિધિ રસ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રજા સેવન કરે તોજ તે રોગ દૂર થઇ શકે.

૬. સહકારી મંડળીએ આ રાજ્યમાં પ્રથમ નાણાંની ધીરધાર કરવાનું શરાફી કામ આરંભ્યું હતું. તે પછીથી નાણાંની લેવડદેવડ શિવાયના બીજા બીનશરાફી કામો જેવાં કે, સભાસદો પેદા કરે તેવા માલનું વેચાણ કામ, સભાસદોને જરૂર પડે તેવા માલ સામાનની ખરીદીનું કામ, અનાજ અને ઘાંસના સંગ્રહનું કામ, કુવા ઉપર પંપ અને ઈજીન મુકી બાગાયત ખેતી કરવા માટે પાણી પુરૂં પાડવાનું કામ, ખેડુતોની સીમની છુટી છુટી જમીન એકત્ર કરવાનું કામ, નાણાંની બચત કરવાનું કામ, સામાજીક સુધારણાનું કામ, ગામ સુધારણાનું કામ, ખેતીવાડીની પ્રગતીને લગતું કામ, વિગેરે વિગેરે અનેક કામો હાથ ઉપર લેવામાં આવ્યા છે. તે ઉપરાંત ગામડાની સહકારી મંડળીઓને જોઈતા નાણાંની સવડ કરી ધીરધાર કરવા માટે જુદા જુદા પ્રાંતોમાં સહકારી મધ્યવર્તી બેંકો (પેઢીઓ) સ્થાપવામાં આવેલી છે. ખેડુતોની જમીન ગીરો લખી લેઈ ખેડુતોના પાછલા દેવાની ફેડ માટે તેમજ જમીનના સુધારા માટે મોટી રકમોનાં ધીરાણ સારૂં રાજ્યમાં જમીનના ગીરો ઉપર નાણા ધીરનારી પેઢીઓ (Land Mortgage Bank) કાઢવાની તજવીજ પણ ચાલું છે. દુધાળા ઢોર સંબંધીની તથા ગામને પીવાનું પાણી પુરૂ પાડનારી તેમજ ઘરો બાંધનારી સહકારી મંડળીઓ પણ અસ્તિત્વમાં આવેલી છે.

રાજ્યમાં સહકારની અભિવૃદ્ધિ.

૭. ગામડાની તથા કસ્બાઓની અનેક પ્રકારની સહકારી મંડળીઓ તેમજ સહકારી મધ્યવર્તી પેઢીઓ (બેંકો) ઉપરાંત રાજ્યની સકલ સહકારી સંસ્થાઓના કેંદ્રસ્થાન તરીકે વડોદરામાં "શ્રીસયાજી સહકાર સેવા સંઘ" એ નામની સંસ્થા સ્થપાએલી છે. શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજા સાહેબના રાજ્યારોહણને પચાસ વર્ષ પુરાં થયાં તેની ખુશાલીમાં પ્રજા તરફથી સુવર્ણ મહોત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો તેના સ્મારક તરીકે શ્રીમંતનું નામ આ સંસ્થા સાથે સંયોજીત કરી "શ્રીસયાજી સહકાર સેવક સંઘ" એ નામનું વડોદરા રાજ્યની સકલ સહકારી મંડળીઓનું મહામંડળ વડોદરામાં સને ૧૯૨૬ ની સાલમાં સ્થાપવામાં આવ્યું છે, અને સહકારીમંડળીઓના નિબંધ પ્રમાણે આ સંસ્થાને સરકારમાં નોંધાવવામાં આવેલી છે. વડોદરા રાજ્યમાં સહકારી હિલચાલનો પ્રચાર કરવો, સહકાર્યને લગતાં વિષયોના અભ્યાસને ઉત્તેજન આપવું અને તેને લગતું સાહિત્ય તૈયાર કરાવી પ્રસિદ્ધ કરવું, સહકારી સંસ્થાઓ ઉપર દેખરેખ રાખી તેમને ખીલવવી અને સુધારવી, સંયુક્ત પ્રયત્નો કરવા માટે સહકારી સંસ્થાઓને એકત્ર કરી તેમનામાં સર્વના હિતની ભાવના ઉત્પન્ન કરવી અને સહકારી હીલચાલને લગતા વિષયો ઉપર તેમના વિચારો પ્રદર્શિત કરવા, સહકારી મંડળીઓના સભાસદોની

શ્રીસયાજી સહકાર સેવાસંઘ.

આર્થિક અને નૈતિક ઉન્નતિ થાય એવા દરેક પ્રયાસો કરવા તથા ઉપરના ઉદ્દેશો પાર પાડવા માટે સહકાર્યને લગતી બીજી હરકોઇ પ્રવૃત્તીઓ હાથ ધરવી એવા હેતુઓ માટે આ સંસ્થા ઉભી કરવામાં આવી છે. સહકાર્યમાં રસ લેનાર કોઈ પણ વ્યકતી તેમજ કોઈપણ સહકાર્ય મંડળી આ સયાજી સહકાર સેવક સંઘના સભાસદ થઇ શકે છે. લોકોના હીતમાટે લોકોએ સ્થાપેલો સહકાર સંબંધનો આ એક મહાન સંઘ છે, તેથી આ સંસ્થા કેવળ પ્રજાકીય હોઈ પ્રજાએ પોતે સ્વેચ્છાથી કાઢેલી છે. શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજા સાહેબનું શુભ અને યશસ્વી નામ આ સંસ્થાસાથે સંકલીત થએલું હોવાથી આ સંઘને ઘણો યશ પ્રાપ્ત થયો છે એટલુંજ નહી પણ તેની ઉત્તરોત્તર અભિવૃદ્ધિ થતી ચાલી છે. રાજ્યના જુદા જુદા સ્થળોએ સહકારી હીલચાલના પ્રચાર માટે સહકારી પરિષદો ભરવાનું તથા સહકાર્યના વિષયોમાં લોકોને કેળવવા માટે શિક્ષણ વર્ગો ચલાવવાનું જે કામ રાજ્યના સહકાર્ય ખાતા તરફથી થતું હતું તે કામ આ સયાજીસહકાર સેવક સંઘે કેટલાંક વર્ષોથી ઉપાડી લીધું છે. વિધવિધ પ્રકારની આ રાજ્યમાં સ્થપાએલી સહકાર્ય સંસ્થાઓને એક મહામંડળમાં સંયોજીત કરી તેમનામાં પરસ્પર બંધુભાવ તથા એકત્રપણાની ભાવના ખીલવવા તથા સહકારી હીલચાલની અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તીઓને કેંદ્રીત કરી તેનું ઇષ્ટમાર્ગે વહન કરાવવા અને સહકારને બને તેવી સર્વ રીતે સેવા કરવા આવા સહકાર સેવક સંઘની ખાસ જરૂર છે. હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા ઇલાખાઓમાં આવા સંઘો (કોઓપરેટીવ્હ ઈંસ્ટીટયુટસ) સ્થપાએલા છે, તેઓની માફક વડોદરા રાજ્યમાં પણ સહકાર સંબંધીનું આ એક મધ્યવર્તી કેંદ્રસ્થાન છે. આ સંઘ તરફથી આખા રાજ્યની સહકાર મંડળીઓની મહાપરિષદ વડોદરા શહેરમાં શ્રીમંત મહારાજા સાહેબના અધિષ્ટાતૃપણા નીચે ભરવાનું કાર્ય પણ હાલ ઉપાડી લેવામાં આવ્યું છે. આ સંઘ તરફથી ' ગ્રામ જીવન ', 'સહકાર્ય અને ખેતી' એ નામનું એક ત્રિમાસિક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે અને તે દ્વારા સહકાર્યને લગતાં અનેક વિષયોનો જનસમાજમાં સારો પ્રચાર થતો જોવામાં આવે છે.

સહકારને સરકારની મદદ.

૮. વડોદરા રાજ્યમાં સહકારી હીલચાલનો પાયો શ્રીમંત સરકાર સયાજીરાવ મહારાજા સાહેબ તરફથી સને ૧૯૦૪ સાલમાં સહકારી મંડળીઓ સંબંધી નિબંધ કરીને નાખવામાં આવ્યો છે. આ પ્રાથમિક નિબંધથી ખેડુતોને નાણાની ધીરધાર કરી શકે એવી મંડળીઓ કાઢવા શ્રીમંત સરકાર તરફથી એક અપૂર્વ સવડ થઈ હતી. પરંતુ નાણાની લેવડ દેવડ ઉપરાંત ખેતીનો માલ સહકારી પદ્ધતીથી એક સાથે વેચવા માટે તથા ખેડુતો વિગેરેને ખેતિના તથા ઘરખપના કામ માટે જોઇતિ અનેક વસ્તુઓ સહકારી પદ્ધતીથી ખરીદવા માટે તેમજ સહકારી મંડળીઓને નાણા પુરા પાડવા માટે, મધ્યવર્તી સહકારી પેઢીઓ (બેંકો) સ્થાપવા

માટે તથા સહકારના અંગના બીજા બિનશરાફી કામો કરવા માટે મંડળીઓ સ્થાપવાની જરુર જણાઇ. સને ૧૯૦૪ ના નિબંધમાં જરુર તે સુધારો વધારો કરી શ્રીમંત સરકાર તરફથી સને ૧૯૧૪ ની સાલમાં નવો નિબંધ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો. તે પછીથી સહકારનું કાર્યક્ષેત્ર વિશાળ થવાથી તથા તેનો પ્રસાર બીજી અનેક દીશાઓમાં કરવો ઇષ્ટ જણાયાથી સને ૧૯૧૪ ના નિબંધમાં સમય અનુસાર નવીન સુધારા વધારા દાખલ કરી સને ૧૯૨૬ ની સાલમાં શ્રીમંત સરકાર તરફથી સહકારી મંડળીઓ સંબંધીનો હાલનો નવો નિબંધ કાઢવામાં આવ્યો છે. સભાસદોનું કેવળ આર્થીક હિત સાધવા ઉપરાંત સંસારિક અને સામાજીક હિત પણ સાધી શકાય તથા ગામડાઓની અનેકવિધ પુનર્ઘટના રચી શકાય અને જનસમાજને ઉચ્ચ જીવનના માર્ગે પણ દોરી શકાય તેવી સહકારી સંસ્થાઓ સ્થાપવા માટે આ નવીન નિબંધથી બહુ સારી સવલત પ્રાપ્ત થઈ છે. મેહેસાણા પ્રાંતમાં ઉંઝા ઔદિચ્ય સહસ્ત્ર બ્રાહ્મણોની સહકારી મંડળીએ સાંસારિક સુધારાની દિશામાં તથા વડોદરા પ્રાન્તમાં પ્રાન્તના સુબા શ્રીયુત સત્યવ્રત મુકર્જી એઓશ્રીના નેતૃત્વ નીચે સ્થપાયેલી વાઘોડિયા તાલુકા સહકારી ગામ સુધારણા મંડળે ગ્રામ-પુનર્ઘટનાની દિશામાં સારૂ પ્રસંશનીય કાર્ય આરંભી અન્ય જનોને એક અનુકરણીય દૃષ્ટાંત પુરૂં પાડયું છે. ઉપર જણાવ્યાપ્રમાણે શ્રીમંત સરકારે સહકારને લગતા કાયદાઓનો પ્રબંધ કરી સહકારી મંડળીઓને રીતસર સરકારમાં નોંધીને કાયદાની દૃષ્ટીમાં સહકારી સંસ્થાઓને સ્વીકારીને તેમને એક મૂર્ત સ્વરૂપ આપેલું છે. આથી આવી નોંધાયેલી મંડળીઓને શ્રીમંત સરકારનુ રક્ષણ મળી તેના ગૌરવમાં તથા ઉપયોગિતામાં સંગીનતા પ્રાપ્ત થઇ છે. નોંધાયેલી મંડળીઓ ઉપર સરકારની દેખરેખ રુપી પોષક છાયા ઉપરાંત દર વર્ષે પ્રત્યેક મંડળીના હિસાબ કિતાબ વિગેરેના દફતરની સરકાર તરફથી કચ્ચી તપાસણી કરવામાં આવે છે. આવી મંડળીઓના વ્યવહારને લગતા દસ્તાવેજોને સ્ટાંપની માફી અપાયા ઉપરાંત તેમને નોંધણીના ખર્ચમાંથી પણ મુક્તી મળી છે આ મંડળીઓની પ્રાપ્તીને પણ વેરો ભરવાની ફરજમાંથી બાતલ કરેલી છે. મંડળીના તેના સભાસદો પાસે જે લેહણા બાકી નિકળે તે સંબંધમાં દિવાની ન્યાયાધિશીઓમાં મંડળીઓને જવાની ફરજ ન રહેતાં આ સંબંધમાં દાવો સ્વીકારી હુકમનામાં કરી આપવાનો અધિકાર પણ સહકારી ખાતાને અપાયેલો છે. વિશેષમાં આવા હુકમનામાની બજાવણીપણ મુલકીખાતા મારફત કરવાની સવડ મળેલી છે. સહકારી મંડળીઓના દ્રવ્યના સાધનથી મેળવેલી વસ્તુઓ તથા કરેલાં કામો ઉપર માત્ર સરકારની જમીન મહેસુલની અગ્રદેયતા કાયમ રાખી સહકારી મંડળીના લેહણાનો પ્રથમ હકક ગણેલો છે. આવી આવી અનેક રીતે સરકારની અમૂલ્ય સહાયતારૂપી અભિષ્ટ જલસિંચનથી પોષાયેલું આ સહકાર વૃક્ષ આ રાજ્યમાં પલ્લવિત થઇ ફલપ્રદ થવાની સારી આશા આપતું અભિવૃધ્ધ થતં જાય છે.

બીન શરાફી મંડળીઓ.

૯. આ દેશમાં સ્થપાએલી મંડળીઓનું સભાસદોને નાણાં પુરૂં પાડવાનું કામ તો એક પાશેરામાં પહેલી પૂણી જેવું છે, સહકારના વિષયમાં આવી શરાફી મંડળીઓથી જો કે એક પ્રકારનું વ્યાવહારિક શિક્ષણ સભાસદોને મળે છે અને તેમનામાં સંપ, સ્વાશ્રય, પરસ્પર સહાય, અને કરકસર વિગેરેના નૈતિક ગુણોની ખીલવણી થાય છે પરંતુ હાલની માત્ર નાણાવિષયક શરાફી મંડળીઓથી જનસમાજના દુખો દુર થઈ દેશની આબાદી સાધી શકાય એમ નથી. દેશની પ્રગતી તો બીન શરાફી સહકારી મંડળીઓ મારફતજ સારી રીતે કરી શકાય એમ છે. ઓછે વ્યાજે નાણા ખેડુત ખાતેદારોને મળે એટલાથીજ તે ઉન્નત થઈ શકવાના નથી. ખેડુતે ખેતીના કાર્યમાં તથા કારીગરે પોતાના હુન્નર ઉદ્યોગમાં સહકારનો પુરેપુરો આશ્રય લીધા વિના ખેડુતની આગર કારિગરની ઉચ્ચ અવસ્થા થઈ શકવાની નથી. આપણા ખેતીગારો જોકે બારે માસ અને ત્રણસે સાઠે દિવસોમાં કાંઇને કાંઈ ખેતીસંબંધીના કામમાં અથડાયા કરતાં જોવામાં આવે છે પરંતુ આપણે જરા ઉંડા ઉતરીને અવલોકન કરીએ તો જણાશે કે ખેડુતો સમગ્ર દૃષ્ટિથી જોતાં વર્ષમાં નિદાન ત્રણથી ચાર માસ સુધી કામ વગરના અહીં તહીં નિરર્થક ફર્યા કરે છે. આ સમય તેઓ નિરર્થક આળસમાં ગાળે કે તેથી તેઓને પોતાને આંગણે કરી શકાય એવા ગૃહ ઉદ્યોગો શિખવવાની ખાસ જરૂર છે, આવા ગૃહ ઉદ્યોગોનું કામ જો સહકારી પદ્ધતીથી કરાવવામાં આવે તો તેથી ઘણો લાભ થવાનો સંભવ છે. એકલી સુકી ખેતીઉપર ખેડુત લોકોનો સારો નિર્વાહ થવો એ દુર્ઘટ છે. પોતાની નવરાશના સમયમાં ખેતી ઉપરાંત બીજા અવાંતર કાર્યો સહકારી પદ્ધતીથી કરી તેમની પેદાશમાં વધારો કરવાની ખાસ અગત્ય છે. જે દેશનો બહુધા ખેતી ઉપરજ આધાર છે અને જે દેશમાં ખેતીનો આધાર કેવળ કુદરતના સ્વછંદ વર્તન ઉપર છે તે દેશના લોકોએ પોતાના ઘેર કરી શકાય તેવા ઘરગથ્થુ હુન્નર ઉદ્યોગોનો સહકારી રીતે આશ્રય લેવાની ખાસ આવશ્યકતાં ઉભી થાય છે. આ દિશામાં શ્રીમંત સરકારના સહકારી ખાતાએ ખાસ પરિશ્રમ લઇ સંગીન પ્રયાસો કરવાની જરૂર જણાય છે કુદરત અનુકુળ હોય તેવા પ્રસંગોએ પણ ખેડ, ખાતર, બીજ, ઓજાર, પાણી વિગેરે ખેતીવિષયક બાબતોમાં ખેડુતોએ સહકારી પદ્ધતીનો લાભ લેવો ઘટે છે. ફક્ત વરસાદના પાણીની સહાયથી એક પાક લઇ બેસી રહેવાથી ખેડુતો સમૃદ્ધ થઈ શકે નહીં, તેમણે જ્યાં સવડ હોય ત્યાં નહેર તલાવ અગર કુવાના પાણીથી બીજો પાક લઇ અગર સારી બાગાયત ખેતી કરી પોતાની પેદાશમાં વધારો કરવાની જરૂર છે. વળી ખેડુતોની ખેતીની જમીન છુટી છુટી વિખરાએલી હોવાને લીધે તેમના સમય, દ્રવ્ય તથા શક્તીનો ઉંધેમાર્ગે વ્યય થતો હોવાથી તેમનાથી અસરકારક અર્થ કરી ખેતી થઈ શક્તી નથી. ફલપ્રદ ખેતીના માર્ગમાં એક રાક્ષસ

સમાન ઉભી રહેલી આ અડચણ દુર કર્યા શિવાય ખેડુતોની ખેતી દીપી આવવાની નથી. જ્યાં સુધી આવા છુંટા છુંટા (ખેતરોને પરસ્પર અદ્દાલ બદલીથી એકત્ર કરવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી) ખેડુતોની ખેતી નિર્માલ્ય રહેવાની. આ વાત ખેડુતો સારી રીતે સમજે છે, તો પણ તેમની ઇર્ષા, કલહવૃત્તી તથા સંકુચિત મનોદશા તેમજ જે છે તે ઠીક છે તેમાં ફેરફાર કરવાની કંઇ જરુર નથી એવી રુઢ થએલી પ્રબળ ભાવનાને લીધે તેઓ પોતાની જમીન એકત્ર કરવાના કાર્યમાં યથેચ્છ રીતે જોડાતા નથી. તેથી આ વિષયમાં સહકારી અને મુલ્કી ખાતામા અમલદારોના તેમજ લોક નેતાઓના વારંવાર લોકોની સાથેના સહાનભૂતી પૂર્વક દાખલાદલીલોસહુના વિવેચનની તેમજ લાગવગવાળા પ્રયાસોની હજુ બહુ અપેક્ષા રહે છે.

કરકસર.

૧૦. સહકાર્યનું એક અતિમહત્વનું તત્વ કરકસરને ગણવામાં આવે છે. આ કરકસર તે કૃપણતા કે કંજુસાઇ નથી પરંતુ ખોટા ખરચનો ઘટાડો કરવો અને દરેક રીતે ઉપજમાં વધારો કરવો એને ખરી કરકસર કહીં શકાય. એક બાજુ ઉંડા-ઉપણું અને બીજી બાજુ કંજુસપણું આ બન્નેની મધ્યમાં કરકસર રહેલી છે. કરકસર એટલે ભાવી દ્રવ્યસંચય થાય એવી ઉપજ ખરચની વ્યવસ્થા કહેવાય. અમુક વિધીપૂર્વક દ્રવ્યની પેદાશ અને દ્રવ્યના વ્યયની વ્યવસ્થા કરવી એમાં કરકસરનું રહસ્ય સમાયલું છે. કરકસર શબ્દજ આપણને **કર કસર** એટલે **કસર કરો** એવો ઉપદેશ આપી રહ્યો છે. **કરકસર** એ **બીજો ભાઇ** છે. અને **તેવડ એ ત્રીજો ભાઇ** છે એ કહેવતોમાં ઘણો અર્થ સમાએલો છે. શાહુકારો પ્રથમ નાની નાની રકમ ધીરી તેના વ્યાજની પેદાશમાંથી લખપતીઓ બને છે. તે વાતનો વિચાર કરીએ તો કરકસરમાં કેટલી શકિત સમાએલી છે તેનો ખ્યાલ આવશે. 'ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય અને કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય' એ કથન અનુસાર ન્હાની ન્હાની રકમોની બચતથી મોટો ધનસંચય થાય છે એ સહેજ સમજી શકાય તેવું છે. આકાશમાંથી વરસાદના બિંદુઓ પડી નદીઓમાં મોટી રેલો આવે છે. અને પૃથ્વીઉપર જલ બિંબાકાર થઈ લીલો કાળ પડવાનો સમયપણ આવે છે. કરકસર અને બચત એ કોઇ જાદુગારી વસ્તુ છે. એક રુપીયા જેટલી નાની રકમ ફકત એક વખતજ બચાવીને એક ટકાને વ્યાજે કોઈ શાહુકારને ત્યાં સો વર્ષસુધી રાખ-વામાં આવે તો તે આશરે સવાલાખ રૂપીયા જેટલી મોટી રકમ થઇ જાય છે.

ટકાનું વ્યાજ હાલ ન ગણીએ અને હાલના બજારની સ્થિતીઅનુંસાર તેથી થોડુ વ્યાજ ગણીએ તો પણ એક નાની રકમ ઘણી મોટી રકમ થઇ જાય છે એ વાત નિસંશય છે. તેથી ખેડુતોએ તથા કારીગરોએ અને મજુર વિગેરેએ કરકસર કરી નાની રકમો બચવી તેને સહકારી બેંકો જેવી સદ્ધર સંસ્થાઓમાં વ્યાજે મુકી દેવાની વ્યવસ્થા કરવાની ખાસ જરૂર છે. આ દિશામાં ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ ઘણું સારૂં કામ કરી શકે એમ છે. શ્રીમંત મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ સરકાર તરફથી થએલી યોજનાના પરિણામે વડોદરા રાજ્યના વ્યારા તાલુકાના ગરીબ ગામડાની ગરીબ કાળીપરજ સ્ત્રીઓએ બચત કરનારી સહકારી મંડળીઓ થોડા વર્ષ ઉપર સ્થાપી કરકસર અને બચતના દૈવી તત્વોને અમલમાં મુકી તેના જાદુઇ પરિણામોને પ્રયોગ સિદ્ધ કરી બતાવ્યા છે. અન્ય સ્થળે પણ આવી બચત મંડળીઓનો વ્યવહાર સફળતા પૂર્વક ચલાવી ધપતો ચાલ્યો છે. આ સ્થળે આટલી વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે સહકારવિના ખરી બચત થઈ શકે નહીં અને બચતવિના ખરો સહકારપણ હોઈ શકે નહીં. સહકારથી બચત પોષાય છે અને બચતથી સહકાર પોષાય છે. સહકારી બચત મંડળીની યોજનાનો ઉપયોગ અનેક કામો માટે થઇ શકે છે. જમીન મેહેસુલ ભરવા સેહેલાઈથી શક્તિમાન થવાય તે હેતુથી ખેડુત ખાતેદાર લોકો આવી બચતમંડળીઓ કાઢે તો થોડા વર્ષોમાં જમા મુકેલી રકમના વ્યાજમાંથી જમીન મેહેસુલ કાયમના માટે ભરાયા કરે એવી મોટી રકમ તેઓ ભેગી કરી શકે. આથી સરકારમાં જમીન મેહેસુલ ભરવાની ચિંતામાંથી ખેડુતો મુક્ત થઈ શકે અને શ્રીમંત સરકારને સહેલાઇથી જમીન મહેસુલ વસુલ થઇ શકે. આવીજ રીતે પુત્રપુત્રીના લગ્ન જેવા સંસારિક કામો માટે પણ નાની રકમો બચાવી વ્યાજે મુકવાથી થોડા વર્ષ પછી તે રકમો વધી જઈ તેમાંથી મોટા કાર્યો કરી શકાય છે. આ પ્રકારની સહકારી બચત મંડળીઓની યોજનાથી સભાસદોમાં કરકસર કરવાની ટેવ કેળવાય છે એટલુંજ નહીં પણ નિયમિત રીતે સતત બચત થતી હોવાથી અને તેમાં વ્યાજનો વધારો થતો હોવાથી એક સારો દ્રવ્ય સંચય પણ થાય છે. આ બચત કરવાનો સદગુણ સ્ત્રીઓ તથા મા બાપોમાંથી છોકરાઓમાં સહજ રીતે ઉતરે છે અને કાલે કરીને જનસમાજ કરકસરીઓ અને પરિણામે સમૃદ્ધીવાળો થઇ શકે છે. મંડળી મારફત બચત કરવાની ટેવ પડવાથી અને બચત કરેલી રકમો મંડળીમાંજ જમા રહેતી હોવાથી તે રકમો ઉપર મંડળીની ખાસ દેખરેખ રહે છે અને તેથી સભાસદોના નાણાનો દુરુપયોગ થતો અટકે છે. એકંદરે મંડળીના સામુદાયિક, નૈતિક દબાણથી સભાસદ મિતવ્યયી, સુશીલ અને ચારિત્ર્યવાન બની અંતે સુખ શાંતિનો ભોક્તા થાય છે.

વડોદરા રાજ્યમાં સહકારની સાંપ્રત સ્થિતિ.

૧૧. વડોદરા રાજ્યમાં સ્વતંત્ર સહકારી ખાતું સ્થાપી સહકારી હિલચાલને આપેલા પ્રોત્સાહનના પરીણામે સને ૧૯૩૧ ના ડિસેંબર માસ આખર રાજ્યમાં ૩૯,૫૫૨ સભાસદોવાળી ૧,૦૬૩ મંડળીઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ મંડળીઓનુ ભંડોળ (વર્કીંગ કેપીટલ) રૂા. ૭૬,૭૨,૬૯૧ હોઈ તેનો શીલકી અવેજ (રીઝર્વ ફંડ) રૂા. ૧૦,૪૬,૯૯૬ થયો છે. સભાસદોની મંડળીવાર સરાસરી સંખ્યા ૩,૭૦૨ હોઈ મંડળી દીઠ ભંડોળ રૂા. ૭,૨૧૮ તથા સભાસદ દીઠ ભંડોળ રૂા. ૧૯૪ આવે છે. મંડળીઓના કુલ ભંડોળની રકમ રૂા. ૭૬,૭૨,૭૭૧ પૈકી શિલકી અવેજ તથા સભાસદોની થાપણો અને ભાગો (શેઅર્સ) નું મળીને રૂા. ૨૮,૧૫,૪૮૩ નું મંડળીઓની માલકીનું ભંડોળ થયું છે. કુલ ભંડોળ પૈકી સેંકડે ૩૬ ૭ ટકા જેટલું મંડળીઓનું માલકીનું ભંડોળ મંડળીઓની સંગીન સ્થિતિ પુરવાર કરે છે. કુલ ૧,૦૬૩ સહકારી સંસ્થાઓ પૈકી એક સહકારી મહામંડળ (કો–આપરેટીવ ઈન્સ્ટીટ્યુટ), મધ્યવર્તી ૬ બેંકો, એક દેખરેખ રાખનાર મંડળ (યુનીયન), ૮૭૧ ખેડુતોની મંડળીઓ, અને ૧૮૪ બીન ખેડુતોની મંડળીઓ છે. ખેડુતોની ૮૭૧ મંડળીઓ પૈકી ૭૮૭ નાણાંની ધીરધાર કરનારી, ૨૮ બચતની, ૪૦ ખેતીની જમીન એકત્ર કરનારી, ૨૯ કપાસ વેચાણની, ૧૨ દુધાળાં ઢેરની, ૨ દુધ પુરૂ પાડનારી, ૩ ઢોર ઉછેરનારી, ૧૫ માલ સામાન પુરો પાડનારી, ૪ ખેતીનાં બીજ પુરૂં પાડનારી, ૧ પીવાનું પાણી પુરૂ પાડનારી (વૉટર વર્ક્સ), ૪ પંપ ઈજીનની મદથી ખેતીના પાકને પાણી પુરૂ પાડનારી, ૨ ધાસ ચારાની, ૩ વધારે સારૂં જીવન ગાળવા (બેટર લીવીંગ) સબંધી તથા ૩ ઈતિર મંડળીઓ છે. બીન ખેડુતોની ૧૮૪ મંડળીઓમાં ૧૪૯ શરાફી, ૮ બચતની, ૫ વખારોની, ૧૬ વિદ્યાર્થીઓની વખારોની (સ્ટોર્સ), એક પરસ્પર સહાયક તથા ૫ ઘરો સંબંધી (હાઉસીંગ) મંડળીઓનો સમાવેશ થાય છે. શ્રી સયાજી સહકાર સેવક સંઘમાં આશરે ૫૦૦ સહકારી મંડળીઓ સભાસદ થઈ છે. અને બીજી મંડળીઓને આ સંઘમાં સામેલ કરવાનું કામ ચાલુ છે. રાજ્યની દરેક પ્રાંતની પ્રાંત પંચાયતમાં (ડીસ્ટ્રીકટ–લોકલ બોર્ડમાં) જે તે પ્રાંતની સહકારી મંડળીઓ તરફથી ચુંટાયલો એક એક પ્રતિનિધિ સભાસદ તરીકે રાખવા બદલ શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે આજ્ઞા કરી છે અને તેનો અમલ પણ થઈ ગયો છે. તેથી સહકારી હિલચાચને એક અપૂર્વ ગૌરવ પ્રાપ્ત થયું છે.

સરકારનું નૈતિક બળ.

૧૨. સહકાર એ મુખ્યત્વે જનસમાજનું આર્થિક હિત સાધવાનું સાધન ગણાય છે ખેડુતો ઓછા વ્યાજે મંડળીમાંથી નાણાં મેળવી ખેતીનું કામ સહેલાઇથી કરી કરજના બોજામાં સપડાતા નથી. ખેતી માટે જોઇતા બી, ઓજાર, ખાતર, ઢોર, વિગેરે વસ્તુઓ સહકારી પદ્ધતીથી ખરીદીને તથા ખેતીથી

ઉત્પન્ન થતાં માલનું સહકારી પદ્ધતીથી વેચાણ કરીને કરકસરદ્વારા દ્રવ્યવાળા થઈ શકે છે. મજુર તથા કારિગારો પણ પોતપોતના ધંધામાં સહકારનો આશ્રય લેઇ પોતાની આર્થિક સ્થિતી સુધારી શકે છે. પરંતુ સહકારનું અવલંબન લીધા વિના પણ ઘણા વેપારીઓ, ખેડુતો તથા કારિગારો પૈસાદાર થએલા હોવાનું જોવામાં આવે છે. તો પછી સહકારની મહત્તા વધુ શી રીતે ગણવામાં આવે છે તે વાત વિચાર કરવા જેવી છે. કેવળ આર્થિક લાભ સાધવાથી મનુષ્ય ઉચ્ચ જીવનવાળો કે સુખ ભોગનારો થઇ શકતો નથી. સુખ એ અર્થ એટલે પૈસામાં સમાએલું નથી. પરંતુ સદગુણ અને સુનીતીમાં સમાએલું છે. તેમ છતાં સંસાર, વ્યવહાર દ્રવ્યવિના ચલાવી શકતો નથી. વ્યવહારના વિધવિધ પ્રસંગોમાં દ્રવ્યના સાધનની અપેક્ષા રહે છે. ' વસુ વિના નરપશુ ' તથા ' ધન વિન ધિક અવતાર ' એ વિગેરે કથનોથી પૈસાની સંસારમાં કેટલી મહત્તા છે તે સહેજ સ્પષ્ટ થાય છે.

દ્રવ્યેણ સર્વ વશાઃ, અને 'સર્વે ગુણાઃ કાંચનમાશ્રયંતે'

એટલે દ્રવ્યથી સર્વ વસ્તુઓ સાધી શકાય છે તથા સર્વ ગુણો સુવર્ણમાં સમાએલા છે. ટુંકામાં દ્રવ્ય એટલે અર્થની સંસારમાં પગલે પગલે જરૂર રહે છે. તેથી સંસારિક સગવડો અને તેથી મળતા સુખને અર્થે મનુષ્યે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યકતા ઉભી થાય છે. પરંતુ એકલા દ્રવ્યથી સુખ, શાંતી યથાર્થ રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી પ્રાચીન ઇતિહાસ આપણને પ્રબોધે છે કે રાવણ અને દુર્યોધન જેવા મહાન રાજાઓ પાસે વૈભવ અને સત્તાની કોઈ પ્રકારે ખામી નહોતી. તેમજ તેઓ ઘણાં વિદ્વાન અને બુદ્ધિશાળી હોઈ અતુલ શરીરબલ ધરવતાં હતાં. આવી રીતે, આર્થિક, માનસિક, તથા શારિરીક સંપત્તીવાન છતાં તેઓનો વિનાશ થયો. એનું કારણ માત્ર એટલુંજ છે કે તેમનામાં સુનીતી હતી નહિં. તેમના કુટું-બોમાં સંપ કે ભ્રાતૃભાવ હતો નહિં. તેમજ સત્ય કે પ્રામાણિકતા હતી નહિં. સહકારથી માત્ર આર્થિક હીતની સિદ્ધી થતી હોત તો તેની ગણના આટલી ઉંચી આકી શકાત નહિં. પરંતુ સહકારથી આર્થિક ઉન્નતિ સધાયા ઉપરાંત જનસમા-જની નૈતિક અભિવૃદ્ધિ પણ સધાય છે. સહાકારમાં અર્થ અને સુનીતીનો અપૂર્વ સંગમ થતો હોવાથી તેનાથી વાસ્તવિક ખરી ઉન્નતિ સાધી શકાય છે. સહકારી મંડળીના સભાસદો દ્રવ્યસંપન્ન થાય છે એટલુંજ નહિં, પરંતુ તે સત્યશીલ, ન્યાયી, પ્રમાણિક, નિયમીત, વ્યવસ્થાવાળા, વચન પાળનારા બની સંપીલા,

સ્વાશ્રયી, કરકસરીયા, અને પરસ્પરસહાય કરનારા બને છે. સહકારથી જનસમાજ નીતીસંપન્ન ન થાય તો, તે સહકાર વાસ્તવિક સહકારજ ન કહેવાય. સહકારથી થનારી અર્થપ્રાપ્તીપણ ધર્મથી થનારી અર્થપ્રાપ્તી જેવી છે. પ્રથમ ધર્મ અને તે પછીથી અર્થ એટલે ધર્માત્ અર્થઃ. ધર્મથી અર્થ મળેલો હોય છે. અને તેજ કારણે આવો અર્થ હિતકર હોઈ સુખપ્રદ બને છે. સહકારમાં આવી રીતે નીતિવિષયક અપ્રતીમ બળ સમાયલું હોવાથી જનસમાજની સાર્વત્રિક ઉન્નતિ સાધી શકવા સહકારને સમર્થ ગણવામાં આવે છે. આવા વિચારથી પ્રેરાઇનેજ આપણા પ્રજા-વત્સલ શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજા સાહેબે પોતાની પ્રિય પ્રજાની ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ સાધવા માટે બીજા બધા ઉપાયોમાં સહકારને પ્રથમ પંક્તીમાં મુકીને, પોતાના એક વ્યાખ્યાનમાં ડિંડીમ વગાડીને જાહેર કર્યું છે કે 'પ્રજાના ઉદ્ધાર માટે સહકારી મંડળીવિના બીજો કોઈ વધારે સંગીન, સરળ અને લાભકારક ઉપાય નથી.' આ સહકાર તે માત્ર વેશધારી સહકાર નહિં પરંતુ યથા નામ તથા ગુણાઃ એવા એટલે જેવું નામ તેવા ગુણવાળો સાચો સહકાર હોવો જોઇએ. પ્રજાની સુધારણા માટે સહકાર આવું સબળ સાધન હોવાથી તેઓશ્રીએ રાજ્યતરફથી સહકારી પ્રવૃત્તીને ઉદાર હસ્તે સહાય આપ્યું છે. સને ૧૯૧૪ ની સાલે વડોદરા રાજ્યની પહેલી સહકારી પરિષદ ખુલ્લી મુકતી વખતે શ્રીમંત સરકાર મહારાજા સાહેબના નીચેના ઉદગારો શ્રીમંત સરકારનો ઉચ્ચ હેતુ બહુ સ્પષ્ટ રીતે પ્રકટ કરે છે. તેઓશ્રીએ કહયું છે કે,

"I fully recognise, as I have said before, the importance of this movement and I am prepared to give it all the necessary State aid. You may rest assured, Gentlemen, that you will receive every assistance from me and my Government in this noble cause."

આ વચનોથી ખાત્રી થાય છે કે જનહિતાચતક ભૂપાળશિરોમણી શ્રીમંત સરકાર સયાજીરાવ મહારાજા સાહેબ પોતાની વાહલી પ્રજાના ઉદ્ધાર માટે સહકારને ઉત્તમોત્તમ સાધન ગણી સહકારી હિલચાલને સર્વ પ્રકારની સહાય આપવા માટે પોતે સદા સર્વદા તત્પર અને તૈયાર છે. હુજુરશ્રીને અનુસરનાર આ લેખ લખનાર ઉપસંહારમાં વદે છે કે

"વિના સહકાર નહિ ઉદ્ધાર"

बडोदा–राज्याची सांपत्तिक स्थिति.

(लेखकः--प्रो॰ वामन गोविंद काळे, एम. ए., पुणें.)

अनेक दृष्टींनीं हिंदी संस्थानांमध्यें बडोद्यास एक प्रकारचें विशिष्ट महत्व प्राप्त झालें आहे. प्रस्तुत, बडोद्याच्या सरकारच्या वार्षिक उत्पन्न–खर्चाचाच विचार करावयाचा आहे, तथापि त्या बाबतींतहि हें वैशिष्ट्य दिसून आल्यावांचून रहात नाहीं. कोणत्याहि राज्याचा जमा–खर्च पाहिला असतां, त्यांत तेथील सरकारचें एकंदर कारभाराचें धोरण व प्रजेची सांपत्तिक व साधारण आर्थिक स्थिति ह्यांचें प्रतिबिंब दृष्टीस पडतें; आणि ही गोष्ट बडोदा संस्थानच्या सरकारी जमाखर्चाच्या आंकड्यांसंबंधानें वरवर पहाणारास देखील प्रतीत होते. अर्थातच, ह्या बाबतींत उपयुक्त अनुमानें काढण्यास इतर संस्थानें व ब्रिटिश हिंदुस्थान ह्यांच्या दहा-वीस वर्षांच्या माहितीचा तुलनात्मक दृष्टीनें विचार होणें जरूर आहे, व त्याचप्रमाणें गेल्या तीन-चार वर्षांतल्या आर्थिक मंदीची स्थितिहि हिशेबांत घेणें आवश्यक आहे. तथापि इतक्या खोलांत न शिरतां, प्रस्तुत विषयाचें स्थूलमानानें दिग्दर्शन करणें येथें सोयीचें व उपयुक्त होणार असल्यानें ह्या लेखांत त्या मार्गाचाच अवलंब करण्याचें योजिलें आहे.

सध्यांच्या आर्थिक मंदीस प्रारंभ होण्यापूर्वीं बडोदा संस्थानचें उत्पन्न अडीच कोटी रुपये असून, त्या बेतानेंच खर्चाचें प्रमाण होतें. परंतु गेल्या तीन वर्षांत उत्पन्न दहा–बारा लाखांनीं घटल्यामुळें त्या बेतानें खर्चांत छाटाछाट करावी लागली आहे. हा अनुभव हिंदुस्थानांत सर्वत्र येत असून मुंबई सरकार किंवा हिंदुस्थान सरकार ह्यांच्या जमा–खर्चाची काय ओढाताण चालली आहे ती आतां सर्वांस महशूर आहे. इंग्लंडसारख्या संपन्न राष्ट्रांत, हलाखीच्या काळांत देखील, प्राप्तीवरील करांसारख्या सरकारी देण्यांत तात्पुरता वाढावा करून उत्पन्न वाढविणें शक्य असतें. पण ह्या देशांत जनतेची सांपत्तिक स्थिति बेताचीच असल्याकारणानें सरकारी उत्पन्न जरूरीप्रमाणें वाढविणें कठिण पडतें. ही अडचण मुख्यत्वें करून आमचा देश कृषिप्रधान असून लोकांचें कर देण्याचें सामर्थ्य अल्प आहे ह्यामुळेंच उद्भवते. बडोदा सरकारच्या उत्पन्नाच्या आंकड्यांकडे नजर दिली असतां त्याच्या एकंदर जमेपैकीं निम्मी जमा जमीन महसुलाचीच आहे, ही गोष्ट तेव्हांच डोळ्यांत

भरते. दुसरी नमूद करण्यासारखी महत्वाची गोष्ट म्हणजे जमीन महसुलाच्या खालोखाल उत्पन्न देणारी उत्पन्नाची बाब अबकारी आहे ही होय. जमीनीच्या कराचें उत्पन्न १२० लक्ष रुपये व अबकारीचें उत्पन्न सुमारें २४ लक्ष रुपये असे ह्या दोन बाबींचे आंकडे आहेत. आणि आर्थिक मंदीमुळें त्या दोहों-चीहि स्थिति असमाधानकारक आहे उत्पन्नाची तिसरी महत्त्वाची बाब म्हटली म्हणजे जकातींची होय, आणि तिची जमा सुमारें १८ लक्ष रुपये आहे. ब्रिटिश सरकारनें परदेशांतून येणाऱ्या मालावरील जकाती वाढविल्या-मुळें बडोद्याच्या मालकीच्या बंदरांतील जकातींचें उत्पन्नहि थोडेंसें वाढलेलें आहे.

उद्योगधंद्यांची स्थिति आणि सरकारी उत्पन्न ह्यांचे परस्पर संबंध अत्यंत निकट असावे हें सांगितलें पाहिजे असें नाहीं; आणि रेलवेचें उत्पन्न पांच-सहा लाखांनीं कमी होणें हें अगदीं साहजिक आहे. रेलवे, ओखा बंदर, कालवे, विजेचे कारखाने वगैरे व्यापारी स्वरूपाचे व्यवहार स्वतः सुरू करून ते चालविण्यांत बडोदा संस्थानच्या सरकारनें दुहेरी लोकहित साधलें आहे. अशा प्रकारचीं कामें व्यक्तींस निभण्यासारखीं असत नाहींत, व सामाजिक आणि आर्थिक दृष्टींनीं तीं अत्यंत लोकोपयोगी असतात. त्यांपासून उपलब्ध होणाऱ्या सोयी हा तर लोकांचा फायदा आहेच; व त्याबरोबर सरकारी उत्प-न्नांत भर पडून प्रजेवरच्या कराचा बोजा बराच कमी होतो. व्यक्तींच्या हातांत जाणारा फायदा सरकारला मिळाला असतां पर्यायानें तो लोकांच्या खिशामध्येंच जात असतो. ओखाबंदराची वाढ व रेलवेची, कालव्यांची व विजेच्या कारखान्यांची वाढ आणि जोपासना करण्यांत बडोदा सरकारनें दाखविलेली धडाडी अभिनंदनीय आहे; आणि असल्या बाबींपासून संस्थानास मिळणारें उत्पन्न आज सुमारें १५ लक्ष आहे. ह्या रकमेपैकीं सर्वांत मोठा व महत्वाचा भाग रेलवे उत्पन्नाचा आहे, हें लक्ष्यांत ठवणें जरूर आहे. लोकोपयोगी व्यापारी स्वरूपाचे व्यवहार केवळ सरकारच्या फायद्यासाठीं चालवावयाचे नसले तरी त्यांपासून संस्थानी तिजोरींत मर्यादित प्रमाणांत उत्पन्नाची भर पडावी अशी अपेक्षा करणें गैरवाजवी नाहीं.

खर्चाच्या बाजूस वळलें असतां त्यांत शिक्षणाचा हिस्सा सर्वांत मोठा आढळून येतो, व त्याप्रीत्यर्थ ३८ लक्ष रुपयांची तरतूद केली जाते, ही गोष्ट अभिनंदनीय नाहीं असें कोण म्हणेल? प्राथमिक शिक्षण सार्वत्रिक

सक्तीचें करण्याचें कामीं बडोद्यानें पुढाकार घेऊन सर्व हिंदुस्थानास उदाहरण घालून दिलें हें महशूर आहे. शिक्षणाच्या खालोखाल म्हणजे ३०-३१ लक्ष रुपये पब्लिक वर्क्सवर खर्च होतात. इमारती, रस्ते वगैरे कामांवरील खर्चावरून सरकारचें लोकांच्या सोयींसंबंधाचें धोरण अजमावतां येतें. फौजेचा खर्च २३ लक्ष व तितकाच खर्च खानगीचा आहे; व ही रकम एकंदर खर्चाच्या एक-पंचमांशाइतकी आहे. ब्रिटिश राज्यांत व इतत्रहि या बाबतींत काटकसर होण्याची आवश्यकता प्रतिपादली जात आहे, हें विसरून चालावयाचें नाहीं. निरनिराळ्या खात्यांवर किती खर्च व्हावा ह्याचें शेंकडावार प्रमाण ठरविण्यांत आलें असून खर्चाकडे लक्ष ठेवण्याचें काम एका स्वतंत्र कमीटीकडे सोंपविण्यांत आलें आहे. त्याचप्रमाणें, खर्चामध्यें छाटाछाट करण्याकडे लक्ष्य पुरवलें जात असून बचत करण्याचे यत्न चालू आहेत. सध्यांचे दिवस मंदीचे, आंखडत्या उत्पन्नाचे व निरुत्साहाचे आहेत. त्यामुळें निरनिराळ्या लोकोपयोगी खात्यांवरील खर्च कमी व्हावा आणि प्रजेनें ज्यास्त सवलतींची अपेक्षा न करतां स्वतःच्या खिशांत अधिक खोल हात घालावा अशी इच्छा राज्यकर्त्यांच्या मनांत उत्पन्न व्हावी यांत नवल नाहीं. अलीकडील लोकमताचा ओघ ह्याच्या अगदीं उलट दिशेनें वहात चालला आहे ही गोष्टहि तितकीच स्पष्ट आहे. तथापि भरभराटीच्या काळांत बडोदा संस्थाननें अनेक सुधारणांचा उपक्रम करून त्यांवर पैसा खर्च करण्याची व्यवस्था लावून दिली, ह्यामुळें तेथील सरकारचें सांपत्तिक धोरण प्रगमनशील असेंच राहिलें आहे. संस्थानच्या शिलका एकंदरीनें पहातां समाधानकारक स्थितींत असून त्यांचा विनियोग योग्य रीतीनें झालेला दिसत आह. उत्पन्न खर्चावर आणि हिशेबाच्या व्यवस्थेवर चांगली देखरेख ठेवण्यांत येत आहे, आणि सामान्य प्रजाजनांच्या उपयोगी पडण्यासारख्या बाबांवर खर्च करून त्यांस हरतऱ्हेनें साहाय्य देण्याची सरकारची प्रवृत्ति मंदीच्या काळांतहि नाहींशी झालेली नाहीं. बडोदासरकारच्या सांपत्तिक पद्धतीवर व स्थितीवर संस्थानच्या अधिपतींचा ध्येयवाद, व्यावहारिक बुद्धि व कार्यक्षम करडी देखरेख ह्या सर्वांचा ठसा एकसमयावच्छेदेंकरून स्पष्टपणें उमटलेला पहाण्यास सांपडतो.

સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ
અને
શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ.

(લેખક—શ્રીયુત લલ્લુભાઈ કિશોરભાઈ.)

સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ.

વડોદરા રાજ્યની પ્રજા એક બીજા સાથે તથા સરકાર સાથે સહકારથી લોકોપયોગી કામો કરી શકે, સ્થાનિક વ્યવસ્થાનાં કામોમાં પ્રજાની મદદ મળે, લોકોપયોગી કામો સારાં, સત્વર અને સંતોષકારક થઈ શકે, અને પ્રજાવર્ગ એ માટે પુરતો અનુભવ મેળવી સ્વરાજ્યને રસ્તે આગળ વધી શકે તે માટે શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે રાજ્યમાં ગામ પંચાયતો, સ્થાનિક પંચાયતો અને સુધરાઇઓ સ્થાપન કરીને પ્રજા ઉપર મહાન ઉપકાર કરેલો છે.

ગામ પંચાયતો

જુના વખતની ગામ પંચાયતો.

૨. આપણા દેશમાં પંચાયતથી કામ કરવાની પ્રથા ઘણા જુના કાળથી અસ્તિત્વમાં હતી. તે વખતે દરેક ગામનો કારભાર ગામના આગેવાનો (પંચો) કરતા. ગામમાં કંઈપણ તકરાર કે ટંટો ઉપસ્થિત થાય તો તેનો નિર્ણય પણ પંચો કરતા. ગામ ખર્ચ માટે પાકમાંથી અમુક અંશ લઇને અગર ફાળા નાખીને રકમની સવડ કરતા. પંચ પ્રમાણિકપણે કામ કરતા. લોકોનો પણ પંચોમાં વિશ્વાસ રહેલો તેથીજ "પંચ ત્યાં પરમેશ્વર" એવી લોકમાન્યતા હતી. લેવડ દેવડના તોડ કે ઇન્સાફ પણ આ ગામ-આગેવાનો (પંચો) દ્વારા થતો ગામના કારભારમાં આ પંચો સર્વ પ્રકારની સત્તા ભોગવતા, અને આ પંચોની આગેવાની નીચે ગામડાનું જીવન સ્વાશ્રયથી ભરપુર રહેતું. ગામનાં અનેક સાર્વજનીક કામો અંગ મહેનત અથવા તો ફાળો કરીને કરવામાં આવતાં.

જુની ગામસંસ્થાઓમાં શિથિલતા.

૩. આ ગામ વ્યવસ્થામાં બ્રીટીશ રાજ્ય અમલની શરૂઆત પછી ફેરફાર થવા માંડ્યો. દિવાની અને ફોજદારી કોર્ટો સ્થપાયાથી તે તકરારોના નિકાલનું કામ પંચો પાસે જતું બંધ પડ્યું. મહેસુલની પદ્ધતિ વિગેરે બદલાયાથી લોકોનો સંબંધ સરકાર સાથે વધતો ગયો. ગામખર્ચની રકમો ઘટવા લાગી અને ગામ આગેવાનો (પંચો) પાસેનું કામ ઘટવા લાગ્યું. પરિણામે આ જુની ગામ સંસ્થાઓ શિથિલ થવા લાગી. પ્રથમના વખતમાં ગામ સ્વરાજ્ય ભોગવનારી આ સંસ્થાઓ માત્ર નામની જ રહી અથવા તો નષ્ટ થઇ ગઈ.

૪. આપણા શ્રીમંત મહારાજા સાહેબને રાજ્યની સત્તા પોતાને હસ્તક લીધા પછી આ મહત્વની સંસ્થાઓનું ઉપયોગીપણું જણાયું. આ સંસ્થાઓને ચાલુ રાખવા ઈંતેજારી બતાવી. સન ૧૮૮૩ માં તે વખતના સેટલમેન્ટ કમીશનર મે. ઇલીઅટ સાહેબે જણાવ્યું કે, "શ્રીમંત મહારાજા સાહેબની ઉદાર ઇચ્છા એવી છે કે ગામને ફરીથી સ્વરાજ્ય ચલાવતું કરવું." સન ૧૮૯૧ ની સાલમાં થએલા ગામ નોકરી સંબંધી નિયમમાં ગામ પંચાયત સંસ્થાને સામાન્ય પાયાઉપર લાવવા ગોઠવણ થઇ. ગામની સાફસુફી, પરબ હવાડા, મહાવેરા, દેવસ્થાન અને ગામ નોકરો ઉપર દેખરેખ રાખવા ગામ પંચોને સત્તા આપી. તે વખતે ગામ પંચોની પસંદગી તાલુકાના વહીવટદાર ગામના માણસોમાંથી લાયક જોઇને કરતા. આ પ્રમાણે ગામપંચોની પદ્ધતિ ફરીથી શરૂ કર્યા બાદ ગામનાં કામો કેવી રીતે કરાવવાં તે માટે મુસ્કેલી ઉભી થતાં આવા કામો સરકારે પોતાના ખર્ચે કરાવી લેવા ધોરણ ઠરાવી તેને માટે દર સાલ રકમો મંજુર કરવામાં આવતી. સ્થાનિક સાર્વજનીક કામો માટે સન ૧૯૦૪ માં શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે રૂ. ૧,૭૫,૦૦૦) મંજુર કર્યા હતા.

જુની ગામ વ્યવસ્થા સજીવન કરવાની શ્રીમંતે શરૂઆત કરી.

૫. કામરેજ તાલુકાના જમાબંદી સેટલમેન્ટ વખતે રસ્તા વિગેરેની કઢંગી સ્થિતિ જોઇ તે સુધારવા માટે સને ૧૮૯૬-૯૭ માં જમીનના આકાર ઉપર લોકલસેસ ચઢાવવા સેટલમેન્ટ કમીશનર સાહેબે ભલામણ કરી. સાર્વજનીક કામો મુલકી અમલદારો મારફત થતાં હોવાથી તે વખતે લોકલસેસ જમીનના આકારમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો. પછીથી લોકલસેસ જુદો રાખવા ઠર્યાથી તે જુદો પાડવામાં આવ્યો. તે પછી જ્યાં જમાબંદી સેટલમેન્ટ નવેસર અગર ફરીથી લાગુ થયું ત્યા સેટલમેન્ટ વખતે અને બીજા સ્થળે વિશેષ હુકમથી જમીનના આકાર ઉપર રૂપીએ એક આના પ્રમાણે લોકલસેસ આખા રાજ્યમાં થોડા વખતમાંજ દાખલ કરવામાં આવ્યો.

જમીનના આકાર ઉપર લોકલસેસ.

૬. લોકલસેસ દાખલ થયા પછી પણ કેટલાક વખત સુધી સાર્વજનીક કામો મુલકી અમલદારો મારફત થતાં. પરંતુ લોકલસેસની ઉપજનો વિનિયોગ લોકોના જ હાથે કરાવી લેવો એવી શ્રીમંત મહારાજા સાહેબની ઇચ્છા હતી, તે પ્રમાણે ગામ પંચાયત સંબંધી નિયમ કરવામાં આવ્યો, તે સન ૧૯૦૩ ના ફેબ્રુઆરી માસથી અમલમાં આવ્યો. આ નિયમથી નીમે સંખ્યાના પંચો, ચુંટણીથી લેવાનું ધોરણ ઠરાવ્યું. તે ઉપરાંત પંચાયતનું બંધારણ, પંચોની લાયકી

સન ૧૯૦૩ નો ગામ પંચાયત સંબંધી નિયમ અને ગામ પંચાયતોની રચના.

સંબંધી તથા નાલાયકી સંબંધી, અધ્યક્ષ કોને રાખવા, પંચાયતે શું શું કામો કરવાં, અધિકાર અને કર્તવ્ય પંચાયતે કેવી રીતે બજાવવાં, તથા હીસાબ રાખવા સંબંધી ધોરણો ઠરાવવામાં આવ્યાં. આ નિયમથી ગામનાં મહત્વનાં તેમજ સાર્વજનિક કામો કરાવવાની ગામપંચાયતોને સત્તા મળી. એક હજાર અગર તેથી વધારે વસ્તીવાળાં ગામે ગામ પંચાયત નીમવાનું ધોરણ ઠરાવ્યુ પણ તે ઉપરાંત જે ગામે પંચાયત નીમવી જોઇએ એમ સુબા સાહેબને યોગ્ય લાગે ત્યાં પંચાયત નીમવી એવી સવડ રાખેલી હોવાથી ઘણાં ખરાં નહાનાં ગામોએ પણ પંચાયતો સ્થપાઈ. સંવત ૧૯૭૨ માં રાજ્યમાં સ્થપાએલી ગામપંચાયતોની સંખ્યા ૨,૩૦૧ હતી. નિયમથી નક્કી કરેલાં ઘણાં ખરા કામ ગામ પંચાયતને સોંપવામાં આવ્યાં. એટલે ગામની સ્વચ્છતા સંબંધી, માણસ અને ઢોરના ભયંકર રોગનો અટકાવ કરવા સબંધી, સાર્વજનીક મિળકતની દેખરેખ, શાળા ઉપર દેખરેખ, રૂ. ૧૦) સુધી વળતર ઠરાવવાનું કામ, વેઠની વ્યવસ્થા, ગામનોકર ઉપર દેખરેખ તથા કેટલાક ગામ નોકરની નીમણુક કરવા સંબંધી, કુવા, તળાવ, રસ્તા, અને સાર્વજનીક મકાન બાંધવા અને દુરસ્ત કરવા સંબંધીના કામો ગામ પંચાયતોના અધિકારમાં સોપાયા.

ગામ પંચાયતોને દિવાની અને ફોજદારી કામો ચલાવવાના અધિકાર.

૭. લાયક ગામ પંચાયતને રૂ. ૨૫) સુધીના અમુક પ્રકારના દિવાની દાવા ચુકવવાનો તથા બખેડો, મારામારી, ગાળાગાળી, હુમલો, હલકીવ્યથા, રૂ. ૧૫ સુધીની ખેતીના માલની ચોરી વગેરે કેટલાક ન્હાના ગુન્હાઓનો ઇન્સાફ કરવાનો અધિકાર આપી શકાય એવું ધોરણ ઠરાવી નિયમમાં તે પ્રમાણે સુધારો સં. ૧૯૬૫ ની સાલે કરવામાં આવ્યો. કેટલીક લાયક ગામ પચાયતોને દિવાની ફોજદારી અધિકાર આપવામાં આવ્યા હતા, પણ તેવા અધિકાર થોડીકજ ગામ પંચાયતોને આપ્યા હતા. તેમાં પણ ગામ પંચાયતોના અધિકારમાં આવી શકે એવા દિવાની દાવા અને ફોજદારી ગુન્હાનું પ્રમાણ ઓછું હોવાથી અધિકાર મળેલી ગામપંચાયતને પણ એવાં કામ ચલાવવાના પ્રસંગ જવલેજ આવતા.

શરૂઆતમાં ગામ પંચાયતને આપેલી ઉપજ.

૮. સને ૧૯૦૩ માં ગામપંચાયત સબંધી નિયમ થયા પછી ગામ પંચાયતોને લોકલ સેસના ફાળાની કેટલીક રકમ ગામના કામો કરવા માટે આપવાનું ઠરાવ્યું તે પછી ફળ હરરાજીનું ઉત્પન્ન ગામ પંચાયતોને આપવાનુ ઠરાવ્યું. વિશેષ ઉત્પન્ન ગામપંચાયતોને આપવાની જરૂર જણાયાથી ઘાસની ઉપજ, સુકાં લાકડાંના વેચાણની ઉપજ, અને તે પછી ગામઠાણની જમીનનું કીરાયું પણ ગામ પંચાયતને શ્રીમંત સરકારે આપેલ

છે. લોકલસેસની ફાળવણીની રકમ કેટલોક વખત ગામ પંચાયતોને આપ્યા પછી સદર ઉપજની બરોબર વ્યવસ્થા ગામ પંચાયતો કરી શકતી નથી એમ લાગ્યાથી લોકલ સેસની ફાળવણી ગામપંચાયતોને આપવાની બંધ કરી તે રકમ મહાલ પંચાયતને હસ્તક રાખવામાં આવી. સંવત ૧૯૮૬ માં મહાલ પંચાયતો કમી કરવામાં આવી ત્યાંસુધી પ્રાંતમાંથી આવતી લોકલસેસની ફાળવણી મહાલ પંચાયતોને હસ્તક રાખી હતી.

ગામ પંચાત સંબંધી નિબંધ અને તેમાં સુધારા

૯. ગામ પંચાયત સબંધી સન ૧૯૦૩ નો નિયમ થયા પછી તેમાં અનેક સુધારા વધારા થયા હતા, તેમજ તે નિયમ અજમાયશ તરીકે થએલો હોવાથી અને કેટલાક વિશેષ સુધારાની જરૂર જણાયાથી હાલનો એટલે ચાલુ ગામ પંચાયત સંબંધી નિબંધ શ્રીમંત સરકારે તૈયાર કરાવ્યો અને તે તા.૩૦-૧૨-૧૯૨૦ ની આજ્ઞાપત્રિકામાં પ્રસિદ્ધ કર્યો. સદર નિબંધના ધોરણે તથા તે પછી સંવત ૧૯૮૭ ના થએલા સુધારાપ્રમાણે હાલ ગામ પંચાયતોની વ્યવસ્થા ચાલે છે.

ગામપંચાયત માટે નવીન વ્યવસ્થા.

૧૦. પંચાયતોની પ્રગતિ થઈ શકે તે માટે તપાસ કરી નિવેદન કરવા સન ૧૯૨૮ ના જુન માસમાં એક સમિતી મે. રાઇસ સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે નીમાઈ હતી. તેમાં પ્રજાવર્ગમાંથી બે સભાસદ (રા. રાજ્યરત્ન ભાઈલાલભાઈ અમીન તથા રા. દીનશાહ ડાબુ) નીમવામાં આવ્યા અને તે ઉપરાંત બીજા ત્રણ સભાસદ સરકારી અમલદાર વર્ગમાંથી નીમ્યા હતા. આ સમિતીએ પ્રશ્નાવલીથી લોકોની સલાહ મેળવીને તથા બીજી કેટલીક તપાસ કરીને એક નિવેદન શ્રીમંત સરકારને સાદર કર્યું. તેના પરિણામે શ્રીમંત સરકારે પંચાયતોની પુનર્રચના સબંધી હજુર મધ્યવર્તી કચેરીથી વટહુકમ પ્રસિદ્ધ કર્યો અને નીચે પ્રમાણે ધોરણો ઠરાવ્યા:

(૧) ગામ પંચાયતો ગામની હદનાં રૂ. ૫૦૦ અંદરના કામો કરશે ગામની હદના કામમાં તેજ ગામની હદમાંના સીમાના રસ્તાનો પણ સમાવેશ થાય છે.

(૨) પ્રાંત પંચાયતને લોકલસેસની ફાળવણી મળે તેમાંથી એક આને બે પાઈ જેટલી રકમ ગામ પંચાયતોને તેમના લોકલસેસના ઉત્પન્નના પ્રમાણમાં ફાળવી આપવી.

(૩) ખેતી શિવાયના આકાર માટે નવીન યોજના લાગુ થાય તો પણ ગામડાણના કીરાયાની ઉપજ ગામ પંચાયતને આપવી.

(४) ગામ પંચાયત કર નાખી ઉત્પન્ન વધારે તો સરકારમાંથી તેટલીજ વિશેષ રકમ આપવી.

(૫) ડબાની વ્યવસ્થા અને સીલક પટેલ તલાટીને સોંપવી.

એ પ્રમાણે પુનર્રચનાથી ગામ પંચાયતોની સ્થિતિ પ્રથમના કરતાં વધારે મજબુત થઈ છે અને વધારે કામો કરવાની તક પ્રાપ્ત થઈ છે. ગામનાં કામો કરવા માટે શરૂઆતનાં કેટલાંક વર્ષો સુધી લોકલસેસની ઉપજમાંથી ગામ પચાય-તોને અપાતો ફાળો બંધ થએલો તે હવે ફરીથી ચાલુ થયો છે.

ગામ પંચાયતે કરવાનાં અવશ્યનાં તથા મરજી આત કામો સંબંધી.

૧૧. પચાયતોની પુનર્ચના સંબંધી થએલા હુકમ પછી ગામ પંચાયત સંબંધી નિબંધ સુધારવા વિષે નિબંધ સં. ૧૯૮૭ નો ૧૦ માંથી ઘણા મહત્વના સુધારા ગામ પંચાયત સંબંધી નિબંધમાં થયા છે. જેવા કે અવશ્ય કરવાનાં કામો અને મરજીમાં આવે ત્યારે કરવાનાં કામો નકી કરી આપ્યાં છે. અવશ્ય કરવાનાં કામો એટલે (૧) પાણીના પુરવઠાનું કામ, (૨) સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય રક્ષણ સંબંધી, (૩) ગામઠાણ અને સીમાના રસ્તા તૈયાર કરવા સંબંધી, (૪) ગામાત કુવા, તગાવ સાફ રાખવાં તથા જુજ દુરૂસ્તી કરવાનું કામ, (૫) દેવસ્થાન ઉપર દેખરેખનું કામ, (૬) સરકારી તથા સાર્વજનીક મિલકતની વ્યવસ્થા અને દેખરેખ, (૭) પ્રાંત પંચાયત સોપે તે મકાન બાધવા સંબંધી, (૮) સીતળા ટંકાવવાની તજવીજનું કામ, (૯) શાળા ઉપર દેખરેખનું કામ, (૧૦) ગામ નોકર ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કામ, (૧૧) ફરજીયાત કેળવણીના કાયદાનો અમલ કરવા સંબંધી, (૧૨) બાળલગ્ન-પ્રતિબંધક નિબંધનો અમલ કરવાનું કામ, (૧૩) વજન તથા માપના દેખરેખનું કામ, (૧૪) હીમાયતી તથા ગામાત તળાવ ઉપર દેખરેખ રાખવા સંબંધી, (૧૫) સરકારી કામે મજુર, ગાડાં પુરા પાડવાનાં તે માટે દેખરેખનું કામ, (૧૬) રેલ કે અતિવૃષ્ટિમાં આફતમાં આવેલા માટે તાત્કાલીક ઈલાજ લેવા સંબંધી.

એ શિવાય બીજા કેટલાંક કામો ગામપંચાયતની મરજીમાં આવે ત્યારે કરવાનું ઠરાવ્યું છે. જેવા કે પુસ્તકાલય સ્થાપવા, રસ્તાની બાજુએ ઝાડ રોપવાં, સાર્વજનીક બગીચા સ્થાપવા, ગ્રામ ઔષધાલય સ્થાપવાં વિગેરે.

ગામપંચાયતના સાધારણ અને વિશેષ અધિકાર.

૧૨. ગામપંચાયત સબંધી નિબંધમાં સં. ૧૯૮૭ ના થયેલા સુધારાથી ગામપચાયતના સાધારણ અધિકાર અને વિશેષ અધિકારની સ્પષ્ટતા કરી છે. સાધારણ અધિકાર દરેક ગામપંચાયતને વાપરવા સત્તા છે. વિશેષ અધિકાર મળેથી વાપરવાના છે. સાધારણ અધિકાર એટલે (૧) ગામઠાણમાં ઘર બાંધ-વાની પરવાનગી આપવી, (૨) પરવાનગીમાં હરકત

પ્રસંગે વહીવટદારની મંજુરીથી રૂ. ૧૫ સુધી વળતર ઠરાવવું, (૩) પટેલ તલાટી શિવાયના ગામનોકરની નિમણુંક કરવી, (૪) જે તે સાલનું રૂ. ૫) સુધીનું ફાજલ પરત આપવું, (૫) રાજીનામું આપવા તથા દત્તક શિવાયના વારસાઈના પ્રસંગે મોબદલો મંજુર કરવો, (૬) ગામપચાયતના કાગળોની નકલો આપવી એ પ્રમાણે કામો કરવા દરેક ગામપચાયતને સત્તા છે.

વિશેષ અધિકાર એટલે (૧) રૂ. ૨૫) સુધીના દીવાની દાવા ચુકવવાનું કામ, (૨) કેટલાક ગુન્હાનું ગ્રામ્ય ફોજદારી ન્યાયાધીશ તરીકે ઇન્સાફ કરવાનું કામ, (૩) ખાતાની જમીનના મોબદલા સંબંધી, (૪) બીજા નિબંધ નિયમ અન્વયે જે કામો કે અધિકાર આપવામાં આવે તે. આ વિશેષ અધિકાર કોઇ ગામપંચાયતને આપવામાં આવે તોજ વાપરી શકે છે.

કર કે લાગતનું ગામ પંચાયતનું ઉત્પન્ન અને સરકાર મદદ વિષે.

૧૩. નિબંધની કલમ ૨૮ થી કેટલાક કર કે લાગત બેસાડવાનો ગામ પંચાયતોને અધિકાર આપેલા છે અને કરથી ઉપજ કરે તેટલી સરકાર મદદ આપવાનું ધોરણ ઠરાવેલું છે. તેમછતાં સં. ૧૯૮૭ આખર સુધીમાં ઇટોલા ગામપંચાયત શિવાય બીજી કોઇપણ ગામ પચાયતે તેનો લાભ લીધો નથી. પરંતુ હવે કરકે લાગતથી અથવા તો ફાળાથી કે અંગ મહેનતથી ગામ પંચાયત ઉપજ વધારે તો તેનેપણ તેટલી બીજી રકમ સરકાર મદદની આપવા ધોરણ હાલજ ઠરાવ્યું છે અને તેનો લાભ લેવા કેટલાંએક ગામોએ તત્પરતા બતાવી છે. સ્થાનિક અમલદારે એ પણ આ બાબત વિશેષ લક્ષ આપવા માંડયું છે એટલે થોડા વખતમાં તેને માટે સારી આશા રહે છે.

સં. ૧૯૮૭ આખરે ગામ પંચાયતો અને તેની સ્થિતિ.

૧૪. સંવત ૧૯૮૭ આખરે વડોદરા પ્રાંતમાં ૫૯૫, મેહેસાણા પ્રાંતમાં ૯૨૦, નવસારી પ્રાંતમાં ૪૦૬, અમરેલી પ્રાંતમાં ૧૬૦, ઓખામંડળમાં ૩૭ મળી રાજ્યમાં કુલ ૨,૧૧૮ ગામ પંચાયતો હતી અને તેમાં ૧૩,૧૫૧ સભાસદ હતા. પાછલી સાલ કરતાં ૧૧ ગામ પંચાયતો કમી થઈ. તેનું કારણ છેક નહાનાં કે અણ આવડતવાળાં ગામે સ્વતંત્ર ગામ પંચાયત નહિ રાખતાં બીજા ગામ સાથે જોડીને ગ્રુપ ગામ પંચાયતો બનાવવાનું ધોરણ ઠરાવ્યાથી તેવાં ગામોની પંચાયતો કમી થએલી છે. તોપણ સભાસદની સંખ્યામાં ૭૯૮ નો વધારો થયો છે. દરેક ગામ પંચાયતમાં ૬ થી ૧૨ સભાસદ હોય છે. તેમાં ⅔ ચુંટાએલા છે અને ⅓ નીમાએલા છે. અમુક લાયકી ધરાવનારના મત ગામ પંચાયતની ચુંટણીમાં લેવાય છે. તલાટીને પણ હવે ગામ પંચાયતનો સભાસદ નીમી શકાય છે. પંચાયત ત્રણ વર્ષ ચાલુ રહે છે, તે પછી ફરીથી ચુંટણી થાય છે.

સંવત ૧૯૮૭માં ૨,૧૧૮ ગામ પંચાયતોએ કુલે ૨૫,૭૧૫ ઠરાવો કર્યાં હતા. તેમાં ૩,૮૯૮ પરવાનગી સંબંધી; ૨,૮૯૭ ગામનોકર સંબંધી; ૪,૧૮૫ સાર્વજનિક કામ સબંધી; ૪,૭૬૧ જમીન અને મોબદલા સબંધી; અને ૯,૮૮૪ પરચુરણ હતાં.

પાછલી સિલક રૂ. ૫૫૭,૧૬૨] હતી. સં. ૧૯૮૭ માં ૩૦૮,૯૯૯] ઉપજ આવી હતી, તેમાંથી ૧૯૮૭ માં રૂ. ૧૮૬,૦૫૭ ખર્ચ થયો હતો. તેમાં કુવા માટે રૂ. ૪૨,૯૮૨] રોડ માટે રૂ. ૫૮,૧૫૬], તળાવ માટે રૂ. ૧૯,૧૨૮], સ્વચ્છતા માટે રૂ. ૨,૪૯૭] અને બીજા કામ માટે રૂ. ૬૩,૨૯૪ ખર્ચ કરેલો હતો.

ગામ પંચાયતો માટે હવે સારી આશા.

૧૫. ઉપરના સં. ૧૯૮૭ ની સાલના આંકડા જોતા નવીન બંધારણ પછીના વર્ષમાં ગામ પંચાયતોનું કામ મંદપણે થયું હોય એમ દેખાય છે. પરંતુ સંવત ૧૯૮૬ માં રૂ. ૧૩૨,૩૫૦) નાં કામ થયાં હતાં એટલે ૧૯૯૭ માં આશરે ૫૪ હજારનાં કામ ગામ પંચાયતોએ વધારે કરેલાં છે. ગામ પંચાયતોના કામ સત્વરે નહિ થવામાં બીજી અડચણો શરૂઆત તરીકેની આવી છે. જેવા કે રૂ. ૨૦૦) સુધીનાં કામ પંચકયાસ કરાવીને અને ૨૦૦ ઉપરાંતનાં ૫૦૦ સુધીનાં કામ એસ્ટીમેટ કરી કરાવવાં જોઈએ. એટલે એસ્ટીમેટો કરાવવામાં વખત જાય છે તથા કામો કરાવવામાં લોકોની અણઆવડત અને ગામની પક્ષાપક્ષીના કારણો, જવાબદારી લેવાની હીમતની ખામી વિગેરે કારણે કામો પુરતા પ્રમાણમાં થયાં નથી એમ જણાય છે. પણ હવે એ સ્થિતિ વધારે વખત રહેશે નહિ.

ગામ પંચાયતનાં કામો માટે તાલુકાવાર મીસ્ત્રી કે સબ ઓવરસીયરની વ્યવસ્થા કરવાનું સરકારે નક્કી કર્યું છે. ગામના કામો કરાવવામાં લોકોનો ઉત્સાહ વધારવાના પ્રયત્નો શરૂ થયા છે એટલે નજીકનાં વર્ષોમાં ગામ પંચાયતોનું કામ વધારે ગતિથી થશે એમ લાગે છે.

ગામડાંમાં પાણીની યોજના

૧૬. ગામડામાં પાણીની યોજના શરૂ થયેલી છે. સરકાર મદદ, પ્રાંત-પંચાયત મદદ, અને લોક મદદથી કેટલાક ગામોમાં વોટર વર્કસ થએલાં છે અને બીજાં વધારે ગામો તેનો લાભ લેશે એવી આશા રખાય છે.

તાલુકાની ગામપંચાયતોની પરીષદ દર વરસે ભરવા બાબત.

૧૭. ગામપંચાયતોને તેમના કર્તવ્યનું શિક્ષણ મળે અને ઉત્સાહ વધે તે માટે, તેમજ તેમના કામોમાં આવતી અડચણનો વિચાર કરવા દરેક તાલુકામાં ગામપંચાયતોની પરિષદ ભરવાની ખાસ જરૂર છે. કેટલાક સ્થળે આવી પરિષદ ભરાએલી તેનું પરીણામ સારૂ આવ્યું હતું.

સુધરાઇ

સુધરાઇ માટે નિબંધ તથા નિયમ

૧૮. મોટા ગામો અને કસ્બા માટે ब વર્ગની સુધરાઇઓ તથા મોટાં શહેર માટે अ વર્ગની સુધરાઇ સ્થાપીને ત્યાંની પ્રજાને શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો હક બક્ષેલો છે. પ્રજાને પોતાનો સ્થાનિક કારભાર પોતાની મેળે કરવાની સુંદર તક આપેલી છે. આપણા રાજ્યમાં વડોદરામાં સને ૧૮૬૯ થી અને પાટણ, નવસારી, અમરેલી, પેટલાદ વિગેરે સ્થળે સુધરાઇઓની સ્થાપના સને ૧૮૭૭ સાલથી અગર એ અરસામાં થએલી છે. સને ૧૮૯૧ ની સાલમાં તે માટે કેટલાક સાદા નિયમો ઘડવામાં આવ્યા હતા, અને સુબા સાહેબ લોકોમાંથી સુધરાઇના સભાસદ નીમતા. પોતાની મેળે પોતાનો કારભાર ચલાવી શકે નહિ એવી ब વર્ગની સુધરાઇઓ માટે સરકાર મદદથી ચાલનારી સુધરાઈ સંબંધી નિયમ તૈયાર કરવામાં આવ્યો અને તે તા. ૧ મે સન ૧૯૦૫ થી અમલમાં આવ્યો હતો અને શહેર સુધરાઇઓ માટે કામકાજ અને વહીવટ સંબંધી વિષેશ અધિકાર આપીને સુધરાઈ નિબંધ ઘડવામાં આવ્યો. તે તા. ૧-૨-૧૯૦૬ થી અમલમાં આવ્યો હતો. આ નિયમોથી સુધરાઈ માટે સભાસદ ચુંટવાનો હક લોકોને આપવામાં આવ્યો. રૈયત વર્ગ પોતાના ઉપર જોખમ લઈ વ્યવસ્થા કરે તે માટે મહત્વનો હક આપવા અને કામ કરવાનું શિક્ષણ મળવાનો રસ્તો બતાવવો એવા હેતુથી શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે તા. ૧-૯-૧૯૦૪ ના હુકમથી ફરમાન કરેલું હતુ.

अ વર્ગની સુધરાઇઓ અને ઉપજ.

૧૯. સંવત ૧૯૭૨ ની સાલે अ વર્ગની સુધરાઈ ૧૦ હતી, તે સં. ૧૯૮૭ માં ૧૩ થએલી છે. વડોદરા પ્રાંતમાં ૩, મેસાણા પ્રાંતમાં ૬, નવસારી પ્રાંતમાં ૩, અને અમરેલી પ્રાંતમાં એક હતી. વડોદરા શહેર સુધરાઇની કુલે આવક સં. ૧૯૭૨ માં રૂ. ૪,૭૭,૫૯૬) હતી. તે વધીને સં. ૧૯૮૭ ના સાલની ઉપજ રૂ. ૮,૭૩,૦૬૩ થઈ છે. જેમાં રૂ. ૧,૭૫,૦૦૦ સરકાર મદદ હતી. વડોદરા શહેર શિવાયની બીજી સુધરાઇઓની ઉપજ સં.૧૯૭૨ માં રૂ. ૧,૬૬,૫૨૪) હતી તે સં. ૧૯૮૭ માં રૂ. ૪,૯૪,૨૨૮) થઈ હતી. તેમાં સરકાર મદદ રૂ. ૩૩,૪૭૭) હતી.

अ વર્ગના સુધરાઇનાં સાધનો અને પ્રમુખ.

૨૦. अ વર્ગની સુધરાઇઓ તેમનો કારભાર સ્વતંત્રપણે ચલાવે છે. ટર્મીનલ ટેક્સ, ઘરવેરો, ટોલ, જકાત, પાણીવેરો, જાજરૂવેરો, ગટરવેરો, ગાડીવેરો, પરવાના, વિગેરે સાધનોથી ઉપજ કરવાનો આ સુધરાઇઓને હક છે. તે સિવાય જમીન ભાડું, મારકેટની આવક, વિગેરે બીજી પરચુરણ ઉપજ કરી શકે છે. વડોદરા શહેર સુધરાઈ માટે પ્રજાવર્ગમાંથી

શ્રીમંત સરકારે પસંદ કરેલા પ્રમુખ છે. પાટણ, નવસારી, અને અમરેલી સુધરાઇને પ્રમુખ ચુંટણીથી નીમવાનો હક શ્રીમંત સરકારે આપેલો છે. બીજી સુધરાઇઓ માટે વિભાગ નાયબ સુબા હોદ્દાની રૂએ પ્રમુખ છે.

વડોદરા, પાટણ, નવસારી, મેસાણા, અને વિસનગર સુધરાઇએ વૉટર વર્કસ કરેલાં છે. વડનગર માટે તજવીજ ચાલે છે.

અ વર્ગની સુધરાઇએ કરેલાં કામો.

૨૧. अ વર્ગની સુધરાઇઓમાં વસ્તીના પ્રમાણમાં વધારો થયો છે. તે બતાવે છે કે સુધરાઇએ સારૂં કામ કર્યાથી પ્લેગ, ઇન્ફ્લુએન્ઝા, વિગેરેમાંથી લોકોનો બચાવ થયો છે. નવસારી સુધરાઇએ મલેરીઆ તાવ અટકાવવા માટે પ્રયત્ન શરૂ કર્યાં છે. સં. ૧૯૮૭ માં એ કામે રૂ. ૩,૬૦૦) ખર્ચેલા છે અને ત્રણ વર્ષ માટે રૂ. ૨,૫૦૦) મંજુર કર્યા છે.

સુધરાઇઓએ ઉપજનો મોટો ભાગ (૧) પાણીનો પુરવઠો, (૨) ગટરકામ, (૩) પાણી છંટકાવ, (૪) દવા અને શીતળા, (૫) દીવાબત્તી, (૬) અગ્નીશાંતી, (૭) રસ્તા, (૮) બાંધકામ વિગેરે કામોમાં ખર્ચેલો છે.

ब વર્ગની સુધરાઇઓને વિશિષ્ટ ગામ પંચાયતો બનાવી

૨૨. કસ્બા અને મોટા ગામોમાં ब વર્ગની સુધરાઇઓ હતી. તેને સં. ૧૯૬૫ માં વિશિષ્ટ ગામપંચાયત એ સંજ્ઞા આપી તે સબંધીના ધોરણો ગામ પંચાયત સબંધી નિયમમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. આ વિશિષ્ટ ગામ પંચાયતના અધ્યક્ષ તાલુકાના રા. વહીવટદાર સાહેબને ઠરાવ્યા. સં. ૧૯૭૪–૭૫ થી ઉપપ્રમુખ પ્રજાવર્ગમાંથી ચુંટણીથી નીમવાની પ્રથા શરૂ થઇ. વિશિષ્ટ ગામપંચાયતોને (૧) ઘરવેરો, (૨) જકાત, (૩) ટોલટેકસ, (૪) જાજરૂ વેરો, (૫) પાણીપુરૂ પાડવા સબંધી કર, (૬) દીવાનો કર વિગેરે પ્રકારના કરો નાખવાની સત્તા આપવામાં આવી છે.

સંવત ૧૯૮૩ ની સાલે વિશિષ્ટ ગામ પંચાયત સબંધી નિબંધ કરવામાં આવ્યો અને તે તા. ૧–૮–૨૭ થી અમલમાં આવ્યો. તેને અનુસરી દરેક વિશિષ્ટ પંચાયતે પોતાના પેટા નિયમો તૈયાર કરી મંજુર કરાવી લેવા ઠર્યું.

વિશિષ્ટ પંચાયતો ફરીથી ब વર્ગની સુધરાઇતરીકે ગણી.

૨૩. સંવત ૧૯૮૭ સુધી આ સંસ્થાઓ વિશિષ્ટ પંચાયતો તરીકે રહી. સંવત ૧૯૮૭ ના નિબંધ ૧૦ થી વિશિષ્ટ પંચાયતોને ब વર્ગની સુધરાઇ એવું નામ આપી તે નિબંધને ब વર્ગની સુધરાઇ સબંધી નિબંધ એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી. એટલે હવે દરેક મોટાં ગામ કે કસ્બાની સંસ્થાને ब વર્ગની સુધરાઇ એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

સંવત ૧૯૮૭ માં ब વર્ગની સુધરાઇઓ અને ઉત્પન્ન

૨૪. સંવત ૧૯૭૨ ની સાલે વિશિષ્ટ પંચાયતોની સંખ્યા ૩૧ હતી અને તેની કુલ આવક. રૂ ૧,૩૯,૨૭૪ હતી. સંવત ૧૯૮૭ ની સાલે આ ब વર્ગની સુધરાઇઓની સંખ્યા ૩૧ છે. તેમાં વડોદરા પ્રાંતમાં ૧૨, મેસાણા પ્રાંતમાં ૮, નવસારી પ્રાંતમાં ૫, અમરેલી પ્રાંતમાં ૩ અને ઓખામંડળમાં ૨ છે. સંવત ૧૯૮૬ માં આ સસ્થાઓ ૩૩ હતી, તેમાંથી ઉંઝા અને વડનગર अ વર્ગમાં જવાથી ब વર્ગમાં બે ઘટી છે.

સંવત ૧૯૮૭ ની સાલે ब વર્ગની સુધરાઈઓની આવક રૂ ૨,૮૭,૯૦૮ હતી. લોકલ સેસની ઉપજમાંથી ફાળા તરીકે અમુક ટકા ब વર્ગની સુધરાઇઓને ફાળવી આપવામાં આવે છે.

ब વર્ગની સુધરાઇઓને (૧) ઘરવેરો, (૨) ટોલ, (૩) પાણી પુરૂ પાડવાનો કર, (૪) બાજરૂવેરો, (૫) જકાત (૬) આરોગ્ય રક્ષણ સંબંધી કર વિગેરે કર નાખવાની સત્તા આપી છે. તે શિવાય કેટલીક ખુલી જમીનોના વાપર બદલ ભાડું લેવાનો હક આપેલો છે. તેનો ઉપયોગ આ સંસ્થાઓએ કરીને ઉપજમાં વધારો કરેલો છે.

સં. ૧૯૮૭ ની સાલે ब વર્ગની સુધરાઇનો ખર્ચ વિગેરે.

૨૫. દરેક ब વર્ગની સુધરાઈ પોતાની ઉપજના પ્રમાણમાં (૧) દીવાબતી, (૨) અગ્નીશાંતી, (૩) સાર્વજનીક કુવા, રસ્તા, મકાનો, (૪) પાણી છેટકાવ, (૫) ઝાડ ઉછેર વિગેરે લોકોપયોગી કામે ખર્ચ કરે છે. સં. ૧૯૮૭ સાલે એવાં કામે ब વર્ગની સુધરાઇઓએ રૂ. ૨,૬૬,૨૩૮ ખર્ચ કર્યો હતો.

ભાદરણ સુધરાઈ માટે હુજુર હુકમથી રા. મોતીભાઈ ભીખાભાઈ પટેલને પ્રમુખ નીમવામાં આવેલા છે. બીજી ब વર્ગની સુધરાઇઓના પ્રમુખ વહીવટદાર છે અને ઉપાધ્યક્ષ ચુંટણીથી નીમાય છે. સભાસદો $\frac{1}{2}$ ચુટણીથી અને $\frac{1}{2}$ નોમીનેશનથી નીમાય છે. નોમીનેશનમાં અડધા ઓફીસર લેવામાં આવે છે.

સાત સુધરાઇઓએ પોતાની મેળે અને ૩ સુધરાઇઓએ સરકાર ખર્ચથી વૉટર વર્કસ કરેલાં છે.

બંને વર્ગની સુધરાઇઓનો કારભાર એકંદરે સારી રીતે ચાલે છે.

સ્થાનિક પંચાયતો.

સ્થાનિક પંચાયતોની સ્થાપના.

૨૬. વિદ્યાવૃદ્ધિ, લોકોની આરોગ્યતા, રસ્તા બાંધવા તથા મરામત કરવી એ અને બીજાં સાર્વજનીક કામો પ્રજાની મદદથી અને પ્રજાના સહકારથી સારાં થઈ શકે અને પ્રજા સ્વાવલંબી થતી જાય તે માટે શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે વડોદરા રાજ્યમાં દરેક તાલુકા માટે મહાલ પંચાયત અને દરેક પ્રાંતને માટે પ્રાંત પંચાયત સન ૧૯૦૪–૫ માં સ્થાપન કરી. આ સંસ્થાઓ માટે "સ્થાનિક પંચાયત સંબંધી નિબંધ" ઘડવામાં આવ્યો અને તે વડોદરા શહેર શિવાય આખા રાજ્યને લાગુ કરવામાં આવ્યો છે. આ નિબંધ કેટલાક સુધારા થઇને હજુ અમલમાં છે.

સ્થાનિક પંચાયત સંબંધી નિબંધ થયા પછી પણ સુધરાઈની હદમાંના સાર્વજનીક કામો જે તે સુધરાઈ તરફથી જ ઠરેલા ધોરણે થાય છે તે માટે સુધરાઇઓને લોકલસેસની રકમમાંથી ફાળો દર વરસે આપવામાં આવે છે.

મહાલ અને પ્રાંત પંચાયતોની રચના.

૨૭. સ્થાનિક પંચાયતો સ્થાપન થયા પછી શરૂઆતમાં કેટલાંક વર્ષ સુધી ઠરેલી સંખ્યામાંથી નીમે સંખ્યાના સભાસદ ચુંટણીથી નીમવામાં આવતા અને બાકીના નીમે સભાસદ સરકારી નોકરમાંથી તેમજ રૈયતમાંથી નીમવામાં આવતા. મહાલ પંચાયતની ચુંટણી માટે ગામ પંચાયતના સભાસદ મતાધિકારી ગણાતા. પ્રાંત પંચાયતના સભાસદની ચુંટણી મહાલ પંચાયતના સભાસદમાંથી અને તેમના મતથી થતી. તે ધોરણ સં. ૧૯૮૫ સુધી ચાલુ હતું. મહાલ પંચાયતોમાટે ધોરણમાં ફેરફાર કરીને સં. ૧૯૭૬ ના સુધારાથી સીધી ચુંટણીનું ધોરણ દાખલ કર્યું અને ગામ પંચાયતમાટે નકી થએલા મતાધિકારીઓને મહાલ પંચાયતમાટે સભાસદ ચુંટી કહાડવાનો હક આપ્યો.

મહાલ અને પ્રાંત પંચાયતમાટે ચુંટણીના સભાસદોનું પ્રમાણ $\frac{1}{2}$ હતું તે વધારીને $\frac{2}{3}$ કરવામાં આવ્યું અને નીમેલા સભાસદનું પ્રમાણ $\frac{1}{2}$ ઉપરથી ઘટાડીને $\frac{1}{3}$ કરવામાં આવ્યું. આ ફેરફારથી ચુંટી કહાડવાના સભાસદની સંખ્યામાં વધારો થયો. પંચાયતમાં સરકારી નોકર $\frac{1}{6}$ થી વધારે નીમી શકાતા નથી.

લોકલસેસના ફાળાની વ્યવસ્થા.

૨૮. સ્થાનિક પંચાયતની ઉપજ મોટે ભાગે લોકલસેસ છે. લોકલસેસના ફાળામાંથી પ્રાંત પંચાયત પ્રાંતનાં મોટાં કામ માટે તથા મહેકમ માટે જોઇતી રકમ રાખી બાકીની રકમ દરેક મહાલ પંચાયતને લોકલસેસની ઉપજની વરાડે ફાળવી આપતી. આ પ્રમાણે મહાલ પંચાયતને મળેલા ફાળા-

માંથી શરૂઆતમાં કેટલોક વખત ગામ પંચાયતને લોકલસેસને અમુક ફાળો આપવામાં આવતો. પણ ગામ પંચાયતોથી તેનો ઉપયોગ બરાબર થઈ શકતો નથી એમ ઠરાવી દરેક મહાલ માટે મળેલો લોકલસેસનો ફાળો જે તે મહાલ પંચાયત પાસે રાખીને કામો કરાવવાનું ઠરાવ્યું. સં. ૧૯૮૫ સુધી એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા હતી.

પંચાયત પ્રતિનિધિ સભા.

૨૯. પંચાયતોની પ્રગતિમાટે તથા કામકાજમાં આવતી ખામીઓનો વિચાર કરવામાટે પંચાયત પ્રતિનિધિ સભા નેક નામદાર દિવાન સાહેબના અધ્યક્ષપણા નીચે વડોદરામાં ભરવામાં આવતી. સંવત ૧૯૭૫ માં તથા તે પછી કેટલાંક વર્ષ પંચાયત પ્રતિનિધિ સભા ભરાઇને આવેલી સુચનાઓનો વિચાર થયો હતો અને તે ઉપરથી કામકાજની અડચણો દૂર કરવાના પ્રયત્નો થયા હતા. પંચાયત પ્રતિનિધિ સભાથી સભાસદોમાં ઉત્સાહ વધ્યો હતો અને પંચાયતની પ્રગતિ માટે તેમજ કામકાજની અડચણો માટે વિચાર કરવા તરફ વૃત્તિ વધી હતી. પંચાયતોની દૃષ્ટિએ ઘણો લાભ થયો હતો.

ધંધાદારી જ્ઞાનવાળા મહેકમની રચના.

૩૦. પ્રાંત પંચાયતનાં સાર્વજનીક કામો માટે ઈજીનીયરીંગ જ્ઞાનવાલુ મહેકમ પ્રાંત પંચાયતોની દેખરેખ અને કાબુતળે રહે છે. મહાલ પંચાયતોના અસ્તિત્વ વખતે શરૂઆતમાં દરેક મહાલે એક એક ઓવરસીયર આપવામાં આવતો. સંવત ૧૯૭૪–૭૫ ની સાલે તેમાં ફેરફાર થઈ પંચાયતનાં કામ અને સરકારી પબ્લીક વર્કસ ખાતાનાં ગામડાંનાં કામ માટે મીશ્ર મહેકમની યોજના લાગુ કરીને પબ્લીક વર્કસ ખાતેથી નીશાળો, કાંસ, રસ્તા, ચોકીઓ વિગેરે કામો આ મીશ્ર મહેકમથી કરાવવાની પ્રથા શરૂ થઈ. મહેકમ ઉપર પંચાયત અને પબ્લીક વર્કસ ખાતું એ બંન્નેનો તાબો લાભકારક જણાયો નહિ. તેથી બે વર્ષને અંતે એ મીશ્ર યોજના બંધ કરીને ઈજીનીયરીંગ મહેકમનો સંપૂર્ણ તાબો પ્રાંત પંચાયતોનો ઠરાવીને પબ્લીક વર્કસ ખાતાનાં પાંચ પ્રકારના કામો પંચાયતના મહેકમ પાસેથી કરાવવાનું ઠરાવ્યું અને તે માટે પંચાયતને ૧૪ ટકા મહેનતાણું આપવામાં આવતું. આ વખતે દરેક પ્રાંત પંચાયતને વધારે પગારવાલો નિષ્ણાત સ્ટાફ રાખવાની ફરજ પડી, તેથી પ્રાંત પંચાયતોનો મહેકમ ખર્ચ ઘણો વધ્યો. પાંચ પ્રકારના કામો પ્રાંત પંચાયત પાસેથી કરાવવાનું સરકારે થોડા વખત પછી બંધ કર્યું, એટલે પ્રાંત પંચાયતના મહેકમ માટે ગુંચવાડો ઉપસ્થિત થયો. મહેકમમાં કેટલોક ઘટાડો કરીને વિભાગવાર ઓવસીયર રાખવાની પ્રથાં ચાલુ કરી છે, પણ તેથી કામકાજ જોઇએ તેટલું ઝડપથી થતું નથી એવો અનુભવ છે. અનુભવ જોઇને યોગ્ય તે સુધારો થશે એમાં સંદેહ નથી.

પંચાયતોના અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષ.

૩૧. પ્રાંત પંચાયતના અધ્યક્ષ મે. સુબા સાહેબ અને મહાલ પંચાયતના અધ્યક્ષ પ્રથમ નાયબ સુબા અને પાછળથી વહીવટદાર હોદ્દાની રૂએ હતા. સં. ૧૯૭૩ માં મહાલ પંચાયતોમાં નાયબ સુબા અધ્યક્ષ હતા, અને મહાલના વહીવટદાર ઉપાધ્યક્ષ હતા. તે પદ્ધતિ બદલાઈ અને મહાલ પંચાયતોમાં તથા પ્રાંત પંચાયતોમાં ઉપાધ્યક્ષ ચુંટણીથી નીમવાની પ્રથા શરૂ થઈ. તે વખતે મહાલ પંચાયતના અધ્યક્ષ નાયબ સુબા બદલે વહીવટદાર થયા. કેટલીક પંચાયતોને લોકજ્ઞ અધ્યક્ષ ચુંટી કહાડવાનો હક શ્રીમંત સરકારે આપ્યો. તેનો લાભ પંચાયતોએ લીધો. વડોદરા અને અમરેલી પ્રાંત પંચાયતો તથા કેટલીક મહાલ પંચાયતોમાં લોકજ્ઞ અધ્યક્ષ ચુંટાયા. સં. ૧૯૮૪ ના અરસામાં પ્રાંત પંચાયતના અધ્યક્ષસ્થાને સુબા સાહેબને અને મહાલ પંચાયતના અધ્યક્ષસ્થાને વહીવટદારને રાખ્યા. આ પ્રમાણે સ્થિત્યંતરો અખતરા દાખલ થયા છે.

નાણાંની જોગવાઈ તથા પંચાયતોની પુનર્રચના સંબંધી સમિતીઓ.

૩૨. સ્થાનિક પંચાયતોને પીવાના પાણીનો પુરવઠો કરવા તરફ દર વરસે વધારો ખર્ચ કરવો પડતો, તેથી બીજા કામો તરફ નાણાંની પુરતી સવડ થતી નહિ. તે માટે સ્થાનિક પંચાયતોને જોઈતાં નાણાંની સવડ કરવા સારૂ મે. રા. રા. રામલાલભાઈ દેસાઈના પ્રમુખપણા નીચે એક સમિતિ સન ૧૯૨૭ ના જુલાઈ માસમાં નીમાઈ હતી. આ સમિતિએ (૧) ચોરાના ખર્ચની જવાબદારી પંચાયતને માથેથી કહાડી નાખવા, (૨) લોકલસેસમાંથી પટેલ પગાર આપવાનું બંધ કરવા, (૩) શીતળાના ખર્ચનો બોજો પંચાયતને માથેથી ઓછો કરવા, (૪) કેળવણીના ખર્ચ બદલ પંચાયત પાસેથી લેવાતી રકમ ઓછી કરવા વિગેરે ભલામણો કરી. તે ભલામણો શ્રીમંત સરકાર પાસે હતી તે દરમ્યાન પંચાયતોની રચના નવેસર કરવાને માટે સને ૧૯૨૮ ની સાલે મે. રાઈસ સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે કમીટી નીમાઈ. આ કમીટીએ પંચાયતોની નવેસર રચના કરવા માટે નીચે પ્રમાણે ભલામણો કરી:—

(૧) મહાલ પંચાયતો બીન ઉપયોગી છે. ગામપંચાયતોની પ્રગતિનો અટકાયત કરનારી છે. અને તેના અસ્તિત્વથી પ્રાંત પંચાયતને ઉપયોગી કામ રહેતું નથી માટે મહાલ પંચાયતો કમી કરવી.

(૨) મહાલ પંચાયતને બદલે મહાલવાર સલાહકાર કમીટી નીમવી. શું કામો કરવાં તે આ કમીટી સુચવશે.

(૩) ગામપંચાયતોને કેળવવી. તેને માટે પંચાયત નાયબ સુબા રાખવા. પરિષદો ભરવી.

(૪) પ્રાંત પંચાયતોમાં જુદા જુદા કામ માટે કેટલીક કમીટીઓ નીમવી.

(૫) પ્રાંત પંચાયત વિસ્તૃત કરી સભાસદોની સંખ્યા વધારવી.

(૬) પ્રાંત પંચાયત માટે સીધી ચુંટણી કરવી.

(૭) પ્રાંત પંચાયત માટે મતાધિકારનું ધોરણ તથા સભાસદની લાયકાતનું ધોરણ સૂચવ્યું.

(૮) પ્રાંત પંચાયતના મહેકમમાં કેટલોક ફેરફાર કરવા સુચવ્યું.

(૯) રૂ. ૫૦૦) અંદરના કામો ગામપંચાયતના અધિકારમાં રાખવાં.

(૧૦) ગામઠાણનું ફીરાયું ગામપંચાયતને આપવાનું ચાલુ રાખવું. જળાઉ લાકડાંની ઉપજનો ⅓ ગામપંચાયતને આપવો.

(૧૧) કરથી ઉપજ કરે તેટલી બીજી રકમ સરકારે ગામ પંચાયતને આપવી.

(૧૨) આરોગ્ય રક્ષણ માટે દર આને એક પાઇ ખર્ચવાનું ધોરણ રાખવું વિગેરે.

પંચાયતોની પુનર્રચના. ૩૩. મે રાઇસિ સાહેબની કમીટીની ભલામણોના પરિણામે હજુર મંજુરીથી પંચાયતોની પુનર્રચના કરવામાં આવી તે નીચે પ્રમાણે.

(૧) મહાલ પંચાયતો તા. ૧–૧૧–૧૯૨૯ થી બંધ કરવામાં આવી.

(૨) પ્રાંત પંચાયત માટે સીધી ચુંટણી રાખી મતાધિકારનું ધોરણ નક્કી કર્યું. દરેક મહાલમાંથી ૨૫) હજારની વસ્તીએ એક સભાસદ ચુંટી કહાડવા ઠરાવ્યું. વડોદરા પ્રાંત પંચાયત માટે ૩૯, કડીપ્રાંત માટે ૫૦, નવસારી પ્રાંત માટે ૨૭ અને અમરેલી પ્રાંત પંચાયત માટે ૧૮ સભાસદો નક્કી કર્યાં. તેમાંથી ⅔ ચુટણીથી અને ⅓ નીમાએલા સભાસદ રાખવા ઠરાવ્યું. સુધરાઇની હદમાંના રહીશને સભાસદમાટે ઉમેદવારી કરવા છૂટ રાખી.

(૩) કામની સરળતા માટે (૧) નાણાં સંબંધી, (૨) રસ્તા સબંધી અને (૩) બીજાં કામો સંબંધી આવશ્યક સમિતિઓ નીમવા ધોરણ ઠરાવ્યું.

(૪) જે તે ગામના કાર્યક્ષેત્ર અંદરનાં તેમજ ગામના રૂ. ૫૦૦) અંદરનાં કામો જે તે ગામપંચાયતે કરવા. તે ઉપરાંતના કામો પ્રાંત પંચાયતે કરવાં.

(૫) આયપતવેરા ઉપર રૂપીએ બે આના પ્રમાણે અને રૂ. ૨૫૦) થી રૂ. ૭૫૦) સુધીના ખેતી શિવાયની આવક માટે રૂપીએ એક આના પ્રમાણે કર નાંખવાની પ્રાંત પંચાયતોને સત્તા આપી.

(૬) પ્રાંત પંચાયતને મળેલા લોકલસેસના ફાળામાંથી ૯૦ ટકા આવશ્યના કામો તરફ અને બાકીની રકમ મરજીયાત કામો તરફ ખર્ચવી.

(૭) સીતળાનો ખર્ચ પંચાયત અને શ્રીમંત સરકારે મળીને કરવો.

(૮) ગામ પંચાયત માટે નક્કી થએલું બંધારણ કાયમ રાખ્યું, પણ લોકલસેસની રકમમાંથી ગામ પંચાયતના ઉત્પન્નના વરાડે એક આને બે પાઈ જેટલી રકમ ગામ પંચાયતોને આપવા ઠરાવ્યું.

(૯) ખેતી શિવાયનો આકાર કોઈ સ્થળે લાગુ થાય તો પણ ગામ પંચાયતને ફીરાયા જેટલી રકમ આપવી.

(૧૦) ગામ પંચાયત કર નાખી ઉપજ વધારે તેટલી બીજી રકમ સરકારે ગામ પંચાયતને વિશેષ આપવી.

(૧૧) જરૂર છતાં કર નાખીને ગામ પંચાયત નાણાં ઉભાં કરે નહિ તો સરકાર તેવું ઉત્પન્ન વધારવા ફરજ પાડી શકશે.

પ્રાંત પંચાયતો માટે વિશેષ સુધારો.

૩૪. પંચાયતોની પુનર્રચના થયા પછી "સ્થાનિક પંચાયત સંબંધી નિબંધ સુધારવા વિષે નિબંધથી" ઘણા મહત્વના સુધારા સ્થાનિક પંચાયતસબંધી નિબંધમાં કરવામાં આવ્યા છે. દરેક પ્રાંત પંચાયત કચેરીને પ્રાંતના સુબા કચેરીની શાખા ઠરાવી છે.

મહાલોના જથામાંથી ચુંટી કહાડવાના સભાસદો ઉપરાંત (૧) પ્રાંતની સુધરાઈઓના જથામાંથી ત્રણ સભાસદ, (૨) પ્રાંતના ઈનામદારોમાંથી એક સભાસદ, (૩) પ્રાંતની વેપાર ઉદ્યોગની મંડળીમાથી એક સભાસદ, (૪) પ્રાંતના રૂ. ૩૦) ઉપરાંત આયપત વેરો ભરનારમાંથી એક સભાસદ, (૫) પ્રાંતની સહકારી મંડળીઓમાંથી એક સભાસદ, (૬) પ્રાંતના ૩૦૦ ઉપરાંત ધારો ભરનાર તથા મોટા જમીનદારમાંથી એક સભાસદ ચુટણીથી લેવાનુ ઠરાવીને પ્રાંત પંચાયતો વિસ્તૃત કરેલી છે. સભાસદની લાયકી માટે ઉમરની યત્તા ૨૧ વષની ઠરાવી છે. અને સ્થાનિક વેરા (લોકલસેસ)માં સરકાર મંજુરીથી વધારો કરવાની સત્તા પ્રાંત પંચાયતને આપી છે. કયા કામો માટે પ્રાંત પંચાયત જવાબદાર છે અને કયાં કામો માટે ગામ પંચાયત જવાબદાર છે તે ઠરાવેલું છે.

૧૯૮૭માં સ્થાનિક પંચાયતોની સ્થિતિ

૩૫. પંચાયતોની પુનર્રચના થયા પછી સ. ૧૯૮૭ ની સાલે પ્રાંત પંચાયતોની સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે હતી.

સભાસદ (સંવત્ ૧૯૮૭)

પ્રાંત પંચાયતનું નામ	ચુંટાયેલા	અમલદાર	પ્રજામાંથી નિમાએલા	કુલ
૧ વડોદરા	૨૭	૬	૭	૪૦
૨ મહેસાણા	૩૪	૮	૮	૫૦
૩ નવસારી	૧૯	૫	૪	૨૮
૪ અમરેલી	૧૨	૪	૩	૧૯
૫ ઓખામંડળ	૧૦	૩	૨	૧૫

ઉત્પન્ન (સંવત્ ૧૯૮૭)

પ્રાંત પંચાયતનું નામ	ઉત્પન્ન રૂ.	સરકારી ગ્રેન્ટ રૂ.
૧ વડોદરા	૩,૨૩,૩૭૦	૪૬,૮૯૧
૨ મહેસાણા	૪,૭૧,૮૪૭	૧,૨૯,૮૧૭
૩ નવસારી	૨,૫૮,૫૭૪	૪૬,૬૪૨
૪ અમરેલી	૧,૨૩,૩૭૦	૨૨,૪૦૮
૫ ઓખામંડળ	૭,૭૭૯	૨૦૪

ખર્ચ (સંવત્ ૧૯૮૭)

મુહત્વના ખર્ચની બાબ	વડોદરા	મહેસાણા	નવસારી	અમરેળી	ઓખામંડળ
૧ રસ્તા	૯૩,૨૪૩	૨૬,૧૪૩	૬૬,૨૩૪	...	...
૨ પાણી પુરવઠા	૮૯,૪૭૮	૧,૮૬,૯૯૨	...	...	...
૩ દવાખાના આરોગ્ય	૧૮,૬૮૯	૧૯,૭૭૦	૨૩,૩૨૨	...	...
૪ કેળવણી	૧,૦૫,૬૦૮	૧,૦૪,૯૬૮	૪૪,૮૬૧	...	...
૫ સાર્વજનિક બાંધ કામ	૨૧,૬૬૫	...	૧૯,૩૯૦	...	...
૬ મહેકમ	૩૦,૨૦૪	...	...	...	...
તમામ કુલ ખર્ચ	૩,૯૪,૬૨૧	૫,૧૯,૧૮૨	૨,૯૭,૫૩૬	૧,૩૮,૩૨૯	૮,૬૮૯

પાણીનો પુરવઠો અને સરકાર મદદ.

૩૬. પાણીના પુરવઠા માટે કુવા કરાવવા તથા બોરીંગ કરાવવા માટે હજુરશ્રીના હુકમથી પાંચસાલી યોજના પ્રાંત પંચાયતોએ કરેલી છે. નવીન કુવા માટે સરકાર મદદ ½ આપવામાં આવે છે અને બોરીંગના માટે પ્રાંત પંચાયત ખર્ચે તેટલીજ રકમ સરકાર મદદ મળે છે. બોરીંગની યોજનાથી મેસાણા અને વડોદરા પ્રાંતના ઘણા કુવામાં પાણીનો પુરવઠો થયો છે. જેના પરિણામે પાણીની તંગીની અડચણ ઘણીજ ઓછી થઈ છે. મેસાણા પ્રાંત પંચાયતને કેટલાક પાતાળ કુવા (આર્ટીજન વેલ) કરવામાં સફળતા મળી છે. પાણીના પુરવઠાના કામ માટે શ્રીમંતે ઉદાર હાથે મદદ આપવી જારી રાખ્યાથી પંચાયતોએ તેનો સારો લાભ ઉઠાવ્યો છે અને પરિણામ સારૂ આવ્યું છે.

પ્રાંત પંચાયતના ફીડર રોડ અને સરકાર મદદ

૩૭. રસ્તા માટે જોઇએ તેટલું કામ થતું નહોતું. સરકાર મદદ વગર આ કામ બનવું અશક્ય હતું. રસ્તા માટે સરકારે દરેક પ્રાંતમાં કમ્યુનીકેશન બોર્ડ સ્થાપેલ છે. જેના પ્રમુખ જે તે પ્રાંતના સુબા સાહેબ છે અને આખા રાજ્યને માટે સેંટ્રલ કમ્યુનીકેશન બાર્ડ નીમેલ છે. તેના પ્રમુખ મે. સરસુબા સાહેબ છે. મોટા રસ્તા કરવાની યોજના પબ્લીક વર્કર્સ ખાતાએ કરી

છે અને નહાના એટલે રેલ્વે ફીડર રોડ કરવાની યોજના પ્રાંત પંચાયતોએ કરી છે. રેલ્વે ફીડર રોડ કરવાનું પ્રાંત પંચાયતોએ ઓછાવત્તા પ્રમાણુમાં શરૂ કર્યું છે. કુલ્લે ૧૨૭ રસ્તા ૩૯૨ મૈલના કરવાનો પ્રોગ્રામ છે, જેની પાછળ કુલે ૨૦ લાખ રૂપીઆ ખર્ચ થશે. તેમાંથી સંવત ૧૯૮૭આખરે ૪૯ રસ્તા મૈલ ૧૪૯ કરેલા છે અને સં. ૧૯૮૮ માં પણુ કેટલુંક કામ થએલું છે અને કેટલાક રસ્તાહાલ હાથ ઉપર છે. ફીડર રોડની યોજના ઝાડ રોપવા સાથે પુરી કરવા માટે વડોદરા પ્રાંત પંચાયતે રીઝર્વ ફંડમાંથી ખર્ચ કરવા મંજુરી માગી છે તે મળેથી યોજના આગળ વધારવામાં ઘણી સરળતા થશે. ફીડરરોડ કરવામાં (૧) જમીનનું તમામ વળતર સરકાર આપે છે તથા (૨) રસ્તામાં આવતા પુલ અને નાળાં માટે અડધો ખર્ચ સરકાર આપે છે શ્રીમંતે આ પ્રમાણે રસ્તા માટે ઉદાર હાથે મદદ કરી નાહોત તો રસ્તાની યોજનાઓ પ્રાંત પંચાયત કરી શકત નહિ.

વડોદરા પ્રાંત પંચાયતની ગ્રામ્ય દવાખાના માટેની યોજના અને સરકાર મદદ

૩૮. વડોદરા પ્રાંત પંચાયતે ગામડામાં કેટલીક દવાઓ પુરી પાડવા માટે ગ્રામ્ય દવાખાનાની યોજના કરી તે સબંધી નિયમ ઘડેલો છે. તેનો અમલ સં. ૧૯૮૭ થી શરૂ કર્યો છે. જે ગામ વસ્તીના ધોરણે રૂ. ૨૫) થી ૭૫) સુધી મદદ આપે તેને તેટલીજ બીજી રકમ દવાઓ માટે પ્રાંત પંચાયત આપે. રૂ. ૨૫) સુધીની ગામ મદદ ગામ પંચાયત પણ કરી શકે. આ યોજનાનો અમલ સં. ૧૯૮૭ ની સાલે ૫૫ ગામે થયો હતો અને તે ગામોને દવાઓ માટે રૂ. ૨૨૨૫) પંચાયત મદદ આપવામાં આવી હતી. સં. ૧૯૮૮ તથા ૧૯૮૯ ની સાલમાં પણુ આ યોજના ચાલુ રહી છે અને તેનો લાભ વિશેષ ગામોએ લેવા માંડયો છે. ગામડાના લોકોને કેટલીક દવાઓ મફત પુરી પાડવામાં આ યોજનાથી ફતેહ મળી છે. ખાસ કરીને મલેરીયાની રૂતુમાં આ ગ્રામ્ય દવાખાનાનો લાભ વધારે માણસોએ લીધો છે. દિવસે દિવસે ગ્રામ્ય દવાખાના તરફ લોકરૂચી વધતી જાય છે. આ ગ્રામ્ય દવાખાનાને ગામ મદદ તથા પંચાયત મદદ જેટલીજ બીજી સરકાર મદદ આપવાનું ધોરણ શ્રીમંત સરકારે નકી કરેલું છે. સરકાર મદદનો સારી રીતે અમલ સં. ૧૯૯૦ ની સાલથી થશે ત્યારે આ યોજના ઘણી વિસ્તૃત થશે. ગામડાના લોકો કેટલાંક સામાન્ય દર્દોથી પીડા ભોગવે છે. દરેક ગામે સરકાર, પંચાયત અને ગામ મદદથી આ યોજનાપ્રમાણે લોકોને દવા આપવાની વ્યવસ્થા થાય તો લોકસુખાકારીમાં વધારો થાય.

વડોદરા પ્રાંત પંચાયતની અખાડાને મદદ આપવાની યોજના.

૩૯. વ્યાયામ શાળાઓને માટે મદદ આપવા સંબંધી પણ વડોદરા પ્રાંત પંચાયતે યોજના ઘડી ને તેને માટે નિયમ કરેલા છે. વ્યાયામ શાળાઓને શ્રીમંત સરકાર તરફથી કેળવણી ખાતેથી કેટલીક મદદ મળે છે. વ્યાયામપ્રવૃત્તિ આગળ વધે તે માટે વધુ મદદની જરુર જણાયાથી વડોદરા પ્રાંત પંચાયતે (૧) શિક્ષકપગાર, (૨) સાહિત્ય, (૩) રમતોની હરીફાઈ, (૪) પ્રવાસ, (૫) વ્યાયામ શાળાનું મકાન બાંધવું અને તરવાના કુંડ વિગેરે માટે ઠરેલા ધોરણે મદદ આપવી શરૂ કરી છે. સંવત ૧૯૮૭ માં ૨૧ અખાડાને રૂ. ૭૦૦૦)ની મદદ આપી હતી. સં. ૧૯૮૮ અને ૧૯૮૯ માં આ મદદની રકમ વધારવામાં આવી છે. આ મદદથી વડોદરા પ્રાંતમાં વ્યાયામ પ્રવૃત્તિને ઘણો વેગ મળ્યો છે. કેટલીક વ્યાયામ શાળાનાં મકાન બંધાયા છે અને કેટલાંક બંધાવાની તૈયારીમાં છે. આ યોજનાનો પ્રજા તરફથી સારો લાભ લેવા માંડ્યો છે. મેહસાણા પ્રાંત પંચાયતે પણ વ્યાયામ શાળાઓને ઉત્તેજન આપવા માંડ્યું છે.

સરકાર અને પ્રાંત પંચાયતના મદદથી પશુ દવાખાના.

૪૦. પશુ દવાખાનાને અંગે જે ખર્ચ થાય તેનો ⅔ શ્રીમંત સરકાર આપે છે અને ⅓ જે તે પ્રાંત પંચાયત આપે છે. પશુ દવાખાનાનો વહીવટ ખેતીવાડી ખાતા હસ્તક છે. વડોદરા, મેસાણા, નવસારી, અને અમરેલી પ્રાંત પંચાયતોએ જોઈતા પ્રમાણમાં પશુ દવાખાના ઉઘાડાવીને ખેતી ઉપયોગી પશુઓનો નાશ થતો અટકાવ્યો છે. પશુ દવાખાનાનો લાભ પ્રજા સારી રીતે લેછે. દવાખાના માટે સં. ૧૯૮૭ ની સાલે રૂ. ૫૬) હજાર કરતા વધારે ખર્ચ કરેલો છે. સં. ૧૯૮૭ માં વડોદરા પ્રાંતમાં ૭, મેહસાણ પ્રાંતમાં ૭, નવસારી પ્રાંતમાં ૫ અને અમરેલી પ્રાંતમાં ૨ મળી રાજ્યમાં કુલે ૨૧ પશુ દવાખાના હતા.

સામાન્ય.

કામ કરવાની વૃત્તિવાળા ગૃહસ્થોએ પ્રમાણિકપણે ઉમેદવાર કરવી જોઇએ.

૪૧. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓની ચુંટણી માટે બહોળો મતાધિકાર આપી લોકમત કેળવવાનો માર્ગ શ્રીમંતે ખુલો કર્યો છે. યોજનાઓ ઘણી સારી છતાં કેટલાક પ્રસંગે પ્રજામાંથી તેનો દુરૂપયોગ કરનારા નીકળે છે. તેથી કેટલાક પ્રસંગે પ્રજામાંથી સારા માણસો સભાસદ થવાને ઉમેદવારી કરતાં અચકાય છે અને સેવાભાવી માણસો સંસ્થાને જોઇતા પ્રમાણમાં મળી શકતા નથી. સેવાભાવી ગૃહસ્થોએ હારજીતની ચિંતા રાખ્યાશિવાય ચુંટણી માટે આગળ આવવું જોઇએ. એ પ્રમાણે કરવાથી સમય જતાં લોકમત કેળવાશે. અને કામ કરવાની ઉચ્છાવાળા સભાસદો ચુંટાશે.

૪૨. કોઈ પણ બાબતમાં સ્થાનિક પંચાયતના સભાસદોને તથા રૈયત વર્ગને કંઈ સૂચના કરવી હોય તો દરેક વર્ષની શરૂઆતમાં જે તે ખાતાના અંમલદાર તરફ કરવા ઠરેલું છે. અમલદારોએ આપેલી સૂચનાઓનો સત્વર નીકાલ કરી તે સંબંધની હકીકત વાર્ષિક રિપોર્ટમાં જણાવવા ઠરેલું છે.

સુચના કરવા તથા પ્રશ્નો પુછવાનો સભાસદોને અધિકાર.

શ્રીમંત સરકાર અને રાજ્ય ઘરાણાની સત્તા અને મોભાને તથા ખાનગી ખાતાની વ્યવસ્થાને તથા લશ્કર સંબંધી વ્યવસ્થાને, સરકારની રાજ્ય નીતિને અને બીજા રાજ્ય સાથેના સબંધને અસર કરતા ન હોય તેવી બાબતમાં પ્રશ્ન પુછી માહીતી માગવાનો અધિકાર સ્થાનિક પંચાયતના સભાસદોને વટહુકમ નં ૧૩ તા. ૧-૪-૧૯૧૪ થી આપેલો છે.

૪૩. વડોદરા રાજ્યમાં પુસ્તકાલયની યોજનામાં સ્થાનિક પંચાયતોએ સારો ફાળો આપ્યો છે. સરકાર મદદ, લોકમદદ, અને પંચાયત મદદથી આ પુસ્તકાલયોનો બહોળો ફેલાવો થયો છે. સં. ૧૯૮૭ માં ગ્રામ્ય પુસ્તકાલયો ૮૧૮, બાલ અને મહીલા પુસ્તકાલયો. ૧૨, કસ્બા પુસ્તકાલય ૪૫, મલી કુલ ૮૭૫) પુસ્તકાલયો હતા.

પુસ્તકાલયોને પંચાયતની મદદ.

૪૪. શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે ગામડાં. કસ્બા, શહેર અને પ્રાંત માટે વ્યવસ્થિત બંધારણવાળી સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ પ્રજાને આપી છે. આ સંસ્થાઓની પ્રગતિ માટે શ્રીમંતે વખતોવખત ઘટતા સુધારા વધારા કર્યાં છે. તેમજ ઉદાર હાથે મદદ કરી છે. પુનર્રચનાથી ગામ પંચાયતોની આર્થિક સ્થિતિ સુધારી છે. ગામ પંચાયતોની ઉન્નતિ થાય અને ગામડાં આદર્શ બને, ગ્રામ જીવન વધારે સુખી થાય અને ગામ તથા શહેર વચ્ચે અસમાનતાવાળુ આંતર ન પડે તે માટે છેક શરૂઆતથી ગામ પંચાયતો સુધારવા શ્રીમંત સરકારે વિશેષ લક્ષ આપ્યું છે. તેમજ ગ્રામ પુનર્ઘટનાની યોજના અને તાલુકાઓમાં પંચાયત સપ્તાહની યોજના થવાથી અમલદારો તેમજ પ્રજાવર્ગનું ધ્યાન ગામડાના ઉત્કર્ષ તરફ ખેચાયું છે.

ઉપસંહાર.

શ્રીમંતે આપેલી આ અમૂલ્ય બક્ષીસનો લાભ ઉઠાવવા તરફ પ્રજામાં ધીમેપણ ભક્રમપણે જાગૃતિ આવવા માંડી છે અને આવશે. સ્થાપેલી સંસ્થાઓનો પુરો લાભ લેવામાં કેટલીક શિથિલતા જણાતી તોપણ આ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ સ્થાપવાનો શ્રીમંતનો હેતુ ફતેહમંદ નિવડયો છે એમ કહીએ તો તે અતિશયોક્તી ન કહેવાય. કારણ દરેક ગામ પંચાયત અમુક પ્રમાણમાં

ગામના કામો કરે છે; આ તથા વ વર્ગની સુધરાઇઓ જે તે સ્થળનો કારભાર સારી રીતે ચલાવે છે, અને સ્થાનિક પંચાયતોએ સાર્વજનિક હિતની યોજનાઓ તથા સાર્વજનિક કામો કરેલ છે.

સેવાભાવથી કામ કરનાર ગ્રહસ્થો વધારે પ્રમાણમાં આગળ આવી શ્રીમંતે સ્થાપેલી સંસ્થાઓનો હેતુ પાર પાડવા પ્રયત્ન કરે તો શ્રીમંતનો ઉચ્ચ આદર્શ સફળ થઈ આ સંસ્થાઓ ઉચ્ચ સ્થિતીએ પહોંચે, અને પ્રજાના સુખ અને સગવડમાં વધારો થાય.

આપણી ગામ પંચાયતો આપેલા અધિકારનો પ્રમાણિકપણે ઉપયોગ કરે, સોંપેલા કામો કરવામાં પોતાની ફરજ બજાવે, તેમજ લોકોનો સહકાર મેળવી અવશ્યના તમામ કામો કરાવે તો આપણું દરેક ગામ આદર્શમય બને.

શ્રીમંત મહારાજાસાહેબે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ સ્થાપીને તથા બીજા અનેક પ્રયત્નોથી પ્રજાની ઉન્નતિમાટે ભારે શ્રમ લીધા છે. તે માટે પ્રજા શ્રીમંતની હંમેષને માટે આભારી રહેશે. પ્રજાના કલ્યાણનોજ મને નિદિધ્યાસ હોય છે એમ શ્રીમંત હરહમેષ બોલે છે એટલુંજ નહિં પણ તે પ્રમાણે વર્તે છે. અને તેથીજ જગતના મહાપુરૂષોમાં તેઓશ્રીએ અગ્રસ્થાન મેળવ્યું છે.

MEDICAL RELIEF IN BARODA.

(*By G. B. Pathak, M.A., LL.B.*)

Mens Sana in Corpore Sano—A healthy mind in a healthy body is a trite enough saying indeed, but it is a saying which for all its triteness is none the more honoured in practice. His Highness and his Minister Raja Sir T. Madhavrao early recognised that if their efforts at an all round development of the Baroda State were not to end in vain, they must make sure at an early stage of the health of the people. After all men's greatness in any department of life depends to a large extent on the basis of sound health.

It was to lay this foundation of physical fitness truly and well that His Highness gave a prominent place to the establishment of the Medical department in the programme of reforms which he launched at the beginning of his benign reign With characteristic efficiency His Highness' Government set about this work with due caution and forbearance. The conditions

of the problem were carefully studied. It was found that the people were not prepared to take advantage of increased facilities to fight disease and pestilence. They were too pathetically steeped in ignorance, poverty and superstition to care for doctors and nurses and all the ungodly things they connoted. They were content with quacks, Vaidyas and Hakims who professed to have studied the Ayurvedic and Yunani systems of medicine, and prescribed at random from their small Materia Medica of a few herbal and synthetic remedies. These doctors also professed to have secured control over the spirits who were held responsible for many diseases. Whether they had this control or not, it is certain their hold on the minds of the ignorant was very firm. This grip was to be loosened through wide spread education. It was a work requiring patience, and was not likely to give quick results–a new heaven and a new earth by a wave of magician's wand.

His Highness' Government however bent their energies steadily in this direction, and gradually succeeded in overcoming people's prejudices against modern hospitals and medical profession.

The story of the transformation brought about in the space of fifty years will indeed make enchanting reading but it would consume greater space than is available here. Yet a bare recital of the chronology, dates on which the various hospitals, nursing homes, dispensaries and asylums came to be established, will not be uninteresting.

When His Highness was installed on the *gadi* there was one hospital in Baroda called the State Hospital built in 1855 in the time of the Maharaja Ganpatrao. There was one dispensary in Amreli dating back to Malharrao Maharaja, and two so-called hospitals were attached to the divisions of the army stationed at Dwarka and Dhari. That was all.

The State Medical department was organised on a sound basis in 1876. Care was taken to equip the existing hospitals and dispensaries with the best qualified staff. Extensions of the hospitals were projected and new ones opened. The

Malharrao dispensary was enlarged and converted into a hospital in 1877. The same year saw the opening of the Jamnabai Hospital in the heart of Baroda City. It is admirably situated to meet the requirements of the people living in the city. Taking the State Hospital as nucleus, new additions were made round it in 1886, 1898, 1899, 1907, 1914 and 1918. The additions in 1898 and 1914 deserve special mention. In 1898 was built the Victoria Jubilee ward to house female patients. In 1914 was built what is now known as the Himatlal Shivalal Ward for Maternity cases.

While many additions were being made to the main hospital in Baroda, the districts and taluka towns were not being ignored. All the district towns and some of the more populous towns were provided with first class hospitals. It is noteworthy that they were not all set up departmentally. Many of them owe their origin to the generosity of public spirited members of the general public. Their creation by donation from private individuals is a signal tribute of recognition of the wisdom of the policy of Government initiated at the instance of the fore-sighted Maharaja Saheb. While the bigger towns were getting hospitals and dispensaries, the smaller villages were served by a net-work of dispensaries scattered all over the territories.

As is but natural the capital city has been the most frequent recipient of the latest amenities in the field of medicine and surgery. The State General Hospital is now one of the best-staffed and equiped hospitals in India. It is responsible not merely for the treatment of patients but also for training nurses and midwives–a scheme which has received most favourable reception at the hands of the public. The growing number of in-patients and outdoor patients and students, is an eloquent expression of the affectionate regard in which the hospital is held by the general public.

Simultaneously with the growth and expanse of medical institutions there has been a growing awakening on the part of the people to the need of living in hygienic surroundings. This awakening is the result of the steady efforts of His

Highness' Government to show to people how their lives become better and happier by more sanitary surroundings. In towns, the provision of extensive parks, pipe-water supply and drainage, stringent municipal rules about house buildings; in villages the setting apart of sites for unhealthy occupations like the potters' and tanners'; the steady flow of ideas about sanitation made to impinge on the people's consciousness through the medium of the Revenue department; the encouragement given to head-men of villages for keeping their villages clean; these and many other devices, too numerous to mention, are responsible for the change in the people's attitude towards the work of the departments of medicine and sanitation.

The picture which the situation presents is indeed not as bright as might be desired nor is the future free from misgivings; yet the task accomplished has not been a light one and let us with thankful hearts pray God that He in His infinite grace may long spare us our beloved Maharaja to whose inspiration and guidance we owe it to be well set on the upward path of progress.

सार्वजनिक बांधकामें

(लेखकः—श्रीयुत **वासुदेव रामचंद्र तळवलकर.** एल्. सी. ई., ए. आर. आय्. बी. ए.,)

जाहीर बांधकाम खातें हें महाराजांचें आवडतें खातें! केव्हांहि पहा श्रीमंतांची स्वारी कोठी कचेरीकडे वळली कीं, पब्लिक वर्कस् खात्यांत गेल्याशिवाय बहुधा राहावयाचीच नाहीं. नुक्तीच परवां घडलेली गोष्ट ताजें उदाहरण म्हणून देतां येईल. ती अशी:—

श्रीमंत महाराज विलायतेहून बडोद्यास ता. ६ डिसेंबर १९३२ रोजीं आले. दुसऱ्या दिवशीं कचेरीमध्यें आल्याबरोबर द्वारमंडपांतून हल्लीं जेथें सेक्रेटरीएट लायब्ररी आहे तेथें जाऊन मोटर थांबविली व चीफ इंजीनीअराचा तपास केला.

गोष्ट साधी परंतु जाहीर बांधकामाबद्दल महाराजांचे ठायीं असलेली आवड आणि कळकळ ह्यांची साक्ष पटविणारी असल्यानें येथें तिचा उल्लेख केला आहे.

कचेरीमध्यें येऊन महाराज चालू बांधकाम कोठपावेतों पुरें होत आलें आहे; जुन्या केलेल्या आंखीव रचनेंत (plan) व हल्लीं तयार झालेल्या बांधकामांत कितीसा फरक पडला; तो फरक इष्ट कीं अनिष्ट; सोयीचा कीं गैरसोयीचा, वगैरेबद्दल पुसतपास व नवीन घाटत असलेल्या विचारांचें दिग्दर्शन, जमल्यास स्वतःहि हातानें एखादी आकृती काढून आपली आवड सुचविणें इत्यादि कामें महाराज अत्यंत उत्साहानें व कलेच्या रसोद्ग्राही दृष्टीनें करतात.

महाराजांच्या ठायीं वसत असलेल्या कलाभिरुचीची साक्ष त्यांनीं करविलेलीं 'जाहीर बांधकामें' देत आहेतच. त्याच बांधकामांच्या योगानें पौर्वात्य स्थापत्यशास्त्राचें श्रीमंतांनीं स्वतःच्या आवडीनें कसें पुनरुज्जीवन केलें, व 'राजा प्रकृतिरंजनात्' ह्या म्हणीची सार्थकता कशी करून दाखविली ह्याचें छोटेसें दिग्दर्शन प्रस्तुतच्या लेखांत आम्हीं करणार आहोंत.

बडोद्याचें प्राचीनत्व

'आमचीं देशी संस्थानें' या नांवाची लेखमाला नवयुगांत सन १९१८ सालीं प्रसिद्ध झाली. तींत बडोदें संस्थानाबद्दल केलेल्या ऐतिहासिक विधानांत ऐतिहासिक सत्याच्या दृष्टीनें कांहींशी विसंगती दिसून येते. तद्विरुद्ध आमचें म्हणणें ऐतिहासिक सत्य हुडकून काढण्यास साधनीभूत होणारें असल्यानें आम्हीं पुढील कांहीं विचार लोकांपुढें मांडीत आहों:—

गुजराथेंतील राष्ट्रकूट घराण्यांतील राजा कर्कराज यानें इ. स. ८१२ मध्यें जें एक भूमिदान केलें त्याचा ताम्रपट प्रसिद्ध आहे. दान करतांना 'वडपद्रक' नांवाच्या स्थलाचा व त्याच्या चतुःसीमेचा उल्लेख त्यानें केला आहे. त्यांत उल्लेखिलेलें वडपद्रक म्हणजे बडोदें, अंकुटिक म्हणजे अकोटा, महासेनक म्हणजे भेसाणा तलाव ऊर्फ हल्लींचें विलासपूर, जम्बूवाविक

१ बडोदें शहराचा इतिहास दमाजीराव गायकवाडाच्या कारकीर्दीपासून सुरु होतो. पण त्या पूर्वीचा तो १००० वर्षांचा जुना आहे. बडोद्याचा पहिला नामनिर्देश राष्ट्रकूट वंशांतील कर्कराजाच्या शिलालेखांत (स. ८१२-८२१) सांपडतो. लक्ष्मीविलास राजवाड्याच्या बगीच्यांत असलेली अमीनसाहेबांची कबर पूर्वी जैनमंदीर होतें. नवलाखी विहीर गुजराथचा सुभा जाफरखान ह्याचा वजीर सुलेमान ह्यानें इ. स. १४२९ मध्यें बांधली.'—नवयूग१९१८.

२ Ind. Anti. Vol. XII.

३ पहा नगरपट (City Survey Map) १८७५.

म्हणजे जम्बूबेट. जम्बू नांवाचें स्थळ विहिरीमुळें प्रसिद्ध आहे. शेवट उल्लेखिलेलें जम्बूवाविक ह्यांतील ' वाविका ' बहुधा हल्लींची नवलाखी विहीर असावी अशी आमची कल्पना आहे. ह्या नवलाखींत एक गुप्त लिपींत असलेला त्रोटक लेख आम्हांस आढळला आहे त्यावरून ही विहीर ७ व्या शतकाचे सुमारास बांधण्यांत आली असावी असें अनुमान काढावयास आधार मिळतो.

ह्या नवलाखींत एक मुसलमानी शिलालेख सांपडल्यावरून ही विहीर जाफरखान ह्यानें बांधली असें कांहीं लेखकांचें म्हणणें आहे. परंतु आम्हांस त्याच विहीरींत सांपडलेल्या गुप्तकालीन शिलालेखावरून वरील लेखकाचें म्हणणें आम्हांस पटत नाहीं. गुप्तकालीन शिलालेखाखेरीज दुसराहि आधार आम्हीं देऊं शकूं.

नवलाखी जवळच पीरघोडा ह्या नांवाचें एक मुसलमानांचें थडगें आहे. ही इमारत मूळ जैन किंवा हिंदू लोकांनीं बांधली असावी असें तिच्या शिल्प-कामावरून दिसतें. व ती बांधून पुरी होण्यापूर्वींच मुसलमानांनीं तो सर्व प्रदेश काबीज केला असावा असें वाटतें.

इतिहाससंशोधकांस प्रिय पण इतरांस रुक्ष वाटणारी ही माहिती विस्तारानें सांगत बसण्याचें हें स्थळ नव्हे. गुप्तकालीन शिलालेख व पीरघोड्याच्या बांधणीवरून सुचलेले विचार आम्हीं सप्रमाण लवकरच वाचकांपुढें मांडणार आहोंत. तूर्त आम्हांस इतकेंच दर्शवावयाचें आहे कीं, 'नवयुगांतील' लेखक म्हणतात त्याहून बडोदें शहर बरेंच प्राचीन आहे. प्राचीनत्व हा मौल्यवान गूण आहे व तो गूण बडोद्यास देण्यास येथील ' जाहीर बांधकामें'च कारणी-भूत होत आहेत.

नगररचनाविस्तार

पूर्वींचें बडोदें व हल्लींचें बडोदें ह्यांत जमीन अस्मानचें अंतर आहे. आमचें हें म्हणणें शाब्दिक व लाक्षणिक अर्थानें तंतोतंत खरें आहे, हें पुढील विवेचना-वरून दिसून येईल.

चहूं बाजूंनीं कोट असलेलें भुईकोट किल्ल्यासारखें शहर, आजूबाजूची वालुकामय जमीन, ठिकठिकाणीं दिसून येणारी उंच सखल जागा, भोंवताली असलेली घनदाट वृक्षराई, ठायीं ठायीं दिसून येणारे पीर व बावड्या,

जुन्या धाटणीचीं घरें व वाडे वगैरे कुठें ? व आजच्या विशाल सडका, सुंदर जलाशय, गोडशीं उपवनें, गगनचुंबी इमारती, राजवाड्यांचें वैभव, दुतर्फा असलेली वृक्षराजी, समोरच समोर लांबवर जाणारे रस्ते वगैरे सर्व पाहिले तर आमचें म्हणणें कितपत खरें आहे ह्याची सत्यता अनुभवावयास मिळेल.

आपलें राजधानीचें शहर सालंकृत दिसावें ह्याबद्दल श्रीमंतांनीं नगरविस्ताराकडे स्वतःच्या हौशीनें लक्ष पुरविलें आहे. लोकांच्या सोयी पहातांना कलेची दृष्टी आणि प्रगतीची दिशा डोळ्यापुढें ठेवल्यामुळें पूर्वीच्या वनास आज ' नंदना'ची शोभा आणतां आली.

स्टेशनपासून मांडवीपावेतों आल्यास रस्त्यानें आजूबाजूस ज्या इमारती दिसतील त्यांनीं शहराला किती सौंदर्य प्राप्त करून दिलें आहे ह्याचा विचार मनांत उद्भवतो. सुरसागर तलावाच्या उत्तरभागीं उभें रहावें आणि समोर दिसणारें दृश्य बघावें. समोर मिडल स्कूल, फीमेल ट्रेनिंग कॉलेज ह्यांच्या इमारती; पूर्व बाजूस जरा आडवी अशी न्यायमंदिराची भव्य इमारत; पश्चिमभागीं असलेलें फीमेल ट्रेनिंग कॉलेजचें बोर्डिंग, हें पहातांना महाराजांनीं हा टापू किती सुंदरतेनें सजविला आहे ह्याची सत्यता पटेल. ह्याच जलाशयाच्या पूर्वभागीं मोठासा बगीचा, आणि उत्तरभागीं एक भव्य इमारत पुढें मागें होण्याचा संभव आहे. आणि तसें झाल्यास ह्या टापूची शोभा द्विगुणीत होणार आहे. अशाच प्रकारचा दुसरा एक टापू सध्यां सजविला जात आहे. स्टेशनवरून निघालें कीं, पहिल्यांदा हायस्कूलची इमारत लागते. तेथून जरा पुढें आलें कीं, हल्लीं बांधकाम चालू असलेली मोठी भव्य अशी सायन्स इन्स्टिट्यूटची इमारत लागते. त्यापुढें आलें कीं, बडोदें कॉलेजची डौलदार इमारत दृष्टीस पडते. मध्यें सयाजीराव टॉवर व उजव्या बाजूस दूरच दूर जाणारा असा सयाजीगंजचा रस्ता व त्याचे टोंकाशीं असलेली ' अमीन-निवास ' ह्या नांवाची इमारत असा हा टापू आहे. शहरांत जाणाऱ्यास कॉलेजनंतर महाराजांचा अश्वारूढ पुतळा लागतो. पूल ओलांडल्यानंतर राजघराण्यांतील राजपुरुषांच्या छत्र्या, नवीन बांधले जात असलेलें भव्य कीर्तिमंदीर, तसेंच इस्पितळाच्या इमारती नगरशृंगाराची साक्ष देतात.

तेव्हां नगरविस्तार व रचना ह्यामध्यें श्रीमंतांनीं स्वतःची आवड, लोकांची

सोय, कलेची दृष्टी, स्थापत्यशास्त्राचें पुनरुज्जीवन, जुन्या कलेची जोपासना इत्यादि गोष्टी नजरेसमोर ठेवल्या ही अत्यंत अभिमानाची गोष्ट आहे.

श्रीमंतांची आवड

महाराजांच्या चरित्राचें अवलोकन केलें तर आपल्याला त्या चरित्राचे चार मुख्य भाग पाडतां येतील. इ. स. १८८१ सालीं श्रीमंतांचा राज्यारोहण समारंभ झाल्यानंतर पहिलीं ६।७ वर्षें राज्यपद्धतीची पुनर्घटना व तिचा अंमल ह्यांमध्यें गेलीं. ह्यास आम्ही 'घटना काल' असें संबोधितों. इ. स. १८८७-९५ पावेतोंचा काल महाराजांच्या प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळें करावा लागलेला प्रवास व पर्यटण यांत गेला असल्यामुळें आम्हीं त्यांस 'अनुभव–काल' असें नांव देतों. महाराज प्रत्येक गोष्ट नेहमीं विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीनें अभ्यासीत असल्यानें ह्या कालास 'अभ्यास काल' असें नांव जरी दिलें तरी सार्थ होण्यासारखें आहे. ह्या पुढचा काल म्हणजे १८९५ ते १९०९ पावेतोंचा. मनामध्यें जमविलेल्या नवकल्पना, नानाविध विचार, त्यांचा उच्चार व आचार ह्या दृष्टीनें महत्वाचा आहे. म्हणून ह्या कालखंडास आम्ही 'विचारकाल' असें संबोधितों व तदनंतरचा म्हणजे १९०९ ते १९३३ पावेतोंचा काल प्रगतीचा, स्थैर्याचा, सर्वव्यापी सुधारणेचा असल्यानें ह्या कालास आम्हीं 'प्रगतिकाल' म्हणून म्हणतों.

वर उल्लखिलेल्या कालखंडांत 'अनुभवकाल' प्रस्तुतच्या लेखाच्या दृष्टीनें अत्यंत महत्वाचा आहे देशाटन केल्यानें पंडित मैत्री होते, सभेंत, समाजांत संचार करतां येतो, शास्त्रग्रंथ विलोकन करतां येतें व ह्या सर्वांच्या योगानें मनुष्य चतुर, सर्वव्यापी (All-round) बनतो. त्याचप्रमाणें महाराजांचे अनुभव आहेत उत्तरहिंदुस्थानचा प्रवास, विलायतेचा प्रवास, विशेषतः लंडन, प्यारिस, रोम वगैरे ठिकाणचे त्यांचे मुक्काम, त्यांच्या आवडीनिवडींना योग्य वळण देण्यास व कलाविकासाची दृष्टी त्यांचे ठायीं उत्पन्न करण्यास विशेष कारणीभूत झाले असावेत असें 'जाहीर बांधकामा' वरून स्पष्ट दिसतें. उदाहरणार्थः—राजमहालांतील मोझेकचें काम, मकरपुरा राजवाड्यांतील बाग, कॉलजेची इमारत, राजमहालाच्या प्रांगणांतील "निम्नोद्यान" (Sunk Gardens) वगैरे कामें पाश्चात्य धर्तीवर केलेलीं आढळतात. ह्या सर्वांचा तुलनात्मक अभ्यास केल्यास स्वतंत्र प्रबंध

लिहावा लागेल इतकें साहित्य पुरेसें आहे. परंतु येथें स्थलसंकोचास्तव फक्त नामनिर्देशच करीत आहोंत.

स्थापत्यशास्त्रावर कांहीं विचार

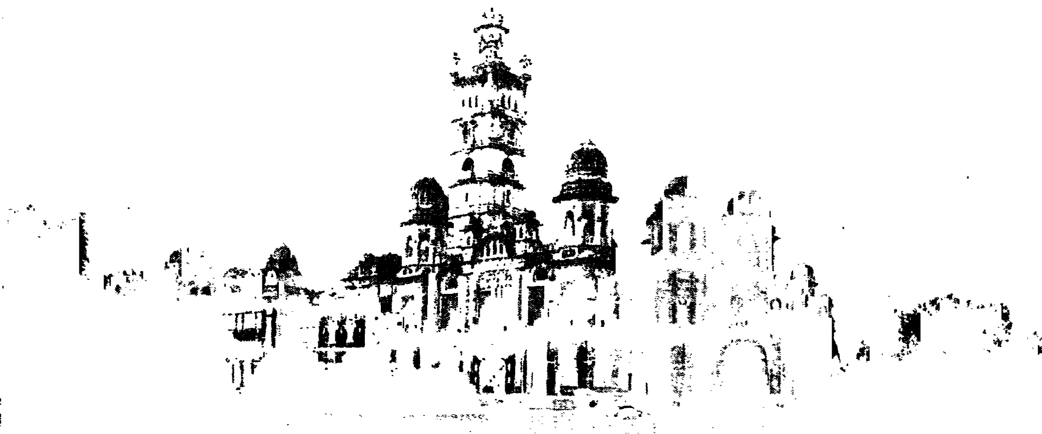
स्थापत्यशास्त्राच्या दृष्टीनें प्रत्येक चांगल्या इमारतीचे ठायीं मुख्यतः खालील गुण असावे लागतातः—

१ प्रमाणबद्ध मांडणी, २ समतोलपणा, ३ मध्यस्थानीं असलेलें आकृतीचें सुंदर प्रमुख दर्शन, ४ उचित मापयोजना, ५ बाह्यांगाची आकर्षकता, ६ छाया आणि प्रकाश ह्यांचें मिश्रण, ७ कारागिराची कुशलता, ८ इमारती पुढील विस्तृत पटांगण, व ९ इमारतीचें उच्चस्थान.

ह्या दृष्टीनें बडोयाच्या बहुतेक सर्व जाहीर इमारती वरील कसोटीस पूर्णपणें न उतरल्या तरी कांहीं विशिष्ट गुण त्यांचे अंगीं व भोंवतालीं असल्यानें त्यांची गणना श्रेष्ठ स्वरूपांत करतां येते, हें पुढें संकलित केलेल्या माहितीवरून दिसून येईल.

राजवाडे

शहराचे मध्यभागीं जुना सरकारवाडा म्हणून ओळखला जाणारा राजवाडा आजहि अस्तित्वांत आहे. इ. स. १८७५ सालीं सुरू झालेल्या रीजन्सीच्या अमदानींत ह्या राजवाड्यांत राजकुटुंब रहात असे. ह्या राजवाड्यास पुष्कळसे चौक असले व त्या मानानें राजवाडा मोठा विस्तीर्ण असला, तरी त्यांत हवा व प्रकाश ह्यांचा पूर्ण अभाव, अरुंद व अवघड जिने, प्रशस्त पण गैरसोयीचीं अशीं मोठमोठीं दालनें वगैरे बऱ्याच गैरसोयी त्यांत असल्यानें राजकुटुंबास रहाण्यास तो राजवाडा योग्य नव्हता. जुन्या राजवाड्याशेजारींच थोड्या नव्या धर्तीवर कै. श्रीमंत मल्हारराव महाराजांनीं बांधलेल्या नजरबाग राजवाड्यांत रहाणेंहि राजमंडळींस बरें वाटेना. मकरपुऱ्यास असलेला राजवाडा शहरापासून बराच दूरवर असल्यानें त्या वेळेचे राजपालक व दिवाण राजा सर टी. माधवराव ह्यांस कामकाजाच्या दृष्टीनें तोहि गैरसोयीचा वाटणें साहजीकच होतें. मोतीबागेंतील बंगला लहान असल्यामुळें एवढ्या मोठ्या राजकुटुंबाचा ह्यांत समावेश होणें शक्य नव्हतें म्हणून शहराजवळ हवेशीर ठिकाणीं नवा राजवाडा बांधावा असें ठरविण्यांत आलें.

लक्ष्मीविलास राजवाडा

(पृ. ३७१)

ह्या सुमारास नगरविस्तार पश्चिमेच्या बाजूस होत होता. इ. स. १८७५ सालीं तयार केलेल्या नगरपटा–(City survey map) वरून असें दिसतें कीं, शेठसावकार, अमीर उमराव अशा धनाढ्य लोकांच्या इमारती, बागबगीचे ह्या बाजूस होत होते. नदीचे सांनिध्यामुळें हा भूमिप्रदेश थंड व हवेशीर वाटणें साहजीकच होतें. म्हणूनच नवीन राजवाड्यासाठीं ह्याच भागांतील जागा मुक्रर करण्यांत आली. राजवाड्याचें काम करणारे शिल्पशास्त्रज्ञ म्हणून मेजर मँट ह्यांची सरकारांतून योजना झाली.

बडोद्यांतील नवीन बांधल्या जाणाऱ्या सर्व इमारती सर्वमान्य हिंदुपद्धतीच्याच असाव्यात ह्याबद्दल दुमत नव्हतें. स्वाभिमानी राजा सर टी. माधवराव व त्यांचें मंडळ पौर्वात्य स्थापत्याचे चहाते असल्यानें पौर्वात्य स्थापत्यकलेचें पुनरुज्जीवन व संगोपन केल्याचें श्रेय तत्कालीनांस अंशभागानें व श्रीमंत महाराजसाहेबांस पूर्णांशानें देतां येईल.

इतर संस्थानांतून विशेषतः कोल्हापूर, जयपूर, ग्वाल्हेर, डीग, उदेपूर वगैरे वगैरे संस्थानांतून प्राचीन वास्तु–शास्त्राबद्दल विशेषशी आवड दिसून येत होती. केव्हां केव्हां हत्तीची अंबारी बांधणें, लग्नसमारंभाकरतां मंडप बांधणें, देवघरांतील डोल्हारा बांधणें, अशा अनेक लहान मोठ्या प्रसंगीं जुन्या कारागीरांचें कौशल्य दृष्टीस पडे. तेव्हां अशाच वा इतर स्वाभिमानपूर्ण राजनेत्यांचें प्रोत्साहन जुन्या शिल्पशास्त्रास मिळाल्यामुळें पौर्वात्य संस्कृती टिकाव धरूं शकली.

अशाच प्रकारचें प्रोत्साहन श्रीमंत महाराजांनीं दिल्यामुळें लक्ष्मीविलास राजवाड्यासारखी मोठी इमारत पौर्वात्य पद्धतीवर होऊं शकली. एकोणिसाव्या शतकांत पौर्वात्य पद्धतीवर बांधलेली एवढी मोठी इमारत दुसरी कोठेंहि नाहीं, म्हणूनच तिची महती विशेष आहे.

इ. स. १८७९।८० सालीं नवीन राजवाडा बांधण्याची कल्पना निघाली. त्या वेळीं श्रीमंत ताराबाईसाहेब व श्रीमंत महाराज ह्यांचे विवाहसमारंभ लवकरच व्हावयाचे असल्यानें नवीन कुटुंबास रहाण्यास नूतन राजवाडा हा हवाच, ह्या दृष्टीनें कामाची सुरवात केली असावी. राजवाड्याचें काम पुरें होण्यास १२ वर्षें–एक तप–लागलीं. श्रीमंत महाराजसाहेब ह्या राजवाड्यांत इ. स. १८९१ सालीं प्रथम रहावयास गेले.

राजवाड्याची उत्तर दक्षिण लांबी ५१२ फूट असून पूर्व पश्चिम रुंदी २०० फूट आहे. राजवाड्याच्या मनोऱ्याची उंची २०४ फूट आहे. ह्या राजवाड्याचे मुख्य भाग चार आहेत. पहिला राजदरबाराकरतां असून त्याचे पश्चिमेस हत्ती महाल (Hathi Hall) आहे. दरबारचे लोकांस आंत जाण्यासाठीं प्रवेशद्वार (entrance) उत्तरेस आहे. दरबारचा मुख्य दिवाणखाना ९४ फूट लांब व ५४ फूट रुंद दुमजली आहे. तिन्ही बाजूस पहिल्या मजल्यावर प्रेक्षकांकरितां लांकडी झरोके ठेवण्यांत आले आहेत. पूर्व बाजूस सिंहासनाची जागा आहे. युरोपमध्यें ज्याप्रमाणें मोठमोठ्या देवळांमधून वा इमारतींतून स्टेन्ड ग्लासच्या (रंगीत कांचांच्या) तसबिरा असतात त्या पद्धतीवर ह्या राजवाड्यांतील दरबार हॉलमध्यें यशोदाकृष्णाच्या दोन, रामपंचायतन व विष्णुपंचायतन अशा चार तसबिरा खास विलायतेहून तयार करवून आणल्या आहेत.

दरबारचे दिवाणखान्याचे भिंतांस संगमरवराप्रमाणें गुळगुळीत व सफाईदार गिलावा (plaster); राजवैभवास साजेलसें मोझेकचें काम, रंगीबेरंगी तक्तपोशी, सोनेरी वर्खानें सुशोभित केलेल्या गिच्या चौकडी वगैरेमुळें दिवाणखाना अत्यंत प्रेक्षणीय झाला आहे. सोनेरी मोझेकचे कामाकरतां कारागीर इटलीहून आणविले होते.

ह्या राजवाड्याचा महाराज रहातात तो भाग दक्षिणेस आहे. ह्या भागाच्या मध्यभागीं एक कारंज्याचा चौक आहे. महाराजांच्या भागास दोन चौक व दुमजली इमारत आहे. त्यास स्वतंत्र द्वारमंडप (porch) व संगमरवरी जिना आहे. ह्या बाजूंनीं शिरतांना उजव्या बाजूस कामकाजाचीं दालनें व डाव्या बाजूस ए. डी. सी. ची खोली व प्यालेस ऑफिस वगैरेसाठीं दालनें आहेत. वरच्या मजल्यावर उजव्या बाजूस दिवाणखाना, श्री. महाराजांचें ग्रंथसंग्रहालय व भोजनस्थान (Dining Hall) असून डाव्या बाजूस दिवसा रहाण्यासाठीं खासगी दालनें आहेत. ह्यावरील दुसऱ्या मजल्यावर श्रीमंतांचें शयनागार आहे. राजपाहुण्यांची रहाण्याचीं दालनें ह्याच मजल्यावर आहेत.

श्रीमंत महाराजसाहेबांच्या विभागाच्या दक्षिणभागीं श्रीमंत सौ. मा. महाराणीसाहेबांचें निवासस्थान आहे. त्यांसहि स्वतंत्र द्वारमंडप असून इतर सर्व दालनें श्रीमंतांच्या निवासस्थानासारखींच आहेत.

श्री. सौ. मा. महाराणीसाहेबाकरतां एक स्वतंत्र दरबाराचा दिवाणखाना आहे. तोच लक्ष्मीविलास राजवाड्याचा चौथा मुख्य भाग होय.

ह्या शिवाय दवाखाना, जामदारखाना, बिलियर्डरूम, ऐने महाल, गादी-महाल वगैरे स्वतंत्र विभाग राजवाड्यांत पूर्व बाजूस आहेत. पाकगृह नजी-कच असून स्वतंत्र आहे.

ह्या राजवाड्याचें बाह्यांग दगडी आहे. अग्रभाग उत्तर व पश्चिमदिग्भागीं असून कलाकुसरीनें अलंकृत केला आहे. ह्या राजवाड्याची बांधणी उत्तर हिंदुस्थानांतील शिल्पशास्त्राच्या धर्तीवर आहे. प्रख्यात शिल्पशास्त्रज्ञ व लेखक सर जेम्स फर्ग्युसन ह्या पद्धतीस ' आर्य-भारती ' (Indo-Aryan) संप्र-दाय म्हणून संबोधितो, आणि पुष्कळ अंशीं राजवाडा पाहून जाणाऱ्या मंडळींस तसेंच वाटतें.

राजवाड्याभोंवतीं असलेला बाग, पश्चिमेच्या बाजूस असलेले विस्तीर्ण कारंजे व निम्नोद्यान (Sunk garden), त्याभोंवती असलेलीं फुलझाडें व तेथून समोर दिसणारा राजवाडा वगैरे दृश्य अत्यंत रमणीय वाटतें.

मकरपुरा

शहरापासून ४ मैलांवर असलेला मकरपुऱ्याचा राजवाडा कै. श्रीमंत खंडेराव महाराजांनीं शिकारीचे सोयीसाठीं बांधला. इ. स. १८८३ सालीं ह्या वाड्याचाच विस्तार म्हणून श्रीमंत महाराजांच्या कारकीर्दींत एक भाग नवीन पद्धतीवर बांधण्यास सुरुवात होऊन तो इ. स. १८९० सालीं पुरा झाला ह्याचे नकाशे मि. चिझम ह्यांनीं तयार केले होते. हा राजवाडा विटांचा बांधला असून तो इटालियन रेनेसान्स धर्तीवर आहे. ह्यास मुख्य ठिकाणीं चुन्याच्या गिलाव्यानें मढविण्यांत आलें आहे. इंग्रजींत ह्यास (Stucco) म्हणून म्हणतात.

राजवाड्याभोंवती इटालियन पद्धतीचा सुंदर बाग आहे. ह्यांत संगमरवरी कारंजे, सभामंडप, ठिकठिकाणीं ठेवलेले पूर्णाकृती पुतळे (Life size), भोंवतीं पसरलेलें ' हरित तृणाच्या मखमालीचें हिरवे गार गालिचे ', नाना-विध रंगाच्या फुलांचे सुंदर ताटवे वगरेमुळें मन आकर्षून अगदीं गुंग होऊन जातें. ह्या सुंदर बागेची रचना करण्यास विलायतेंतील सुप्रसिद्ध बागवान मि. गोल्डरिंग ह्यांची नेमणूक झाली होती.

प्रतापविलास

कै. युवराज श्रीमंत फत्तेसिंहराव गायकवाड ह्यांच्या करतांच खास हा राजवाडा बांधण्यांत आला होता. हल्लीं तेथें त्यांचे चिरंजीव राजपौत्र श्रीमंत युवराज प्रतापसिंह रहात असतात. हा राजवाडा दगडी असून इंग्लिश रेनेसान्स पद्धतीवर बांधला आहे. ह्याचे नकाशे मुंबईचे शिल्पशास्त्रज्ञ मि. स्टिव्हन्स ह्यांनीं तयार केले होते.

इतर राजनिवास

ह्याशिवाय उटकमंड येथील वुड—स्टॉक बंगला, मुंबईचा जयमहाल पॅलेस वगैरे इमारती प्रसिद्ध आहेत.

पूर्वीचे अमदानींत बांधलेला नजरबाग राजवाडा सुसज्ज स्थितींत ठेवण्यांत आला आहे. श्रीमंत महाराजांचे कारकीर्दींत ह्या वाड्यास राज—पाहुण्यांकरतां स्वतंत्र भाग वाड्याचा विस्तार म्हणून जोडण्यांत आला आहे. नजरबाग राजवाड्यांत हल्लीं जवाहिरखाना व कै. श्री. खंडेराव महाराजांनीं मक्केस पाठविण्याकरतां तयार करविलेले मोत्याचे दोन सुंदर गालिचे ठेवण्यांत आले आहेत.

लक्ष्मीविलास राजवाडा हा राजदंपतीचें निवासस्थान आहे. खाशा स्वाऱ्या येथें असतांना नामदार व्हॉइसरॉय अगर इतर बडे पाहुणे आले असतां मकरपुरा राजवाड्यांत त्यांच्या मुक्कामाची सोय करण्यांत येते. लग्नकार्य प्रसंगीं व्याही मंडळींच्या जानवशासाठीं बहुशा नजरबाग राजवाडाच देण्यांत येतो.

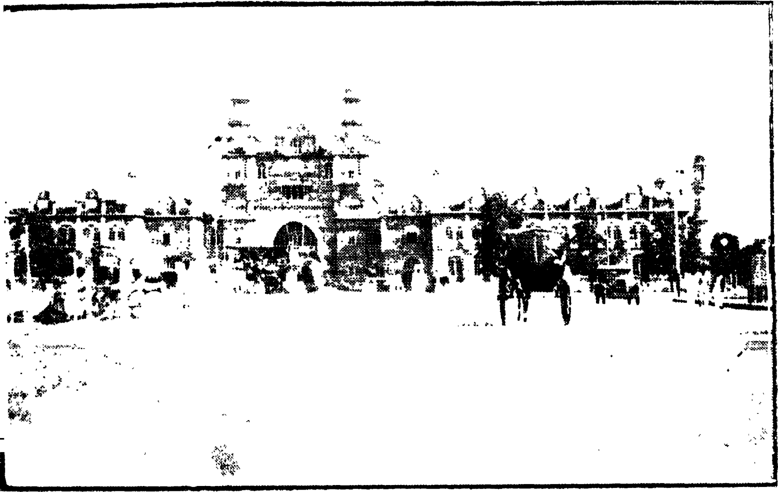
कचेऱ्या

रीजन्सीच्या अंमलांत कोठी कचेरी बांधून झाली होती. नंतर लवकरच सर्व्हे सेटलमेंट कचेरी हल्लीं ज्या ठिकाणीं बसते ती इमारत तयार झाली. इ. स. १८९५ पर्यंत राज्यांतील सर्व ठिकाणीं महाल कचेऱ्या, पोलीस ठाणीं, मुनसफ कोर्टें वगैरे इमारती बांधण्यांत आल्या. नवसरीची मुख्य कचेरी बांधण्यासहि त्याच वेळीं सुरुवात झाली. अमरेलीची मुख्य कचेरी श्रीमंत महाराजांच्या नव्या अमदानींत मि. चिझम ह्यांच्या देखरेखीखालीं सन १८९३ मध्यें बांधून पुरी झाली. मेहेसाण्यास कचेरीसाठीं बांधलेली इमारत

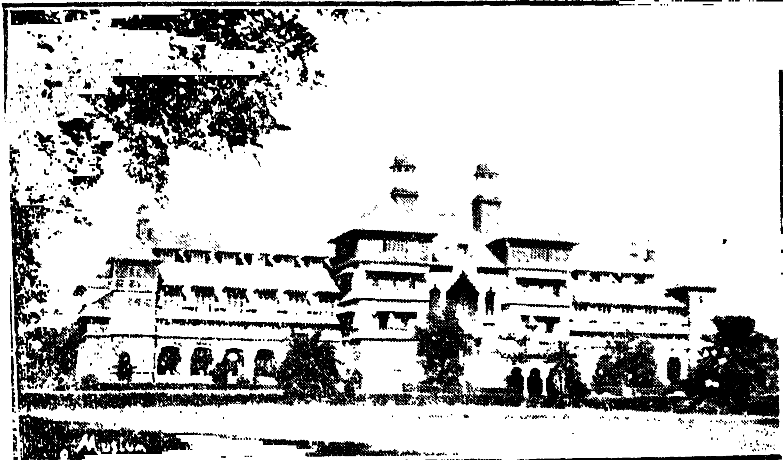

प्रतापविलास.

न्यायमंदिर.

मुसलमानी पद्धतीवर बांधली असून मि. स्टिव्हन्स ह्यांच्या देखरेखीखालीं तिचें बांधकाम झालें. ह्या इमारतीचें बांधकाम शिल्पशास्त्राच्या दृष्टीनें वाखाणण्याजोगें महत्त्वाचें होणारें असल्यामुळें त्यास दहा वर्षे लागली (१८९३–१९०३). राज्याचें दप्तर दिवसेंदिवस वाढत चाललें होतें. म्हणून इ. स. १८९५ सालीं रेकर्ड टॉवर ह्या नांवाची स्वतंत्र इमारत बडोद्यास कोठी कचेरीसमोर बांधण्यांत आली. इ. स. १९०७ चे सुमारास जुना सरकारवाडा कचेऱ्या व शाळांकरतां खानगी खात्यांतून इमारत खात्याकडे सोंपविण्यांत आला. इ. स. १९१३ मध्यें दप्तरें ठेवण्याकरतांच खास अशीं नव्या धर्तीवर रेकर्ड ब्लॉक नांवाची नवी इमारत रेकर्ड टॉवर जवळ बांधण्यांत आली. त्यांत दप्तरें ठेवण्यास लाकडी घोड्याऐवजीं मजल्याचे लोखंडी घोडे पुरविण्यांत आले, व रेकर्ड टॉवर ह्या इमारतीचा उपयोग कचेऱ्यांकडे होऊं लागला. इ. स. १९१३ मध्यें ऑफिस ब्लॉक नांवाची आणखी एक लहानशी इमारत बांधण्यांत आली. रेकर्ड टॉवर रोमॅनस्क धर्तीवर बांधलं आहे असें म्हटलें तरी चालेल. ह्याचे नकाशे मद्रासचे शिल्पशास्त्रज्ञ मि. कॅंबेल ह्यांनीं केलें असें ऐकिवांत आहे. रेकर्ड ब्लॉक व ऑफिस ब्लॉक मि. कॉईल ह्यांनीं रेनेसान्स धर्तीवर बांधिले आहेत.

मि. कॉईल ह्यांनीं कोठीस जोडून हुजुर मध्यवर्ति कचेरी बांधिली. ह्या इमारतीची सुरुवात १९१४ मध्यें होऊन १९१७ मध्यें इमारत पुरी झाली. ह्यामध्यें मध्यवर्ति कचेरी व धारा सभेचा दिवाणखाना ह्यांचा मुख्यतः समावेश करण्यांत आला आहे. तळधरांत दप्तरखाना आहे. ह्यापूर्वी मध्यवर्ति कचेरी कोठींत बसत असे. हल्लींची मध्यवर्ति कचेरीची इमारत इंग्लडमध्यें प्रचारांत असलेल्या गॉथिक पद्धतीवर बांधण्यांत आली आहे.

जुन्या अमदानींत सर्व कचेऱ्यांचा समावेश एका ठिकाणींच होत असे. परंतु राज्यकारभाराच्या विस्तारामुळें जसजशा इमारती वेगवेगळया होऊं लागल्या तसतशा कचेऱ्या कोठींतून निरनिराळया निघाल्या. नवा दवाखाना बांधून झाल्याबरोबर चीफ मेडिकल ऑफिसरची कचेरी तिकडे गेली. मध्यवर्ती कचेरीसाठीं इमारत तयार झाल्याबरोबर दिवाणकचेरी, हुजुरकामदार कचेरी वगैरे कचेऱ्या त्या इमारतींत नेण्यांत आल्या. रेल्वे ऑफिस देखील कामाच्या सोयीसाठीं गोयागेटकडे नेण्यांत आलें. एकंदरीनें पहातां येथील वाढत्या राज्यकारभारास दर ५।७ वर्षांनीं एक नवीन इमारत लागते

व त्याप्रमाणें प्रसंग पडेल तेव्हां कचेऱ्यासाठीं नवीन इमारत बांधण्याचे नकाशे तयार ठेवण्यांत येतात.

चिमणबागेंतील खानगी कचेरी व जयसिंहराव लायब्ररी ह्यांचेमध्यें असलेलें उघडें मैदान एखादी कचेरी बांधण्यासाठींच खास राखून ठेवण्यांत आलें आहे. कोठीचें पटांगणांत मध्यवर्ति कचेरी ज्या धर्तीवर बांधण्यांत आली आहे त्याच धर्तीवर दक्षिणेचे बाजूस आणखी एक इमारत उठवून मध्यवर्ती कचेरीच्या बाह्य स्वरूपाशीं समता आणावी अशी श्रीमतांची इच्छा आहे, आणि त्यांच्या आज्ञेनुसार नकाशे देखील तयार करण्यांत आले आहेत.

मध्यवर्ति तुरुंग

इ. स. १८८३–८४ च्या वार्षिक अहवालावरून असें दिसतें कीं, बंदिवासीयांचीं मनें सुसंस्कृत व्हावींत व त्यांची स्थिति सुधरावी ह्या उच्च हेतूनें नीति व सद्वर्तन ह्या विषयांवर आठवड्यांतून एक दिवस बोधपर उपदेश करण्यांत येत असे. अशा कालांत बडोद्यांत पहिलीच इमारत मध्यवर्ति कारागृहासाठीं बांधण्यांत आली. इ. स. १८८१ मध्यें ही इमारत बांधून पुरी झाली. कारागृहासाठीं एकंदर ६,७२,००० रु. खर्च करण्यांत आला. हिंदुस्थानांतील नमुनेदार कारागृहाची रचना अभ्यासून येथील कारागृह बांधण्यांत आलें.

कारागृहाची रचना वर्तुलाकृती असून केंद्रस्थानीं रक्षकाकरतां उंच मनोरा बांधण्यांत आला आहे. बंदिवानांचीं शय्यागृहें, एकांतवासाच्या जागा परिघाचे समान भाग करणाऱ्या अनेक त्रिज्ज्यांवर करण्यांत आल्या असल्यामुळें अंतस्थ रक्षकाचें कार्य फार सुलभ झालें आहे. कारागृहाचा बाह्य तट चतुष्कोणी असून चारी कोपऱ्यांवर व मध्यभागीं रक्षकाकरतां मनोरे बांधण्यांत आले आहेत. पूर्वाभिमुख तटाचे मध्यभागीं प्रवेशद्वार असल्यानें तेथें पहाऱ्यासाठीं मनोरे नाहींत. तटाचे आंत रुग्णालय, बंदिवानांस धंदेशिक्षण देण्याचा वर्ग व कार्यालय वगैरे सोयी करण्यांत आल्या आहेत. तटाबाहेर अधिकारी वर्गाकरतां निवासस्थानें असून सभोंवतीं कृषीकर्मासाठीं विस्तृत आवार आहे.

ह्यानंतर नवसरी, अमरेली, मेहेसाणा, द्वारका वगैरे ठिकाणीं कारागृहें बांधण्यांत आलीं आहेत.

मध्यवर्ति कारागृहांत न्यायप्रविष्ट कैद्यां–(under-trial prisoners)

करतां स्वतंत्र गृह असून त्यांचा गुन्हेगारांशीं संबंध न येईल असा बंदोबस्त करण्यांत आला आहे.

या कारागृहांत उत्तम गालिचे, सतरंज्या, वेतकाम, सुती व रेशमी कापड वगैरे जिन्नस तयार होतात. तसेंच तटाबाहेरच्या भागांत बागाईत करण्यांत येते. कांहीं दिवस येथें बोर्स्टल धर्तीचें कार्यालय चालू ठेवण्यांत आलें होतें. पण पुढें मॉडेल फार्ममध्यें ह्या संस्थेचा समावेश करण्यांत आला. येथें विशिष्ट प्रकारचे व उत्तम वर्तणुकीचे गुन्हेगार ठेवण्यांत येतात. १६ ते २१ वर्षांचे आंतील गुन्हेगारांची सोयहि येथेंच करण्यांत येते.

रुग्णालय (State General Hospital)

राज्यारोहणानंतर थोड्याच दिवसांनी श्रीमंतांनीं प्रजेच्या आरोग्यरक्षणार्थ उच्चप्रतीचीं रुग्णालयें राजधानींत व इतरत्र बांधण्यासंबंधीं आपला उद्देश जाहीर केला. इ. स. १८८६ चे सुमारास बडोद्यास डफरिन इस्पितळ नांवाचें सार्वजनिक रुग्णालय बांधून पुरें झालें, आणि त्याचा उद्‌घाटनसमारंभ व्हॉइसराय लॉर्ड डफरिन ह्यांच्या हस्तें ता. ८-११-१८८६ रोजीं झाला. त्या वेळचें रुग्णालयाचें संकुचित स्वरूप व आजचें दिसणारें प्रचंड स्वरूप हीं दोन्हीं लक्षांत घेतली तर जुन्या, नव्यांतलें जमीनअस्मानाचें अंतर दिसून येईल. रुग्णालयांतील आवारांत त्याच्या विविध अंगोपांगांसाठीं बांधलेल्या इतर इमारती पाहिल्या म्हणजे एक मोठें कार्यक्षेत्र आहे असें वाटूं लागतें. त्यांतील विविध कार्यांची ओळख करून देण्यास श्रीमंतांचे प्रजाहिततत्परता, दानशूरता, भूतदया वगैरे गुण वाटाड्यासारखे आपणाबरोबर आंत येऊन दाखवितात व म्हणतात—‘ पहा, ही घरीं राहून येथील औषध नेणारांसाठीं व्यवस्था; त्याच्यापुढें ‘ क्ष ’ किरणाच्या साहाय्यानें होणाऱ्या सुश्रूषेची खोली पहा; हें खास डोळ्यांचे तज्ज्ञ ह्यांचें कार्यक्षेत्र; त्यानंतर ही दवाखान्यांत राहून औषधोपचार घेणाऱ्या मंडळींची शुश्रूषा पहा; त्यापुढें हें ‘ कृमीचिकित्सालय ’ (Bacteriological Laboratory) व पलीकडे प्रसूतिगृह ! ! ’ ह्या सर्व संस्था पाहिल्यानंतर प्रत्येकजण आश्चर्यानें थक्क होऊन जातो व वाटाड्यांचे मनःपूर्वक आभार मानतो.

इ. स. १८८६ सालीं बांधलेल्या ह्या रुग्णालयाचा विस्तार होत होत ३१ वर्षांनीं तें परिपूर्ण स्वरूपांत दिसूं लागलें. इ. स. १९१७ मध्यें रुग्णालयांतील एका भागाचा उद्‌घाटन समारंभ लेडी विलिंग्डन ह्यांच्या हस्तें झाला.

रुग्णालयाभोंवतीं सुंदरसा बगीचा आहे. स्वच्छता व टापटीप, रोग्याबद्दल प्रेम व कळकळ अशी येथें आढळून येत असल्यामुळें ही विशेष श्रेष्ठ स्वरूपाची संस्था समजली जाते.

सार्वजनिक बाग

ह्या उपवनाचा विस्तार सुमारें ११३ एकर आहे. उपवनाची रचना विश्वामित्री नदीचे कांठीं करण्यांत आल्यामुळें त्यांस विशेष रमणीयत्व प्राप्त झालें आहे उन्हाळयांतहि नदींत पाणी राखून ठेवलें जातें. त्यावेळीं पाण्यावरून वहाणारा सायंकालीन शीतल वारा, पावसाळ्यांत दिसून येणारी नदीची विशालता व हिंवाळयांत अनुभवास येणारें स्तब्ध वातावरण वगैरेमुळें सार्वजनिक बाग हें जणूं आनंदाचें निवासस्थानच वाटतें.

गगनचुंबित वृक्ष, निरनिराळे लतामंडप, अनेक हिरवळी, कांहीं ठिकाणीं ठेवलेले पुतळे, लांब चलांब व दूरच दूर असे दिसणारे रस्ते, दुतर्फा वाढलेलीं झाडें, खालीं फारशी खळबळ न करणारा विश्वामित्रीचा वसिष्ठी थाटाचा प्रवाह, वर झोंके घेत असलेला झुलता पूल, सभोंवार पसरलेलें शांत व गोड वातावरण ह्या सौंदर्यसमुच्चयानें अनेक कवींस स्फूर्ति दिली; अनेक लेखकांस वर्ण्यविषय मिळवून दिला; अनेक कादंबरीकारांस कथानकाला हवी असलेली पार्श्वभूमि सजवून दिली; अनेक चित्रपटकारांना दुर्लभ असा चित्ताकर्षक देखावा सुलभ करून दिला; कित्येकांस ‘ हरपलें श्रेय ’ सांपडून दिलें, आणि कित्येकांस ‘ सौंदर्य हेंच आनंदाचें निवासस्थान, आणि आनंद हें परमेश्वराचें निवासस्थान ’ असें सत्य पटवून दिलें.

असा हा सार्वजनिक बाग सन १८७९ सालीं जानेवारीच्या ८ तारखेस उघडण्यांत आला. ह्यांत अजबखाना (Museum), चित्रसंग्रहालय (Picture Gallery), वादन–मंदिर (Band Stand) वगैरे इमारतींचा समावेश होतो. सर्व प्रकारचे पशुपक्षीहि येथें ठेवण्यांत आले असून एरवीं त्यांस हवी असलेली **वन्यावस्था** येथेंहि आजूबाजूस निर्माण केली आहे. त्यामुळें त्यांना आपण येथें ‘ त्रयस्थ ’ आहोंत असें वाटत नसेल

सार्वजनिक बाग ज्या वेळीं लोकांस खुला करण्यांत आला त्या वेळीं केलेल्या भाषणांत श्रीमंत महाराजसाहेब म्हणाले —

‘ शहरांत वस्ती अतिशय दाट असल्यामुळें प्रत्येकाच्या घराभोंवतीं बाग

असणें शक्य नाहीं. म्हणूनच लोकांच्या सोयीसाठीं व मनोरंजनासाठीं ह्या सार्वजनिक संस्थेचें उद्घाटन करण्यांत येत आहे. बागेंतील श्वेतशिबिरा (White Pavilion) शिवायचा सर्व भाग लोकांकडून सार्वत्रिक स्वरूपांत वापरला जावा अशी आमची इच्छा आहे.'

प्रजेची गरज ओळखण्यांत व भागविण्यांत श्रीमंतांनीं मार्मिक वात्सल्यच दाखविलें आहे ह्यांत शंका नाहीं.

ज्युबिली गार्डन

इ. स. १९०६ सालीं रौप्य महोत्सव साजरा करण्यांत आला. त्याचें स्मरणार्थ शहराचे कोटाबाहेरील एका मुख्य भागीं एक बाग करण्यांत आला त्यास ज्युबिली बाग म्हणतात. ह्या जागीं पूर्वीं दाट वस्ती होती ती कमी व्हावी व शहरांत बाग असावा ह्या हेतूनें बाग करण्यांत आला. येथें सायंकाळीं लोकांची फार गर्दी असते. ह्या बागेंतच गौतमबुद्धाचा पुतळा बसविलेला असून त्याच्या धर्माचीं मूलतत्त्वें व्यासपीठांतील कोणशिलेवर कोरण्यांत आलीं आहेत.

शहरांतील नजरबागेसभोंवतालचा बाग सार्वजनिक उपयोगाकरतां खुला ठेवण्यांत आला आहे. तसेंच सूर्यनारायणाचें मंदिराभोंवती लहान बाग, कोठी कचेरीपासून तों थेट प्रतापविलास राजवाड्यापर्यंतच्या सडकेचे बाजूस ठिकठिकाणीं असलेले बाग, हॉस्पिटल, कॉलेज, हायस्कूल वगैरे सरकारी इमारतीं-भोंवती असलेले बगीचे ह्यामुळें शहरास बरीच शोभा आली आहे.

गुजरात प्रांतामध्यें जलाशयांचे अभावीं बाग हिरवे गार ठेवणें बरेंच कठीण पडतें. बडोद्यास जरी नळानें पाणी आणलें आहे तरी तें बागेला देण्याइतकें मुबलक नाहीं. म्हणून उन्हाळ्यांत त्या मानानें बागेची फार आबाळ होते. येथें पाण्याचा जर सुकाळ असता तर बडोदें शहर हें जणूं उपवनांतच रचलें आहे कीं काय असा भास झाला असता.

शिक्षणसंस्था—कॉलेज

इ. स. १९२७ सालीं झालेल्या जलप्रलयाची आठवण अजून लोक विसरले नसतील. अगदीं अशाच प्रकारें इ. स. १८७७ सालींहि जवळ जवळ इतकाच भयंकर पूर आल्यामुळें लोकांची बरीच दैना उडाली होती. तेव्हां अशा जल-

प्रलयाच्या सार्वजनिक संकटापासून बचाव व्हावा म्हणून त्यावेळीं नुकतेंच सुरू केलेल्या कॉलेजच्या बांधकामांत फेरफार करून चौथरा जास्त उंच घेण्याचें ठरवावें लागलें. त्यामुळें इमारतीस उच्चस्थान प्राप्त होऊन बाह्यांग विशेष आकर्षक बनलें. ह्या उच्चस्थानीय इमारतीचा सन १९२७ मध्यें आलेल्या महापुरांत लोकांची धनदौलत बचावण्याकडे कसा उपयोग झाला हें सर्व-श्रुत आहेच.

इ. स. १८८० सालीं नवा राजवाडा बांधतांना शहरामध्यें कोणत्या इमारती कोणत्या जागीं बांधाव्यात हें कांहीं निश्चित ठरविलें नव्हतें. तरी पण सर्व इमारती शहराच्या पश्चिमेच्या भागांतच बांधण्यांत याव्यात असें ठरविण्यांत आलें असावें असा आमचा समज आहे. रेल्वेस्टेशन हेंच बहुधा शहराचें केंद्रस्थान स्वाभाविक रीतीनें असूं शकतें. त्याच्या आजूबाजूस इमारती, शहर वगैरे अनायासें वसते.

कॉलेजची इमारत अशाच परिस्थितींत आणि विचारानेंच बांधली गेली असावी. दुसरें असें कीं, कँपमध्यें रहाणाऱ्या लोकांस शिक्षणविषयक एखादी संस्थाहि नसल्यामुळें तशाप्रकारची संस्था असावी अशी त्यांची मागणी होती. ती मागणीहि विचारांत घेऊन हें स्थल निश्चित केलें असावेसें वाटतें. सार्वजनिक उपवनाची जागा देखील नदीकांठींच पसंत केल्यामुळें तें स्थळ देखील जाणाऱ्या येणाऱ्यांच्या वाटेवरच येतें व त्याचा उपयोग उपभोगदृष्ट्या होतो. कसेंहि जरी असलें तरी कॉलेजसारखी संस्था शहरापासून बऱ्याच अंतरावर राहिली. सार्वजनिक उपवन व कॉलेज ह्या दोहोंनीं स्टेशनच्या पूर्वभागीं बरीचशी जागा अडविल्यामुळें तद्नुषंगीक इमारती बांधण्यास स्थळ म्हणून दुसरें राहिलें नाहीं. इतकेंच नव्हे तर कॉलेजच्या भव्य इमारतीस साजेसें प्रांगण ठेवतां आलें नाहीं आणि त्यामुळें त्या इमारतीची छाप जशी बसावी तशी बसत नाहीं. म्हणून ही भव्य इमारत नगररचनेच्या दृष्टीनें जितक्या सुस्थलीं बांधावयास हवी होती तितक्या सुस्थलीं बांधली गेली नाहीं ह्याबद्दल जरा वाईट वाटतें.

ही इमारत इ. स. १८८३ मध्यें बांधून पुरी झाली. त्यावर खर्च सुमारें ८ लक्ष रुपये झाला. शिल्पशास्त्रज्ञ मि. चिझम ह्यांनीं ह्या इमारतीचे नकाशे तयार केले. ह्या इमारतींत विशेष वाखाणण्याजोगें असें काम म्हणजे घुमटाचें. घुमटाच्या डाव्या व उजव्या बाजूस दोन सारखे भाग केले असून इमारतीचा

सर्व आकार सारखा आहे. ही इमारत दोन मजली असून वरचा व खालचा मजला सारखा आहे.

कॉलेजची भव्य इमारत बांधतांना तिचे बाजूचे दोन समान भाग व ते जोडण्यास एक चौरस विशाल दालन अशी योजना करण्यांत आली. इमारतीचें बाह्य स्वरूप डौलदार असून अतिशय भव्य व मनोहर आहे. वास्तुशास्त्राचे मुख्य गुण म्हणजे समतोलपणा, प्रमाणबद्ध मांडणी, उचित योजना हे प्रामुख्यानें त्यांत वास करीत असल्यानें ह्या इमारतीच्या विशालत्वानें मनावर बराच परिणाम होतो.

कॉलेजच्या मध्यभागीं असलेला गोल घुमट हिंदुस्थानांत इंग्रजी अमदानी सुरू झाल्यानंतर पाश्चात्य शिल्पशास्त्रज्ञांनी प्रथमतःच बांधला आहे. ही कला नवीनच असल्यामुळें सर्वांचें लक्ष त्याकडे वेधलें गेलें. म्हणून शास्त्रीय दृष्ट्या देखील ह्या इमारतीचें महत्व विशेष आहे.

मुख्य दालन तळमजल्यावर असून घुमट जेथें सुरू होतो तेथें आकृति अष्टकोनी केली आहे. अशाच प्रकारची आकृति घडवून आणण्याचा प्रघात जुन्या युगांत आपणाकडेहि होता, हें विजापुरच्या गोल घुमटावरून दिसून येईल. ११० फूट व्यासाचा एवढा मोठा घुमट हिंदुस्थानांत इतरत्र कोठेंहि नाहीं. ह्याच्याच खालोखाल येथील कॉलेजच्या इमारतीचा घुमट येतो.

घुमटाचे बांधणीची विशेष काळजी घ्यावयाची म्हणजे तो ज्या ठिकाणापासून उभारण्यांत येतो तेथें त्याचे आधारस्तंभांची मध्यबिंदुपासून पसरण्याकडे प्रवृत्ति असते. व त्यामुळें घुमट ज्या भिंतीवर उभारलेला असतो तिचा कल बाहेर झुकण्याकडे असतो. चौकोनी दालनावर गोलाकृति घुमट चढवावयाचा म्हटल्यास चौकोनी आकृतीचें गोलाकृतींत पर्यवसान करावें लागतें. येथील कॉलेजच्या इमारतींत अष्टकोनाच्या आकृतींत चतुष्कोनाची समाप्ती विजापुरच्या घुमटाप्रमाणें केलेली आढळते. ह्या परिवर्तनामुळें पायाशीं घुमटाचा परीघ लहान होतो व त्यामुळें बाहेर झुकण्याचा त्याचा कल कमी होतो.

कॉलिजच्या घुमटाचे दोन भाग आहेत. बाहेरील भाग हलका असून त्याचा आधार आंत असलेल्या घुमटावर आहे. पायाशीं असलेल्या अष्टकोनी आकृतीच्या प्रत्येक कोनापासून निघणाऱ्या कण्यावर बाहेरच्या घुमटाचा

आकार आहे व आंतील कण्यामधील जागा विटांच्या छतांनीं भरून काढली आहे. म्हणून त्यास आंतील घुमट व बाहेरील घुमट असें म्हणण्यांत येतें. हीं बांधणी कौशल्यपूर्ण असून ती १५ व्या शतकांत फ्लॉरेन्स येथें ब्रुनेलेशकी नांवाच्या शिल्पशास्त्रज्ञानें प्रचारांत आणली.

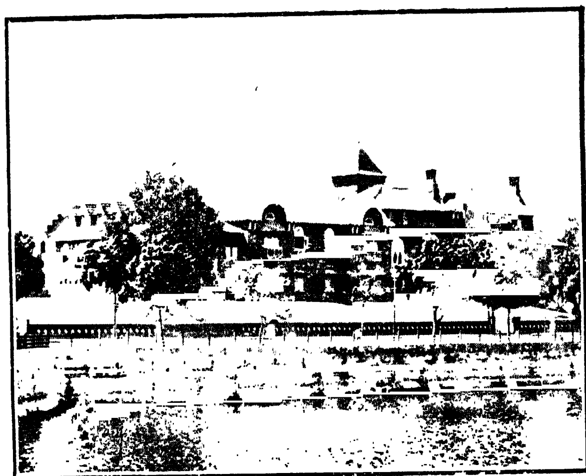
कॉलेजचें बाह्यस्वरूप सॅरासिनिक म्हणजे मुसलमानी धर्तीवर आहे व आंत मात्र निरनिराळ्या आवडीनिवडीनुरूप केलेलें बांधकाम आहे. असें करणें इष्ट कीं अनिष्ट, हा वादग्रस्त प्रश्न आहे. कॉलेजच्या बांधणीपासून घुमट बांधण्याच्या प्रचारामुळें ब्रिटिश अमदानीपूर्वी असलेल्या स्थापत्य पद्धतीचें पुनरुज्जीवन झालें.

कॉलेजच्या इमारतीचें काम पुरें झाल्यानंतर मि. चिझम विलायतेस गेले. त्यानंतर त्यांनीं Royal Instiute of British Architects या सभेपुढें घुमट व त्याची शास्त्रीय बांधणी ह्या विषयावर एक निबंध वाचला. त्यांत बडोदें येथील कॉलेजच्या घुमटाचें प्रामुख्यानें वर्णन केलें होतें.

हायस्कूल

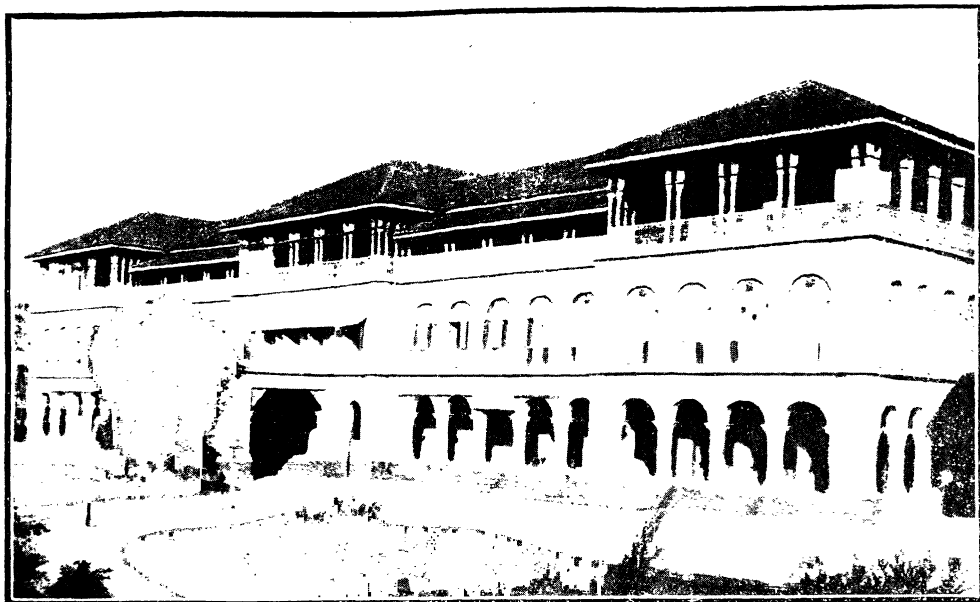
कॉलेजच्या इमारतींतच पूर्वी हायस्कूल बसत असें, पण शिक्षणाच्या वाढत्या प्रसारामुळें कॉलेजची इमारत त्या मानानें लहान पडूं लागली. म्हणून हायस्कूल करतां स्वतंत्र इमारत स्टेशनच्या पूर्व भागीं व कॉलेजच्या जरा पुढें बांधण्याचें ठरविण्यांत आलें. सन १९१३ मध्यें कामास सुरवात होऊन तें काम स. १९१७ मध्यें पुरें झालें. ह्या इमारतीचे नकाशे सर वुइल्यम इमरसन ह्याजकडून तयार करविण्यांत आले.

हायस्कूलची इमारत पौर्वात्य पद्धतीवर बांधली गेली आहे. लाल विटांचा एक थर व पांढऱ्या दगडाचा दुसरा अशा क्रमानें रचना असल्यामुळें बाह्यस्वरूप चित्तवेधक वाटतें. अशी रचना फार प्राचीनकालापासून अस्तित्वांत असून ह्या रचनेस बायझेंटाईन अशी संज्ञा आहे. कॉन्स्टँटीनोपल शहरांत ह्या रचनेनें बांधलेली अनेक देवळें, प्रासाद आजहि अस्तित्वांत आहेत. बायझेंटाईन पद्धतीचें आणखी मुख्य लक्षण म्हणजे मुख्यस्थानीं निदान घुमट असावा. त्याप्रमाणें ह्या इमारतींत तीन घुमट आहेत. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे पाश्चात्य बायझेंटाईन व पौर्वात्य भारतीय कलेचे थोडेसें संमिश्रण ह्या इमारतींत दिसून येतें.

महिला अध्यापन शाळा.

कोठी कचेरी.

हायस्कूलच्या शेजारींच ज्युबिली सायन्स इन्स्टिटयूट ह्या नांवाचें मोठें कॉलेज सध्यां बांधण्यांत येत आहे. ती संस्था फक्त सायन्सच्याच विद्यार्थ्यांच्या उपयोगी पडणारी आहे. शिक्षण दिवसेंदिवस वाढत्या प्रमाणावर असल्यानें व वाङ्मयीन शिक्षणापेक्षां शास्त्रीय (science) शिक्षण विशेष मोलाचें वाटूं लागल्यामुळें अशा संस्थेची देखील गरज बडोद्याला भासत आहे. ह्या इमारतीचें बांधकाम आज सुरूं असून तिच्यासाठीं सहा लाख रुपये मंजूर झाले आहेत.

कीर्तिमंदिर

Lives of great men all remind us
We can make our lives sublime

—Longfellow

थोर महात्म्यांचा थोरपणा सदा सर्वकाळ आपल्या नजरेसमोर असावा, चिरस्मरणीय व्हावा, त्यांच्या कृतीचें रसोद्ग्रहण करण्याची दृष्टि आपल्याठायीं असावी, आपणहि तत्समान होण्याचा प्रयत्न करावा वगैरे उच्च विचार थोर महात्म्यांच्या चरित्राबद्दल प्रत्येक व्यक्तिमात्राचे मनांत येतात. त्याप्रमाणें श्रीमंत महाराजांचे ठायीं असे नुसते विचारच काय पण ते विचार प्रत्यक्ष कृतींत उतरविण्याची उत्कट इच्छाहि होती. ही इच्छा उत्पन्न होण्यास महाराजांचें देशाटनच कारण असावें. फ्रान्समधील पॅन्थीऑन व इंग्लंडमधील वेस्टमिनिस्टर ॲबे ह्या दोन संस्था पाहिल्यावर आपणाकडेहि असेंच एखादें कीर्तिमंदिर असावें असें महाराजांना वाटूं लागलें असावें. ह्या इच्छेस श्रीमंताच्या सुवर्ण महोत्सवाचे वेळीं मूर्तस्वरूप आलें व त्यांनीं कीर्तिमंदिराचा पाया ता. १५-१-१९२६ रोजीं घातला.

श्रीमंत महाराजसाहेब त्यावेळीं केलेल्या भाषणांत म्हणाले, ‘ राज्याच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठीं ज्यांनीं ज्यांनीं परिश्रम केले असतील त्यांच्या उपकाराची जाणीव असूं देणें हें आपलें कर्तव्य आहे. त्यांचें कार्य आपल्यासमोर चिरस्मरणीय स्वरूपांत रहावें ह्या हेतूनेंच कीर्तिमंदिर स्थापन करण्यांत येत आहे. कीर्तिमंदिरांत आल्याबरोबर ह्या मोठ्या लोकांच्या दर्शनानें आपल्या मनांत भक्तिभाव जागृत होतील आणि जे कोणी दर्शनार्थ येतील त्यांच्याहि मनांत अशाच प्रकारचा पूज्यभाव उत्पन्न होईल.

कीर्तिमंदिर बांधावें असें सन १९२४ सालीं ठरलें व त्याप्रमाणें योजना तयार करण्याबद्दल श्रीमंतांची आज्ञा झाली. नेहमींच्या पद्धतप्रमाणें श्रीमंतांना आंखीव चित्रें (Plans) सादर करण्यांत येत असत, त्यावेळीं महाराजांनीं त्यांत कसकशा उपयुक्त सूचना केल्या व स्वतःची आवड सुचविली हें खालील उदाहरणावरून दिसून येईलः—

१. बडोद्यांतील इतर इमारतींप्रमाणें ह्या इमारतींत देखील घुमट असावा असें पूर्वीच्या योजनेंत ठरलें होतें. परंतु ह्या इमारतींत विशेष नाविन्य दिसावें म्हणून घुमटाऐवजीं शिखर ठेवण्यांत यावें असें श्रीमंतांनीं ठरविलें.

२. कीर्तिमंदिरांत पूर्वीच्या महाराज आणि महाराणीसाठीं पुरेशी समाधी-स्थलें असावीत आणि इतर कीर्तिमान मंडळींच्या पुण्यस्मरणार्थ पुष्कळसे कोनाडे ठेवण्याबद्दल श्रीमंतांनीं सांगितलें.

३. पुढें मागें ह्याच जागेला नगरविस्ताराच्या दृष्टीनें बरेंच महत्व येण्याचा संभव असल्यानें विश्वामित्री नदीच्या फांट्यावर एक मोठा पूल बांधण्याचेंहि सूचित केलें.

४. कीर्तिमंदिराच्या सभामंडपाच्या पहिल्या स्वरूपांत महाराजांनीं बरेच फेरफार करविले. पूर्वी सुचविलेली रचना बांधकाम दृष्टीनें भरीव (solid) स्वरूपाची होती. महाराजांनीं सुचविलेली योजना थोडीशी हलकी (light), पण सुटसुटीत व व्यवस्थित अशी आहे.

अशा प्रकारच्या सूचना श्रीमंतांनीं अनेक वेळां आंखीव चित्रें पाहून केल्या आहेत व त्यांच्याच सूचनेनुरूप झालेलीं कामें त्यांच्या आवडीनिवडीची साक्ष कलात्मक स्वरूपांत देत आहेतच.

कीर्तिमंदिर आणि ज्युबिली सायन्स इन्स्टिटयूट ह्या दोन्हीं इमारतींचीं बांधकामें सध्यां चालू असल्यामुळें त्याबद्दल विशेष उल्लेख केला नाहीं.

इमारतीवर झालेल्या खर्चाची जंत्री.

राज्यकारभारच्या अहवालावरून असें दिसून येतें कीं, राज्याच्या उत्पन्नां-पैकीं १५ टक्के उत्पन्न जाहीर बांधकामांवर दरवर्षी खर्च करण्यांत येतें. ह्यांत रस्ते, पाटबंधारे, इमारती वगैरेंचा समावेश होतो. हीं सर्व कामें लोकांची सोय, सार्वजनिक हितसंवर्धन, वगैरे करतांच करण्यांत येतात. आजपावेतों श्रीमं-

तांनीं अनेक शिक्षणसंस्था, राजकीय शासनसंस्था ह्यांकडे पुष्कळ पैसे खर्च केले आहेत. त्यांतील मुख्य बाबती खालीलप्रमाणें नमूद करतां येतील:

(आंकडे लाखाचे आहेत)

१	कॉलेज	८·३	१२	मकरपुरा राजवाडा	१२·८
२	मिडल स्कूल	१·४	१३	प्रतापविलास	१२·०
३	फीमेल ट्रेनिंग कॉलेज	०·९	१४	न्यायमंदिर	७·३
४	मेल ट्रेनिंग कॉलेज	१·१	१५	खंडेराव मार्केट	१·४
५	म्युझियम्	२·६	१६	सेंट्रल जेल	७·७
६	पिक्चर गॅलॅरी	१·६	१७	हॉस्पिटलस्	६·८
७	सार्वजनिक बाग	११·२	१८	वॉटर वर्कस्	४३·०
८	ज्युबिली बाग	०·५	१९	सायन्स इन्स्टिटयूट	६·३
९	कलाभवन	५·५	२०	सेंट्रल लायब्ररी	१·९
१०	कीर्तिमंदिर	४·१	२१	बडोदें हायस्कूल	२·८
११	लक्ष्मीविलास राजवाडा	५२·५	२२	ड्रेनेज काम	२५·०

वरील बाबतींत पाटबंधारे, रेल्वे व राज्यांत बडोदें शहराशिवाय इतर ठिकाणीं बांधलेल्या इमारतींचा उल्लेख केलेला नाहीं. एकंदर झालेल्या खर्चाचा आंकडा गोळा करूं म्हटलें तर तो २१ कोटीपावेतों जाईल असें वाटतें.

उपसंहार

हा सर्व खर्च श्रीमंत सरकार केवळ रयतेच्या सुखासाठीं, प्रगतीसाठीं, लोकशिक्षणासाठींच करीत आहेत हें पाहिलें म्हणजे मन आनंदीत होतें, आणि ‘कृतज्ञतेचे अश्रू’ डोळ्यांत जमूं लागतात. सार्वजनिक बांधकामें कलावैशिष्ट्यानें देत असलेली साक्ष ऐकून प्रत्येक जण उपकारबुद्धिनें श्रीमंतांना दुवाच देईल ह्यांत शंका नाहीं.

MAHARAJA AS AN ADMINISTRATOR.

(*By Rao Bahadur Govindbhai H. Desai, B.A., LL.B.*)

On the auspicious occasion of His Highness Sayajirao Gaekwad III completing the seventieth year of his eventful life and entering the seventy-first, it would be interesting to have a brief survey of his administration of the Baroda State for over 50 years from the 28th of December 1881, when he assumed the reins of Government in his own hand. The first and the most striking fact is that His Highness' reign presents a pleasing contrast with that of the past rulers of Baroda. The internal feuds and strifes and the external wars and dissensions ; the greed of money and territory and the apathy for public good and prosperity have become things of the past. Raja Sir T. Madhavrao and his band of helpers had laid the foundations, and sketched out a programme for a systematic and civilized Government. But to make the administrative machinery effective, to grapple with difficulties in questions of internal reforms and to urge the State forward on the lines of progress was the task which the young Maharaja found reserved for himself. The work accomplished during more than half a century has been most remarkable and its effects far reaching for the progress and welfare for the people of Baroda.

Volumes can be written on the achievements of His Highness, as ruler of the Baroda State. But only a brief summary of them can be given here. The old *ijara* and *bhagvatai* system has been abolished, a scientific land revenue survey and settlement has taken the place of the old *ijara* and *bhagvaai* ; petty and vexatious imposts have been abolished ; and duties which hampered trade have ceased to exist. Departments of Government such as Revenue, Law, Police, Public Works, Education, Medical, Sanitation, Agriculture, Co-operative, Commerce and Industries, Finance &c., have been formed on the model of those in British India ; an efficient and intelligent public service has been created ; power statements are provided for all officers

and rules and regulations are prescribed in detail so that the machinery of administration may be carried on effectively and efficiently. Old laws have been amended, new codes have been framed, and the executive and judicial functions have been separated. Marked educational progress has been made. The number of vernacular schools which was less than a hundred before the Maharaja came to the throne is to-day nearly 3,000, and primary education is both free and compulsory. There is an Arts College, several technical schools, nearly 50 High Schools, eighty anglo-vernacular schools, a Girls' High School, Training Colleges for Male and Female teachers, Music schools and Sanskrit Pathashalas. A number of students and even officers have been sent from time to time to study subjects in Europe and America. Sanitation and Medical relief have been fostered. Hospitals in the principal towns and dispensaries in smaller places and travelling dispensaries for the backward parts of the country have been provided. Roads and Railways have been constructed, and buildings for offices, schools, dispensaries, courts, village chowras, Police Thanas, and rest houses have been provided. The capital city of Baroda, and most of the moffusil towns, and even some of the villages have been provided with water works and electric installations for supply of light and power. A complete system of local self-government has been built up. All the towns have been provided with municipalities with powers of Self-government on the initiation of His Highness himself. Requisite facilities are given to the British Postal and Telegraph authorities for providing additional post offices and letter boxes in the different parts of the State for the convenience of the people; and measures are adopted on the most approved lines, for the prevention of famine, plague and other calamities. His Highness has been, throughout his reign, a personal ruler; and it will be the duty of the historian to acknowledge that the credit for the great achievements recorded in the Government of the State during the last 55 years is his. True that he has had the assistance of able and zealous officers. But

even they owe their efficiency to his personal guidance and supervision, and without them would achieve nothing.

A comparison between the Baroda of 1875 when the Maharaja came to the throne and the Baroda of 1933 will show how great is the debt owed by the State and its people to His Highness; and one cannot but think that were those who were acquainted with the conditions which prevailed in Baroda in former years permitted again to revisit it, they would find that miracles had been performed, that the impossible had been achieved in a single reign. The secret of these miracle lies in the fact that His Highness has worked for the advancement of the State and the progress of his people on the path of prosperity and contentment with a remarkable singleness of purpose all his life. Whether in Baroda or outside, the welfare of his people had been the great ideal which His Highness had always kept before him. It is owing to this that he has been one of the most progressive rulers among the Princes of India. By his great natural capacity developed by experience, gained by visiting the leading social, political and commercial centres of Europe, he has risen to a position in which he is beloved by his own people, regarded with much respect by those with whom he comes in contact, and honoured by His Imperial Majesty the King Emperor for whom his unswearing loyalty is ever manifested. The Maharaja has a wonderful administrative genius in devising new things and curing defects in the old. He bears on his single shoulders the arduous task of re-modelling departments, controlling the administrative machinery, guiding his officers and bringing the administration to a high level of efficiency. His Highness constantly thinks of the good of his State, the betterment of its administration, and the good of his people. It was while he was in United States of America that he conceived the beneficient and happy idea, from what he saw there, of the establishment of liabraries in the State, which in addition to the Central Library at the capital, has now 45 town libraries, nearly 800 village libraries, 12 special libraries for women and children, and 160 reading rooms in its

different parts; and in places where there are no libraries, boxes of books are circulated for the perusal of the people. It was also while His Highness was in that great country that he conceived and put into effect his idea of starting Ambulance and Home Hygienic Classes and Children's Court for the trial of Juvenile offenders. Old-age pensions, poor-houses, regulation of public charities, payment of weekly wages, social and economic surveys, village re-organization and other problems have not escaped the vigilant eye of the Maharaja.

Agriculture being the most important industry in the State, giving employment to over 70 per cent of the population has naturally received the utmost care and consideration from the Maharaja. Improvement, necessary to secure increased quantity and improved quality of the produce is looked after by a separate department under an officer trained in scientific agriculture. Researches are made and demonstrations of results achieved and of improved types of implements and tracters are given to popularise improvements. Veterinary hospitals have been started in almost all the head quarter towns. An agricultural calendar is published yearly and a village uplift journal is published quarterly in the Gujarati language with a view to spread useful information about scientific agriculture and co-operation among the masses. Model farms are opened in all districts and practical instruction is given to the sons of cultivators. At the same time the financial side of agriculture is looked after by the Co-operative department and co-operative banks started in most places. There are over a thousand co-operative societies out of which nearly eight hundred are agricultural credit societies.

In a country where everything depends upon the timeliness and efficiency of the annual rains, it is irrigation that must necessarily take the largest place in all plans of agricultural improvement. Realising this obvious truth His Highness has not only made many irrigational tanks in the various parts of the State but has annually given large advances for sinking wells. Irrigation by wells having been most successful, every

year large advances are made for sinking new wells and repairing or boring old ones for increasing their capacity for water supply.

With a few exceptions there is an almost complete absence of stone suitable for road making throughout the dominions of His Highness the Maharaja. Thus it is that there exist but few *pukka* roads in the State. But the absence of roads is more than made up by railways. His Highness is a great railway builder. He has during the last half a century given the State no less than 674 miles of open line in all the three systems–broad, meter and narrow—constructed at a total outlay of about 5 crores of rupees from the savings of the State itself, a wonderful achievement His Highness can well be proud of as the administrator of the State. His Highness' keen interest in the economic management of the railways is shown not only by his taking over the management from the B. B. & C. I. Railway in his own hand, but also in devising a cheaper transport service to face the motor-bus competition which was inaugurated at his own hand in the narrow guage section in January last.

The Maharaja is very keen on the promotion of the arts and industries in his State. He tried various measures but the results were, in the beginning, disappointing. A sugar mill, a cotton mill, and an ice factory were tried as State concerns, but were not a success. A State fund for the advance of capital and other assistance to manufacturers also failed. The managers were not sufficiently interested in the scheme and not impartial in the working of it. Convinced however that the fault lay not with the industries but in the fact that they were State enterprises, the Maharaja subsequently adopted other plans, such as giving facilities in acquiring land, exemption for a certain period from income-tax and custom duties, the creation of a Commerce and Industries department to give help and guidance to those who may start industries on their own account ; and the result has been gratifying. The State has within it, at the present time

a Banking institution of twenty-four years' standing (Bank of Baroda Ltd.), 15 cotton mills, 1 wollen mill, a cement factory, a salt factory, the Alembic Chemical Works Ltd., over a hundred ginning, pressing and other factories subject to control under the State Factory Act, and nearly a hundred Joint Stock Companies, with a total subscribed capital of over 4 crores.

Under a wise and thoughtful system of developing the resources of the State and of controlling expenditure, the financial position of the State is getting stronger from year to year, and now stands at over ten crores, of which over two crores are invested as liquid assets in securities as a safeguard against any lean year in the future. For this purpose His Highness wisely insists upon the maintenance of a reserve, at least to the extent of one year's revenue. He considers the preparation of the annual budget of income and expenditure as very essential to the financial success of the administration, and insists upon all the necessary papers in this connection to be pepared and laid before him in time, that is within a reasonable period before the commencement of the year to which the budget refers. In order not to militate against the principle of making budget he insists as a general rule that sanctions over and above the budget should not ordinarily be asked for except in cases where a contrary course would be extremely injurious or where the matter is such as could not have been reasonably foreseen.

Lacs of rupees which were formerly spent uselessly in believed-to-be-sacred and meritorious expenditure have been diverted to such useful purposes as giving of scholarship and encouraging learning in the State. Whenever questions of increased expenditure are submitted by a department, it is required also to point out definite directions where savings can be effected and diverted to meet the increased expenditure. The department of Finance and Accounts and in fact all departments have been directed to see that (1) unnecessary expenditure is not incurred ; (2) unnecessary

circuitous method of doing work is not allowed ; (3) unnecessary work is not being executed ; and (4) undue prices are not paid in regard to articles purchased for the departments. With a view of securing the last object a body in connection with the Central administration has been appointed, called the Auction Committee. It consists of one of the Naeb Dewans as President, and the head of the department, the Karkhandar, a Sardar or Assamdar, and one additional person appointed by His Highness as members. The committee has the power to confirm final bids in all auctions relating to any department upto the value of Rs. 15,000 in the case of immovable property and Rs. 1,00,000 in the case of movable property.

Efficiency and integrity of the public services receive the closest personal attention of the Maharaja. With a view to secure the maximum efficiency of services, a Public Service Committee has been appointed (1) to make recommendations for all appointments in the service not filled by promotion, and (2) to advise His Highness' Government on questions relating to conditions of service, &c.

A Training School is opened from time to time to give new entrants in the clerical service a working knowledge of office systems, service regulations &c., before they are allowed to join the service. Heads of departments have to fill up vacancies in the lower grades of the service by clerks who have undergone training in the Clerks' Training Class.

A special Secretariat Library which aims at collecting official blue books and other publications of interest has been started with a view to enable officers to keep their knowledge of administration upto-date.

Appointments are given according to the requirements of the State only to those who fulfil the condition of having passed the necessary theoretical and practical examinations. Promotion is generally given according to the period of service and the proof of capacity. Advancement in rank and pay in regular order is the general rule. But the system

is not applied in a rigid mathematical way. Mere seniority is not allowed to over-ride the more important consideration of capacity, as it is apt to do where the system has degenerated in a bureaucracy. Before giving promotions to officers it is seen that they have done all in their power to correct mistakes and watch the interests of the State. Merely the fact that nothing is said against them is not considered enough. In stead of their purely passive goodness, the Maharaja looks to their active and positive good work.

The key to the efficiency and integrity of the public service in Baroda is that the Maharaja keeps himself informed of the doings of his servants. He is as generous in the appreciation of good work, as he is stern in meting out punishments for defaults. It is the duty of the head of a department to bring to the notice of His Highness the name of individual belonging to his staff who does his work exceptionally well so to enable him to appreciate his services by giving him promotion, *poshakh* or other reward. He also receives from all heads of departments a periodical statement of punishment meted out for defaults which is carefully scrutinized, and if the punishment is inadequate, the order is revised, and reversed if necessary, no matter from whom it originated. This keeps all concerned on the alert for they know that nothing can escape the vigilant eye of their august master.

His Highness has always insisted upon his officers keeping their eyes and ears open and of paying attention to the practical lessons to be learnt from the States and Governments around them, e. g. in local self-government and the management of a municipality. With every desire to encourage originality and individual initiative His Highness does not allow too much time to be spent in devising perfect and complete schemes which are already in existence or in devising rules which are already in force elsewhere. He considers it waste of time to draw up original codes or regulations which are already drawn up elsewhere and can be adopted with the necessary modifications to meet local

conditions. His policy is to adopt in the State such of the laws enacted in British India as may be useful in the State. This is done more especially in regard to commercial laws where uniformity between laws in the State and those in British India is necessary in the public interest.

The Maharaja is a firm believer in the efficacy of administration by personal contact with the people in preference to Government solely through the medium of official files at the head-quarters. He regards it as specially desirable for district officers and heads of departments to go on tour to acquaint themselves with the local conditions and keep in touch with the people ; and he himself does the same whenever he finds time to do so. His Highness makes sure by constant inspection and scrutiny that his officers know their duties well and take real earnest pains in their discharge. He is not satisfied with the purfunctory discharge of their daily duties and the desire to save their skin by so discharging them as not to arouse unfriendly feelings towards their own personal interest, forgetting the higher duties to the State. He expects that officers will observe and if necessary report definitely to him the effects of the working of other departments on theirs or of their department on others, as complete harmony is necessary to the smooth working of the machine and as friction is ruinous to the real interests of the State. For co-ordinating the work of officers inter-departmental conferences are held under the chairmanship of the Minister, and questions relating to two or more departments are considered with a view to securing co-operation without overlapping or waste of effort. Criticism is necessary to reform, and is always welcomed, but it is not allowed to be harsh, unfriendly or unnecessarily personal; and if the criticism is to be valuable, it is expected that the critic must be strong and capable.

Close observation and long experience of those competent to judge has shown that if the work as at present done, is unsatisfactory in any direction, the fault should probably be looked for not in the system, but in the individuals. The true

remedy for this, as for other defects, as laid down by His Highness, lies in the exercise of a strict and intelligent control on the part of heads of departments and over them by the Minister. He righty insists that if these are wanting in method, capacity for organisation, discrimination, carefulness, punctuality and regularity, such faults cannot fail to infect the subordinates with the result that the high level of work upon which he invariably insists would be lowered. It is His Highness' firm conviction that it is from tightening of control and the correction of defects of tone, proportion and style in the work of the departments and not from the multiplicity of hands and officers that lasting improvements can be expected. As he remarked in one of his orders in 1899 "the administration of the State really suffers often from there being too many hands than from there being too few."

The fairly good stage which the Baroda Service has reached has not been the work of a miracle. It is due to the constant care of His Highness for its improvement. He has missed no opportunity to foster its improvement. As only one instance of it, a few passages from a letter which His Highness wrote to his Minister in 1922, while leaving for Europe may be quoted :—

"As I propose to be away for some time, I feel, I should like to leave with you some of my impressions about the service generally. * * * * I have noted that a good deal of the work turned out by our officers is stamped with a want of completeness about which I want you particularly to see and find out what the underlying causes are and how best to remove them.

* * * * *

"The lack of finish–if I may put it that way–is due to want of co-ordination in our service.

* * * *

"The evil is accentuated, I think, by the lack of interest which the superior officer should really take in the training and preparation of his subordinates.

* * * *

"In many matters of progress and well-being of my subjects, I have had to labour to take the initiative often without the aid of materials which are more at the disposal of my officers than of myself. On occasions I have had to take the trouble to inquire whether my policy in a particular direction has been duly given effect to and whether the results which I had hoped for had come about.

* * * *

"Even in matters of rewarding merit and giving punishment to subordinates–a business which is particularly within the province of my officers–I have often had to step in and take the initiative.

* * * *

"I am anxious that our administration should go on better."

* * * * *

His Highness is a great believer in decentralisation. Holding that belief he has distributed the work of the Minister and heads of departments by giving power to subordinates in order that they might be free to carry out important work, as well as be free to pay more attention to general questions such as the study of local conditions and the practice of other States, so that they ought to be able to advise His Highness when these come up for consideration. At the same time His Highness expected that he would be left free to examine these proposals more leisurely, and that the system would itself fit to circumstances in such a way that routine work could be carried out without any necessity for troubling the Huzur. Though much has already been done towards decentralization of powers, so that it is no longer necessary for His Highness to give his attention to such weighty matters as the sanction for a door-handle or the purchase of a mat, His Highness still feels that officers should still more endeavour to come to him only with general principles and not for sanctions for petty details which ought to fall under the principles already laid down. The policy of decentralisation is however confined

within reasonable limits, e. g. to cases in which the orders can be appealed against. In matters which from their nature do not allow of this safeguard, the delegation of powers is effected with considerable caution.

His Highness is a keen observer of human nature and has great aptitude for finding out the causes of things going wrong. He has had occasions to notice that lack of method, organization, punctuality, sense of duty and power to make up one's mind, often lead to the postponement of the final despatch of business by his officers, and has therefore adopted proper measures for removing such causes of delay. He deprecates their fondness of hair-splitting and evasion to warn or punish defaulting individuals. But while recognising that it is the duty of every right-minded and conscientious officer to minimise delay as much as possible, the Maharaja has also impressed upon them the corresponding evil of undue haste. In one of his orders he said :—" How many officers and men try to pass on correspondence or dispose of questions with no other view than that to save their own skin and promote their own selfish interest by appearing to be fast despatchers of business, while really only pretending to lay claim to it ! Common sense and experience will easily show where delay has taken place or where there has been undue haste, but an individual must have patience and conscience to go into the matter and discern it properly. Be just in apportioning rewards and punishments ; act more than think; remove difficulties if there be any; and attach no weight to plausible excuses. By these actions, one might be able to enforce more rational despatch of business than where work is done from mere mercenary motives and where the weaker characteristics of men are allowed more play. "

The Maharaja never misses an opportunity to lay down general principles for the guidance of his officers in the working of their departments as well as in improvement of the administration of the State. In one of his orders, pssed in 1901 he said, " A more sensible interpretation

of orders, greater zeal, courage, and despatch in their execution, a greater public spirit in the performance of their duties, would not only add interest and satisfaction in the discharge of their daily duties, but would mitigate bickerings, low personal feelings and ill-will which are the bases of an ill-informed society. A more intelligent, sympathetic and effective supervision over their subordinates and a healthy co-operation with their colleagues and superiors would not only add to the happiness of their individual ruler and redound to the credit of the administration, but would also strengthen his hands in the promotion of public good, which, after all is the real aim of the present administration." In another order passed in 1912, on a question relating to the P. W. D. the Maharaja took the opportunity of repeating that "it is the duty particularly of every head of a department and of the Minister and other officers, to perform the duties entrusted to them efficiently and satisfactorily, and it is also their sacred duty to bring to the notice of the proper authorities, in a clear and businesslike way, if they are not so performed, at the same time suggesting means to remove the defects. Not to take steps to remove defects and to fail to prevent their effects is a matter for which every officer can be held responsible. It should be their pride to see that departments under them are discharging their duties efficiently and satisfactorily and that they take advantage of the latest improvements that take place in the world." His Highness has always been a student himself and insists upon his officers doing the same. He has every desire to encourage originality and individual initiative. But at the same time he has not failed to notice that much time is spent by some of his officers in devising schemes which are already in existence or in framing rules which are already in force elsewhere. He had therefore to order that they should pay more attention to the practical lessons to be learnt from the States and Governments around them. Suggestions even from clerks are also ordered to be invited and duly considered by the head of each office. "The highest officials", said the Maharaja in one

of his orders passed in 1902, "should be like ideals for their subordinates to imitate and follow. They should systematically inquire into the difficulties of each clerk under them regarding his work, invite suggestions from each as regards their remedies and, try to remove such difficulties so as to render his work easy. Both the officers and the clerks ought to conjointly endeavour to work in such a way as to effect the greatest economy of the time and energy of their superiors, so as to enable them to devote greater time and attention to more important questions of the State. The clerks ought to prepare and submit their work in a neat and seemly way. They should always endeavour to instil more and more of method into their work so as to lighten and make easy the work of future reference and compilation. Both the officers and clerks must co-operate heartily and try to make the department a model of method and efficiency for others to copy." The four volumes of the general principles in Huzur orders, compiled and published under the orders of His Highness contain many other gems of administrative maxims, showing the great administrative genius and originality of His Highness and his keen desire to improve the administration of the State in every possible way.

The *tippan* system, which is a speciality of Baroda adminstration, devised by the Maharaja himself, brings all the facts of a case together in a small compass and enables the authority to which a *tippan* is submitted to give orders on the issues raised in it. A *tippan* leaves no room for vagueness or uncertainty. It also provides information which can enable an intelligent officer to generalise and fix principles of general application. That brevity is the soul of wisdom is well illustrated by these tippans from the fact that in them opinions are to be given briefly and to the point, and there is to be no unnecessary repetition.

Oral information and oral orders are not only likely to be misunderstood but also to be misrepresented. His Highness has therefore strictly prohibited the disposal of work on oral representations. He has always insisted that

everything put before him should be upon paper and any verbal orders given even by him should be reduced to writing and his initials taken before carrying them out.

The task of administration is made easy by laying down clear and concise rules on all subjects. The suggestions made by the officers actually engaged in working these rules are carefully looked into by the Legal Remembrancer, and such corrections and modifications as experience requires are made. It is laid down that these rules are intended to be a guidance and a standard of principles but are not intended to take away all discretion and prevent the exercise of common sense.

The Maharaja is most constitutional in his methods. He never breaks the rules which he has made for the guidance of his people. As only one instance of this, it may be stated that no application is to be made to a higher authority until the applicant has approached the lower one and failed to get redress. In spite of this rule there are usually some who feel rightly or wrongly that they have been victims of injustice and think that a direct appeal to the highest authority in the State, the Maharaja himslef, will lead to their grievances .being set right. Such appeals serve no other purpose than merely to swell the Maharaja's post-bag, which is usually large. Sad as some of these letters may be, however pathetic the appeals, and futile as most of them usually are, they all show the very intimate place His Highness has in the hearts and minds of his subjects.

His Highness has been a pioneer in social reforms which have already produced a far reaching effect in removing abuses. The Hindu Purohit Nibandh (Act 2 of 1915) enjoins the Hindu Purohit to pass an examination test, and prohibits a person to act as a Purohit at a Hindu religious ceremony without a certificate of having passed the test. The Hindu Marriage Amendment Act (1928) makes it obligatory on a Purohit officiating at a Hindu marriage to translate the essential *shlokas* and *mantras* to the bride and bridegroom in their own mother tongue, with a view that they may under

stand the heavy responsibilities enjoined by the marriage sacrament. His Highness had the boldness to take the earliest steps by legislation to prevent infant marriages in the Baroda State, which forms a major part of Gujarat. In 1904 was passed the Infant Marriage Prevention Act, which for a time ruffled the thought of people of the State. Its good effect in educating public opinion and in gradually raising the marriageable age of boys and girls, having been perceptible, and 25 years' experience having shown that further and more drastic legislation was necessary, the old Act was amended by Act 27 of 1929 which declared marriage void in cases in which the age of the bride and the bridegroom is less than eight years on the day of the marriage; and by a further enactment which came into force from August 1932 the marriageable age was raised, and it was made an offence to marry a girl below the age of 14 and a boy below the age of 18. A Hindu marriage is generally regarded as a sacrament and hence inviolable. But the Maharaja, with a view to alleviate the lifelong misery of married persons who cannot live happily together, has recently passed the Hindu Divorce Act (Act 22 of 1931) which gives all Hindus domiciled in the State the liberty to have their marriages dissolved under certain circumstances.

Hindu Law has been amended both by the British and Baroda Governments to some extent by legislation to make it suitable to modern conditions of life. Thus the Hindu Widow Remarriage Act, (British Act No. 14 of 1856 and Baroda Act of 1901) validates the marriage of a Hindu widow, not withstanding any custom or religious precept to the contrary, and enacts that the issue of such a marriage shall be deemed legitimate and the rights of the widow to inherit in her father's family shall be uneffected. The Freedom of Religion Act removes any disabilities which would otherwise attach to a person who becomes a convert to any other religion, or who is excommunicated in the matter of acquiring interest in any property by way of succession or in the matter of vested interest which he might have acquired at the time of such conversion. The Civil Marriage Act legalises marriages under con-

tractual forms unfettered by any ceremonial scruples enjoined by old Hindu Law. But many changes yet remain to be made in Hindu Law. Its rules regarding succession and inheritance, made at a time when a son was considered to be of greater importance than daughter, are not quite suited to modern conditions of life. Old Hindu Law does not recognise sex equality and does not give women their just rights in succesion and inheritance of family property. His Highness the Maharaja, who is always prepared to amend Hindu Law whenever necessary, having noticed from discussions in the press and on the platform that the difference in the rights of inheritence enjoined in Hindu law between males and females requires to be harmonised, had, with his usual solicitude to amend defective laws, recently appointed a committee to examine the question of property rights of women under Hindu Law and to suggeet amendments, if any are called for under modern conditions for removing defects in the existing law. The Committee has after a full inquiry submitted its report and proposed certain amendments which are now under consideration by His Highness and when passed into law will remove many of the hardships, which Hindu women, and especially Hindu widows have to suffer at present with respect to their property rights.

But a bold and most welcome reform, which has not yet been made elsewhere, was made by His Highness more than twenty years ago. Hindu Law is regarded as originating from God and not from any temporal power and its followers submit to its directions in spite of many of them not being suited to modern conditions. The theory of this divine origin of Hindu Law has thus been set aside by the Maharaja by its codification in the form of a modern Act, a step which British India hesitates to take under the fear that such an act may wound the religious susceptibilitiee of the Hindus and may arrest its further growth. Undaunted by such fears, which should have no place if a vigilant eye is kept for amending the code from time to time in accordance with popular opinion and progress of society, His Highness, with

his usual progressive policy, ordered the preparation of a codification of Hindu Law so early as in 1904. This has been successfully carried through and it is no longer necessary for people in Baroda to wade through complicated text-books all the essential principles having been embodied in a few simple rules.

During his reign His Highness has tried to the best of his power to follow out his ideal of a modern state and is keenly alive to the welfare of his people. He has given his beloved subjects the blessings of peace and ordered Government. He has eagerly sought to bring learning not merely to the privileged few, but to the doors of the humblest of his people. In his war against social evils he has been strengthened by the hope despite many disappointments that a wide spread educational system will help, in the fulness of time, to crown his efforts with success. It is not vouchsafed to all men to reap where they sow or to see the results for which they have laboured. In the case of His Highness however, Providence has rewarded him by enabling him to see for himself the great good resulting from the beneficent changes for which he has laboured for so many years.

No one realises so keenly as the Maharaja himself, that though he has done much for the advancement of his people more remains yet to be done, such as the enlargement of the representative element in the Legislative Council, establishment of a University for Baroda, and so forth. But he is not a man to undertake such things merely for name's sake or for ornamentation or for mere fashion. His people by the proper working of all that he has already given them have to convince him that they have properly co-operated with him in realising their benefits. If this had really been done, there would have been no necessity at all for fining those parents who yet absent their children from schools against the provision in the Compulsory Primary Education Act and who marry their children against the provision of the Infant Marriage Prevention Act. The Maharaja has yet to be satisfied that the best men are returned to the village Panchayats, District Boards,

and the Dhara Sabha, and the work turned out by them is really good, and is not a mere show. When he is satisfied that full benefits of all that has been given by him of his own accord to his people in the past have been realised, he will not, it may be confidently hoped, delay for a moment, to satisfy the reasonable aspirations of his people in the matter of Local self-Government.

His Highness who has brought about so many administrative reforms in Baroda is held in love and admiration, not only in his own State, but all over India. I will give only one instance of it out of many. While on a visit to Allahabad in September 1904, His Highness was not only cordially welcomed at the Railway station, but was also given a public address. Long before the appointed time for commencement of the proceedings, the Hall with its galleries was literally packed. Age, learning, every race, creed and colour, and all professions were represented at the meeting. Old men tottering with the weight of years and busy professional men who had never before attended a meeting were there to testify by their presence to the universal love and admiration his countrymen all over India feel for His Highness, as much on account of his enlightened and thoughtful patriotism, as of his most beneficent and progressive measures of administration in his own extensive dominions. In the address given, among other things, it was stated " It is not your subjects alone who are benefitting by your enlightened views and beneficent activities, but men of education and character, who are struggling in different parts of India to improve the lot of their countrymen have always found Your Highness, willing and ready to lend your countenance and support to all well-directed movements in the revival of arts and industries. Your Highness' culture and broad sympathies and your genuine love for our country have endeared your name to us all. We devoutly wish and pray that you may be long spared in the enjoyment of health and happiness to work for the good of the country whose interests you have so much at heart. "

While on a world tour in 1910 the Maharaja had made a short stay in Japan during which the Indo-Japanese Association presented him an address in which it was said :—" We have watched with deep interest the moral and material progress made by Your Highness' subjects under your wise and beneficent rule. The rapid development of Your Highness' territories, the increased attention paid to sanitation and public works, and the wonderful strides made in primary as well as secondary education have made Baroda a model State in India. Your Highness' liberal, sympathetic and enlightened administration conducted with rare ability and devotion to duty and Your Highness' sincere and earnest desire to promote the welfare of your subjects have elicited our respect and admiration. We most humbly and respectfully beg to congratulate Your Highness on the highly successful results of your benign and progressive rule."

The Maharaja has, in his own lifetime, justified the doctrine of the poet :—" The path of duty is the way to Glory ".

So recently as on the 19th of January 1933 when the Baroda State Legislative Assembly resumed its sitting after the opening speech of the President, the house passed a resolution conveying the loyal greetings of the people and expressing their deep gratitude for all His Highness had done to further their progress with a remarkable singleness of purpose.

This brief article on the salient features of the administration of the Baroda State by His Highness the Maharaja, may be fittingly concluded with the weighty words of appreciation by His Excellency the Viceroy, Lord Willingdon, who, at the banquet in his honour, in the Lakshmi Vilas Palace, on the 12th of December 1932 was pleased among other things to say :—'The many administrative improvements that have marked Your Highness' long and fruitful period of rule are too well-known to us all to need any lengthy remarks from me to-night, but in view of the great interest which is now being evinced in the matter of social and educational

advancement throughout the whole of India, I could like for a moment to refer briefly to what Your Highness has done in this regard. I would mention the "Age of Marriage" Act, the "Hindu Divorce" Act, and the "Freedom of Religions" Act, the passing of which have been Your Highness' personal concern. Scarcely less striking is the forward place which Baroda has secured for herself in the realm of education, especially female education, which could only have been achieved by the unremitting interest shown by Your Highness and Her Highness the :Maharani Saheba. Primary Education has been free'and compulsory since 1906 whilst at the same time due provision has been made for secondary, technical and college education. Your Highness has wisely seen that the economic development of your State has kept pace with the educational side of your activities. Your picture gallery and your Central Library with its remarkable system of circulating rural libraries are famous far beyond the boundaries of Baroda, and I was very glad to learn that this great scheme of giving a chance of educational study in even the most remote villages of your State is progressing extremely well. As regards the other features of Your Highness' administration I do not propose to particularise, but I congratulate you on the fact that Baroda is well to the fore in every sphere of administrative activity—a gratifying reward of the half century and more of earnest effort on the part of Your Highness to improve the lot of your people ; and in time to come posterity may well look back on Your Highness' period of rule as the Golden Age of Baroda history."

JUDICIARY AND LEGISLATION IN BARODA.

(*By Mr. K. R. Anjaria, B.A., LL.M.*)

Like all constitutions, the Baroda constitution was not made but is a result of slow and steady growth.

Until 1802 owing to internal feuds, the State of affairs was most unsettled in Baroda and the ruler's attention was directed more to the collection of tribute and the levy of exactions than to the administration of justice. The people generally resorted to ordeals and oaths in the absence of effective legal sanctions. In the early stages of sccial life it is the feat of retaliation that keeps an individual within proper restraint. An eye for an eye and a tooth for a tooth are the maxims of the early rude forms of retributive justice. The idea that it is the duty of the State to interfere in a conflict between two individuals is of later growth. It is only with the progress of civilization that the State has recognised that it is its duty to inflict adequate punishment on the aggressor and to award compensation to the injured.

At present it is the primary function and duty of all civilized governments to adopt measures to protect life, person and property. Governments have therefore to maintain efficient police, adequate military force and proper machinery for the administration of justice. It is no exaggeration to state that it is owing to the establishment and functioning of judicial tribunals that peace and order prevail in the land; men are able to follow their pursuits free from molestation, and that society enjoys the blessings of peace and ordered life.

Before regular systems of administration of justice were established, parties referred their disputes to Panchayats. At times creditors adopted the practice of "*Dharana*" i. e. sitting at the doors of their debtors and threatening to starve themselves to death unless the debt was paid. The administration of civil and criminal work was in the hands of Kamavisdars. They were empowered to punish defaulters with

fines, imprisonment and even banishment. But the power to inflict the sentence of death was vested only in the Sovereign.

In 1802 a Central Court was established. At this time the State was practically ruled by a Commission of which the Resident was a prominent member. This Central Court was assisted by a Kazi for advice on Mahomedan law and a Shastri on Hindu law. It had dual jurisdiction–civil and criminal. There were no appeals allowed against its decisions. It was the Court of first instance and also the final Court. It continued to exist till 1833.

In that year the then Dewan Veniram Aditram usurped the functions of this Court. A great autocrat that he was, he abolished the Court altogether, dismissed all the judges and to all intents and purposes ruled the State without a law Court. The Dewan's tenure of office was short lived for he had to quit the State later in 1834, and Justice once again, so to say, came into her own. In 1834 a Kalambandi of 32 articles was issued. It made provisions for trials, laid down rules of procedure of trials, execution of decrees, insolvent debtors and pauper suits, and fixed court fees. In 1839 the Devghar Court was instituted. It was now probably for the first time that the subjects of the State were allowed a right of appeal on payment of Nazrana, the appeal to be heard by the Maharaja himself. In 1845, it would appear as though better advice prevailed, for the Nazerana system was abolished and a regular Appeal Court was established. This was called Sardar Nyayadhishi. In 1850 second appeals were allowed from the decisions of the Sardar Nyayadhishi. Bhaishankar Shastri was the first president of this Court. In 1861 the Maharaja Khanderao created the first Faujdari Court. The old ijara system was abolished in 1869, and the Mahals were placed under Vahivatdars who exercised civil and criminal jurisdiction. In 1871 a Varisht Court of final appeals in Civil and Criminal matters was created. Such was the state of affairs when His Highness the Maharaja Sayajirao III came to the throne in 1875.

REFORMS UNDER THE PRESENT REGIME.

Soon after His Highness's accession to the *Gadi* the then Dewan Raja Sir T. Madhaw Row initiated judicial reforms with a view to placing the Courts of justice on the same lines as those in British India. As we have seen before, Vahivatdars were exercising civil and criminal powers. They were now deprived of these powers and a Munsiff was placed in charge of Taluka or a group of talukas, in other words Munsiff Courts were established. In each district a district Court was also established with a threefold object:

(*a*) to try original suits which were beyond the jurisdiction of the Munsiff Court.

(*b*) to hear civil appeals from the decisions of the Munsiff, and

(*c*) to try sessions cases and hear criminal appeals.

Sardars and Darakhdars resented the idea of their being made subject to the jurisdiction of ordinary Courts. For them a Sardar Court was started. It was presided over by a judge who was to be assisted by the Shilledar Bakshi, the Shibandi Bakshi, one Sardar and one Darakhdar. In the event of any difference of opinion between them, their views in writing had to be communicated to the Varisht Court for orders. This special Court continued till 1904 when it was abolished and its powers were transferred to the City Munsiff.

His Highness has always been anxious to see that justice is not a costly remedy. It has also been his desire that as far as possible the people should have justice at their doors. With this object in view he started the institution of Village Munsiff in the year 1904. Village Munsiffs were to be assisted by Panchayas selected by Government. A village munsiff exercises jurisdiction in civil suits upto Rs. 30 when sitting alone but when as a member of a bench upto Rs. 100. The institution of Conciliators was also started in important talukas. Their function was to persuade the people to settle their quarrels without the

intervention of the costlier machinery of courts of law. Gam and Vishisht Panchayars too have powers to hear civil suits within certain monetary limits.

With the institution of these judicial and quasi-judicial bodies, it was found necessary to have a proper legislative body for the purpose of making laws. A Law Committee was therefore appointed in 1883 to draft laws and in 1892 the services of Mr. Naylor of the Bombay Civil Service were requisitioned for this purpose. He drafted the Baroda Penal Code and the Criminal Procedure Code. The Committee worked till 1899. In 1904 the Legal Remembrancer's office was instituted and upto the present day it continues to function drafting new laws for the State whenever necessary. Baroda is justly proud of her legislative activities under the patronage of His Highness who has always taken the keenest interest especially in social legislation, so much so that while in British India it might be said legislation follows public opinion, in Baroda His Highness himself and his legislature give a lead to public opinion. As instances in point it might be well to note that while the Infant Marriage Prevention Act, and legislation regarding the problems of untouchability and temple entry are being discussed in British India, the questions are ancient history with us in Baroda.

PRESENT STRENGTH OF THE JUDICIARY.

At present there are 24 munsiff courts doing civil and criminal work. In the Petlad and Baroda Courts the work is heavy, and an additional munsiff who works as joint munsiff is attached to each of these courts. In Baroda the munsiff is only entrusted with civil work; there is a special magistrate court for the City. To relieve the congestion of work in several taluka courts, His Highness has recently sanctioned several additional munsiffs. These munsiffs have jurisdiction over suits, the value of which does not exceed Rs. 10,000. Under the small cause court's act, they have power to try suits of a value not exceeding Rs. 200, but when they sit in bench their jurisdiction goes up to claims of Rs. 500. As

magistrates, the munsiffs are invested with first class powers, and they can sentence a criminal to 2 years' imprisonment; for trial of sessions offences, they have to commit the case to the Sessions Court.

There is a district judge in each of the four districts, and there is a special district judge for the Baroda City. There are six assistant judges: three of these help the Baroda district judge; of the remaining one works as small causes court judge, another as City Magistrate, and the third as Assistant to the District Judge at Mehsana. The assistant judges have all the powers of the district judge. They exercise appellate jurisdiction in civil and criminal matters over the decisions of the munsiffs and magistrates. If, as Sessions judges, they pass a sentence of death or imprisonment for life; it is subject to confirmation by the Varisht Court.

The Varisht Court is the final court of appeal in all civil and criminal matters. It consists of a Chief Justice and two puisne judges; an additional fourth judge is sometimes appointed to clear off accumulation of work. As regards conduct of work, appeals in compensation cases and appeals in which the value of the subject matter, if immovable property, is worth more than Rs. 500 and if movable property, more Rs. 3000, and in second appeal Rs. 5,000 and all stamp references from the Sar Suba are heard by a bench of two judges. All other appeals and miscellaneous matters are heard by a single judge. In criminal cases appeals against convictions or acquittals by the sessions judge are heard by a bench.

Above the Varisht Court there is the Huzur Nyaya Sabha. Where the subject matter in dispute is worth more than Rs. 5,000 in case of immovable property, and more than Rs. 15,000 in case of movable property, the parties have a right of direct appeal to the Huzur. But in questions at issue other than those mentioned above the appellants have to obtain a certificate from the Varisht Court, that some important question of law or procedure is involved or that it is

otherwise a fit case to be decided by the Huzur. The members of the Huzur Nyaya Sabha are the Legal Remembrancer, and a retired judge of the Varisht Court not connected with the case. After hearing the parties the Huzur Nyaya Sabha advises the Huzur as to the orders they deem it would be proper to pass in the particular circumstances of the case. Thereupon the Executive Council as representing the Huzur passes the necessary orders.

The subjects of His Highness the Maharaja Saheb have every reason to be grateful to him for having established a system of judiciary which can stand comparison in point of independence and rectitude with any other in the East, and it is no exaggeration to say that the two sister departments—judiciary and the legislature—may well be regarded as the two brightest jewels that deck His Highness' throne.

श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड व ललितकला

(लेखक:—श्रीयुत दाजी नागेश आपटे बी. ए., एल्एल्. बी.)

१. मूर्तिकला.

विद्या व संस्कृति यांत प्राचीन काळापासून फरक केला गेला आहे व तो यथायोग्यहि आहे. संस्कृतिविहीन विद्या म्हणजे एखादी अडगळीची खोली व सुसंस्कृत विद्वत्ता म्हणजे अभिरुचिपूर्वक श्रृंगारलेला दिवाणखाना, अशी उपमा दिली, तर साधारणत: या दोहोंतील फरक ध्यानांत येईल. कोणत्याहि विषयांतील पुष्कळसा बारीक तपशील मिळवूनहि त्यायोगें बुद्धींत रम्यपणा आला नाहीं, मनाला प्रसन्नता आली नाहीं, वर्तनांत सभ्यता आली नाहीं, तर तो तपशील म्हणजे नुसती अडगळ नव्हे तर काय ? त्याच्यापासून आनंद-निष्पत्ति मुळींच होत नाहीं. याच्या उलट एखाद्या विषयाचें भाराभर ज्ञान नसलें, तरी त्यामुळ सुव्यवस्थितपणा, मनोहरपणा, रम्यपणा जर बुद्धीला प्राप्त झाला तर त्यायोगानें ती विद्याहि खुलून दिसते, व म्हणूनच बुद्धीला सुरेलपणा आणणाऱ्या साहित्य, संगीत, चित्रकर्म इत्यादि कलांची विद्येला जोड असण्याची आवश्यकता प्राचीनकाळापासून प्रतिपादिली गेली आहे.

मनुष्याचें मन हें अनेक संकल्पविकल्पांचें आगर आहे, पण या मनाच्या आरशावर प्रतिक्षणीं आपलीं प्रतिबिंबें उठविणारे संकल्पविकल्पहि अभ्यासानुरूपच असतात. एखाद्या दारुड्याच्या मनांत एकादी कल्पना विजेसारखी चमकून गेली, तर ती मनमुराद दारु पिण्याच्या एखाद्या प्रसंगाचीच, अथवा तो जरा अधिक रंगेल असेल, तर दारूच्या रंगाविषयींची असेल; उलट एखाद्या कविच्या अथवा चित्रकाराच्या मनःफलकावर उठणारी कल्पना एखाद्या अत्यंत सुंदर देखाव्याची असेल. म्हणूनच भर्तृहरीनें 'साहित्यसंगीतकलाविहीन' मनुष्याला त्याच्या मूळच्या दोन पायांउपरांत आणखी दोन पायांचा लाभ कल्पनेनें करून दिला. 'विद्याविहीनः पशुः' असें तर त्यानें एके ठिकाणीं सांगितलेंच आहे. परंतु गैरसमज न व्हावा एतदर्थ विद्यायुक्त असून तो साहित्य–संगीत–कलाविहीन असेल, तरीहि व तरच त्याला चतुष्पादांचा अधिकारी त्यानें बनविला आहे. हाच अभिप्राय दुसऱ्या एका सुभाषितकारानें मजेनें सांगितला आहे. तो म्हणतो, कविता ही जी साहित्यसाम्राज्याची राणी, ती स्वयंवर करितांना वैय्याकरणाला आपला पिता समजून त्याकडे दुर्लक्ष करिते, तर्कशास्त्र्याला आपला भाऊ समजते, छन्दशास्त्र्याला तर चाण्डालाप्रमाणें मानून ती त्याच्यापासून दूर जाते, (पण हल्लींचें युग अस्पृश्यता–निवारणाचें असल्यामुळें छन्दःशास्त्र्यांचा आद्यपुरुष जो पिंगल त्यालाहि उच्चवर्णी लोक हल्लीं जवळ करूं लागले आहेत), यज्ञयागांचें विधिविज्ञान जाणणाऱ्या मीमांसकाला ही कविताराणी नपुंसक मानते; अर्थात् त्याच्याविषयीं तिला लेशमात्रहि आदर नसतो. ती फक्त काव्यालंकाररूपी साहित्याच्या रसवेत्त्यालाच पसंत करिते. येथें जें कवीला लागूं तेंच भर्तृहरीच्या दंडकाप्रमाणें, संगीतज्ञ, व चित्रकार, मूर्तिकार, शिल्पकार यांना लागूं आहे. अर्थात् सुसंस्कृत (Cultured) पुरुषाला या विषयाविषयीं प्रीति असलीच पाहिजे व ती तशी असतेहि.

श्रीमंत महाराज सयाजीराव गायकवाड यांच्या ठिकाणीं तर ही प्रीति जन्मतःच होती, हें अत्यंत आश्चर्यकारक आहे. हें 'अशिक्षितपटुत्व' कसें आलें हा खरोखरीं मोठा चमत्कार आहे. महाराजांचें दत्तविधान त्यांच्या वयाला बारा वर्षें होण्याच्या सुमारास झालें. त्या वेळीं त्यांना 'श्रीगणे' हि येत नव्हता. त्यानंतर त्यांच्या शिक्षणास आरंभापासून सुरुवात झाली. ते शिक्षण ६ वर्षें पावेंतों झालें. हल्लींच्या काळांतहि श्रीगणेपासून सुरुवात करून

६ वर्षे होईपर्यंतचें कोणाहि मुलाचें शिक्षण किती होतें हें पाहिलें म्हणजे त्यावरून महाराजांना या सहा वर्षांच्या काळांत शिक्षणाचा लाभ कितीसा झाला असेल याची कल्पना सहज येईल. हल्लींच्या काळीं शिक्षणाला आरंभ केल्यापासून ५ वर्षे केवळ मराठी शिक्षणांत जातात व सहाव्या वर्षी साधारणत: इंग्रजीला सुरुवात होते. श्रीमंत सयाजीराव यांना मराठी, गुजराती, इंग्रजी व उर्दु अशा चार भाषा आरंभापासूनच शिकविण्यास सुरुवात केली, व त्या चार भाषांसाठीं चार निरनिराळे मास्तर ठेवण्यांत आले. यावरून त्यांची किती ओढाताण होत असेल व कोणत्याहि एका भाषेचें शिक्षण मिळविणें किती कठिण गेलें असेल याची कल्पनाच करणें बरें ! अर्थात् भाषाविषया-शिवाय इतर कोठल्याहि विषयाकडे लक्ष देणें त्यांना अशक्यच होतें. यानंतर सन १८८१ सालीं त्यांना अठरा वर्षांच्या वयांत संपूर्ण राज्याधिकार सोंप-ण्यांत आले व यापुढील सहा वर्षे आपल्या राज्यांत फिरून व राजधानीच्या जागीं राहून राज्यकारभाराचें प्रत्यक्ष शिक्षण व अनुभव घेण्यांत त्यांना घालवावीं लागलीं. यानंतर सन १८८७ सालीं त्यांनीं युरोपची पहिली सफर केली. अर्थात् ती करीपर्यंत साहित्य, संगीत, शिल्प अथवा चित्रकला इत्या-दिकांची नुसती तोंडओळख देखील करून घेण्याची संधि त्यांना मिळाली नाहीं हें स्पष्ट दिसून येतें. असें असतां, पहिल्याच युरोपच्या सफरींत त्यांनीं निरनिराळ्या देशांत शिल्पकलेचे, मूर्तिकलेचे, व चित्रकलेचे जे नमुने पाहिले, त्यांवर त्यांनीं जे अभिप्राय दिले आहेत, ते पाहतां मन आश्चर्यचकित होतें, व त्यांना या ललितकलांची जन्मजात अभिरुचि होती असें प्रतीत होतें. महाराजांच्या कारकीर्दीच्या आरंभापासून व्यवस्थितपणा हा त्यांचा अप्रतिम गुण दृष्टोत्पत्तीस येतो व त्यामुळेंच त्या काळापासून त्यांनीं लिहि-लेलीं पत्रें नीट पद्धतशीर रीतीनें राखून ठेवण्यांत आलीं आहेत. त्या पत्रांतून हे ललितकलांबद्दलचे अभिप्राय त्यांनीं व्यक्त केले आहेत. ते वाचले म्हणजे उत्कृष्ट कलाभिज्ञाचें कसब त्यांच्या अंगीं इतक्या अल्प वयांत व अशिक्षित स्थितींत असल्याची खात्री पटेल. उदाहरणार्थ, या पहिल्याच प्रवासांत ते रोम येथें गेले असतां सेंट पीटर्सच्या प्रचंड मंदिराबद्दल ते लिहितात, ‘ त्या मंदिराबाहेरील चौक अफाट व भव्य आहे, पण मंदिराच्या पुढचा भाग अगदीं बेडौल असून त्यामुळें मुख्य मंदिराची शोभा कमी होते. मंदि-राच्या आंतला भाग भव्य आहे व मंदिराच्या छताच्या मुख्य कमानीला

खूप नक्षी केली आहे, पण या अतिशय नक्षीमुळें तिचा भव्यपणा नाहींसा झाला आहे.' त्याचप्रमाणें ते व्हेनिसला गेले असतां तेथील प्रसिद्ध सेंट मार्कच्या मंदिराचें जें वर्णन त्यांनीं केलें आहे, तें त्यांच्या कलावित्पणाचें सुंदर उदाहरण आहे. ते म्हणतातः—'या मंदिरांतील अत्यंत सूक्ष्म व भरघोंस नक्षीकाम पाहिलें म्हणजे पदोपदीं हिंदुस्थानांतील शिल्पकलेची आठवण होते, व इटलींतील अशा सर्व नक्षीकामाचें उद्गमस्थान हिंदुस्थानांत असल्याची जाणीव होते. कारण पाश्चात्य शिल्पकलेहून हें नक्षीकाम अगदीं निराळें असें दिसून येतें. तिकडील शिल्पकलेचें स्वरूप शुद्ध, परंतु साधें, भव्य, पण खोल, व विशाल पण समर्याद अशा स्वरूपाचें असतें. युरोपांतील एकंदर शिल्पकलेच्या तुलनेनें पाहतां या मंदिरांतील व इटलींतील इतर ठिकाणच्या नक्षीकामाच्या विपुलतेची ही पद्धति पाहुण्यासारखी भासते. या मंदिरांतील ऐश्वर्य, मोहकता, व प्रकाश, त्यांत मनमुराद् वापरण्यांत आलेला संगमरवरी दगड व सोनरी काम, त्यांतील, लाल, जांभळा व तांबडा हे रंग, त्यांतील भिंतीवरील चित्रांत दिसून येणारा भडकपणा हे सर्व गुण पौर्वात्य असून, तत्त्वतः ते पाश्चात्य शिल्पकलेहून भिन्न दिसतात." त्यानंतर ते मिलन येथें गेले असतां तेथील कॅथीड्रलबद्दल ते लिहितातः–'त्याचें नक्षीकाम पाहून तर मनुष्याची मति गुंग होऊन जाते. त्याचे असंख्य कळस, शिखरें, कोनाडे, व त्यांतील १९२३ पुतळे हे सर्व निःसंशय नाजुक व भव्य आहेत, पण त्या सर्वांत एकात्मता आढळून येत नाहीं. या सर्व दृश्यांचा एकंदर परिणाम जरी मनावर अत्यंत विस्मयकारक असा होतो, तरी त्यामुळें चित्ताला शांतता व समाधान प्राप्त होत नाहींत. या मंदिराच्या आंत गेल्यावर मात्र, तेथील उच्च व अफाट छत, त्यांतील सहाशें एकोणऐंशीं पुतळे व संगमरवरी दगडाच्या खांबांचा चक्रव्यूह पाहून अंतःकरणांत असा एक प्रकारचा उदात्त व भक्तिपूर्ण विकार उत्पन्न होतो कीं त्याचें वर्णन करणें अशक्य आहे.'

अशाच प्रकारानें अनेक शिल्पांचें जें वर्णन श्रीमंतांनीं आपल्या पत्रांतून दिलें आहे, तें वाचलें म्हणजे, त्यांची कलाभिरुचि ही सहज आहे, या म्हणण्याची यथार्थता पटेल. अशा प्रकारें अनेक वर्षें सर्व पृथ्वीचें पर्यटन अनेकवार करून त्यांतील सर्व कलांचें अत्यंत सूक्ष्म अवलोकन त्यांनीं केलें आहे.

यानंतर पुढें ते इंग्लंडांत गेल्यावर तेथील प्रसिद्ध चित्रसंग्रह असलेली 'नॅशनल गॅलरी' पहाण्यास ते गेले. त्याबद्दल ते म्हणतातः—'इतका उत्कृष्ट चित्रांचा संग्रह इतक्या भिकार इमारतींत ठेवलेला पाहून मनाला धक्काच बसतो.' ही इमारत एकंदरीनें पहातां ट्राफलगारचौकाला गालबोट असल्याप्रमाणें दिसते. याच चौकांतील नेल्सनचा पुतळा तर इतका बेढब दिसतो कीं विचारूंच नये! त्या पुतळ्याचा चबुतरा इतका अप्रमाण लहान आहे, व त्यावरील तो पुतळा इतका उंच आहे कीं, तो पुतळा नसून एखादा बांबूचा शेंकाटाच आहे असें वाटतें.'

अर्थात् त्यांच्यासारख्या स्वराज्यप्रेमी राजाला त्या सर्व कलांची प्रतिष्ठापना व उन्नति आपल्या राज्यांतहि यथाशक्ति करावी अशी इच्छा न होणें अशक्य आहे. या दृष्टीनें त्यांनीं मूर्तिकलेकडे आपलें लक्ष वळविलें. त्यांनीं सन १८९३ सालीं इटलींतून 'फेलिसी' या अप्रतिम मूर्तिकाराला बडोद्यास आणविलें व त्याला सन १८९७ पर्यंत ठेऊन घेऊन त्याच्याकडून अनेक आरसपानाचे व ब्रॉँझचे पुतळे तयार करवून घेऊन त्यांनीं ते हल्लीं राजवाड्यांतून ठेविले आहेत. हा मूर्तिकार फार अप्रतिम कलाविद् होता. त्यानें बनविलेल्या पुतळ्यांतील दरेक अवयवांतून उत्कृष्ट कारागिरी दिसून येत आहे. सूक्ष्म गोष्टींतहि यथातथ्यता आणणें हा त्या काळीं मूर्तिकलेचा गुणविशेष मानला जात होता, व त्याप्रमाणें डोक्यापासून तों तहत पायाच्या बोटापर्यंत सर्व अवयवांत हुबेहूबपणा व सत्यता त्यानें आणिली आहे. हल्लीं या कलेसंबंधानें दृष्टि भिन्न झाली आहे. मुख्यतः चेहऱ्यांत व मूर्तीच्या आवेशांत अथवा पावित्र्यांत त्या पुतळ्याची मूळ कल्पना व्यक्त करून बाकीच्या अवयवांकडे फारसें लक्ष द्यावयाचें नाहीं, अशी हल्लींची या कलेची दृष्टि आहे व हिला त्या विषयाची bold treatment अथवा 'स्थूलदृष्टि' असें नांव देण्यांत येतें. फेलिसीची दृष्टि अर्थातच तत्कालीन असल्यानें त्याच्या पुतळ्यांत सूक्ष्म गोष्टींत यथातथ्यता उत्कृष्ट साधलेली आहे. त्याच्या पुतळ्यांत श्रीमंत सौ. महाराणी साहेबांचा आरसपानी पूर्णाकृति पुतळा उत्कृष्ट साधला आहे. चेहऱ्यावरील तेजःपुंज व सुबुद्ध मुद्रा, उभे राहण्याची ढब, नेसण्याच्या चुण्या वगैरे सुंदर साधल्या आहेत. या शिवाय श्रीमंतांचे वडील काशीराव गायकवाड यांची बसलेली पूर्ण मूर्ति ब्रॉँझ धातूची बनविलेली प्रेक्षणीय आहे. हातांत तलवार, बसण्याचें

वीरासन, मोठें जुन्या पद्धतीचें पागोटें, पिळदार मिशा, चुण्याचा आंगरखा व सुरवार हीं सर्व फारच सुंदर साधलीं आहेत. त्याचप्रमाणें श्रीमंताचे उभयपुत्र कै. श्री. फत्तेसिंहराव व जयसिंहराव यांची जोडी उभी असल्याचा ब्रॉझचा जोड पुतळाहि फार सुंदर आहे. श्री. फत्तेसिंहरावांनीं स्कॉटलंड देशांतील पोषाखाप्रमाणें कोट, किल्ट, हायलँडर टोपी, व पायमोजे घातले असून श्री. जयसिंहरावांच्या हातांत लोखंडाचें फिरविण्याचें चाक आहे या शिवाय लक्ष्मीविलास राजवाड्याच्या मुख्य पोर्चमध्यें पाणी वाहणारा भिस्ती, नाचणारी बाई, दोन चित्ते व त्यांना पाळणारे रक्षक, सारंगीवाला व एक संन्याशी यांचे पुतळे—भर आकाराचे नव्हे-ठेवले आहेत, त्या सर्वांच्या चेहऱ्यावर त्या त्या प्रकारचा भाव फार सुंदर वठविला आहे. या शिवाय मुख्य दरबारच्या दिवाणखान्यांत या राज्यांतील पूर्वींचे दिवाण काजी शहाबुद्दीन, लक्ष्मण जगन्नाथ व मणिभाई जसभाई, यांचे अर्धपुतळे ठेवले आहेत. ते सर्व सुंदर आहेत. त्याचप्रमाणें बयाबाईसाहेब घाटगे, व बाजीरावसाहेब घाटगे, (श्री. सौ. महाराणीसाहेबांचे मातापिते) यांचे अर्धपुतळेहि त्याच कुसरीचे आहेत. पण या सर्वांपेक्षां फेलिसीचा सर्वांत सुंदर पुतळा म्हणजे ‘ हातांत बंदुक घेतलेला अरब शिकारी ’ याचा होय. तो मुख्य जिन्याच्या कठड्यावर उभा केला आहे. तो कलेच्या दृष्टीनें फारच सुंदर साधला आहे. त्याची ती सडपातळ पण चपल शरीरयष्टि, तीक्ष्ण दृष्टि, धाडशी व बेफिकीर मुद्रा व बंदुक धरण्याची ऐट हीं सर्व वाखाणण्याजोगीं आहेत. हा कारागिर येथें ४।५ वर्षे होता.

यानंतर सर जॉर्ज फँम्टन् नांवाचा एक कारागीर श्रीमंतांनीं कांहीं वर्षांपूर्वीं येथें आणला होता. त्याच्या हातचें एकच काम, पण फारच सुंदर असें करवून ते येथील म्यूझियम् मध्यें ठेवलेलें आहे. रोमशहर स्थापन करणारे महापुरुष रॉम्युलस व रीमा हे लहान असतां त्यांना एका लांडगीनें स्तनपान करवून लहानाचे मोठे केले अशी आख्यायिका आहे, तो प्रसंग या पुतळ्याच्या समूहांत दाखविला आहे. तो फार अप्रतिम आहे.

या शिवाय आर्ल्बट टॅफ्ट नांवाचा एक मूर्तिकार श्रीमंतांनीं आणविला होता, त्याच्याकडून स्वतः महाराजांचा पुतळा तयार करवून घेतला आहे.

यानंतर सन १९१४ सालांत व त्यानंतर पुन्हां सन १९२४ सालांत फणींद्रनाथ बोस या बंगाली कारागिरास महाराजांनीं

आणून देशी कारागिरीस उत्तेजन देण्याचा प्रयत्न केला. त्यानें केलेले लहानमोठे अनेक नमुने राजवाड्यांत ठेवलेले आहेत. श्रीमंतांनीं त्याला सयाजीपदक देऊन त्याचा गौरवहि केला. पण एकंदरीनें पाहतां हिंदुस्थानांतील मूर्तिकारांत अग्रपूजेचा मान महाराष्ट्रीयांनाच द्यावा लागेल. कारण म्हात्रे, फडके, गोखले, तालीम, कोल्हटकर, करमरकर हे सर्व उत्कृष्ट कारागीर महाराष्ट्रीयच आहेत.

यांपैकीं फडके यांनीं केलेला एक पुतळा श्रीमंतांनीं खरेदी करून तो येथील म्युझियममध्यें ठेविला आहे. एक म्हातारा ब्राह्मण हातांत पोथी घेऊन वाचतांना बसल्याबसल्याच डुकली घेत असल्याचा हा पुतळा आहे. म्हाताऱ्याच्या गळयाच्या व अंगाच्या शिरानशिरा त्यांत व्यक्तपणें दाखविल्या असून, पोथी वाचण्याचें कर्तव्य करण्याची इच्छा व वयोऽवस्थानुरूप येणारें निद्राजन्य शैथिल्य यांचा संगम यांत सुंदर रीतीनें दाखविला आहे. याशिवाय रा. तालीम यांनीं बनविलेला 'रस्त्यांतील भिकारी' हा पुतळाहि त्यांनीं खरेदी केला आहे.

या महाराष्ट्रीय मूर्तिकारांतच वरच्या दरज्याच्या कलावानांत श्री. कोल्हटकर यांचा दर्जा लागतो. येथील कलाभवनांतूनच शिकून ते तयार झालेले असल्यानें ते सर्वस्वी 'स्वदेशी' आहेत. त्यांच्याकडून श्री. महाराजांनीं आरंभीं आपले वडील बंधू श्रीमंत आनंदराव गायकवाड व दिवाण व्ही. पी. माधवराव यांचे अर्धपुतळे तयार करवून घेऊन ते दरबारच्या दिवाणखान्यांत फेलिसीच्या पुतळयांच्या जोडीनें बसविले आहेत. ते इतके उत्कृष्ट साधले आहेत कीं, ते कोल्हटकरांनीं केल्याची माहिती असल्याशिवाय कोणास कल्पनाहि होणार नाहीं. याशिवाय त्यांच्या स्टूडिओमध्यें स्वतः दोन दोन तास याप्रमाणें पांच वेळां 'बैठकी' देऊन श्री. महाराजांनीं आपला स्वतःचा भर आकारी पुतळा तयार करविला आहे, तो हल्लीं नवसारी येथील दाबू बोर्डिंगमध्यें उभा केला आहे. त्याचें छायाचित्र देण्याचा मोह आवरत नाहीं. श्री. महाराजांप्रमाणेंच श्रीमंत सौ. महाराणीसाहेबांनींहि कोल्हटकर यांच्याकडून एक सोन्याचा सुमारें दीडशें तोळयांचा सुंदर गणपती तयार करविला आहे. श्री. कोल्हटकर हे सर्व हिंदुस्थानभर प्रसिद्ध आहेत. त्यांचा अमदाबाद येथील लोकमान्य टिळक यांचा पुतळा, लाहोर येथील देशभक्त लाला लजपतराय यांचा पुतळा, सर गंगाराम यांचा पुतळा, बडोद्यां-

मूर्तिकार कोल्हटकरकृत श्री महाराजसाहेबांचा पुतळा.

तील विठ्ठलक्रीडाभुवनांतील शिवाजी महाराजांचा अर्धपुतळा हे सर्व उत्कृष्ट मूर्तिकलेचे नमुने आहेत. ब्राँझ धातूच्या अगर इतर धातूच्या मूर्ति ओतण्याचें कार्य ते स्वतः करितात व चौपाटीवर बसविण्यासाठीं मूर्तिकार फडके यांनीं केलेला लोकमान्यांचा पुतळा लवकरच यांच्या हातून ओतविला जाणार आहे. त्यांचा स्टूडिओ येथेंच आहे.

नुकतेंच येथें एक प्रदर्शन भरलें होतें, त्यांत श्री. कोल्हटकर यांचेच शिष्य रा. चव्हाण यांनीं केलेला एक शाडूचा पुतळा श्री. महाराजांनीं विकत घेतला आहे, त्यांत एक पाथरवट हातांत छिनी घेऊन हातोड्यानें दगड फोडीत आहे, असा देखावा वर्णिला आहे. त्यांची कृती नवीन होतकरू मूर्तिकार या मानानें बरी आहे.

या व्यतिरिक्त येथें वेळोवेळीं श्री. महाराजांच्या आज्ञेनें अनेक प्रदर्शनें भरविलीं जातात, त्यांतून फडके, गोखले वगैरे कारागिरांचीं शाडूचीं, मेणाचीं, चित्रें वगैरे मांडलीं जातात. अशाप्रकारें श्रीमंतांनीं मूर्तिकलेला आपल्या राज्यांत उत्तेजन देऊन आपली सुसंस्कृत अभिरुचि दर्शविली आहे. याशिवाय या कलेच्या अभ्यासकांना व रसिकांना उपयोगी पडणारा संग्रह येथील मोठ्या पदार्थसंग्रहालयांत आहे. हिंदुस्थानांतील मोठ्या पदार्थसंग्रहालयांत बडोद्याचा नंबर पुष्कळच वर लागतो. त्यांत शेंकडो प्रकारच्या कलाकुसरीचे नमुने ठेविले आहेत, त्यांतच प्राचीन ग्रीक व रोमन मूर्तिकारांच्या पुतळ्यांच्या उत्कृष्ट प्रतिकृती येथें शाडूच्या पण लहान आकाराच्या करून ठेविल्या आहेत. त्यांत 'मिलो येथील व्हीनस्', 'व्हीनस् डी मेडिसि' सारखे उत्कृष्ट नमुने ठेविले आहेत. शारीरिक सौंदर्याची अत्युत्कृष्ट कल्पना व निर्मिति यांत ग्रीस देशाच्या तोडीला अजूनहि कोठला देश उतरला नाहीं. अशा ग्रीस देशांतल्या कारागिरीच्या नमुन्यांतहि वरील दोन पुतळे सर्वोत्कृष्ट गणले जातात. लाखो मूर्तिकारांनीं त्यांच्या अवयवांच्या प्रमाणाचा, सौष्ठवाचा, सौंदर्याचा आविर्भावाचा अभ्यास केला आहे, तरी अजून त्या पुतळ्यांचें खरें सौंदर्य त्यांच्या हस्तगत झालें नाहीं. कारण तशा तोडीचे दुसरे पुतळे अजून निर्माण झाले नाहींत. तथापि त्यांच्या खालोखाल असा निजलेल्या ईव्हचा शुभ्र संगमरवराचा भर आकृतीहूनहि थोडा मोठा असा पुतळा 'फेलिसी 'नें तयार करवून येथील पदार्थसंग्रहालयांतच ठेविला आहे, तो अप्रतिम आहे.

या ग्रीस देशांतील कारागिरीच्या नमुन्यांप्रमाणेंच पौरस्त्य कारागिरीचा एक उत्तम नमुना म्हणून जपानांतून आणलेला व येथील ज्युबिली बागेंत बसविलेला कमलासतस्थ बुद्धाचा प्रचंड पुतळा होय. आर्यपद्धतीचें आध्यात्मिक तेज या पुतळ्याच्या चेहऱ्यावर दिसून येतें. एवढा प्रचंड पुतळा कसा ओतला असेल हें आश्चर्य वाटतें. महाराज जपानांत प्रवासास जातेवेळीं तेथून त्यांनीं हा आणवून मोठ्या समारंभानें तो या बागेंत शहराच्या मध्यभागीं बसविला आहे, त्यामुळें तो जातां येतांहि सर्वांच्या अवलोकनांत येऊं शकतो.

या शिवायचा मूर्तिकलेचा एक उत्तम नमुना म्हणजे येथील सार्वजनिक बागेसमोर उभा केलेला श्रीमंत महाराजांचा अश्वारूढ पुतळा होय. हा श्रीमंतांनीं स्वत: करविलेला नसून त्यांच्या उत्तेजनानें तयार झालेल्या त्यांच्या प्रजेनें त्यांच्या विषयींचें आपलें प्रेम व आदर व्यक्त करण्यासाठीं सार्वजनिक वर्गणीनें उभा केलेला आहे. चबुतऱ्याची उंची, त्या मानानें घोड्याची उंची, व त्यानंतर महाराजांचा लष्करी पोषाखांतील पुतळा, या सर्वांचें प्रमाण फार चांगलें साधलें आहे. हा पुतळा डरवेंटवुड नांवाच्या कारागिराकडून तयार करवून सन १९१२ सालीं बसविला आहे. शहरांतील एक प्रमुख स्थानीं बसविल्यामुळें अखिल नगराच्या हितासाठीं निरंतर दक्षतेनें राहणाऱ्या उद्यत पुरुषाप्रमाणें तो उभा असलेला पाहून कलारूपानें प्रजेच्या बुद्धीच्या विकासाविषयीं जागृत असलेल्या या राजपुरुषाचें दर्शन अनेक दृष्टींनीं अन्वर्थक आहे असें भासतें.

यानंतरचा मूर्तिकलोत्तेजनाचा मोठा उपक्रम म्हणजे येथें बांधलें जात असलेले कीर्तिमंदिर हें होय. युरोपांतील मोठमोठाल्या देशांत 'Hall of Fame' असतात, व त्यांतून त्या त्या देशांतील प्राचीन प्रसिद्ध पुरुषांचे पुतळे ठेवण्यांत येतात. त्यामुळें गतविभूतींचें प्रत्यक्ष दर्शन झाल्याचा आनंद व समाधान पुढील पिढीला होतो. इंग्लंडांत लंडन येथील वेस्टमिन्स्टर ॲबे येथील प्रसिद्ध राष्ट्रपुरुषांचा प्रतिमासंग्रह तत्रस्थांना निरंतर स्फूर्तिजनक झालेला आहे. त्याच शहरांत 'मादाम तुसाड' नांवाच्या एका बाईनें एक मेणाच्या चित्रांचा अपूर्व संग्रह स्थापन केला आहे. त्यांत सर्व जगांतील मोठाल्या विभूतींचे भर आकारी पुतळे करून ठेवलेले आहेत. महात्मा गांधी दुसऱ्या गोलमेज परिषदेसाठीं विलायतेस गेले त्यावेळीं त्यांचाहि पुतळा या संग्रहासाठीं करविण्यांत आल्याचें

वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध झालें होतें. तशाच प्रकारचा संग्रह—अर्थात् येथील राज्याच्या व साधनांच्या मानानें करण्यासाठींच कीर्तिमंदिराची योजना केली असून त्याची इमारत चालू आहे. हें कीर्तिमंदिर केवळ दृश्यदर्शनासाठींच राहणार नसून, त्यांत प्रतिवर्षी उत्तमोत्तम वक्त्यांचीं विद्वत्तायुक्त भाषणें करविण्याचीहि योजना महाराजांनीं केली आहे.

अशाप्रकारें शक्य तितक्या रीतीनें मूर्तिकलेला उत्तेजन देण्याचा प्रयत्न महाराजांनीं सर्व आयुष्यभर केलेला आहे व अजूनहि ते करीत आहेत. तथापि त्यांच्या प्रयत्नांचा आस्वाद घेण्यास जनता तयार झाली पाहिजे तशी होत नाहीं. पुष्कळ वेळां या चित्रसंग्रहांतून जातांना, चालतां चालतां ओझरती दृष्टि त्याकडे फेंकून पुढें जाणारे लोकच अधिक दिसतात. एका दृष्टीनें हें स्वाभाविक आहे. कारण गायनकलेप्रमाणेंच मूर्तिकला काय अथवा चित्रकला काय या सर्व कलांची अभिरुचि संपादन करावी लागते. गोड आवाज व मधुर सूर हे सर्वांना—पशुपक्ष्यांनाहि-प्रिय असतात. पण गायनकला ही फार थोड्यांना हृद्य वाटते; त्याचप्रमाणें सुंदर म्हणजे तारुण्य व सौंदर्य यांनीं युक्त असलेल्या व गोंडस अवयवाच्या एखाद्या तरुणीचें चित्र साधारणत: सर्वांना आवडलें, तरी चित्रकलेच्या दृष्टीनें 'पोथी वाचणाऱ्या व शरीराच्या शिरान्‌शिरा दिसणाऱ्या, मांसाची झोळी लोंबणाऱ्या व हाडेंहि त्वचेनें केवळ आच्छादल्याप्रमाणें दिसणाऱ्या,' फडक्यांच्या पुतळ्यांतहि सौंदर्याची प्रतीति कलाविदाला होऊं शकते, ती केवळ स्वसंपाद्य आहे. व्हॅन डाइक या चित्रकलाकोविदानें असेच उद्गार काढले आहेत. तो म्हणतो,

"A pictorial idea should be a beautiful idea; but beauty here does not mean merely the straight nose, rounded arm or the perfect proportion of the torso. It is that something which strikes home to our emotional and sympathetic nature. Else there is no true art."

कोणत्याहि चित्राची कल्पना सुंदर असलीच पाहिजे. पण येथें सौंदर्य म्हणजे, सरळ नाक, गोंडस खांदा अथवा प्रमाणबद्ध शरीरयष्टि, हेंच नव्हे; आपल्या भावनात्मक व सहृदय अंत:करणाला जाऊन भिडेल असें दृश्य असेल तरच तें सुंदर. तें तसें नसल्यास त्यांत कांहींच कला नाहीं असें म्हणावें लागेल.

सुदैवानें अशा सुंदर कलेचा संग्रह येथें असून तो आणखी वाढू घातला आहे. त्याचा अभ्यास करून आपली सौंदर्याभिरुचि जागृत करून तिला सुसंस्कृत करणें व तद्वारें एक प्रकारच्या निर्मळ व निर्भेळ आनंदाचा आस्वाद घेऊन नित्याच्या शुष्क व रुक्ष जीवनांत रम्यता आणणें, हें सर्वांना साध्य आहे. महाराजांनीं साधनसामग्री तयार केली आहे. तिचा उपयोग करून घेणें ज्याच्या त्याच्या हातीं आहे.

२. चित्रकला.

चित्रकला ही मूर्तिकलेची बहीणच आहे; व म्हणून मूर्तिकलेला आश्रय देणाऱ्या श्रीमंत महाराजांचें लक्ष चित्रकलेकडेहि जाणें अगदीं स्वाभाविक आहे. विशेषतः पूर्व वयांतील युरोपच्या प्रवासांत तिकडील चित्रमंदिरें अवलोकन केल्यावर त्यांची मूळची अभिरुचि जागृत व्हावी व आपल्या राज्यांतहि या अभिजात कलेला उत्तेजन देण्याची प्रेरणा त्यांना व्हावी हेंहि साहजिक आहे. श्रीमंतांनीं विलायतेंतील सर्व प्रसिद्ध चित्रमंदिरें सूक्ष्मपणानें अवलोकन केलीं होतीं, व त्यांतील चित्रांबद्दलचे आपले मार्मिक अभिप्राय आपल्या पत्रांतून अनेक वेळां त्यांनीं व्यक्त केलेले आहेत. एकीकडे राज्यकारभाराचें सरळ काम करीत असतां दुसरीकडे संस्कृतीच्या खास भागाचा विचारहि त्यांनीं चालू ठेवला होता. राज्यकारभाराचें काम हें व्यावहारिक सरधोपट व सरळ रेषेंतील असतें, तर चित्रकलेच्या वक्र रेषांत सांठविलेल्या सौंदर्याची प्रतीति होण्यास तिकडे मुद्दाम वळून पहावें लागतें. एका सुंदर इंग्रजी कवितेंत म्हटलें आहे कीं,

Straight is the line of duty.
Curved is the line of beauty.
Follow one and then shall see
The other following thee.

' कर्तव्याची मार्गरेषा सरळ असते, तर सौंदर्याची रेषा वक्र असते; पण एकीचा अवलंब केला कीं, दुसरी आपोआप आपल्या मागें येते. ' आपल्या प्रजेची शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, सांस्कृतिक वगैरे सर्व प्रकारची उन्नति घडवून आणणें हा राजाचा सरळ कर्तव्यमार्ग झाला. पण तो आचरीत

असतां सांस्कृतिक कल्याणांत प्रजेला वक्ररेषादर्शित चित्रसौंदर्याचा लाभ करणें हें ओघानेंच प्राप्त होतें. व वस्तुतः संस्कृतीचा इतिहास म्हणजे सौंदर्य-प्रतीतिसाठीं केलेल्या प्रयत्नांचा इतिहासच होय. " The history of civilization is the story of the development of man's conception of what is beautiful and good.'

दुसऱ्या एकानें असें म्हटलें आहे कीं,

All passes, art alone enduring lasts,
The bust outlives the throne; the coin Tiberius.

या जगांतील सर्व वस्तु नष्ट झाल्या तरी कला शिल्लक राहते, राजांचीं सिंहासनें नष्ट झालीं, तरी त्यांचे पुतळे राहतात. राजे गेले तरी त्यांचीं आकृतियुक्त नाणीं राहतात.

या सूक्तिप्रमाणें सनपूर्व ३,००० चीं माहेंजोदरो व हरापा येथील चित्रें, मूर्ति, पुतळे वगैरे अजून अस्तित्वांत असून तीं आतां सांपडल्यानें, त्यांच्या आधारानेंच या कालच्या इतिहासाचा मागोवा घेणें भाग पडत आहे. अजंठ्याची चित्रकला, हींहि सनपूर्व पहिल्या शतकांपासून सनोत्तर सहाव्या शतकापर्यंतचा इतिहास दाखविते. युरोपांतहि तेराव्या शतकांतल्या सिमॅब्यू व गियोतो पासूनची चित्रकला अजून उपलब्ध असल्यानें त्या त्या देशांतील व त्या त्या शतकांतील संस्कृतीची कल्पना आपल्याला येऊं शकते. या सर्व गोष्टींचा विचार करून श्रीमंत महाराजांनीं आपल्या राज्यांतहि चित्रकलेला उत्तेजन देण्याचा उपक्रम केला.

मागील मूर्तिकलेच्या भागांत उल्लेख केलेला इटालिअन उत्कृष्ट मूर्तिकार फेलिसी हा उत्तम चित्रकारहि होता. त्याच्याकडून कांहीं उत्तम तसबिरी काढून घेतल्या गेल्या आहेत. त्यांत लक्ष्मीविलास राजवाड्याच्या मुख्य जिन्यावर लाविलेली एका महारणीची तसबीर फारच सुंदर साधली आहे. चांगले कपडे घातल्यामुळें तिचें मूळचें सौंदर्य फारच खुलून दिसत आहे. ही तसबीर सन १८९७ सालीं काढलेली आहे. परंतु येथील त्या काळचा सर्वोत्कृष्ट चित्रसंग्रह म्हणजे भारतीय चित्रकारांचे मुकुटमणि राजा रविवर्मा यांच्याकडून श्रीमंत महाराजांनीं काढून घेतलेल्या तसबिरींचा होय. त्यासाठीं राजा रविवर्मा यांना येथेंच राजसन्मानानें खास ठेऊन घेण्यांत आलें होतें.

त्यांच्या हातच्या पौराणिक विषयावरील अस्सल तसबिरी एकंदर चौदा आहेत. त्या येणेंप्रमाणें:—

१ श्रीरामचंद्राचा विवाह.
२ श्रीकृष्णाची दृष्ट.
३ गंगा व शंतनु.
४ कारागृहांतून श्रीकृष्णाला वसुदेव घेऊन निघतो.
५ मत्स्यगंधा.
६ विश्वामित्र मेनका.
७ कीचक व सैरंध्री.
८ हरिश्चंद्र तारामतीच्या वधास उद्युक्त झाला आहे.
९ राधा माधव.
१० भरत.
११ कंस व माया.
१२ यतिवेषधारी अर्जुन व सुभद्रा
१३ नलदमयन्ती.
१४ द्रौपदी वस्त्रहरण.

राजा रविवर्म्याच्या हातच्या तसबिरींचा एवढा मोठा संग्रह म्हैसुराशिवाय दुसरीकडे कोठेंहि नाहीं. या पौराणिक चित्रांखेरीज सन १८९० सालीं राज-कुटुंबापैकीं ७ जणांच्या तसबिरी काढल्या आहेत, त्या येणेंप्रमाणें:—

श्री. कै. महाराणी चिमणाबाईसाहेब (पहिल्या) यांच्या दोन तसबिरी. श्री. सौ. महाराणी साहेब (सांप्रतच्या) यांच्या दोन तसबिरी.

श्री. जयसिंगराव, श्री. युवराज फत्तेसिंगराव व श्री. संपतराव गायकवाड.

या तसबिरींच्या चौकटीसाठीं रु. १,०३७–८–३ चा खर्च केल्याचा दाखला सांपडतो.

पौराणिक विषयांवरील राजा रविवर्म्याच्या सर्व तसबिरींच्या छापील प्रतिकृती सर्वांच्या पहाण्यांत असल्यानें त्यांच्या गुणवर्णनाबद्दल निराळें लिहिण्याची आवश्यकता नाहीं. तथापि नकला कितीहि चांगल्या असल्या, तरी त्यांना अस्सलाची किंमत केव्हांहि येऊं शकत नाहीं. या दृष्टीनें हा संग्रह म्हणजे राष्ट्राचा एक अमूल्य खजिना आहे. त्यांत खेदाची गोष्ट एवढीच आहे कीं, या तसबिरी पुष्कळ कालानें मंद दिसूं लागल्यामुळें त्यांच्या दुरुस्तीचें काम युरोपिअन चित्रकारांकडे सोंपविण्यांत आल्यानें, कित्येक अप्रतिम चित्रांचा बिघाड झालेला आहे. कांहीं चित्रांत रंगांचे नुसते लोंचे दिलेले दिसत आहेत.(?) कांहींच्या तर पार्श्वभूमींतहि दुरुस्ती करणाऱ्यांनीं फेरफार केले आहेत. व त्यामुळें तीं चित्रें विसंगत भासूं लागलीं आहेत.

एतद्देशीय चित्रविषयांशीं समरस होतां न येणाऱ्या परस्थ चित्रकारांकडे दुरुस्तीचें काम देण्यानें कित्येक वेळ अपरिमित नुकसान होतें, त्याचा हा दाखला आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

यानंतर महाराजांनीं बडोद्यास कलाभवन स्थापन केल्यानंतर त्यांत चित्र-कलेचा एक वर्ग उघडला, त्यावेळीं रा. बुधवारकर नांवाच्या सद्गृहस्थांना मुद्दाम युरोपांत चित्रकलेचें शिक्षण घेण्यासाठीं पाठवून नंतर त्यांना या शाखेचे मुख्याध्यापक नेमण्यांत आलें. रा. बुधवारकरांचीं कांहीं उत्तम चित्रें व विशेषत: एका वस्त्रपरिधान करीत असलेल्या बाईची एक प्रतिकृति मकर-पुरा राजवाड्यांत ठेविलेली आहे ती फार सुंदर आहे.

अशा रीतीनें काढवून घेतलेलीं चित्रें कांहीं राजवाड्यांत व कांहीं येथील सार्वजनिक बागेंतील श्वेतमंदिरांत ‘ White Pavilion ’ मध्यें ठेविलीं होतीं. सन १९१० सालीं हा चित्रसंग्रह वाढविण्यासाठीं उत्तमोत्तम पाश्चात्य चित्रांचा संग्रह करण्याचें काम महाराजांनीं ‘ स्पिलमन् ’ नांवाच्या सुप्रसिद्ध चित्रकलाकोविदाकडे सोंपविलें. त्याप्रमाणें अनेक पाश्चात्य चित्रांची खरेदी करण्यांत आली. त्यांतील कांहींना हजारों रुपये देण्यांत आले आहेत. अशा रीतीनें हा संग्रह मोठा झाल्यावर तो ठेवण्यासाठीं प्रकाशाची यथानुकूल योजना असलेला एक स्वतंत्र भाग याच बागेंतील मुख्य पदार्थसंग्रहालयाला जोडून नवीन बांधण्यांत आला व त्याचा उद्घाटणसमारंभ ता.२३-३-१९२१ रोजीं करण्यांत आला. या नवीन जागेंत हीं चित्रें व्यवस्थित रीतीनें दरेक चित्रास जशी पार्श्वभूमि व छायाप्रकाशाची सवड हवी तशा सवडीनें गोठ-विण्याचें काम डिब्डिन् या तज्ज्ञाकडे सोंपविण्यांत आलें. त्यांनीं सन १९२० व सन १९२१ सालांत मिळून तें पूर्ण केलें. अगदीं अलीकडे कॅप्टन हाईम नांवाच्या आणखी एका तज्ज्ञाला सन १९३१ मध्यें बोलावून त्यांच्याकडून जीर्ण चित्रांची दुरुस्ती व रंगरोगण करवून घेण्यांत आलें आहे.

हल्लींची वृत्तपत्रें चाळणाऱ्या वाचकांना चित्रकलेवर त्यांतून जंगी वाद चाल-विणाऱ्या फैझी रहमान नांवाच्या चित्रकाराचें नांव चांगलेंच परिचित आहे. या कारागिरांकडून सन १९११ ते १९१५ च्या दरम्यान श्रीमंतांनीं १५ तसबिरी काढवून घेऊन त्यांबद्दल त्यांना एकंदर रु. ८,८०० दिले. या तसबिरींपैकीं ६ राजकुटुंबीयांचीं असून बाकीचीं ९ निरनिराळ्या देखाव्यांचीं आहेत. यांत

भुलभुलावणी, स्वामीनारायणाचें मंदिर, विश्वामित्री नदीवरील कामनाथ महादेवाचें मंदिर, सुरसागर तलावाच्या पश्चिम बाजूचें दृश्य, वगैरे देखावे सुंदर आहेत.

चित्रमंदिरांतील संग्रहाच्या प्रवेशद्वारींच दुसऱ्या मजल्यावर प्रसिद्ध इंग्रज चित्रकार सॉलोमन जे. सॉलोमन यांच्याकडून काढविलेली श्रीमंत महाराजांची एक भव्य तसबीर आहे. तिच्यासाठीं चित्रकारास १,४०० पौंडांची म्हणजे रु. २०,००० ची रक्कम सन १९२६ सालीं देण्यांत आली आहे.

तथापि केवळ पाश्चात्य चित्रांचाच संग्रह महाराजांनीं केला असतां, तर ते महाराजच नव्हत. दरेक सुधारणेंत हिंदुस्थानाहून हल्लीं पुढें गेलेल्या पाश्चात्यांचा आदर्श आपल्यासमोर ठेऊन त्या धोरणानें आपल्या देशाची उन्नति घडवून आणणें हा त्यांच्या आयुष्याचा मूलमंत्र आहे. तदनुसार त्यांनीं पाश्चात्य संग्रहाप्रमाणें भारतीय चित्रकलेचा अतिशय मोठा संग्रह त्याच इमारतींतील तळमजल्यावर ठेवला आहे. त्याच्या विशालत्वासंबंधानें मि. राइस या महाराजांच्या चरित्रकारानें म्हटलें आहे कीं, ‘It contains the best collection of Indian Paintings in the world.’ ‘हा संग्रह सर्व जगांतील प्राच्यचित्रसंग्रहांत श्रेष्ठ आहे.’ यावरून त्याबद्दची कल्पना येईल. यांत जयपुरी, कांग्राव्हॅली, मोगली, गढवाली वगैरे सर्व संप्रदायांच्या चित्रांचा भरणा केलेला आहे.

आतां आपण पाश्चात्य चित्रसंग्रहाचें स्वरूप अवलोकन करूं. त्यासाठीं उत्तम प्रकाश असलेले तीन मोठाले दिवाणखाने तयार केलेले असून त्यांतून हीं चित्रें शतकवार लाविलेलीं आहेत. म्हणजे सतराव्या, अठराव्या व एकोणिसाव्या शतकाच्या अनुक्रमानें तीं लावलेलीं आहेत. आरंभीं आरंभींचीं युरोपांतील चित्रकला ही केवळ धार्मिक विषयालाच वाहिलेली होती. त्याला दोन कारणें होती. एक तर लोकांवर त्या काळीं धार्मिक विचारांचेंच प्राबल्य अधिक होतें व दुसरें त्याकाळीं मोठमोठालीं मंदिरें (Churches) अत्यंत श्रीमान् असल्यानें चित्रकारांना मोबदला देणें त्यांनाच शक्य होतें. म्हणून त्यांनीं उत्तम कारागिरांना कांहीं मदत देऊन व कांहीं अंशीं त्यांच्या धार्मिक भावनेचा लाभ घेऊन ख्रिस्तमंदिरांतील भिंतीवर उत्तम चित्रें काढून घेतलीं. या अवस्थेंतील ‘ख्रिस्ताचें क्रूसारोहण’ (नं. ३) हें चित्र आहे. हें ड्यूरर

या सुप्रसिद्ध जर्मन चित्रकाराचें असावें असा समज होता. प्रसिद्ध धर्मसुधारक मार्टिन लूथरचा हा समकालीन असून त्याचा मित्रहि होता. कुरळे पण लांब केस आपल्या कुंचलीनें काढण्यांत त्याचा हातखंडा होता. त्यावरूनच हें चित्र ड्यूररचें असल्याचा समज होता. पण तें एका इटालियन चित्रकाराचें आहे असें आतां ठरलें आहे. तथापि त्या काळीं हॉलंड देशांतील चित्रकारांचा श्रेष्ठ दर्जा मानला जात असे. त्यांपैकीं रोमरस्वाल, हेरिक ड ब्लेस, राइकहार्ट व डाइकमान्स यांची चित्रें येथें आहेत.

यानंतर इटली देशांतील संप्रदायांपैकीं 'बॉनिफेझियो' या प्रसिद्ध चित्रकाराचें चित्र यांत आहे. (नं. ७), याहून महत्त्वाचें चित्र म्हणजे 'टिशिअन'चें 'पीटर मार्टिरचा मृत्यु' हें चित्र आहे. उत्कृष्ट रंगविज्ञात्यांत टिशिअन् या चित्रकाराचा फारच श्रेष्ठ दर्जा मानिला जातो.

यानंतर फ्लेमिश संप्रदायांतील 'रुबेन्स'चें नं. १८ चें चित्र आहे. फ्रान्सचा उत्कृष्ट चित्रकार पुइसीन व निसर्गदृश्य रंगविणारा क्लॉड यांचींहि चित्रें येथें आहेत. त्यानंतरच्या पिढींतील प्रसिद्ध चित्रकार 'फ्रॅगोनार्ड' यांचें चित्र नंबर ८९ मध्यें आहे. स्पेनमधील सर्वोत्कृष्ट चित्रकारांचे नमुने येथें पहाण्यास मिळत नाहींत, तथापि दुय्यम दर्जाचीं कांहीं चित्रें येथें आहेत.

याप्रमाणें युरोपांतील अनेक देशांतील चित्रांचे नमुने थोडे थोडे आहेत. पण मुख्यतः इंग्रज चित्रकारांच्या कृतींची संख्या अर्थातच मोठी आहे. या संप्रदायांतील सुमारें ऐशीं चित्रें या संग्रहांत आहेत. व त्यांत सर जोशुआ रेनॉल्ड्स्, सर टॉमस् लॉरेन्स्, लॉर्ड फ्रेडरिक लायटन, सर जॉन मिले, सर एडवर्ड पॉयंटर या रॉयल ॲकॅडमीच्या अध्यक्षांच्या सुंदर कृती येथें आहेत. त्याचप्रमाणें नेल्सनची हृदयहारिणी लेडी हॅमिल्टन् हिची निरनिराळया प्रकारचीं चित्रें काढण्यासाठीं आपल्या धंद्यावर पांच वर्षें पाणी सोडणारा चित्रकार रॉमने, रेनॉल्डस्‌चा शिष्य हॉपनर, देखाव्यांची उत्कृष्ट चित्रें काढणारे टर्नर व कॉन्स्टेबल, यांचींहि चित्रें यांत आहेत. फ्रिथ या चित्रकारानें पांच चित्रांत मिळून वर्णिलेली एक गोष्ट 'Race for wealth.' 'संपत्तीचा शोध' ही फार मजेदार आहे. अतीशय लाभ होण्यासारखी एक हिऱ्याची खाण आपण शोधून काढली असून, त्यांतून हिरे काढण्यासाठीं एक मोठी कंपनी स्थापन करणार आहों अशा थापा मारून लोकांना भुरळ घालणारा एक

लफंगा एका मोठ्या सभेंत आपल्या कंपनीचीं भडक वर्णनें करीत आहे, अशा प्रकारचें या गोष्टींतील पहिलें चित्र आहे. दुसऱ्या चित्रांत या कोळ्याच्या जाळ्यांत अनेक माशा सांपडत असून त्यांत मध्यम स्थितींतील एक सच्छील कुटुंबाचा धनीहि सांपडला आहे, असा देखावा दाखविला आहे. तिसऱ्यांत हा भ्रमाचा भोंपळा फुटून ती कंपनी म्हणजे एक सोनेरी टोळीची लफंगेगिरी असल्याचें जाहिर झाल्याचें दाखवून त्या कंपनीचे शेअर घेण्यासाठीं आपलें सर्वस्व गमावणाऱ्या त्या सच्छील कुटुंबांतील दरेक व्यक्तीच्या चेहऱ्यावर निराशा व दुःख पसरल्याचा देखावा दाखविला आहे. चौथ्यांत त्या लफंग्याला पकडून न्यायासनासमोर त्याची चौकशी होत असल्याचें दाखविलें आहे व शेवटच्या पांचव्यांत त्याला शिक्षा झालेली असून तुरुंगांत इतर कैद्यांबरोबर व्यायामासाठीं वॉर्डरच्या देखरेखीखालीं तो फेरे घालीत असल्याचें चित्र दाखविलें आहे. या एकंदर चित्रमालिकेंतील चित्रांत, अनेक पात्रांचें समूहदर्शन, त्यांच्या चेहऱ्यावरील भावदर्शन व त्याच त्याच व्यक्तींतील साम्यव्यक्ति हीं सर्व अप्रतिम साधलीं आहेत.

यानंतर जनावरांचे खास चित्रकार लँडसिअर, मॉरिस, ऑर्चर्डसन् व हॅमिल्टन् यांचीं संग्रहांतील चित्रेंहि पहाण्यालायक आहेत. याप्रमाणें चित्र-कारांविषयीं निर्देश केल्यावर या संग्रहांतील कांहीं उत्तम चित्रांचा उल्लेख करूं.

बॉनिफेझियोचें चित्र 'बाल येशु व त्याची माता मेरी' चा विषय इतक्या निरनिराळ्या चित्रकारांनीं इतक्या अप्रतिम रीतीनें चितरला आहे कीं, त्यांतील तरतमभाव ठरविणेंच अत्यंत कठिण आहे. युरोपिअन चित्रकारांतील पहिला चित्रकार सिमॅब्यू (१२४०-१३०२) पासून, व्हॅन आइक, मेमलिंक, माबुझे, पेरूगिनो, विशेषतः सर्वोत्कृष्ट चित्रकार राफेल, फ्रॅन्सिया, बेलिनी, जार्जिओन् इत्यादि अनेक चित्रकारांनीं आपलें बुद्धिसर्वस्व यांत खर्च केलें आहे. त्यांतच बॉनिफेझियोच्या चित्राची गणना करितां येते. मादोन्ना अथवा माता इच्या चेहऱ्यावरील वात्सल्यभाव व बालयेशूच्या चेहऱ्यावरील बुद्धिमत्ता व गांभीर्य हीं वाखाणण्याजोगीं आहेत. धार्मिक चित्रांत गिडो रेनी याचें 'सेंट कॅथेराईन्' हें चित्रहि सुंदर आहे. धर्माकरितां प्राणत्याग करण्याची पाळी त्याकाळीं अनेक साधुसंतांना येत असे, व त्यांपैकीं कांहींना एका मोठ्या चाकाला बांधून गरगर फिरवून मारीत असत. त्यामुळें हें चक्र धर्म-छळाचें चिन्ह मानलें गेल्यामुळें संत कॅथेराइनजवळ तें चक्र दाखविलें आहे.

या चित्रांतील तिच्या चेहऱ्यावरील सात्विक तेज व भक्तिभाव फार उदात्त आहे. रूबेन्सनें काढलेलें 'फ्रेडरिक द् मार्सेलेअर' हें चित्र पोषाख वगैरेच्या बारकाव्याबद्दल व रंगांच्या मिलावटीबद्दल प्रसिद्ध आहे. पुइसिनचें चित्र 'येशूख्रिस्ताचें पादप्रक्षालन करणारी मेरी मॅाडलिन्' हें फार सुंदर आहे. येसूख्रिस्ताची सर्व भिस्त व प्रेम हलक्या लोकांवर असे. तेच साधेभोळे लोक या चित्रांत येशूभोंवती गोळा झालेले आहेत व त्याचा प्रेमानें सत्कार करीत आहेत, व मेरी मॅाडलिन ही त्याचे पाय धुवीत आहे, हा या चित्रांतील एकंदर भक्तीचा सोहळा प्रेक्षणीय आहे. 'एक राजकुटुंब, हें चित्र कोणाचें आहे याचा अजून बरोबर पत्ता लागला नाहीं. पण चित्र फार मोठें (८८ इंच ×७१ इंच) असून राजा राणी व त्यांचीं तीन मुलें इतक्या जणांचा समूह तेथें दाखविला आहे. इंग्लंडचा राजा पहिला चार्ल्स व त्याची राणी हांरिएता मारिया यांचें एक सुंदर चित्र आहे, त्यांत चार्ल्सच्या हट्टी व धोपटमार्गी मूर्तीचा चांगला परिचय होतो. सर पीटर लेली यानें काढलेलें एक चित्र आहे, त्यांत होलो फर्नेस नांवाच्या एका जुलमी राजाचा वध ज्यूडिथ नांवाच्या एका साध्या मुलीनें करून त्याचें डोकें तरवारीनें छाटून तें घेऊन ती जात असल्याचा देखावा वर्णिला आहे. त्यांत केवळ कर्तव्य म्हणून हें कृत्य केल्याची निरभिमान व उदास वृत्ति जूडिथच्या चेहऱ्यावर चांगली प्रतिबिंबित केली आहे.

निसर्गदृश्यांत नॅार्थ या चित्रकारानें काढलेलें 'उन्हाळ्यांतील सरोवर' हें चित्र फार भव्य व सुंदर आहे. तें (५४ इंच × ७२ ½ इंच) आहे. चित्र जवळून पाहतां नुसते रंगांचें गोळे मारल्यासारखे दिसतें. पण लांबून तें इतकें सुंदर दिसतें कीं, त्याकडे एकसारखें पहातच रहावेसें वाटतें. यानंतर 'एंबार्केशन' अथवा नौकारोहण या नांवाचें चित्र शोफर्डस नांवाच्या चित्रकारानें काढलें आहे; तें जरी चांगलें आहे, तरी या विषया-वरील जगत्प्रसिद्ध दोन चित्रांच्या मानानें तें फारच फिकें पडेल. उत्कृष्ट देखावे चितरणारा फ्रेंच चित्रकार क्लॅाड यानें 'शेबाच्या राणीचें नौकारोहण' या नांवाचें अप्रतिम चित्र काढलेलें आहे. त्यांत समुद्राच्या किनाऱ्यावरील प्रचंड इमारती, दूर अंतरावर असलेलें जहाज, आकाशांतील सूर्याच्या प्रका-शाची जलवीचींवर पडलेली रौप्यरेषा, इत्यादि देखावा अवर्णनीय आहे. तें चित्र पाहून त्याला निरंतर स्पर्धा करण्याच्या हेतूनें प्रसिद्ध इंग्रज चित्र-

कार टर्नर यानें ‘ कार्थेज बांधणारा डिडो ’ या नांवाचें चित्र रंगविलें. हेंहि चित्र उत्कृष्ट असलें तरी क्लॉडच्या चित्रापेक्षां तें कमी दर्जाचेंच वाटतें. या दोहीं चित्रापेक्षां शोफर्डसचें चित्र कमी दर्जाचें असलें तरी रम्य आहे. अशा प्रकारें या संग्रहांत निसर्गदृश्यें आहेत. त्याचप्रमाणें जनावरें, फलपुष्पादि वस्तू इत्यादींचींहि अनेक चित्रें आहेत, तीं फार सुंदर आहेत. त्यांची रम्यता स्वतः अवलोकन केल्याशिवाय समजणार नाहीं.

हिंदी चित्रविभागांत सुमारें ४०० चित्रांचा संग्रह आहे. अकबराच्या अमदानींत रामायण व महाभारत यांतील देखाव्यांचा बनविलेला एक अमूल्य संग्रह यांतच आहे. या काळच्या चित्रांत भडक रंग वापरण्याची पद्धति होती. त्यामुळें छायाप्रकाशांचा लपंडाव यांत फारसा पाहण्यास मिळत नाहीं. पुढें जहांगीरच्या वेळेपासून मंद रंगाची प्रथा पडूं लागली. त्यामुळें चित्रकाराच्या कौशल्याला अधिक वांव मिळूं लागला. यानंतर रजपूत संप्रदायांतील रागरागिणींच्या चित्रांचा संग्रह आहे. त्यांत त्यांच्या ध्यानाचे जे श्लोक आहेत त्याबरहुकूम त्यांची वेषभूषा दाखविली आहे, तरी त्यांत सांप्रदायिक बंधन न दिसतां खुल्या कुंचलीनें तीं काढलेलीं दिसतात. यानंतर मोंगल व रजपूत कालांतील अनेक इतिहासप्रसिद्ध व्यक्तींच्या प्रतिकृती क्रमानें येतात. त्यांच्या शेजारी पर्शिया अथवा इराण येथील चित्रकारांनीं काढलेलीं चित्रें लाविलीं आहेत. व त्यानंतर जयपूर, कांग्रा व्हॅली, लखनौ, दिल्ली वगैरे संप्रदायांतील अनेक चित्रें या संग्रहांत ठेविलीं आहेत. तीं सर्व त्या त्या संप्रदायांपैकीं उत्तमोत्तम निवडूनच ठेविलेलीं असल्यामुळें भारतीय चित्रकलेचीं उत्तम निदर्शनें आहेत.

हे दोन निरनिराळे संग्रह पाहिले म्हणजे या दोहोंतील अनेक फरक चटकन लक्षांत येतात. पाश्चात्य चित्रकलेंत (Perspective) अथवा यथादर्शन हा गुण आपल्या इकडील चित्रकलेपेक्षां अधिक आहे. एखादा दूरचा देखावा पहात असतां या यथादर्शन–पद्धतीप्रमाणें वस्तुतः त्यांतील वस्तु स्थूलत्वानेंच आपल्याला दिसतील. उदाहरणार्थ दूरच्या झाडाचे नुसते बुंधे व अव्यक्त छायाविस्तार दिसेल व तशींच तीं पाश्चात्य चित्रांत दाखविलेलीं असतील; पण प्राच्य चित्रांतून अशा दूरच्या झाडाचीं बारीक बारीक पानेंहि स्वतंत्रतः रंगविलेलीं दिसतात. या प्रकारांत त्याचें सूक्ष्म चित्रण दिसत असलें तरी यथादर्शन मुळींच दिसत नाहीं. दुसरा फरक अवयवप्रमाणाचा होय. शारीर-

शास्त्राप्रमाणें अवयवाचें प्रमाण दर्शविणें याकडे प्राच्य चित्रकारांचें दुर्लक्षच असतें. त्यामुळें त्यांत कमलाच्या देंठासारखें लांबच लांब व बिन निमुळते हात असतात, तर जाड मांड्याच्या व कटिपश्चाद्भागाच्या प्रमाणानें एकदम फारच बारीक झालेले पाय दिसतात. तसेंच चित्राच्या एकंदर आकाराच्या मानानें पार्श्वभागाची उंची व विस्तार याच्याशीं मनुष्याकृतीचें प्रमाण मुळींच रहात नाहीं. यानंतरचा मोठा फरक चेहऱ्यावरील भावदर्शनाचा होय. रजपूत, व मोंगल चित्रांतील स्त्रीपुरुषांचे चेहरे ठराविक ठशासारखे दिसतात. त्यांत अवयवांचा नाजुकपणा असला तरी निरनिराळ्या मनोविकारांची अभिव्यक्ति फारच कमी असते. वास्तविक रीतीनें भावदर्शन हा चित्रकर्माचा एक गुणविशेष म्हणून प्राचीन काळीं वर्णिलेला आहे. वात्स्यायनाच्या ‘ कामसूत्रा ’ वरील टीकाकार यशोधर यानें आपल्या टीकेंत उत्तम चित्राचे सहा गुण खालीलप्रमाणें वर्णिले आहेतः—रूपभेदाः प्रमाणानि भावलावण्ययोजनम् । सादृश्यं वर्णिका भेदः इति चित्रं षडंगकम् ॥ त्यांत ‘ प्रमाण ’ व ‘भाव ’ हे दोन्ही गुण प्रामुख्यानें वर्णिले आहेत, व अजंठ्यांतील चित्रांत हे दोन्ही फार चांगल्या तऱ्हेनें दिसून येतात. परंतु अजंठ्याच्या शेवटल्या चित्रांनंतर सुमारें सातशें आठशें वर्षे जी महानिद्रा भारतीय चित्रकलेला आली, तिच्यानंतर तिला जागृति आल्यावर हें पूर्वीचें स्मरण नष्ट झालेलें दिसतें. त्याची सांप्रतच्या काळांत पुन्हां आठवण होऊन आतां प्राच्य व पाश्चात्य दोन्ही प्रकारच्या चित्रकलांतील गुणांचें मिश्रण करून नवीन संप्रदाय सुरूं करण्याचा उपक्रम चालूं झाला आहे. तो यशस्वी होईल अशी आशा आहे.

स्वतः महाराजांचें आयुष्यकार्यहि प्राच्यपाश्चात्याच्या संधीवर उभें राहून दोन्हींचा मिलाफ करण्याचेंच आहे. इंग्रज कवि रूडियार्ड किप्लिंगनें जातिदर्पानें अशी घोषणा केली आहे कीं, ‘The East is East and the West is West. And the twain can never meet.’ ‘ पूर्व ती पूर्व व पश्चिम ती पश्चिम. या दोहोंचा संगम कधींहि होणार नाहीं. ’ पण ही घोषणा खोटी पाडण्याचेंच व्रत महाराजांनीं स्वीकारलें आहे, इतकेंच नव्हे, तर अनेक गोष्टींत असा मधुरसंगम त्यांनीं आपल्या राज्यांत प्रत्यक्ष घडवूनहि आणला आहे. तीच दृष्टि चित्रकलेच्या बाबतींत ठेऊन, दोन्ही प्रकारच्या कलांचा संग्रह अभ्यासूंसाठीं त्यांनीं एकत्र केला आहे.

पण इतकेंच करून ते थांबले नाहींत. तर आपल्या लक्ष्मीविलास राजवाड्यांत एक दोन दिवाणखाने प्राचीन प्राच्य पद्धतीच्या चित्रांत त्यांनीं शृंगारून घेतले आहेत. त्यांपैकीं एका दिवाणखान्याला 'वीणामंदिर' अथवा वीणारूम म्हणतात. त्यांत कॅनव्हसवर अजंठ्याच्या लेण्यांतील चित्राप्रमाणें चित्रें काढून ते कॅनव्हस लाकडी चौकटीवर चिकटवून त्या चौकटी दिवाणखान्याच्या चारी भिंतीस बसवून दिल्या आहेत. या दिवाणखान्याचे दरवाजे डेडो वगैरेवर चित्रें आहेत व तशाच प्रकारचीं चित्रें व देखावे असलेलें छतहि तेथें लावलें आहे. हीं चित्रें तेलाच्या रंगांनीं काढलेलीं आहेत. हें सर्व काम बडोद्यांतील तरुण व गुणवान् चित्रकार रा. तवकर यांनीं केलेलें आहे, व तें 'अत्यंत समाधानकारक झालें आहे.' असा अभिप्राय कॅप्टन् हाइम या तज्ज्ञांनीं दिला आहे. या कामासाठीं त्यांना सहा हजार रुपये देण्यांत आले. हे चित्रकार पुढें विशेष प्रसिद्धीला येतील अशी आशा आहे. यांच्याचकडून श्री. युवराज प्रतापसिंहराव यांच्या राहत्या 'प्रतापविलास' या राजवाड्यांत निरनिराळया जनावरांचीं मोठालीं बारा चित्रें भिंतीवर काढून घेण्यांत आलीं आहेत, त्यांचीहि प्रशंसा चांगल्या चित्रकारांकडून झाली आहे. याशिवाय बडोद्याच्या पूर्वींच्या महाराजांचीं चित्रें मंद पडून मलिन झालीं होती व कांहीं ठिकाणीं खपल्या उडून नादुरुस्त झालीं होतीं, तींहि याच चित्रकारांकडून दुरुस्त करवून घेण्यांत आल्यानें आतां तीं सुबक झालीं आहेत.

याप्रमाणें चित्रकलेला उत्तेजन दिलें गेलें, त्यापूर्वी फोटोग्राफीच्या कलेलाहि महाराजांनीं पुष्कळ वर्षांपासून उत्तेजन दिलें आहे. 'विविधकलामंदिर' या नांवाची फोटोग्राफीची संस्था येथें आहे, ती सुप्रसिद्ध आहे. व त्याचें सर्व श्रेय त्यांतील कुशल कारागीर रा. शितूत यांना आहे. रा शितूत हे येथील कलाभवनांतून शिकून तयार झालेले विद्यार्थी होते. सन १९०० सालच्या सुमारास महाराजांनीं कलाभवनास भेट दिली असतां त्यांतील अनेक शाखांत प्रावीण्य संपादन करणारे विद्यार्थी म्हणून ते महाराजांच्या निदर्शनास आल्यावरून महाराजांनीं त्यांना शिक्षकाची नोकरी करण्यापासून परावृत्त करून फोटोग्राफीच्या कलेच्या उन्नतीसाठीं स्वतंत्र संस्था काढण्यास उत्तेजन दिलें. त्याप्रमाणें रा. शितूत यांनीं सांप्रतची संस्था काढली व आजपर्यंत ते त्यांत काम करीत आहेत.

अशाप्रकारें चित्रकलेला महाराजांनीं उत्तेजन दिलेलें आहे. मानवी पर-

परेच्या अगदीं बाल्यावस्थेंतहि चित्रकला मनुष्याला मनोरंजक अशी होत होती व म्हणून पंचवीस तीस हजार वर्षांपूर्वीच्या गुहांतूनहि दगडी भिंतीवरून खडनें जनावरांचीं, माणसांचीं वगैरे चित्रें काढलेलीं पुराणसंशोधनांत दिसून येतात. या कलेचें प्राचीनत्व आपल्याकडेहि मान्य आहे. 'चित्रलक्षण' नांवाच्या एका प्राचीन ग्रंथांत चित्रकलेच्या उत्पत्तीविषयीं एक मजेदार कथा दिली आहे. तींत सांगितलें आहे कीं, फार प्राचीनकाळीं भयजित् नांवाचा एक राजा राज्य करीत होता. त्याच्या राज्यांत सर्व लोक फार सुखी असत. एकदां त्या राजाकडे एक ब्राह्मण मोठ्यानें रडत ओरडत आला व म्हणूं लागला कीं, 'हे राजा तुझ्या राज्यांत कोठें तरी पापाचरण होत असलें पाहिजे; कारण तसें नसतें तर माझा अल्पवयी मुलगा कसा मेला असता? यासाठीं तूं माझ्या मृत मुलाला पुन्हां जिवंत कर.' त्यावरून राजानें यमधर्माकडे तो मुलगा परत मागितला. यमधर्मानें ती मागणी नाकरल्यावरून त्याचें व भयजित राजाचें मोठें युद्ध सुरू झालें. इतक्यांत ब्रम्हदेव तेथें आले व त्यांनीं राजाला सांगितलें कीं, 'राजा, जन्म व मृत्यु हे दरेक प्राण्याच्या कर्मावर अवलंबून असतात. यमधर्माचा त्यांच्याशीं कांहीं संबंध नाहीं. तेव्हां तूं त्याच्याशीं उगीच कां युद्ध करतोस? तूं त्या ब्राह्मणाच्या मुलाचें एक चित्र काढ पाहूं.' त्यावरून राजानें चित्र काढलें. नंतर त्यांत ब्रह्मदेवानें प्राण घातले व राजाला सांगितलें, 'या नग्न प्रेतावरहि तूं जय मिळविलास, त्या अर्थीं येथून पुढें तुझें नांव नग्नजित् असें पडेल. तूं या ब्राह्मणपुत्राचें जें चित्र काढलेंस तें तूं केवळ माझ्या प्रसादामुळें काढूं शकलास. जगांतील पहिलें चित्र हेंच आहे. आतां तूं विश्वकर्म्याकडे जा, म्हणजे तो तुला पूर्ण चित्रविद्या व शिल्पविद्या शिकवील.' तेव्हांपासून जगांत चित्रकला अस्तित्वांत आली.

ती कशीहि आलेली असो. पण ती सुसंस्कृत जीवनाचा एक प्रमुख भाग आहे, इतकें निर्विवाद आहे. असें सुसंस्कृत व उच्च जीवन आपल्या प्रजेला प्राप्त करून देण्याची महाराजांची महत्त्वाकांक्षा आहे, व तिच्यासाठींच त्यांनीं इतका खर्च व मेहनत करून साधनें उपलब्ध करून दिलीं आहेत. हिंदुस्थानचे लोकहि अरसिक नाहींत व महाराजांच्या कृपेनें साधनसामग्रीला येथें वाण नाहीं. अशा स्थितींत जर त्या सामग्रीचा लाभ लोकांनीं करून घेतला नाहीं, तर एका प्राचीन सुभाषितकाराप्रमाणें इतकेंच म्हणावें लागेल कीं:—

भ्रमन्वनान्ते नवमंजरीषु न षट्पदो गंधफलीमजिघ्रत्.
सा किं न रम्या न च किं स भोक्ता. बलीयसी केवलमीश्वरेच्छा ॥

रसज्ञ भृंग वनांत गुंजारव करीत फिरतां फिरतां त्यानें एक सुंदर गन्धफली पाहिली, पण तिला न हुंगतांच तो पुढें चालता झाला! काय भ्रमर रसज्ञ नाहीं; कां गन्धफली रम्य नाहीं ? दोन्ही असतांना, भ्रमरानें तिला टाकलें हा दैवयोग म्हणावयाचा ! दुसरें काय ?

३. गायनकला

मूर्तिकला व चित्रकला याप्रमाणेंच श्रीमंतांनीं गायनकलेलाहि आपल्या कारकीर्दीच्या आरंभापासून उत्तेजन दिलें आहे. यापूर्वीच्या कारकीर्दीकडे पाहतां श्री. कै. दुसरे सयाजीराव महाराज यांच्या अमदानीपूर्वीं कलावंत लोक सरकारी नोकरींत असल्याचें दिसून येत नाहीं. हे राजे सन १८२० सालीं गादीवर बसले, तेव्हां त्यांनीं असे कांहीं लोक नोकरींत ठेविले. पुढें २ कलावंतिणी, २ पखवाजी, डफवाजंत्रीवाले, कांहीं धाडी गवई, व एक लळिताचा कारखाना, याप्रमाणें आणखी लोक त्यांनीं नोकरींत घेतले. त्यानंतर कै. श्री. गणपतराव महाराजांचे कारकीर्दींत सरोदवाले, सतारिये, सारंगीवाले, दशावतारी कर्नाटकी नाटककार, सारमंडळवाले, भांड, वगैरे लोक या कारखान्यांत ठेवण्यांत आले. त्यानंतर श्री. खंडेराव महाराजांचे अमदानींत गवयांपैकींचे बरेच लोक कमी करण्यांत आले, पण पुन्हां या खात्याचा विस्तार झाला. व त्यासाठीं बक्षिसाच्या रकमाहि मोठमोठ्या खर्च पडल्या. याप्रमाणें स्थिति होती तरी अद्याप पावेतों या खात्यास स्वतंत्र कारखान्याचें स्वरूप आलें नव्हतें. त्यानंतरच्या श्री. मल्हाररावांच्या कारकीर्दींत सर्वत्र अव्यवस्था व अंदाधुंदीच असे.

सांप्रतच्या कारकीर्दींत श्रीमंत सयाजीराव महाराज यांनीं हें खातें प्रथमतः निराळें करून व्यवस्थित केलें, व त्यावर देखरेख ठेवण्याकरितां एक दरोगा नेमला. त्यानंतर तंजावरी नृत्यांगनाचा एक नवीन ताफा नोकरींत ठेवला गेला. पूर्वीं या कारखान्याचे संबंधानें खानगी कचेरींत एक कारकून असून कारखान्यावर देखरेख खानगी कामदार यांची असे. पुढें राजवाडा फौजदार खात्याची स्थापना झाली, तेव्हां खानगी कामदार यांचे प्रत्यक्ष देखरेखीखालीं असलेले लहान लहान कारखाने एकत्र करून राजवाडा फौजदाराच्या ताब्यांत दिले. नंतर श्रीमंतांनीं सन १८९७–९८ सालीं येथील प्रसिद्ध गवई मौलाबक्ष यांचे चिरंजीव अल्लाउद्दीन यांस पाश्चात्य संगीतशास्त्राची माहिती करून घेण्यासाठीं विलायतेस पाठविलें, व तेथून ते परत आल्यावर

हें खातें राजवाडा फौजदार खात्यांतून काढून घेऊन त्यावर त्यांची नेमणूक करून त्यांस कलावंत सुपरिंटेंडंट असा हुद्दा दिला, तेव्हांपासून तीच व्यवस्था चालू आहे.

या कारखान्यांत आजपर्यंत जे गुणीजन प्रसिद्ध झाले त्यांपैकीं कांहीं खालीं दिले आहेत:—

१ मौलाबक्ष—गवई
२ फैझमहंमद—गवई
३ अल्लाउद्दीन मौलाबक्ष—गवई
४ इनायतखा—सतारिये
५ जमालउद्दीनखा—बीनकार
६ नासरखा—पखवाजी
७ गुलाबसिंग—तब्बलजी

चंद्राबाई गाणारीण
छगनजान—गाणारीण

हल्लीं कलावंत खात्यांत एकंदर गुणीजनांची संख्या ४८ आहे व तिची बिल्हेवारी खालील प्रमाणें आहे.

४ ख्याल गाणारे गवई.
२ गाणारणी—ख्याल, ठुंबऱ्या, गज्जल, कवाली वगैरे गाणाऱ्या.
२ हिंदुस्थानी नाचणारणी.
२ तंजावरी नाचणारणी.

या शिवाय हिंदी गायनमंडळ (Indian Orchestra) आहे त्यांत खालील गृहस्थ आहेत:—

१ सारंगीवाला
१ जलतरंगवाला
१ सुंदरीवाला
१ सनईवाला
१ दिलरुबावाला
१ सतारिया
१ फिडलवाला
१ हार्मोनियमवाला
१ तबलजी
इतर लोक.

हे हिंदी लोक कॉन्सर्ट म्हणजे एकच चीज सर्व वाद्यांवर एकत्र वाजविण्याचा प्रयोग करतात, तो फार सुंदर वठतो. या गायनमंडळाला बाहेरगांवाहूनहि मागणी येते. हल्लींचे मुख्य गवई फैयाझखा हे हिंदुस्थानांत प्रसिद्ध असून अखिल भारतीय गायनाच्या सामन्यांत परप्रांतांतूनहि त्यांना सुवर्णपदकें मिळालेलीं आहेत. त्याचप्रमाणें गाणारणींपैकीं लक्ष्मीबाई यांचीं ग्रॅमाफोनमध्यें अनेक रेकार्डस् घेतलेलीं आहेत. त्यांवरून त्यांच्या सुरेल व मधुर गायनाची कल्पना येईल.

ज्या वेळेस दरबार भरतो, त्या वेळेस प्रथम थोडा वेळ तंजावरी व हिंदुस्थानी नाच होतो, व मग हिंदुस्थानी गायनाच्या सुस्वर अशा दोन तीन चिजा होतात. अशा रीतीनें पानसुपारी चालू असतां मनोरंजनाचें हें साधन सुरू असतें.

याशिवाय येथील प्रसिद्ध व विस्तीर्ण अशा सार्वजनिक बागेंत दर मंगळवारीं युरोपिअन पद्धतीचा बॅंडचा ताफा जनमनरंजन करीत असतो. त्या वेळीं तेथें पुष्कळ गर्दी होते. या बॅंडवर अनेक युरोपिअन बॅंड मास्तर वेळोवेळीं होऊन गेले. त्यांच्यामुळें पाश्चात्य संगीतपद्यें, निरनिराळ्या देशांचीं राष्ट्रगीतें, वगैरे अत्रत्यांना ऐकावयास मिळतात.

याशिवाय श्रीमंतांची स्वारी येथें असली म्हणजे अनेक वेळां, पाश्चात्य व प्राच्य गायनकोविदांच्या कलेचा लाभ श्रीमंत नगरवासीयांना करून देतात, त्यामुळें प्राच्य व पाश्चात्य गायनांच्या पद्धतीचें तुलनात्मक ज्ञान होऊं शकतें. आरंभीं आरंभीं पाश्चात्य गायन आपल्या कानाला बेसुर व भेसुर असेंच वाटतें. त्यांतील तें मध्येंच किंचाळणें, मध्येंच बारीक आवाज काढणें व विशेषतः आपल्या रागपद्धतींत दरेक रागाला जे स्वर निषिद्ध म्हणून ठरविले आहेत ते त्या रागाच्या धुनेंत आणणें, यांमुळें आपल्याला तें संगीत अप्रिय वाटतें. पण संवयीनें त्यांत एकप्रकारची पद्धति कळूं लागते. विशेषतः विलायती स्वस्त हार्मोनियम पेट्यांनीं इकडील तंतुवाद्यांच्या सुस्वर माधुर्याचा जो बोजवारा उडविला आहे, तो पाहतां त्यापेक्षां पाश्चात्य ऑरगनचे मधुर व घुमणारे स्वर ऐकून अधिक आनंद होतो.

तसा येथील गायनाचा मोठा मोसम म्हणजे होळीचा सण होय. ‘उत्सवप्रियः मनुष्यः’ हें तत्त्व सर्वस्थळीं व सर्वकाळीं अबाधित आहे. त्यामुळें वर्षभर

एकसारखें काम करीत राहणाऱ्याला एखादी अशी संधि पाहिजे कीं, ज्या वेळीं त्याला विश्रांति मिळून करमणूक होईल. या इच्छेनें महाराजांनीं या सणांत गाण्याबजावण्याला पूर्ण मुभा ठेविली आहे. तथापि होळीचें पूर्वीचें बिभित्स स्वरूप हल्लीं अगदीं नाहींसें झालें आहे. स्वातंत्र्य म्हणजे ज्याप्रमाणें उच्छृंखळपणा नव्हे, त्याचप्रमाणें करमणूक म्हणजे अश्लीलता अथवा बीभत्सपणा नव्हे, व हल्लींच्या करमणुकीच्या प्रकारांत असभ्यपणाचा लेशहि नसतो व याचें प्रत्यक्ष प्रत्यंतर हें कीं, अशा प्रसंगांना येथील सभ्य गृहस्थांना सहकुटुंब आमंत्रण देण्यांत येतें, व त्याप्रमाणें ते आले असतां त्यांना केव्हांहि शरमेनें मान खालीं घालावी लागत नाहीं, अथवा पुरुषांना स्त्रिया असल्याबद्दल त्या वेळीं संकोच होत नाहीं. या प्रसंगीं सर्व हिंदुस्थानांतील प्रसिद्ध गुणिजन येथें येतात. गाणारे, तब्बलजी, सतारिये, बीनकार, सरोदवाले, भांड, तमाशेवाले (मात्र हे लोक सभ्यपणाचें अतिक्रमण केव्हांहि करीत नाहींत), नर्तक, फिडलवाले, जादूगार, नकलावाले, इत्यादि सर्व प्रकारचे लोक येतात. तथापि या सर्वांची प्रथम परीक्षा घेऊन त्यांतील खरे गुणी असतील, तेवढ्यांनाच श्री. महाराज व दरबारी लोक यांच्यापुढें करामत दाखविण्याची परवानगी देण्यांत येते. ही परीक्षा घेण्यासाठीं एक खास समिति नेमण्यांत येते व ती होळीपौर्णिमेपूर्वीं आठपंधरा दिवस या गुणीजनांची परीक्षा घेऊन लायक इसमांस परवानगी देते. अशांचा कार्यक्रम ८।१० दिवस रोज रात्रीं दोन तास ठेवण्यांत येतो. श्री. महाराजांना सुव्यवस्था व टापटीप यांची इतकी आवड आहे कीं असे समारंभ म्हणजे या दोन्ही गुणांचें आदर्श असतात. बैठकींत बसल्यावर मग तंबोरेवाल्यानें खुंट्या पिळाव्या, तारा तोडाव्या, पट्ट्या बसवाव्या, तब्बलजीनें तबला ठोकावा, गाणाऱ्यानें उगीच हांहूं करावें व अशाच रीतीनें पुढें रंग येण्यासाठीं प्रथम बेरंग करावा, हें श्रीमंतांना बिलकूल आवडत नाहीं. म्हणून अशा प्रसंगीं सुरवातीपूर्वीं तासभर या लोकांनीं राजवाड्यांत हजर होऊन हे पूर्वविधि करावे, व वेळ होऊन महाराजांची स्वारी येतांच, गाणाराचा आवाज, वाद्याचा सूर व तबल्याची साथ हा त्रिवेणी संगम एकदम दिसावा, अशी सक्त व्यवस्था ठेविली जाते. त्यामुळें आरंभापासून अखेरपर्यंत अशा वेळीं चित्त तल्लीन होऊन जातें.

या सणाशिवाय महाराजांनीं महाराष्ट्रीय संगीताला दिलेलें मोठें उत्तेजन

म्हणजे त्यांनीं गंधर्व नाटक मंडळीला दिलेला राजाश्रय होय. बालगंधर्व यांनीं आजपर्यंत आपल्या अपूर्व गुणांवर लक्षावधि रुपये पैदा केले. अनेक राजेरजवाड्यांनीं त्यांना द्रव्य देऊन त्यांची कदर केली, पण श्री. सयाजीराव महाराजांनीं त्यांना आपले म्हटल्यानें त्यांच्या 'खास आश्रयाखालील मंडळी ' हें म्हणण्यांत रा. नारायणरावांना जें भूषण वाटतें, त्याच्या शतांशानेंहि इतर कशाचें त्यांना वाटत नाहीं, हें त्यांनीं स्वतः प्रस्तुत लेखकाजवळ अनेक वेळां बोलून दाखविलें आहे. दरवर्षी गंधर्व मंडळी एक सवा महिना येथें येते, त्यावेळीं होणाऱ्या गायनानंदाचा लाभ मिळण्यासाठीं येथील नागरिक वाट पहात असतात.

या नाटकांच्या प्रसंगींची शिस्तहि फार वाखाणण्यासारखी आहे. फार अपरात्रीपर्यंत नाटकें होत राहिल्यानें विनाकारण जाग्रणें होऊन लोकांचें स्वास्थ्य बिघडतें. म्हणून हे प्रयोग बरोबर रात्रीं ८ वाजतां सुरू होऊन १२ ला बंद करण्यांत येतात. इतक्या अवधीच्या बेतानें जरूर ती छाटा-छाट प्रयोगांत करण्याची अगाऊ सूचना दिलेलीच असते. ८ चा ठोका पडतांच श्रीमंतांचें पाऊल नाटकगृहांत पडतें व ते आपल्या स्थानावर बसतांच पडदा वर जातो. नाटकगृहांत टांचणी पडली तरी ऐकूं जाईल अशी शांतता असल्यानें सर्वांस ऐकूं छान येतें. बरोबर १२ वाजतां प्रयोग संपतांच नटांच्या अभिनय व गान यांच्या नैपुण्याबद्दल यथायोग्य अभिप्रायाचे दोन शब्द मॅनेजर साहेबांजवळ बोलून महाराज नाटकगृहांतून निघतात. अशी सुव्यवस्था कोठेंहि दुसरीकडे पहाण्यांत येत नाहीं.

परंतु केवळ अशा नैमित्तिक प्रसंगांनीं दिल्या जाणाऱ्या उत्तेजनावरच संतुष्ट न राहतां श्रीमंतांनीं येथें गायनवादन शास्त्राचें पद्धतशीर शिक्षण देण्यासाठीं गायनशाळा काढिली आहे. तींत हिंदी गायनमंडळाचे गृहस्थ गायनवादनाच्या दरेक शाखेचें शास्त्रीय व प्रायोगिक शिक्षण देत असतात, व अशा प्रकारें तरुण पिढीच्या गायनाभिरुचीला योग्य अवसर देण्याचें साधन श्रीमंतांनीं करून ठेवलें आहे.

एवढ्यावरहि न थांबता गायनशास्त्राच्या मुळाला हात घालून त्याचें उज्जीवन करण्यासाठीं संगीतनिष्णात श्रीयुत भातखंडे यांच्याकडून श्रीमंतांनीं गायनशास्त्रावर पुस्तकें तयार करविलीं आहेत. श्री. भातखंडे यांनीं हिंदुस्था-

नाच्या सर्व भागांत हिंडून गायनशास्त्रावरील प्राचीन ग्रंथ मिळवून त्यांचें सम्यक् अध्ययन करून हे ग्रंथ लिहिले आहेत. त्यांपैकीं कांहींचीं नांवें खालीलप्रमाणें आहेत.

१. संस्कृत लक्षसंगीत. या ग्रंथांत प्रचलित हिंदुस्थानी संगीतांतील रागांची संपूर्ण माहिती देऊन त्याबद्दल चर्चा केली आहे.

२. संस्कृत अभिनवरागमंजिरी.

३. हिंदुस्थानी संगीत पद्धति भाग १–४ हीं पुस्तकें मराठींत असून यांत रागांचें उत्तम विवरण केलें आहे.

४. हिंदुस्थानी संगीत क्रमिक पुस्तकमाला भाग १ ते ४. या पुस्तकांत हिंदुस्थानांतील नामांकित गवैयांच्या उत्कृष्ट चिजा नोटेशनसह निरनिराळ्या रागांत व तालांत दिल्या आहेत. हीं पुस्तकें हिंदुस्थानांतील सर्व भागांतील संगीत पाठशालांतून क्रमिक पुस्तकें म्हणून चालू आहेत.

याशिवायहि इतर अनेक पुस्तकें रा. भातखंडे यांनीं लिहिलीं आहेत.

या शिवाय येथील संगीताचा अखिल भारतीय संगीताशीं संबंध जोडण्याच्या हेतूनें श्रीमंतांनीं सन १९१६ सालीं तारीख २० ते २५ मार्च पर्यंत अखिल भारतीय संगीत परिषद् भरविली होती. त्या प्रसंगीं उदेपूरचे झकरुद्दीन खान, अलवरचे मुश्रफखान, येथील मौलाबक्ष फेझमहंमद् व फैयाझ हुसेन, टोंकचे गुलाम हुसेनखान, जयपूरचे कल्लनखां व अल्लीहुसेनखां, इंदोरचे इमदादखां वगैरे अनेक गुणीजन उपस्थित होते. येथील दिवाण ना. व्ही. पी. माधवराव व इतर अनेक सद्गृहस्थहि हजर होते. सभेच्या अध्यक्षस्थानीं अकबरपूरचे ठाकूर नबाबअल्ली यांची योजना करण्यांत आली होती. स्वतः श्रीमंत महाराज, श्री. सौ. मा. महाराणीसाहेब व राजकुटुंबांतील इतर मंडळींच्या आगमनानें समारंभास मोठी शोभा आली होती. मुंबई इलाख्यांतील सिव्हिल सर्विसपैकींचे गायनप्रेमी मि. क्लेमंट्स यांनीं या परिषदेंत 'हिंदी गायनपद्धतींची सुरावर्त' या विषयावर एक निबंध वाचला होता, व असेच इतर अनेक महत्वाचे निबंध वाचण्यांत आले होते. एकंदरीनें परिषदेचें अधिवेशन मोठ्या उत्साहानें व आनंदानें पार पडलें.

वस्तुतः श्रीमंत महाराजांना पूर्ववयांत गायनवादनासारख्या विषयांची जी गोडी होती ती कालमानाप्रमाणें व वयोमानाप्रमाणें कमी झालेली आहे. व हल्लीं धर्मशास्त्र, नीतिशास्त्र, तत्त्वज्ञान, असल्या गहन विषयांचा त्यांचा अभ्यास चालतो हें सृष्टिधर्मानुसार होणारें आहे. तथापि राजाचें कर्तव्य ' प्रजारंजनात् राजा ' या व्याख्येप्रमाणें प्रजारंजन हें असतें; व म्हणून तरुण व कलाप्रिय प्रजेसाठीं अशा विषयांची स्वतःची आवड कमी झाली तरी, त्याचीं साधनें अतंद्रित ठेवण्याची आवश्यकता त्यांना निरंतर भासते. इतकेंच नव्हे, तर सुसंस्कृत कलेचा आदर्श लोकांपुढें न मांडल्यास, त्याच्या अभावीं असंस्कृत बहुजनसमाज मूळच्या देहस्वभावावर जाईल व त्या योगें संस्कृतीची हानि होईल. ही आपत्ति न यावी एतदर्थ आपण स्वतः उत्तमोत्तम कलेचे नमुने लोकांपुढें ठेऊन त्यांकडे त्यांची प्रवृत्ति करावी, हें आपलें कर्तव्य आहे असें जाणून, ते या कलांच्या उन्नतिसाठीं एवढा व्याप सांभाळीत आहेत. ब्रह्मानंद ज्या योग्यांस मिळत असेल तो मिळो, पण विषयानंदाच्या वरच्या द-र्जाचा कलानंद व विद्यानंद तरी प्रयत्नसाध्य व द्रव्यसाध्य खास आहे. त्याप्रमाणें एकाची जबाबदारी लोकांवर व दोहोंची आपल्या स्वतःवर, असा श्रमविभाग श्रीमंतांनीं केला आहे. बृहदारण्यक उपनिषदांत आनंदाच्या वरच्या वरच्या कोटी सांगतांना म्हटलें आहे कीं, सर्व पृथ्वींतील उत्तम वस्तू व सर्व संपत्ति असलेल्या पुरुषाच्या आनंदाला मानुषानंद म्हणून त्या गुणकाच्या श्रेणीनें एकेक आनंद वर चढतां चढतां गंधर्वलोकानंद येतो. याच आनंदाचा सहभागी अर्थातच चित्रकलानंद व मूर्तिकलानंद आहे. तेव्हां अशा रीतीनें, वरच्या दर्जाच्या आनंदाच्या कोटीवर चढविणाऱ्या प्रेमळ व वत्सल राजाबद्दल प्रजेला प्रेम व आदर वाटला तर त्यांत नवल काय ?

श्रीमंत महाराजसाहेबांचें दातृत्व.

(लेखकः—प्रोफेसर चिंतामण विनायक जोशी, एम्. ए.)

श्रीमंतांनीं इतर बाबतींप्रमाणें जुन्या चालत आलेल्या दानधर्मपद्धतीस योग्य नवें वळण लावून दिलें. ' धर्म ' या नांवानें मोडणाऱ्या पण अनाठायीं उपकार करविणाऱ्या आंधळ्या दातृत्वाचा आणि त्या दातृत्वांतून उगवणाऱ्या पोकळ आशिर्वचनांचा त्यांना अगदीं तारुण्यावस्थेपासूनच कंटाळा होता. लोकांच्या भोळ्या समजुतींवर व्यापार करणाऱ्या भिक्षुकांचा, आपला दांभिकपणा भगव्या पांढऱ्या कफन्यांखालीं किंवा लांब दाढीखालीं दडवून भटकणाऱ्या ' साधूं ' चा, लोकांना शिव्याशाप देऊन पैसे उकळणाऱ्या फकिरांचा त्यांस लौकरच वीट आला आणि राजवाड्यांतील स्त्रीजनाकडून नकळत होणाऱ्या लक्षावधि रुपयांच्या उधळपट्टीस आळा घालण्याचा यत्न त्यांनीं अधिकारसूत्रें हातीं येतांच केला.

प्रथम प्रथम महाराजांना या सर्व निरर्थक दानधर्मास डोळे मिटून मंजुरी द्यावी लागे. श्रावणमास दक्षिणा, गोप्रदानें, वरण्या, बहुचराजीचें अनुष्ठान, खिचडी कारखाना, ग्यारमी व भाकरी, दृष्ट काढणें, ओवाळण्या, मुंग्यांस साखर घालणें इत्यादि प्रकारचे निरर्थक खर्च होत असतां, " या खर्चाची अवश्यकता काय आहे ? " असा ते प्रश्न करूं लागले. त्यांची ही अश्रद्धायुक्त साशंक वृत्ति लक्षांत येतांच वाड्यांतील बाया मंडळी व आश्रित वर्ग मोठा गवगवा करीत. इंग्रजी शिकून या तरुण राजानें धर्म बुडविण्यास आरंभ केला आहे; ग्रहांचा कोप ओढवून घेऊन हे राजे आपल्या घराण्यावर अनिष्ट ओढवून घेतील, असे विचार प्रकट होऊं लागले. परंतु त्यांस भीक घालण्याइतके महाराज लेचेपेचे किंवा उलट सत्तेच्या जोरावर चालीरीती उधळून लावण्याइतके सुलतानी वृत्तीचेहि नव्हते. युक्तिवादानें समंजसांचीं मनें वळवून व हट्टाग्रह्यांना मात्र तसेंच सोडून सुधारणा घडवून आणण्याचा त्यांचा बाणा होता.

" आपण आपल्या धर्मवचनांस अनुसरून जीं दानें देतों, " एका राजाज्ञेंत ते म्हणतात, " तीं विचारपूर्वक दिलेलीं आणि ग्राहकांच्या पात्रतेला साजतील अशीं असावीं. दानधर्माला संस्थेचें स्वरूप आलें आहे त्याचें कारण इतकेंच कीं, अनेक आश्रित आपला निर्वाह

दानधर्मावर करण्यासच सवकावले. राजवाड्यांत ठाणें मांडून बसलेले संस्कार वं प्रायश्चित्तें हीं अज्ञान पोटभरूंनीं मासानुमास आपल्याला यथेच्छ चंगळ करण्यास सांपडावी म्हणून घुसडून दिलेलीं आहेत. ”

दुसऱ्या एका राजाज्ञेंत ते म्हणतात, “ दृष्टी काढण्याचा रिवाज बंद करावा. परंतु देवभोळ्या समजुतीमुळेंहि खास प्रसंगीं कोणास दृष्ट काढल्यानें सुख वाटत असल्यास तशी त्याच्या समजुतीस्तव काढण्यास हरकत नाहीं. मात्र होतकरू मुलांना देवभोळ्या समजुतीचा कित्ता होतां होईतों-पर्यंत देऊं नये. ”

सन १९२६ मध्यें पंगुगृहाची स्थापना करीत असतां दानधर्मपद्धती-विषयीं श्रीमंतांनीं जो बिनमोल उपदेश केला, त्यांत त्यांनीं आपल्या अंतः-करणाचा एक कोपरा उघडा करून दाखविला आहे; या भाषणांतील कांहीं विचार येथें उद्धृत केल्यावांचून रहावत नाहीं

“ समाजाच्या जीवनास आंदोलन देणाऱ्या महनीय व्यक्तींच्या शिवाय, व समाजाच्या भिन्न श्रेणींत आपापल्या चकारींतून वाट काढणाऱ्या सामान्य जनांशिवाय, दुसऱ्यावर पूर्णपणें अवलंबून रहाणारा एक पराधीन वर्ग आहे. जन्मजात शारीरिक किंवा मानसिक व्यंग, आजार, अपघातजन्य दौर्बल्य, वार्धक्य या कारणांनीं हे लोक स्वतःचें पोट श्रमांनीं भरण्यास अपात्र होतात. यांना रस्त्यांत मोकाट सोडल्यानें लोकांत रोग पसरतात व सार्वजनिक नीति-मत्ता कमी होते.

“ हिंदु धर्म हा वैयक्तिक आणि असामाजिक आहे असा कित्येकांचा भ्रम दिसतो. तथापि कर्मवादाबरोबरच दानाची श्रेष्ठता हिंदुधर्माच्या शास्त्रांनीं वर्णिली आहे... ”

हिंदु, बौद्ध व इस्लामी धर्मग्रंथांतील दानाच्या श्रेष्ठतेबद्दलचीं अनेक उदाहरणें दर्शवून श्रीमंत म्हणतात,

“ आपल्या सर्व प्रजाजनांच्या हिताची चिंता हें हिंदु राजाचें ध्येय मानिलें आहे. राजा हा मूर्तिमंत दानशौर्य असला पाहिजे. मध्यान्हीं सर्व प्रजेच्या जेवणानंतर भोजन करणें हें राजाचें कर्तव्य समजलें जाई. बडोदें हें धर्मराज्य आहे असें पूर्वीं म्हणत असत. आतां या धर्म शब्दाचा अर्थ करण्यावर ‘आतां

तें धर्मराज्य आहे कीं नाहीं '? या प्रश्नाचें उत्तर अवलंबून राहील. धर्माचा जुना अर्थ आतां उपयोगी पडणार नाहीं. दान करणें म्हणजे काय ? या विषयाचें चिंतन मीं पुष्कळ केलें आहे व स्वाभिमान आणि स्वावलंबन हीं प्रजेंत कायम राहून दान करण्याच्या रीती शोधून काढण्याचा यत्न केला आहे. दान देण्याच्या इच्छेस खोल बुद्धि आणि दीर्घ चिंतन यांचा पाठिंबा असला पाहिजे. बडोदें हें खरोखरीचें धर्मराज्य व्हावें म्हणून आटोकाट तर्कशक्ति आणि सत्ता यांचा उपयोग मीं केला. दातृत्वाची इच्छा दृढ व्हावी हें इष्ट आहे. तथापि धर्मानें नेमून दिलेलीं दानें अनिश्चित व वैयक्तिक असतात. धार्मिक दानांनीं चिरकालीन स्वरूपाचीं सत्कृत्यें क्वचितच झालेलीं आहेत. आर्थिक आपत्ति व दैन्य हीं धार्मिक दानांनीं एकादवेळ दूर झालेलीं आहेत, परंतु दानग्राहकाचें आरोग्य व स्वावलंबन हीं त्यास कायमचीं परत मिळावीं असें झालें नाहीं.

" संघटित व असंघटित दानांत मर्यादारेषा आंखून दिली पाहिजे. एके काळीं बडोद्यांत विवेक न वापरतां दानें दिलीं जात असत. त्यांचा दुरुपयोग फार होत असे. राज्याबाहेरचे लोक येऊन राज्यावर कुरघोडी करीत. आमची सहानुभूति कितीहि विशाळ असली तरी आमचें उत्पन्न बेताचेंच आहे... शिवाय आमच्या दानशील वृत्तीचा लाभ घेणारांत नैतिक अवनति होत असलेली आमच्या नजरेस आली. "

यानंतर ग्यारमी कारखाना व केदारेश्वरची खिचडी हीं बंद केल्याचा उल्लेख करून ते सांगतात...

" काळी परज जातींच्या मुलांमुलींच्या शिक्षणाकरितां छात्रालय काढून त्यांत त्यांच्या खाण्यापिण्याची व कपड्यालत्त्याची तरतूद केली. प्रत्येक प्रांतांत अंत्यजोद्धारासाठीं रकमा दिल्या. गरिबांच्या आजारीपणांतल्या व बाळंतपणांतल्या शुश्रुषेकरितां दवाखाने घातले, शाळा घातल्या आणि अशा प्रकारें जनतेची शारीरिक व नैतिक सुधारणा जेणेकरून होईल असे उपक्रम केले. दानाची ही आधुनिक रीत गरिबांच्या विशेष उपयोगी पडेल अशी आमची खात्री आहे. "

वर उल्लेखिलेले खिचडी व ग्यारमीचे कारखाने अनुक्रमें ब्राह्मण व मुसल-

मान यांस शिधा देण्याचे रमणे असत. खिचडी फक्त दक्षिणी ब्राह्मणांस मिळत असे आणि ती मागणाराला पात्रापात्रतेच्या विचाराशिवाय मिळे. १८९२ सालीं हे कारखाने पद्धतशीर करण्याची योजना श्री. महाराजांचे मनांत घोळूं लागली. खिचडीप्रमाणें मराठे लोकांकरितां भाकरीचा कारखाना होता. या अन्नदानासंबंधीं रा. य. वा. आठल्ये, नायब दिवाण, यांचा अभिप्राय श्रीमंतांनीं विचारिला होता. रा. आठल्यांनीं आपला अभिप्राय देतांना म्हटलें—

" खिचडीचा पूर्वीचा इतिहास पहातां ती संस्था परदेशीय गरीब लोकांकरितांच उत्पन्न केली असें दिसतें......दक्षिणेंतन लोकांना इकडे येऊन रहाण्यास उत्तेजन देणें जरूर होतें...आतां उत्तेजन देण्याचें प्रयोजन नाहीं हें खरें आहे. तथापि ज्या अर्थीं आजपर्यंत कित्येक लोक खिचडीचे आधारावर येऊन राहिले आहेत त्या अर्थीं त्यांचा आधार एकदम काढून टाकणें बरोबर होणार नाहीं. अशा लोकांपैकीं ज्यांना खिचडीशिवाय चरितार्थाचें साधन मिळूं शकण्यासारखें आहे अशा इसमांची खिचडी आजपासूनच बंद झाली पाहिजे. "

दुसरे नायब दिवाण यांनीं अभिप्राय दिला, त्यांत खिचडी हें दक्षिणेंतील लोकांस बडोद्यांत वस्ती करण्याचें आमिष आहे, अशी उपपत्ति नव्हती; परंतु पंगु लोकांशिवाय इतरांचें अन्नदान बंद करण्यास त्यांनीं अनुकूल मत दर्शविलें होतें. अभिप्रायांचा विचार होऊन रमण्यांतील अन्नदान बंद होऊन परवानाचिठ्यांनीं अन्नदानास प्रारंभ झाला. परवाने देण्याचा अधिकार एका कमिटीकडे सोपविण्यांत आला. पंगु लोकांशिवाय अग्निहोत्री, कांहीं देवस्थानें, शाळेंतील मुलगे व मुली यांस परवाने मिळाले. १८९२ सालीं रु. ८६,७६० खिचडीसाठीं मंजूर झाले होते. खिचडी घेणारे लोक सुमारें ४ हजार होते. सरकारी नोकर व असामदार यांच्या कुटुंबांतील माणसें खिचडी घेऊन जात असत. गांवांत टोळभैरवांचा मोठा भरणा खिचडीपायीं झाला होता.

ता. ४ मे १८९३ चे आज्ञापत्रिकेंत जाहीरनामा प्रसिद्ध झाला कीं, यापुढें पुढें वर्णिलेल्या लोकांसच खिचडीभाकरी दिली जाईल. (१) पंगु इसम; (२) ज्या रोग्यांच्या पोषणाची सोय सरकारनें इतरत्र केली नाहीं ते, जसें-रक्तपितीचे रोगी; (३) निराश्रित विधवा; (४) निराश्रित मुलें, (५) संकटग्रस्त लोक जसे आगींत, चोरींत, किंवा सांथींत सर्वस्व नष्ट झालेले.

जाहीरनामा प्रसिद्ध होतांच मोठी खळबळ उडाली. बडोद्यास व महाराष्ट्रांत निषेधपर सभा झाल्या. महाराज व दिवाण यांजकडे अर्जांचीं भेंडोळीं येऊन पडलीं; आणि गायकवाडी अन्नावर पिढ्यान् पिढ्या पोसलेल्या लोकांनीं रेसिडेंटाकडे धांव घेतली. प्रथम प्रथम निषेधदर्शनार्थ लोकांनीं परवाने घेण्याचें नाकारलें, पण हळूंहळूं बायकांनीं परवाने घेण्यास प्रारंभ केला. तेव्हां "पुरुषांचें बंड" हि झालें. पण महाराजांचा निश्चय दृढ होता. त्यांनीं माघार घेतली नाहीं व परवान्यांनींच खिचडी भाकरी मिळणें सुरूं झालें. नंतर हा अन्नदानाचा खर्च दिवसेंदिवस कमी होत चालला. सन १८९३ त रु. ८६,७६० खर्च होता व तो दरबारांतून पडत असे. सन १९११ सालीं हा खर्च खानगीकडे वर्ग करण्यांत आला व फक्त रु. १४,१५६ वर उतरला.

तसेंच श्रीमंतांचे हातून दररोज १६ रुपये गोप्रदानाबद्दल खर्च होत, तेहि १९०४ सालापासून सर्व जातींच्या अनाथ व पंगु लोकांस वांटण्यांत येऊं लागले.

सारांश, दानधर्माची जुनी पद्धत बदलून टाकून श्रीमंतांनीं बहुजनसमाजास उपयोगी पडेल असें वळण दानाच्या ओघास लाविलें. पूर्वीचें दान परलोकीं सद्गति मिळावी या स्वार्थी हेतूनें प्रेरित झालेलें असून त्यांत परोपकाराच्या भावनेपेक्षां स्वहितप्रेम अधिक दिसत असे, हल्लींचें दान परोपकाराच्या भावनेनें प्रेरित झालेलें असतें. आतां कोणत्या प्रकारचें दान महाराजांनीं बंद केलें याचें दिग्दर्शन केल्यावर कोणत्या प्रकारचें सुरूं केलें त्याचें थोडें अवलोकन करूं या.

सन १८९९-१९०० मध्यें भयंकर दुष्काळ गुर्जर देशावर पडला. कित्येक ठिकाणीं पावसाचा थेंबहि पडला नाहीं. त्या वेळीं बडोदें सरकार या नात्यानें गुर्जराधिपांनीं जी मदत केली तिचा उल्लेख करण्याचें हें स्थळ नाहीं; श्री. सयाजीराव महाराज या गृहस्थांनीं त्या समयीं दुष्काळपीडितांस काय साह्य केलें तें आपल्याला पहावयाचें आहे. दुष्काळग्रस्त प्रदेश पहाण्यास श्रीमंतांच्या स्वारीनें दौरा काढिला व तो काढिण्यापूर्वी प्रांतसुभ्यांस सूचना देण्यांत आल्या कीं:—

"श्रीमंतांची स्वारी अमरेळी प्रांतांत दुष्काळ पडल्यानें रयतेची स्थिति पहाण्यास येणार,...कोणत्याहि ठिकाणीं मानपान व समारंभ करण्याकरितां रयतेपैकीं कोणीहि विनाकारण खर्च करूं नये."

तसेंच "अमरेळी प्रान्तांत जे सत्के (ओवाळण्या), नजराणे, अगर पोशाखाबद्दल रोकड रकमा आल्या असतील त्यांचा उपयोग दुष्काळपीडित अपंग व अनाथ मुलें यांजकडेस व्हावा म्हणून श्री. सरकार यांनीं आज्ञा केली आहे."

अमरेली प्रांतांत मिळालेले नजराणे श्रीमंतांनीं वेळचेवेळीं गरिबांस वांटून टाकले. दामनगर व खांबा येथें लोकांस धान्य व रोकड रकमा, तसेंच डुपाणिया व खांबा येथें मुलांस मिठाई वांटण्यांत आली. अमरेळीस एका निराश्रित वृद्धेच्या घरीं एक वर्षाची बेगमी करून दिली. महाराजांची स्वारी पट्टणला असतां कै. मा. जमनाबाई साहेबांचें श्राद्ध झालें. त्यावेळीं सातशें रुपयांचा धर्म त्यांनीं, "बायका व मुलें यांस अनुक्रमें छिदड्या व खादी अगर मांजरपाटाच्या बंड्या" करून देवविण्याकडे केला. खानगी च्यारिटी फंडांतले एक लक्ष रुपये कडी व बडोदें प्रांतांत खर्च झाले व त्यांतला सिंहाचा वांटा (९० हजार) बडोदें प्रांतीं अन्नगृहाचे कामीं खर्ची पडला.

या रुक्ष आंकड्यांपेक्षां श्रीमंतांची हार्दिक कळकळ त्यांनीं दसऱ्याचा सण व स्वतःचा वाढदिवस ज्या तऱ्हेनें पाळला तींत दिसून येते. दसऱ्याच्या स्वारीवर चढण्याच्या आधीं त्यांनीं गोरगरिबांस रोकड रकमा व कपडे यांची खैरात केली आणि प्रजेचा दसरा साजरा झाल्यावर हत्तीवर चढले. या दुष्काळांत श्रीमंतांनीं २,३५,२५० रुपये हातखर्चांतून दान केले.

श्रीमंतांनीं दिलेल्या देणग्यांपैकीं कित्येकांचीं नांवें खालील कोष्टकांत दिलीं आहेत, त्यांवरून त्यांची सहानुभूति किती विशाल आहे आणि धर्म, जात, भिन्नरुचि यांकडे न पाहतां सर्वप्रकारच्या सत्प्रवृत्तींस सढळ हातानें ते कशी मदत करितात तें दिसून येईल.

सन.	मदत घेणाराचें नांव.	हेतु.	रकम रुपये.
१८७५	सर रिचर्ड मीड	ब्रिटिश व देशी फौजांस करमणुकीसाठीं	२,०००
	,,	अमदाबाद, जलप्रलय संकटनिवारणार्थ	३,०००
	सेक्रेटरी	अजबखाना, पुणें	३००
१८७६	,,	,, ,,	३००
१८७७	सेक्रेटरी	पशुक्लेशनिवारक मंडळी	२००
१८७८	सेक्रेटरी	ललितकला प्रदर्शन, पुणें	२००
१८७९	प्रो. मोनियर विलियम्स	आक्सफर्ड येथें इंडियन इन्स्टिटयूट बांधणें	२,५००
	सेक्रेटरी	ललितकला प्रदर्शन, मद्रास	२००
१८८०	,,	ललितकला प्रदर्शन, पुणें	२००
	रे. भि. फॉक्स	पुणें लष्करांत मेथॉडिस्ट एपिस्कोपल प्रार्थनामंदिर बांधणें	९५०
	मि. मेलविल्	काबूल वेढ्यांत मयत झालेल्या शिपायांच्या वारसांस देण्याकरितां	१०,०००
	सेक्रेटरी	पुणें विश्रामबाग वाड्याचा जीर्णोद्धार	१,५००
१८८१	सेक्रेटरी	मद्रास व पुणें येथील ललितकला प्रदर्शनें	४००
१८८२	सेक्रेटरी	गुजरात व्हर्नाक्युलर सोसायटीस महाराजांच्या नांवचें बक्षीस ठेवण्यासाठीं	५,०००
१८८३	सेक्रेटरी	मद्रास व पुणें येथें ललितकला प्रदर्शनें	७००
	लेडी सुपीरियरेस्	माजगांव कान्व्हेंट व सेंट एलिझाबेथ विधवाश्रमास मदत	५००
१८८४	एजंट ग. ज. बडोदें	बडोद्यास रोमन क्या. प्रार्थनामंदिर बांधणें	१,०००
	,,	मुंबई आंतरराष्ट्रीय प्रदर्शनास मदत	२५,०००
१८८५	,,	नडीयाद कृषिप्रदर्शन	१,०००
	चेअरमन वांद्रा म्युनि.	वांद्रें येथें धर्मार्थ दवाखाना	१,०००
	रावब. शंकर पांडुरंग पंडित	पुणें फीमेल हायस्कूलांतील मुलींस छात्रवृत्त्या देण्यासाठीं	६,०००
	ए. ग. जनरल, बडोदें	स्त्रियांच्या आरोग्यासाठीं उभारलेल्या काउंटेस ऑफ डफरीन फंडास	१०,०००
१८८५	गंगाराम भाऊ म्हस्के, पुणें	मराठे, कुणबी, माळी वगैरे लोकांत शिक्षणाचा प्रसार करणें	२,४०० (१९२४ पर्यंत)
	सेक्रेटरी	अंजुमान इस्लाम, अमदाबाद	१,०००
	आ. गोपाळ चार्लू	बेंगळूर अनाथाश्रम	३००
	मिसेस शेवंतीबाई, मुंबई	खालच्या कुलाब्यांत शाळा घालण्यास	४,०००
	सेक्रेटरी	दलपतराम डायाभाई स्मारक फंड	१,०००

सन.	मदत घेणाराचें नांव.	हेतु.	रकम रुपये.
	सेक्रेटरी	कलकत्ता लिटररी सोसायटी	१,५००
१८८७	डॉ. जी. डब्ल्यू लैतियर	इंग्लंडांतील ओरिएंटल इंस्टिट्यूटला मदत	६,०००
	ए. ग ज. बडोदें	इम्पीरियल इंस्टिट्यूट लंडन	५०,०००
१८८८	सेक्रेटरी	काजीसाहेब स्मा. फं.	१,०००
	अध्यक्ष	स. ज. मूर स्मारक	५००
	सेक्रेटरी	क्षात्रधर्म प्रतिपादक सभा, मुंबई	२००
	सेक्रेटरी	ललितकला प्रदर्शन, पुणें	३००
	अध्यक्ष	वैतरणा संकटनिवारण फंड	१,२००
१८८९	ए. ग. ज. बडोदें	मुंबई येथें थेराप्यूटिक्सच्या अध्यापकाचा ३ वर्षांचा पगार	६,०००
	ए. ग. सुरत	अग्निसंकटनिवारणार्थ	५,०००
	प्रिन्सिपाल, फर्ग्युसन कॉलेज, पुणें	इमारतीसाठीं	६,०००
	सेक्रेटरी डेक्कन एज्यु. सोसायटी, पुणें	आश्रयदातृत्वाची देणगी	६,०००
	डॉ. रा. गो. भांडारकर	शाळेस मदत	१५०
१८९०	भाऊबुवा नागपूरकर, बडोदें	रघुपतिबुवाच्या देवळाचा जीर्णोद्धार	३००
	रा. रामकृष्णबुवा	गायनसमाज, पुणें	१००
	बाबू प्रसन्नसेन	केशव उद्योग शाळा, कलकत्ता	३००
	नागेश वि. बापट	मोफत शाळेस मदत	१००
	नवरोजी वाडिया	लॉर्ड रे स्मारक फंड	१,०००
	सेक्रेटरी	ललितकला प्रदर्शन, पुणें	१,३६० (१८९६ पर्यंत)
१८९६	शेट शिवजी नथू, मुंबई	घेलाभाई हरिदास एंटरटेनमेंट फंड	३००
१८९७	ए. ग. ज. बडोदें.	दुष्काळ निवारण फंडास	८,०००
	मि. पार्सन्स, कलकत्ता	महाराणी व्हिक्टोरिया हीरक उत्सव फंड	२,०००
१८९९	अकाउंटंट जनरल, बडोदें	एलियट स्मारक फंड	५,०००
	,,	महाराणी जमनाबाई स्मा. फं.	५,०००
१९००	लेडी जहांगीर	दुष्काळ निवारणार्थ	१,६००
	कुमार रणजितसिंहजी	भेट	७,०००
	रा. ऐयर	रात्रीच्या व्यापारशाळेस	१,१००
१९०१	रेसिडेंट, बडोदें	म. व्हिक्टोरिया स्मा. फं.	१,००,०००
	सेंट्रल हिंदु कॉलेज बनारस	धर्मशिक्षणाकरितां	१,०००
	ग्रांट मेडिकल कॉ., मुंबई	विद्यार्थ्यांच्या वसतिगृहाकरितां	१,०००

सन.	मदत घेणाराचें नांव.	हेतु.	रकम रुपये.
	प्रिन्सिपाल, इंडियन कॉलेज अलीगढ	कॉलेजास जोडून इस्पितळ बांधण्यासाठीं	१,०००
	रा. दा. सां. यंदे	ग्रंथप्रसारक मंडळीस मदत	१,२००
१९०२	प्रिन्सिपाल, ग्रांट मेडिकल कॉलेज, मुंबई	कान व घशाच्या आजारासंबंधीं पुरवणी व्याख्यानें देण्याकरितां	५,०००
	साबाजीराव शिंदे, धारवाड	मराठा विद्यार्थ्यांस मदत	५००
	जस्टिस बॉडम्, मद्रास	प्राण्यांस होणारें क्रौर्य–निवारक मंडळीच्या प्राणी शुश्रूषागृहास	५००
	मद्रास येथील संस्था	(१) अंजुमान इस्लाम, (२) मोफत वाचनालय (३) हिंदु आश्रम, (४) गरीबांची शाळा, (५) अंधशाळा, (६) स्त्रियांची शाळा यांस	९७५
	जनरल सेक्रेटरी	औद्योगिक प्रदर्शन, अमदाबाद	२,०००
१९०३	लाला श्रीकृष्ण सेक्रेटरी	दिल्ली हिंदु कॉलेजचा बक्षीस समारंभ	२,०००
१९०४	अध्यक्ष	अलेक्झांड्रा नेटिव गर्ल्स इंस्टिट्यूट	२००
	प्रो. धों. के. कर्वे	अनाथ बालिकाश्रम, हिंगणें	७००
	सर भालचंद्र	पंचांग संशोधन मंडळास	१,०००
	सर वि. दा. ठाकरसी	शेतकी प्रदर्शनासाठीं	५,०००
१८९०	सेक्रेटरी	इंडियन न्याशनल असोसिएशन, गुजरात शाखा	५००
	रा. का. त्र्यं. तेलंग	स्टूडण्ट्स लिटररी आणि साएंटिफिक सोसायटी, मुंबई	५००
	भा. नगरकर, मुंबई	शिवाजी हायस्कुलास मदत	१००
	सेक्रेटरी	पाटण व व्यारा येथील लायब्रऱ्या	६५०
१८९१	ए. ग. ज. बडोदें	साद्रा येथें कॉलेज व इस्पितळ यांस	२,०००
	सेक्रेटरी	आरोग्यविज्ञान व ज्ञातिशास्त्राच्या आंतरराष्ट्रीय परिषदेस	१,५००
१८९२	म्युनिसिपल कमिशनर, मुंबई	महारोगी आश्रमास मदत	१०,०००
	साठे व भट	महाराष्ट्र वक्तृत्वोत्तेजक मंडळ	५००
	सेक्रेटरी	सेंट जोसेफ अनाथाश्रम	८०० (पूर्वीपासून)
	सेक्रेटरी	मूक विद्यालय, मुंबई	३०० (पूर्वीपासून)
	श्री. कृष्णाबाई हरदासी	सज्जनगडास सभामंडप बांधण्यासाठीं	१००
	सेक्रेटरी	राखी समिति, कलकत्ता	२,०००

सन.	मदत घेणाराचें नांव.	हेतु.	रकम रुपये.
	सेक्रेटरी	व्हिक्टोरिया स्मारक	६,९२१
१८९३	दादाभाई नवरोजी	यांस भेटीदाखल	१५,०००
	सेक्रेटरी	ग्रांट मेडिकल कॉलेज	१,०००
	सेक्रेटरी	भंडाला व पुणें येथें वैद्यकीय मदत	१,१००
१८९४	सेक्रेटरी, पुणें नेटिव इन्स्टिटयूशन	इमारतीसाठीं	१,०००
१८९५	ना. फाजलभाई विश्राम	लॉर्ड हॅरिस स्मारक	१,०००
	ना. दादाभाई नौरोजी	भेट	१५,०००
	सेक्रेटरी	कडप्पा लिटररी असोसिएशन	१,०००
	आबाजी वि. काथवटे	डेक्कन व्हर्नाक्युलर सोसायटी, पुणें	५,०००
१९०४	सेक्रेटरी	देवसमाज, लाहोर	२५०
	अलाहाबाद हिंदु बोर्डर असोसिएशन	इमारत व लायब्ररी बांधण्याकरितां	४,०००
	गो. कृ. गोखले	रानडे स्मारक फंड	१,०००
	पं. म. मो. मालवीय	अनाथाश्रमास	३००
	मिस सोराबजी	पुणें फीमेल हायस्कुलास	१,०००
	सेक्रेटरी	उटकमंड इस्पितळ	५००
	मेयो कॉलेज, अजमीर	फंडास	१०,०००
	रा. लालभाई दलपत	जैन कान्फरन्स, अमदाबाद	१,०००
	ना. के. अलोनी	मराठी पुस्तकछपाई (लग्नविधि व सोहळे)	१,०००
१९०५	लिंबडीचे कारभारी	मुलांस बक्षिसें	१,५००
	सेक्रेटरी	आल्बर्ट हॉस्पि. कलकत्ता	५,०००
	रेसिडेंट, बडोदें	उत्तर हिंदुस्थानांत धरणीकंपानें नुकसान पावलेल्यांस मदत	५,०००
	सेक्रेटरी	टाटा स्मारक फंड	२,०००
	,,	रॉयल म्यूजियम, मुंबई	५,०००
१९०७	ना. न्या. चंदावरकर	राष्ट्रीय सामाजिक परिषद	२००
	सर दीनशा पेटिट	सर फिरोजशा मेहता यांचा पुतळा उभारण्यास	१,०००
	मे. अब्बास तयबजी	अंजुमाने इस्लामच्या इमारतीसाठीं	२०,०००
१९०९	श्री सयाजी बोर्डिंग पेटलाद	मदत	५००
	न्या. चंदावरकर	हिंदु स्त्रियांच्या शिक्षणासाठीं	१,००,०००
	प्रिन्सिपाल	(१) अजमीर व (२) डॅली कॉलेज, इंदूर यांस मिळून	७,०००
१९१०	सेक्रेटरी	एडवर्ड बादशाह स्मारक	१५,०००

सन.	मदत घेणाराचें नांव.	हेतु.	रकम रुपये.
	सेक्रेटरी	मिंटो स्मारक फंड	४,५००
	,,	डेरागाजीखान संकट निवारण	५००
१९१२	एस्. सी. सेन	भेटी दाखल	५००
	मि. स्पीलन्	टिटानिक बोटीवरून बुडालेल्या उतारूंच्या कुटुंबांस मदत	७,५००
	सयद महमद, मद्रास	तुर्कस्थानांतील संकटग्रस्तांस मदत	१,०००
	व्ही. पी. माधवराव	बेंगळूर धर्म परिषदेस	५००
१९१३	सर भालचंद्र कृष्ण	कार्ले आरोग्यभुवनास मदत	१२,०००
	सेक्रेटरी	दिल्लीच्या लेडी हार्डिन्ज स्त्री वैद्य विद्यालयास मदत	१,००,०००
	सर जमशेटजी जि., मुंबई	दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांस मदत	५,५००
	बडोदें जुमामशीद	जीर्णोद्धार	४,०००
१९१५	मुलींचें कॉलेज, दिल्ली	संस्थेस मदत	२५,०००
१९१६	स्त्रियांकरितां लेडी हार्डिंज इस्पितळ, दिल्ली		६२,०००
	स्टेट जनरल इस्पितळ, बडोदें	क्ष–किरणाची सामग्री	३,०००
	डॉ. मेयर	सेंट जॉन्स ॲम्ब्युलन्स फंड, मेसापोटेमिया	१,२००
	पंढरपूर अनाथबालकाश्रम	मदत	२५०
	पं. म. मो. मालवीय	बनारस हिंदु विद्यापीठास मदत	१,००,०००
	कन्यामहाविद्यालय, जलंदर	मदत	१००
	मांगरोळ धर्मशाळा	बांधण्यास	१२,१८६
	सेक्रेटरी	भांडारकर प्राच्य विद्यासंशोधन मंदीर, पुणें	१,०००
	मिसेस ब्रूमफील्ड	अमदाबाद येथील महिला परिषदेस	१,०००
		वेगळालीं महायुद्धदानें मिळून	१०,३००
१९१७	सर दिनशा वाच्छा	दादाभाई स्मारक फंड	५,०००
	बॉम्बे आर्ट सोसायटी	प्रदर्शनास	१००
		वेगळालीं महायुद्धदानें	२,६७४
	इंडियन क्लब, म्हैसूर	देणगी	५,०००
१९१८	रा. भातखंडे, मुंबई	अखिल भारतीय संगीत परिषद	१,०००
	त्र्यंबकेश्वर संस्कृत पाठशाळा	देणगी	३००
	नासिक उदोजी बोर्डिंग	विद्यार्थ्यांस मेजवानी	३००
	नासिक लायब्ररी	मदत	२००
		सर जॉर्ज बर्डवुड स्मारक	१,३२९
	सर दिनशा वाच्छा	विलिंग्डन स्मारक फंड	२,०००
		महायुद्धाप्रीत्यर्थ देणग्या	३००

सन.	मदत घेणाराचें नांव.	हेतु.	रकम रुपये.
१९१९	कर्नल वुड	काठेवाड दुष्काळ संकटनिवारण फंडास	३,०००
	प्रिन्सिपाल	एलफिन्स्टन कॉलेजास देणगी	३,०००
	सेक्रेटरी	पास्चूर चिकित्सालय, कसोली	५,००० (एकंदर)
	,,	शारीरिक खेळांचे व कुस्त्यांचे अखिल भारतीय सामने, पुणें	३००
१९२०	,,	पहिली ओरिएंटल कान्फरन्स	१,०००
	रोसिडेंट बडोदें	शिशुसंगोपन संघाच्या स्थापनेसाठीं	५०,०००
१९२१	उदोजी बोर्डिंग, नासिक	इमारतीसाठीं	१२,०००
	नेक ना. मुंबई गव्हर्नर	पुणें शनवारवाड्याच्या जीर्णोद्धाराकरितां	५,०००
	प्रो. त्रिवेदी, बडोदें	मसाणी स्मारक फंड	१,१००
	बडोदें हॉस्पिटल	रोग्यांस मेजवानी	१८२
	प्रो. ना. गु. वेलिणकर	हैदराबाद ब्राह्मसमाजास	२,०००
	,,	मुलांस बक्षिसें खाऊ वगैरे वांटण्यासाठीं जागोजाग	२०६
	जनरल स्टोअर्स जरुसलेम	जरुसलेम म्यूझियमकरितां	३७९
१९२२	गोशाळा, बेट	गोरक्षण	६४५
	भांडारकर प्रा. वि. सं. मंदिर, पुणें	महाभारताच्या प्रकाशनाकरितां एकंदर	५,५००
	माधवराव जाधव, परिंचें	ग्राम पुस्तकमंदिरास	२००
	ना. सर भूपेंद्रनाथ	राजा राममोहन रॉय स्मारक हॉलसाठीं	५,०००
	सेक्रेटरी	कलकत्ता ओरिएंटल परिषद्	१,०००
	रोसिडेंट बडोदें	लेडी रीडिंग वुइमेन ऑफ इंडिया फंड	२५,०००
	मि. कॅडेल	मराठा युद्धस्मारक	५,०००
	विद्याधिकारी, बडोदें	शाळांत छात्रवृत्त्यांकरितां	१,००,०००
	कर्नल वुड	राजकोट इस्पितळास	३,०००
	सर एफ्. ई. वाच्छा	श्री शिवाजी महाराजांच्या पुतळ्याकरितां	३०,०००
१९२३	देवासचे महाराज (थो. पा.)	शाहू स्मारक फंडास	६,०००
	नेक ना. व्हाइसराय	जपान संकटनिवारण फंड	५,०००
	डॉ. बम्पस, अमेरिका	हार्वर्ड विद्यापीठांतील वैद्यक विद्यार्थ्यांसाठीं कै. राजपुत्र श्री. जयसिंह यांचे नांवें	७,५००
	कमिशनर, तेहरीगढवाल	बदरीनाथ-केदारनाथ रस्त्यावर सदावर्ते घालण्यासाठीं	२,०००
१९२४	बनारस हिंदु विद्यापीठ	विद्यार्थ्यांस करमणुकीसाठीं	१,०००
	ना. लल्लुभाई, मुंबई	सोशल वर्कर्स परिषद्	५००

सन.	मदत घेणाराचें नांव.	हेतु.	रकम रुपये.
१९२४	के. टी. पाल, कलकत्ता	हिंदी पहेलवान युरोपांत पाठविण्याच्या फंडास	१,०००
	सेक्रेटरी	मद्रास ओरिएंटल परिषद	५००
	अध्यक्ष	कोचीन जलसंकटनिवारण फंड	३००
	रा. साबावाला	दक्षिण हिंदुस्थान जलनिवारण फंड	३,०००
	सेक्रेटरी, लखनौ	अ. भा. संगीत परिषद	५००
	हिं. चे सेनापति	सर प्रतापसिंग स्मा. फंड	५,०००
१९२५	रा. चिं. वि. वैद्य	पंचांग समितीसाठीं	१००
		शाळेंतील मुलांस खाऊ	१,०९६
	सेक्रेटरी	अ. भा. संगीत परिषद	५००
१९२६	,,	शाळेंतील मुलांस खाऊस	२७३
	चीफ मेडिकल ऑफिसर बडोदें	इंडियन रेड क्रॉस सोसायटी, बडोदें शाखा	५,०००
	विद्याधिकारी,	ज्योतिष संमेलनास मदत	१००
	सेक्रेटरी, अलाहाबाद	४ थी ओरिएंटल परिषद	५००
	प्रो. व्हाइस चान्सेलर	बनारस हिंदु विद्यापीठास	
१९२७	अध्यक्ष	पुस्तकालयाची इमारत बांधण्याकरितां	२,००,०००
		रायगड किल्ला धर्मशाळा	५००
	सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटी, पुणें	ज्ञानप्रकाश छापखान्यास आग लागून झालेलें नुकसान भरपाईचा फंड	४,०००
	सेक्रेटरी	बॉम्बे आर्टस सोसायटी	२००
	,,	सर लेस्ली विल्सन हॉस्पिटल	१,०००

यानंतरच्या देणग्यांच्या अधिकृत याद्या अद्याप तयार झाल्या नाहींत. तथापि डॉ. मुंजे यांच्या हस्तें हिंदु महासभेस १२ हजार रुपये व मराठी शब्द कोशास ५ हजार रुपये दोन वर्षांपूर्वी मिळाले. तसेंच थोर विद्वान, उत्कृष्ट कवी, व इतर कलावंत यांस देण्यांत येणारीं वर्षासनें सहासात वर्षांपासून सुरू झालीं आहेत. त्यांची माहिती इतरत्र मिळेलच. वरील यादी रुक्ष असली तरी "ओळींच्या मध्यें" वाचणाराला तींत महाराजांचे अनेक गुण दृष्टीस येतात. देणग्या भरमसाट एकरकमी देऊन फंडगुंडीस उत्तेजन न देतां त्या काळजीपूर्वक व काम पाहून थोडथोड्या भागांनीं देतात. मराठी वाचकांस मनोरंजक वाटणार नाहींत अशा शेंकडों दानांचा उल्लेख वर केला नाहीं.

हा सर्व खर्च श्रीमंतांच्या खासगींतून झालेला आहे. सरकारमार्फत मोठाल्या देणग्या देण्यांत येतात त्या वेगळ्याच.

इतर बाबतींप्रमाणें दानधर्मासहि श्रीमंतांनीं नवीन व योग्य असें वळण लावून इतरांस धडा घालून दिला आहे व हा उपक्रम आणखी दीर्घ काल त्यांच्या हातून चालो अशी इच्छा प्रदर्शित करून हा लेख पुरा करितों.

महाराजांची प्रवासाची आवड.

(लेखकः—प्रो. विश्वनाथ पांडुरंग दांडेकर, एम्. ए.)

फार प्राचीनकाळापासून प्रवासाचें महत्व लोकांना पटलेलें दिसतें. अगदीं रानटी अवस्थेंत मनुष्य असतांना भक्ष्याच्या शोधार्थ त्याला थोडाफार प्रवास करावाच लागे. प्रवासावांचून कोणत्याहि गोष्टीची प्राप्ती त्यावेळीं होणें शक्य नव्हतें. आणि अशा प्रवासांत मिळालेल्या अनुभवाच्या जोरावरच त्याकाळीं ज्ञानप्राप्ती होई. प्रवास करणाऱ्याच्या ठिकाणीं श्री व यश वसतात म्हणून नेहमीं प्रवास करावा, अशा आशयाचीं वचनें जुन्या उपनिषद् व ब्राह्मणादि ग्रंथांत आढळतात. प्रवास केल्यानें अनुभव व ज्ञान या दोहोंची प्राप्ती होते, असें फार पुरातन कालापासून लोक मानीत आले आहेत. किंबहुना प्रवासाखेरीजच्या नुसत्या ज्ञानाला लवमात्र किंमत नाहीं असेंच लोक मानीत. गुरुगृहीं मिळालेलें ज्ञान प्रवासाच्या कसोटीवर घासल्याखेरीज त्याची खरी किंमत कळत नसे. आणि म्हणून तत्कालीं समजल्या जाणाऱ्या पृथ्वीची प्रदक्षिणा करणें हें ब्रह्मचाऱ्याचें अवश्य कर्तव्य समजलें जाई.

देशाटनाचें महत्व अशा रीतीनें सर्व देशांत मानलें जाई. देशाटन म्हणजे शिक्षणाचाच एक भाग होय असें बेकननें म्हटलें आहे. श्रीमंत सरकार सयाजीराव महाराज यांना देखील प्रवासाचें महत्व वाटतें तें एवढ्याचकरितां. त्यांनीं आपल्या एका व्याख्यानांत असें म्हटलें आहे, "Travel in foreign countries is one of the chief sources of knowledge ." आणि त्यांच्या आयुष्याचें विहंगम दृष्टीनें अवलोकन केलें असतां हीच गोष्ट प्रत्ययास येते.

महाराजांनीं अनेक देशांत व अनेक खंडांत प्रवास केला आहे. हिंदुस्थानांत व हिंदुस्थानाच्या बाहेर प्राय: असें एकहि मोठें शहर नाहीं कीं, जें महाराजांनीं

पाहिलें नसेल. महाराज आयुष्यभर प्रवास करीत असल्यामुळें घाईघाईनें आपला प्रवास त्यांना क्वचितच आटपावा लागतो. युरोप खंडासारख्या सुधारलेल्या खंडाचा प्रवास ते पुष्कळ वेळां करीत असल्यामुळें तेथील चालीरीतींचा व विविध सुधारणांचा त्यांना सूक्ष्म व सावकाशपणें अभ्यास करितां येतो. अगदीं एकदांच जगाचा प्रवास करणाऱ्याची स्थिति घाईघाईनें एखादें पदार्थसंग्रहालय पाहणाऱ्या सारखी होते. त्याला नीट बोध कसलाच होऊं शकत नाहीं. महाराजांची स्थिति याच्या अगदीं उलट असल्यामुळें कोणत्याहि देशांतील नवीन गोष्ट त्यांच्या चटकन ध्यानांत भरते. ते त्या गोष्टीविषयीं आपल्या मनांत विचार करितात. आणि आपल्या देशांतील परिस्थितीशीं तुलना करून शक्यतर लगोलग ती गोष्ट आपल्या राज्यांत सुरू करतात. कोठेंहि कांहीं चांगलें पाहिलें कीं, तें आपल्या राज्यांत आणण्याचा मोह त्यांना आवरत नाहीं. जगांत जें जें कांहीं उच्च, न्याय्य व सुंदर असेल तें तें आपल्या देशांत असावें असें महाराजांना वाटतें. त्यांच्या छपन्न वर्षांच्या कारकीर्दीकडे पाहिलें असतांना हीच गोष्ट प्रत्ययास येते. समाज, कायदा, राज्यतंत्र व धर्मतंत्र या बाबतींत त्यांनीं अग्रणी बनून ज्या सुधारणा घडवून आणिल्या त्याचें बव्हंशीं श्रेय त्यांच्या पौर्वात्य व पाश्चिमात्य देशांत झालेल्या प्रवासालाच द्यावें लागेल. याच ठिकाणीं महाराजांनीं केलेल्या मुख्य मुख्य प्रवास-स्थळांची यादी दिल्यास ती अस्थानीं होणार नाहीं.

हिंदुस्थानांतील प्रवासस्थलें

निलगिरी	महाबळेश्वर,	पुणें	नैनिताल	मसुरी
सिमला	मरी	काश्मीर	दार्जिलिंग	दिल्ली
आग्रा	अलाहाबाद	लखनौ	लाहोर	अजमीर
जयपूर	जोधपूर	उदेपूर	ग्वाल्हेर	कानपूर
बनारस	कलकत्ता	जगन्नाथ	बंगलोर	तंजावर
मदुरा	कोचीन	मद्रास	सीलोन	

हिंदुस्थानाबाहेरील प्रवासस्थलें

इंग्लंड	फ्रान्स	जर्मनी	बेल्जियम •	स्विटझरलंड
इटली	न्यूयॉर्क	फिलाडेल्फिया	सॅनफ्रॅन्सिस्को	कॅनडा
सिंगापूर	हांगकांग	कँटन	शांघाय	नागासाकी
याकोहामा	कीयोतो	टोकियो		

वर दिलेल्या यादीवरून महाराजांच्या ठिकाणीं प्रवासाची आवड किती प्रखर आहे हें सहज कळून येईल. पण आम्हांला जें महत्त्व वाटतें तें या यादींतील फुगीर संख्येचें नसून महाराजांच्या ठिकाणीं असलेल्या सूक्ष्मावलोकन शक्तीचें होय. ही दृष्टि महाराजांच्या ठिकाणीं नसती तर त्यांचा प्रवास लोकोपयोगी ठरला नसता. एका राजाची अशी गोष्ट सांगतात कीं, त्यानें मत्स्याच्या पोटांत बसून साती समुद्रांचें उल्लंघन केलें. तो बाहेर आल्यावर त्याच्या सरदारांनीं त्याला सात समुद्रांत पाहिलेल्या नवलाइविषयीं विचारलें. पण मत्स्याच्या पोटांतील रचनेशिवाय त्याला कांहींच सांगतां आलें नाहीं! ज्यांच्या ठिकाणीं अवलोकन करण्याची शक्ति नसेल त्यांची स्थिति या राजासारखीच व्हावयाची. श्रीमंत सरकार सयाजीराव महाराज यांची अवलोकन करण्याची तऱ्हा इतकी भेदक व सर्वग्राही आहे कीं, कोणत्याहि देशांतील कोणतीहि गोष्ट त्यांच्या दृष्टीच्या टप्प्यांत आल्याखेरीज राहात नाहीं. या अवलोकनाच्या आवडीमुळेंच महाराजांनीं इतका प्रवास केला. अशा अवलोकनानें आपल्या देशांतील लोक व परिस्थिति यांची तुलना ते इतर देशांतील लोक व परिस्थिति यांच्याशीं करूं शकतात; आणि जिथें शक्य असेल तिथें योग्य बदल करून अनुकरण करितात.

अशा प्रवासानें त्यांची प्रकृति चांगली राहून मनहि नेहमीं उल्हासी राहतें. इंग्लंडांतील राजकारणी पुरुष ज्या प्रमाणें पुष्कळ काम केल्यानंतर शरीरांत उत्साह उत्पन्न करण्याकरितां आपापल्या खेडेगांवीं जाऊन राहतात, त्याचप्रमाणें महाराजहि येथील कामाचा डोंगर वाहून झाल्यावर कांहीं काळ थंड देशांत जाऊन राहतात. फरक इतकाच कीं, वर उल्लेखिलेल्या पुरुषांना विश्रांतीच्या वेळीं इतर कांहीं काम नसतें, आणि श्रीमंत महाराजांना कुठेंहि गेलें तरी राज्याचें काम करावेंच लागतें. पण महाराजांच्या ठिकाणीं प्रवासाची आवड इतकी मनापासून आहे कीं, ते अशा प्रकारचा त्रास सोसूनहि प्रवास करतातच करतात. आणि या आवडीचें फळ म्हणूनच कीं काय त्यांना प्रत्येक प्रवासांत कांहीं तरी नवीन शिकायला व लोकांना शिकवायला सांपडतें.

THE MAHARAJA—A SPORT.

(*By Mr. B. M. Rangnekar, B. A., and Mr. V. N. Gokhale, B.A.*)

The mere mention of the name of Sir H. H. Sayajirao Gaekwad brings to mind his manifold and multitudinous activities in regions-political, religious, social, educational and what not. It is his ceaseless efforts in all these branches of civilisation and progress that has brought him a glowing tribute from young and old alike as a pioneer reformer.

His keen love for physical advancement can be traced as far back as the famous Khanderao Gaekwar. The traditional slaying of the buffalo by His Highness with only one stroke on the Dassera day speaks volumes about the vigour that flowed in the veins of the earlier Gaekwars. Thanks to the humanitarian principles and refined out-look on life of the present Maharaja, this rather barbarous way of proving one's physical prowess was given up, and the idea underlying it was made to run along saner currents of modern physical development. Any way, his present love for sports and physical advancement seems to have been a part of the rich legacy bequeathed to him by his ancestors.

The names of his illustrious teachers Mr. Elliot and Raja Sir T. Madhavrao deserve a mention in this connection. He has to a greater degree imbibed his love for sports from these two gentlemen. Along with the intellectual training imparted to the young Maharaja, a desire for strengthening the physique was also inculcated in him, and the Maharaja, though not a first class player, could then wield the willow as well as any good player.

Mr. Sergeant in his life sketch of His Highness observes: "There is no doubt, however, that his insistence of regular exercise has enabled him to carry out the rest of his heavy daily programme in comparatively good health even down to the present day."

Baroda, like other Indian States such as Kolhapur, has long been known for the maintenance of well-known wrestlers.

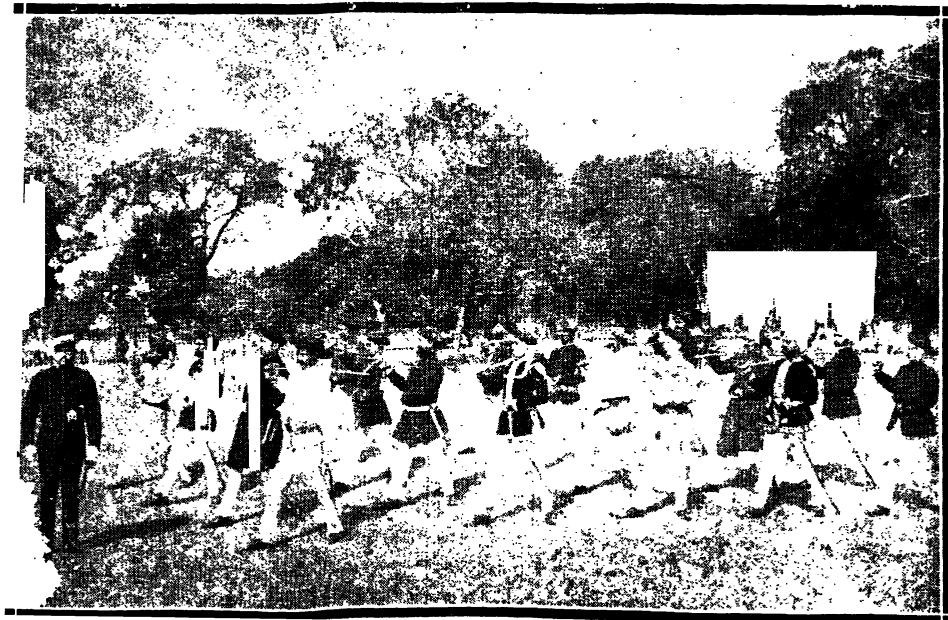
Though like the late Khanderao Gaekwar, the present Maharaja did never personally jump into the arena to combat with the wrestlers, his interest in the game has all along been very keen. And this was evinced when he recently invited and honoured the world renowned wrestler Gama.

The 'Sathmari' in Baroda can well be regarded as a living memorial of His Highness' accute interest in sports. This 'fêtê' always leaves so abiding an impression on the minds of those visitors to Baroda who are fortunate to witness it, that it cannot be effaced even by the sights of the magnificent Laxmi Vilas and the picturesque Makarpura. The tussel of elephants and of buffaloes, the 'dagdari' and such other events though usual for the Baroda public, have a charm of novelty to outside visitors.

Though not a best crickter himself, he was very particular that the game should be acquired by the Princes. In one of his letters he writes, "I have not myself played the game but I have had it taught to all my sons by professional Parsi crickters." His efforts were amply rewarded. For His Highness's third son Prince Shivajirao showed promising cricketing form when at Oxford. The latter made his mark as a good bat in India too, when he played on the side of the Hindus in the famous Quadrangular Tournaments.

Among athletic sports his chief game has been lawn tennis. He has a wonderful love for the game and his present physical ailment-gout-is alone responsible for his absence at the nets now. It was Baroda that had the honor of holding the first All India Tennis Tournaments, in which the choice players in India and England competed. Maharaja's occasional visits to the Sayaji Vihar Club, though to all outward appearances ceremonial, are with a view to enjoy the game. There he plays billiards in which he is no doubt, proficient.

Riding is a very favourite pastime with the Maharaja. "He has been", so describes Sergeant in his sketch, "a notable rider. The best of horses, says his biographer in

सरदार स्कूलची ड्रील.

हत्तीच्या शिकारीनंतर. (सन १९१५-६

Marathi, could not keep up their stamina under His Highness' long and strenuous rides. Twenty miles every day used to be his custom." The royal stables in Baroda have in them some very excellent breeds.

There is in His Highness a keen zest for hunting and shooting. The latter attracted him considerably in his last tour over the European Continent, but unfortunately on account of ill-health he had to give it up. In this connection, his biographer Mr. Sergeant records, "As a hunter His Highness has made his mark. Eleven tigers have fallen to his rifle, and as regards black buck, duck and other lesser game, his reputation as a shot is high." Baroda is not so rich in these hunting preserves as some other Indian States are. Even so, the grounds beyond Makarpura Palace, so dear to Maharaja Khanderao's heart, provide with some very excellent game for the visitors to the State.

Walking has by far a great attraction for him. When in his capital, it is a hobby with him to set out early morning for a brisk walk accompanied by his Aid-de-Camp only, and return to his work in the Palace before the morning's pearly due has disappeared under the cruel influence of the Sun. Mr. Sergeant says, "Even in hilly country such as Mahableshwar and Nilgiris, he would not forego it, and in such walks, his companions used to find it difficult to keep pace with him."

Maharaja Sayajirao's love for various games is reflected in his patronage of the various physical culture institutes in Baroda. Among these the names of Raj Ratna Prof. Manikrao's Vyayam Mandir, Shri Abasaheb Mujumdar's Akhada, the Laxminath Vyayam Shala deserve a mention. Each of these and the various others that are doing this noble work of physical uplift are directly or indirectly being helped by His Highness and his Government. The last, though not the least, that deserves mention is the institute Hind Vijay Gymkhana. Under the patronage of this institute are held every year All India Athletic Sports in which various events of skill and strength are competed by a large number of

athletes, both from the State and outside. Their Highnesses and all the members of the Royal family evince a great interest in these tournaments, and grace them with their presence. At the fourteenth annual function held in December last, His Highness was kind enough to distribute the trophies to the winners. Their Highnesses are both so very keen on the point of physical culture that there stand two special trophies, one in the name of each, for being given away to the best male and female athlete among the competitors at these tournaments. A handsome subvention is given to this institute every year from the State treasury, and it is said that it is His Highnesse's ambition to turn these tournaments into the Olympic Games of India.

May His Highness live long enough to carry out this cherished desire of his, and may he continue to live in the hearts of his subjects and those of the British India as a great patron of physical advancement in India.

—— :0: ——

श्री महाराज व व्यायामक्षेत्र.

(**लेखक**--श्रीयुत राजरत्न प्रो. **गजानन यशवंत माणिकराव.**)

फार दिवसांचा हेतु होता कीं, श्रीमंत महाराजसाहेब यांची व्यायाम क्षेत्रांतील कामगिरी जनतेपुढें मांडावी. श्रीमंत महाराजसाहेब यांचें कार्यक्षेत्र इतकें विविध आहे कीं, त्यांत त्यांनीं व्यायामक्षेत्रांत केलेले प्रयत्न मुद्दाम लक्षपूर्वक पाहिल्याशिवाय लक्षांत येत नाहींत असें वर वर पाहतां वाटतें. आणि याला कारण एकच व तें हेंच कीं, मनुष्य जितका मोठा व त्याची कार्यक्षेत्रें जितकी अनेक तितकी त्याच्या विशिष्ट कार्यक्षेत्रांची छाननी देखील कठीण. महाराजसाहेब यांच्या कार्यक्षेत्रविविधतेचा पसारा प्रचंड आहे व त्यायोगेंच आजपर्यन्त त्यांच्या अनेक क्षेत्रांतील अनेक कामगिऱ्यांचें अनेक लेखकांनीं अनेक लेखद्वारां अनेक वेळां दिग्दर्शन केलें आहे. तरी आमची अशी खात्री आहे कीं, श्रीमंतांचीं आणखी अनेक कार्यक्षेत्रें जनतेस अजून अज्ञातच आहेत, आणि त्या अज्ञात कार्यक्षेत्रांपैकींच व्यायाम हें एक क्षेत्र आहे. त्या क्षेत्रावर आज थोडाफार प्रकाश पाडावयाचा आहे. सर्चलाइटचा झोत मागाहून टाकतां येईल.

यावर कोणी अशी शंका काढील कीं, आजच अशा प्रकारें प्रकाश पाड-ण्याचें कारण काय ? आणि पाडून पाडावयाचा तो असा थोडा थोडका काय म्हणून ? चांगला सर्चलाइटचा झोतच कां नाहीं पाडीत ?

याचें उत्तर सोपें आहे. या उत्तराच्या पार्श्वभागीं एक आनंददायी योगा-योग आहे. आमच्या मनांत हा लेख लिहिण्याची कल्पना फार दिवसांपासून ठाणें देऊन बसली होती. त्यांत भर काय पडली तर ती थोड्याच दिवसां-पूर्वी श्रीमंतांच्या येत्या वाढदिवसानिमित्त एक गौरवग्रंथ काढावयाची कल्पना उद्भवली, व ही कल्पना घेऊन या ग्रंथाचे चिटणीस आम्हांस भेटले व आमच्या या सुप्त कल्पनेला धक्केवजा आन्दोलन देते झाले. त्यांच्या तांतडीच्या मागणीस तांतडीचा पुरवठा म्हणून हा लेख पुढें करीत आहे एवढेंच.

प्रस्तुत लेखाचें नांव वाचून ' काय हो, या दोन शब्दांचा अर्थाअर्थी संबंध ? ' असा जर एखादा अस्फुट उद्गार एखाद्या अजाण ओठाबाहेर निघाला, तर त्याला चटकन् सांगतां येईल कीं, ' हो बाबा ? व्यायामक्षेत्र व श्रीमंत महाराजसाहेब यांचा अगदीं निकटचा, लहानपणापासून तों तहत आजतागायत संबंध आहे. पहा कसं तें. '

गादीवर बसण्यापूर्वी महाराजांना निसर्गदेवी तर स्वतःच आपल्या मांडीवर आरोग्याचे धडे देत होती. त्या काळास व परिस्थितीस अनुसरून हें दैवाचें लाडकें बालक रानवेलींमध्यें रानवेलींप्रमाणेंच स्वच्छंदानें वाढत होतें. त्या स्वच्छंदीं वातावरणांत अशा तऱ्हेनें १२ एक वर्षें काढल्यावर महाराजांस एकदम उचलून बडोद्यास आणण्यांत आलें. कोठें कवळाणें व कोठें बडोदें ! पण दैव ही चीज कांहीं और आहे. दैवीं दैव खुलावयाचें असलें म्हणजे तें केव्हां कसें खुलेल याचा नेम नाहीं. महाराज गादीवर कसे आले हा इतिहास देखील मोठा मनोरंजक आहे. परंतु आज तो आपला विषय नसल्यानें त्यावर पडदाच राहूं देणें इष्ट. महाराज गादीवर आले ते एकदम रंकाचे राव होऊन आले. या आयुष्यांतील आकस्मिक स्थित्यंतराचे योगें खाणींत पडून राहि-लेल्या या अमूल्य हिऱ्यास पैलू पाडणें जरूर होतें. पैलू पाडावयाचे म्हणून त्यावर घाव घालणें क्रमप्राप्तच ठरलें. अर्थात् गादीवर येतांच महाराजांचे मागें पहिल्यानें ठराविक कार्यक्रमाचें लोढणें लावण्यांत आलें.

कुणाहि श्रीमंत मनुष्यास आणि विशेषतः अशा स्थित्यंतरित लाखों जणांचे पोशिंद्यास असला बांधून टाकणारा कार्यक्रम लोढणेंच वाटावयाचा.

राजनिग्हा नसल्यावर कोणत्या गोष्टीस स्मशानरूप येणार नाहीं? आज या जागेचा स्मशान म्हणूनच उपयोग करण्यांत येतो.

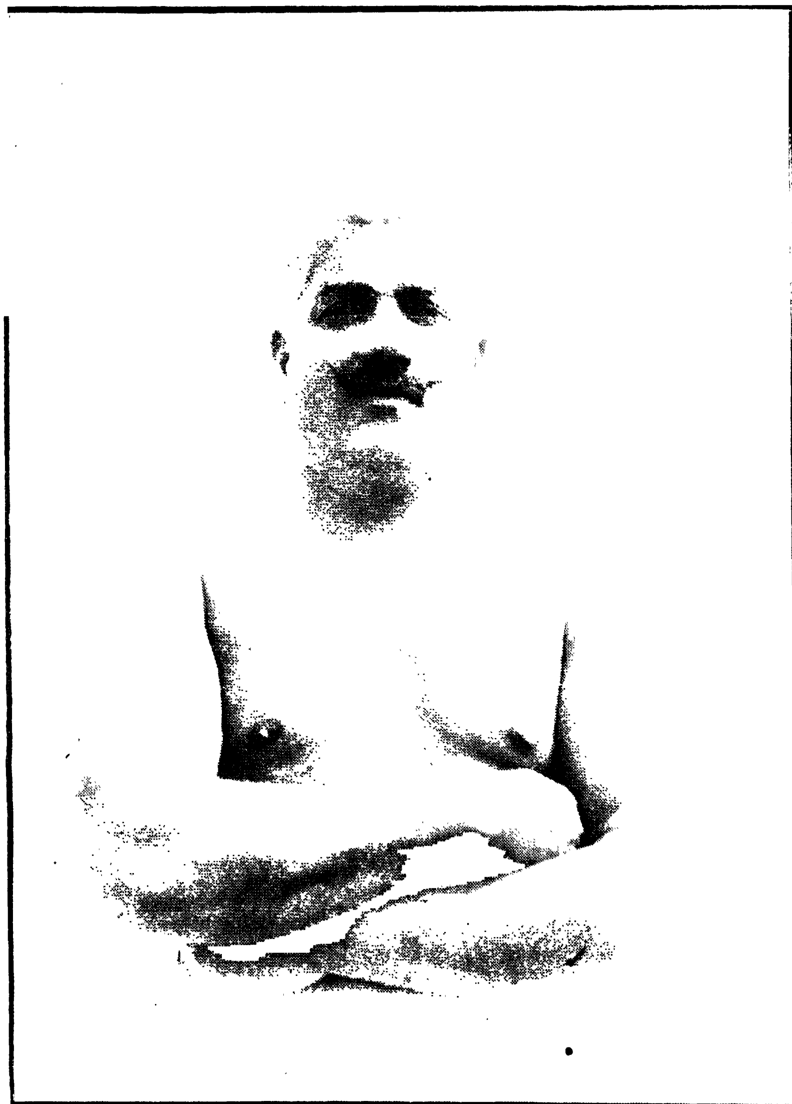
पोहण्याशिवाय महाराजांना फरिगद्का, तलवारीच्या फेकी, निशाणबाजी, कवायत, त्याचप्रमाणें ब्याडमिंगटन, टेनिस, बिलीअर्डस् हेहि शिकविले जात होते. खेळण्यांत महाराजांचे मनःपूर्वक लक्ष असल्यानें ते या सर्वांत चांगले प्रवीण झाले होते.

खेळण्याच्या या विशेष आवडीचा परिणाम अभ्यासाकडे दुर्लक्ष असा मात्र झाला नाहीं. उलट अभ्यासांत आपण पुढें कसे जाऊं इकडे महाराजांचें सदैव लक्ष असे. फार काय, जर एखादे दिवशीं मनाप्रमाणें अभ्यास त्यांच्या त्या ठराविक वेळांत संपू शकला नाहीं तर स्वारी जरा लवकर उठे व उरलासुरला अभ्यास करून ठेवी

मूळ विषयाकडे वळतां असें म्हणावें लागतें कीं, कोणत्याहि गोष्टीची हौस ही कांहीं विलक्षण गोष्ट आहे. आणि म्हणूनच हौसेला मोल नाहीं असें म्हणतात. महाराजांची खेळण्याची हौस अशीच जरी अमोल होती तरी ती त्यांच्या विद्याभ्यासाच्या आड कधींच येवूं शकली नाहीं. नव्हे, या त्यांच्या खेळण्याच्या हौसेच्या योगेंच त्यांचा अभ्यास करण्याचा उत्साह अभंग राहिला खेळण्याची त्यांची ही हौस तारुण्याच्या जोमाबरोबर सारखी वाढतच गेली. खेळ, व्यायाम व मोकळी हवा ही त्रयीच त्यांच्या यशाची गुरुकिल्ली होय.

संवईनें महाराज घोड्यावर बसण्यांत तर इतके पटाइत झाले होते कीं, वाटेल तसा तयार व मस्त घोडा त्यांच्या रपेटीपुढें थकून जाऊंन सरळ येई. ही घोड्यावर बसण्याची त्यांची हौस अगदीं अद्याप कायम आहे. तरूणपणीं तर जेव्हां जेव्हां ते प्रांतोप्रांतीं दौरे काढीत तेव्हां तेव्हां ते घोड्याचाच बहुशः उपयोग करीत. घोडा हा प्राणी त्यांना फार प्रिय आहे.

शिकारीचें तर महाराजांना जवळ जवळ वेडच आहे म्हटलें तरी चालेल. त्यांनीं स्वतः ११ वाघ, अनेक डुक्कर, शेकडों बक व हजारों डक मारले आहेत. ते एक चांगल्यापैकीं निशाणबाज म्हणून प्रसिद्ध आहेत. डबका, धनीआवी व सुंदरपुरा हीं त्यांचीं शिकार करण्याचीं आवडतीं स्थळें होत. याशिवाय मकरपुऱ्याला तर त्यांनीं खास शिकारीसाठीं म्हणून एक स्वतंत्र जंगलच ठेविलें आहे. आतां वयपरत्वें ते स्वतः जरी त्याचा क्वचित उपयोग

श्री. सयाजीराव महाराज गायकवाड

व्यायामप्रिय श्री. **महाराजसाहेब** (सन १९०८)

करीत असले तरी बडोद्यास येणारी बडीबडी पाहुणे मंडळी मात्र त्याचा यथेच्छ उपयोग करून शिकार करण्यास्तव इतकी सुंदर सोय असल्याचें पाहून आश्चर्यचकित होत्साती परत जातात.

लहानपणीं महाराजांना टेनिसचा विशेष नाद नसे, परंतु पुढें परदेशांत अनेक वेळां जाणेंयेणें होत राहिल्यानें तेथें विशेष प्रचारांत असलेला हा खेळ त्यांनीं मुद्दाम खेळून खेळून सुधारला. जसा देश तसा वेष हें तत्व महाराज पूर्णपणें जाणतात हें यावरून दिसतें.

तरूणपणीं त्यांनीं कांहीं काळ केलेला अगदीं स्वदेशी व्यायाम म्हणजे आखाडा गोडणें हा होय. हा व्यायाम केल्यानें हात व पट हे तर तयार होतातच, परंतु पोटासाठीं याच्या इतका चांगला व्यायाम दुसरा क्वचितच सांपडेल.

आणि हिंदीकलेची परमोच्च पायरी जी बिन्नोट तिचे सुद्धां कांहीं धडे महाराजांनीं घेतले आहेत ही गोष्ट महत्त्वाची आहे. यायोगें स्वसंरक्षण व चापल्य यांबद्दल पूर्ण आत्मविश्वास महाराजांना आला असल्यास नवल नाहीं.

महाराजांनीं क्रिकेटचेंहि थोडें फार ज्ञान करून घेतलें होतें. यांना फिल्डींग अगर बोलिंगपेक्षां ब्याटिंग अधिक आवडे. असें जरी होतें तरी फिल्डिंगच्या वेळीं ते जराहि कुचराई करीत नसत. कां कोण जाणे, पण टेनिसपेक्षांहि या खेळाविषयीं महाराजांना प्रेम कमी.

हल्लींच्या वयांत देखील ते ८–१० तास काम पूर्णपणें उल्हासानें अगदीं न थकतां करतात.

महाराजांचा हल्लींचा आवडता व्यायाम म्हणजे फिरणें. दिवसांतून दोन दोन तास पायीं फिरावयास गेल्याशिवाय त्यांना चैनच पडत नाहीं. फिरावयास निघाले म्हणजे ते सावकाश चालत नाहींत. त्यांची चाल नेहमींच झपझप. त्यांच्याबरोबर चालण्यांत त्यांच्याबरोबर असणारी मंडळी कधींच टिकत नाहींत. चालावयाचें म्हणजे बडोद्यांत असतांच चालावयाचे असें नाहीं. त्यांचा चालण्याचा व्यायाम हा सदैव चालच. महाबळेश्वर, निलगिरी, मसूरी अगर परदेशीय रम्य स्थळीं कोठेंहि तें असोत चालण्याच्या त्यांच्या व्यायामांत कधींहि खळ पडावयाचा नाहीं. फार काय जलपर्यटनांत असतां देखील डेकवर ते आपला चालण्याचा व्यायाम चालू ठेवितात. तेथें नाहीं येत त्यांच्या आड आरामसे पडलेल्या लोकांच्या आरामखुर्च्या, कीं अवास्तव फिरणाऱ्या बाबालोकांच्या बाबागाड्या.

महाराजांची हिंदी व्यायामावरील—विशेषतः दंडबैठकावरील प्रीति अजून या वयांत देखील दिसून येते. ते युरोपमध्यें असले व प्रकृति बरी असली तर सकाळीं थोड्याफार दंडबैठका काढल्याशिवाय ते रहात नाहींत. ही साधीवृत्ति व हिंदविद्याप्रीति या संक्रमण कालांत राजेरजवाडे व श्रीमंत लोक तर बाजूसच राहोत पण बाकीच्यांत तरी किती दिसून येते बरें ?

पण महाराजांचें वैशिष्ट्य येथेंच संपत नाहीं. श्रीमंती व सत्ता यांत प्रारंभींच्या गरीबीनंतर आज साठा अधिक वर्ष लोळलेल्या या एकच एक व्यक्तात आजतागायत सतत निर्व्यसनता वास करीत आहे, ही गोष्ट प्रत्येकानें हृदयफलकावर कोरून ठेवण्यासारखी आहे. इतक्या वेळां सुधारलेल्या पाश्चिमात्य देशांत जाऊन व राहून पेयादिसारख्या सुधारलेल्या व्यसनांत ते आज पावेतों कधींहि सांपडले नाहींत ही गोष्ट खरोखरीच मननीय, अनुकरणीय अतएव आदर्शवत् आहे. चार दिवस तिकडे जाऊन आठ ढंग शिकून येणाऱ्या नामधारी विद्यासंपन्न तरूणांस पाहिलें म्हणजे महाराजांच्या या एकचएक गुणामुळें देखील ते विभूति या पदास लायक ठरतात यांत तिळप्राय संशय नाहीं.

महाराजांस व्यायाम विषयाचें शिक्षण देण्यास अनेक शिक्षक नेमिले होते. प्रत्येकास साधारणतः अगदीं स्वतंत्र विषय देण्यांत आला होता. कांहीं विषयासाठीं दोनदोन तीनतीन शिक्षकहि ठेविले होते. हे सर्व आपआपलें काम मनःपूर्वक करीत.

महाराजांना कुस्ती शिकविण्याचें काम पहिलवान जमाल व समदु हे करीत व महाराजाशीं जोडीदार म्हणून प्रत्यक्ष कुस्ती अशी पहिलवान दुधिया हे करीत. पहिलवान दुधिया हे उंचीनें व शरीरानें महाराजांना जोड म्हणून चांगले शोभत. यांचे व महाराजांचे जोर फार छान होत. या शिवाय महाराजांशीं जोर करणारी जोडी म्हणजे सरदार गणपतराव ढमढेरे व माधवराव गोडबोले हे होत.

कांहीं पेच महाराजांचे विशेष आवडते आहेत. उदाहरणार्थ समोरून लुकान, दोदस्ती, बुठा, झटका, निकाल, उखेड, एक हात काढून रोल, डूब, खालीं आल्यास हात सोडवून निघणें, खालून आंतली टांग मारणें, तरावा लगावणें वगैरे.

कुस्ती पाहण्यांत महाराजांना फार आनंद होत असतो. त्यांच्या समोर ज्या ज्या वेळीं कुस्त्या होतात त्या त्या वेळीं ते त्या मन लावून पाहतात. कोणता पेच कोणत्या पहिलवानानें केला व समोरील पहिलवानानें त्यावर तोड म्हणून कोणता पेच केला, इकडे महाराजांचें बारीक लक्ष असतें, आणि म्हणूनच महाराज हजर असतां कुस्ती एकदम सोडविली न जातां महाराज सांगतील त्या वेळींच तीं सोडविली जाते. आतां कुस्ती सोडवा असें दर्शविणारी महाराजांची खूण म्हणजे तांबडे निशाण होय. गडबडींत एकानें दुसऱ्यास चीत केलेलें महाराजांस आवडत नाहीं. बरोबर चीत करून जिंकणारा गडी जित गड्याच्या चांगला छातीवर बसला म्हणजे महाराजांस कुस्ती झाल्यासारखें वाटतें. कुस्त्या चालू असतां काय काय चाललें आहे हें महाराज विचारतील तेव्हां त्यांस सांगतां यावें म्हणून महाराजांचे मागें एक तज्ज्ञ ठेविलेला असतो. या तज्ज्ञाकडून महाराज स्वतःस काय पाहिजे असेल ती माहिती काढून घेतात. अलीकडे मात्र या तज्ज्ञाऐवजीं खानगीकारभारीच महाराजांचे मागें उभे असतात.

महाराजांचा बालपणींचा कुस्ती करावयाचा आवडता आखाडा म्हणजे कै. खंडेराव महाराज यांनीं जुन्या राजवाड्यांत तिसऱ्या मजल्यावर जो स्वतंत्र व विस्तृत असा आखाडा तयार केला आहे तो. या आखाड्याला जोडूनच एक मोठी गच्ची आहे. स्वच्छ सुंदर हवा, कित्येक मण अत्तर टाकून तयार केलेली अत्युत्तम माती व एकांत, या योगें महाराजांचे या आखाड्यावर एवढें प्रेम. हा आखाडा गोडून तयार ठेवण्याचें काम हरका जेठी, गजराय व भगीरथ या मंडळीकडे असे. मधून मधून महाराज पण हा आखाडा गोडात.

महाराजांस फरिगदक्याचें शिक्षण उस्ताद कमालखां उर्फ कम्माजी यांनीं दिलें. त्यांना शेरधज हा पवित्रा दाखविण्यांत आला होता. महाराज तमाचा कमर, शीर, धीर व आनी हे हात तर मारीतच, परंतु वाहेरा हा त्यांच्या हातावर विशेष चढला होता.

याच कमालखांनीं महाराजांची बिनोट या कलेशीं ओळख करून दिली. ही कला अत्यंत दुर्लभ अशी असतां या कलेंत प्रवेश करून घेतला हें महाराजांस अत्यंत भूषणावह आहे.

आपल शरीर चांगलें घाटदार व्हावें अशी महाराजांची फार इच्छा असे व तसें व्हावें म्हणून जोडी, समतोला, करेला व हत्ते यांचा उपयोग करीत.

यांचें शिक्षण त्यांना हरका जेठी हनुमान व गजराय यांनीं दिलें. महाराजांची जोडी, समतोला, व करेला यांचीं वजनें अनुक्रमें चौदा, साडेअठरा व साडे वीस शेर अशीं आहेत. त्यांची ही जोडी सुराईदार आहे. हीं उपकरणें त्यांनीं सध्यां फ्रेंच बंगल्यांत ठेवून दिलीं असून दुसरी चांगली जोडी व समतोला लक्ष्मीविलासमध्यें मुद्दाम ठेविला आहे. ही जोडी व समतोला संखेड्यास तयार करविले असून त्यावर सोन्याची सुबक नक्षी आहे. यांचीं वजनें अनुक्रमें साडेसहा व सहा शेर अशीं आहेत. ज्या अर्थीं या वस्तू खास जवळ ठेविल्या आहेत त्या अर्थीं यांचा ते उपयोग करीत असले पाहिजेत. नुसती शोभा म्हणून कांहीं त्यांना राजवाड्यांत स्थान मिळालें नाहीं खास. अलीकडच्या शोधाप्रमाणें जोडी ही फार वजनाची नसावी असें आहे. व म्हणून महाराजांनीं अशा मध्यम वजनाची जोडी व समतोला संग्रहीं बाळगिला आहे.

अंग लवचीक होऊन त्यांत चापल्य यावें व कुस्तीच्या पकडीहि चांगल्या साधाव्या म्हणून महाराजांनीं मलखांब शिकून घेतला. हा त्यांस हरका जेठी यांनीं शिकविला.

उस्ताद रहीम मिया व कासम मिया या उभयतांनीं महाराजांस घोड्यावर बसण्यास शिकविलें. उस्ताद रहीम मिया वारल्यानंतर उस्ताद कासम मिया यांना ठेवण्यांत आलें. या कासम मियावर महाराजांचा खास मेहरनजर असे. महाराजांनीं त्यांना छत्री व मशाल यांचा मान दिला होता.

सार्जन्ट ग्रिप्स यांनीं महाराजांस कवायत व निशाणबाजी शिकविली. निशाणबाजीची गोडी यांना येथेंच लागली व पुढें ते चांगल्याचपैकीं नेम घेऊं लागले. कर्नल सार्जन्ट गुइन यांनीं महाराजांना तलवारीच्या फेकी शिकविल्या.

सरदार मोरिनस यांनीं महाराजांना बिलिअर्ड्स शिकविलें. हा खेळ महाराज आजसुद्धां फार आवडीनें खेळतात. मोरिनसांवरील आपलें प्रेम व्यक्त करण्यासाठीं महाराजांनीं त्यांना सरदार ही बहुमानाची पदवी दिली होती. तीन एक वर्षांपूर्वीं सरदार मोरिनस वारले.

महाराजांनीं याप्रमाणें अनेक खेळांत प्रवेश करून घेऊन त्या प्रत्येकांत चांगलीच प्रगति करून घेण्याचा कसोशीनें यत्न केला आहे. या सर्व खेळांची त्यांना आवड व म्हणून ते त्यांत इतके रंगूं शकले. महाराजांनीं आतां नुकतेंच ठरविलें आहे कीं, आपण आजपर्यंत उपयोगांत आणलेलीं व्यायामाचीं

उपकरणें व शस्त्रास्त्रें यांचा एक सुंदर शिलेखाना तयार करावा. महाराजांजवळील हीं शस्त्रास्त्रें खरोखरच फार सुंदर आहेत. तीं निरनिराळ्या तऱ्हेचीं व निरनिराळ्या देशचीं आहेत. त्यांची जातपात व नांवनिशी बनवायाची कामगिरी कर्नल परबसाहेब यांनीं एका कमीटीकडे सोंपविली आहे.

व्यायामाच्या बाबतींत जशा महाराजांच्या आवडीनिवडी दिसतात तशा खाण्याच्या बाबतींत कांहीं विशेष दिसत नाहींत. तरी पण तेवढ्यांतल्या तेवढ्यांत आवडनिवड करावयाचीच झाल्यास असें म्हणतां येईल कीं, सकाळच्या प्रहरीं त्यांना जिलबी खाणें आवडत असे. याशिवाय तूप गुळ घातलेला बाजरीच्या भाकरीचा मलिदा त्यांना फार आवडे. पाक, शाळू, काकड्या या वस्तूंवर त्यांचें जादा प्रेम आहे. उंधिया खाण्यांत त्यांना नेहमीं मौज वाटते. थोडक्यांत त्यांना खाण्याचे सर्वच पदार्थ आवडतात.

मालीशीची महाराजांना पहिल्यापासून आवड दिसते. पूर्वी हुजऱ्यांकडून ते मालीश करवून घेत. ही मालीश तेलाउटण्यांची असे. बदाम चांगले पिसून त्यापासून हीं तेलें व उटणीं काढण्यांत येत. शरीराची कांती वाढावयास व शरीराची चामडी नरम रहावयासहि मालीश फार योग्य.

पुढें महाराजांनीं लष्करीखान बलूच नांवाच्या मनुष्यास पाश्चिमात्य देशांत नेलें व तेथें त्यास याच विषयाचें शिक्षण घ्यावयास लावून तरबेज करून आणलें. हल्लीं ते याच इसमाकडून मालीश करवून घेतात. बलूच यांनीं मिळविलेली ही विद्या येथील स्टेट–जनरल–हास्पीटलमधील परिचारकांना त्यांनीं शिकवावी म्हणून त्यांना सांगण्यांत आलें आहे, व त्याप्रमाणें महाराज येथें नसले म्हणजे ते हें काम करीत असतात.

थोडक्यांत महाराज स्वतःच्या शरीराची मनापासून काळजी घेत आले आहेत व हल्लींहि घेत आहेत यांत संशय नाहीं. आम्हीं म्हणतों याचा प्रत्यक्ष पुरावा आम्हीं येथें आमच्या हातीं आलेल्या दोन फोटोद्वारें देतों. हे फोटो पाहतांच आम्हीं आतांपर्यंत वर जीं जीं विधानें केलीं आहेत तीं किती साधार आहेत हें तेव्हांच पटेल. हें हातचें कांकण पाहण्यास दुसरा आरसा तो कशास पाहिजे ? ‘शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्’ हें तत्त्व महाराजांनीं स्वतःच्या आचरणानें सिद्ध करून दाखविलें आहे.

येथपयन्त आपण महाराज ही व्यक्ति व व्यक्ति या दृष्टीनें त्यांनीं स्वत: व्यायाम शास्त्रांत काय काय व कसें कसें शिकून घेतलें हें पाहिलें. आतां महाराजांचे आसमंतात सदैव वावरणारी व त्यांच्याच प्रत्यक्ष छायेखालीं वाढलेली त्यांची कांहीं कौटुंबिक मंडळी यांसाठीं महाराजांनीं काय काय केलें तें पाहूं या.

श्रीमंत सौ. मा. महाराणीसाहेब.

महाराजसाहेबांच्या अर्धांगी म्हणूनच केवळ म्हणावयाचें असें नसून महाराणी साहेबांचा व्यायामाबद्दलच अर्धाअधिक उत्साह श्रीमंत महाराजसाहेबांच्याच सहवासाचें फल आहे यांत शंका नाहीं. व्यायामाची जन्मतःच महाराणीसाहेबांची आवड या चिरसहवासामुळें चिरस्थायी झाली.

मातोश्री महाराणीसाहेब सकाळीं ५-३० वाजतां उठतात. ६-३० ते ७ पर्यन्त न चुकतां नियमितपणें त्या मुल्लर पद्धतीचा व्यायाम घेतात.हा व्यायाम उत्तम रीतीनें करतात. पुढें बरोबर सव्वा तास त्या फिरावयास जातात. या एवढ्या वेळांत त्या ४ मैल व २ फर्लांग इतकें अंतर कापतात. फिरावयास जाण्याची त्यांची आवड महाराजसाहेबांच्या आवडीपेक्षांहि थोडी फार अधिकच आहे म्हटलें तरी चालेल. फिरणें हा त्यांचा नित्यनैमित्तिक कार्यक्रम आहे. तो पार पाडल्याशिवाय त्या कधींहि रहात नाहींत. फिरून आल्यानंतर स्नान, देवपूजा, वगैरे आटोपून १०-३० ते १ टपाल पाहणें, वर्तमानपत्रें वाचणें, व आल्यागेल्यास मुलाखत देणें वगैरे कार्यक्रम त्या उरकतात. त्यानंतर जेवण. जेवणाच्या बाबतींत त्यांच्या आवडी विशेष आहेत. त्या दिवसांतून अलीकडे एकच वेळ जेवतात, परंतु जें जेवतात तें उत्तमपैकीं पौष्टिक असेंच जेवतात. त्यांना एकटेंदुकटें जेवणें आवडत नाहीं. जेवतांना त्यांना मंडळी लागतात. जेवणाचा कार्यक्रम पार पडल्यानंतर थोडा वेळ वामकुक्षी व त्यानंतर पत्रव्यवहार अगर वाचन. या गोष्टी पांच वाजे-पर्यंत चालतात. पांच वाजले कीं, तडक त्या टेनिस कोर्टवर जातात. टेनिस हा त्यांचा प्रिय व्यायाम आहे. करमणूकची करमणूक व व्यायामची व्यायाम अशी त्यांची टेनिसची व्याख्या आहे. त्यांच्याबरोबर टेनिस खेळावयास आलेली मंडळी थेटपर्यंत त्यांच्याबरोबर खेळण्यांत टिकूं शकत नाहींत. राजरत्न जनरल नानासाहेब शिंदेसारखे खेळाडू देखील महाराणी-साहेबांबरोबर खेळतांना थकतात व विश्रांतीसाठीं एखादुसऱ्या सेट

नंतर बसतात. परंतु मातोश्री महाराणीसाहेबांचें तसें नाहीं. एकदां त्या कोर्टवर उभ्या राहिल्या कीं, अंधारामुळें चेन्डु दिसेनासा झाला म्हणजे कोर्टावरून परत फिरतात. एकसारखे चार सेट्स खेळल्याशिवाय तर त्या कधीं थांबतच नाहींत. अशा रीतीनें सारखा खेळ खेळल्यानें त्यांच्या डोक्यावरील पदराचा भाग इतका ओला चिंब होतो कीं, त्या तो पिळून काढतात. त्यांच्या पायमोज्यांची देखील हीच स्थिति होतें. खेळल्याबरोबर त्या कधींहि कांहींहि खात नाहींत. परंतु दुसऱ्यांनीं विश्रांति घेतली असल्यानें त्यांना मात्र त्या आग्रह करकरून खाऊं घालतात. कारण त्या म्हणतात "असें असें जर तुम्हीं आज खाल्लें नाहींत तर उद्यां खेळावयास कसचे येणार?" खेळावरील त्यांचे हे एकनिष्ठ प्रेम खेळाडू म्हणविणारांनीं लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

इंग्लंडमध्यें त्या असल्या म्हणजे गोल्फ हा खेळ त्या दोन दोन तास खेळतात. त्या म्हणतात या खेळाच्यायोगें फिरण्याचें काम अनायासेंच होतें.

आणखी एक गोष्ट त्यांच्यांत आहे. त्यांना स्थूल शरीर मुळीं आवडत नाहीं. स्वतःचें शरीर जर त्यांना थोडें प्रमाणाबाहेर जात आहेसें वाटलें तर त्या लगेंच त्यास प्रमाणांत आणावयाच्या प्रयत्नास लागतात. यासाठीं त्या ताबडतोब विशिष्ट तऱ्हेचे व्यायाम घ्यावयास सुरवात करतात.

साधारणतः नेहमींच त्या हातापायाचे व पोटाचे व्यायाम करतात. त्याचप्रमाणें शरीराची निरनिराळ्या प्रकारची मालीशी करवून घेतात. साध्यांतला साधा मालिशीचा प्रकार का जो साध्या लाटण्यानेंहि करतां येतो तो त्या मोठ्या आवडीनें करतात. मालीशी शास्त्रोक्त करवून घेतां यावी म्हणून त्यांनीं आपल्या बायांना मुद्दाम आमचेकडे पाठवून हें शिक्षण देवविलें आहे.

महाराणीसाहेबांना घोड्यावर बसण्याची आवड आहे. लहानपणीं तर त्या घोड्यावर बऱ्याच बसल्या. अलीकडेहि त्या क्वचित् बसतात, परंतु फारशा नाहीं. व्यायामाच्या दृष्टीनें हल्लीं त्या इलेक्ट्रिक घोड्याचा उपयोग करतात.

महाराणीसाहेबांना शिकारीचाहि नाद बराच होता. त्यांचा नेम चांगला आहे. शिकारीसाठीं रानावनांतून फिरण्यास त्यांना फार आवडे. या नादांत त्या भूक, तहान, ऊन, वगैरे सर्व विसरून जात. इतक्या त्या त्यांत गर्क होत. आजकाल मात्र त्या यासाठीं बाहेर पडत नाहींत.

पुरुषांप्रमाणें स्त्रियांनाहि व्यायामाची अवश्यकता आहे या तत्त्वाच्या महाराणीसाहेब फार भोक्त्या आहेत. १९२६ सालीं जेव्हां कन्याआरोग्य मंदिराचे खेळ त्यांच्या अध्यक्षतेखालीं झाले त्यावेळीं त्यांनीं उद्गार काढले कीं, आमच्यावेळीं ही व्यायाम पद्धती निघाली नव्हती नाहीं तर मी जरूर हिचा फायदा करून घेतला असता. हल्लींच्या मुलीबाळींनीं, मग त्या गुजराथी असोत, वा दक्षिणी असोत, वा इतर कुणीहि असोत, सर्वांनीं या व्यायाम पद्धतीचें अवलंबन करून आपली प्रकृति उत्तम करून घेतली पाहिजे; कारण आजच्या मुली याच उद्यांच्या माता आहेत. यांचींच मुलें पुढें राष्ट्रकार्यकर्ती व्हावयाची आहेत तेव्हां या भावी मातांनीं आपलीं शरीरें आतांच सुदृढ करून ठेवणें अवश्य आहे. स्त्रियांनीं व्यायाम घेणें यांत कांहींहि पाप नाहीं. उलट न घेणें हेंच पाप आहे; कारण निसर्गानें व्यायाम हा स्त्रीपुरुष या उभयतांसाठा खुला ठेविला आहे. मग स्त्रियांनीं त्यापासून पराङ्मुख कां व्हावें ? " किती सत्य आहेत हे उद्गार ?

श्री. युवराज प्रतापसिंह.

श्रीमंत महाराजपौत्र राजे प्रतापसिंह यांच्यांत त्यांचे वडील श्रीमंत कै. युवराज फत्तेसिंहराव यांची पोलोची अनावर हौस पूर्णांशानें उतरली आहे. यांनीं आपली पोलोटीम दिल्लीस नेऊन तेथें अखिल भारतीय पोलो चँपियनशिप मिळविली आहे. क्रिकेट व टेनिस यांचाहि यांना विलक्षण नाद आहे. या तिन्हींहि खेळांत ते सदैव उत्साहानें भाग घेतात. पोलो हा खेळ मर्दांचा आहे व तो मी सतत खेळत राहणार असा त्यांचा बाणा आहे शिकारीबद्दल देखील त्यांना मनस्वी प्रेम आहे.

हिंदी व्यायामापैकीं यांनीं दंडबैठका, जोडी, फरिगदका, वगैरेचें शिक्षण कसरत इन्स्पेक्टर श्रीयुत बळवंतराव निंबाळकर यांचे जवळ घेतलें. यांच्या या खेळाडू वृत्तीमुळें यांनीं आपली शरीरप्रकृति चांगली सुदृढ बनविली आहे.

आपले आप्तेष्ट, सरदार दरकदार, व मानकरी यांना महाराजांचें सदैव हेंच सांगणें असतें कीं, " बाबानों, शरीरें सुदृढ करा. अंगांत जोम वाढवा. उगाच बसून ऐदी बनूं नका. " या लोकांना खेळांबद्दल आपलेपणा वाटावा व देशी खेळांना विशेष उत्तेजन मिळावें म्हणून महाराजांनीं पूर्वींपासून आट्यापाट्या वगैरेचे सामने राजमहालांत देखील करविले आहेत. श्रीमंत कै. युवराज फत्तेसिंहराव यांचे वेळीं फत्तेसिंह टीम विरुद्ध नजरपागा टीम यांच्यांतील सामना

मोठा चुरशीचा व प्रेक्षणीय झाला होता. श्रीमंत महाराजसाहेबांना त्या साम-न्याची अजून आठवण आहे.

या आप्तेष्टांदिकांस व्यायामाची गोडी लागावी व यांची भावी प्रजा सुदृढ व सतेज निपजावी एतदर्थ खास सरदार मानकरी यांचेकरितांच एक कुस्त्यांचा दंगल मोतीबागेजवळ ठेवण्यांत आला होता. या दंगलांत सरदार-मानकऱ्यांनीं मोठ्या अहमहमिकेनें भाग पण घेतला होता. परंतु हा दंगल एकच वर्ष भरला. या एकाच दंगलाचा परिणाम असा झाला कीं, दंगल कमेटीचे सभासद यांना देखील या कुस्त्यांत भाग घ्यावा लागला व त्याप्रमाणें तो त्यांनीं घेतलाहि.

विषयाच्या पुढील प्रश्नाकडे वळण्यापूर्वी बडोदें राज्याच्या व्यायामी पूर्वे-तिहासाकडे जरा नजर टाकूं या.

बडोदें राज्यांतील मल्लविद्येचा इतिहास १८१९ सालापासूनचा आहे. त्यावेळीं या राज्यांत ६ पहिलवान होते. पुढें कै. श्रीमंत दुसरे सयाजीराव महाराज यांना कुस्तीचा जरा विशेष शोक असल्यानें त्यांनीं ठिकठिकाणांहून अनेक पहिलवान बोलावून आणून आपल्या पदरीं ठेविले. त्यांच्या कारकीर्दींत पहि-लवानांची संख्या १२१ पर्यंत गेली व तत्प्रीत्यर्थ खर्च सालीना रु. ७३,५०० पर्यंत वाढला. पुढें श्रीमंत गणपतराव महाराज यांना त्या गोष्टीची तशी आवड नसल्यानें त्यांच्या कारकीर्दींत हा खर्च निम्मेपेक्षांहि कमी करण्यांत आला.

पुढें आले श्रीमंत खंडेराव महाराज. खंडेराव महाराज म्हणजे मल्लविद्येचें जागतें बोलतें दैवतच. त्यांनीं हिंदुस्थानांतील सव नामांकित शहरांतून फन्न्हु-न्नरी व या कलेंतील निष्णात लोकांस हजारों रुपये खर्च करून आणून लाखों रुपये खर्च करून त्यांस आपल्या पदरीं ठेवून घेतले. या नांमाकित पहिलवानांपैकीं विशेष नामांकित पहिलवान म्हणजे—

१. सैय्यद अबदुल कादरसाहेब बिन्नोटी,
२. रामचंद्र जेठी,
३. भगीरथ जेठी,
४. अलीया,
५. शहाजादा,
६. जमाल,
७ अबा जेठी,
८. रमजी,
९. हनमा जेठी,
१०. कनका जेठी,
११. नरसा जेठी,

वगैरे होत. या अशा विशारदांपैकीं कांहींना तर खंडेराव महाराजांनीं गांवच्या

गांवें इनाम दिलीं आहेत, व तीं आज त्यांचे वंशज आनंदानें उपभोगीत आहेत. यांचे कारकीर्दींत पहिलवानांची संख्या १,००० होती व त्यांचेसाठीं होणारा सालीना खर्च रु. २,५४,६७० पर्यन्त गेला होता.

यांच्या पश्चात श्रीमंत मल्हारराव महाराज यांनीं हा आंकडा बराच खालीं उतरविला. तरी पण या कारकीर्दींत देखील पहिलवानांचे १२ आखाडे होते व त्यांसाठीं होणारा सालीना खर्च रु. ७०,००० वर होताच.

याप्रमाणें कै. श्रीमंत दुसरे सयाजीराव महाराज, खंडेराव महाराज, व मल्हारराव महाराज यांनीं व्यायामविद्येस उर्जितावस्था आणावयाचा खरो-खर मनापासून प्रयत्न केला. त्यांची दृष्टि कुस्तीची कला व पहिलवान पेशा यांवरच विशेषेंकरून खिळून राहिली. या पलीकडे ती गेली नाहीं. या कलेंत मात्र या तिघांनींहि जवळ जवळ आपल्या कर्तबगारीची शर्थ केली असें म्हटलें असतां वावगें होणार नाहीं.

हल्लींच्या महाराजांनीं ही दृष्टि अतिशय व्यापक अशी केली आहे. त्यांनीं ती पहिलवान व कुस्ती यांवरच स्थिर होऊं दिली नाहीं. वरील तिन्ही महा-राजांचा व्यायामकलेंतील शोक साधारणतः स्वतः पुरताच होता म्हटला तरी चालेल. प्रस्तुतच्या महाराजांना हा शोक आपण पहिलवान, व कुस्ती येथवरच न थांबवितां बदलत्या काळाकडे व प्रजाहिताकडे लक्ष देवून त्याचा परीघ विस्तृत–भारतीय केला असें मोठ्या अभिमानानें म्हणावें लागेल. त्यांच्या या अशा करण्यानें कदाचित् सकृत् दर्शनीं पहिलवान खात्याकडे त्यांचें दुर्लक्ष झाल्यासारखें दिसेल. परंतु जेथें दृष्टि सार्वजनिक झाली तेथें एका व्यक्तीच्या अगर वर्गाच्या महत्त्वाला थोडाफार कमीपणा आल्यासारखें वाटलें, तर तें सर्वस्वी अनिष्ट असें कसें म्हणतां येईल? उलट यांत अधिकांच्या हिताचा समावेश झाला असल्यानें हच इष्ट झालें असें कबूल करावें लागेल.

वरील प्रमाणें फक्त पहिलवानांवरच होणारा हा अवाढव्य खर्च आटोक्यांत आणण्यासाठीं प्रथमतः महाराजांनीं खालील प्रमाणें उपाय योजिलेः—

१. मैयत झालेल्या पहिवानांच्या जागा भरण्याचें बंद केलें;
२. कित्येकांस फौजखात्यांत लायक नोकरीवर ठेवून घेतले;
३. कित्येकांस पेन्शन दिलें;
४. कित्येकांस ग्रॅच्युइटी दिली.

त्यामुळें आज या क्षणाला सरकारी पहिलवान फक्त १२ उरले आहेत. १८१९ सालांतील पहिलवानांच्या संख्येपेक्षां ही संख्या निदान दुप्पट तर आहे ! ही संख्या एवढी कमी होण्याचें आणखी एक कारण आहे. महाराजांना मध्यम प्रतीचे पहिलवान आवडत नाहींत; अशांना ते खिरापती पहिलवान म्हणतात. चांगला देखणा व भरदार पहिलवान महाराजांच्या नजरेंत तेव्हांच भरतो. दुर्गा नांवाचा असाच एक देखणा व भरदार पहिलवान होता; त्यावर महाराजांची विशेष प्रीति असे.

या सरकारी पहिलवानांसाठीं खालीलप्रमाणें चार सरकारी आखाडे आहेत. (१-२) वज्रमुष्टीचे दोन; यांत दोन्ही प्रकारच्या कुस्त्या कराव्या लागतात. (३) पंजाबी पहिलवानांचा एक. व (४) पटेगिरीचा एक.

हल्लीं सरकारी दंगल तीन होत असतात. एक होळीचा, दुसरा दसऱ्याचा, व तिसरा नाताळचा. याशिवाय राजघराण्यांत लग्नकार्य किंवा व्हाइसरायासारखे माननीय पाहुणे आल्यास जादा दंगल होतात. या दंगलांत बाहेरगांवचे पहिलवान मोठ्या उत्साहानें भाग घेतात. याबद्दल त्यांना त्यांच्या लायकीप्रमाणें पारितोषकें देखील देण्यांत येतात. हे दंगल पाहण्यासाठीं दूरदूरचे लोक येतात. या दिवशीं अगगडांत तुफान गर्दी असते. लोकजागृतीच्या दृष्टीनें हें कार्य खरोखरीच कांहीं लहान नाहीं.

नियमितपणा व शिस्त यांची कन्या जी सुव्यवस्था ती महाराजांची अतिशय लाडकी आहे. प्रत्येक गोष्ट सुव्यवस्थित असावी अशी जणुं त्यांना खोडच लागली आहे. आणि म्हणूनच त्यांना बारिकसारिक बाबतींत देखील नियम लागतात. तेव्हां पहिलवान व कुस्त्या या मोठ्या गोष्टी यांस अपवाद कशा असूं शकतील ? त्यांनीं "पहिलवान लोक व त्यांच्या कुस्त्यांसंबंधीं नियम" या नांवाचें एक पुस्तक मार्च १९१८ मध्यें तयार करविलें आहे. हे केलेले नियम अनेक दृष्टींनीं उपयुक्त आहेत. त्यांच्यांतील विशेष हा कीं, पूर्वीं चुरशीमुळें म्हणा अगर इतर कोणत्याहि कारणानें म्हणा, पहिलवान लोक एकमेकांवर ताण करावयासाठीं आपल्या समोरच्या गड्याच्या शरीरास कायमची दुखापत होईल अशा तऱ्हेचे पेच करीत. ते पेच या नियमांच्या योगें कमी करण्यांत आले.

हे कमी करण्यांत आलेले पेच म्हणजे १ खप्पा अगर गळखोडा बांधणें,

२ दोन पायांची स्वारी बांधणें, ३ हात पाठीवर चढाविणें, ४ पाय जाग्यावर चढाविणें, ५ कसोटा मारणें, ६ मोतीचूर करणें, आणि ७ नमाज बंद करणें.

त्याचप्रमाणें कांहीं नेस्त्यादेखील बंद केल्या व त्या म्हणजे १ नाकावर पुठी मारणें, २ चावणें, ३ केस धरणें, ४ डोळ्यांत बोटें घालणें, ५ तोंडांत बोटें घालून गालफडे फाडणें, ६ पाय मुरगळणें, ७ बरगड्यावर ढोपरानें मारणें, ८ एक बोट तोडणें, या होत.

शिवाय या कुस्त्यांच्या नियमांना एक टीप घालण्यांत आली आहे; ती ही कीं, शरीरास कोणतेंहि कायमचें व्यंग उत्पन्न होईल असे कोणतेहि डाव अगर नेस्त्या करूं नयेत. याप्रमाणें नियम करून कस्तीच्या प्रकारांतील क्रूरता व रानटी अंश काढून टाकून तिला निरुपद्रवी करण्याचा प्रयत्न केला आहे, हें लक्षांत घेण्याजोगें आहे.

याशिवाय फरिगदका व बाना यांचेहि नियम राजरत्न जनरल नानासाहेब शिंदे यांचे करवीं महाराजांनीं १९१२–१३ सालांतच करवून ठेविले आहेत.

पहिलवानखात्याची अशी व्यवस्था करून महाराजांनीं त्यांत वांचविलेला पैसा सार्वजनिक हितास्तव वापरण्याचें ठरवून तो सर्व पैसा प्रजेची शारीरिक स्थिति सुधारण्याकडे त्यांनीं लाविला आहे.

शरीर व मन यांचा अन्योन्य संबंध महाराजांचे नजरेपुढें सदैव असल्यानें त्यांनीं मानसिक शिक्षणाबरोबर शारीरिक शिक्षणाचीहि सांगड घातली आहे.

कै. हरगोविंददास कांटावाला हे विद्याधिकारी होते त्यावेळेसच महाराजांनीं त्यांना एक योजना तयार करावयास सांगितली होती. ती योजना प्राथमिक शाळा व माध्यमिक शाळा यांसाठींच विशेषतः होती. या योजनेच्या वेळींच पहिलवान खात्यांतील कांहीं पहिलवान कांहीं शाळांतून कसरत मास्तर म्हणून ठेवावयास सुरवात झाली. यानंतर प्राथमिक शाळांतून मुलांच्या कुस्तीप्रमाणें त्यांच्याकडून शारीरिक कसरत करून घेण्यासाठीं आखाडेहि ठेवावयाचें ठरलें. याप्रमाणें सत्वर सुरवात होवून आज या आखाड्यांच्या शिक्षकांवर इन्स्पेक्टर म्हणून श्रीयुत निंबाळकर हे आहेत.

माध्यामिक शाळा म्हणजे हायस्कूल्स यांमध्येंहि कसरत मास्तर ठेवण्यांत आले आहेत. हे कसरत मास्तर ज्या मुलांना कसरत करावयाची इच्छा

असेल त्या मुलांना एक तास शारीरिक शिक्षण देतात. या शिक्षणांत साधारणतः खालील विषयांचा समावेश होतो. मलखांब, जोडी, कुस्ती, कवायत, शिडी, लांब उडी, उंच उडी, घोडा, घसरपट्टी, सिंगल बार, डबल बार, वगैरे.

हें शिक्षण अद्याप सक्तीचें झालें नसल्यानें याचा व्हावा तसा फायदा अद्याप लोकांना होत नाहीं. कांहीं लोकांच्या अशा भ्रामक कल्पना आहेत कीं, शारीरिक शिक्षणाच्या योगें मुलांचीं हाडें खराब होतात. शिवाय पायाच्या शिरा खराब होऊन माणसें पौरुषहीन होतात या असल्या खुळ्या कल्पनांच्या योगें कांहीं मुलांच्या आईबापांनीं तर डॉक्टरांकडून आपलीं मुलें कसरत करावयास नालायक असल्याबद्दल सर्टिफिकिटें मिळवून तीं मास्तरांकडे पाठवून आपल्या चिरंजीवांची या शारीरिक शिक्षणांतून सुटका करून घेतली! इतकें जेथें अज्ञान पसरलें आहे तेथें "माई! बापा!" करून कोण दाद देणार? मूल रडत आहे, हातपाय झाडीत आहे, अगदीं हट्टास पेटलें आहे कीं नाहीं दूध प्यावयाचें म्हणून, तरी देखील आई त्याचे हातपाय पकडून, जबरदस्तीनें तोंड उघडून त्याला दूध पाजतेच ना? त्याचप्रमाणें प्रजेचीहि ही असली नावड व भ्याडवृत्ति यांकडे दुर्लक्ष करून तिच्या गळीं व्यायामरूपी दूध बळजबरीनें कां होईना पण उतरविलें पाहिजे, हेंच खरें.

हायस्कूलसमधून शारीरिक शिक्षणाचा प्रसार जरी अशा रीतीनें जवळ जवळ हास्यास्पद स्वरूपांत होत असल्याचें वाटत असलें तरी मुलांच्यांत खेळण्याची जी नैसर्गिक आवड, ती त्यांस कांहीं स्वस्थ बसूं देत नाहीं. देशी खेळांकडे या मुलांचें मुख्यतः केवळ त्यांच्या आईबापांच्या अज्ञानामुळें दुर्लक्ष होत असलें तरी क्रिकेटसारख्या खेळांत मात्र हीं मुलें पूर्ण रंगलेलीं दिसतात खरी; व आश्चर्य हें कीं, हेच आईबाप मुलांच्या या करण्यास जराहि विरोध करीत नाहींत. असो. मुलांचा इंटर-हायस्कूल-म्याचेसमधील उत्साह प्रेक्षणीय असतो. साधारणतः कोणतीहि क्रिकेट म्याच असो, हीं मुलें आपलीं तेथें हजर. मग त्यांना नाहीं रहात वेळेचें, कीं भुकेचें, कीं तहानेचें, कीं उन्हाचें भान.

याशिवाय प्राथमिक शिक्षण घेणारीं व हायस्कुलसमध्यें जाणारीं मुलें हीं हिंदविजय जिमखान्याच्या पटांगणावर सामन्याचे वेळीं अनेकविध खेळांतून हंसत खेळत भाग घेत असलेलीं पाहून ही शारीरिक शिक्षणाची कडू किनाइन

गोळी श्रीमंतांच्या अव्याहत परिश्रमांच्यायोगें जनतेस आतां शर्करावगुंठित वाटूं लागली असून तिची परिणामीं हितकर फळेंहि तिच्या दृष्टिकक्षेंत येऊं लागलीं आहेतसें दिसतें. आतां ही गोळी लवकरच जनता आनंदानें नियमितपणें घ्यावयास लागेल असें मानावयास जागा आहे. तेव्हां याचें सर्व श्रेय कोणास बरें ? महाराजसाहेबांसच होय.

प्राथमिक शिक्षण व माध्यमिक शिक्षण यांत जसा पाहिजे तसा शारीरिक शिक्षणाचा प्रसार झाला नाहीं तद्वतच उच्च शिक्षणांतहि तो झाला नाहीं, असेंच म्हणणें भाग पडतें. तरीपण दगडापेक्षां वीट मऊ या न्यायानें बडोदा कॉलेजमध्यें बडोदा कॉलेज ट्रेनिंग कोरची चळवळ यशस्वी तऱ्हेनें चाललेली पाहून कुणासहि समाधानच वाटेल. हे यु. टी. सी. चें शिक्षण महाराजांनींच कॉलेजमध्यें सुरू करावयास लावलें. या शिक्षणाचा परिणाम इष्ट असाच होत आहे. यायोगें विद्यार्थ्यांना अनायासें लष्करी शिक्षण मिळून त्यांच्या अंगीं शिस्त व तडफ या गोष्टी बाणतात. हें शिक्षण कॉलेजमधील वाटेल त्या वर्गाच्या विद्यार्थ्यास घेतां येतें. प्रतिवर्षी या कोरमध्यें १००, १२५ विद्यार्थी असतात. या शिक्षणाचें श्रेय क्याप्टन प्रो. आपटे, लेफ्टनंट प्रो. वाडिया व मुकर्जी यांना आहे.

या यु. टी. सी. चा लाभ घेऊन त्यांत तरबेज झालेल्या श्रीयुत अमृत विठ्ठल वैद्य, या विद्यार्थ्यास सार्जन्टचा हुद्दा देवून त्या हुद्यावर त्यानें चांगलें काम केल्याबद्दल एक सुवर्णपदकहि त्यास देण्यांत आलें आहे. या कामीं विद्यार्थ्यांचा उत्साह कसा वाढेल इकडे प्रोफेसर मजकुरांचें नीट लक्ष असल्याचेंच यावरून दिसतें. हा सार्जन्टचा हुद्दा व सुवर्णपदक मिळविणारे श्रीयुत वैद्य हे एकटेच आहेत हें लक्षांत घेण्यासारखें आहे. हे वैद्य जुम्मादादा व्यायाम मंदिरांतील विद्यार्थी आहेत.

सक्तीच्या शारीरिक शिक्षणाचा एक प्रयोग हल्लीं कॉलेजमध्यें करून पहात आहेत. ही सक्ति प्रिव्हियसच्या विद्यार्थ्यांवर सध्यां करण्यांत आली असून हा प्रयोग यशस्वी होतांच बाकीच्या वर्गांतील विद्यार्थ्यांचाहि यांत समावेश होणार आहे. यांत क्यालिसथेनिस, जोडी, मलखांब, लाठी, वगैरे अनेक गोष्टींचा समावेश करण्यांत आला असल्याचें समजतें. यांत प्रो. आपटे हे उत्साहानें भाग घेत आहेत व इतर वर्गांतील विद्यार्थ्यांस सध्यांपुरतें

कांहीं विषयांचें शिक्षण द्यावयास लावून त्यांच्यांतहि या बाबतींचा उत्साह ओतण्याचा स्तुत्य प्रयत्न करीत आहेत. या प्रयोगास कोण यश चिंतणार नाहीं ?

शाळांतून शारीरिक शिक्षणाचा फैलाव व्हावा व तो देखील एकांगी नसावा म्हणून वाय. एम्. सी. चें शिक्षण घेण्यास येथून श्रीयुत नरवणे व नातु या पदवीधरांना पाठवून त्यांना निरनिराळ्या शाळांतून शिक्षक म्हणून ठेवून त्या पद्धतीचा इष्टानिष्ट परिणाम अजमावून पाहण्याचा प्रयोग देखील श्रीमंतांनीं चालविला आहे. साखर खा–मग ती देशी खा, कीं विदेशी खा–ती सदा गोडच लागावयाची. त्याचप्रमाणें व्यायाम घ्या, मग तो भारतीय पद्धतीचा का घ्याना, तो हवामानाप्रमाणें थोड्याबहुत प्रमाणांत का होईना पण फायदेशीर हा व्हावयाचाच. आणि या दृष्टीनें श्रीमंतांचा प्रयत्न स्तुत्य आहे. श्रीयुत नरवणे हे वारले आहेत. श्रीयुत नातु हे हायस्कूलमध्यें व श्रीयुत उपाध्याय हे कॉलेजमध्यें काम करतात.

याशिवाय कॉलेजचे विद्यार्थी हे हिंदविजय जिमखान्यांत अतिशय हौसेनें भाग घेतात हें नमूद करणें जरूर वाटतें.

बडोदा कॉलेज क्रिकेटच्या खेळाबद्दल आज बरींच वर्षें विख्यात आहे. रँडल कप, इंटर कॉलेजिएट शील्ड, धी महाराजा कप वगैरे अनेक चांगल्या बाक्षिसांसाठीं कॉलेज चुरशीचे सामने खेळलें आहे व त्यांत अनेक वेळां विजयीहि झालें आहे.

कॉलेजसाठीं टेनिस कोर्टें देखील चांगलीं आहेत. या कोर्टांवर विद्यार्थ्यांच्या उड्या असतात. खेळण्यास्तव नंबर लावण्यासाठीं आपआपसांत क्षणिक वादळें पण अनेक वेळां उद्भवतात. या खेळाबद्दल विद्यार्थ्यांना विशेष प्रेम दिसतें.

या शिवाय मुलींसाठीं म्हणून देखील कॉलेजमध्यें ब्याडमिंगटन, व्होली बॉल, पिंगपांग वगैरे अनेक खेळ ठेविले आहेत. मुलांच्या प्रमाणेंच मुली त्यांत मनापासून भाग घेतात

याशिवाय इंडियन गेम्स म्हणून निराळाच विभाग काढण्यांत आला आहे. त्यांतहि विद्यार्थी वर्ग थोडा बहुत भाग घेतो. या विभागांत खो-खो, आट्यापाट्या वगैरे हिंदी खेळ ठेविले असून हिंदी व्यायामाचीं उपकरणें ठेविलीं आहेत.

या शिवाय कॉलेजमध्यें हॉकी व फुटबॉल हे खेळ खेळण्याची सोय केली आहे. विद्यार्थी वर्ग त्यांतहि बऱ्यापैकीं भाग घेत असतो.

टेनिस खेळण्यास्तव कालेजचे विद्यार्थी व विद्यार्थिनीच हपापलेल्या असतात असें नव्हे. प्रोफेसर देखील तितकेच उत्सुक असून तितक्याच चुरशीनें या खेळांत भाग घेतात. यंदाच्या ज्युबिली प्रसंगीं तर प्रिन्सिपाल व प्रोफेसर यांनीं १०० यार्ड धांवण्याच्या शर्यतींत देखील भाग घेतला होता. अशा दृष्टीनें पाहतां कॉलेजचें वातावरण आनंदी व खेळकर आहे.

येथील 'ट्रेनिंग कॉलेज फार मेन' मध्यें व्यायामाची सोय केली आहे, ही आनंदाची गोष्ट आहे. अशी सोय स्त्रीशिक्षण शाळेंत ट्रेनिंग कॉलेज फार वुइमेनमध्यें पूर्वीं होती. त्यावेळीं तेथें स्विडिश ड्रिल वगैरे शिकविली जात असे.

शाळा, कॉलेज यांमधून अशा रीतीनें शिक्षणाचा जरी शिरकाव झाल्यासारखा दिसत असला तरी शहरांतून ठिकठिकाणीं व्यायामशाळा स्थापून त्यांत सकाळीं व संध्याकाळीं, विद्यार्थीवर्गास मनमुराद शारीरिक शिक्षण घेतां यावें एवढ्यासाठीं महाराजांनीं व्यायामशाळांना ग्रँट देण्याचें ठरविलें, आणि त्याप्रमाणें मंत्रीमंडळाकडून हुकूमहि काढविले. असें करण्यांत महाराजांचा हेतु हाच कीं, जरी शाळा कॉलेजमधून शारीरिक शिक्षणाची सोय केली गेली आहे तरी शाळा कॉलेज भरण्याच्या वेळाच अशा कांहीं चमत्कारिक आहेत कीं, जरी विद्यार्थ्यांनीं त्याचा फायदा घेण्याचें ठरविलें किंवा त्यांना तसा फायदा घेण्यास भाग पाडलें तरी त्यांना त्यापासून पाहिजे तसा फायदा होईल कीं नाहीं शंकाच. कारण जेवून ११, ११-३० ला शाळेंत अगरे कॉलेजमध्यें जावयाचें व संध्याकाळीं थकून भागून ५ ला परत यावयाचें. हा सबंध ११ ते ५ चा वेळच मुळीं व्यायामांस सोइस्कर व इष्ट असा नाहीं. आणि यामुळेंच कदाचित शाळा कॉलेजमधून व्यायामाचें शिक्षण सक्तीचें करावयास महाराज अद्याप कांकूं करीत असतील. तें तसें असलें तर योग्यच आहे. एवढेंमात्र खरें कीं, कोणत्या तरी कारणानें शारीरिक शिक्षण हें सक्तीचें होऊं शकत नाहीं. शारीरिक शिक्षण आपल्या प्रजेंत फैलावें, त्याची गोडी आपल्या प्रजेस लागावी, त्याचीं मधुर फळें आपल्या प्रजेनें चाखावीं व आपली प्रजा सुदृढ, सतेज, आणि उत्साही असावी ही श्रीमंतांच्या अंतर्यामींची

कळकळीची इच्छा या मंत्री मंडळाचे हुकुमाचे द्वारें दिसून येते याबद्दल लवमात्र संशय नाहीं.

ता. ७. ९. १९२७ रोजीं मंत्रीमंडळानें नं. १४१. २११, व २७८ अनुक्रमें ता. २९. १०. २०, १६. ४. २५, व १५. ५. २६ चे दिवाण हुकुम एकत्र करून खालील प्रमाणें गोष्टी करावयाचें ठरविलें.

१. कोणत्याहि व्यायाम शाळेंत शिकविणारा शिक्षक नियमित काम करीत असला तर त्याला दरमहा २० रुपये मदत द्यावी.

२. व्यायामाच्या उपकरणांकरितां निम्मा खर्च प्रत्येक व्यायामशाळेस द्यावा, परंतु ही रकम रुपये ५० पेक्षां अधिक असूं नये.

३. व्यायामशाळा बांधण्यास्तव जितकी रकम खर्च झाली असेल त्याच्या निम्मी रकम मदत म्हणून द्यावी, परंतु ही रकम रुपये ५०० पेक्षां अधिक नसावी.

४. व्यायाम शाळेंत उजविल्या जाणाऱ्या उत्सवाप्रीत्यर्थ अगर तीतर्फे देण्यांत येणाऱ्या बक्षिसांखातर वार्षिक मदत रुपये २५ पर्यन्त करावी.

५. पोहण्यास्तव हौद बांधण्याकरितां रुपये ५०० पर्यंत मदत करावी.

ही जी अशा रीतीनें मदत द्यावयाची ठरली, तीसाठीं द्रव्यनिधी वर निर्दिष्ट केलेल्या तीन दिवाणहुकुमा अन्वयें साठविण्यांत आला होता. नं. १ च्या दिवाणहुकुमाद्वारें रु. ३,००० कायमनिधी म्हणून काढून ठेवण्यांत आले होते. नं. २ च्या दिवाणहुकुमाद्वारें बाललग्नप्रतिबंधक निबंधान्वयें जमा झालेल्या दंडाची रकम बाजूला काढून ठेवण्यांत आली होती. नं. ३ च्या दिवाणहुकुमान्वयें रु. २,५०० अनियमित मुदतीकरितां काढून ठेवण्यांत आले होते.

व्यायामशाळांना याशिवाय विद्याखातें देखील मदत करीत असतें. या खात्यानें व्यायामशाळांचे वर्ग १ ला, वर्ग २ रा, व वर्ग ३ रा असे तीन वर्ग कल्पून त्या प्रत्येकीस अनुक्रमें मासिक रु. १०, ८, व ५ याप्रमाणें द्यावे म्हणून ठरविलें आहे. इमारत बांधली असेल तर २५० चे दोन हप्ते म्हणजेच रुपये ५०० द्यावे असेंहि ठरविलें आहे.

प्रांत-पंचायतीनें देखील व्यायामशाळांचे असेच तीन वर्ग कल्पिले आहेत. व त्यांस अनुक्रमें १५, १० व ५ याप्रमाणें मासिक मदत करावीं असें धोरण

निश्चित केलें आहे. या शिवाय इमारत बांधली असल्यास वर्गाप्रमाणें रु. ५२५, ३५० व १७५ या प्रमाणें प्रांतपंचायत मदत करते. तसेंच बडोद्याच्या सुधराईकडून कांहीं आखाड्यांना ग्रँट मिळत आहे, त्याबद्दल आम्हीं त्यांचें अभिनंदन करतों.

याप्रमाणें मदत मिळत असलेल्या संस्थांची त्रोटक माहिती परिशिष्ट नं. १ मध्यें दिली आहे. आणखी अशाच व्यायामशाळा या योगानें निघून लोक व्यायाम करते होवोत, असाच या मदतीचा अर्थ आहे. महाराज याप्रमाणें आपणांकडून या बाबतींत खरोखरच मनापासून प्रयत्न करीत आहेत. परंतु लोकसंख्येच्या मानानें पाहतां या कामीं व्हावें तितकें द्रव्य खर्च होत नाहीं व कामाची विभागणीहि जशी व्हावयास पाहिजे तशी होत नाहीं. यामुळें महाराजांच्या इच्छेची पूर्ति व्हावयाचा दिवस विनाकारण लांब जात आहे.

वरीलप्रमाणें पैशाचा प्रवाह जरी गंगेप्रमाणें अव्याहत अभंग वहात नसला तरी प्रजाजनांचें कल्याण या भावनेचा प्रवाह श्रीमंतांच्या विशाल हृदयांत अभंग व अथांगपणें अव्याहत वहात आहे याबद्दल शंकाच नको. राज्यांतील मुल हुशार, नरतरीत, स्वावलंबी, सहनशील, प्रामाणिक, तैलबुद्धीची, धीट, स्वदेशाभिमानी आणि उत्तम नागरीक व्हावींत एतदर्थ हरप्रयत्न श्रीमंत सतत करीत आहेत. शाळा कॉलेज, व्यायाम शाळा या एवढ्यांवरच श्रीमंत थांबले नाहींत. आपल्या राज्याचे भावी आधारस्तंभ जीं हीं आजचीं मुलें त्यांच्यांत वरील गुणांचा वाढता विकास होण्यासाठीं त्यांनीं आपल्या येथें स्काउटिंग सुरू केलं आहे. या स्काउटिंगच्या संस्थेची नीट व्यवस्था लागावी म्हणून तिची जोड त्यांनीं शाळाखात्याशीं घालून दिली आहे.

या स्काउटिंगचा उद्देश फक्त कवायती वगैरेंत मुलगा तरबेज करावयाचा इतकेंच नसून, त्याला ' क्यांप ' जीवन, स्काउटच्या युक्त्या, सिग्नलींग, घोड्यावर बसणें, आकस्मिक समयीं मदतीचें काम, आग विझविण्याचें काम, पोहणें, गलबतें हांकणें, निरनिराळ्या प्रकारचे हिमतीचे खेळ खेळून त्याच्यांत अष्टपैलूपणा आणणें हा आहे. याशिवाय तेथें त्याला आरोग्याबद्दल खास स्वतंत्र शिक्षण दिलें जातें.

या संस्थेंत या राज्यांतल्या शाळेंत जाणाऱ्या वयाच्या मुलास दाखल करण्यांत येतें. यांत ज्या तुकड्या आहेत त्यांतील पहिल्या तुकडीचें ' हिज

हायनेस दी महाराजा गायकवार्स ओन बॉय स्काउटस ' असें थाटांत नांव आहे. हें नांव सर्वांसच अतिशय प्रिय असून त्या ट्रुपमध्यें दाखल होण्याचा प्रत्येकाचा प्रयत्न असतो. या तुकडीला सरकारांतून युनिफार्म मिळतो.

याप्रमाणें बायस्काउट ऑरग्यानिझेशन काढून त्याच्याकरितां निरनिराळे अंमलदार नेमण्यांत आले आहेत. स्काउटिंगवर आज पावेतों एकंदर रु. २,००,००० वर खर्च झाले आहेत. हल्लींचे स्काउट कमिशनर श्रीयुत भानुप्रसाद दवे हे असून त्यांना दोन असिस्टंट देण्यांत आले आहेत.

अशा रीतीनें आपल्या राज्याचे भावी आधारस्तंभ मजबूत व्हावेत म्हणून महाराजांचे ज्याप्रमाणें प्रयत्न आहेत त्याचप्रमाणें ज्यांच्या हातांत प्रत्यक्ष सत्ता देऊन प्रजेचें हित साधण्याची ज्यांच्यावर जबाबदारी टाकण्यांत आली आहे असा जो आपला अधिकारी वर्ग हा देखील आरोग्यवान, बलवान, बुद्धिमान व तरतरीत रहावा यास्तव श्रीसयाजीविहारक्लब या संस्थेसारखी संस्था देखील श्रीमंतांनीं स्वप्रोत्साहनानें चालू ठेविली आहे. या क्लबमध्यें अधिकारी सायंकाळीं टेनिस वगैरेसारखे खेळ खेळून व्यायाम घेऊन आपली शरीरप्रकृति चांगली ठेवण्याचा प्रयत्न करतात. यांच्या या खेळांचे सामने देखील अनेकवार होत असल्यानें त्यांचा खेळण्याचा उत्साह अद्यापपर्यंत वाढतच राहिला आहे. तेवढ्यांतल्या तेवढ्यांत करमणूक म्हणून क्लबमध्यें पत्ते, केरम, बिलीअर्डस वगैरेसारखे खेळहि ठेविले आहेत. याचेंच अनुकरण प्रांतोप्रांतीं व मोठमोठ्या गांवीं केलेलें आढळतें.

याशिवाय या वर्गास मर्दानी खेळांची विस्मृति होऊं नये म्हणून या वर्गास घोड्यावर बसतां येणें हें फार्जियाद केलें आहे. यांत महाराजांनीं आप्तेष्ट, सरदार-दरकदार, मानकरी यांना देखील गोंविलें आहे. वास्तविक हल्लींचा काळ लढाईवर चढाई करून जाण्याचा नाहीं, तर हें युग मोटारींत बसून आरामसें फिरण्याचें आहे. तेव्हां या लोकांनीं अगदींच सुस्त बनूं नये व प्रकृतिस्वास्थ्य बिघडवून घेऊं नये एवढ्याच भावनेनें हा विषय त्यांनीं याप्रमाणें सक्तीचा केला आहे.

या गोष्टींस आणखी पुष्टि मिळावी म्हणून महाराजांनीं सुभ्याच्या पायरीच्या अंमलदारास दरबारप्रसंगीं तलवार बाळगणें हें देखील सक्तीचें केलें

आहे. यावरून महाराजांची दृष्टि शारीरिक शिक्षणाच्या बाबतींत किती खोलवर पोहोंचली आहे हें दिसतें.

महाराजांना नेहमीं वाटतें कीं, आपल्या सान्निध्यांत असणारा इसम देखणा, हुशार, तरतरीत, व सर्वांत तरबेज असा असावा. मनुष्य नोकरींत घेतांनाच महाराज याकडे बारकाईनें लक्ष देतात. साधारण अंमलदाराविषयीं जर एवढी चिकित्सा, तर त्यांच्या ए. डी. सी. विषयीं तर ही अधिकच असणार. कारण तो त्यांचा शरीरसंरक्षक म्हणून अगदीं नजीक चोविस तास राहणार. शरीरसंरक्षक नुसताच देखणा व तरतरीत असून उपयोगी नाहीं. तो प्रसंगीं दुसऱ्याचें संरक्षण करूं शकेल असा पाहिजे. पूर्वीं या शरीरसंरक्षकाची निवड मानकरी वर्गांतून होत असे, परंतु आतां ती लष्करी अंमलदारांमधून होते.

सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीनेंहि महाराजांनीं चांगलाच विचार केला आहेसें दिसतें. जनतेंत या विषयाची गोडी उत्पन्न व्हावी एतदर्थ आरोग्यप्रदर्शनें भरविणें हें त्यास आवश्यक वाटतें. व त्याप्रमाणें निरनिराळया ठिकाणीं निरनिराळया वेळीं ते तीं भरवितात. कांहीं उद्घाटनसमारंभ लोकांच्या उत्साहवर्धनास्तव ते स्वतः करतात. प्रदर्शनांपैकीं मोठीं प्रदर्शनें म्हणजे सन १९१५ व १९२१ या सालीं भरलेलीं होत.

या विषयाचा नीट विचारविनिमय होऊन शेवटीं अधिक फैलाव कसा करतां येईल ह निश्चित करण्यासाठीं महाराजांनीं निरनिराळया समित्या नेमून या बाबतींतील आपले प्रयत्न अहर्निश चालूच ठेविले आहेत.

प्रथमतः १९१० सालीं या राज्यांत सत्त्वविचारक समिती नेमिली गेली. तिचा उद्देश हाच कीं, मुलांमुलींच्यांत जीवनसत्त्व हल्लीं किती प्रमाणांत आहे तें पाहाणें व त्यांचीं दुर्बल झालेलीं शरीरें कोणत्या उपायांच्या योगें नीट करतां येतील हें ठरविणें. त्यावेळीं समितीच्या बैठका होऊन त्यांत शास्त्रीय पद्धतीनें शिक्षण देण्याकरितां युरोपमधून या विषयाचा एक तज्ज्ञ आणावा म्हणून ठरलें. परंतु पुढें लगेंच महायुद्धाचा वणवा पेटल्यानें अशा तऱ्हेचा तज्ज्ञ कोणी इकडे येऊं शकला नाहीं.

त्यानंतर १९२० सालीं दुसरी एक समिती प्रिन्सिपाल क्लार्क यांच्या अध्यक्षतेखालीं नेमण्यांत आली. या समितीचें काम शाळेंत शिक्षण घेणाऱ्या

मुलांमुलींचीं शरीरें सुधारण्यास काय केलें पाहिजे हें पाहाण्याचें होतें. या समितीनें आपल्या अहवालांत कांहीं सूचना केल्या होत्या व समितीच्या एक सभासद मिस म्याकडोनल्ड यांनीं त्याप्रमाणें एक पुस्तक लिहून तें मुलांमुलींच्या उपयोगाखातर शाळांतून चालविण्याबद्दल शिफारस केली होती. या सर्वांचें पुढें काय झालें तें निश्चित सांगतां येत नाहीं.

आतां नुकतीच आणखी एक शारीरिक समिति नेमली गेली होती. तिच्या पुढें खालीलप्रमाणें विषय विचारार्थ ठेवण्यांत आले होते:—

१. ज्या व्यायामशाळांतून शिक्षक दिले गेले आहेत व ज्यांतून दिले गेले नाहींत त्या व्यायामशाळांतील कामाचें धोरण कसें असावें.

२. शाळांतून दिल्या जाणाऱ्या व्यायामविषयक शिक्षणास वेळ कोणती असावी.

३. व्यायाम शिक्षकांचे पगार व त्यांच्या श्रेणी कशा असाव्यात.

४. व्यायाम शिक्षकाचें शिक्षण कोठें व कशा पद्धतीनें व्हावें.

या समितीचा अहवाल लवकरच बाहेर पडणार आहे.

प्रजाजनांचें आरोग्य या विषयाचा महाराजांनीं पूर्णपणें अभ्यास केल्यासारखें दिसतें. त्यांनीं प्रजाजनांचें आरोग्य कायम कसें रहावें व तें कसें सुधारावें एवढ्याच गोष्टींचा विचार केला नाहीं. व्यायाम करून आरोग्य कायम ठेवावें व व्यायाम करून तें सुधारावें हें बरोबर. परंतु व्यायाम करण्यालायकच शरीर नसलें, तें रोगानें जर्जर झालें असलें, व व्यायाम हा त्यावर उपाय नसला तर काय करावयाचें याची देखील महाराजांनीं तरतूद करून ठेविली आहे. रोगी लोकांना रोगमुक्त करण्यासाठीं त्यांनीं राज्यांतून सर्व ठिकाणीं लहान मोठीं रुग्णालयें स्थापून रोगपीडितांस हंसतमुख केलें आहे. बडोद्याच्या स्टेट जनरल हॉस्पिटलमध्यें तर बडोदें राज्यांतीलच लोक येऊन बरे होऊन जात नाहींत तर प्रथम मुंबई इलाख्यांतील मोठमोठे दवाखाने व डॉक्टर अनुभवून मग येथें येऊन दुवा देऊन जाणारे अनेक लोक आहेत. ही प्रजाजनांची काळजी अतुल आहे.

महाराजांच्या विचाराची पायरी याच्याहि पुढें गेली आहे. रोग झाल्यानंतर त्यावर उपाय योजणें हें तर ठीक आहे, परंतु तो मुळीं होऊंच न देण्यास्तव

उपाययोजना केली तर ? आणि महाराजांनीं असे रोगप्रतिबंधक खास इलाज योजिले आहेत व जे योजिले आहेत ते देखील अगदीं नाविन्यपूर्ण.

पूर्वीं बडोद्यास शिमग्याचे सणांत शेंकडों तमासगीर लोक आपआपले तमाशे घेऊन येत असत. या तमाशांची रीतसर हजेरी असे. या हजेरीनंतर जुन्या-राजवाड्यांत फौजदार या तमाशांची वांटणी करीत. यांत देखील मानपान असे. वाटेल त्यानें वाटेल तितके तमाशे करावे असें नाहीं. सर्व सरदार दरक-दारांचे दिवस नक्की होत. कोणाकडे पांच दिवस, तर कोणाकडे दहा दिवस, तर कोणाकडे त्याहून अधिक, याप्रमाणें चुरशीनें हा बीभत्सोत्सव चाले. सरकारवाड्यांत अर्थात् हा गोंधळ अधिक काळ व कदाचित अधिक प्रमाणांत चाले. हे प्रकार पाहण्यास लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी लोटत. त्यांत मग गरीब श्रीमंत हा भेद रहात नसे. हा पैशाचा अपव्यय व आरोग्याचा खून महाराज साहेबांनीं एकदम थांबविला. अशा रीतीनें होळीची दिवाळी करण्याचा महाराजांचा प्रयत्न पाहून कुणास कृतज्ञता वाटणार नाहीं ?

ज्याप्रमाणें महाराजांनीं तमाशे बंद केले त्याचप्रमाणें बालविवाहापासून उत्पन्न होणारे अनर्थ पाहून त्यांवरहि घाव घातला. याप्रमाणें हीं मुलामुलींचीं कोवळया वयांत होणारीं लग्नें बंद करून दरिद्री आईबापांची वाढ व पाप्याच्या पितरांचें जनन थांबविलें आहे. एवढें करून त्यांनीं तर भावी पिढीचे शतशः धन्यवाद मिळविले आहेत. ही विघातक गोष्ट मुळांतूनच काढून टाकण्यांत महाराजांनीं खरोखर अत्यंत दूरदृष्टि दाखविली आहे; परंतु ही त्यांनीं केलेली गोष्ट समजून तिचा फायदा करून घेणें न घेणें हें शेवटीं प्रजाजनांचेच हातीं राहतें. याला महाराज किंवा दुसरें कोण काय करणार ?

याप्रमाणें प्रजाजनांच्या शारीरिक उन्नत्यर्थ सर्व बाजूंनीं प्रयत्न करीत असतां श्रीमंत महाराजसाहेब यांचें लक्ष स्त्रीवर्गाच्या अवनत शरीरयष्टीकडे गेलें नसतें तरच आश्चर्य. मातांची सुदृढता हीच राष्ट्राची संपन्नता, या तत्त्वाचे महाराजसाहेब पुरस्कर्ते आहेत. राष्ट्राची खरी सूत्रधार माताच आहे घरीं राहून ती जी कामगिरी बजावीत असते त्याची संपूर्ण जाणीव राष्ट्रपुढाऱ्यांना असते; कारण त्यांच्या स्वतःच्या अभ्युदयी जीवनाचें सारसर्वस्व त्यांची माताच असते ही गोष्ट ते कधींहि विसरूं शकत नाहींत. महाराजांच्या जीवनांतील सर्व आश्चर्यदायी परिवर्तनांची गुरुकिल्ली देखील पडद्याआड राहूनच श्रीमंत महाराणी जमनाबाईसाहेब यांनीं फिरविली आहे, हें महाराजांच्या दृष्टीआड

नाहीं. आणि म्हणूनच महाराज व मातोश्री सौ. महाराणीसाहेब हे उभयतां स्त्रियांच्या शारीरिक व मानसिक विकासाकडे कळकळीनें पहात असतात.

प्रतिवर्षी उजविण्यांत येणारा 'बेबी वुइक' हें याचेंच उदाहरण आहे. आयांनीं स्वतः कसें रहावें व आपल्या चिमुकल्यांचें कसें संगोपन करावें व तद्द्वारें उभयतां माता व बालक यांनीं कसें आरोग्यसंपन्न व्हावें हें शिकविणें हाच या बेबी वुइकचा उद्देश होय. यांत सुदृढ बालकांना बक्षिसें देण्यांत येवून त्यांच्या सुदृढ आयांना त्या उभयतांनीं सदैव असें सुदृढ रहावें म्हणून प्रोत्साहन देण्यांत येत यांत आयांना स्वतःच्या प्रकृतीची व आपल्या अर्भकाच्या प्रकृतीची कशा रीतीनें काळजी घ्यावी ह नाना तऱ्हेच्या आकर्षक उपायांनीं दाखविण्यांत येतें. या बेबी वुइककडे सर्व स्त्रीसमाजाचें औत्सुक्यपूर्ण लक्ष असतें.

दुसरी एक महत्त्वाची संस्था म्हणजे 'श्री महाराणी चिमणाबाई म्याटरनिटी लीग.' ही संस्था गरीब बायांच्या बाळंतपणाच्या वेळीं त्यांना पैसा व कपडे देऊन त्यांचें शारीरिक सौख्य संभाळीत असतें. याशिवाय स्वच्छता व आरोग्य यांचा अन्योन्य संबंध अशिक्षित स्त्रियांचे मनावर ठसविण्यासाठीं व्याख्यानें वगैरे देवविते. आणि गल्लोगल्लीं स्वच्छता ठवविण्याकरितां दर आठवड्यास फिरतीवर निघत असते.

तिसरी खास स्त्रियांचेसाठीं म्हणून काढलेली संस्था म्हणजे श्रीमहाराणी विहार क्लब ही होय. श्रीसयाजी विहार क्लबची ही सख्खी बहीण. या विहार क्लबमध्यें घरंदाज स्त्रियांच्या आरोग्याकडे सयाजी विहार क्लबप्रमाणेंच जवळजवळ लक्ष दिलें जातें.

श्री महाराणी क्लबप्रमाणेंच परंतु सर्वसाधारण स्त्रियांना देखील ज्यांत मनमोकळेपणानें भाग घेतां येईल अशी भगिनीसमाज नांवाचीहि संस्था आहे. स्त्रीवर्ग या संस्थेंत बराच उत्साहानें भाग घेत असतो. प्रदर्शनांत वगैरे सर्व जाहीर कार्यक्रमांत व चळवळींत या संस्थेचा नेहमीं पुढाकार असतो. चांगल्याचांगल्या वक्त्यांचीं व्याख्यानें ठेवून स्त्रीवर्गाच्या शारीरिक व मानसिक उन्नतीस्तव ही संस्था खास प्रयत्न करीत असते. मधून मधून उपवन संमेलन देखील भरवून ही स्त्रीवर्गांत नवचैतन्य व नाविन्य उत्पन्न करीत असते. या असल्या कार्यक्रमाचेयोगें स्त्रियांना मोकळया हवेवर मन-

मोकळेपणानें वागण्याची सुंदर संधि मिळते व म्हणून स्त्रीवर्ग याचा लाभ फार आनंदानें घेतो. रोजच्या एकच एक ठराविक दिनक्रमांत असा उत्साह-दायी फरक अवश्य असतो.

मुलींना खास व्यायामाची गोडी लावण्याचें काम तीनचार संस्था करीत आहेत. त्यांपैकीं विशेष प्राधान्य देतां येईल अशी कै. शंकरराव माधवराव दिघे व त्यांच्या धर्मपत्नी श्रीमती मनोरमाबाई दिघे यांनीं स्थापिलेली कन्या-आरोग्यमंदिर ही संस्था होय. हींत मुलींना उपयुक्त असे नाना तऱ्हेचे व्यायाम व मनोरंजक खेळ शिकविण्यांत येतात. ही संस्था १९१५ त स्थापन झाली. श्रीमंत मा. सौ. महाराणीसाहेबादि राजघराण्यांतील सर्व मंडळी या संस्थेवर सदैव लोभ ठेवीत आली आहेत. लेडी इरविन व लेडी विलिंगडन यांनीं देखील या संस्थेचीं कामें पाहिलीं असून त्यांबद्दल अत्यंत संतोष व्यक्त केला आहे. या संस्थेंत लाठी, लेझीम, जोडी, आसनें, फारिगद्गा, भाला, हाता-पायाचे व्यायाम, जांबिया वगैरे अनेक स्वसंरक्षक व शरीरारोग्यवर्धक खेळ शिकविण्यांत येतात. हे सर्व शिकण्यासाठीं महाराणी गर्ल्स हायस्कूलच्या वसतिगृहांतील सर्व मुली जातात. याशिवाय या संस्थेंत बौद्धिक शिक्षणहि देण्यांत येतें. संस्थेच्या चिटणीस सौ. वसुमती धारकर बी. ए. या आहेत.

आर्य कन्या महाविद्यालय ही संस्था देखील कन्या आरोग्य मंदिराचे धर्तीवरच कामें करून व हिंदुस्थानांत दौरे काढून शारीरिक शिक्षणाचा प्रसार ठिकठिकाणीं करीत आहे. या संस्थेचें चालकत्व पंडित मास्टर आत्मारामजी व त्यांचे पुत्र पंडित आनंदप्रियजी व शांतिप्रियजी यांचेकडे आहे. या दोन्ही संस्था शारीरिक शिक्षणाचें काम जुम्मादादा व्यायाम मंदिर या संस्थेच्या सल्याप्रमाणें करीत आहेत.

याशिवाय बॉय स्कॉउटची जशी चळवळ आहे तशी मुलींसाठीं पण गर्ल गाइडची आहे. हिचा उद्देश व ध्येय एकच असल्यानें मुलांचे व मुलींचें दोघांचेंहि कल्याण साधण्यांत श्रीमंताचें मन कसें सदैव गुंतलेलें आहे, हें यावरून पहावयास सांपडतें.

उंची पोळ शिवाजी मंडळ—स्त्री शाखा ही संस्था उंचा पोळ शिवाजी मंडळ यांनीं काढली असून त्यांत मुलींना व्यायाम व खेळ हे शिकविण्याची सोय केली आहे. याची व्यवस्था व देखरेख श्रीमती सौ. रमाबाई किनी यांचेकडे आहे.

मुलींच्या शारीरिक उन्नत्यर्थ महाराणी गर्ल्स हायस्कूलमध्यें सुद्धां नाना-तऱ्हेची कवायत, टेनिस, ब्याडमिंगटन, व्हाली बॉल, खो–खो, आट्यापाट्या वगैरे अनेक विदेशी व देशी खेळ शिकविण्यांत येतात व या सर्वांत मुली फारच आनंदानें भाग घेतात.

याशिवाय हिंदविजय जिमखाना तर खास स्त्रियांसाठीं प्रतिवर्षी टुर्नामेन्ट्स भरवीत असतो व राजदंपति यांत मोठ्या आनंदानें मदत करीत असते. या त्यांच्या प्रोत्साहनाच्या योगें या टुर्नामेन्ट्समध्यें भाग घेणाऱ्या स्त्रियांची संख्या प्रतिवर्षी वाढतच आहे. अशा रीतीनें या जिमखान्यांत खास स्त्रियांसाठीं त्यांचा मनमोकळेपणा वाढावा व खेळाबद्दलची त्यांची आवड तीव्रतर व्हावी म्हणून मुद्दाम स्वतंत्र विभाग पाडण्याचें सर्व श्रेय श्रीमंतांनाच आहे हें विसरतां कामा नये.

स्त्रियांचें शरीरारोग्यासाठीं दुसऱ्या कोणत्या ठिकाणीं एवढी काळजी घेण्यात येते ?

श्रीमंत महाराजसाहेब यांनीं स्वतः व्यायामाबद्दल दाखविलेली आवड, तीच आवड राजघराण्यांत उत्पन्न करण्यांत त्यांनीं दाखविलेली काळजी, तिचाच आप्तेष्ट, सरदार, दरकदार, मानकरी यांमध्यें त्यांनीं केलेला शिरकाव, तिचींच प्रजाजनांचे ठायीं छाप बसविण्यासाठीं त्यांचे प्रयत्न, तिचेंच स्त्रियांचे ठायीं बीज रुजविण्याची त्यांची उत्सुकता या गोष्टी पाहिल्या म्हणजे महाराजांचा परप्रांतीं पडलेला प्रभाव व प्रजाजनांची त्यांचे ठायीं असलेली प्रेमपूर्ण भक्ति यांचा बोध होतो. याच्याहि पुढची अजून एक पायरी सांगावयाची राहिली आहे व ती ही कीं, श्रीमंत महाराजसाहेब यांनीं या बाबतींत केलेले हे अने-कविध प्रयत्न जरी इतक्याच गोष्टींवरून स्तुत्य असले तरी, या सर्व प्रयत्नांचे मागें त्यांनीं कधींहि दृष्टीआड न केलेली अशी त्यांची जी भारतीय दृष्टि आहे ती या सर्वांना कळस म्हणून शोभण्याजोगी आहे. कोणतेंहि कार्य अंगीकृत करतांना त्यांची ही दूरदृष्टि लक्षपूर्वक पाहणाराच्या तेव्हांच लक्षांत येते. जी कांहीं गोष्ट करावयाची ती अखिल भारतदेशास भूषणभूत होईल अशा रीतीनें करण्यांत त्यांना एक प्रकारचा सात्त्विक आनंद होत असतो, असें त्यांच्या अनेकविध नाविन्यपूर्ण सुधारणांकडे पाहिलें असतां खात्रीपूर्वक वाटावयास लागतें. या आनंदाची लयलूट त्यांनीं आजपर्यंत अनेक गोष्टी-

द्वारां करून घेतली आहे. तेव्हां या एकाच बाबतींत ते तशी करावयास कसें विसरतील ?

मरहूम महाराणी व्हिक्टोरिया यांचे कारकीर्दीत युरोपमध्यें एक अतिशय मोठें प्रदर्शन भरलें होतें. त्या प्रदर्शनाचे प्रसंगीं श्रीमंत महाराजसाहेब यांनीं आपले पटेगिरी गुल्लुमिया यांचे आखाड्यांतील चतुर खेळाडू पाठविले होते. या लोकांचे तेथें झालेले खेळ पाहून महाराणी व्हिक्टोरिया अत्यंत खूष झाल्या व सहा महिने या मंडळीस तेथें मुद्दाम ठेवून घेतलें. ही मंडळी परत आल्यावर त्यांना पुन्हां एका प्रसंगीं खास बोलावून घेऊन श्रीमंत महाराजसाहेबांनीं अशीं चांगली माणसें स्वतःच्या पदरीं ठेवून घेण्यांत जी गुणग्राहकता दाखविली तीबद्दल त्यांचें कौतुक केलें.

पट्टेगिरीचा आखाडा व युरोपांत सुवर्णपदकें मिळविणारी नशीबदार मंडळी यांची नांवें खालीलप्रमाणें:—

१. जमादार सैदुमिया. २. बबेराव नांदलेकर. ३. माधवराव नांदलेकर.

४. अल्लामिया. ५. लालमिया अकबर. ६. नथुराव खडद्दे.

जमादार सैदुमिया तर आज एक स्वतंत्र आखाडा चालवून आपल्या अनुभवाचा व विद्येचा प्रसार करीत आहेत.

१९२५ सालीं प्यारिस शहरीं ऑलेम्पिक गेम्स झाले. तेथें हिंदुस्थानांतील उत्तमोत्तम खेळाडू पाठवावयाचे होते व त्या उत्तमोत्तम खेळाडूंची निवड करण्यासाठीं दिल्ली येथें ऑल इंडिया ऑलेम्पिक कमेटी मार्फत लॉर्ड रीडिंग, त्यावेळचे व्हाइसराय, यांचे अध्यक्षतेखालीं ता. ८–१२–२४ रोजीं खेळ व्हावयाचे होते. या ऑल इंडिया बेस्टमध्यें आपल्या बडोद्याचे कांहीं बेस्ट दाखवावे अशा हेतूनें श्रीमंत महाराजसाहेबांनीं जुम्मादादा व्यायाम मंदिरांतून १७ विद्यार्थी रु. १,००० खर्च करून पाठविले. तेथें या विद्यार्थ्यांच्या कामाचा काय प्रभाव पडला हें त्यावेळच्या वर्तमानपत्रांतील खालील उताऱ्यावरून नजरेस येईल:—

"Between the programme a team from Baroda State gave a fine display of Lathi Drill, which was very artistic and was exhibited with great skill."

The Baroda State wrestlers consisting of a troop of young boys gave a very clever exhibition of stick and sword play as well as of indigenous physical activities. They formed a great attraction there at the Delhi meet."

—*The Indian Daily Mail.*

"During the progress of the field events a team of 15 stalwart Indian athlets from the famous Baroda Akhada put on a demonstration of indigenous physical activities that added greatly to the general success of the sports. That India has made a notable contribution to the cause of physical education by evolving a series of beautifully co-ordinated exercises, based largely on religious practices and radically different from anything in the West, is a fact not generally known. The European spectators were particularly impressed by the novel display of Lathi, Lakdi, Firang, Malkhamb and Lezim."

A. S. NOEHREN. M. D.

Secretary, All Indian Olympic Crmmittee.

शेवटच्या दिवशीं ज्या वेळीं मार्चपास्ट झाला. त्यावेळीं ही गायकवाड टीम भगवा झेंडा घेऊन सर्वांत अघाडीस होती. व्हाइसराय, लेडी रीडिंग यांचे समवेत महाराजसाहेब व सर मनुभाईहि हजर होते. अघाडीस असलेली ही गायकवाड टीम भगव्या झेंड्यासह लष्करी शिस्तींत जात असतां जेव्हां तिचे व्हाइसरायांना नमन होतांच तिनें महाराजांना प्रणाम केला त्यावेळीं व्हाइसरायांनीं जवळ बसलेल्या महाराजांकडे हंसत पहात म्हटलें कीं, तुमची ही टीम हिंदुस्थानास खरोखर भूषणभूत आहे.

सन १९२७ मध्यें मुंबईस जेव्हां स्काउटसूची जांबुरी भरली त्यावेळीं बडोद्याची व नवसारीची मिळून ५४ स्काउट मंडळी स्टेट खर्चानें पाठविण्यांत आली. या जांबुरींत बडोदा स्काउट्सनीं चांगलें नांव काढलें होतें. आणि म्हणूनच जेव्हां सन १९२९ मध्यें स्काउट्सची आल वर्ल्ड जांबुरी इंग्लंडमध्यें भरली त्यावेळीं तेथें जाणाऱ्या सर्व स्काउट्सना निम्मे खर्च देऊन

पाठविण्याचें बडोदा दरबारनें ठरविलें असतांहि गेलेल्या १० स्काउट्सनीं तेथें पाडलेली चांगली छाप पाहून श्रीमंतांनीं या सर्वांचा सर्व खर्च मंजूर केला.

श्री. नंदनाथ केदारनाथ दीक्षित विद्याधिकारी असतां महाराजांनीं हिंदविजय जिमखान्यास प्रतिवर्षी रु. १,००० ग्रँट म्हणून देण्याचें ठरविलें. पुढें तीन वर्षांनीं श्रीयुत भाटेसाहेब यांचे कारकीर्दींत ही ग्रँट रु. २,००० केली व आतां त्यांनीं या जिमखान्यास अखिल भारतीय स्वरूप दिलें आहे. महाराजांचा या बाबतींतील उत्साह व त्यांच्या डोळ्यापुढें सदैव असलेली ही भारतीय दृष्टि या वर दिलेल्यापैकीं केवळ एकाच गोष्टीवरून देखील पटण्यासारख्या आहेत.

शिवाय महाराजांची अखिल भारतीय दृष्टि त्यांनीं आमच्याकडून करवून घेतलेल्या आरोग्यमंदिर या योजनेनेंहि विशद होते. महाराजांनीं ही योजना तयार करावयास सांगून बराच काळ झाला. ती अमलांत येण्यास मध्यंतरीं काय अडचणी आल्या यांची आम्हांस कल्पना नाहीं. परंतु ती महाराज अद्याप विसरले नसावेत खास.

महाराजांचे आज्ञेनुसार कप्तान बस्तीसिंह चौहान, बी. ए. व श्रीयुत शंकर मोरो रानडे, बी. ए. यांनीं सन १८९२ मध्यें पदातिव्यायाम म्हणजे पायदळ पलटणीची कवायत नांवाचें पुस्तक लिहिलें. या पुस्तकाचे योगें कवायतीचे हुकमी शब्द मराठी मिश्र संस्कृतांत तयार झाले.

काळ बदलत गेला व महाराजांचा ओघहि पुढें पुढेंच धांवत गेला. मध्यें जेव्हां कुस्त्यांचा दंगल महाराजांचे आज्ञेनुसार महाराजा थिएटर मध्यें भरला त्या वेळीं तेथें जुम्मादादा व्यायाम मंदिराची लाठीहि ठेवण्यांत आली होती. लाठी संपतांच महाराजांनीं संस्थेस एक सुवर्ण पदक देऊन आम्हांस बोलावून सांगितलें कीं, मला तुमचे हे हिंदी हुकूम फार आवडले. ते लहान, आटोपशीर असून फारच जोरदार आहेत. कवायत देखील या अशाच हिंदी हुकमांत व्हावयास पाहिजे, नाहीं ? तुम्ही ते आम्हाला करून दाखवा. महाराजांच्या या आज्ञेनुसार आम्हीं कवायतीचे हिंदी हुकूम तयार केले असून राष्ट्रीय सभेनें त्यांची अमलबजावणी देखील अखिल भारतवर्षांत केली आहे. हे बोल तयार होण्याचें सारें श्रेय महाराज व त्यांची भारतीय दृष्टि यांसच आहे. हिंदी बोल हिंदुस्थानां-

तील कोणत्याहि भागांत सहजगत्या समजले जातात व एकराष्ट्रीयत्वाची भावना जनहृदयावर ते सारखी अधिकाधिक खोल रुतवीत राहतात. या एकराष्ट्रीयत्वाच्या भावनेचा खुंट अशा रीतीनें भक्कम करावयाचा प्रयत्न करण्यांत महाराजांनीं स्वतः आपण जगाच्या पुढें अनेक वर्षें आहोंत असें दर्शविलें आहे व तें सर्वमान्यच आहे. राष्ट्रनेते राष्ट्रीय भावना सदैव उराशीं बाळगीत असल्यानें ते आपोआपच अशा रीतीनें जगाच्या पुढें असलेले दिसतात, यांत नवल तें काय ?

जेव्हां जेव्हां संधि आली तेव्हां तेव्हां महाराजांनीं मल्लविद्येचा गौरव केला आहे.

सन १९०४ मध्यें जेव्हां स्यांडो हिंदुस्थानांत आले त्या वेळीं त्यांस खास बडोद्यास बोलावून त्यांच्या बडोदा कॉलेजमधील ४५ मिनिटांच्या व्याख्यानासाठीं ४,५०० रुपये खर्च करणारे आपलेच महाराज होत.

यंदा देखील जगविख्यात पहिलवान गामा यांस त्यांच्या २१ पहिलवानांसह मोठ्या इतमामानें बडोद्यास ठेवून घेऊन लार्ड विलिंग्डनांसमोर त्यांची ७ पहिलवानांसमवेत कुस्ती करविणारे आपलेच महाराज होत.

याच गामाजींचे राजवाड्यांत सर्व बड्याबड्या लोकांना एकविण्यासाठीं व त्यापासून बोध घेण्यासाठीं भाषण करविणारे आपलेच महाराज होत.

याच महाराजांचें तालमींत तयार झालेल्या प्रजाजनांनीं गुणीजनांचा गौरव कसा करावा यांचें उदाहरण या गामाजींची जंगी मिरवणूक काढून त्यांचा जाहीर रीतीनें मोठा सन्मान करून सोडवून दाखविलें.

व्यायामाचा गौरव करावयाची महाराजांची हौस एका छोट्या उदाहरणानें मोठ्या प्रमाणांत पटण्यासारखी आहे. व्यायामक्षेत्रांत आम्हीं जी कांहीं यथाशक्ति सेवा बजाविली आहे ती पाहून श्रीमंतांनीं आमचा उत्साह वाढविण्यासाठीं आम्हांस राजरत्न पदवीचा बहुमान देऊन सर्व प्रजाजनांस त्या क्षेत्रांत काम करावयासाठीं जणुं आमंत्रणच दिलें आहे.

थोडक्यांत महाराजांनीं स्वतः बालपणीं व तरुणपणीं नियमितपणें सर्व प्रकारचे देशीविदेशी व्यायाम करून आपलें स्वतःचें शरीर सुंदर, डौलदार व सतेज करून घेतलें व म्हणून आज या वयांत देखील

ते सदैव उत्साहभरित असतात. सतत काम करणें त्यांना आवडतें, व म्हणूनच ते सारखे काम करीत असतात. ते म्हणतातच कीं, "एका कामाची कांहीं काळ पावेतों मुद्दाम ठेवलेली विस्मृति म्हणजेच विश्रांति. आणिक विश्रांति ती काय असावयाची." अशी विश्रांति घेतल्यानंतर त्यांना दुसरें काम नव उत्साहानें हातीं घ्यावयास कांहींच अडचण पडत नाहीं. या योगें सर्वसाधारणपणें जी विश्रांति म्हणून समजली जाते ती त्यांना आजपावेतों कशी ती मिळालीच नाहीं म्हटलें तरी चालेल व म्हणूनच त्यांनीं एकदां थट्टेनें उद्गार काढले होते कीं, मला जर माझें आयुष्य पुन्हां पहिल्यापासून सुरू करावयास मिळालें तर पहिल्यानें मी विश्रांतीचा काळ आधीं नक्की करून तो बाजूला काढून ठेवीन व त्याचा अवश्य पूर्णोपभोग घेईन. अशा या विलक्षण विचारसरणीमुळेंच महाराजांना स्वस्थ असे बसलेले पाहिलेले कुणाच्याच आठवणींत नाहीं. ही कार्यक्षमता अंगीं येण्यास नियमित व्यायाम हीच गुरुकिल्ली अशी महाराजांची भावना आहे व हे त्यांनीं प्रत्यक्ष स्वतःच्या उदाहरणानें सिद्ध करून दाखविलें आहे.

स्वतःच्या अनुभवाचा फायदा त्यांनीं आपल्या राजकुटुंबीय मंडळास कसा दिला आहे हें आपण श्रीमंत सौ. मा. महाराणीसाहेब वगैरेंच्या व्यायामाच्या आघाडीवरून पाहिलेंच आहे.

महाराजांचे हे झालेले प्रयत्न त्यांचें नांव अमर करावयास खास पुरेसे आहेत. परंतु असें जरी आहे तरी त्यांची इच्छा हे प्रयत्न येथेंच थांबवावयाची नसून ते असेच पुढें चालू ठेवावयाचे अशी असल्यानें त्यांच्या या सतत चालू असलेल्या कार्याची गति अधिक व्हावी व त्यांचें हें कार्य अधिक चिरस्थायी व्हावें याच प्रामाणिक हेतूनें आम्हीं जातां जातां येथें थोड्या फार सूचना करण्याची परवानगी घेतों.

आम्हीं या सूचना तीन बाबतींत करूं इच्छितों. एक पहिवान, दुसरी विद्याखातें, व तिसरी सार्वजनिक हित.

पहिलवान खात्यांत महाराजांनीं किती व कशा सुधारणा केल्या हें आपण मागें पाहिलेंच आहे. परंतु यांत आणखी कांहीं सुधारणांची भर पडणें अवश्य आहे असें आम्हांस स्वानुभवावरून वाटतें. महत्त्वाच्या खालीं देत आहों.

गेल्या चार वर्षांपासून पहिलवानांचें तिमाही वजन व माप घेण्यांत येतें ही गोष्ट चांगली आहे; परंतु ज्या उद्देशानें हें असें करण्यांत येतें तो उद्देश मात्र अद्याप पार पडत नाहीं. पहिलवानांच्या मोजमापांत जर कांहीं फरक पडला तर त्याची जबाबदारी त्या पहिलवानावर आहे अशी त्या पहिलवानास जाणीव पाहिजे. पण ही जाणीव त्यास केव्हां होईल ? तर जेव्हां त्यास एखाद्या जबाबदार अमलदारापुढें या बाबतींत जाब देण्याकरितां उभें करण्यांत येईल तेव्हां. नुसतीं मापें घेऊन हा उद्देश पार पडत नाहीं. आपल्या शरीरांत अधिक फरक पडतांच आपणांस कोणी विचारता आहे व जर आपणांस त्यास नीट खुलासा देतां आला नाहीं तर आपणांस कांहीं शिक्षा होण्याचा संभव आहे, हा काळजी त्यास पाहिजे व ही काळजी जर त्याच्यांत उत्पन्न झाली तरच या मोजमापांचा उपयोग.

कुस्त्यांचे नियम झाले आहेत पण त्यास आज पंधरा वर्षें होऊन गेलीं आहेत. आतां त्यांत सुधारणा होणें अवश्य आहे.

सर्व साधारण जो नियम आहे कीं, जिंकणाऱ्या पहिलवानानें जित पहिलवानाचे छातीवर बसलें पाहिजे, तो सर्व पेचांचे बाबतींत लागू होणें शक्य नाहीं. कांहीं पेच असे आहेत कीं, त्यांत छातीवर बसतांच येणें शक्य नाहीं. अशा पेचांचीं नांवें नियमांत मुद्दाम नमूद केलीं पाहिजेत.

शरीरास कायमची दुखापत करणारा असा कोणताहि पेच अगर नेस्ती करूं नये असें ठरवून कुस्तींतील क्रूरता व रानटी अंश काढून टाकून त्यांस आधुनिक वळण देण्याचा स्तुत्य प्रयत्न महाराजांनीं केला आहे, ही गोष्ट खरी; परंतु यांत एक गोष्ट थोडी दृष्टीआड झाल्यासारखी दिसते. व ती ही कीं, बडोद्याखेरीज इतर कोठेंहि हें असें अद्याप झालेलें नाहीं. हे पेच अद्याप बाकी सर्व ठिकाणीं चालू आहेत. याचा परिणाम असा होतो कीं, येथील पहिलवान बाहेर गेला कीं, तो तेथें कुचकामाचा ठरतो. असें होतां कामा नये. शिवाय कुस्ती व नेस्ती यासारख्या पूर्णत्वास पोहोंचलेल्या कलांस यायोगें कलंक येतो. प्रोफेसरानें पाहिजे असल्यास आपल्या वर्गात विद्यार्थ्यांस अमुक एक कठीण प्रकारचें गणित घालूं नये; परंतु ते गणित सोडविण्याची रीत मात्र आपल्या विद्यार्थ्यांस अवश्य शिकवून ठेवावी, कारण विश्वविद्यालयांत असल्या प्रकारचें गणित येणारच नाहीं असें कशावरून ?

आणि शिक्षणक्रमांत तें असल्यानें जर तें आलें तर त्याची रीत माहीत नसल्यानें विद्यार्थ्यांस हकनाक नापास होण्याचा प्रसंग यावयाचा. म्हणून रीत ही माहित पाहिजेच. कॉलेजच्या परीक्षेंत नको पाहिजे तर तसलें गणित घालूं हीच गोष्ट पेचाची. आपल्या पहिलवानास प्रत्येक पेचाची व नेस्ताची अवश्य माहिती असून त्याची तोड देखील ठाऊक पाहिजे. आणि असें झालें तरच येथील पहिलवान बाहेरच्या कोणत्याहि पहिलवानाशीं दोन हात करावयास लायक ठरतील. याच्या अभावीं त्यांचें या विषयाचें ज्ञान अपुरें राहून पुन्हां बाहेरगांवीं हंसें होईल तें निराळेंच. बडोद्याच्या पहिलवानाचे बाहेरगांवीं हंसें झालेलें कोणत्या बडोदकरास आवडेल ?

शिवाय हे असले महत्त्वाचे पेच व नेस्त्या अशा अजीबात बंद केल्यानें या कला केवळ पोषाकीच होतील. असली पोषाकी किंवा निरुपद्रवी कुस्ती अगर नेस्ती खऱ्या कुस्ती व नेस्ती या नांवास कशा लायक ठरतील ?

आणि हे महत्त्वाचे पांचपेच यांतून काढून टाकतां त्या कलांस आधुनिकत्व कसें येतें ? कारण सुधारणेच्या कळसास पोहोंचलेल्या पाश्चिमात्य व प्राच्य देशांत देखील हातपाय मोडण्याचे अनेक पेच आहेत, हें विसरून कसें चालेल ? जपानी जिजत्सु नाहीं तरी या पलीकडे काय शिकवितो ? बाक्सींगमध्यें तरी दुसरें काय आहे ? पण म्हणून काय जिजत्सु अगर बाक्सिंग कोठेंहि वर्ज केलें आहे काय ?

आपल्या येथील वज्रमुष्टी कुस्तीचे देखील क्रूरता व रानटीपणा या तत्त्वांवरच उच्चाटन झाल्यासारखें दिसतें. कारण ही कुस्ती आतां फक्त हाताला कापड बांधूनच करविण्यांत येते. दांतेरी फण्या अजीबात काढून टाकण्यांत आल्या आहेत. यायोगें कुस्तींत कांहींच जीव राहिला नाहीं. ही कुस्ती म्हणजे त्या खऱ्या कुस्तीची केवळ निर्जीव छाया म्हणून उरली आहे. अशा रीतीनें या कलेस गुदमरविण्यापेक्षां तिचे अजीबात निर्मूलन केलेलें पुरविलें. परंतु अजीबात निर्मूलन हें कलाप्रिय महाराजांस कसें आवडेल ? तेव्हां या कलारूपी सिंहीणीस तिच्या उग्र स्वरूपांतच जीवंत ठेविली पाहिजे. कमेटी बागेंत नाहीं खऱ्या सिंहीणी ठेविल्या ? त्याचप्रमाणें ही एक. कोणी तिच्या आड जाऊं नये म्हणजे झालें. तिला पिंजऱ्याबाहेर काढावयाची ती अगदीं सर्कशीप्रमाणें कामाचे अगदीं ऐन

वेळीं व तेवढ्यापुरतीच. थोडक्यांत या वज्रमुष्टी पहिलवानांच्या मुष्टी वज्रासारख्याच राहिल्या पाहिजेत. कापडी बनून उपयोगी नाहीं. त्यांना लढावयास नका लावूं पाहिजे तर दर दंगलांत. परंतु ज्या एखाद्या दंगलांत त्यांस लढावयास लावण्यांत येईल त्यावेळीं मात्र अगदीं वाघासिंहाप्रमाणें मनमोकळेपणानें त्यांना त्यांच्या वज्रमुष्टी वापरूं द्या. असें केल्याशिवाय कला जिवंत कशी राहणार?

हल्लीं वर्षांतून दंगल सारे तीनच वेळां होतात. यायोगें पहिलवान सुस्त राहतात. दंगल समीप आला कीं, तेवढ्या पुरती ते तयारी करतात. बाकी पुन्हां ते निष्काळजी बनून शरीराची अवहेलना करतात. असें होतां कामा नये. पहिलवान हा नेहमीं तयार पाहिजे. या साठीं वर्षांतून आणखी तीन वेळां तरी त्यांची पहाणी ठेवून त्या प्रसंगीं त्यांच्या दंगलाप्रमाणेंच कुस्त्या वगैरे लावल्या पाहिजेत. यायोगें ते सदैव तयार राहतील.

दंगलप्रसंगीं एक गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे. एकदां कां पहिलवानांच्या जोड्या लागल्या म्हणजे हे पहिलवान बाहेरच्या पहिलवानांशीं मिळून जातात व खरी चुरशीनें कुस्ती न करतां कुस्ती केल्याचा फक्त देखावा दाखवितात. या दिखाऊ व चोरट्या कुस्तींत कौशल्य असें दिसून येणेंच शक्य नसतें. यावर एक उपाय आहे व तो हा कीं, समितीनें पहिल्यानें पहिलवानांची पहाणी करावी. तेथल्या तेथें जोड न लावतां एकांत स्थळीं बसून जोड्या नक्की कराव्यात. कुस्तीच्या आदल्या दिवशीं पहिलवानांचे जामे मागवावे व त्यांवर नंबर टाकून खेळाचे दिवशीं ते ज्याचे त्यास देऊन टाकावे. अगदीं वेळेवर पहिलवानांस नंबरानेंच पुकारून त्यांस खेळावयास लावावें; म्हणजे मिळून वगैरे जाण्यास त्यांस अवधि न मिळतां कुस्त्या प्रेक्षणीय होतील.

पहिलवान लोकांच्या मुलांची ते लहान असतांच काळजी घेण्यांत आली पाहिजे. साधारण १४ वर्षांचे ते होईपर्यंत त्यांना शाळांतून शिक्षण देण्यांत यावें. यानंतर त्यांना व्यायामविद्येंत तरबेज करण्यास्तव जोडी, लेजीम, फरीगदगा, लाठी, कुस्ती, जिजत्सु, बॉक्सिंग, फेनसिंग, शारीरशास्त्र, हाडें बसविणें, मालीश वगैरेचे व्यवस्थितपणें शिक्षण देण्यांत यावें. यायोगें भावी पहिलवान सुशिक्षित, सुंदर शरीराचे व कलावान निपजून त्यांचे जागीं हल्ला

असलेले त्यांचे वाडवडील यांना देखील भावी चिंता राहणार नाहीं व सर्वांचें आयुष्य सुखकर होईल.

पहिलवान खात्यांत सध्यां याप्रमाणें जरी सुधारणा झाल्या तरी पहिलवानाबद्दल सर्वसाधारणपणें जो एकप्रकारें कनिष्ट भाव समाजांत आहे तो नष्ट होऊन त्याचे जागीं त्यांच्याबद्दल आपुलकीचा भाव उत्पन्न होऊन त्यांचा दर्जा समाजांत वाढावा आणि याचें हें प्रथमचें श्रेय महाराजांसच मिळालें पाहिजे अशी आमची खास इच्छा आहे.

पहिलवान खात्यापेक्षां विशेष महत्त्वाचें खातें म्हणजे विद्याखातें. या विद्याखात्यांत हल्लींची विद्या जी विद्यार्थ्यांस खाऊन टाकते तसि त्यांस तसें खाऊं न देतां उलट विद्यार्थ्यांनींच तीस खाऊन टाकून पचविली पाहिजे; पण असें व्हावयास विद्यार्थ्यांचे अंगीं जोम पाहिजे व तो जोम त्यांच्यांत त्यांनीं व्यायामविद्येचें पान केल्याशिवाय कसा येणार ?

या व्यायामविद्यापानाच्या दानांत अनेक अडचणी आहेत त्या प्रथम दूर केल्या पाहिजेत. महाराजांनीं या बाबतींत अद्याप पावेतों अनेक स्पृहणीय प्रयत्न केले आहेत यांत शंका नाहीं; तरीपण अजून पाहिजे तितकी सुलभता त्यांत येत नाहीं खरी. ती यावयास काय केलें पाहिजे ? याला आमच्या मतें खालील उत्तर आहेः—

मुख्य अडचण वेळेची. शाळा भरण्याची हल्लीं असलेली वेळच मुळीं चमत्कारिक आहे व त्यामुळें शाळांतून ठेविलेलें शारीरिक शिक्षण हें शारीरिक शिक्षण नसून त्याचा केवळ भास आहे. हें ठेवणाराचे मनास त्यायोगें तें ठेवल्याबद्दल कदाचित् समाधान होत असेल एवढेंच; पण त्यापासून फायदा मात्र मुळींच नाहीं. शाळा जर सकाळ व दुपार अशा दोन वेळेच्या किंवा फक्त सकाळच्याच केल्या तर हा वेळेचा प्रश्न सुटण्यासारखा आहे व आमच्या मतें हा प्रश्न सुटल्याखेरीज शारीरिक शिक्षणाचा प्रश्न सुटत नाहीं. मुंबई म्युनिसिपालिटीनें मुंबई शहरांतील प्राथमिक शाळांतून व्यायामाचा शिक्षणक्रम कसा असावा याबद्दल आम्हांस विचारणा केली होती; त्यावेळीं आम्हांस योग्य वाटला तो शिक्षणक्रम आम्हीं तीस दिला; परंतु शाळेची वेळ मात्र सकाळचीच हवी म्हणून सुचविलें होतें. सुधारलेल्या कार्यक्रमाचे अंध चरख्यांत मुंबापुरी सांपडल्यानें तेथील म्युनिसिपालिटीस ही आमची सूचना मानवली नाहींसें दिसतें व तिनें आह्मीं दिलेला शिक्षणक्रम, चालू असलेल्या

वेळांतच एक वर्षभर प्रयोग म्हणून अजमावून पहाण्याचें ठरविलें असल्याचें कळविलें आहे. बडोदें राज्यांत त्याचेंच अनुकरण होण्याचें कारण नसल्यानें शाळांची वेळ सकाळची होण्यास अडचण पडणार नाहीं असें आम्हांस वाटतें. हें वाटणें बरोबर ठरल्यास महाराजांची या कार्यातील सुकरता साधलीच म्हणून समजावें. सकाळची थंड वेळ व्यायामास फार सोइस्कर व परिणामीं हितकर म्हणून शाळांतून जो व्यायाम द्यावयाचा तो सकाळचाच दिला पाहिजे असें आमचें प्रामाणिक मत आहे. असें जर न जमलें तर सायंकाळची वेळ व्यायाम घेण्याला चांगली आहे. दुपारीं ११ वाजतां मुलें जेवून येतांच, अगर भर दुपारीं २ वाजतां, अगर सबंध दिवस अभ्यासाचे शिणानें थकल्यानंतर संध्याकाळीं ५ वाजतां त्यांच्याकडून व्यायाम करवून घेणें हें हितकारी तर नाहींच, पण उलट अत्यंत घातुक मात्र आहे.

व्यायामाच्या शिक्षणक्रमासंबंधीं पण अजून असमाधानता आहे. यांत देशी खेळांना तर विशेष प्राधान्य हवेंच. परंतु त्याबरोबर जे देशी खेळ ठेविले गेले आहेत त्यावर सफाईचा हात देखील फिरवावयास पाहिजे आहे. विद्यार्थ्यांत त्यांची गोडी उत्पन्न व्हावयास या गोष्टीची फार जरूर आहे.

याशिवाय हे खेळ खेळतांना द्यावे लागणारे हुकूम व शिकविल्या जाणाऱ्या कवायतींचे हुकूम हे नाना भाषांतून झाले आहेत; ते तसे न होऊं देतां ते एकाच भाषेंत सर्व शाळांतून असावयास पाहिजेत. या योगेंच शिक्षणक्रमांत एकसूत्रीपणा राहील. हा एकसूत्रीपणा आणण्यासाठीं हिंदी हुकुमांचा सर्व शाळांतून प्रचार झाला पाहिजे. हल्लीं हे हुकूम गुजराथी, मराठी, संस्कृत, इंग्रजी वगैरे, भाषांतून निरनिराळ्या शाळांतून दिले जातात; हे थांबणें जरूर आहे. श्रीमंतांची इच्छा पण सर्वत्र हिंदी भाषा व्हावी अशीच आहे. शिवाय तयार असलेले हिंदी हुकुम श्रीमंतांना आवडले आहेत. मग त्यांचा शिरकाव शाळांतून अजून कां होऊं नये ? हुकुमांत एकभाषीयता आली म्हणजे वाटेल तेवढ्या विद्यार्थीसमूहास एकाच हुकुमावर एकच काम करावयास सोईस्कर होऊन कामाचा प्रभावहि विद्यार्थ्यांच्या संख्येप्रमाणें वाढता पडेल.

शाळाकॉलेज व व्यायाम यांचा संपूर्ण मिलाफ करावयास वेळेची अडचण दूर करून सक्ती हा शब्द त्यांत घातला पाहिजे. सक्तीच्या शारीरिक शिक्षणाखेरीज जनतेस व्यायामाविषयीं भक्ति उत्पन्न होणें कठीण.

जनतेंत अशी व्यायामभक्ति उत्पन्न करण्यासाठीं आणखीहि कांहीं गोष्टी करणें अवश्य आहे. शाळा भरण्याच्या वेळेंत जर सूचित फरक करतां येण्यासारखा असला तरच शारीरिक शिक्षण सक्तीचें करण्यास कांहीं हरकत नाहीं. परंतु जर तें शक्य नसेल तर शाळांतील या व्यायामशाळांचें उच्चाटन करून त्या प्रत्येक वार्डवार उघडाव्यात. प्रत्येक वार्डात चांगली मोकळी जागा आणि पोहण्याचा हौद यांच्यासाठीं जागा राखून ठेवून त्यांत हवेशीर छोटीशी व्यायामशाळा बांधावी. शाळांतून ठेवण्यांत येणाऱ्या व्यायाम शिक्षकांस या व्यायामशाळा चालवावयाचें काम सोपवून देऊन सकाळसंध्याकाळ त्यांना तेथें काम करण्यास लावावें. त्यांच्याजवळ हजेरी-पत्रक देऊन शाळेंत जाणारी त्या वार्डमधील विद्यार्थीमंडळीची हजेरी लावण्याचें काम त्यांचेवर सोंपवावें. या विद्यार्थ्यांनीं सकाळीं अगर संध्याकाळीं याप्रमाणें एक वेळ तरी या व्यायामशाळेंत गेलेंच पाहिजे अशी त्यांवर सक्ती असावी. असें केल्यास वेळेचा प्रश्न सुटून विद्यार्थ्यांस मोकळ्या हवेंत मनमोकळेपणानें व्यायाम घ्यावयास सांपडून त्यांचे आयुरारोग्य वाढेल. याशिवाय व्यायामाचे नांवें शाळेंत फुकट जाणारा वेळ वांचून त्यांत शाळेचे दुसरे क्रमिक विषय घेतां येतील. व्यायाम शिक्षकांना देखील तेवढी जबाबदारी वाटून त्यांचा काम करण्याचा उत्साह वाढेल.

हे व्यायाम शिक्षक घ्यावयाचे ते देखील फक्त विशिष्ट प्रकारचा व्यायाम शिक्षणक्रम पुरा केलेले असे घ्यावे. हा शिक्षणक्रम काय ते नक्की ठरवून तो ज्यांत शिकविला जाईल अशी एखादी मध्यवर्ती संस्था काढावी. जसें ट्रेनिंग कॉलेज फार मेन व वुइमेन आहे तसेंच ही मध्यवर्ती संस्था म्हणजे ट्रेनिंग कॉलेज फार फिझिकल इन्स्ट्रक्टर्स अशी असावी. इतके या संस्थेला रूप दिल्यावर तिच्यांतून घेतल्या जाणाऱ्या व्यायाम शिक्षकांच्या पगाराचें मान देखील थोडेसें वाढविलेलें असावें. यांचा पगार वाढविल्याशिवाय व्यायामाची इभ्रत जनतेस वाटावयाची नाहीं. हा पगार व्यायामशिक्षकाचा जीवनक्रम सुखानें चालेल इतका तरी असावा.

सूचनांचा तिसरा प्रकार सार्वजनिक हिताचा. शहराची आरोग्य दृष्ट्या चांगली सोय व्हावी म्हणून महाराजांनीं ठिकठिकाणीं सुधराई—म्युनिसिप्यालिटी—स्थापन केल्या आहेत. त्या सुधराई शहराच्या आरोग्याकडे शक्य

तितके लक्ष देत आहेत; परंतु त्यांत देखील सुधराईकडून कांहीं कांहीं बाबतींत कुचराई होतें असें मोठ्या खेदानें म्हणावें लागतें.

, महाराजांनीं प्रजाजनांच्या शारीरिक उन्नतीसाठीं चौफेर लक्ष ठेवून प्रयत्न केले आहेत व आजहि ते करीत आहेत. त्यांची दृष्टि विशाल असून सूक्ष्म आहे. मोठमोठ्या गोष्टींकडे सारखें लक्ष ठेवल्यानें कांहीं कांहीं वेळेला बारिकसारिक गोष्टी नजरेआड होण्याचा संभव असतो. परंतु महाराजांचें तसें नाहीं. बारिकसारिक गोष्टींतहि त्यांचें बारिक लक्ष असतें. तरी पण दोन तीन गोष्टींकडे महाराजांचें आम्हांस अजून विशेष लक्ष खेचून घ्यावेसें वाटतें व त्या म्हणजे १ नाटकें—सिनेमा, २ दारूबंदी, व ३ वेश्या उच्चाटन.

लोकहिताच्या दृष्टीनें महाराजांनीं तमाशे बंद केले ही गोष्ट अत्युत्तम केली. परंतु याच तमाशांच्या सुधारून वाढविलेल्या आवृत्त्या ज्या नाटक—सिनेमा त्या मात्र सबंध वर्षभर दररोज रात्रींबेरात्रीं लोकांची नीति व आरोग्य यांवर राजरोसपणें हल्ला करीत आहेत. इकडे महाराजांचें अद्याप पाहिजे तसें कसें लक्ष गेलें नाहीं न कळे. सुधारणेच्या बुरख्यांतून हे पडत असलेले दरवडे लोकहिताच्या दृष्टीनें जर लवकरच थांबविले गेले नाहींत तर उगवूं पाहणाऱ्या भविष्यकाळीं याचे परिणाम कोणत्या स्वरूपांत जाणवतील हें सांगतां येणें कठीण.

या शिवाय दारूबंदी व वेश्या—उच्चाटन या दोन गोष्टी जोंपर्यन्त बंद झाल्या नाहींत तोंपर्यन्त सर्वसाधारण जनतेसाठीं बांधलेली ही भव्य आरोग्य—इमारत मजबूत पायावर नाहीं असेंच म्हणावें लागेल. दारूवर नुसते जादा कर लादून उपयोगी नाहीं. जादा कर लादणें ही फक्त उत्पन्नाची बाब होऊन बसते. हे कर जितके लादावयाचे असतील तितके खुशाल अधिक प्रमाणांत लादावे. परंतु त्याबरोबर दारू पिणें प्रत्यक्षपणें कसें बंद होईल इकडे लक्ष घातलें पाहिजे. वेश्यांचे बाबतींतहि हें तत्त्व लागू पडतें. श्रीमंतांच्या नजरेआड या गोष्टी नसणारच; तेव्हां याबद्दल अधिक विवरण नको.

महाराजांची व्यायामक्षेत्रांतील कामगिरी अत्युत्कृष्ट आहे. सबंध आयुष्य त्यांनीं प्रजा व तिची उन्नति यासाठींच वेचिलें आहे.सदा सर्वकाळ त्यांनीं याचाच विचार केला आहे व म्हणून त्यांच्या या दीर्घ परिश्रमांचें फळ म्हणून एवढी तरी प्रगति झाली आहे. बडोदें व बडोदें राज्यांतील आजच्या सुधारणा ही

कामगिरी सर्वस्वीं महाराजांचीच आहे. मनमोकळेपणा महाराजांस आवडतो व म्हणूनच आम्हीं या निबंधांत मनमोकळेपणानें व अत्यंत आदरानें ज्या कांहीं करतां आल्या त्या सूचना केल्या आहेत. प्रजापिता या नात्यानें मुलांच्या कल्याणार्थ ते त्याचा जरूर तो उपयोग करतील अशी आम्हांस खात्री आहे.

व्यायामक्षेत्रांत श्रीमंतांनीं याप्रमाणें आजपर्यन्त घातलेल्या लक्षाचा हा असा धांवत पळत आढावा घेतला आहे. यांत कालाच्या दृष्टीनें बरेच मोठमोठे खाडे राहिले आहेत व माहिती देखील ठोकळ मानानें दिली आहे. याला दोन कारणें आहेत. एक तर हें लिखाण स्वतंत्र पुस्तक म्हणून बाहेर पडावयाचें नसून महाराजांच्या वाढदिवसानिमित्त हा जो खास ग्रंथ बाहेर पडत आहे त्यांत एक लेख म्हणून येत आहे. आणि लेख म्हणजे कांहीं पुस्तक नव्हे. दुसरें, जरी महाराजांनीं या बाबतींत स्वतः अनेक प्रयत्न केले आहेत तरी सरकारीरीत्या त्यांची असलेली नोंद मिळवितां न आल्यानें स्वतः-जवळ जेवढी माहिती आहे तेवढ्यांतलाच कांहीं भाग येथें दिला आहे. या बाबतींतील महाराजांच्या सर्व प्रयत्नांचें एक साद्यंत असें पुस्तक तयार होणें जरूर आहे.

आज मात्र ज्या या वाढदिवस मंडळानें महाराजांची व्यायामक्षेत्रांतील अगदीं साधारण अशी ही रूपरेखा आंखून दाखविण्याची आम्हांस ही जी सुसंधि दिली त्याबद्दल त्या मंडळाचे आभार मानणें जरूर आहे व ते आम्हीं मनःपूर्वक मानतों. या निमित्तानें कां होईना पण या अप्रगट विषयास थोडें फार प्रगट होतां आलें.

परिशिष्ट १

पदरीं असलेलें नामांकित पहिलवान.

वज्रमुष्टी

वज्रमुष्टीचे आखाडे बडोद्यांत स्थापन करणारे मूळ पहिलवान हनमा जेठी व नरसा जेठी हे होत. पुढें महाराजांचे अमदानींत जे उत्तम म्हणून गणले गेले ते खालील प्रमाणेंः—

१ झंपा अप्पा, रामा अप्पा, हनुमा अप्पा, नरसा अप्पा, कृष्णा अप्पा, अब्बया अप्पा. ही मंडळी वज्रमुष्टीची कुस्ती अत्यंत चुरशीनें लढत. यांची लढाई म्हणजे घामाचे ऐवजीं रक्तस्नान होत असे. या वज्रमुष्टी वनगाईच्या शिंगाच्या केलेल्या असतात.

येथील पहिली कुस्ती म्हणजे झंपा अप्पा व अब्बय्या यांची झाली. ती फारच नामी झाली. यांचे मार व बंदेश फुलझडीसारखे होत. झंपा अप्पांची उंची ६ फूट २ इंच असल्यानें यांचे हात समोरच्या गड्यास सहज लागत. या कुस्तीच प्रसंगीं महाराजांनीं प्रसन्न होऊन या दोन्हीहि योध्यांस सोन्याचीं कडीं व पोषाक बक्षीस दिले.

तशीच दुसरी कुस्ती नरसा अप्पा व हनुमा अप्पा यांची झाली. ही तडजोडीची कुस्ती होऊन दोन्ही पहिलवानांचीं शरीरें रक्तानें नाहल्यासारखी दिसत होतीं. या उभयतां पहिलवानांस महाराजांनीं सोन्याचीं कडीं आणि पोशाख देऊन संतुष्ट केलें. या नंतरची कुस्ती नरसाजेठी, गुंडा जेठी व तुकडीदार बाळकृष्ण यांची झाली व या जोडीस देखील कडीं व पोषाक देण्यांत आला. नंतर कृष्ण-नप्पा जमादार व झंपाप्पा जमादार यांची कुस्ती झाली. यांना तीन महि-न्यांचा पगार बहाल करण्यांत आला. आणि शेवटची कुस्ती गुंडाप्पा नरसाप्पा व तिमाप्पा कृष्णाप्पा यांची झाली. ही अतिशय प्रेक्षणीय अशी झाली. कै. श्रीमंत भाऊसाहेब मुजुमदार यांच्या विनंतीवरून महाराजांनीं हात करण्याची आज्ञा दिली होती. यानंतर कचकडें हें हत्यार वापरण्याचें बंद झालें.

पंजाबी पहिलवान

या पहिलवानांचे अग्रणी जमाल पहिलवान होत. यांना गांव इनाम दिलें होतें. यांचा कसोटा नांवाचा मानेवरील भार कोणासहि सहन होत नसे. शेकडों दूरदूरचे पहिलवान यांचे पुढें हात टेकून गेले. यांना श्रीमंत कै. खंडे-राव महाराजांनीं गुरज दिला होता.

यांशिवायचे अद्वितीय पहिलवान म्हटले म्हणजे गजराज, हरका जेठी, भायाजी, समदु, मुल्लाजी, हनुमान हरखा, दुर्गा गंगाराम, समनखा (लोटन), मुंजा जेठी, चौधरी, रमजान, सयदबापू, अजीजगुंडा, गाभा, नरहरी, कनकाप्पा चलपति, तिम्मा अप्पा, कादर, भगीरथ हरखा.

भगीरथ हरखा यांना महाराजांनीं पहिलवानखात्याचे व्यवस्थापक नेमले होते. हे आतां पेनशनर असून शाळाखात्यांत शिक्षकाचें काम करतात. यांनीं मल्लविद्येवर एक पुस्तक लिहिलें असून त श्रीसयाजीसाहित्यमालेंत प्रसिद्ध झालें आहे.

हनुमान, कनकाअप्पा, पुंजा जेठी, सैयद मुल्लाजी यांच्या कुस्त्या तडफीच्या होत. दुर्गा गंगाराम हे शरीरानें फारच मोठे होते. यांची कुस्ती महाराजांना फार आवडे. यांना अनेक इनामें मिळालीं आहेत. यांचें शरीर विशेष मोठें असल्यानें यांची लढत साधारण असे. तींत तडफ दिसून येत नसे.

रमजान व अजीज गुंदा यांची कुस्ती चांगली होई. यांचीं शरीरें चांगलीं होतीं. अजीज वारले. रमजान हे पेनशनर आहेत. कनकाअप्पा चलपति आणि पुंजा जेठा यांची जोड वाखाणण्यासारखी होती. कनकाअप्पा आज पहिलवान खात्यांत व्यवस्थापकाचें काम करीत आहेत.

तिमाप्पा पेनशन घेऊन सारणेश्वर व्यायामशाळा चालवीत आहेत. यांनीं गुर्जरबंधूंस व्यायामाचा नाद लाविला.

आज नोकरींत असलेले पहिल्या प्रतीचे पहिलवान म्हणजे दोन महमद, बुटाजी कृष्णाप्पा, बाळाप्पा, गोविंदाप्पा हे होत.

दुसऱ्या प्रतीच्या पहिलवानांत अलादत्ता, कनकाप्पा, नरसाप्पा, जहुरुद्दीन, गुंडाप्पा, रामकृष्ण, रंगा अप्पा व महमद हे मोडतात.

दोन महंमद हे चांगले खेळतात. कृष्णाप्पा व अलादना यांच्या कुस्त्या वाखाणण्यासारख्या होतात. बुटा हे प्रथम चांगले खेळले, परंतु अलीकडे ते नेहमीं आजारी असतात. रामकृष्ण व रंगाप्पा हे होतकरू पठ्ठे आहेत.

पहिलवान लोकांचे पगार पूर्वीं फारच कमी असत. परंतु महाराजसाहेब यांनीं कृपावंत होऊन ते दुप्पटीनें वाढविले आहेत हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

परिशिष्ट २

आवडते घोडे

खालील घोड्यांचा आवडीच्या बाबतींत प्रत पहिली गणली जाईल; कारण हे घोडे महाराजांच्या विशेष आवडीचे आहेत.

नाव.	जात.	नाव.	जात.
१ परीरूप.	अरबी.	८ सबराय	इंग्लिश.
२ हामदम.	,,	९ तारा.	,,
३ दिलपसंत.	,,	१० तसोवर.	,,
४ मतीन.	व्हेलर.	११ चटक.	,,
५ गुलजार.	इंग्लिश.	१२ लेली घोडी.	,,
६ प्यारा.	अरब.	१३ ज्युवेल ,,	,,
७ मुनीवर.	,,	१४ सीता. ,,	,,

आवडीच्या बाबतींत खालील घोड्यांची प्रत दुसरी आहे.

नांव.	जात.	नांव.	जात.
१ बनराज.	अरबी.	११ दिलनिसार.	इंग्लिश.
२ भानू.	,,	१२ माफीक	व्हेलर.
३ मोबीन.	,,	१३ हसीना घोडी.	,,
४ हरणीया.	व्हेलर.	१४ पिटर.	,,
५ शहाजादा.	अरबी.	१५ डायना घोडी.	,,
६ बिचवा.	,,	१६ रारा.	इंग्लिश.
७ छलबल.	,,	१७ सिस्टरस्यू.	,,
८ मर्द्रीसी.	मद्रासी.	१८ लेलाय.	,,
९ डायना घोडी	इंग्लिश	१९ बून.	मद्रासी.
१० रफीक.	,,	२० महेबुब.	इंग्लिश.

परिशिष्ट ३

बडोद्यांतील स्काउट ट्रुप्स.

१	इगल ट्रुप	सुर्वे.
२	पी. एफ ट्रुप	दशपांडे.
३	बडोदा हायस्कूल ट्रुप	नातु.
४	बडोदा मिडल स्कूल ट्रुप	प्रधान.
५	एम. सी हायस्कूल ट्रुप	देशपांडे.
६	एलिफंट ट्रुप	निगोस्कर.
७	एफ. पी. ट्रुप	
८	कारेली बाग आर्यसमाज ट्रुप ...	पंडित शांतिप्रीय.

तरुणामध्यें उत्साह उत्पन्न करण्याबद्दल या सर्वांचें अभिनंदन करतों.

श्री

श्रीसयाजीगौरवग्रंथ

भाग तिसरा

संकीर्ण लेख

Greetings

My sincerest felicitations to H. H. The Maharaja Saheb of Baroda on his birthday.

I take this opportunity to express my deep regard for his personality, and my appreciation of his great gifts as a ruler of the peoples, his far-sighted statesmanship and wisdom which have made Baroda one of the most prosperous and progressive states of India. His generosity, as we all know, has not been limited to his neighbourhood but come to the aid of indigenous enterprise all over India, helping the cause of practical idealism which may truly benefit our peoples. It is a rare power of uniting in his vision the undying traditions of Indian thought and culture with the spirit of Modern Age which, I believe, specially distinguishes His Highness' genius as a ruler.

I fervently pray that he may live for many more years to continue his beneficient service to India and humanity.

RABINDRANATH TAGORE.

Some Impressions.

(By Mr. Louis Broomfield.)

When confronted by the honour of writing of His Highness, the Maharaja Gaekwar of Baroda, I feel at once a great sense of discouragement, even of futility. It is not easy to write of great men, and much less easy when their qualities and virtues are those peculiar ones which Baroda and India and the world have come to know reside in the character of His Highness. It is not difficult to write of the wealth of a great man, or of his honours and his titles, of the pomp and ceremony which surround him. Kings are commonplace but great men are rare. Great men who are good men are even less familiar to a long suffering world. So when I attempt to write of His Highness I feel a profound sense of inadequacy and humility. I find too that it is difficult to repeat what Baroda and India and the world already know.

I saw His Highness the first time far from the flat hot plains of his beloved Baroda in a country of mountains and snow. In one sense a novelist makes his living out of people, and trades in faces as a silk merchant trades in silks. Instinctively he looks upon a new face as the index of a new character even if he has no talent for it. He must in the end learn by experience how much is revealed by the face of any man whether king or beggar. When I first saw His Highness I did not know who he was. I was aware only that I had seen an extraordinary new face. Instinct said, "This is a face upon which is written kindliness and humour, tolerance and intellect, simplicity and dignity, honour and responsibility. This is a man to whom one might go in great trouble, and find aid and understanding and tolerance." Before the day was out

I learned that this fine rare face belonged to His Highness the Maharaja Gaekwar of Baroda.

India is on the opposite side of the earth from America and Americans suffer a profound loss from knowing too little about India and Indians. When His Highness first honoured me with his acquaintance, I knew no Indians and India was a remote country, vague, romantic, beautiful and a little tragic. The India I knew was an India of novels and poetry and legend—a beautiful India but not altogether a real one. For a hundred years one had been taught that the Indians were a mystical, emotional people who did not understand government and were capable of governing only by force and wars and conquest. One had been taught to believe that India was an immensely ancient country, tired and apathetic. It was His Highness himself who destroyed all those illusions and showed me the real India, the India reborn from the dust of immense antiquity.

For months His Highness honoured me with his interest, and always the talk was of India, her great problems in religion and politics and economics. Some times we walked and sometimes we drove through the snow in a great sleigh drawn by four horses. He was in Switzerland on the opposite side of the earth from India, but his heart and his spirit were not in Switzerland at all. Clearly they were in Baroda. Here was a ruler who lived for his people and his State. Whatever interested him or caught his attention was turned towards India and Baroda. Sometimes it was a locomotive or a new way of cultivating the land or a new system of education, and always the thought was, "Could this be used in Baroda? Would it help my people?" With each day I came to know more and

more that my instinct had been right in the first instant when I saw His Highness across the room. I had seen him in that moment in ignorance, not as a ruler but simply as a man, and the face of the man had not lied. The qualities which one saw in it became clearer each day. I came to know in all humbleness a great feeling of reverence and respect. This was not only a ruler and a great man but he was also simple and intensely human in that remote Swiss town. I did not see him as a ruler surrounded by pomp and glory but simply as a man, ill and suffering, who spent all his hours waking occupied by state papers and thoughts for his people in distant India. He had no other life but that. I came to know how much self-sacrifice a ruler could practice. This was a King who was the faithful servant of his people, a ruler who was a benevolent father.

Months passed and His Highness honoured me by coming to my house. Always we talked of India and presently he roused in me a belief that if I never came to know India I should go into my grave deprived of a great and rich experience. While I listened to him I knew that I must go to India and come to know Indians and to number them among my friends, and so in less than a year after I had seen him for the first time I was on my way there.

I left a Europe exhausted, timid, stricken and old, and came to an India which seemed young and full of faith, an India reborn, stirring with vigor, determined to settle her problems and cast off the shackles of count-less paralysing traditions. One had the impression of a giant stirring slowly out of a long sleep. One sensed it in the grave men returning from London. One sensed it in the students and in the middle-aged men and women making sacrifices for their country.

For me, this new India was a revelation. It seemed to me that the world knew all too little of it—the world which still thought of India as wrapped in a long sleep of tradition and mysticism and indifference. After the weariness of Europe, the great slow stirring of India was indescribably exciting. Europe had faith in nothing, India believed in the future and was determined to mould it as she chose.

When I said to Indians or Europeans that I meant first of all to go to Baroda, I was answered by nothing but praise. More than one said, "It is a pity that you go first to Baroda, for after it the rest of India will seem a disappointment."

So I went to Baroda and saw the schools and college, the State railroad, the fine system of pure water supply, the experimental station for farmers, the fine library. I saw much, far more than I could put into a brief article. One would need a whole book for it. This was a fine modern State with everything a people needed. This was a government which any people in the world might envy. In it were men and women who were not strange to me, separated by traditions and feelings which I as an American, could not understand. They were men and women who one felt at once were friends, who were kindly, fantastically hospitable, who saw life in the same way and laughed at the same jokes. This was a happy State. In it one had a sense of peace and confidence.

It seemed to me that some one had been stirring in Baroda long before the rest of India had begun to waken from her long sleep. This was what India might become. This was the answer to those who said, "India cannot solve her hopelessly complex problems. Indians do not understand efficient government. Indians cannot

modernize their own state." Here in Baroda was a concrete undeniable answer. One had only to reply, "Look at Baroda !"

And presently I came to understand that someone *had* been stirring in Baroda long before the rest of India had begun to waken. It was His Highness. He had been stirring long before I was born. He had had ideas. He had seen the way out—a way which he saw before any other man in India. And he had not only had the ideas, and seen the way, but he had had the will and the energy to be untroubled by the most immense prejudices and difficulties. He was not only a wise and good man but a great man as well. And when one saw him in his palace, one was aware that he was still the same man who had travelled through half the world as a good father and a good citizen seeking what treasures he might bring back to his own country. He was a King to whom the most humble of his subjects might come when in trouble. A great man!

I am grateful to His Highness for the honour of knowing him. In moments of discouragement and despair, in a world torn and distracted and disillusioned, one may recover faith and courage by turning towards the light of dignity and goodness, of conscience and good faith, shed by such a ruler and such a man. I am grateful to him forever for the richness he has brought into my life through knowing him and through him knowing India and the Indian people. I am presumptious enough to say that I feel for His Highness an immense affection born of his humanness, his gentleness and his strength—an affection which all those who have ever known him cannot but feel. Baroda and India have been blessed by the presence of a magnificent ruler who has shown the way and by a great patriot who is a simple, human man.

Some Fundamental Thoughts of a Prince.

(By Prof. Alban G. Widgery.) *

The distance of many years from the time of my close contact with His Highness Sayaji Rao III, Maharaja of Baroda, has taken nothing from the admiration I formed for him as a ruler and as a man. The philosopher who has been brought into active relations with many men of different races and countries is apt to seek beneath the passing events and varied feelings of day by day enduring types of personality. He seeks to learn something of the fundamental thoughts of those who impress him as personalities of a rare order. His Highness has not to wait for the future for the recognition of his outstanding eminence in the history of Indian princes. Baroda on his accession to power was like a mediæval principality; today it has all the essential features of a progressive modern state. It has been this position of central power which he has held and holds, which in the social conditions of the past fifty years has enabled a mind at once so receptive and so active to inaugurate and to carry through the practical policies which have introduced the chief benefits of modern civilisation to his people. A man of unwavering courage when once convinced of the value of a policy, he would enforce it even in face of the opposition of his subjects, knowing that in due course they would have cause to thank him.

More than with his strength of will, His Highness impressed me with his unceasing reflection on the pro-

* Professor of Philosophy, Duke University, Durham, N.C., U.S.A., Formerly Stanton Lecturer in the University of Cambridge; and Professor of Philosophy and Comparative Religion, Baroda, India.

blems confronting him and on the general question of how in any way he could advance the welfare of his people. Again and again his long hesitasion in arriving at a decision on any matter of moderate or great importance—a hesitation often borne impatiently by those around him—was due to his thinking out all sides of a question, usually on the basis of opinions gathered from a number of persons of differing status and viewpoints. In meeting people for the first time he would endeavour to find out their main interests, and was an attentive and receptive listener to what they told, interrupting only to ask questions to clear up doubts in his mind. With a retentive memory he thus acquired a wealth of ideas on a great variety of sides of life and human knowledge. With some of the more thoughtful of those in frequent contact with him he would engage in discussions on diverse subjects or in the reading of books of general, or of specifically occidental or oriental interest. The majority of those who know him or of him in India or elsewhere will think of him chiefly in relation with his great practical achievements, which have placed him in the forefront of statesmanlike monarchs. But there has been another definite feature of his life—a broad and intense thoughtfulness. This not only accounts for much in his impressive personality, but it has been the basis of much of his practical action. Engaged through a number of years in regular—often daily—discussions with him, some of which formed the substance of my "Outlines of a Philosophy of Life," and having edited his "Speeches and Addresses: 1877-1927" delivered during the first fifty years of his reign, it is to some remarks on His Highness' thought as I have understood it that I devote myself here.

With a keen and critical mind, intensely active, the Maharaja's intellectual interests have been very wide. He has always enjoyed a good book of almost any kind. Nevertheless, more often than not, his intellectual activities have had a practical motive. He has had a persistent interest in ethics, and a considerable part of his reading and thought has been in this direction. He has not concerned himself so much with ultimate metaphysical problems as with the general questions bearing on actual conduct. Consequently, he has maintained what might be called a directness and simplicity in his ethical attitude. Life, no less than theoretical enquiry, has taught him that pleasure is not the chief aim of conduct. It is not seldom that duty conflicts with pleasure. Though he has accorded duty undisputed precedence over pleasure, neither in theory or in practice has he shown any marked approval of asceticism as such. True, considering the luxury open to him he has lived simply and in some things he has been more ascetic than otherwise—as for example in his complete abstinence from intoxicants and his very rare smoking. Nevertheless, he has always provided in princely fashion for the pleasure of others. Duty for him in conformity with ancient Hindu ideas, and one may note also in agreement with the ethical philosophy of the late British philosopher, F. H. Bradley, is an expression of the requirements of one's station in life. In a speech on " The Dignity of Service" delivered in April, 1917, the Maharaja definitely stated this position. "Every man has a definite place in society. Every one of us from the king to the pauper has to do his duty either as master or servant." "From a moral point of view that service which is instrumental in procuring the greatest good of our fellow-beings is the best,

and that which entails greatest loss on others is the worst." As the ruler of a state he had certain functions to perform, and the opinion may be ventured that taking his life as a whole no ruler in modern history has worked more assiduously in keeping in close touch with all sides of his task. In fact, the complaint not infrequently made against him that he retained too many decisions in his own power may be answered in saying that he felt that the responsibility fell ultimately upon himself, and he would not shirk the arduous duties involved in shouldering it.

Duty, though implying a sense of obligation, has been for the Maharaja no abstract concept. Rather he has filled out the idea to include the obligation to promote all sorts of values on all sides of life. It has had a truly catholic content, ranging from physical welfare to the higher experiences of religion. He has been a pioneer in the opposition to the traditional maltreatment of the so-called "Untouchables," urging intellectual and practical arguments against it. Thus in the course of a closely reasoned speech delivered in March, 1918, he said, "Ignorant prejudice and class fanaticism cannot for ever withstand the pressure of scientific thought and the forces of social regeneration, which are remoulding the outlook and temper of thousands of our countrymen." "It is unwise to over-emphasise differences. Nowhere is there any authority for the view that VARNA is by birth and that, whereas personal merit counts for nothing, the accident of birth is everything." His political attitude may also be associated with these underlying ideas of duty. In that his Indian background again manifested itself. Traditional Hindu theory of government recognises the position, functions, and duties of a personal sovereign. Prepared to perform

assiduously the duties of the office, the Maharaja's political principles have involved the maintenance of such a conception of kingly power. But no one who has travelled and discussed political questions so much as he has done in his long life could remain entirely uninfluenced by the democratic tendencies of modern government. Consequently, he has taken a number of steps towards giving some voice to his subjects in the discussion of policies of municipalities and of the State.

His Highness has been deeply interested in religion, both in the development of a modern conception of it and in finding a satisfactory answer to the question how traditional practical forms of religion should be regarded. In present conditions the Maharaja is convinced that religion needs external organisation, and in order to promote their efficiency for modern life he has made provision for the education of priests. Realising this need of practical religious expression his contacts with anti-religious literature and persons have not led him to any attitude of denial of the inner significance of religion. Though admitting the presence of much superstition both in practices and in the manner of their interpretation he has persistently held to the essential importance of the significance of religion. In a speech delivered in February, 1911, he maintained that "Man is essentially a religious being, and no nation can subsist without some religious beliefs, widely held and conformed with in conduct. Religion is a factor of life which, if it be based on true foundations, helps in its evolution." Later in April, 1917, he said, "The object of religion as well as every other good institution ought to be to develop fully the different faculties of men." Recognising something of value in religious ceremonies he frequently talked of them as symbols, as forms of

dramatic representation. Like many statesmen and rulers he looked upon religious divisions and the conflicts to which they lead as opposed to the fundamentals of true religion. The way to overcome such antagonisms he conceived to be through a closer and more serious study of the different religions. Such study he promoted in a number of ways, especially through the encouragement of the writing and publishing books on religion, and by bringing persons to his State to give lectures on religion. Some of my own duties during seven years in the service of the State were in this direction. They resulted in a number of literary contributions, including my own "Comparative Study of Religions" ; Professor M. A. Buch's "Zorastrian Ethics" ; "Hindu Ethics" ; "The Philosophy of Sankara" ; Professor Rehman's "The Philosophy and Theology of Averroes" ; my joint work with Professor A. K. Trivedi "Niti Vivechana"; and many other publications in Marathi and Gujarati. His Highness' interest in the promotion and purification of religion has not abated as he has grown older, in spite of the slowness with which results appear in this side of social and individual life.

A man's attitude is not to be fully known simply in what he says and does: it has also in some degree to be felt, intuitively apprehended. During some years of very frequent contact with him on his personal staff, I came to the conviction, which was increasingly strengthened, that His Highness has a deeply rooted religious disposition, which has been the basis of the courage and equanimity of mind with which he has borne not merely disappointments as a ruler, but also many personal bereavements. This religious disposition has formed the background of the seriousness and intensity with which he has devoted himself to the welfare of his subjects.

Sayajirao Gaekwar---The Man.

(By Frank Dorte, LL. B.)

It has been rightly observed from the earliest times that one man may sustain several characters or personalities. "Unus homo sustinet pluras personas," says Justinian, and, of course, the higher the position of the man the more numerous and diversified are the characters that are vested in his person.

There are probably few living men who afford a better exemplification of this truism than Maharaja Sayajirao III, and worthier pens than mine will no doubt tell Posterity of his life work as a ruler, as an administrator and law-giver, as an indefatigable pursuer of knowledge, and an incessant toiler for the welfare, education and improvement of his people.

They will describe the successive achievements by which the Maratha boy, who became Maharaja at the age of twelve, has made Baroda what it actually now is, and himself, its ruler, a pattern to all Indian princes. They will relate his travels to every part of the world to acquire first hand knowledge of modern civilization, of Western culture, of German technical efficiency, of American business methods, and of every detail of administration and reform that could be usefully incorporated in the Government of his State. They will describe the happy fruition of his labours and how, in due course, Baroda was endowed by him with the inestimable benefits of codification of its laws, of compulsory education, of an adequate water supply, of an efficient railway system, and countless other reforms and improvements that will ever be associated with his name.

But perhaps it may be permitted to one who has been privileged to attend on His Highness and be closely associated with him as one of his A. D. C.s on his last European trip to record a few impressions—not of the ruler of Baroda--but of Sayajirao Gaekwar THE MAN.

Simple as it may seem, it is really no easy task to delineate the character of one possessing, as he does, so many sides to his personality, and the best course is perhaps to mention them in the order in which they impress themselves on the observer.

His thirst for Knowledge.

Taken then, in this natural order, one is probably struck first of all with the Maharaja's unquenchable thirst for knowledge, and whether he is more eager to acquire knowledge for its own sake or for the sake of imparting it to others, it were really difficult to say. Although probably one of the most widely travelled and consequently one of the best informed men of the age, His Highness is ever seeking for new things in every sphere and department of life, and, always subconciously, with a view to utilising such knowledge for the benefit of his State. Thus it is that, in the course of his world travels, he has not only made himself familiar with all established and generally adopted Western methods, but he has also kept a vigilant look out for every new invention in the technical and scientific worlds which might be worth studying and recording. No trouble or expense is deemed too great in promoting these researches and, while travelling in Europe, he will think nothing of sending his officers on a 24 hours journey to inquire into and report to him on the merits of some new

invention, of some scientific discovery, or perhaps of some new medical serum of which he may have casually heard and that may benefit humanity.

This eagerness for knowledge extends from the greatest things that matter right down to the smallest—one might almost say, from the sublime to the ridiculous. This of course is said in no carping spirit, but to point the admiration we all feel that an intellect of such magnitude and ever preoccupied with problems of the first importance, should deem no detail of life too small or too trival if its study can in any way add to the welfare or betterment of his people. How well we all remember His Highness's keen interest in the "Amusement Park" at Felixstowe, the English watering place on the East Coast, where we sought refuge last summer from the heat wave of London. The writer was in attendance on His Highness one morning and strolling with him on the sea front in the course of our daily constitutional walk, when the various attractions of the "Amusement Park" happened to catch his notice. The miniature golf, the model yacht pond, the scenic railway, the boating pool, the rifle range, and many other side shows were all inspected in turn ; but I think the peak of the Maharaja's interest was reached when he heard that these amusements were not provided by private enterprise for commercial gain but were planned and subsidised by the Town Corporation in order to offer suitable recreation at popular prices to the less opulent class of their visitors and their families, thus both catering for the wants of those who could not afford the more expensive entertainments and incidentally adding to the attractions and therefore to the publicity campaign of their Town.

This combining of the Corporation's charitable interest in the welfare of the humbler classes with its keen eye to business and publicity appealed strongly to the Maharaja's imagination, and orders were given forthwith that the Mayor should be presented to him and that a detailed inspection of the Amusement Park should be made by his officers, so that all necessary details both of the attractions provided and the financial side thereof might be duly recorded, classified and filed for future use in Baroda. If some day the recreation grounds of that happy State are endowed with attractions on the Felixstowe pattern, and His Highness' loyal subjects, when the day's toil is o'er, take their diversion in boating pools, flip-flaps and scenic railways, that constitutional walk on the sea front in August 1932 will not have been taken in vain !

His Passion For System.

His passion for system is the next trait of his character which must be recorded, and one to which he has always attached a special importance. When he first entered on his active duties as ruler and began to govern in person, the system and method which he found in the various departments of State left much to be desired. The powers of the various offficials were not determind, no general principle of administration existed for their guidance, and he had personally to go into every question, no matter how petty or trivial, that was brought before him. Mr. Sergeant * relates that in 1902 he was asked to sanction the expenditure of less than eight annas for candles when he rode one night to the Residency on an elephant, the expenditure of one rupee eight annas on the purchase of gunny-sacks, and the

* The Ruler of Baroda. p. 59

transfer of one acre from waste to arable land. In 1883 he was asked to agree to the grant of a quarter acre of land for sinking a public well. In 1885 the question of a monthly rent of four rupees for a house to be used as a village school required his consent. Some years later he noted in an order that he had spent time and energy in disposing of cases asking for sanctions for a door-handle and a mat! It did not take long to convince a man of the Maharaja's mental calibre that a system—or rather the lack of it—that took up his valuable time over such trifles needed thorough overhauling. He at once set to work to improve, reform and reconstruct everything that he found deficient, and the result of his life work stands revealed in the methods which have made Baroda what it is to-day, one of the best organised and administered of Indian States. But a man becomes what his environment has made him, and little wonder therefore that the ruler who was the architect of these methods should himself become so permeated by system that it has become to him a second nature. As in the case of his search for knowledge, his love of system extends from the greatest things to the smallest, and this applies even to the ordering and regulating of his personal life. As in his early days when his life was regulated by the clock, so it is now, and, excepting that a little more recreation has been admitted into his daily programme in deference to his advancing years, every hour of his life is mapped out to this very day, and work, relaxation, meals, and exercise succeed each other in accordance with a precisely ordered schedule. "The amount of physical exercise may have diminished", says Sergeant, "but its regularity never". The whole of Maharaja Gaekwar's individuality stands revealed in these words.

This devotion to system and thoroughness of method, which have been throughout the key note and religion of his life, are only equalled by his passion for inculcating them to others and especially to his officers, and every opportunity is seized to carry out this education. To see His Highness detect a weak spot or a deficiency either in an important matter of State or even in a minor detail of his service; to watch his fertile mind work out and calculate not only the appropriate remedy but the concrete application of it in the form of an educative object lesson to the department or officer concerned is indeed an education in itself.

His Broadmindedness as regards the views of others.

Although a man of sound and rapid judgment, the Maharaja was never one who could not brook opposition, and he is perhaps unique among Indian Princes in his toleration of opinions contrary to his own. He has liked and still likes, says Mr. Sergeant, to hear the honest views of other men. What he has always demanded is that he shall be convinced before he gives way; and being, in his own words, logical and argumentative, he can only be convinced by the exertion of his opponent's full reasoning powers. This spirit of toleration is exemplified in one of his Huzur Orders intended as a guide for his officers, in which, referring to the subject of divergences of opinion, he says: "In some cases where His Highness has certain inclinations or convictions of his own, he yields to the pressing recommendations of the higher officials, either out of deference to their position, or in order to test their capacities and to allow them to show results in their own way, so that they may not be discouraged for want of sufficient latitude. He never fails, however, to express his own views, even when giving sanction against those views." *

In his private life and in all his social intercourse, the same broadmindedness and tolerance stand revealed and his solicitude for the views of others, his deference to opinions divergent to his own, and his dispassionate conduct of every enquiry and friendly debate, are one of the greatest charms of his character, which all who are privileged to have contact with him almost immediately appreciate.

His Religious Tolarance.

It is not surprising that a man possessing such an extremely broad and catholic outlook should have extended to religious matters the same spirit of tolerance, founded on his belief in the common principles underlying the different creeds. Although Baroda is more than four-fifths Hindu, and the Maharaja was brought up in boyhood strictly in the Hindu faith, he has subjects belonging to very many different religions and castes, and religious impartiality has always been a keynote of his rule. While he observes the Hindu festivals and performs the rites which his Hindu subjects expect of him, he also patronises the Mahommedan festivals and furthermore made a handsome contribution to the cost of renovating the Jumma Masjid, the great mosque of the capital, in 1908–1914. In addition to his impartiality, he has always been a keen student of comparative theology and religious history, and has taken many active steps at various times to promote the study and pursuit thereof. Dispite this tolerance, he has personally very few religious preferences, and, as he once himself remarked: "I really could not say whether I think the Vedas more authoritative, or the Bible, or the Koran, or the Avestha." But where the Maharaja has always held definite views and spoken them in no uncertain way has been in his campaign against caste and

superstitions and particulars where the abuse of religion and ceremonial, which, as he says, "only feeds self-interest and fattens priestcraft" was concerned. Nor does he approve of the religious idlers who at one time were roaming over the country. "They must be trained", said the Maharaja in 1904, * " and they must have something to say. He who surrenders life to help his fellows is a saint, but not he who becomes a beggar to avoid labour or responsibility". A better definition of the border line between the use and abuse of religion could hardly be conceived.

His Love of Simplicity.

While His Highness has always fostered valuable friendships and has naturally made many friends not only among rulers of other States but among leaders of thought, art, and science in the course of his world travels, his personal tastes and private life have always shown that love of simplicity which is the hall-mark of true greatness. Pomp and ceremony he appraises at their true value, and his alert mind is quick to distinguish between the shadow and the substance, between the hollow trappings of social position and the true character of the man whom he admits to his friendship. "Seeketh the moralite thereof, gude man, seeketh the fruitte, and let the chaffe be still". † Chaucer wrote those words of wisdom in the quaint old style of his age, but they might well have been uttered by Maharaja Sayajirao. This discrimination in making friendships and the simplicity of his personal tastes are constantly shown in his private life. Thus, while he

* In his inaugural address to the Indian National Social Congress reported in The Ruler of Baroda p. 214.

† Prologue to the Canterbury Tales.

accepts and returns social entertainment befitting his position, and, when in India, complies with the ceremonial inseparable from his exalted rank, he often seeks his real pleasure and relaxation in the company of a few well chosen friends. Not that he ever forgets that he is "the Maharaja" or the respect and deference that are due to him, but just that he likes to escape now and then from his personality of ruler, and, discarding for a while the cares of office, to become the simple, unpretentious and homely gentleman. It is in such moments as these that he stands revealed as the man, and temporarily freed from the obsession of his rank, is just his natural self. How well one perceives this delightful trait of His Highness' personality when he pays informal visits to the homes of his friends; his unfeigned pleasure at partaking of a simple cup of tea, with perhaps just a stroll in the garden or a game of bridge afterwards, and the genuine ring of sincerity in his voice when saying: "how nice to be again among friends"— truly betokening that what the heart feels the lips express—will not easily be forgotten.

His Personal Qualities.

No study of the Maharaja's personality would be complete without a passing reference to a few other traits that adorn his character as a man as distinguished from a ruler. His stoicism and patient endurance of long periods of ill-health, his fortitude when domestic sorrows have clouded his life, his genuine and unpretentious charity, his keen sense of justice, and lastly his constant thoughtfulness and consideration for others and particularly for those attending on him, are too well-known to be re-stated. But these truly human

qualities have endeared Sayajirao Gaekwar to all who know him, and changed his service into a labour of love.

Such a man needs an outlet for his higher aspirations, and this he has found in his love of the beautiful, both in the world of art and the realm of nature. To his love of art are due the magnificient collections both of European paintings and of Indian art with which he has enriched the city of Baroda, the latter collection being, it is said, unrivalled anywhere in the world.

His love of nature is testified by the delight which he takes in his beautiful English home. Under the advice of expert gardeners, he has made many improvements that still further enhance the charm of its gardens, and Aldworth, once the seat of Lord Tennyson, has been his country retreat where every beauty of nature feasts the eye, and where, conscious of good work done, Maharaja Gaekwar seeks repose whenever he stands in need of it.

At one end of the Aldworth gardens is a secluded spot sacred to the memory of Tennyson, where, it is said, some of the Poet's finest work was conceived, and which, for this reason, is known to this day as the "Poet's Retreat." At the other end stands a small terrace, also secluded from the main gardens and commanding a view of such rare beauty over the Sussex country that in the past visitors have undertaken long journeys for the privilege of beholding it. To him who seeks refuge from the turmoils of the world, to the thinker, to the philosopher, this little spot is an emblem of rest and a haven of peace. Its sward is of velvet; its surroundings the choicest flowers; no sound save the warbling of birds disturbs the bliss of its perfect enchantment. "Screen off this corner completely from the rest of the gardens", said the Maharaja to his

gardeners, "so that here I may sometimes rest undisturbed and unnoticed."

"Il y a certains justes", observes a great French writer, "dont l'âme est si pure qu'il s'en exhale un baume que respirent ceux qui l'approchent." There are perhaps few men destined to live in history and in the affectionate remembrance of their people of whom this can be more truly said than of SAYAJIRAO III.

One of the Makers of Modern India.

(By Prof. Anthony X. Soares, M. A., LL. B.)

From 1875 when the twelve year old Gopalrao, as he was then known in his village home at Kavalana, was adopted by the Maharani Jamnabai and installed as Sayajirao III, the Maharaja Gaekwad has exercised a remarkable fascination over his contemporaries in India and abroad. And this not only because of the romance of his early history but also because of his uncommon personality. What species of romance attempting to link the realm of fancy and reality can compare with that of a lad born in honest peasant surroundings and brought up on common moral traditions being called upon to occupy a throne ? And such a romance gains immeasurably in interest when its hero fuses successfully the training and culture imparted in his new condition and rank into the sturdy qualities of head and heart inherited from his race and tradition, and unfolds a personality which is to leave its impress as much on the governance and people of his own State as on the thoughts and aspirations of his countrymen outside Baroda—a personality which early marked him out for one of the makers of modern India.

Sayajirao as we have said was called to the *gadi* in 1875; six years later, in 1881 he was invested with full powers of government. He was then eighteen. When he began his administration, India was travelling into a new era under omens very different from those which have burst into view during the last two decades.

In 1877, two years after the young Prince ascended the *gadi*, Queen Victoria assumed the title of the Empress of India and proclaimed : "The present occa-

sion may tend to unite in bonds of yet closer affection ourselves and our subjects, that from the highest to the humblest all may feel that under our rule the great principles of liberty, equity and justice are secured to them;" in England, Gladstone was the most dominant personality in political affairs, he who was an inspiration and a hope to the nascent self-consciousness of India. And this, because he believed with the ardour of a prophet that the relations between nations and States and races are regulated and governed by moral forces and not merely by utilitarian demands. And such, if not even stronger, was the conviction on this point of the Marquis of Ripon whose Viceroyalty (1880-1884) almost coincided with Gladstone's ministry.

When Ripon left India at the end of 1884, amid acclamations and manifestations of genuine affection from the whole country, irrespective of creed and caste, such as had not been accorded to any preceding Governor-General and has certainly not fallen to the share of any of his successors, the political horizon in India was beginning to witness the first faint streaks of a national awakening.

About this very time Swami Dayanand was denouncing the formalism and the fossilation of the prevalent Hindu faith with its castes and classes and seeking to give it vitality and elasticity by preaching a return to the faith of the early Aryans—to the faith of the Vedas. He was the founder of the now large, powerful and well-organised Arya Samaj which has parted company with the ritual, ceremonial and crudities of the Hindu faith. With this creed there swam into the Indian horizon one of the most powerful social reform movements, levelling and equalitarian in its principles, antagonistic to vested interests, and teaching a brotherhood which embraces the Brahmin as much as the Pariah.

Add to these an event, which though only literary, exercised, and is even to-day exercising, an incalculable influence on the political and social firmament, the publication in Europe by Max Muller of his edition of the Rig Veda and his commencement of the '*Sacred Books of the East*' series. His fervour and erudition had, in Sanskrit, discovered a literary, philosophic and spiritual wealth and splendour which, in their ensemble, helped to prove the existence of an ancient culture in this land wholly undreamt of by the West This appraisment of their country's attainments by a well-known savant of the time kindled in the minds of the educated classes of India an unknown enthusiasm for their glorious past, and added a few inches to their moral and cultural stature.

These were the signs at work when the young Maharaja was taking over an inheritance, important it is true, but the reputation of which as regards its administration during the previous half century had been far from flattering. Ideals of popular government, political freedom, religious and social emancipation, combined with a reverent regard for the past history and glory of the country, were just beginning to make their appearance in a sky otherwise clear, but only rendered somewhat cloudy by the dust of controversy that had been raised by the Ilbert Bill.

Man is the creature of his age. And who can doubt that young Sayajirao drank in the atmosphere of his times, pervaded as it was with ideas of reform in all fields, political, social and religious. To what extent his life and administration reacted to these influences will become evident by a study of the reforming zeal with which he has striven, during a reign as long and eventful as it has been purposeful, to bring a penetrating,

intelligent and an energetic perception to bear on events and forces as they faced him in the government of his own people; and even more by a correct and sympathetic appreciation of how, with a vision of wonderful clarity, he envisaged the prospective problems, circumstances and relations that confronted India as a whole. What wonder then that for half a century his name should have become associated in the minds of the people of India with a record of arduous and fruitful legislation and with administrative innovations in his State, and with a capacity for inspiring thought, direction and earnestness in regard to the moral, educational, social and political problems of the country as a whole ?

National consciousness, social reform, and industrial expansion were the key notes of the time in which his reign began, and these in variable but ever growing intensity have been audible throughout the period of his rule. They surely must have engrossed his serious thought, and his constant endeavour, whether by utterances or actions, within his State or outside, betrays a tenacity of purpose, viz., to inform his own countrymen with all those principles and ideals which will enable them to recall their ancient traditions, realise their present deficiencies, and foster in them a spirit of virility and a greater sense of national solidarity. He has endeavoured to convince them that their country and his, with its secular history, its important contributions in the past to human thought, and its immense population, could discover her soul only through that unity which only an effective control over the fissiparous and obscurantist forces of caste and religion, as they are understood and practised among us, could bring about. During a long and eventful reign he has bent all the energy of a powerful mind and personality to help in achieving this great

objective. It is this singleness of purpose which gives him the claim to be regarded as one of the makers of modern India.

It is not our purpose to traverse the Maharaja's record of arduous and fruitful legislation and of immeasurable administrative innovations and improvements in his State, a task which, we trust, worthier and more skilled hands will do justice to. Our exclusive concern shall be to appreciate his earnestness in inspiring thought, direction and fervour with regard to the moral, educational, social and political problems not only of his Raj but of that larger domain which is at present throbbing with the hopes and beliefs of an agitated and expectant time.

In doing so, we propose to draw largely not on biographical studies, of which there is no dearth, but on his speeches. No biography can ever hope to compete in truth, fidelity and inwardness with a man's own exposition, in public and private speech, of the principles which have informed his purposes and influenced his attitude towards the various problems of life. It was Montaigne who said, "A man must thoroughly sound himself, and dive into his heart, and there see by what words or springs the motions stir." If it be were possible for us to plumb the depths of the Maharaja's personality and discover the springs which have motivated his thoughts, utterences, and actions, we make bold to say that the very first of them would be a consuming desire to see this country–India–assume the place which rightfully belongs to her in the world's fields of thought or cultural achievement or political development. Everything that militates against this patriotic objective is, naturally, repugnant to him. Observers of Indian social and political life,

whether they are of our kindred or strangers to us, have not been slow to recognise that the great enemies of the country towards its growth and development into a nation are: (1) the cleavage and animosity that is so easily raised between Mohammedans and Hindus, (2) educational and industrial backwardness, (3) the outworn systems of administration in the Indian-States and, last but not the least, (4) the social crime of untouchability. Let us hearken to what the Maharaja has had to say on these issues on a proper disposition of which depends the uprearing of the fabric of Indian nationhood.

" The progress of the whole country must depend on the advancement of all sections of the community, and therefore the advancement of any one section must interest all. Division must lead to ruin, and union to strength. It is incumbent on us, leaders and persons of influence in society, to promote unity and not disunion. Hindus and Muslims must work hand in hand... You (Muslims) are a part and parcel—an inseparable part and parcel—of this vast country. In religion we may differ, but within the world, advancing in its knowledge of scientific truths and progressing materially, it is strange that we should depend only on religion for agreement or difference, when so many other points of contact are offered. Because we differed in religion, it does not follow that we must oppose one another from birth to death. We are destined to one and the same goal. As human beings gifted with the faculty of reasoning, we should be able to rise above petty prejudices. We are children of the same God, and should live as brethren."

One might be excused for mistaking this for an echo of similar sentiments expressed to-day and during

the last few years, since the rising tide of nationalism has made it unmistakably plain to every patriot that the two major communities in our country must arrive at closer political contact and understanding than has existed between them in the past. And the Ruler of Baroda emphasised this almost thirty years ago whilst briefly replying to an address from the Islamia College of Lahore when he visited that city in 1903.

Or consider that peculiarly penetrating observation he made when he delivered the inaugural address at the Eighteenth National Social Conference in December 1904: 'But Social Reform cannot stand alone. The social aspect of a society is closely connected with the economic and the political. The advance of one affects both the others. Therefore we cannot hope for general improvement in social conditions until we have conquered some of our economic difficulties and have realised more fully the opportunities which exist or the development of a sane political life."

Or read his survey of the conditions necessary for the growth of industries, which he made in opening an exhibition in Ahmedabad in 1902 or his views on the corelation between the revival of industries and *Swadeshi Banking:* "If industrialism is ever to obtain a strong footing in this country—and after all the first object for which every enlightened patriot of India is striving to-day is for the development of indigenous industries on a scale commensurate with the enormous demand of the country, and on a scientific basis sufficiently effective to ward off foreign competition—if ever the languishing industries of India are to be revived, I say, a preliminary step, or at least a concomitant step, must be the reorganisation of our methods of finance, so as to centralize the countless dribblets of capital into

powerful reservoirs where its outlet can be controlled and directed into productive channels."

Or ponder those grave words in which he describes what, according to him, should be the relations between a Prince and his people: "I hope the time will come when the Indian Princes will show themselves more capable, more alive to their duties, more concerned to promote the interest and happiness of their people than has perhaps been the case up to now. I believe there is no surer way of reaching that ideal than by educating the princes thoroughly. And the need is not confined to the Princes' education; a higher moral code must also be extended to the people, must be brought down to the lowest level of the population. If the Princes show themselves reckless and neglect their duties and the care of their States, it is their own people who must come forward and compel them to discharge their duties and to conform to accepted standards."

Or take note of his perspicacious and unerring insight into the subject of the education of the youth of the country: "We sometimes hear it said that the progress of education is solely responsible for the feeling of political unrest. That there should be discontent is not necessarily an evil, for, as education broadens man's ideas, and as educated men will necessarily form high aspirations, which they will strive to realize, there will be a discontent with present conditions. A consciousness of the possibility of improvement is the necessary prelude to any advance. In fact, the absence of all dissatisfaction is symptomatic of decay. If any of this unrest has shown itself in the form of sedition, anarchy and crime, it is due not to education but to its

abuse; for, when a system of education leads to anarchy and crime, that system is unsound.''

Or listen to his trenchant reflections, in language of wrathful and patriotic indignation, on the evils of untouchability: 'It is a standing reproach against us that whenever the word "Brahmin" has been carried, the concomitant word "Pariah" has likewise been found. Nothing else has so alienated the sympathies of the world from Hinduism, so attractive to many on its esoteric side, as our own treatment of the depressed classes. We can hardly expect the voters of England, for example, to take the hearty interest in our aspirations, which would otherwise be ours if our own house were in order. The same principles which impel us to ask for political justice for ourselves should actuate us to show social justice to those supposed to be untouchable amongst us. Those who seek equity must practise equity."

We could marshal a whole array of such passages, and they are from speeches that were delivered a quarter of a centuary ago; but we feel that those we have quoted above are enough to provide evidence not only of His Highness's early discernment in reading the dispositions of the stars and constellations in the political and social firmament and their attendant omens, but also in testifying to the profound thought he brought to bear on the problems of the country.

They also help to provide a key to the career of this singular figure—one of the most remarkable Indians of our time--remarkable in his varied interests and achievements, in the depth and compass of his mind and in the steadfastness of his resolves—to reveal the nature and extént of his contribution to the leaven which has during the last half century worked on India, and to account for the place he occupies in the heart and imagination of his countrymen.

A True Leader.

(By Sir Jagdish Chandra Bose, Kt., F. R. S.)

It is rarely that a genius appears among rulers of men with the prophetic vision of creating conditions by which a new era is initiated, resulting after years of unremitting toil, in securing the best interests of his people. He alone, by his great personality, translates his vision into reality. The manifold activities which he sets in motion is wide extension of education, social service and other great movements by which India is to win an honoured place in the Federation of Nations.

The conception of such great ideas and ideals is given to a rare few, and their accomplishment would undoubtedly be a unique phenomenon. But the seemingly impossible has been rendered possible by the great achievement brought to a triumphant success during the life-time of His Highness the Maharaja Gaekwad of Baroda, the magnificent sweep of whose mind has embraced all the duties of a great ruler, and whose 71st Birthday is now being celebrated.

The noblest tradition of an ideal State is fully evident in Baroda, where the Court is adorned by men of learning, representing different branches of knowledge. It is the pride of his people that His Highness has not been content in securing for them mere material prosperity, but that his Court has aspired to make more enduring conquests in the realm of mind and spirit.

During his rule the Capital has become one of the most beautiful in this country, with its magnificent style of Indian architecture. The Institutes of Science

which he has founded will, at no distant date, greatly contribute to the advancement of knowledge.

His Highness realises that the whole world is interdependent, and that a constant stream of thought has throughout ages enriched the common heritage of mankind. It is the realisation of this mutual dependence that has kept the mighty human fabric bound together and ensured the continuity and permanence of civilisation, and towards which India has also to make her great contributions.

For us the golden age is not in the distant past but is to be brought about by our combined efforts in the immediate future. And it must be a matter of much gratification to those who look forward to the future welfare of humanity, that a true leader has been born in this ancient country who, undeterred by numerous obstacles that stood in his way, has been inspired to recover the noble intellectual traditions of India's past. By his indomitable courage and single-minded purpose he has revived these traditions in modern terms, and has found the greatest challenge for mind and soul in achieving their vital relation with the coming age. In the Temple of Fame his will be the most inspiring figure for India's future.

श्री. महाराज सयाजीराव गायकवाड यांचें अभिनंदन

(**लेखकः**—श्रीयुत **नरसिंह चिंतामण केळकर**, बी. ए., एल्‌एल्. बी.,
संचालक, केसरी व मराठा, पुणें.)

श्रीमन्महाराज सयाजीराव गायकवाड यांना सत्तरावें वर्ष संपून एकाहत्तरावें लागत आहे, आणि त्यासंबंधानें एक मोठा महोत्सव होणार आहे, हें ऐकून कोणासहि आनंद झाल्यावांचून राहणार नाहीं. श्रीमंत सयाजीराव यांचें चरित्र मोठें बोधप्रद आहे. त्यांत पहिलीच गोष्ट ही कीं, दैव अनुकुल असून अंगीं कर्तबगारी असल्यास या जगांत रंकाचा राव होऊं शकतो. मनमाडाहून मालेगांवास जातांना अनेक वेळां मला दुरून श्रीमंत सयाजीराव यांचें जन्मस्थान व मूळच्या घरचें खेडें पहावयास सांपडलें. तेथें आज दुरूनहि दिसतील एवढ्या मोठ्या इमारती उभारलेल्या आहेत. पण या गांवाचा हा जो असा भाग्योदय झाला त्या मानानें पहातां बडोदें राज्याचा भाग्योदय विशेष म्हटला पाहिजे. मी पूर्वी मालेगांवास जाई तेव्हां तेथील एक वृद्ध वकील रा. आबासाहेब गुप्ते (हल्लीं ते कैलासवासी झाले आहेत) असें सांगत कीं, श्रीमंत सयाजीराव यांचे वडील बाजारहाटाकरितां मालेगांवास आलेले व त्यांचेबरोबर श्रीमंत सयाजीराव हे लहान मूल म्हणून आलेले आपण पाहिले होते ! ही जर त्यांची आठवण खरी म्हटली तर “ पुरुषस्य भाग्यम् ” ही म्हण अतिशयोक्तीची अशी मुळींच ठरणार नाहीं. पण या गतकालीन स्थितीची आठवण इतक्याकरितांच करावयाची कीं, महाराजांना जें ऐश्वर्य दैवानें प्राप्त करून दिलें त्याचें त्यांनीं चांगलें चीज केलें.

श्री. सयाजीमहाराजांच्या पूर्वींच्या कारकीर्दीच्या शेवटीं बडोद्याचें राज्य संकटांत सांपडलें होतें, व संस्थानची उद्यां काय वाट लागणार अशी प्रजाजनांना मोठी चिंता वाटत होती. पण श्रीमंत सयाजीराव यांच्या दत्तविधानानें नवीन इतिहासाला सुरुवात झाली, व तो सर्व इतिहास क्रमानें प्रगतिपर असाच झाला. बाळपणीं महाराजांना शिक्षण मिळालें तें इतर चार राजपुत्रांप्रमाणेंच मिळालें असेल. पण महाराजांची बुद्धिमत्ता चांगली,

व त्याहीपेक्षां हातीं आलेला राज्यकारभार करण्याविषयीं त्यांची आस्था व दक्षता हीं त्याहून अधिक. यामुळें आज हिंदुस्थानांतील सुधारलेल्या देशी राज्यांत बडोद्याची गणना करतां येते. श्रीमंत सयाजीराव यांचीं निरनिराळ्या लोकांनीं लिहिलेलीं चरित्रें प्रसिद्ध आहेत; तीं वाचलीं असतां महाराजांनीं आपल्या हयातींत राज्याची सुधारणा कशी केली हें दिसून येईल. सर्व खात्यांची पुनर्घटना करून प्रत्येकांत कांहीं ना कांहीं तरी नवें व चांगलें दाखल करून त्यांनीं तीं कार्यक्षम बनविलीं आहेत, आणि यामुळेंच त्यांचा राज्यकारभार जगांतील पुढारलेल्या राष्ट्रांच्या तोडीचा झाला आहे. स्वतः नीट पाहिल्याशिवाय, तपासल्याशिवाय कोणतीहि गोष्ट होऊं द्यावयाची नाहीं ही महाराजांची आस्थेवाईक संवय इतकी दृढमूल झाली आहे कीं, हल्लींच्या उतारवयांतहि ते स्वतःच्या अधिकारांतील प्रत्येक काम आमूलाग्र पाहतात. एखादी लहानशी संस्था म्हटली तरी तिचा कारभार श्रमाचा होतो. मग बडोद्याएवढें मोठें राज्य, त्याचा कारभार करणें हें किती श्रमाचें काम होईल याची कल्पना कोणालाहि करतां येईल.

सर्व खात्यांत महाराजांनीं सुधारणा केल्या असल्या तरी शिक्षणखातें, सुधराई खातें व ज्ञानवृद्धि खातें या खात्यांत त्यांनीं ज्या सुधारणा केल्या, त्या त्यांच्या प्रगतिपर प्रवृत्तीच्या विशेष द्योतक आहेत. अशा सुधारणांत असें लक्ष घालणारे संस्थानिक हिंदुस्थानांत पुष्कळ सांपडणार नाहींत. सामाजिक सुधारणेच्या बाबतींत तर सयाजीराव महाराज यांनीं आपल्या इतर बहुतेक बंधूंना चांगलेंच उदाहरण घालून दिलें आहे. महाराजांना भेटून त्यांच्याशीं बोलण्यासवरण्याचे प्रसंग मला अनेक आले व त्यांत त्यांनीं प्रकट केलेले प्रगतिपर विचार ऐकून मला बरेंच आश्चर्य वाटलें.

देशी राज्यांत प्रजेला नेहमीं एक भीति असते कीं, न्यायदानाच्या कामांत राजा स्वतः होऊन फाजील लक्ष घालतो कीं काय ? म्हणजे न्यायाधिशाच्या मनावर वजन पाडून पक्षपात करवितो कीं काय ? मोठ्या राज्यांत अशा गोष्टी होण्यास अवसर कमी असतो; तरी पण कित्येक मोठ्या

राज्यांतून अशा गोष्टी झालेल्या कानावर येतात. म्हणून या कामीं श्रीमंत सयाजीराव महाराज यांनीं जें धोरण ठेविलें आहे, तें सर्वस्वीं स्तुत्य होय. आपल्याविरुद्ध न्यायाच्या कामांत राजा हात घालणार नाहीं, चूक झालीच तर ती न्यायाधिशाचीच होईल, असा विश्वास प्रजेला असणें ही फार मोठी गोष्ट होय.

ब्रिटिश सरकारशीं संबंध ठेवतांना महाराज निर्भयपणें व स्वाभिमान-बुद्धीनें वागतात असेंहि आम्हीं ऐकलें आहे. हल्लीं गोलमेज परिषदेपुढें फेड-रेशनचा जो विषय निघाला आहे, त्यासंबंधानें महाराजांनीं फेडरेशनला अनु-कुल असेंच धोरण ठेवलें आहे. सर्व हिंदुस्थानांत एक व अविभाज्य, आणि हिंदुस्थानांतील सर्व प्रजा एका राष्ट्रांतील प्रजा अशी गोष्ट घडल्यास कित्ये-कांच्या मतें आमच्या राजेरजवाड्यांचें ऐश्वर्य, वैभव, नष्ट होईल अशी भीति वाटत असेल, पण स्वत: मला ती भीति वाटत नाहीं. सत्तेचें भूषण राजे-लोक मानोत; परंतु बुद्धिवैभव व प्रजाप्रेम यांचें भूषण हेंच राजेलोकांना खरें भूषण आहे. आणि आज जिला लोकशाही म्हणतात ती उद्यां जन्माला आली तरी, सामान्य बुद्धिमान व सुस्वभावी राजाला तिजपासून मुळींच भीति नाहीं. असो. श्रीमंत सयाजीराव यांना आणखी पुष्कळ वर्षें आयुष्य लाभो व त्यांच्या हातून आपल्या राज्यांत आणखीही सुधारणा घडोत, व त्यांच्या हातून स्वत:च्या प्रजेला अधिकाधिक हक्क प्राप्त होऊन तसें करणें हें कसें शहाणपणाचें व भूषणास्पद आहे, हें चांगल्याप्रकारें निदर्शनास येवो, अशी आशा प्रगट करून हा लहानसा लेख संपवितों.

A Great Ruler.

[By A. Yusuf Ali, C. B. E., M. A., LL. M. (Cantab), I. C. S. (Retd).]

Not only Baroda, but all British India and Indian States, will join in congratulating His Highness the Maharaja Sir Sayajirao Gaekwar on the attainment of his 71st Birthday on the 17th March 1933.

His Highness is one of the most remarkable personalities of modern India. He came to the throne of Baroda at a time when the atmosphere was darkened with suspicion, confusion and inefficiency. During the period of his minority he already showed signs of independent judgment by a capacity to deal with complex problems with wisdom and forethought. In 1926 when the Golden Jubilee of his reign was celebrated every one acclaimed with unanimity, the phenomenal progress which the State has made under his wise guidance. The finances of the State have been put in good order. The revenue has been developed and freely expended in nation-building departments. His Highness has studied the needs of his people, and used his various visits abroad for the purpose of strengthening and improving the progressive movements in his own country. Obsolete customs have been made to give way to modern administrative needs. Social reform and reform in marriage laws by judicious legislation, have been encouraged. Baroda was the first administrative unit in India, British or State, to take up the question of compulsory elementary education. His Highness has shown the way where others have followed at a long distance. Indigenous art and industry have received liberal support. The relations of the various communities of His Highness' subjects are

cordial among themselves, as well as with reference to His Highness' Government and His Highness personally.

These are all most notable achievements. On each of them a chapter might be written. But these matters can be dealt with better by other men, who have had the advantage of serving directly under His Highness. It would be more appropriate if I write on a more personal note.

I had the honour of meeting His Highness first more than 36 years ago. I had then recently joined the Indian Civil Service, and was serving in my first Indian station, in Saharanpur in the United Provinces. His Highness was passing through Saharanpur, on his way, if I remember rightly, to a Himalayan hill station. As a member of the district staff it was my privilege to meet His Highness as a distinguished visitor and to see that the amenities and civilities usual on such occasions were duly provided. A few minutes' conversation changed what might have been a mere formal relation to one of great admiration on my part. I was struck with his magnetic personality, his princely affability and above all his talent for turning the simplest conversation to the highest issues.

Since then I have had occasion to meet His Highness on various occasions, in India and Europe. I have also been privileged to pay my respects to Her Highness the Maharani. The happiness of their domestic life sets a pattern and an example. The charm and simplicity of his manner wins over strangers and friends alike. The frankness and directness of his views help to break down any barriers of age and station.

Few of our Princes can talk about politics with such an open mind. He is truly a patriot prince. He

sees his subjects' point of view more clearly than they can themselves. Between him and British Officers there may have been occasional misunderstandings, but he has been able to clear them all. The questions of British India, too, he understands and is interested in, and his lead is always given in the right direction for establishing harmonious relations in many spheres. While no one will question the independence of his out-look, his delightful urbanity and accessibility are specially helpful in all matters of controversy.

His interest in manly sports is another feature of his character. It was not quite five months ago that I met His Highness at the Indian Cricket Club in London. Besides watching the play, we exchanged ideas on many things. He was kind enough to invite me to lunch later on, and we continued our talk on many cultural subjects. He is keenly interested in working out a common Hindustani vocabulary in India, and under his orders a dictionary has been prepared. He has given orders that Hindi should become the official language of his State, so as to bring it into line with other States in Northern India. If the Hindi should become a common Hindustani speech to unite the Muslims and Hindus of India, that alone will have great possibilities in the process of unifying India.

His Highness is a great ruler, a wise leader, an efficient administrator, a manly sportsman, a polished gentleman and a man of simple habits and catholic views. He is an asset for all India. We all wish him many, many happy returns of his Birth-day.

देशाभिमानी महाराज.

(**लेखक**:-श्रीयुत **भगवंत बळवंत पाळेकर**, संपादक, 'जागृति', बडोदें.)

या देशामध्यें ल्हानमोठीं सातशें देशी संस्थानें आहेत. त्यांच्यां अधिपतीं-कडे नजर फेंकली तर आपण स्वतः व आपलें कुटुंब आणि फार तर आपलें संस्थान यांच्यापलीकडे ज्यांच्या विचारांची धांव जाते असे कितीसे राजेमहाराजे व नबाब आपल्याला आढळून येतील? आज देशाच्या पुढें कोणते महत्त्वाचे प्रश्न आहेत, राष्ट्र या नात्यानें हिंदुस्थानाचें जगामध्यें कोणतें स्थान आहे, जगाच्या संस्कृतीच्या इतिहासामध्यें हिंदुस्थानानें यापूर्वी जो लौकिक व मान मिळविला त्याला अनुसरून त्याला सांप्रतच्या युगांत राष्ट्रमालिकेमध्यें जर पुनः मानाचें स्थान प्राप्त झालें पाहिजे तर कोणकोणत्या बाबतींत त्यानें आपली सुधारणा केली पाहिजे व ती कोणत्या दिशेनें केली पाहिजे, याविपर्याचा विचार ज्यांनी केला आहे, असे देशी संस्थानिक हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतके तरी आढळतील किंवा नाहीं याची शंका आहे. प्रस्तुत कालीं वेगवेगळ्या विचारक्षेत्रात जी विलक्षण क्रांति झालेली आहे तिची स्थूलमानानेंहि कल्पना फारच थोड्या संस्थानाधिपतींना असावी असें त्यांच्या बोलण्यावरून, वागण्यावरून व राज्यकारभारामधल्या त्यांच्या धोरणावरून म्हणावें लागतें. वैयक्तिक चैन व सुखसोयी यांच्या बाबतींत ज्या पाश्चात्य सुधारणा झाल्या आहेत व ज्यांची साधनें उपलब्ध झालीं आहेत त्यांचा परिचय या देशातल्या राजेरजवाड्यांना नाहीं, असें नाहीं. पाश्चात्य देशांतला प्रवासहि कित्येकांनीं केलेला आहे. मोटरगाड्या, विजेची रोषनाई, कपड्यालत्त्यांच्या फॅशनी वगैरे आधुनिक गोष्टी अनेक संस्थानांच्या राजवाड्यांमध्यें दिसतील. परंतु बाकी सर्व गोष्टी अगदीं जुन्या काळापासून चालत आलेल्या वहिवाटीप्रमाणेंच आढळून येतील. राज्यकारभारामध्यें अपरिहार्यपणें कांहीं सुधारणा झाल्या असतील तेवढ्याच. परंतु त्या सुधारणांचें श्रेय संस्थानिकांना देण्यापेक्षां त्यांचे ब्रिटिश सल्लागार, सार्वभौम ब्रिटिश सरकार, आणि आधुनिक परिस्थिति यांनाच द्यावें लागेल. ज्या थोड्याशा संस्थानिकांनीं स्वयंस्फूर्तीनें आपल्या राज्यकारभारांत सुधारणा घडवून आधुनिक युगास शोभेल अशा प्रकारचें स्वरूप त्याला देण्याचा प्रयत्न केला आहे त्यांत आमचे परमपूज्य श्री. सयाजीराव महाराज यांची प्रमुखत्वानें गणना केली पाहिजे व त्याप्रमाणें या देशांतील सर्व प्रगतिप्रिय लोक आमच्या महाराज

साहेबांची गणना करतातहि. आपली स्वतःची योग्यता वाढवून घेण्यासाठीं,सलामीच्या तोफांची संख्या वाढविण्यासाठीं प्रयत्न करणारे संस्थानिक बरेच आढळतील. तसेंच आपल्या पूर्वजांच्या वैभवाचें स्मरण ठेवणारे व तसाच मान आपल्यास मिळावा यासाठीं झटणारेहि संस्थानिक पुष्कळ आहेत. परंतु हिंदुस्थान देशाच्या पूर्व वैभवाचें स्मरण ठेवणारे आणि त्याच्या सर्वांगीण प्रगतीची तळमळ ज्यांना लागून राहिली आहे असे संस्थानिक फारच विरळा. आमच्या महाराजसाहेबांचा हा विशेष अत्यंत महत्त्वाचा आहे. हिंदुस्थानाला जगांतल्या राष्ट्रमालिकेंत जर मानाचें स्थान मिळालें नाहीं, त्याची सर्व बाजूंनीं प्रगति झाली नाहीं तर हिंदुस्थानामध्यें अंतर्भूत होणाऱ्या संस्थानांचीहि प्रगति होणें शक्य नाहीं आणि त्या त्या संस्थानांच्या अधिपतींनाहि जगांतल्या नरेंद्रमंडळांत बहुमानाचीं स्थानें मिळणें शक्य नाहीं, याची जाणीव आमच्या महाराजांप्रमाणें फारच थोड्या संस्थानिकांना असेल. संस्थानी हिंदुस्थान व ब्रिटिश हिंदुस्थान हे एकाच हिंदी राष्ट्राचे दोन भाग असून राज्यपद्धतीच्या बाबतींत सध्यां ते एकमेकांपासून भिन्न असले तरी त्यांचा आत्मा एकच आहे. हे दोन भाग परस्परांपासून अगदीं अलग ठेवणें शक्य नाहीं, व इष्टही नाहीं. जें एकाचें भवितव्य तेंच दुसऱ्याचें. हिंदुस्थानच्या नव्या राज्यघटनेंत जी एक महत्वाची सुधारणा होणार आहे ती 'फेडरेशन' ही होय. ब्रिटिश हिंदुस्थानचे वेगवेगळे प्रांत व देशी संस्थानें यांचें फेडरेशन झाल्यानें संघटीत हिंदी राष्ट्राची निर्मिति होणार आहे. ब्रिटिश साम्राज्यांतर्गत हिंदी स्वराज्याची कल्पना ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील राजकीय पुढाऱ्यांच्या मनांत ज्या वेळीं आली त्यावेळेपासून जर कोणत्या हिंदी संस्थानिकानें त्या कल्पनेचा पुरस्कार केला असेल तर तो आमच्या महाराजसाहेबांनींच होय. श्री. सयाजीरावमहाराज यांचीं आतांपर्यंत वेगवेगळ्या सार्वजनिक प्रसंगीं जीं भाषणें झालीं आहेत त्यांतील बहुतेकांमध्यें राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेची विषयानुरोधानें कमीजास्त प्रमाणानें छाया पडलेली आढळून येईल. किंबहुना श्री. महाराजसाहेबांच्या सर्व भाषणांचा साकल्यानें विचार केल्यास राष्ट्रीयत्वाची उदात्त, व्यापक व सर्वांगसुंदर अशी कल्पना आपल्या दृष्टिसमोर उभी राहाते, असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाहीं. ज्या काळीं देशांतले कित्येक नांवाजलेले राजकीय पुढारीसुद्धां राष्ट्रीयप्रगतीसंबंधाच्या एकांगी कल्पनांचें प्रतिपादन करीत होते, त्या वेळीं आमच्या महाराजसाहेबांनीं लोकांच्या समोर सर्वांगसुंदर राष्ट्रीयत्वाचें ध्येय आणून दिलें होतें. आजमितीसहि श्री. महाराजसाहेबांचीं कित्येक वर्षांपूर्वीचीं भाषणें नवीन पिढीला मार्गदर्शक होणारीं आहेत. महाराजसाहेबांची बुद्धि सर्वगामी आहे, त्यांनीं वेगवेगळ्या

प्रसंगीं तज्ज्ञांस शोभतील अशीं खोल विचाराचीं व अगदीं नव्या माहितीनें भरलेलीं भाषणें केलेलीं आहेत. त्यांपैकीं देशाभिमान व राष्ट्रीय दृष्टि यांच्यासंबंधाच्याच भाषणांचें थोडक्यांत समालोचन करून महाराजसाहेबांच्या विचारांची रूपरेखा येथें वाचकांसमोर ठेवावयाची आहे.

राष्ट्राची व्याप्ती व सामाजिक दळणवळणाची आवश्यकता.

१९०३ सालीं लाहोर येथील इस्लामिया कॉलेज पाहावयास गेल्या वेळीं कॉलेजच्या मंडळीनें महाराजांचा सत्कार करून त्यांना दोन शब्द बोलण्यास विनंति केली; त्या वेळीं पूर्वतयारी नसतां महाराजांनीं जें भाषण केलें त्यांत कॉलेजच्या वतीनें शेख अबदुल कादीर यांनीं महाराजांना देशांतील हरएक प्रगतिपर चळवळीविषयीं वाटणाऱ्या अगत्याचा उल्लेख केला होता. त्याला अनुलक्षून महाराज म्हणाले, " माझें लक्ष व अगत्य एकाच प्रांतापुरतें किंवा एकाच समाजापुरतें मर्यादित नाहीं. देशाचे वेगवेगळे प्रांत आणि देशांतले वेगवेगळे समाज यांचा मी भेददृष्टीनें विचार करीत नाहीं. ते सर्व एकाच राष्ट्राचे अवयव आहेत या दृष्टीनेंच मी त्यांच्याकडे पहातों. या घटकांचीं सुधारणा होऊन ते पूर्णावस्थेस पोंहचले म्हणजे ते ज्यांचे घटक आहेत त्या राष्ट्रालाहि पूर्णावस्था प्राप्त झालीच पाहिजे. याकरितांच हरएक चांगल्या चळवळीला व संस्थेला उत्तेजन देण्याची माझी इच्छा असते."
(My interests are not limited to one province or one community. I do not consider provinces and communities separately. I regard them as parts of one whole. If the parts improve and become perfect, the whole is bound to be complete. I wish therefore to encourage every good movement and every good institution.) एकराष्ट्रीयत्वाची वाढ झाली पाहिजे तर वेगवेगळ्या समाजांमध्यें दळणवळण वाढलें पाहिजे, केवळ वरवरच्या एकोप्यानें भागणार नाहीं हें १९१० सालीं मुंबई येथें आर्यन ब्रदरहूडतर्फे महाराजांच्या सन्मानार्थ ते विलायतेहून परत आले असतां एक थाटाचा सहभोजन समारंभ झाला होता, त्यावेळीं पर. सर नारायणराव चंदावरकर यांनीं केलेल्या स्वागतपर भाषणास उत्तर देतांना श्री.महाराजसाहेबांनीं आपल्या छोट्या पण सुंदर भाषणांत उत्कृष्ट रीतीनें प्रतिपादिलें. महाराजसाहेब म्हणाले. " सहभोजनाप्रमाणें दुसऱ्या कशानेंहि माणसांचें एकमेकांशीं संघटन होत नाहीं, अशी माझी समजूत आहे. एकराष्ट्रीयत्वाची निर्मिति करणें हें

आमचें अत्युच्च ध्येय आहे असें मी समजतों. हें ध्येय सिद्धीस जाण्यासाठीं सर्वांच्या भावना सारख्या झाल्या पाहिजेत. आणि तसें सामाजिक दळणवळणानेंच घडून येईल. अशा प्रकारचें सामाजिक दळणवळण आणि समरूप भावना यांच्या-खेरीज कोणत्याहि समाजाला भरीव प्रगति करण्याची आशा बाळगावयास नको." (I think there is nothing that brings people together more than breaking bread at the same table. I consider the greatest ideal for us is to form a nationality. To attain this ideal, sentiments should be similar; and that condition can be achieved by social intercourse. No community can look forward to substantial progress without such intercourse and similar sentiments.) आपल्या समाजाची प्रगति राष्ट्रीय-त्वाच्या पायावर झाली पाहिजे, जुन्या घातक समजुती झुगारून दिल्या पाहिजेत, सामाजिक दळणवळणाच्या आड येणाऱ्या चालीरीति व पूर्वग्रह टाकून दिले पाहिजेत, स्त्रीपुरुषांच्या शिक्षणाला किंवा साधारणतः प्रगतीला अडथळा कर-णाऱ्या रूढींचा व समजुतींचा त्याग केला पाहिजे, परंतु आपल्या परंपरेत ज्या कांहीं चांगल्या गोष्टी असतील त्यांचा सांभाळ करावयास चुकतां कामा नये. युरोपियन चालीरीतींचें अंधानुकरण करण्याची आवश्यकता नाहीं. जें चांगलें असेल तें घ्यावें आणि जें वाईट असेल अथवा जें राष्ट्रीय जीवनाशीं जुळणारें नसेल त्याचा त्याग करावा. 'पुराणमित्येव न साधु सर्वम् । न चापि सर्वं नवमित्यवद्यम्.' (While exhorting you to discard without hesitation from your daily life all old superstitions, customs and prejudices which fetter social intercourse, impede education in either sex or hamper general progress, I ask you earnestly to bear in mind that *true progress should be founded on a national basis.* In the national tradions of India there are many good things, possibly many more than we realise. Let us remember, Gentlemen, that no nation can prosper materially and rise intellectually and morally in the scale of nations, if it has no respect for its own traidtions, does not cherish with reverent admiration

all that is good and beautiful in its own institutions, history and literature ....It is not necessary that we should blindly imitate all European manners and customs. Let us adopt the good and useful, and eschew all that is bad and objectionable, or which may be unsuited to our national life.)

ज्ञानप्रसार केवळ मूठभर लोकांसाठीं नाहीं.

राष्ट्राचा उत्कर्ष अज्ञान कायम ठेवून केव्हांहि साधतां येणार नाहीं, तसेंच ज्ञानाची द्वारें मुठभर लोकांनाच खुलीं असतां कामा नयेत, तर ज्ञानाचा प्रसार देशाच्या कोनाकोपऱ्यांतून झाला पाहिजे. हिंदुस्थानाला इतर सुधारलेल्या राष्ट्रांच्या पंक्तीला बसण्याचा मान मिळावा अशी देशांतील सर्व लोकांची इच्छा असली पाहिजे आणि त्याकरितां सर्वांनीं प्रयत्न केले पाहिजेत. असे प्रयत्न करणें हें प्रत्येकाचें कर्तव्य आहे व तसे प्रयत्न करण्याची संधि मिळणें हें भूषण आहे असें प्रत्येकाला वाटलें पाहिजे. १९११ सालीं बँबे सॅनिटरी ॲसोसिएशनमध्यें भाषण करतांना श्री. महाराजसाहेबांनीं सार्वजनिक आरोग्याचे नियम, साधनें व त्या प्रीत्यर्थ संघटित प्रयत्न यांविषयीं विवेचन करतांना वरील विचार व्यक्त केले होते. (We wish to see India take her just place in the councils of the nations of the world. It is our duty, our privilege to work to that end. Let us see to it that our efforts are worthy of our high purpose. Around us is a dark night of preventable suffering and death. Science offers us a means by which we may in some degree and in our own time lighten this darkness. Gentlemen, I appeal to you all, to my fellow-countrymen, to all who love my country, to do all that lies within the possibilities of human endeavour to take light into the dark places of our land, to carry hope and happiness to the despairing and wretched.)

स्वतंत्र बुद्धीनें विचार करण्याचा उपदेश

मनुष्याला जेणेंकरून आपल्या जन्माचें सार्थक्य करितां येईल असें कार्य म्हणजे आपल्या देशांतील किंवा समाजांतील लोकांची सेवा हें होय. (The best work that a man can do is to serve his community and people) असें महाराजसाहेबांनीं अनेक प्रसंगीं व वेगवेगळ्या शब्दांत बोलून दाखविलें आहे; परंतु लोकसेवा करण्याची पात्रता अगोदर प्राप्त झाली पाहिजे. ही पात्रता येण्यास लोकस्थितीचें यथातथ्य ज्ञान असण्याची आवश्यकता आहे. प्रत्येकानें स्वतंत्र बुद्धीनें विचार करण्यास शिकलें पाहिजे. हें १९१४ सालच्या डिसेंबर महिन्यांत बडोद्यांतील सयाजीविहार क्लबामधील भोजनसमारंभाच्या वेळीं झालेल्या भाषणांत महाराजसाहेबांनीं मोजक्या पण परिणामकारक शब्दांत सांगितलें. ते म्हणाले, "The Dewan referred to me as "a leader of Indian society." I make no such claim for myself. Here, and at all times, I would speak only for myself, not wishing my position to add weight to my words. Never let your own personal judgment or faith be swayed by the position of the man who addresses you. Use your own judgment always. Europe is now passing through a terrible upheaval. Look at the forces at work there, and as men, as patriots, study the elements of which your society is composed, its beliefs and prejudices, its castes, customs, and creeds. If as a result of your study, you find anything of value, then cling to it with might and main; if, on the other hand, you are forced to the conclusion that there is much which is useless and harmful, then, as you love your country, as you are determind to prevent her decay, bestir yourselves and discard it). वरील उपदेशामध्यें विचारी देशभक्तांचें कर्तव्य स्पष्ट शब्दांत प्रतिपादिलेलें आहे. गतकालाचे पोवाडे गाणें हें कांहीं खऱ्या देशभक्तीचें लक्षण नव्हे. त्याचप्रमाणें आपल्या देशांतील बऱ्यावाईट सर्व चालीरीतींचे व समजुतींचें [illegible] ग करणें आणि इतरांपासून आपल्यास कांहीं शिकण्यासारखें नाहीं असें मानणें व तसें *लोकांना सांगणें* हा खरा *देशाभिमान*

नव्हे. १९२४ सालीं बनारसच्या हिंदु युनिव्हर्सिटीच्या पदवीदान समारंभाच्या वेळीं त्या युनिव्हर्सिटीचे चॅन्सेलर या नात्यानें भाषण करतांना श्री. महाराजसाहेबांनीं हिंदुधर्म व हिंदुसमाज यांच्या जीवनकलहांत टिकाव लागण्यास, दुराभिमानाचा त्याग करून समाजशोधन करणें कसें आवश्यक आहे, तें पुढील शब्दांत दाखवून दिलें:—
"I believe emphatically that it is very wrong for us Hindus to follow blindly those who continually din into our ears the perfections of our past; who attribute our present weakness to our failure to live up to our past. Let us be frank, looking facts squarely in the face, sternly refusing to be blinded by any sentimental appeals. If this ancient civilization of ours led us to a weakness which prevented us from successfully defending our country against invasion and capture, then there was in it something far from perfect. Let Hinduism arise from contemplation of past glories to a vigorous and practical determination to cope with the difficulties of the present. By all means let us be enthusiastic students of the past, determined to wring from it all its secrets; but with equal, if not greater, enthusiasm let us prepare for the future. It is my ambition for our university that it shall become a fountain of inspiration as regards both past and future."

आधीं सामाजिक कीं आधीं राजकीय हा वाद मधूनमधून उपस्थित होतो. कांहीं वर्षांपूर्वी तर महाराष्ट्रामध्यें हा वाद फारच माजला होता. श्री. महाराजसाहेबांनीं या वादाचा स्पष्ट उल्लेख केलेला नसला तरी त्या बाबतींतलें आपलें मत अप्रत्यक्षपणें अनेक प्रसंगीं व्यक्त केलेलें आहे. 'बाबावाक्यं प्रमाणम्' ही वृत्ति धार्मिक व सामाजिक बाबतींत अंगामध्यें खिळलेली असली म्हणजे राजकीय बाबतींतसुद्धां समाजामध्यें नवचैतन्य उत्पन्न होणें शक्य नाहीं. याकरितां प्रत्येक गोष्ट युक्तिवादाच्या कसोटीवर लावून पाहाण्याची प्रवृत्ति समाजामध्यें उत्पन्न केली पाहिजे. (Cultivate a spirit of doubt towards mere authority and learn to rely on reason alone, and your social as well as political advancement will not be a mere dream.).

पूर्व व पश्चिम यांचा संगम.

पूर्व ती पूर्व आणि पश्चिम ती पश्चिम, दोघींचा संगम होणें कधीं शक्य नाहीं; हें मत श्री. महाराजसहेबांना मान्य नाहीं आणि कोणाहि विचारी माणसाला तें मान्य होणें शक्य नाहीं. सध्यां जगामध्यें व्यावहारिक दळणवळणाचीं साधनें विलक्षण रीतीनें वाढलेलीं आहेत, त्याचप्रमाणें विचारांचा विनिमयहि वाढलेला आहे. वेगवेगळ्या संस्कृतींचे एकमेकांवर आघात होत आहेत. प्रत्येक देशाला दुसऱ्या देशापासून कांहीं ना कांहीं शिकावें लागत आहे. आम्हां हिंदी लोकांना पाश्चात्य संस्कृतीचा परिचय करून घेणें भाग पडलें आहे. आमच्या वेदांतापुढें पाश्चात्यांचें भौतिकशास्त्र आम्हीं तुच्छ मानतों, परंतु व्यवहारामध्यें भौतिकशास्त्रापुढें मान वांकविणें भाग पडतें. हा जबरीचा रामराम मोडून आपखुषीनें विज्ञानाचा शक्य तितका अधिक प्रसार करणें श्रेयस्कर होईल. आपल्या एका भाषणांत श्री. महाराजसाहेबांनीं हें सुंदर शब्दांत सांगितलें आहे:—

"Increased communications and inevitable mutual contact urge us on the road with or without our consent. Science has given us a mass of new knowledge which we can utilize for the purpose. It only remains for us to decide whether we shall yield slowly to necessity or get the most in stead of the least advantage out of the change by a voluntary and wisely chosen adaptation of means to the end in view."

हिंदी संस्कृतीमधल्या चांगल्या गोष्टी कायम ठेवून पाश्चात्य संस्कृतींतल्या चांगल्या गोष्टी घेणें आणि अशा रीतीनें पूर्व व पश्चिम यांचा संगम घडवून आणणें हें शक्य आहे इतकेंच नव्हे तर पाश्चात्य संस्कृतींत जे प्रमाद होत आहेत ते दूर करणें हें हिंदी संस्कृतीचें एक महत्वाचें कार्य आहे. उभय संस्कृतींनीं एकमेकींना पूरक झालें पाहिजे. याविषयीं श्री. महाराजसाहेबांनीं १९०६ सालीं कलकत्ता येथें भारतीय औद्योगिक परिषदेच्या कामाला सुरुवात करून देण्याच्या भाषणाच्या समारोपांत सविस्तर विवेचन केलें तें अत्यंत मुद्देसूद आणि हिंदी लोकांना सर्वकाल मार्गदर्शक होणार आहे. त्या वेळीं श्री. महाराजसाहेब म्हणाले:

"There are many defects in the Western civilisation that no impartial student of affairs may

ignore. The evils that have grown up in the centralising of population in the great industrial cities constitute, in my judgment, a serious menace to the future of those races ....There is the eternal conflict between capital and labour which is becoming more acute as time goes on. Nor can one visit the great commercial centres of the West without feeling that the air is surcharged with the miasmic spirit of greed. Everywhere the love of display, and the sordid worship of material wealth and power, has poisoned the minds of the people against the claims of the simple, homely life, which the Indian, in his love for the things of the spirit, has cultivated since history began. It may be the mission of India, clinging fast to the philosophic simplicity of her ethical code, to solve the problems which have baffled the best minds of the West—to build up a sound economic policy along modern scientific lines, and at the same time preserve the simplicity, the dignity, the ethical and spiritual fervour of her people. I can conceive no loftier mission for India than this: to teach Philosophy to the West and learn its Science ; impart purity of life to Europe and attain to her loftier political ideal; inculcate spirituality to the American mind and imbibe the business ways of its merchants".

दुर्दमनीय आशावाद

देशाची सांप्रतची असहाय्य व दीनवाणी स्थिति पाहून कित्येक लोक निगशेनें ग्रस्त होतात. पौर्वात्यांनीं यापूर्वीं वैभव भोगलें तें भोगलें, यापुढें त्यांची धडगत नाहीं; पाश्चात्यांना निसर्गाची अनुकूलता आहे: युरोपच्या हवेमध्येंच मनुष्यांत तेज, उत्साह उत्पन्न करण्याचा गुण आहे: हिंदुस्थानची हवा मनुष्याला निस्तेज व

निरुत्साह करणारी आहे; अर्थात् जीवनकलहामध्यें पाश्चात्यांपुढें पौर्वात्यांचा टिकाव लागण्याची आशा नाहीं, अशा प्रकारची विचारसरणी सदरील लोकांची असते. श्री. सयाजीरावमहाराज यांना ही विचारसरणी बिलकूल मान्य नाहीं. या बाबतींतले त्यांचे शब्द प्रत्येक हिंदवासीयानें आपल्या हृत्पटलावर खोदून ठेवण्यासारखे आहेत. पुढील उतारा थोडा लांब आहे, परंतु तो महत्त्वाचा असल्यामुळें येथें देणें अस्थानीं होणार नाहीं. महाराजसाहेब म्हणतात, " जीवनकलहांत आमचा टिकाव लागेल किंवा नाहीं याविषयीं पुष्कळांना शंका वाटते. युरोपियन लोकांनीं, अमुक जाती निसर्गतःच कमी दर्जाच्या आहेत, किंवा भौतिक, विशेषतः हवामानाच्या परिस्थितीचा मनुष्यसमाजाच्या भवितव्यावर हटकून परिणाम होतो, अशा प्रकारच्या ज्या कल्पना काढलेल्या आहेत त्यांचा हे शंकित लोक आश्रय करितात. भौतिकशास्त्रविषयक गैरसमजावर आधारलेला हा एक नवीन दैववादच होय. कर्मवादाच्या प्रमादयुक्त समजुतीवर पूर्वीचा दैववाद आधारलेला होता, त्याच्या जागीं हा नवा दैववाद आला एवढाच फरक. या दैववादाला वर डोकें काढूं देतां कामा नये. जेथें तें वर येईल तेथें तें ठेचलें पाहिजे. वरील कल्पना जर खऱ्या असल्या तर आम्हां हिंदी लोकांनीं मानवी संस्कृतीच्या इतिहासांत जी कामगिरी करून दाखविली ती कामगिरी करून दाखविणें शक्यच झालें नसतें. ज्या लोकांचा या उग्र जीवनकलहांत टिकाव लागणें शक्य नाहीं असें कित्येक म्हणतात, त्याच लोकांनीं त्याच हवामानामध्यें धर्म, तत्त्वज्ञान, भौतिकशास्त्र, वास्तुशास्त्र व वाङ्मय यांच्यामध्यें जी प्रगति केली होती तिच्यावर दुसऱ्या कोणत्याहि तत्कालिन राष्ट्राला ताण करतां आली नाहीं. त्याचप्रमाणें त्यांनीं ऐहिक व्यवसायांमध्यें म्हणजे कलाकौशल्य, उद्योगधंदे, कृषिकर्म, युद्धशास्त्र व राज्यव्यवहारशास्त्र यांच्यामध्यें तशीच अघाडी मारली होती. त्यांच्यांत केवळ कवि, तत्त्ववेत्ते, पंडित व शास्त्रज्ञच झाले असें नाहीं तर इतिहासामध्यें कर्तबगार म्हणून नांवाजलेले मुत्सद्दी व लोकनायकहि होऊन गेले. याची साक्ष प्राचीन काळांतील चंद्रगुप्त व अशोक, विक्रमादित्य आणि सेनराजे व गुप्तराजे, तदनंतर मोंगल बादशाहीमधील महान् सेनानायक व मुत्सद्दी, आणि अर्वाचीन काळांतील शिवाजीमहाराज व मराठीराज्यांतले इतर रणधुरंधर व राजकारणधुरंधर व महाराज रणजितसिंग यांच्या उदाहरणांवरून पटण्यासारखी आहे. आजमितीस युरोपनें आपलें श्रेष्ठत्व प्रस्थापित केलें आहे हें खरें आहे. परंतु हा निसर्गाचा सनातन व अपरिवर्तनीय नियम आहे असें म्हणतां येईल काय ? इतिहासावरून वरील नकली शास्त्रीय विधानें शाबीद होतात काय ?

उलटपक्षीं असेंच दिसून येतें कीं, गेल्या तीनशें वर्षांच्या काळांतच म्हणजे बेकन-प्रभृति विद्वानांनीं निसर्गाच्या नियमांचा शोध करण्याची सशास्त्र पद्धति शोधून काढल्यापासून पाश्चात्य राष्ट्रांना अल्पश्रमांत पुष्कळ धनोत्पादन करणें व मानवी जीवितांचा बुद्धिवादाच्या दृष्टीनें विचार करणें शक्य झालें, आणि त्यामुळें जगाच्या इतर भागांपुढें युरोपला आघाडी मारतां आली. युरोपला जें श्रेष्ठत्व प्राप्त झालें आहे तें तेथल्या हवेमुळें नव्हे, कीं दुसऱ्या कांहीं नैसर्गिक कारणांमुळें नव्हे, किंवा आमच्या स्वाभाविक हीनतेमुळें नव्हे, तर राजकीय, सामाजिक व आर्थिक जीवनाची विशेष सशास्त्र व्यवस्था केल्यामुळेंच होय. "

(Many seem to doubt whether we can servive in the struggle. They take refuge in European theories of racial inferiority or inexorable physical forces, especially the influenc of climate. This is the substitution of a new fatalism based on a misconception of Science for the old which was based on a misconception of *karma,* and should be combated at every turn. If these theories were true, our race would never have played any part in the history of civilisation. Yet the same people under the same climatic influences reached heights in religion, philosophy, science, architecture and literature which no contemporary nation surpassed. They were equally successful in material pursuits, in arts and industries, agriculture, war and administration. They produced not only poets, philosophers, scholars and scientists, but administrators and leaders among the most able in history, and this is true from the ancient days of Chandra Gupta and Asoka, Vikramaditya and Senas and Guptas, down through the Moghuls and their great generals and administrators to the recent times of Shivaji, the leaders of the Maratha Confedaracy and Ranjit Singh. The superiority of Europe is a

fact of the present day; but is it really an eternal and unalterable law of Nature? Does history bear out these pseudo-scientific generalisations? On the contrary it is during the last 300 years only, since indeed men like Bacon discovered a sound method of enquiry into the laws of Nature which enabled western nations to economise effort and rationalise life, that Europe has taken the lead over other parts of the world. The superiority is not due to climate or physical causes or to our inbred inferiority, but to a more scientific organisation of political, social and economic life.)

स्वतंत्रता, समता व बंधुता

स्वतंत्रतेचे गोडवे गाणारे लोक पुष्कळ आढळतात. पुष्कळांना स्वतंत्रता फक्त स्वतःसाठींच पाहिजे असते. किंबहुना स्वतंत्रता या शब्दाचा अर्थ स्वतःपेक्षां दुर्बलांवर सत्ता गाजविण्याची मुभा असाच ते लोक करीत असतात. आपल्या देशावर दुसऱ्या देशांतील लोकांचें वर्चस्व नसलें म्हणजे झालें, मग श्रीमंतांनीं गरिबांना, बलवंतांनीं दुर्बलांना, वरिष्ठानें कनिष्ठांना कसेंहि वागविलें तरी हरकत नाहीं. अशी महाराजसाहेबांची स्वतंत्रता शब्दाची आकुंचित व्याख्या नाहीं. स्वतंत्रतेला समता व बंधुता या तत्त्वांची जोड दिली पाहिजे असें त्यांचें मत आहे. (We have our 'ancient regime' of custom and prejudice to overcome: let us meet them by a new Liberty, Equality, and Fraternity; a liberty of action, equality of opportunity and fraternity of a great national ideal.) राजकीय बाबतींत स्वातंत्र्याची घोषणा करावयाची, परंतु सामाजिक बाबतींत व्यक्तिस्वातंत्र्य ठेवावयाचें नाहीं; सर्वांना आत्मोन्नतीसाठीं समान संधि द्यावयाची नाहीं व बंधुतेला थारा द्यावयाचा नाहीं ही जी आकुंचित वृत्ति आहे ती राष्ट्रीयत्वाच्या उच्च ध्येयाला विघातक आहे; त्या जागीं स्वतंत्रता समता व बंधुता या त्रयीची

स्थापना झाली पाहिजे, असें श्री. महाराजसाहेबांचें मत असल्याचें त्यांच्या वरील उद्गारावरून स्पष्टपणें दिसून येतें.

प्रजाजनांनीं नेहमीं राज्यकर्त्यांच्या ओंजळीनेंच पाणी प्यालें पाहिजे, आपल्या सोयीसुखाकरितां त्यांच्यावरच अवलंबून राहिलें पाहिजे ही कल्पना आमच्या महाराजांना पसंत नाहीं. आपली कार्यक्षमता वाढविण्याठीं ज्या सवलती पाहिजेत त्या राज्यकर्त्यांपाशीं मागण्याचा लोकांना हक्क आहे. तशा सवलती त्यांना न देणें म्हणजे त्यांच्या हक्काची चोरी करणें व निसर्गाचा अपराध करणेंच होय. (The people have a right to demand full facilities to develop their capacities. To deny them those facilities is a sort of robbery and offence against nature.). राजकर्ते जरी स्वदेशी असले व लोकांत हिंडणारे फिरणारे व मिळून मिसळून वागणारे असले तरी लोकांच्या खऱ्या अडचणींची त्यांना फारच थोडी माहिती असते. म्हणून त्यांनीं लोकांना स्थानिक स्वराज्याचे पूर्ण हक्क दिले पाहिजेत. (The great thing to be remembered is, that though of the people and moving amongst them, rulers after all, owing to their position and environment, know very little of the hardships of the people ruled, and it is therefore their duty to give them the right of Local Government to the fullest degree.).

राष्ट्र म्हणजे बहुजनसमाज

'राष्ट्र', 'देश' या शब्दांचा उपयोग करतांना वक्त्याच्या किंवा लेखकाच्या दृष्टीसमोर कोणता वर्ग आहे हें लक्षांत आणणें फार महत्वाचें आहे. बहुतेक लेखक व वक्ते सदरील शब्दांचा उपयोग करतांना मूठभर संखेचे वर्गच आपल्या दृष्टीसमोर ठेवीत असतात, आणि राष्ट्रहित, देशहित म्हणजे त्या विशिष्ट अल्पसंख्यांक वर्गाचें हित असाच त्यांच्या म्हणण्याचा आशय असतो. राष्ट्राची प्रगति म्हणजे कोणत्याहि मूठभर लोकांची प्रगति नव्हे, किंवा राष्ट्राचें हित म्हणजे कोणत्याहि अल्पसंख्य

वर्गाचें हित नव्हे, हें केव्हांहि विसरतां कामा नये. बहुजनसमाज हा केव्हांहि अज्ञच असावयाचा व असला पाहिजे आणि त्याचा उपयोग वरिष्ठवर्गाचें वैभव वाढविण्या-साठींच झाला पाहिजे, असें गृहित धरूनच राष्ट्रप्रगति व देशहित यांचा जो विचार केला जातो तो आमच्या महाराजसाहेबांना मान्य नाहीं. कलकत्ता येथें १९०६ सालीं भरलेल्या राष्ट्रीय औद्योगिक परिषदेच्या कामाला सुरुवात करून देतांना श्री. महाराजसाहेबांनीं स्पष्ट सांगितलें कीं, जें राष्ट्र गरीब वर्गाचा तिरस्कार करतें, त्यांना स्वाभिमान बाळगण्यास जागा ठेवीत नाहीं व आपला सामाजिक दर्जा वाढविण्याची संधि देत नाहीं, तें आपलें घर वाळूच्या पायावर बांधतें असें म्हणा-वयास हरकत नाहीं. राष्ट्राची खरी संपत्ति म्हणजे त्यांतील बहुजनसमाजाची लायकी हीच होय. (The nation that despises its humblest classes, that provides for them no oapportunity to rise in the social scale and in self-esteem, is building its house upon the sand. The wealth of a nation is the quality of its manhood.) बहुजनसमाजाच्या हिताकडे दुर्लक्ष केल्यामुळें मोठमोठीं प्राचीन राष्ट्रें धुळीला मिळालीं, त्याबद्दलचींहि महाराजांनीं या वेळीं उदाहरणें दिलीं. इजिप्त देश नैसर्गिक साधनसंपत्तीनें संपन्न असतां त्याच्या राज्यकर्त्यांनीं मानवीजीविताची किंमत ठेविली नाहीं, श्रमजीवीवर्गाच्या हिताची काळजी घेतली नाहीं, त्या कारणानें तो देश वैभव-शिखरावरून खालीं पडला व त्याला राजकीय दास्य प्राप्त झालें. ग्रीस देशांत तत्त्वज्ञान विपुल होतें, परंतु ग्रीक लोकांनीं व्यापारधंद्यांत लक्ष्य घालणें हें कमी-पणाचें लेखून तीं कामें गुलामांकडे सोंपविलीं व त्यामुळें शेवटीं देशाचा ऱ्हास झाला. म्हणून बहुजनसमाजाला सुशिक्षित करून त्याच्यांत स्वाभिमानाची जागृति करणें व त्याचा सामाजिक दर्जा वाढविणें हें राष्ट्रप्रगतीची इमारत भक्कम पायावर उभारली जाण्यास आवश्यक आहे. (No permanently sound and stable development can occur unless we take pains to educate the masses of our people to a sense of their paramount importance and dignity in the social structure.). कनिष्ट मानलेल्या वर्गातील लोकांत जागृति करून त्यांना शिक्षण देणें हें वरिष्ठ वर्गातल्या व सुशिक्षित लोकांचें कर्तव्य आहे. जे

असहाय आहेत त्यांना स्वतःच्या पायांवर उभें राहाण्यास साहाय्य केलें पाहिजे. मात्र असें साहाय्य करतांना आपण त्यांच्यावर हे उपकार करीत आहों किंवा तीं म्हणजे पोरें असून आपण त्यांचे आईबाप आहों, अशी भावना असतां कामा नये. हा दानधर्माचा प्रश्न नाहीं. सहकार्याचीच सध्यांच्या काळांत अत्यंत आवश्यकता आहे. (I conceive it to be the prime duty of the enlightened and well-to-do amongst us to arouse, to stimulate, and to educate the lower classes. We should help them to help themselves. But ever let us beware of paternalism; not charity but co-operation is the crying need of the hour.) शेतकरी व कामकरी हे वर्ग देशांत धनोत्पादन करतात. या वर्गांच्या सुखस्वास्थ्यावरच देशाचा उत्कर्ष अवलंबून आहे. सुशिक्षित लोकांनीं या वर्गांच्या सुधारणेकडे लक्ष देणें हें त्यांचें कर्तव्य आहे, हें श्री. महाराजसाहेबांनीं १९०९ सालीं बडोदा कॉलेजच्या बक्षिस-समारंभाच्या वेळीं विद्यार्थ्यांना उद्देशून केलेल्या भाषणांत सांगितलें.महाराज म्हणालेः— "Foremost among our present needs is an improvement in the condition of the masses—of the millions of cultivators and labourers who live in villages and towns. Some of the young students that I see before me may decide perhaps to settle down in the country as farmers, to adopt improved methods of agriculture, to start co-operative credit societies, and to introduce in villages something of the civilisation of the age. Your example will leaven the cultivating clases, will introduce among them improved ideas of health and sanitation, and will help them to take an interest in the management of their own village concerns."

वरील विवेचन व अवतरणें यांच्यावरून आमच्या• महाराजसाहेबांचा देशाभिमान जसा जाज्वल्य आहे तसाच तो सबुद्ध व व्यापक आहे, उदारमतवादानें

युक्त आहे, हीनदीन देशबांधवांच्या कळकळीनें ओतप्रोत भरलेला आहे, सारांश, महाराजांचा देशाभिमान देशांतील सर्व सुशिक्षित, सत्ताधारी व संपन्नवर्गांना आदर्शभूत आहे, हें स्पष्ट दिसून येईल. महाराजसाहेबांनीं वेगवेगळ्या प्रसंगीं केलेल्या भाषणांत जे विचार व्यक्त केले आहेत ते स्वतःच्या कार्यक्षेत्रांत कृतीमध्यें उतरण्याचा यथाशक्ति प्रयत्न करून ते विचार त्यांच्या ओंठीं असलेलेच विचार नसून त्यांच्या पोटीं असलेले व कृतींत उतरलेले तळमळीचे विचार आहेत याची प्रत्यक्ष साक्ष पटविली आहे, हें विशेष होय.

"THE MAHARAJA'S LOVE OF BUDDHA'S TEACHINGS."

(By Dr. A. L. Nair.)

दुल्लभो पुरिसो जञ्ञा, न सो सब्बत्थ जायति.

It is with feelings of admiration, great appreciation and devotion to His Highness that I tender my sincere homage and gratefulness to His Highness on his witnessing the 71st Birth-day. A ruler of a State and in fact a model and all-progressive State has so many and varied calls on his powers of body and mind that in his sincerity of purpose and generous and keen desire to do good to his subjects, he has scarcely any time left to devote to his health and personal comforts. It is with the heartfelt blessings and devoted love of his subjects that a ruler lives long, and this fact is most eloquently proved in the case of His Highness. It is on this auspicious occasion that I take the opportunity of expressing my own sentiment and appreciative gratefulness for the service that His Highness has first rendered to the cause of Bhagawan Buddha on this side of India. I propose, therefore, to do it by emphasising on the great love that the Maharaja entertains towards my Bhagawan.

When I recall to my mind the past history of Buddhism, I feel sad and disappointed to see how the Bhagawan Buddha, who, for the first time, taught loving service and self-sacrifice at the alter of suffering humanity and entire creation of life as the end-all and be-all of religion, should have been entirely neglected and forgotten in the land of His birth where He first began the work of conveying a message of hope and inspiration

to the suffering and ignorant masses of India, to all those "who had ears to listen." He then extended His sphere of self-less activity through his devoted Bhikkhus outside India and in the then known world. He reduced all speculation in religion to practical love and piety, irrespective of any considerations of caste, creed or sex, touchable or untouchable. On the broadest principles of universal love, brotherhood and Ahimsa, Bhagawan Buddha effected a tremendous revolution in the political, social, moral and religious aims and ideals, and it was due to Him and His methods of teaching that Art was first applied to religion and religious purposes. It is the happiest signs of the times that Modern India has been showing renewed and appreciative interest in the Bhagawan Buddha and His times and teachings. But my admiration for His Highness is still further intensified by the fact that long before this renaissance of Buddhism in India, His Highness had taken great interest in Bhagawan Buddha, and showed the greatest love for him. His Highness had on many occasions been gracious to come to my place, and always evinced great reverence for Him in talks with me. His Highness really desired that Bhagawan Buddha's teachings should be studied in India and His ideals of self-conquest, Ahimsa and humanitarian and altruistic work on the basis of Universal Brotherhood should be widely known and given prominence to. Out of great love His Highness has installed in the Jubilee Garden of Baroda a big bronze statue of Bhagawan Buddha, and arranged lectures on Buddha and Buddhism in the year 1910; and Prof. Dharmanand Kosambi delivered 5 lectures in Marathi. His Highness introduced Pali as a second

language in the Baroda College first and then in the High School, and for the first time appointed the late Prof. C. V. Rajvade, who was entrusted with the work of translating into Marathi three volumes of the Dighanikaya in the Shree Sayaji Sahityamala and instituted scholarships for Pali studies in the Fergusson and the Baroda Colleges. His Highness assimilated many of the Buddhistic principles, like removing untouchability, giving equal status to all castes, and gave them practical shape in his State. His Highness expressed a desire to translate Pali Books into Marathi and edit Pali texts in the Devanagari characters, and to this effect His Highness spoke to me, when I had the privilege of meeting His Highness in 1931. His Highness has in fact instructed Mr. Yande to give first preference for the publication of pali books in Translation form as the best means of educating the pubic in the life and teachings of Bhagawan Buddha. His Highness' proof of Bhagawan's love is further given when His Highness kindly consented to open the Anand Vihara in Bombay on the occasion of the 2,555th Birth-day of the Bhagawan solemnised by the Buddha Society. On this occasion His Highness in his speech paid an eloquent tribute to Bhagawan Buddha's teachings. "His doctrines," remarked His Highness, "have been the consolation in life and death to untold millions, softening wild and savage races, by tender words of loving kindness, raising the despairing to higher things and sharing the blessed-ness of the Noble Aryan Middle Path." By His Highness' pronouncement, the Buddha Society has been greatly assured and helped, and I, as the President of that Society and an humble and devoted servant of the Bhagawan, am filled with emotion of

gratefulness. It is my sincere and earnest prayer to my Bhagawan on this 71st Birth-day of His Highness that the Maharaja should enjoy good health and long life, and like King Bimbisara of Magadha or Emperor Aṣoka, in times past should serve the cause of knowledge and enlightenment for the betterment of humanity on the lines of the Bhagawan Buddha, for whom His Highness entertains such great love and reverence.

SHRI SAYAJI RAO III AS A RULER.

(By An Admirer.)

Of the great galaxy of princes whose names adorn the pages of Indian history, the name of Sayaji Rao III of Baroda will ever occupy a very prominent place. It is the fortune of very few princes to rule their State and people for half a century. But there is hardly an instance in the history of this glorious land of a prince having ruled and ruled nobly and well for more than 50 years. Some names are remembered for glorious deeds in arms, for wonderful feats of daring, for their great victories on the battle-fields. Others are remembered for their meteoric careers tinged with the rainbow coloured hues of romance. Men like Nepolean and Cæser move on this globe with the strides of a giant and make the whole world tremble. Men like Richard leading the flower of English chivalry or Rana Pratap leading the flower of Rajput chivlary strike the imagination and hold it spellbound.

But if war has its resplendant glories, peace has its glories too. But their shades and nuances are softer and more subdued. If the war-lord carries death and destruction in his train, prosperity and happiness move in the wake of the Goddess of peace. It is easy to bring desolation and destruction, sorrow and suffering in the land, but it is more difficult to construct and maintain, bring happiness and peace to the doors of millions of people. Naturally it is very difficult to find instances in history of monarchs who have devoted their time and energy for the good of their people. We have to think of an Akbar or an Asoka when we are thinking of Sayaji Rao III of Baroda. But times and circumstances differ in every case. Asoka had to establish his supreme rule over a large portion of India before he could put in practice his monumental reforms. Akbar had to conquer and subdue the Rajput princes and turn them into his friends before introducing his many-sided reforms in his empire. The case of His Highness Sayaji Rao III is entirely different and in many respects unique.

The beginning of the year 1875 saw the storm clouds gathering on the horizon of Baroda. The administration of His Highness Malhar Rao was in the most chaotic condition. The rich and the poor, the noblemen and peasants, all were getting weary and restless in the general misrule that prevailed. Soon the storm broke, and Maharaja Malhar Rao was deposed, and on the crest of the storm-wave came Shri Sayaji Rao from the modest village of Kavlana who soon restored calm to the troubled waters of the State. For more than 50 years he is at the helm of the affairs of the State, and not once has he

faltered, not once has he slept at his post. Those who have carefully studied the history of His Highness' reign will agree with me in holding that his clear-sighted judgment, cool and steady nerves and untiring patience and great love for his people have guided the ship of the State clear of the danger which would have overwhelmed a smaller man.

The colour of the ground is within the red earth;
The tang and odour of the primal things;
The rectitude and the patience of the rocks;
The grandness of the wind that shakes the corn;
The courage of the bird that dares the sea;
The pity of the snow that hides the scars;
The loving kindness of the wayside wall;
The tolerance and equity of light;
Giving as freely to the shrinking weed;
As to the great oak flaring to the wind;
One fair ideal led our chieftain on;
For ever more he burned to do his deed;
With the fine stroke and gesture of a king;
He built the rail pile as he built the State;
Pouring his splendid strength through every blow.

Thus spoke the poet of Abraham Lincoln the great President of America. Thus we might speak of Sayaji Rao III of Baroda, of his great rectitude, of his unfailing patience under the most adverse of circumstances, of his great courage in the face of difficulties and calamities, of his winning modesty, of his sweet tolerance which disarms all opposition, of his splendid strength of character which has purified the vitiated atmosphere of Baroda. Ever

since the days of his youth he has striven hard, scorned delights, and lived laborious days to realise noble ideals.

While proposing the toast of His Highness Shahu Chhatrapati of Kolhapur, His Highness the Maharaja Saheb himself laid down the test of a good ruler. He said, " By what sign shall we know that a ruler has deserved well of his people and of his country ? Surely by the efforts for the improvement of the people committed to his care and guidance viz, his deeds. No amount of fine flowery speeches, sweet words or sweeter promises can be of any use if there are no sincere efforts to improve the people, if the actual deeds are not forthcoming. I would draw attention to the emphasis laid on the last clause- " Of the people committed to his care and guidance." The ruler has to look upon his exalted position as a position of sacred trust. He must discharge his duties to the best of his ability and power, and his aim in life should be the improvement of his people. Again a ruler must so train and befit himself as to be able to guide the destinies of his people committed to his care. "

Let us consider the rule of His Highness the Maharaja Saheb in the light of these thoughts. The well-known motto of His Highness' family जीन घर, जीन तक्त typifies the soldier who rides forth to carve out a fortune for himself. The saddle is his home and his throne also. Ever since the founding of the Gaekwad dynasty in Gujrat, their fortunes were never steady. There was a constant ebb and flow, a series of plots and counterplots to secure power and position in Gujarat. In the great struggle for supremacy of power in India, the land knew

not what peace and good government meant. The main goal of a sovereign was to secure the maximum amount of power and pleasure for himself and his dependants. But when peace settled on the land and strong government emerged out of the frightful suffering and chaos, new principles obtained recognition. So for the first time in the annals of the Baroda history the fundamental principle that the object of good government was the securing of the happiness of all the subjects alike came to be accepted when His Highness ascended the *gadi*.

It will easily be seen how herculean a task this was when we consider the condition of the people and the State in 1875. The State exchequer was nearly empty. Public order and tranquility had to be restored. Wrongs done to thousands of individuals – rich and poor – had to be redressed. Confidence in the good intentions of Government had to be created. For that, police force had to be organised and placed on a proper footing. The courts of justice had to be established. The people had to be educated. Medical relief had to be provided for them. Works of public utility had to be undertaken, and finally peasantry had to be saved from the crushing burden of land taxation and from the levy of obnoxious taxes. Above all personal extravagent expenditure had to be checked. All this and more His Highness has been able to achieve in the fullness of time and by the grace of God. In the brilliant record of these noble achievements of Shri Sayaji Rao III as ruler, we will find the heroic mould of Shri Sayaji Rao the superman.

We are informed by Raja Sir T. Madhavrao that nature had endowed His Highness with more than average intelligence, that his abilities were good but not brilliant and that his activity, and intelligence were combined with modesty, dignity and self-possession; and that his disposition was frank and affectionate and that he was most industrious. This is his pen picture of the Maharaja when he was hardly 14. And what do we see to-day? A philosopher king who is not an idle dreamer of dreams, but an idealist, who is determined to mould the lives of his subjects, on lines chalked out by him, whose endeavour is to obtain the highest type of life for the greatest possible number of his fellow countrymen, whose interest in the cultural advance and economic progress of his people is unbounded, whose views on men and affairs are characterised by freedom from personal or racial bias. He is discharging the responsible duties of his high and exalted office with an intellingence and conscientiousness which are beyond all praise. Years ago speaking of His Highness the Maharaja Saheb the Marquis of Dufferein said, "India is blessed with one of those wise, highminded and conscientious rulers whose life is a great blessing to their people."

What then is the secret of this unique and remarkable success. The first and formost fact that one notices in the career of His Highness the Maharaja Saheb is the tremendous amount of work that he put in during the first decade of his reign. The foundations of his education were well and truly laid, and in those early days he acquired such a love for books and thirst for knowledge that ever to this day have remained unquenched. He has studied the histories of the great nations of the past, and poured over

their brilliant and solid achievements with thoughtful consideration. He was fascinated with the grand and soul-inspiring spectacle of the rise and fall of great Empires, and has grasped the essential truth that hand of God is working in all this awe-inspiring drama of human pomp and circumstance.

" Old order changeth giving place to new, And God fulfills himself in many ways." Gibbon's "Decline and Down-fall of the Roman Empire"; Motley's "Rise of the Dutch Republic;" Bossuet's " Histoire de l'universe;" Guizot's " Histoire de la civilization de l'Europe; " Macaulay's " History of England " always proved the solace of his leisure hour. The biographies of great men have always spurred him on greater and greater endeavour, and have helped him to make his own life sublime. The philosophies of all climes and all ages have helped him to get at the correct perspective of life which is life serious and life beautiful. If any one has understood the full significance of this life, this speck, this halting place between two eternities, it is His Highness the Maharaja Saheb. Fully conscious of the evanescence of life, fully conscious of the great responsibilities of life, he has preached and practised the doctrine of work, work, work. 'Be up and doing, Oh Bharat!', that is the message of Shri Krishna. His Highness the Maharaja Saheb has throughout his long life shown to his people and to the people in India the true meaning and significance of a strenuous life devoted to the improvement and happiness of his people.

Another distinguishing characteristic of His Highness the Maharaja Saheb is that although he is intensely practi-

cal he is a great idealist. He has throughout his long and glorious reign striven hard to realise his high ideals. Undaunted by failures, undeterred by opposition, this great lover of freedom and humanity, this man of the people who so lived near the people and drew his highest inspiration from them, whose highest ambition is to serve his people, has gone on from more to more till to-day we find him in the vanguard of progressive India. As young man he dreamt dreams, as an old man it has been vouchsafed to him to see visions of India reborn in all her glory. The heights may be dizzy, and the ideals the most elusive; ye the fire and enthusiasm of the youth are still there coupled with the ripe and mellow wisdom of age. He still refuses to be satisfied with what he has achieved but presses steadily onwards for securing better things for posterity. To quote the inspiring words of His Highness the Maharaja Saheb himself, "We must always do better, we must always aim high, very high." To him not failure but low ambition is a crime.

'All my energies,' says he, 'are devoted to free and enrich my people-to improve the machinery of the administration.' The freedom that he has sought is the freedom from the tyranny of the caste, is the freedom from the deadening and soul-crushing weight of worn out forms and creeds and social restrictions. It is a freedom from a slavish mentality. He is the great protagonist, the accepted champion of individual freedom in thought and action.

His Highness the Maharaja Saheb has introduced social and political reforms in his State as a necessary corollary of these high ideals. He has stretched forth

his strong hands to those who are weak and feel weary in the struggle. His Highness naturally expects his subjects to give a fitting response to his magnificent efforts. He is fully aware that the prosperity and progress of a State or community depend entirely on the complete concordance of its ruler, the officials and the subjects. As a ruler he has endeavoured to the best of his abilities and power to guide the destinies of the people committed to his care on the right lines. If the people have faltered and wistfully looked back, if the officers have failed to understand the true meaning and significance of the momentous steps that His Highness has taken, His Highness has felt keenly disappointed but he has never given up his "youthful optimism and courage." The streams of his vitalizing thought and inspiration continue to flow and fertilize the rich soil in spite of the rocks of prejudice and the dark and barren caverns of ignorance.

Broad and lofty idealism, deep earnestness, infinite patience, sincere and abiding love for his people, have characterised the path of progress that His Highness the Maharaja Saheb has followed in obedience to the commands of the "Stern daughter of the voice of God." He has never sought for cheap popularity. He has never been a victim of weak sentimentality. He has never allowed physical pain or private sorrow to interfere or come in the way of his duty.

> The path of duty is the way to glory;
> He that walks it only thirsting
> For the right and learns to deaden
> Love of self before his journey closes;

He shall find the stubborn thistle bursting
Into glossy purples, which outredden,
All voluptuous garden roses;

+ + + +

He that ever following her commands;
On with toil of heart and knees and hands;
Through the long gorge to the far light has won;
His path upward and prevailed;
Shall find the toppling crags of duty sealed
Are close upon the shining table lands
To which our God himself is sun and moon.

His Highness has travelled far and wide. The simplicity of his habits and character has enabled him to throw off the shackles of the pomp and circumstance which usually surround an Indian Prince. He moves about freely, and thus comes into more intimate contact with men of other nationalities and cultures. This intimate contact with men and manners of other countries, this personal experience has given him a breadth of mind and an elasticity and vigour of imagination which are truly remarkable. Those who have had the good fortune of going with him on these foreign travels have always remarked one singular fact and, that is that in all his wanderings his heart was ever with his people, his thoughts ever turned towards his country and his State. His eagar mind was ever receptive of new ideas, and his constant endeavonr has been to translate his new ideas into practice. With that end in view he has deputed hundreds of young officers to Europe and America. His one desire being that there should be

intelligent cooperation between his officers and subjects, whenever he undertook any step for the good and improvement of his people.

I need not mention here the thousand and one reforms that he has successfully introduced in the State. They only show what His Highness has done for the moral, material and cultural progress of his people. The great point to remember is his great love for his people and country and his earnest and unfailing interest in their progress and his patient ungrudging, steady and continuous endeavours to secure progress and prosperity to his people.

"Greatness," to quote his own words, "is fundamentally of character; sincerity and unselfishness, far-seeing wisdom and untiring energy are its qualities. With these the great man stands unbroken and undaunted in misfortunes. Health and wealth are the twin opportunities to unceasing service." How very true is this of Shri Sayaji Rao III the great ruler of Baroda! "We cannot look upon a great man" says Carlyle "without gaining something by him. He is the living light-fountain which it is good and pleasant to be near; the light which enlightens, which has enlightened the darkness of the world and this not as a kindled lamp only but rather as a natural luminary shining by the gift of heaven, a flowing light fountain of nature, original in sight of manhood and heroic nobleness in whose radiance all souls feel that it is well with them."

By his overflowing and abiding love for his people, by his unceasing high endeavours in the interests of his

country and people, by his ceaseless efforts to make his State an ideal State, a Dharma Raj, where men and women, the high and the low, the rich and the poor can live and move in perfect freedom and equality, where every individual can find ample opportunities for self-development and self-expression to enable him to rise to his full stature, by all this and more, His Highness the Maharaja Saheb has endeared himself not only to his subjects but to all thinking men and women of India. He has set a noble example for future generations to follow. He has lighted a torch which will illumine the length and breadth of the whole of India.

It is the rare good fortune of Baroda that at its supreme hour of need it found a ruler the like of whom it is difficult to find in the whole of India. Three score years and ten is the allotted span of human life. His Highness the Maharaja Saheb has passed the 70th mile stone full of vigour and energy in his memorable race of life. Let us pay our humble tribute of love and affection, of loyalty and homage to this great Karmayogin-this noble Rajarshi-and pray earnestly to the Giver of all good that He may grant him long life, peace and happiness.

श्रीसयाजीराव महाराज यांची युरोपांतील दिनचर्या

(लेखकः--एक परिचित)

श्रीमंत सयाजीराव महाराज यांच्या प्रत्यक्ष परिचयामध्यें येणें हें एक मोठें भाग्यच होय. तशा प्रकारची संधि मिळाल्यामुळें महाराजांच्या थोरपणाची लेखकाच्या ग्रहण शक्त्यनुसार त्यास अंधुक कल्पना आली. महाराजाचा थोरपणा बव्हंगी व अत्यंत विस्तृत असल्यामुळें त्याचें यथासांग वर्णन करणें ह्या छोटेखानी लेखाच्या अटोक्याच्या बाहेरचें आहे. ह्या लेखामध्यें महाराजांच्या युरोपमधील दिनचर्येची त्रोटक कल्पना वाचकांस करून देण्याचा आमचा विचार आहे.

प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळें महाराजांना अनिच्छेनें युरोपमध्यें कांहीं काळ राहावें लागतें. तेथें ते कशा रीतीनें कालक्रमण करीत असतील ह्या संबंधीं बऱ्याच भ्रामक कल्पना इतस्ततः पसरलेल्या केव्हां केव्हां ऐकण्यांत येतात. आरामाच्या सर्व साधनांनीं युक्त, सुखोपभोगांनीं परिप्लुत अशा त्या नंदनवनासारख्या देशांमध्यें महाराज आपला काळ आराम आणि शांतीमध्यें घालवीत असतील अशी कल्पना रूढ असणें अगदीं अस्वाभाविक नाहीं. परंतु अशी मान्यता ठेवणें म्हणजे वस्तुस्थितीचा ढळढळीत विपर्यास करण्यासारखें आहे, हें अनुभवांतीं कळतें.

प्रस्तुत लेखारंभीं महाराजांच्या अनेक सद्गुणांपैकीं एका मोठ्या गुणाचा उल्लेख करणें जरूरीचें आहे. तो गुण म्हणजे त्यांची तीव्र कुतूहलबुद्धि हा होय. ते केव्हांहि अल्पसंतोषी नसतात. त्याचप्रमाणें ते केव्हांहि सर्वज्ञत्वाचा किंवा बहुश्रुतपणाचा अभिमान बाळगत नाहींत. ज्ञानार्जनाची व माहिती मिळविण्याची त्यांची हाव फार मोठी आहे. निरनिराळ्या देशांतील धार्मिक, सामाजिक, नैतिक, आर्थिक इत्यादि बाबतींचें सूक्ष्म परीक्षण करून, निरनिराळ्या संस्कृतींचें पृथक्करण करून, त्यांच्या उन्नति—अवनतीचें तुलनात्मक पद्धतीनें अध्ययन करून त्यांतून हंसक्षीर न्यायानें चांगलें असेल तेवढें ग्राह्य करण्याची त्यांची प्रवृत्ति अगदीं अनुपम आहे. चांगले व अनुकरणीय असेल—मग ते वाटेल त्या देशामधील,

धर्मामधील किंवा कुठल्याहि मनुष्यामधील असो, तें ग्रहण करावयाचें व त्याचा उपयोग लोकांची प्रगति साधण्याकरितां करावयाचा ह्या तीव्र मनीषेनें प्रेरित झालेली विभूति म्हणजे श्रीमंत सयाजी महाराज असें स्थूलमानानें म्हटलें तर तें वस्तुस्थितिनिदर्शक होईल असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. ह्या प्रकारच्या उत्कट भावनांनीं युक्त अशा कोणत्याहि स्वाभिमानी व स्वदेशहितेच्छू मनुष्यास देशपरदेशाटन करण्याची तीव्र इच्छा असणें अगदीं स्वाभाविक आहे. महाराजांचें परदेशाटन ह्या पैकींच होय. पाश्चात्यदेश, कालचक्राच्या अनुरोधानें व आधिभौतिक शास्त्रीय प्रगतीच्या साहाय्यानें भूतलावर सर्व स्वर्गीय सुखसाधनें उत्पन्न करूं शकले आहेत, तेव्हां त्यांचा प्रत्यक्ष परिचय करून त्यांच्यापासून शिकण्यासारखें असेल त्याचा उपयोग आपल्या स्थितीस अनुरूप असा योग्य त्या फेरफारानें करून घेतां यावा हा या देशाटनाचा मुख्य हेतु होय. एवढी प्रस्तावना करून आतां आपण आपल्या विषयाकडे वळूं.

सुरवातीस बोटीवरील प्रवासाचें अवलोकन करूं. महाराजांचा वाचनव्यासंग फार मोठा आहे. प्रवासाच्या सुरवातीस ते आपल्या आवडत्या विषयांवरील नवीन प्रसिद्ध झालेलीं पुस्तकें बरोबर घेववतात. प्रातर्विधि, स्नान वगैरे आटोपल्यावर ते नियमितपणें डेकवर एक तासभर फिरतात. नंतर डेकवर शुद्ध हवेमध्यें खुर्चीवर ते वाचीत बसतात. त्यांचें कुठलेंहि वाचन म्हणजे मनाची एकाग्रता करून पुस्तकांतील विषयाशीं तल्लीन होऊन केलें जातें. शिवाय ते भरभर वाचीत असतात. लागलगट वाचून पुस्तक संपलें कीं, त्यावर वाचन संपल्याची तारीख व स्थळ स्वहस्तानें ते लिहून ठेवतात. कोणाकडून भेट म्हणून पुस्तक आलें असल्यास ते वाचून झाल्यावर स्वतः त्याचें पद्धतशीर परीक्षण ते लिहितात व तें लेखकास पत्रद्वारें लिहून कळवितात. हीं परीक्षणें अत्यंत मार्मिक, सूक्ष्म व गुणदोषांचें यथायोग्य आविष्करण करणारीं असल्यामुळें अत्यंत मार्गदर्शक व सूचक होतात. वाचन, फिरणें व डेकवर इतर कांहीं खेळ असतील तर त्यांत भाग घेणें, ह्या शिवाय संस्थानच्या कामासंबंधीं कागदपत्र असल्यास त्यांचा निकाल करण्यामध्येंहि त्यांचा काळ जातो. त्या शिवाय बोटीवर असलेल्या मंडळींच्या ओळखी करून त्यांच्याशीं संभाषण करून विचार-

विनिमय करण्याची महाराजांची शैली अगदीं अप्रतिम आहे. अगदीं लहानापासून ते थेट थोर दर्जाच्या प्रवाशांबरोबर ते अगदीं साध्यापणानें व निर्मल अंतःकरणानें गोष्टी करितात. एकादा विद्यार्थी, व्यापारी, सहल करणारा प्रवासी अथवा एकाद्या मोठ्या प्रांताचा गव्हर्नर ह्या सर्वांशीं ते अगदीं एकाच प्रकारच्या प्रेमळ अंतःकरणानें बोलतात व ज्याच्या त्याच्याशीं त्याच्या धंद्याव्यवसायासंबंधीं इतक्या पूर्ण माहितीनें बोलतात कीं बोलणाराच्या मनावर महाराजांना स्वतःच्या व्यवसायासंबंधीं इतकी निकट व परिपूर्ण माहिती असल्याबद्दल अचंबा वाटल्याशिवाय राहत नाहीं आणि आपण कोणातरी मोठ्या विभूतीसमोर उभे आहों अशी त्यास खात्री पटते. महाराजांचें शोधक प्रश्नास्त्र सुरू झालें कीं, त्यास जबाब देतां देतां ज्यांची त्रेधा झाली नाहीं अशी माणसें थोडीं. बोटीवर त्यांच्या प्रश्नास्त्रामध्यें एक वेळ सांपडलेला लेचापेचा मनुष्य तोंड चुकवून दूरदूरच राहत असलेला दिसतो. महाराज मात्र जी पृच्छा करितात ती केवळ जिज्ञासाबुद्धीनें आणि स्वतःस माहिती होण्याकरितां करीत असतात. बोटीवरील प्रवास संपण्याच्यापूर्वीं बोटीवरील बहुतेक सर्व प्रवाशांशीं ते बोलून चुकतात. अशा प्रकारें भेटलेला मनुष्य पुढें कितीहि वर्षांनंतर जरी भेटला तरी ते त्याला बरोबर ओळखतात इतकी त्यांची स्मरणशक्ति चांगली आहे.

युरोपमध्यें महाराजांचें वास्तव्य एके ठिकाणीं फार दिवस होत नाहीं. एके ठिकाणीं सतत फार दिवस राहण्यापेक्षां त्यांना निरनिराळ्या ठिकाणीं फिरण्याची फार हौस वाटते. नवीन ठिकाणीं गेल्यावर तेथील पाहण्यालायक सर्व स्थळें, संस्था वगैरेंचे ते काळजीपूर्वक निरीक्षण करितात. त्यांच्या बरोबर माणसें अगदीं जरूर तेवढींच असतात. एक डॉक्टर, एक सेक्रेटरी, व त्याचा मदतनीस व एक व्हॅले (कपडे लत्ते करणारा) या प्रमाणें चार माणसांपेक्षां अधिक संख्या बहुधा असत नाहीं. जितकीं अनवश्यक माणसें जास्त तितका निष्कारण त्रास जास्त असें अनुभवान्तीं त्यांना कळून चुकलें आहे. अवश्य तेवढींच माणसें असलीं म्हणजे त्यांना भरपूर काम मिळून ज्याच्या त्याच्यावर जबाबदारी पडल्यामुळें कामहि चांगलें होतें. नाहीं तर पुष्कळ लोक असले म्हणजे हा करील, तो करील असें म्हणत सर्वांचेंच कामाकडे दुर्लक्ष

होण्याचा संभव असतो. पॅरिसमध्यें महाराजांच्या मालकीचें निवासस्थान (६ अॅव्हेन्यू व्हॅंडीक, पार्क मांसू) आहे त्यांत त्यांचा मुक्काम असतो. इंग्लंडमध्यें प्रसिद्ध आंग्लकवि लॉर्ड टेनिसन यांच्या प्रथम मालकीचें व जेथें त्यांनीं त्यांच्या स्वतःच्या कविता रचिल्या असे सुप्रसिद्ध आल्डवर्थ नांवाचें लंडनहून ४० मैल दूर असलेलें एकांत निवासस्थानहि महाराजांच्या मालकीचें आहे. तेथें ते मुक्काम ठेवित नाहींत, परंतु केव्हां केव्हां कित्येक तास शांत चित्तानें वनश्रीची शोभा पाहात, पक्ष्यांचें गुंजारव ऐकत आनंदामध्यें काढतात. एरव्हीं दरेक ठिकाणीं त्यांचा मुक्काम ज्या त्या ठिकाणच्या पहिल्या प्रतीच्या उत्तम हॉटेलामध्यें होतो. हॉटेलामध्यें स्वतःकरितां एक स्वीट ऑफ रूम्स ठेवतात व एक अमलदार त्याच हॉटेलमध्यें राहतो. त्या शिवायचे लोक जवळ पासच्या दुसऱ्या हॉटेलमध्यें राहतात. सवडीप्रमाणें संस्थानचें काम करण्याकरितां ऑफिसरूम महाराज राहतात त्या हॉटेलमध्यें किंवा इतर अमलदार राहतात त्या ठिकाणीं ठेवण्यांत येते, व महाराज त्या ठिकाणीं ठरीव वेळीं काम करितात. राहण्यासंबंधाची एवढी माहिती देऊन आतां त्यांच्या दिन-चर्येकडे वळूं.

तिकडील ऋतुमानाप्रमाणें बहुतेक सकाळीं आठ वाजतां उठून साडे-आठपर्यंत त्यांचें मुखमार्जन वगैरे आटोपतें. नंतर अर्धातास श्मश्रू करीत असतांना जवळ असणारा अमलदार त्यांना दररोजचीं दैनिकें वाचून दाखवितो. म्हणजे श्मश्रू करण्याचा वेळ फुकट न जातां त्या वेळीं वर्तमानपत्रें वाचण्याचें काम संपून जातें. नंतर स्नान, न्याहारी वगैरे आटोपून स्वारी सव्वादहाचे सुमारास रोजच्या ठराविक फिरावयास जाण्याच्या व्यायामाकरितां बाहेर पडते. बरोबर एक अमलदार असतो. एक तास शुद्ध हवेमध्यें योग्य रीतीनें श्वासोच्छास करीत व दृष्टीबिंदू विवक्षित कोनामध्यें ठेऊन शास्त्रीय पद्धतीनें महाराज हा चालण्याचा व्यायाम घेतात. बरोबर घड्याळ पाहून चालणें सुरू करावयाचें व एक तास झाला कीं, चालणें बंद करितात. ह्या चालण्यास ते “ Religion ” म्हणजे धर्म समजतात व तें पुरें झालें म्हणजे एक कर्तव्य संपलें असें म्हणतात. शुद्ध हवेमध्यें हिंडणें, फिरणें व शुद्ध

हवेचें सेवन करणें महाराजांना फार आवडतें. मोटारमध्यें बसल्यावर बरोबरचा अमलदार मोटरच्या खिडकीचें काचेचें तावदान उघडण्यास विसरला तर महाराज लगेच त्याला " शुद्ध हवा आंत येऊं द्या, खिडकीची कांच उघडा " असें सांगतात. फिरून आल्यानंतर संस्थानचे जे कागदपत्र आले असतील त्यांतील शिल्लक असतील त्यांचें चीफ ऑफिसर बरोबर वाचन करून त्यासंबंधीं हुकूम देण्याचें काम लंच (दुपारचे जेवण्याचे वेळे) पर्यंत ते करितात. सर्व कागद अंतरपत्रासह ते अत्यंत काळजीपूर्वक व चिकित्सक बुद्धीनें वाचतात, व दरेक खेपेस ठराविक नमुने किंवा इतर कागदपत्र लिखाणपद्धतीमध्यें कामाचे सोयीकरिता कांहीं सुधारणा करणें शक्य आहे किंवा कसें ह्या हेतूनें पाहतात. त्यांच्या चिकित्सक व निरीक्षक बुद्धीस नेहमीं कांहींना कांहीं तरी इतरांस न सुचणारे विचार सुचतात व त्यांच्याकडून सूचना व सुधारणांचें काम अव्याहत चालूच असतें. दोष दिसतील त्यांच्याकडे कानाडोळा न करिता ते दाखवून समंजसपणें ते दूर करण्याचे उपाय सुचवितात व चांगलें काम दिसल्यास त्याची वाखाणणी करून काम करणारास प्रोत्साहन देतात. ह्यामुळें गुणावगुणाचा योग्य परामर्श घेतला जात असल्यामुळें गुणांस उत्तेजन मिळतें व कामगारांमधील शैथिल्यास किंवा अक्षमतेस आळा बसतो.

काम करण्याच्या वेळचे महाराज हे एरव्हीं गप्पागोष्टी करण्याच्या वेळच्या महाराजांपेक्षा फार निराळे असतात. मी राजा आहें व राजाचें पवित्र कर्तव्य करण्यासाठीं मी ह्या वेळीं बसतों आहें अशी उच्चतम भावना ठेऊन गांभीर्ययुक्त मुद्रेनें, मनाची एकाग्रता करून ते कामास सुरुवात करितात. त्या वेळीं फालतु भाषण किंवा इतर कसल्याहि गोष्टीचा उल्लेख केला जात नाहीं. कागद काळजीपूर्वक वाचावयाचे, जवळच्या अमलदाराशीं त्यासंबंधीं जरूर पडल्यास वाटाघाट करावयाची व तर्कशक्तीस व कार्यकारणवादास पटेल अशा प्रकारें आपल्या स्वतःच्या मनाची खात्री झाल्यावर आपणांस योग्य तो न्यायास अनुसरून निकाल द्यावयाचा ही त्यांची पद्धति आहे. कोणीहि वादविवाद केल्यास त्यास चूपचाप न करितां शांतपणानें त्याची सर्व हकीकत ऐकून घेतात व नंतर न्यायनीतीस अनुसरून ते निकाल करितात. कोणीहि स्नेही, आप्त स्वकीय किंवा जिव्हा-

ल्याच माणसांस चांगलें वाटावें, किंवा त्यांस राग येऊं नये अशा हेतूनें प्रेरित होऊन ते कोणतेंहि काम करीत नाहींत. सदसद्विवेक बुद्धीस पटेल व जें खरें व न्याय्य असें त्यांना वाटेल तेंच ते करितात. मग त्यामुळें कोणी राजी होवो किंवा नाखुश होवो, त्याची ते बिलकूल पर्वा करीत नाहींत. त्यांच्या ह्या न्याय्य बुद्धिची एवढी विलक्षण छाप पडलेली आहे कीं, त्यांना सरकारी कामासंबंधीं कितीहि जीवश्च कंठश्च मनुष्य जरी असला तरी "ब्र" बोलूं शकत नाहीं. प्रस्तुत लेखकास महाराजांनीं खालील शब्दांमध्यें एकवेळ सहज बोलतां बोलतां सांगितलें होतें कीं:—"राजधर्म अत्यंत कठीण आहे. त्यांत स्वार्थत्याग फार करावा लागतो, व मनहि अत्यंत बळकट ठेवावें लागतें. मन मजबूत न ठेविलें तर राजाच्या हातून प्रजेस न्याय मिळावयाचा नाहीं. जर राजा कमकुवत मनाचा असेल तर तो राजपुत्राचें, राणीचें, इतर आप्तस्वकीयांचें व स्नेह्या-सोबत्याचें सरकारी कामामध्यें ऐकत बसेल व त्यांच्या सांगण्याप्रमाणें करीत राहील व तसें झालें म्हणजे कामांचा निकाल न्यायाच्या तत्त्वांवर न होतां वशिल्याप्रमाणें होत जाऊन लोकांस त्रास होईल. म्हणून राजानें स्वतःच सत्यान्वेषण करून आपल्या बुद्धिस पटेल व सत्य वाटेल तेंच केलें पाहिजे. त्याचप्रमाणें अमका लाडका किंवा आवडता व अमका अप्रिय किंवा नावडता असेंहि न मानतां उत्तम काम करणारे गुणी व कार्यक्षम असतील त्यांच्या कामाची बुज करून त्यांना कार्य करण्यास संधि देत गेलें पाहिजे."

केवढे हे उदात्त विचार! पण हे फक्त विचारांमध्येंच नसून श्रीमंत सयाजीराव महाराज यांच्या कृतीमध्यें उतरले आहेत व त्याप्रमाणें ते तपस्वी जीवन घालवीत आहेत. काम ते अत्यंत पद्धतशीर करतात. महाराज चांगल्या आनंदामध्यें असले तर अमुक कामें रुजू करून निकाल खुशीमध्यें करून घ्यावयाचा व रागामध्यें असले म्हणजे अमुक कामें रोषामध्यें करून घ्यावयाचीं अशा प्रकारच्या कित्येक काम रुजु करणाऱ्यांच्या प्रवृत्तीस अवसर मिळूं नये, म्हणून रुजू होणाऱ्या कामाची खातेवार व महत्त्ववार एक यादी त्यांच्यापुढें रुजू करण्यांत येते व नंतर त्या यादीवरून ते अमुक नंबरचें काम रुजू करा असें स्वतः सांगतात. व तें काम त्यांच्यापुढें मांडलें जातें. ह्याप्रमाणें कामाचा निकाल केला जातो. लंच दोन

वाजतां झाल्यावर महाराज आराम बहुधा कधीं घेत नाहींत. नवीन प्रसिद्ध होणारीं, इतरांस रुक्ष वाटतील अशीं समाजशास्त्र, तत्वज्ञान, नीतिशास्त्र, राजकारण व राजशासन इत्यादि विषयांवरील गहन पुस्तकें ते नियमितपणानें वाचतात. लंच, डिनर, चहा इत्यादि वेळीं मोठमोठे नामांकित ग्रंथकार, मुत्सद्दी, धंदेवाईक, खेळाडू, शास्त्रज्ञ वगैरे ज्या त्या देशांतील तज्ज्ञ मंडळींना ते पाचारण करितात व त्या वेळीं त्यांच्याशीं निरनिराळ्या प्रश्नांसंबंधी चर्चा करून माहिती मिळवितात, त्यांत कांहीं उपयुक्त माहिती मिळाल्यास तिचा उपयोग बडोदें राज्यामध्यें कसा करून घेतां येईल ह्या विवंचनेमध्यें ते असतात, व योग्य त्या मार्गाचें संशोधन करूं लागतात. तिसरा प्रहरपर्यंतची अशा प्रकारची दिनचर्या झाल्यावर नंतर महाराज ज्या त्या ठिकाणच्या कांहीं उपयुक्त संस्था किंवा स्थळें पाहण्यास जातात, व त्यांचें सूक्ष्म निरीक्षण करून त्यांतून आपणांस कांहीं घेण्यासारखें आहे किंवा काय हें पाहत असतात. रस्त्यानें जातां जातां एकादें सुंदर शिशुक्रीडांगण पाहिलें कीं तेथें उभे राहून त्यासंबंधीं सर्व माहिती मिळवावयाची व बडोदें राज्यांत तशा प्रकारची क्रीडांगणें कशा रीतीनें करतां येतील त्यासंबंधीं विचार करून पुढची सर्व तजवीज करण्यासंबंधीं हुकूम काढावयाचे. एखाद्या तिकडील म्युनिसिपालिटीनें हलक्या स्थितींतील लोकांकरितां घरें बांधून दिलीं असतील तर तीं घरें पाहण्यास जावयाचें व त्यांचे प्लॅन्स, अंदाज वगैरे मागवून आपल्या देशाच्या स्थितीस अनुसरून योग्य ते फेरफार करून तशा प्रकारची योजना बडोदें राज्यांत दाखल करावयाची, असें नेहमीं कांहींना कांहींतरी ते करीत असतात. नंतर सायंकाळीं एक तास पुनः नियमानें फिरावयास जातात. नंतर सायंकाळचें जेवण व त्यानंतर पुनः रात्रीं वाचीत नाहीं बसले तर सवडीप्रमाणें एकादे वेळीं नाटकगृहामध्यें किंवा चलच्चित्रपट—मंदिरामध्यें दोन तास करमणुकीमध्यें घालवून रात्रीं सव्वा अकरा वाजतां ते निद्रावश होतात. नाटकगृह किंवा चलच्चित्रपटमंदिरामध्यें देखील ते नटांचा अभिनय, गायनपद्धति, मंदीररचना, इत्यादींचें सूक्ष्म निरीक्षण व आपल्या बडोद्यामध्यें त्या पद्धतीवर कांहीं करतां येईल किंवा काय ह्याचा विचार करीत असतात. अशाच प्रकारें एका नाटकगृहामध्यें एक नाटक पाहत असतांना प्रस्तुत लेखकांस महाराजांनीं

बडोदें येथील न्यायमंदीरमधील मोठ्या हॉलचा नाटकगृहासारखा उपयोग करितां येईल किंवा कसें त्यासंबंधीं योजना रुजू करण्यास बडोद्याच्या बांधकाम खात्याच्या मुख्य अधिकाऱ्यास हुकूम लिहिण्यास सांगितलें होतें.

वरील त्रोटक दिनचर्येची जी हकीकत दिली आहे, त्यावरून महाराज हे अहर्निश प्रजेची सुधारणा कशा रीतीनें साधतां येईल त्याचे उपाय योजून ते अमलांत आणण्यामध्यें कसे निमग्न असतात, व त्यांचा सर्वकाळ त्यामध्येंच कसा जातो हें सहज दिसून येईल.

" स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यसे लोकहेतोः " ही कविकालीदासोक्ति श्रीमंत सयाजीराव महाराज ह्यांच्या बाबतींत अगदीं यथार्थ आहे यांत शंका नाहीं.

श्री. महाराजांचें अस्पृश्योद्धारक कार्य

(लेखकः—श्रीयुत विठ्ठल रामजी शिंदे बी. ए.)

श्रीमंत महाराज सर सयाजीराव गायकवाड ह्यांच्या ७१ व्या वाढदिवसाचा अत्यंत शुभप्रसंग (ता. मार्च १७ इ. सन १९३३) जवळ येत चालला आहे. तन्निमित्त त्यांच्या चरित्राचा व कार्याचा एक ग्रंथ तयार करून त्यांना नम्रता-पूर्वक अर्पण करण्याचा विचार त्यांच्या चहात्यांनीं केला आहे, ही गोष्ट जितकी आनंददायक आहे, तितकीच सूचक आहे. मीहि महाराजांचा एक अत्यंत नम्र चहाताच नव्हे तर त्यांच्याकडून उपकृत झालेला मनुष्य असल्यामुळें, सदर ग्रंथकर्त्यांनीं मला वरील विषयावर एक लेख ह्या पुस्तकांत घालण्यासाठीं लिहिण्याची विनंति केली, ह्याबद्दल मी त्यांचा मोठा आभारी आहें. परंतु ह्या कामासाठीं मला अवधी मात्र फार थोडा मिळाला आहे. माझा व महाराजांचा जरी चिर परिचय आहे, व वरील विषय म्हणजे माझ्या सार्वजनिक सेवेचा एक मुख्य भाग आहे, तरी महाराजांनीं या विषयांत जे अफाट व उदार प्रयत्न व्यक्तिशः व आपल्या विद्वान अधिकाऱ्यांकडून आपल्या दीर्घ कारकीर्दींत चालविले आहेत, त्यांचें संपूर्ण आणि उठावदार शब्दचित्र तयार करण्यासाठीं जरूर ती सामुग्री तूर्त माझ्याजवळ नाहीं, व ती मिळवून हें माझें आवडतें कार्य करण्यास आतांच अवसरहि मिळणार नाहीं.

महाराजांनीं जें प्रत्यक्ष कार्य केलें आहे, त्याची नुसती तारीखवार जंत्री तयार करून त्यांत महाराजांना ह्या कठीण पण राष्ट्रीय पुण्यसेवेंत जी महनीय सिद्धि मिळाली आहे, तिचें कार्यकारणदर्शी पर्यालोचन केलें तरी ही कृती मोठी रंजक व प्रेरक होईल यांत शंका नाहीं. पण ही कृती ह्या विषयाचा केवळ बाह्य अथवा अभिधात्मक भाग ठरेल. महाराजांच्या अंतरंगांत अवगाहन करून त्यांना ह्या पुण्यकार्याची लहानपणीं व तरुणपणीं प्रेरणा केव्हां व कशी कशी झाली, ह्या अपूर्व विषयाकडे त्यांच्या विविधकार्यप्रचुर जीवनांत त्यांचें मन कसकसें आकृष्ट झालें, व ह्या राष्ट्रीय पापनिष्कृतीचा यज्ञ करीत असतांना त्यांच्या मनाला आशानिराशा, हर्षामर्श व धन्यता कशी वाटत गेली वगैरे अनुभवांचें शब्दचित्र वठविण्याची संधी ज्या कोणा सुदैवी चित्रकाराला मिळेल तो धन्य !

श्रीमंत सयाजीराव महाराजांचें कार्य विस्तृत व दूरगामी आहे. केवळ राज्यकर्ते या नात्यानें एक वटहुकूम काढून त्यांना अस्पृश्यतेचें कार्य करतां आलें असतें. लोकमताचा पाठिंबा नसतांना असलीं समाजसुधारणेचीं कामें केवळ हुकूमाच्या जोरावर करणें जवळजवळ अशक्य, निदान दुर्घट तरी असतें. पण जपानचे बादशहा व तुर्कस्थानचे सर्वाधिकारी केमालपाशा यांनीं कांहीं झटपट सुधारणा केवळ दंडनीतीच्याद्वारें करून दाखविल्या आहेत; परंतु या महाराजांना असें एकादें डोळें दिपविणारे दिव्य दाखवावयाचें नसून, एका बाजूनें हळूहळू लोकमत बनवून दुसऱ्या बाजूनें अस्पृश्योद्धाराचा कायमचा पाया घालावयाचा होता, म्हणून त्यांनीं प्रस्तुत विलंबाचा पण टिकाऊ मार्ग पत्करिला. या विवेचनावरून महाराज हे एक अस्पृश्यतानिवारकच नसून अस्पृश्योद्धारकहि आहेत, हें भावी इतिहास भावी पिढयांना गंभीर रवानें गर्जून सांगेल, याची खात्री पटते.

भारतीय अस्पृश्यता ही एक भारतीय स्वतंत्र संस्थाच आहे. बौद्ध, जैन, शीख, लिंगायत, वैष्णव वगैरे धर्मपंथांनीं व इतर साधुसंतांनीं प्राचीन व मध्यकालीन अस्पृश्यांच्या आत्मिक उद्धारासाठीं थोडेबहुत प्रयत्न केले आहेत. पण

ते सर्व बहुतेक वैयक्तिक स्वरुपाचे होते. सामुदायिक अस्पृश्यता मूळांतच नष्ट करून आधुनिक अर्थानें निवारणाचें व त्यापुढचें भौतिक उद्धाराचें काम ह्या पंथांनीं किंवा कोणा संतांनीं केलेलें इतिहासांत नमूद नाहीं. ह्या बाबतींतील चालू प्रयत्न म्हणजे आधुनिक युगाचेंच एक विशिष्ट लक्षण आहे, असें म्हटल्यास तज्ज्ञांकडून विरोध होईल असें वाटत नाहीं. पाश्चात्यांची संस्कृति ह्या पुराणप्रिय देशांत अमल गाजवूं लागल्यानंतर गेल्या म्हणजे इ. स. १९ व्या शतकाच्या मध्यापासून अशा प्रयत्नास सुरुवात झाली. केवळ कालानुक्रमाप्रमाणें पाहिल्यास भारतीय अस्पृश्योद्धारकांमध्यें श्रीमंत सयाजी-राव महाराज गायकवाडांचा नंबर तिसरा लागतो. पहिल्या अस्पृश्योद्धारकाचा मान म. जोतीबा फुले ह्यांना, दुसरा मान बंगाल्यांतील ब्राह्म समाजाचे प्रसिद्ध परोपकारी गृहस्थ बाबु शशिपाद बानर्जी यांना, आणि तिसरा मान आमचे लेखनायक गुर्जराधिपति श्रीमंत महाराजाकडे जात आहे. फुले यांचे प्रयत्न इ. स. १८५२ सालीं, बानर्जींचें प्रयत्न १८६५ सालीं, आणि महाराजांचे प्रयत्न १८८३ सालीं म्हणजे त्यांना राज्याचे अधिकार मिळाल्याबरोबर दुसऱ्या तिसऱ्याच वर्षापासून सुरू झाले. पहिले फुले व्यक्तिशः गरीब व जातिशः मागासलेल्या वर्गांतले; दुसरे बानर्जी व्यक्तिशः संपन्न व जातिशः उच्च वर्णांतले होते, व तिसरे महाराज सर्वतोपरी थोर स्थितींतले आहेत. पहिल्या दोन व्यक्ती दिवंगत झाल्या, तिसरे आमच्या सुदैवानें अद्यापि धडधाकट व पूर्णपणें कार्यक्षम स्थितींत आहेत. ह्यामुळें कार्याच्या प्रमाणाच्या व सिद्धीच्या दृष्टीनें पाहतांना वरील दोघांपेक्षां महाराजांचें काम इतकें विस्तीर्ण व परिणामकारी झालें आहे कीं, ह्या तिघांच्या कार्याची तुलना करणेंच व्यर्थ आहे, इतकेंच नव्हे अगदीं आजकाल ह्या भरतखंडांत जी अस्पृश्यतानिवारणार्थ चळवळ अखिल देशभर फोंफावत आहे, व जिचीं पाळेंमुळें खालीं खोल शिरत आहेत त्या चळवळीची धुराहि महाराजांनीं सतत आपल्या खांद्यावर घेऊन अगदीं अग्रगण्य पुढाऱ्यांतलि आपलें प्रमुख स्थान कायम राखलें आहे. ह्या दृष्टीनें पाहतां महाराज म्हणजे नुसते एका मोठ्या संस्थानाचे सर्वाधिकारी अधिपति म्हणूनच नव्हे तर अखिल भारतांतील लोकमताचे नेते, समाजसुधारक, आणि राजकारणकुशल मुत्सद्दी.

इतकेंच नव्हे तर आपल्या दोस्त इंग्रज सरकारांनाहि पदोपदीं धडे शिकविणारे अनुभवी सत्ताधारी म्हणून जगापुढें झळकत आहेत.

इ. स. १९१८ सालीं आमच्या भारतीय निराश्रित साह्यकारी मंडळीची मुंबईस एक खास अखिल भारतीय अस्पृश्यतानिवारक परिषद भरली. तिचे अध्यक्ष श्रीमंत महाराजच होते. त्यांचें अध्यक्षीय भाषण झालें, तें ह्या विषयावरील एक महत्वाचें वाङ्मय झालें आहे. त्यांचें भाषण आटपल्यावर त्यांचे दिवाण मनुभाई मेथा ह्यांनीं बडोदे संस्थानानें अस्पृश्यांसाठीं तेव्हांपर्यंत काय काय केलें ह्याच्या संक्षिप्त माहितीचा एक खर्डा माझ्या हातीं दिला. त्यांत म्हटलें होतें कीं, श्री. महाराजांनीं इ. स. १८८२ सालींच ही सुधारणा आपल्या राज्यांत सुरू करून लवकरच निरनिराळ्या भागांत १८ शाळा ह्या अंत्यज लोकांसाठीं उघडल्या. शाळांची ही संख्या वाढत १८९६ सालीं २० झाली. सन १८८२ सालीं ह्या कामास हात घालतांना महाराजांचें वय अवघें २० वर्षांचेंहि नव्हतें. दुसऱ्या कोणत्या संस्थानिकांचें लक्ष इतक्या कोंवळ्या वयांत ह्या हतभागी लोकांच्या दीन स्थितीकडे गेलें असेल बरें ? प्रत्यक्ष ब्रिटिश इलाख्यांतून तरी ह्यांच्या शिक्षणांची सोय अशा कळकळीनें व इतक्या प्रगतीनें झाली आहे काय ? इतर संस्थानांतून जी थोडींबहुत अशीं अपूर्व कृत्यें होतात त्यांचें श्रेय एखाद्या प्रागतिक दिवाणाकडेच असतें. पण ह्या महाराजांची गोष्ट तशी नाहीं. ह्यांनीं वरील परिषदेच्या अध्यक्षीय भाषणांत सांगितलें, " मला ह्या कामीं अनेक अडचणींशीं झगडावें लागलें. कितीहि पगाराचें आमीष दाखविलें तरी कित्येक वर्षें हिंदू शिक्षकच मिळेनात, मुसलमानांकडून व नंतर आर्यसमाजिष्टांकडून हें काम करून घ्यावें लागलें. "

ह्या अत्यंत कठिण सुधारणेंत महाराजांनीं अपूर्व यश संपादन केल्याबद्दल सन १९२१ सालीं परोपकारी सभा नांवाच्या एका संस्थेनें महाराजांना **पतितपावन** अशी पदवी दिली. त्यावेळीं उत्तरादाखल केलेल्या भाषणांत महाराज म्हणाले, " ह्या पदवीला मी पात्र आहें, असें मला तरी वाटत नाहीं. उलट माझ्यावर ह्या पदवीमुळें एक अवघड जबाबदारी लादली जात आहे.

ह्या क्षेत्रांत मी एकटाच खपत आहें, असें नसून इतर जे कोणी आहेत, त्यांच्या कडेहि हा मान जातो. राज्याच्या काळजीमुळें व परिस्थितीमुळें ह्या कामीं मला जितकें करावयाचें होतें तितकें माझें हातून घडलें नाहीं. माझे अधिकारी मला जें सांगतात त्यावर मला अवलंबून राहावें लागतें; आणि ते जें करतात त्यावरच तृप्त राहावें लागतें. मानवी प्रयत्नाला मर्यादा असतात. विशेषत. हिंदुस्थानांतील राजे लोकांना, ते सर्वाधिकारी असूनहि, ह्या मर्यादा अधिकच भोंवतात ! " अशा अस्पष्ट उद्गारांवरून अवघ्या १९ वर्षांच्या तरुण महाराजांना ह्या नवीन सुधारणेची मेढ रोवितांना अधिकाऱ्यांकडून व लोकांकडून पाठिंबा किती मिळाला व अडथळे किती आले, ह्याची अंधुक कल्पना वाचकांनींच करावी. महाराजांनीं विद्वान् व प्रागतिक अधिकारी वेळोवळीं हाताशीं धरलें खरें. पण महात्मा गांधीसारख्या वृद्ध देवमाणसाला ज्या गुजराथ देशानें थोड्याच वर्षांपूर्वीं अस्पृश्यांच्या बाबतींत जुमानलें नाहीं, त्या देशांतील लोकमत ५० वर्षांपूर्वीं ह्या अनुभवी तरुण राजाला अगदीं सतावून सोडल्याशिवाय राहिलें असेल हें संभवत नाहीं. कांहींहि असो. ह्या सत्कार्याची मेढ तर ह्या खंबीर पुरुषानें पहिल्या धडाक्यासरशीं जी रोविली तिचा विस्तार पुढें कसा झाला तें आतां पाहूं.

बडोदें संस्थानाच्या सन १९३१ सालच्या खानेसुमारीच्या अहवालांत अस्पृश्यांची संख्या खालीलप्रमाणें दिली आहे:—

अ. अंक	जात.	लोकसंख्या.
१	भंगी	३१,०१८
२	बुरुड व वांसफोडा	४७८
३	चांभार	४२,८०२
४	गरोडा	७,७९६
५	होलार	५४
६	महार	. ५७२
७	मांग	३७
८	नाड्या	६२२

अ. अंक.	जात.	लोकसंख्या.
९	शेणवा	९,६४३
१०	थोरी	५६
११	तुरी	१,७११
१२	वांकर व धेड	१०७,९८८
	एकूण	२०२,७७७

एवढी मोठी अस्पृश्यांची संख्या राज्याच्या दूरदूरच्या भागांत पसरलेली पाहून महाराजांच्या मनांत त्यांच्याविषयीं कळवळा आला असेल यांत काय नवल ? या लोकांसाठीं महाराजांनीं शाळा काढल्या व सन १८९१-९२ सालीं बडोदें, अमरेली, पाटण आणि नवसरी येथें वसतिगृहें काढून त्यांच्या जेवणाखाणाची व राहण्याची सोय केली. त्यांना कपडेलत्ते, पाट्यापेन्सिली व पुस्तकें पुरविण्याचा उपक्रमहि महाराजांनीं सुरू केला. मुंबई सरकारनें पुण्यास एक वसतिगृह उघडलें तें ह्यानंतर ३० वर्षांनीं म्हणजे सन १९२२ सालीं ! वरील चार वसतिगृहांमुळें अंत्यजवर्गांना उत्तेजन मिळून पुढील ५।६ सालांत शाळांतून शिकणाऱ्या मुलांची संख्या दुपटीनें वाढली. ह्याकाळीं दरवर्षीं अंत्यजांची एक दोन विद्यार्थी गुजराती ६ व्या यत्तेच्या परीक्षेला बसत असत.

ह्यानंतर कित्येक वर्षें ह्या प्रयोगाला दुष्काळ आणि प्लेगचीं मोठीं विघ्नें आलीं. ह्या कंगाल लोकांना हातांवर पोट भरायचें असतें. त्यामुळें मुलांना शाळेंत पाठवायला त्राण उरेना. ह्यांत हिंदु अधिकाऱ्यांच्या सहानुभूतीच्या अभावाचीहि भर पडली. अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची गोडी लागत नाहीं अशी हूल उठविण्यांत आली. शेवटीं हीं वसतिगृहें बंद ठेवावीं लागलीं. तरी पण श्री. महाराजांनीं खर्चांत बचत न करितां, बडोदें भागांत रु. ४० च्या व इतर भागांत रु. २५ च्या शिष्यवृत्त्या ठेवल्या. व कसेंहि करून इ. स. १९०० सालापासून पुढें कांहीं वर्षें शाळांतून ह्या विद्यार्थ्यांची संख्या सरासरीनें १,००० पासून १,५०० राहील असें केलें.

इ. स. १९०३ सालच्या सप्टेंबर अखेर मी ऑक्सफर्ड विद्यालयांतील धर्मशिक्षण संपवून स्वदेशीं आलों. महाराजसाहेबांनीं मला लगेच भेटीला बोलावलें,

आणि बडोदें शहरांतील अंत्यजांच्या त्या वेळीं चार शाळा बऱ्या चालल्या होत्या, त्या तपासून मला काय वाटतें तें समक्ष कळविण्याची आज्ञा केली. ह्या शाळांतून शिकून पास झालेलीं मुलें कामाच्या अभावीं रिकामीं हिंडतात, त्यांना कांहीं योग्य नोकऱ्या देण्याची व्यवस्था होईल काय असें मी महाराजांना विचारलें. पण तें त्या काळीं गुजराथसारख्या प्रांतांत शक्य नव्हतें. मात्र अशा मुलांना अधिक शिष्यवृत्त्या देऊन वरिष्ठ शिक्षणाकडे पाठविण्याचें महाराजांनीं कबूल केलें. एकंदरींत ह्या थोर पुरुषाच्या अंतःकरणांत ह्या हतभागी लोकांचा ध्यास सतत लागला होता, हें माझ्या ध्यानांत तेव्हांच येऊन चुकलें. इतकेंच नव्हे तर ह्या महत्त्वाच्या विषयासंबंधीं माझ्या स्वतःच्या विचाराला नवीन प्रोत्साहन मिळून, ब्राह्मसमाजाच्या अखिल भारतांतील माझ्या प्रचार कार्याबरोबर ह्या लोकांची निरनिराळ्या प्रांतांतील स्थिति स्वतः डोळ्यांनीं निरखून अजमावण्याची मलाहि प्रेरणा झाली.

इ. स. १९०४ च्या डिसेंबर महिन्याच्या अखेरीस मुंबईस राष्ट्रीय परिषदेचें अधिवेशन झालें. त्याच वेळीं मुंबईंत भरलेल्या सामाजिक परिषदेचें अध्यक्षस्थान श्री. महाराजसाहेबांनीं मंडित केलें. तेव्हांच अखिल भारतीय एकेश्वरी परिषदहि आम्ही मुंबईंत भरविली होती. प्रांतोप्रांतींचे पुढारी जमले होते म्हणून ह्या संधीचा फायदा घेऊन मुंबई प्रार्थनासमाजाच्या रात्रींच्या शाळांचा बक्षिस समारंभ आम्हीं केला व त्याचें अध्यक्षस्थानहि महाराजांनीं स्वीकारलें. इतकेंच नव्हे तर ह्या समारंभाचे शेवटीं रात्रीं आमच्या राममोहन आश्रमांत सर्व जातींचें मोठें सहभोजन झालें, त्याचे अध्यक्षहि महाराजच होते. त्या बक्षिस समारंभांत चांभार जातीच्या ज्या एका लहान मुलानें धिटाईनें भाषण केलें व ज्याचें महाराजांनीं आपल्या भाषणांत प्रेमानें अभिनंदन केलें तोच मुलगा रा. शिवरकर हल्लीं डॉ. आंबेडकरांचा सेक्रेटरी होऊन त्यांच्या स्वजातीच्या उन्नतीचे कार्यांत मदत करीत आहे ! स्वतः डॉ. आंबेडकरांना तर महाराजांचा फारच मोठा आश्रय होता. ते बडोदे कॉलेजांतून बी. ए. झाल्यावर त्यांना बडोदें संस्थानच्या धारासभेंत सभासद नेमलें. नंतर लवकरच पुढील शिक्षणासाठीं बरींच वर्षें पुष्कळ खर्च करून त्यांना अमेरिकेंत

ठेविलें होतें. तेथून पी. एच. डी होऊन आल्यावर कांहीं दिवस बडोद्यांत डॉ. आंबेडकरांनीं नोकरीहि केली आहे.

वरील सामाजिक परिषदेचा महाराष्ट्रावर व विशेषत: पुण्यांतील कार्यकारी पुढाऱ्यांवर जसा शुभ परिणाम झाला तसाच महाराजांच्या उत्साहशक्तीवरहि झालेला दिसतो. लगेच दोन तीन वर्षांत पुणें मुंबई येथें सर्व्हंटस ऑफ इंडिया सोसायटी, सोशल सर्व्हीस लीग, सेवासदन, डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन सोसायटी ऑफ इंडिया सारख्या अखिल हिंदुस्थानच्या राष्ट्रीय जीवनांवर परिणाम करणाऱ्या संस्थांचा उद्भव झाला. ह्याच सुमारास महाराजांनीं आपल्या राज्यांत सक्तीच्या मोफत शिक्षणाचा कायदा पास करून, राष्ट्रीय शिक्षणाचा धडा इतर लहानमोठ्या संस्थानासच नव्हे तर प्रत्यक्ष इंग्रज सरकारासहि घालून दिला ! बडोद्याच्या इतिहासांत हें साल सोन्याच्या अक्षरांनीं लिहिलें जाईल. बडोद्यास सक्तीच्या शिक्षणाचें प्रस्थान मांडल्याबरोबर उसळीसरशी अंत्यज शाळांची संख्या १८ ची २४७ आणि विद्यार्थ्यांची संख्या २,००० ची ९,२६९ झाली ! बंद केलेल्या वसतिगृहांची पुन: गरज भासू लागली.आणि एकंदर ह्या वाढलेल्या वाचकांकरितां एका तरबेज आणि वाहून घेतलेल्या कार्यवाहकाची खास निवड करावी लागली. आणि लवकरच अंत्यजांच्या सुदैवानें पंडित आत्माराम हे ह्या कार्यास लाभले. १९०७–८ च्या सुमारास बडोद्यास हल्लीं असलेले, व अखिल भारतांत नमुनेदार झालेलें अंत्यज विद्यार्थी–वसतिगृह उघडण्यांत येऊन, पंडितजींना त्या गृहाचे सुपरिंटेंडंट व बडोदें राज्यांतील अंत्यज शिक्षणाचे इन्स्पेक्टर नेमण्यांत आलें.

ह्यापूर्वी एक दोन वर्षें मुंबईस आमच्या डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन सोसायटी ऑफ इंडिया ह्या संस्थेची स्थापना ता. १८ आक्टोबर १९०६ रोजीं झाली, व प्रांतोप्रांतीं तिच्या शाखा निघूं लागल्या. दरवर्षीं जेथें जेथें कॉंग्रेसचीं अधिवेशनें होत तेथें अखिल भारतीय अस्पृश्यता निवारक परिषदेचींहि अधिवेशनें होऊं लागलीं. सुरतेच्या कॉंग्रेसच्या वेळीं सन १९०७ सालीं असेंच एक अधिवेशन भरविलें होतें. महाराजांचें लक्ष्य आपल्याच राज्यांतील अस्पृश्यांकडे लागलें होतें असें नसून ते अखिल भारताचे एक अग्रगण्य पुढारी असल्यामुळें

ते आमच्या ह्या मिशनची प्रगति मन लावून निरखीत होते. म्हणून ह्याच सुमारास त्यांनीं मला बडोद्यास बोलावलें. बडोद्याचे न्यायमंदीराच्या भव्य दिवाणखान्यांत एक जंगी दरबारवजा जाहीर सभा बोलावून स्वतःच्या अध्यक्षत्वाखालीं त्यांनीं माझें अपृश्योद्धार ह्या विषयावर एक व्याख्यान करविलें. हेंच व्याख्यान मला पुढें लिहून काढण्यास सांगून तें स्वतंत्र पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध करण्याचाहि खर्च दिला. बहिष्कृत भारत ह्या नांवानें तें प्रसिद्ध झाल्यावर त्याच्या एक हजार प्रती बडोदे दरबारानें विकत घेऊन वाटल्या! ह्याचप्रमाणें पंडित सातवळेकर ह्यांनीं केलेल्या " स्पर्शास्पर्श' ह्या पुस्तकालाहि महाराजांची मोठी मदत झाली आहे. अर्थात् ह्या सर्व गोष्टींचा परिणाम बडोद्यांतील कार्यावरहि होऊन लवकरच पंडित आत्माराम यांच्या देखरेखीखालीं कार्यास मोठा जोर आला.

इ. स. १९०९ सालीं महाराजांचा मुक्काम पुणें मुंबईकडे झाला, त्यावेळीं सप्टेंबर महिन्यांत आमच्या डिप्रेस्ड क्लासेस मिशनच्या पुणें शाखेच्या शाळांच्या बक्षिस समारंभाचे आणि मुंबईंतील टाउनहॉलमध्यें ता. १८ आक्टोबर रोजीं भरलेल्या आमच्या मिशनच्या भ्रातृ-संस्थेच्या वाढदिवस समारंभाचे महाराजच अध्यक्ष झाले. ह्या दोन्ही ठिकाणीं अनुक्रमें १,००० रु. व २,००० रु. चीं देणगी देऊन महाराज मिशनचे आश्रयदाते झाले. श्री. दमाजीराव गाईकवाड स्कॉलरशिप फंड नांवानें अद्यापि ह्या फंडाच्या व्याजांतून आमच्या शाळांतील विद्यार्थ्यांना नियमित रीतीनें शिष्यवृत्त्या दिल्या जात आहेत. शिवाय आमच्या वसतिगृहांतील रा. भटकर नावाचा एक महार विद्यार्थी मॅट्रिक परिक्षेंत पास झाल्यावर त्याला कॉलेजांतील पुढील शिक्षणासाठीं दरमहा रु. २५ स्कॉलरशिप दिली. पुण्यांतील बक्षिस समारंभाचे वेळीं, पुणें शहर व लष्कर येथें राहणाऱ्या निरनिराळ्या अस्पृश्य वर्गांतील लोकांनीं आपसांत वर्गणी करून, महाराजांच्या अस्पृश्योद्धार कार्यांचा जाहीर गौरव करण्यासाठीं एक मानपत्र अर्पण केलें. त्या वेळीं महाराजांच्या दर्शनासाठीं लहानथोर स्त्रीपुरुषांची अलोट गर्दी जमली होती. निरनिराळ्या अस्पृश्यवर्गीय स्त्रियांनीं जुन्या रिवाजाप्रमाणें आरती

करून महाराजांना मोठ्या प्रेमानें ओवाळिलें. महाराजांनीहि परत भेट म्हणून आरतींत पांच पांच सोन्याच्या मोहरा ठेवून आपली गोड समयज्ञता प्रकट केली. तो एकंदर देखावा अत्यंत हृदयस्पर्शी झाला.

हा समारंभ आटपून महाराज साहेब परत बडोद्यास गेल्यावर लगेच पुणें येथील महार समाजाचे प्रमुख पुढारी रा. शिवराम जानबा कांबळे व रा. श्रीपतराव थोरात ह्या दोघांना महाराजांनीं बडोद्यास खास आमंत्रण देऊन नेलें व त्यांच्याशीं विचारविनिमय करून त्यांचा योग्य सत्कार केला, व त्यांना उघड रीतीनें राजमहालांत आमंत्रण करून, आपल्या टेबलावर सहभोजन केलें !

ह्यापुढें नऊ वर्षांनीं सन १९१८ सालीं मुंबई येथें आमच्या मिशनची अखिल भारतीय अस्पृश्यतानिवारक परिषद झाली, तिचे अध्यक्ष होऊन महाराजांनीं ह्या राष्ट्रकार्यास पुन: नवीन चैतन्य दिलें.

अंत्यज वर्गाच्या विद्यार्थ्यांकरितां नुसत्या शाळा आणि वसतिगृहें स्थापून महाराज स्वस्थ बसले नाहींत. बडोदा येथील वसतिगृह ही एक अखिल भारतांत नमुनेदार संस्था आहे हें वर सांगितलेंच आहे. हा प्राचीन गुरुकुलाच्या धर्तीवर एक पुण्याश्रम आहे. पंडित आत्माराम या आश्रमांतच राहात असतात. त्यांच्या मुलांनाहि वडिलांचेंच समाजसेवेचें वळण लागलें आहे. येथें विद्यार्थ्यांच्या (मुलांची वेगळी व मुलींची वेगळी) भोजनाची, स्नानाची, अभ्यासाची व व्यायामाची अगदी उच्चवर्णीयांप्रमाणेंच उत्तम सोय केलेली आहे. गुजराथेंतील अंत्यज सर्व आपापली धार्मिक गृहकृत्यें आपल्या जातींतल्याच पुरोहिताकडून करून घेतात. ह्यांना गरोडा म्हणतात. ह्या गरोड्यांकडून धर्मकृत्यें योग्य रीतीनें व्हावीत म्हणून त्यांच्यासाठीं एक संस्कृतशाळा काढण्यांत आली. आणि तींत २५ गरोडा विद्यार्थ्यांना दरमहा रु. ८ च्या स्कॉलरशिपा देऊन तयार करण्यांत आलें. वसतिगृहांतील सर्व विद्यार्थ्यांना वेदमंत्रासह नित्याची उपासना करण्यास शिकविण्यांत येतें. शिवाय त्यांची दोन बालवीर पथकें आधुनिक पद्धतीनें तयार करण्यांत आलीं आहेत. एकंदरींत हा आश्रम पाहणाऱ्यांवर फार उदात्त परिणाम होतो. ह्या देशांतील व बाहेरील पुष्कळ प्रसिद्ध पुरुषांनीं हा

आश्रम समक्ष पाहून आश्चर्य प्रगट केलें आहे. कलकत्त्याचे प्रसिद्ध लक्षाधीश रायबहादुर जुगल किशोर बिर्ला यांनी या आश्रमास १९१९ च्या नोव्हेंबरमध्यें भेट दिली, तेव्हां आश्रमांतील स्वच्छता आणि विद्यार्थ्यांची उत्तम शिक्षणविषयक पात्रता पाहून त्यांच्यावर इतका परिणाम झाला कीं, त्यांनी विद्यार्थ्यांना गीता शिकविण्यासाठीं व शिष्यवृत्त्या देण्यासाठीं रु. १०,००० ची देणगी दिली. या देणगींतून विद्यार्थ्यांच्या खास परीक्षा घेऊन त्याप्रमाणें शिष्यवृत्त्या देण्यांत येतात.

या आश्रमास श्री. महाराजांनी अनेक वेळ भेट दिल्या. सन १९२० जानेवारी २३ रोजीं, बडोद्यातील सर्व अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना लक्ष्मीविलासांतील राजवाड्यांत समक्ष बोलावून त्यांना मोठ्या थाटाची मेजवानी दिली. पुनः १९२२ सालीं अस्पृश्यांच्या सर्व मुलांना लक्ष्मीविलास राजवाड्यांत समक्ष खाऊ वाटला. त्या वेळीं इंदूरचे महाराज तुकोजीराव होळकर पाहुणे आले होते. त्यांना हा प्रकार फार आवडून त्यांनी स्वतः पंधरा हजार रुपये शिष्यवृत्त्यांसाठीं दिले.

खालील कोष्टकावरून बडोद्यातील अंत्यज शाळांची कशी प्रगति झाली हें दिसून येईल.

वर्ष	मुलांच्या शाळा	मुलींच्या शाळा	एकंदर शाळा	विद्यार्थी
१८८३			२	...
१८८४			९	...
१८९१			१०	७८४
१९००			२२	१,७२६
१९१०–११		४	२८८	१५,५४१
१९२०–२१	[illegible]	२५	२२६	१२,०९५
१९२५–२६	२२०	५	२२५	१५,४०३
१९३०–३१	[illegible]	[illegible]	२०१	१८,३८८
१९३१–३२	[illegible]	[illegible]	[illegible]	२०,९०३*

* [illegible]

वर जी इ. स. १८८३ पासून १९३२ अखेर शाळांच्या व विद्यार्थ्यांच्या संख्येंत एकंदरींत प्रगति दाखविली आहे तिच्यांत मधून मधून चढ उतार दिसत आहे. बडोदें राज्यांतील अत्यंजांची एकंदर लोकसंख्या वर दर्शविल्याप्रमाणें २,०२,७७७ आहे. त्या पैकीं आज तागायत प्राथमिक शाळांत शिकणारीं एकंदर मुलांची संख्या २०,९०३ आहे.

गेल्या वर्षापासून अस्पृश्यांकरितां स्वतंत्र निराळ्या शाळा नसाव्यात अशी विद्याखात्यानें आपल्या धोरणांत दुरुस्ती केल्याचें समजतें. ही दुरुस्ती होऊन अस्पृश्यांच्या स्वतंत्र ११० शाळा गेल्या वर्षांत कमी केल्या गेल्या. तरी गेल्या वर्षीं मुलांच्या संख्येंत २,५१५ वाढच झाली आहे. ती खरी व टिकाऊ असल्यास ही दुरुस्ती वावगी नाहीं.

कलाभुवन, ट्रेनिंग कॉलेज, हायस्कुलें, व कॉलेज ह्यांतून अस्पृश्यांना शिकण्यास सररास मोकळीक होऊन बरींच वर्षे झालीं आहेत, तरी पण पदवीधरांची संख्या १२ हून जास्त आढळत नाहीं. पण संबंध मुंबई इलाख्यांत तरी आज सर्व अस्पृश्य वर्गांच्या पदवीधरांची संख्या ६ वर कोठें गेली आहे? अशा स्थितींत बडोद्यासच नांव कोण ठेवूं शकेल? हल्लीं हायस्कुलांत १५०, कलाभुवनांत १५, ट्रेनिंग कॉलेजांत १७ मुलें शिकत आहेत. दुय्यम शिक्षणार्थ एकंदर ३६ स्कॉलरशिपा आहेत. बडोदें राज्यांत सर्व अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना शिक्षण मोफतच मिळतें.

पहिलीं १०–१२ वर्षें अस्पृश्य वर्गांना शिकविण्याला हिंदु शिक्षकच मिळत नसत. कितीहि पगार घेऊन एखादा हिंदु मिळाला तरी तो टिकून राहत नसे. म्हणून अशा शाळांत मुसलमान शिक्षकावर काम भागवावें लागे असें स्वतः महाराज साहेबानांच एका संमेलनांत उघड सांगावें लागलें. पण आतां ही स्थिति पालटून हल्लीं १६६ अंत्यज वर्गांचेच शिक्षक विद्याखात्यांत अध्यापनाचें पवित्र काम करीत आहेत. ही गोष्ट खरोखर महाराजांना भूषणावह आहे.

इ. स. १९३२ सालीं बडोदें राज्यांतील २४ खेड्यांत २४ निरनिराळ्या सहकारी पतपेढ्या ३६० अस्पृश्यवर्गीय सभासदांच्या फायद्यासाठीं काम करीत

होत्या, अशी मला माहिती मिळालेली आठवते. त्यांस दरमहा ८४ आणे व्याजानें थकलेल्या कर्जफेडीसाठीं, शेतकीची आउतें घेण्यासाठीं, व हातमाग खरेदी करण्यासाठीं रकमा कर्जाऊ देण्यांत आल्या.

बडोदें, अमरेली, पाटण, नवसारी येथील चार बोर्डींगांतील सर्व मुलींना शिवणकाम, कशीदा व स्वयंपाक शिकविण्यांत येतो. इ. स. १९१९ सालीं ह्या बोर्डींगांतील १७ वर्षांच्या एका अनाथ मुलीचा विवाह एका उच्च वर्णीयाशीं करून देण्यांत आला, तेव्हां दरबाराकडून रु. ३० ह्या वधूला स्त्रीधन म्हणून देण्यांत आलें.

बडोदें राज्यांतील सर्व दवाखानें, कोर्टें, इतर सरकारी कचेऱ्या, व ग्रंथालयें सर्व अस्पृश्यांना सर्वदा मोकळ्या झाल्या आहेत. धारासभेंतून अस्पृश्य प्रतिनिधींची मधून मधून नेमणूक होते. मुलखी खात्यांत एक पदवीधर व किती तरी कारकून राजरोस सर्वांबरोबर बसून कामें करीत आहेत.

हल्लीं दुमदुमत असलेल्या मंदीर प्रवेशाच्या दंगलींत ह्या पतितपावन महाराजांनीं आघाडी मारून सरशी मिळविली आहे. हल्लींची मंदिर—प्रवेशाची चळवळ सुरू होण्यापूर्वींच त्यांनीं आपलें खंडेरावचें मंदिर अस्पृश्यास खुलें केलें होतें, आणि गेल्या आक्टोबर महिन्यांत तर सर्व हिंदु धर्मीयांस जातगोत मनांत न आणतां सरकारी देवळांतून प्रवेश करूं द्यावा, व तसें करण्यास खाजगी देवळांच्या मालकांची मनें वळवावी; कारण परमेश्वर सर्वांवर सारखेंच प्रेम करितो, अशा आशयाचा श्री. महाराज साहेबांनीं लोझानहून तारेनें हुकूम पाठविला. याविरुद्ध कांहींनी चळवळ चालविली असली तरी तिला मुळींच जोर नाहीं. ब्रिटिश हिंदुस्थानांतून सध्यां चालू असलेल्या मंदिरप्रवेशाच्या चळवळीस तेथील सनातनी मंडळी जोरानें विरोध करीत आहेत. पण तितका तीव्र विरोध बडोद्यास नाहीं असें समजतें. सत्कार्य म्हटलें म्हणजे त्यांत विघ्नेंहि यावयाचींच पण त्यामुळें घाबरून न जातां, संकटें हीं कार्यसिद्धीचीं मापेंच होत अशी मनांत खूणगांठ बांधून, समाजधुरीणांनी आपलें लोकशिक्ष-

णाचें व लोकोन्नतीचें कार्य सतत करीत राहिलें पाहिजे. महाराजांनीं असें केलें, व म्हणूनच आज त्यांना अस्पृश्योद्धाराच्या या पुण्य कार्यांत अपूर्व यश मिळवितां आलें.

असो; 'परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्यं । निज हृदि विकसंतः सन्ति सन्तः कियन्तः ॥' या कोटींतील या महान् संतास दीर्घायु व पूर्ण आरोग्य लाभो, आणि त्यांच्याकडून अस्पृश्यांचा कायमचा उद्धार होवो अशी परमेश्वराजवळ नम्रतापूर्वक मागणी करून, मी हा अल्पलेख पुरा करितें.

HIS HIGHNESS THE MAHARAJA SIR SAYAJIRAO GAEKWAR AS CO-OPERATOR

(By Mr. G. K. Devadhar, M. A., C I.E.. President, Servants of India Society, Poona ; and ex-President, Provincial Co-operative Institute, Bombay)

My friends have very kindly asked me to contribute an article on "Co-operation" to the big volume called the "श्रीसयाजीगौरवग्रंथ" to be presented to His Highness the Maharaja Sir Sayajirao Gaekwar of Baroda, on the auspicious occasion of the 71st Birthday of His Highness, which is going to be celebrated with great pomp and ceremony in Baroda this week and thus to associate myself with it.

Want of adequate time has very seriously prevented me from doing justice to the subject, considering the importance of both the subject-matter of the article and of the occasion that has called it forth; but in writing it now at this late day, I am acting on two principles viz. 'better late than never' and 'something is better than nothing'.

In view of the special circumstances, I have decided. as far as possible, to confine my observations on this subject to the progress of the co-operative movement in the Baroda State, with special reference to the part played by the government of His Highness the Maharajasaheb in the early days of this century, when very few people in India knew anything about co-operation and the urgent need for its introduction in this poor and vast country to improve the chaotic economic condition of the agriculturists and the masses to which Baroda was no exception; and even to-day according to Mr. N. R. Sarkar of Calcutta "*agriculturists all over India are at present immersed in debt.*" They have to bear on their shoulders a very heavy and crushing burden of indebtedness which to-day amounts to a colossal figure, somewhere in the neighbourhood of nine hundred (900 crores) of rupees. The average indebtedness for agriculturists scattered in various provinces in India per head ranges between Rs. 31

and Rs. 92; and the average indebtedness per acre of cultivated land ranges today between Rs. 14 and Rs. 63.

It goes without saying that in working out any scheme of economic reconstruction of Rural India, co-operative movement in its double aspect of "*Co-operation and Credit*" is expected, as in European countries, to function very prominently as a solvent factor; and it must be very clearly enunciated that in the modern world no progress is possible of achievement without education, co-operation, and organization; and without these attributes of modern civilization any people would have to remain in a primitive stage.

Of late, due to many causes, justifiable and unjustifiable, the co-operative movement in India has come in for a great deal of unsympathetic and in some cases even uninformed criticism, both in official and in non-official quarters. There are among these critics not a few who presume to know much about the conditions of success, but really speaking their criticism betrays want of intimate knowledge of the conditions under which the Indian co-operators had to do their work in the past and have still to continue to do so in the ultimate faith, that co-operation coupled with organized credit was the only lever to lift the masses up from the slough of despond and to pave the way for the gradual redemption of their chronic indebtedness.

All those who sit in judgement on the alleged failure of the co-operative effort in India during the last 25 years or more do not, to my mind, take into account the environments of agriculturists in this land, their daily increasing burdens, and their utter helplessness against the world conditions which are changing rapidly and with which they have no power or weapons to fight. It is a strange irony of fate that even the mightiest of nations have not escaped the on-slaught of economic disturbances that have engulfed the world and convulsed it. It is but natural that the poor Indian peasant should be hopelessly crushed under these, for a time, but that does not mean that co-operation has proved its impotence.

The critics might as well ask "Is the Co-operative House in India to-day in order" and "Is its foundation quite

sound ?" The answer to these two questions may be attempted in the light of experiences, as narrated by E. N. Bennett, M.A., in his book styled "Problems of Village Life (1348 to 1913 A.D.) in its chapter on " Co-operation and Credit."

" In Germany alone there are 1,700 co-operative credit banks. A number of agriculturists combine to form a bank and the security demanded for a loan to any member is two-fold. The borrower must be a man of trustworthy character and his enterprise must be of such a sound character that there is a good prospect of his success and his ability to repay the loan. It may be thought that such abstract security as this is unfitted to form the basis of a business undertaking: but any fears on this score are completely dissipated by facts of experience. The banks have proved a signal success, a reasonable return on the small capital involved is secured, and a defaulter is a very rare phenomenon.

" There is surely no valid " A priori " argument against the benefits of these banks amongst ourselves. If sound character is found to be the best possible security on the Continent it can safely be relied on in England. It would be humiliating to suppose that farmers and peasants in other countries can be trusted while our fellow-citizens cannot. Nor, indeed, can this suspicion hold the field for a moment in view of what has actually taken place in Ireland, where co-operative credit banks are working with excellent results; in view, too, of the indubitable integrity of our English small-holders proved by experience of the Commissioners and County Councils. Small as the progress of co-operative credit in Great Britain is up to the date of writing, the record of the 45 societies already established in England and Wales is encouraging. But when one reflects that in Servia there were, in 1906, including local branches, no less than 750 of these banks, our natural backwardness in this useful and almost essential enterprize is certainly remarkable. We can only hope that the efforts of our Board of Agriculture will be successful in undermining the general reluctance on the part of our rural population to accept the principle of personal credit and unlimited liability".

My purpose in giving this long extract from a book relating to experiences gathered in countries outside India, is to indicate indirectly that co-operation which is a common need requires common ground and common essentials to succeed. To the extent to which such common ground and essentials have been secured, success has been attained, and where many assumptions were wrongly made, it would be no wonder if the superstructure had shown in same places weaknesses inherently due to wrong assumptions. This is but natural, in my opinion, if it is to be a strong building that must be based upon the foundation of a strong character, integrity, and profitable industry. These are matters for education. If these elements were lacking in the laying down of the foundation, sooner it is done the better, even though late, without entering any further into the examination as who was responsible for this neglect of securing them for the ultimate strength, soundness, and success of the co-operative movement. Those basic principles alone have made for its phenominal success in some other parts of the world.

That India needs—and needs very badly—the true spirit of co-operation, that the Indian ryot is hopelessly poor but honest, and that no alternative to co-operative effort for the class of people for whom it is meant has yet been tried are propositions that could not be ordinarily doubted and disputed. Again, it might be asked, has the present success of the movement justified the faith and the early expectations with which work was undertaken in British India and Indian India and should the results be not commensurate with the energy and money put forth so far in that field, to what extent change in the policy would be justifiable ? These are some of the questions to which attention has to be directed and an answer attempted.

It is in the light of these views that I propose very briefly and hurriedly to judge, in my humble way, of the success of this movement in Baroda State which had in His Highness the Maharaja Saheb, the pioneer to inspire and to inaugurate it in 1904-05 at almost the same time when this measure was first forged in the Imperial Legislative Council of the Viceroy

in Calcutta in 1904, for the first time as a great measure of public beneficence for which the name of Lord Curzon would go down to posterity as a great Rural Reconstructor. Almost simultaneously with the passing of this Act of 1904 the same or similar measure was introduced by the Maharaja of Baroda for the benefit of his subjects ; inasmuch as the early promotion of the economic welfare of the agricultural class therein had engaged the serious attention of this great ruler who was gifted with a clear vision which enabled him to see as far back as 1905, the usefulness and potentiality of this new world-wide movement.

In common with the rest of India, the early beginnings of the movement in Baroda State had the same kind of origin, the drawbacks, and the difficulties. The introduction of this movement has been the result of the far sighted agricultural policy of His Highness which is reflected in some of the useful measures for agrarian relief and improvement in the State and the general desire to bring about their social and moral uplift by many enactments, resulting in social and educational reform very appreciably in their general advance.

Before referring to the figures showing gradual development of this movement, I would allude to the two later attempts made to improve and amend the Co-operative Law in the State. In 1914 the Act was amended on the lines of the amendment of the Act in British India in 1912; and later on it underwent a further modification by which were secured better classification of the co-operative societies, creation of provident funds, and attachment of members' property before award by the revenue process and enlargement of the powers of the Registrar.

The progress of work has not been very much varied and rapid, judging from the figures of the last three years from 1929 to 1931 ending December. During this period the number of societies has risen from 1045 to 1063, excluding the 22 societies which were removed from the register. These 1,063 societies consist of a fairly wide range of usefulness, such as 1 co-operative Institute, 3 Central Banks, 3 Union Banks or Banking Unions, 1 Supervising Union, 871 agricul-

tural societies, and 184 non-agricultural societies. Moreover among the 871 agricultural societies, 727 are credit societies, 28 thrift societies, 40 consolidation of small-holdings societies, 29 cotton sales societies, 12 milch cattle societies, 3 cattle-breeding societies, 4 seed-supply societies, 1 water works society, 4 power pump societies, 2 fodder societies, and 3 other types of societies. Further, among the 184 non-agricultural societies, there are 8 thrift societies, 5 store societies, 16 students store societies, 5 housing societies, and 1 mutual aid society.

It is encouraging to note from the various figures in regard to increase in (1) working capital, (2) membership, (3) decrease in overdue per centage, that the movement in Baroda State seems to be progressing well, in common with the rest of India. As regards the confidence of the public, it is clearly reflected in its financial position today, in so far as it was able to attract a good deal of deposits, inspite of the financial troubles through which the country had to pass. As in many important matters of administrative progress, the State does not lag behind in co-operative growth and its advance does not compare unfavourably with other Indian States of its size and status. A few figures might bear comparison.

In Travancore, with its 5·1 millions of population there are 35·5 societies per 100,000 (one lac) of the inhabitants; while in Baroda, with its 2·4 millions of population there are 43·6 societies per 100,000 of the population. This is so far as the proportion of societies is concerned. Now so far as the proportion of the total membership in primary societies to inhabitants is concerned, in Travancore there are 43 members of primary societies per 1,000 of population, whereas there are 15·5 members in primary societies per 1,000 of inhabitants in Baroda State. As regards the average per head of the working capital, it is the same as in British India, viz., 50 annas per head of the population in Baroda State, though in Bombay Presidency below which at least it must not go, it is 102 annas per head of the population which is exceeded in a major province, like Punjab alone, where it is 122 annas per head of the population; while in Travancore it is only 22 annas per head of the

population-very poor indeed—while the average for the Indian India is 34 annas. As regards the rates of interest on borrowings and lendings in Baroda State by its Central Banks they are lowest with the exception of Cochin, but much lower than in Travancore. In Baroda State the rate of interest on borrowings by the Central Banks ranges between $4\frac{1}{2}$ per cent and 6 per cent and on lendings by the same financing institutions between 7 per cent and $7\frac{1}{2}$ per cent, while in Travancore the former ranges between 5 per cent and $6\frac{1}{2}$ per cent and the latter between 8 per cent and $8\frac{1}{2}$ per cent; whereas for similar purposes the rates in Cochin on borrowings are between $2\frac{1}{4}$ per cent and 4 per cent and on lendings between 6 per cent and $7\frac{1}{2}$ per cent. It is interesting to observe that these rates vary so materially between the two contiguous States of Cochin and Travancore, where conditions are almost similar and as President of the Travancore Cooperative Enquiry Committee it would be very necessary and interesting for me to go into these matters fully. The rate of dividend allowed by the three Banks in Baroda State is 8 per cent while it is 9 per cent in other States and $6\frac{1}{4}$ per cent in Cochin. So far as agricultural societies in Baroda State are concerned, their rate of interest on borrowings and lendings is lower than in almost the whole of the British and Indian India. On borrowings by the agricultural societies, it ranges between 6 and 8, while the average in Bombay Presidency is $6\frac{1}{4}$ per cent. On lendings by these agricultural primary societies in Baroda State it is uniformly $9\frac{3}{8}$ per cent, whereas in British India it varies from 8 to $15\frac{5}{8}$ per cent. In some major provinces, it is $9\frac{3}{8}$ per cent; but in Travancore it is $10\frac{1}{2}$ per cent and in Cochin it is $10\frac{15}{16}$ per cent.

Another interesting feature of these agricultural societies in Baroda State is the very large volume of goods sold by them to their members. These amount in value to the substantial figure of Rs. 7,72,316, which is by far the biggest bulk in any of the Indian States and even bigger in rest of the Bombay Presidency under the British, where the goods sold by the agricultural societies to their members amount to Rs. 7,05,893 only. Among other Indian States, it is by far the

greatest. Mysore did this business only to the tune of Rs. 55,283; Hydrabad (Deccan) only of the value of Rs. 88; Bhopal of the value of Rs. 154; and Travancore of the value of Rs. 11,486. But under this head Punjab stands first with sales amounting to Rs. 23,61,007 and Bengal with Rs. 9,30,045 is the second best, but not so in proportion to population. Similar figures with regard to the working of non-agricultural societies present interesting results for comparison. While in 1931 the total of 173 non-agricultural societies having limited and unlimited liability and started for the provision of credit and organization of purchase for and sales to members of goods required by them, carried on such transctions which amounted to Rs. 57,552 in Baroda State. Similar societies working with identical aims numbered 327 in 1931 in Travancore and their total transactions amounted to Rs. 2,44,153, showing a preference on the part of the educated members of the community for supplying their own needs on a co-operative basis.

Those who express their dissatisfaction with the so called one sided growth of the movement as a whole, have to bear in mind that it has yet much leeway to make up by covering the ground which is yet traversed by the operations of the money lenders—not all unsympathetic and unpopular. The co-operative credit movement might have so far covered one-tenth of the field, and nine-tenths of the ground yet remains to be brought under the operations of a wide-spread co-operative machinery of manifold character. Even in Baroda State to-day almost 90 per cent. of the capital needed by the farmers comes from non-co-operative sources and in the rest of Bombay Presidency the proportion of the co-operative capital supplied to the agriculturists is in no way higher but somewhat lower. Moreover, there is another very important direction in which some improvement should soon be effected and that is the still further lowering of the rate of interest, paid by the agriculturists and others similarly situated, though it is to-day nearly 50 per cent. less than the prevailing rate in the money market for others of their class, who negotiate for credits in the open market.

The greatest need of the hour in the co-operative field in India is the rapid and many sided development of the non-credit activity. It is readily admitted on all hands that the growth of the movement up-till now is but one-sided; but that is no wonder considering the needs of the people and difficulties in the way of supplying them. The operations under this head, viz. non-credit are not quite so simple like credit dealings. They are complicated and complex. The bulk of the business done in the sphere of non-credit activity is necessarily very much larger than even the great bulk of business done under the category of credit transactions. It is self-evident. If one were to judge from one's own personal dealings, one would easily find that under the category of credit one has, speaking broadly, fewer needs and less occasions to borrow; but under the category of purchase of one's provisions and articles of one's daily use, one has more occasions to deal in goods than in credit, and consequently the profits earned by others on one's purchases and sales are far in excess of the amount of interest charges, paid by one on occasional supplies of credit. This is a matter which ordinarily strikes only a few. Many people do not realize that to be a share-holder of a store by purchasing a share of Rs. 10 (ten) only is not half as helpful as the loyalty of their purchases as regular customers. This business insight in a co-operator is yet to dawn on his horizon.

Throughout the whole of India, there is hardly a province or State which yet could boast of marked advance in this special line of non-credit development. Baroda is no exception to this. But one would like to see that a State so much advanced in many respects and free from shackles could show something more tangible in the line. In my opinion that would not be possible unless the Government of His Highness the Maharaja makes up its mind in this direction, as it has done in many others, to strike a new line. In this connection the remarks of the Baroda Banking Enquiry Committee in its report, issued in 1930, on page 90 and in paragrpph 130 are very pertinent. The Committee observes as follows:—" There is a wide field for the beneficial application of the co-operative principle beyond the problems of credit. But no non-credit

society should be organized without proper investigation and without the guarantee of proper management and skilled control. On an examination of the non-credit movement, we find that not very substantial results have been achieved.

" Most of these societies are nearly on paper as they have not commenced working. Out of the 19 cotton sale societies only 5 have been functioning. The consolidation work is progressing very slowly. There is nothing like a re-distribution of the whole area of village-lands as in the Punjab One power-pump society has been working well. The milch cattle societies are technically credit societies. The cattle breeding societies are all dormant. Out of the 5 milk supply societies one has been working. The village water-works society is doing excellent work. The fodder and grain-storage societies are hopeless. One better living society has been working but it is rent with factions. The institute is doing good work; but its resources are limited. It will be observed from this brief sketch that great care is required in the organization of such societies. "

This is not inapplicable to other parts of India. To improve this sorry state of affairs—a change of vision or policy is peremptorily required. In India, judging from the history and growth of several movements, we need not be so much influenced by the arid truism that till things grow from the bottom and go up to the top, no good work and lasting results are likely to flow forth. If this standard or test were applied to other departments of public activity in India, there would be many barren fields of public activity if there had been no initiative or effort forthcoming from the top towards the bottom. If it be really desired to see greater net-work of genuine non-credit activity, the only remedy in my opinion, in a contry like India, without fear of contradiction, is that Government themselves should put special emphasis on this aspect of the co-operative activity by concentrating their resources on non-credit work and by asking the departmental officers to undertake to work up such institutions in close association with the non-official public element in a responsible way, as was done with regard to credit organization, in the

earlier stages of the movement. Moreover, speaking broadly, the same thing has been done in the past in agricultural and industrial fields by Government and now that the enlightened self-interest of the investing public is impelling the enterprizing section among them to take up these branches of activity, or to copy them. This is only an indication of what could be done. I am conscious of the thousand and one objections that might be raised to this change in policy. If I be wrong, I would like to be told why the intelligent section among the public has not come forth to undertake it, unless it be left for being inferred from their absence that the required qualities of patience, technical skill, integrity, and industry are not to be depended upon to the fullest extent yet on the part of the public. Even assuming that it were so, it is the duty of those who are not merely content with criticism, but want a decided advance along this line, to take up vigorously the organization of work in this direction, preceded by a suitable propaganda. Let not fear of failure keep them back from their duty. Failures are the glory of workers. But why should fear of failure overpower honest and efficient and well-informed workers before anything is done. I agree with Mr. R. R. Pawar, the Registrar of Co-operative Societies in Baroda, who is very keen on asking the Co-operative Banks that have been lukewarm and have lacked a proper spirit of enterprize, out of an unduly over-powering sense of caution, to undertake and finance the non-credit work. In his last report he observes and very rightly that, " It is to be hoped that in the interest of co-operative movement and in the interest of expanding their own field of work, these banks will not hesitate to carry out the non-credit activities within the area of their operations,"

Work of a very limited character along such or similar lines of non-credit nature, though carried on a very small scale to-day in different provinces of India, has achieved some valuable results generally through the agency of 10,530 non-agricultural societies, out of the total number of 106,166 co-operative institutions in India in 1930-31. If the non-credit needs of the vast agricultural population of India were to be co-operatively organised and met, the economic gains that

would accrue to that section of the population in the country every year would be enormous and far in excess of the net profits earned by them only through their agricultural societies, during one year amounting to Rs. 1,37,91,447. These were results from the operations of their agricultural societies alone which numbered 93,773, during the same year; whereas the total profits earned during the same period by agricultural and non-agricultural societies amounted to Rs. 1,96,35,419. In this connection, Dr. Clouston's observations on this problem in his book called the " Review of Agricultural Operations in India " would be found very interesting and instructive.

" The good work done by the Cotton Sale Societies in Bombay, the Irrigation and Milk Sale societies in Bengal, the Co-operative Seed societies and Dairy societies in C. P., and the societies for the consolidation of holdings, clearance of silt in canals, and the sale of farm produce in the Punjab encourage one to hope that given the necessary organising staff, co-operation will play, in course of time, as great a part in assuring the cultivator of the full return of his labour, as it has in providing him with cheap capital. " This is the ray of hope and one would like to see this blighted land brightened with co-operative light and lustre.

I am quite alive to the apathy and indifference of the people concerned and I am surprised about women, when the Registrar says that "ladies of well-to-do families do not show any inclination for this work." In villages small matters absorb the thoughts and actions of the village folk and big things have not yet made a strong appeal to them and the observations of Mr. R. R. Pawar, the Registrar, are very suggestive of the difficulties in the way. But progress is always slow going as it does along the lines of a diagonal, when there are opposing forces. Mr. Pawar says " there is a peculiar spirit of indifference and even defiance. The old mode of life is changed or at least is fast changing. The elders in the villages have no control over the village population. The younger generation is at war with older one. The different castes and communities are restive for something or other. Thus, the whole village life is in a state

of change. Under such circumstances it is not possible for a petty man to do any work by himself." In the face of such facts how difficult should the work of village uplift be to men, not in authority, is a thing which can only be experienced. But that is only by the way. Government should push on these new activities as pioneers, without in any way atttempting to officialize the movement as so seriously recommended by the Thomas Reorganization Committee, appointed by the Government of Bombay. Thus, it ought to be ready to spend more money on staff, education, training, and propaganda and help in the gradual process of the de-officialization of the movement, which should be the ultimate end of Government.

I am quite certain that the enlightened administration of His Highness the Maharaja of Baroda, with the eminent, experienced and veteran administrator like Sir V. T. Krishnma Chari at the helm of its affairs as Dewan would not feel dispirited by the failures and the difficulties in the way; but, would come forth with vigour to try new departures without waiting for others to guide them. It has to be remembered that Baroda had in many matters been a pioneer.

श्री. सर सयाजीराव महाराज गायकवाड

आधुनिक महाराष्ट्राचे जनक

(लेखकः—श्रीयुत कृ. ग. लिमये एम. ए.; एलएल्. बी. मेंबर सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटी व संपादक, ज्ञानप्रकाश, पुणें.)

बडोदें संस्थानचे सुविख्यात अधिपति श्रीमंत सर सयाजीराव महाराज गायकवाड यांच्या वयाला ता. १७ मार्च रोजीं ७० वर्षें पुरीं होऊन त्यांनीं एकाहत्तराव्या वर्षांत प्रवेश केला, याबद्दल आम्हीं श्री. महाराजसाहेबांचें मनःपूर्वक अभिनंदन करतों, आणि परमेश्वरानें त्यांना सुख व आरोग्य देऊन दीर्घायुषी करावें अशी प्रार्थना करतों. आपला हिंदुस्थान देश ही जशी सुवर्ण-भूमि आहे, त्याचप्रमाणें ती चमत्कारांचीहि जन्मभूमि आहे, असें म्हटलें तर तें फारसें वावगें होणार नाहीं. पुराणांतरीं रंकाचा राजा झाल्याचीं उदाहरणें

वाचण्यांत येतात. चंद्रहास राजासारखा अनाथ बालक अनेक आपत्तींतून सुखरूप पार पडला, व सार्वभौमपदावर आरूढ होऊन त्यानें दिगंत लौकिक संपादन केला अशाहि कथा आहेत. पण आधुनिक काळांतहि असे चमत्कार घडून येतील अशी कोणाचीहि कल्पना नव्हती. खानदेशासारख्या खरोखर अत्यंत मागासलेल्या विभागांतील एका खेड्यांतील साधारण स्थितींतील शेतकऱ्याचा पोर दैवशात् बडोद्याचा संस्थानाधिपति झाला, ही खरोखर अत्यंत अद्भूत गोष्ट आहे इतकेंच नव्हे, तर सिंहासनारूढ झालेल्या या आदरणीय व्यक्तीनें राजपदाच्या मदानें धुंद न होऊन जातां दूरदर्शी मुत्सद्दीपणाच्या जोरावर व देशाभिमानाच्या भावनेनें आपला राज्यकारभार ब्रिटिश राज्य-व्यवस्थेलाहि कित्येक बाबतींत आदर्शभूत बनविला, ही त्यांची कामगिरी आधुनिक भारतवर्षाच्या राजकीय व सामाजिक इतिहासांत अत्यंत संस्मरणीय झाल्याखेरीज केव्हांहि राहणार नाहीं. श्री. सर सयाजीराव यांना राज्याभिषेक होऊन ५८ वर्षें झालीं. त्यांच्या या दीर्घ-कालीन घडामोडीच्या उत्क्रांतिपूर्ण कारकिर्दींत हिंदी राजकारणांत अनेक क्रांत्या व फेरफार घडून आलेले आहेत. श्री. सर सयाजीराव महाराजांच्या अतुल कामगिरीनें कित्येक वर्षें सर्व हिंदुस्थानाला आदर्शभूत व नमुनेदार संस्थान म्हणून बडोदें संस्थानचा जो लौकिक झाला होता, तो आतां कांहीं बाबतींत पूर्वी सारखा कायम राहिला नाहीं. कारण ब्रिटिश हिंदुस्थानांत लोकशाहीचें पाऊल संस्थानांच्या मानानें निःसंशय पुढें पडलें आहे. अशी वस्तुस्थिति जरी असली, तरी श्री. सयाजीराव महाराजांनीं आतांपर्यंत बजावलेल्या सर्वांगीण लोकोद्धाराच्या दिव्य आणि देशाभिमानी कामगिरीचें महत्त्व केव्हांहि व कोणालाहि कमी लेखतां येणार नाहीं. सक्तीचें प्राथमिक शिक्षण, ग्रंथालयांची स्थापना, देशी भाषांना उत्तेजन, अंत्यजोद्धाराला मदत, बालविवाहप्रतिबंध, पुरोहित-वर्गसुधारणा, धारासभा, औद्योगिक शिक्षण, उद्योगधंद्यांना उत्तेजन, बंदरांची वाढ, लायक अधिकाऱ्यांच्या सर्ववर्गीय नेमणुका, स्वतंत्र न्यायदानपद्धति, वाङ्मयसुधारणेला साहाय्य, घटस्फोटासारखे समाजसुधारणेचे कायदे, वगैरे अभिनव प्रकारच्या विविध राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक व औद्योगिक सुधारणांच्या बाबतींत पहिला यशस्वी उपक्रम करण्याचें अपूर्व व अद्वितीय श्रेय श्री. सर सयाजीराव यांनींच संपादन केलेलें आहे. हिंदी राष्ट्रीय सभा, औद्योगिक परिषद, सामाजिक परिषद, साहित्यसंमेलन, वगैरेंना त्यांच्या उदा-

हरणापासून स्फूर्ति व मार्गदर्शकत्व उपलब्ध झालेलें आहे. अशा लोकहितात्मक सुधारणाबद्दल श्री. महाराजसाहेब अनेकदां कांहीं ब्रिटिश लोकांच्या व अँग्लो-इंडिअन पत्रकारांच्या कडक व अनुदार टीकेलाहि पात्र झालेले होते. पण त्यामुळें श्री. सयाजीराव हे कधींहि कर्तव्यच्युत झाले नाहींत, ही गोष्ट त्यांच्या राजकीय धैर्याची, आत्मविश्वासाची, बाणेदारपणाची, उच्च देशभक्तीची निःसंशय द्योतक आहे. जनतेची तयारी किंवा जागृति झालेली नसतांना, काळाच्या पुढें आघाडी मारून, श्री. सयाजीराव महाराज हे आपलीं सुधारणाविषयक नादिष्टपणाचीं मतें लोकांवर लादीत आहेत, व म्हणून हे शैक्षणिक किंवा सामाजिक प्रयोग अखेर अयशस्वी ठरतील, असें या टीकाकारांनीं भाकित केलें होतें. पण सुदैवानें या सर्व टीकांचा व आक्षेपांचा पूर्ण भ्रामकपणा आणि खोडसाळपणा जगजाहीर झालेला पहाण्याइतकीं आयुर्मर्यादा ईश्वरानें महाराजसाहेबांना दिली, व आपण लाविलेल्या अमृतवृक्षास गोड फळें आलेलीं पहाण्यास ते आज सुदैवानें हयात आहेत, याबद्दल परमेश्वराचे सर्वांनीं अतिशय आभार मानले पाहिजेत. श्री. सयाजीराव महाराजांवर अनेक कौटुंबिक आपत्ति ओढवल्या. पण त्यामुळें ते आपल्या प्रजापालनाच्या व जनसेवेच्या पवित्र कर्तव्यापासून कधींहि च्युत झालेले नाहींत, व म्हणूनच अद्यापिहि त्यांची लोकप्रियता अखंड राहिली आहे. एवढेंच नव्हें, तर ती अधिकच वाढत चालली आहे, असें म्हटलें तरी त्यांत बिलकुल अतिशयोक्ति होणार नाहीं. राजकीय दृष्ट्याहि श्री. महाराजसाहेबांना अनेकदां अधिकारीवर्गाचा गुप्त व अदृश्य रोष सहन करावा लागला आहे. पण त्या सर्वांस ते पूर्णपणें पुरून उरले असून, त्यांनीं राजकीय क्षेत्रांतील आपल्या संस्थानाचा समानतेचा स्वतंत्र दोस्तदर्जा कधींहि कमा होऊं दिलेला नाहीं. हिंदुस्थानची भावी राज्यघटना संयुक्त किंवा फेडरल स्वरूपाची व्हावी, हें श्री. सयाजीरावांचें ध्येय फार जुनें आहे. तें आज मूर्त स्वरूपांत येण्याची वेळ आली आहे, हें पाहून त्यांना अंतःकरणपूर्वक धन्यता वाटावी यांत आश्चर्य नाहीं. या फेडरेशनच्या स्थापनेबरोबरच बडोदें संस्थानांतील कायदेमंडळाचा दर्जा वाढविण्याचें अभिनंदनीय श्रेयहि महाराजसाहेब संपादन करतील, अशी आम्हांस आशा आहे. वयोवृद्ध, ज्ञानवृद्ध आणि अनुभविक संस्थानिक या नात्यान तर श्री. सयाजीरावांना आज अग्रेसरत्वाचा मान प्राप्त झालेला आहेच. पण त्याहिपेक्षां महाराष्ट्रीय मुरब्बी मुत्सद्दी या

नात्यानेंहि त्यांचें सर्वश्रेष्ठत्व मान्य करावयाला कोणीहि तक्रार करणार नाहीं. नाना फडणीसांच्या निधनानंतर गेल्या शतकांत महाराष्ट्रांत नांव घेण्यासारखे जे कांहीं हाताच्या बोटावर मोजण्याइतके विख्यात मुत्सद्दी जन्मास आले, त्यांत पहिल्या वर्गांत श्री. सयाजीरावांची गणना केली पाहिजे. देशाभिमान, भाषाभिमान, विधायक कामगिरी, बहुजनसमाजहितदक्षता, आणि मुत्सद्देगिरी या बाबतींत त्यांच्या कामगिरीची बरोबरी करणें पुष्कळांना कठिण आहे. नव्हे कित्येक बाबतींत तर तें इतरांना अशक्यहि आहे, असें म्हटलें तरी चालेल. श्री. सयाजीराव महाराज हे आधुनिक महाराष्ट्राचे एक महत्त्वाचे जनक आहेत (Maker of Modern Maharashtra) हें कोणीहि मान्य करील. त्यांनीं महाराष्ट्रीयांच्या यशस्वी मुत्सद्देगिरीचा लौकिक जितका उत्कृष्ट रीतीनें वाढविला, तेवढा तो इतर फार झालें तर एक दोन व्यक्तींनींच वाढविला असेल. आतां श्री. महाराजसाहेबांची उमर सत्तर वर्षांची झाली, तरी लोकसेवेची त्यांची जाज्वल्य तळमळ काडीमात्र कमी झालेली नाहीं. इतकेंच नव्हे तर प्रत्यक्ष अनुभवामुळें व अनुकूल परिस्थितीमुळें ती उत्तरोत्तर इष्ट दिशेनें वाढतच आहे, असें म्हणावयास हरकत नाहीं. एरवीं आपल्या बडोद्यासारखा गुर्जर भाषाप्रधान महाराष्ट्रीय संस्थानांत हिंदी भाषेचा प्रचार वाढविण्याच्या राष्ट्रोपयोगी उपक्रमाला त्यांनीं एवढ्या उतारवयांत कधींहि चालना दिली नसती. हिंदु विधवांच्या वारसा हक्कांचा कायदा, हिंदुसमाजांतर्गत घटस्फोट उर्फ विवाहनिराकरणाची कायदेशीर योजना, महाराष्ट्रविद्यापीठाच्या कल्पनेला पाठबळ, वगैरे ज्या इतर आधुनिक स्वरूपाच्या योजना आज बडोदें नरेशांच्या साहाय्यानें पुढें येत आहेत, त्या श्री. सर सयाजीरावांच्या स्पृहणीय आशावादित्वाच्या व लोकहिततत्परतेच्याच द्योतक आहेत यांत शंका नाहीं. श्री. सयाजीराव महाराज यांच्या हातून लोकसेवेचीं अशीं अनेक कामें यशस्वी होवोत, व त्यासाठीं ईश्वर त्यांना दीर्घायुष्य देऊन सुखी ठेवो, अशी अखिल महाराष्ट्रातर्फे आम्हीं या प्रसंगीं त्या जगन्नियंत्याजवळ आदरपूर्वक प्रार्थना करतों.

શ્રીમંતની જલપ્રચારની યોજનાઓ.

(લેખકઃ—લક્ષ્મીલાલ માણેકલાલ ડૉક્ટર, બી. એ., એલએલ. બી.)

" It would be difficult to find an area of equal size in India which is so well supplied with water. Even small places with no pretentions to be called towns have their water." Stanley Rice in 'Sayaji Rao III, Maharaja of Baroda'.

૮ મી જાન્યુઆરી ૧૮૮૫ માં વડોદરા શહેરના એક લાખ નાગરિકો માટે સ્વચ્છ અને પુરતું જળ પુરૂ પાડવા રાજધાનીથી બાર માઇલ દૂર શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે વૉટર વર્કસની યોજનાની મંગલ શરૂઆત કરી અને તેને પ્રજાહિત અને ઉપયોગનું એક મહાન ખર્ચાળ અને અગત્યનું કાર્ય તરીખે વર્ણવ્યું. તેનો રસિક ઇતિહાસ આપણને ૨૦ વર્ષ પહેલાના સમયમાં લઈ જાય છે.

શ્રીમંતના રાજ્યારોહણ પહેલા જાહેર બાંધકામ ખાતુ ઇમારત, કારખાના તરીકે ઓળખાતું હતું. મહેલો, દેવસ્થાનો અને ધર્મશાળાઓ બાંધવી અને સમાર કરવી એ તેનું કાર્ય હતું. આજે જે ઇજીનીયરીંગનું જ્ઞાન અને કુશળતા તે ખાતામાં છે તેનો તે વેળાએ અભાવ હતો. સર તાંન્જોર માધવરાવની દીવાનગીરી દરમ્યાન એ ખાતાનો વાર્ષિક ખર્ચ માત્ર રૂા. ૭૦ હજારનો હતો. શ્રીમંતના રાજ્ય અમલના પ્રથમ દશ વર્ષમાં તે ખર્ચ વધીને રૂા. દોઢ લાખનો લગભગ થયો. જેમ જેમ પ્રજાકલ્યાણનાં વધુ કાર્યો શ્રીમંતે ઉપાડ્યા તેમ તેમ ખાતાની પુનર્ઘટના થઈ અને સને ૧૮૯૦ માં આજે આપણે જોઇએ છીએ તે સ્વરૂપમાં ખાતાનો જન્મ થયો. પચીસથી ત્રીસ લાખ રૂપીઆ ખાતાની વાર્ષિક મહેકમ છે અને નવા કામો ઉપાડવા તેમ જુના કામોને દુરસ્ત રાખી નિભાવવા એ તેની મુખ્ય ફરજ છે. દીવસે દીવસે પ્રગતિ કરી આજે તે ખાતું અતિમહત્વનું અને ઉપયોગી થયું છે.

સને ૧૮૬૬–૬૭ શ્રીમંત મહારાજા ખંડેરાવે નર્મદાનદીમાંથી પાણી લાવવાની યોજનાનો વિચાર કર્યો હતો. પરંતુ મુંબાઇનો ઇજીનીયર કર્નલ ફાઇફે આ યોજના ખર્ચાળ અને નુકશાનકારક નિવડશે એવો અભિપ્રાય આપ્યાથી તે પડતી મુકાઈ હતી. દશ વર્ષ પછી દિવાન સર ટી. માધવરાવે ફરીથી આ પ્રશ્ન હાથમાં લીધો હતો. એક યુરોપીઅન ઇજીનીયરને ખાસ રોકવામાં આવ્યા હતા અને મહી

નદી, ઓરસંગ, સાવલીનાં તળાવો વિગેરેનો અનુક્રમે વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો. છેવટે રેલ્વે સ્ટેશન નજીક ૫૦ કુવા ખોદી પંપોની મદદ વડે શહેરને પાણી પુરૂં પાડવાની યોજના તેમણે રજુ કરી હતી. કુવાના ઝરણાં બહોળી જરૂરીઆતને પહોંચી શકશે કે કેમ તે સંશયથી સર ટી. માધવરાવ આ ખર્ચાળ યોજનાથી પાછા પડ્યા.

રાજ્યારોહણ પછી ટુંક સમયમાં જ શ્રીમંતે આ પ્રશ્ન ઉપાડી લીધો અને સને ૧૮૮૪ માં વડોદરા તાલુકાની મુલાકાત લીધી. આને પરિણામે શ્રીમંતને નવી કલ્પના પ્રાપ્ત થઇ અને કચ્છમાં કામ કરતા હિંદી ઈજીનીયર શ્રી. જગન્નાથ સદાશીવને ખાસ રોકવામાં આવ્યા. ગુરૂત્વાકર્ષણના નિયમ પ્રમાણે ઉંચા સ્થળેથી વડોદરા શહેરને પાણી પુરૂં પાડવું શકય નથી એવો ઘણા નિષ્ણાતોનો અભિપ્રાય હોવા છતાં તેમણે વડોદરાથી ૧૨ માઇલ દૂર આવેલી સૂર્યાનદી અને વાઘલી નાળાને સેતુ બાંધી સરોવરના સ્વરૂપમાં ફેરવી શકાય અને gravitation scheme પ્રમાણે જળ પ્રચાર કરી શકાય એવો અભિપ્રાય આપ્યો. આ યોજનાનો શ્રીમંતે સન ૧૮૮૫ માં નિડરતાથી સ્વીકાર કર્યો અને અતિહર્ષથી ઉચ્ચાર્યું કે દક્ષીણે નર્મદા સુધી, ઉત્તરે મહીસુધી, ઉંચે પાવાગઢની ટોચ સુધી અને પાતાળમાં પૃથ્વીના ગર્ભસુધી શોધ કર્યા પછી આપણને પાણી પુરૂ પાડવાને શક્તીવાળી નાની નિરભીમાની સૂર્યા નદી પ્રાપ્ત થઈ છે. હવે વડોદરાની પ્રજા પુષ્કળ આરોગ્યપ્રદ જળ મેળવવા ભાગ્યશાળી થશે અને હું પ્રજાહિતનું અગત્યનું કાર્ય સાધી શકીશ. તે વેળા નીચેની આશા અને આગાહી દર્શાવી હતી. 'We may look forward to the time when the drainage of Baroda will be satisfactory, when its markets and main streets will be broad and pleasant, when its public building will be spacious, when the approaches to it from the surrounding country will be numerous and easy'. શ્રીમંતનું ગૌરવ છે કે આ અને બીજું અનેક સિદ્ધ થયું છે.

સન ૧૮૯૨ ની ૨૯ મી માર્ચે આજવા વૉટર વર્કસ્ તૈયાર થયું અને શ્રીમંતનું નામ તેને અર્પવામાં આવ્યું. શ્રી સયાજી સરોવર પ્રજા માટે ખુલ્લું જાહેર કરતાં શ્રીમંતે દર્શાવેલા વિચારો મનનીય છે. તેમાં શ્રીમંતે નિર્મળ જળની આરોગ્યની દૃષ્ટિએ અગત્ય, બીજા આરોગ્ય સંરક્ષણ અર્થે આવશ્યક સુધારા, રાજ્યના ૩૫૦૦ શહરો અને ગામો માટે પાણી પુરવઠાની શ્રીમંતની અભિલાષા, પ્રજાની તંદુરૂસ્તી સુધારવા પ્રજાના સહકારની અવશ્યકતા, પ્રાથમિક જ્ઞાનપ્રચારની યોજના આપબળ ખીલવવાની જરૂરીઆત વિગેરે પ્રજાકલ્યાણની વસ્તુઓનો નિર્દેશ કર્યો. તે વ્યાખ્યાનમાં ભાવિ રાજતંત્રની રૂપરેખા સ્પષ્ટ દેખાય છે.

શ્રીસયાજી સરોવરની પૂર્વે બ.જુની પાળ ૩ાા માઇલ લાંબી છે, ૨૩ ફીટ વધારેમાં વધારે ઉંડાઈ છે અને પાા માઇલ ચોરસ ક્ષેત્રફળમાં પાણી પથરાએલું છે. ત્યાંથી પાંચ માઇલ દૂર આવેલા નીમેટામાંથી પાણી આવી બે તળાવોમાં સ્થિર થઈ, સ્વચ્છ થઈ આગળ જાય છે. શ્રીસયાજી સરોવરની ભવ્યતા અને સૌંદર્યનો ખ્યાલ મુલાકાત લેનારાઓથી અજાણ્યો નથી અને એવો કોણ વડોદરાનો નાગરિક હશે જેણે મુલાકાત લીધી નહીં હોય ? શ્રી. જગન્નાથ સદાશીવે જે કૌશલ્ય વાપરી આ યોજના ઘડી હતી તેની કદર કરી શ્રીમંતે વડોદરાથી શ્રીસયાજી સરોવરના રસ્તા જોડે તેમનું નામ જોડયું હતું.

સન ૧૯૦૦ માં નિર્જળ વર્ષોની પરંપરા આવવાથી શ્રીસયાજી સરોવરમાં પાણી લાવવા આસોજના પાણી ઝીલનારા બાર માઇલના પ્રદેશનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. તે છતાં અનાવૃષ્ટીનાં વર્ષો દરમ્યાન પાણીની તંગાશા માલમ પડી. આથી સને ૧૯૨૬ માં પ્રતાપપુરા ગામે મદદગાર સરોવર અને પોષક નહેર બાંધવામાં આવ્યા. જેથી ૨૫ માઇલના પ્રદેશે શ્રીસયાજી સરોવરમાં પાણી મોકલવા માંડયું. તેને ખુલ્લું મુકવાનો સમારંભ ૧૯૩૦ માં થયો અને તે વેળાએ શ્રીમંતે નાના સુંદર પ્રતાપપુરા સરોવરને શ્રી. રાજપૌત્ર પ્રતાપસીંહનું નામ આપી “ પ્રતાપસીંહ સરોવર ” કહ્યું. આ વધારાની યોજનાથી અનાવૃષ્ટીના ડરનો નાશ થયો છે. તે પ્રસંગે શ્રીમંતે ગત ૫૦ વર્ષની પ્રગતિની સમાલોચના કરી જાહેર બાંધકામ ખાતાને પ્રજાહિતનાં કાર્યોમાં કયાં કેટલી સફળતા અને નિષ્ફળતા મળી તેનું સંકોચવિના બ્યાન કર્યું અને હેતુ સફળ કરવા શા પગલા લેવા જોઇએ તે પ્રેરક શબ્દોમાં વર્ણવ્યા.

વડોદરા વોટર વર્કસની આ સર્વ યોજનાઓનો રૂા. ૬૦ લાખનો ખર્ચ થયો છે. શ્રીમંતે વડોદરાનાં નાગરિકોને આ ગંજાવર રકમની ઉદાર ભેટ કરી છે. પાણી-વેરાની સન ૧૯૩૧ માં વડોદરા મ્યુનિસિપાલીટીને એક વર્ષની એક લાખ પંચ્યાશી હજારની આવક થઇ હતી.

જળ પ્રચારની રસિક વાર્તાનો આ પ્રથમ ખંડ. શ્રીમંતના પ્રગતિશીલ રાજયવહિવટનું એ પ્રથમ પગલું હતું. રાજધાનીમાં શરૂઆત કર્યા પછી રાજ્યની મોટી વસ્તીવાળા શહેરો અને ગામો માટે પાણીપુરવઠાની યોજનાઓ ઘડવા શ્રીમંતે આજ્ઞા કરી. સન ૧૯૧૨ માં ભાદરણમાં અને સન ૧૯૧૫ માં પાટણમાં વોટરવર્ક્સ્ ખુલ્લા મુકાયા. આ યોજનાઓનો અમલ કરવા સ્થાનિક મ્યુનિસીપા-લીટીઓ અને સંસ્થાઓને ખર્ચ વિશેષ કરવો પડયો. પરન્તુ સ્થાનિક સંજોગો અને જરૂરીઆતો પ્રમાણે તે ખર્ચનો નીમે ભાગ અને કેટલાક ગામોમાં બધો ખર્ચ રાજ્યે ઉપાડી લેવા શ્રીમંતે હુકમ કર્યો.

નીચેનાં સ્થળોમાં પાણી પુરવઠાની યોજનાઓ આજસુધીમાં અમલમાં મુકાઈ છેઃ—

૧. સંખેડા	૬. સોનગઢ	૧૧. મહેસાણા
૨. શીનોર	૭. વ્યારા	૧૨. નવસારી
૩. ભાદરણ	૮. ખોલવાડ	૧૩. વીસનગર
૪. સોજીત્રા	૯. વરીઆવ	૧૪. વડોદરા
૫. કઠોર	૧૦. પાટણ	

શ્રી. સરકાર નીચેનાં સ્થળો માટે યોજનાઓનો વિચાર કરે છેઃ—

૧. સીદ્ધપુર,	૪. ધર્મજ	૭. બહાદરપુર
૨. ડભોઈ	૫. કલોલ	૮. પેટલાદ
૩. પાદરા	૬. કડી	૯. દ્વારકા

અત્રે એક નોંધ કરવી અગત્યની છે. પ્રજા કલ્યાણની યોજનાઓ ઘડવા શ્રીમંત કૃ૦ મહારાજા સાહેબ રાજ્યના ઈજીનીયરોની બુદ્ધિ અને કૌશલ્યને સંપૂર્ણ માર્ગ આપે છે. પરંતુ પ્રજાનો પૈસાનો યોજનાઓથી સદુપયોગ થશે કે નહિ તેની ખાત્રી કરવા સ્વતંત્ર નિષ્ણાતો લાવી તેમની પાસે તે યોજનાઓ બારીકાઈથી તપાસાવની ડહાપણ ભરેલી નીતિ શ્રીમંતે ધારણ કરી છે. સદ્‌ગત જગન્નાથ સદાશીવ આવી કસોટીમાંથી વિજયી નીવડ્યા હતા અને દરેક નિષ્ણાતે તેમની બુદ્ધિ, દેખરેખ અને કૌશલ્યનાં વખાણ કર્યા હતા. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રીમંતે પણ તેમની કદર બુઝી હતી. અને તેમના નામને અમર કર્યું છે.

રાજ્યની નાની મોટી મ્યુનીસીપાલીટીઓ પોતાની હદમાં પાણી પુરવઠાની યોજનાનો લાભ લઈ શકે તે માટે શ્રીમંત સરકારે ઉદાર નિયમો ઘડ્યા છે. આ નિયમો પ્રમાણે યોજના અમલમાં લાવવાનો કુલ ખર્ચનો $\frac{1}{3}$ થી $\frac{3}{4}$ ભાગ દરેક સ્થળની જરૂરીઆત અને સ્થીતિ પ્રમાણે શ્રી. સરકાર બક્ષીસ આપે છે. બાકીના ભાગની લોન આપે છે, જે લોન ૩૦ થી ૫૦ વર્ષમાં ભરી દેવાની હોય છે. યોજનાઓનો વિકાસ અને અમલ જાહેર બાંધકામ ખાતું વિનામૂલ્યે કરી આપી છે.

ગામડાઓ માટે પાણી પુરવઠાની યોજનાના નિયમો વગર શ્રીમંતના બધા પ્રયાસો નિરર્થક થાત. પણ તેમ બનવું અશક્ય છે. આ નિયમો પ્રમાણે ગામો રાજ્યપાસેથી યોજનાના કુલ ખર્ચના ૭૫ ટકા સુધી સદ્ધર મદદ મેળવી શકે છે. હાલ સુધીમાં શીનોર તાલુકાનાં ઘણા અને ડભોઈ તાલુકાના કેટલાક ગામે આ નિયમોનો લાભ મેળવ્યો છે અને નિર્મળ જળપ્રચાર ત્યાં વ્યાપ્યો છે. આશા છે કે નજીકનાં ભવિષ્યમાં તેમનું અનુકરણ રાજ્યનાં બીજા ગામો કરશે.

પ્રજાને નિર્મળ અને જથાબંધ જળ મળે તે માટે શ્રીમંતની એટલી તીવ્ર ઉમેદ છે કે ૭૦૦૦ કે તેથી વધારે વસ્તીવાળા રાજ્યના શહેરોમાં પાણી પુરૂ પાડવાની શું વ્યવસ્થા છે અને શી રીતે સ્વચ્છ જળ મેળવવાની તેમની મુશ્કેલીઓ દૂર થાય તેની તપાસ કરી નિવેદન કરવા થોડા સમયપર ઈરીગેશન ઈજીનીયર સાહેબને શ્રીમંતે હુકમ કર્યો છે. મહેસાણા પ્રાંતના ગામોની તપાસ પુરી થઈ શ્રીમંતને નિવેદન સાદર કરવામાં આવ્યું છે. આપણે આશા રાખીએ કે બીજા પ્રાંતોનું નિવેદન સત્વર તૈયાર થઇ હજુર સાદર કરવામા આવશે.

" મારા અંતરની ઉંડી ઇચ્છા છે કે આ તળાવથી વડોદરા શહેરની મારી પ્રજાને આરોગ્યદાયી સ્વચ્છ પાણીનો લાભ મળશે એટલુંજ નહીં પરંતુ રેલ સંકટ અથવા અનાવૃષ્ટિ જેવા આફતના પ્રસંગોએ તેમને પુરતી રાહેત અને લાભ મળશે. રેલ વખતે તેના ભયમાંથી બચાશે અને કમી વરસાદ પ્રસંગે પુષ્કળ પાણી મળી શકશે. મને ખાત્રી છે કે આ પ્રમાણે બેવડો લાભ થશે. આ જાણી પ્રજા સલામતી માટે હવે નિર્ભય થશે. આ ઉદ્દેશથી મેં આ એમ સાહસ ખેડયું છે અને હુ અંતરથી આશા રાખું છું કે તે હાલની પ્રજાનેજ નહીં પણ ભવિષ્યની પ્રજાને આશીર્વાદ રૂપ થઈ પડશે. "*

' યુગદ્રષ્ટા ' અને ' યુગસૃષ્ટા '

રાજર્ષિ

શ્રીમંત સયાજીરાવ.

(લેખકઃ—**હરિરાય ભ. બુચ,** ઉપતંત્રી, **" શ્રી સયાજીવિજય, " વડોદરા.**)

કોઈપણ જીવંત મહાપુરૂષ-પછી તે સામાન્ય જન વ્યક્તિ હો કે કોઇ રાજકર્તા હો-પરંતુ, તેની જીવન પ્રવૃત્તિઓ અને તેના આદર્શોનું અવલોકન કરવું એ કાર્ય સમકાલિન લેખક કે વિવેચક માટે ઘણું નાજુક, કઠણ અને કંઈક જવાબદારી ભરેલું છે. સત્ય મિમાંસા અને નિષ્પક્ષપાત અભિપ્રાયોને પણ એવા સંજોગોમાં ઘણીવાર પ્રશસ્તિ, સ્તુતિ અથવા અતિશયોક્તિનું દોષારોપણ થવાનો ભય સહજ છે. પરંતુ, અરધી સદી સુધી એકધારો સુરાજ્યનો પ્રવાહ વહેવડાવનાર ગુર્જરેશ મહારાજા સયાજીરાવના લોકકલ્યાણના શુભ ઉદ્દેશો અને સત્કાર્યો વડોદરા રાજ્યમાંજ નહિ, પરન્તુ આખા ગુજરાતમાં તેમજ આગળ વધીને કહીએ તો આખા હિન્દુસ્થાનમાં એટલી બધી પ્રસિદ્ધિ અને પ્રશંસા પામેલાં છે કે એ

---

* ' શ્રી પ્રતાપસીંહ સરોવર ' ખુલ્લું જાહેર કરતાં શ્રીમંતે ઉચ્ચારેલા શબ્દો.

વિષયની સમીક્ષા કરનારને કોઈ વિરોધી ખુણામાંથી પણ જનતાના કટાક્ષનો ખાસ પ્રહાર સહન કરવાનો ભય રહેતો નથી. છતાં, સત્ય વસ્તુને સત્ય આલેખવાના આવેશમાં અતિશયોક્તિના રંગની પીંછી લાગી ન જાય તે માટે બનતી સંભાળ અને સંયમ રાખીને મારા વિચારો વ્યકત કરીશ.

હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં ઓગણીસમા સૈકાની છેલ્લી પા સદીનો અને વીસમા સૈકાની શરૂઆતની પા સાદીનો યુગ દેશ અને સમાજના પુનરૂદ્ધારની દ્રષ્ટિએ સુવર્ણયુગ છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. એ યુગના 'દ્રષ્ટા' અને 'સૃષ્ટા' થવાને જે દેશભકત મહાન-ગણીગાંઠી વ્યકિતઓ નિર્માણ થયેલી છે, તેમાં વડોદરા નરેશ શ્રી. સયાજીરાવ મહારાજનું સ્થાન અનોખું છે અને રહેશે. જગતના ઇતિહાસમાં એવા થોડા દાખલાઓ નજરે તરી આવે છે, જેમાં એકજ વ્યકિતના ભાગ્યમાં યુગદૃષ્ટા તેમજ યુગસૃષ્ટા એ ઉભયનું પ્રભુત્વ સરજાયલું હોય. તેવી વિરલ વિભૂતિઓમાં શ્રી. સયાજીરાવ એક હોઈ, તેમના પ્રતાપી રાજ્ય અમલનો લ્હાવો લેનાર તેમજ જોનાર જનતા ખરેખર ભાગ્યશાળી છે.

શ્રી. મહારાજા સયાજીરાવને 'યુગદ્રષ્ટા' અને 'યુગસૃષ્ટા' તરીકે સંબોધન કરવામાં એ શબ્દોનો ભાવાર્થ અને તેનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો જાણવાની જરૂર છે. જે પચીસ કે પચાસ વર્ષ પછી આવનારા યુગને પોતાની તીવ્ર બુદ્ધિ અને દીર્ઘદૃષ્ટિથી બરાબર સ્પષ્ટતાથી અને ચોક્કસપણે જોઈ શકે અને કહી શકે તેને 'યુગદ્રષ્ટા' કહી શકાય; અને તેથી આગળ વધીને પોતાની એ દ્રષ્ટિ અનુસાર વિચાર કરી એ વિચારોને ભક્રમપણે અમલમાં મુકી નવો યુગ સરજી શકે એનું નામ 'યુગસૃષ્ટા'. શ્રીકૃષ્ણ, બુદ્ધ, મહાવીર સ્વામી, જરથોસ્ત, શંકર, ક્રાઇસ્ટ, મહમદ અને ગુરૂગોવિંદ વગેરે ધર્મ સ્થાપકો, સમાજ સુધારકો, અને ધર્મ સમ્રાટો એ કોટિમાં આવે છે. હિન્દના ઐતિહાસિક યુગમાં વિક્રમ, ભોજ, શાલિવાહન, ચંદ્રગુપ્ત, અશોક, હર્ષવર્ધન્, અકબર અને શિવાજી વગેરે સમ્રાટોનાં નામો ઇતિહાસની આરસીમાં તરી આવે છે. હિન્દના વર્તમાન યુગમાં એ કોટિમાં સ્થાન ધરાવતાં નામોમાં રાજા રામમોહનરાય, સ્વામી દયાનંદ, સ્વામી વિવેકાનંદ, હિન્દના માજી વોઇસરૉય સ્વ૦ લૉર્ડ રિપન, અને છેક વર્તમાન સમયમાં મ૦ ગાંધીજી વગેરે મુખ્ય છે. આપણા વડોદરાના રાજકર્તા શ્રી. મહારાજા સયાજીરાવ પણ એ કોટિમાં એક કીર્તિભર્યું સ્થાન ધરાવે છે. અને એક દૃષ્ટિએ જોતાં તેમનું એ સ્થાન વિશિષ્ટ પ્રકારનું દેખાય છે; કારણ કે કોઇની કાર્ય પ્રવૃત્તિ ધર્મક્ષેત્રમાં, કોઇની સામાજીક ક્ષેત્રમાં, અને કોઇની રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં એમ અમુક અમુક મર્યાદિત પ્રદેશોમાં વહેંચાયલી છે. મ. ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્ર જરા વિશાળ છે ખરૂં. પરંતુ, સમાજના પુનરૂદ્ધાર અને ઉત્કર્ષ માટે શ્રી. મહારાજા સયાજીરાવની દૃષ્ટિ અને પ્રવૃત્તિઓનું ક્ષેત્ર તેમના વિશેષ પ્રકારના દરજ્જાના

સુયોગે વધારે બહોળું અને અનેક દેશીય હોઇ, એકંદર રીતે બીજા કોઇપણ કરતાં તેઓએ આ દિશામાં એકલા હાથે વધારે કાર્ય કરી બતાવ્યું છે અને પોતાના પ્રયત્નોનું શુભ ફળ પણ થોડે ઘણે અંશે તેઓ મેળવી શકયા છે. તેઓએ જુદી જુદી દિશામાં જે લોકહિતની યોજનાઓ કરી છે, અને જે સુધારાઓ દાખલ કરેલા છે, તે તમામ યોજનાઓ અને સુધારાઓ સમગ્ર જનતાને એક સરખી રીતે રૂચિકર અથવા માન્ય છે, એ કહેવાનો અત્રે આશય નથી. મતભેદ અને વિરોધ એ જન સ્વભાવનું અનિવાર્ય લક્ષણ છે. 'भिन्न रुचिर्हि लोकः' એ માનસશાસ્ત્રનું સનાતન સત્ય છે. કોઇને જુનું છે માટે તે સારૂં જ છે એમ સમજી કંઇપણ નવીન સુધારાની કે પ્રગતિની વાત જ ગમતી નથી; જ્યારે કોઇને જુનું છે માટે તે ખરાબ જ છે એવો પૂર્વગ્રહ બંધાવાથી તેમને કંઇને કંઇ નિત્યનવું જોઇએ એવી ક્ષણિક મનોદશા થાય છે. આ બંન્ને બંધન યુગદૃષ્ટાને કે યુગસૃષ્ટાને માન્ય નથી. પ્રણાલિકાનો પ્રણાલિકાની જ ખાતર તે ગુલામ નથી! સુધારાનો સુધારાની ખાતર જ તે આશક નથી! સમાજ પ્રત્યેની પોતાની ફરજ એ જ તેના વિચારનું તેમજ કાર્યનું દૃષ્ટિબિન્દુ હોય છે. ઘણાને શું રૂચશે કે નહિ રૂચે, એની પરવા કર્યા સિવાય પોતાને જે સત્ય લાગે, હિતકર લાગે એ જ કરવું-અને નિર્ભયપણે કરવું એ પોતાનો ધર્મ સમજે છે. એ દૃષ્ટિએ પણ હિન્દના વર્તમાન યુગદૃષ્ટાઓ અને સૃષ્ટાઓમાં શ્રી. મહારાજા સાહેબનું સ્થાન અજોડ છે.

શ્રી. મહારાજા સાહેબની અગાધ શકિત, તીવ્રબુદ્ધિ, અને વિશાળદૃષ્ટિ તેઓના રાજ્યતંત્રની તેમજ લોકહિતની અનેક યોજનાઓ અને કાર્યોમાં તરવરી આવે છે. તેઓનાં સુધારાનાં કાર્યોની મહત્તા સમજવા માટે, તેઓશ્રી ગાદીએ આવ્યા તે સમયની વડોદરા રાજ્યની તેમજ દેશની પરિસ્થિતિ કેવા પ્રકારની હતી તે જાણવાની જરૂર છે. સને ૧૮૮૦-૮૧ ની સાલનો સમય. એ અરસામાં શ્રી. મહારાજા સયાજીરાવે રાજ્યતંત્રની લગામ સ્વતંત્ર રીતે પોતાના હાથમાં લીધી. એ સમયે હિન્દમાં ચોમરથી વિવિધ સુધારાનાં આંદોલનો ફેલાવા માંડયા. લોકોના દીલમાં નવચેતનની જવલંત જ્યોતિ ઝબકવા લાગી. અજ્ઞાનના અંધકારના પડદાઓ તુટવા માંડ્યા. સમાજ અને દેશની ઉન્નતિ માટે અવનવી જાગ્રતિ અને પ્રવૃત્તિઓના ભણકારા સંભળાવા લાગ્યા. જનતાના દીલમાં દેશાભિમાનની નવીન ભાવનાઓ જન્મ પામી અને ભવિષ્યને માટે નવીન આશાઓ પ્રગટી નીકળી. એક તરફથી બ્રિટિશ સરકારે પ્રજાની પ્રગતિ માટે રાજકીય સુધારાઓ દાખલ કરવાની રાજ્યનીતિની શરૂઆત કરી. તે સાથે બીજી તરફથી પ્રજાના સુશિક્ષિત વર્ગમાં પણ દેશોન્નતિ માટે રાષ્ટ્રિય ચળવળનો આરંભ થયો. વૉઇસરાય લાર્ડ રિપને હિન્દની પ્રજા રાજ્ય કારોબારમાં હિસ્સો આપે અને દેશના આંતરિક વહીવટમાં જવાબદારીની સમજ સાથે સહકાર કરી તેનો કેટલોક બોજો ઉઠાવી લેઈ સ્વાશ્રયી

અને એ ઉદ્દેશથી હિન્દની પ્રજાને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની બક્ષિસ કરી. સ્થાનિક સ્વરાજ્યના હક્કો મળવાથી લોકોમાં પણ નવીન રાષ્ટ્રિય ચેતના જન્મ પામી, અને સમગ્ર દેશના સુશિક્ષિત નેતાઓએ હિન્દી રાષ્ટ્રિય મહાસભાની સ્થાપના કરી પ્રજામાં સ્વરાજ્ય અને સ્વાશ્રયની ભાવના જાગૃત કરવા અને તેને આગળ ધપાવવાની વ્યવસ્થિત રાષ્ટ્રિય ચળવળ શરૂ કરી. આ પ્રમાણે બ્રિટિશ હીંદમાં નવયુગનો પ્રકાશ ધીમેધીમે ફેલાવા માંડ્યો. પરંતુ, હિન્દના ત્રીજા ભાગનો વિસ્તાર અને ચોથા ભાગની વસ્તી ધરાવનાર દેશી રાજસ્થાનોમાં એ યુગપ્રકાશ પ્રવેશી શક્યો નહિ. રાજ્યતંત્રોમાં બ્રિટિશ ધારા–ધોરણોનું બાહ્ય સ્વરૂપ કેટલાંક રાજ્યોમાં દાખલ થયું, પણ પ્રજાકીય ભાવના જાગ્રત થાય કે પોષાય તેવા સુધારા કે ફેરફાર કોઈપણ રાજસ્થાનમાં દાખલ થવા ન પામ્યાં. દેશી રાજ્યોની પ્રજા ઉચ્ચ કેળવણીનાં સાધનોથી પણ વિમુખ રહી. વેપાર ઉદ્યોગ અને હુન્નર કળા દિવસે દિવસ પડી ભાગવા લાગ્યાં અને વસ્તી અજ્ઞાન અને પછાત રહેવાથી નિર્ધનતા વધવા લાગી. પરિણામે દેશી રાજ્યોની રૈયતનો સાહસિક ભાગ બ્રિટિશ હિન્દના પ્રદેશમાં વેપાર ધંધા માટે ચાલી નીકળવા માંડ્યો અને દેશી રાજ્યોની આબાદી દિવસે દિવસ ઘટવા લાગી. આ સ્થિતિ થવામાં કોનો કેટલો દોષ છે અને કોને કેટલા દરજ્જે જવાબદાર ગણી શકાય એ ચર્ચાસ્પદ અને નિરર્થક વિષયના ઉંડાણમાં ઉતરવાની અત્રે આવશ્યકતા નથી–અવકાશ નથી. પરંતુ એટલું તો નિર્વિવાદ કે બ્રિટિશ હિન્દની સાથે પ્રગતિ કરવાને બદલે દેશી રાજ્યસ્થાનો સામાન્યતઃ રૂઢિચુસ્તતાના પ્રમાદમાં પડી રહ્યાં અને પરિણામે પછાત પડી ગયાં. પ્રજા વધારે અજ્ઞાન, નિર્ધન અને નિરૂત્સાહી બની. રાજ્યોની આબાદી દિવસેદિવસ ઘટવા લાગી. જુનું સારૂં રહી શક્યું નહિ, અને નવું સારૂં આવી શક્યું નહિ એવી દેશી રાજ્યોની સ્થિતિ થઈ. એકંદરે અજ્ઞાન અને અંધકારનો યુગ ચાલુ રહ્યો અટલે સુધી કે દેશી રાજ્યોનો કારોબાર પછાતપણાના અને અવ્યવસ્થાના પર્યાયરૂપ થઈ પડ્યો. આ સને ૧૮૮૦ ના હિન્દની તથા ખાસ કરીને હિન્દનાં દેશીરાજ્યોની સ્થિતિનું સામાન્ય રેખા ચિત્ર !

શ્રી. મહારાજા સાહેબના રાજ્યઅમલનો ઉદયકાળ એ અરસામાં થયો, જે સમયે હિન્દમાં સામાજીક પુનર્ઘટનાનાં આછાં અને છુટાંછવાયાં પરિવર્તનનાં આંદોલનો આખા દેશમાં પ્રસરવાની શરૂઆત થયેલી. એ રાષ્ટ્રિય પુનર્ઘટનાના ઉષઃકાળના ઝાંખા અજવાળામાં પણ પોતાની નાની યુવાન વય છતાં, શ્રીમંત મહારાજા સયાજીરાવની તીવ્ર દ્રષ્ટિએ તે સમયની વર્તમાન સ્થિતિનું પુર્ણ અવલોકન કરી લીધું; એટલુંજ નહિ પણ દુરની ક્ષિતિ મર્યાદા ઉપર દેખાતા પચાસ વર્ષ પછીના યુગને પણ નિહાળી લીધો. પોતાની પ્રજા તેમજ સમગ્ર હિન્દની પ્રજા જગતની નવીન સંસ્કૃતિ અને સુધારામાં પછાત કેમ રહી છે, તેના રોગનું બારીક

નિદાન કરી 'જગતના એ બીમાર અને અશક્ત મનુષ્ય'ને સાજો અને સશક્ત કેમ કરવો અને દેશની સમૃદ્ધિ અને સંસ્કૃતિનો પુનરૂદ્ધાર શી રીતે કરવો તેના વિચારમાં પોતાની બુદ્ધિ, શક્તિ અને સમય સર્વસ્વને રોકી તે માટેના યોગ્ય ઉપચારો શોધવા અને તેને અમલમાં મુકવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો. રાજ્યની લગામ સ્વતંત્રપણે હાથમાં લેતાંની સાથેજ તેઓએ પોતાની પ્રજાના ઉત્કર્ષ અને રાજ્યતંત્રની સુધારણાનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ તૈયાર કરી તેને ધીમે ધીમે પણ સુદૃઢ રીતે અને સંભાળપૂર્વક એક પછી એક અમલમાં મુકવાની શરૂઆત કરી. તેઓ જોઈ શકયા કે જ્યાં સુધી પ્રજા અજ્ઞાનના અંધકારમાં ગબડે છે અને ગબડશે ત્યાં સુધી સમાજ સુધારણાની કોઈપણ યોજના કે પ્રવૃત્તિ સફલ-સારૂં પરિણામ લાવી શકશે નહિ. સર્વ રોગ અને નબળાઈઓનું ખરૂં મૂળ પ્રજામાં પ્રસરેલું અજ્ઞાન જ છે. એ અજ્ઞાન દુર થયું એટલે સામાજીક કે રાજકીય, ઔદ્યોગિક કે આર્થિક, શારીરિક કે માનસિક કોઈપણ પ્રકારની સુધારણાનો માર્ગ ખુલ્લો અને સરળ થયા વિના રહેશે નહિ. એ સિદ્ધાંતની ખાત્રી થતાં, સૌથી પહેલાં તેઓએ સામાજીક સર્વે રોગોના મૂળને-અજ્ઞાનતાને પકડી તેને દુર કરવા કેળવણીનો પ્રશ્ન હાથમાં લીધો અને એ દિશામાં પ્રવૃતિ શરૂ કરી. રાજ્યમાં શાળાઓ, હાઈસ્કુલો અને ઉચ્ચ કેળવણીનો લાભ પોતાની પ્રજાને તેમજ આખા ગુજરાતને મળે એ વિશાળ હેતુથી કોલેજની સ્થાપના પણ કરી. આપણા દેશની આબાદી માટે મોટામાં મોટી જરૂર ઉદ્યોગ-હુન્નરની ખીલવણીની હોઈ, અને એ દિશામાં બિલકુલ સાધનો નહિ હોવાથી એ જરૂરીયાત પુરી પાડવા શ્રીમંતે કલાભવન સ્થાપ્યું, જેનો લાભ આ રાજ્યના યુવાનો ઉપરાંત હિન્દના દરેક ભાગના યુવાનોને મળેલો છે. દેશમાં ઉદ્યોગ હુન્નરના શિક્ષણની કેટલી બધી જરૂરીયાત છે, તે શ્રીમંત બરાબર જોઈ શકયા હતા અને એ ખામી પુરી પાડવાની પહેલ કરવાનું માન શ્રીમંતને જ ઘટે છે. યુરોપ-અમેરિકા આદિ પ્રગતિ અને સુધારામાં જોસ અને ઝડપ બંધ આગળ વધી રહેલા દેશોના પ્રવાસ દરમ્યાન શ્રીમંતને ખાત્રી થઇ કે આપણા દેશમાં અને રાજ્યમાં સામાન્ય કેળવણીનો પ્રસાર ગામડે ગામડે અને ઝુંપડે ઝુંપડે ન થાય ત્યાંસુધી પ્રજા આગળ વધી, આગળ વધતી જતી દુનિયાંની સાથે પ્રગતિની સરતમાં કદીપણ ટકી શકશે નહિ; એટલુંજ નહિ પણ એટલી પછાત પડી જશે કે, તેની ઉન્નતિ કે પુનરૂદ્ધારનું કાર્ય અશકય નહિ તોપણ ઘણું કઠણ અને મુશ્કેલી ભર્યું થઇ પડશે. તેથી તેઓશ્રીએ પૂર્ણ વિચાર કરી ગમે તે ખર્ચે અને ગમે તેવી મુશ્કેલીઓ વેઠી લેઇને પણ પ્રજાહિત માટેની એ મોટામાં મોટી અને સૌથી વધારે જરૂરીયાતની ચીજ પુરી પાડવા પોતાના રાજ્યમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજીયાત દાખલ કરી. તે વખતે 'ફરજીયાત' અને 'મફત'એ બે શબ્દો અને તેને અંગે રહેલી અનેક જવાબદારીઓ, ખાસ કરીને કેળવણીના બહોળા

ક્ષેત્રને અંગે, એટલી બધી ભારે અને મુશ્કેલી ભરી લાગતી હતી કે એ યોજનાને હવાઈ કિલ્લા જેવી અશક્ય માનવામાં આવી હતી. ખુદ બ્રિટિશ હિન્દના કેળવણી ખાતાના જવાબદાર સુકાનીઓને અને પ્રજાકીય નેતાઓને પણ એમાં વિશેષ શ્રદ્ધા નહોતી. પરંતુ શ્રી. મહારાજા સાહેબની દીર્ઘદૃષ્ટિ ચોક્કસ હતી; તેમનો નિશ્ચય અડગ હતો. બે ત્રણ દશકામાં એ યોજનાનાં મીઠાં ફળો દેખાશે, અને એ 'અશક્ય' મનાતો અખતરો 'શક્ય' અને સફળ થઈ તેનું અનુકરણ બ્રિટિશ હિન્દ અને બીજાં દેશી રાજ્યો પણ કરવા પ્રેરાશે એવાં શ્રીમંતના મનમાં મજબુત આશા અને વિશ્વાસ હતાં. અજ્ઞાન અને પચ્છાત પ્રજાના 'ફરજીયાત' સામેના સ્વાભાવિક અને ક્ષંતવ્ય વિરોધ છતાં અને એ યોજના માટે પ્રજા વર્ગનાં પુર્ણ સહાનુભૂતિ અને સહકારની ખાત્રી દેખાતા છતાં, બિમાર દરદીને તેની મરજી ન હોય તો પણ જેમ એક કુશળ વૈદ દવા આપે તેવા શુભ હેતુ અને દૃઢ નિશ્ચયથી શ્રીમંતે ફરજીયાત કેળવણીની યોજના ચાલુ રાખી અને મોટાં શહેરોમાં જ નહિ, પણ ગામડે ગામડે અને ઘરોઘર જ્ઞાનગંગાનો પ્રવાહ વહેતો કર્યો. ગામડાંના લોકો જાણેલું ભુલી નહિ જતાં તેમના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થાય તે માટે પુસ્તકાલયના પ્રચારની પણ વિશાળ યોજના કરી. લોકોને એ રીતે વિદ્યાદાન આપવામાં ગમે તેટલા ખર્ચ અને શ્રમની શ્રીમંતે પરવા કરી નથી. વડોદરા રાજ્યની આવકના પ્રમાણમાં હિન્દનાં બીજાં કોઇપણ રાજ્ય કરતાં વધારે આત્મભોગ આપીને પ્રજાની કેળવણી માટે વધારે નાણાં ખર્ચવાની શ્રીમંતે જોગવાઈ કરેલી છે, અને હજુ પણ વધારે ખર્ચ કરવા તેઓ તત્પર છે. શ્રીમંતની કેળવણીની ઉદાર અને લોકહિતની યોજનાની શરૂઆત, તેની પ્રગતિ, અને સફળતાનો વિગતવાર ઇતિહાસ આપવાની અત્રે આવશ્યકતા નથી, કારણ તે સૌને સુવિદિત છે. માત્ર એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે, એ હિતકારી ઔષધના પરિણામે જનસમુહમાંથી અજ્ઞાનતાનો રોગ ધીમે ધીમે દુર થતો જાય છે. તેનાં મીઠાં હિતકારી ફળ પ્રજા ચાખતી થઇ છે અને તેની ઉપયોગિતા એટલે દરજ્જે સમજતી થઈ છે કે ગામડાંઓની પ્રજા તરફથી પણ કેળવણીના પ્રચાર કાર્યમાં શ્રી. સરકાર સાથે સહકાર કરી નાણાંની મદદનો બને તેટલો ફાળો આપવા ઉત્સાહ ભરી માગણીઓ થતી દેખાય છે, અને તેના પરિણામે દરેક તાલુકામાં અને ઘણા ખરા કસ્બા શહેરોમાં હાઈસ્કુલો થઈ લોકો ઉચ્ચ કેળવણીનો લાભ લેવા માંડયા છે. હવે ફરજીયાત સામેનો અજ્ઞાન જનતાનો વિરોધ ઘસાઈ ગયો છે અને ગામડાંઓમાં પણ કેળવણીનો લાભ વધારેને વધારે લેવા માટે જાગૃતિ થઇ છે. એ રીતે કેળવણી પ્રચારના ક્ષેત્રમાં શ્રીમંતે પચ્ચાસ વર્ષ પહેલાં જે દીર્ઘ દૃષ્ટિ વાપરી પ્રવૃત્તિ શરૂ કરેલી તેનું મિષ્ટ ફળ આવેલું છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. પરદુઃખ ભંજન રાજા ભોજ માટે કહેવામાં આવે છે કેઃ 'મારા રાજ્યમાં કોઈ ભૂખ્યું ન રહે' એવી તેના હૃદયમાં પ્રજાવત્સલતા

હતી. શ્રીમંતની પ્રજાવત્સલતા તેથી આગળ વધીને કહે છે કે: 'મારા રાજ્યમાં કોઈ અભણ ન રહે.' શ્રીમંતની પ્રજાકલ્યાણની એ ભાવના ભોજરાજા કરતાં ચઢીયાતી છે; કારણ કે તેનો આશય પ્રજાની ભૂખ ટાળવા કરતાં પ્રજાની ભૂખનું મૂળ જે અજ્ઞાન તે ટાળવાનો છે. આ રાજ્યમાં ફરજીયાત કેળવણીની યોજનાની સફળતા જોઇને છેક પચીસ વર્ષ પછી બ્રિટિશ હિન્દુસ્થાનમાં પણ સરકારે એ ધોરણનો સ્વીકાર કરેલો છે અને હવે ઘણા જીલ્લાઓમાં તેનો અમલ થવા માંડયો છે. એ દૃષ્ટિએ જોતાં કેળવણીના ક્ષેત્રમાં શ્રી. મહારાજા સાહેબનું નામ માત્ર વડોદરા રાજ્યના જ નહિ, પણ સમગ્ર હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસમાં યુગદ્રષ્ટા અને સૃષ્ટા તરીકે અક્ષય કીર્તિ મેળવશે, એ નિઃસંદેહ છે.

શરીરે નબળી પ્રજા કોઇપણ જીવનના ક્ષેત્રમાં પ્રગતિ કરી શકતી નથી, એ સૂત્ર પણ પ્રથમ અને સૌથી વધારે સમજવાનો યશ શ્રીમંતને જ ઘટે છે. વર્તમાન કેળવણીના અભ્યાસક્રમમાં મોટામાં મોટી ખામી એ છે કે તેમાં શારીરિક તાલીમને સ્થાન નથી.તેના પરિણામે છેલ્લા સોએક વર્ષ દરમ્યાન દેશની પ્રજાની શારીરિક સંપત્તિ ઘણી દુર્બળ અને દયાજનક થઈ છે. બાળકોનાં મન અને બુદ્ધિ ઉપર વધારે શ્રમનો બોજો પડેલો છે, અને સાથે શરીરની ખીલવણી નહિ થવાથી પરિણામ વિપરીત આવેલું છે. મીસ મેયોએ લખેલા 'મધર ઈંડિઆ' નામના જગબત્રિશીએ ચઢેલા પુસ્તકમાં હિન્દની સંસ્કૃતિને જગતની દ્રષ્ટિએ ઉતારી પાડી હલકી દેખાડવા પ્રયત્ન કરેલો છે, તે પુસ્તકના આરંભમાં જ નિર્માલ્ય માંયકાંગલા હિન્દી યુવકનું ઘૃણાત્મક ચિત્ર રજુ તેણે દોરેલું છે. એ ચિત્રાલેખનમાં વધારે પડતો રંગ લગાડેલો છે એ ખરૂં; પરંતુ, આપણા દેશની યુવાન ઉઘરતી પ્રજા જગતની બીજી યુવાન પ્રજાઓ કરતાં નબળી છે; અને બુદ્ધિબળ વધેલું હોવા છતાં, શારીરિક અને માનસિક બળની ખામીને લીધે વ્યક્તિ કે સમાજની ઉન્નતિ માટે કંઇપણ સાહસ ખેડવાની તેનામાં શક્તિ રહી નથી. જો કે એ પરિણામ માટે સૌથી વધારે અને સીધી જવાબદારી વર્તમાન કેળવણીની પદ્ધતિ ઉપર છે, છતાં વસ્તુસ્થિતિ સંબંધી ના પાડી શકાય તેમ નથી. આવી શોચનીય સ્થિતિનું અવલોકન શ્રી. મહારાજા સાહેબ વધારે સુક્ષ્મપણે કરી શકયા છે અને તેમાં સુધારો કરવા માટે બીજાં રાજ્યો કરતાં વધારે પગલાં ભરેલાં છે. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓના અભ્યાસક્રમમાં શારીરિક તાલીમના ક્રમને સ્થાન આપેલું છે, એટલું જ નહિ પણ યુનીવરસીટી પોતાની યોજના અમલમાં મુકવાનો વિચાર કરે તે પહેલાં વડોદરા કૉલેજમાં ફરજીયાત શારીરિક શિક્ષણ દાખલ કરી એ દિશામાં પણ પહેલ કરી છે.

સામાજીક સુધારણા માટે શ્રી. મહારાજા સાહેબે જેટલું કર્યું છે, તેટલું ભાગ્યે કોઇએ એકલા હાથે કર્યું હશે. સમાજમાં ચાલી રહેલી અનેક કુરૂઢિઓ

અને હાનિકારક રિવાજોએ વર્તમાન યુગની સામાજીક પ્રગતિમાં મોટામાં મોટી હરકત કરેલી છે અને હજુ અત્યારે પણ રાષ્ટ્રિય પ્રગતિમાં નડે છે તે એજ. કેળવણીના બહોળા પ્રચારથી અજ્ઞાનતા દુર થઈ કુરૂઢિઓ અને ખોટા રિવાજો આપોઆપ દુર થશે; અને એ દૃષ્ટિબિંદુથી શ્રીમંતે ફરજીયાત કેળવણી દાખલ કરેલી છે. પરંતુ, તેનું એ પરિણામ આવતાં દશકાઓ વહી જાય. તેથી એ દિશામાં પ્રગતિને વેગ આપવા કાયદાઓની મદદની પણ ખાસ આવશ્યકતા છે, એવું દરેક સુધારક સ્વીકારે છે અને ઇચ્છે છે. શ્રીમંતે એ સ્થિતિ સુધારવા કેળવણીની ઉદાર યોજના કરવા ઉપરાંત કાયદાઓ કરેલા છે અને તેનું સારૂં પરિણામ પણ દેખાવા માંડયું છે. બાળલગ્નથી પ્રજાની શારીરિક, સામાજીક તેમજ નૈતિક અધોગતિ થવા છતાં અને એ વસ્તુસ્થિતિ સ્પષ્ટ જોવા અને પ્રત્યક્ષ અનુભવવા છતાં રૂઢિના બંધનમાં જકડાયલા સમાજને પોતાની મેળે સુધારો કરવા હિમ્મત ન હોતી. જુના વિચારના રૂઢિચુસ્ત લોકોને તેવા સુધારા માટે ઇચ્છા પણ ન હોતી. આ સ્થિતિ જોઈ શ્રીમંતે 'બાળલગ્ન પ્રતિબંધક નિબંધ' કરી અમલમાં મુકયો. દરેક સુધારાની પ્રવૃતિની સામે શરૂઆતમાં વિરોધ કરવો તે જનસ્વભાવની નબળાઇનું એક લક્ષણ છે. તે અનુસાર બાળલગ્નના કાયદાના ગમે તેવા શુભ હેતુ છતાં તેની સામે પણ કેટલાકે વિરોધ કરેલો અને ઘણાએ સહકાર કરવાની અનિચ્છા બનાવેલી. પરંતુ, શ્રીમંતે એક સાચા સુધારકને છાજે તેવી શાંતિ, અને નિશ્ચયપૂર્વક પોતાના શુભ ઉદ્દેશને દૃષ્ટિ સમીપ રાખી એ કાયદાનો અમલ ચાલુ રાખતાં, તેના ફાયદા જેમ જેમ દેખાતા ગયા તેમ તેમ વિરોધનો સૂર ઓછો થતો ગયો, અને પચ્ચીસ વર્ષમાં લોકોના માનસમાં એટલું પરિવર્તન થયું કે એ કાયદાને પ્રજાનો મોટો વર્ગ આશીર્વાદ સમાન માની તેની સફળતા માટે શ્રી. સરકાર સાથે સહકાર કરતો થયો; એટલે સુધી કે એ કાયદો વધારે સખત કરવા સુશિક્ષિત લોકનેતાઓ તરફથી જ માગણી થતી સંભળાઈ. આ પ્રમાણે કાયદાની સફળતા જોઈ, શ્રીમંતે આઠ વર્ષની અંદરનાં લગ્ન ગેરકાયદેસર ઠરાવવા કાયદામાં સુધારો કરી બાળલગ્નની બદી નાબુદ કરવા એક પગલું આગળ ભર્યું છે. શ્રીમંતના આ ફત્તેહમંદ પ્રયોગ અને તેના સારા પરિણામથી ઉત્તેજીત થઈ પચ્ચીસ વર્ષ પછી બ્રિટિશ હિન્દમાં પણ બાળલગ્ન પ્રતિબંધક માટે 'શારદા એકટ'ના નામથી જાણીતો થયેલો કાયદો પસાર થયો છે. શ્રીમંતે જો પોતાના રાજ્યમાં આવો કાયદો નહિ કર્યો હતા, તો હજુ પચ્ચાસ વર્ષે પણ હિન્દુસ્થાનમાં એ સુધારો થાત કે નહિ, એ પ્રશ્ન છે! એટલે બાળલગ્ન જેવી ભયંકર હાનિકારક સામાજીક બદી દુર કરવાની આવશ્યકતા જોઈ, તે માટે પ્રથમ પગલાં લેવાનો યશ શ્રીમંતને જ છે.

સામાજીક સુધારણાના અનેક વિષયોમાં સૌથી વધારે ગુંચવણ ભર્યો અને ગંભીર વિષય અસ્પૃશ્યતા નિવારણ અને દલિતોદ્ધારનો છે. સાચી યા ખોટી રીતે

પણ એ પ્રશ્નમાં કંઇક ધાર્મિક લાગણીનો અંશ પ્રવેશેલો હોઇ તેના નિરાકરણનું કાર્ય વધારે નાજુક અને જોખમદારી ભરેલું થઈ પડયું છે. બ્રિટિશ હિન્દમાં હાલ સમવાય તંત્રની–ફેડરેશનની પ્રવૃતિ શરૂ થતાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણના પ્રશ્ને વધારે ગંભીર ચર્ચાનું રૂપ ધારણ કરેલું છે, અને એ પ્રશ્ન આખા દેશનો પ્રશ્ન થઈ પડયો છે. હિન્દના મહાન દેશભક્ત નેતા મહાત્મા ગાંધીજીએ યરોડા જેલમાં બેઠાંબેઠાં પણ એ પ્રશ્ન હાથ ધર્યો છે; એટલી હદ સુધી કે એને પોતાના જીવ સટોસટનો પ્રશ્ન બનાવ્યો છે. બ્રિટિશ હિન્દમાં આજે દલીતોદ્ધારની જે ચળવળ હજી શરૂ થાય છે, તેની શરૂઆત શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે પચાસ વર્ષ પૂર્વેજ કરેલી પોતાની હમેશની પ્રથા પ્રમાણે ઓછામાં ઓછા લોકવિરોધની પદ્ધત્તિએ અંત્યજોદ્ધારની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી, અત્યંજો માટે કેળવણીનાં સાધન–શાળાઓ, વિદ્યાર્થીગૃહો, વેતનવૃત્તિઓ વગેરેની ઉદાર યોજનાઓ કરી છે. સરકારી શાળાઓ, કચેરીઓ, દવાખાનાં, પંચાયતો અને ધારાસભા વગેરે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ દ્વારા અત્યંજોને માટે ખુલ્લાં મુકી શહેરી તરીકેના હકકો સમાનતાના ધોરણે આપેલા છે. હિન્દમાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણની આવશ્યકતા વર્તમાન સમયમાં પ્રથમ જોનાર અને સમાજને બતાવનાર રાજા રામમોહનરાય, કેશવ ચંદ્રસેન, અને મહર્ષિ દયાનંદજી હતા. પણ પછાત કોમો તથા અસ્પૃશ્ય ગણાતા વર્ગોને કેળવણી અને સમાન શહરી હક્કો આપી એ દિશામાં પ્રથમ યુગસૃષ્ટા થવાનું માન તો શ્રી. મહારાજા સાહેબેને જ છે. શ્રીમંતની ફતેહમંદ પ્રવૃતિઓના દૃષ્ટાંતથી ઉત્તેજીત થઇને એ પગલે મ. ગાંધીજી વગેરે હિન્દના રાષ્ટ્રિય લોક નેતાઓ પ્રવૃતિ ચલાવી રહ્યા છે.

હિન્દમાં સમાજ સુધારાના બહોળા કાર્યક્રમમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવાનો પ્રશ્ન પણ મહત્વનો અને કંઇક દુર્ઘટ છે. એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા શ્રીમંતે ખાસ લક્ષ આપી, બેવડી રીતે પ્રયત્ન કર્યો છે. પ્રાથમિક કેળવણીના ફરજીયાત પ્રચારથી સ્ત્રીઓની નિરક્ષરતા દુર કરવાની શરૂઆત હિંન્દમાં શ્રીમંતે જ પ્રથમ કરેલી છે. અને એટલેથી જ સંતોષ નહિ માનતાં, એ શુભ ઉદ્દેશની પૂર્ણ સફળતા માટે બીજી દિશાએથી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવાનાં પગલાં લેવાની પણ શરૂઆત કરી છે. લગ્ન એ ધર્મ સંસ્કાર બંધન છે, એથી એ સંબંધ અભેદય છે, એ સૂત્ર ગમે તેવું ઉચ્ચાશયી છતાં તેનો અમલ માત્ર સ્ત્રીઓનેજ લાગુ કરીને સ્ત્રીઓને હિન્દુ સમાજે, ખાસ કરીને ઉચ્ચવર્ણના હિન્દુસમાજે ઘણો અન્યાય કરેલો છે. એ અન્યાય દુર કરી લગ્ન વિચ્છેદની છુટ સ્ત્રીઓને પણ આપવા શ્રીમંતે કાયદો કરેલો છે, અને એ પગલે ચાલી બ્રિટિશ હિન્દમાં પણ એવો કાયદો કરવાની હીલચાલ ચાલી રહી છે. વડોદરા રાજ્યમાં સ્ત્રીઓને શહેરી તરીકેના • સમાન હક્કો ઉપરાંત પ્રચલિત હિન્દુ કાયદામાં સુધારો કરી વારસા અને મીલકત સંબંધી હકકો સ્ત્રીઓને આપવાનો કાયદો કરવાની હીલચાલ ચાલે છે. એ કાયદાનો મસુદો ધારા

સભાએ હમણાંજ પસાર કરેલો છે અને થોડા વખતમાં શ્રી. હજુર તરફથી બહાલી મળતાં તેનો અમલ થઈ આ રાજ્યની સ્ત્રીઓ અને સમાજ શ્રીમંતને આશીર્વાદ આપશે. સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ અને સુધારણાના પ્રશ્નમાં પણ શ્રીમંતનુ નામ યુગદૃષ્ટા અને સૃષ્ટા તરીકે હિન્દના ભાવિ ઇતિહાસમાં અમર રહેશે.

ધર્મના વિષયમાં પણ સુધારાનું ક્ષેત્ર શ્રીમંતે વણખેડયું રાખેલું નથી. પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, ધર્મ અને તત્વજ્ઞાનના શ્રીમંત સાચા ઉપાસક અને પૂજક છે. એ પવિત્ર ક્ષેત્રમાં પેસી ગયેલાં અપવિત્ર તત્વોની વિશુદ્ધિ માટે પણ શ્રીમંતે લક્ષ આપેલું છે અને બનતો પ્રયત્ન કરેલો છે. દરેક ધાર્મિક ક્રિયાઓ યથાર્થ રીતે કરવામાં આવે અને ધર્મનું ચાલુ સ્વરૂપ જળવાઈ રહે તે માટે પુરોહિતોને સુધારવાના સ્તુત્ય ઉદ્દેશથી 'પુરોહિત નિબંધ' કરેલો છે, અને તે માટે લાયકાતનું સાધન સુલભ કરવા સંસ્કૃત વિદ્યાલય (રાજકીય પાઠ શાળા) સ્થાપી છે. લગ્ન-સંસ્કારની વિધિઓનું અને સૂત્રોનું રહસ્ય લોકો સમજી શકે તે માટે એનું ગુજરાતી, મરાઠી અને હિન્દી ભાષાઓમાં ભાષાંતર કરાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, પ્રાચીન તત્વજ્ઞાન અને ધર્મના વિશુદ્ધીકરણ માટે પણ શ્રીમંતે જે પગલાંઓ લીધાં છે તે આદરણીય છે. એ કાર્ય પણ યુગ સૃષ્ટાથીજ થઈ શકે.

રાજકીય વિષયમાં પ્રજા સ્વાશ્રયી થાય અને રાજકારભારમાં સાથ આપી રાજા-પ્રજાના સહકારથી રાજ્યતંત્ર ચાલે એ શ્રીમંતના સુધારાઓનું મુખ્ય દૃષ્ટિ-બિંદુ છે. શ્રીમંતે કરેલા રાજકીય સુધારાઓમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યની બક્ષિસ પ્રજા-કીય પ્રગતિની દૃષ્ટિએ વધારે ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. જો કે એ દિશામાં પ્રથમ શરૂઆત બ્રિટિશ હિન્દમાં લૉર્ડ રિપને કરેલી હતી; પરંતુ તેમાં સ્થાનિક સ્વરા-જ્યના પાયારૂપ ગણાતી ગ્રામપંચાયતોને સ્થાન ન હોતું. એટલે એ યોજના અપૂર્ણ હતી; અને હજુ સુધી રહેલી છે. યુગદૃષ્ટા શ્રી. સયાજીરાવની તીવ્ર દૃષ્ટિએ આ ખામી જોઈ લીધી અને પોતાના રાજ્યમાં 'ગ્રામ પંચાયત'ની પ્રાચીન પદ્ધતિ પુનઃ સજીવન કરી, ગ્રામ્ય જનતાના પુનરૂદ્ધાર માટે સ્વરાજ્યની પૂર્ણ યોજના કરી છે. વડોદરા રાજ્યનું અનુકરણ કરી બ્રિટિશ હિન્દમાં ગામ પંચાયતો સ્થાપી સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાનો પાયો મજબુત કરવાની હીલચાલ છેક હમણાં શરૂ થઈ છે.

હિન્દની રાષ્ટ્રિય પ્રગતિ માટે સંયુક્ત હિન્દ અર્થાત્ ફેડરેશનની આવશ્યકતા છે, અને તે અશક્ય નથી એવી કલ્પનાના પ્રથમ સ્વપ્ન દ્રષ્ટાઓમાં શ્રી. સયાજી રાવ પણ એક હતા. તેઓનું એ લાંબા વખતનું સેવેલું સ્વપ્ન છેવટે સાક્ષાત્કાર થવાનો પ્રસંગ હાલમાં ઉપસ્થિત થયેલો હોઇ. દ્રષ્ટિ સમીપ દેખાય છે. આ મહાન ઐતિ-હાસિક કાર્યમાં શ્રીમંતનો અગ્ર હિસ્સો છે એ સુવિદિત છે. હિન્દના નવા સ્વરાજ્ય યુગના દ્રષ્ટા અને સૃષ્ટાઓમાં પણ શ્રી. સયાજીરાવનું નામ અગ્રસ્થાને રહેશે.

શ્રીમંત સયાજીરાવે અનેક દેશી અને અનેક ક્ષેત્રમાં કરેલા વિવિધ સુધારા-ઓનું રેખાદર્શન કરાવવાનું કાર્ય આવા મર્યાદિત સ્થળે શક્ય નથી. ટુંકામાં ટુંકું વિવેચન કરતાં પણ ગ્રંથના તંત્રી મહાશયે નિર્મિત કરેલી હદ ઓળંગી જવાનો ભય રહે છે. તેથી સંક્ષિપ્તમાં એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે શ્રી. મહારાજા સાહેબે પ્રજાકલ્યાણની જે અનેક યોજનાઓ કરેલી છે અને જે અનેક સુધારાઓ કરેલા છે, તે ઘણી દીર્ઘદ્રષ્ટિથી અને સારાસાર વિચારપૂર્વક કરેલા છે. ભૂતકાળના અનુભવો અને ડહાપણની ઉપેક્ષા નહિ કરતાં, પ્રાચીન સંસ્કૃતિનાં સારાં અને શ્રેયસ્કર તત્વોને જાળવી રાખી, વર્તમાન પરિસ્થિતિનું તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી અને સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી નિરીક્ષણ કરી, ભવિષ્ય માટે પ્રગતિનો સાચો અને શ્રેયસ્કર માર્ગ નિશ્ચિત કરી સુધારા કરેલા છે. કોઈપણ સુધારામાં વધુ પડતો ઉત્સાહ કે અણઘટતી ઉતાવળ બતાવી નથી, પરિણામ માટે અધીરાઈ દાખવી નથી. દરેક સુધારાનાં પગલાં શાંતિથી, ધીરજથી, નિશ્ચયપૂર્વક દૃઢતાથી અને લોક લાગણી ઉશ્કેરાઈ જઈ વિપરીત પરિણામ ન આવે એવી સંભાળ, કુનેહ અને સાવચેતી પૂર્વક લીધેલાં છે. એક શબ્દમાં કહીયે તો તેઓ રચનાત્મક સુધારક છે. સત્ય એ તેમનું ધ્યેય, હિંમત એ તેમનું સાધન, અને વિવેક એ તેમની પ્રણાલિકા છે. એ ત્રિગુણાત્મક સદ્‌ગુણ તેમની કાર્યસિદ્ધિ અને સફળતાની ચાવી છે. તેમની અત્યંત લોકપ્રિયતાનું અને આદર્શ રાજકર્ત્તા તરીકેની યશસ્વી ખ્યાતિનું ગૂઢ રહસ્ય પણ એ જ છે.

પચ્ચાસ વર્ષે પૂર્વેનું જુનું વડોદરા જુઓ, અને આજનું નવું વડોદરા જુઓ; તો એ મહાન રાજવીની અસાધારણ શક્તિનું માપ જણાઇ આવે છે. એ શકિતનું માપ જાણનારાઓના હૃદયમાંથી સ્વાભાવિક રીતે સહજ ઉદ્‌ગાર નીકળી આવે છે કેઃ 'વર્તમાન વડોદરાના વિધાયક શ્રીમંત સયાજીરાવ'! ધન્ય છે એ શીલસુક, સુધારક અને સ્મૃતિકાર રાજવીને! જુઓ એ રાજકર્તાનાં મહદ્ વિચારો, મહાન કાર્યો અને યશસ્વી પરિણામો; અને કહો કે એ નરરત્નને એ રાજર્ષિને 'યુગદ્રષ્ટા' અને 'યુગસૃષ્ટા'ના નામથી સંબોધવામાં કંઇપણ અતિશયોક્તિ છે?

વર્તમાન વડોદરાના વિધાતા

શ્રી. સયાજીરાવ ગાયકવાડ.

[લેખકઃ—રા. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર, એમ. એ.;
એલએલ. બી; પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર, વડોદરા.]

જૂના બાબીઓના વખતના વડોદરાનો વિસ્તાર, કિલ્લાના ચાર દરવાજાની અંદર જ હતો એમ ઇતિહાસ ઉપરથી જાણી શકાય છે. તેની બહાર છૂટાં છૂટાં ખેતરો, વાડીઓ, કૂવા, મંદિર અને મસ્જિદ વેરાયલાં પડ્યાં હતાં.

સને ૧૭૩૪ માં શેરખાન બાબી પાસેથી વડોદરા, ગાયકવાડના કબજામાં આવ્યા પછી, તેમના રાજવંશની એ રાજધાની થઈ; અને ત્યારથી વડોદરાનું મહત્ત્વ ગુજરાતમાં વધ્યું. કિલ્લાની આજુ બાજુ નવાં નવાં પરાં વસતાં ગયાં; અને એ રીતે વડોદરાનો વિસ્તાર થતો ચાલ્યો.

ખાસ કરીને દરવાજાની બહાર નજીકમાં વસ્તી વધતી ગઈ. એ પરાંમાંનાં ફત્તેહપુરા, આનંદપુરા, અને શિયાપુરા–વડોદરાના રાજકર્તા ફત્તેહસિંહરાવ ગાય-ગાયકવાડ (૧૭૭૧–૧૮), આનંદરાવ ગાયકવાડ (૧૮૦૦–૧૮૧૯), અને સિયાજીરાવ ગાયકવાડ બીજા (૧૮૧૯–૪૭) એમનાં નામ ઉપરથી વસાવેલાં જણાય છે.

અને રાવપુરા તથા બાબાજીપુરા–ગુજરાતના મંત્રીબંધુઓ વસ્તુપાલ તેજઃપાલનું સ્મરણ કરાવનાર વડોદરાના પ્રસિદ્ધ દીવાનભાઇઓ રાવજી આપાજી તથા બાબાજી આપાજી [ગોવિંદરા ગાયકવાડ (૧૭૪૩–૧૮૦૦) તથા આનંદરાવ ગાયકવાડ (૧૮૦૦–૧૯) ના સમયમાં વિદ્યમાન] નાં નામ ઉપરથી વસેલાં છે. ઈ. સ. ૧૮૪૭ માં રચાયલા ‘ વડોદરાના ગરબા ’ માં બાર પરાંનો ઉલ્લેખ છે. એ બાર પરાં કયાં તે માટે ચોક્કસ હકીકત મળી આવતી નથી. છતાં ઉપરનાં પાંચ ઉપરાંત બરાનપુરા, યાકુતપુરા, કાલુપુરા, નિઝામપુરા, રામપુરા અને બીજાં બે મળીને મુખ્ય બાર પરાંનાં નામનો મેળ બેસી શકે છે.

“ Oriental Memoirs ” લખનાર અંગ્રેજ પ્રવાસી ફોર્બસ આજથી લગભગ દોઢસો વર્ષ પહેલાં પોતાની પ્રવાસનોંધમાં લખે છે કેઃ

“વડોદરામાં પરાંનો વિસ્તાર થવાં છતાં, દેખાવમાં તે સાધારણ અને ધૂળિયું લાગતું હતું. સુધરેલી ઢબના પાકા રસ્તાનું તો ત્યાં નામ ન હોતું. રેતી અને ધૂળનો તો ત્યાં પાર નહોતો. ગાડાંના ચીલા–રસ્તા હતા; તેમાં વર્ષના આઠ મહિના

ઊંડે સુધી ધૂળ અને ચૉમાસાના ચાર મહિના તે ચીલા પાણીમાં ડૂબી ગયેલા અથવા તો કાદવના ઊંડા કળણવાળા બની જતા હતા. અને તેથી આ રસ્તાને કેમ સુધારવા તે બાબત કોઇને સૂઝયું નહીં હોય એમ લાગતું હતું.

"જૂનું વડોદરા માટીનાં ખોરડાંવાળું અને ઢોર બાંધવાની કૉઢય જેવાં ઘરોવાળું, અસ્વચ્છ, ગંદુ અને ઉજાળામ વગરનું દેખાતું હતું. છેટે છેટે સરદારો અને દરકદારોના, મોટાં ખંડેર જેવા વાડા, તથા નાની મોટી પાયગાઓ આવી રહી હતી.

"આજના શહેરના સરિયામ રસ્તાને ઠેકાણે બધે સાંકડી ગલીઓ હતી. વળી એમાંની કેટલીકને બીજે છેડે તો નિકળાય તેમ પણ નહોતું: તેથી એવી આંધળી ગલીઓનો સુમાર નહોતો. આ ગલીઓ ઊનાળામાં ધૂળવાળી, ચૉમાસામાં કાદવવાળી અને બારે માસ ગંધાતી અને ગંદી રહેતી હતી. ×

"વરસાદનું પાણી વહી જવા માટે શહેરમાં કાંઇપણ વ્યવસ્થા ન હોતી; તેમ ઊડતી ધૂળ દાબવા માટે પાણી છંટાવવાનું પણ ઠેકાણું નહોતું. શહેરના લોકોને પીવાનું પાણી પૂરું પાડવા માટે નળની સગવડ ન હોતી; ગટરદ્વારા ખાળ કુંડી તથા નીકોના પાણીનો નિકાલ થતો નહોતો. એટલે શેરીએ શેરીએ ગંદા પાણીની નદીઓ વહેતી હતી.

"જાહેર બાગબગીચા તથા રમતગમતનાં ખુલ્લાં મેદાનો નહોતાં. રાતે દીવાબત્તીની જોગવાઈ ભાગ્યે થતી હતી. આમ જ્યારે જીવનની મુખ્ય જરૂરિયાતોનાં જ ફાંફાં હતાં ત્યારે પુસ્તકાલયો કે અજાયબ-ઘર જેવી જ્ઞાન વિસ્તારવાની સગવડોની તો વાત જ શી કરવી?"

વર્તમાન વડોદરામાં વસતા શહેરીને, હાલની સાધારણ અને સ્વાભાવિક જેવી બની ગયેલી સુખસગવડોની ટેવ પડી જવાથી એને એમાં કશું નવાઇ જેવું ન લાગે તે સમજાય તેમ છે: પણ જ્યારે જૂના વડોદરાનું ચિત્ર આંખ આગળ ખડું થાય છે ત્યારે 'આ નવું વડોદરા જૂના ઉપરથી નવું થયું છે કે કોઇ નવું જ શહેર નિર્માણ થયું છે?'—એવો તેને સહજ પ્રશ્ન ઊભો થાય તેમ છે.

× સરખાવો: વડોદરા વિશે બ્રીગઝની નોંધ:

"At once unrivalled for wealth and filthiness no city needs so badly the process of demephitization; and strange for a Maharata regime, swine are the only scavangers employed by the State, and the scene is rendered more obnoxious from the presence of these animals in every stage of exeremated wretchedness."

Briggs' "Cities of Gujarashtra" (1849), p. 364.

રિપ વૅન વિન્કલની વાતમાં બને છે તેમ પોતાના નાના ગામમાં પચાસ વર્ષ પછી પગ મૂકનાર એ વૃદ્ધ માણસને પોતાનું ગામ બદલાઈ ગયેલું જણાય છે–તેવું આજથી લગભગ પચાસ કે પોણોસો વર્ષ ઉપરનું જૂનું વડોદરા જોનાર આજનું નવું વડોદરા જોવા આવે તો તેને આશ્ચર્યમાં આંખો ચોળતો આપણે જરૂર કલ્પી શકિયે છિયે.

શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી દરિદ્રીમિત્ર સુદામાને જ્યારે પોતાની "તૂટી સરખી ઝૂંપડી" ઊડી ગયેલી જણાય છે, અને તે ઠેકાણે સાત સાત માળનાં "ધામ કોઈ ધનવંતનાં" દેખાય છે જ્યારે સુદામા સંશયમાં પડે છે અને હોઠે આંગળી મૂકી દૂરથી વિચારે છે કે:

"શકે ઠામ ભૂલ્યો, પણ ગ્રામ નિશ્ચેઃ આ ધામ કોઈ ધનવંતનાં" (પ્રેમાનંદ) તેમ આજના વડોદરા માટે થયું છે એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ નથી.

વર્તમાન વડોદરાના વિધાતા શ્રી સયાજીરાવનો નગરરચનાનો તથા શિલ્પ-કલાનો પ્રેમ અનેક સુંદર મહાલયોના મૂક પથ્થરદ્વારા લોકો જોઈ શકે છે. વર્તમાન વડોદરામાં શું શું નવું છે તે ગણાવવા કરતાં પહેલાં ત્યાં શું શું નહોતું અને જે હતું તે કેવું હતું તે જ અહીં સૂચવવું ઠીક લાગે છે.

સને ૧૮૮૭ માં કવિ નર્મદાશંકરે "ગુજરાત સર્વસંગ્રહ" રૂપે બોમ્બે ગેઝેટિયરોનું દોહન કર્યું છે: તેમાં વડોદરા શહેરનો પરિચય આપ્યો છે તે જાણવા જેવો છે:

"શહેરનો વિસ્તાર પાંચ ચોરસ માઇલ છેઃ વસ્તી લાખેક માણસની છે. વિશ્વામિત્રી નદીના પૂર્વ કિનારા ઉપર તે આવેલું છે. એ નદી ઉપર મોટો પથ્થરનો પૂલ બાંધેલો છે. તે ઉપર થઇ શહેરમાં જવાય છે. પૂલની ડાબી તેમ જ જમણી બાજુ ઉપર દેવાલયો ઘણાં છે. ડાબી બાજુ ઉપર પહેલાંના ગાયકવાડોના સ્મરણાર્થે બાંધેલાં તે, ને જમણી બાજુએ યવતેશ્વરનું સીતારામ દિવાનનું બાંધેલું તે છે.

"વળી નદી ઉપર ત્રણ ઘાટ બાંધેલા છે. પૂલની દક્ષિણે ગાયકવાડ સરકારનો ચિમણબાગ, રેડબાગ, કાઠિયાવાડ સાહેબનો બાગ, મીર સાહેબનો બાગ, નવલખી વાવ, મોતીબાગ, મસક (મસ્તુ ?) બાગ, વિશ્રામબાગ, હીરાબાગ અને કેવડાબાગ, એ બાગો શહેરને શોભા આપે છે.

"વિશ્વામિત્રી તથા ચિમણબાગની વચમાં નવી બંધાયલી જેલ આવી રહી છે. તેની સામે જ નદીની પેલીમેર એટલે સ્ટેશન તથા કાંપની વચમાં વડોદરા કૉલેજનું ઘુમટવાળું સુંદર મકાન આંખને ખેંચે છે. મોતીબાગની પાછળ સ્ટેશન તરફની બાજુએ લક્ષ્મીવિલાસ રાજમહેલ આવી રહ્યો છે.

"ખુદ શહેરનો ભાગ એટલે જેટલો ભાગ કોટની અંદરનો છે તે વિશ્વામિત્રી ઉપરના પૂલથી આશરે દોઢેક મૈલ દૂર છે. પૂલથી શહેર સુધી બાંધેલી સડક છે તેની

બન્ને બાજુએ દુકાનોની હાર તથા મોટાં મોટાં મકાનો છે; અને એ ભાગ ડાબી તરફનો તે રાવપુરા, ને જમણી તરફનો તે અનન્ત (આનંદી) પુરા કહેવાય છે.

"રાવપુરામાં મોટાં મોટાં મકાનોમાં આટલાં છેઃ શ્રીમંત સરકાર ગણપતરાવ ગાયકવાડની બંધાવેલી ઇસ્પિતાળ, ઉદય નારાયણનું મંદિર, એક પાણપોઇ(?) ગંગાધર શાસ્ત્રીનું ઘર ને જૂની કોઠી. (એ ઘણું કરીને અસલના હિંદુ શહેરનો મૂળ ભાગ હશે.)*

"જૂની કોઠીથી થોડેક દૂર જૂની પાગા, ખાસ પાગા, કાઠિયાવાડી પાગા ને રસાલો છે. જૂની કોઠી આગળથી લહેરીપુરાના દરવાજા આગળ આવતાં વડોદરાના નવા બંને મહેલ, સૂર્યનારાયણનું મંદિર, ઘી કાંટો ને બહેચરાજીનું મંદિર

---

* કર્કરાજ બીજાનાં Baroda plates ને નામે ઓળખાતાં દાનપત્રો (શકે ૭૩૪ સંવત ૮૬૯) માં જામ્બુવાપિકા (જાંબુવાડા)ની પૂર્વમાં, અંકોટક (અકોટા અથવા આંકડિયા?)ની પશ્ચિમે, અને વાઘચ્છા (વાઘોડિયા)ની ઉત્તરે વટપદ્રનો ઉલ્લેખ છે. પરંતુ આ વટપદ્ર-ગ્રામની ઉપજનું દાન એક બ્રાહ્મણને કરેલું હતું. તેથી એ 'ગ્રામ' નવમા શતકમાં ખૂબ મહત્ત્વનું નહીં હોય એમ અનુમાન કરવાનું મન થાય છે.

પછીનાં ત્રણ શતકમાં વટપદ્રગ્રામ 'વટપદ્રપુર' બન્યું હોય એમ મેરૂતુંગના 'પ્રબંધ ચિંતામણિ' ઉપરથી જણાય છે. સિદ્ધરાજથી નાસતો ફરતો કુમારપાળ ખંભાતથી ભરૂચ તરફ નાસી જતાં વટપદ્રપુરમાં થોડો વખત થોભ્યો હતો એવું વર્ણન મળી આવે છે.

તેરમા શતકમાં વટપદ્રપુર વ્યાપારના સ્થાન તરીકે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું જણાય છે; અને ત્યાંના વ્યાપારી મહાજને કુમારપાળના સમયમાં પાટણના સૂર્યમંદિરનું બધું ખર્ચ આપ્યું હતું એમ ઉલ્લેખ છેઃ છતાં આ 'પુર' અણહિલ્લપટ્ટન, ધવલ્લક, અને સ્તમ્ભતીર્થ જેટલું પ્રખ્યાત નહીં હોય; કારણ કે ગિરનારના સં. ૧૨૭૮ ના લેખમાં વટપદ્રપુરનો ઉલ્લેખ નથી.

વડોદરાના બીજા ઉલ્લેખોમાં ગણાવિયે તો 'સુરત ફેક્ટરી'નાં દફતર (ઈ. સ. ૧૬૨૫) માં ભરૂચ, વડોદરા તથા નવસારીનું 'બાફ્તા' જાતનું કાપડ ખાસ મોટા જથામાં તૈયાર થતું હતું એમ જણાવ્યું છે.

મૅન્ડેલસૉના પ્રવાસવર્ણનમાં મધ્યગુજરાતમાં વડોદરા અને રાજુપુરા એ બન્ને નજીક નજીકનાં ગામમાં કાપડવણાટનો હુન્નર સારા પ્રમાણમાં થતો હતો; અને વણકર, રંગારા અને કાંતનારા કારીગરોની મોટી વસ્તી ત્યાં હતી એમ લખેલું છે.

એ મકાનો આવે છે, વળી ધીકાંટેથી નીકળી પીપળ દરવાજે ને લીમડા ચૉક છોડી, ઘોરપડેના ઘર તથા લાડખાના મંદિર ઉપર થઇને સુરસાગર તળાવ આગળ જવાય છે.

"લહેરીપુરાના દરવાજા આગળથી પેંશી આગળ જતાં સુલતાનપુર, નરસિંગજીની પોળ, હરિભક્તિની પોળ મુકી ઘડિયાલ આગળ આવી પહોંચિયે છિયે. ત્યાં ડાબી બાજુએ ચાંપાનેરનો દરવાજો ને તેની પેલીમેર ફત્તેહપુરા છે. એ રસ્તાની બંને બાજુએ મોટાં ભવ્ય મકાનો છે. ગાયકવાડ સરકારનો મહેલ ને તેની પેલીમેર નઝરબાગ છે. ચાંપાનેરના દરવાજાની સામેની બાજુએ ગેંડીને દરવાજે જવાનો રસ્તો છે; ને તે રસ્તે થઇને મકરપુરે જવાય છે."

આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાંનું વડોદરાનું વર્ણન ઉપરની હકીકતમાંથી જાણવાને મળે છે. પરંતુ લગભગ પોણોસો વર્ષ ઉપરાંતનું વડોદરાનું વર્ણન એક અજ્ઞાત કવિએ રચ્યું છે તે, વડોદરા શહેરના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ખૂબ મહત્ત્વનું અને કીંમતી છે. તેના વર્ણનનો ક્રમ પણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

વડોદરાના લોકપ્રિય તથા પ્રવાસના શોખીન મહારાજા ગણપતરાવ ગાયકવાડ (રાજ્યકાળ ઈ. સ. ૧૮૪૭-૫૬) ના ગાદીએ આવ્યા પછી બે જ વર્ષમાં રચાયલો ગરબો, તે સમયના વડોદરાના વિસ્તારનો આબેહૂબ ખ્યાલ આપે છે. આ સમયમાં રાજ્યમાં કેટલાક સુધારા દાખલ કરવાની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી.*

રાજ્યમાં પહેલ વહેલી રેલ્વે દાખલ થયાનો મંગલ પ્રારંભ પણ આ જ અરસામાં થયો હતો; અને બી. બી. એન્ડ સી. આઈ. રેલ્વેમાં 'વડોદરા' (બરોડા)નું નામ જોડાવાનો ઐતિહાસિક પ્રસંગ આ જ વખતે બન્યો હતો. તેમ થવાથી, 'બરોડા'નું નામ આખા હિન્દમાં એક રીતે જાણીતું થવા પામ્યું હતું.

રેલ્વે નાંખવાના પગરણથી માંડીને અત્યાર સુધીનાં પોણોસો વર્ષમાં, તે વખતના વડોદરા શહેરમાં નહીં કલ્પેલો એવો ફેરફાર થવા પામ્યો છે. તે વખતના જૂના શહેરને જ્યારે 'રૂપે રંગીલું' અને 'અજબ શહર ગુલઝાર'–એવું લોકકવિઓ કહેતા હતા ત્યારે આજના વડોદરાને કેવા નામથી એ લોકો ઓળખાવત તે એક મધુર કલ્પનાનો વિષય છે.

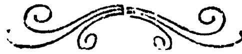
---

* જુઓ Briggs' "Cities of Gujarashtra" (1849) p. 388 :

"The foundation of Schools, the introduction of legitimate and liberal arts, models, of machinery, the *extension and metalling of roads*, and other purposes—happily occupy his (Shrimant Ganpat Rao Gaikwad's) benevolence."

રાજ્યનાં સરકારી ભવ્ય મકાનો, તથા નવા રાજમહેલોની રોનક, પ્રમાણમાં વસ્તીની આબાદી, શહેરના ક્ષેત્રફળનો અને પરાંનો વિસ્તાર, ' સિટિ ઇમ્પ્રુવમેન્ટ ટ્રસ્ટ ' તથા ' ટાઉન પ્લૅનીંગ 'ની શહેરસુધારણાની યોજનાના ફળરૂપ છુટ્ટી પૉળ તથા શેરીઓ વગેરે હકીકતોઃ જે આજના ઇતિહાસની વાત છે તે અહીં નીચે આપેલા ' પ્રાચીન વડોદરાના ગરબા 'માં આવતા, ઘણે ભાગે ચાર દરવાજાની અંદરના, શહેરના વર્ણનને મુકાબલે-તે શહેરનું નવેસર નિર્માણ કરનાર રાજવીને સગર્વ ઊંચું જોવરાવી શકે તેમ છે.

આપણા શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજ (ત્રીજા) ને કોઈ " Maker of Modern Baroda " કહીને ઓળખાવે તો તેનાં સંપૂર્ણ યથાર્થતા છે એમ સૌ કોઇને લાગ્યા વગર નહીં રહે. જિજ્ઞાસુઓ માટે પ્રસ્તુત પ્રાચીન વડોદરાનો ગરબો ટિપ્પણસહિત આ સાથે પરિશિષ્ટરૂપે જોડ્યો છે.

પરિશિષ્ટ

પ્રાચીન વડોદરાનો ગરબો.

('અલબેલી રે અંબે માત, જોવાને જઈયે–'નો ઢાળ)

ધન્ય ધન્ય રે વડોદરૂં શહેર, રૂપે રંગીલું–ટેક૦
રૂપે રંગે છેલ છબીલું, અલબેલું અપાર રે:
વડોદરાનું વર્ણન કરિયે, સુણજો નર ને નાર–રૂપે રંગીલું. ૧
બાર પરાંની વસ્તી ભારે, શોભાનો નહીં પાર રે:
વર્ણવતામાં વર્ષ જ વીતે, પરાં બહાર બજાર–રૂપે રંગીલું. ૨
યાકુતપુર, અડાણિયું ને કાલુપુરામાં ગૌખાનું રે:
[1]ફોગટિયા બહુ ફત્તેહપુરામાં, દેવાળિયાનું ઠેકાણું–રૂપે રંગીલું. ૩
સરસિયાની પાળ ઉપર, જેઠીનો અખાડો રે:
અષ્ટભુજા અલબેલી ઊભાં, પાછળ ગોસાંઇવાડો–રૂપે રંગીલું. ૪
સરસનાથ છે સ્હામી પાળે, વાયડાવાડી ત્યાંય રે:
અજબ તલાવની પાળે થઇને, ચાલ્યા અગડમાં જાય–રૂપે રંગીલું. ૫
લાલ દરવાજે બંબાખાનું, [2]વાંદરિયો બુરજ રે:
મિયાં મહમદની વાડી જાણે ઝળકી રહ્યો સૂરજ–રૂપે રંગીલું. ૬
હાથિયા ખાડને દરવાજે, કાંઈ હઠીલો હનુમાન રે:
રામ તલાવની પાળ ઉપર રામેશ્વર ભગવાન–રૂપે રંગીલું. ૭

[અહીં આપેલી નોંધોનો આધાર રા. જગજીવનદાસ મોદીનો "વડોદરાનો વૈભવ" તથા "બરોડા ગેઝેટીયર" ઉપર રાખ્યો છે.]

૧ આ પરામાં વસ્તી વધારવા માટે એવો ધારો કરવામાં આવ્યો હતો કે એ પરામાં જઈને જે વસે તેના ઉપર લહેણદારનો દાવો ચાલે નહીં. આથી ઘણા દેવાદારો ત્યાં જઈને વસ્યા હતા એમ કહેવાય છે.

૨ ખરૂં નામ 'બહાદુર બુરજ' જોઇએ. કિલ્લેબંધીવાળાં ઘણાં શહેરમાં આવો એક બુરજ હોય છે. દાખલા તરીકે ભરુચમાં તે 'વાંદરા ભરૂચ' અથવા 'વાંદરા બુરજ' ના નામથી ઓળખાય છે.

અમદાવાદના સુલતાન મહમદ બેગડાએ વડોદરાનું નામ 'દોલતાબાદ' પાડયું હતું; તે પછી બાબી સરકારનું રાજ્ય થયું. તે અમલમાં ભદ્રનો કિલ્લો તથા માંડવી બંધાયાં એમ મનાય છે. ગાયકવાડે વડોદરૂં લીધા પછી મોટા સયાજીરાવે (ઈ. સ. ૧૭૬૮–૧૭૭૮) ચાર દરવાજા અને શહેરને ફરતો કોટ બંધાવ્યો હતો; તથા 'સરકાર હવેલી' પણ બંધાવી હતી.

[1]ગ્રોઇયાને દરવાજે થઇને, સિંધવાઇએ જવાય રેઃ
અજા રાજાના દરવાજા સામે ચૉખંડી કહેવાય–રૂપે રંગીલું. ૮
[2]મડધા બારીએ થઇને ચાલ્યા, શહેર જોવા કાજ રેઃ
લક્કડપીઠું, મદન ઝાંપો, ગોસાંઇજી મહારાજ–રૂપે રંગીલું. ૯
સિદ્ધનાથનાં દર્શન કીધાં, આવી ઊંચી પોળ રેઃ
ચોરને બેઠા ગરદન મારે, ભેસાણા ભાગોળ–રૂપે રંગીલું. ૧૦
વડું પડ્યું છે [3]બાબાજીનું, [4]ડાંડિયું બજાર રેઃ
સક્કર કુઇને ઝાંપે રૂડો લાલ નામ સરદાર—રૂપે રંગીલું ૧૧
આનંદપુરામાં આવિયા ને[5] રાવપુરાને ઝાંપે રેઃ
દાન દક્ષિણા રૂડી થાયે, ગણપતરાવ ત્યાં આપે–રૂપે રંગીલું ૧૨
ઊભી બજારની શોભા સારી, આવી ખારી વાવ રેઃ
સત્ય રૂપ ને રંગે રૂડું સુરસાગર તળાવ—રૂપે રંગીલું ૧૩
વડી વાડી છે ધીને કાંટે, નાગરવાડો વિખ્યાત રેઃ
આદિત્યવારે દર્શન કીજે, બેઠી બહુચર માત—રૂપે રંગીલું ૧૪
ઊભે ચોકે લીમડી બજારે, રૂડી શોભા થાય રેઃ
મૃદંગ વાગે, નારી નાચે, ઝીણે કંઠે ગાય—રૂપે રંગીલું ૧૫
નિઝામપરું ભૂતડીને ઝાંપે, રોકડિયા હનુમાન રેઃ
સુરસાગર ગૌઘાટને દરવાજે, ત્રણ જ છે કમાન–રૂપે રંગીલું. ૧૬

---

૧ ગુહ્ય અથવા ‘ છૂપો ’ એવો અર્થ હશે ?

૨ જૂની ગૂજરાતીમાં જોરાવર, મલ્લ જેવા જબરા માણુસ માટે मुड्धा શબ્દ વપરાય છે. ‘ પ્રતાપ મડધાની પોળ ’માં અને ‘ મડધા બારી ’માં આવા કોઈ શૂરવીરને સંભારવામાં આવ્યા હોય એમ લાગે છે. નડિયાદમાં પણ એક ‘ મડધા બારી ’ નામે જગા છે.

૩ ‘ બાબા તારી બકરી, કોઈ ન પકડે કાન ’–એવી, કાઠિયાવાડ સર કરનાર બાબાજી આપાજીનો દાબ બતાવતી કહેવત પ્રચલિત છે. ‘બાબાશાહી’ નામ, તે જ નામની પાઘડી તથા તે નામના સિક્કાઓમાં સચવાઈ રહ્યું છે.

૪ दांडे बाझार—મુખ્ય, રાજમાર્ગનું બજાર એવો અર્થ હશે ! જ્યાં જ્યાં મરેઠાઓનો સંપર્ક હતો ત્યાં ત્યાં એ નામનાં બજાર, હાલ પણ એ નામેજ ઓળખાય છે. સિંધિયા સરકારના હાથમાં એક વખત હતું એવા ભરૂચમાં, તથા ગ્વાલિયરમાં ‘ દાંડે બાઝાર ’ શહેરના મુખ્ય રાજમાર્ગ ઉપર છે.

૫ બાબાજી અને રાવજી બન્ને ગોવિંદરાવ (૧૭૯૩) તથા આનંદરાવ (૧૮૦૦-૧૯) મહારાજના સમયમાં થઈ ગયેલા પ્રસિદ્ધ દિવાનભાઇઓ હતા.

શહેરની ચારે રચના દીઠી, શોભાનો નહી પાર રેઃ
હાથી, ઘોડા, પાલખીઓ ને વાંકડિયા અસ્વાર—રૂપે રંગીલું ૧૭
ચારે દિશાનાં ચારે ચૌટાં, વચ્ચે [1]માંડવી ચૉક રે
ઉંચા મહેલ, મેડી ને અટારી, છજાં, ઝરૂખા, ગૉખ—રૂપે રંગીલું ૧૮
માંડવીને કમાન ચૉપાસે, ચતુર કરે વહેપાર રેઃ
કાછિયા દુકાનો માંડે, ઊભી હાથીહાર—રૂપે રંગીલું ૧૯
ચૉપટ જેવા ચારે રસ્તા, સરખા સરખી ઓળ રેઃ
[2]પાણીને દરવાજે બેઠા વાઘ કરે કલ્લોલ—રૂપે રંગીલું ૨૦
રાજે તળાવની સુંદર શોભા, જોતામાં મન મોહે રેઃ
નારી સહુ જળ ભરવા જાયે, નૌતમ રચના હોયે—રૂપે રંગીલું ૨૧
રામપુરા દરવાજો કહિયે, જોયું છે રામમુખ રેઃ
પરમેશ્વરનાં દર્શન કરતાં, જાય જનમનાં દુઃખ—રૂપે રંગીલું ૨૨
[3]લહેરીપુરાની લહેર સહુથી શોભા છે ભરપૂર રેઃ
સુરસાગર રતનાગર જેવું, વાગે બહુ રણતુર—રૂપે રંગીલું ૨૩
ચૉથો દરવાજો ચાંપાનેરી, સરસિયાની વાટે રેઃ
વિસ્તારીને વર્ણન કીધું ચૉક પોળ ને હાટે—રૂપે રંગીલું ૨૪
નગર નિરખ્યું, મનડું હરખ્યું, પ્રભુ થાય પ્રસન્ન રેઃ
નરસિંહજીની પોળમહીં છે, નરહરિનાં દર્શન—રૂપે રંગીલું ૨૫
[4]રાજરાજેશ્વર, રણછોડજી ને મહાલક્ષ્મી મુજ માત રેઃ
ગોવર્ધનનાથ ને [5]બલદેવજી, ચાલો પુંડરીનાથ—રૂપે રંગીલું ૨૬

૧ मंडी એટલે બજાર ઉપરથી, અથવા मंडपवती—પ્રા. मंडवई-મંડઇ—માંડવી એ ઉપરથી નામ પડયું હશે?

૨ નળ (૧૮૯૨ ના માર્ચની ૨૯ મીએ) આવતાં પહેલાં, લોકો રાજે તળાવનું પાણી વાપરતા હશે તેથી એ નામ; 'વડોદરાનું નાક' આ દરવાજા ઉપર જ છે.

૩ મોજશોખનાં સ્થાન તરીકે શહેરનો આ વિભાગ પ્રસિદ્ધ હશે એમ લાગે છે. લીમડી બજારનું ગાનતાન (કડી ૧૫) અને નાચરંગ, તથા સુરસાગરના તળાવની હવા ખાવાની, લહેર મારવાની જગા અહીં જ હોવાથી 'લહેરીપુરા' નામ પડયું સંભવે છે.

૪ રાજરાજેશ્વરનું શિવાલય તથા પુંડરીનાથનું મંદિર મોટા સયાજીરાવનાં માતુશ્રી ગહીનાબાઇએ બંધાવેલાં છે.

૫ આ પુષ્ટિસંપ્રદાયનું મંદિર (બલ) દાઉજીનું મંદિર કહેવાય છે.

બક્ષતખાનું (?) જનાનખાનું, દિવાનખાનું પાસ રેઃ
ધરમતણી તો ધજા ફરે છે ઊંચા મહેલ આવાસ–રૂપે રંગીલું ૨૭
ઘણી કારીગીરી કચેરીમાં, છે જાતજાતના રંગ રેઃ
નૌતમ નારી નાચ કરે છે, કોમળ તેનાં અંગ–રૂપે રંગીલું ૨૮
તરેહવારનું ટકોરખાનું, ગોવિંદરાવનો મહેલ રેઃ
ગાયકવાડના મહેલ આગળ, શોભા સઘળી સહેલ–રૂપે રંગીલું ૨૯
દાદાસાહેબ ને નાનાસાહેબ, બાપાસાહેબ મહારાજ રેઃ
ગણપતરાવ ઘણું જીવજો ને અખંડ રહેજો રાજ–રૂપે રંગીલું ૩૦
લાડ, મોઢ, શ્રીગોડ, નાગર, દશા વીશા વણિક રેઃ
સોની, સાળવી, સૂતાર, છીપા, દરજી ઠીકાઠીક–રૂપે રંગીલું. ૩૧
પૂના, સતારા, મુંબાઇ જોયું, પૂર્વ પશ્ચિમ દેશ રેઃ
ઉત્તરમાં ઉદેપુર જોયું, પૃથ્વીના નરેશ–રૂપે રંગીલું. ૩૨
બુન્દી, કોટા, દીઠું દિલ્હી, ને જોયો ગઢ ગિરનાર રેઃ
સૂરત ને અમદાવાદ જોયું, કઠિણ કિલ્લા ધાર–રૂપે રંગીલું. ૩૩
બલિહારી તો વડોદરાની, ધન ધન નર ને નાર રેઃ
[1]વીરક્ષેત્ર જેણે જોયું નહીં, તેનો એળે ગયો અવતાર–રૂપે રંગીલું. ૩૪
[2]વાંકી નારી વડોદરાની, મહારાજા પણ વાંક રેઃ
મૃગનયનીની વરણાગીથી વળિયો આડો આંક–રૂપે રંગીલું. ૩૫

---

૧ મહાકવિ પ્રેમાનંદ પણ 'વીરક્ષેત્ર વડોદરું, ગુજરાત મધ્યે ગામ' એમ પોતાનાં આખ્યાનોમાં પરિચય આપે છે. હનુમાન, વૈતાલ, કાલભૈરવ વગેરે સાધનાના દેવો 'વીર' કહેવાય છે. તેમનાં પુરાણાં સ્થાનક આ શહેરમાં હોય અને તે ઉપરથી કદાચ આ નામ પડયું હોય એમ સંભવે છે.

૨ વડોદરાની સ્ત્રીઓ માટે આ વિશેષણ શાથી વાપરવામાં આવ્યું હશે તે જાણવા ચોક્કસ સાધન નથી. 'સૂરત અને મુંબાઇ'ની ગરબીમાં, સૂરતની ગુજરાતણને વખાણવા માટે ગરબી લખનારે બીજાં શહેરોની સ્ત્રીઓને વગોવી છે:

"અમદાવાદી હરામજાદી, ખંભાતી ગોઝારી રેઃ
વડોદરાની વાંકી નારી, સૂરતની બલિહારી–મુંબાઇ આલબેલી."

કવિ ન્હાનાલાલ પણ 'ન્હાના ન્હાના રાસ'ના 'આમંત્રણ'ના ગરબામાં.

"છબી છટાભરી સોહાગ, તપે મુખ, મુગ્ધ ઉરા.
શુભ **વડોદરાની વેલ** સરિખી એ ચતુરા!"

એમ 'વેલ સરિખી' વાંકી ચૂંકી કહીને ઓળખાવે છે. આ વિશેષણમાં કંઇક લક્ષણા રહી હશે!

[1]શાહુકારોની દુકાનો ભારે, ધર્મ તણો અવતાર રેઃ
ખુશાલચંદ, શામળ બહેચર ને લલ્લુ બહાધર શાહુકાર-રૂપે રંગીલું. ૩૬

રતનજી કહાનદાસ કહિયે, બાંધી પુણ્યની પાળ રે.
હરિભકિતનો મહિમા મોટો, બીજા ભાઉ મૈરાળ-રૂપે રંગીલું. ૩૭

રંગીલો જે ગરબો ગાશે, રંગીલાં નરનાર રેઃ
[2]રંગીલા તો લહાણી લાવે, રંગભેર શોભા થાય-રૂપે રંગીલું. ૩૮

મિજમાની મનગમતી કરવા, જાય શોખી જન રેઃ
મસ્તુબાગનો બંગલો જાણે ઇન્દ્રનું ઇન્દ્રાસન-રૂપે રંગીલું. ૩૯

સંવત ઓગણીસ પાંચમાં, શકે સત્તરસેં સત્તર રેઃ
[3]નવરાત્રિમાં વર્ણન કીધું, વડોદરૂં જે શહેર-રૂપ રંગીલું. ૪૦

પૂર્વે સહુ કવિને કરૂં વિનતિ, કોઈ મ દેશો ખોડ રેઃ
વડોદરાની રક્ષા કરજો, રેવા ને રણછોડ-રૂપે રંગીલું. ૪૧

ભગવદ્‌વાણી સાચી જાણી, મનમાં આણી ભાવ રેઃ
વડોદરાનો ગરબો ગાતાં, સહુ જન સુખિયાં થાવ-રૂપે રંગીલું. ૪૨

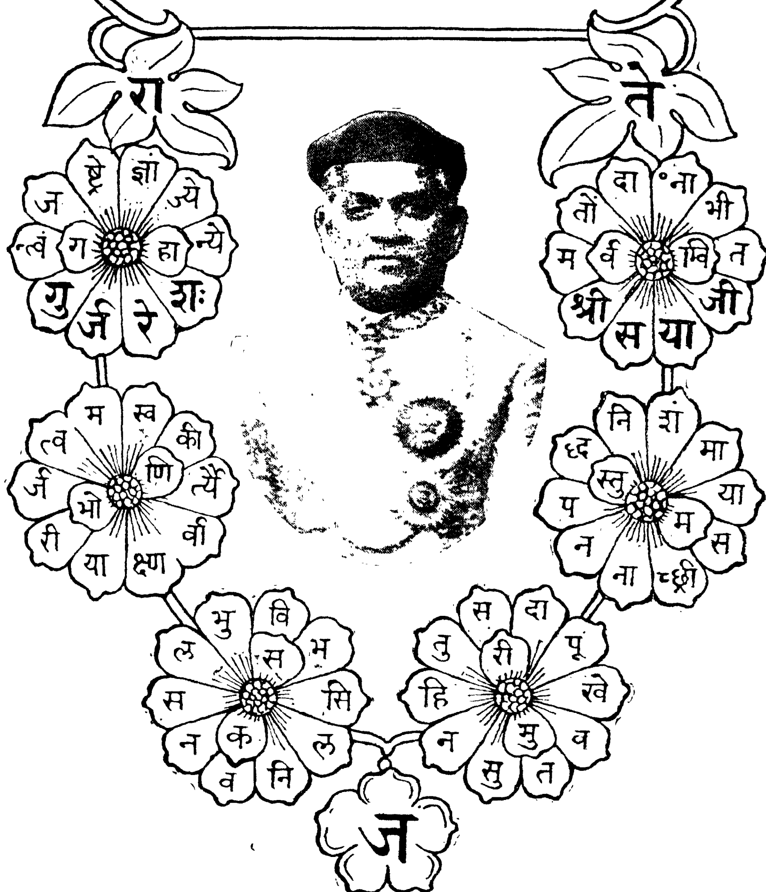
૧ ગાયકવાડના ગુજરાતી શરાફો-હરિભક્તિ, લલ્લુ બહાધર, અને શામળ બહેચર એ શાહુકારો ગાયકવાડને નાણાં ધીરતા હતા. 'હરિભક્તિ'ની પેઢીવાળા હરિદાસ અને ભક્તિદાસ બે ભાઇઓ હતા. ગાયકવાડે તેમને મદ્રાસથી બોલાવેલા. આ શાહુકારો પુણ્યદાન પણ ખૂબ કરતા; લલ્લુ બહાદરને સારાસારા ઘોડા રાખવાનો વધારે શોખ હતો; રતનજી કહાનદાસ મકાનો, ધર્મશાળાઓ વગેરે બાંધવામાં નાણાં વાપરતાઃ એ ત્રણે શરાફોના સંબંધમાં એક કહેવત પડેલી હતી કે "લલ્લુ બહાદરનું ઘોડું, રતનજી કહાનદાસનું રોડું અને હરિભક્તિનું પુણ્ય."

૨ વડોદરૂં 'ગરબા'નું રસિયું હતું. અને લહાણી વહેંચવાના કદરભર્યા કાર્યમાં સારો ઉત્સાહ ધરાવતું-એમ આ કડી સાખ પૂરે છે.

૩ પ્રસ્તુત ગરબાના રચનાર અજ્ઞાત કવિએ નવરાત્રિમાં ગવાતા ગરબાઓ ભેગો પોતાનો ગરબો ગવાય તેથી, લોકપ્રિય ગરબાના ઢાળમાં જ, અને નવરાત્રિના વખતમાં જ તે રચ્યો છે.

हारबंध

राजन्, त्वं गुर्जरीयानवनिजमनुजवन् [illegible] ,
[illegible] सकल जनमुखं [illegible] ते ।
[illegible] हारं [illegible] , [illegible] सर्वदा ते
[illegible] ॥

श्रीसयाजीगौरवग्रंथ

भाग चवथा

कवितासंग्रह

१. हारबंध*

(लेखकः—**पण्डित गजानन रामचंद्र करमळकर शास्त्री**, काव्यतीर्थ, सांख्यतीर्थ, आणि साधारणदर्शनतीर्थ. सांख्ययोगाध्यापक, महाराजा होळकर संस्कृत महाविद्यालय, इन्दूर.)

राजन्, त्वं गुर्जरीयानवनिजसुतवत् श्रीसयाजीतभीते,
राष्ट्रे गर्जत्वभीक्ष्णं सकलजनमुखे नाम मायाम्विना ते ।
राज्ञां हारे मणिर्वा लससि जहि रिपून्, अस्तु शं सर्वदा ते
राज्येऽन्येशः स्वकीर्त्यै भुवि भजतु सदा पद्धतिं श्रीमतीं ते ॥

अन्वय

हे ईतभीते ! श्रीसयाजीराजन् ! त्वं गुर्जरीयान् निजसुतवत् अव । राष्ट्रे ते नाम सकलजनमुखे मायां विना अभीक्ष्णं गर्जतु राज्ञां हारे मणिर्वा (त्वं) लससि, रिपून् जहि, ते सर्वदा शम् अस्तु । अन्येशः भुवि स्वकीर्त्यै श्रीमतीं ते पद्धतिम् राज्ये सदा भवतु ।

भावार्थ

हे निर्भय श्रीसयाजीराजन् ! तूं आपल्या मुलाप्रमाणें गुर्जरप्रान्तीय प्रजेचें रक्षण कर । राष्ट्रामध्यें तुझें नांव सर्व लोकांच्या मुखीं नित्य निष्कपट रीतीनें गर्जो । हारामध्यें जसा मणि (मेरु) त्याप्रमाणें तूं राजसमूहांत चमकतोस. तूं शत्रूंस ठार मार. तुझें सर्वदा कल्याण असो । अन्यराजानें जगांत आपली कीर्ति व्हावी यासाठीं आपल्या राज्यांत तुझी उत्तम रीति (राज्यशासन) सेवन करावी.

---

* गुर्जरेशः श्रीसयाजी राजते, हें ११ अक्षरांचें एक वाक्य ह्या हारबंधात साधिलें आहे.

x

२. राज्यवैशिष्ट्यम्

१

गङ्गेव स्वपदाश्रितान् निजजनान् दौर्भिक्ष्यपीडाकुलान्
हे राजन् ! निजजीवनेन सुखिनः शक्नोति कर्तुं भवान्
तस्मात् ते भुवने चिरं सुविलसेत् पूर्णेन्दुवत् सद्यशः
यद् वाचा खलु शंसितुं प्रभुरपि ब्रह्मापि जिह्मो भवेत्

२

त्यक्त्वा क्षुद्रभिदां त्वया गुणवता पित्रेव पुत्रः सदा
स्वे राज्ये ह्यनिवार्य[1]शिक्षणसुधां नित्यं प्रजा पाय्यते
किञ्चाखण्ड सुदीर्घकालमभयं निष्कण्टकं दुर्वहम्
ऊढ्वा राज्यधुरं स्वशौर्ययशसी दिक्षु प्रभो ! प्रेषिते

३

लब्ध्वापि प्रचुरोच्चशिक्षणमहो भर्तुं स्वकायोदरम्
नो शक्तान् भ्रमतो विलोक्य बहुशो विद्यार्थिनो भारते
स्थातुं स्वे चरणे कलाभुवनिकां निर्माय संस्थां त्वया
दत्तं बौद्धिकशिक्षणेनसहितं तेभ्यः कलाशिक्षणम्

४

दारिद्र्यानलतापदूरकरणे त्वद्दक्षिणावारिणा
राज्ये संस्कृतपण्डिता नभसि ये देशान्तरादागताः
ज्ञात्वा तच्छ्रमयोग्यतां स्वनिकटे संस्थापितैः पण्डितैः
अद्याप्युच्चसुदक्षिणौर्णवसनैस्ते सत्क्रियन्ते विभो !

---

१ सक्तीचें मोफत शिक्षण.

५

राजन्ते तव सन्निधौ सुकुशला ये गायका वादकाः
गत्वा विश्वजनीनरम्य कुसुमोद्याने तवादेशतः
सायं संगतबालवृद्धतरुणस्त्रीपुंसयोः कुर्वते
नानावाद्यसुवादनैः प्रतिदिनं ते सन्मनोरञ्जनम्

६

वार्धक्ये बहुदुःखदं व्ययकरं भूयो विदेशेऽटनम्
राज्यायोच्चसुधारणाप्रदमतस्त्वं तत्करोष्यप्रियम्
किन्तु स्थूलदृशी निरर्गलमुखी त्वां त्वत्प्रजा निन्दति
हस्तस्ताडयितुर्हिरुध्यत इदं वक्तुर्मुखं नो कदा

---

१ कमेटीबाग, ज्युबिली गार्डन.

श्रीमंत सरकार सयाजीराव महाराज गायकवाड,
सेनाखासखेल समशेर बहादूर,
राज्य बडोदें यांचा

७१ वा वाढदिवस.

" Devotion wafts the mind above,
But Heaven itself descends in love."

—*Lord Byron*

उत्सवाचें वर्णन.

सोन्याचा दिन आज हा उगवला प्रोत्साहनें द्यावया.
झालीं सत्तर वर्ष आजचि नवें लागे नृपाच्या वया.
त्याच्या संस्मरणार्थ उत्सव भला हा थोर आरंभिला.
आशीर्वादच साद कीं नृपतिला श्रीकालिकेनें दिला. १

तोफे मागुनि तोफ ही धडकते, नामी सलामी झडे.
वीरश्री जणु तांडवास करिते, हे वाजती चौघडे.
फौजेंतील विलायती रणतुरें आलाप फैलाविती.
नाना सुस्वर, नादसंगम तसे वायूंतुनी पोहती. २

झाडोनी बहु लांब रुंद पथ हे अच्छोदकें सिंचिले;
नाना कौतुक-मंडनें सजवुनी मांगल्य त्यांना दिलें.
माला, गर्द अशोक पल्लव, लता, झेंडे, पताका, ध्वजा,
चित्रस्तंभ, सुवर्ण-वाक्य-वचनें, इंद्रायुधांची मजा. ३

शोभा ह्यापरि आज राजनगरा शिल्पीजनें आणिली.
ती काव्यांतुनि मी यथातथ इथें रेखोनि वाखाणिली.
थाटाचा दरबार थोर भरला लक्ष्मीविलासान्तरीं,
वाद्यांच्या मधुर स्वरीं ठुमकती ह्या अप्सरा कीं परी ? ४

राजर्षी बहु मानवंत मुजरे भेटीहि घेती किती,
कोणी वाङ्मयें, मानपत्र, कवनें प्रासंगिकें अर्पिती.
ताजे गुच्छ, गुलाब, अत्तर, विडे सन्मान हा झालिया,
होई राजसभा विसर्जन नृपा सानंद वंदोनिया. ५

पक्वान्नें घमकारती बहुविधें ह्या पंगती थाटल्या,
खाशांनीं व निमंत्रितें वररुची त्यांच्या सुखें घेतल्या.
होवोनी मुखवास, हार कलगी, सौगंध–सत्कार ते,
घेती सभ्य–निरोप आणि मुजरे श्रीमंत मंदस्मितें. ६

सायान्हीं कुणि शिष्ट–मंडळ, सभा–संस्थांचिये अग्रणी,
भेटोनी अभिनंदनेंहि करिती संभाषणें धोरणी.
नामी रम्य निशामुखीं चहुंकडे ती रोशनाई खुले,
सारें दिव्य ! दिवे ! दिवे परतुनी आले दिवाळींतले ! ७

सूर्याचीं अतिसंख्य हीं झळकती बिंबेंच किंवा पिलें ?
त्यानें मावळुनी स्वकार्य गमतें पोरांस ह्या सोंपिलें !
आर्यांग्लांतिल मेजबान जमले बानूंसवें शिष्टसे.
खाना आज महोत्सवास्तव तयां मेजांवरी होतसे. ८

वाड्यांतून सभोंवतीं बिजलिच्या चंद्रावली शोभती,
त्यांची कांतिसुधा चकोरनयनें प्यायास तीं लोभती.
ताफ्याचीं मृदु मंजुतान घुमती संगीतकें अंगणीं.
वाटे नाचति मूर्तिमंतच इथें रागांसवें रागिणी. ९

अन्नें मिश्र, फळें रसाळ विपुलें, तारांकितें पानकें,
जागोजाग सुपुष्पगुच्छ, सजलीं मेजें अशा कौतुकें.
नाहीं जेथ विकल्प तेथ कसला संकल्प तो सोडणें ?
सर्वांचेंहि यथासुखं उरकलें स्वाद्वन्न तें झोडणें. १०

आंग्लांतील विशिष्ट शिष्ट मग ते ओतूनियां वाक्सुधा,
श्रीमंतांस चिरायु चिंतुनि दुवा देवोनि साधासुधा,
पेल्यांतील बुधांसवें मधु–सुधा–संजीविनी घोटती,
खासे यांसह मंडपांत मग ते ओट्यावरी लोटती. ११

दारूकाम अतीव सुंदर असें येथील नांवाजतें,
त्याचें कौतुक फार फार करिती पाहोनियां आज ते.
झाडें, दिव्य सुदर्शनें, फुलनळे, चंद्रप्रभा, मोपुरें,
श्रीमंतांस चिरायु वांछिति किती नामी सुवर्णाक्षरें ! १२

चंडस्फोटक धूमकेतु फुटुनी होती फरारी कसे !
गंगा कांचनवाहिनी, धबधबा सोनेंच ओतीतसे !
कारंजीं उडतात, नाचति कशा धारा हजारांवरी !
पुष्पें, रंगविकल्प, कल्पलतिका ही कल्पिलेली खरी ! १३

स्वर्गीं जाउनि राम[1]बाण फुटती, तारांगणें वर्षती,
आकाशांतिल सर्पसत्र ! सगळे पाहोनियां हर्षती.
लीलान्तीं " शिवरात्रे ! "[2] हीं उजळुनी येतांच दिव्याक्षरें,
आनंदांत समाप्त होय सगळें सत्कार्य हें साजरें. १४

× × × ×

(जाति चामर. चाल चंद्रशेखराष्टकाची.)

धन्य हा दिन आजचा इतिहास–वाङ्मय–संग्रहीं
शोभतो कनकाक्षरीं, स्मरणांत राहिल नित्यही.
आज जाउनि एक सज्जन गांठितो अमरावती.
खालतीं उतरे दुजा नरदेव आजचि भारतीं. १

एक भक्तिबळें उडे मन उंच उन्नतिला वरी.
प्रेमभावबळें दुजें सुरलोक घेउनि ये करीं.
यद् गृहास फरास-सा हरि राबला निज आवडी
नित्य चंदन घांसुनी रिचवीतसे जल–कावडी. २

आज दिव्य पदास तो कवि एकनाथ विसांवला.
विश्वनाथ–सरूपता हरिभक्त आजचि पावला.
काव्यनायक आमचे नृप ह्या दिनासचि जन्मले,
आणि " गायकवाड " हें कुल गोकुलासम शाभल. ३

जो महोत्सव दोन ह्या परि गाजवी दिन पुण्य तो.
ईश्वरी कृपया घडो शत वत्सरें दिन गुण्य तो.

\+ + + + +

१ रम्य अथवा रमविणारे बाण. " रमयतीति रामः " २ Good Night !

चरित्रसार.

श्रीसयाजि सरस्वतीप्रिय, राजशेखर, भाग्यवान्,
हे सुजाण, जनाग्रणी, ऋषि, हे यशोधन–कीर्तिमान्,
कार्यदक्ष, सखोल हे, नयनीति यांतिल हे गुरू,
यांस ह्या नववत्सरीं अभिनंदनें, मुजरे करूं. १

सत्तराधिक एक हें नववर्ष आज असे वया,
अष्ट आणि शतार्ध हा शक यांस राज्य करावया.
कारकीर्द सुदीर्घ ही इतिहास मागिल पाहतां,
अन्य यांसम नाढळे नृप राज्यवैभव भोगतां. २

ज्या शिरीं कर ठेविला ‘ सर ’ माधवें वर देउनी,
शिक्षणानुभवें, बहू परदेश पाहुनि येउनी,
जाहलें सुविशाल यन्मन, यन्मतीहि कुशाग्र ती
दृष्टिही अतिदूर, ते निज हेच हो मुनिभूपती ! ३

गुर्जरांतचि एक हा नहि कोहिनूर विराजतो,
हिंद देवि हिचा अहो ! नृप हाच तन्मणि साजतो.
मंडलाकृतिच्या सभेंतुनि हे नरेश विराजले,
विष्णुतेज सुभाषणें मणि कौस्तुभासम फांकलें ! ४

मी वृथा गुणगौरवास्तव डौलदार न बोलतों,
सप्रमाण कवित्त्व हें, इतिहास–सत्यचि खोलतों.
माधवी वळणास ह्या चतुरें सदा अनुकारिलें,
आंग्लरीति विलोकुनी निज राज्य फार सुधारिलें. ५

केवलैक निजाज्ञया प्रभु कारभार न हा करी,
होय मंत्रिसभामतें, असती दिवाण यदन्तरीं.
गांवचे जन सभ्य, हे व्यवहार तेथिल पाहती,
तालुक्यांत विशिष्ट, ते अधिकार त्यांवरि वाहती; ६

प्रांतमुख्य सुभा, सभापति कार्यनिर्णय जो करी,
तद्विनिर्णय सत्सुभे करिती अपेक्षित तो जरी.
झालियास विवाद तें जनकार्य सर्व विशोधुनी
अंत्य निर्णय होतसे मग योग्य तो हुजुरांतुनी. ७

प्रश्न जे सरकारला करितात भिन्न जनाग्रणी,
वा परोपरि त्यांस जी करितात सादर मागणी,
तद्विवेचन आणि निर्णय व्हावयास्तव योजिली
लोक मुख्य-सभा असे जणुं "पार्लमेंटच" येथली. ८

वांछिती निज सत्तया जन कारभार करावया,
सिद्ध भूप तरी न हो अधिकार त्यांप्रति द्यावया;
ते सुशिक्षित जाहले, जरि दूरदर्शक, धोरणी,
हे गुरू तरि मानिती बहु शीघ्र ती जन-मागणी. ९

मोज माप करोनियां जमिनींतले कस पाहुनी,
घे नृपस्वं नृपाल हा अगदी यथोचित नेमुनी.
दीर्घ यत्न फलास ये, जल-पाट वाहति नेमके,
वृष्टि-साह्य असो नसो, सुरसाल तीं झुलती पिकें. १०

शास्त्रसंमत पोषिलें कृषिकर्म, कर्षक तोषिले,
दैत्य दैन्य-दुकाळ जे बल गर्व त्यांतिल शोषिले.
जाणती पशुरोग जे, असले चिकित्सक ठेवुनी,
साधितो पशुंचें भलें नृप औषधादिक साधनीं. ११

तत्त्व ज्यांतुनि संचलें समुदात्त आणि उदार तें,
बिंबवी जनमानसीं हितपूर्णसे "**सहकार**" ते.
मंडळें अधिकाधिकें मग त्यांवरोनि उभारलीं,
त्यांमुळेंच गृहस्थिती बहु जीवितेंहि सुधारलीं. १२

दूर जानपदान्तरीं बहु लोहमार्ग पुढारुनी,
सुप्रवासहि साधिला झणि दुःख, कष्ट, निवारुनी.
उद्यमें, करसाधनें, निज संपदागम वाढवी,
निर्गमावरि सर्वतोपरि योग्य अंकुश चालवी; १३

त्यामुळें जनरक्षणा-सह सौख्य, आर्थिक सुस्थिती,
हीं रसाल फलें प्रजा निज राजयासह चाखिती.
विद्यया, कलया, मनें बहु जातिचीं सुविकासिलीं,
हुन्नरें जनतेसही उपजीविका करुनी दिली. १४

---

१ धारासभा. २ जमिनींचा सारा.

श्रीसयाजि-सुमालिका, किति पुस्तकावलि चालवी,
ग्रंथसंग्रह वाचनास्तव खेटकांतहि पाठवी;
ती स्वराष्ट्रकथावली, मननीय तीं बहु भाषणें,
दे सुविद्य करावया जनतेस मोफत शिक्षणें. १५

देशवाङ्मय व्हावया परिपुष्ट दोन महासभा
ह्या पुरांत विराजवी, झळके सरस्वतिची प्रभा !
मान आश्रय दे बुधां, कवि-लेखकां नृप आमचा,
शारदा-प्रिय-भक्त हा, जणुं भोजराजच आजचा ! १६

आर्य संस्कृतिला पुन्हां नव जीवनें फुलवावया,
आणि मातृपदांतला महिमा जनां सुचवावया,
दुष्ट रूढि झुगारुनी, न जुमानुनींहि विचक्षणा,
देतसे नृप हा पहा जनकन्यकांसहि शिक्षणा. १७

शिक्षणाविण होतसे बहुमोल फोल सुधारणा,
मूळचें तरि ठेविलें अगदीं अवश्यकसें जनां.
निर्धनांसहि शारदा-वरदान अल्प धनें मिळे,
दानशौर्य नृपांतलें मग त्यांस भाग्यबळें कळे. १८

स्पर्शदोष न मानुनी शिकवोनि मागसल्यां जनां,
वेतनें, चरितार्थ, दे करण्यास ऐक्य-विवर्धना;
देश-काल-परिस्थिती नृप दूरदर्शक जाणतो,
इष्टशा वळणास तो स्वसमाज यास्तव आणतो. १९

दानधर्म जुन्या मतें दिसतो नृपें जरि सोडिला,
श्लाघ्य होय नव्या मतें किति थोर तो तरि जोडिला !
ज्ञान, ज्यासम या जगीं न पवित्र अन्य अमोल तें,
देतसे वरदान जो, न तयें दिलें मग कोणतें ? २०

शिष्यवृत्तिहि देउनी वरि हें सुधामृत पाजतो,
धन्य तो गुरु धन्य हो ! बलि, कर्ण, साजत आज तो.
आर्तदुःख निवारणें, न हि धर्म याहुनि दूसरा
क्षत्रियांस, तदन्वयें जगिं वागतो नृप तो खरा, २१

शस्त्रवैद्य सुवैद्य वा बहु रोग नित्य निवारिती,
शेंकडों सुख पावतां मिळती नृपास दुवे किती !
झालिया सुटका अहो, सुखरूप गर्भवती स्त्रिया
त्या किती हित चिंतिती किति दीर्घ जीवित राजया ! 　　२२

सर्व राज्य समृद्ध हें तृण धान्य आणि जलाशयें
सृष्ट सुंदर शोभतें बहु कार्यहेतुक आलयें.
आजच्या सुखसाधनीं किति राजपत्तन हें तरी
ह्याच भूषविलें नृपें अमरावती जणु भूवरी ! 　　२३

क्षीरसागरतुल्य निर्मल ते जलाशय निर्मिले,
त्यांतलें अमृतापरी जल सर्व नागरिकां दिलें.
शोभती तरुराजिनें बहु राजमार्ग विशाल ते,
उंच उंच मिनार ज्यांवरि कालघोषण चालतें. 　　२४

शिल्पसुंदर मंदिरें, विविधालयेंहि उभारलीं,
त्यांमुळें नगरी दिसे खुलुनी अतीव पुढारली.
ग्रंथसंग्रह, वाचनालय, छात्र–नाट्य–सभास्थलें,
औषधालय, सूतिकागृह, रुग्णवासहि निर्मिले. 　　२५

शोभिवंत वसाहती, नव गंज, ते बङ्गले कसे !
लंघितात नदी कुणी स्थिर पूल ते झुलते तसे.
रम्य बाग, लतागृहें, मधुमालतीसम वेलिचीं,
शाद्वलें, सुपटांगणें, चतुरस्र कंदुक–केलिचीं; 　　२६

तीं लतावृत रंगणें, रविमंगलादिक वासरीं
वाद्यवादन होतसे, बहु लोकरंजन जें करी.
ज्ञान सर्व जगांतलें उघडोनि दाखवितो जनां
वस्तुसंग्रह रंजवी किति चित्रपंक्ति तरी मना ! 　　२७

श्वापदें, परदेशचे पशु, पक्षि, सुंदर पांखरें,
शेषनंदन, नक्र तो, नरपूर्वजांस्पद वानरें,
व्यूह तो अभिमन्युचा, चतुरांसही भुलवीतसे,
कौतुकास्पद जाहलें स्थल रम्य सौख्यद हें तसें. 　　२८

विद्युतावलि शांतवी फिरवोनि शीतल विंझणे.
तीच होउनि दीपिका मिरवीतसे निशि चांदणें !
शिल्पसुंदरता हिचा सुविलास राजमहाल हा
होय संस्मरणीयसा नृप हाच शाश्वतचा. पहा ! २९.

तन्मिनार किरीट तो जणुं घालुनी निज मस्तकीं,
रक्षणार्थ उभा असे, बघतो स्वराज्य समस्त की.
थोर पूर्वज जे इथें मिळवोनि कीर्ति निवर्तले,
कीर्तिमंदिर देह ते यशवंत दावुनि शोभलें. ३०.

सृष्टिचा चढवोनियां बहु रत्नमंडित साज तो,
दूसरीं नृपमंदिरें जणु राजवंशच साजतो.
वत्सरांतिल सर्वही सण सोपपत्तिक वानिले,
तेविं रीतिरिवाज त्या सुदिनांस राजगृहांतले, ३१

ग्रंथ राजमहालचा जणुं हा सुनिर्मल आयना,
वर्तनास्तव सांगतो सकलांस सुंदर मायना.
जीन हें घर, जीन हें निज तख्त जें नृप मानिती,
हें तदासन ! धन्य हें ! रणसिंह येथ विराजती; ३२

सर्व हिंद पलाणिला, समशेर गाजविली खरी,
साह्य होउनि राघवा, ध्वज लाविले अटकेवरी.
धन्य गायकवाड ते, निज राष्ट्र धन्य जयां म्हणे,
गुर्जरेश्वर ! यांस हीं कवि चंद्रशेखर-वंदनें. ३३

—राजकवि **चंद्रशेखर.**

४. कोण त्याला ना स्तवी ?

वानिती काव्यांत जेथें भाट सत्ता पाशवी
जी जनांचा नाशवी,
कढुनी सञ्जीवनी प्रेरी स्वदेशाच्या शर्वी
कोण त्याला ना स्तवी ? १

राव होऊनी खपे राष्ट्रोन्नतीच्या साधनीं,
तोच चित्तांचा धनी !
आस ठेवी अन्तरीं येवोत विघ्नें आडवीं, कोण० २

वाघिणीचें दूध द्या राष्ट्रास, घ्या त्याच्या बळें
ऋद्धिसिद्धीचीं फळें.
ही दिसे ज्याच्या प्रयत्नें आज आली पालवी कोण० ३

भूतकालांतील मिथ्या गौरवाच्या कारणें
पाडणें हीं कां रणें ?
थांबवाया जो शिणे ही दुर्मतांची यादवी, कोण० ४

सोङ्ग धर्माचें करूनी वावरे अन्याय कीं
मान्य हो ही नायकी,
पीडितांना उद्धरी जो न्हाणुनी प्रेमासवीं कोण० ५

स्तोम जङ्गी रूढिचें जो पार भङ्गाया बघे
तो जनांचे शाप घे;
काळ लोटूनी हिताची संस्कृती येतां नवी कोण० ६

काळसाह्यें जो यशस्वी क्रान्ति–कार्यी जाहला
कीर्तिला तो पावला,
खेचुं काळालाच पाही जो प्रयत्नें मानवी कोण० ७

भूप नक्षत्रांपरी उच्चासनीं हे शोभती,
भव्य त्यांच्या नौबती;
शुक्रतारा जो पहाटेचा जणू किंवा रवी कोण० ८

जन्म दे त्या थोरवीला जो न डोकें वाकवी
तत्त्वनिष्ठेचा कवी
तो नसेना थोर जेवी बाण किंवा भारवी
तो सयाजीला स्तवी

—माधव ज्यूलियन.

५. कालाच्या पुढेंच

उच्चलित झपझप पाउल पुढती पळतांना
काल चपापत ऐसा न कळे कोणा ! ध्रु० ॥
प्राणिमात्र वस्तुजात जगतीं जें कांहीं
आत्मकरें आत्मसात् करीत पुढें जाई
बालकास तरुणपणा
तरुणातें वृद्धपणा
कालचें न आज पुन्हा
अजिचेंहि उद्यां ना !
तरि पळतां अडखळतो काल बघुनि कोणा ? १

खेड्यांतिल बाल कुणी साधारण असला
बनुनी तो बालराज राजपदीं बसला
किति प्रकार घडाति असे
कालाचें लक्ष नसे
पुढति सदा धांवतसे
टाकुनि इतरांना
परि दचके नंतर हा पाहुनियां कोणा ? २

कालाशीं शर्यत ही असली करितांना
किति पडती रेंगाळत लोक तरी नाना !
प्रौढ होइ बाल–राज
हांकारित राज–काज

लोटित अति संकट-तति हरवित जी भाना
राजशिरीं काल-अरी पेटुनि अभिमाना
धवलता कचांसि देत
आत्मचिन्ह उमटवीत
गांठि वर्तमान—आज
द्रुत घालि पदांना
काल चक्रे स्वनिकटिं तो पाहुनियां कोणा ? ३

परि नृप त्या-पुढति जात
भावि कालमाना—
दावित म्हणुनी वचके काल **सयाजींना** !

—विठ्ठल कृष्ण नेरूरकर

---

६. भूपाल श्रीसयाजी

गाऊं जनांत प्रेमें । भूपाल श्रीसयाजी ॥ धृ० ॥
धनवंत मानवंत । गुणवंत बुद्धिमंत ।
पाळी करीश-वाजी । भूपाल श्रीसयाजी ॥ १ ॥

दीना जनां निवारां । माते समान थारा ।
जणुं हा दुजा शिवाजी । भूपाल श्रीसयाजी ॥ २ ॥

प्रगती-पथांस नेतां । शोभे जनांस नेता ।
राखी प्रजेस राजी । भूपाल श्रीसयाजी ॥ ३ ॥

जनदुःख, दुःख त्याचें । जनसौख्य सौख्य त्याचें ।
नित दंग लोककाजीं । भूपाल श्रीसयाजी ॥ ४ ॥

विद्या तशीच कमला । राजी सदा जयाला ।
विद्वज्जनांत गा ! जी ! ! । भूपाल श्रीसयाजी ॥ ५ ॥

ग्रंथालयीं जनांना । विद्यालयीं शिशूंना ।
विद्यामृतास पाजी । भूपाल श्रीसयाजी ॥ ६ ॥

देवोनि ज्ञान–दाना । पदवीस नेई ललना ।
विख्यात स्त्रीसमाजीं । भूपाल श्रीसयाजी ॥ ७ ॥

पाहोनी पंडितास । संतोष होत त्यास ।
वदतो तयास या ! जी ! । भूपाल श्रीसयाजी ॥ ८ ॥

शिरपेच सज्जनांचा । आनंद आश्रितांचा ।
गाजो जगांत गाजी । भूपाल श्रीसयाजी ॥ ९ ॥

कर लागती नमाया । ते नेत्रही बघाया ।
मुख लागतें वदाया । " भूपाल श्रीसयाजी " ॥ १० ॥

मुजरा मदीय घेवो । पदिं लीन होवुं देवो ।
देवास्करास आजी । भूपाल श्रीसयाजी ॥ ११ ॥

—भा. वि. देवासकर.

---

७. श्रीमंतांचा गुणगौरव

[जाति—केशवकरणी]

श्रीमंतांचें जरी जाहलें वृद्ध वृद्ध हें वय
राजतेजाला नाहीं क्षय ।
न्याय–नीति, शांतता आणखी बघुन राजवैभव
सकलजन करिती गुणगौरव ।
थोर भाग्य हें राजेशाचें खरोखरी भारतीं
तयाला गाती कवि आरती ।
जगिं भाग्य असें ह अती अती दुर्मिळ
वाळूंतून यावें वाहुन जळ निर्मळ
तृषिताची शमते तृषा पिउन हें जळ
धन्य देश तो गुर्जर जेथें नांदतसे भूपती
यशाला नाहीं त्याच्या मिती ॥ १ ॥

जरी शोभती श्रीमंताला वस्त्रें तीं भर्जरी
मुकुटमणि आणि तयाच्या शिरीं ।

हिरे–मोति–पाचू–सोन्याचे हार जरी शोभती
इतरही दुर्जी भूषणें किती ।
जरी लक्ष्मी राजेशाच्या पायिं घेइ लोळण
सेवा करिती इतरे जन ।
परि गर्व न ठावें श्रीमंताला मुळीं
वरितसे शांतता असो कुण्याही स्थळीं
औदार्य उद्धरी थोर तयाची कुळी
पसरे ऐसा गुण–पुष्पांचा सौरभ चोहींकडे
न राजा असा कुणां आवडे ? ॥ २ ॥

वसें भव्य अन् सुंदर नगरीं ‘ मोठें विद्यालय, ’
नूतन तसें ‘ पुस्तकालय, ’।
‘ कलाभुवन ’ तें ‘ राजमहाला ’ नजिक, ‘ न्यायमंदिर ’
नूतन तसें ‘ कीर्तिमंदिर, ’।
‘ नजरबाग ’ अन् तलाव ‘ अजवा, ’ ‘ मकरपुरा ’ सुंदर ।
नूतन तैसें ‘ शास्त्रागर,* ’ ।
औदार्य, प्रजाहितरक्षण ती चातुरी
तें विद्याप्रेमहि, कलाप्रेम त्यापरी
समभाव, थोरवी, शांति तशी अंतरीं
खरीं भूषणें राजाचीं हीं; अशी थोर गुणखनी
चिरंतन पावन निर्मळ जनीं ॥ ३ ॥

—विठ्ठल महादेव घुले.

---

*नूतन शास्त्रागर—The new science building.

८. अभिनंदन

(भूपाळी)

श्रीकृष्णाचा भगवंताचा अवतारच भासतो । वाटतो
मंगलमय सुखशांति अरुण हा वटोदरीं तळपतो ॥

तमांधकारा नाशुनि रविसम, ज्ञानतेज देउनि । पसरुनी
सकल पौरजन रंजन करितो तनुचंदन झिजवुनी ॥

या नृपतीची चतुराई ती बुधपंडित गुंगवी । मोहवी
जिंकुनि साही रिपूस राजा योगिजन भूषवी ॥

राष्ट्रहिंद् हे विमुक्त व्हावें आस जया अंतरीं । साजिरी
वसंतकालीं प्रसन्न होई भारत—भू-सुंदरी ॥

महारथी हा अतिरथि ऐसा कृष्णासम सारथी । भारती
हातीं धरुनिया अस्पृश्याचा अर्जुन बसवी रथी ॥

राव सयाजी, हा रणगाजी, शौर्याचा सागर । आगर
जय बोलाया सदैव त्याचा गर्जत रत्नाकर ॥

गायन वादन चित्रकलांच्या सकल देवता झणीं । येउनी
यश देउनियां ठाकिती मंदिरिं उभय करा जोडुनी ॥

कपोलकल्पित नव्हे कथा ही दर्शन घ्या नृपतिचें । आजचें
वानुनी त्याला पहा प्रचीती बोल हेच सलगीचे ॥

डंका गाजे, निशाण डोले, पवनसखा खेळतो । वाहतो ।
चिरस्नेहाची सलामी देतां मंत्रमुग्ध गुंगतो ॥

राव-रंक ज्या समान सारे कुटुंब वसुधागणी । बहुगुणी
युगायुगांतरीं दिगंत कीर्ति फडको यश गाउनी ॥

होती सारे प्रसन्न जन हे महोत्सवी अर्चना । दर्शना
ओंकारातें जपुनि वाहिं मी शब्दमाळ पूजना ॥

—सरोजसुहृद.

९. श्रीसयाजीप्रशस्ति

(शार्दूलविक्रीडित.)

श्रीतें देखुनिया सरस्वतिप्रती ये खिन्नता ती मनीं.
सद्भावाप्रति सोडि ती झडकरी ईर्षेप्रती पेटुनी.
या ईर्षाकलहासि नष्ट करुनी स्वांकीत त्यांतें करी,
जिज्ञासू पुसतील " कोण ? " " गुर्जरपती " सांगे तयां उत्तरीं. १

मद्यातें न शिवे, मदासि मग तो पावेल कैसा पहा,
हा गोब्राह्मणरक्षिता महिपती ऐसा न दूजा अहा.
राज्ञी दक्षहि सेवनीं स्वपतिच्या जैशी रमा माधवा,
जन्मोनी कुल भूषवी उभयहीं नाहींच कीं वानवा. २

सत्कार्यीं रत, धैर्यमेरु, महिमा विद्वज्जनीं गायिला.
दातृत्वीं जणुं कर्णसा, नृपगणीं आदर्श कीं मानिला.
सुस्वादामृत ज्ञानदान सकलां देवोनिया उद्धरी,
खिन्नत्वाप्रति पूर्ण नष्ट करुनी विद्येप्रती आदरी. ३

ज्यानें आजवरी स्वकष्ट करितां स्वास्थ्यासि ना पाहिलें,
विद्यादान जनासि देऊनि स्वयें त्या अंत्यजां तारिलें,
उत्कर्षार्थ जनाचिया निज जयें आयुष्य तें वेंचिलें,
सूर्यातें नृपसत्तमा निरखितां धन्यत्व तें वाटलें. ४

षट्शास्त्रें हयरूप घेवुनि पहा ज्याच्या रथा ओढिती
ज्याचें भाषण ऐकुनी सुरगुरू आश्चर्य ही पावती.
ज्याच्या हेमरथाप्रती निरखितां आश्चर्य इंद्रास ही
होई, केवि न होय तेंचि इतरां ऐसा न दूजा मही. ५

ज्याची बुद्धिविशालता त्रिभुवनीं विख्यात झाली असे,
आटोकाट सुयत्नही भगिरथा जे लाजवीतां असे,
नैराश्या नच ठाव ही मिळतसे भूपाचिया अंतरीं
कर्तव्यीं रत हा अहर्निश तयें सत्कीर्ती त्यातें वरी. ६

"कीर्तीमंदिर" हें विशाल बनवी आश्चर्यकारी जना,
शिल्पाचें अति उच्च दृश्यपरि तें माझी मती मानिना.
कीर्ती जी पसरे दिगंत न पुरी होई तिला मेदिनी
सामावेलाचि मंदिरीं मग कशी ऐसेंच येई मनीं. ७

झाले आजवरी बहू महिपती, होतील या ऊपरी,
साम्यत्वाप्रति पावतील परि कीं याचीच शंका खरी;
विद्येनें, विनयें, उदार मतिनें झाला कुला भूषण,
सत्यातें न वदें तरी जन मला देतील ही दूषण. ८

यावच्चंद्र रवी मही विलसती तावत् तुझें राज्य हें
तावत् त्वत्कुलही अखंड विलसो संपन्न राहोनि हें
कीर्तीगंध त्रिखंड भूमि पसरो शत्रू दिगंतीं दडो
प्रार्थी वामन दास ईशचरणीं कीं भूपसेवा घडो ९

—वामन कृष्ण फणसळकर.

---

१०. श्रीसयाजीप्रशस्ति

(आर्या)

श्री धी तशी सती स्त्री वेणित्रयसंगमें प्रयागचि तो ॥
मंगलगुण कीर्तीचा प्रवाह कल्याणदानरत निघतो ॥ १ ॥

तत्पावित्र्य महत्पददातृत्व शुभंकरत्व गाजतसे ॥
सज्ञानधनयशें मज राय सयाजीहि वाटती तैसे ॥ २ ॥

या रूपें आजिं गमे भारतभाग्योदधीच अवतरला ॥
जीवितहितपर येथें स्नानें पानें कितीक जन तरला ॥ ३ ॥

राव असो, रंक असो, कृपाप्रसादेंचि रंजवी सर्वां ॥
वर्ते सुविचारपथें निंदा स्तुतिची करी न मग पर्वा ॥ ४ ॥

मद मदिरा–मदनाचा नाहीं माहीत ज्याचिया चित्ता ॥
हात सरे सद्धर्मीं तो न्यायपथेंच गाजवी सत्ता ॥ ५ ॥

राहे एकपणें जो देशचि ज्यातें स्वदेह गमला हो ॥
जन धन्य धन्य म्हणती सुजना याहून कोणता लाहो ॥ ६ ॥

सेव्य प्रभु सुजन असा मिळतां राहे प्रजाहि संतुष्ट ॥
वज्रसदृश निजभुजबळ मिरवील कशास होउनी रुष्ट ॥ ७ ॥

करिती स्तवन यथोचित वंदुनि तुज सकल चतुर सज्जन जे ॥
राष्ट्रकलोत्सवसमयीं तव सत्कृतिविजयदुंदुभी गरजे ॥ ८ ॥

महिमा अगाध हा तव थोरमुखें धीर दूर जो गाती ॥
राया एकमुखें तो गाया माझी न शक्ति या गीतीं ॥ ९ ॥

वचनीं येई मनोगत–ऊत न मज आवरावया ये तो ॥
भांडार सद्गुणांचें तव पाहुनि हर्षही उचंबळतो ॥ १० ॥

बुध तीर्थ हें त्रिवेणी श्रीधीस्त्रीरूप साधुनी येती ॥
रसरंगदंग भाविक या उत्सविं लाभ हा सदा घेती ॥ ११ ॥

कवनप्रबंध हा मम प्रेमभरें त्वत्करीं समर्पाया ॥
रचितो यथाक्रमें मी नृपकीर्ती–पर्वणीहि साधाया ॥ १२ ॥

श्रीगुर्जरेश भूपा स्तवनोचित धवल तव सुयश मोठें ॥
परि मन्मति अल्पच तरि गाया तें बहुत हर्ष मज वाटे ॥ १३ ॥

दळ दिव्य तव नृपा हें ठेवियलें निज जनार्ति निरसाया ॥
करिशी पालन अमुचें परोपकारार्थ शिणविशी काया ॥ १४ ॥

मनुजाधिप तव पूर्वज लढले रणरंगभूमिवर वीर ॥
लीला पाहुनि स्वर्गीं ढाळिति मोदाश्रुचे महापूर ॥ १५ ॥

रमणीय आज कितितरि होति नृपा तव जुनाट जी नगरी ॥
तन्वी रूपगुणांनीं आतां जणु शोभते नवी नवरी ॥ १६ ॥

हो संपन्न सये तूं दुस्थिति तव विसर वदति भूप तिला ॥
ऊर्जित झाली म्हणुनी श्रेय असे धन्य सत्य भूपतिला ॥ १७ ॥

नव पौरगृहें दिसतीं ठायीं ठायींहि भव्य अति रुचिर ॥
विलसति त्वन्नगरीचीं जणु आभरणें असोत हीं सुचिर ॥ १८ ॥

नजरानजरीं सुंदर नजराणे होति तो नजरबाग ॥
विमल जलाशययुत जो सांगे अकलंक तूं नृपा बाग ॥ १९ ॥

तो दिव्य राजवाडा लक्ष्मीचा नित्य वास त्यामाजीं ॥
कीं विष्णूसह लक्ष्मी–विलास करिते वसे सदा राजी ॥ २० ॥

श्री वाग्देवी एका ठायिं न; सिद्धांत हा जरी साचा ॥
मत्सर विसरति नृपगृहिं निवास त्यांचा सदैव ऐक्याचा ॥ २१ ॥

हा संभ्रम मज वाटे विद्या–लय तुजसि नावडे राया ॥
राज्यांत स्थापिलें कां ? मग विद्यालय जनांस ताराया ॥ २२ ॥

जनचित्त रंजवाया बोधाया बहुत ग्रंथ रचवीले ॥
साहित्य शिक्षणीं कीं रंगुनि नरनारि दंग बहु झाले ॥ २३ ॥

हें लोकशिक्षणाचें युग केलें त्वां सुरू महाराजा ॥
बलि जेवि कलियुगाचा आद्य घटक तो परीक्षिती राजा ॥ २४ ॥

श्री विद्यामृतपाना जलपाना समचि लेखुनी सजला ॥
अनुभव द्याया तूं या उभयांचें पान करविशी सकलां ॥ २५ ॥

सौजन्यसुविद्याद्वयवृद्धी शुक्लेंदुची जशी सुकला ॥
मान्य दिसे तव राज्यीं भूषण हें श्रेष्ठ सत्य राजकुला ॥ २६ ॥

तुच्छ न गणिशी कोणा सकलांनाही समान लेखून ॥
श्रीविद्यौषधपानें तारिशि अज्ञानरोग निरसून ॥ २७ ॥

मज वाचतां न येतें कानिं कुणाच्याहि वाक्य हें नलगे ॥
हा अनुभव मज येई पाहुनि शाळा बहू मुली मुलगे ॥ २८ ॥

राज्यीं नर वा नारी विद्याभरणाविना गति न त्यांना ॥
णीकारांतीं पाणी त्याविण जैसी नसे गति जनांना ॥ २९ ॥

साधन उद्योगाचें निर्मियलें नगरिं त्वां कलाभुवन ॥
हे आलस्याहुतिचें आरंभियलें नृपा महा हवन ॥ ३० ॥

बहुजन–हितहेतूंची साधनसंपत्ति जी तुला दिसते ॥
वसविशि येथें आणुनि देशविदेशी जनांस बहु रुचते ॥ ३१ ॥

श्री संस्कृततनया जी भारतभाषा मराठि नाम जिचें ॥
प्रथम तिचें संपादन केलें सत्कृत्य हें उचित तुमचें ॥ ३२ ॥

ताराया स्वजनांते जनपदभाषेंत ग्रंथ रचवीशी ॥
परवाङ्मयग्रथितही बोधज्ञानें जनांस रंजविशी ॥ ३३ ॥

सिंचुनि द्रव्यामृत कीं सजीव केले अमोल उपयुक्त ॥
हस्तलिखित बहुविध जे ग्रंथ विमल प्राच्यमंदिरीं उचित ॥ ३४ ॥

युक्तीशक्तिप्रभुता निजपरभाषेवरी सदा विमला ॥
वक्तृत्वें गाजविशी भूषण हें श्रेष्ठ सत्य राजकुला ॥ ३५ ॥

राया बाहुबलाहुनि विद्याप्राबल्य वाटतें धन्य ॥
जास्त म्हणुनि विद्यानग सुगम्य केला असा कुठें नान्य ॥ ३६ ॥

दिव्य प्रकृति जनांची करिशी ज्ञानौषधें सुधाराया ॥
खास मला वाटे कीं पाजिशि तीतें नवी सुधा राया ॥ ३७ ॥

शांतस्वभाव, विद्या, सुधारणोदय, सुखप्रवासरति, ॥
नानार्थी समदृष्टी, हीं तत्वें प्राण पंच तुज गमतीं ॥ ३८ ॥

प्रत्येक देश शोधिशि स्वजनास्तव सर्व सूक्ष्म दृष्टीनें ॥
भूपाळा सर्वत्रचि कृतार्थ म्हणविशि सदैव उपकृतिनें ॥ ३९ ॥

चित्रकलाभिज्ञ चतुर शिल्पकलानिपुण सुजन बहु वसती ॥
राज्यीं तवाश्रयानें उत्तम कर्तृत्व नित्य दाखविती ॥ ४० ॥

युष्मत्कुलांत गोद्विजपालन कुलधर्म हा विमल राया ॥
करिशी स्वधर्मरक्षण हें व्रतपालन भवार्णव तराया ॥ ४१ ॥

रोगीभवनिं जातां तव समदृष्टी कीं नृपा सतत दिसती ॥
आहे अदृश्यरूपें वाटे येथें कुणी पुराण सती ॥ ४२ ॥

ज्ञाते मोठे मोठे योजियले न्यायमंदिरीं तेही ॥
धार्मिक न्यायी विनयी दिधल्या त्यांना अनेक पदव्या ही ॥ ४३ ॥

रव जरि शांत जियेचा वेगाचि अति तीव्र राजमोटार ॥
कलिमलिन दुराचारां भासे चिरडूनि करि अहो ठार ॥ ४४ ॥

राज्यीं साक्षर ऐसे ज्ञाते विद्यासुविज्ञ अधिकारी ॥
मग नृपकुशाग्रमतिचें सद्यश पसरेल कां न हो भारी ॥ ४५ ॥

राज-कुलज राजाप्तहि विद्यासंपन्न सर्व दिसतात ॥
वत्सल तूं दीनांचा गुणगण वर्णूं किती अहो तात ॥ ४६ ॥

मान्य सदा जे राजे श्रीधीसंस्कारयुक्त तव तुल्य ॥
भारतभू त्यां प्रसवो ज्यांच्या गुणमंडना नसे मूल्य ॥ ४७ ॥

शुद्धप्रेमें आजी महदोत्सव एकसप्ततितम हा ॥
भंडार नृपयशाचें वृद्धिंगतही करूनि मोद पहा ॥ ४८ ॥

—रामराव मार्तंड भांबुरकर.

---

११. श्रीसयाजीचरितामृत.

नृपप्रशंसा-- (शार्दूल०)

श्रीमन्मंगल श्रीसयाजि नृपती ! पायीं तुझ्या वंदन.
मंथाया तव कीर्तिरूप उदधी ध्यातों जगज्जीवन.
तत्त्वासन्निध येउनी कवि किती गेले तुला सेवुन;
श्रीमंता ! मम भाग्य आज फळलें लाभे तुझें दर्शन ! १

सत्कीर्ती मधुमल्लिका पसरली राजा ! तुझी चांगली.
या लोकांत उभारुनी मज गमे चंद्रावरी वेंघली.
जीतें पाहुनि विश्वनाथ वरुनी घे आदरानें करीं;
राजाराम जसा दयार्द्र हृदयें वैदेहिला तो वरी. २

वन्दूं मी कवणा प्रभो ! तुजविना बोले लता ती पहा.
मत्तेजांश वसे नृपांत जगतीं, जा त्याजपाशीं रहा.
हा तद्बोध तिनें स्वयें परिसुनी लक्ष्मी सवें घेउनी,
राजा ! ती मग भूवरी उतरली नांदे सवें मैत्रिणी. ३

जन्मापासुनि हे नृपा ! रतचि तूं सत्कार्य जें त्यामधें.
कीं राजा रघुवीर ह्या क्षितिवरी, लोकांस तूं सौख्य दे.
जङ्गी वैभव गा तुझें विलसतें राजा ! विदेशान्तरीं
यत् सन्मान सदैव तेथहि घडे तैसाच ह्या भूवरी. ४

(द्रुतविलंबित.)

जगतिं जो असला नृपती महा
करिन तद्गुण गायन तें पहा.
रघुवरांश अशा म्हणती नरा.
सुयश दे गुणगायनिं सुंदरा ! ५

वृत्तविधान-- (आर्या.)

श्रीमति जमनाबाई यांनां नव्हतेंच पुत्र संतान.
राज्य करावें बरवें मांडीवर बालकास घेऊन. ६
होतीं बालें तीन प्रश्न विचारा तयांस बाहून.
“ आलों असे इथें मी राज्य करावें असेंच जाणून.” ७
पाहोनी बालांना उत्सुकतेनेंच बोलल्या एक
घ्या, घ्या, घ्या बाला ह्या; पुरवा ह्याचेंच कोड कौतूक. ८
मांडीवरी सयाजी बैसे तेव्हां तया मिळे मान.
तोफांची सरबत्ती झडली दाही दिशा दणाणून. ९

शिक्षण— (आर्या)

सन अठराशें पंचाहत्तरच्या मेंत होय दरबार.
राज्यारोहण झालें. गेले मग मंदिरास सरकार. १०

केली सरस्वतीची पूजा तेव्हां महा समारंभें.
त्याच मुहूर्तावरती राजाचें अध्ययनहि आरंभे. ११

शिक्षक केशव पंडित, दुसरे ते व्यंकटेश गुरु चतुर,
ज्ञानामृत पाजाया करिती दोघे न केधवां कसुर. १२

(मंदार–माला)

लाभे सुधा शिक्षणाची नृपाळा, तुझे थोर विद्वान ते शिक्षक,
देती सदा ज्ञान ते संगतीला, तुझ्या राहुनी व्हावया सार्थक;
राष्ट्रीय, धार्मीक, सामाजिकाचीहि गोडी तदा लाविती सर्वही.
पाठान्तरीं आणिती ते सुतत्त्वें करी पाठ तीं आदरें भूपही. १३

दिनचर्या— साकी.

उठुनि सकाळीं सहा वाजतां प्रातर्विधि अटपोनी,
हयारोहणा जाय सयाजी आठाला ये सदनीं. १४

अध्ययनीं मन लीन करी तो एक तास बैसोनी;
मातेसह मग करि उपहारा प्रसन्न मन ठेवोनी. १५

इतमामासह नृपास नेती नंतर शाळेमाजीं
दहा–तीस ते पांचालागीं राहे तत्पर काजीं. १६

मित्रासह ते क्रीडा करुनी येती परतुनि गेहीं.
आस्थेनें मग दुजा दिनाची अभ्यासाची घाई. १७

रात्रीं अल्पाहार सेवुनी घेई लव विश्रांती;
दहा वाजतां वंदुनि देवा सौख्यें झोंपीं जाती. १८

प्रथमविवाह— (शार्दूल०)

कावेरी सरितेवरी नगर जें विख्यात तंजावर,
लक्ष्मी तेथिल हो विराजित इथें राज्ञीपदीं सत्वर;
झाली ती कुलभूषणा अनुसरे भूपासवें सद्गुण.
पाहोनी मनमोहना नव नृपा झालें बहू भूषण ! १९

(वसंततिलका.)

शृंगारिलें नगर सुंदर सर्व भागीं,
पुष्पें जणों विकसलीं बहु रम्य बागीं;
शिंपोनि राजपथ, लावियल्या पताका,
मोत्यें जणों उधळिलीं कुणि हें विलोका. २०

(शार्दूल०)

शास्त्रें युक्त असा विवाह घडला आनंदले ते जन,
झाला गौरव मान पान सगळा गेले बहू मोहुन;
केलें दान तदा बहूत गरिबां अन्नास देऊनियां,
झाली तृप्त प्रजा सदा वदतसे आशीर्वचा देतुं या ! २१

राज्यारोहण-- (शार्दूल०)

राज्यारोहण ये पुढें झडकरी, झाला महा सोहळा,
आनंदें जनता मनांत वदली कीं ये प्रभु ह्या स्थळा.
शृंगारें बहु शोभली नगरि ही लावी नवें कुंकम,
राष्ट्रांतील प्रजा इथें गजबजे झाला महा संगम. २२

मंत्रांनीं युत मंगलें करुनियां मंत्र द्विजें गर्जुनी,
सत्ताधीश सयाजिराव तिसरे आले स्वसिंहासनीं.
येती पंडित थोर थोर जन ते देशान्तराहूनही,
देती ते करिं राज्यसूत्र वदुनी होवो कृतार्था मही ! २३

राज्यांतून सुखें प्रवास करुनी प्रत्यक्ष पाही स्थळें,
सांगे भूप कसें कुठें चुकतसे. लावी जनांला ळळे.
खात्यांची जुळणी तदा जुळविली नेमोनि नेते भले,
हांकी भूपति राज्य--नाव वळणीं, वल्हें करीं घेतलें. २४

द्वितीय विवाह-- (आर्या)

पत्नी पहिली पाहुनि अमरपुरीचाच मार्ग ती गेली;
श्रीमति चिमणाबाई राज्ञीच्या पदिं अलंकृता झाली. २५

तिनें सुरक्षित चाले भूपा संसार सागरीं नाव,
करभार तीहि लावी पसरे साऱ्या जगांतुनी नांव. २६

अज्ञानतिमिर वारुनि दाविशि तूं ज्ञानदीप बिनघोर,
राज्ञीलाहि सुशिक्षण देउनि केलें स्वतापरी थोर. २७

राजा तसे प्रजाजन अनुसरती पथ कितीक त्या ललना,
सोसुनि परिश्रमातें ज्ञानाच्या करिती सर्व आकलना. २८

शैक्षणिक सुधारणा-- (पृथ्वी)

नृपें स्वमनिं आणिलें प्रगतिपंथ साधूं कसा ?
सुशिक्षण तया जणों गमतसे कटीचा कसा !
झरे उघडुनी दिले मधुर विद्यया संभृत.
म्हणून जन धांवले त्वरित प्यावया अमृत. २९

द्विचक्र शकटास हें समसमान जें तारक,
सुजाणपण जाणुनी नृप करी खरी पारख !
अपार उपकार हे फिटति ना कुणाच्या बळें,
अपीक धरणीवरी नृप-वसंत वाटे वळे. ३०

अमोल तव संग्रहीं नृपति ! थोर ग्रंथालय.
जनां करिति पुस्तकें बहुत थोर विद्याश्रय.
अनेक फिरती अशीं असति राज्य-विद्यालयें,
प्रजेस सुरधेनु ह्या श्रमुनि पाजिती कीं पयें ! ३१

(भुजंगप्रयात)

इथें गानशाळा, इथें वाद्यशाळा,
इथें चित्रशाळा, इथें रंगशाळा,
इथें बालशाळा, इथें वेदशाळा,
इथें सर्व विद्या-कलांचा जिव्हाळा. ३२

(वसंततिलका)

ज्ञातीय बंधुवर जे उपकार थोर,
कल्पांतिंही न फिटतील असे अपार;
औदार्यतेंत भिनली तव ही प्रवृत्ती,
ज्ञानास देउनि समर्पिसि शिष्यवृत्ती. ३३

धार्मिक सुधारणा— (पृथ्वी)

नृपा ! विविध आणिल्या घडवुनी तुवां प्रेरणा.
जसा नव मनू तसा वळविला सुकाणूं—कणा.
अधर्मावि सुधर्म जो म्हणवि तो तुवां जाणिलें.
जुन्या त्यजुनि रूढिला सुजन सत्पथीं आणिले. ३४

न भिक्षुक तुझ्या गृहीं म्हणति मंत्र ते वैदिक,
तुम्हांस विधिनें दिले कथिति मंत्र पौराणिक;
अशां जरठ हेकडां करुनि दूर उच्चाटुनी,
सुविद्य मग नेमिले बुध नवीन वाङ्यांतुनी. ३५

पुरोहित—कसास जे उतरती भले सद्गुणी,
तयांविण धजेच ना कुणि विधीस राज्यांतुनी.
असा करुनि कायदा त्वरित योजिला सारखा.
म्हणोनिच सुधारकां गमसि तूं सुधर्मी सखा. ३६

सामाजिक सुधारणा— (पृथ्वी)

विवाह जनतेंतुनी घडत अर्भकांचे इथें,
परंतु जन नेणती अहित यामधें काय तें.
तुवां म्हणुनि योजिला कडक सक्तिचा कायदा.
वधूस चवदा तसें वय वरास सोळा सदा. ३७

प्रसूतिगृह काढुनी कितिक योषितांचा दुवा,
नृपा ! मिळविसी, तयां खचित जन्म देशी नवा !
प्रजा जरि असे तुझी बहुत भिन्न धर्मीय ती,
तरी समसमान गा तव मनीं वसे तत्प्रिती. ३८

जुने असति ग्रंथ जे अमित अन्य भाषी बरे,
तदीय नृपते ! तुवां करविलीं सुभाषान्तरें.
न तूं किमपि जाणसीं निज समाजसेवे विना.
नृपा ! सतत या जगीं चढसि कीर्तिचा तूं जिना. ३९

(मंदारमाला)

न घे उन्नती राष्ट्र तें जातिभेदें, मनीं तत्त्व हें जाणिलें तूं स्वयें.
क्षणीं भेदुनी काढिले जातिविद्वेष तूं जोडुनी संघशक्ती जयें.
स्वधर्मीय ऐशा बहु अंत्यजांना दिलें साह्य तूं जाणुनी आपुली-
प्रजा; त्यांस विद्यामृतें पाजुनीयां प्रभूमंदिरें तूंच केलीं खुलीं. ४०

(मालिनी.)

जनमनकल देखे, काळ रोखूनि कांहीं,
जवळ जवळ आणी अंत्यजांनां सदाही;
नृपति ! हरिजनांतें तूंच आधार, आधीं-
धरि उचलुनि तूझें तत्त्व, तो थोर गांधी ! ४१

पुरवणी—

भगवा झेंडा.

(शिखरिणी.)

तुझ्या कीर्तीचा जो फडफड करी भाव-पटका,
उभे राहूं वाटे बघत तिकडे दोन घटका !
मनीं येतें भेतें बघुनि नयनीं रंग भगवा.
मराठ्यांचा झेंडा जग वदतसे यास जगवा ! ४२

शिवाची ती वाणी मज गमतसे सत्य करिसी;
नवें वारें आलें तरिहि ठरला त्यांत सुयशी !
नभामाजीं चाले फडफड तयाचीहि अजुनी.
नवाई कीर्तीची कथन करि देवांस गगनीं. ४३

—सुरेश

૧૨. પ્રજા પ્રોત્સાહન.

સવૈયા છંદ.

૧

ગુર્જર ભુમીપર આજ ગૌરવી, પુણ્ય પ્રકાશિત પ્રગટયું પર્વ,
'**प्रातरिंद्र गुँ हवामहे**' એ યજુમંત્ર ઉચ્ચારો સર્વ
ઉલ્લસિત હો ઉજ્વળ ધ્યેયે, વૃદ્ધ—યુવક ને ઉગતાં બાળ,
ષષ્ઠિતેરમે વયે વિરાજે, આજ આપણા ન્યાયિ નૃપાળ.

૨

મહદાશયિ જેઓની મમતા, પ્રકૃતિસિદ્ધ વહે પ્રમુદિત,
પવિત્ર ન્યાયે પ્રગટાવે જે, પતિતપાવનિ ગંગ પુનિત;
પ્રતિપાલક થઈ પ્રજાપતિ સમ, પ્રોત્સાહક જે પુરે પ્રભાવ,
અવિચળ રો એ અધિપ આપણા, '**શ્રી શ્રીમંત સયાજીરાવ**'

૩

ક્ષાત્રવર્ચતા સકળ સાંકળયા, સદા વિભુષિત જે સોહાય,
ધર્મરાજ્ય ધોરણસર જેઓ, પ્રવૃત્તિઓ પ્રગટાવા રહાય;
શાંતિ-પુષ્ટિ-તુષ્ટિના ઉરમાં, લક્ષાવધિ લ્હેરાવે લ્હાવ,
અવિચળ રો એ અધિપ આપણા **શ્રી શ્રીમંત સયાજીરાવ**

૪

ઓજસ્વિ પદ્ધતિએ યોજે, દેશોદયના દિવ્ય વિચાર,
વિવિધ કળા—કૌશલ્ય વૃદ્ધિના, સમર્પતા જે સ્થાયિ પ્રચાર,
જેષ્ટ-શ્રેષ્ઠ રૈયત્ નિર્મળ જ્યાં, ગુણશતાથી સૌ ગરકાવ,
અવિચળ રો એ અધિપ આપણા **શ્રી શ્રીમંત સયાજીરાવ**

૫

પરમહર્ષની પ્રાપ્ત પળે આ, એ ઉપકાર વિચારી ઉર,
પાત્ર પ્રજાજન પ્રત્યે પ્રેમે '**ચિમન**' ચિંતવે આજ જરૂર
ઐક્ય સાથ ઉચરો સૌ સ્નેહે જથાશકિતનો કરી જમાવ,
અવિચળ રો, એ અધિપ આપણા **શ્રી શ્રીમંત સયાજીરાવ**

રાજ્યમર્યાદાપાળક
ચિમનલાલજી ભાઇશંકરજી પંડિત

૧૩. સયાજીગુણકવન.

(ગીતિ)

જય, જય, ભૂપ સયાજી ! રાજ્યરવિની પ્રભા સુવર્ણ દિસે,
રમતાં સર્વે પ્રજાનુ, જેમહીં, સુખથી ઉર કમલસે.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ)

ફાલ્ગુને વદ ષષ્ટિ દિન વિજયી, આનંદદાયી અતિ,
જેમાં ગાયકવાડ-કુળ-દ્યુમણિ, જન્મ્યો મહાભૂપતિ;
જેના જીવન કેરી એક ક્ષણ છે, સુવર્ણ પેદુ સમી,
કુર્તી દેશ વિદેશ કાર્ય વિમળાં, વિદ્યાકલામાં રમી ૧

રાત્રે જેમ ફરે વિધુ ત્રિભુવને, દિને દિશાધિપતિ,
તેવો સંત સયાજી નિત્ય સરતો, લોકોપકાર્યે કૃતિ;
સંક્રાંતિ જન પૂજતાં રવિતણી, વર્ષા વધે નેહથી,
તેવી જન્મતિથિ મહંતનૃપતી સેવે પ્રજા સ્નેહથી. ૨

ગ્રીષ્મે વારિ વરાળરૂપથી હરે માર્તંડ મોટા કરે,
વર્ષા મધ્ય કરે વિસર્ગ દ્વિગુણી લાવીં દયા અંતરે;
તેવો રાય પ્રતાપી રાજ્ય કરથી, ખેંચે ખજાંને રમા,
પુઠે વ્હાલી પ્રજા વિશે વરષતા, રાખી નીતિ ઉત્તમા. ૩

અંધાર હરીને પ્રકાશ કરતો, દુર્ગંધ સૌ ટાળતો;
અર્પી ઔષધિને ઉલ્લાસ સવિતા, નૃપ્રાણ સંભાળતો,
તેવો ગાયકવાડ જ્ઞાનદ્યુતિથી અજ્ઞાન સૌ કાપતો,
પ્રાણાધાર રહી પ્રજા સુખતણે, દોષે ધરે જાપતો. ૪

વાસંતિક તિથિ પનુ ફળફુલે, વૃદ્ધિ વિશેષે દિસે,
વાયે સુખ સમીરવાસ પ્રસરે, હૈયું બધાનું દિસે;
ગુંજારે અતિ ભૃંગ આપ તરુમાં, કોકિલ કૂજવેર,
લાગ્યો નેહ નિસર્ગને અધિપતિ, ત્હારૂં સહુ સુંદિર ૫

રાજ્યનીતિ વર્ણન

(વ્યાજોક્તિ)

સયાજી તેરે રાજ્ય મેં, કૈસા પંથ હે ન્યારો,
દુઃખીયા કોઈ દેખું નહિ, ઐસો હે અંધારો !
ચોરી હોતી સબ જ્ઞાનકી, લૂંટ હોતી સન્માનકી,
છૂટ હોતી સબ દાનકી, ઐસોનેક ક્યું પ્યારો !
હિંસા હોતી સબ જૂઠકી, ખુવારી હોતી સબ ખુટરી,
રૂસ્વત રંડ બેઠી રૂઢકી, કૈસો ચલાયો ત્હેમારો ?
ભાઇસેં બનાઇ ભલી પ્રીત, નારકી હુઈ સુપ્રતીત,
મારહાકી ગઇ સબ ભીત, સંપદકો હુઓ કૈઓ કયારો ?
કહત પનુભાઈ સુનો રાય સયાજી, મેહું મૂઢ તુમહો સબ કાજી,
ગુન જ્ઞાનમેં નહિ આમ ચારો, પ્રભુ ! કીનો ત્હે સબહી સુધારો

ઉત્તમ ગુણો

(મનહર)

પરમગુણ નિધાન, બહુ વિધ છે અવધાન,
માનત્હારી મતિનું, પંડિતા કોઈ પામે નહિ,
મન વાણીને કર્મ, સમજ્યો નીતિનો મર્મ,
સત્ય, જ્ઞાન, તપધર્મ, વાર્યો તું વિરાયે નહિ
ખાનપાન નહિ દોષ, એક–પત્ની-સંતોષ,
શીલશાંત નહિ રોષ, આલસ્ય પાસ જાયે નહિ,
કહે પનુ મહારજા, સયાજી શિરનાજ,
દેહ ધર્યો પ્રજાકાજ, શુભ ચિંતન વિસામે નહિ

—પ. જ. દેસાઈ.

૧૪. શ્રીમંતનો રાજયોગ

(સવૈયા એકત્રિશા)

એક દિવસ ગ્રહ મળ્યા સભામાં કહે રવી સૌને તેવાર
વડોદરાના રાજતંત્રને ખોળી કાઢો સુધારનાર.
એક તપસ્વી તણો થયો છે ગાયકવાડ કુળે અવતાર
દેશ-નરેશ થવા એ લાયક છે કે નહિ એ કરો વિચાર. ૧

ગુરૂ કહે હું વસું તુલામાં મિનમાં કેન્દ્રે છે ભૃગુરાજ,
એક બીજાના ઘરમાં તેથી દેવું ઘટતું એને રાજ.
શુક્ર કહે હું છું વળી ઉંચનો ગુરૂ વચ મિથ્યા નહિં થનાર
ગુર્જર દેશ નરેશ તપસ્વી થશે પ્રજાનું હિત કરનાર. ૨

સૌખ્ય દેહના થયા અધિપતિ તેથી ગુરૂ દે સૌખ્ય અપાર
બુદ્ધિ દાત્રી કુંભ રાશીના વદ્યા બુદ્ધિના બુધ દેનાર
બુદ્ધિમાં નહિ કચાસ રાખું સાચવું રાજ અને વ્યાપાર
ગુર્જર દેશ નરેશ તપસ્વી થશે પ્રજાનું હિત કરનાર. ૩

અર્થ પરાક્રમના જે માલિક તે સૌરી પછી બોલ્યા વાત
રાજ્યાધિપતી બુધ ઘર હું છું સૌમ્ય વસે મુજઘર રવીસાથ
ગુરૂ અને હું દશમાં સંનિધ રહ્યા છિએ રક્ષણુ કરનાર
ગુર્જર દેશ નરેશ તપસ્વી થશે પ્રજાનું હિત કરનાર. ૪

કહે ચંદ્ર હું, તો છું નબળો
કારણ હું છું અંશાધિપતી
વળી ત્રિકોણે ભુજથી ભૂષ્ણુ છે
ગુર્જર દેશ નરેશ તપસ્વી

પણ રાખું એ નર પર પ્રેમ
કાને હાથ મુકાય જ કેમ?
માલવ યોગ તણા કરનાર
થશે પ્રજાનું હિત કરનાર. ૫

પછી રવીજી ઉઠયા બોલવા
પડયા વરૂણજી ચોથે તેથી
પ્રજાપતી મુજ થયા વિરોધી
ગુર્જર દેશ નરેશ તપસ્વી

નિર્ણય છેવટનો દેનાર
થશે વિદેશો બહુ જોનાર.
પ્રવાસ દેશે વારંવાર
થશે પ્રજાનું હિત કરનાર. ૬

હું છું કુંભે ઉપચય સ્થાને
ભાગ્યબિંદુ પણ છે મુજ ઘરમાં,
વૃશ્ચિક છે રાહૂથી પીડિત
ગુર્જર દેશ નરેશ તપસ્વી,

ભાગ્ય ભાવ મુજ શાસન માંય
ભૂપ થવા નર યોગ્ય જણાય.
શશી એક જાયા હરનાર.
થશે પ્રજાનું હિત કરનાર. ૭

કુજ સંતતીનો અધિપધિ છઠ્ઠે
સુયોગ મદદે છે નહિ તેથી
ચાલનાર દાદાની પગલે
ગુર્જર દેશ નરેશ તપસ્વી,

કેતુ હર્ષલનો છે યોગ,
ખામીવાળો છે સંજોગ.
પૌત્ર પ્રતાપી **પ્રતાપ** થનાર
થશે પ્રજાનું હિત કરનાર. ૮

ગુરૂ બુધ બન્ને પડયા ત્રિકોણે
ભૌમ ત્રિકોણે છે રવિસુતના

શશીથી વરણ ત્રિકોણે છે જ
ભાગ્યવાન એ પૂર્ણ કરે જ.

ધર્મ કર્મના ઈશ સાથે છે રાજયોગનો એક પ્રકાર
ગુર્જર દેશ નરેશ તપસ્વી થશે પ્રજાનું હિત કરનાર. ૯

આત્મા ચર કારક હું એનો અમાત્ય કારક ભૃગુ ૠષિરાય
આયુ કર્મ તણા સ્થિર કારક ઈચ્છાભિલાષી શનિ જણાય
કારક લાભ તણા ગુરૂ લાભે વય-ધન-માન નિતી દેનાર
ગુર્જર દેશ નરેશ તપસ્વી, થશે પ્રજાનું હિત કરનાર. ૧૦

મહારાણી વિક્ટોરીઆને હતો ગુરૂ દશમાં સંનિધ
જ્યાર્જ પાંચમાને પણ તેમજ ત્યાં છે ગુરૂ એ છે જ પ્રસિદ્ધ.
ત્રિકોણપતિ ને સુયોગી મંગળ જરૂર કરશે અરિ સંહાર
ગુર્જર દેશ નરેશ તપસ્વી થશે પ્રજાનું હિત કરનાર. ૧૧

દશમાં ભાવ તણા બિંદુથી બાર અંશપર છે ગુરૂરાય
એ જ અંતરે ભાગ્ય ભાવમાં ભાગ્યબિંદુ ભાગ્યદ દેખાય.
બાર વર્ષના થતાં તેથી છે રાજપાટ એને મળનાર
ગુર્જર દેશ નરેશ તપસ્વી થશે પ્રજાનું હિત કરનાર. ૧૨

આ જન્મે ગોપાળ નામ છે જમનાબાઇ રાણી ભાવ
લેશે દત્તક થશે ત્યારથી ભૂપતિ ત્રીજા સયાજીરાવ.
જગ વિખ્યાત થશે એ નૃપવર દેશ શ્રેય હૈયે ધરનાર
ગુર્જર દેશ નરેશ સયાજી થશે પ્રજાનું હિત કરનાર. ૧૩

પડયા બોલ આ સાચા સઘળા ગુજરાતે એ થયા નરેશ
પામ્યા અઠાવન વર્ષોના શાસનમાં સૌ તોષ હમેશ
કર્યા સુધારા ઘણા અવનવા ગઇ છે ગેરવ્યવસ્થા પાર
ગુર્જર દેશ નરેશ સયાજી થયા પ્રજાનું હિત કરનાર. ૧૪

ઉમ્મર વધતી જેમ ગઇ છે તેમ વધ્યો છે નૃપનો પ્રેમ
પ્રજા પ્રાર્થના કરે પ્રભુને રાખો ભૂપ કુશળ ને ક્ષેમ
વર્ષ પુરાં સિત્તેર થયાં છે ઘણું જીવો એ જીવાડનાર
ગુર્જર દેશ નરેશ સયાજી થયા પ્રજાનું હિત કરનાર. ૧૫

—બાબુરાવ ગણેશ વૈદ્ય

---

१९. प्रार्थना

होवो शतायु अमुचा तात सयाजी नृपाळ्लीं पहिला.
यश-धन-सुत-आरोग्या वरुनि सनाथा सदा करो महिला. १

मान्यांनी मानात्रा, सुज्ञांनी प्रथितविक्रमा गावा,
निजहितरत तो म्हणुनी प्रजाजनांनी सदैव तो ध्यावा. २

—गोविंदानुज

श्री

श्रीसयाजी गौरवग्रंथ

भाग पांचवा

श्रीसयाजीसूक्तिसंग्रह

(संग्राहकः*-श्रीयुत **रामचंद्र चिंतामण भावे**)

लोकशिक्षण व ज्ञानप्रसार

शिक्षणाचा मुख्य हेतु नोकरी हा नाहीं. आपल्या लोकांची सामाजिक व नैतिक उन्नति करणें हेंच आपलें मुख्य कार्य असें सुशिक्षितांनीं समजलें पाहिजे. (पान १८)

* * *

धर्मशिक्षणाची रचना नीतिमत्तेच्या पायावर करून शिक्षणामुळें मनुष्याचें विचारक्षेत्र विशाल व थोर होईल. (हु. हु. २३–९–१९०९)

* * *

बुद्धिसामर्थ्याचे जोरावर महापुरुषांनीं समाजावर आपलें वजन पाडलें, व लोकमताचा ओघ आपल्याकडे वळवून घेऊन इष्ट ती क्रांति घडवून आणली. (हु. हु. २९–१०–१९०९)

* * *

हिंदुस्थानास जर उर्जितकाळ यावयाचा असेल तर तो एकी व विद्या ह्यांवाचून कधींहि यावयाचा नाहीं. (पान ३७)

* * *

परदेशगमन हें विद्यावृद्धीप्रीत्यर्थ अति जरूरीचें आहे. (पान १४)

* * *

या जगांत खरें सुख विद्येंतच आहे. (पान १४)

---

* रा. श्रीपाद शंकर पट्टणकर यांनीं यांतील थोडया सूक्ति निवडल्या आहेत.

जिनें कार्यकारणांचा योग्य संबंध कळतो, सामाजिक, धार्मिक व औद्योगिक स्थितीची व आपली दुरवस्था कळून ती अशी कां याचीं कारणें शोधून काढतां येतात, आणि सर्व विषयांचा न्यायानें व समतेनें विचार करण्याची अंगीं पात्रता येते, तीच खरी विद्या. (पान ११)

* * *

ज्या ज्ञानाचा उपयोग समाजाला होत नाहीं तें ज्ञान कितीहि मोठें असलें तरी निरर्थक होय. (पान ४४)

* * *

कोणतेंहि वाङ्मय समाजाच्या रचनेचा, आचार-विचारांचा, चाली-रीतींचा व संकृतीचा आदर्श होय. तो एक प्रकारचा इतिहासच आहे. (पान ४४)

* * *

भाषा व लेखनकला या अति मौल्यवान देणग्या आहेत. (पान १२९)

* * *

Without education no solid progress can be made, and without it no lasting progress can be maintained. (Vol. I p. 71.)

* * *

Sound education is our salvation. (Vol. I p. 126.)

* * *

One of the greatest defects I have noticed is that it (present educational system) does not sufficiently encourage and develop earnestness of purpose and a spirit of self-sacrifice. (Vol I p. 74.)

* * *

Education not only improves the mind but enables us to perceive where true interest lies. (Vol. I p. 71.)

* * *

Education' is the basis of all reforms and is the only way of salvation from our present condition. (Vol. I p. 69.)

The education of masses is certainly very important, but my profound conviction is that the higher education, though necessarily of a small number, is still more important in the present condition and circumstances of India. (Vol. I p. 11.)

* * *

By education, I mean the adequate training of the masses as well as classes. I mean not merely the flooding of the land with school-masters, but rather the evolution of a system of education which will bring out the vast good which is in the people, and shall strengthen them bodily, mentally, spiritually. (Vol. II p. 469.)

* * *

I am more inclined as far as possible to foster the spread of Vernacular education than spend more money on middle or higher education, as the former benefits the masses. (Huzur order 1920-21.)

* * *

The essence of higher education and university training is to learn how to learn. (Vol. I p. 49.)

* * *

Education, by instruction and example, is the great begetter of self-help. But it is the misfortune in India that its educated sons choose to be as helpless and unenterprising as the ignorant. (Vol. I p. 47.)

* * *

In every line of life we are all students, some have to go to regular schools, others have to learn in their offices, some in failure and some in success. In every moment of our life we are studying something, and it would be a great mistake for any individual to think that the life of the student is over when he has attained a certain age or a certain success in life.

Whatever you now consider to be trivial may one day appear to you to be important, and the day may come when the trifles will be at great benefit and interest to you. (Vol. I p. 77.)

* * *

The highest and the noblest object of education is not the acquisition of knowledge itself, but the formation of character. (Vol. I p. 236.)

* * *

What constitutes the greatness of a nation? It is not the physical valour or brute strength, but mental culture and material prosperity. (Vol. I p. 147.)

* * *

Experience is the only path to knowledge, comparison perfects it. (Vol. I p. 103.)

* * *

Education in England has diffused a spirit of self-reliance and a capacity for initiative; education in Germany aims at thorough knowledge, methodical application and exact learning; but education in India has hitherto aimed only at providing a certain amount of food for thought without ever touching the mental capacity or character. (Vol. I p. 110.)

* * *

Knowledge is the dominent factor in the spirit of the age and the basis of all reform. (Vol. I p. 103.)

* * *

Wisdom which is the essence of good education, does not consist in cramming the mind with mere dry facts. (Vol. I p. 50.)

* * *

Number of schools does not necessarily mean progress, but the kind of education given and quality

of people turned out is a more satisfactory test. (Huzur Order 12-10-03.)

* * *

There is no department in my opinion, which can equal the importance of the Educational department. Its development on wise lines is most essential in the interest of all concerned. It requires great ability and knowledge of history and human nature to work it and develop it on proper lines.

* * *

Unless the pople and the State get proper and ample return for the vast expanse of the department, the expenses cannot be justified. (Huzur order 1-5-05.)

समाजसुधारणा

उठल्याबसल्या कायदा करणें म्हणजे रयतेस गुलाम बनविण्याप्रमाणें आहे. (पान १८)

* * *

आपल्या देशांत महारापोरापासून तों अगदीं वरच्या पायरीपर्यंत कार्यकारणभाव समजेल तर आपला उर्जितकाळ जवळ आला असें समजण्यास अडचण पडणार नाहीं. (पान १२)

* * *

समाजाचा मोठेपणा त्याच्या विस्तारांत नाहीं, तर त्याचे गुण आणि नीति यांमध्यें आहे. (पान १५)

* * *

पाश्चात्य व पौर्वात्य कल्पनांच्या मिश्रणाची संवय हळुहळू वाढत जात असल्याचें आढळून येतें. पाश्चात्यांचा इतिहास पूर्णपणें समजून घेतल्याशिवाय त्यांचे विचार व रीतरिवाज यांचें अनुकरण करण्याची इच्छा बहुधा अनिवार्य असते. या दबाणामुळें उच्च पौर्वात्य कल्पना देखील गैर समजल्या जातात किंवा त्यागिल्या जातात. (इ. इ. १०-७-२९)

जातिभेद देवकृत नाहीं, मनुष्यकृत आहे; तो परमेश्वराच्या आज्ञे-प्रमाणें गुणकर्मावरच असल्याचा खरोखर अनुभव पाहिजे. नुसती बडबड नको. जन्मानेंच कोणी मोठा नाहीं. (पान १२)

* * *

प्रत्येक व्यक्तीनें आपआपल्यापरी काम केलें म्हणजे समाजाची उन्नति होते. (इु. इु. १८-१२-१९१०)

* * *

सर्व समाजाचें कल्याण लोकांच्या शिक्षणावर व सुस्थितीवर अवलंबून असतें. (इु. इु. २६-८-१९१७)

* * *

चातुर्य व उद्योगशीलता सेवेचें मोल वाढवितात. (इु.इु.२९-४-१७)

* * *

लोकांनीं आपणांत कोणता कमीपणा आहे तो शोधून, काढून टाकण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. (पान ५)

* * *

कोणतेंहि कार्य सुरू करण्यापूर्वी समाजाची तत्परता आणि जन-तेची ग्राहकता पाहिली पाहिजे. आजूबाजूच्या परिस्थितीचाहि विचार केला पाहिजे. (पान ७९)

* * *

सर्वांनी एकाच चालीरीतीचें अवलंबन केलें पाहिजे व राष्ट्रोन्नति हेंच सर्वांचें ध्येय असलें पाहिजे.

* * *

निरनिराळ्या धर्मांसाठीं निरनिराळे कायदे न करितां एकच सर्वसाधारण कायदा करतां येईल किंवा कसें, तें विचार करण्यासारखें आहे. (इु. इु. १७-५-२७)

* * *

कोणतीहि वाईट गोष्ट किंवा वाईट चाल विचारानें बंद होऊन जशी सुधारणा होते, तशी ती कायद्यानें होत नाहीं. (पा १८)

समाज किंवा व्यक्ति पारतंत्र्याच्या पाशांत असेल किंवा स्वतंत्र असेल त्याप्रमाणें त्याचा मानसिक विकास अथवा दृष्टिकोण यांत उघडच फरक पडत असतो. परतंत्र राहिलेल्याचें वळण लहान लहान भेद व अनवश्यक सूक्ष्मता यांकडे कलतें, आणि स्वातंत्र्यभोगी अशा क्षुद्र गोष्टीं उदार मनानें पडत्या ठेवून व्यापक दृष्टीनें सर्व बाबती हातीं धरतो. (इ. इ. १४-५-३२)

* * *

जे माताओ राष्ट्रना बालकोने जन्म आपे छे, तेमनी ते समयनी पीडा ओछी करवी अने जन्म पामेला बालको तनदुरस्त अने बलवान शिशुअवस्था भोगवे एवी सगवड करी आपवी ए आपणो सर्वनो पवित्र धर्म छे. (पान ७१)

* * *

आपणा समाजनी नैतिक अने धार्मिक स्थिति नबळीथई छे अने -परिणामे सामाजिक दुर्दशा भोगविए छीए. आपणी दुर्दशानुं तेज कारण छे. ज्यां सुधी आपणी सामाजिक नीतीनी सुधारणा नही थाय, ज्यां सुधी आपणे भाई भाईओ वच्चे भेद राखीशुं अने जन्मना कारणथीज उंच नीचनो ख्याल राखीशुं त्यां सुधी आपणो उदय थशे नहीं. (पान ७६)

* * *

जो आपणे बीजा देशो प्रमाणे आपणो उत्कर्ष करी लेवो होय, तो जे दरिद्रता, अज्ञान अने वहेमी विचार आपणने आगळ वधता चो तरफथी अटकावे छे, तेनी सामे दृढताथी आपणे थवुं जोईए. (पान ४६)

* * *

धर्मना तेमज इतर सारी संस्थानो हेतु एवो होवो जोई एके तेथी करीने मनुष्य जातीनी जुदी जुदी शक्तीओनो पूर्ण रीते विकास थाय (पान ५५)

* * *

स्वतंत्र थतां शिखवामांज खरो पुरुषार्थ समाएलो छे. पोताना पगउपर उभा रहेवानी हिंमत करवाथी बाळकने चालतां दोडतां आवडे छे. (पान ६८)

यथार्थ राष्ट्रीयत्वना विकास अने राष्ट्रनी आबादीनुं खरूं प्रतिबिंब मातृत्व.अने बाळउछेरमांज पडे छे. (पान ७१)

* * *

स्त्रिओने उदार केळवणी आपवी ए सारूं छे तो पण पाश्चात्य देशमां स्त्री-स्वातंत्र्यनो अतिरेक जेम थाय छे तेवो अत्रे न थाय ते बाबत काळजी राखवी जोईए. (पान ४२)

* * *

आपण धर्मशास्त्रना तत्वोमां जे खोटी रीते दाखल थएलुं आपणने जणाय ते काढी नाखवानी आपणे हिंमत राखवी जोईए. चालतां आवेला रीतरिवाजोमां जे अपायकारक होय ते आपणे छोडी देवुं जोईए. सुधारानी जे सारी वातो होय तेनो लाभ आपणे सारासार विचार करीने लेवो जोईए, अने सुधाराना नामे जे खोटुं दाखल थतुं होय तेनी सामे सुधाराथी मळती बुद्धीथी आपणे थवुं जोईए. आपण ए प्रमाणे करीशुं त्यारेज हालनी हरीफाईना वखतमां आपणे टकी शकीशु. (पान ४६)

* * *

जनसमाजना संसारिक रितीरिवाजोमां सुधारो थवानी तेमज राजकीय धोरणोमां पण सुधारा थवानी आवश्यकता ओछी छे एम कांई मारूं केहेवुं नथी. परंतु ज्यासुधी आर्थिक स्वतंत्रता अने आर्थिक जात्यभिमान आपणामां वधशे नहीं, त्यासुधी तेवा बीजा सुधाराओने पण जेटली जोईए तेटली गति मळी शकशे नहीं एम मने लागे छे.

* * *

Social advancement is essentially bound up with the broadening and deepening of our spiritual life. (Study p. 22.)

* * *

Social advancement depends on the ever present conviction that a man has the capacity to mould social life to greater conformity with our ideals, upon a rational belief in the triumph of the good. (Study p. 19.)

Institutions of other countries, if transplanted to our own, may be unsuitable and out of place; we have to study the social conditions of our community. (Vol. II. p. 475.)

* * *

Those who seek equity must practise equity. (Vol. II. 458.)

* * *

We must try to raise the people by persuation, reasoning, and the development of understanding. (Vol. II. 353.)

* * *

We cannot safely forget and break suddenly from our past traditions which are inborn in our blood. (Huzur Order 25-9-27.)

* * *

I prefer action in effecting improvements than wasting time in discussion. (Huzur Order 31-12-25.)

* * *

The success of the movement depends on the wisdom and tactfulness of its leaders. (Vol. II. p. 359.)

* * *

In dealing with the evils of society an ounce of active sympathy is worth pounds of speculative interest. (Vol. II. p. 288.)

* * *

The lives of the citizens especially of the workers, are valuable assets of a community. (Vol. I. p. 42.)

* * *

The truth is, certain force is required to break the iron chains of intellectual bondage, and mere elementary education fails to generate the required force. (Vol. I. p. 11.)

Elevate the condition and lives of our villagers, and you have a solid foundation for national greatness. (Vol. I. p. 239.)

* * *

Surely the success of the individual is not inimical to the well-being of the family. Improve the cottage and you improve the Empire. (Vol. I. p. 239.)

* * *

There is a close relationship between the individual and the society. They are depedent upon one another. We stand in need of individuality of character. It is the developments of the individuals that will lead to the development of the society. (Vol. I. p. 258.)

* * *

A man is pledged to spend money for society's benefit if he has earned it from the society in which he lives. The greatest idea of socialism is that a man who earns money from his fellow men is not entitled to its benefit alone; but he is bound by morality to give it back in some shape or other for the good of his men. (Vol. I. p. 79.)

* * *

He who loves the country well enough to give his life for it, he is the true Indian ; not he who merely boasts his own superiority because of some fancied advantage which he deserves from the caste privileges and traditions. (Vol. I. p. 177.)

* * *

It is always a pity when old customs and arts are abandoned, not after reasoned consideration but because it is fashionable to abandon them. (Vol. I. p.60.)

If the doctrine of *Ashramas* were fully appreciated and the duties of each social function and period of life sincerely undertaken, the people of India would not suffer that intolerable drag upon its social advance which exists in its vast army of so called ascetics.(Study 18.)

* * *

The vast masses of the population of India, including to a very large extent the so called educated, have continued and continue in a condition of intellectual inertia. It is this intellectual stagnation which permits them to acquiese in doctrines and practices from which they should be free. (Study 10.)

* * *

The whole development of civilization and culture is not materialistic; it is an increasing triumph of the spirit of man following the ideal in conquest over the physical and the conditions of the nature of primitive man. (Study 23.)

* * *

Cultivate a spirit of doubt towards mere authority and learn to rely on reason alone and your social as well as political advancement will not be a mere dream. (Vol. II. p. 286.)

* * *

Our current notions of religion help to strengthen rather than obviate errors. (Vol. II. 286.)

* * *

Legislation like the present limit of marriage of girls (बाळलग्न-प्रतिबंधक नियम) can only facilitate reform among people, but real improvement in social institutions can only be brought about by the exertions of the people themselves. (Huzur Order 15-7-04.)

Unless our people have true hearts and clear heads no healthy and patriotic progress is possible. (Huzur Order 10-2-1892.)

* * *

I conceive it to be the prime duty of the enlightened and well-to-do amongst us to arouse, to stimulate and to educate the lower classes. We should help them to help themselves; but ever let us be ware of the paternalism; not charity but co-operation is the crying need of the hour. (Vol. I. p. 212.)

* * *

Learn the luxury of self-sacrifice; elevate your brethren of the humbler castes to your own level; and smooth all artificial angularities. (Vol. I. p. 215.)

* * *

The same principles which impell us to ask for political justice for ourselves should actuate us to show social justice to those supposed to be untouchable amongst us. (Vol. II. p. 458.)

चारित्र्य व शीलसंवर्धन.

रीतभात चांगली असणें हें सुशिक्षणाचें व कुलीनतेचें फळ आहे. (पान ९०)

* * *

मनुष्यांची किंमत त्यांच्या कीर्तीवर अथवा त्यांस मिळणाऱ्या मानावर नसते, परंतु त्यांच्या गुणांवर आहे. (पान ५)

* * *

कोणतीहि इच्छा मर्यादित असली तरच बरें. फाजील इच्छा असणें अखेरीस कोणासहि हितावह नाहीं. (हु. हु. १३-२-२९)

* * *

मोठ्या कामांस केवळ हुशारीनें मनुष्य लायक होत नाहीं. हुशारी शिवाय चांगला स्वभाव व दक्षताहि अंगीं असणें जरूरीचें आहे. (हु. हु. २०-९-३१)

अडचण किंवा दुःख सोसल्यावांचून साधारणतः मोठीं व त्रासदायक कामें होत नाहींत. (हु. हु. ११-१२-२८)

* * *

फाजील मदतीची किंवा बचावाची इच्छा ठेविणें हें दुर्बलतेचें चिन्ह आहे. (हु. हु. ११-१२-२८)

* * *

अज्ञ लोक ममत्व जास्त दाखवीत असतात. (हु. हु. १३-२-२९)

* * *

प्रामाणिकपणाशिवाय काम करण्यांत दक्षता हा गुण अति अवश्य आहे. (हु. हु. २७-११-२५)

* * *

विश्वविद्यालयाचे पदवीपेक्षां लायकीस जास्त किंमत दिली पाहिजे. (हु. हु. १४-९-२९)

* * *

नादान मनुष्यांस लहानसहान गोष्टी सांगण्याची जरूर पडते. (हु. हु. १२-१२-२५)

* * *

आपल्या लोकांची हांव तर मोठी परंतु कर्म खोटें अशी स्थिति आहे. (हु. हु. ३-११-२७)

* * *

आईबापांस सांभाळणें हें मुलांचें कर्तव्य आहे. (हु. हु. २२-१०-२५)

* * *

कोणतेंहि काम करावयाचें तें शास्त्र व कला ह्या दोन्ही दृष्टीनें करावयाचें असतें. कामाची पद्धति, कामाची साधनें व कामाचें महत्त्व वगैरे गोष्टींची संपूर्ण माहिती करून घेणें ह्यास शास्त्र म्हणतां येईल. अशा तऱ्हेनें शास्त्रांत निपुण झाल्यानंतर मनुष्य स्वतःच्या आवडीनें, उत्साहानें व समतोलपणानें काम करील तर त्या कार्यांत तो कलाभिज्ञ आहे असें म्हणतां येईल. (पान ८२)

मनुष्यप्राणी सर्वदा सत्कृत्य करण्यासच योग्य आहे.

* * *

आयुष्यांतील सुख बऱ्याच अंशीं लहानसहान गोष्टी नीट करण्यावर अवलंबून असतें. (इ. इ. १५-५-३०)

* * *

ज्यां सुधी तमारामां हिंमत, खंतिलपणुं, उत्साह अने दीर्घ दृष्टीनी कमतरता रहेशे, त्यां सुधी कांईपण संगीन सुधारो करवानी अशक्तिज कायम रहेशे. (पान १०)

* * *

दरेक माणसे पोताना उपर भरोसो राखवो जोईए, फाजील मददथी लाभ थतो नथी, पण उलटुं नुकसान थाय छे, अने स्वाश्रयथी थतुं नथी. (पान १९)

* * *

स्थानिक स्वराज्य वगैरेना प्रयत्नोना साफल्यनो आधार बधो लोको उपरज छे. जेटला अंशे तेओ न्यायी अने विवेकी थशे तेटला अंशे ते फळदाई थशे. लोकोनी जेटली लायकी होय, तेटलुं तेमने आपवुं जोईए. योग्यताथीज काम नहीं करे तो ते सफळ थशे नही.

* * *

थोडा माणसोनी अडचण थया छतां जेनाथी वधारे फायदो थाय, तेवा कामो जरूर करवा जोईए. (पान २१)

* * *

The men who have the courage of their convictions never put forward idle excuses. Whatever you preach, translate into practice. (Vol. I. p. 136.)

* * *

Difficulty is the test of conviction; do not be daunted by it. Persist and persevere and you are sure to succeed. (Vol. I. p. 134.)

* * *

The pursuit of science or the knowledge of the laws of nature is vain, unless you mould your mind

in accuracy of thought and observations, in steadfastness of purpose and endeavour. (Vol. I. p. 236.)

* * *

Always appraise action more than talk,and ever be ready to translate your word into deed. (Vol. I. p. 215.)

* * *

Everybody should behave with morality, practical wisdom and purity of heart. (Vol. I. p. 218.)

* * *

Patriotism is the patronage of wider interests. (Vol. I. p. 74.)

* * *

We must stiffen our character and educate ourselves upto a higher moral standard. (Vol. I. p. 111.)

* * *

We despair too easily. Let us remember that we must expect failures at first, but that it is those who learn from failure that succeed. (Vol. I. p. 111.)

* * *

Rich in purse or poor by birth, are all sons of God; all are therefore rich.

* * *

Energy, vigour, perseverance in good cause, these are necessary for all, though born in a higher or in a humble sphere. (Vol. I. p. 142.)

* * *

Without self-confidence you can never do anything. (Vol. I. p. 110.)

* * *

Courage to meet the difficulties, determination to overcome them, thoroughness in all things, the conscientious following of truth as our guiding light in our every thought and every action—these are the moral habits which wisdom implies. (Vol. I. p. 50.)

Still less should we fear to acknowledge mistakes for the manly confession of error is one of the best attributes of a true gentleman. (Vol. I. p. 50.)

* * *

It is the one great principle of life, in success never to be too much exalted, and in defeat never to dispair; but through good and bad fortune to work on steadily, hopefully and persistently. (Vol. I. p. 49.)

* * *

Neglect in some trifles also often leads to serious results. (Vol. I. p. 60.)

* * *

Our ideals may be noble, yet if we approach them by faulty methods, we shall achieve nothing. (Vol. II. p. 176.)

* * *

One should not be led away by mere appearances. (Vol. II. p. 475.)

* * *

Opportunity often makes the man. (Vol.II.p.454.)

* * *

Failure is an incentive to an increase of energy in the brave. (Vol. II. p. 352.)

* * *

Without a keen sense of duty there can be no strong action. (Vol. II. p. 312.)

* * *

Character is of the most profound importance to a nation. As is the character of the units making up a nation, so will the character of the nation itself be. (Vol. II. p. 329.)

* * *

Frankness in business is essential. Unnecessary silence is apt to mislead and cover the weakness under the guise of politeness. (Huzur Order 10-8-26.)

No work can be well done unless done intelligently and discretion wisely used. (Huzur Order 10-8-26.)

* * *

Worth of men is counted only by what they practically achieve and not by the number of words. Deeds count more than words. (Huzur Order 29-8-32.)

* * *

Honest sacrifice is more to be appreciated than excuses under various guise of rules and regulations. (Huzur Order 29-8-32.)

* * *

It is easy to find faults, but at the same time if the faults and fears pointed out be true, a wise man respects them and takes precautions that they are not again committed. (Huzur Order 6-12-28.)

* * *

Besides education, it is necessary that these men (i. e. doctors) should have good social manners and knowledge of the world. (Huzur Order 13-10-24.)

* * *

Life itself is one long examination, and it has happened and may yet happen that in it the first shall be last and the last first. (Vol. I p. 49.)

व्यापार व उद्योग

Without individual pluck, perseverance, and foresight, we are powerless to effect any solid and lasting improvement in the economic condition of the country. (Vol. I p. 219.)

* * *

It is not the man deeply versed in the history of commerce and trade who has risen to be a successful merchant; it is the man of sober thought, of industry and of steady persistence. (Vol. I p. 237.)

What is wanted (for the progress of industries) is patient application, prolonged preparation, and perpervering effort. (Vol. I p. 239.)

* * *

It is only by practice and perseverance that we can ever succeed in competing with the West in the industrial persuits. We need the spirit of determination, of courage, of confidence, in ourselves and in each other. (Vol. I p. 210.)

* * *

Let sons of Brahmins and of learned Moulvis learn to use tools in their boyhood; let every graduate who feels a call towards mechanical work, turn to that persuit in life in stead of hankering after salaried posts, and I am convinced the national genius will prove and assert itself in industries and inventions as well as in literature and thought. (Vol. I p. 213.)

* * *

We must struggle and maintain our ancient position among the industrial nations of the earth, or we shall be betraying a sacred trust and be false to our posterity. (Vol. I p. 200.)

* * *

Poverty is the great fact in India. And to this, I fear, I must add many defects of character, of which perhaps poverty is partly a result and partly a parent source—want of real thrift, want of energy and enterprise, of legitimate ambition, and a high ideal, passiveness, fatalism and supineness in the face of calamity. (Vol. I p. 43.)

* * *

Whatever encouragement and help the Government may give, it can do nothing unless there is self-help on the part of the people. (Vol. I p. 47.)

I am not a great believer in the management of industries by Government but would prefer, whenever possible, to let the people manage the industries themselves or to take the people with the Government to manage them.

सरकारी नोकर

अमलदार लोकांत निरनिराळ्या जातीचे, निरनिराळ्या विचार-शैलीचे लोक असणें फायदेशीर आहे. (हु. हु. ११-११-२८)

*　　*　　*

बहुतेक नोकर आपल्या लायकीविषयीं उंचमत धारतो, तें हमेश बरोबरच असेल असें म्हणतां येत नाहीं. आयुष्यांत किंवा संसारांत पुष्कळ गोष्टींचा एकमेकांशीं संबंध येतो, पण तो संबंध निर्णयात्मक किंवा स्पष्टपणें दाखवितां अथवा पृथक् बोलतां येणें कठीण जातें. व्यावहारिक दृष्ट्या विचार केल्यास न्यायसुद्धां अपूर्ण असावयाचा. (हु. हु. १४-१०-२५)

*　　*　　*

लोक एकीकडून निश्चित केलेल्या पद्धतीबाहेर सरकारनें लेशमात्र फिरकूं नये म्हणून आग्रह धरितात तर दुसरीकडून त्या पद्धतीस फांटा देण्यासारखें स्वतः वर्तन करितात. (हु. हु. ३-१२-२६)

*　　*　　*

लोक व्यवहारज्ञ, समंजस व सुसंस्कृत असले तर त्यांस फारसे शर्ती हुकूम देण्याची जरूर पडत नाहीं. (हु. हु. ३०-११-२७)

*　　*　　*

आपले लोकांस (initiative) आद्यचालन कमी असल्यामुळें ते दुःख पडल्यास रडत बसतात किंवा घाबरलेल्या माणसांत सामील होऊन त्यांचेप्रमाणें स्फुंदत अथवा दुःख करीत राहतात. परंतु त्यांचे-मध्यें कर्तव्य किंवा जागृति नसल्यानें बुद्धि वापरून त्या अडचणींतून बाहेर कसें पडावें याची योजना दाखवूं शकत नाहींत व या दुर्बलतेनेंच

बरेंच अंशीं हिंदुस्थानचा नाश झाला आहे असें आम्ही समजतों. (इ. इ. २०-१०-२८)

*   *   *

राजाजवळ असणारे आप्तस्वकीय किंवा इतर लोक हे स्वार्थी-पणामुळें व गुप्तपणाच्या आच्छादनाखालीं लपून बाहेरील इतर लोकांस त्यांच्यासंबंधानें जी जाणीव व कल्पना असते त्यापेक्षां अधिक लाभ घेतात. (इ. इ. ११-२-२९.)

*   *   *

आपला दरज्जा व थोरवी यांविषयीं वृथा किंवा अत्युक्तीच्या ज्या कल्पना केव्हां केव्हां पुढें करण्यांत येतात त्यांस उत्तेजन देतां कामा नये. (इ. इ. ९-७-३०)

*   *   *

पदवीधर लोक बहुतकरून एक प्रकारें पांढरपेशा वर्गांतीलच किंवा त्या वर्गाच्या कलाचेच, असल्यामुळें कांहीं बाबतींत, विशेषतः प्रसंग आला असतां हिंमतीनें किंवा जोखम घेऊन स्वतःचे शरीरास नुकसान करूनहि काम करण्यास मागें पडतील.

*   *   *

काम करण्याची पद्धति कितीहि निर्दोष दिसली तरी समंजस कामदाराशिवाय ती यशस्वी होणें शक्य नाहीं.(पान ९२)

*   *   *

एदी लोकोने नोकरीमां रहेवा देवाथी अनीतीने उत्तेजन मळे छे, ए सौए सारी रीते लक्षमां राखवुं जोईए. (इ. इ. ११-४-३१)

*   *   *

आपणा लोको शब्द वगेरेने पकडी फाजल लढणारा होय छे.

*   *   *

The appointment of unfit men as officers causes in time unpleasant consequences besides involving injustice to the public.

*   *   *

It is easy to comprehend that more rewards cannot alone improve a service, but that adequate

punishment must always be meted out to offenders. Officers are apt, out of mildness, to neglect this suggestion but they must remember that neglect involves the sacrifice of public interest as also that of the offender concerned.

* * *

"The theory of Fear" which is so often trotted out and made use of by certain people should not be listened to without ascertaining the rights and wrongs of the case, and cannot be pleaded as an excuse under any circumstances.

* * *

I feel the moral courage of our officers is not very strong. They like plenty of better but no bitter things. This cannot always be conducive to public progress, good government and safeguarding of the master's interests.

* * *

It is better for the sake of all concerned and also friendship that in the undertaking of any business, proper terms should be settled before commencing any work, particularly in such cases where remuneration may be claimed as a matter of right.

* * *

Tolarance of bad or dilatory method of work is a fruitful source of waste of time and energy which no sensible person would willingly allow.

* * *

People under a certain stage of progress suffer more mentally the evils of their traditions and sentiments, having no courage or knowing no way to remove the defects. People can enjoy their traditions in a healthy way without any suffering.

Sentiments should not be carried to an inconvenient degree.

* * *

People forget to look after things from other points than their own, and may be unduly impressed of their own infallibility.

* * *

No sensible Raja would encourage such a distribution of work and responsibility as to make his officers fight amongst themselves foolishly.

* * *

I may casually remark that the prestige of officers has to be weighed, but let it not be made too much of. Justice, morality and truth produce greater prestige than action based to a certain extent on sentiment.

* * *

It is expected that, if necessary, self-sacrifice must be made for the proper discharge of one's duties.

* * *

I may casually remark as a matter of experience that the administration of the State suffers oftener from there being too many and useless hands than from being few.

* * *

Private and undue influence exists in all societies, only probably more or less, depending upon the character of the individuals composing the society or other reasons.

* * *

To reward people wrongly is to discharge merit, and to encourage evil tendencies and weak morality which in the long run must sap the healthy and vigorous growth of an institution or race.

I am afraid we are getting men who are graduates but who are either mediocre or sometimes even below the standard of intelligence and competency expected of fairly educated young men.

राजा व प्रजा

राजाचें मुख्य कर्तव्य म्हणजे रयतेपासून द्रव्य घ्यावयाचें व तें उत्तम रीतीनें परत करावयाचें.

* * *

प्रजेचें कल्याण हेंच माझें कर्तव्य आणि तोच माझा मोक्ष. याप्रमाणें माझा सिद्धांत आहे आणि त्याला चिकटून राहण्यांतच मला आनंद वाटतो. (पान १३)

* * *

राजांची लहानमोठेपणाची तुलना लोक त्यांच्या कमी अधिक उत्पन्नावर करितात; परंतु त्यांची वास्तविक तुलना लोक-कल्याणाच्या त्यांच्या पद्धतीवरून केली पाहिजे. (भाषणें, पान ४)

* * *

लोक कल्याण एज हुं मारो धर्म मानुं छुं अने ज्या सुधी मारामां बुद्धी अने बळ कायम रहेशे त्या सुधी हुं एज मार्गे चालवानो.

* * *

व्यक्ति गमे तेटला सारा प्रयत्नो करे अने राजा गमे तेवा सारा कायदा करे, पण अमलमां मुकवा सारूं सारा माणसो न मळे तो तेनुं परिणाम सारू न आवे अने बधो प्रयत्न निष्फळ जाय. प्रयत्नोनी सफळता माटे राज्य साथे प्रजाए सहकार करवो जोईए.

* * *

It is an ancient truism that the good administrator must be a sound business man. (Vol. I p. 229.)

* * *

Philosophical reflection may lead to the view that government might be most efficiently carried on

by representation of the various interests and activities of the people, rather than by communal representation.

*   *   *

No improvement can be permanent, unless and until the people sympathise with it and co-operate with the administration in carrying out the liberal measures undertaken by it. (Vol. II p. 346.)

*   *   *

My own ideal and that of my Government is not to keep the ruled entirely aloof from the ruler and from the work of administration. (Vol. II p. 345.)

*   *   *

Government is intended for the kindness of the people and for the advancement of legitimate progress, moral as well as material. (Vol. II p. 349.)

*   *   *

That government which joins hands and takes the help of the people and answers their wishes and wants sympathetically and liberally is in my opinion the best government. (Vol. II p. 345.)

*   *   *

Good government is bound to follow in the train of united action and progressive enlightenment on the part of the people. (Vol. II p. 286.)

व्यायाम व आरोग्य

स्त्रियांस शारीरिक कसरतीची फार जरूरी आहे. सुदृढ संतति होण्यास स्त्रिया सशक्त असणें अवश्य आहे. (पान ६)

*   *   *

आपले लोकांत मर्दुकीचे खेळ राहिले नाहींत, हें फार शोचनीय आहे. हे खेळ नाहींसे होण्यास राजनीति कांहीं अंशीं जबाबदार आहे.

अनुभवांतीं असें आढळून येतें कीं, क्षात्रगुणाचे लोक दुर्दैवानें पाहिजेत तितके उपलब्ध नाहींत. (इ. इ. १६-८-२४)

*   *   *

सुखनी सीमा मात्र आपणी जातना सुखमां समाएली नथी, पण आपणी आसपासना बीजा लोको सुखी थाय तेमां पण आपणुं सुख रहेलुं छे.

*   *   *

आरोग्यरक्षण ए तमारी पहेली पवित्र फरज समजजो, एथी तमारा कुटुंबना सुखनुं साधन थवा उपरांत वडपणमां तमे बीजाने बोजारूपी थई पडशो नही.

*   *   *

जे शहेरमां जनसमाजनुं आरोग्य विसारे पडेलुं जणाय छे ते शहेर कोइपण काळे विस्तार पावतुं नथी. अने तेनो अभ्युदय थवानो दिवस उगतो नथी. (पान ३५)

*   *   *

Everyone must have heard of the unusual prevalence and growth of dyspepsia and diabetes among Indians, especially educated Indians. This is solely due to our ignorance of right proportion of brain work and physical exercise, ignorance of the fundamental principle of diet, ignorance of what the stomach will bear and what it will not. (Vol. I p. 57)

*   *   *

All progress must ultimately be based on physical health. The promotion and preservation of physical health is the first necessity of existance. (Vol. I p. 127)

*   *   *

Health is our most precious possession, because it is the first condition of prolonged usefulness. (Vol. I p. 57)

The efforts of educational authorities in promoting physical culture should be backed by parents at home if we wish to prevent the rise of a class of literate but weak and sickly individuals, lacking health, initiative and physically unable to bear the stress of modern competition. (Vol. II p. 307)

*   *   *

Investments in good health yield interest beyond the dreams of avarice. (Vol. II p. 290)

*   *   *

The whole cause of our physical imperfection is ignorance in religion, domestic life, and sanitation. (Vol. II p. 353.)

*   *   *

The development of mind irrespective of body is detrimental to moral stamina. (Vol. II p. 307)

*   *   *

Protection against disease is, if anything, more important than protection against theft or fire; no court, no police or other agency of Government is more important than an efficient health department. (Vol. II p. 299)

*   *   *

The greater the progress of the sanitary methods, the more rapid is the increase in the average rate of lengthening of life. (Vol. II p. 289)

*   *   *

The Indian Society as it is conquered and subjugated, without adequate initiative and taking certain characteristics and sense of responsibility is probably, at least some of us think so, with reason or without reason, more prone to private and undesirable influences.

A little more gaity and cheerfulness in life in India will make it worth living.

* * *

The question of public amusement and recreation is an important one, and it is occupying my attention.

* * *

A little more pleasure in India would not only help to enliven the people and break their humdrum and dull life, but would do good to them in various ways.

* * *

Few Indians like to be corrected and are willing to admit their shortcomings.

* * *

Our existence in this world may be taken to imply that the affairs of this world require and deserve to be adequately attended to. (Study p. 17).

* * *

A more satisfactory way for Indian soil is to investigate the real meaning and value of those ideas from India's philosophic past which still form the intellectual heritage of Indians in general. (Study p. 11.)

संगीत

Music elevates our thoughts. (Vol. I p. 136)

* * *

The most effective way of checking immorality is to introduce music in our homes. (Vol. I p. 134)

* * *

Music plays a great and important part in the life of a nation and in building up its character.

Owing to the political decadence and other reasons the people of the country lost faith in and knowledge of their old arts (like music) and institutions—knowledge which was kept up more by traditions than by reading and writing as at present.

वेदांत

Our aim of philosophy is to seek for comprehensiveness and consistency. (Study p. 17)

* * *

I maintain that philosophy, rightly understood may have very important effects on practical social advance.

* * *

I maintain that philosophy rightly understood, is a vital and fundamental factor in social progress. (Study of Philosophy.)

श्री.

श्रीसयाजीगौरवग्रंथ

भाग सहावा

आठवणी

—:०:—

(लेखकः—श्रीयुत रावसाहेब **गोविंद सखाराम सरदेसाई**, बी. ए.)

१. पहिली ओळख.

मी श्रीमंतांचे नोकरींत ता. १ जानेवारी स. १८८९ रोजीं स्वारी महाबळेश्वर येथें असतां दाखल झालों. तो पहिलाच ओळखीचा प्रसंग अद्यापि माझ्या अंतःकरणांत ताजा आहे. कदाचित् त्यामुळेंच माझी पुढें सदतीस वर्षें त्यांच्या निकट सहवासांत गेलीं. याच कारणास्तव त्यांचें एकंदर जीवनचरित्र बारकाईनें पाहिलेला माझ्या इतका दुसरा इसम बहुधा विरळा सांपडेल. बरींचशी साक्ष श्री. संपतराव पुरवितील. महाबळेश्वरीं येण्याविषयीं बोलावणें आल्यावरून मी तेथें जाऊन महाराजांचे डॉक्टर रामभाऊ तळवलकर यांजकडे उतरलों. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं स्नान करून मी श्रीमंतांचे भेटीस जाण्याचें ठरून परसनल मॅनेजर अप्पासाहेब पुणेकर म्हणून होते त्यांचे तंबूवर गेलों. त्यांनीं मला बसवून घेतलें आणि सांगितलें, ' मी आतां महाराजांकडे जातों आणि तुम्ही आल्याचें त्यांस कळवून बोलावणें पाठवितों, तेव्हां तुम्ही बंगल्यावर या.' अर्थात् मी त्यांचे तंबूंत वाट पहात बसलों. सकाळीं ९ चे सुमारास अप्पासाहेब पोषाख करून महाराजांचे बंगल्यावर गेले. ते पुढें महाराजांचें भोजन वगैरे आटोपल्यावर बाराचे सुमारास तंबूवर परत आले. आणि मला पाहतांच म्हणाले, ' तुम्ही

आल्याचें मी महाराजांस कळविलें आहे, परंतु बोलण्याचे ओघांत तुम्हांस लगेच बोलावणें पाठविण्याचें मी विसरलों. आतांच मी तुम्हांस श्रीमंताकडे पाठवितों.' त्यांनीं लगेच मला आपला शिपाई बरोबर देऊन जवळच बंगला होता तेथें पाठविलें. त्यावेळीं महाराजांचें नुकतेंच भोजन होऊन एका हातानें सोललेले ओले बदाम खात व दुसरा हात चुलतबंधु अवचितराव गायकवाड यांचे खांद्यावर ठेवून, दोघे पुढील व्हरांडयांत शतपावली करीत होते. दुरूनच त्यांनीं मला येतांना पाहिलें आणि अवचितरावास म्हणाले, 'हे गृहस्थ येतात यांस कांहीं प्रश्न विचारा.' त्यावेळीं अवचितराव पूर्ण पोषाख केलेले असून महाराजांचे अंगांत एक सदरा, त्यावर एक जरीचें थोडें काम केलेली फितवी आणि पायांत विजार एवढाच पोषाख होता. मला सुद्धां पायांत विजार, मोजे व डोक्यास पागोटें घालण्याचा तो पहिलाच प्रसंग होता. प्रथम मला अवचितराव प्रश्न विचारूं लागले, तेव्हां कदाचित हेच महाराज असतील असें मला क्षणभर वाटलें. पण महाराजांनींहि पुढें आणखी कांहीं प्रश्न विचारले, त्यांवरून हेच महाराज होत अशी माझी खात्री झाली. तुम्हीं कधीं बी. ए. झालांत, आवडीचा विषय कोणता होता, इंग्रजी जलद लिहिता येतें काय, मोडी अक्षर लिहितावाचतां येतें कीं नाहीं, इत्यादि अनेक प्रश्न त्यांनीं मला भराभर विचारले; आणि पाहूं बरें तुमचें अक्षर कसें आहे तें, असें म्हणून त्यांनीं मला आंत आपल्या लिहिण्याच्या खोलींत नेलें, आणि ते तोंडानें इंग्रजी मजकूर सांगून मजकडून लिहवूं लागले. तेथें एक खुर्ची होती तिच्यावर बसण्यास त्यांनीं मला सांगितलें आणि स्वत: उभ्यांनीं इकडे तिकडे फिरत तोंडानें मला मजकूर सांगू लागले. ते उभे असतां मीहि निःशंकपणें खुर्चीवर बसलों.

माझे लिहिण्याचा हा मजकूर काय होता, हें वाचकांच्या लक्षांत आणणें जरूर आहे. त्या वेळीं बारखळी खातें नुकतेंच सुरू होऊन लोकांच्या इनामांचा तपास करून नवीन सर्व्हे सेटलमेंट ठरविण्याचा उपक्रम चालू होता. त्या संबंधाचे नियम ठरविण्यासाठीं दिवाण लक्ष्मण जगन्नाथ, नायब दिवाण मणिभाई,

सेटलमेंट कमिशनर मि. इलीयट साहेब व त्यांचे मदतनीस रा. बापट वगैरे पुष्कळ मंडळी महाबळेश्वरीं आलेली होती. मी भेटीस गेलों त्या दिवसापूर्वीच या मंडळीच्या महाराजांशीं अनेक वाटाघाटी होऊन त्यावर शेवटचा हुकूम महाराजांना द्यावयाचा होता. तो हुकूम लिहिण्याचें त्यांचे मनांत घोळत असतां मी दाखल झालों, तेव्हां सहजगत्या त्यांनीं मला मजकूर सांगण्यास सुरुवात केली. मी जेऊन आलेला नाहीं हें त्यांचे लक्षांत नव्हतें, आणि मजकूर सांगण्याचा त्यांचा भर चालू असतां मध्येंच मला जेवणाचें स्मरण त्यांस देण्याचा अवकाशहि मिळाला नाहीं. हें लेखन तबल चार तास तरी चाललें. सुमारें २०—२५ कागद लिहून झाले. मध्यंतरीं मागचा मजकूर पुन: एकवार वाचून दाखविण्यास ते मला सांगत. बारखळी, घराणिया, वेचाणिया, वगैरे किती तरी अपरिचित शब्द त्या दिवशीं मला लिहावे लागले. ते अद्यापि माझ्या कानांत वावरत आहेत.

सायंकाळीं साडेचारानंतर परसनल मॅनेजर वामकुक्षी, चहापाणी, हुक्का वगैरे आटोपून बंगल्यांत आले. बाहेरच तपास करितां त्यांस कळलें कीं, बारा वाजल्यापासून माझ्याशीं श्रीमंतांचें लेखन चाललेलें आहे. तेव्हां ते दबत दबत आंत येऊन श्रीमंतांस म्हणाले, ‘ हे गृहस्थ (मी) अद्यापि जेवलेले नाहींत. ’ तें ऐकून महाराजांस आश्चर्य वाटलें आणि मला म्हणाले, ‘ कां हो, तुमचें जेवण झालें नाहीं काय ? मग मला कां नाहीं सांगितलें ? ’ एवढें बोलून लगेच कागद आटपून त्यांनीं मला घरीं जाण्यास रजा दिली. मला वाटतें, माझी ही पहिलीच परीक्षा, थोडा उपास घडल्यानें चांगलीच पास झाली.

२. निद्रानाश, झिंगारा आगबोट.

अशा माझ्या किती तरी आठवणी महाराजांच्या आयु:क्रमाशीं निगडित आहेत; आणि त्या सर्व केव्हां तरी सवड करून लिहून काढाव्या असेंहि फार दिवस मनांत आहे. माझ्या नोकरीचें पहिलें वर्ष तरी मला अद्यापि ताजें वाटतें. यत्किंचित् बाहेरचें जग बिलकूल न पाहिलेला मी एकाएकी अत्यंत अपरिचित वस्तुस्थितीशीं गोंवला गेलों, त्यामुळें वसंतपंचमीच्या गुलालगोटया, तंजावरचा नाच, होळीच्या निमित्तानें महाबळेश्वरीं आलेले तमाशे, ऊंस, अंबे, मध वगैरे

पदार्थांचे महाराजांकडे येणारे नजराणे, असे कितीतरी प्रकार दररोज नवे नवे माझ्या नजरेस येऊं लागले. श्रीमंतांचे स्वारींत त्यावेळीं निदान पांचशेंचा तरी परिवार बरोबर होता. शिवाय तेथें द्वितीय राजपुत्र श्रीमंत जयसिंहराव हे आठ दहा महिने वयाचे असून ते कित्येक महिने सारखे आजारी असल्यामुळें त्यांचे उपचारासाठीं बडोद्याचे डॉ. गिमी व मुंबईचे प्रसिद्ध डॉ. ह्वोजेल हे महाबळेश्वरीं आलेले होते. श्रीमंत फत्तेसिंहराव त्यावेळीं सहा वर्षांचें असून सकाळीं लहानग्या तट्टूवर बसून फिरायला जात, तेव्हां त्यांचा तो मोहक चेहरा पाहून असें वाटे कीं, यांस कोणाची दृष्ट तर नाहींना लागणार ! पुढें पाहतों तो खरोखरच दररोज सायंकाळीं कोंबडे, नारळ वगैरे ओंवाळून मुलांच्या दृष्टी काढण्याचा समारंभ कितीतरी काळ पुढें चालू होता. ‘ फत्तेसिंगराव चांगलें कीं, बाहुलें चांगलें ’ असें झपाझप विचारणारी त्यांची वृद्ध ऊमाबाई काय म्हणते, व ‘ बाहुलें चांगलें ’ असें त्यास उत्तर कोणी तरी लगेच देई तो प्रकार काय, हें नीट समजून घेण्यास मला बराच काळ लागला.

महाबळेश्वराहून श्रीमंतांची स्वारी एप्रिल महिन्यांत एकदां आगबोटीच्या मार्गानें बडोद्यास जाऊन परत आली तोहि प्रकार अत्यंत स्मरणीय आहे. श्रीमंतांस झोंप चांगली येत नाहीं हा एक त्यांचा कायमचाच व्याधि होऊन बसलेला आहे. ‘ Uneasy lies the head that wears a crown. ’ याचाच तो बहुधा परिणाम असावा. मनावर कांहींतरी विषयाचें जबरदस्त दडपण असलें म्हणजे निद्रानाश ठेवलेलाच. आपल्या मनाशींच एखादा विषय सारखा घोळीत बसण्याची ज्यांस संवय असते अशा अंतर्मुख वृत्तीचे श्रीमंत महाराज साहेब असल्यामुळें, कैक दिवसपावेतों त्यांची मुद्रा उदास व सचिंत दिसत असे. ही वृत्ति उत्तरोत्तर कशी वृद्धिंगत होत गेली, हें मी कौतुकानें पाहत आहे. पहिल्याच वर्षीं मला रात्रीं त्यांचे पलंगाजवळ बसून रात्रभर पुस्तक वाचीत बसण्याचे बरेच प्रसंग आले. इंग्रजी गोष्टीचें पुस्तक किंवा तुकारामाचे अभंग, वगैरे कांहीं तरी ते मला वाचण्यास सांगत. खोलींत अंधार ठेवून पलंगाच्या खुराजवळ बारीक दिवा घेऊन मी रात्रीं १० वाजतां वाचण्यास सुरु-

वात करी, ते सकाळीं चार–पांच वाजेपर्यंत श्रीमंत बहुतेक जागेच असत; आणि त्यांतून डोळा लागलाच तर वाचणाराचें तोंड खळलें कीं जागे होत. मधूनमधून किती वाजले म्हणून विचारीत. रात्रभर मुळींच झोंप न आली तर पांचांचे सुमारास मला घरीं जाण्यास निरोप देत, आणि अत्यंत प्रेमानें सांगत ' आतां दिवसभर निजून रहा, पुनः रात्रीपर्यंत बाहेर येऊं नका. '

या निद्रानाशानें महाराजांच्या प्रकृतीला केवढा अपाय झाला आहे, याची कल्पना बाहेर कोणास फारशी नसेल. त्यासाठीं अनेकांनीं त्यांस निरनिराळे उपाय सुचविले आहेत. थंडगार स्नान, व्यायाम, जलपर्यटण असे अनेक उपाय सुचविण्यांत आल्यावर त्यांचा त्यांनीं यथोचित अवलंब केला. युरोपच्या थंड हवेंत त्यांनीं वारंवार जाण्याचें मुख्य प्रयोजन हें आहे; आणि एकंदरीच्या मानानें हिंदुस्थानच्या हवेपेक्षां युरोपांत त्यांस झोंप चांगली येते, क्षुधा लागते व काम जास्त होतें यांत संशय नाहीं. शिवाय पुष्कळशा औपचारिक प्रसंगांतून त्यांस युरोपांत निवृत्ति मिळते तीहि प्रकृतीला अत्यंत हितावह आहे. स. १८८८ सालांत त्यांनीं युरोपची दुसरी सफर केली, त्यावेळीं जलपर्यटणांत झोंप चांगली येते आणि त्यासाठीं वारंवार युरोपास जाणें टाळतां यावें म्हणून त्यांनीं 'झिंगारा' नांवाची एक आरामानें सहल करण्याची आगबोट उर्फ यॉट खरीदी केली. ही बोट उत्तम प्रकारें श्रृंगारलेली व राहण्याबसण्याच्या सर्व सोयींनीं परिपूर्ण असून त्यांच्या आवडीची होती. पुढें श्रीमंत स. १८८८ च्या अखेरीस परत आले आणि आगबोट मागें रंगरोंगणासाठीं ठेवावी लागली. ती घेऊन मे. अबास तैयबजी एप्रिल महिन्यांत मुंबईस आले; आणि तेथून बाणकोटचे बंदरांत आगबोट ठेवून ते महाबळेश्वरीं महाराजांस येऊन भेटले. त्याच वेळीं महाराजांजवळ सोबती म्हणून राहण्यासाठीं डॉ. नेव्हिन्स यांची विशिष्ट करारानें युरोपांत नेमणूक करण्यांत आली होती. तेहि अबास यांचेबरोबर झिंगारा आगबोटीनें येऊन दाखल झाले. इतक्यांत महाराजांच्या मातुश्री जमनाबाईसाहेब बडोद्यांत होत्या, त्यांनीं महाराजांस भेटीस बोलावलें. नवीन आगबोटहि पहावयची होतीच, आणि साधल्यास आपलेच राज्यांतलें बंदर ठरवून मुंबईस न येतां परभारें बाहेरगांवीं

जलसंचाराचा बेत ठरवावा अशा विचारानें श्रीमंतांची स्वारी एप्रिल महिन्यांत महाबळेश्वराहून घोडागाडीनें महाड दासगांवास जाऊन तेथून होडीनें बाणकोटास गेली आणि झिंगारा बोटींत बसली. श्री. सौ. मा. महाराणीसाहेब महाबळेश्वरासच होत्या. ती उत्तम श्रृंगारलेली नवीन बोट पाहून महाराजांस व बरोबरच्या मंडळींस फार फार समाधान वाटलें. बाणकोटच्या बंदरांत चारपांच तासपावेतों सर्वांनीं बोटींतील एकूणएक जागा व सोयी तपासून पाहिल्या. त्यांत खुद्द महाराजांचा मुख्य काळ बोटीवरच्या पुस्तकालयांत गेला. इतर सामानाबरोबर एक टूमदार दालन पुस्तकालय म्हणून श्रृंगारलेलें असून त्यांत चार दोन हजार तरी इंग्रजी ग्रंथ सुंदर नकशीच्या कपाटांत ठेवलेले होते. मध्यें टेबलावर लिहिण्यावाचण्याची परिपूर्ण तयारी होती. खिडकीजवळ बसून अफाट जलविस्ताराकडे नजर फेकून प्रचंड लाटांच्या तुषारांनीं आर्द्र झालेल्या पवन लहरींचा आस्वाद घेत असतां एखाद्या विषयाचा अभ्यास करण्यास या बोटीवर कशी स्फूर्ति येत असेल याची केवळ कल्पनाच केली पाहिजे निदान त्या दिवशीं श्रीमंतांची वृत्ति तरी अत्यंत तल्लीन झाली होती. बराच वेळ त्यांनीं पुस्तकालयांतच काढिला, आणि प्रत्येक पुस्तकावर आपलें नांव शाईनें लिहून काढण्याचे कामास त्यांनीं मला जोडिलें. येथें ही गोष्ट सांगणें अवश्य आहे कीं, प्रवासांत असतां पुस्तक संग्रह करण्याचा श्रीमंतांस मोठा शोक आहे. हल्लींच्या बडोद्याच्या मुख्य सार्वजनिक संग्रहांतील पुस्तकांची निवड बरीचशी खुद्द त्यांनीं किंवा त्यांच्या सूचनेनें केलेली आहे. कोणी विद्वान् किंवा बहुश्रुत गृहस्थ भेटला कीं, त्याच्याजवळून चांगल्या पुस्तकांची नांवनिशी घेण्याचा त्यांचा प्रघात होता. भेटी व बोलणें होत असतां अशा एखाद्या पुस्तकाचा उल्लेख निघाला तर लगेच माझ्यासारख्यास पुस्तकाचें नांव व मिळण्याचें ठिकाण लिहून ठेवण्यास ते सांगत. झिंगारा बोटीवरील पुस्तकेंहि अगाऊ सांगून त्यांनीं आणविलीं होती. जवळ जवळ निम्या पुस्तकांचीं नांवें त्या दिवशीं लिहून झालीं व बाकीचीं तशींच राहिली. सायंकाळीं तीन चार वाजतां बोट सुटली. मध्यें मुंबईस न थांबतां, एकदम पुढें उत्तरेस डुमस खाडीच्या अलीकडे गायकवाडांच्या हद्दींत उमरठ नांवाचें गांव असून तेथें महाराजांचा वाडा, व नोकरवर्गास राह-

ण्याच्या सोयी आहेत, त्याठिकाणीं थेट आगबोट न्यावयाचा बेत ठरला. संध्याकाळीं सात आठ वाजतां हवा जोरानें चालून आगबोट इतकी हलूं लागली कीं, कोणासहि बसून राहवेना. सर्व लोक बसल्या ठिकाणींच निजून गेले. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं दहाचे सुमारास आगबोट बिलिमोरा नवसरी पावेतों आली. वर कॅप्टन होता, त्यास या किनाऱ्याची वाकबगारी नव्हती. तो फक्त नकाशा समोर घेऊन बोट चालवीत होता. अमुकच गांव उमरठ हें सांगणारा महाराजाशिवाय दुसरा कोणी तेथें नव्हता. कॅप्टन जवळ उभे राहून व त्याची दुर्बीण घेऊन महाराजांनीं त्यास आपला वाडा बोटीवरून खुणेनें दाखविला, तेव्हां आगबोट दूर उभी करून वरच्या होडया सोडून त्यांतून दुपारीं दोन तीन वाजतां महाराज मंडळीसह किनाऱ्यावर उतरले. उमरठ येथें एक दोन मुक्काम करून तेथून महाराज आगगाडीनें बडोद्यास गेले, आणि परत जातांना मुंबईहून जाण्याचें ठरून तेथें आगबोट नेण्यांत आली. बडोद्यास महाराज दोन तीन दिवस मातुश्रीकडे राहिले आणि त्यांच्या कित्येक अडचणी होत्या त्या विल्हेस लावून परत मुंबईस येऊन तेथून पुन: त्याच बोटीनें बाणकोटास आणि पुढें होडीनें दासगांवास पोंचले. तेथें होडी कलंडून कांहीं माणसें पाण्यांत पडली, त्यावेळीं महाराजावरचा एक मोठा अपघातच टळला. शिवाय दासगांवास व महाडास महाराजाकरितां कांहींएक तजवीज केलेली नव्हती. तारेच्या चुकीचा हा परिणाम झाला. घोडे, तंबू वगैरे तजवीज लावण्याबद्दल बडोद्याहून महाबळेश्वरचे स्वारीकामदारास तार गेली, त्यावरून त्याचा समज झाला कीं, महाराज उद्यां येतील. अशा समजानें महाडास जाणारें सामान महाबळेश्वराहून निघालें तें हलके हलके दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं ८—९ वाजतां तेथें पोंचलें. इकडे त्या रात्रीं महाराजांची केवढी गैरसोय झाली याची कल्पनाच केली पाहिजे. रात्र झाली. बरोबर माणसें दोन तीनच. बिछाना पलंग वगैरे सामान तर कांहींच नाहीं. आगबोटींत भरपूर सामान होतें, ती मागें वीस मैलांवर बाणकोटास राहिली. अशा स्थितींत महाडचे मामलेदारास खबर कळून त्यांनीं कोठून तरी थोडें खाणें आणवून धर्मशाळेंत एक वेडीवांकडी खाट घालून कशीबशी महाराजांची सोय रात्रीपुरती लाविली. दुसऱ्या दिवशीं सकाळींच भाड्याचा टांगा

करून स्वारी पुढें जाण्यास निघाली, तों वाटेंत महाबळेश्वराहून हळूहळू येणाऱ्या गाड्या वगैरे सामान त्यांस भेटलें. चुकीनें अशी गैरव्यवस्था झाली, त्याचा तपास करून गुन्हेगारांस शिक्षा वगैरे करण्याचें काम खानगी कारभारी पेस्तनजी दोराबजी यांस कैक दिवस पुरलें.

एकंदरींत ती झिंगारा आगबोट महाराजांस यशस्वी झाली नाहीं. त्याच वर्षीं आकस्मिक रीतीनें अलीबागचे बंदरांत तिचा अंत झाला. महाबळेश्वराहून श्रीमंतांच्या स्वाऱ्या नीलगिरीस जाऊन दसऱ्यास बडोद्यास परत आल्या. महाराजांनीं स्वित्झर्लंडाहून आणलेले न्यूफाउंडलंड जातीचे दोन प्रचंड कुत्रे या स्वारींत नीलगिरीस होते. ते पुढें बडोद्यास आणल्यावर तेथील उष्णता न मानवल्यामुळें मरण पावले. पावसाळ्यांत झिंगारा बोट मुंबई बंदरांतच होती. दिवाळी झाल्यावर श्रीमंतांचा विचार कोठें तरी समुद्राची थोडी सहल करण्याचा होता. इतक्यांत दिवाण लक्ष्मण जगन्नाथ व महाराजांचे वडील बंधु आनंदराव गायकवाड सेनापति हे कामानिमित्त मुंबईस गेले होते. त्यांस सहज महाराजांनीं सांगितलें, ' तुम्ही मुंबईस जातांच आहां, तर आगबोट व सर्व व्यवस्था पाहून या. ' पुढें मुंबईस असतां दिवाण साहेबांचें मनांत आलें कीं, आपलें घर अलीबागेस आहे, तेथपावेतों ही आगबोट नेऊन चालवून पाहावी. तशी परवानगी त्यांनीं महाराजांस पत्र लिहून विचारली. दिवाण साहेबांनीं आनंदरावांसहि आपले बरोबर आग्रहानें बोलाविलें. अलीबाग म्हणजे दोन तासांचा प्रवास खरा, पण झिंगाराचा कॅप्टन म्हणाला, 'मला अलीबाग बंदराची माहिती नाहीं, म्हणून दुसरा कोणी माहितगार नावाडी बरोबर पाहिजे.' दिवाणसाहेब सर्व तयारीनिशीं आगबोटीवर चढल्यावर ही अडचण उपस्थित झाली. तेव्हां दुसरा इसम शोधण्यांत वेळ न घालवितां ते त्या कप्तानास म्हणाले, ' मला बंदराची माहिती आहे, मी तुम्हांस रस्ता दाखवितों, तुम्ही हलके हलके बोट चालवा. ' त्याप्रमाणें आगबोट अलीबागेस गेली. तें बंदर उथळ, खडकाळ व दगा देणारें आहे. बंदरांत शिरत असतां ती बोट एकदम एका खडकास लागली व अल्पावकाशांत फुटून नाश पावली. सुदैवानें

कोणी दगावले नाहीं. सामानसुमान सर्व तळास गेलें. दिवाण साहेबांना याबद्दल किती दुःख झालें व महाराजांस हें वर्तमान कळविण्यास त्यांस किती अवघड वाटलें हें सांगण्याची गरज नाहीं.

३. लॉर्ड रे.

महाबळेश्वरची आणखी एक आठवण माझे मनावर अजून कायम आहे. ती मुंबईचे गव्हर्नर लॉर्ड रे व महाराज यांजमध्यें झालेल्या सलगीची होय. वरिष्ठ इंग्रज अधिकारी व हिंदुस्थानचे संस्थानिक यांजमध्यें अकृत्रिम स्नेह उत्पन्न होणें जवळ जवळ अशक्यच होय. त्यांतून महाराजांचा स्वभाव मानी व इंग्रज अधिकारी ताठ्यानें वागणारे; असा प्रकार असल्यामुळें उभयतांच्या भेटीचा प्रसंग आल्यास तो बेताबेतानें निभावला म्हणजे मिळविली असेंच सर्वांस वाटतें. परंतु लॉर्ड रे हे खरोखरच मोठ्या उदार मनाचे असल्यामुळें महाबळेश्वर येथें फिरावयास जातांना महाराजांशीं त्यांच्या अनेकवार गांठीं पडून उभयतांमध्यें अत्यंत मोकळेपणानें बोलणीं सुरू झालीं. ह्या योगानें त्यांच्यांत प्रेमादर उत्पन्न झाला, तो लॉर्ड रे यांच्या मृत्यूपर्यंत अव्याहत टिकला. सन १८९० च्या सुमारास लॉर्ड रे मुंबईचा कारभार सोडून स्वदेशीं गेले, आणि नंतर सुमारें २५–३० वर्षें हयात होते, त्या अवधींत महाराजाशीं त्यांचा स्नेहभाव दिवसेंदिवस वृद्धिंगत होत गेला. महाराज इंग्लंडास गेले कीं, त्यांनीं लॉर्ड रे यांचा पाहुणचार घेतला नाहीं किंवा त्यांच्या अनेकवार भेटी होऊन परिस्थितीची चर्चा झाली नाहीं असें बहुधा घडलेंच नाहीं. अनेक नाजुक राजकारणांमध्यें महाराज लॉर्ड रे यांची सल्ला वारंवार घेत, आणि लॉर्ड रेहि कित्येक वेळां त्यांस इंग्लंडांत चाललेल्या राजकारणाची माहिती पुरवीत. महाराज हिंदुस्थानांत असतां ते वारंवार लॉर्ड रे यांस पत्रानें इकडील हकिकती लिहून कळवीत. अडचणीच्या प्रसंगीं पत्रानें आपलें मन हलकें करण्याचें हें एक मोठें साधन महाराजांना होतें. महाराजांना खरा स्नेही जर कोणी लाभला असेल तर ते लॉर्ड रेच होत, असें म्हणतां येईल.

४. पुण्यांतील प्रमुखांच्या भेटी.

न्यायमूर्ति रानडे, डॉ. भांडारकर वगैरे महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध व प्रमुख व्यक्तींचा ओढा महाराजांकडे विशेष असून मुंबई, पुणें, लोणावळें,

महाबळेश्वर वगैरे ठिकाणीं स्वारी असतांना इकडचे पुष्कळ सद्गृहस्थ महाराजांस येऊन भेटत आणि अनेक प्रचलित प्रश्नांवर आपली निर्भीड सल्ला त्यांस देत. सर्वांची भावना एकच कीं, कोणत्याहि बाबतींत महाराजांचें न्यून दिसूं नये; आणि महाराजही त्या सर्वांची प्रेमळ भावनेनें भेट घेत. त्यांचे विचार ते शांतपणानें ऐकत; आणि कांहीं बिकट प्रश्न उद्भवलेला असला तर त्याबद्दल युक्तीनें अशा बाहेरच्या मंडळींचें मत अजमावून पाहण्यास महाराज संकोच करीत नसत. असें करतांनाच त्यांना आपल्या कर्तृत्वानें व विचारी वृत्तीनें प्रत्येकाच्या मनावर आपली छाप चांगली बसविली. गोपाळराव हरि देशमुख, खंडेराव हरि बेदरकर, बळवंतराव अनंत देव, बाळाजी पांडुरंग वगैरे गृहस्थ महाराजांचे भेटीस वारंवार येत आणि महाराजहि त्यांचें अगत्य ठेवीत. या मंडळीस पुष्कळदां भेटण्याचा मलाहि पुढें प्रसंग येई, तेव्हां ते महाराजांच्या स्वभावाबद्दल व जिज्ञासेबद्दल प्रशंसेचे धन्योद्गार काढीत व ते ऐकून मला मोठें कौतुक वाटे. एकदां महाबळेश्वरीं श्रीमंतांची स्वारी असतां अशा कित्येक मंडळीकडे महाराजांकडून आंबे वगैरे फळें पाठविण्यांत आलीं, तीं त्या मंडळीस न पोंहोंचतां मधचेमधें गडप झालीं, अशी वार्ता मागाहून केव्हांतरी महाराजांचे कानीं आली. तेव्हां त्यासंबंधीं तपास करून गुन्हेगारांस शिक्षा करण्याचें प्रकरण कैक दिवस चाललें होतें. एकदां बळवंतराव अनंत देवांनीं मला आपल्या घरीं भोजनास बोलावलें; त्यावेळीं त्यांनीं महाराजांच्या पूर्व कारकीर्दीच्या कितीतरी गोष्टी सांगितल्या; त्यावरून पूर्वींच्या व अलीकडच्या कारभारांत जमीन अस्मानाचें अंतर कसें पडलें आहे हें माझ्या निदर्शनास आलें.

स. १८८९ सालचा मे महिना महाबळेश्वरीं संपल्यावर तेथून स्वाऱ्या निलगिरीस जाण्याचें ठरलें. परंतु निलगिरीस बंगल्यांची वगैरे व्यवस्था लागण्यास महिना लागला, तेव्हां जून महिना पुण्यांत राहून स्वाऱ्या जुलईंत स्पेशल आगगाडीनें रायचूर आर्कोणम् मार्गे नीलगिरीस गेल्या. एकदम लांबचा प्रवास उष्णतेमुळें सहन होणार नाहीं म्हणून वाटेंत थोडथोडे मुक्काम करावे लागले. पण मुक्काम थोडा असला तरी तेथें अगाऊ माणसें पाठवून जागेची व भोजनाची तजवीज संपूर्ण करावी लागे. जुलईंत स्वाऱ्या निलगिरीवर गेल्या त्या ऑक्टोबरांत

परत पुण्यास थोडा मुक्काम करून दिवाळीसाठीं बडोद्यास आल्या. निलगिरीस असतां कित्येक महत्त्वाच्या गोष्टी घडल्या त्या प्रथम सांगितल्या पाहिजेत.

या सालीं श्रीमंत फत्तेसिंहरावास सहावें वर्ष लागलें. त्या प्रसंगानें त्यांच्या विद्याभ्यासाची सुरुवात यथाविधि पाटीपूजा करून महाराजांनीं कै. शंकर मोरो रानडे यांच्या हस्तें करविली. म्हणजे त्या दिवसापासून फत्तेसिंहरावांचा अभ्यास थोडथोडा सुरू झाला; आणि शंकरराव रानडे पुढें लवकरच बडोद्यास आल्या-मुळें शिकविण्याचें काम प्रथम तात्पुरतें मजकडे आलें. दोन प्रहरचें भोजन झाल्यावर सुमारें अर्धा तास पावेतों पलंगावर लेटण्याचा महाराजांचा क्रम होता. त्यावेळीं वर्तमानपत्रें वाचण्याचें काम मी करीत असे. जवळ फत्तेसिंहरावहि असत. मराठी वर्तमानपत्रांतील मोठमोठीं अक्षरें त्यांस दाखवून अक्षरओळख करण्याची सुरवात झाली आणि पुढें बडोद्यास आल्यावर सन १८९० चे आरंभीं राजपुत्र विद्यालयाची नवीन व्यवस्था ठरविण्यांत आली.

निलगिरीस असतां एकदां सायंकाळीं श्रीमंतांची स्वारी रोजच्याप्रमाणें फिरा-वयास गेली असतां वाट चुकून पुष्कळ वेळ परत आली नाहीं. बरोबर एक मानकरी बहुधा आनंदराव पवार होते. फिरत असतां वाट चुकली व अंधार झाला. इकडे रोजच्याप्रमाणें स्वारी परत आली नाहीं, तेव्हां मुक्कामावर मंडळीची मोठी धांवपळ सुरू झाली. बत्या घेऊन लोक चहूंबाजूस शोधण्यास निघाले. रात्रीं १० चे सुमारास स्वारी परत येऊन लोकांच्या मनास निश्चितता आली. असे प्रकार पुन्हा होऊं नयेत अशा विषयीं रीतीप्रमाणें तजविजी करण्यांत आल्या हें सांगणें नकोच.

५. उकिडवे प्रकरण.

पण आणखी एक महत्वाचें प्रकरण यावेळीं घडलें, तें सांगितल्यानें राज्य-कारभारांत महाराजांच्या स्वभावाची सावधगिरी कशी व कां वाढत गेली हें चांगलें लक्षांत येईल. हें उकिडवे प्रकरण आतां बहुधा कोणाच्या स्मरणांतही नसेल. एक दोन वर्षांपूर्वीं उकिडवे नांवाचे पुण्याचे एक उत्साही गृहस्थ शाळा काढण्याच्या उद्देशानें बडोद्यास आले; आणि महाराजांस भेटून व त्याज-

कडून मदतीचें आश्वासन घेऊन त्यांनीं बडोद्यास मराठी—इंग्रजी शाळा काढली. ती सुमारें एक वर्ष चालली. तेवढ्या अवधींत सुमारें दोन हजार रुपये पावेतों मदत त्यांस सरकारांतून पोंचली. परंतु याहून जास्त खर्च येऊन ते पैशाच्या अडचणींत आले आणि शाळा बंद पडली. याकामीं महाराजांनीं योग्य मदत न दिल्यामुळें आपलें फार नुकसान झालें, पुण्याचें हातीं असलेलें काम सोडून आपण बडोद्यास आलों, तेथें जागा घेऊन व शिक्षक वगैरे नेमून शाळा चालू करण्यास आपणांस मोठा खर्च आला, वगैरे सांगून भली मोठी दहावीस हजारांची रक्कम नुकसान भरभाईबद्दल त्यांनीं महाराजांकडे मागितली. या त्यांच्या अवास्तव मागणीकडे कोणी लक्ष दिलें नाहीं; आणि महाराज युरोपांत, महाबळेश्वरीं वगैरे बाहेर ठिकाणीं असल्यामुळें उकिडव्यांना त्यांची गांठ घेतां आली नाहीं. वर्ष सहा महिने पत्रें व अर्ज करून जबाब मिळेना. तेव्हां त्यांनीं वर्तमानपत्रांत लेख लिहून महाराजांची नालस्ती चालविली, आपल्या तक्रारींचें एक भलें मोठें चोपडें छापून तें त्यांनीं वर्तमानपत्रांकडे व ठळक लोकांकडे मुबलकपणें वाटलें. महाराजांस हा प्रकार फारसा ठाऊकच नव्हता. शाळा काढतांना काय प्रकार घडला, त्याचे तपशील सरकारी कागदांत कोठेंहि नमूद नव्हते. महाराजांनीं स्वतःच्या भेटींत उकिडव्यांना काय वचनें दिलीं तीं फक्त उकिडवे व महाराज या दोघांनांच ठाऊक.

शा स्थितींत दिवाण किंवा इतर अधिकारी यांजकडून निकाली जबाब उकिडव्यांस मिळूं शकला नाहीं. त्यांनीं आपलें ताक्रारीचें चोपडें वाटलें, त्यांत आणखी असें लिहिलें होतें कीं, अमुक मुदतीच्या आंत जर मला महाराजांकडून पूर्ण नुकसान भरपाई मिळाली नाहीं, तर आणखी दुसरें चोपडें महाराजांच्या पूर्ण नालस्तीचें छापून आपण सर्व लोकांस वाटूं. आणि अशा रीतीनें महाराजांचा बदलौकिक करून त्यांस आपण नमवूं. या दुसऱ्या चोपडीची एक छापील प्रत सुद्धां त्यांनीं बडोद्यास दिवाणाकडे पाठविली. दिवाणानीं हीं चोपडीं दाखल झाल्यावर तपास करून हुकमाकरितां प्रकरण महाराजांकडे रुजूं केलें. स्वारी नीलगिरीस असतां तें येऊन पोंचलें. त्यावेळीं यशवंतराव बापूसाहेब आठल्ये हे नीलगिरीस महाराजांजवळ चीफ ऑफिसर होते. कोणाच्याहि तक्रारीचा यथान्याय

निकाल करण्यांत हे आठल्ये मोठे कुशल होते. त्यांनीं प्रकरण वाचून महाराजांकडे रुजू केलें. संशय असा होता कीं, उकिडव्यांस आणखी कोणी बडोद्याची मंडळी सामील असावी, त्यांचें एकट्याचें हें काम नव्हे. उकिडवे प्रथम बडोद्यास आले ते शंकरराव रानडे यांच्या ओळखीनें आले; आणि आरंभीं कांहीं दिवस त्यांचा मुक्काम रानडयांकडेच होता. रानडयांचें लेखनकौशल्य सुप्रसिद्धच होतें. उकिडव्यांच्या चोपडयांची भाषा चुरचुरीत व वर्मीं लागणारी असून ती कदाचित् रानडयांनीं लिहून दिलेली असेल असा दिवाणांना संशय होता. आठल्यांनीं प्रकरण महाराजांकडे रुजू केलें, आणि असें सुचविलें कीं, उकिडव्यांस पत्र लिहून 'तुमच्या तक्रारींचा तपास करून निकाल देतों; तोंपर्यंत तुम्ही आपलें दुसरें चोपडें प्रसिद्ध करूं नये असें कळवावें.' महाराजांना या एकंदर प्रकरणानें उकिडव्यांसारख्या यःकश्चित् माणसाचा संताप तर आलाच, परंतु असे निष्कारण घोटाळे राज्यकारभारांत उत्पन्न झाल्यास काय अनर्थ माजतील याची उत्कृष्ट जाणीव उत्पन्न झाली. उकिडव्यांस आठल्यांचें पत्र गेलें, पण तें पोंचण्यापूर्वींच त्यानें आपलें दुसरें चोपडें वाटून टाकल्यामुळें, महाराजांसंबंधानें निष्कारण बोभाटा व्हावयाचा तो झालाच. पुढें स्वारी पुण्यास आली, त्या ठिकाणीं दिवाण, जयसिंगराव आंग्रे, आठल्ये, पेस्तनजी वगैरेंच्या विचारानें उकिडव्यांस निकाली जबाब देण्यांत आला. तो असा कीं, 'शाळा उकिडव्यांनीं खाजगी संस्था म्हणून काढलेली असून तिच्या ८ महिन्यांच्या हयातींत दोन हजारपावेतों मदत सरकारांतून पोंचली, तीच जास्त आहे. आतां बडोदें सरकारांकडून उकिडव्यांना कांहीं एक देणें रहात नाहीं.' असा वजनदार अधिकाऱ्यांच्या सह्यांनिशीं निकाल बाहेर पडला. तेव्हां अर्थातच उकिडव्यांचें तोंड बंद झालें. तपासाअंतीं यांत रानडयांचा कांहीं एक संबंध नाहीं ही गोष्ट सिद्ध झाली. प्रकरण क्षुल्लक, पण त्यापासून महत्त्वाचा बोध मात्र महाराजांनीं घेतला. कोणाहि इसमाची भेट घेतांना किंवा बोलतांना सावधगिरी ठेवणें, कांहीं करार किंवा वचन असेल तर तें लगेच कागदावर नमूद करणें, प्रत्येक व्यवहाराचे व त्यांतील संबद्ध इसमांचे लेख ज्या त्या वेळीं पैदा करून ठेवणें, कोणता व्यवहार कोणत्या खात्यानें पहावा, अर्ज कोणी कसे स्वीकारावे

त्यास जबाब केव्हां कोणी कसे द्यावे, इत्यादि गोष्टींची भरपूर तजवीज आज आपणांस झालेली दिसते, त्याचा पहिला उगम माझ्या मतें बराचसा या उकिडवे प्रकरणानें झालेला आहे. उकिडवे तर गर्वानें इतका फुगून गेला होता कीं, बडोद्यांतून आतां आपणांस भली मोठी रक्कम मिळणार, अशी त्यास खात्री वाटत होती. परंतु वरील निकालानंतर उकिडव्याचें पुनः कोठें नांवसुद्धां ऐकूं आलें नाहीं. मला मात्र तीं उकिडव्याची छापील चोपडी वाचून मनुष्यस्वभाव कळण्यास मोठी मदत झाली. ऐतिहासिक घडामोडींत सुद्धां अनेक खटपटी व तर्कटी लोक उगाच दंगा उसळून देतात आणि आपले महत्त्व वाढवितात, ही गोष्ट ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे.

अशा या मागच्या आठवणी कालानुक्रमानें देऊं लागल्यास त्यांचा पार येणार नाहीं. सबब तो क्रम सोडून जेणेंकरून महाराजांचें एकंदर जीवितसाफल्य अपरिचितांच्या नजरेस येईल असेच कित्येक प्रसंग व व्यक्ती यांचा आतां निर्देश करितों.

६ पहिले सहायक,–पेस्तनजी दोराबजी.

महाराजांच्या आरंभींच्या कारकीर्दींत त्याजवर कोणाच्या शिकवणीचा काय परिणाम झाला हें सांगणें कठीण आहे. एवढें खरें कीं, अमुक एका विशिष्ट इसमाची छाप त्यांचेवर बसली असें कधीं झालेंच नाहीं. तथापि त्यांतल्यात्यांत पाहूं गेलें असतां त्यांचे इंग्रज शिक्षक ईलियट साहेब व खानगीकारभारी पेस्तनजी खंडाळेवाला यांचीं नांवें थोडींबहुत दाखवितां येतील. बादशहा, व्हॉइसराय, गव्हर्नर इत्यादिकांच्या भेटीचे प्रसंग महाराजांस वारंवार येत. तसेंच सार्वजनिक दरबार किंवा समारंभ होत. अशा ठिकाणीं महाराजांचें कोठेंहि उणें दिसूं नये म्हणून नानातऱ्हेच्या सावधगिरीच्या व वर्तनाच्या सूचना ईलियटसाहेब महाराजांस अगाऊ देऊन ठेवीत. राजवाड्यांची बांधणी, आंतील सामानाची नयनमनोहर मांडणी, तसेंच बागा, घोडे, भोजनें इत्यादिकांची पाश्चात्य धर्तीची व्यवस्था यथायोग्य करण्यांत पेस्तनजी खंडाळेवाला यांचा उपयोग महाराजांस चांगला झाला. स्वतः ते विद्वान्, सज्जन, पापभीरु व कनवाळु अंतःकरणाचे असून महाराजांचे सुखास ते प्राणापलीकडे जपत. हे मूळचे एंजिनिअर होते. नाशिक जिल्ह्यांतील कवळा-

ण्याचा वाडा त्यांनीं बांधला. त्यावरून महाराजांना त्यांची कर्तबगारी दिसून आली. आणि पार्शी खानगी कारभारी नसावा अशी कुटुंबांतील वडील मंडळीची इच्छा असतांहि महाराजांनीं त्यांसच खानगी कारभारी नेमिलें. हा कारभार त्यांनीं पुढें बारा पंधरा वर्षें पाहिला. तेवढ्या अवधींत राजवाड्यांतील राहाणी-संबंधानें त्यांनीं प्रचंड क्रांति घडवून आणिली. मेजावरचीं भोजनें, चहापार्टी, संमलनें, खेळ व इतर व्यवसाय जे आखीव कार्यक्रमानें होत असलेले आज आपणांस दिसतात, व ज्यांत व्यवस्था, टापटीप, नियमितपणा इत्यादींची प्रचीति पदोपदीं येते, त्याची पहिली उभारणी पेस्तनजींच्या हातची आहे.

पेस्तनजीस मराठी भाषा व मोडी चांगलें येत असल्यामुळें खानगीच्या कामास त्यांना अडचण अशी कधींच भासली नाहीं. त्यांजवर महाराजाचा मोठा विश्वास होता. परंतु मनुष्य स्वभावाची परीक्षाच करण्याची वेळ आली तर महाराज त्यांस म्हणत, " पेस्तनजी, लबाड लोक गोड बोलून तुम्हांस फसवतील बरं कां ? सावध रहा. " आणि असे प्रकारहि घडल्याशिवाय राहिले नाहींत. बडोद्यास एकदां कोणी एक साधु आले. नानाप्रकारचे चमत्कार करून व भूत—भविष्य वगैरे सांगून त्यांनीं पुष्कळांचीं मनें आकर्षून घेतलीं. पेस्तनजीं-नाही त्यांचा अनुभव आला, आणि त्यांनीं महाराजांस सुचविलें. "आपण एकदां यांची भेट अवश्य घ्या; व आपणांसहि असा अनुभव येतो किंवा नाहीं, तें पहा. " त्यावरून महाराज म्हणाले, " मी त्यांची गांठ घेईन, परंतु तुमच्याप्रमाणें माझा विश्वास त्यांच्यावर बसेल किंवा नाहीं हें सांगता येत नाहीं. " नंतर मध्यें चार दिवस गेले आणि पेस्तनजीच महाराजांकडे येऊन सांगू लागले, " कायहो भोंदू गृहस्थ हा ! काल त्यानें अमक्याचे येथून दहा हजारांचा डल्ला मारून शहरांतून पोबारा केला." महाराज म्हणाले, " कां, मी तुम्हांला प्रथमच सावध रहाण्यास सांगितलें होतें ?" पेस्तनजी पुढें सेवानिवृत्त होऊन पुष्कळ वर्षें जगले. महाराजांचा त्यांचेवरील लोभ अखेरपर्यंत अविच्छिन्न कायम होता.

७. पूर्वायुष्यांतील ममती व अवचितराव.

वयोमान, प्रकृति, परिस्थिति वगैरे कारणांनीं मनुष्याच्या वृत्तींत व व्यवसा-यांत नेहमींच फरक होत जातो. परंतु मोठ्या व प्रमुख व्यक्तींच्या ठिकाणीं हे

फरक कोणत्या कारणानें कसे पडत गेले; हें सूक्ष्म निरीक्षणानें नमूद करणें, हा एक मानसशास्त्राचा मनोरंजक भाग गणला जाईल. महाराजांना मी प्रथम पाहिलें, तेव्हां त्यांचें वय २५ वर्षांचें होतें. तेव्हांपासून त्यांची वृत्ति दर दहा पंधरा वर्षांनीं कसकशी पालटत गेली, हें सहज लक्षांत येतें. डबक्यास सालोसाल होणारी डुकराची व चित्याची शिकार, सोनगडच्या रानांतील तापी तीरावरच्या शिकारी, कोजागरीस किंवा दिवाळींत चालणारे सोंगठयांचे खेळाचा गोंगाट, उमरठच्या वाळवंटावर किंवा मकरपुऱ्यास होणारे आटयापाटयांचे डाव, होळीच्या रंगांतील बंबाची खेचाखेंच व स्नानें, हुडर्यांचे शेतांतील उपहार, महाबळेश्वर वगैरे ठिकाणचीं वनभोजनें इत्यादि व्यवसाय एकामागून एक आठवले म्हणजे मनाची स्थिति चमत्कारिक होते. महाराजांचे सभोंवार वावरणारा मानकरी मंडळींचा, आप्तेष्टांचा व नोकरचाकरांचा घोळका त्यावेळीं केवढा असे त्याची कल्पना केल्यास त्यावेळच्या मानानें आजच्या स्थितींत किती फरक झाला आहे हें लक्षांत येईल. आटयापाटयांच्या खेळांत एका बाजूस महाराज व दुसऱ्या बाजूस उखाजीराव काकासाहेब यांनीं भिडू वांटून घ्यावयाचे आणि अखेरपर्यंत मोठया चुरसीनें खेळ चालावयाचा. मुलें लहान असतां होळीच्या वगैरे निमित्तानें कांहीं वर्षे सोंगें आणून करमणूक करण्याचा व्यवसाय सालोसाल चालू होता. त्यांत सर्व लहान मोठे लोक निरनिराळीं सोंगे घेत; आणि कित्येक सोंगें तर अत्यंत बेमालूम होत. असे हे बाह्य व्यवसाय कितीहि झाले तरी सदैव आनंदी व मोठी करमणूक करणारी व्यक्ति म्हणजे अवचितराव होत. त्यांस चिडविल्याशिवाय महाराजांस क्षणभर चैन पडावयाचें नाहीं; आणि एकदां अवचितराव चिडले व अक्राळविक्राळ तांडव व आरडाओरड करूं लागले, म्हणजे महाराजांचे हंसे अगदीं अनावर होत असे. तसें हास्य अलीकडे कोणास पाहावयालासुद्धां मिळायचें नाहीं. कशाही स्थितींत करमणूक करणारा प्राणी म्हणजे अवचितराव. हंसायला उशीर नाहीं, कळवळ्यानें डोळ्यांस अश्रू येण्यास उशीर नाहीं. कीं रागाच्या आवेशांत आतां हे काय करतात याची धास्ती वाटल्याशिवाय राहयची नाहीं. बायकामुलें लहानमोठे अधिकारी कोणी असोत. अवचितराव सर्वांशीं अत्यंत समरस होत, आणि सर्वांचें त्यांजवर प्रेम

असे. अवचितराव गेले तेव्हां बडोद्यांतला एक आनंदी पुरुष मावळला असेंच सर्वांस वाटलें. ते एक जिवंत आठवणींचा कायमचा झराच होते.

८. सुखाचा उच्च बिंदु.

चित्तवृत्ति पूर्णपणें ताब्यांत ठेवण्याचें कसब महाराजांइतकें बहुधा दुसऱ्या कोणास कधीं साधणार नाहीं. त्यांच्या अंतःकरणांत काय चाललें आहे, याची दाद ते कोणास सुद्धां लागूं देत नाहींत. त्यांस हंसविण्याचा प्रयत्न करून मी मी म्हणणारांनीं हात टेकले आहेत. प्रकृति खालावत चाललेली, कौटुंबिक निराशा व राज्याची काळजी इत्यादि कारणांनीं अलीकडे तर त्यांची वृत्ति पूर्वींच्या मानानें विशेषच उदास दिसते. त्यामुळें पूर्वींची त्यांची मनोवृत्ति किती आनंदी होती याची कोणास कल्पनाही नसेल. मला एक प्रसंग त्यांच्या अत्यंत आनंदी वृत्तीचा चांगला आठवतो. स. १९०० सालची गोष्ट. फेब्रुवारी महिन्यांत राजकन्या इंदिराराजे यांचा वाढ दिवस होता. आदल्या वर्षीं श्री. फत्तेसिंहराव मॅट्रिक परीक्षा उत्तीर्ण होऊन त्यांच्या सन्मानार्थ आनंदोत्सव कैक दिवस चालू होते. दुसरे दोघे राजपुत्र जयसिंहराव व शिवाजीराव दोघेही अत्यंत चलाख बुद्धीचे, बारा व दहा वर्षांचे सर्व बडोद्यास कौतुकास्पद वाटत होते. या त्रिवर्ग राजपुत्रांस पुढील अभ्यासासाठीं इंग्लंडास नेण्याचा विचार चालू होता. या सालीं पॅरिस येथें जंगी प्रदर्शन भरावयाचें असून तें पाहण्याची संधि वायां घालवूं नये असें महाराजांस वाटत होतें. आठ वर्षांची हसतमुख राजकन्या इंदिरा राजे, आपल्या मुग्ध बाललीलांनीं सर्वांचीं अंतःकरणें वेधणारी होती. त्यांचे धाकटे बंधू धैर्यशीलराव सात वर्षांचे दुर्दमनीय खेळाडू वृत्तीचे महाराजांचे पंचम अपत्य असून इंदिराराजांचा तो वाढदिवस प्रत्येकास आपलाच आहे असें वाटत होतें. खुद्द महाराजांचें वय ३७ वर्षांच्या ऐन उमेदीचें; राज्य कारभारांतील पहिल्या अडचणींचें निरसन होऊन सर्वत्र त्यांची छाप उत्कृष्ट बसलेली, असा तो दिवस पुष्कळ अर्थांनीं महाराजांच्या आयुष्यांतील परमोच्च सुखबिंदूचा होता. सायंकाळीं श्रीमंतांची स्वारी या सर्व पांच अपत्यांसह चार घोडयांचे रथांत बसून शहरांतून फिरून आली. त्याप्रसंगीं मी त्यांचे बरोबर बगींत होतों,

महाराजांचे मुखावर आनंदाचे भरतें आलेलें स्पष्ट दिसत होतें, आणि त्यांस साजेसेंच मुलांच्या लीलांचे व पुढील आशेचे विनोद व संवाद गाडींत चालू होते. बोलण्याचे ओघांत राजा दशरथ व त्याचे मुलगे यांच्या कथांची उजळणी झाली. सायंकाळीं साताचे सुमारास स्वारी विश्वामित्रीपुलावरून कमिटीबागेत गेली. तेथें बगी उभी करून महाराज व मी सुमारें मैलभर पायीं चाललों आणि पुन: बगींत बसून स्वारी राजवाड्यांत परत आली. तो हृदयंगम देखावा माझे मनांत अद्यापि वावरत आहे. पुढील परिपोष त्यावेळीं कालोदधींत गडप होता, तो आतां आपल्यास अवगत आहेच. संसार हा असा आहे.

अल्पवयी मुलांची संगत महाराजांना अतिशय आवडते. स्वत:चीं मुलें, नातवंडें अल्पवयी असतां ते त्यांचे किती तरी लाड करितात. पुष्कळदां त्यांचें किती कौतुक करूं असें त्यांस होऊन जातें. त्यांजबरोबर खेळणें, त्यांस बरोबर फिरविणें, दुकानांत नेऊन त्यांस त्यांचे आवडीचे खेळ किंवा खाऊ विकत घेऊन देणें, हा महाराजांचा नेहमींचाच करमणुकीचा एक प्रकार आहे. त्यांनीं मुद्दाम अनेकवार मुलांमुलींचीं संमेलनें भरवून त्यांस बक्षिसें वाटलीं आहेत. राजपुत्र लहान असतां हे प्रकार वारंवार घडत. एकदां युरोपांत महाराजांनीं चार पांचशें निरनिराळ्या जातींचे भले मोठे खेळ खरेदी करून बडोद्यास पाठविले, आणि परत आल्यावर आप्तेष्टांचीं व इतर पुष्कळशीं लहान मुलें जमवून त्यांस ते खेळ आपल्या हातानें वाटले. महाराजांना अत्यंत आनंद कशांत वाटत असेल तर तो मुलांच्या संगतीतच होय.

९. प्रक्षुब्ध वृत्तीची एक आठवण.

वर्षानुवर्ष महाराजांची चित्तवृत्ति क्षुब्ध झालेली असाहि एक प्रसंग मला आठवतो. लॉर्ड कर्झन यांनीं यूरोपच्या प्रवासाविरुद्ध हिंदी संस्थानिकांस जाहीर फर्मान काढलें त्या योगानें महाराजांचें मन विशेष संतप्त होऊन गेलें. इकडे इंग्रज सरकार संस्थानिकांस सांगतात कीं, तुम्ही आपली सुधारणा करा, आणि अशा सुधारणेचें मुख्य साधन जें प्रवास, त्यास दुसरीकडून आडकाठी घालतात. या बद्दल महाराजांना विशेष चीड आली. कर्झन साहेबांची कारकीर्द चालू असे-

पर्यंत हा एक मुख्य विषय महाराजांचे मनांत जागृत असे. त्या मुदतींत उभयतांमध्यें निरनिराळ्या प्रश्नांवर व संस्थानिकांच्या हक्कांवर जे खलिते गेले आले, ते कधींकाळीं बाहेर येतील तर अलीकडच्या अंतस्थ इतिहासावर पुष्कळ नवीन प्रकाश पडेल. महाराजांनीं त्या फर्मानाचा जोरानें निषेध करून ते मागें घेण्यास लाविलें; आणि अशा रीतीनें कर्झन साहेबांच्या अरेरावीवर जी मात केली, तिच्या स्मरणानें महाराजांच्या संबंधानें पुष्कळ इंग्रज अधिकाऱ्यांचा जळफळाट होतो. खरें पाहातां, हा सर्वच बनाव केवळ दोन जबरदस्त व्यक्तींच्या स्वभाववैशिष्ट्यामुळें उत्पन्न झाला. त्यावरून सार्वभौम इंग्रज सरकाराबद्दल महाराजांचा आदर यत्किंचितूही कमी झाला नाहीं.

१०. उद्योग हाच जीवनाचा हेतु.

या जगांत लहानापासून थोरांपर्यंत स्वार्थ परिपूर्ण भरलेला आहे. त्यांतून ज्याचे हातीं दुसऱ्याचें बरें वाईट करण्याची पूर्ण सत्ता असते, त्याचे जवळ मतलबी व खटपटी लोकांचा घोळका जमल्याशिवाय राहत नाहीं. प्रत्येक असामी कोणत्याना कोणत्या उपायानें महाराजांचें मन प्रसन्न करून अगर त्यांजवर आपली थोडी बहुत छाप बसवून स्वार्थ साधण्यास टपलेला असतो. ही मानवी वृत्ति यथायोग्य ओळखून सर्वांना न्यायानें व समान भावनेनें वागविण्याची कठिण शैली जर कोणास चांगली साधली असेल तर ती या महाराजांसच होय. मल्हाररावांचे कारकीर्दींत लोकांच्या खटपटी वृत्तीस केवळ ऊत आला होता, तो या महाराजांनीं अल्पावकाशांत नाहींसा केला. संबंध येणाऱ्या मंडळींच्या मनांतील कावा अचूक ओळखावा असा महाराजांनींच. आणि त्यांत आश्चर्य हें कीं, ज्याचा अंतस्थ हेतु असा हुडकून काढावयाचा असेल, त्यास महाराजांच्या मनांतील संशय कधींही कळून येणार नाहीं. उलट त्यास आपलें कसब चालविण्यास भरपूर संधि मिळावी; परंतु योग्य प्रसंग येतांच त्यास असा फटकारा लगावतील, कीं त्याची आठवण त्या इसमास जन्मभर राहावी. एका गृहस्थास महाराजांनीं प्रोबेशनर म्हणून नोकरींत घेतलें आणि कांहीं तरी सटर फटर काम त्यास सांगितलें. त्यामुळें तो गृहस्थ अत्यंत नाराज झाला. त्यास वाटलें, आपली योग्यता मोठी असतां लगोलग महाराजांनीं आपणास मोठें काम

द्यावें. हें महाराजांस समक्ष भेट घेऊन कळविण्याचा त्यांनीं प्रयत्न चालविला; आणि भेटीची आतुरता ठेऊन ते वारंवार वाड्यांत जाऊं लागले. असें महिना पंधरा दिवस चालल्यावर एके दिवशीं स्वारी बाहेर जाण्यासाठीं जिना उतरून खालीं आली असतां या गृहस्थांनीं पुढें होऊन मुजरा केला. त्याप्रसंगीं महाराजांनीं त्यांची अशी कांहीं कानउघाडणी सर्वांदेखत केली कीं, त्यांस व जवळच्यांस मोठें अवघड वाटलें. महाराज म्हणाले, 'अहो, माझ्या भेटीसाठीं वाड्यांत येऊन इतके दिवस जो काळ तुम्ही व्यर्थ घालविला, तो तुम्हास दिलेल्या कामास लावून तुम्ही आपले वरीष्ठाचा योग्य अभिप्राय मिळविला असता तर माझ्या मनांत तुमची लायकी जास्त चांगली भरली असती. परत जा, उद्योग करून लायकी पैदा करा, आणि मग तुमचें काम रीतसर रुजू होऊं द्या, म्हणजे मी काय करणें तें करीन. नुसत्या अशा भेटी पासून तुम्हांस कांहीं फायदा होणार नाहीं.' अशा रीतीनें महाराजांनीं सर्वांस उद्योगास लावून त्यांच्या ठिकाणीं कर्तव्याची जाणीव उत्पन्न केली आहे. यामुळें खटपटी लोकांचे मतलब आपोआप नाहींसे झाले. स्वतः दिवसभर कामांत राबून दुसऱ्यांसही ते राबवूं लागले.

खटपटी लोकांच्या कारवाईनें जगांतील व्यवहार कसे बिकट होतात आणि त्यामुळें प्रसंगीं राज्यनाशासारख्या आपत्ती राष्ट्रावर कशा कोसळतात, याची पूर्ण जाणीव महाराजांस झाल्यामुळें; ते पुष्कळसे एकांतप्रिय होऊन उद्योगांत निमग्न राहूं लागले. पुष्कळसे लोक स्वार्थासाठीं श्रीमंतास चिकटूं पाहतात, पैशाचा मतलब नसेल तर कोणी कोणास ढुंकून विचारणार नाहीं, हा अनुभव येऊन जवळ वावरणारा नोकराचाकरांचा आरंभींचा घोळका त्यांनीं सर्व मोडून काढिला, आणि कामाचा लकडा स्वतः होऊन लावून घेतला. त्यामुळें काम हेंच त्यांचें जीवन होऊन बसलें आहे. श्रीमंत फत्तेसिंगरावांच्या शेवटच्या आजारांत अखेर-पर्यंत महाराज सारखे काम पाहत होते. शेवटच्या दोन तीन दिवसांत निराशा वाटूं लागली तरी महाराजांनीं तळमजल्यावर काम करीत बसावें, आणि दर पंधरा मिनिटांनीं किंवा अर्ध्या तासानें तिसऱ्या मजल्यावर जाऊन प्रकृति पहावी.

असा क्रम चालू असतां एक गृहस्थ महाराजांस म्हणाले, " धन्य आहे आपल्या या धैर्याची व उद्योगाची, कीं अशा स्थितींत आपण आपलें मन ताब्यांत ठेवून नेहमींचीं कामें सुरळीत चालवितां ! " महाराजांनीं उत्तर केलें, ' अहो, हा उद्योग पाठीवर आहे म्हणूनच मी जगूं शकतों. उद्योग नसेल तर मनुष्यानें जगायचें तरी कसें ? '

११. महाराजांचें ग्रंथकर्तृत्व व अप्रतिम वक्तृत्वाचे कांहीं प्रसंग.

नुकतेंच महाराजांनीं कोल्हापुरच्या संमेलनाचें अध्यक्षपद स्वीकारिलें. त्या वेळीं त्यांच्या साहित्यसेवेचें विवेचन करितांना एका विद्वान् गृहस्थांनीं, असें लिहिलें होतें कीं, ' सीझरपासून सुलतान पर्यंत ' या एका पुस्तका पलीकडे महाराजांचे हातून ग्रंथनिष्पत्ति झालेली नाहीं. हें विधान वस्तुस्थितीशीं विरुद्ध आहे. पुस्तकरूपानें वाचकांचे हातीं ग्रंथसंभार पडेल तेवढीच एखाद्या व्यक्तीची वाङ्मयसेवा मानल्यास अनवस्था प्रसंग येईल. आजन्मांत लहानशा पन्नास कवनांचें ग्रे कवीनें जें भांडवल निर्माण केलें, त्याची बरोबरी छापी कागदांच्या ढिगाऱ्यांना कधींही येणार नाहीं. हें तत्त्व ध्यानांत घेतल्यास खुद्द साहित्य विषयांतही महाराजांची कामगिरी अत्यंत उच्च दर्जाची गणावी लागेल. महाराजांचा सर्व राज्यकारभार कायद्याबरहुकूम व्यवस्थित लेखांनीं व नियमांनीं चाललेला आहे, हें महशूर आहेच. त्यांच्या पन्नास वर्षांच्या कालावधींत खुद्द महाराजांचे हातून इंग्रजी, मराठी व गुजराती मिळून निदान पन्नाससाठ हजार अखेरचे हुकूम बाहेर पडले असें म्हणतां येईल. सर्वच हुकूम एका आकाराचे नाहींत. कित्येक दहावीस पानांचे लांबलचक तर कित्येक चारदोन शब्दांचे लहान आहेत. हे सर्व हुजूरहुकूम म्हणजे एक अत्युच्च प्रकारचें प्रचंड वाङ्मय मुद्दाम विचारपूर्वक निर्माण केलेलें आहें. वर्तमानपत्री जागा भरून काढण्याच्या मासल्याचें नव्हे. त्यांतला प्रत्येक शब्द जेथल्यातेथें योजून प्रत्येक हुकमाचा एकंदर कारभारावर काय परिणाम होईल, याचा दूरवर विचार करून आणि सर्वत्र सारखी नजर पुरवून खोंचदार वृत्तीच्या भावनेनें हें वाङ्मय निष्पन्न झालें आहे. एवढे हुजूर हुकूम दृष्टीपुढें ठेविले तरी त्याची राष्ट्रीय वाङ्मयांत उच्च प्रकारची भर पडेल,

अशा लायकीचे ते आहेत; आणि लाख पन्नास हजार इसमांनीं तरी ते वाचले गेले आहेत, हें लक्षांत घेतल्यास त्यांचा परिणामही तसाच व्यापक झाला आहे यांत संशय नाहीं. बाहेरचे उत्कृष्ट ग्रंथ तरी कितीसे वाचले जातात ! शिवाय महाराजांचा खासगी पत्रव्यवहार व भाषणसंग्रह यांचा आणखी एक विस्तार आहे तो वेगळाच. या सर्व लेखनांत परकी शब्द काढून स्वभाषा वृद्धिंगत करण्याचा प्रयत्न कसोसीनें केलेला आहे.

पण हें सर्व वाङ्मय आगाऊ विचारानें मुद्दाम बनविलें असें म्हणतां येईल. परंतु केवळ प्रसंगाच्या स्फूर्तीनें म्हणजे आगाऊ तयारी न करतां सहजगत्या आत्यंतिक कळकळीनें जे विचार महाराजांचे मुखांतून व्यक्त झाले, त्यांत तर त्यांचें अंतःकरण पूर्णपणें ओतलेलें दिसेल. मात्र असें वाङ्मय कायमचें टिकूं शकलें नाहीं. व्हाइसरायांचे पाहुणचारांत ठराविक पद्धतीचीं आगाऊ तयार केलेलीं भाषणें वाचलीं जातात, त्यापेक्षां सहजगत्या ओघानें बाहेर येणारे अंतःकरणाचे उद्गार किती मोलवान असतील हें गेल्या (म्ह. स. १९३२ सालच्या) डिसेंबर ता. १३ तारखेस व्हाइसरायांच्या मेजवानीचे वेळीं झालेल्या महाराजांचे भाषणावरून लक्षांत येईल. अशीं प्रसंगाच्या ओघानें झालेलीं महाराजांचीं कित्येक भाषणें, किती परिणामकारक झालीं, हें मीं पुष्कळदां पाहिलें आहे. स. १९०१ सालीं स्वारी नैनीतालहून परत येत असतां अलीगड येथें युनिव्हर्सिटीकडून त्यांचा सन्मान झाला. पानसुपारी झाल्यावर श्रीमंतांनीं एक तास पावेतों इंग्रजींत भाषण केलें. त्यांत हिंदु मुसलमान या उभय समाजांस त्यांनीं जो उपदेश केला, तो अत्यंत हितावह होता. उभय धर्मांच्या उच्च भावनांचें सारच त्या भाषणांत ओतलें गेलें. उभयतांनीं आपल्या या पतित मायभूमीची मनोभावें सेवा करून तिला भूतलावरील राष्ट्रांत उच्च पद मिळवून देण्याचा झटून प्रयत्न करावा, हा त्या भाषणाचा मतलब ध्यानांत आणल्यास हल्लींच्या अनिष्ट स्थितीचें महाराजांस आगाऊ स्वप्नच पडलें होतें कीं काय, असें वाटल्याशिवाय राहत नाहीं.

असे आणखीही कित्येक प्रसंग मला आठवतात. दहा पांच वर्षांपूर्वीची गोष्ट असावी. बडोद्यांतील क्लबाकडून महाराजांस रात्रीं मेजवानी झाली. त्याप्रसंगीं

प्रकृतीचें अस्वास्थ्य असतांही त्यांनीं पन्नास वर्षांपूर्वीचें बडोदें व आजचें बडोदें य संबंधानें सुमारें एक तास पावेतों भाषण करून युरोपच्या प्रवासाचे व पूर्वीच्या बडोद्याच्या स्थितीचे स्वतःचे अनुभव वर्णन केले, ते अद्यापि कित्येकांच्या अंतःकरणांत अगदीं ताजे असतील. बडोद्याकरितां महाराजांनीं काय केलें, याचें उत्कृष्ट चित्र त्या भाषणांत उमटलें होतें. त्या दिवशींच्या भोजनांत अनेक गोष्टींची पुष्कळच कमतरता होती, पण ती महाराजांच्या त्या भाषणानें पार नाहींशी झाली.

१२. हंसस्वरूपस्वामी.

पण याच मासल्याचा आणखी एक प्रसंग मला आठवतो. तो तर बडोद्याचे इतिहासांत कायमपणें टिकण्यासारखा आहे. ' हंसस्वरूप स्वामी ' या नांवाचे एक विद्वान संन्यासी वीस पंचवीस वर्षांपूर्वीं बडोद्यांत आले होते. ते येण्यापूर्वीं थोडे दिवस आर्यसमाजी साधु नित्यानंद व विश्वेश्वरानंद हे बडोद्यास येऊन त्यांचीं तेथें प्रगतिपर भाषणें होऊन गेलीं होतीं. मागाहून हंसस्वरूप आले. त्यांची विद्वत्ता जरी नित्यानंदाचे मानानें बेताचीच होती, तरी त्यांचा आवाज महासागरासारखा प्रचंड व प्रशान्त, वाणी रसवती, इंग्रजी, हिंदी व संस्कृत भाषांवर अप्रतिम प्रभुत्व, इत्यादि कारणांनीं त्यांचीं भाषणें शहरांत फार गर्जून गेलीं. आपला सनातन धर्म फार थोर आहे, तो पाश्चात्य सुधारणेनें उगाच विकृति होत आहे, सबब ही नवीन सुधारणा आपण अगदीं दूर ठेविली पाहिजे, अशा धर्तीचीं अनेक भाषणें लाखो श्रोत्यांच्या समुदायापुढें होऊन पाश्चात्य ज्ञानाविरुद्ध स्वामींनीं लोकांचे मनावर जबरदस्त ठसा उत्पन्न केला. त्यांचीं व्याख्यानें उघड्या मैदानावर सायंकाळीं सहा वाजतां सुरू होऊन आठ साडे आठ वाजतां संपत[१]. स्वामींची हीं दहा व्याख्यानें म्हणजे पर्यायानें महाराजांच्या उपक्रमास एक प्रकारचें आव्हानच होतें. कारण महाराज पाश्चात्य सुधारणेचा पुरस्कार करणारे, जुन्यांत चांगलें असेल तें टिकवून त्यांत नवीन भर घालणारे असल्यामुळें, त्यांच्या या वृत्तीस स्वामींच्या व्याख्यानांनीं बरेंच विरजण पाडलें. ही गोष्ट महाराजांच्या अंतःकरणांत उतरली. उलट महा-

---

१ हीं दहा व्याख्यानें दामोदर सांवळाराम यंदे यांनीं त्याच वेळीं छापून प्रसिद्ध केलीं आहेत.

राजांकडे शिफारशी आल्या कीं, 'आपण हीं व्याख्यानें मुद्दाम ऐका.' तें मान्य करून महाराजांनीं त्या स्वामींचीं चारपांच व्याख्यानें लक्ष्मीविलासच्या आरसेमहालांत करविलीं; आणि त्यांस शहरांतलि सर्व सुबुद्ध गृहस्थांस आमंत्रणें केलीं. हीं व्याख्यानें रात्रीं नऊपासून साडेदहापावेतों चालत. फळा वगैरेच्या साह्यानें स्वामींनीं सनातन धर्माची अत्यंत मोठी महती विशद करून सांगितली. व्याख्यान प्रसंगीं आरसेमहाल व सभोंवतालचीं दालनें गच्च भरून जात असत. एकदोन व्याख्यानांतच महाराजांस कळून चुकलें कीं, स्वामींची विद्वत्ता व वाचन अगदीं बेताचें आहे. केवळ वक्तृत्वाच्या ओघावर ठरीव पद्धतीच्या व्याख्यानांनीं ते श्रोत्यांस तल्लीन करतात. त्यांचें विवेचन एकदेशीय असून समाजास भुरळ पाडणारें आहे. पांच दिवस महाराजांनीं स्वामींस मनमुराद बोलूं दिलें. कीं, मागाहून यांस आपलें कांहीं बोलायचें राहून गेलें अशी सबब राहूं नये. शेवटच्या दिवशीं स्वामींनीं उपसंहार करून दहाचे सुमारास आपलें भाषण संपविलें. तेव्हां यावर आतां महाराज स्वतः कांहीं बोलतील अशी कोणाची अपेक्षा नव्हती. परंतु महाराजांनीं श्रोत्यांस सूचना केली कीं, कोणास कांहीं बोलणें असल्यास बोलावें. परंतु दुसरे कोणी बोलनात. तेव्हां तेच स्वतः बसल्या जागेवरून बोलूं लागले. त्यांत स्वामींच्या प्रत्येक मुद्यास प्रत्युत्तर देऊन तो त्यांनीं सप्रमाण विचारसरणीनें खोडून काढला. आपला सनातन धर्म मूलतः थोर आहे, पण त्यास अनेक कारणांनीं वैगुण्य आलें आहे, तें आपण पाश्चात्य ज्ञानानें नाहींसें करून पुनः आपल्या धर्माचें उच्च पद स्थापन केलें पाहिजे, अशा आशयाचें प्रतिपादन केलें. तें इतकें सुंदर व विचारशक्तीस पटणारें झालें कीं, रात्रीं बारा वाजून गेले याचें कोणास भानसुद्धां राहिलें नाहीं. स्वामींनीं एक महिन्याच्या उद्योगांत उत्पन्न केलेला परिणाम महाराजांनीं सहज खोडून काढिला. महाराजांचें भाषण इंग्रजींत झालें. पूर्वी सूचना नसल्यामुळें तें कोणी लिहून घेतलें नाहीं, याबद्दल आम्हां पुष्कळांस मागाहून मोठा खेद वाटला. व्याख्यानाचे प्रसंगास मी बहुधा कागद पेन्सिल घेऊन बसत असे. पण त्यादिवशीं स्वामींचेंच व्याख्यान चालावयाचें असून महाराज बोलतील असा संभव नसल्यामुळें माझ्याजवळ तयारी नव्हती. आपलें भाषण कोणी लिहून घेतलें नाहीं याबद्दल महा-

राजांसहि मागाहून वाईट वाटलें. येणेप्रमाणें त्या दिवशींचा तो अपूर्व रंग त्याच ठिकाणीं विराम पावला. विद्वत्तेची ही सर्व कमाई महाराजांनीं सतत परिश्रमानें व अभ्यासानें पैदा केलेली आहे. भाण्डारकराचीं संस्कृत पुस्तकें, मराठी कवींच्या नानाविध कृती, शुद्धलेखन, व्याकरण, मुख्य मुख्य शास्त्रांचीं मूलतत्वें इत्यादि विषयांचा अभ्यास त्यांनीं निश्चयाच्या परिश्रमानें प्रौढपणीं केलेला आहे. टाकीचे घाव सोसून त्यांनीं देवकळा प्राप्त करून घेतली आहे. मुंबईंत आमांशानें आजारी असतांना अज्ञान दासानें केलेला तानाजी मालुसऱ्याचा पोवाडा त्यांनीं चार सहा तासांच्या एका बैठकींत मजकडून वाचवून व समजून घेतला. त्यांचा एकंदर अभ्यास अत्यंत व्यापक व बहुविध आहे, ही गोष्ट त्यांनीं वाचलेल्या पुस्तकांतील खुणांवरून सहज व्यक्त होते. इंग्रजी भाषेचा व वक्तृत्वाचा अभ्यासही त्यांनीं पद्धतशीर केलेला आहे.

१३. सुंदर इमारतींचा शोक.

महाराजांचा एक आवडता व्यवसाय ठळकपणें दाखवितां येईल. तो इमारतींचा शोक हा होय. सुंदर इमारतींची त्यांना मनापासून आवड आहे. स्वत: अनेक सूचना देऊन निरनिराळ्या इमारतींचे नकाशे त्यांनीं तयार करविले. ते तयार झाल्यावर जाणत्या मंडळींशीं त्यांची चर्चा करणें, खर्चाची मंजुरी देऊन कामें सुरू झाल्यावर तीं स्वत: वारंवार जाऊन पहाणें, हा श्रीमंत महाराजांना एक मोठा हव्यास असून अशा बांधकामांच्या परीक्षणांत त्यांचे तासांचे तास सहज निघून जातात. आणि भूक तहानसुद्धां तें विसरतात. बडोदें शहराची हल्लींची रचना अशा कैक वर्षांच्या श्रमानें व निदिध्यासानें सर्वथा नवीन सिद्ध झाली आहे. लहानशी पोलिस चौकी किंवा पांचपन्नास मुलांची खेडयांतील लहानशी शाळा बांधावयाची असली तरी ती थोडक्यांत नयनमनोहर कशी करतां येईल यांत महाराजांचें अंत:करण मग्न झालेलें असतें.

१४. बावन वर्षांच्या कारकीर्दींतील दिवाण.

महाराजाचा जन्म ता. ११-३-१८६३ रोजीं होऊन वयाचीं बारा वर्षें झाल्यावर ता. २७-५-१८७५ रोजीं दत्तविधानपूर्वक त्यांस बडोद्याची गादी

मिळाली; पण राज्यकारभाराचे अधिकार मिळण्यास अवकाश होता. सहा वर्षें विद्याभ्यास होऊन तयारी झाल्यावर त्यांस परिस्थितीची ओळख पटली आणि मालकाची जबाबदारी शिरावर घेण्याचें साहस त्यांनीं केलें. इंग्रज सरकारनें ता. २८–१२–१८८१ रोजीं राज्याचे संपूर्ण अधिकार त्यांचे स्वाधीन केले. तेव्हां हीं राज्यसूत्रें आज बावन वर्षें ते वर्धमान करामतीनें अविच्छिन्न चालवीत आहेत. व्हिक्टोरिया राणी किंवा औरंगजेब बादशहा, अशीं अपवादात्मक उदाहरणें सोडलीं, तर आपल्या एतद्देशीय राज्यकर्त्यांत कारकीर्दीच्या काळांत या महाराजांचा क्रम फार वर लागेल. अलीकडील मराठे राजवंशांत यांच्याइतकें दीर्घायुष्य फार थोडयास लाभलेलें आढळेल. सातारकर छत्रपती किंवा त्यांचे पेशवे बहुतेक अल्पायुषीच झाले.

बावन वर्षांच्या या अवधींत महाराजांचे बारा दिवाण झाले. म्हणजे सरासरीनें चार पांच वर्षांनीं दिवाण बदलावा असा त्यांचा क्रम दिसतो. निरनिराळ्या खात्यांचे मुख्याधिकारीहि अशाच क्रमानें बदलत असल्याचें दिसून येतें. तथापि, स्वतःच सर्व कामें उरकण्याची धमक महाराजांनीं बाळगिल्यामुळें त्यांच्या दिवाणांस विशेष महत्व असें कधीं आलेंच नाहीं. पुष्कळसे राज्यकर्ते दिवाणांवर सर्व कारभार सोंपून आपण बरेचसे निश्चिंत व स्वस्थ राहतात, तसा प्रकार यांनीं कधीं केला नाहीं. राज्यकारभाराव्यतिरिक्त दुसरा आवडीचा किंवा कालक्रमणेचा विषय त्यांनीं कधीं स्वीकारला नाहीं. दिवाण म्हणून एक इसम संस्थानिकांकडून मुक्रर करून घेण्याचा प्रघात इंग्रजी अंमदानींत ठरला गेला, त्यास अनुसरून बडोद्यांत दिवाणाचें महत्व राहिलें इतकेंच. बाकी दिवाणांचे अधिकार कारणपरत्वें दुसऱ्यांसही देण्यांत येतात.

बावन वर्षांच्या या दीर्घकालाकडे विहंगम दृष्टीनें नजर फेकली, तर महाराजांची पहिली शिकाऊ वृत्ति स. १८९५ त मणिभाई जसभाई यांच्या अखेरीस संपली असें म्हणतां येईल. तदुत्तरच बडोद्याची व एकंदर राज्याची मुख्य सुधारणा झाली आहे. स: १८९५ पासून सुमारें स. १९२० पावेतोंची पंचवीस वर्षें अत्यंत कष्टाळुपणांत गेलीं. राजपुत्र जयसिंहरावांचे लग्नांत त्यांस

प्रथम संधिवाताचा विकार सुरू झाला, तो प्रथम कित्येक वर्षें हलका राहून उत्तरोत्तर त्यांस फार इजा देत आहे. सावधगिरीनें बागून औषधोपचारांची हेळसांड ते करीत नाहींत, म्हणूनच त्यांचे हातून अद्यापि श्रम घडत आहेत. पण याचा अर्थ असा नाहीं कीं, त्यांनीं आतां निवृत्ति संपादिली आहे. देहानें कोठेंही असले, तरी त्यांचें मन बडोद्यापासून बिलकूल दुरावलेलें नाहीं. त्यांचें मन सदैव कोणत्या ना कोणत्या राज्यकारणाच्या विचारांतच मग्न असतें.

दिवाण किंवा इतर अधिकारी सेवानिवृत्त झाले, तरी ते त्यांजवरील आपला लोभ कमी करीत नाहींत. सर टी. माधवराव निवृत्त होऊन मद्रासेस गेल्यावर अनेकवार महाराजांनीं त्यांजकडे जाऊन त्यांची भेट घेतली आहे. एकदां मला श्रीमंतांनीं नीलगिरीच्या वाटेंतून सर टी. माधवरावांचे समाचारास पाठविलें होतें. काजी शहाबुद्दीन, लक्ष्मण जगन्नाथ, मणिभाई, केरसास्पजी इत्यादिकांच्या भेटी मागाहून महाराजांनीं अनेकवार घेतल्या आहेत. सर्व दिवाणांत दक्षणी दोनच झाले, ते लक्ष्मण जगन्नाथ वैद्य व धामणस्कर हे होत. श्रीनिवास राघवायंगार, व रोमेशचंद्र दत्त यांचीं नांवें विद्वत्तेच्या संबंधानें विशेष गणलीं जातील.

१५. अनेकांच्या आठवणी हाच जिवंत इतिहास.

महाराजांचा पूर्वायुःक्रम कसा होता, याची हल्लींच्या पिढीस थोडी बहुत कल्पना व्हावी म्हणून मी बऱ्याचशा आठवणी पूर्वकालच्याच येथें दिल्या आहेत. आठवणच करूं लागल्यास चाळीस बेचाळीस वर्षांचा काळ नजरेपुढें येऊन अनेक विषयांची गर्दी उभी राहते. त्यांतून आरंभींच्या कित्येक गोष्टींचा परिणाम माझे निर्विकार मनावर जितका झाला, तसा पुढें पुढें परिस्थितीशीं समरस होत असतां पुढील गोष्टींचा परिणाम टिकाऊ स्वरूपाचा झाला नाहीं. म्हणून मी पहिल्या पहिल्या आठवणीच विशेषतः येथें नमूद केल्या आहेत. त्या योगानें लोकस्मृतींत निद्रा पावलेल्या कित्येक प्रकरणांस पुनः एकवार थोडीशीं जागृति प्राप्त होईल; आणि कदाचित् त्यामुळें खुद्द महाराजांनांही आपल्या पूर्वायुःक्रमाची थोडीशीं उजळणी घडून क्षणभर मनास आराम वाटला तर वाटेल. लिहूं लागलें म्हणजे गतकालीन गोष्टी आठवत जातात. खुद्द महाराज

किंवा महाराणी यांजपेक्षां राजपुत्रांच्याच आठवणींनीं माझें मन भरलेलें आहे. त्यांतच ओघाओघानें राजस्त्रिया जमनाबाई, राधाबाई वगैरेंच्या गायकवाड घराण्यांतील नानाविध व्यक्तींच्या आणि सरदार व अधिकारी वर्गाच्या स्मृती माझे मनावर बिंबलेल्या असून त्यांचा बडोद्याच्या इतिहासास थोडा बहुत उपयोगही होईल असें मला वाटतें. श्रीमंतांचे यूरोपचे प्रवास, नीलगिरी, गुलमर्ग, नैनीताल, मसूरी इत्यादि ठिकाणचे अनुभव व सर्वांहून कांहीं तरी शिकण्याचे किंवा गमतीचे प्रसंग उद्भवले ते आतां मनश्चक्षूं पुढें उभे राहतात. परंतु ते सर्व लिहून काढण्यास आज तरी मला बिलकूल सवड नाहीं. श्रीमंत सयाजीराव महाराजा एवढा जगाचा प्रवास करून अनुभव घेतलेली विद्यमान व्यक्ति आज आपणांस या देशांत दुसरी आढळणार नाहीं. मनुष्यस्वभावाची पारख, व्यवहारदक्षता, मानवी व्यवहारासंबंधानें सावधगिरी, या गुणांचा एकत्रित संचय म्हणजेच महाराजांचे एकंदर जीवन होय असें मला वाटतें. अशा दृष्टीनें या राष्ट्रपुरुषाच्या जीवनाची परिगणना जितक्या निरनिराळ्या लेखकांकडून होईल, तितकी ती आपल्या राष्ट्रास आजकाल हवीच आहे; कारण महाराजांचें जीवनवृत्त म्हणजेच आपल्या राष्ट्राचा पाऊण शतकाचा ठळक व मूर्तिमंत इतिहास होय.

आठवणी

— २ —

(ले.—श्री. आनंदराव वामनराव पवार—मानकरी)

(१) ज्याला आज महात्मागांधींमुळें मोठें महत्त्व प्राप्त झालें आहे, तो जातिभेद निवारणाचा प्रश्न श्रीमंतांनीं माझ्या आठवणीप्रमाणें सन १८८६ मध्येंच म्हणजे चार तपापूर्वींच हातीं घेतला होता. सार्वजनिक भोजनप्रसंगीं तरी जातिभेद पाळूं नयेत असा महाराजांचा कटाक्ष, परंतु तेवढी सुधारणाहि त्यांनीं थोडें लोकांना पुढें नेऊन व थोडें आपण लोकांच्याबरोबर मागें राहून युक्तियुक्तिनें करून घेतली. प्रजेची सुधारणा व प्रजेचें अनुरंजन हीं दुधारी तलवारीसारखीं असतात. तीं दोन्हीं महाराजांना साधलीं हेंच विशेष. जुन्यांना बिचकूं न देतां व नव्यांना बिथरूं न देतां त्यांनीं ज्या क्रमानें पंक्तींतला जातिभेद दूर केला तो असाः—राजवाडयांत ताटपाटांच्या पंक्ती असत त्याऐवजीं खुर्चीमेजांचे खाने सुरू केले. उपाहार असेल तर तोही त्याच पद्धतीचा. अशाप्रसंगीं एकाच दिवाणखान्यांत किंवा शामियान्यांत जातीवार बिछायती किंवा गट ठेवीत. पुढें बिछायत एकच पण मेजें वेगवेगळीं ठेवीत. मेजांतले अंतर कापीत कापीत पुढें शाकाहारी व मांसाहारी एवढीच वेगळेपणाची मर्यादा ठरविली; व सर्व शाकाहारी हिंदु एकत्र व सर्व मांसाहारी हिंदु एकत्र केले. नंतर पार्शी, मुसलमान वगैरे परधर्मीयही हळूहळूं सामील केले. अशा क्रमानें भोजनांतला जातिभेद महाराजांनीं लोपवून टाकला. ह्या क्रमांतलें एकेक पाऊल टाकतांना महाराजांनीं व्यर्थ घाई केली नाहीं, किंवा रेंगाळून मागें राहणाऱ्या शंकेखोरांना काडीचें शासनही केलें नाहीं, हें आजच्या सुधारकांनीं लक्षांत घेण्यासारखें आहे.

× × × ×

(२) बालविवाह अत्यंत अनिष्ट असें अजूनही ब्रिटिश मुलखांत सभा भरवून नटराजन्सारख्यांना लोकांच्या गळीं उतरवावें लागतें. पण १८८६ सालीं उमराठ मुक्कामीं महाराजांशीं माझें जें संभाषण झालें, त्यांत बालविवाहाची

अनिष्टता इतक्या स्पष्टपणें महाराजांनीं माझ्यापुढें मांडली कीं, ती तर मी विसरलों नाहींच; पण महाराजांचें त्या वयांतलें दूरदर्षित्व आठवून अजूनही मी चकित होत असतों.

× × × ×

(३) उमराठचीच गोष्ट निघाली म्हणून सांगतों. उमरेठला समुद्राच्या कांठीं आटापाटया खेळणें महाराजांना फार आवडे. सर्व देशी खेळ ते खेळत व खेळून ते आपला वचक सामनेवाल्यावर बसवीत. सामान्य खेळांतही वचक पाडणारे बालश्रीमंत सर्व हिंदुस्थानच्या राजकारणाच्या खेळांतही वचक पाडतील असें भविष्य तेव्हां कुणीं केलें असतें काय ? आटयापाटयाप्रमाणेंच Long Jump (लांब उडी टाकणें) त्यांना आवडत असे आणि आजही ते इतरांच्यापेक्षां अधिक ' लांब उडी ' मारीत आहेत, हें प्रत्येकाला बसल्याजागीं दिसतेंच आहे.

× × × ×

(४) साध्या चालण्यांतही महाराज इतके सुरेख व इतक्या चपळतेनें चालतात कीं, मीं अजून कोणी तसा चालणारा पाहिला नाहीं. त्यांच्याबरोबर चालणारा कुणीही हडेलहप्पी गडी असू द्या, तो थकून जातो, पण महाराज थकत नाहींत. हा त्यांच्या चालण्याचा मोठा विशेष आहे.

× × × ×

(५) लष्करी खेळांतील त्यांचें प्राविण्य न सांगतांही कळण्यासारखें आहे. कारण बोलूनचालून ते मूर्तिमंत राजेच आहेत. परंतु शिकार करण्याचें कसब सर्वांनाच सारखें असतें असा नियम नाहीं. महाराजांचें मृगयाकौशल्य प्रत्यक्ष पाहण्याचा योग मला जोधपुर मुक्कामीं आला. शिकार रानडुकरांची होती. शिकारी लोकांच्या दोन तुकडया करण्यांत आल्या होत्या. महाराजांच्याच तुकडींत मी होतों. त्यावेळची महाराजांची धीटाई, घोडयावरची मांड, घोडयाची दौड, भाल्याची फेंक वगैरे गोष्टी सांगेन तर मोठें वनविहारपर्वच होईल. मुद्याची गोष्ट इतकीच कीं, त्याप्रसंगीं दुसऱ्या सबंध तुकडीनें तीन डुक्कर मारले तर आमच्या तुकडीपैकीं एकटया महाराजांनीं सात डुक्कर मारले आणि तेही अवघ्या

एका तासांत ! हे आंकडे कुणाच्याही नजरेंत भरतील, पण त्यावेळची महाराजांची मृगयाविहारी मूर्ति माझ्या डोळ्यांत भरली आहे ती कधींही ढळत नाहीं.

× × × ×

(६) मी महाराजांना एकदां विचारलें कीं, आमच्यासारखे अशिक्षित लोक खाशांच्या कामासाठीं ठेवल्यानें खाशांना तकलीफ होत नसेल कां ? महाराज म्हणाले ' ही तुमची चूक आहे. हुद्याचीं कामें करणें केवळ शिक्षणावर अवलंबून नाहीं. शहाणपणावर अवलंबून आहे. बुद्धीचा उपयोग करील तो कुणाच्याही उपयोगीं पडेल.'

× × × ×

(७) खरशेटजी नांवाचे पारशी गृहस्थ बगीखाना कामदाराच्या हुद्यावर होते. तिथें त्यांच्या हांतून कांहीं अक्षम्य चूक झाल्यामुळें ते तात्काळ बडतर्फच व्हायचे; पण तूर्त त्यांची हत्तीखान्यावर बदली करून, एकंदर प्रकरणाची नीट चौकशी करण्याबद्दल महाराजांनीं हुकूम दिला. म्हणजे खरशेटजींचें प्रमादशीलत्व महाराजांच्या नजरेंत ठळकपणें आलें होतें तरी देखील, खरशेटजींनीं हत्तीखान्यांत काम करीत असतांना तिथल्या हत्तींच्या चौकटयांत मोठी नामी सुधारणा करून दाखविली, व ती महाराजांना फार पसंत पडून तिच्याबद्दल महाराजांनीं खरशेटजींना तात्काळ मोठी शाबासकी दिली. खरशेटजींच्या अपराधाचें निराकरण अजून झालें नव्हतें, तरी पूर्वग्रहदुषित न होतां महाराजांनीं मोठया मनानें शेटजींच्या हुषारीबद्दल गुणग्राहकता ताबडतोब दाखविली.

सामान्य सत्ताधीशांच्या वर्तनाहून हें वर्तन मला वेगळें वाटल्यावरून मीं महाराजांना खासगीरीतीनें विचारलें कीं, ज्या इसमानें नोकरींतून बडतर्फ होण्या इतका अपराध केल्याचा आरोप आहे, त्यालाच महाराजांनीं शाबासकी कशी दिली ? महाराज म्हणाले, ' कां देऊं नये, बुवा ? एकादा आरोप असला तर माणसांत इतर गुण नसतातच असें कुठें आहे ? आणि जशी चूक म्हटली कीं शिक्षा आलीच, तसें गुण म्हटला कीं शाबासकी आलीच पाहिजे. जन्मभर आरोप उगाळीत बसल्यानें आपलेच हात नाहीं कां काळे व्हायचे ?'

× × × ×

(८) राजाला मित्र नसतात असें म्हणतात. पण एक विद्याव्यासंगासारखा मित्र राजानें जोडल्यावर इतर पार्थिव मित्रांची मातब्बरी काय ? ' मित्रं प्रीतिरसायनं नयनोः ' इत्यादि श्लोकांतील मित्राचें वर्णन महाराजांच्या वाचनादिक व्यवसायांना तंतोतंत लागू पडतें. ह्या उद्योगांत महाराज इतके रमून गेलेले मी पाहिले आहेत कीं, त्यांना आपण त्यादिवशीं काय काय पदार्थ जेवलों याचेंही मुळींच स्मरण नसे ! साहजिकच आहे. बुद्धिदेवीच्या मंदिरांत अन्नकोटाची सिद्धता होत असतांना पोटोबाच्या पावशेराची मोजदाद कोण करतो ?

× × × ×

(९) महाराजांचें स्वतःचें वाचन तर पुष्कळ असतेंच, पण आमच्यासारख्या नोकरांनींही पुष्कळ वाचन ठेवावें असें त्यांचें म्हणणें असतें. ' अमुक वाचा, तमुक वाचा ' असें ते आम्हांला वेळोवेळीं प्रत्यक्ष मार्गहि दाखवीत. एकदां मीं महाराजांना म्हटलें कीं, ' आपण हे उत्कृष्ट ग्रंथ आम्हांला वाचावयास सांगता, पण त्याचा उपयोग काय ? हे ग्रंथ वाचून आमच्यासारख्यांच्या हांतून कांहीं काम होईल असें मला नाहीं वाटत. ' त्यावर महाराज म्हणाले ' माझ्या हांतून काय होणार आहे ? असें प्रत्येकाला म्हणतां येईल, व प्रत्येकजण तसें म्हणूं लागला व खरोखरच स्वस्थ बसला, तर जगांत कोणतेंच महत्कार्य होणार नाहीं. तुम्हींच कांहीं कार्य हातीं घेतलेंत तर विशिष्ट मुदतीनंतर तुम्हांला सर्व साहाय्य करूं लागतील व तुमचें अंगीकृत कार्य सिद्धीसही जाईल. शिवाय, आम्ही वाचन ठेवा म्हणतों तें जगांत काय चाललें आहे तें समजावें, व शक्य तर जगाच्या प्रगतीला तुमचा हातभार लागावा, निदान अडथळा तरी होऊं नये एवढयासाठीं म्हणतों. जग काय करतें आहे, कुठें चाललें आहे, हें जो समजून घेत नाहीं, त्याला आम्ही एक गुन्हेगार तरी समजतों किंवा माणूस तरी म्हणत नाहीं. '

× × × ×

(१०) बडोदें राज्यांत सोनगड—व्यार्‍याकडे धानका नांवाचे रानटी लोक राहतात. हे लोक इतके रानटी आहेत कीं, आपल्यासारख्या सुवेषधारी माणसांस पाहतांच ते लांब पळून जातात. त्यांच्याकरितां महाराजांनीं शाळा उघड-

वून त्यांना माणसांत आणण्याचा प्रयत्न सुरू केला होता. त्यावेळीं महाराजांना मीं विचारलें कीं, हे लोक शिकून शहाणे झाले व आपले हक्क मागू लागले म्हणजे जड जाईल. त्यापेक्षां यांना शिक्षणच न दिलेलें बरें नाहीं कां ? महाराज म्हणाले, ' प्रजेला राजानें शिक्षण न देणें म्हणजे एका पवित्र कर्तव्यास चुकणें होय, आणि त्यांतून प्रजेनें हक्क मागूं नयेत म्हणून तिला अशिक्षित ठेवणें ही तर भयंकर चूक आहे. '—प्रजानां विनया धानात् रक्षणात् भरणात् अपि । स पिता, पितर: तासां केवलं जन्महेतव: ।। हा कालिदासाचा श्लोक मीं पुष्कळदां ऐकला होता. पण प्रजेचें रक्षण व भरणपोषण यांच्या आधीं प्रजेचें शिक्षण राजकर्तव्यांत कालिदासानें कां मोजलें तें मला ह्याच वेळीं समजलें.

× × × ×

(११) गुजराथेंत नागर व पाटीदार ह्या दोन जाती बऱ्याच सुधारलेल्या आहेत. गोरव्याचे एक पाटीदार तरुण गृहस्थ उच्च शिक्षणाकरतां विलायतेस जात होते, निघण्यापूर्वीं ह्या गृहस्थांनीं महाराजांची भेट घेतली व आपला उद्देश कळविला. महाराजांनीं विचारलें, ' तुम्ही तिथून काय काय शिकून याल ? ' ते गृहस्थ म्हणाले, ' माझ्या विषयांत प्राविण्य मिळवून पदवी घेऊन येईन. ' महाराज म्हणाले, ' पदवी आणाल, थोडीफार फॅशनही आणाल हो, त्याचें काय मोठें ? मला वाटतें ह्याच्यापेक्षां तुम्ही अधिक कांहींतरी आणलें पाहिजे. सांगूं काय आणाल तें ? तिथल्या एकंदर व्यवहारापासून आपल्या देशाला, समाजाला व व्यक्तिमात्राला काय काय शिकण्यासारखं तुम्हांला वाटेल तें आणा. त्याची फार जरूर आहे. पदवी आणून तुम्ही इथल्या लोकांना लुटणारच ना ? त्यापेक्षां तिथल्या लोकांचें शहाणपण इथल्या लोकांत आणण्याचा प्रयत्न करणेंच सुशिक्षितांना जास्त शोभेल. '

× × × ×

(१२) राजाच काय पण कुणीही पैसेवाला इसम बक्षिस द्यायचें म्हटल्यावर खोल जाऊन चौकशी करून बक्षिसाच्या स्वरूपांत फेरबदल करीत नाहीं. त्याला वाटतें आपल्या उदारतेला त्यायोगें कमीपणा येईल. बक्षिस घेणाऱ्याचें अधिकांत अधिक हित कशाप्रकारें होईल याचा विचार करून बक्षिसाचें

स्वरूप ठरविणारा यजमान कुणालाही अधिक उपकारक वाटेल. त्या दृष्टीनें पुढील लहानशा गोष्टीला थोडेंसें महत्त्व आहे.

एकदां महाराज पायीं फिरावयाला निघाले असतां, बरोबरच्या हुजऱ्यांपैकीं एकजण महाराजांच्या पुढें धांवत जाऊन चांगल्या स्वच्छ रस्त्यावरचे बारीक-सारीक खडे दूर फेंकून महाराजांची वाट अधिक स्वच्छ करूं लागला. तें पाहून आमच्यापैकीं कुणीसा म्हणाला कीं, 'हा काय असा वेड्यासारखं करतो आहे ?' महाराजांनीं हे शब्द ऐकले व ते म्हणाले, 'तो वेडा नाहीं. तो आपल्या गरीबीचें एक नमुनेदार प्रदर्शन करतो आहे. पगार पुरत नसेल म्हणून तो हें असें करतो आहे.' त्याला कांहीं तरी मिळालें पाहिजे अशी महाराजांची खात्री झालेली मला दिसली, म्हणून 'त्याला काय बक्षिस द्यायचें ?' असें मी महाराजांना विचारलें. महाराज म्हणाले 'असल्या लोकांना एकदम रक्कम देऊन उपयोगी नाहीं. ती मुलाबाळांच्या क्वचितच कामी येते. तर याच्या पगाराची थोडीशी वाढ करून देऊं म्हणजे याची काळजी कमी होईल. पगार वगैरे-संबंधीं माहिती मागवून आम्हांला कळवा.' ती माहिती मागवितां त्या इसमाला सात रुपये पगार असल्याचें कळलें. प्रपंचही मोठा होता. महाराजांनीं त्याचा पगार दिढीनें वाढवून दिला. त्यानें त्याच्या मुलाबाळांचें कल्याण झालेलें मी प्रत्यक्ष पाहिलें.

\+ \+ \+ \+

(१३) 'थेंबें थेंबें तळें सांचें' अशी आपल्यांत म्हण आहेच, पण इंग्रजांत 'थेंबें थेंबें महासमुद्र होई' (Little drops of water....make the mighty ocean.) असें सुभाषित आहे. त्याच्यावरून थेंबांचें म्हणजे लहान-सहान गोष्टींचें केवढें महत्त्व आहे हें जास्त स्पष्ट होतें. छोटयाशा बाबतींत लक्ष घालून खर्च कमी करणें राजेपणाला शोभत नाहीं, अशी आपल्याकडे पुष्कळांची समजूत आहे. पण बदलत्या काळांत पूर्वयुगीन समजुतींना नाइलाजानें दुखवावें लागतें. मूठमातीही द्यावी लागते. असा त्याच पुष्कळ लोकांचा अनुभव आहे म्हणून बरें. महाराजांच्या ह्या छोटेखानी जपणुकीचे कांहीं स्वानुभव देतों:—

(१) बडोदे शहराहून आजवा तलावाकडे जी सडक जाते तिच्यावर दुतर्फा झाडें लावण्याबद्दल महाराजांचा हुकूम झाला होता. नंतर महाराज त्या रस्त्यानें फिरावयाला गेले असतां झाडें मुळींच वाढलेलीं—क्वचित मुळींच लावलेलींही दिसलीं नाहींत, म्हणून त्यांनीं चौकशी करविली. तिच्यांत असें निष्पन्न झालें कीं, झाडांना शिळ्या शेणाचे ऐवजीं ताज्या शेणाचें खत दिल्यामुळें झाडें थाळलीं व कांहीं वाळून पडून गेलीं. ज्यांची कसूर त्या अधिकाऱ्यांना दंड वगैरे झाला हें सांगणें नकोच.

(२) एकदां श्रीमंतांच्या स्वाऱ्या निलगिरीस जात असतां कुन्नूर येथें मुक्काम पडला. सकाळीं महाराज फिरावयास निघाले असतां आपल्याच सामानांनीं भरलेल्या १५—२० बैलगाड्या वाटेंत भेटल्या. इतक्या गाडयांत सामान तरी काय काय होतें म्हणून चौकशी करतां महाराजांस कळलें कीं, सध्यां वापरांत नसलेले पण जुने व आवडीचे म्हणून कदाचित एकादेवेळीं महाराज मागतील अशा हेतूनें आणलेले एकटया महाराजांचे फक्त कपडेच १५—२० बैल गाडयांत होते ! चालु पुरतेच कपडे प्रवासांत कुणीही नेतो. त्यांतून राजाचे कपडे म्हणून हवे तर दोन गाडे भरून आणत जा, असा महाराजांनीं हुकूम देऊन हा बेबंदशाही खर्च कमी केला.

+ + + +

(१४) जुन्या जमान्यांतल्या एकदोन गोष्टी सांगतों. आतां त्या वाचून हसूं येईल, त्या अशक्य वाटतील, पण त्या प्रत्यक्ष घडलेल्या आहेत. जुन्या नव्याच्या संधिकालांत उगवणाऱ्या थोर पुरुषांना लहानसहान बाबतींतही कसा त्रास सोसावा लागतो, व तो सोसूनही ते किती शांत चित्तानें वागत असतात, हेंच ह्या गोष्टींत पाहण्यासारखें आहे. (१) महाराजांचा मुक्काम मकरपुऱ्यास होता. सन्निधच्या कामगिरीवर मीच होतों. साधी गोष्ट. आपल्याला तहान लागल्याचें महाराजांनीं मला सांगितलें. आतां पाणी तेवढें आणून द्यायचें. मी तें काम नाईकास सांगितलें, नाईकानें हाताखालच्या हुजऱ्यास बोलाविलें, सोन्याचें भांडें हवें म्हणून हुजऱ्या जामदाराकडे दवडला. जामदार म्हणाले, ‘ थांब, आतां कामाठी येईल तो दार उघडील, पेटी उघडील तेव्हां भांडें निघायचें,’ कामाठी—

बुवाचें दर्शन लवकर होईना, अखेर धांवपळ करतां करतां एक पेलाभर पाणी तहान लागल्यापासून तब्बल तासाभरानें श्रीमंतांना मिळालें ! १८९५ मधली ही परिस्थिति. आतां अर्थात् जमाना बदललाच आहे.

(२) सूर्याभोंवतीं ग्रहमाला तसे पूर्वीं महाराजासमवेत एक–ना–दोन बारा मानकरी कामाकाजाला असत. एकदां खंडाळ्यास महाराज असतां तेथून ४ वाजतां मुक्काम उठण्याचें ठरलें. तेव्हां एक मानकरी येऊन विचारतात,' काय, महाराज, चाराचे नक्की कां ? ' महाराज, त्यांना उत्तर देऊन दुसरें काम हातीं घेतात तों दुसरे मानकरी येऊन तोच प्रश्न करतात. त्यांची रवानगी होते न होते तों तिसरे मानकरी उपस्थित होऊन तोच प्रश्न उपस्थित करतात ! पाटोपाठ चवथेही तेच करतात. उत्तर देणारा मोठा स्थितप्रज्ञ असला तरी अशा प्रकारानें भ्रमिष्ट बनेल कीं नाहीं ? असे प्रकार नित्यश: होत असतां महाराज कधीं कुणावर क्रुद्ध झाले नाहींत. कुणावर त्यांनीं हात उगारला नाहीं. आपल्याच ठिकाणीं जळफळ किंवा आदळआपट केली नाहीं. इतकेंच काय पण कधींही विकाराच्या भरांत कुणाला त्यांनीं नुसतें अरे, तुरे देखील म्हटलें नाहीं. ' विकार हेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीरा: । ' ही कालिदासाची धीर पुरुषाची व्याख्या महाराजांना यथार्थतेनें लावतां येईल, असें मीं त्यांच्या निकट सहवासांत जी ३०–३५ वर्षे घालविली त्यावरून म्हणूं शकतों.

\+ + + +

(१५) मकरसंक्रांतीच्या दिवशीं बडोद्यानजीक डबका येथें महाराज पूर्वीं नेमानें डुकराच्या शिकारीस जात असत. त्यावेळीं शिकारीनंतर रात्रौ गाणें वगैरे करमणुकी होत व महाराज त्यास हजरही राहात. गाणेंबजावणें ऐकून श्रमपरिहार अल्प अवधींत होतो. एकदां शिकारीनंतर रात्रीच्या गाण्यास महाराज हजर राहूं शकले नाहींत, पण इतर मंडळींसाठीं तो कार्यक्रम चालू ठेवावाच असें त्यांनीं सांगून पाठविलें. गाणें सुरू झालें. गाणारणीनें शिकस्त केली. मंडळींनीं तिची वारंवार वाहवा करून तिला जास्त प्रोत्साहन दिलें. मंडळीमधून निघणारे ' वाहवा ' ' खाशी ' वगैरे शब्द त्या प्रशांतसमयीं दूरदूर

घुमूं लागले. महाराजांच्या कानींही ते पडले. पण गलबला करून झोपमोड केल्याबद्दल ते अरसिकाप्रमाणें कुणावरही रागावले नाहींत. उलट मजजवळ म्हणाले, ' आम्ही काल आलों नाहींत--मोठया मजेला मुकलों. ' मीं म्हटलें ' महाराज, आपण येतां तर इतकी मौजही न येती. मग सगळेंच काम बेतशीर होतें. ' महाराजांना तें पटलें व ते म्हणाले, ' खरेंच, शिस्त आपल्या लोकांना आधींच नवीन, तिचाच अनुभव नाहीं, मग मर्यादेंत राहूनही मजा लुटतां येतो हा अनुभव इतक्यांत कसा येणार ? बाकी तुम्ही मौजा करतां त्यांत भाग घ्यावा असें आम्हास फार वाटतें.' महाराजांना तसें पुष्कळ वाटलें तरी त्या वाटण्याचें व त्यांच्या कार्याचें गोत्र जुळत नाहीं. ' श्रियसे लोकहेतोः ' ही राजवृत्ती थोडी दुर्भागीच नाहीं कां ?

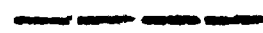
\+ + + +

(१६) एकदां कै. श्री. राजपुत्र जयसिंहराव यांचें अकस्मात् पोट दुखूं लागल्यावरून महाराज भेटीस आले. त्यावेळीं त्यांच्या पाहण्यांत आलें कीं, नोकर मंडळी उगीच आजाऱ्याच्या खोलींत हेलपाटे घालून, कांहीं कुजबुजून, आजाऱ्याला मधेंच कांहीं विचारून किंवा विनाकारण इकडची वस्तू तिकडे व तिकडची इकडे ठेवून आपण आजाऱ्याच्या शुश्रूषेंत किती गर्क व पटाईत आहोंत तें दाखवित होतीं. महाराजांना हें नाटक पाहवेना म्हणून त्यांनीं मला बोलावून नोकर लोकांस आजाऱ्याच्या शुश्रूषेची नीट कल्पना करून देण्यास सांगितलें. शुश्रूषेची कलमेंही महाराजांनीं सांगितलीं. तीं इथें देण्याचें कारण नाहीं. फक्त महाराजांचें लक्ष किती मूलग्राही असतें, व सोंग तें तात्काळ कसें ओळखतात (मग चूक ओळखून काढतील यांत नवल नाहीं) एवढेंच दाखवावयाचें आहे.

\+ + + +

(१७) महाराजांना सकाळची सहल बैलगाडीमधून करणें आवडतें हें सर्वांना ठाऊकच आहे. ह्या गाडींमधें महाराज बसले आहेत असा एक फोटो टाइम्स पत्रांत एक दोन वर्षांपूर्वी आलाही होता. ही गाडी आपण खेडेगांवांत पाहतों किंवा अनुभवतों त्याहून अर्थात् पुष्कळ सुखकर आहे. सर्व थाट व्हिक्टो-

रियाचा, पण घोड्याऐवजीं दोन बैल तिला लावलेले असतात एवढाच फरक. मी एक वेळ महाराजांना विचारलें कीं, मोटारगाडी किंवा जोडीची घोडागाडी वगैरे ऐश्वर्यसूचक वाहानाऐवजीं आपण बैलगाडी कां पसंत करतां ? महाराज म्हणाले, ' ऐश्वर्य दाखवित बसणें आम्हांला कधींच आवडत नाहीं. बैलगाडी पसंत करण्याचीं कारणें बरींच आहेत. एकतर मोटार किंवा घोडागाडीपेक्षां बैलगाडी सावकाशीनें जात असल्यामुळें वाऱ्याचा मारा फार लागत नाहीं, हवा मुबलक मिळते, लोकांच्या परिस्थितीचें निरीक्षण सावकाश करतां येतें, आजु-बाजूंस होणारीं कामें, सुधारणा, येणारे जाणारे लोक, नीट न्याहाळून पाहतां येतात. गाडी छोटीशी असल्यामुळें बरोबर जास्त मंडळी घेतां येत नाहींत, व त्यामुळें विचार करावयास निर्वेध वेळ मिळतो. आणि सर्वांत मोठें कारण म्हणजे आसपासच्या खेड्यांत जाऊं म्हटलें तर मोटार वगैरे तिथें नेतां येत नाहीं. गाडी आपली कुठेंही जाते. ' महाराजांना कांहींतरी लोकविलक्षण करायचें असतें म्हणून ते बैलगाडींतून फिरत असतात, असें म्हणणारांना वरची कारणपरंपरा पुरेसें उत्तर देईलच.

आठवणी

—३—

(लेखकः—वामन कृष्ण फणसळकर.)

(१) हिंदु मनुष्य कितीही उच्चभूमिकेवर गेला तरी जुन्या समजुतीचा विटाळ थोडाबहुत तरी त्याच्या मनाला होत असतोच, असें आपल्याला रानडे, गोखले, टिळक वगैरेंच्या चरित्रांवरून दिसतें. पण शकुनापशकुनासारख्या जुन्या धार्मिक (?) कल्पनांचा स्पर्श महाराजांच्या मनाला एका ठळकप्रसंगीं झाला नाहीं, असें माझ्या अनुभवास आलें आहे. तो प्रसंग असाः—सन १९२३ च्या दसऱ्याला महाराज पारिसमुक्कामीं होत. त्या दिवशीं महाराजांचें देशी पोषाखांत छायाचित्र घ्यावयाचें होतें, म्हणून त्यांचे कपडे व तलवार घेऊन आम्ही कांहीं मंडळी आगाऊ चित्रकाराकडे गेलों. पण चित्रालयांत जातांना तलवार मोटर-गाडींतच विसरलों. गाडी भाडयाची होती, ती केव्हांच निघून गेली. तलवार मिळण्याचें लक्षण दिसेना. इतक्यांत महाराजांची स्वारी येऊन थडकली. दसऱ्याच्या दिवशीं पांडवांनीं शस्त्रास्त्रें परत मिळविलीं, मराठयांनीं परत पाजळलीं, आणि आम्ही आज....! मला वाटत होतें, महाराज आज फार रागावणार. पण महाराजांना सर्व हकीकत सादर करतां ते किंचितही विकारवश झाले नाहींत. उलट तलवार परत मिळविण्याचे मार्ग त्यांनीं आम्हांला शांतपणें समजावून दिले, व त्या मार्गानें गेल्यास तलवार ताबडतोब सांपडेल असेंही सांगितलें. त्याप्रमाणें तलवार त्याच दिवशीं परत मिळाली.

(२) १९२३ जुलैमध्यें महाराज आस्ट्रियांत बाडगास्टाईन येथें होत. त्यावेळीं न्युमोनियाच्या तापानें त्यांची प्रकृती चिंताजनक झाली होती. मध्येंच नेहमींचें गुडघ्याचें दुखणेंही जोर करी. एके रात्रीं त्यांचा पाय फार दुखूं लागला म्हणून, त्यांनीं तो जरा दाबून घेण्याकरितां नेहमीच्या इसमास हांक मारली. मी जवळच बसून महाराजांना हरिभाऊ आपटयांची एक कादंबरी वाचून दाखवत होतों. पाय दाबणारे इसम ओ देईनात. तेव्हां महाराजांनीं राहून दुसरी हांक

मारली, तिसरी मारली. मी उठून बाहेर पाहिलें तर ते इसम किंवा दुसरे कोणीही नव्हते. तें मी महाराजांस कळवून विनंती केली कीं, आपण ज्या कामाकरितां त्या इसमांना बोलवतां (तें काम मला अर्थातच मागाहून कळलें) तें काम मला करतां येईल तर सांगण्यास अनमान करूं नये. महाराजांनीं प्रथम आढेवेढे घेतले, पण प्रसंगाचा चमत्कारिकपणा पाहून त्यांनीं मोठ्या नाइलाजानें मला तें काम सांगितलें, व काम आटोपतांच म्हणाले, ' फणसळकर, तुम्हांला भलतंच काम करायला लावलं म्हणून मनांत कांहीं आणूं नका हं ? तुमची तत्परता तुम्हांला शोभून दिसली, पण तिनें आम्हांला आज थोडें खजिल केलें. Thank you once more and good night to you आम्हीं निजूं म्हणतों आंता. '

आठवणी

—४—

अश्वरोहण कुशलता, डुकरांची शिकार वगैरेबद्दलच्या कांहीं आठवणी

(लेखक—जनरल नानासाहेब शिंदे—बडोदें,)

सन १८९५ सालच्या फेब्रुवारी महिन्यामध्यें मी फौजेंत नोकर झालों व सन १८९७ च्या सुरवातीस: श्रीमंत सयाजीराव महाराजसाहेबांचा मी ए. डी. सी. झालों. त्यामुळें श्री. सयाजिराव महाराजांच्या निकट सहवासांत मी जवळ जवळ ३८ वर्षें घालविलीं आहेत, असें म्हटलें तरी चालेल. मी फौजेंत नोकर झालों त्या वेळीं महाराज साहेब भरज्वानींत म्हणजे ३२–३३ वर्षांचे होते व त्याच वेळीं ते घोडयावर उत्तम बसणारे म्हणून त्यांची ख्याती होती. इंग्रजी फेरापेक्षां घोडयांचा देशी फेर चांगला, अशी महाराजांची दृढ समजूत असल्यानें केशवराव सांवंत, जगदाळे, मी वगैरे नवीन मंडळी रिसाल्याचे राइडिंगमध्यें जरी पास झालों, तरी आम्हांस देशी फेराची माहिती देण्यासाठीं महाराजांनीं खास कै. उस्ताद रहीम मिया यांच्या हाताखालीं शिक्षण घेण्यासाठीं पाठविलें होतें. परंतु आमच्या दुर्दैवानें आम्हीं दोनतीन फेर केला नाहीं, तोंच वस्ताद आजारी पडले व त्याच आजारांत त्यांचा अंत झाला. श्री. राजपौत्र प्रतापसिंह यांस सुद्धां रिसाल्याच्या राइडिंग कोर्सबरोबर देशी फेराचें शिक्षण देण्याबद्दल महाराजांनीं फर्माविलें होतें.

अश्वरोहण कुशलता (Horse-man-ship).

१. महाराजांस घोडयावर बसण्याचें शिक्षण लहानपणापासून प्रसिद्ध चाबुकस्वार वस्ताद रहिममिया यांनीं दिलें. हे वस्ताद श्री. गणपतराव महाराजांपासून खाशांच्या तैनातींत होते, व ते आपल्या कलेंत फार निष्णात होते. भाला, बोथाटी, लगोरचा वगैरे घोडयावरचे खेळ त्यांनीं महाराजांस चांगले शिकविले. एकेरी कावा, दुहेरी कावा, घोडयास थरकावणें वगैरे कामेंही महाराज फार सफाईनें करीत असत. त्यावेळचा महाराजांचा आवडता घोडा "परीरूप" हा होय. या घोडयाचें तैलचित्र मोतीबाग शाळेंत आहे. हा निळ्या रंगाचा

अरब घोडा होता, व यानें महाराजांस पुष्कळ वर्षे काम दिलें होतें. अखेर म्हातारपणीं हा घोडा बगीखान्यांत पेन्शन खात पडला. रहीममिया वस्तादानंतर कासममिया वस्ताद हे त्याच्या जागीं आले. त्यानींही महाराजांची फार वर्षे नोकरी केली. त्यांच्या चांगल्या नोकरीबद्दल महाराजांनीं त्यांस छत्री मशालजीची असामी करून दिली, व दरबारांत त्यांस खुर्ची दिली. कांहीं दिवस हे बगीखाना कामदारही होते. महाराज आपल्या नोकरांच्या चांगल्या नोकरीची बूज करण्यास कधींही चुकत नाहींत.

२. महाराजांस घोडयावर बसण्याचा इतका शोक असे कीं, दररोज सकाळीं घोडयावर बसूनच स्वारी बाहेर फिरण्यास जात असे. घोडदौड, मकरपुरा वगैरे बाजूसच स्वारी फिरून परत आली तर बरोबरचे ए. डी. सी., मानकरी वगैरे मंडळी टिकत असत, परंतु आडरानांत (crcss country) महाराजांनीं घोडा घातला कीं, फक्त चाबूकस्वार व एखादा ए. डी. सी. किंवा मानकरी बरोबर टिकत असे. एकदां घोडा आड वाटेंत घातला म्हणजे महाराज मागें पहातहि नसत. कोण आला व कोण मागें राहिला त्याची ते फारशी पर्वाही करीत नसत. बडोद्यास आसपासचे सर्व रस्ते त्यांना चांगले माहित असल्यानें रस्ता दाखविण्यास कोणाचीही जरूरी लागत नसे. अशा वेळीं १५–२० मैल मजल ते सहज लवकर मारून परत येत असत, व परत आल्याबरोबर वाचण्यास बसत असत. गेल्या रस्त्यानें ते केव्हांही परत येत नसत. हा त्यांचा नेहमींचा परिपाठ असे.

३. रयतेची स्थिति पाहण्यास महाराज प्रातांत ज्यावेळीं फिरण्यास जात, त्यावेळीं बहुतकरून सकाळ सायंकाळ घोडयावर बसून आसपासच्या ५–६ खेडयांची स्थिति ते स्वतः जाऊन पहात असत. अशा वेळीं ३०–३५ मैलांचा चक्कर रोज होत असे. प्रांतांतील अंमलदार, सुभे, पोलिस नायब सुभे, वगैरे यांस जर घोडयावर चांगलें बसतां येत नसेल तर त्यांची पुरी फजीती उडत असे. कित्येकांस घोडयावरून उतरल्याबरोबर नीट चालतां येत नसे, कित्येक घोडयावरून खालीं येत असत, कित्येकांच्या पोटांत दुखूं लागे, कित्ये-

कांचे घोडे लंगडे होत, तर कित्येकांच्या जिनांचे तंग अगर रिकाबसोट तुटत असत. या कारणांमुळें बरेच अंमलदार महाराजांबरोबर टिकत नसत, मागें रहात असत.

४. सर्व मुलकी अंमलदारांस घोडयावर चांगलें बसतां आलें पाहिजे व त्यांनीं प्रांतांत घोडयावरून फिरलें पाहिजे म्हणून महाराजांनीं सर्व मुलकी अंमलदारांस घोडयावर बसण्याची परीक्षा आवश्यक ठेविली आहे. इतकेंच नव्हे तर ही परीक्षा पसार केल्याशिवाय तरुण मुलकी अंमलदारास बढती देऊं नये, म्हणून महाराजांचा खास हुकूम आहे. घोडयावरून फिरल्याशिवाय मुल्की अंमलदारांस आपल्या प्रांताची खरी स्थिति पहाण्यास सांपडत नाहीं, हें जाणूनच वरील हुकूम महाराजांनीं केलेला आहे.

५. सन १९०४ सालीं महाराज प्रथमच द्वारकेस गेले. यापूर्वी कोणीही गायकवाड घराण्यांतील राज्यकर्ता पुरुष द्वारकेस गेला नव्हता. मे. समर्थ सरसुभे हे बंदोबस्तास स्वारीबरोबर होते. जामनगरची व आपली जेथें सरहद्द मिळते तें छोटें रण पहाण्याकरितां महाराज गेले. जामनगरच्या हद्दींतून द्वारकेस रेल्वे आणण्याचा त्यावेळीं प्रश्न होता. बरोबर समर्थ व ए. डी. सी. मी होतों. काम संपल्यावर स्वारी परत घोडयावरून निघाली, त्यावेळीं समर्थांनीं विनंती केली कीं, संध्याकाळ होत आली आहे, तरी आतां तांग्यांतून परत गेल्यास बरें. महाराज म्हणाले, " समर्थ, मला जरा थोडी जास्त मेहनत पाहिजे यासाठीं तुम्हीं तांग्यांतून जा व मी घोडयावरून येतों. " समर्थांला हें पसंत पडलें नाहीं. परंतु मालकांची इच्छा तेव्हां त्यांचा नाइलाज झाला. महाराजांस द्वारकेस पोंचण्यास रात्र होणार. यासाठीं परत तांग्यांतून जातांना समर्थांनीं रस्त्यावरील सर्व गांवच्या पाटलास गांवच्या सीमेंत मशाली पेटवून लोक हजर ठेवण्यास सांगितलें. महाराजांबरोबर ए. डी. सी. चाबूकस्वार अमीरअल्ली व रस्ता दाखविण्यास एक पोलिसस्वार याप्रमाणें मंडळी होती. तीन चार मैल आम्हीं गेलों नाहीं तोंच, पोलीसस्वार अमरेळीचा असल्यानें द्वारकेंतील रस्त्यांस अनवाकब, त्यामुळें तो रस्ता चुकला. हें महाराजांच्या लक्षांत येतांच, नीट दिशा लक्षांत ठेऊन

आम्हीं चक्कर मारून पुन्हा पहिल्या रस्त्यावर आलों, इतक्यांत रात्र पडली; तरी पण आम्हीं घोडे दौडवीत चाललों होतों. एका गांवाजवळ आलों तेव्हां आम्हांस मशालीचा उजेड दिसला, तो पाहून सर्वांस बरें वाटलें. " ही समर्थांची समयसूचकता " असें महाराज म्हणाले. ए. डी. सी. नें एक व चाबूकस्वारानें एक, या प्रमाणें दोन मशाली हातांत घेऊन आम्हीं पुढें निघालों. पोलीसस्वाराचा घोडा लंगडा झाल्यानें तो मागेंच राहिला होता. गांवठी मशाल हातांत धरून, अंधाऱ्या रात्रीं घोडा दौडविणें किती अवघड आहे, हें स्वतः करून पाहिल्याशिवाय समजणें शक्य नाहीं. याप्रमाणें दरएक गांवांतून नव्या मशाली घेऊन व जुन्या तेथें टाकून चाललों होतों, व अखेर १० च्या सुमारास द्वारकेस पोंचलों. समर्थ बंगल्याच्या दारांतच महाराजांची वाट पहात उभे होते. त्यांस पाहतांच महाराज म्हणाले, " समर्थ, आमच्या हट्टाचें प्रायश्चित आम्हांस मिळालें, तरी पण तुमच्या मशालींच्या बाबतींतील समयसूचकतेबद्दल तुम्हांस शाबासकी दिली पाहिजे. " ए. डी. सी. कडे वळून घोडयावरून उतरतांना महाराज म्हणाले, " Samarth, is a man of resources."

६. असाच प्रकार सन १९०८ च्या अमरेली प्रांतांतील स्वारींत झाला. कोडीनाराहून वेरावळ बंदर पाहण्याच्या इराद्यानें महाराज सायंकाळीं चार वाजतां कोडीनारहून घोडयावर स्वार होऊन निघाले. कोडीनारहून वेरावळ ८--१० मैल आहे. वेरावळला पोंचल्यावर तेथील मच्छीमार लोकांबरोबर व कच्छी व्यापारी लोकांबरोबर बोलत फिरत असतां, महाराजांस खाडींत एक होडी दिसली. त्या होडीमध्यें महाराज व माशांचा व्यापार करणारे कांहीं कच्छी व्यापारी व कांहीं मच्छीमार ढोलकें वगैरे घेऊन बसले. मच्छीमार ढोलके वाजवून व गाणीं म्हणून महाराजांची करमणूक करीत होते. सायंकाळचा वारा सुटला असल्याकारणानें महाराजांस होडींत बरें वाटत होतें. या गमतीमध्यें महाराजांस वेळेचें भान राहिलें नाहीं. बरोबरचा चाबूकस्वार महाराजांचा घोडा घेऊन कांठाकांठानें चालला होता. अंधार होत आला तरी होडी थांबेना. तेव्हां चाबूकस्वारास काळजी पडली. शेवटीं होडी थांबली व महाराजांनीं तेथून शिटी वाजवितांच चाबूकस्वार घोडा घेऊन तेथें गेला. महाराज घोडयावर स्वार झाले

व चाबूकस्वारास विचारलें कीं, 'रस्ता माहित आहे कीं नाहीं ?' चाबूकस्वारानें तो रस्ता त्याच दिवशीं फक्त एकदांच पाहिला होता. तो काय बोलणार ? तेव्हां तेथील मच्छीमार लोकांकडून एक मशाल हातांत घेऊन चाबूकस्वार पुढें झाला. काळोख्या रात्रीं नुसत्या पायवाटेनें महाराज चाबूकस्वाराच्या मागें जात होते. जेथें चाबूकस्वार भलत्याच दिशेस जात आहे असें महाराजांस वाटे, तेथें त्यास अमक्या दिशेला चल म्हणून महाराज सांगत असत. याप्रमाणें रात्रौ ९ वाजण्याच्या सुमारास महाराज मुक्कामावर येऊन पोंचले. आपणांस तकलीफ झाली तें एके बाजूस ठेऊन, आम्ही होडींत फार मजा केली, म्हणून महाराज मुक्कामावरील मानकरी वगैरे मंडळीस सांगूं लागले.

७. एके सालीं, महाराज अमरेळी प्रांतांत रयतेची स्थिति पहाण्यास गेले असतां, एके दिवशीं सकाळीं धारीहून खांब्यास जाण्याकरितां निघाले. धारीपासून खांबा २४ मैल आहे. रस्त्यामध्यें १२ मैलांवर घोडयांचे टप्पे ठेविले होते. तेथें घोडे बदलून महाराज खांब्यास गेले. खांब्यास काम वगैरे पाहून, जेवण करून थोडा आराम केला. चहा घेऊन स्वारी खांब्याहून परत धारीस येण्यास निघाली. रस्त्यांत टप्पा होता तरी तेथें घोडा न बदलतां, एकाच घोडयावर स्वारी धारीस परत आली. बरोबर असलेल्या ए. डी. सी. स लघुशंका करण्यास सुद्धां वेळ न मिळाल्यामुळें, धारीस परत आल्यावर त्याची फार फजिती झाली. पोलीस—नायब—सुभे यांचा घोडा लंगडाच झाला. महाराजांनीं सर्व कामें वगैरे करून ४८ मैलांची मुशाफरी घोडयावरून केली होती, तरी त्यांस बिलकुल थकवाही आलेला नव्हता. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं पुन्हां घोडयावर स्वार होऊन फिरावयास गेल. वरील ३६ मैलांची मुशाफरी महाराजांनीं मुबीन नांवाच्या अरबी घोडयावर केली होती.

८. लांबच्या मुशाफरीमध्यें चाबूकस्वार घोडयांचे टप्पे लावून ठेवीत असत, तरी पण कित्येक वेळां स्वतःच्या स्वारीचे घोडे, चाबूकस्वारानें दमावर चढविले आहेत कीं नाहीं, हें पाहण्याच्या हेतूनेंच टप्प्यावर घोडा न बदलतां एकाच घोडयावर ३०–३५ मैलांची मुशाफरी महाराज सहज करीत असत. ही महाराजांची

संवय चाबूकस्वारांस चांगली अवगत असल्यानें ते महाराजांचे खाशा स्वारीचे घोडे चांगले फिरवून ठेवीत असत.

९. महाराजांना जसा घोडयावर बसण्याचा शोक, तसाच चांगले घोडे ठेवण्याचाही शोक आहे. " परीरूप " नांवाचा निळ्या रंगाचा अरबी घोडा महाराजांचा जवानपणांतील आवडता घोडा होता. " हमदम " नांवाचा सुरंग अरब फारच देखणा असून लष्करी खेळांत व डुकराच्या शिकारींत या घोडयाची बरोबरी दुसरा कोणताही घोडा करीत नसे. " तारा " नांवाची कुमेद रंगाची घोडी होती हीहि फार मजबूत होती. " मतीन " नांवाचा तेलिया कुमेद, व " मुबीन " नांवाचा निळा, असे दोन घोडे रिसाल्यांतील नवीन घोडयांमधून (Remounts) श्री. कॅप्टन दादासाहेब गायकवाड यांनीं निवडून बगी-खान्यांत महाराजाकरितां दिले होते. हे घोडे फार जोरदार असून प्रांतांत फिर-ण्याची बहुतेक कामगिरी महाराज या घोडयावर करीत असत. " मतीन " घोडा फार उत्तम ' Trot ' जात असे. " पुखराज " " इकबाल " वगैरेही दुसरे पुष्कळ चांगले अरब घोडे महाराजांच्या स्वारीचे होते. " गुलबार " व " रॉबराय " नांवाचे दोन अस्सल इंग्लिश अवलादीचे घोडे महाराजांजवळ होते. अजूनसुद्धां ज्या ज्या वेळीं महाराज विलायतेस जातात, त्या त्या वेळीं तेथून चांगले अस्सल घोडे खरेदी करून महाराज बडोद्यास पाठवितात. नवीन घोडा आला, व त्यास चाबूकस्वारानें फिरवून महाराजांनीं त्यावर स्वारी केली कीं, महाराज त्या घोडयास कांहींतरी आवडतें नांव देत असत.

१०. ' जो घोडयावर बसेल तो पडेल ' ही म्हण सर्व प्रसिद्ध आहे. या म्हणी प्रमाणें महाराजांस घोडयावरून खालीं पडलेले आम्ही स्वत: ३८ वर्षांत केव्हांही पाहिलें नाहीं. परंतु वस्ताद लोकांकडून समजतें कीं, रिकाबसोट तुटल्यामुळें किंवा Spring मधून निघून गेल्यानें, किंवा घोडयानें ठोकर खाल्यामुळें, किंवा घोडयावर बसले असतां डोक्यांत राजकारभारासंबंधी निर-निराळे विचार चालत असल्यामुळें लगामीचा हात ढिला पडल्यामुळें, अगर घोडा एकाएकीं चमकल्यामुळें महाराज घोडयावरून कित्येक वेळां खालीं आले

आहेत, परंतु त्यामुळें इजा झाली असें केव्हांही झालेलें नाहीं. लगेच उठून त्याच घोडयावर पुन्हां स्वार होऊन महाराज जात असत. घोडयावर बसून जात असतां, घोडयाची गाडी हांकीत असतां, अगर टेनिस खेळत असतां, बहुतेक वेळां, महाराज राज्यकारभाराच्या विचारांत गढून जातात, हें जवळच्या ए. डी. सी. स अगर खेळणारास माहीत असतें, त्यामुळें कित्येक वेळां त्यांस विचारांतून जागें करावें लागतें.

११. सन १९२४ सुरवाती पावेतों महाराज घोडयावर बसून घोडदौडचे चारपांच चक्कर सहज देत असत. संधिवाताचा जास्त जोर झाल्यानें त्यांचें घोडयावर बसणें अलीकडे कमी झालें, त्यामुळें महाराजांस फार वाईट वाटतें. ६० वर्षांच्यावर वय झालें होतें तरी आडरानांतील दौड (Crosscountry ride) घेण्याची महाराजांची इच्छा झाली म्हणजे, शिंदे, सावंत, भाऊसाहेब गायकवाड यांपैकीं कोणातरी कॅव्हलरी अधिकाऱ्यास बोलावून सकाळीं आपल्या बरोबर घेऊन जात असत, व १५—२० मैलांचा चक्कर सहज मारीत असत. घोडयावरून फिरल्यानें महाराजांस थकवा तो कसाही वाटत नसे. अलीकडे महाराज घोडयावर Trot नें कित्येक मैलपर्यंत मेहनत करीत असत. चांगला Trot करणारा घोडा महाराजांस फार आवडत असे.

डुकराच्या शिकारीमध्यें महाराजांची प्रवीणता.

चाळीस वर्षांपूर्वीं महाराजांची स्वारी जोधपुरास गेली होती. त्यावेळीं जोधपुरचे जनरल महाराजा प्रतापसिंह यांनीं महाराजांस तेथील डुकराची शिकार दाखविली. त्या वेळेपासून महाराजांस डुकराची शिकार फार आवडूं लागली.

२. संक्रांतीनंतर दरवर्षी डबक्यास डुकराच्या शिकारीचा मोठा जलसा होत असे. डबका बडोद्यापासून १८ मैल आहे. या ठिकाणीं मही नदीच्या कांठीं डुकरासाठीं खास जंगल राखून ठेविलेलें आहे. या जंगलाचा बंदोबस्त शिकारखान्याकडून ठेविला जातो. या जंगलांत कोणासही बंदुकीनें शिकार करण्याची मनाई आहे. या जंगलांतील डुकरांची शिकार घोडयावरून केली जाते. श्रीमंत खाशांशिवाय इतरांस या जंगलांत शिकार करण्याची बंदी आहे. शिकारीसाठीं

दरवर्षी क्यांपांतील युरोपियन मेहमान, त्यांच्या मडमा, रेसिडेंट, लष्करी अंमलदार, सरदार, मानकरी, आप्तस्वकीय मंडळी व सर्व खाशांच्या स्वाऱ्या जनान्यासहीत डबक्यास जात असत. रिसाल्याचे दोनशें स्वार हाक्यासाठीं पाठविण्यांत येत असत, दोन हक्के करीत. एक मोठा हक्का व एक लहान हक्का. पहिल्या दिवसाचा मोठा हक्का होत असे व नंतर लहान हक्का होत असे. डबक्यास एक आठवडा मुक्काम पडत असे. सन १९०२ ते १९०८ पर्यंत डबक्याच्या शिकारीची फार मजा येत असे. या सालांत पोलोचा खेळ जोरांत असल्यानें जवळ जवळ पोलोचीं ३२ उत्तम तट्टें होतीं. त्यांचा उपयोग डुकराचे शिकारींत पोलो खेळणारे लष्करी अंमलदार करीत असत. कै. यु. श्री. फत्तेसिंगराव हे निष्णात घोडेस्वार तरुणपणांत होते. डुकराच्या शिकारीमध्यें पितापुत्रांच्या पार्ट्या निरनिराळ्या असत. व मग कोणती पार्टी जास्त डुक्कर मारते याची चढाओढ चालत असे. बहुतकरून महाराजांचीच पार्टी जास्त डुक्कर मारीत असे. कारण त्या पार्टीमध्यें उत्तम घोड्यावर बसणारी व माहितगार मंडळी असे. दुपारीं शिकारीवरून परत आल्यावर महाराजांबरोबर सर्वांचें पंक्तीभोजन होत असे. भोजन झाल्यावर महाराजांची स्वारी राजवाड्याच्या सज्जांत उभी राहून खालीं चौकांत रांगेनें लावलेले डुक्कर महाराज पहात असत. मग कोणी कोणता डुक्कर मारला, कोणाचा डुक्कर मोठा, कोणावर डुकरानें चाल केली, कोणाचा घोडा दुखावला, कोणाचा भाला मोडला, कोण घोड्याखालीं आला, वगैरे गोष्टी मोठ्या आनंदांत हांसत खेळत चालत असत. या सहा वर्षांत दरवर्षी २०–२५ डुक्कर शिकारींत मारले जात. याचें कारण घोडे चांगले, मंडळी एक जुटीची व घोड्यावर उत्तम बसणारी व त्याशिवाय महाराजांमध्यें व युवराजामध्यें शिकारीबद्दल चढाओढ चालत असे. अखेरचे दिवशीं युरोपियन मेहमानाकरितां एक मोठा खाना (Banquet) होत असे व नदीमध्यें दारूकाम सोडण्यांत येत असे. असा हा शिकारीचा आठवडा डबक्यास आनंदांत जात असे.

३. सन १८९७ सालीं डुकराच्या शिकारिकरितां आम्ही प्रथमतः श्री. सरकार महाराज साहेबांबरोबर डबक्यास गेलों होतों. शिकारीच्या आदल्या

दिवशी रात्रीं निरनिराळ्या तुकडया वाटण्यांत आल्या. आमच्या पार्टींत केशवराव सावंत, दिनकरराव शिर्के, कै. बाळासाहेब गायकवाड, मी, वगैरे मंडळी होतो. आम्ही नवशिके, कधी जंगल पाहिलेलें नाहीं, किंवा डुकराची शिकारही केलेली नाहीं म्हणून आमच्या पार्टीस अगदीं एका कोपऱ्यांत ठेवण्यांत आलें होतें. हक्का सुरू झाला. डुक्कर जंगलांतून बाहेर पडून त्यांच्यामागें दुसरे लोक घोडे पळवूं लागले परंतु आमच्या बाजूस एकही डुक्कर आला नाहीं. शिकार करण्यास आम्ही सर्वजण अतिशय उतावीळ, परंतु दिलेली जागा न सोडण्याबद्दल शिकार सुपरिन्टेन्डेन्ट यांचा सक्त हुकूम झाल्यामुळें जागेवरच डुकराची मार्गप्रतिक्षा करीत उभे होतों. बारा वाजले तरी आमचा कांहीं योग आला नाहीं. आम्ही अगदीं निराश झालों होतों. इतक्यांत कर्मधर्मसंयोगानें महाराज त्या बाजूनें हत्तीवरून शिकार करून, परत जात असतां त्यांनीं आम्हांस पाहिलें. हत्ती उभा करून विचारलें कीं, "कां हो मंडळी, कांहीं शिकार केली कीं नाहीं ?" आम्हीं डुक्करच पाहिला नाहीं म्हणून सांगितलें. त्यावरून महाराजांनीं हत्ती मागें फिरविला आणि म्हणाले कीं, "चला, मी तुम्हांस डुक्कर दाखवितों." असें म्हणून त्यांनीं आम्हांस एका पिलुमध्यें बसलेला मोठा डुक्कर दाखविला. तो बाहेर पडतांच आम्हीं सर्वांनीं त्याचे मागें घोडे घातले. आमच्यापैकीं एका गृहस्थास घोडयावर चांगलें बसतां येत नव्हतें म्हणून ते सर्वांबरोबर न निघतां, आपल्या घोडयाच्या लगामा दोन्ही हातांनीं खेंचून त्यास थांबवीत होते, परंतु दुसरे घोडे पुढें गेल्यानें त्यांचाही घोडा त्यांस घेऊन जोरानें निघाला व श्री. मा. महाराणीसाहेबांचा हत्ती उभा होता, त्या हत्तीसमोरच त्यांनीं जमीनीस साष्टांग नमस्कार घातला! महाराणी साहेबांनीं कोण आफिसर पडला, कांहीं लागलें कीं काय, याचा तपास करण्यासाठीं तैनातीतील एक स्वार पाठविला, परंतु त्यास कांही एक जबाब न देतां आमचे हे दोस्त आंग झाडून घोडयावर पुन्हां स्वार झाले व पुढें हळूहळू निघून गेले. आम्ही दोन तीन मैल डुकराच्या मागें गेलों. त्याच्या पुठयावर दोन तीन भाले लागले असतील, परंतु तो फारसा जखमी न झाल्यामुळें समोरच्या कोतरांत

निघून गेला. आम्हीही आमचे घोडे, आम्ही शिकारीस अनवाकब असल्यामुळें त्याच्यामागें कोतरांत घातले. पुढें तो कोतरांत दिसेनासा झाल्यावर आम्ही आमचे घोडे पाठीमागें फिरवूं लागलों, तेव्हां समजलें कीं, घोडयास फिरविण्या-सही पुरी जागा नाहीं. तेव्हां सर्वजण घोडयावरून खालीं उतरलो व हातांत घोडे धरून हळूहळू कोतर उतरलों. या आमच्या मूर्खपणाबद्दल आम्हीं मुकामा-वर परत आल्यावर कै. सरदार ताज महंमद यांनीं फार ठपका दिला. 'ऐसी शिकार करोंगे तो कुत्तेके मोतसे मर जावोंगे' असें ते म्हणाले. आम्ही डुकर मारला नाहीं तरी आमची शिकारीची हौस महाराजांनीं पुरी केली, या आनंदांत आम्ही मुकामावर परत आलों होतो. नवीन होतकरू तरुण अमल-दारांस महाराज डुकराची शिकार करण्यास कसें प्रोत्साहन देत असत, त्याचें हें एक चांगलें उदाहरण आहे.

४. सन १९०३–०४ सालच्या शिकारीची गोष्ट असेल. महाराजांच्या पार्टींमध्यें मेजर भाऊसाहेब गायकवाड, आप्पासाहेब सावंत, एक चाबुकस्वार व मी असे होतों. हका येण्यास अवकाश होता, म्हणून आम्ही एका शेता-जवळ घोडयावरून उतरून उभे होतों. इतक्यांत शेतकऱ्यानें भाजलेले ओले चणे महाराजांस पाहून आणले. महाराजांच्या हुकमावरून ते घेतले व त्यास कांहीं बक्षिस दिलें. आम्ही सर्वजण चणे फोलून खात बसलों होतों व हातांत घोडयांच्या लगामा होत्या. इतक्यांत समोरच्या नदीच्या झीलमधून एक मोठा डुक्कर येतांना दिसला. आम्हीं सर्वजण एकदम घोडयावर स्वार झालें. डुकराच्या एका बाजूस मी व दुसऱ्या बाजूस भाऊसाहेब गायकवाड झाले. झीलमध्यें डुकराच्या जवळ आम्ही जाऊन पोंचलों. परंतु चिखलामध्यें घोडयांचे पाय गुडघ्यापर्यंत जाऊं लागले. डुकराचीही तीच स्थिति होती, त्यामुळें त्यास फारसें पळतां येत नव्हतें. आम्ही दोघांनीं त्यास दोन्ही बाजूंनीं रेटीत कोरडया जागेवर काढलें. झीलच्या बाहेर महाराज तयारीनें उभेच होते. झीलच्या बाहेर डुक्कर निघतांच २५ कदमांच्या आंत महाराजांनीं असा सफाईनें भाल्याचा हात केला कीं, भाला डुकराच्या काळजाच्या आरपार निघून गेला, व डुक्कर तेथेंच धडपड करीत पडला. महाराज फार खुश झाले. हा डुक्कर काळा भोर असून

प्रकार मोठा होता. असा एका भाल्यांत डुक्कर बसविणें, निष्णात घोडेस्वाराशिवाय व शिकारीशिवाय होत नसतें.

५. सन १९०४–०५ सालच्या शिकारींत एके दिवशीं महाराजांच्या पार्टींत केशवराव सावंत, मी व इतर मंडळी होतों. एक मोठा डुक्कर हक्यांतून बाहेर आला. त्याच्या बाजूस आम्ही दोघे झालों, व डाव्या बाजूस महाराजांस ठेविलें. आमचें दोघांचें काम डुकरास उजव्या बाजूनें दाबून महाराजांच्या अंगावर घालावयाचें होतें कीं, ज्यायोगें महाराजांस हात करण्यास मिळावा. आम्हीं जवळ जवळ याप्रमाणें दोन मैलांची जोराची शर्यत चालविली होती, तरी पण डुक्करच उलट आम्हांस उजव्या बाजूस रेटीत व पळत चालला होता, कारण उजव्या बाजूस जंगल असल्यानें दडण्यास जागा होती. व डाव्या बाजूस मैदान असून, महाराजांच्या भाल्यास त्यास बळी पडावयाचें नव्हतें. डुकराला आपल्या उजव्या बाजूला घेऊन भाल्याचा हात करावा लागतो. तो आपल्या डाव्या बाजूस असला तर हात करतां येत नाहीं. त्याला आपलें मरण समजतें कीं काय, किंवा उपजत बुद्धी म्हणून तो नेहमीं मारणाराच्या डाव्या बाजूलाच पळतो व उजव्या बाजूला सहसा पळत नाहीं. वरील शर्यतीमध्यें आमचे घोडे डुकरास ,' Ride off " पाठलाग करून अगदीं थकले होते, व ५० वारांवर बाभूळवन आलें होतें. यावेळीं डुकरावर हात केला तर इतक्या मेहनतीनें इतक्या पल्यावर आणलेला थकलेला डुकर हातचा जातो, असें वाटून केशवराव सावंत यांनीं आपला घोडा हात करण्याच्या हेतूनें एकदम बढविला व त्याचवेळीं महाराजांच्याही लक्षांत वरील गोष्ट एकदम आल्यानें त्यांनींही आपला घोडा बढविला. दोघेही हात करण्याच्या धुंदींत असल्यानें दोन्ही घोडयांच्या पुठयांची टक्कर झाली व दोघांचेही हात चुकले व डुकर बाभूळवनांत घुसला. केशवराव सावंतांस आपली चूक लगेच समजली व ते तसेच डुकराच्या मागें बाभूळवनांत घुसले. त्यांचा साफा तेथेंच बाभळीच्या फांदीस अटकून त्याच्या चिंध्या झाल्या तरी ते तसेच काटयांतून डुकराच्या मागून गेले. मी महाराजांजवळ होतों. आम्हीं तेथेंच थांबलों. महाराज म्हणाले,

कीं, " माझीच चूक, सावंतांची चूक नाहीं. मी फार वेळ थांबलों, यापूर्वीच हात करावयाचा होता, परंतु चांगला अंगावर येण्याची मी वाट पहात होतो. तुम्ही दोघांनीं चांगलें Ride off केलें, परंतु डुकराचें नशिब मरण्याचें नव्हतें." इतकें बोलून आम्ही परत फिरलों व दुसऱ्या डुकराच्या मागें लागलों. केशवराव सावंत मात्र आम्हांस त्या दिवशीं पुन्हा भेटले नाहींत. मुक्कामावर आल्यावर मीं त्यांस महाराजांचे उद्गार सांगितले, तरी पण आपण उतावीळपणा केला याबद्दल त्यांस सारखें वाईट वाटत होतें, परंतु महाराजांनीं या बनावाबद्दल त्यांच्याजवळ एक शब्दही काढला नाहीं. याला म्हणतात खरी खेळाडु वृत्ति (Sporting spirit)

६. सन १९०६–०७ सालची गोष्ट असेल, महाराजांच्या पार्टींत केशवराव सावंत, भाऊसाहेब गायकवाड, मी वगैरे मंडळी होतों. इतक्यामध्यें एक मोठा डुक्कर निघाला त्याच्या मागें आम्हीं लागलों. त्या डुकरानें पिलूंच्या झाडीचा आश्रय घेतला. डबक्याच्या शिकारीच्या जंगलांत दोन पिलूंच्या रांगामधून घोडे पळविण्यास जागा साफ केलेली आहे, परंतु ही जागा २०–२५ कदमही नसते. महाराजास मध्यें घालून आम्ही मंडळीं दोन्ही बाजूस झालों. डुक्कर एका पिलूच्या रांगेमधून दुसऱ्या पिलूच्या रांगेमध्यें पळून जात असे. तो मस्त असल्यानें फारसा मोठयानें पळत नसे व पळण्याची त्यास जरूरही नव्हती, कारण दडण त्यास नकोच होतें. असा लपंडावींचा खेळ बराच वेळ चालला, परंतु डुकरावर हात करण्यास महाराजांस संधी मिळेना. डुक्कर चांगला मोठा त्यास तसाच पिलूमध्यें सोडून जाण्यास आमचें मन घेईना, त्यामुळें आम्ही त्यास पिलूमध्यें हुसकून महाराजांच्या अंगावर घालण्याचा जोखमीचा प्रयत्न करून करीत होतों. अशा लपंडावींमध्यें तो एका पिलूच्या रांगेमधून निघून दुसऱ्या रांगेमध्यें जाण्याचा प्रयत्न करित असतां, त्याच्या [illegible] महाराजांनीं त्याच ठिकाणीं त्यास पाहिलें व लगेच त्याच्या अंगावर घोडा घालून दुसऱ्या पिलूच्या रांगेमध्यें शिरण्यापूर्वीं हात करून त्यास जमिनीवर लोळविलें. आम्हां सर्वांस मोठा आनंद झाला. मेहनत सफल झाली असें वाटलें. असा दोन

पिल्लच्या रांगेमध्यें हात करून डुक्कर मारणें किती कठीण आहे, हें तज्ज्ञाशिवाय इतरांस समजणें शक्य नाहीं. हा डुक्कर भुऱ्या रंगाचा असून फार मोठा होता.

७. डुकराच्या शिकारीमध्यें महाराजांचें जुने सहाध्यायी कै. कर्नल जनार्दन सदाशिव, कै. सरदार ताजमहंमद, श्री. कै. दादासाहेब गायकवाड, कासममिया वस्ताद वगैरे मंडळी होती. ही मंडळी डुकराची शिकार उत्तम करणारी म्हणून त्यांची ख्याती होती. कै. यु. श्री. फत्तेसिंहराव, कै. राजपुत्र श्री. शिवाजीराव वगैरे तरुण राजपुत्र डुकराची शिकार करूं लागले, तेव्हां त्यांच्या पार्टीमध्यें वरील जुनी मंडळी महाराज घालीत असत, व आपल्या पार्टींत, नानासाहेब शिंदे, केशवराव सावंत, आप्पासाहेब सावंत, भाऊसाहेब गायकवाड वगैरे तरुण मंडळी घेत असत. असें करण्याचा खास हेतु हा असे कीं, तरुण मुलांना जुन्या मंडळीकडून डुकराच्या शिकारीचें चांगलें पद्धतशीर शिक्षण मिळावें.

८. पूर्वीं क्यांपांतील युरोपियन आफिसरांस महाराज आपल्या पार्टींत डुकराच्या शिकारीच्या वेळीं घेत असत, परंतु ते पलटणचे अमलदार असल्याकारणानें घोडयावर चांगले बसणारे नसत, व त्यांचे घोडेही डुकराच्या शिकारीलायक नसत, त्यामुळें बरेच वेळां अपघात होत असत. एके वेळीं एक नवशिका युरोपियन अमलदार महाराजांच्या पार्टींत होता. महाराज डुकराच्या मागें घोडा दौडवीत चालले होते, व हे साहेब महाराजांच्या मागें आपला भाला खालीं धरून घोडा पळवीत होते. डुक्कर एका बाजूस पळतांच महाराज आपला घोडा धिमा करून त्या बाजूस पळवीत होते, इतक्यांत मागील साहेबांचा भाला महाराजांच्या घोडयाच्या पुठ्यांत थोडासा लागला. महाराजांचा घोडा जखमी झाला. साहेबानें महाराजांची माफी मागितली. या दिवसापासून महाराज क्यांपांतील खात्रीची मंडळी आपल्या पार्टींत नेहमीं ठेवीत असत.

९. डुकराची शिकार भाल्यानें करण्याचे दोन प्रकार आहेत. एकास Overhand spear आणि दुसऱ्यास Underhand spear असें म्हणतात. महाराज नेहमीं Underhand spear नें डुकराची शिकार करीत असत. महाराजांचा हात नेहमीं डुकराच्या काळजांत लागत असे, त्याच्या पोटांत अगर

पुठयावर क्वचितच लागत असे. कै. यु. फत्तेसिंहराव हे नेहमीं Overhand spear नें डुकराची शिकार करीत असत. म्हणून त्यांचे शिकारीचे भाले आंखूड असत. त्यांच्याशिवाय बडोद्यांत दुसरा कोणीही शिकारी Overhand spear नें डुकराची शिकार करीत नसे. Overhand spear नें डुकराची शिकार करण्यास डुकराच्या अगदीं जवळ जावें लागतें. व हात फार सावधगिरीनें घोडयास वांचवून करावा लागतो. नाहींतर डुक्करच घोडयाची शिकार करतो, व शिकाऱ्यास जमिनीवर लोळवतो.

१०. सन १९०८ सालीं श्री. यु. फत्तेसिंहराव हें कैलासवासी झाले, तेव्हांपासून महाराजांचा डुकराच्या शिकारीचा शोक कमी झाला. त्यांत संधीवाताचा रोग व श्री. राजपुत्र शिवाजीरावासारख्या उमद्या राजपुत्राच्या अकाली मृत्युची भर पडली. वरील कारणामुळें व साठ वर्षांवर वय झालें असल्यानें, महाराज जरी स्वतः हातांत भाला घेऊन अलीकडे डुकराची शिकार करीत नाहींत तरी घोडयावर स्वार होऊन, शिकारीच्या वेळीं जंगलांत सारखे फिरत असतात, व चांगला मोठा डुक्कर कोणत्या बाजूला जात असला तर, त्यावर नजर ठेवून जवळ असलेल्या पार्टीला त्याची खबर मुद्दाम स्वतः देतात.

लष्करी खेळांची आवड.

महाराज लष्करी खेळांत दर वर्षीं भाग घेत असत. भाल्यानें ' मेखा घेणें ' (Tent pegging), भाल्यानें कडया घेणें Tilting, तलवारीनें डोकें कापणें (Head cutting) वगैरे खेळांत महाराज लष्करी अंमलदाराबरोबर मोठया उल्हासानें कामें करीत असत. मोतीबागच्या घोडदवडीवर महाराज या कामाची कवाईत निष्णात लष्करी अमलदाराच्या देखरेखीखालीं करीत असत.

२. रिसालदार रामचंद्रराव शिंदे (सेकंड ल्यान्सर्स) यांनीं कांहीं वर्षांपूर्वी घोडयावर जीन व लगाम न लावतां Tent pegging चें काम वार्षिक लष्करी खेळांत प्रथमच करून दाखविलें. महाराज हें काम पाहून फार खूष झाले. त्यांनीं सदरहु रिसालदारास आपले जवळ बोलावून शाबासकी दिली व म्हणाले कीं, " तुम्ही हेंच काम माझ्या घोडयावर बसून करून दाखवितां

का ? " रिसालदार कांहीं वेळ गप्प बसले व मग म्हणाले कीं, " कांहीं दिवसांच्या कवाइतीनें व सवईनें मी करून दाखवीन. " महाराज हांसले व म्हणाले कीं, " तुमची मख्खी आम्हांस समजली आहे. " महाराजांनीं या रिसालदारास खास बक्षिस दिलें होतें.

३. एका वर्षींच्या खेळांत भाल्यानें मेखा घेण्याचें काम संपल्यावर, महाराजांनीं समितिस फर्माविलें कीं, जमीनीवर लिंबू ठेवावें व तें भाल्यानें घेण्यास सर्वांस सांगावें. हें काम फारच कठीण आहे. महाराज " हमदम " घोडयावर स्वार होते. त्यांनीं पाहिल्या धावेमध्येंच लिंबू उचललें. लष्करी अंमलदारांनीं प्रयत्न केला, परंतु कोणासही भाल्यानें लिंबू नेतां आलें नाहीं.

४. एका वर्षींच्या लष्करी खेळांत Spiral race म्हणजे नागमोडीनें ठरलेल्या जागेंतून घोडा घेऊन जाण्याची शर्यत होती. या शर्यतीमध्यें महाराज हमदम घोडयावर स्वार होउन सामील झाले व सर्वांच्या पुढें पहिले आले. हा घोडा फारच चांगला तयार केलेला होता.

५. कै. श्री. यु. फत्तेसिंहराव यांस Paper-chase या खेळाचा फार शोक असे. दर रविवारीं हा खेळ ठेवण्यांत येत असे व खेळांत महाराज हमेशा सामील होत असत. या खेळांत १५–२० मैलांची आड रस्त्यानें दौड होत असे, त्यामुळें महाराजांस फार आवडत असे. या खेळांत " fox " च्या पाठीमागें शेवटपर्यंत टिकणारी मंडळी फारच थोडी असते, परंतु या थोडया मंडळीमध्यें महाराज हमेशा असावयाचेच असा नियम होता.

६. कै. श्री. यु. फत्तेसिंहराव शिक्षण संपवून विलायतेहून परत बडोद्यास आल्यावर पोलोचा खेळ पुन्हां सुरू करण्यांत आला. हा खेळ महाराज साधारणपणें खेळत असत. धक्काबुक्कीमध्यें (Hustling) कधीं जात नसत, किंवा त्यांच्या जवळ धक्काबुकी करण्याकरितां कोणीही खेळाडू जात नसे, असें म्हटलें असतां विशेष शोभेल. तरी पण चारपांच चक्कर ते नेहमीं खेळत असत. या खेळासाठीं पोलोचीं खास तट्टें महाराजांनीं ठेवलीं होतीं.

७. निलगिरीस स्वारी गेली म्हणजे कधीं कधीं Hounds च्या मागेंही महाराज घोड्यावरून जात असत. या खेळांत चुरसाचुरशीनें ते केव्हांही भाग घेत नसत. फक्त चांगली मेहनत व्हावी व मंडळीच्या ओळखी व्हाव्या याच हेतूनें ते सामील होत असत.

शिकार

मोठमोठ्या जनावरांची शिकार करण्याची महाराजांना आवड आहे. वाघ, सिंह, हत्ती, गेंडे, जंगली पाडे अशा मोठमोठ्या हिंस्र जनावरांची त्यांनी शिकार केली आहे, कित्येक वेळां पायदळ जमिनीवरूनही मोठमोठे पटाईत वाघ त्यांनीं मारले आहेत. एके वेळीं सोनगडच्या जंगलांत एका पटाईत वाघाची शिकार करण्यास महाराज गेले असतां, तो पटाईत वाघ ज्या जंगलांत होता, त्या जंगलांत मचान बांधण्यासारखें झाड नसल्यानें महाराजांना उंच वाढलेल्या गवतामधून वाघ असलेल्या ठिकाणीं पायीं जावें लागलें. वाघाला बाहेर काढण्यासाठीं हाकाटी चालू होती. महाराजांपासून ३०–४० कदमांवर एकदम तो वाघ गवतामध्यें दिसला. त्यानें महाराजांकडे तोंड फिरवून एकदांच पाहिलें, इतक्या अवधींत महाराजांनीं बंदुक सोडून नेमका त्याला ठार केला. ही गोळी त्या वाघाच्या दोन डोळ्यांमध्यें कपाळावर लागली होती. ती जर चुकली असती तर फार भयंकर प्रकार झाला असता, कारण जनावर फार जुनें व मोठें होतें. हरण, बदक, तीतर, बटेर वगैरेचीही शिकार महाराज करतात. बहुतेक फुरसत असेल त्या वेळीं अद्यापही शिकारीस जाणें महाराज साहबांस आवडतें.

आठवणी

— ५ —

लेखकः—गणेश अनंत लेले बी. ए.

प्रास्ताविकः—श्रीमंत सयाजीराव (तिसरे) महाराज गायकवाड यांनीं सन १८८१ चे अखेरीस राज्यसूत्र हातीं घेतल्या पासून राज्याची सर्व बाजूंनीं प्रगति कशी होत गेली हे दरसालचें राज्याचें वार्षिक निवेदनावरून तसेंच त्यांची जीं चरित्रें प्रसिद्ध झाली आहेत त्यावरून समजण्यास साधन झालें आहे. परंतु ही प्रगति घडवून आणण्यांत प्रत्यक्ष महाराजांनीं स्वतःची उत्पादक प्रेरकबुद्धि चालविली, प्रोत्साहन दिलें, कष्ट घेतले, सर्वांच्या मनांत कर्तव्याची जागृती उत्पन्न केली त्या सर्व प्रयत्नांचा सुपरिणाम आज दिसून येत आहे. महाराजांनीं राज्यसूत्र हातीं घेतल्यापासून दिलेल्या हुकुमांचें स्वतः व मदतनिसांच्या साह्यानें निरीक्षण करण्याचा सुयोग मला आला होता त्यावरून कांहीं निवडक उदाहरणें दाखवून राज्याच्या प्रगतींत महाराजांच्या प्रयत्नांचें थोडक्यांत दिग्दर्शन करणार आहे.

कारकीर्दीचे चार कालखंड—प्रथमपासूनच्या हुकुमांच्या व इतर कागदांच्या निरीक्षणावरून व नोकरींतील स्वतःच्या अनुभवावरून महाराजांच्या कारकीर्दीचे मी चार कालखंड समजतों.

१ राज्यकारभाराचें सर्वांगीं शिक्षण सन १८८२ ते १८९५ पर्यंत.

२ स्वतःची कर्तबगारी सन १८९५ ते १९०७ पर्यंत.

३ श्रमाची फलप्राप्ति व कौटुंबिक आपत्ति सन १९०७ ते १९२३ पर्यंत.

४ मुख्य चालकत्व हातीं ठेऊन विश्रांति घेणें सन १९२३ पासून.

राज्यकारभाराचें सर्वांगी शिक्षण—महाराज पुस्तकी शिक्षणांतून नुकतेंच बाहेर पडलेले; आणि त्या वेळचे दिवाण दोनतीन ठिकाणीं दिवाणगिऱ्या करून नांव मिळवून ब्रिटिश सरकारच्या पसंतीनें आलेले; व महाराजांच्या अज्ञानपणांत पूर्ण सत्तेनें राज्य कारभार केलेले आणि त्या वेळचे खात्याचे अधि-

कारी वयानें व ज्ञानानें पोक्त, राज्यकारभाराचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतलेले, इतकेंच नव्हे तर महाराजांचे राज्य कारभाराचे शिक्षागुरु होते. आणि महाराज राज्य कारभार हातीं घेतेवेळीं, केवळ अठरा वर्षे वयाचे होते. अशा स्थितींत त्यांच्या कलानेंच महाराजास आरंभीं कामें करावीं लागलीं.

महाराज खानगी व फौज खात्याची कामें स्वतंत्र रीतीनें बारकाईनें पाहूं लागले; व कांहीं काल लोटल्यावर इतर खात्यांचींहि कामें तपसीलवार पाहूं लागले. तसेंच राज्यांत फिरून लोकस्थिति अवलोकन केली; हिंदुस्थानांत व युरोपांत फिरून तेथील लोकस्थिति व राज्यकारभार यांचे निरीक्षण केलें व अनुभव संपादिला. कालक्रमानें जुने व वयोवृद्ध अमलदार कमी होत गेले आणि महाराजासहि दिवसेंदिवस राज्यकारभाराचा प्रत्यक्ष अनुभव मिळत गेल्यानें, तसेंच ते बालवयांतून बाहेर पडल्यानें अधिकारावर व राज्यकारभारावर त्यांचें तेज प्रभावी होऊं लागलें. या कालांतहि महाराजांनीं प्रगतीची सुरुवात हळूं हळूं केली होती.

आपल्या हातून आपल्या प्रजेचें व सर्व देशाचें कल्याण उत्तमांत उत्तम होणें शक्य असेल तितकें करण्याची पराकाष्ठा करण्याचा निश्चय महाराजांनीं केल्याचें त्यांनीं केलेल्या हुकुमांच्या निरीक्षणावरून स्पष्ट दिसतें.

स्वतःची कर्तबगारी—राज्यकारभाराचें ज्ञान व अनुभव पक्व दशेस आल्यामुळें महाराजास आत्मविश्वास पूर्णपणें आला. राज्य कारभारांत उत्पन्न झालेल्या अडचणी महाराजांनीं मोठ्या कौशल्यानें दूर केल्यामुळें पुढील राज्यकारभाराचा मार्ग त्यांस आवरता आला. अनेक प्रकारच्या महत्वाच्या सुधारणा योजून त्या अमलांत आणल्या. या कालखंडांत राजकीय व दैवी परिस्थितीशीं तोंड देऊन मार्ग आक्रमावा लागला. राज्यकारभारांत प्रगतिपर सुधारणा यशस्वी केल्यामुळें राज्यांत व राज्याबाहेर कीर्ति पसरली; रयतेनें त्यांच्या कारकीर्दीचा रौप्य महोत्सव करून गौरव केला; वयास पंचेचाळीस वर्षे होत आलीं; कौटुंबिक स्थिति समाधान वाटण्यासारखी झाली; मुलांचें शिक्षण सुरळीत व समाधानकारक चाललें होतें. युवराज फत्तेसिंगराव यांस राज्यकारभाराचें शिक्षण

दण्यांत येत होतें. नातवंड झाल्यानें महाराज पितामहपदास पोचले. अशी सर्व प्रकारें समाधानाची स्थिति प्राप्त झाली.

या कालखंडांत राज्यांत सुधारणा करण्याचें काम जोमानें चालविलें होतें. शिबंदी पहाऱ्यासंबंधानें एका कामीं ही उत्कट इच्छा होण्याचें कारण दाखविलें आहे ते—

Our ideas and tastes are changing. Things which gave satisfaction in old times now fail to please. The old Shibandi and Sepoys and Swars of other departments were not found equally defective then as now. Their defects are now more glaring, and there is a great desire, and I think rightly, to correct them. The interior of our palaces has given way to a new order of things. We wish that the guards in the palaces should be more decent and efficient than the generality of the guards, we find, are at present. In the old days to a certain extent constant personal attention on the part of the authorities and the love of good soldiery, as well as the hope of reward and fear of punishment in an unexpected manner, may have kept these people to a higher pitch of efficiency, but all these facts have undergone a change.

श्रमाची फलप्राप्ति व कौटुंबिक आपत्ति—राज्य सुधारण्याचे प्रयत्न झपाट्यानें चालू होते. राजकीय विषारी वातावरणांतून निभावून महाराज आतां जास्ती तेजस्वी दिसूं लागले. फार परिश्रम केल्यानें विश्रांतीची आवश्यकता भासूं लागली. कांहीं काल पूर्ण विश्रांती घेऊन पुन्हां ताज्या दमानें काम करावें असें करतां करतां वयास साठ वर्षें झालीं. या पूर्वींच युवराज फत्तेसिंहरावांचें निधन व त्यानंतर कांहीं कालानें आणखी दोघे कर्ते पुत्र गत झाल्यानें चर्येवर खिन्नता भासूं लागली; तरी सुधारणांचें काम चालूच होतें आतां हे सुधारणेचें काम महाराजास हातच्या मळाप्रमाणें झाल्यामुळें ते सहज रीतीनें सुचवूं लागले.

मुख्य चालकत्व हातीं ठेऊन विश्रान्ति—स्वत: प्रत्यक्ष श्रम न घेतां राज्यकारभार सुरळीत चालावा अशी राज्यकारभाराची घटना घडवून ती अमलांत आणल्यानें तिचा उपयोग करून घेऊं लागले आहेत. सुकाणावर तीक्ष्ण नजर ठेऊन जरूर पडेल तेव्हां कांहीं काळ स्वत: सुकाणूं हातीं धरून पुन्हां विश्रांति घेऊं लागले असा क्रम आतां चालू आहे. हल्लीं महाराज मार्गदर्शकाचें काम करीत आहेत. नातू युवराज प्रतापसिंहराव यांनीं राज्यकारभाराचा धडा घेण्याची सुरवात केली आहे दुसरींहि नातवंडें शिक्षणांत प्रगति करीत आहेत. हल्लीं अशी परिस्थिति असल्यानें त्यांतच महाराज समाधान मानून घेत आहेत. वयास सत्तर वर्षें झालीं. आतां विश्रांतिची खास आवश्यकता आहे.

महाराज स्वभावत:च धटया कटया प्रकृतीचे नाहींत. सन १८९३–९४च्या सुमारास निद्राभंगाचा विकार जडला तो बरेच दिवस होता. शिवाय तीन पुत्रांच्या मृत्युमुळें त्यास मानसिक दु:ख मनस्वी झालें आहे त्यांतच संधिवाताचा विकार जडल्यामुळें शरीरप्रकृति नीट रहात नाहीं. तथापि स्वत: शरीराची योग्य काळजी घेत असल्यामुळें व वारंवार उत्तम हवेंत वास्तव्य करण्यास जाऊन विश्रांति घेत असल्यानें आजपर्यंत महाराजांस काम करतां आलें. असेंच यापुढेंही त्यास दीर्घायुष्य व पूर्ण आरोग्य प्राप्त व्हावें अशी सर्व प्रजाजनांची नोकरवर्गाची व इष्टमित्रांची इच्छा आहे.

हुकुमांचा विस्तार—डिसेंबर सन १८८१ पासून आज (जुलै १९३२) पर्यंत पन्नास वर्षांत महाराजांनीं दिलेल्या हुकमांची संख्या सुमोर त्रेपन हजारावर झाली आहे. त्यांत कित्येक एक किंवा अर्ध्या ओळींचे, तर कित्येक चार पांच बंद किंवा त्याहून जास्त बंदाचे आहेत. सरासरी पांचशे पृष्ठांचा एक ग्रंथ दरवर्षीं होईल इतका त्या हुकमांचा विस्तार आहे.

आरंभीं कित्येक हुकूम महाराज स्वत:च लिहित. ते कधीं कधीं एकेक दोन दोन बंद इतके मोठे लिहित परंतु कांहीं कालानंतर कामाच्या व त्याप्रमाणें विचाराच्या गर्दीमुळें स्वत:स विचार करण्यास वेळ मिळाना, व हुकूम

करण्यांत सावधानता रहावी म्हणून किंवा दुसऱ्या अनेक कारणांमुळें स्वतः न लिहितां दुसऱ्याकडून लिहवूं लागले. तरी हीं अजून क्वचित् प्रसंगीं स्वतः लिहितात; अगदींच लिहित नाहींत असें नाहीं.

सामान्य धोरण ठरविण्याकडे लक्ष—राज्यकारभार हातीं घेतल्यावर कांहीं दिवसांनीं अशी वहिवाट सुरू केली कीं, रुजू झालेल्या कामाबद्दल हुकूम देतांना त्या हुकुमांत सर्व सामान्य धोरण ठरवितां येईल तर तें ठरवावयाचें, कीं, ज्याच्या योगानें पुनः अशा प्रकारची कामें उपस्थित झालीं असतां तो हुकूम मार्गदर्शक व्हावा या उद्देशानें साधारणतः साधक बाधक अशी समजूत फार बारकाईनें देऊं लागले व नोकरवर्ग सर्वांगीण शिक्षण मिळून चौरस बनेल या हेतूनें हुकुमांत प्रवचनेंहि दाखल करूं लागले. त्यामुळें अशा समजुती व बोधपर इशारे देण्याची महाराजास हमेशाची संवय जडली. एका कामासंबंधी समजुती देतांना दुसऱ्या कामासंबंधी जर सामान्य विचार सुचले तर ते त्याच हुकुमांत लिहवितात. हे विचार निरनिराळ्या ठिकाणीं विखुरलेले एकत्र करवून त्याचे निबंधग्रंथ करविले आहेत. आजपर्यंत असे चार ग्रंथ तयार झाले आहेत.

प्रजेचें कल्याण करण्याची उत्कट इच्छाः—सन १८८२ मध्यें राज्यांत फिरून प्रजेच्या स्थितीचें निरीक्षण व सुखदुःखें समजून घेतलीं; व त्यावेळीं निरनिराळ्या बाबतींची टाचणें केलीं. त्या टाचणांचा राज्यकारभाराचे कामीं फार उपयोग झाला. तीं टाचणें पाहिलीं म्हणजे महाराजांची सूक्ष्म दृष्टि, विषय आकलन करण्याची शक्ति, जिज्ञासा व प्रजेचें कल्याण करण्याची उत्कट इच्छा हीं व्यक्त होतात.

कामाच्या शिस्तीकरितां नियम करविलेः—प्रत्येक प्रकारच्या कामाबद्दल नियम घडलेला असावा असा प्रथमपासूनच महाराजांचा कटाक्ष होता, त्याप्रमाणें अनेक विषयावर नियम झाले आहेत. बहुतेक नियमांची मूळ सूचना महाराजांकडून झाली आहे.

महाराजांच्या स्वतःच्या प्रयत्नांचीं कांहीं निवडक उदाहरणें.

बांधकाम खातेंः—प्रत्येक काम शिस्तवार व बिनचूक व्हावें या विषयीं प्रथमपासूनच महाराजांनीं कडक नजर ठेविली होती. बांधकाम खात्यांतील

कांहीं कामें सन १८८२ च्या नवंबरांत महाराजाकडे रुजू झालीं त्यावरून कंट-राक्टरा बरोबर रीतसर कबाले झालेले नाहींत, तसेंच जिनसांचे भाव चौकसपणें ठरल्याशिवाय कामाच्या तपशिलांत फेरफार केलेला आहे, इत्यादि गोष्टी निदर्शनास आल्यावरून इशारा केला कीं,—

" Grave irregularites come under my observation in going through two or three other cases of disputes with contractors I hope a recurrence will be prevented It is my earnest desire that strictest regularity should prevail in transaction of public business and that due notice should be taken of any departure from this clear course.

सन १८८३ च्या जून महिन्यांत कामाच्या शिस्तीबद्दल हुकूम दिला कीं,

Some old cases show the great laxity and want of care exhibited in the matter of giving contracts. In some cases contractors were premitted to execute items of work before rates for them had been duly settled. In some cases, large works were carried out on the mere verbal orders of the late Dewan. It is my earnest desire that all irregularities like these should be carefully avoided, that the work should be transacted in a systematic manner and under a formal recognised procedure and that any departure from this clear course should be promptly noticed and corrected. "

केवळ वीस वर्षें वयाच्या राज्यकर्त्याकडून अशाप्रकारें शिस्तीचा पाठ दिल्याबद्दल सानंद कौतुक वाटल्याशिवाय रहात नाहीं, इतकेंच नाहीं तर ह्या पाठाची आवृत्ती पुनः पुनः केल्याचें दिसतें.

" The laxity of system and irregularity of procedure revealed by the papers cannot be passed over in silence as one is hardly prepared to meet with cases of reckless and unauthorised expenditure at a period when istan-

ces of similar expenditure belonging to former regimes often formed the subject of comment."

मस्तुबागेच्या कासाच्या निकालाचे खर्चाच्या मंजुरीच्या कामीं राज्य कारभाराचें एक मुख्य तत्त्व महाराजांनीं दर्शविलें आहे तें

"It is questionable whether such an expenditure as this which had been incurred for mere personal convenience ought to be included in the state expenditure on Public Works. Persons exercising supreme authority for the time being are expected to be very careful in matters involving expenditure for securing mere individual convenience irrespective of any public benefit and when a question has reference to their own personal convenience they should be very punctuous."

देशकल्याणाच्या बाबतींत प्रजेच्या विशेष जरूरीची जीं तलाव पाटबंधाऱ्याची बाबत ती राजसूत्रें हातीं घेऊन लागलीच राज्यांत देशस्थिति अवलोकन करण्यासाठीं फिरले तेव्हां त्यांच्या लक्षात आली व उद्गार काढले कीं.

"I am desirous of seeing irrigational works opened over the country wherever practicable."

पुढें या बाबतींत (संवत १९५६ च्या दुष्काळ प्रसंगीं) महाराजांनींच स्वतंत्र खातें निर्माण करून राज्यांतील सर्व भागांत पाहणी करविली, योजना तज्ञ माणसाकडून तयार करविल्या आणि सवडीप्रमाणें अमलांतहि आणिल्या. सन १९०० सालीं झांकरी व छत्रालच्या योजना व साबरमती आणि सरस्वती नदीच्या पाण्याचा उपयोग करण्याची योजना सुचविली, सन १९०२ सालीं हिराण व कादरपूर, सन १९०८ सालीं जामगीर व घाटवड अशा योजना स्वतःच सुचविल्या आहेत.

पोलीस ठाणीं राज्यांतील धर्मशाळेंत, देवस्थानांत, चौऱ्यांत (चावडींत) इत्यादि ठिकाणीं पूर्वीच्या राजवटींपासून आहेत; त्यामुळें प्रवाशांस व गांवच्या लोकास अडचण होते. इतकेंच नाहीं तर प्रसंगीं त्रास होत असल्याचें

निदर्शनास आलें. त्या वरोबर पोलीस ठाणीं स्वतंत्र बांधण्याचा हुकूम केला व स्वत: चिकाटी धरून सर्व राज्यांत तीस वर्षांत स्वतंत्र पोलीस चौक्या बांधविल्या. सन १८९० च्या दिलेल्या हुकुमांत " पोलीसना लोको धर्मशाळा, देवळ विगेरे सार्वजनिक उपयोगी जगामां रेहेवाथी लोकोने घणी अडचण वेठवी पडी हती. ए अडचण दूर थवी एवा इरादाथी दरवर्ष बजेटमां वधारे तपसील न जोतां आसरे ४४००० चुवाळीस हजार रुपीयानी रकम मंजूर करवा अमे हुकम आप्यो हतो. पण जे हकीकत रुजू थई छे ते उपरथी जणाय छे के— उपर दर्शावेली स्थितिमां फेरफार थयो नथी अने हजु लगी देवालय धर्मशाळा विगेर जगोए पोलीसना लोको जारी रहेला छे. " लोकोने खरी अडचण दूर करवाना हेतुथी हुजूरथी हुकम आपवामां आव्यो छतां आटले वर्षें ए अडचण हजू जारीज छे, ए केटलुं शोचनीय छे ए कहेवानी जरूर नथी. हुजूरथी हुकम थाय अने वखते वखते जे इच्छा प्रजाना सुखार्थे प्रदर्शित करवामां आवे तेनो वखतसर अने सारी रीते अमल करवो, अने ए रीते हुजुरने संतोष थाय एम करवुं, ए हरेक अमलदारे करवानुं छे. पण ते प्रमाणे यथेलुं जोवामां आवतुं नथी, ए दिलगिरीनी वात छे.

" हुकमनो अमल न थयो ए अधिकारीनी गफलत अने बिन काळजीनो परिणाम छे. कारण अधिकारी पोताना कर्तव्य कर्मनी पुरेपुरी काळजी राखे तो एवो परिणाम थवा वखत आवे नही. प्रजाना सुख अने राज्यनी व्यवस्था माटे काळजी राखी अमे वखते वखते जे हुकमो आपिए छीये तें हुकमो मात्र कागळ उपरज रही तेनो अमल न थायतो पछी ए स्थिति एवी संतोषकारक अने सारी राज्यव्यवस्थाने माटे भयंकर छे. अने आवी स्थिति जारी रहे तो पछी राज्य काम माटे जुदीज व्यवस्था करवा विचार करवानी फरज पडवानी; माटे दिवाण एमणे खाताना तमाम मुख्य अधिकारीओने आसंबंधमा एकवार असरकारक रीते अमारा बिचार जणाववा. "

यावरून महाराजांस स्वत:च वारंवार अधिकाऱ्यांस कसें जागृत करावें लागत होतें तें समजेल !

बडोदें शहरांत पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा करण्यासाठीं आजवा येथें तलाव बांधण्याची तपशीलवार योजना सन १८८४ सालीं मंजूर केली. त्या योजने-प्रमाणें सन १८९१ पासून शहरांत पाणी विपुलपणें मिळूं लागलें. हें उदाहरण लक्षांत ठेऊन दुसऱ्या मोठया वस्तीच्या शहरांत व मोठया कसब्यांत पिण्याच्या पाण्याची सोय करण्याच्या योजना स्वत: सुचवून अमलांत आणल्या. सन १८९१ सालीं पाटण, सन १८९८ सालीं सोनगड, भाद्रण, शिनोर हीं कामें सुचविलीं. अशीं बरींच कामें स्वतः सुचवून तीं तडीस नेलीं आहेत.

ज्यांनीं बडोदें शहर चाळीस पन्नास वर्षांपूर्वीं पाहिलें, त्यांना आज त्याची ओळखहि पटणार नाहीं, अशी त्याची उत्तम रचना झाली आहे. आज बडोदें हें आरोग्यशाली व शोभिवंत आहे अशी त्याची ख्याती आहे; त्याचें पूर्ण श्रेय महाराजांना आहे.

सन १८८३ सालीं सुरसागर तलावाच्या भोंवतालचा दाट वस्तीचा भाग मोकळा करून हवाशीर करण्यास स्वत: हुकूम दिला. व त्यानंतर शहराचे निर-निराळे भागांतील रस्ते रुंद करणें, विश्रान्तीसाठीं मोकळ्या जागा राखून ठेवणें व तेथें बाग करणें, इत्यादि तजविजी करविल्या. त्याचप्रमाणें राज्यांतील दुसऱ्या कस-ब्यांतहि आरोग्यकारक व सुंदर अशी रचना करण्याचे वेळोवेळीं स्वत:च हुकूम दिले आहेत. तसेंच त्या त्या ठिकाणीं स्वत: जाऊन जागा मुक्रर करून देऊन समजुती दिल्या आहेत. इंजीनियर चिको व सॅनिटरी कमीशनर डॉ. धुरंधर यांस दुसऱ्या शहरांच्या शहरसुधारणा शिकण्यास पाठवून तयार करून आणिलें व मि. गेडीस या तज्ज्ञ मनुष्यास बडोद्यास बोलावून त्याची सल्ला घेतली.

सन १८८२ सालीं राज्यांत फिरत असतांना कलोलमहाल कचेरी गांवा-बाहेर बांधण्याचें काम चाललेलें पाहिलें. त्यावरून ' इतर महालकचेऱ्या, दवा-खाने, मुलांच्या शाळा वगैरे बांधण्याच्या कामीं स्वच्छ हवा, इमारतीचा देखावा, नजीक रेल्वेस्टेशन इतक्याच गोष्टी पहावयाच्या नसून लोकांची सवडहि ध्यानांत घेतली पाहिजे. ज्या दवाखान्यांत रोग्यास उपचारासाठीं ठेवण्यांत येतें, त्या दवा-

खान्यासाठीं गांवाबाहेर जागा पाहिली तर चांगलें, परंतु ज्या दवाखान्यांतून लोक औषध घेऊन जातात असे दवाखाने, शाळा, कचेऱ्या यासाठीं गांवांतच कंपाउंड करून हवाशीर इमारती बांधल्या म्हणजे लोकांस जास्त सोइस्कर पडेल ' असा हुकूम केला !

याविषयीं पुढें एके प्रसंगीं अशी सावधगिरीची सूचना दिली कीं, नदीकाठचे गांवीं कचेरी बांधणें ती नदीचें पाणी मोठ्या पुरांतहि पोंचूं शकणार नाहीं, अशा सुरक्षित जागीं बांधावी.

दळणवळणाची साधनें—देशसमृद्धीसाठीं जीं साधनें पाहिजेत त्या साधनांत दळणवळणाचे मार्ग हें एक साधन आहे. त्यासाठीं रस्ते करण्याबद्दल सन १८८३ च्या जून महिन्यांत इच्छा प्रदर्शित केली, " I am desirous of seeing a regular system of easy communication established. " व हकीकती मागवून रस्ते करविले.

दळणवळणाचें मोठें साधन रेल्वे. त्याबद्दल महाराजांनीं वेळोवेळीं अनेक सूचना केलेल्या आढळतात. खुद्द महाराजांनीं २५–३० ठिकाणीं रेल्वे करण्याच्या सूचना करून, हकीकती मागवून शक्य तीं कामें करविलीं. त्यांपैकीं शिनोर, अमरेळी, झंकवाव, बेचराजी, वाघोडिया वगैरे रेल्वे तयार झाल्या; व कांहीं होऊं शकल्या नाहींत. तथापि जेथें जेथें प्रथम दर्शनीं होण्यासारखा संभव वाटला तेथें तेथें महाराजांनीं स्वतः सूचना केलेली दिसते.

न्याय व अमलबजावणी खात्याची फारकत—फौजदारी इनसाफाचें काम मुलकी अमलदाराकडे होतें, त्यामुळें प्रजेस न्याय मिळविण्याच्या कामीं फार त्रास पडतो. मुलकी अमलदार फिरतीवर असला म्हणजे प्रजेस इन्साफाचे कामासाठीं त्याच्या मागें मागें फिरण्यास फार अडचण व त्रास भोगावा लागतो. तसेंच फौजदारी इनसाफाचे कामामुळें मुल्की काम कितीहि महत्वाचें असलें तरी तें न करतां कित्येक प्रसंगीं इनसाफी कामच करणें भाग पडतें, असें राज्यांत फिरतेवेळीं केलेल्या चौकशीवरून महाराजांच्या लक्षांत आलें. तेव्हां या बाबतींत काय केलें असतां प्रजेस सुख होईल, व मुल्की अमलदारासहि स्वतःचें काम

करण्यास सुलभ पडेल, याबद्दल हकीकत मागवून तज्ज्ञ माणसाबरोबर विचार-विनिमय करून विरुद्ध कारणांचा पूर्ण विचार केला; व अधिकारी वर्ग अनुकूल नसतांहि सन १८८६ फेब्रुवारी महिन्यापासून सुरुवात करून क्रमाक्रमानें मुलकी अमलदाराची व फौजदारी इनसाफी कामाची बहुतेक फारकत केली, आणि आपली योजना तडीस नेली.

नामदार व्हॉइसराय लार्ड मिन्टो यांनीं बडोदें शहरास भेट दिल्यावेळीं राज्यकारभारांत श्रीमंतांस यश आल्याबद्दल अभिनंदन करतांना " Your bold attempt to separate the exercise of judicial and executive functions has elicited the warm interest of the Government of India " असें स्पष्ट म्हटलें आहे.

ब्रिटिश हिंदुस्थानांत राष्ट्रीय सभेनें सन १८८६ सालीं डिसेंबर महिन्यांत ठराव करून ज्या सुधारणांची मागणी केली, व जी अद्याप मिळूं शकत नाहीं, ती सुधारणा बडोदें राज्यांत महाराजांनीं केव्हांच सुरू केली आहे, ही कौतुक वाटण्यासारखी गोष्ट आहे.

संयुक्त राज्यघटना—हल्लीं हिंदुस्थानांतील इंग्रजी अमलांतील प्रदेश व देशी संस्थानें यांची संयुक्त राज्यघटना करण्याचें घाटत आहे, व त्याविषयीं ऊहापोह होत आहे; अशा एकीकरणाचें स्वप्न महाराजांस फार वर्षांपूर्वीं पडलें होतें असें म्हणतां येईल. कारण ब्रिटिश पोस्ट ॲक्ट बडोदें राज्यास लागू करून घेतला होता (१५–५–७८). त्या कायद्यांत तिकडे फेरफार झाल्यानें त्या फेरफाराप्रमाणें बडोदे राज्यांत अमल करण्याची मंजुरी सन १९०१ सालीं न्यायखात्यानें मागितली. त्यावेळीं महाराजांनीं इशारा दिला कीं, " कायदा बांधनारी धारा सभाओमां देशी राज्यसंस्थानो तरफथी कोई प्रतिनिधि बेसतो होय तो आवा कायदाओमां देशी राज्योना हक्कनुं बराबर प्रतिपालन थई शके एम लागे छे. "

उत्तम ग्रंथांचीं भाषांतरें व नवीन ग्रंथ—महाराजांनीं सन १८८५ सालीं पाटण येथील जैन ग्रंथसंग्रहालय पाहिलें, तेव्हां त्यांतील महत्त्वाच्या ग्रंथांचें

भाषांतर करण्याचा हुकूम दिला. त्यानंतर इंग्रजी, संस्कृत व पर्शियन भाषांतील अनेक विषयांवरील उत्तम ग्रंथांचीं भाषांतरें पारितोषिकें देऊन करविलीं व छापविलीं; कित्येक ग्रंथांचीं नांवेंहि स्वतःच सुचविलीं, या गोष्टी सर्वांस माहीत आहेत. तथापि थोडक्यांत दिग्दर्शन करावयाचें तें इतकेंच कीं, बालविवाह, पोवाडे, पाकशास्त्र, कुत्रा व घोडयाची मशागत, पाश्चात्य व देशी खेळ, मुलामुलींचे खेळ, इत्यादि विषयापासून ते वेदान्त, तत्त्वज्ञान, संस्कार, नागरिकांचीं कर्तव्यें, निरनिराळ्या देशांचे इतिहास, सगुणोपासना, बुद्धधर्मीय ग्रंथ, बालज्ञानमंजूषा इत्यादि निरनिराळे विषय स्वतः सुचवून त्यावर ग्रंथ लिहविलेले आहेत.

वेरे अथवा लागवी कमी करून आयपतवेरा बसविला—राज्यांतील दर एक महालांत निरनिराळ्या बाबतींचे अनेक प्रकारचे लहान लहान वेरे घेण्यांत येत असत. त्यांत सुधारणा करण्यास जागा आहे, असें एका कामावरून महाराजांच्या प्रथम (सन १८८५) लक्षांत आलें. तेव्हां अशा वेऱ्यासंबंधीं अनेक वेळां प्रश्न काढून हकीकत मागविली, व ती एकत्र करून त्याबद्दल विचारविनिमय करून हे भिन्न भिन्न प्रकारचे वेरे बंद केले, व त्या सर्वांबद्दल आयपत वेरा (इन्कम टॅक्स) लागू केला. आणि त्याचा निबंध—नियमहि करविला.

अधिकार मुक्रर केले—क्षुल्लक कामें महाराजांकडे येऊं नयेत तर त्यांचा निकाल खात्यानें किंवा दिवाणांनीं करावा, महाराजांस अशा कामीं हुकूम देण्याचा किंवा तशा बाबती सुचविण्याचा प्रसंग येऊं नये म्हणून दिवाणापासून ते महालच्या अधिकाऱ्यापर्यंत इतकेंच नव्हे तर गांवच्या पाटील तलाटयापर्यंतच्या नोकरांचे अधिकार निश्चित् करण्याचे वेळोवेळीं हुकूम देऊन अधिकारपत्रकें तयार करविलीं. तथापि कारणपरत्वें कामकाज पहातांना किंवा अन्य प्रसंगीं बारीकसारीक गोष्टी महाराजांच्या निदर्शनास आल्यास व त्यासंबंधीं कांहीं हुकूम किंवा समजुती देण्यासारख्या आहेत असें वाटलें, किंवा अमलदाराचे अशा कामीं दुर्लक्ष झालेलें दिसलें तर, तसे प्रसंग न चुकवितां किंवा क्षुल्लक गोष्टी बिन

महत्वाच्या न समजतां जेव्हांचे तेव्हां समजुती देत असतात. It is trifles that make up our life and their due execution leads to perfection. असे विचार महाराजांनीं एके ठिकाणीं प्रदर्शित केले आहेत.

बारिकसारीक कामें सुद्धां प्रथम महाराजांच्या हुकुमासाठीं रुजू होत, म्हणून सर्व कामांचा तपशील सेगतवार समजून घेतां आला व खात्यांच्या सर्व कारभाराची खडान्खडा माहिती सहज मिळाल्यानें पुढें महत्वाच्या कामीं फार उपयोग झाला.

सावधानता व दूर दृष्टि—कामाचें निरीक्षण बारकाईनें करण्याची संवय झाली त्याचप्रमाणें हुकूम देतांना सावधानता ठेवण्याची पद्धत अंगवळणी पडली. " I am writing this without full knowledge of circumstances." " I hope I have grasped this question " असे शेरे कांहीं कांहीं कामावर केले आहेत. याचें कारण मागाहून हकीकत निराळ्या स्वरूपाची असल्याचें आढळून आलें, व हुकूम फिरवून घेण्याची आवश्यकता वाटली तर पुन्हा काम रुजू करण्यास हरकत नसावी. योग्य वाटल्यास हुकूम बदलूं असेंहि कांहीं काहीं प्रसंगीं लिहिलें आहे. " Government and Rulers are not perfect, and it would be a help to them to point out the facts and the way in which their actions and motives are interpreted. " असा इशारा एका कामीं सन १८९८ सालीं दिला आहे. अमरेली प्रांतांत नव्या पक्या सडका केल्या. त्यावर बसविलेला टोल बंद झाला होता तो टोल पुन्हां सुरू करण्याची मंजुरी देतांना लिहिलें कीं, " केवळ सडक ओलांडून गाडे नेल्यास त्याच्याकडून टोल घेऊं नये. "

वाघेर लोक जर्मन महायुद्धाचे कामीं रिक्रूटमध्यें गेले, तेव्हां त्यांस कित्येक सवलती देण्यासाठीं काम रुजू झाल्यावर हुकूम देतांना सुचविलें कीं, " जे वाघेर या राज्याच्या मार्फतीनें रिक्रूटमध्यें जातील त्यांसच या सवलती घाव्या. परभारे गेले त्यांस देऊं नयेत. "

अमरेळीच्या राजमहालच्या बागेंत स्थानिक ऑफिसरासाठीं टेनिस कोर्ट करण्याची परवानगी मागितली, तेव्हां हुकुमांत इशारा दिला कीं, " अमरेळी येथें

महाराजांची स्वारी उतरली असेल त्या मुदतींत ही जागा वापरण्याची परवानगी समजू नये. "

अशा सूचनांवरून महाराजांची दूर दृष्टि दिसून येते, व कामावर हुकूम देण्याच्या ओघांतच अशा गोष्टी सुचतात हें विशेषत: पहाण्यासारखें आहे.

यंत्राप्रमाणें राज्यचक्र चालवितांना राजास केवळ व्यवहारिक गोष्टींवर नजर ठेवावी लागते, तथापि निसर्गास अनुसरून जेव्हां सुखदु:खाचे प्रसंग येतात तेव्हां त्या प्रसंगानुसार राजाचेंहि अंत:करण भावनावश होतें. यास महाराज अपवादरूप नाहींत असें कित्येक उदाहरणावरून दिसतें--डॉ. बटुकराम मेहता हे वैद्यकीय सल्लागार व सोबती (कम्पॅनियन) पुष्कळ वर्षे महाराजांजवळ होते. ते प्रसंग पडेल त्याप्रमाणें स्वारीकामदार, मानकरी, ए. डी. सी., सेक्रेटरी वगैरे हुद्याचीं कामें करीत. केव्हांहि काम अडूं देत नसत, किंवा हें काम माझें नाहीं असेंहि म्हणत नसत. वेळप्रसंगीं वाटेल तें काम करीत असत. ते नोकरींतून निवृत्त झाल्यावर जुलई स. १९०३ मध्यें युरोपांत वारले. त्या वेळीं महाराजांनीं लिहिलेल्या पत्रांत खालीलप्रमाणें आपले भाव व्यक्त केले:

" His Highness had special occasions to become acquainted with his character and personality. In that character there were some fine qualities which His Highness can never afford to forget. One of these was the sincere and steadfast interest he took in the welfare of His Highness and the State; he was a friend with whom His Highness could always converse and interchange views freely, a thing which is very rare amongst our countrymen and particularly in these days when the personality of the Raja is being detached from the administration and the interest of the servants are being secured by rules and regulations.

As a personal physician His Highness had great confidence in him; he was, he thinks, prudent,sympathetic

and strong, able to withstand influences which are not uncommon in a place and surroundings such as obtain in a Native State. "

व्यंकटेश विठ्ठल ऊर्फ भाऊ मास्तर हे महाराजांचे शिक्षक होते, त्यांना निवृत्तिवेतन (पेन्शन) मिळत होतें. ते सन १९१३ सालीं परलोकवासी झाल्यावर त्यांच्या कुटुंबानें महाराजांकडे निर्वाहास कांहीं मिळावें म्हणून मागणी केली. त्या वेळीं स्वारी सेन्ट मारिटझ्ला होती तेथून पत्र लिहविलें त्यांत " भाऊ मास्तर निवर्तल्याचे वांचून महाराजांस फार दिलगिरी वाटली. अलीकडे बरींच वर्षे भाऊ मास्तर यांचे सुखदुःखाचें वर्तमान महाराजांस कळत नसे. तें येथपर्यंत कीं, ते पुण्यास किंवा बडोद्यास आहेत हें देखील समजत नसे. इतके दिवस कांहींच वर्तमान न समजल्यामुळें पुण्यास पत्र पाठवून त्यांची खबर विचारण्याचें एक दोनदां नुकतेंच मनांत आलें होतें, इतक्यांतच ही खेदकारक बातमी कळली. तूर्त स्वारी बडोद्यास येईपर्यंत दरमहा पंचवीस पेनशन बांधून देण्यांत येत आहे. मागाहून कायमचा हुकूम देण्यांत येईल. "

उपसंहार—राज्यकारभार चालविण्यास आवश्यक असे गुण महाराजांच्या अंगीं वास करीत असल्याचीं शेंकडो उदाहरणें केवळ त्यांच्या हुकुमांचे वरून मिळण्यासारखी आहेत. परंतु विस्तारभयास्तव वरप्रमाणें थोडेसें दिग्दर्शन करून हा लेख पुरा करतों.

आठवणी

— ६ —

(लेखक-- श्रीमंत रा. रा. संपतराव गायकवाड, बार-अॅट -लॉ.)

---

१. कवळाणा.

जी. आय. पी. रेल्वेच्या मनमाड स्टेशनापासून कांहीं अंतरावर कवळाणें नांवाचें एक खेडेगांव आहे. हेंच गांव श्रीमंत सयाजीराव महाराज (तिसरे) याचें जन्मस्थळ होय. मनमाड स्टेशनापासून जी पक्की सडक जाते, त्या सडकेपासून सुमारें एक मैल अंतरावर हें गांव वसलेलें आहे. पूर्वीं मालेगांवाजवळ ब्रिटिश सरकारची एक छावणी असे, त्यामुळें या सडकेवर माल व माणसें यांचा विशेष वापर असे. सुमारें दोनशें वर्षांवर आमचे एक पूर्वज या कवळाणा गांवीं जाऊन राहिले. दुसऱ्या दमाजीरावांचे एक पुत्र प्रतापराव हे आमचे प्रथम पूर्वज होत. कवळाणा गांवीं पाटिलकीचें वतन आमच्या कुटुंबाकडेच आहे.

२. वंशावळीची माहिती.

गायकवाड राजघराण्याचा वंश नंदाजीपासून प्रसिद्ध आहे. नंदाजी—केरोजी—दमाजी—पिलाजी (दत्तक)—दमाजी (दुसरे) व पांचवे पुत्र प्रतापराव हे होत. हेच प्रतापराव आमचे मुख्य पूर्वज होत. यांच्या नंतरचा वंश पुढीलप्रमाणें आहे. प्रतापरावाचे पुत्र काळोजीराव होत. पुढें गबाजीराव-भिकाजीराव. या भिकाजीरावास गबाजीराव, बाबुराव, **काशीराव,** उखाजीराव व सखारामराव असे पांच पुत्र होते. यांतील काशीराव हेच आमचे तीर्थरूप होत. आमच्या मातुश्रीचे नांव **उमाबाईसाहेब** होतें. आनंदराव, गोपाळराव व मी स्वतः (संपतराव) असे तिघे बंधु. यांतील मधले गोपाळराव हेच आपले महाराजसाहेब होत.

३. ओढ्याची माहिती.

श्रीमंत महाराजसाहब यांचा जन्म केव्हां झाला, हें सांगणें आतां फार कठीण आहे. तथापि फाल्गुन वद्य ६ सोमवार, तारीख २३ माहे फेब्रुवारी

सन १८६३ रोजीं त्यांचा जन्म झाला असें कळतें. लहानपणापासूनच महाराजांचा स्वभाव सारासार विचारी, दूरदर्शी व शांत आहे. आमच्या कवळाणा गांवापासून जवळच एक ओढा आहे. हा ओढा एरवीं कोरडाच असतो. पावसाळ्यांत मात्र याला बरेंच पाणी येते. कित्येक प्रसंगीं या ओढयांत पाणी फारच झाल्यास जवळच्या पुलावरून पुढील रहदारी सुरू होते. एरवीं या कोरडया ओढयांतून रस्ता नजीकचा वाटतो.

४. पोहण्याची आवड व खळगडी.

नदी किंवा ओढयाच्या कांठीं राहणाऱ्या मुलांना पोहण्याचा बराच नाद असतो व त्या नादामुळें तीं मुलें पोहण्याच्या कलेंत तरबेज असतात. श्रीमंत महाराज साहेबांना लहानपणीं पोहण्याची आवड फार असे. कैलासवासी दिवाण बहादुर गणपतराव हे आमचे चुलत चुलत बंधु होत. महाराज, गणपतराव व मी (संपतराव) स्वतः असे तिघे जवळ जवळ सारख्याच वयाचे असल्यामुळें आम्हीं नेहमीं एकत्रच खेळत असूं.

५. खंडूचा अपघात.

वर सांगितलेल्या ओढयांत पोहण्यासाठीं सुद्धां आम्हीं तिघेजण बरोबर जात असूं. एकदां आम्हीं त्रिवर्ग पोहत होतो. इतक्यांत खंडू नांवाच्या एका खेळगडयानें वरून पाण्यामध्यें उलटी उडी मारली. परंतु ज्या ठिकाणीं त्याची उडी पडली त्या ठिकाणीं ओढा उथळ असल्यानें तेथें पाणी अर्थात् कमी असून खालीं खडक होता. तो खंडूच्या डोक्यास जोरानें लागला व खंडूचें डोकें त्या खडकावर सडकलें गेलें. त्याचा परिणाम अर्थातच भयंकर होऊन खंडूच्या डोक्यांतून रक्ताच्या चिळकांड्या उडूं लागल्या. तें पाहतांच आम्हीं सर्व मुलें अगदीं घाबरून गेलों व पुढें काय करावें हें कांहीं आम्हांस सुचेना. आमच्यापैकीं कांहीं तर भीतीनें अगदीं गांगरून गेले. परंतु महाराज साहेबांनीं मात्र घाबरून न जाता, प्रसंगावधान ठवून सर्व मुलांस धीर दिला व खंडूस धरून ओढयाबाहेर काढून घरीं पोंचविलें. हा एकच प्रसंग महाराजांचें मनोधैर्य व प्रसंगावधान दाखविण्यास पुरेसा आहे. संकटकाळीं गांगरून न जातां त्यांतून मार्ग काढण्यांत त्यांचा हातखंडा आहे

६. कवळाण्याचें वर्णन.

कवळाणा हें लहानसेंच खेडें आहे. पन्नाससाठवर्षांपूर्वीं म्हणजे आमच्या लहानपणीं तेथें शेंदीडशेंच घरें होती. खेडेंगांवातील घरें धाब्याची असतात, हें प्रसिद्धच आहे. आमच्या गायकवाड कुटुंबाची सात घरें तेथें होती. कांहीं ब्राह्मण कुटुंबेंहि तेथें होती. ती सरासरी दोन तीन असावीत असें आठवतें. निदान आमच्या परिचयाची तरी दोन तीनच होती. बाकी वसति कुणबी लोकांची होती. तेथील जनतेचा आधार शेतीच असे. किंबहुना शेतीशिवाय दुसरें उपजीविकेचें साधन नव्हतेंच. या कवळाणा गांवांत मध्यभागी वडाच्या झाडाखालीं उंच ओटा असून तेथें मारुतीचें एक देऊळ आहे. त्या देवळासमोरच महादेवाचें एक देवालय आहे. या महादेवाच्या देवळाबाहेर एक मोठा ओटा आहे. गांवांतील शिष्टमंडळी प्रसंगविशेषी या ओटयावर बसून कांहीं महत्त्वाच्या बाबतींचा उहापोह करीत असे. मारुतीच्या मंदिरासमोर एक विस्तीर्ण पटांगण आहे. कवळाण्यांतील मुलें या पटांगणांत खेळण्यासाठीं एकत्र जमत असत. आम्हींहि बंधुवर्ग त्याचजागीं खेळण्यासाठीं जात असूं. आटया–पाटया, खो–खो, गोटया, विटीदांडू, लिंगोऱ्या वगैरे खेळ आम्हीं खेळत असूं. या सर्व मैदानी खेळांत महाराजांची प्रवीणता मोठी प्रशसंनीय असे. किंबहुना त्यांच्या बाजूलाच विजय हा नेहमीं ठेविलेला असे.

७. आमची राहणी.

कवळाणा येथील रीतीप्रमाणें आमचें घरहि धाब्याचेंच होतें. घरासमोरील अंगण मात्र बरेंच प्रशस्त असे. घरांत अनेक खोल्या असल्यानें राहण्याची सोय उत्तम असे. त्यामुळें प्रसंगविशेषी कांहीं पाहुणे मंडळी आली तरीहि सर्वांची सोय सहज होत असे. खेडेंगांवांतील सोईप्रमाणें आमच्या घरींहि बरींच गुरें ढोरें असत. शेतसाठीं बैल व दुभदुभत्यासाठीं गाई म्हशी इतराप्रमाणें आम्हींहि पाळल्या होत्या. त्यामुळें आमचे घरांत दूध, तूप, दहीं, लोणी, वगैरेची रेलचेल असे. खेडेगांवची मोकळी हवा, दूधा तुपाची समृद्धि, निष्काळजी राहणी आणि निरोगी शरीरप्रकृति यामुळें आम्हीं सर्वच मुलें सुदृढ असूं.

८. बाजार व चतुःशृंगीची यात्रा.

कवळाण्याजवळच असलेल्या मालेगांवीं दर शुक्रवारीं बाजार भरत असे व तेथूनच एक आठवडयाचा बाजार कवळाण्याचे लोक करीत असत. आमच्या घरची वडील मंडळीहि तेथेंच जात व येतांना आम्हां मुलांसाठीं पुष्कळ खाऊं घेऊन येत. मालेगांवाजवळच चतुःशृंगीचें देऊळ आहे. या देवस्थानची मालकी धुळ्याच्या गरुड कुटुंबांची आहे. या चतुःशृंगीस दर श्रावणमासांत मोठी यात्रा भरते. त्याप्रसंगीं सर्वच मंडळी तेथें जातात. तीर्थरूप काशीराव बाबासाहेबहि दर वर्षीं नेमानें आम्हां सर्व मंडळीस घेऊन तेथें श्रावणमासांत यात्रेस जात असत.

९. बडोद्यास गमन.

आम्हां त्रिवर्गबंधूंना दाखविण्यासाठीं बडोद्यास नेणार, नेणार अशी वार्ता सर्वतोमुखीं झाली. तेव्हां आमच्या मातुश्री कैलासवासी उमाबाईसाहेब यांना बरीच काळजी वाटूं लागली. त्यांनीं मातृप्रेमानें आह्मां त्रिवर्गबंधूस घराबाहेर पडण्याची मनाई केली. पुढें कांहीं दिवसांनीं बडोद्याहून कांहीं मंडळी आम्हांस घेण्यासाठीं आली. त्या मंडळीनें महाराजसाहेबाबरोबर कै. दिवाणबहादुर गणपतराव, कै. दादासाहेब व मी (संपतराव) अशा तिघाजणांस बडोद्यास आणले. ब्रिटिश सरकारचा एक पोलिस इन्सपेक्टरहि आमच्या संरक्षणासाठीं बरोबर होता. हा गृहस्थ मुसलमान जातीचा होता. तो मोठा सभ्य, दक्ष व ममताळू असे.

१०. बडोद्याचा प्रवास.

कवळाण्याहून बडोद्यास येतांना आमचा पहिला मुक्काम नाशिक येथें झाला. आमचेबरोबर बळवंतराव मोगरकर, गंगाधरपंत दावडीकर, बकरीवाले बंधु व गोपाळराव डोंगरे ही बडोद्याची मंडळी होती. नाशकास आमचा मुक्काम डोंगऱ्यांच्याच घरीं झाला. तेथें गोपाळरावांनीं आमची व्यवस्था उत्तम ठेविली होती. आम्हीं नाशकास दोन दिवस राहून नंतर बडोद्यास आलों. त्यावेळीं पोलिस सुपरिंटेंडंट प्रेस्कॉट साहेबहि आमचे समागमें होते. बडोद्यास आमचा मुक्काम प्रथम कँपमध्यें एका हवाशीर बंगल्यांत झाला. तेथें सर रिचर्ड मीड या

साहेबांची आमचेवर उत्तम देखरेख होती. पूर्वी सांगितलेले प्रेस्कॉटसाहेब तर काळजीपूर्वक आमची व्यवस्था पाहातच होते.

११. कॅंपमध्यें मुक्काम.

आमचा मुक्काम कॅंपमध्यें असतांना कित्येक वेळां महाराजसाहेब, कै. दादासाहेब व मी (संपतराव) अशा त्रिवर्गास मोतीबागेमध्यें कै. मातुश्री जमनाबाईसाहेबांकडेस घेऊन जात असत. तेथें गेल्यावर कै. बाळासाहेब माने हे आम्हां त्रिवर्गास हाताशीं धरून मातुश्री महाराणीसाहेबांकडेस घेऊन जात असत. थोडा वेळ तेथें बसून किंवा खेळून आम्हीं परत कॅंपमध्यें येत असूं.

१२. पसंती व राज्यारोहण.

या प्रमाणें कांहीं दिवस झाल्यावर एके दिवशीं आम्हां सर्व मंडळीस हत्तीवर बसवून मोठया थाटानें वाजतगाजत शहरांत आणून जुन्या राजवाडयासमोरच्या वाडयांत ठेविलें. त्याच ठिकाणीं हल्लीं '**बरोडा बॅंक**' आहे. आम्हीं बडोद्यास आलों त्यावेळीं राजा सर. टी. माधवराव हे येथें दिवाण होते. महाराणी जमनाबाईसाहेबांनीं नंतर श्रीमंत महाराज साहेबांची पसंती केली व पुढें सुमुहूर्तावर त्यांचें दत्तविधान व राज्यारोहण झालें.

आठवणी

— ७ —

श्री. महाराज सयाजीराव यांची नियमनिष्ठा.

(लेखकः—श्रीयुत **श्रीधर रामजी शिंदे,** बी. ए. एल्एल्. बी.)

सन १९२६ च्या हिंवाळ्यांतील गोष्ट असावी. आदल्याच रात्रीं जोराचें वादळ होऊन जागोजाग झाडें उमळून पडलीं होतीं व पाऊस पडून रस्तोरस्तीं चिखल झाला होता. नित्यक्रमाला अनुसरून श्रीमंतांची स्वारी सकाळीं पायीं सहल करावयास निघाली. सोबत मी एकटाच होतों. राजमहालाच्या बागेंतून निघून इंदिरा ॲव्हेन्यूनें फिरून खासगी कचेरीपुढील मोठया रस्त्यानें आह्मी परत येत असतां वाटेवर एक मोठें झाड आडवें पडलें होतें; त्याचा विस्तार तोडून नेला होता, पण त्याच्या खोडानें पाऊलवाट (Foot path) आणि मुख्यरस्ता अडविला होता व तेथें बऱ्याच काटक्याकुटक्या पडून व चिखल होऊन वाट अडचणीची झाली होती. पायीं चालणारासाठीं पाऊलवाट आणि वाहनांसाठीं सडकेचा रस्ता, असा रहदारीचा नियम आहे, व तो पाळणारांमध्यें माझा नंबर बराच वर लागेल; पण वरप्रमाणें अडचण व तेथील त्या विस्तीर्ण राजरस्त्यावर त्यावेळीं कांहीं रहदारीहि नव्हती, हें पाहून मी त्या राजरस्त्याच्या कोरडया भागावरून जाण्यासाठीं वळलों व श्रीमंतांनाहि तिकडे वळण्याविषयीं नम्रतेनें सुचविलें. तेव्हां, " तुम्ही पाहिजे तर नियम मोडा; मला या पाउल-वाटेनें जातां येईल. " असें म्हणून श्रीमंतांची स्वारी त्या अडचणींतून कशीबशी वाट काढून खोडावर पाय देऊन, खोड ओलांडून गेली व मीहि मागोमाग गेलों. ' मला कोण विचारणार ? नियमाचें बंधन मला कसलें ? नियम हे सामान्य जनांसाठीं, गोरगरिबांसाठीं आहेत, ' अशा आढयतेनें नियमांचा भंग करण्यांतच पुष्कळांना स्वतःचा मोठेपणा वाटतो, व पोलिसांच्या गुरकावणीला किंवा विनंतीस न जुमानतां कांहीं कारण नसतांहि पाउलवाटेनें चालण्याचा रहदारीचा नियम मोडून रस्त्याच्या मधून चालण्यांत भूषण मानणारी शिष्ट मंडळी—ज्यांत राज्यांतील लहानमोठे अमलदारहि सांपडतील—अशी कांहीं थोडी नाहीं. हें लक्षांत येऊन एवढा लहानसाहि नियम पाळण्याविषयींची श्रीमंतांची तत्परता पाहून मला नवल वाटलें.

आठवणी

— ८ —

(लेखक.—श्रीयुत दामोदर सावळाराम यंदे.)

१. बडोदेंराज्यांत पहिलें वर्तमानपत्र.

श्रीमंत महाराज सयाजीराव गायकवाड यांची तुलना आज सर्वत्र विक्रमादित्य, शालिवाहन, भोज इत्यादि राज्यकर्त्या थोर विभूतींबरोबर होत आहे, आणि तें खरें आहे, असें त्यांची गेल्या ५१ वर्षांतील कारकीर्द लक्षांत घेतली असतां दिसून येतें. श्रीमंत सयाजीराव महाराज यांस वयाच्या १८ व्या वर्षी म्हणजे सन १८८१ सालीं राज्याधिकार प्राप्त झाला; व तेव्हांपासून त्यांचें तेज क्षितिजावर येणाऱ्या सूर्याप्रमाणें चमकूं लागलें. राजा सर टी. माधवराव यांच्या सहवासांत ६ वर्षांत मिळविलेल्या राजकारणाचा प्रभाव लोकनिदर्शनास येऊं लागला. अधिकार प्राप्त होतांच श्री. महाराजांनीं लोकशिक्षण, ज्ञानप्रसार, आरोग्यसंरक्षण, उद्योगवृद्धि, समाजसुधारणा इत्यादि राष्ट्रसुधारणेच्या ज्या गोष्टी त्या प्रथम हातीं घेतल्या; आणि शाळाखातें, सुधराई खातें, पब्लिकवर्क्स खातें यांचा विस्तार करण्याचें काम झपाट्यानें सुरू केलें. लोक सुशिक्षित व्हावे म्हणून सर्व राज्यांत शाळा उघडल्या, विविध ज्ञानाचा लाभ सर्वांस सुलभतेनें घेतां यावा म्हणून गांवोगांवीं ग्रंथालयें व वाचनालयें स्थापन केलीं, व त्याबरोबरच लोकांत जागृति व्हावी व लोकांची गाऱ्हाणीं आपणास समजावीं म्हणून आपल्या राज्यांत एकादें तरी स्वतंत्र विचाराचें वर्तमानपत्र असावें, अशी कल्पना महाराजांच्या मनांत आली. याच सुमारास मुंबईंत **शेतकऱ्यांचा कैवारी** या नांवानें आमचें साप्ताहिक पत्र सुरू झालें होतें; व त्यांत शेतकरी वर्गांच्या अडचणी सोपपत्तिक मांडण्यांत येत होत्या. शेतकरीवर्ग सुशिक्षित व सुखी होण्याचे मार्ग मोकळे करणें व त्यांच्या अडचणी जगापुढें ठेवणें, हेंच त्या पत्राचें ध्येय होतें. श्री. महाराजांसहि आपल्या राज्यांतील शेतकरी वर्गांत सुधारणा करण्याची उत्कट इच्छा होती. सोप्या भाषेंत लिहिलेले या पत्रांतील लेख त्यांस आवडत असत. डॉक्टर शिवाप्पा म्हणून त्यावेळीं महाराजांचे एक

खासगी डाक्टर होते. त्यांचे जवळ महाराजांनीं आम्हांविषयीं चौकशी केली, आणि आम्हीं बडोद्यास येऊन तेथें स्वतंत्र विचाराचें एक वर्तमानपत्र चालवावें अशी इच्छा प्रकट केली. डॉक्टर शिवाप्पा यांनीं मुंबईस येऊन आमची भेट घेतली, आणि महाराजांची इच्छा कळविली. आम्हीं ती मान्य करून श्रीमंतांच्या भेटीस गेलों. ह्यावेळीं महाराज मकरपुर राजवाडयांत साध्या पोषाखांत असून बाळराज फत्तेसिंहराव यांस कडेवर घेऊन खेळवीत होते; वृत्ति आनंदी होती. पूर्वपत्निवियोगाचा प्रसंग त्यांजवर नुकताच कोसळलेला होता, तथापि त्यांचे मनोधैर्यांत किंचित्‌हि विकार दिसला नाहीं. पहिल्या भेटींतच महाराजांचे उदात्त विचार, लोकशिक्षणाची व समाजसुधारणेची कळकळ, सरळ, मधुर व प्रेमळ भाषण, शांत व आनंदी स्वभाव, इत्यादि गोष्टींची छाप आम्हांवर इतकी बसली कीं, श्रीमंतांच्या इच्छेस आम्हीं लगेच होकार दिला; आणि सन १८८५ च्या आक्टोबर महिन्यांत विजयादशमीच्या सुमुहूर्तावर ‘ बडोदावत्सल’ या नांवानें साप्ताहिकाचा जन्म झाला. ह्या पत्रांत येणारे लेख श्री. महाराज सर्व वाचीत असत, आणि त्यांत कांहीं सूचना किंवा लोकांचें गाऱ्हाणें आल्यास, त्यासंबंधानें स्वत: चौकशी करून त्याची अमलबजावणी करीत. त्यामुळें लोकांत व अधिकारी वर्गांत एकप्रकारची जागृति उत्पन्न झाली, आणि वर्तमानपत्राचें महत्व बडोदें राज्यांत वाढलें.

२. बडोदें राज्यांत दुसरें पत्र.

त्यानंतर श्री. महाराजांच्याच कृपाछत्राखालीं सन १८९२ सालांत श्रीसयाजी विजय पत्राचा जन्म झाला. त्या संबंधाची हकीकत थोडक्यांत अशी कीं, बडोदावत्सल पत्राशीं असलेला संबंध कांहीं मतभेदामुळें मला तोडावा लागला आणि ‘ श्री सयाजीविजय ’ नांवानें स्वतंत्र पत्र काढावें असें मीं ठरविलें. यावेळीं श्री. महाराजांची स्वारी लोणावळ्यास होती. तेथें जाऊन त्यांची भेट घेतली, व सर्व हकीकत निवेदन केली. आणि ह्या नवीन मुद्रणालयाचा उद्‌घाटन समारंभ श्रीमंतांच्या हस्तें व्हावा व पत्रास ‘ श्रीसयाजी विजय ’ हें नांव देण्याची परवानगी मिळावी अशी विनंती केली. ‘ नवीन वर्तमानपत्र काढून कांहीं विशेष सुधारणा करून दाखविण्याचा तुमचा हेतु असल्यास मोठया खुशीनें तुम्हांस

परवानगी मिळेल ' असें महाराज म्हणाले. मी म्हणालों, ' होय, माझ्या मनांत विशिष्ट हेतु घोळत असल्यामुळेंच मी स्वतंत्र पत्र काढण्याचें ठरविलें आहे. माझी विनंति मान्य झाल्यास मला एक प्रकारें प्रोत्साहन मिळेल. ' महाराज म्हणाले, 'तरुण, होतकरू उद्योगी मंडळीस मजकडून नेहमींच उत्तेजन मिळतें. तरुणांनीं कर्तव्यतत्पर व्हावें, अशीच आमची इच्छा आहे. जा, तुम्ही कार्यास लागा व कर्तव्य करून दाखवा.' त्यानंतर आम्ही बडोद्यास आलों. पुढें कांहीं दिवसांनीं लोणावळ्याहून तार आली कीं, महाराजांची स्वारी उद्या सकाळीं बडोदा स्टेशन-वर उतरून मकरपुऱ्यास जाणार आहे. आपल्या मुद्रणालयाचा उदघाटन समारंभ करणें असल्यास स्टेशनवरून मकरपुऱ्यास जातांना आपल्या छापखान्या-जवळ थोडा वेळ महाराजांची गाडी उभी केली जाईल. गांवांत कॉलरा चालू असल्यामुळें सरकारस्वारी गाडींतून उतरणार नाहीं. ही तार संध्याकाळीं हातीं आली व रात्रीं आम्हीं आमंत्रणें वगैरे करून सकाळीं सर्व तयारी केली. सात वाजण्यापूर्वीं सर्व मंडळी हजर झाली, आणि ठरल्याप्रमाणें सरकारस्वारी स्टेशनवर उतरतांच परस्पर बाहेरच्या मार्गानें मकरपुऱ्यास न जातां घीकांटयाच्या रस्त्यानें छापखान्याच्या इमारतीजवळ आली. तेथें गाडी उभी केली, पानसुपारी घेतली, सर्वांचे मुजरे घेतले आणि नंतर शहरांतून मकरपुऱ्याकडे गेली. ह्या गोष्टीवरून श्री. महाराजांचे ठायीं आपलेपणा, आस्था व स्वत: अडचण सोसूनहि दिलेलें आश्वासन पूर्ण करण्याची इच्छा कशा जागृत असतात हें दिसून येते; व कसाहि मनुष्य असला तरी श्रीमंताचे चरणीं लीन होतो.

× × × ×

हें ' श्रीसयाजी विजय ' पत्र आरंभीं इंग्रजी, मराठी, गुजराती अशा तीन भाषेंत निघूं लागलें व त्यानंतर थोडयाच अवधींत मराठी व गुजराती असे त्याचे दोन भाग करून तें द्विसाप्ताहिक करण्यांत आलें, आणि त्याचा प्रसार दहा हजारांवर गेला ! ह्या उत्कर्षाचें सर्व श्रेय श्री. महाराजांकडे आहे. याचें कारण असें कीं, श्रीसयाजीविजयपत्रांत येणारा मजकुर महाराज स्वत: वाचतात व त्यांतील सूचनांची चौकशी लवकर होऊन लोकांच्या गाऱ्हाण्यांची दाद लागते. ही परिस्थिति लोकांच्या लक्षांत येतांच, लोकांत वर्तमानपत्र वाचण्याची गोडी

उत्पन्न झाली, व पत्राच्या हजारों प्रती खपूं लागल्या. वेळीं अवेळीं महाराजांनीं भेटीचा लाभ देणें, जरूर त्या सूचना करणें, अडचणी ऐकून घेणें, त्या दूर होण्याचा मार्ग सुचविणें, आपत् प्रसंगीं उत्तेजन देणें, इत्यादि कारणांमुळें मनुष्य कितीहि हताश झाला असला तरी तो उद्योगप्रिय होतो, व अधिक नेटानें हातीं धरलेलें कार्य करण्यास प्रवृत्त होतो, असा ह्या अवधींत मला स्वत:ला अनुभव आला. आणि यामुळेंच माझ्या हातून मोठमोठ्या ग्रंथांच्या प्रकाशनाचीं कामें होऊं शकलीं.

३. श्रीमंतांचें साहित्यप्रेम.

सन १८९८ सालांतील गोष्ट. श्रीमंत महाराज साहेबांची स्वारी विलायतचा प्रवास पुरा करून सुखरूप परत आल्याबद्दल लक्ष्मीविलास राजवाड्यांतील दरबार हॉलमध्यें वेगवेगळ्या संस्थांकडून त्यांस मानपत्रें देण्याचा समारंभ झाला. त्याचप्रसंगीं श्री. महाराजसाहेबांच्या अध्यक्षतेखालीं ग्रंथसंपादक मंडळीचा पहिला वार्षिक समारंभ साजरा करण्यांत आला. समारंभप्रसंगीं महाराजांचें अत्यंत बोधप्रद असें भाषण झालें. मराठी भाषेंत उत्तम ग्रंथांची किती आवश्यकता आहे, आणि त्यांचा प्रसार करण्याचें काम मंडळीनें कसें चालविलें पाहिजे, इत्यादि मुद्दे त्यांनीं विषद करून सांगितले. दुसरें दिवशीं सकाळीं महाराजांनीं मला भेटीस बोलावलें. ठरल्यावेळीं मी राजमहालांत हजर झालों. वेळ होतांच बोलावणें आलें. हुजऱ्याच्या मागोमाग वरच्या मजल्यावर महाराजांच्या वाचनालयांत दाखल झालों. आंत जातांच महाराजांस मुजरा करून दूर उभा राहिलों. वाचनालयांत विलायतेहून नुकतींच बरोबर आणलेलीं अनेक पुस्तकें क्रमवार ठेवलेलीं होतीं, आणि तीं महाराज चाळून पहात होते. मला पाहतांच महाराज म्हणाले, ‘या मि. यंदे, येथें माझ्याजवळ कोचावर बसा.’ श्री. महाराजांशेजारीं त्यांच्या कोचावर बसणें मला प्रशस्त वाटेना. मी म्हणालों, ‘महाराज, आपल्या शेजारी बसणें मला योग्य नाहीं. आपली काय आज्ञा आहे ती कळवावी.’ त्यावर महाराज म्हणाले, ‘मी राजा आहे असें मानूं नका. मी एक मित्र आहे असें समजा, व येथें बसा. आपल्याबरोबर मला पुष्कळ बोलावयाचें आहे.’ महाराजांचा

आग्रह दिसल्यामुळें निरुपाय होऊन मी कोचावर बाजूस बसलों. महाराज म्हणाले, 'तुम्हीं चालविलेलें ग्रंथप्रकाशनाचें काम फार चांगलें आहे. सोप्या भाषेंत लिहिलेल्या शास्त्रीय व इतिहास विषयावर मराठी भाषेंत ग्रंथांची फार जरूर आहे.' समोर ठेवलेल्या अनेक पुस्तकांच्या संग्रहाकडे बोट करून महाराज पुढें म्हणाले, 'हीं पहा, कशीं महत्वाचीं पुस्तकें इंग्रजींत रोज नवीं नवीं प्रसिद्ध होत आहेत. अशीं पुस्तकें मराठींत सोप्या भाषेंत प्रसिद्ध झालीं पाहिजेत, कीं जेणेंकरून बहुजनसमाजास सुलभतेनें शास्त्रीय विषयाचें ज्ञान होईल.' मी म्हणालों, 'महाराज, आपलें म्हणणें खरें आहे, परंतु नुसतीं भाषांतरें केल्यास त्यांचा प्रसार होणें अशक्य होतें. कारण जे सुशिक्षित आहेत ते मराठीपेक्षां इंग्रजी भाषेंतील पुस्तकेंच अधिक पसंत करतात; आणि मध्यम वर्गांतील लोकांत अद्याप शास्त्रीय विषयांवरील ग्रंथ वाचण्याची गोडी फारशी उत्पन्न झाली नाहीं, त्यामुळें पुस्तकाचा खप व्हावा तसा होतं नाहीं. हायस्कूल, कॉलेज वगैरेंतून दुय्यम प्रतीचें शिक्षण जें इंग्रजींतून दिलें जातें, तें स्वभाषेंतून देण्याची सोय झाल्यावांचून आणि विश्वविद्यालयांत मराठी भाषेचा प्रवेश झाल्यावांचून मराठी भाषेस व मराठी ग्रंथांस उर्जितावस्था येणें शक्य नाहीं.' महाराज म्हणाले, 'तुम्हीं म्हणतां तें खरें आहे. हल्लीं आम्हीं राष्ट्रकथामाला, विविधग्रंथमाला इत्यादि मालेंतून जे ग्रंथ प्रसिद्ध केले आहेत ते तसेच पडून आहेत. त्यांचा प्रसार होण्यास काय केलें पाहिजे?' मी म्हणालों, 'हल्लीं ग्रंथप्रसाराचें काम सरकारी पद्धतीवर होत आहे, तें व्यापारी तत्त्वावर झालें पाहिजे. जाहिराती वगैरे देऊन आणि प्रचारक नेमून ग्रंथ खपविण्याची खटपट करावी लागते. शिवाय नुसतीं भाषांतरें न करितां मूळ विषयास धरून स्वतंत्र ग्रंथ लिहविण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे. हल्लीं ग्रंथप्रकाशनाचे कामीं महाराजांचे फार मोठें भांडवल अडलें आहे. जाहिराती वगैरे देऊन व प्रचारकांची योजना करून ग्रंथांचा प्रसार करण्याचा आणि अडलेलें भांडवल शक्य तितकें मोकळें करण्याचा, तसेंच महाराजांच्या इच्छेप्रमाणें ग्रंथ तयार करण्याचें आणि त्यांचा प्रसार करण्याचें कार्य होतां होईल तितकें विस्तृत स्वरूपांत करण्याचा प्रयत्न मी अवश्य करीन. महाराज आमच्या गुरुस्थानीं आहेत.' महाराज म्हणाले, 'मि. यंदे, पाश्चिमात्य देशांतील लोकशिक्षणाच्या मानानें

आपला देश फारच मागें आहे. शिक्षणप्रसार व ग्रंथप्रसार या करितां मी सतत प्रयत्न चालविला आहे, परंतु सहकारित्वावाचून असलीं कामें यशस्वी होत नाहींत. आपण चालविलेला प्रयत्न फार चांगला आहे, तो नेटानें चालूं द्या. आपल्या राज्यांत पुष्कळ सुशिक्षित मंडळी आहे त्यांस उद्योगास लावा, आणि आम्हीं छापलेल्या ग्रंथांचा प्रसार सर्वत्र होईल असें करा. मी विद्याधिकारी यांस लिहितों, आपण त्यांची भेट घ्या, आणि आपणास ज्या कांहीं सवलती पाहिजे असतील त्या त्यांजकडून मागून घ्या. ' आपणास कांहीं अडचणी आल्यास मला कळवा. हें ग्रंथप्रसाराचें काम नेटानें चालूं द्या. याप्रमाणें सुमारें पाव तास महाराजांनीं उत्तेजनपर भाषण केलें; व Alright, Good morning असें म्हणून महाराज उठले; आणि मीहि मुजरा करून बाहेर पडलों. दुसरे दिवशीं खानगी कारभारी यांजकडून पत्र आलें कीं, आपल्या कार्यास मदत म्हणून १२०० रुपयांची देणगी देण्याचा श्रीमंतांचा हुकूम झाला आहे. आपण कचेरींत येऊन रक्कम घेऊन जावी. ह्या गोष्टीवरून महाराजांचें साहित्यसेवेवरील प्रेम, साहित्य प्रकाशनासंबंधानें त्यांची उत्कट इच्छा, आणि होतकरू माणसास प्रोत्साहन देऊन उद्योगास लावण्याची पद्धत, किती अपूर्व आहे तें दिसून येतें. आणि महाराजांच्या सहवासांत कसाहि आळशी मनुष्य असला तरी त्याचे ठायीं उत्साह व उद्योगप्रियता उत्पन्न होते.

४. ललितकलेविषयीं महाराजांचा आदर.

अनेकविध कलेप्रमाणें ललितकलेविषयींहि श्री. महाराज व श्री. सौ. मा. महाराणी साहेब यांच्याठायीं एक प्रकारचा आदर वसत आहे. कोणतीहि नाटक कंपनी बडोदें शहरांत आल्यास त्यांचा खेळ पहाणें, त्यांस योग्य त्या सूचना करणें, प्रोत्साहन देणें, इ. गोष्टी महाराजांकडून नेहमीं होतात. नाटक हें एक संसाराचें चित्र आहे, उत्तम नाटकापासून मनाचें रंजन होऊन. बोधाचा इष्ट परिणाम लोकमनावर लवकर होतो, असें त्यांचें मत अनेक प्रसंगीं अनुभवास आलें आहे. शाहूनगरवासी नाटक मंडळी, महाराष्ट्र नाटक मंडळी, या मंडळ्यांचे अनेक खेळ पाहून महाराजांनीं त्यांस योग्य प्रोत्साहन दिलें, व हल्लीं 'नव मंडळीस' तर त्यांनीं आपल्या आश्रयाखालींच घेतलें आहे.

५. अस्पृश्यांविषयीं कळकळ.

आपल्या देशांत रूढीच्या परंपरेमुळें अस्पृश्यांचा मोठा वर्ग वेगळा पडला आहे. त्यांच्यांत शिक्षणप्रसार करून त्या वर्गास पुढें आणणें हें कार्य महाराजांनीं १८८५ तच हातीं घेतलें, व त्यासंबंधींचे प्रयत्न त्यांनीं आपल्या राज्यांत सुरू केले. त्यांजकरितां शिक्षणाची सोय करून आश्रम उघडले, आणि अनेक होतकरू विद्यार्थ्यांस शिष्यवृत्या देऊन श्रेष्ठपदास चढविलें.

सन १९१५ सालची गोष्ट. अस्पृश्य वर्गांतील एक विद्यार्थी भीमराव आंबेडकर म्हणजे हल्लींचे डॉ. भीमराव आंबेडकर यांस वरिष्ठ शिक्षणाकरितां शिष्यवृत्तीची जरूर होती. ती श्रीमंत महाराज सरकारांकडून मिळावी म्हणून ते माझे मित्र रा. केळूसकर यांस घेऊन मजकडे आले आणि श्रीमंत महाराजांकडे शिफारस करण्याविषयीं त्यांनीं मला विनंती केली. श्रीमंत महाराज सरकारस्वारीचा मुक्काम त्यावेळीं मुंबईंत जयमहालांतच होता. मी लगेच त्यांस बरोबर घेऊन जयमहालांत गलों. बागेच्या प्रवेशद्वाराजवळ आम्ही दोघे गाडींतून उतरलों आणि मजबरोबर महालांत येण्याविषयीं मी रा. आंबेडकरांस आग्रह करूं लागलों, पण तें त्यांस पसंत पडेना. ते म्हणाले, 'मी महार आहें, आंत कसा येऊं ? महाराजांनीं बोलावलेंच तर येईन.' त्यांचें म्हणणें मान्य करून मी एकटाच आंत गेलों. सायंकाळच्या सुमारास सरकारस्वारी फिरावयास निघते, त्यावेळीं नेहमींच्या परिचयांतील कोणी मंडळी आल्यास त्यांच्या भेटी घेतात. त्याप्रमाणें भेट होतांच श्री. महाराज म्हणाले, 'मि. यंदे, आज काय बातमी आहे ?' मी म्हणालों, 'महाराज, अस्पृश्य वर्गांतील एका मुलास घेऊन आलों आहें. मुलगा होतकरू आहे, मॅट्रिकपर्यंत शिकला आहे, पण गरिबीमुळें पुढील शिक्षण त्यास घेतां येत नाहीं. महाराजांनीं मदत केल्यास त्याची शिकण्याची उमेद आहे.' श्री. महाराजांनीं तो मुलगा कोठें आहे असें विचारतांच तो बाहेर असल्याचें मीं सांगितलें. त्यावर ते म्हणाले 'कां त्यास बाहेर कां उभें केलें ? तुम्ही आपल्या बरोबर आंत कां आणलें नाहीं ?' मी म्हणालों, मी त्यास आंत येण्याविषयीं सांगत होतों, परंतु तो म्हणाला, 'मी महार आहें, आंत कसा येऊं ? बोलावलें म्हणजे येईन.' त्यावर श्री. महाराज

म्हणाले, 'पाहिलें मि. यंदे, परंपरेच्या रूढीमुळें आपण अस्पृश्य आहों, अशीच या लोकांची समजूत झाली आहे. बरें, त्यांस आंत बोलावून घ्या.'

श्रीमंतांची आज्ञा होतांच एका हुजऱ्यास पाठवून रा. आंबेडकर यांस आंत बोलावून आणलें. आंत येतांच दुरूनच त्यांनीं महाराजांस मुजरा केला व ते थोडे दूर उभे राहिले. श्री. महाराजांनीं त्यांस जवळ बोलावलें आणि किती शिकला, पुढें कोठपर्यंत शिकण्याची उमेद आहे, आणि शिक्षण झाल्यावर पुढें काय करणार ? असे प्रश्न केले. आंबेडकर म्हणाले, 'महाराजांची आज्ञा होईल त्याप्रमाणें वागण्यास मी तयार आहें.' त्यावर श्री. महाराज म्हणाले, 'शिक्षण संपादन केल्यानंतर तुम्हीं आपल्या जातीच्या व विद्येत मागें पडलेल्या लोकांत शिक्षणाचा प्रसार करण्याची कामगिरी हातीं घेतली पाहिजे. आम्हीं बडोद्यांत अस्पृश्य वर्गांत शिक्षणाचा प्रसार करण्याचें कार्य सुरू केलें आहे. त्या कार्याप्रीत्यर्थ तुम्हीं आपल्या शिक्षणाचा व ज्ञानाचा उपयोग केला पाहिजे.' रा. आंबेडकर यांनीं श्री. महाराजांचें म्हणणें मान्य केलें, आणि श्रीमंत महाराजांनीं त्याच वेळीं रा. आंबेडकर यांस दरमहा ५० रुपये प्रमाणें स्पेशल केस म्हणून शिष्य-वृत्ति देण्याविषयीं विद्याधिकारी यांस बडोद्यास तार करण्याविषयीं ए. डी. सी. यांस आज्ञा केली. आणि म्हणाले, 'जा, चांगला अभ्यास करा, चांगली हुषारी दिसून आल्यास तुम्हास आणखी मदत मिळेल.' सारांश, अस्पृश्य वर्गांतील होतकरू विद्यार्थ्यास साहाय्य करण्याकडे श्रीमंतांचें लक्ष किती आहे हें यावरून चांगलें लक्ष्यांत येतें. डॉक्टर आंबेडकर जे आज विद्या संपादून समाजकार्याकरितां पुढें आले आहेत त्याचें सर्व श्रेय श्रीमंत महाराजांसच आहे.

६. श्रीमंतांचें वाङ्मयप्रेम.

साहित्यप्रसारासंबंधानें महाराजांचें ठायीं किती कळकळ वास करीत आहे याचें एक ताजें उदाहरण म्हणजे सन १९३० सालच्या जानेवारी महिन्यांत झालेला ग्रंथसंपादक मंडळीचा ज्युबिली समारंभ. श्रीमंत महाराज सरकारची स्वारी ह्या वेळीं विलायतेस होती, व तारीख १०.जानेवारीस मुंबईस उतरून लगेच बडोद्यास जाणार असें ठरलें होतें. याच प्रसंगीं महाराजांच्या उदार आश्र-

याखालीं स्थापन झालेल्या आमच्या ग्रंथसंपादक मंडळीनें हातीं घेतलेलें सान्वय—सार्थ—सविवरण श्रीमद्भागवत ग्रंथाचें मोठें काम ११ भागांत पूर्ण झालें होतें. श्रीमंतांची स्वारी जानेवारीच्या १० तारखेस येणार असें समजतांच, मंडळीचा ३५ वर्षांचा ज्युबिली समारंभ महाराजांच्या अध्यक्षतेखालीं साजरा करावा, आणि ज्या विद्वान गृहस्थांनीं मंडळीच्या कार्यास लेखनद्वारें साहाय्य केलें त्यांचा बहुमान श्रीमंताचे हस्तें करून आपण सेवानिवृत्त व्हावें असें आम्हीं मनाशीं ठरविलें, आणि समारंभाचे अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याविषयीं श्रीमंतांस तार पाठविली. महाराजांनीं विनंती मान्य केल्याचें लगेच उत्तर आलें. अवधी फार थोडा होता तरी आम्ही सर्व साह्यकारी मंडळीस पत्रें व तारा पाठवून तयारी केली. ता. १० रोजीं सकाळीं श्रीमंतांची स्वारी बंदरावर उतरली. त्या रात्रीं बोटींतील त्रासामुळें महाराजांस झोंप लागली नव्हती. त्यांची प्रकृति थोडी अस्वस्थ होती. समारंभाचा कार्यक्रम होतांहोईतों थोडक्यांत करावा, गाऊटच्या त्रासामुळें श्रीमंतांस अधिक वेळ बसतां येणार नाहीं, भाषणें वगैरे थोडींच होऊं द्या, आणि सर्व कार्यक्रम अर्ध्या तासांत आटोपेल असें करा, असें दिवाणसाहेबांकडून सुचविण्यांत आलें. आम्हीं त्याप्रमाणें मंडळीस सूचना करून सर्व कार्यक्रम थोडक्यांत आटोपण्याची तयारी केली. बरोबर साडेपांच वाजतां श्रीमंतांची स्वारी सभास्थानीं येऊन दाखल झाली व कार्यक्रमास सुरुवात झाली. कवितागायन, रिपोर्टवाचन व वक्त्यांचीं भाषणें ठरल्या वेळापेक्षां थोड्याअधिक म्हणजे पाऊणतासांत आटोपलीं. परंतु येथें सांगावयाची विशेष गोष्ट ही कीं, ह्या प्रसंगीं श्रीमंत महाराजांची प्रकृति प्रवासाच्या त्रासानें जरी थकलेली होती, तरी साहित्यासारखा आवडता विषय पुढें येतांच त्यांनीं उभें राहून सुमारें पाऊण तास व बसून सुमारें अर्धा तास असें १। तास भाषण केलें. महाराजांच्या भाषणांतील प्रत्येक वाक्य नवीन विचारानें व विविध माहितीनें भरलेलें होतें, व सर्व प्रेक्षकसमूह चित्राप्रमाणें तटस्थ झाला होता. सारांश, साहित्यचर्चेसारखा आवडता विषय आला म्हणजे त्यांत महाराज इतके तल्लीन होतात कीं, प्रकृतीच्या अस्वास्थ्याकडे त्यांचें लक्षहि राहत नाहीं असें जें म्हणतात त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव त्यावेळीं मुंबईंतील हजारों लोकांस आला.

संस्मरणो

— १ —

(लेखक--राजरत्न **वल्लभदास गोकळदास मोदी,** बी. ए., एल्एल्. बी.)

१. जन्म, वडोदरागमन.

महाराष्ट्रमांना कवळाणा नामना नाना गामे एक गरीब कुटुंबमां ता. २३-३-१८६३ ना रोज " गोपाळ " प्रकटयाने आजे एटले ता. १७-३-१९३३ ना मंगल प्रभाते पुरा सीत्तेर वर्ष थई एकोतेरमुं वर्ष बेसे छे. मथुरामां प्रकट थनार " गोपाळ " गोकुळनो रस्तो लई धेनुनो श्रीभक्तोनो अने सकळ जगतनो उद्धार साधी श्रीद्वारीकेश थया त्यारे आ अमारा " गोपाळ " बार वर्षनी कुमळी वये " आनंदनी आशीशरूप " ज्येष्ठ बांयथी रक्षाता, तथा " संपत " नी भक्तीरूप कनिष्ट बांयथी भजाता, " श्रीयमुनामैया " ने खोळे विराजी वटोदर (वडोदरा) नुं "राज्य करवाना" नैसर्गिक प्रेरणात्मक अने खरा मर्दानी उद्धार साथे वडोदरे पधार्या अने साथे साथेज नंदकुमार श्रीकृष्णचंद्रनी पेठे तेओपण " द्वारिकेश " थया.

२. धन्य घडी अम देशनी.

अमारा देशनी ए सुधन्य घडीने त्रण वीसु अने दस वरस पुरां थया, ते मुदतमां वडोदरा शुं हतुं अने शुं बनी गयुं ! आखा आर्यावर्तमां अने चारेखंडमांपण केवी प्रसिद्धिने पाम्युं तेनुं दिग्दर्शन करवा माटे कांई लेख के वर्णननी जरूर होय ? ' हाथ कंकणने ' आरसी वळी शी ? आल्हादजनक तेजना कीरण ए " राम राज्य " नी प्रजाना मुख-कमळेज प्रकाशे छे ना ?

३. फुलनी पांखडी.

जगन्नियंता सर्व शक्तिमान प्रभुने आपणा तरफना वखाणनी आवश्यकता रहेती नथी. तो पण आपणी कृतज्ञतानुं चिन्ह तेणे करेला उपकारो माटे " पत्रं पुष्पं फलं तोयं " थी आपणे दर्शावीएज छेना ? श्रीमंत सरकार महाराजा साहेब सयाजीराव गायकवाड एओश्रीना गुणगणथी आकर्षाई तेमना जन्मदिवसने शुभ प्रसंगे तेमना असंख्य प्रशंसकोए जे फुलमाळाथी तेमनो सत्कार करवो धार्यो ते माळामां एकाद नानी सरखी " फुलनी

पांखडी " पधरावत्रानी मगरूबी अने आनंदभरी तक मारा शुभेच्छक मित्रे आपी तेबद्दल तेमनो आभार मानी कांईक ' कालुं घेलुं ' चितरी काढवानुं धाष्टर्य कर्युं छे. हिंदमाताना आ पनोता पुत्रना गुणगौरवना ग्रंथमां अनेक समर्थ लेखको पोतानुं सामर्थ्य बतावशे तेमां मारा जेवानो आ प्रयत्न दीपी नीकळशे के नहीं तेनीज मात्र मने चिंता छे. तो पण हिंदना ए प्रातःस्मरणीय नरेन्द्र श्रेष्ठना पुनीत चरणे साक्षात् सेवा करवानो मने जे अलभ्य लाभ मळ्यो छे तेने अंगे बे चार नाना नाना संस्मरणो उमेरी शकुं तेम होवाथी तेमनी ए कृपाए मने आत्मश्रद्धा उपजे छे के मारी " फुलपांखडी " नुं पण लेखुं तो थशेज थशे.

४. महान व्यक्तिओनां जीवनवृत्तांत-लेखकनी साहजीक मुंझवण.

समाज, देश के देशना जाहेर कार्योने अंगे प्रगटेली महान व्यक्तीओनां जीवनचरित्र लखवानो प्रयत्न करनार लेखकोनी मुंझवण ते जेने थई होय तेज जाणे ! जीवनवृत्तांत लखवा बेसे त्यारे मात्र ते महान राजा हता, तत्वज्ञानी हता, मुत्सद्दी हता एम केवळ लखवाथी विषयने पूर्ण न्याय कर्यो कहेवातो नथी. तेओना संसारीजीवन केवां हतां, तेना नाना नाना प्रसंगोमां ते केवी रीते पार उतर्या, दाखला तरीके तेओ पति तरीके कई कक्षामां मुकवा लायक हता, पिता, भ्राता मित्र तरीके तेओए पोतानी फरजो केवी रीते बजावी, तेमनां ए सगां अने व्हालांओए तेमना तरफनी फरज केवी रीते बजावी देखाडी, एवी एवी सर्व बाजु बतावी सरवैयुं काढी बताववुं पडे. प्रत्यक्ष स्थितीनो विचार करी जोइए तो मानवुं भाग छे के जाहेर जीवनमां प्रख्याती पामेला मोटा माणसना जीवनचरीत्र लखनारने मोटामां मोटी मुंझवण आवती होय तो एज के, तेमनुं जाहेर अने एकरीते खानगी जीवन पण सर्वव्यापी बाबतो साथे एटलुं बधुं ओतप्रोत थएलुं होय छे के, सार्वजनीक जीवन खानगी जीवनने एक रीते ढांकीज दे छे, अने तेने परिणामे तेमनुं जीवनवृत्तांत एटले देशनो जे ते वखतनो जाणे राजनैतिक के जाहेर बाबतनो इतिहासज ! ते महान व्यक्ति राजा होय, तो तेमना जीवनवृत्तांतनुं पुस्तक एटले राज्यना वार्षिक निवेदनोनुं जाणे संघटित एवुं पुस्तकज ! अने उपर्युक्त दृष्टीबिंदुनुं जाणे एमने जीवनज नहोतुं एम लागे

તેમનું વ્યક્તિત્વ સમાજના સામાજિક અસ્તિત્વમાં લુપ્તપ્રાય થયેલું હોવાથી એ પરિણામ આવે. એ સાથે એ પણ સત્ય છે કે "જીવનવૃત્તાન્તની" વ્યાખ્યા એ કે સર્વ દૃષ્ટયા તેમના જીવનનું રેખાચિત્ર. શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજા (ત્રીજા) નાં અત્યાર સુધી ત્રણેક સદ્ગૃહસ્થોએ જીવનવૃત્તાન્ત લખવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. તે કૃતીઓ મહાન વ્યક્તીના જીવનને છાજે તેવી મહાનજ છે. તો પણ ઉપયુક્ત અવલોકનમાં સૂચવી છે તે પુંઝવણમાંથી તે સર્વાંશે મુક્ત છે. એમ તો નજ કહેવાય ખેર; એ મુંઝવગનો ઉકેલ તેમના ભવિષ્યના જીવનવૃત્તાન્તલેખકની કુનેહ-માટે મુકી રાખી આપણે આપણા થોડાં સંસ્મરણોને પંથે હાલ તો પડીએ.

૫. સાદાઈ.

કોઈ એમ માને કે રાજા બાદશાહ તો ઠાઠમાઠનાજ શોકીન હોય. જેવો તેમના કપડાનો દબદબો તેવોજ, ભલે સાદુંજ કામ કાજ હોય તો તે પણ કરવાનો આડંબર હશે. અમારા વડોદરા—નરેશ એથી એકદમ જુદા પડી રહે છે. તેમના પોશાખની સાદાઇ જગભર જાણીતી છે. દુનીયામાં અતિશ્રીમંત આંગળીને ટેરવે ગણાય તેટલા હશે. તેમાંના એકાદ તરીકે જરૂર તેમની ગણત્રી થાય છે. છતાં, તેમનો તદન સાદો પણ સ્વચ્છ પોશાખ જોઈ વિદેશીઓ હેરત પામે છે. હિંદના રાજા એટલે ઘરેણાંગાઠાં, જરજવાહિર, ઝીકના જામાના ઠઠારામાં ચળકતા વરરાજા એવા ખ્યાલો જ્યાં સકારણ કે અકારણ બંધાઈ ગયા હોય ત્યા શ્રીમંત સયાજીરાવ અને તેમના મહારાણીને તદન સાદા પોષાખમાં જોઈ કોણ આશ્ચર્ય ન પામે ?

૬. કામકાજની રીત પણ બિન આડંબરી.

કામકાજ વિગેરેમાં તેમને આડંબરી રીત જરાએ પસંદ નસ્તાં સીધી સરળ અને ઠાઠમાઠ વગરની વ્યવહારુ (Practical and businesslike) રીત બધારે પસંદ છે. દરજ્જા અને પદવીના ખોટા ખ્યાલો (False notions of diginity & prestige) ને ત્યાં જરાએ અવકાશ નથી. કાશ્મીર મુકામે સને ૧૯૧૯ માં એઓશ્રી સરકારી પત્રવ્યવહારના નિયમનો મુસદ્દો તપાસતાં હતા. તે દરમીયાન જણાયું કે ચઢતા ઉતરતા સૌએ દિવાન બહાદૂર, ખાનબહાદૂર, એક રાજેશ્રી—અને બીજા રાજમાન્ય રાજેશ્રી—કોઈએ યાદી તો કોઈએ વિનંતી નિવે-

दन, आजम, महेरबानथी करवाना एवां अनेक भिन्नभिन्न स्वरूपो ठरेला हतां. खानगी लखाण होय के सरकारी पण नानाए पोताथी मोटाने विनय, विवेक अने शिष्टाचारना नियम जाळवीने लखवुं जोईए, एटलुं सर्वसाधारण तत्व खरुं छे. ते उपरांत मुख्य विषय पण ढंकाई जाय अने मात्र औपचारनेज महत्व अपाय ए तेमणे पसंद न करतां "क अमुक तरफथी ख अमुक अमुक साहेब तरफ उपर्युक्त विषय संबंधे लखवानुं के," एटलोज नमुनो पसंद कर्यो. मोटा अमलदारोने कदाच ते नही रूचे एम चर्चा थतां तेओश्रीए उपर सुचवेली महत्वनी विचारशैली बतावी अने हसतां हसतां उमेर्युं के "सिपाई रामा विठु" तरफथी "दिवानसाहेब" तरफ एम विवेकथी लखे तो हेतु पार पडे तेथीज मात्र नानो कांई मोटो थई जतो नथी के मोटानी मोटाई तेमां जराए जोखमाती नथी !!

७. नाना मोटा सौ अंग सरखा तेमने मन.

नाना मोटाना अरसपरस संबंध विशे पण तेओश्रीना ख्याल बहु उच्च प्रकारना छे. मनुष्यशरीरना दरेक अवयवनुं महत्त्व सरखुं छे. तेम समाज के राज्यतंत्रम मोटा अमलदारथी मांडी नाना माणसो सुद्धांतनुं महत्त्व एक रीते सरखुं छे. कारण यंत्रना तमाम भागो पोतपोताने सोपेलुं काम बराबर बजावे तोज आखुं यंत्र बराबर चाले अने इष्ट सधाय. सघळाना सरखा सहकारमांज फतेहमंद छे अने ते सौनी संयुक्त छे. श्रीमंत सरकार महाराजा साहेब ए सौने colleagues माने छे. अने ते तेओश्री पोताना गौरवना खोटा ख्यालवाळा अमलदारने उपदेश आपी आपी ठसावे छे. संसाररूपी नाटकमां जगन्नियंता नानो मोटो पाट आपणने भजववा आपे तेमां पाटमां कांई महत्व नस्तां ते फतेहमंदीथी भजावी बतावी आखो खेल उमंगे पार पाडवाना उल्लासमां महत्तां छे. एम तेओ उपदेशे छे. मोटाओए उलट नानाओने यश बदलो आपी अपावी उत्तेजवा जोईए ए तेमनुं सूचन छे.

८. उत्तेजनशक्ति

एक सेनाध्यक्षमां जेम पोताना सिपाई साल्हारने उत्तेजवानी शक्ति होवी जोईए अथवा सामाजिक भाषणकर्तामां श्रोताओने मुग्ध करवानी शक्ती होवी जोईए

तेवी अजब शक्ति श्रीमंत सयाजीराव धरावे छे. सने १९०७ मां वडोदरा कोलेजनो रौप्य महोत्सव हतो. विद्यार्थि तरीके ते वखतनो प्रसंग याद छे, के श्रीमंत महाराजा साहेबने कोलेजमांथी वळतां राजमहेलसुधी मशालो सहित जाहेर सत्कारथी पोहोचाडवा एवो कार्यक्रम हतो. विश्वविद्यालयना पदवीधर विद्यार्थिओ अने प्रोफेसरोए मशालो हाथमां लेवानो ए ख्याल शुं? एम कोईने अंतरनी मुझवण होय तो तेनो वगर माग्यो खुलासो अमारा सभाजित श्रीमंत महाराजा साहेबे करी नांख्यो के, "गृहस्थो, तमारूं महत्व जरा ए ओछुं नथी. आपणो देश अंधारामां रखडे छे. तेमां 'ज्ञानप्रकाश' प्रकटावनार तमे आर्यमाताना सुपुत्र तारला छो अने ते ज्ञानकिरण शेरीए शेरीए प्रसरावबा तमे आजे मशालो धरवानो जे ख्याल काढ्यो छे तेमां विद्याभिमान स्फुरावनारूं तमारूं कवित्व देखाय छे!" श्रीमंतना आ उदगारो सर्या न सर्या त्यां तो मशालो टपोटप उपडी. तेनी खोट पडी अने जेने हाथ न लागी तेने पोताने अभागी मान्यो! एवुं वातावरण उपजाववुं ते माटे पण कुदरती बक्षिस जोईए छीओ अने एवा नेताओना नेतृत्व हेठळज हाथथी वछुटी गएली 'जीतो' पाछी मेळव्याना दाखला इतिहासमां छे. प्रभु शतायुं करो ए नरवीरने.

९. विचारशक्ती सर्वदेशी.

नानो मोटो गमे ते प्रश्न होय परंतु ते विचारवानी तेमनी शक्ति सर्वदेशी छे अने तेमना पासे साक्षात् काम करनाराना हमेश सांभळवामां आवतुं हशे के:— "That is right. They think from a particular viewpoint only, as a Raja I have to think from a hundred higher and broader points." प्रश्न गमे तेवा महत्वनो के गुंचवाडीओ होय तो पण तेओने तेनो निकाल लावतां के फरमांवतां जराए मुंझवणमां आपणे कोई दिवस नही जोईए. भलभला मुत्सद्दीओ के कारभारीओ विचारमां पडशे त्यारे तेओ हसते वदने उत्तेजशे के अहो एमां शुं? "Go on, take it coolly and calmly, explain to me patiently. I have got my plans and orders ready for fifty years together if you like." निश्चित् व्यूहरचना अने तेनी अंतीम फत्तेहनी खात्रीवाला अनुभवी सेनाध्यक्षनुं ए उत्तमोत्तम अने घणुं किमती आश्वासन कहेवाय. तेमना सेवको के प्रशंसको तो शुं पण सख्तमां सख्त टीकाकारे पण कबेलवुं पडे के His Highness is indeed far ahead of his times.

१०. व्यवहारिक मनुष्यस्वभावनुं ज्ञान.

राजा महाराजाओ माटे दुनीयाना डाह्या एवो कटाक्ष करे छे के " ए तो राजा कहेवाय, एमने तो दुनीयानी खबर पडती होय तेटलीज पडे. " श्रीमंत सयाजीराव महाराजा ए वातथी अजाण नथी. मनुष्यस्वभावना ए अचुक पारखे छे अने पोताना अमलदारोने पोतेज भार दईने उद्देशे छे के " राजमहेलमां रहेनारनी माहीतीनां साधन देखीतीज रीते मर्यादीत होय छे. तेनी न्यूनता प्रामाणिकपणे, स्वामीभक्ती, अने निमकहलालीथी दूर करवी ए सानिध्यमां रहेता अमलदारोनुं कर्तव्य छे. अने ते तेमणे कोईनी लाज, शरम के चशमपोशीमां दबाया वगर निर्भिड रीते बजाववानुं छे; तेम करवामां कदाज कडवाश वहोरवी पडे के घडीभर कांई प्रत्यक्ष नुकसान पण वेठवुं पडे तो पण तेथी पाछा न पडतां कर्तव्य बजावतां रहेवुं अने आत्मसंतोष पामवो आखरे राजाना अने ईश्वरी न्याय बन्ने सत्यनां पक्षमां पडवाना, ए नियममां अडग श्रद्धा राखवी. " पोताना सानिध्यमांना अमलदारानी पसंदगी तेओश्री आ उच्चतर धोरणे करे छे.

११ बीजानी सगवड अगवड माटे कळकळ.

पोता पासे काम करणारा, मुलाकत के काम काजे आवनारा विगेरेनी सगवड अगवडनी नजर तेओश्री पोते बहु बारीकाईथी राखे छे अने आवनारने राजतेजमां अंजाई अगवड अजंपो के क्षोभ न थाय तेनी संभाळ तेओश्री जातेज ले छे अने (1) First take your seat and make yourself comfortable; in business comfort is the first thing. (2) Put on your hat please, it is rather warm, you will get a sun-bath. मारी उतावळ नथी. Take your own time............वगेरे वगेरे उत्तेजक शब्दो अमलदारथी मांडीने छेक नाना कारकुन सुधीना माटे पण एमने मोढ तरवरता होय छे. जेम माणस नानो, तेम तेना तरफ तेओश्रीनी आ ममता वधारे. पोते लखवा लखाववा माटे विचार, मननमां आम तेम आटा मारतां होय के टेबल पासे उभा होय तो रखेने विवेक शिष्टाचारमां आपणे उभा रही जेम तेम लखवा टांकवानी अगवडमां मुंझाईए नाहिं ते सारू पोते "No, No, comfort is the first thing " एम मायाथी उद्देशी आग्रहथी आपणने बेसाडी दे.

१२ भाषा अने स्वभावउपर अप्रतीम काबु.

भाषा अने स्वभाव उपर एओश्रीनो काबु खरेखर प्रशंसनीय अने अनुकरणीय छे. कोईना माटे अतिप्रतिकुळतां भरेलुं लखवानो प्रसंग होय छतां तेमनी

भाषामां अमुक प्रकारनो गौरवज जळवाय छे. कोईना माटे कदीपण न छाजतो शब्द बोलशे नहीं, तो पछी लखवामां तो आवेज केम? सने १९१८ मां मसुरीमां तेओश्रीनो मुकाम हतो. ते वखते राज्यमांना एकाद प्रकरणे हुकम आपतां अमुक " अमलदारे अमुक रीत कर्युं ते तेमनी बेवकुफाई के मुर्खाई कहेवाय " एम प्रथम दर्शनीय तो लखवा फरमाव्युं. प्रसंग एवो हतो के ते वखते नरम भाषा माटे विनंती करतां पण No, No, he has acted like that; I should be frank to express, if I feel it........... एम तात्पुरतुं फरमान थयुं. परंतु विवेक अने सौम्यतामां रमतुं तेमनुं मन ते सांखी शक्युं नहीं अने छेक मध्यराते लखेली स्लीप मळी के 'एम कर्युं ते डहापण भर्युं न कहेवाय एम लखजो.' एथीए कपरो प्रसंग होय अने भारदस्त के कडक भाषा जे ते प्रसंगे योग्य रीते वपराएली छतां कोईनुं मन दुखाएलुं लागे तो तेओश्रीने तेटलुं थयानो पण मनमां वसवसो रहे छे अने वखत जता, "हशे, खेरे, हावे गई गुजरीना हीसाबे भुली जाय ते ठीक." एम पोते थई स्नेहार्द्र दृष्टीए सूचवतां पण भुलता नथी. प्रकृती उपर पण तेओश्रीने एवो अप्रतीम काबु छे के एक जण साथे प्रसंगे जरा गुस्से थवानो के गुस्सा जेवुं लागवानुं कारण मळ्युं होय छतां तेना पछी बीजीज पळे आवनार बीजा जण साथे वात शरू करतां तेओश्री एवी सरस रीते काबु राखी शकशे के हमणाज गुस्सानुं कारण मळ्युं होवुं जोईए एवुं बीजो आवनार गमे तेटलो होशीयार होय तो पण पारखी शकशे नही. तेम तेनी साथेना वातचीतना विषयो उपर प्रथमना प्रसंगनी जराए असर थवा पामशे नहीं. मन मगजना एवा Subject tight अथवा individual-tight compartment........होवा ए साधारण माणस माटे जराए शक्य नथी.

१३. वांचनव्यवसाय अने साहित्यप्रेम.

एओश्रीनो वांचनव्यवसाय अने साहित्यप्रेम अठंग छे. तेमना वांचनमां मात्र novels करतां राज्यतंत्र, तत्वज्ञान, अर्थशास्त्र, नीतिशास्त्र एवा एवा गंभीर विषयोनो समावेश थाय छे. सने १९१८ मां पंचावन छप्पन वर्षनी उमरे तेओश्रीए एक युवान विद्यार्थीनी तैयारीथी संस्कृत माटे भांडारकरनी बन्ने मार्गोपदेशीकानो अभ्यास कर्यो हतो. (श्री. सौ. मा. महाराणी साहेब पण तेमां

जोडायां हतां, अने तेमणे तो ते व्यासंग ते पछी पण घणां वर्ष चालुं राख्यो हतो). हार्मोनियमनी सा री ग म पण ते उमरे शरूं करी हती अने फ्रेंच तो तेथी पण पछी केटलांक वर्षे शरूं करी हवे तो फ्रेंचमां बोली पण जाणे छे. आ उमरे तेओश्रीना आ बधा व्यासंग अने उत्साह जोई जुवानीआओने पण शरम आवे के पोतानामांना केटलाने ए उमरे तेवी स्फुर्ती हशे के केम—अरे पोते-ते उमरे हयात पण हशे के तेनीज खात्री ते जुवानीयाओने नही होय तो ?

१४. गुणग्राहकता अने कदरदानी.

श्रीमंत गुणग्राहक अने कदरदान छे. एमनी कदरदानी एटली तीव्र छे के अमुकना अमुक गुणनी कदर करवा योग्य छे एम तेओश्रीनी खात्री थाय पछी ते कदर प्रत्यक्ष करी परवार्या शिवाय तेमने जंपज वळतो नथी. ते वात आखरे पेश पोहोचाडशे त्यारेज तेओने निरांत थशे. नशीबदारोना संबंधमां अनेकवार तेम बनेलुं जोवामां आवशे. दाखला तरीके प्रसन्न थया पछी कोईने कांई वस्तु बक्षीस आपवानो के रकम आपवानो विचार थयो के तूर्त पोतेज ते वस्तु खरीद करवा नकिळी पडी लावीने तेने सहर्ष बक्षसे अथवा चेक बुकनी शोध तेटलीज त्वराथी थशे. अमुक दिवसे प्रमाण करतां वधारे काम सानिध्यमांना अमलदारो पासेथी लेशे त्यारे पोताने केटली तकलीफ पडी तेना विचारमां न रहेतां साथे काम करनारनोज पोते विचार करशे. तेने holiday आपशे अथवा खावा पीवा नाटक सीनेमां विगेरेमां पोते शुभेच्छक मुरबीनी आर्द्र-ताथी आखो दीवस फेरवशे अने आनंद करावी श्रम विसरावशे.

१५. न्यायदृष्टीनी तीव्रता

न्यायवृत्ती पण तेओश्रीनी एटली तीव्र छे के पक्षकारने एवो अंदेशो नही रहेवा दे के हवे शुं थाय—हुजुरनो हुकम थई गयो ! न्याय छणवाना बधा उपलब्ध रस्ते दाद मागी पक्षकार पोतानो संतोष करी शके ते माटे कामना महत्व प्रमाणे खुद पोताना हुकमो विरुद्ध पण पोते खास छूट राखवानी फर-मावशे के " अमे निकाल आप्यो छे तो पण असंतुष्ट पक्षकारने इच्छा होय तो विवादमां जवानी छूट राखवामां आवे छे. " बीजे तो राजा बादशाहना हुकम विरुद्ध वळी विवाद शा ? एवी मनोदशा होय त्यारे अही बधा मार्ग

ખાસા ખુલ્લા રખાય છે. એઓશ્રીનો ન્યાય, નાના, મોટા, ગરીબ, તવંગર, નજીકના કે દૂરના સૌ માટે સરખો અને અદ્દલ છે.

૧૬. પૂર્વ-પશ્ચિમ-અર્વાચીન-આધુનીકની સંયોજક સુવર્ણસાકળ.

કેટલાકની એવી માન્યતા થાય કે શ્રીમંત સુધારક હોવાથી જુની એટલી બધી વાતો તેમને પસંદ નહીં હોય. એ માન્યતા ભ્રમણાત્મક કહેવાય. જુના અને નવાપૈકી જેટલું આપણા દેશના આબોહવા, શિક્ષણ, સંસ્કૃતી વિગેરેની દૃષ્ટીએ આપણા હીત માટે હોય તેટલુંજ તેઓશ્રીને ગ્રાહ્ય છે. સંસારિક કે રાજનૈતિક કોઈપણ વાતમાં પશ્ચિમનું કેવળ આંધળીયું અનુકરણ કરવું એવું વલણ તો તેઓશ્રી બિલકુલ પસંદ કરતાં નથી. પૂર્વ અને પશ્ચિમ તેમ અર્વાચીન અને આધુનિક બન્ને પ્રકારને સાંધનારી ન્યાય અને સૌવર્ણિક સાંકળ (judicious and golden link between the East and the West or between the old and reformed schools of thought) ની ઉપમાને કોઈપણ લાયક હોય તો તે ગુર્જરનરેશ શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડ છે. પોતાના રાજ્યમાં પણ તેઓ અનેક વિષયપરત્વે નિબંધ નિયમ ઘડે ઘડાવે છે, સંસ્થાઓ સ્થપાવે છે પરંતુ સાથે સાથે ચેતવણીનો ઘંટ વગાડી અમલદારોને સૂચવે છે કે ' જો જો મારી વ્હાલ રૈયત શાહાણી, કહ્યાગારી અને સરળ છે. તેને વધારે પડતાં કાયદાના બંધનમાં બાંધશો નહીં. વધાર નિયમ વટહુકમની જાળમાં ગુંચવશો નહીં. મારી અને મારી પ્રજાની વચ્ચે જેટલા અંતરાય mediums ઓછા હોય તેટલા વધારે સારાકે પીતાપુત્ર સીધા સાથે મળી સુખદુખની ગોઠડી સાક્ષતજ કરી શકે. પ્રજા તરફ કેવી અપત્ય મમતા અને વાત્સલ્યથી તેઓશ્રી જુએ છે તેની ચાવી એ ઉદગારમાં છે.

૧૭. નિયમિત ટેવો, નિર્વ્યસન, કસરત વિગેરે.

તેઓશ્રીની નિત્ય ટેવો પણ બહુ નિયમીત છે. "Early to bed, early to rise, makes a man healthy, wealthy and wise "....એ સૂત્ર તેઓ બરાબર પાળે છે. આ ઉમરે પણ તેઓશ્રી નિયમીત કસરત કરે છે અને રાજમહેલના છેક ઉપલે માળે તેઓશ્રીનું ખાસ ગોઠવેલું કસરતખાનું છે. તેઓ ફરવા નિકળે ત્યારે સતત એવી સ્ફુર્તીથી એટલું ચાલી શકે છે કે સાથેના વૈદ્યકીય અમલદાર કે કામદાર સ્થૂલદેહી હોય તો તેમની ગમતસાથે મુંઝવણ પણ થાય ! પાનસોપારી, બીડી,

तंबाकु पैकीं एकाद व्यसन साधारण माणसने पण होय. अेओश्रीने एवुं कांईपण व्यसन नथी, जम्या पछी के चा पीधा पछी लवींग एलची जेवा निर्दोष मुखवासनी तलफ पण एक हिंदीने न थवी ए लगभग अशक्य छे. तेनो विशिष्ट अपवाद अही अमारे त्या मोजुद छे.

१८. श्रीमंत छोकरा रमाडे हा, वळी !

संसारना साधारण माणसने जरा कौतुक साथे कदांच विचार आवे के सामान्य गृहस्थाश्रमीयो जेम छैयां छोकरा, पौत्रपौत्रियो भाणेजा विगेरे परिवारने हसी, बोली, रमी, रमाडी, संसार ल्हावो ले छे तेवी रीते आ अतिव्यवसायी अने केटलेक अंशे जरा वधारे औपचारिक अने थोडा कृत्रीम जीवनक्रमवाला मोठा लोको के राजा महाराजा तेवो ल्हावो लई शकतां हशे के केम ? जेनो अनुभव ते जाणे परंतु सयाजीराव महाराजा साहेब एमना माटे तो जात अनुभवथी कही शकाय के तेओश्री एवो ल्हावो अने ते वळी पूरा व्हालसाया दादा परदादाना हेतथी ले छे. एओश्रीने अनेकवार प्रपौत्रो विगेरने ' Baby, Baby ' करी आनंदथी बोलावतां, हसावतां, रमाडतां, मिठाई, रमकडां, विगेर अपावतां जोया छे.

१९. नानुंसुं क्षेत्र, शुभाशा प्रार्थना.

मारी अने अनेकनी—लगभग घणां खरानी प्रामाणिक मान्यतां छे के श्रीमंत सयाजीराव ए हिंदमाताना एक अनमोल रत्न छे. तेमनी अनेकविध शक्तीओनो विचार करी जोतां तो एम लागे छे के वडोदरानुं नानुं सरखुं राज्य एमनी शक्तीओ माटे अने कार्यक्षेत्र तरीके अती नानुं पडे. एमनी ए शक्तीओ पूर बहारमां खीली तेना स्वर्गीय फळो एमनी प्रजा महाली शके ते माटे निदान आखा हिंद जेटलुं क्षेत्र तो तेमनी पूर्ण अने स्वतंत्र छत्रछायामा जोईए. छतां प्रभु इच्छा ए छे ते परिस्थितीमां पण तेमना ज्ञान अनुभवनो लाभ आपणे लेवाय तेटलो लेवो ए आपणा हीतनी वात छे. नही लईए ते दोष आपणो कहेवाय. तेओश्री अत्यारे पण हिंदमां पूज्य छे परंतु बधी महान विभूतीओना संबंधमां अने छे तेम एथीए वधु तेओश्री पाछळती पूजाशे एमां जरा ए शंका नथी. जगन्नायकश्री परमात्मा हिंदना ए " नुरे—वतन " ने दीर्घायुं करी सहकुटुंब सहपरिवार सुखी राखो एज अंतरनी इच्छा छे तेओश्रीना आ व्हाला सेवकनी—अस्तु.